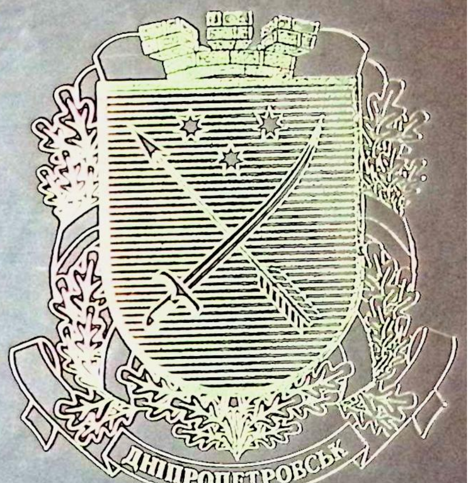
ДНІПРОПЕТРОВСЬК

ІСТОРІЯ
МІСТА
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

ІСТОРІЯ МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

За науковою редакцією
доктора історичних наук, професора А.Г.Болебруха

Дніпропетровськ
Видавництво «Грані»
2006

УДК 908 (277.63-25)
ББК 26.89 (4УКР-4ДНІ)
І 90

Авторський колектив:
проф. А.Г.Болебрух (керівник авторського колективу, вступ), проф. І.Ф.Ковальова (розд. І, гл. 1), доц. І.С.Стороженко (розд. І, гл. 2), доц. О.М.Посунько (розд. І, гл. 3), доц. М.Е.Кавун (розд. ІІ), зав. відділом Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького В.І.Лазебник (розд. ІІІ, гл. 1, 3), проф. С.І.Світленко (розд. ІІІ, гл. 2, 4), проф. А.І.Голуб (розд. IV, гл. 1), с.н.с. Т.М.Цимлякова (розд. IV, гл. 2), зав. відділом Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького Л.М.Маркова (розд. IV, гл. 3), проф. В.В.Іваненко (розд. IV, гл. 4), проф. В.В.Стецкевич та с.н.с. В.М.Сацута (розд. V), проф. Г.Г.Кривчик (розд. VI), проф. В.В.Іваненко та доц. С.А.Квітка (розд. VII).

Редакційна колегія:
С.А.Квітка (головний редактор), В.М.Бекетова, А.Г.Болебрух, В.В.Іваненко, Н.В.Киструська, С.І.Світленко, Н.М.Титова, Е.А.Шамичкова.

Рецензенти:
директор Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького Н.І.Капустіна; д.і.н., проф. Дніпропетровського національного університету В.К.Якунін; д.і.н., проф. Дніпродзержинського технічного університету Р.І.Вєтров.

І 90 Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006. - 596 с.
ISBN 966-8841-01-8

У монографії висвітлюється історія формування та розвитку Дніпропетровська (Катеринослава) з найдавніших часів до сьогодення. Залучення нового конкретно-історичного, в тому числі архівного, матеріалу дозволило висвітлити такі сфери міського життя, які раніше випадали з поля зору науковців: демографія, побут, підприємництво, самоврядування, благодійництво, український суспільний рух тощо. Значна увага приділена відомим діячам Катеринослава-Дніпропетровська.

Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів, студентів, учителів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією нашого міста.

При підготовці монографії використані матеріали О.В.Касьянова, В.С.Мороза, К.В.Попової, О.А.Удода, Н.М.Шейміної, В.Я.Яценка, фото - С.П.Ісаєва.

Видання здійснено за сприяння Дніпропетровського міського голови І.І.Куліченка

Рекомендовано до друку Вченою радою Дніпропетровського національного університету, протокол № 11 від 29.06.06

УДК 908 (277.63-25)
ББК 26.89 (4УКР-4ДНІ)

ISBN 966-8841-01-8

© Видавництво «Грані», 2006

ВСТУП

Історія будь-якої країни має своїм підґрунтям історію окремих регіонів, міст, сіл, родин і навіть історію життя й діяльності індивідів, особливо видатних осіб. Діалектичний зв'язок загального та особливого, виявлення закономірностей вищого порядку в одиничних подіях і фактах, а з іншого боку – формування загальних тенденцій шляхом синтезу складників особливого доводить безумовну необхідність логічного руху історичного пізнання знизу догори. Це, звичайно, не означає, що, перш ніж приступати до написання узагальнюючої праці з історії певної країни, слід спочатку мати докладні розвідки стосовно минулого всіх населених пунктів, соціальних верств, груп і т.д. Тому що специфіка того або іншого народу накладає свій невитравний відбиток на всі сфери та прояви його буття, в тому числі на життя міст, сіл, регіонів, родин. У кожній цій частці є щось спільне з іншими на даному історичному етапі, яке й інтегрується в закономірності, притаманні суспільству в цілому. Отже, немає імперативної умови при підготовці монографії з історії країни неодмінно використовувати весь комплекс краєзнавчих фактів (при їх безперечно повному знанні) – можна обмежитись лише найбільш характерними прикладами.

Та все ж кожен мікроісторичний твір являє собою безумовну цінність не тільки для синтетичних досліджень, але й власну вартість як ретельне відтворення одного з фрагментів історії народного життя; фрагмента, який близький серцю громади, що мешкає на тій землі. Важко переоцінити значення історії краю (міста, села та ін.) для формування громадянської, національної свідомості, а також патріотичних почуттів.

Ось із таких позицій підходили до своїх завдань члени авторського колективу нової монографічної праці з історії Дніпропетровська. Вони намагались, спираючись на здобутки попередніх поколінь учених, створити по можливості нову концепцію нашого міста і підпорядкувати їй великий масив фактичного матеріалу, що у значній частині вперше вводиться до наукового обігу. Концепція, зрозуміло, ще далека від завершеності, а тим більше – досконалості; на даному етапі це було б надмірною самовпевненістю, бо чимало питань краєзнавства, зокрема теоретико-методологічних, вимагають додаткових дослідницьких зусиль. Проте, на відміну від авторів минулих десятиліть, ми на перший план поставили не місцевий різновид головних історичних подій в країні або реакції на політичні рішення центральної влади, а місто як середовище для життя й діяльності людини з усіма її неповторними турботами та очікуваннями. Завдання надзвичайно важке з огляду на відсутність сталої дослідницької традиції і нерозробленість відповідної джерельної бази. Не все, тож, вдалося здійснити повною мірою і на бажаному рівні. Проте, прочитавши цю книгу, читачі дізнаються чимало свіжого, раніше невідомого про функціонування нашого міста, цього живого соціального організму протягом понад двох століть.

З цією метою були проведені, вперше після 1960-х – початку 1970-х років, додаткові розшуки в архівосховищах Києва, Дніпропетровська, Сімферополя, Санкт-Петербурга, Москви та ін. Виявлені нові документальні та оповідні матеріали дозволили переглянути чи уточнити, а головне – суттєво доповнити наші знання з історії Катеринослава-Дніпропетровська. Зрозуміло, ми не змогли охопити весь існуючий комплекс наявних архівних джерел, – на заваді стали причини, пов'язані із термінами, відведеними на підготовку рукопису, та й фінансовими можливостями, бо масив джерел, що прямо або опосередковано стосується нашого міста, надзвичайно великий, а його опрацювання потребує значного часу.

Складною виявилася проблема періодизації історії Катеринослава-Дніпропетровська і визначення структури монографії. Відійшовши від жорстко детермінованої формаційної схеми, авторський колектив визнав за доцільне взяти за критерії віхові зміни у міському житті. Але яким віхам віддати перевагу? Такими, крім, звичайно, часу заснування Катеринослава, ми вважаємо земську й міську реформи 60-х – 70-х років XIX ст., які вивільнили громадську ініціативу і надали право органам самоврядування розпоряджатись (у встановлених законом межах) міськими справами; рубіж 80-х – 90-х років XIX ст., коли швидкими темпами Катеринослав перетворювався на потужний промисловий центр України і Півдня Російської імперії з усіма соціальними, економічними, політичними, духовно-культурними наслідками; Перша світова війна, викликане нею загострення соціально-політичних протиріч, що накопичувалися у кінці XIX – на початку XX ст., революційні потрясіння, включаючи українську революцію, встановлення радянської влади; Друга світова і Велика Вітчизняна війна (окупаційний період у житті міста, мабуть, вперше розглянуто досить детально, передусім повсякденний побут мешканців); 1960 – 70-ті роки, коли відбувалися великі зрушення у розбудові, благоустрої міста, в розвитку економіки, соціальної сфери, культури, освіти; нарешті, початок 90-х років, здобуття Україною незалежності.

Безумовно, ми намагались уникати упередженості чи суб'єктивності, отже, відзначали на кожному етапі еволюції міста як набутки, так і прорахунки; як славетні справи, так і злочинні дії тих, хто знаходився при владі.

Одночасно – там, де дозволяли джерела, – висвітлювалася діяльність окремих представників різних міських верств і станів: підприємців, купців, дворян, ремісників, інженерів, архітекторів, діячів науки, культури, освіти. Включення до оповіді чималої кількості персоналій надало їй людського виміру, живої переконливості, показало зразки самовідданого служіння рідному місту, патріотичного натхнення.

* * *

Перший розділ книги розкриває передісторію міста й охоплює значний період – з найдавніших часів до середини XVIII ст. Наш край розташований у центрі Придніпровської низовини, яка з прадавнини освоювалась різними племенами різної етнічної належності, що, переходячи на нові території, поступалися нею іншим племенам. Рівнинний характер місцевості зумовив постійні міграційні потоки, в основному зі сходу на захід, а пізніше і слов'янську колонізацію в зворотному напрямку. Регулярні переміщення населення у даному регіоні, чому сприяла й відсутність природних кордонів (гір, морів і т.ін.), призводили до частих конфліктів і військових зіткнень. А це, в свою чергу, мало своїм наслідком, по-перше, міжплемінну (пізніше – міжетнічну) ворожнечу та політику ізоляціонізму, що особливо яскраво проявилось у Північно-Східній Русі; а по-друге – на рівні міжособистісних стосунків етнічну толерантність. Проте вже у кінці середніх віків і в новий час зміцненню й розширенню міжнародних контактів східних слов'ян, у тому числі й українців, сприяла їх належність до християнства.

Ще у XII – XIII ст. наш край був, так би мовити, «нічиєю землею», нейтральною смугою між цивілізацією та варварством в образі войовничих азіатських кочівників, що воліли існувати за рахунок грабіжництва осілого населення. Печеніги, половці, а пізніше монголи прагнули закріпитися на степових просторах Подніпров'я, мати тут свої форпости, а Золота Орда навіть заснувала власну державу, мабуть, найбагатшу і найбільшу за площею в Європі. Однак монголи та інші кочівники виявились чужорідними мешканцями Європейського континенту, а тимчасово захоплені ними обшири у XVI – XVIII ст. заселили слов'яни – українці і росіяни.

Кордони Київської Русі, а також Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, які з кінця XIV ст. захопили Південно-Західну Русь, не доходили до нашого краю, більша частина якого знаходилась у так званому Дикому полі. Після розвалу Золотої Орди (XV ст.) сюди потяглись мужні шукачі кращої долі – почалась стихійна колонізація «земли незнаеме», за визначенням «Слова о полку Ігоревім». Проте «Великий кордон» (Я. Дашкевич) не перестав бути безпечним: у середині XV ст. в Криму з уламків багатоетнічної Золотої Орди утворилось татарське ханство, за яким з 1475 р. замаячила ще більш грізна тінь Османської імперії. Кримське ханство та Туреччина становили серйозну загрозу для прикордонних українських і російських земель, як, втім, і для багатьох європейських країн. Постійні напади, жахливі погроми, руйнування міст, забирання у полон для работоргівлі сотень тисяч людей перетворились на надзвичайно велику перешкоду для нормального розвитку передусім Східної Європи та Балкан. У європейському авангарді боротьби з цією загрозою виступили Московська держава та Річ Посполита. Український народ, який зазнав дуже багато втрат від татарсько-турецьких вторгнень і не діждався від польської влади необхідної та ефективної допомоги, відповів на цей історичний виклик створенням українського козацтва.

Саме козацтво заходилось освоювати прилеглі райони Дикого поля із заходу, в той час як росіяни діяли з північного сходу. У другій та третій главі I розділу пропонованої читачу монографії докладно оповідається про цю діяльність українського козацтва. Вздовж Дніпра, головного водного шляху регіону, та його приток (у тому числі Орелі, Самари та ін.) козаки облаштували чимало зимівників, постійних і тимчасових баз, а в XVII ст. виникли поселення та фортеці.

На відміну від Речі Посполитої інша потужна прикордонна сила – Московська держава виявила більше цілеспрямованості та наполегливості в освоєнні Дикого поля, ліквідації турецько-татарської загрози й отриманні виходу до Чорного моря, яке вже опановували українські козацькі флотилії. Особливої планомірності вказана політика Москви набула після Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького та приєднання Лівобережної України до складу Росії. Невдалі кримські походи кінця XVII – початку XVIII ст. невдовзі змінилися зовнішньополітичними успіхами Російської імперії. Віховими стали російсько-турецькі війни 1735–1739 та 1768–1774 рр., в яких найактивнішу участь брали козацькі військові формування. За Кучук-Кайнарджийською угодою з Туреччиною (1774 р.) Росія отримала частину Чорноморського узбережжя, вільний прохід крізь протоки Босфор та Дарданелли в Середземне море, а Кримське ханство оголошувалось незалежним від Туреччини.

З цього часу розгортається масштабна колонізація причорноморських степів, а оскільки Запорізька Січ стояла на заваді урядовій програмі імператриці Катерини II, її у 1775 р. було підступно захоплено й ліквідовано. Понад 40 млн. десятин родючих чорноземів було роздано російській та українській знаті – Г.Потьомкіну, К.Разумовському (останньому українському гетьману), О. В'яземському та ін. «Світліший князь» Потьомкін-Таврійський розробив грандіозну програму облаштування приєднаної території, в якій центральне місце відводилось спорудженню величної південної, третьої столиці Російської імперії. Нею і повинен був стати Катеринослав. Отже, Катеринослав зобов'язаний своїм «народженням» державній владі, а Харків, наприклад, заснували в 1654 р. переселенці, козаки і посполиті з Правобережжя, під час Руїни й будували його в подальшому, керуючись, насамперед, потребами громади.

Збудований спочатку (1776 р.) у незручній, але недосяжній для татар і турків місцевості як губернський центр-фортеця Катеринослав після приєднання Криму до Росії (1783 р.) і відверненням південної небезпеки за указом імператриці вирішено було перенести на високий правий берег Дніпра. Облюбований для нього пагорб (зараз – нагірна частина Дніпропетровська) гордовито підносився над навколишнім степовим обширом та оспіваним у билинах і літописах Славутичем.

У другому розділі монографії викладена історія Катеринослава з часу заснування до середини XIX ст. Серед фахівців існують розбіжності щодо «року народження» Катеринослава; ряд учених (Ю.Мицик, Г.Швидько, А.Бойко, В.Брехуненко та ін.) схильні вести відлік часу міста від збудованої поляками фортеці Кодак (1635 р.), трохи пізніше відвойованої козаками, або від козацької слободи Половиця (1750 р.), що існувала на землях, де зараз розташувався центр низинної частини Дніпропетровська. З'явилися й інші думки, спрямовані на віднайдення більш ранніх дат (навіть за давньоруської доби) виникнення нашого міста, але ще недостатньо обґрунтовані. Зваживши всі міркування, авторський колектив монографії вважає, що існують факти, які заважають погодитися з такими підходами, як і з пізнішою датою – 1787 роком, коли у присутності Катерини II закладали Преображенський собор. З останньою датою головним чином тому, що вона встановлювалась дореволюційною офіційною історіографією на підставі не дійсного початку міста, а у зв'язку із «височайшими» відвідинами його прикметної споруди.

Обираючи нове гідне місце для майбутньої «південної столиці», Потьомкін та його підлеглі, звичайно, взяли до уваги наявність традиційних шляхів сполучення, мережі населених пунктів, а, можливо, й розташування з обох сторін фортець – Старого і Нового Кодака (як мовиться, про всяк випадок). Жоден відомий нам документ не говорить про перетворення існуючого поселення у місто з новою назвою – Катеринослав. Натомість, в них йдеться про будівництво нового міста, губернського центру новоприєднаного краю, а його розташування вказано стосовно наявних поселень – «у Кодака», «біля Половиці». Але найбільш вагомим запереченням безпосередньої спадкоємності Катеринослава з попередніми населеними пунктами, особливо Катеринослава на Дніпрі, слід визнати, мабуть, концепцію його забудови, накреслену Потьомкіним у 1786 р. Згідно з нею, Катеринослав повинен був перетворитися на південну архітектурну окрасу імперії, зведену відповідно до натхненних містобудівних ідеалів доби Просвітництва.

Задум цей не здійснився –поки готували архітектурну документацію та креслення, шукали чималі кошти, будівельні матеріали, пройшов певний час. Знамениті архітектори К.Геруа та І.Старов намагалися передати на папері амбіційний задум Потьомкіна. З тих проектів дещо вдалося втілити у життя, але невдовзі смерть Потьомкіна (1791 р.), а через п'ять років – Катерини II (1796 р.) перетворили проекти Катеринослава на утопію, бо наступник на троні – імператор Павло I намагався багато в чому діяти всупереч задумам матері. Катеринослав, названий на честь покійної імператриці, не міг не постраждати: фінансування його будівництва було зведено майже нанівець, а сам він перейменований на Новоросійськ (1797 р.). Ситуація змінилась на краще з приходом до влади Олександра I (1801 – 1825 рр.), який пообіцяв правити «по законам и сердцу» своєї бабусі Катерини II. Місту згодом (1802 р.) повернули колишню назву, поступово реанімувалися архітектурні плани, однак тяжкий фінансовий стан держави, викликаний процесом розкладу феодально-кріпосницького ладу та зростаючим зовнішнім боргом, зробив зовсім нереальним гігантський задум Потьомкіна.

Треба, однак, віддати належне губернаторам та міській думі, що основні напрямки перспективного розвитку міста, закладені в проектах кінця XVIII ст., і надалі визначали забудову нагірної та центральної частин Катеринослава. До середини XIX ст. місто набуло вигляду справжнього губернського центру, а головний пагорб поступово прикрашався (Преображенський собор, Потьомкінський палац, сад навколо нього, соборна площа з новими спорудами тощо) й перетворювався на історичний комплекс.

Третій розділ розповідає про прискорений, але суперечливий розвиток Катеринослава протягом буржуазної доби – від реформ 1860 – 70-х рр. до Першої світової війни. Він насичений значною кількістю фактів та імен діячів, які багато зробили для рідного міста; переважно цей матеріал стосується повсякденного життя мешканців Катеринослава і вперше вводиться до наукового обігу з архівосховищ України та Росії. Докладно – і також уперше – розглянуто діяльність органів місцевого самоврядування, зокрема внесок міських голів у благоустрій міста. З глав розділу можна чимало нового взнати про ті аспекти міського життя, які, звичайно, не привертали до себе уваги попередніх дослідників: зокрема, протипожежна служба, специфіка споживацького попиту, стан медичного обслуговування, поліцейські підрозділи, богадільні, кладовища, благодійництво, книгарні, фотоательє тощо.

Третя глава цього розділу, яка починається з 1880-х років, присвячена, так би мовити, «зірковому» етапові в історії Катеринослава, коли він стрімко входив до числа найбільших промислових міст України та й усієї Російської імперії. Приходить іноземний капітал, зводять потужні заводи, прокладають залізничні колії, швидкими темпами зростає населення, зміцнюється міське господарство. Належне місце відведено опису умовам життя та праці різних соціальних верств, розвитку науки, освіти й культури. Вперше докладно висвітлено суспільний рух у місті в пореформену добу. На прикладі історії Катеринослава можна простежити витоки й причини тієї соціально-політичної катастрофи, що вибухнула у 1917 р.

Цим драматичним, а нерідко і трагічним сторінкам історії України, а отже і Катеринослава, присвячено четвертий розділ, що доводить свою оповідь до кінця 1930-х років. Історія Української революції, діяльності УНР, Гетьманату, Директорії, перебігу громадянської війни на Півдні Російської імперії досить детально висвітлено у новітній вітчизняній літературі (С. Білокінь, С. Кульчицький, В. Солдатенко, Ю. Шаповал та ін.). Своє завдання автори монографії вбачали у показі особливостей цих епохальних подій на Катеринославщині, передусім у губернському центрі.

Новий погляд запропоновано на процес приходу до влади більшовиків у нашому місті, оцінку політики радянських владних структур у 1920 – 1930-х роках. Показано успіхи та злочини в ході соціалістичного будівництва.

Взагалі слід зауважити, що прийнятної наукової концепції історії соціалістичного ладу в Україні до нашого часу не створено. Науковці (а більшою мірою журналісти, публіцисти, політики і т.ін.), як правило, не виходять за межі декількох проблем тієї доби, хоч, безумовно, дуже вагомих: УНР, репресії, голодомори, українізація тощо. Виваженого, об'єктивного й всеохоплюючого погляду на 70 років історії радянського суспільства (не держави чи партійної верхівки!) поки що ми не маємо. Можливо, потрібна певна історична дистанція, щоб вдалося це зробити. Тому історія Катеринослава-Дніпропетровська з 1920-х років до кінця 1980 – початку 1990-х років, очевидно, страждає на деяку суб'єктивність, неповноту чи недостатньо аргументовані положення. Сподіваємось, що читачі з розумінням поставляться до цих, обумовлених станом наукової розробки історії радянського періоду, сторінок книги, хоч загалом вони написані на належному професійному рівні.

Міському життю в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) відведено в монографії окремий розділ. І це зроблено свідомо, тому що деякі факти даного етапу практично замовчувались до середини 1980-х років. Це – і щоденне життя населення міста під час окупації, і націоналістичне підпілля, і виконавчі органи влади, стан культури, освіти, преси і т.п. Безумовно, гідна увага приділена участі дніпропетровців у діючій проти фашистів радянській армії, партійному та комсомольському підпіллю, самовідданій праці громадян по відбудові міста після звільнення восени 1943 р. Гадаємо, матеріал зазначеного розділу сприятиме поглибленню наших знань про ті роки тяжких випробувань.

Великих труднощів зазнали ми при підготовці шостого розділу, в якому викладена історія Дніпропетровська 1950 – 1980-х років. Післявоєнний період радянської історії, незважаючи на окремі «ліберальні» роки (друга половина 1950 – перша половина 1960-х рр.), був надзвичайно догматизованим та заідеологізованим, фактично насильно рухаючись від одного з'їзду партії до іншого. Надзвичайною одноманітністю відзначається джерельна база, переважна більшість документів і матеріалів якої потребували надто критичного аналізу та співставлення з джерелами, яким можна йняти віри, але які вкрай недостатньо виявлені та фахово опрацьовані.

Наскільки дозволяли виявлені й залучені матеріали (довелося під новим кутом зору проаналізувати зміст фондів обласного архіву), у розділі представлені досягнення дніпропетровців по відбудові економіки та інших сфер соціального життя в місті, будівництву житла, покращанню міської інфраструктури і благоустрою проспектів, площ, парків, вулиць, дворів тощо. Йдеться, звичайно, й про перетворення Дніпропетровська на «південну столицю» вітчизняного ракетобудування і космічної техніки взагалі, на потужний науково-освітній центр країни.

Одночасно показано наростання кризових явищ та суперечностей у суспільному житті, погіршення матеріального стану багатьох соціальних груп, зростання масового невдоволення внутрішньою політикою комуністичної партії та державної влади. На цьому тлі – поява дисидентів, правозахисників, національного руху і т.д.

Останній розділ присвячується історії міста в період незалежного існування України, розбудови її державності та системи місцевого самоврядування. Ми намагалися представити найвагоміші факти міської історії, визначальні тенденції громадсько-політичного, соціально-економічного та духовного життя у минулі без малого 15 років. При відборі та оцінці матеріалу не завжди, мабуть, вдалося зберегти потрібну об'єктивність і всебічність, але вибаченням для нас буде те, що поточні процеси історику, як неодноразово зазначали видатні вчені ще XIX ст., слід не оцінювати, а лише фіксувати їхні яскраві прояви. Професійна робота для історика почнеться тоді, коли сучасні явища виявлять всі свої наслідки.

* * *

Перша спроба узагальнюючої наукової монографії з історії одного з великих обласних центрів України – Катеринослава-Дніпропетровська стала можливою завдяки великій роботі, проведеній нашими попередниками: науковцями, краєзнавцями, педагогами, музейними та архівними працівниками, журналістами, членами обласного краєзнавчого товариства. Помітною подією стала поява у 2001 р. книги «Дніпропетровськ: віхи історії», що була першою після майже 30-літньої перерви спробою створити сучасну історію міста. Слід назвати також імена тих, хто впродовж багатьох років займався і продовжує плідно займатися даною проблемою. Це – С. Абросимова, В. Борщевський, В. Іваненко, М. Кавун, *І. Ковальова*, *В. Лазебник*, Т. *Липовська*, *В. Мирончук*, Ю. Мицик, Д. Пойда, С. Ревський, І. Стороженко, С. Світленко, *М.Чабан*, В. Ченцов, Є. Чернов, М. Шатров, Г. Швидько, В. Яценко та ін.

Варто також відзначити пожвавлення краєзнавчих досліджень в області та місті з кінця 1980-х років. Регулярно почали проводитися наукові конференції з археології, історії та музейної справи Придніпров'я. Матеріали краєзнавчого характеру постійно з'являються на сторінках альманаху «Грані», «Гуманітарного журналу», часопису «Борисфен», місцевих газет «Зоря», «Днепр вечерний», «Наше місто» та ін. Засновані періодичні видання «Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник» (перший випуск у 1998 р.), «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (Вип. 1, 2001 р.), «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» (Вип. 1, 2004 р.) та ін.

Редколегія висловлює подяку міському голові І.І.Куліченку за підтримку та допомогу у підготовці й виданні монографії, а також співробітникам Державного архіву Дніпропетровської області, Історичного музею ім.Д.І.Яворницького, Обласної наукової бібліотеки за цінні консультації та поради.

А. Болебрух, професор

РОЗДІЛ І

ДОВГИЙ ПЕРЕДДЕНЬ МІСТА
(З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XVIII ст.)

Глава 1. НАШ КРАЙ У ДАВНІ ЧАСИ (до XV ст.)

Місто Дніпропетровськ розташоване в географічному регіоні, який із сивої давнини обирали наші далекі предки для свого мешкання.

1. З пітьми віків

Найважливішим природним явищем часу становлення людини і суспільства – палеоліту (давнього кам'яного віку) були материкові зледеніння. Територія навколо сучасного Дніпропетровська була охоплена максимальним за площею розповсюдження покривної криги льодовиком, який великим клином просувався із півночі і отримав назву Дніпровського зледеніння [63, с. 24].

Перебування людини на території сучасного міста за часів дніпровського зледеніння знаходить підтвердження у відкритті на правому березі Дніпра в балці Сажавці поблизу сел. Ст. Кодак решток викопних тварин та нечисленних крем'яних знарядь. В історії вивчення палеоліту України Кодацькій стоянці належить особливе місце як першій за часом відкриття пам'ятці мустьєрської доби раннього палеоліту в басейні Дніпра. В 1932 р. під час робіт Дніпрогесівської експедиції А.В.Добровольським у відслоненнях давнього яру були знайдені перші знаряддя. У листі до акад. Д.І.Яворницького він повідомляв про знахідки, які правильно відніс до раннього палеоліту [56, арк. 1].

Подальше вивчення пам'ятки здійснювали: в 1934 – 35 рр. – Т.Т.Тесля; в 1938 р. – І.Ф.Левицький, у 1965 р. – С.В.Смирнов. Геологія вивчалася І.А.Лепікашем, В.І.Громовим, Н.Ф.Векличем; фауна – І.Г.Підоплічком та Н.І.Бурчак-Абрамовичем. Найрезультативнішими виявились дослідження 1934 – 35 рр., у процесі яких було отримано головні матеріали. Загальна площа розкопів склала 250 м^2, з яких походять деревне вугілля, кістки тварин, знаряддя з кременю, кварциту та пісковику. Було знайдено також наковаленку з фаланги оленя та трубчасті кістки коня із вертикальними насічками, залишеними людиною [88, с. 24].

Цікаві спостереження торкались умов утворення культурних відкладень. За думкою геолога І.А.Лепікаша, первинне залягання знахідок визначалося озерно-річковими відкладеннями Лихвинського інтерстадіала (проміжку між зледеніннями), що на той час надавало право для ствердження: «палеоліт, відкритий в б. Сажевці, повинен бути найдавнішим в УРСР» [50]. І.Г.Підоплічко вважав, що утворення шару з кісток викопних тварин обумовлене діяльністю *порожистої* ріки із стрімкою течією і не пов'язане з мисливською діяльністю людини [64, с. 118–120].

Визнаючи дискусійність умов залягання культурного шару Кодацької стоянки, більшість сучасних авторів не заперечують її ранній (200 – 120 тис. рр. тому) вік. Остаточне визначення ускладнює загибель більшої частини колекції під час *війни 1941 – 1945 рр. та окупації.*

Кодацька стоянка не єдине свідчення перебування давньої людини в межах Дніпропетровська. В 50-ті роки ХХ ст. на Монастирському острові геологом М.М.Карловим було знайдено крем'яні знаряддя: гостроконечник, скребло, масивні відщепи із слідами використання. За умовами залягання нижче від рівня основної дніпровської морени (льодовикових відкладень) на поверхні гранітів, які утворюють цоколі борової тераси Дніпра, доводиться належність комплексу до мустьєрських індустрій початку дніпровського зледеніння [27, с. 1184]. Ще одне місцезнаходження мустьєрського часу у відповідних геологічних умовах відкрито на правому березі Дніпра поблизу сел. Лоц-Кам'янка (зараз ж/м Перемога). Звідси походять скребло та архаїчного вигляду відщеп з кремнистої породи, вкриті глибокою білою патиною (коркою вивітрювання), що доводить їх давньоашельський вік [27, с. 1184]. Про антропологічну належність людини цього часу можна судити за знахідками у відслоненнях берега р. Самари поблизу селища Одинківка трьох черепів неандертальського типу та плечової кістки, яка належала людині високого росту, сапієнтного (близького до сучасного) типу, однак із домішками архаїчних ознак.

На думку фахівців, подібне сполучення ознак не є випадковим і свідчить про досить ранній час формування у Подніпров'ї людини сучасного фізичного типу [13, с. 50].

Основою життєдіяльності неандертальської людини було полювання, в якому відбувалась деяка спеціалізація залежно від місцевого складу фауни. Достовірних свідчень збиральництва на дніпровських стоянках не виявлено, але навіть у прильодовиковій зоні можливе було вживання їстівних рослин, ягід, грибів, що підтверджується етнографічними спостереженнями за мешканцями тундри. Виходячи з того, що науці відомі штучні житла з кісток мамонта (Молодове I, Молодове V на Дністрі), можливе існування подібних їм на місцях довготривалих поселень, але Кодацька стоянка, скоріш за все, належала до т. зв. мисливських тимчасових таборів, і люди мешкали тут під захистом високих схилів ярів, до яких додавалися штучні огорожі, подібні до виявленої в печері Киїк-Коба в Криму. Переносити морози їм допомагав хутряний одяг – зображення останнього відомі за скульптурою наступної доби пізнього палеоліту. Для цього часу припускається існування соціальної організації у вигляді неандертальської прагромади. Проявом почуття колективізму слугують неандертальські поховання, добре відомі за матеріалами Криму.

Перехід до пізнього палеоліту (40 – 10 тис. рр. тому) збігся із останнім зледенінням, коли південний край льодовика перетинав Білорусь. Територія Дніпропетровщини займала проміжне місце між середньодніпровською прильодовиковою та степовою областю, яка становила північну частину величезної Середземноморської культурної зони. Господарська діяльність здійснювалася в умовах динамічної рівноваги з природою. Основою господарства пізньопалеолітичних мешканців краю було мисливство, яке доповнювалося збиральництвом. Проміжне становище території сучасної Дніпропетровщини знайшло відбиток у складі мисливської здобичі, в якій представлено як мамонта, так і властиву степовій зоні здобич – коня та бізона.

Рештки пізньопалеолітичного поселення на території ж/м Придніпровський виявлені І.Ф.Левицьким у 1932 р. при впадінні в Дніпро р. Шиянки [48]. Фауністичні залишки і супроводжуюче їх кремінне знаряддя залягали в горішній частині лесового суглинку, перекритого шаром грунту. Серед знахідок присутні скребачки, ножі та інше знаряддя. Мотика з кістки бізона завдовжки 17 см, можливо, слугувала для викопування їстівного коріння. В 1938 р. при обстеженні місцезнаходження були знайдені кістки мамонта зі слідами розщеплення їх людиною, що дає підстави вбачати існування тут тимчасового табору мисливців.

Окремі знахідки палеолітичних знарядь походять із території Ігренського півострова. Краєзнавцем С.К.Накельським на правому березі р. Самари поблизу сел. ім. Шевченка були відкриті рештки пізньопалеолітичної стоянки. Серед знарядь найцікавішими виявилися вузькі платівки з боковими виїмками – скобелі, які використовувалися для виготовлення кістяних круглих голок. Аналогічне знаряддя становить провідну форму на пізньопалеолітичних стоянках Франції, а також відомі за знахідками в багатошаровій стоянці Молодове V [92, 91, 94, 103].

Серед знахідок присутні інші форми знарядь пізньомадленського часу – платівки з притупленою спинкою, кінцеві та дисковидні скребки. Привертає увагу знахідка двох белемнітів (давніх молюсків), з яких один піддано штучній обробці.

Відсутність у Присамар'ї відкладень, з якими пов'язані їхні знахідки, свідчить, що обидва екземпляри було принесено в долину р. Самари пізньопалеолітичною людиною, яка використовувала їх в якості прикрас. Саме такий оброблений белемніт було знайдено в культурному шарі поселення Лисички на р. Серет поблизу с. Залещиків [5, с. 131]. Ще один белемніт, оброблений у підвіску, входив до намиста з викопних (третичних) морських мушлів. До речі, на місці поселення поблизу сел. Шевченка було також знайдено мушлі каспійських молюсків дідакн зі штучними отворами для нанизування на тонкий ремінець. Оскільки в басейні Дніпра відсутні відкладення, з яких походять ці мушлі, а найближчі виходи з дідакнами знаходяться поблизу м.Таганрога, за 325 км від Дніпропетровська, то мушлі з Шевченкового теж були принесені людиною, яка збирала їх за незвичайний вигляд. Мушлі високо цінувалися пізньопалеолітичними мешканцями України, що підтверджують їхні знахідки в культурних шарах багатьох пізньопалеолітичних стоянок.

Рештки пізньопалеолітичного мисливського табору було відкрито в 1949 р. під час будівництва Південного машинобудівного заводу. Звідси походять окремі знаряддя та белемніт зі слідами обробки [26, с. 277].

Знахідки кісток викопних тварин у Тунельній та Аптекарський балках, зокрема рогів оленя із слідами надпилів, зроблених людиною, свідчать про перебування тут пізньопалеолітичних мисливців.

Наступна за палеолітом доба отримала в науці назву мезоліта – середнього кам'яного віку. Близько 10300 років тому відбувся злам у природно-кліматичних умовах, пов'язаний з прогресуючим потеплінням, що привело до поступового зникнення останнього льодовика. На території України розповсюджуються ліси, у більш південних районах формується лісостеповий ландшафт, в якому байрачні ліси співіснують із відкритими степами. Завдяки сухому прохолодному клімату останні були вкриті посухостійкою рослинністю з невеликим виходом фітомаси, з чим пов'язана зміна фауни на типово степові форми. За таких умов відбуваються зміни в господарській діяльності давніх мешканців краю. Рухливі первісні мисливці, озброєні луком із стрілами та коротким списом-дротиком, влучно полювали на турів, коней, кабанів, антилопсайгаків, птахів. Лук використовували також для полювання на велику рибу, якої було безліч на дніпрових порогах, як і водоплавних птахів.

На берегах Дніпра та Самари виникають стаціонарні оселі мисливців, збирачів та рибалок. Особливе місце належало Ігренському півострову, що знаходиться при впадінні Самари у Дніпро. Перші дослідження провадились у 1931 – 1932 рр. науковцями Дніпрогесівської археологічної експедиції – А.В.Добровольським, К.Г.Болтенко, М.А.Міллером [58; 41]. Під час розкопок 8 Ігренської неолітичної стоянки було виявлено культурний шар поселення більш раннього, мезолітичного часу, у сучасному визначенні віднесений до дніпровського варіанту так званої кукрекської культури, датованої 8 – 5 тис. років тому. *Для останнього характерним є* високий розвиток *мікролітичної* (мікроліт з грецьк. – маленьке камінння) *техніки*, зокрема вкладишів кукрекського типу (кремінних пластин з великими пласкими фасетками на черевці) невідомих в інших культурах Європи. А.В.Добровольським було виявлено рештки житла-куреня з основою 5,75 х 3,8 м, по краях котрого збереглися обвуглені рештки жердин, що сходилися вгорі під гострим кутом, утворюючи каркас. На підлозі знаходилось заглиблене вогнище, у заповненні котрого знайдено обвуглені кістки тварин та крем'яні відщепи.

Завдяки багаторічним розкопкам відомого українського археолога Д.Я.Телегіна здійснено повне дослідження поселення. В 70 – 80-х рр. XX ст. було відкрито ще 7 жител – напівземлянок округлої форми із конічною покрівлею з жердин, критих очеретом. На підлозі і в заповненні жител знаходилися скупчення їстівних залишків та знаряддя з кременю, однак майже відсутні вогнища (всього 2), що пояснюється небезпечністю розкладання багаття у житлах, критих очеретом. До речі, частина останніх загинула саме через пожежу (Рис. 1).

На Ігренському поселенні житла розміщено вздовж берега протягом 550 – 600 м², тобто загальна площа поселення сягала 2000 м² [81, с.191].

Матеріальні рештки цього та інших мезолітичних поселень району Надпоріжжя представлено різноманітними виробами з кременю, кістки, каменю та раковин річкових молюсків. Серед них

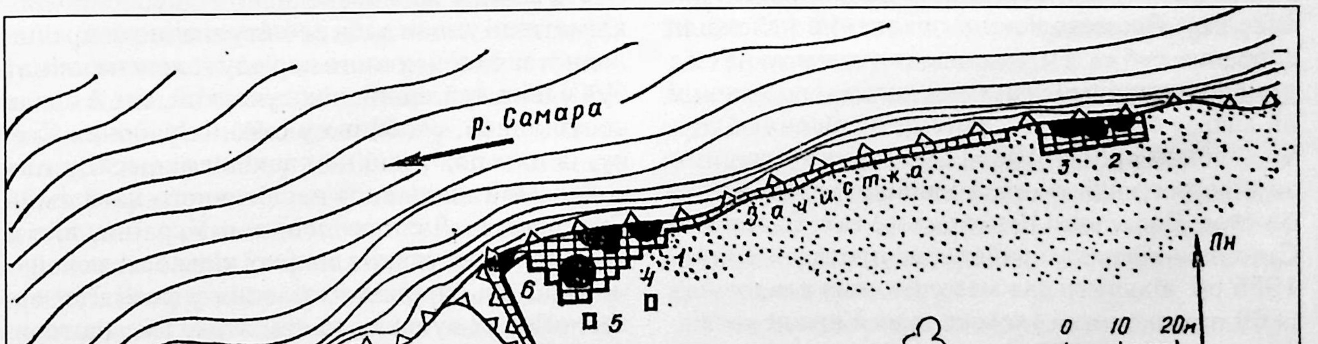

Рис.1. План мезолітичного поселення у гирлі р.Самари (за Д.Я.Телегіним)

присутні мікроліти геометричних форм, які використовувались як вкладиші у кістяних та дерев'яних основах дротиків та списів, вістря стріл, проколки-шила, мотики з рога оленя. З м'якого талькового каміння виготовлялося знаряддя човновидної форми з жолобком посередині, з граніту – дисковидне знаряддя, що правило за лопати.

Мезолітичне населення широко використовувало природні багатства Надпоріжжя, спеціалізуючись на полюванні, рибальстві, збиранні їстівних молюсків та рослинної їжі. В цей час було розповсюджено виготовлення рибальського приладдя: вудок із гачками та блешнями, ставних сіток, сплетених з кропив'яного волокна, обтяжених кам'яними грузилами із поплавцями з берести. Рибу також били острогою та гарпунами, ловили в пастки-верші. Розвитку рибальства сприяв винахід човна, який виготовляли із стовбура дерева шляхом випалювання та видовбування.

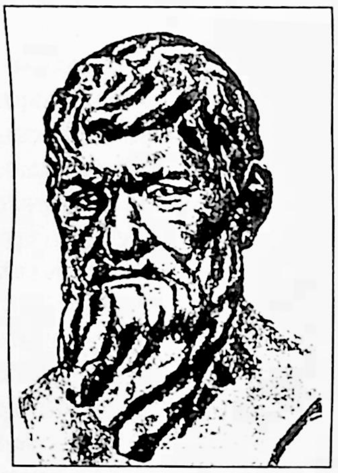

Рис.2. Чоловік з мезолітичного могильника Василівка ІІ. (Реконструкція Г.В.Лебединської)

Зовнішній вигляд людини цього часу відновлюється за антропологічними матеріалами, які походять із родових кладовищ – могильників, виникнення котрих становить характерну рису мезолітичної доби Надпоріжжя. Саме такий могильник було досліджено в 1954 р. на схилі піщаної тераси Ігренського півострова поблизу с. Чаплі (зараз ж/м Придніпровський). До мезолітичного часу належать 4 поховання, решта датується наступною добою неоліту – енеоліту. Всі мезолітичні поховання належали дорослим суб'єктам, покладених головою на схід у скорченому (із підігнутими ногами) положенні на лівому боці, із піднесеними на рівень обличчя долонями [20, с. 106–118]. Значно більшими за інформативністю є могильники, розкопані поблизу с. Волоське (19 поховань) та с. Василівки Синельниківського району, де протягом 1953 – 1955 рр. відкрито два мезолітичних кладовища із 69 похованнями (всього ж на Україні досліджено близько 100 мезолітичних поховань). Відкриття могильників волосько-василівського типу стало важливим вкладом у вивчення мезоліту не лише України, але й усієї південно-східної Європи [80, с. 202–222]. Населення, що їх залишило, було неоднорідним, що свідчить про складні міжетнічні процеси, які відбувалися у Надпоріжжі за доби мезоліту. За фізичними ознаками тут мешкали представники так званого кроманьонського (широколицього) та середземноморського (вузьколицього) типів великої європеоїдної раси, а також населення з рисами негроїдного та навіть австралоїдного типів (Рис. 2). Наявність у могильниках Надпоріжжя поховань людей, уражених стрілами та дротиками, підтверджує складність міжетнічних відносин [23, 16].

За матеріалами могильників волосько-василівського типу, вчені зробили висновок про існування у населення, яке залишило їх, патріархальних відносин. Припустиме виникнення військової чоловічої організації, завданням котрої була протидія чужинцям [13, с. 16]. Про ускладнення світоглядних уявлень свідчить сталість ритуалу поховання і наявність дарів, що приносилися померлим для «життя» в потойбічному світі.

2. На передсвітанку історії

Подальший прогресивний розвиток суспільства привів до кардинальних змін в економіці, соціальних відносинах та культурі населення України наступної неолітичної (новокам'яної) доби VII – початку IV тис. до н.е. Головною подією часу стало виникнення відтворюючого господарства у формі первинного землеробства та скотарства, які розвивалися на місцевій основі мисливства та збиральництва під впливом Балканського та Кавказького центрів так званої «неолітичної революції».

На відміну від попереднього часу, природно-кліматичні умови доби неоліту значно покращилися – за атлантичного періоду голоцена клімат був навіть тепліший, ніж сучасний, але й більш посушливий, особливо у східних районах Степу. Із цим пов'язані не лише відмінності у господарській діяльності неолітичного населення Степової та Лісостепової зон України, але й постійні пересування великої кількості людей – міграції, які знайшли втілення у розмаїтті археологічних культур та пам'яток. Так, на території Надпоріжжя, до якої належить сучасне місто, фахівцями виділено сурську, надпорожську дніпро-донецької спільності, нижньодонську, азово-дніпровську культури, від яких залишилися різноманітні пам'ятки [16; 85; 46].

У межах міста на Ігренському півострові протягом 20-80-х років XX ст. А.В.Добровольским, М.О.Міллером, Д.Я. Телегіним та іншими було відкрито вісім неолітичних поселень і рештки одночасного їм могильника. Найбільш дослідженим виявилось поселення Ігрень-8, в якому розрізняються декілька культурних шарів (шар грунту із слідами людської діяльності).

Найраніший з неолітичних шарів утримував культурні залишки пізньої сурської культури, зокрема гостродонні горщики з лискованою поверхнею, мікролітичні кремінні знаряддя, численні вироби з кістки, серед яких вістря дротиків та спису. Його перекривав шар, позначений як Д – I, котрий відповідає часу проникнення у Надпоріжжя носіїв києво-черкаської культури дніпро-донецької спільності та асиміляції нею населення сурської культури [16, с. 27, 191]. Кремінні знаряддя мають ще мікролітичний вигляд – це пластини, округлі скребачки, подовжені трапеції. Також різноманітні вироби з кістки, до яких належать шила, голки з вушком, вістря стріл та дротиків, гарпуни рибальські, гачки, блешні. Посуд має рослинну домішку до глини, тонкостінний. Вінця горщиків прямі чи ледь відігнуті назовні, з пояском наскрізних ямок під краєм. Переважають відбитки гребінця чи прокреслені орнаменти. Фауністичні залишки належать диким видам: олень, бобер, лисиця, косуля, вовк, барсук, заєць, черепаха, водоплавні птахи та риба, а також свійським (бик, коза) тваринам. На площі поселення відкрито два неолітичні поховання [85, с. 61].

Наступні культурні відкладення залишило населення азово-дніпровської культури, яке вже використовувало пласкодонний посуд, прикрашений відбитками гребінцевого штампу із потовщеним, на зразок «комірця», краєм вінець.

При впадінні у Дніпро колишньої протоки Старуха (зараз ж/м Придніпровський) під час робіт Дніпрогесівської археологічної експедиції було виявлено за скупченням раковин їстівних молюсків неолітичне поселення Ігрень-5 [57]. Розкопками М.О.Міллера у 1932 р. було досліджено 68 м², до яких у 1946 р. приєдналося ще 76 м². В культурному шарі завтовшки 0,7-1,2 м зустрічалися раковини, попіл та деревне вугілля, а також кістки тварин, птахів і риб, панцирі черепах. За керамікою з гострим денцем і домішкою товченої раковини до глини, неорнаментованою чи прикрашеною врізним орнаментом на плічках, поселення було віднесено до пам'яток сурської культури. Невелику домішку становив посуд надпорізької дніпро-донецької культури, що свідчить про проникнення її носіїв у середовище сурських племен. Кремінні знаряддя відзначають мікролітизм, геометричні форми. Велику групу становлять кістяні знаряддя – шила, дротики з пазами для кремінних вкладишів, гарпуни.

Ще в 30-ті роки Д.І.Яворницький вбачав у пам'ятках з гирла Самари свідчення зв'язків, які існували між Дніпровським Лівобережжям та Подонців'ям: «Интереснейшим является необычное распространение на этой территории культурних слоев с неолитическими материалами. Возможно, это явление указывает на тот путь, которым двигалась к Днепру эта культура с Донеччины» [55]. Слід зазначити, що згодом саме ці пам'ятки було виділено Д.Я.Телегіним у дніпро-донецьку культуру [80].

Поселення Ігрень - 4 знаходилося на розі поблизу Довгої скелі й було залишене населенням Сурської неолітичної культури. В шарі, який простежувався у вигляді окремих скупчень золи, деревного вугілля, кісток тварин та риб'ячої луски, було зібрано мікролітичні кремінні знаряддя та гостродонний посуд із домішкою товченої раковини до глини, орнаментований прокресленим зигзагом. На поселенні також присутній посуд з рослинною домішкою до глини, прикрашений відбитками гребінчастого штампу, який є типовим для п'ятої – ігренської – фази в розвитку сурської культури [16, с. 187].

На острові Кодачок, розташованому в руслі Дніпра супроти ж/м Придніпровський, у 1932 р. А.В.Добровольським було відкрито поселення доби неоліту, яке займало підвищену північну частину. В культурному шарі знаходились скупчення раковин їстівних молюсків, кістки тварин та риб, знаряддя праці з кременю, каменю, кістки, уламки глиняного посуду. За останнім поселення на острові Кодачок виникло ще за часів сурської культури [16, с. 12, 23, 24, 31]. Життя на ньому тривало і впродовж наступного часу, пов'язаного з розповсюдженням у Надпоріжжі населення дніпро-донецької культурної спільності.

Ще одне поселення відкрито на схилі правого берега Дніпра в околицях сел. Ст. Кодаки. Нечисленні матеріали дають підстави для його віднесення до пам'яток азово-дніпровської культури пізнього неоліту.

Рештки поселень дніпро-донецької культурної спільності відкрито також на дніпрових островах, де зараз розташовані міські пляжі: Шевському (Шевська коса), Старуха. Вони належать до розвиненого та пізнього неоліту Надпоріжжя. Кераміка представлена широковідкритими горщиками з пласким денцем, до глини яких домішано пісок і траву. Поверхня згладжена, найбільш поширений гребінцевий орнамент. Знайдені рогові мотики свідчать про начатки землеробства [85, с. 61].

У межах міста рештки неолітичних поселень відкрито також поблизу сел. Шевченкове, ж/м Північний, сел. Ксеніївка, Таромське, Діївка.

Під час будівництва в XIX ст. залізничного Мерефо-Херсонського мосту через Дніпро з лівого берега, де нині знаходиться ж/м Сонячний, неодноразово надходили знахідки неолітичного часу. Відомо й про берегові поселення з неолітичними матеріалами, що тяглися вздовж проспекту Воронцова.

Відомі також поховальні пам'ятки доби неоліту. До останніх належать простягнуті на спині поховання Чаплинського могильника. Ранні могили погано простежувалися у піщаному грунті, більш пізнім з них властива човновидна форма і використання червоної вохри у засипці кістяка на відміну від слабого фарбування ранніх поховань. Інвентар включав підвіски із зубів оленя та коропових риб, які відігравали роль оберегів.

Оскільки неолітичні поховання Чаплинського могильника перекриваються більш пізнішими енеолітичними, їх вивченням уперше було доведено стратиграфічне співвідношення між цими культурами. В похованнях присутня кераміка з рослинною домішкою до глини і дрібногребінцевою орнаментацією, яка належить надпорізькій культурі дніпро-донецької спільності. Рештки могильника азово-дніпровської культури, зруйнованого внаслідок розмиву берега, відкрито поблизу сел. Ігрень. Наявність у межах Надпоріжжя більш ніж 10 неолітичних могильників доброї збереженості доповнює уявлення про поховальний ритуал.

Така насиченість території неолітичними пам'ятками знаходить пояснення у географічному положенні на північній межі Дніпровського Надпоріжжя, про яке відомий учений В.М.Даниленко писав: «Территория Днепровского Надпорожья в географическом отношении является вполне определенной, хорошо очерченной частью днепровского бассейна, которая к тому же явственно делится на более мелкие части – участки реки и берега, ограниченные балками, порогами и заборами (напівзруйновані давні пороги – І.К.), что обуславливало существование стабильных естественных границ между родоплеменными территориями». І далі: «... байрачные дубравы, населенные зверем, обширные луга, являвшиеся прекрасными пастбищами, многочисленные острова, исключительно удобные для обитания, пороги и заборы, кишащие рыбой». Природне середовище Надпоріжжя сприяло розвитку неолітичних культур [16, с. 25].

Відповідно до головного змісту епохи, яке визначалося появою відтворюючого господарства у вигляді первісного землеробства та скотарства, у мешканців Надпоріжжя теж спостерігаються ці форми господарської діяльності. Переважаючою формою поселення були сезонні стоянки з невеликою площею та малопотужним культурним шаром, в якому важко простежити рештки жител. Про господарство племен сурської неолітичної культури можна судити за знахідками кісток великої рогатої худоби, коней, свиней, собаки. За даними поселення на о-ві Сурському, тваринництво повинно було забезпечувати вже до 50% м'ясної їжі. Присутність своєрідних кам'яних та кістяних мотик припускає можливість культурного збиральництва, як початкової фази землеробства (Рис. 3).

Про скотарство у дніпро-донецького населення свідчить наявність на поселеннях кісток великої та дрібної рогатої худоби, собаки, який був охоронцем отар. Однак незаперечним залишається переважання ще привласнюючих форм господарської діяльності і, перш за все, мисливства, яке вдосконалюється за рахунок виготовлення різних пасток, капканів, навісних сіток тощо. Головним об'єктом полювання були козуля, тур, кабан, дикі коні, кулани, благородний олень, різноманітні лісові звірі – білка, куниця, видра, бобер. Основним знаряддям полювання лишаються лук та стріли, а також списи із вістрями, що складалися з кістяної основи та крємінних вкладишів, які закріплялися в пазах з допомогою смоли. У Надпоріжжі із мисливством успішно конкурувало рибальство. На Дніпрових порогах існували особливо сприятливі умови для рибальства, що підтверджується численними знахідками кісток та луски риб багатьох порід. За доби неоліту риба була

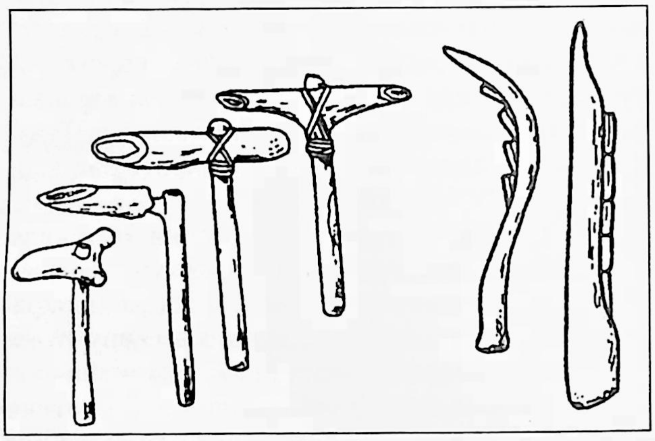

Рис.3. Мотики для обробітку землі та жниварські серпи. Неоліт

навіть об'єктом обожнювання, а можливо і тотемом – міфологічним родоначальником, про що свідчать зображення риб у печерах культового центру – Кам'яна могила на Запоріжжі – і традиція прикрашання поховального одягу зубами риб коропових порід. Про значні розміри і вагу здобутої риби свідчать фауністичні знахідки, а також розміри рибальських знарядь [93, с. 46, 59–61].

Велику роль у господарстві неолітичного населення відігравало виготовлення знарядь праці та зброї. До будівництва набережної на скелях уздовж берега Дніпра в парку ім. Шевченка і на Монастирському острові можна було бачити так звані шліфувадла – природні горизонтальні гранітні плити із виїмками, які утворилися внаслідок шліфування на них за допомогою вологого піску кам'яних сокир, молотків, тесел, долот тощо. Гладкі поверхні, зменшуючи тертя, підвищували робочу ефективність кам'яних знарядь.

Одним з найважливіших досягнень і ознак неолітичної епохи був винахід кераміки – глиняного посуду. Досить складний технологічний процес його виготовлення передбачав уже значні емпіричні знання, а в орнаментах відбивалися світоглядні уявлення його творців. Слід відзначити тяжіння неолітичних митців-керамістів до стилізації, через яку ускладнюється розуміння змісту зображень. Посуд завжди виготовлявся в традиціях конкретних етнічних груп, завдяки чому кераміка виступає в якості визначальної ознаки археологічних культур.

Найбільш яскраво ідеологічні уявлення неолітичної людності відбивають поховальні ритуали – засоби поховання, тілопокладення та орієнтації за сторонами світу. Небіжчиків ховали в індивідуальних могилах, розташованих в ряду, орієнтованому в напрямку північ – південь. Тіла сповивали або зв'язували в ногах, руки простягнуті вздовж тулуба або покладені на стегна чи таз. Померлих завжди орієнтовано головою у напрямку водоймища, на березі якого звичайно знаходився могильник. Як символ воскресіння в потойбічному світі вживалася червона фарба – вохра, яка втілювала кров. У могилах та на спеціальних жертовних площадках розміщувались приношення – посудини з жертовною їжею, від якої лишилися кістки диких та свійських тварин, знаряддя праці, зброя. Одяг померлих прикрашали намистом, підвісками з зубів оленя, риб коропових порід, платівками з іклів кабана (Рис. 4). Важливе місце відводилося вогню, яким очищували місця поховань. Відзначено появу великих ям для спільних поховань, що заповнювали змішаним з вохрою грунтом, в яких можна вбачати родові усипальниці-склепи [82].

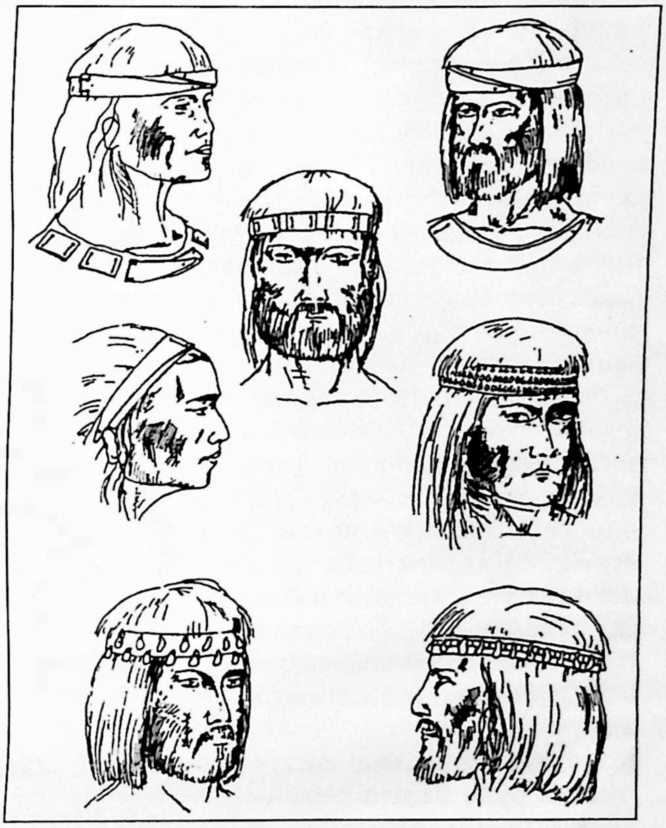

Рис.4. Наголовні оздоби неолітичного населення України. (Реконструкція О.В.Тобольцева)

Вивчення антропологічного матеріалу із цих могильників, порівняно з іншими знахідками, доводить, що неолітичне населення дніпро-донецької культурної спільності належало до протоєвропеоїдного типу великої європеоїдної раси. Разом з тим, у ньому за будовою черепа виділено два краніологічні варіанти, які змішувалися між собою внаслідок шлюбних контактів. Обидва варіанти продовжували існувати в Надпоріжжі і за наступної доби енеоліту (мідно-кам'яного віку), зокрема в середньостогівській, постмаріупольській, новоданилівській культурах (Рис. 5, 6). Одночасно з ними тут мешкало населення більш тендітного (грацильного) середземноморського типу, у формуванні котрого брало участь населення південно-західного регіону [65, с. 32–109].

Перехід до нової енеолітичної (мідно-кам'яної) доби позначений знайомством давнього населення України з металом, у першу чергу, міддю, яка надходила від племен Балкано-Карпатського регіону – сучасних Болгарії, Румунії у вигляді готових виробів, а згодом – і технологій та сировини, що привело до виникнення місцевих центрів металообробки.

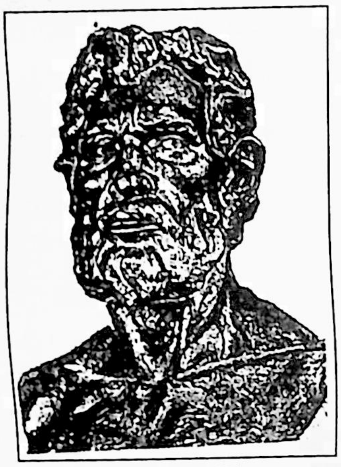

Рис.5. Чоловік з Вільнянського могильника. (Реконструкція Г.В.Лебединської)

Вже в пізніх неолітичних могильниках Надпоріжжя, зокрема Микільському, з'являються перші вироби з металу – мідні та золоті намистини, які були імпортовані з трипільського середовища, котре за розвитком належало вже до наступної мідно-кам'яної доби – енеоліту (кінець V – середина III тис. до н.е.). На терені Дніпропетровська відкрито широковідомі поховання ранньої пори енеоліту у верхньому шарі Чаплинського могильника. А.В.Добровольським під час розкопок 1954 р. було досліджено 5 поховань, які в той час отримали назву «чаплинських могил» з метою їх відокремлення від неолітичних та мезолітичних [20, с. 109–118]. Похованих було орієнтовано головою на схід, покладено на спині із зігнутими в колінах ногами. На кістках і в засипці могильних ям було багато червоної вохри. Інвентар включав великі крем'яні ножі, низки шайбовидних просвердлених кружків з перламутру річкових молюсків, ковані мідні багатопружкові браслети, пронизки та підвіски у вигляді мушлів, прикраси з емалі та іклів вепра. Частина могил була обставлена та перекрита камінням. У сучасних уявленнях «чаплинські могили» належать до пам'яток новоданилівської [83, с. 57–75] чи скелянської, за Ю.Я.Расамакіним [13, с. 275–284], культур, які датуються IV – початком III тис. до н.е.

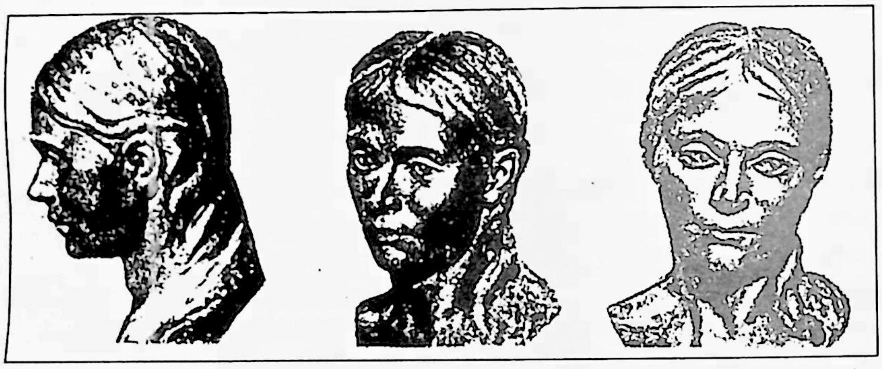

Рис.6. Жінка з поховання під закладкою – 2 на Сурському острові. (Реконструкція М.М.Герасимова)

Ще одне індивідуальне новоданилівське поховання було відкрито під час дослідження культурного шару поселення Ігрень–8. В овальній могильній ямі, заповненій змішаним із вохрою грунтом, знаходився кістяк дорослої людини, покладеної зібгано на спині головою на північний схід. Супроводжувалося трьома ножами, виготовленими з масивних крем'яних платівок [95, p. 66].

Новоданилівці досягли високого для того часу економічного та соціального розвитку, про що свідчить виділення поховань «майстрів» по обробці кременю, а також знахідки величезних скарбів стандартних знарядь, призначених для обміну. Один із таких скарбів був знайдений на Поповому мисі Ігренського півострова (Самарський р-н Дніпропетровська). До скарбу належали 7 сокир, 13 вістрів дротиків і 48 вістрів списів та 7 їх заготовок. Усі вироби відзначалися надзвичайно ретельною обробкою і були виготовлені із високоякісного донецького кременю [28, с. 245–249]. Високий виробничий потенціал засвідчує існування постійних контактів з Балкано-Карпатською металургійною провінцією, з якої надходили вироби з металу, можливо – і сировина для місцевої металообробки. За наявністю поховань із престижним інвентарем, до якого належали численні мідні і навіть золоті прикраси – намиста, браслети, підвіски, нашивні платівки для оздоблення одягу, а також низки раковин із свердлиною, що правили за пояси і, можливо, відігравали роль первісних грошей, учені виділяють окрему соціальну групу новоданилівського населення, яка зосередила в своїх руках посередницьку торгівлю, збагачуючись на цьому (Рис. 7).

Родоплемінній верхівці, вочевидь, належали поховання із військовими атрибутами, серед яких – кам'яні навершя із абстрактним чи реалістичним зображенням кінської голови, булави та інша зброя [17, с. 3–20; 51, с. 237–293]. Взагалі новоданилівцям належить провідне місце у культурних зв'язках доби раннього енеоліту між Кавказом, Триліллям правобережної України, культурами Балкан, про що свідчать знахідки відповідного посуду, виробів з кавказьких мінералів, середземноморських раковин, золота, тотожних прикрасам, що походять з Варненського могильника в Болгарії.

Власне господарство новоданилівців було побудоване на скотарстві – в могилах знайдено

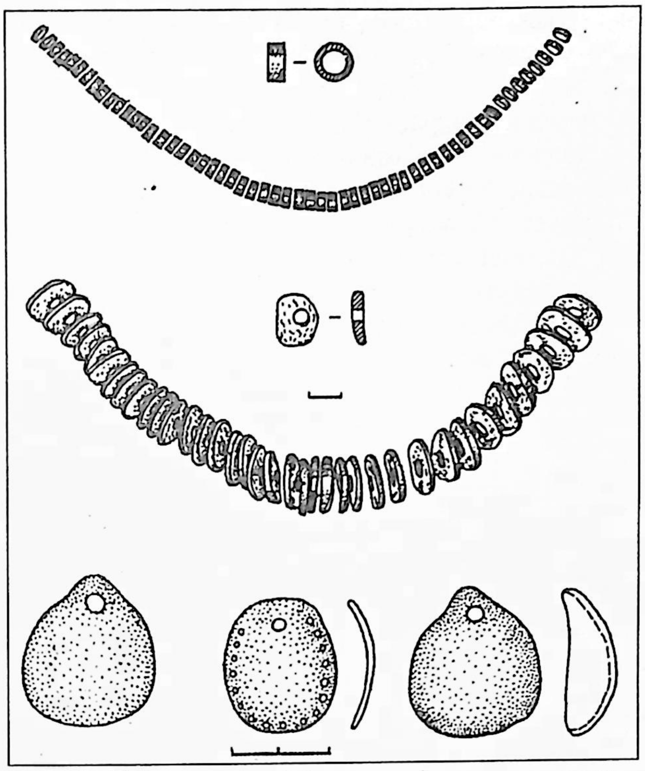

Рис.7. Прикраси з міді та мушлі: намисто, оздоба пояса та одягу з поховань селянської знаті (за Ю.Расамакіним)

кістки великої рогатої худоби. За зображеннями кам'яних «конеголових» скипетрів вони вже приручили коня, якого використовували для їзди верхи. На кам'яних плитах з могил новоданилівців присутні зображення «древа життя», яке втілює в собі загальносвітову ідею об'єднання трьох сфер – небесної, земної та підземної, як втілення рівноваги і «закону». Існує припущення про наявність у них знакової системи, яка передує писемності.

У культовій практиці мала місце трепанація черепів, пов'язана з уявленнями про знаходження «душі» у мозку людини й бажанням «випустити» її з тіла після смерті.

Доба розвиненого і пізнього енеоліту в Дніпровському Надпоріжжі (перша половина III тис. до н.е.) була часом величезних зрушень в етнічному складі населення. Завдяки географічному положенню саме тут сходилися східні, прикаспійсько-кавказькі та західні, балкано-дунайські впливи, що сприяло взаємозбагаченню культур. Північностепове Подніпров'я виявилося тією екологічною зоною, яка забезпечувала максимально безпечне пересування зі сходу на захід, пристосоване до південного кордону Лісостепу та Степу [40, с. 31–34]. Зі сходу просування до Дніпра забезпечувала гідромережа Самари – Вовчої – Гайчура – Сіверського Дінця; із заходу – правобережні притоки Південного Бугу, Інгул та Інгулець, степові річки дніпровського басейну – Базавлук, Чортомлик, Суха та Мокра Сура. Майже весь період енеоліту – доби бронзи – широтний напрямок зв'язків переважав над меридіанним і в цьому головну роль відігравала орієнтація на балканську та циркумпонтійську металургійні провінції, від продукції яких залежав культурно-історичний розвиток Південно-Східної Європи.

Енеолітична людність середньостогівської [83; 84] культури, що мешкала в Подніпров'ї, залишила на території міста численні пам'ятки (20 поховань на Ігренському п-ві, поселення та індивідуальні поховання на о-ві Кодачок, біля сел. Старі Кодаки, в б. Нижня Сажівка). На них знайдено залишки посуду з домішкою раковини до глини і складним орнаментом з відбитків гребінчастого штампу, утворюючих шеврони, зигзаги та пояски (Рис. 8). Знаряддя виготовляли на відщепах кременю, а вістря списів та дротиків мали підтрикутну форму та двобічне ретушування, шліфовані знаряддя представлено клиновидними сокирами та теслами.

Господарство населення середньостогівської культури мало скотарський характер. За визначенням палеозоологів, у середньостогівській культурі відбулась доместикація (приручення) коня, рештки якого належать найдавнішому свійському коню Європи [83, с. 9]. З конярством пов'язані знахідки спеціальних приладів для управління конем, так званих псаліїв, які у середньостогівській культурі виготовлялись із відрізків рогів оленя. Крім скотарства, населення займалось мисливством та рибальством, які вже відійшли на друге місце. Поховання середньостогівської культури відбувались у грунтових могильниках, до яких належить досліджений на площі поселення Ігрень-8. Небіжчики були вміщені в овальні ями у зібганому на спині положенні із зігнути-

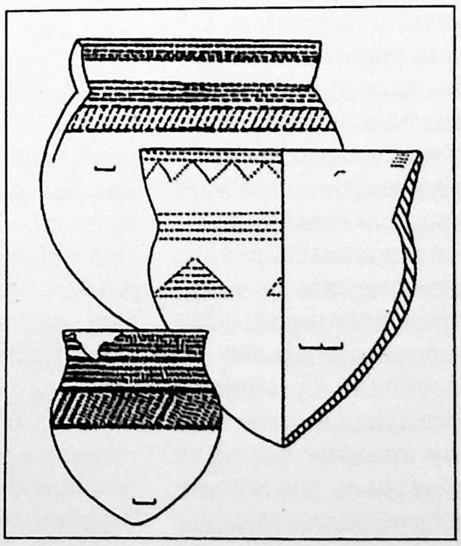

Рис.8. Посуд середньостогівської культури Надпоріжжя

ми в колінах ногами та руками, покладеними на стегна. Переважає східна та північно-східна орієнтація. До складу супутнього інвентаря належать горщики, кістяні та перламутрові намиста. На відміну від новоданилівських поховань металеві прикраси майже відсутні взагалі, поховання не супроводжуються соціально-престижними речами. Замість цього, за наявністю парних поховань чоловіка і жінки, палеодемографи приходять до висновку про домінування у середньостогівського населення патріархату – спорідненості по чоловічій лінії [13, с. 343].

Одночасно із середньостогівським, на околицях Дніпропетровська мешкало населення так званої постмаріупольської культури [33, с. 26, 35, 4–63], яке наслідувало традиції випростаного тілопокладення від попередніх – неолітичних – мешканців лівобережного Передстепу, що територіально збігається з Орільсько-Самарським межиріччям. Під час дослідження кургану «Близниця», неподалік від Дніпропетровського аеропорту, було відкрито 9 постмаріупольських поховань в овальних ямах, у засипці яких грунт було змішано з вохрою, деревним вугіллям та попелом. Поховання здійснено шляхом тілопокладення, простягнуто на спині у східній (по сонцю) орієнтації. Привертають увагу подвійні і навіть потрійні поховання, переважно дорослого чоловіка з одним–двома дітьми. В інвентарі присутні рештки лука, вістря стріл, відлиті з коаліново-вохрової маси у спеціальних циліндричних формах відповідні вироби, намиста й мідні пронизки від браслетів. На о-ві Самарському, поблизу однойменного селища, було розкопано два кургани із основними постмаріупольськими похованнями, які розміщено під насипом за колом, центром якого правило вогнище, від якого до могил тяглися доріжки з продуктів горіння. На особливу увагу заслуговує поховання майстра-ливарника з кургану-2, здійснене у вузькій овальній могилі. В головах змужнілого чоловіка було покладено глиняну ливарну форму із двома сердечниками, що слугувала для відливки сокири, рудоподрібнювач, ковадло та абразиви [32, с. 40–41].

Аналогічне за інвентарем поховання трьох майстрів в одній могилі походять з кургану-2 групи XII поблизу с. Верхня Маївка Дніпропетровського району [32, с. 32–34]. В обох похованнях були присутні мідні прикраси – пронизки.

На сьогодні поховання ливарників постмаріупольської культури з околиць Дніпропетровська з унікальними наборами інструментів (Рис. 9) є найдавнішими за віком свідченнями виникнення місцевого – постмаріупольського – центру металообробки [76]. Існуванням останнього пояснюється велика кількість виробів з міді в постмаріупольських похованнях, на відміну від середньостогівської культури.

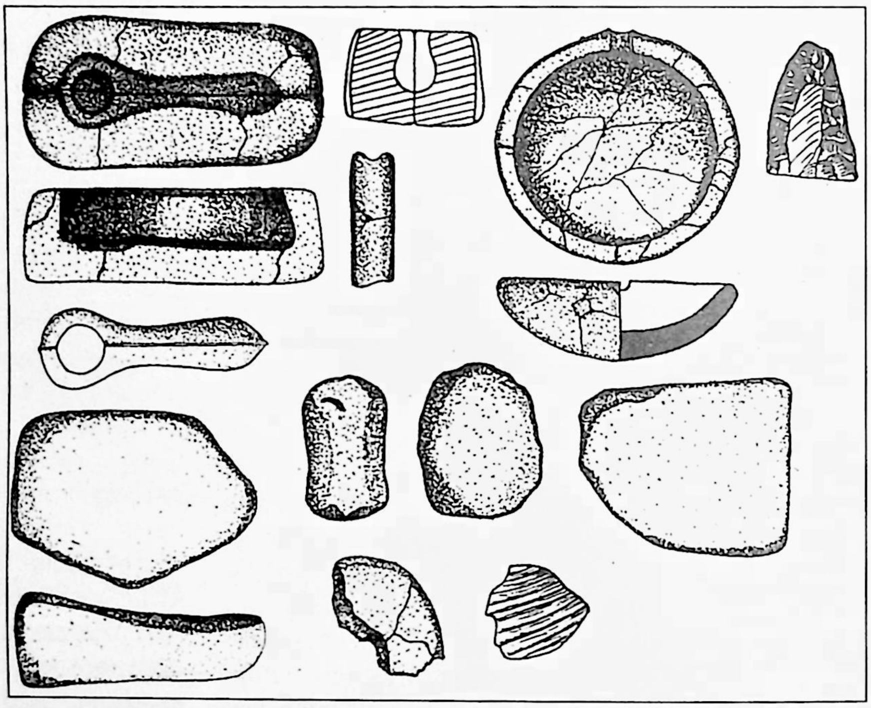

Рис.9. Ливарні форми та ковальський інструмент з поховання майстрів постмаріупольської культури в с. В.Маївка

Господарська діяльність постмаріупольського населення пов'язана із скотарством, що підтверджується культовими похованнями в курганах черепів свійських биків. На жаль, поселення ще не досліджено, що звужує наші уявлення про господарську діяльність та побут. Особливою рисою є відсутність у могилах сталих типів посуду. Замість цього, посудини із приношеннями вміщували на спеціальних майданчиках поряд з могилами. Це переважно великі гостро- чи круглодонні горщики із лискованою поверхнею, прикрашені по вінцях і плічках відбитками дрібнозубчастого штампу. Кремінне знаряддя виготовляли на відщепах шляхом двобічної обробки; серед них ножі, скребки, комбіноване знаряддя. Відомі знахідки металевих ножів. До соціально-престижних виробів належать виготовлені з каменю молоти, які використовували в якості скіпетрів. Прикрасами одягу слугували кістяні фігурні пронизки, дрібне кам'яне намисто.

Населення постмаріупольської культури підтримувало зв'язки із землеробським світом Трипілля, про що свідчать знахідки трипільського посуду в «простягнутих» похованнях могильника Ігрень – 8, також наявність близьких за формою до постмаріупольських сокир-молотів у Софіївському та Червонохутірському пізньотрипільських могильниках та ін. Світоглядні уявлення постмаріупольського населення вимагали спорудження курганів – земляних невеликих насипів, оточених кільцем з кам'яних плит – кромлехом та ровом, в якому розкладалося багаття чи вміщувалися раковини, символізуючи водну стихію [36, с. 36–39; 38, с. 84–85].

Посилення міграційних процесів на межі енеолітичної і наступної бронзової доби (XXV – XXIII ст. до н.е.) супроводилося просуванням у східному – до Дніпра – напрямку пізньотрипільського населення, яке збіглось у часі з активізацією носіїв майкопської культури Північного Кавказу і їх виходом у Степ. Це знаходить яскраве відображення у появі синкретичних пам'яток животилівського культурного типу [32, с. 46–54; 37, с. 69–89]. З останніми пов'язані поховання в курганах біля сел. Підгородне, Самарівка, м. Новомосковська. Небіжчики покладені на боці із піднесеними на рівень обличчя долонями, складеними в молитовному жесті (поза адорації). Могили обставлені або перекриті камінням, в інвентарі присутні горщики біконічної форми із червоно-рожевої глини із орнаментом на плічках з коротких променів, зигзага, «паркетних» композицій. На поверхні присутні відбитки рослинних домішків, серед яких визначені зерна ячменю та пшениці – перші свідчення вирощування цих агрокультур у регіоні. Покійних супроводили браслети з кам'яного кільцевидного намиста, одяг прикрашали застібки у вигляді гачків, виготовлені з кістки та бронзи.

Рідкісною є знахідка мармурової печатки у вигляді гудзика з ніжкою. Появу перших печаток на Близькому Сході пов'язують із виникненням власності і потребою у позначках, які надавали відбитки печаток.

Початок бронзової доби знаменує собою виникнення на величезному просторі Євразійського Степу від Уралу до Дунаю ямної культурно – історичної спільності, яка поглинула в собі попередні енеолітичні культури і відзначалася значною сталістю зовнішніх проявів, до яких належать курганне будівництво, поява колісного транспорту, поховальний обряд скорченого тілопокладення. В цей час зростає значення Кавказького гірничо-металургійного центру, який входить до величезної циркумпонтійської провінції. Приплив металу з Балкан у Степову Україну майже припинився внаслідок переорієнтації культурних зв'язків і руйнівних процесів, що охопили цю область.

Ямні пам'ятки Дніпропетровська отримали всесвітню відомість завдяки відкриттю в 1949 р. в кургані «Сторожова могила» на території аеропорту поховання з рештками чотирьохколісного воза [87]. Це була перша за часом знахідка в Україні і взагалі в Східній Європі. Масивні колеса становили суцільний зріз стовбура дерева з односторонньою ступицею, яка наглухо кріпилася на вісі, що оберталася разом з колесом. У наступні роки рештки возів було знайдено на землі учбового господарства Дніпропетровського агроуніверситету [52]. Зняті колеса було покладено по кутах могили, чим останній надавалась подібність до воза, відповідно до уявлень про мандрівку найбільш шанованих предків у потойбічний світ саме в такий спосіб. Крім коліс, зафіксовано рештки дишла та ярма, а також мотузяної упряжі. Всі частини воза було пофарбовано у червоний – сонячний – колір.

Під час дослідження в 2002 р. курганної групи на ж/м Тополя-3 виявилося, що всі три кургани утримували різночасові ямні поховання, тобто правили за кладовища для спорідненої групи родичів. В одній могилі знайдено дерев'яні ноші, на які було покладено тіло. За аналогіями, подібні ноші могли застовувати як кузови поховальних возів, що мали виключно ритуальне призначення.

Крім курганів, ямне населення залишило й безкурганні – грунтові – могильники, один з яких знаходився на мису Підкова поблизу Ст. Ігрені. Грунтові могильники не мали зовнішніх позначок. Покійників клали на спині із підігнутими в колінах ногами. Супроводжуючий інвентар включав горщики яйцеподібної форми, з орнаментом переважно у вигляді відбитка шнура, крем'яні ножі, кинджали, вістря списів та дротиків, кістяні проколки, дуже рідко – металеві ножі і скроневі підвіски у вигляді подвійної спіралі. Рідкісною категорією знахідок є кам'яні шліфовані сокири, які супроводять поховання соціальної верхівки, скоріш за все – вождів. Взагалі суспільство ямної культури виступає як соціально стратифіковане, в якому деякі вчені вбачають наявність чотирьохкастової системи: жерців, воїнів, вільних скотарів, залежних чи неповноправних, на кшталт відомих за давньоіндійськими писемними джерелами варн. Пояснення цього слід шукати в належності індоарійського населення до давньоіндоєвропейської мовної спільності. Подібності в соціальному устрої з давніми індоаріями знаходить підтвердження в збігу проявів деяких ідеологічних уявлень, зокрема поховальної обрядовості. До проявів останньої належать звичай спорудження штучних пагорбів-курганів, як перепони між світом живих та потойбічним світом мерців, ритуал вогняного очищення шляхом часткової кремації тіла та розкладання поховального багаття, наявність у могилах шкаралуп яєць – символу відродження, свідчення існування культу верховного божества (індійського – Індри), втіленням якого вважався небесний Бик, представлені в курганній архітектурі та амулетах із зображенням бичої голови та рогових молоточковидних шпильок.

Особливе місце в культурі давньоямного населення належало кам'яній монументальній скульптурі, так званим антропоморфним стелам, які мають вигляд схематичних людських фігур. За атрибутами – булавами, сокирами, посохами – це були зображення споріднені чоловічому близькосхідному божеству війни та грому [18; 36] (Рис. 10).

Господарство ямного населення регіону будувалося на скотарстві із переважанням великої рогатої худоби, кістки якої присутні в могилах в якості жертовної їжі. Рештки тимчасових поселень відкрито в межах міста – на Ігренському півострові, ж/м Придніпровський, на правому березі Дніпра, Південного мосту, на ж/м Сонячний та в інш. місцях. Усі вони знаходяться поблизу водоймищ чи джерел, в оточенні пасовищ. Поступово екстенсивна господарська діяльність викликала перехід до рухливого скотарства. Одночасно в річкових долинах розвивалося землеробство – на поселенні Скеля-Каменоломня в околицях міста знайдено зернотерки, рогові мотики, а на кераміці – відбитки пшениці-двозернянки, ячменю, проса [13, 325]. Про заняття рибальством та мисливством свідчать знахідки відповідних знарядь та фауністичні рештки. Кераміка ямних племен виготовлялась без використання гончарного круга. Здебільшого горщики мали яйцеподібну форму і добрий обпал; орнамент шнуровий чи гребінчастий. У Надпоріжжі отримав розповсюдження посуд із ручками та різноманітними «вушками», із сплощеним ззовні денцем. Цікавою знахідкою є маленькі посудинки із носиком, призначені для годування немовляти [39]. Надзвичайного розвитку отримало виготовлення знарядь з кристалічних порід каменю. На дніпрових порогах, зокрема Кодацькому та о-ві Скеля-Каменоломня, відкрито майстерні по виготовленню свердлених сокир-молотів. Вістря списів, дротиків та стріл виготовляли з кременю. Металеві вироби ще дуже рідкісні – це ножі, тесла, шила, виготовлені з бронзи кавказького походження, прикраси – скроневі мідні та срібні кільця у вигляді спіралі у півтора оберти, накладки на пояси, круглі бляшки з гравійованим орнаментом. Металева зброя відома за рідкісними знахідками кинджалів. Престижними знахідками в похованнях чоловіків є кам'яні бойові сокири та булави, які правили за інсигнії влади.

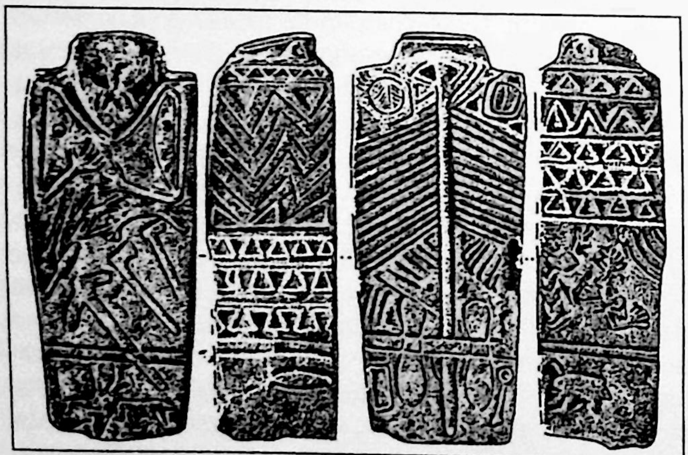

Рис.10. Керносівський ідол. Дніпропетровська область

Загострення міжплемінної ворожнечі призводило до військових сутичок, про що свідчить наявність на кістках у багатьох похованнях слідів травм. У цей час уперше з'являються штучні укріплення, до яких належить і Скеля-Каменоломня.

3. Напередодні цивілізації

На зміну мідно-кам'яній добі наприкінці III тис. до н.е. приходить доба бронзи, головний зміст якої визначається винаходом першого штучного металу – бронзи та викликаними цим важливими змінами у господарстві, культурному та соціальному житті давнього населення. Вирішальну роль відіграло зростання виробничого потенціалу Кавказького металургійного центру, до якого згодом на території України приєдналися вироби з бронзи Трансільванського, Уральського та місцевих українських, зокрема Донецького, центрів.

У межах Дніпровського Надпоріжжя і прилеглих районів Дніпропетровської області відкрито багато бронзоливарних майстерень, скарбів готової продукції та металевого брухту, серед яких Лобойківський, Аврамівський, Обухівський та ін.

В ранній період бронзової доби на території нашого регіону ще мешкало населення пізньоямної доби, яке продовжувало спорудження великих насипів над могилами споріднених родів. В окремих курганах знаходилося більше 20-ти поховань, які розташовувалися по колу, не перетинаючи одне одне.

В цей же час у Надпоріжжі, Орільсько-Самарському межиріччі та степових південних районах з'являються носії нової – катакомбної культури.

В околицях і на території міста раніш височіла безліч курганів, рештки яких зустрічаються і зараз у сел. Діївка, Шевченкове, на ж/м Тополя, в районі Дніпропетровського аеропорту та ін. (Рис. 11). В них за ямними похованнями в хронологічній послідовності слідують поховання у складних дворівневих могилах – катакомбах, за якими археологічна культура отримала свою назву (2300 – 1800 рр. до н. е.). До сьогодення точиться дискусія відносно її походження, за якою вчені поділяються на автохтоністів, тобто тих, хто вбачає в катакомбній культурі наступну сходинку в розвитку місцевого населення попередніх культур, та міграціоністів, для яких батьківщина «катакомбників» визначається Близьким Сходом, Східним Середземномор'ям або Центральною чи Західною Європою [1; 69, с. 94–121]. Однак належність носіїв катакомбної культури до давніх індоарійців визнається майже усіма фахівцями. Рухливі скотарі, вони залишили по собі тимчасові поселення, наприклад на території парку ім. Шевченка, на Ігренському півострові, узбережжі Дніпра поблизу річкового порту. Головні знахідки, що походять з них, – це посуд з пласким денцем, опуклим туловом і пишним орнаментом з відбитків плетеного шнура, в якому переважають фестони, спіральні та волютоподібні фігури. До речі: саме на катакомбній посудині з околиць м.Дніпропетровська вперше зустріли знаки, близькі до зображення тризуба. Зараз демонструється в Національному історичному музеї України в м. Києві (Рис. 12).

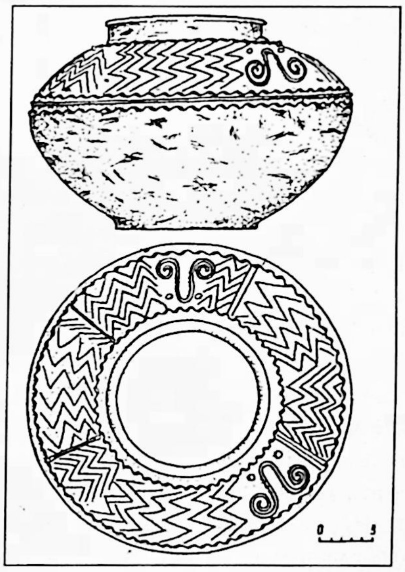

Рис.12. Катакомбний горщик з символами тризуба (околиця м.Дніпропетровська)

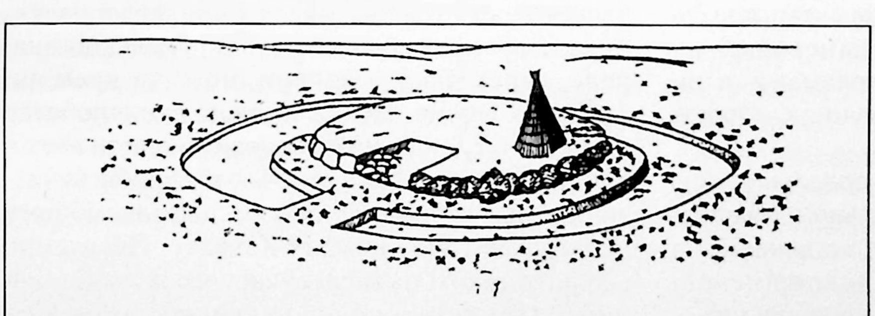

Рис.11. Реконструкція первісного вигляду та модель розрізу кургану доби ранньої бронзи біля с. Новий Світ (за А.В.Андросовим)

Катакомбні племена вже широко використовували бронзу, виготовляючи з неї зброю – бойові сокири, кинджали, довгі гранчасті шила, які слугували «стрекалами» або стилетами. Прикраси включають круглі медальйони з вушком, підвіски у вигляді кульки з петелькою, каблучки, багатопружкові наруччя, дрібні литі намиста, скроневі підвіски. Цікавими є поява ремісничих комплексів, зокрема майстрів-лучників, до яких входять абразиви, знаряддя для обробки деревини, набори заготовок для виготовлення вістрів стріл і самі підтрикутні вістря з глибокою виїмкою в основі та тонкими довгими «вусиками» – жальцями.

В катакомбному суспільстві поглиблюється соціальне та майнове розшарування, про що свідчить різниця у засобах поховання та супутньому інвентарі. З'являються поховання родових та військових ватажків у супроводі престижних речей – кам'яних булав, «парадних» сокир, металевих речей і прикрас, переносних кам'яних вівтарів. Їх могили відзначені величезними розмірами, що потребувало спільних зусиль багатьох людей. На стінах та підлозі поховальних камер червоною вохрою чи гравіюванням наносили зображення та різноманітні «знаки», в яких вбачають елементи писемності [70, с. 123–126]. Частою знахідкою на підлогах катакомб є зображення відбитку стопи чи сліду, яке пов'язують із віруванням у небесного лучника, спорідненого Вішну індуїстської релігії. Відомі також людські жертвоприношення [34, с. 78]. Яскравою рисою є звичай портретування померлих за лицевим відділом черепа, на який накладалася маска з особливого складу глини, жиру, вохри, інколи – крейди (Рис. 13). Маска заповнювала заглибини – очні орбіти, носові полості і зберегла до наших часів портретні риси давно померлих людей. Звичай портретування померлих пов’язаний із близькосхідними впливами [68, с. 222–255]. За антропологічними спостереженнями населення катакомбної культури виявляється неоднорідним і характеризується наявністю як мінімум двох типів, пов’язаних з ранньо- та пізньокатакомбними похованнями. Різниця настільки велика, що можна говорити про зміну етнічного складу населення, на ранньому етапі – довгоголового з вузьким обличчям, високорослого і пізнього – нижчого на зріст, середньокруглоголового з широким низьким лицем. Разом з тим, у пізньокатакомбних серіях черепів зустрічається грацільний тип, близький до західносередземноморського. Така мінливість ознак відповідає уявленням про присутність в Україні населення, пов’язаного походженням із попередніми культурами енеолітичної доби, а також населенням ямної та північнокавказької культур. Вторгнення останнього носило немирний характер, про що свідчить великий відсоток трепанованих черепів (понад 10%), черепів із травмами, а також збільшення кількості поховань зі зброєю [13, с. 532].

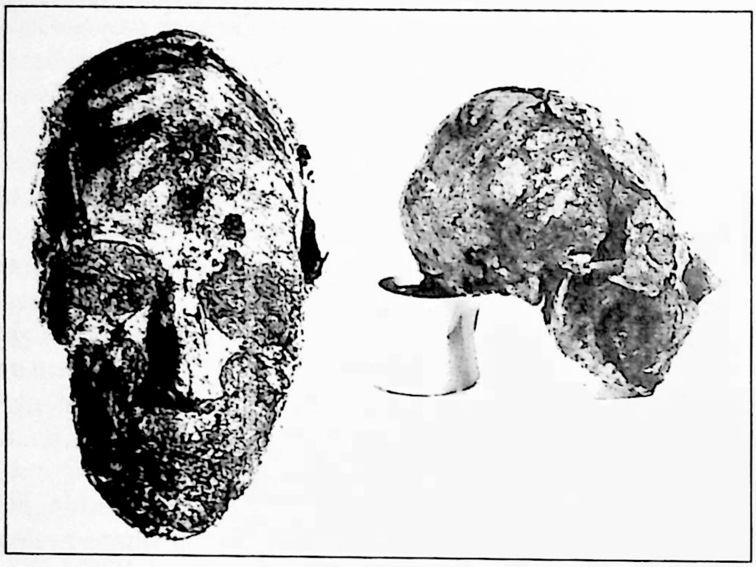

Рис.13. Портретування за черепами. Катакомбна культура

Не можна обійти питання про подальшу долю «катакомбників»: розселення катакомбних племен збігається з територією розповсюдження на теренах сучасної України індоарійської гідронімії та топонімії, що може свідчити на користь перебування тут індоаріїв. Індоарійськими елементами вважається сама форма катакомби, спільні поховання чоловіка і жінки, наявність булави, яка втілює в собі священну палицю – ваджру бога Індри; комплекти гральних костей, глиняні курильниці. Саме з України індоарії – катакомбники розпочали своє просування на схід – південний схід, який завершився їх виходом на північ Індостану. Ті ж племена, які продовжували мешкати в Степу та Лісостепу України, в XVII ст. до н.е. трансформувалися в культуру багатопружкової кераміки, котра об’єднала в собі також населення різних груп пізньоямної культури.

Культура, яка отримала назву багатопружкової за орнаментацією посуду наліпними валиками-пружками, стала відомою після дослідження в 1907 р. Д.І.Яворницьким величезного поселення, яке займало схили берега Дніпра у Потьомкінському (зараз – Шевченківському) парку м. Катеринослава. Поселення було забудовано кам’яними наземними житлами, до яких належали господарські приміщення. Знахідки становив посуд з пружковим орнаментом, знаряддя праці з кременю, рогу та кістки, кам’яні шліфовані сокири. Цікаво, що Катеринославські дворянські збори, яким належав Потьомкінський сад, відхилило кандидатури дослідників, рекомендованих Імператорською археологічною комісією, надавши виключні права на проведення розкопок Д.І.Яворницькому.

Ще одне велике поселення цього ж часу і культурної належності було відкрито археологами ДНУ на лівому березі Дніпра поблизу сучасного залізничного мосту і прилеглої частини пр. Воронцова. Звідси походить колекція знарядь, серед яких – сокири, ножі та крем’яні вкладиші серпів. Про розвинене землеробство свідчать численні знахідки зернотерок та пестів для обрушення зерна. Бронзові вироби нечисленні і мають аналогії як в ямно-катакомбному металі, так і в культурах Кавказу. Поселення відкрито також на місці сучасного ж/м Сонячний і Придніпровська, вздовж ланцюжка дніпровських стариць-озер у Діївці, Сухачівці та інших місцях.

Поховальні пам’ятки також відкриті в околицях міста. Переважають так звані «впускні» поховання у насип курганів, споруджених для більш ранніх поховань. Небіжчиків вміщували у прямокутні за формою могили в зібганому на боці стані у супроводі однієї-двох посудин.

Свідчення соціального розшарування суспільства представлено слабо. Зброя в могилах майже відсутня, зрідка зустрічаються рештки луків та кам'яні вістря стріл. З похованнями жерців пов'язують знахідки дерев'яних чаш із бронзовими прикрасами. Досі не визначено призначення типових для культури багатопружкової кераміки кістяних круглих та овальних бляшок із великим отвором у центрі і малим – біля краю, в яких вбачають прикраси жезлів, застібки поясів чи деталі кінської збруї.

Однак початок дійсно «героїчної доби» збігається із археологічною культурою, що отримала назву зрубної за типом поховання у дерев'яних підпрямокутних гробницях – зрубах. Її носії належали до ірановомовного етносу і, за думкою багатьох дослідників, були етнічними попередниками історичних скіфів. Всупереч твердженню, що існувало в 50-70-х рр., про східне з Поволжя походження культури, яка мігрувала на Україну, сьогодні доведено, в значній мірі завдяки роботам археологічної експедиції ДНУ, місцеву основу українського варіанта зрубної археологічної культури, який отримав назву маївського [30, 34] чи бережнівсько-маївського [60, с. 150–153].

Зрубні племена досягли високого рівня соціального розвитку, що відбилося в ієрархічній системі переддержавних утворень – вождівств, поділу суспільства за соціальним рангом, наслідуванням дитиною соціального статусу батьків тощо. Ці зміни покликані до життя зростанням економіки та потужним демографічним вибухом – населення зрубної культури XVI – XIV ст. різко збільшується, чому також сприяли стабільні екологічні умови, коли панував досить вологий, відносно м'який клімат. Скотарство в цей час поєднується з землеробством, значно зростає суспільне виробництво, на перше місце вийшло металургійне ремесло, сировиною для якого слугували мідні руди Бахмутської котловини Донбасу [79]. Уніфікується кераміка, яка поділяється на столову та кухонну, з'являється парадний посуд у вигляді лискованих кубків із складними орнаментами. Особливу групу знахідок становить дерев'яний посуд декількох форм, прикрашений накладками з бронзи. Вдосконалюються знаряддя з бронзи, серед яких з'являються серпи, коси, тесла, втульчасті сокири – кельти. В побут входять різноманітні ткацькі прилади, бронзові голки, приладдя для обробки шкіри.

В межах Дніпропетровська відомі зрубні поселення та кургани – на Ігренському півострові, в р-ні сучасного масиву Червоний Камінь, в р-ні колишньої Лоц-Кам'янки, поблизу Південного мосту, на масиві Тополя, в сел. Мирне та інших місцях. Кургани з похованнями зрубної культури було відкрито під час будівництва в XIX ст. головного корпусу Гірничого національного університету, на вул. Кудашівській (зараз Барикадній). Є підстави вважати, що саме через Орільсько-Самарське межиріччя просувалися до Дніпра східні зрубні племена, форсуючи цю водну перепону по відомій з глибокої давнини переправі, розташованій вище від першого, Кодацького, порога (зараз район Південного мосту).

Поховання проводилося за складним ритуалом, в якому відчутний збіг із індоарійськими текстами Рігведи [35, с. 56-58]. Могили мали підпрямокутну форму, орієнтовані відповідно до уявлення індоарійської міфології про чотири сторони світу, звідки благі боги вигнали демонів – асурів [49, с. 8]. Зрубні поховання індивідуальні або парні; положення кістяків стійке – на боці з зігнутими в колінах ногами та руками, покладеними долонями перед лицем. Часто поховання проводилось шляхом кремації поза могилою, інколи – шляхом спалення зруба. Зв'язок тілоспалення з індоіранською космогонією, в якій полум'я визнавалося першопринципом Всесвіту, не викликає сумнівів. Звертаючись до давніх міфів і гімнів Рігведи, знаходимо підтвердження цьому:

«Агни (бог полум'я), увозящий трупы,
Должен принести жертву
Отцам, укрепляющим правду,
Да провозгласит он жертвоприношения
И Богам, и отцам!» [71, X, 16].

З обрядом тілоспалення пов'язаний звичай накривати тіло частинами туш свійських тварин, зокрема великої рогатої худоби:

«Накройся коровьими членами
Как панцырем от Агни
Закутайся в жир и топленое масло
Чтобы дерзкий Агни, играющий пламенем,
Не охватил тебя, чтобы сжечь дотла» [71, X, 16].

Особливе місце відводилося жертовній їжі, яку вміщували у могилу. В тризні зрубних племін головне місце належало коню, який виступає втіленням та жертовною твариною бога Сонця. Зв'язок з культом вогню засвідчують знахідки черепів та кінцівок коня в багаттях, що розкладалися на ритуальних майданчиках.

Яскравою рисою є також культ чаші як елемента ритуалу, пов'язаного з вшануванням предків і утвердженням ідеї безсмертя. Дерев’яні чаші, прикрашені металевими накладками, використовувалися для напою, відомого у ведичних гімнах як Сома, якому були властиві наркотичні якості:

«Я вкусил сладкого напитка жизни (я мудрый),
К которому приходят вместе все боги и смертные.
Мы выпили Сому, мы стали бессмертными,
Мы достигли света, мы нашли богов» [71, VII, 48].

Складний орнамент зрубного культового посуду дає підстави вбачати в ньому піктографічну писемність [62, с. 147–179].

Носії зрубної культури за фізичними ознаками належали до високорослих доліхокранних європеоїдів. Цікаво, що з Орільсько-Самарського межиріччя походить найбільш вузьколиций тип, що знаходить пояснення у генетичному наслідуванні ним рис місцевого населення багатопружкової кераміки [13, с. 539].

Фінал бронзової доби насичений складними етнічними перегрупуваннями племен, що відбилося на строкатості археологічних пам’яток. Зрубне населення частково відходить на схід і з заходу просуваються носії сабатинівської землеробської культури, близької до центральноєвропейських протофракійських культур. Сабатинівські поселення відкрито на о-ві Кам’януватому, поблизу Ст. Кодака, в Самарському р-ні міста.

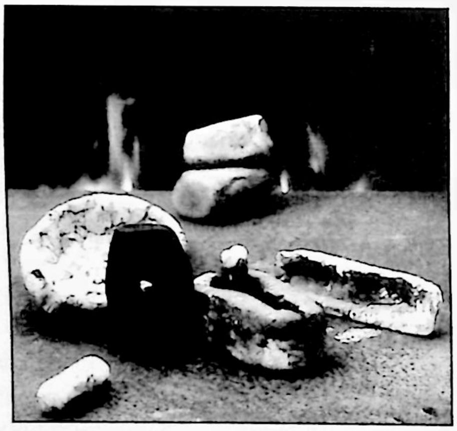
Рис.14. Глиняна ливарна форма та ковальський інструмент, знайдені в похованні на о.Самарський у межах ж/м Придніпровський. III тис. до н.е. Фото 2001 р.

Близько 1200 р. до н.е. внаслідок екстенсивного ведення господарства та перенаселення в степах Придніпров’я відбувається екологічна криза, яка призвела до виснаження пасовищ і скорочення площі орних земель внаслідок зміни клімату в бік похолодання та посушливості. В цей час у Східному Середземномор’ї відбуваються суттєві події, пов’язані з перегрупуванням політичних сил. Кульмінацією цих подій стала Троянська війна, хвилі від якої розійшлися від Балканського півострова до Єгипту. В цей час відбувся тотальний рух «народів моря», до якого, за думкою деяких дослідників, були втягнуті степові племена пізньозрубної та сабатинівської культур. Території Причорноморського степу обезлюднюють, деградує культура землеробства, скотарство поступово перетворюється на кочове, занепадає місцева металургія бронзи.

На зміну сабатинівській культурі в Надпоріжжі з’являється білозерська, походження якої передбачає участь як пізньозрубного, так і сабатинівського, а також західнофракійського населення. Білозерська культура продовжує лінію розвитку іраномовного населення [3, с. 150 –152].

Білозерські пам’ятки, внаслідок суттєвого зменшення населення, нечисленні. Поблизу сел. Стара Ігрень (зараз – ж/м Придніпровський) досліджено поселення з рештками наземних глинобитних жител з кам’яними фундаментами, для обігріву яких використовувалися печі з глинобитним подом. Навколо жител знаходились ями та льохи для збереження продуктів. Посуд білозерської культури змінює форму з банкоподібної на горщиковидну, прикрашену наліпним пружком. Особливо привабливо виглядає столовий посуд із темною лискованою поверхнею, в якому переважають кубки та черпаки з високою петлевидною ручкою. Невелика кількість посуду належала населенню бондарихінської культури, яке займало більш північні райони, зокрема Харківщину [73, с. 31].

На поселенні було знайдено ливарну форму з амфіболіту (Рис.14), який видобували на Криворіжжі в басейні Інгульця та Саксагані, чим засвідчено місцеву металообробку [53, с. 214 – 216]. В цілому ж фахівці засвідчують скорочення металообробки на етапі білозерської культури. В цей час скорочується поставка мідної руди з Балкан та Трансільванії, припиняє функціонування Донецький металургійний центр, тому весь металобрухт іде на переплавку, з чим пов’язана рідкість знахідок з бронзи на поселеннях. У той же час з’являються перші свідчення використання заліза, зокрема леза ножів з бронзовим руків’ям.

Одним із свідчень розвитку вершництва є знахідки кістяних псаліїв – пристроїв для жорсткого управління конем [72]. Поряд з поселенням знаходився грунтовий могильник, в якому ховали як за обрядом трупопокладення, так і кремації. Поховання утворювали ряд з прямокутних та овальних могильних ям розмірами 1,3х1,1м. Небіжчиків вкладали на правому (чоловіки) чи лівому (жінки) боці, головою переважно на північ, що становить регіональну особливість Надпоріжжя. Померлих супроводжували столовий посуд і дрібні прикраси з бронзи, серед яких скроневі спіральні підвіски. Більшість поховань свідчить про скорочення середньої тривалості життя дорослих і високу дитячу смертність, що відбиває погіршення умов життя, залежних, у першу чергу, від харчування [47].

Окремі поховання білозерської культури відкрито на о-ві Кодачок, навпроти ж/м Придніпровський. Їх супроводили бронзові скроневі кільця та дрібні прикраси, лисковані кубки й грубий кухонний посуд. Рештки поселень фінальної бронзи відкрито на ж/м Перемога, в сел. Шевченкове, поблизу правобережного в'їзду на Південний міст та в інших місцях.

Близько середини IX ст. до н.е. на території України вперше з'являються вироби із заліза, що викликало технологічну революцію, відлунням якої стали соціально-економічні зміни. До цього часу відноситься поява в степах України перших загонів кочівників, які увійшли в історію під власним ім'ям кіммерійців. Найранішу згадку про них знаходимо у Гомера, який розміщує країну «мужів кімерійців» між «течій глибоких ріки Океану» [11, с. 166]. Це перший народ України, відомий за власним ім'ям (Рис. 15).

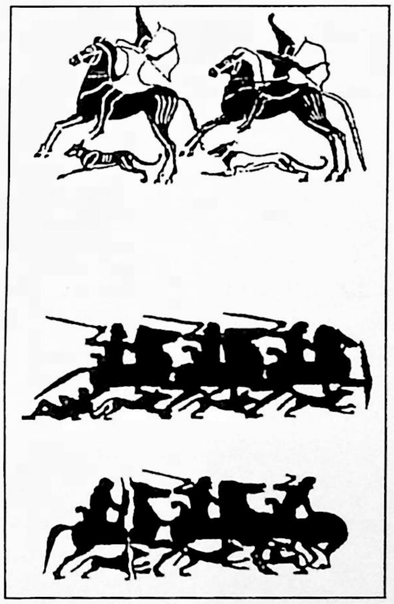

Рис.15. Кімерійці. Грецькі зображення VI ст. до н.е.

Навколо походження кімерійців, місця розташування їх прабатьківщини, відношення до наступного етносу – скіфів точаться дискусії [86]. Головними є дві версії: кімерійська культура є продовженням зрубної на новому рівні розвитку або ж термін «кімерійці» не є назвою конкретного народу, а перекладається з давньоіранської мови як «кінний загін». Автор цієї гіпотези І.М.Д'яконов вважає, що кімерійці були авангардом споріднених із скіфами племен рухомих кочівників Центральної Азії [21, с. 98–100]. Джерелом вивчення кімерійської культури є виключно поховання, оскільки вони не лишили за собою тривалих поселень. Кількість відомих на сьогодні поховань на території України не перебільшує 150. В межах Дніпропетровська кімерійські поховання відкрито в курганах на землях учгоспу агроуніверситету «Самарський». Поховання здійснено за обрядом тілоспалення у підквадратних грунтових ямах із ямками для опорних стовпів перекриття по кутах і підвищеною центральною частиною – ліжком. У похованнях чоловіків присутні ранні за часом бронзові вістря стріл, аналогічні знайденим у мурах міст закавказької держави Урарту, через яку йшла кімерійська навала в VIII ст. до н.е. Характерною рисою кімерійської культури є біметалеві кинджали (мечі) з бронзовим руків'ям та залізним лезом. Сагайдаки прикрашали бронзові вісімкоподібні бляшки. Жінок супроводжували великі горщики – корчаги, кістяні прясла, дрібне фаянсове намисто.

4. У складі Великої Скіфії та Сарматії

Однак дійсний розквіт залізної доби пов'язаний з пануванням у причорноморських степах скіфів (кінець VII – III ст. до н.е.). Під гуркіт мечів та посвист стріл ступили скіфи на арену світової історії, створивши в IV ст. до н.е. перше державне утворення на терені сучасної України. Ім'ям цього народу позначено п'ятивіковий період, протягом якого відбулися кардинальні зміни в розвитку давнього суспільства півдня країни, що позначилося на розвитку всієї європейської цивілізації.

Завдяки грецьким античним письменникам, зокрема Геродоту, маємо сьогодні можливість відновити політичну історію Скіфії, побут та звичаї її мешканців, а численні плідні дослідження скіфських пам'яток доповнюють «Скіфське оповідання» «батька історії» і надають йому яскравих барв.

Країна скіфів, за Геродотом, нагадувала величезний квадрат, межами якого з півдня були Чорне та Азовське моря, із заходу – Істр (Дунай), на сході Танаїс (Дон), північний кордон визначався досить умовно, в сучасних уявленнях – північними районами України та Воронезьким Подонням [74, с. 22–24]. Географічне положення сучасного Дніпропетровська визначалося його розташуванням у Передпоріжжі, поруч із відомою з давнини зручною переправою через Дніпро (в районі Південного мосту), на шляхах, які єднали скіфський степ із Лісостепом, де мешкало осіле землеробське населення, серед якого були й пращури слов'ян. З переліку скіфських племен, що наводить Геродот, у районі Дніпрових порогів розміщено геррів, у Передпоріжжі на правому березі скіфів-георгой, на лівому до

Ворскли – гелонів. Північностепове положення території надавало їй важливу роль у транзитній торгівлі між землеробським Лісостепом та античними містами Причорномор'я. Степові скіфи утримували ці торговельні шляхи у своїх руках, контролюючи надходження зерна, хутра і рабів [14].

У південних районах Дніпропетровської області відкрито величезні курганні поля – некрополі чи кладовища із сотень курганів, які тягнуться на багато кілометрів: Нікопольське, Кам'янське, Чортомлицьке. Території Нижнього Придніпров'я, на якій вони знаходяться, надзвичайно багаті на добрі пасовища. Ще в XIX ст. козаки, які жили тут, казали Д.І.Яворницькому: «Там сіна по коліна, а свіжого пойла по стойла».

На території міста та в його околицях відомі окремі скіфські кургани та курганні групи. Так, поблизу Ігренської психоневрологічної лікарні, на високому плато лівого берега Дніпра височать величезні насипи більш ніж 50 курганів, за наявністю кам'яних крепід та решток ровів – скіфського часу. В учгоспі «Самарський» Дніпропетровського агроуніверситету було досліджено поховання VI ст. до н.е. Літнього чоловіка міцної статури було покладено у дубову колоду вдягнутим у залізний панцир, такі ж штани і шолом. Вціліла золота застібка у вигляді жука-скарабея. Поруч лежав короткий скіфський меч – акінак із золотим руків'ям у піхвах, окутих золотом із вставками з кольорової синьої емалі і великою лопаттю для кріплення, на якій високохудожньо зображено лежачого кабана (Рис. 16). Під колодою у невеликій ямці-схованці знайдена масивна (більше 250 г.) золота конусовидна ворварка, призначення якої визначається належністю до бунчука. Скіфські поховання неодноразово зустрічалися під час забудови нагірної частини міста – на вул. Барикадна, біля Історичного музею ім. Д.І.Яворницького, Гірничого національного університету. Рештки поселень виявлено поблизу колишньої Лоц-Кам'янки – зараз проспект Перемоги, на березі Дніпра біля Придніпровська.

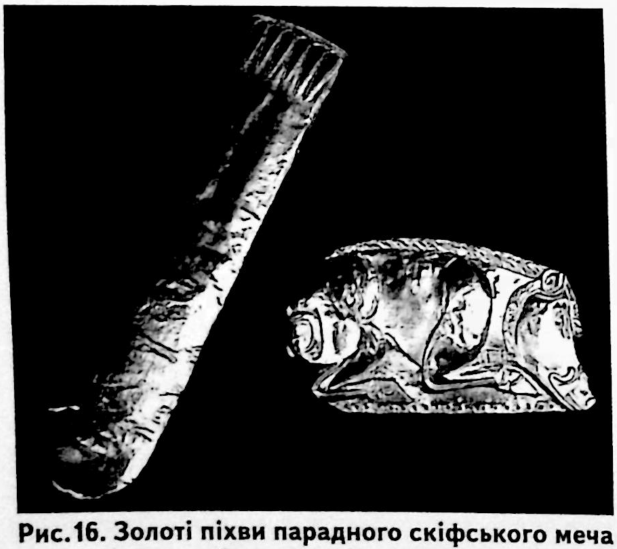

Рис.16. Золоті піхви парадного скіфського меча VI ст. до н.е. з с.Олександрівка

Немає сумніву, що дніпровська переправа біля Кодацького порога була добре відома і використовувалась у скіфський час: свідчення цьому – знахідки вістрів стріл на кучугурах Ігренського півострова, о-вів Старуха та Кодачок. Велику частину знахідок становлять фрагменти грецьких амфор, серед яких деякі позначені клеймами майстерень о-вів та міст Фасоса, Менди, Гераклеї, рідше – Синопи. Вино грецького виробництва було менш міцним, ніж молочна водка-арака, яку скіфи пили нерозведеною, чим вразили греків. У спартанців, які підтримували жваві зв'язки з античними містами Причорномор'я, навіть існував вислів «налий по-скіфськи» (тобто нерозведеного вина), коли вони бажали сп'яніння. Але родові традиції скіфів на перших порах забороняли надмірне вживання вина.

Основою економіки степових скіфів було кочове скотарство, що наклало відбиток на їх побут і навіть систему харчування, в якій провідне місце належало м'ясній та кисломолочній їжі. Лише наприкінці свого перебування в українському степу скіфи поступово осідають на землю, використовуючи Дніпровські плавні та долини степових річок для землеробства. Українська дослідниця Н.О.Гаврилюк, розглянувши економіку Степової Скіфії, приходить до висновку, що землеробство тут виникло з потреб скотарства. Переважали посухостійкі культури, такі як просо, ячмінь плівчастий, меньш – пшениця-двозернянка [8; 9, с. 51–53]. Доповненням харчової бази слугували риба, відомості про яку зберегли грецькі автори, а також мисливська здобич, серед якої на першому місці кабан. Високого рівня досягло домашнє виробництво, до якого належить обробка каменю, виготовлення ліпного посуду, обробка деревини, шкір, прядіння та ткацтво. Домашнє виробництво забезпечувало населення всім необхідним, в той час як через торгівлю з античними містами у Скіфію надходили коштовні вироби із дорогоцінних металів, парадна зброя, тканини тощо.

Майнова та соціальна диференціація скіфського суспільства досягла вже значного рівня. На одному боці були вже зубожілі, можливо, залежні общинники, на протилежному – можновладці; в проміжку між ними знаходилася основна частина скіфів, серед яких уже виділялися більш заможні. Разом з тим, скіфське суспільство було станово-класовим, тобто положення людини визначалося її належністю до відповідного роду чи племені.

Виникнення та характер скіфської держави визначаються як переривчастий процес, що охоплював лише окремі етапи скіфської історії. За часів свого розквіту в IV ст. до н.е. скіфська держава була побудована як військово-адміністративна організація. Серед скіфських царів найбільш відомим є ім'я Атея, при якому Скіфія набула значного впливу, активно просуваючись на захід у Фракію, що призвело до військового конфлікту із македонським царем Філіппом, батьком Александра Македонського. У битві, що відбулась у 339 р. до н.е., скіфи зазнали поразки і 90-річний Атей загинув. Однак поразка не спричинила занепаду Скіфії; вирішальну роль відіграли не політичні події, а еколого-економічна криза, яка охопила Степ внаслідок кліматичних змін та нерегульованого екстенсивного скотарства [8].

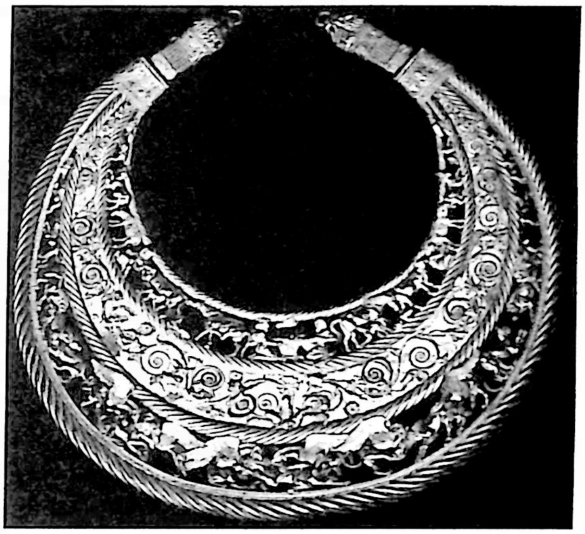

Рис. 17. Золота пектораль із царського поховання кургану «Товста могила»

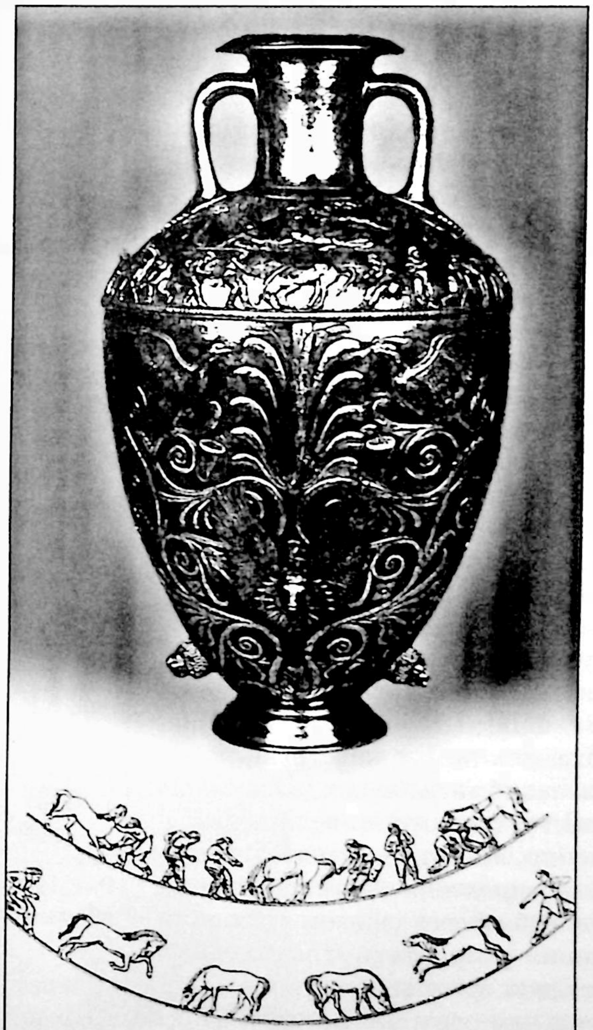

Рис. 18. Електрова амфора з Чортомлицького царського кургану

Зі скіфами пов'язані всесвітньо відомі знахідки шедеврів давнього мистецтва, які походять з царських курганів Дніпропетровської області – Чортомлика, Олександропільського, Товстої та Бабиної могил (Рис. 17, 18). Поховальні звичаї скіфів вимагали спорудження для царів глибоких могил – катакомб, над якими зводили грандіозні земляні насипи заввишки 20 м і вище, справжні піраміди Степу. Разом із царем ховали одну з його дружин, служницю останньої, охоронників царя, численних слуг, серед яких були конюхи, які супроводили поховання царських коней. Поховання знатних скіф'янок, переважно жриць, супроводилися особливими повозками – рухомими храмами, оздобленими навершями із зображеннями птахів, фантастичних істот – грифонів, колокольцями, а також безліччю ювелірних прикрас. Поховання рядових скіфів відбувалися теж у катакомбах, але простішої конструкції, у супроводі списів та набору стріл, ножів, прикрас одягу. Із рядовими скіф'янками найчастіше зустрічаються намиста із скла, бронзові прикраси. Усіх покійників супроводить напутня їжа – частини туші вівці чи коня, поруч з якою клали ножі [2; 24]. Релігія скіфів вимагала, щоб померлих можновладців возили протягом 40 днів по їх володіннях, після чого ховали у так званих Геррах, які у IV ст. до н.е. знаходилися на правому березі

Дніпра в межах Великого луга – сучасного Нікопольського району.

Скіфський пантеон складався з 7 богів, що знаходять паралелі в давньоіранському, грецькому, слов'янському пантеонах. Їх вшанування вимагало принесення людських жертв, особливо богу війни Арею, якого втілював залізний меч, встановлений догори вістрям у купу хмизу. Кожен рік на цьому вівтарі приносили у жертву полонених та худобу, «годуючи» кров'ю меч – символ божества [10, IV, 62]. Служителями культу були жерці, близькі до шаманів народів Сибіру. Гадання відбувалось на жмутах лози, смугах липової кори, кістках та органах тварин.

Розглядаючи чинники занепаду Скіфської держави, звичайно посилаються на вторгнення з-за Дону сарматів. Але, як згадувалося, чинники мають комплексний характер і визначаються соціально-економічними змінами та екологічною кризою III ст. до н. е., внаслідок якої різко погіршилася ресурсна база скотарського господарства.

Перші сарматські пам'ятки в Україні належать до кінця III – II ст. до н. е. Про їх появу свідчить ольвійський декрет на честь Протогена, який дарунками відкупився від «царя» сарматів – саїв Сайтаферна, що погрожував захопити місто. В I ст. до н. е. сарматські пам'ятки з'являються на території від Орільсько-Самарського межиріччя на півночі до Кримського півострова на півдні. Археологічно фіксується концентрація сарматських могильників у Дніпровському Лівобережжі, якого вони досягли в першій хвилі свого просування на захід. Від цього часу на території Дніпропетровська залишився великий Підгороднянський могильник, який складається з восьми курганних груп, розташованих на високому плато над р. Кільченню [31, с. 50–79]. Різночасові могили відрізняються за конструкцією від катакомб та підбійних (з нішою під довгою стінкою) до великих квадратних ям і вузьких могил із уступом у придонній частині. Поховання відбувалось шляхом тілопокладення у простягнутому стані в західній орієнтації, у супроводі багатого інвентаря, з чим пов'язано пограбування багатьох поховань. Лискований сіро- та чорно-глиняний посуд, червоноглиняні «мегарські» чаші, скляні кубки становили еліністичний імпорт. До нього належали також бронзові та срібні застібки – фібули, люстерка, кістяні піксиди (туалетні коробочки), металевий посуд римського виробництва. Власне сарматською була зброя, до якої належать мечі з антеновидним чи кільцевим навершям, залізні вістря стріл та списів, поясні прикраси в «звіриному» стилі, прикрашені напівдорогоцінним камінням, кінське спорядження. Поховання Підгороднянського могильника залишені населенням, що складалося з представників різних сарматських племен, серед яких роксолани, аорси, алани. Цікавою ознакою є штучна деформація черепа, завдяки якій останній набирав витягнутої форми [31, с. 50–79].

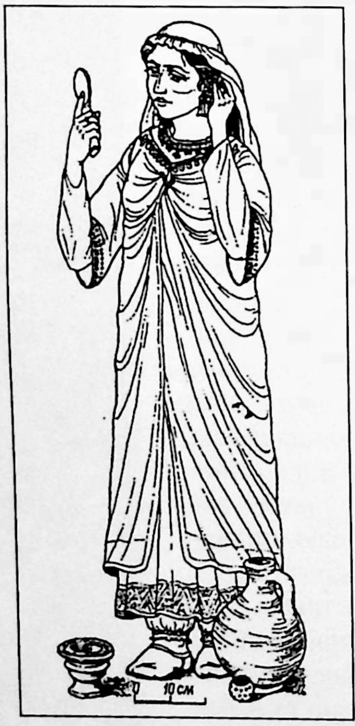

Рис. 19. Сарматське жіноче вбрання (реконструкція)

Другою хвилею сарматського просування на захід стало освоєння задніпровських степів, з яким пов'язано виникнення величезного Усть-Кам'янського могильника в Апостолівському районі Дніпропетровської області [44]. Окремі сарматські поховання досліджені в Новомосковському, Межівському, Покровському районах, поблизу с. Новопідкряж, Бузівка, Шандрівка Магдалинівського району [45]. В с. Булахівка Павлоградського району випадково було зруйновано поховання в кургані важкоозброєного вершника – катафрактарія у захисному обладунку, із бронзовим казаном, срібними чашами та срібними золоченими напівсферичними бляхами – фаларами від кінського спорядження [42, с. 79–87].

Побут сарматів збігається із побутом скіфів за рухливим типом кочування. За житло їм правили «сарматські вози» та намети, про що згадують давньоримський історик Страбон та відомий поет Овідій. Одяг був пристосований для цього способу життя: чоловіки носили шаровари та короткий каптан, жінки також носили шаровари. В похованні поблизу сел. Ігрень було зібрано близько 800 дрібних золотих прикрас, які оздоблювали одяг (Рис. 19). Збігалася зі скіфською і їжа, в якій переважали м'ясні та кисломолочні продукти й напої.

Головним заняттям сарматів було екстенсивне кочове скотарство, до якого приєднувалися традиційні для кочівників ремесла – зброярство, лимарництво, виготовлення посуду з шкір та дерева. Значну роль відігравала торгівля з еліністичними містами Північного Причорномор'я, а також далекими країнами

Сходу, звідки надходили шовк, коштовне каміння тощо.

Значно гірше вивчена духовна культура і, зокрема, релігія скіфів. До культових належали вогнища в насипах курганів, завдяки яким деякі насипи отримали назву «червоних могил» [43]. Існував культ вершника та поклоніння мечу, який уособлював бога війни.

5. На перетині слов'янства та кочівництва

Межа І тис. до н. е. позначена першими згадками про слов'ян, які виступають у римських істориків під назвою венедів, що жили на захід від сарматів. Їх південними сусідами були сарматсько-аланські племена, які мешкали від Сіверського Дінця майже до Карпат у степовій зоні, до якої входила і сучасна Дніпропетровщина. Виокремлення ранньослов'янських старожитностей вкрай ускладнюється змішаним характером матеріальної культури, що відбивала етнічний стан періоду, який отримав назву «Великого переселення народів».

Однією з найяскравіших археологічних культур III – IV ст. н. е. була черняхівська, різноплемінних носіїв якої об'єднувала прив'язка до території поширення чорноземних грунтів Лісостепу і прилеглих районів Степу, форма землеробського господарства, орієнтація на провінційно-римську культуру, котра яскраво простежується у формах посуду, металевих прикрас, виробів зі скла. Велике значення для датування мають скарби та індивідуальні знахідки римських монет. О.І.Приходько в роботі «Про культурно-історичний зміст черняхівської спільності» пропонує вважати черняхівську археологічну культуру протоцивілізацією, яка складалася з декількох відмінних за археологічним змістом культурних утворень, яким були притаманні спільні надетнічні риси, що сформувалися під впливом провінційно-римської культури. Консолідація в єдиний соціальний організм відбулася під впливом мілітарно активних членів [66].

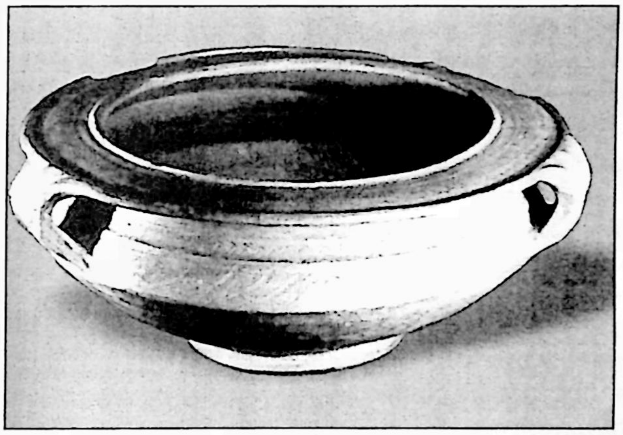

Рис. 20. Триручна ваза черняхівської культури з Надпорожжя

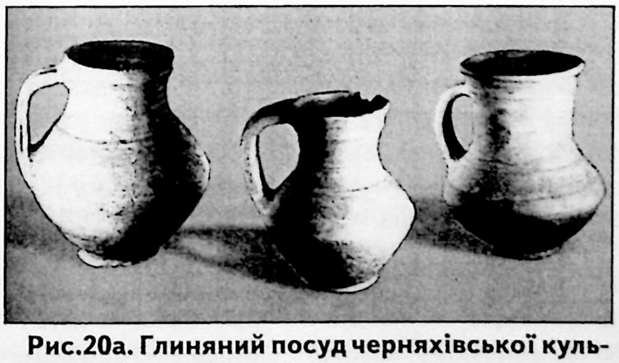

Рис.20а. Глиняний посуд черняхівської культури з Надпоріжжя

У Дніпровському Надпоріжжі сьогодні відомі як поселення, так і грунтові могильники, а також кургани з похованнями черняхівської культури, здійснені переважно за обрядом тілоспалення. В межах міста рештки поселень виявлено на узбережжі Дніпра – в колишній Лоц-Кам'янці (ж/м Перемога), поблизу Південного мосту, на Ігренському півострові, сел. Шевченкове. Поселення звичайно забудовані наземними каркасними житлами з лози, обмазаної глиною, та напівземлянками. В них знаходилися рештки вогнищ та печей як кам'янок, так і зведених з глини на дерев'яному каркасі. Серед знахідок переважають рештки гончарного та ліпного посуду – горщики, миски, лисковані кубки, триручні вази. Господарські вироби з заліза – серпи, ножі, оковки дерев'яних лопат, ковальські інструменти становлять звичайні знахідки. На поселенні поблизу сел. Шевченкове археологами ДНУ відкрито в 2005 р. величезний металургійний центр із горнами для варки заліза. Особливістю всієї черняхівської культури є майже повна відсутність зброї, що звичайно пов'язують з існуванням великого політичного утворення, яке гарантувало відносну стабільність населенню, що входило до нього.

Черняхівські могильники належать до так званих «полів поховань», що не мають зовнішніх ознак. Залежно від тривалості життя на поселенні, їх розміри можуть коливатися від кількох десятків до сотень поховань. Трупоспалення вміщували в урни чи невеликі ями, тілопокладення відбувалися у могилах, інколи катакомбах. Померлих супроводив різноманітний інвентар, в якому присутні посуд, прикраси з металу та скла (намиста), кістяні гребні, важки від ткацьких станків, знаряддя праці (Рис. 20, 20а). Інколи зустрічаються скляний посуд, римські монети, навіть фішки від гри, що нагадують шашки.

Формування черняхівської культури припадає на початок III ст., зникнення – на першу половину V ст. За своїм походженням вона належить до поліетнічних утворень, в якому присутні слов'янські, скіфо-сарматські, фракійські та германські етнічні й культурні елементи [15, с. 47–48].

З черняхівською культурою пов'язано питання про готів, якими залишено пам'ятки вельбарської археологічної культури. Останні привнесли, під час переходу з Повіслення у Північне Причорномор'я, деякі свої типи жител, кераміки у середовище місцевого населення. «В процесі війн із Римською імперією («скіфські» війни) готи на певній прикордонній території очолюють новоутворені військові політичні союзи в рамках черняхівської культури», – стверджується авторами відповідного розділу в «Давній історії України» [15, с. 49].

Прибульці з Балтії – готи через долини Дніпра-Південного Бугу – виходять у причорноморські степи, де розселилися так звані остготи. Контакти з римлянами сприяли проникненню до них християнства.

Оригінальна думка про археологічне визначення «готської культури» Причорномор'я як пізньоскіфської, залишеної мішаним населенням, висловлена М.Ю.Брайчевським. За нею, історичні готи не мали до Балтики ніякого відношення. Це пізні скіфи, пам'ятки котрих добре відомі [6, с. 101–111]. Не затримуючись на досить дискусійних питаннях походження та історичної долі готів у Східній Європі, яким за минулих часів надавалося гострополітичного звучання, зупинимося на питанні наявності свідчень перебування останніх у Надпорожжі. Ще Д.І.Яворницький згадував про існування на скелях Ненаситецького порога (с. Микільське-на-Дніпрі Солонянського району) давнього напису «готським письмом» [94]. Ним же було досліджене поховання воїна поблизу с. Вільне на Самарі за обрядом та супутніми речами віднесене до готських. Найбільш цікавою, але не підтвердженою, є спроба розміщення відомого за хронікою Йордана «Готіка» міста Данапріс на Ігренському півострові поблизу сучасного ж/м Придніпровськ.

Час формування власне слов'янських етноутворень збігається не лише з пересуванням у Причорномор'я готських загонів, але й появою в степах Причорномор'я «варварів» – гуннів. В своєму пасіонарному русі від кордонів Піднебесної імперії (Китаю) гуни включали до свого ядра численні тюрко- та індоєвропейськомовні народи. До гунських пам'яток на території міста належить поховання військового ватажка, відкрите у 1959 р. поблизу сел. Стара Ігрень. Цікаві умови знахідки: рясний дощ розмив піщаний грунт, в якому місцева жителька М.Іванова, йдучи до колодязя, побачила «якісь бляшанки». Поховання належало до так званих «річкових», властивих князівським похованням часу гунської навали. З метою приховання могили від пограбування, її викопували у руслі річки, штучно відводячи воду – в нашому випадку, в руслі однієї з стариць р. Самари. На високий ранг похованого вказує золота корона у вигляді масивної стрічки з напівкруглими зубцями по зовнішньому краю, прикрашена вставками з червоного напівдорогоцінного каменю, а також численні золоті нашивні бляшки і дорогоцінні прикраси зброї [29, с. 233–238]. «Корона» знаходить аналогії в багатьох речах т. зв. «варварського» стилю. Наявність візерунків зі скані, інкрустація виключно червоним камінням вказує на гунський «слід» і датує поховання межею IV – V ст. – часом Великого переселення народів. Місцем виготовлення коштовних речей вважається Боспор [29, с. 233–238].

Кінець гунського панування у Придніпров'ї ознаменований просуванням з-за Дону тюркомовних болгар, які в V ст. опанували Приазов'я, звідки просунулися пониззям Дніпра на Подунав'я. В 670 році під проводом хана Аспаруха вони започаткували слов'янську, за людністю, мовою і культурою, але тюркську за назвою державу Болгарія [12, с.160].

Готський історик Іордан територію «от Данастра до Данапра, там где Понтийское море образует излучину» [25, 72], відводить слов'янам-антам. Візантійський історик VI ст. Прокопій Кессарійський повідомляє, що південно-західним кордоном антів був Дунай, а на сході вони були сусідами болгар-утигурів, які жили навколо Меотиди – Азовського моря [67, с. 384]. За думкою деяких учених, анти складали південну групу слов'ян [12, с. 1–16]. Однак сьогодні більш переконливою є гіпотеза про антів як самостійне етноплемінне утворення слов'ян, яке вийшло з черняхівської культури III – IV ст. в умовах взаємодії з попереднім іраномовним населенням [77, с. 164–173].

Сам етнонім має іраномовне коріння. Іранське слово «анти» перекладається як «кінець» або «край», тобто є своєрідним попередником етноніму «українці» – пограничні жителі, ті, хто живе на украйні [91, с. 268].

Велике етнокультурне слов'янське угрупування першої чверті I тис. н. е., відоме за назвою пеньківської археологічної культури, охоплювало південну частину слов'янського регіону, до якого входили південний лісостеп та степова зона. По Дніпру від гирла Росі до Запоріжжя, а також у дніпровському лісостеповому лівобережжі відкрито численні пам'ятки пеньківської культури, серед яких переважають землеробські поселення, які займали берегові миси. Річки, болота й ліси служили антам природним захистом, про що згадує візантійський історик VI ст. Маврикій: «Они селилися в лесах у непроходимых рек, болот и озер, устраивали в своих жилищах много выходов вследствие случающихся с ними ... опасностей» [54, с. 253].

Середня площа поселень не перебільшує 1,2 – 1,5 га. Єдиним типом житла на пеньківських поселеннях були напівземлянки від 12 до 20 м^2, стіни яких викладали деревом. В одному з кутів влаштовували піч – кам'янку. Поруч з житлами знаходилися господарські приміщення. Серед знахідок переважає кераміка, виліплена від руки без гончарного круга: горщики, корчаги, біконічні посудини; коси, серпи, сокири, знаряддя ремісників – ковалів.

Відомою пам'яткою цього часу є пеньківське поселення на Поповому мисі поблизу сел. Стара Ігрень. Ще одне поселення VI – VIII ст. досліджено на правому березі Дніпра під час будівництва Південного мосту експедицією ДНУ. Велике поселення та рештки могильника відкрито в пониззі Самари поблизу сел. Шевченкове.

Торговельні та етнокультурні контакти з салтівським алано-болгарським тюркомовним населенням відбилися на появі кераміки так званого пастирського типу та прикрас, що входили до багатих скарбів, таких як Мартинівський VI – VII ст. з басейну р. Рось, який містив понад 100 срібних виробів. У цих скарбах відкладалися речі різного походження, що дає можливість простежити культурні зв'язки чи напрями військових походів.

На території міста відомі також знахідки речей хозарського походження. Хозари, як і болгари, боролися за встановлення своєї влади у східноєвропейських степах, куди просунулися в VI ст. з Північного Дагестану та Прикаспію. В середині VII ст. хозари створили самостійне політичне угруповання – Хозарський каганат, з поліетнічним населенням котрого пов'язана археологічна салтівська культура VIII – X ст. До останньої належить величезний гончарний центр, на якому вироблявся посуд – величезні водоносні та тарні сіролощені глеки, розтащований у б. Канцирка, а також гончарний горн поблизу с. Любимівка Дніпропетровської області.

Головним заняттям населення пеньківської культури було орне землеробство, що вимагало досить удосконалених знарядь – рала з полозом та залізним наральником змінюють рала з череслом, відвальною дошкою та широким наральником. Використовувалися окуті залізом дерев'яні лопати, залізні серпи, наближені до серпів XIX ст. Урожай зернових тримали у великих глиняних корчагах чи плетеній тарі, ямах-зерносховищах, мололи на ручних жорнах. Тваринництво забезпечувало землеробів тягловою силою і м'ясом; доповненням до нього були полювання та рибальство. Велике значення в житті слов'янського населення краю мали різні промисли та ремесла.

В наступні часи VIII – IX ст. в місцевості понад Самарою та дніпровими порогами мешкало слов'янське плем'я уличів. Ще вчений XVIII ст. В.М.Татіщев порівнював ім'я уличів із давньослов'янською назвою р. Оріль – лівого притоку Дніпра, яка в XII ст. мала назву «Угла» – тобто вугол. Акад. Б.О.Рибаков вважав, що згадуване у літописах улицьке місто Пересічень спочатку знаходилося на Дніпрі нижче і південніше за Київ, звідки під тиском печенігів у X ст. переміщується на північ, а після невдалої боротьби із київськими князями уличі пересуваються у межиріччя Бугу і Дністра [75]. З уличами пов'язуються численні пам'ятки X – XI ст. Дніпровської Луки (Надпоріжжя), що дає підстави вважати, що переселення уличів торкнулося лише частини населення, в першу чергу князів та дружини, в той час як рядове сільське населення продовжувало жити в Надпоріжжі, що підтверджує неукріплений характер слов'янських поселень IX – XI ст.

У цьому зв'язку увагу дослідників привертають рештки величезного слов'янського поселення на узбережжі Ігренського півострова. Звідси походять численні знахідки побутових речей, основна частина яких датована за скляними обручками київського виробництва вже XI – початком XII ст. Якщо це й не був літописний Пересічень, Ігренське поселення цілком заслуговує на назву міста. Знахідки свідчать про постійні інтенсивні торговельні зносини як з Київською землею, так і з кочовим населенням південноруських степів, зокрема печенігами, рештки веж яких відкрито в культурному шарі, що слугує підтвердженням мирних відносин між різноетнічними групами населення.

У VIII – IX ст. в господарському та соціальному розвитку східних слов'ян відбулися істотні зміни, які привели до виникнення так званих племінних «княжінь» додержавного періоду, що були територіально-політичними союзами під головуванням військових вождів [78, с.372; 89, с.11–15]. У IX ст. Київське княжіння очолило союз південних первісних княжінь, до якого, вірогідно, увійшли й уличі. Цей союз «уперше названий у літописі під 852 р. як Руська земля», – відзначає Б.О.Тимощук.

Надалі за своїм географічним положенням та політичною ситуацією сучасна Дніпропетровщина опинилась за межами Київської давньоруської держави, південні кордони котрої збігались із степовими кордонами Київського та Переяславського князівств. В X – XIII ст. смертельну загрозу існуванню Київської Русі становили майже щорічні напади тюркомовних кочовиків Степу, від яких особливо потерпали південні райони держави, з чим пов'язано широкомасштабне будівництво оборонних ліній – засік, таких як Дніпровська, Пороська, відновлення будівництва Змієвих валів тощо.

За річкою Оріллю до Надчорномор'я простягався чужинний Степ – Дешт – і – Кипчак, в якому як острівки в морі знаходилися нечисленні поселення із мішаним слов'янсько-кочовницьким населенням. Останні були топографічно прив'язані до вузлових переправ – бродів через Дніпро та його притоки, забезпечуючи пересування водними шляхами до моря й вгору до Києва. Через них пролягали торговельні шляхи, маршрути військових походів та дипломатичних місій, що забезпечувало їх мешканцям відносну безпеку незалежно від того, хто в цей час панував у Степу. Такі поселення досліджено на правому березі в колишній Лоц-Кам'янці (зараз – ж/м Перемоги) і на протилежному – у сел. Ст. Ігрень, в гирлі р.Сура, поблизу Кічкасу (сучасне Запоріжжя). Саме тут формувався й загартовувався особливий тип людини порубіжжя – бродника чи берладника – мужньої, толерантної до національної чи конфесійної належності, з власним світоглядом і зневагою до життєвого благоустрою, очевидного історичного попередника вільного лицарства низового Запорозького.

Саме таких рис характеру вимагало життя у розбурханому морі кочовницького Степу, через який безупинно сунули на Захід все нові й нові тюркомовні народи.

В IX ст. через територію Дніпропетровської області пройшли угри-мадяри, які залишили декілька поховань, зокрема знатного ватажка із шаблею в дорогоцінних ножнах, золотою лицевою маскою, браслетами та іншими прикрасами, срібним із позолотою блюдом іранської – сасанідської – належності, відкрите поблизу с.Коробчине.

На зміну їм приходять печеніги (пацинаки візантійських та західноєвропейських хронік), які створили в Подніпров'ї новий союз. Їм належать поховання в насипах давніх курганів у супроводі наборів зброї (стріл, списів, шабель) та кісток коня, переважно черепів та кінцівок.

Русько-печенізькі відносини характеризувалися переважно військовим протистоянням. З нашим краєм пов'язана трагічна сторінка в їх розвитку, коли під час повернення додому київського князя Святослава Ігоревича з походу на Дунай, печеніги, за намовленням Візантії, засіли на дніпрових порогах і змусили давньоруську дружину зимувати. Навесні знесилені кияни не змогли подолати печенігів. Князь Святослав загинув у бою і печенізький зверхник Куря наказав зробити з його черепа окуту золотом чашу, з якої пив вино, сподіваючись отримати силу і мужність Святослава. В пам'ять про цю подію на одному із гранітних монолітів колишнього Ненаситецького порога в с. Микільське-на-Дніпрі встановлено, за ініціативою Д.І.Яворницького, меморіальну дошку.

Деякі вчені, зокрема М.К.Любавський, вважають, що тюркомовні печеніги не тільки сусідили із слов'янами-уличами, але й змішувалися з ними, чому сприяли, зокрема, шлюбні зв'язки. Це ж стосується і половців, які змінили печенігів в українських степах і кургани з похованнями котрих досліджено в XIX – на початку XX ст. на території міста – колишній вул. Басейній, Кудашівській (Артема), подвір'ї жіночої Маріїнської гімназії по вул. Полтавській (зараз О.Гончара) та в інших місцях. Поховання рядових половців знаходилися у колодах та дерев'яних решетованих гробовищах, степової еліти – у колісних повозках, часто пофарбованих у червоно-рожевий колір, які вміщували у могили (Рис. 21). Поховання супроводжувалися рештками коня, кістяк якого інколи заміняли череп та кінцівки, які залишалися в шкурі, перетвореній з допомогою

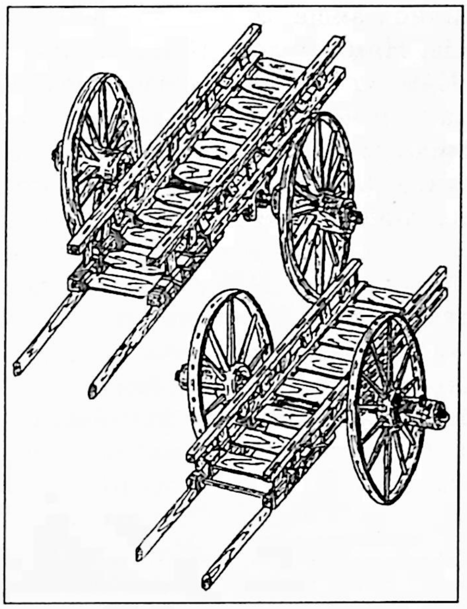

Рис. 21. Реконструкція половецьких візків за В.М.Шалобудовим

соломи на чучело. Розповідь про цей звичай кочовиків дійшла до нас в оповіданннях середньовічних мандрівників. Вірними супутниками степових вояків були луки та сагайдаки із стрілами з бойовими залізними вістрями, а також залізні шаблі, шестопери та бойові сокири. Різноманітні прикраси оздоблювали як жіночий, так і чоловічий одяг та взуття – чоловіки носили срібну чи золоту сергу у формі «знака запитання», шийні обручі – гривні, численні бубенці-гудзики від каптанів. Але головним убранням воїна був пояс з дорогоцінних бляшок та пряжки, до якого кріпилися зброя, кисет з кресалом, гребінь. Поясові відводилась особлива роль у релігії та звичаях більшості давніх народів Степової України в зв'язку з уявленням про тричленний поділ світу, розповсюджений також на людину, і як символу громадської зрілості людини. Це добре простежується на прикладі обряду оперезування, властивого також слов'янському населенню, зокрема українцям. За ним між 7 та 10 роками від народження хлопчиків оперезували поясом батька і всаджували на коня, демонструючи їх придатність до військової служби.

Жіноче вбрання включало складний головний убір, т. зв. бокку, в якому уявлення про звіриних пращурів кочовиків репрезентували штучні – з металевих кілець – роги. Численні намиста, ажурні бляшки із перлами та напівдорогоцінним камінням, каблучки та нашивні прикраси – бляшки на одязі та взутті робили жіночі костюми яскравим художнім витвором.

Уявлення про це надає кам'яна монументальна скульптура – т. зв. «баби», колись встановлені на степових курганах, звідки вони потрапили до колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького. Останні пов'язані із поминальним ритуалом і культом предків, уособлюючи в собі не реальних людей, а узагальнені світоглядні поняття про людину та її місце у Всесвіті [15, с. 569].

Через землі Дніпропетровщини пролягали шляхи військових походів руських князів у половецький Степ, про що літописи зберегли численні свідчення. У 1184 р. великий князь київський із союзниками розбив на річці Оріль половців, захопивши понад 7 тис. полонених і серед них – хана Кобяка [15, с. 361]. Неодноразово відбувалися походи на р.Самару, де під захистом Голубого лісу зимували половецькі вежі (район сучасного с. Голубівка). Разом з тим у Русі і слов'янського населення краю із половцями існували постійні культурні, торговельні і навіть шлюбні контакти, завдяки чому стало можливим виникнення окремих осередків християнства.

За існуючою церковною традицією на Монастирському острові зупинявся св. Андрій Первозванний, який ніс світ християнства слов'янам. Саме тут, між скель і урвищ, знайшли, за легендою, притулок декілька візантійських монахів під час подорожі до Києва в 870 р. В 957 р. під час подорожі до Візантії у монастирі на острові знайшла притулок під час бурі київська княгиня Ольга. За Д.І.Яворницьким супутники княгині, серед яких був і візантійський єпископ Григорій та монахи, спорудили на честь порятунку від буревію каплицю і правили в ній службу. Існує також легенда, що монастир на острові відвідували київські князі Святослав та Володимир. До монастиря приходили люди із узбережних селищ, зокрема згадується відвідування монастиря самарськими рибалками. У 20-х рр. XIII ст., після невдалої для давньоруських князів битви з татаро-монголами на р. Калка, монастир було спалено загоном ординської кінноти, а ченців убито.

Після татаро-монгольської навали XIII ст. настав час знелюднення і занепаду Київської держави. Починаючи з XIV ст., південно-західні землі Київської Русі стали об'єктом експансії Литви, а потім Польщі; кордони захоплених ними територій не досягали нашого краю, проте на колишньому степовому кордоні, в лісах по Орелі та Самарі, у так званій Дубовій товщі, в плавнях численних стариць та озер життя продовжувалося. Тут мешкали нащадки придніпровських слов'ян, т. зв. бродники-перевізники та досвідчені «толковини» – перекладачі з тюркських мов. Хоча слов'янське місто на Ігренському півострові занепало, його мешканці переселилися вище за течією Самари, під захист лісів. Ними було відновлено перевіз через р. Самару в сел. Шевченкове. Численні знахідки монет татарських ханів і навіть рідкісних грошей чекану київського князя Володимира Ольгердовича XIV ст. підтверджують існування при перевозі митниці, на що звернули увагу краєзнавці В.В.Бінкевич та В.Ф.Камеко [4]. Цікаво, що серед документів Золотої Орди цього часу неодноразово згадуються «побережники» – збирачі податків із суден, «тамговщики», які засвідчували право на проїзд після сплати митного, «лодійники», якими були вільні дніпровські люди – бродники та рибалки. Населення на таких осередках життя було етнічно змішане, про що свідчать рештки матеріальної культури, залишеної так званими асами – ясам-берладниками.

Проблема вивчення середньовічного населення степів Східної Європи залишається однією з актуальних в українській мідієвістиці, в першу чергу через надзвичайну етнічну строкатість населення, по-друге, в зв'язку із розшуками витоків такого явища, як козаччина. Пошук археологічного еквівалента відомим за писемними джерелами категоріям асіїв – асів, ясів, буртасів і бродників, здійснений у праці О.Б.Бубенка [7].

Бродники вперше згадуються у давньоруських літописах під 1147 та 1216 рр., також у візантійських та угорських джерелах. Походження назви звичайно пов'язують із способом життя – блукати («бродити») по степах [90, 49], але не менш привабливою є версія про мешкання слов'янського люду поблизу переправ – бродів, до яких тяжіло життя в «дикому Степу». Саме влаштування й охорона переправ через річки на традиційних комунікаційних та торговельних шляхах визначали історичну долю степового населення. Цікава згадка про «річкових козаків», що мешкали на Самарі, є, на наш погляд, відлунням цього явища.

Окрім сел. Шевченкового та Ігренського півострова, ж/м Придніпровський, знахідки XII – XIV ст. відомі також на протилежному березі Дніпра поблизу колишнього сел. Лоц-Кам'янка, що підтверджує існування тут правобережного пункту Кодацької переправи через Дніпро. Саме таку картину двох протилежних селищ спостерігаємо нижче за течією Дніпра на місці Кічкаської переправи (м. Запоріжжя), згадуваної візантійським імператором Костянтином Багрянородним.

Володіння цими стратегічними пунктами не тільки не втратило значення з татаро-монгольською навалою, а й підсилилося, завдяки спробам влади організувати на них збирання митних зборів та контроль за пересуванням.

Постійна загроза військових нападів, з одного боку, етнічна толерантність як реакція на умови мешкання в змішаному етнічному оточенні, з другого – кастова замкненість, споріднена із уставом рицарських орденів середньовіччя – ці риси менталітету степових бродників знайдуть наступне яскраве втілення в специфічній культурі козацького низового лицарства. Вченими простежується безперервний розвиток образу воїна – захисника від Київської Русі до пізнього середньовіччя, тісний духовний зв'язок козацької міфології з військово-дружинною культурою Європи [22, 163].

У середині XV ст. Золота Орда розпалася на 5 окремих ханств, серед яких було і Кримське. Починаючи з цього часу землі Дніпропетровщини стають ареною постійних нападів з боку татар і лише виникнення за порогами козацтва протистояло цьому руйнуванню.

Існування на межі між землеробським слов'янським світом та скотарським агресивним Степом на «нічиїй» землі здавна формувало тут тип незалежного професійного вояка, захисника мирних землеробів від хижих степовиків, нащадків билинних витязів богатирських застав, бродників та берладників XII – XIII ст.

Сучасний історик Л.Залізняк пише: «У XVI ст. українське прикордоння живе незалежним від центру життям. Старости та князі на свій страх і ризик ведуть боротьбу із татарами» [22, 186]. При черкасько-каневському старості Остапі Дашкевичі та Дмитру Вишневецькому виникає ідея створення Запорізької Січі та організація українського козацтва.

Останніми роками, завдяки працям археологів Дніпропетровського національного університету, вперше отримано докази розташування козацького «містечка» Самарь, згадуваного у документах XVI ст. (грамоті польського короля Стефана Баторія від 1576 р.) поряд із сучасним селищем Шевченкове між річками Самарою та Кримкою.

Таким чином, встановлюється майже суцільна безперервність мешкання в пониззі Самари та на Дніпрових порогах найбільш активної частини мішаного в етнічному відношенні вільного слов'яно-кочовницького населення, яке стало в наступному підгрунтям оформлення запорозького козацтва якщо не за походженням, то за способом життя та світосприйняттям.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т.I.
2. Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т.II.
3. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н, Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
4. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000.
5. Борисковский Т.И. Палеолит Украины//МИА. – 1953. – № 40.
6. Брайчевський М.Ю. Готи в Надчорноморщині (до постановки проблеми)//Археологія. – 1989. – № 1.
7. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997.
8. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии. – К., 1999.
9. Гаврилюк Н.А., Пашкевич Г.А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов / СА. – 1991. – № 2. – С.51–53.
10. Геродот. История. – Л., 1972.
11. Гомер. Илиада/Пер. Н.И.Гнедича. – М., 1960.
12. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
13. Давня історія України. – Т. 1. – К., 1997.
14. Давня історія України. – Т. 2. – К., 1998.
15. Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000.
16. Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К., 1969.
17. Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи//Археологія. – 1972. – Вип. 6. – С. 3–20.
18. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974.
19. Добровольський А.В. Восьма Ігренська неолітична стоянка//АП. – 1949. – Вип. 2
20. Добровольський А.В. Могильник в с. Чаплі//Археологія. – 1954. –№ 9.
21. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (киммерийцы)//Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. М., 1981.
22. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
23. Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
24. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII – IV в.в. до н.э. – К., 1983.
25. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960.
26. Карлов Н.Н., Накельский С.К. Позднепалеолитические подвески из ростров белемнитов и каспийских раковин с р. Самары//СА. – 1963. – № 1. – С.273–278.
27. Карлов Н.Н. Новые данные о геологической датировке и взаимосвязи некоторых палеолитических индустрий в УССР//Доклады Академии Наук СССР. – 1961. – Т. 141. – № 5.
28. Ковалева И.Ф. Клад кремниевых изделий из окрестностей Днепропетровска//СА. – 1961. – № 4. – С.245–249.
29. Ковалева И.Ф. Погребение IV в. у с. Старая Игрень//СА. – 1962. – № 4.
30. Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури//Археологія. – К.,1976. – Вип. 20. – С.3–22.
31. Ковалева И.Ф., Костенко В.И. Новые источники по истории сарматских племен Северного Причерноморья (к исследованию Подгороднянских могильников)//Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Дн-ск, 1976. – Вып. 3. – С.50–79.
32. Ковалева И.Ф. Погребения энеолитических литейщиков из Присамарья//Археологические исследования на Украине в 1976-1977гг. – Ужгород, 1978. – С.40-41.
33. Ковалева И.Ф. «Вытянутые» погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита//Курганные древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.э.). – Дн-ск, 1979. – С.61–80.
34. Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). – Дн-ск, 1983.
35. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке. – Дн-ск, 1984.
36. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Дн-ск, 1989.
37. Ковалева И.Ф. Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра (к выделению живо-

тиловского культурного типа)//Проблемы археологии Поднепровья. – Дн-ск, 1991. – С.69–89.

38. Ковалева И.Ф. Курганное строительство в энеолите – бронзовом веке//Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. – V в. до н.э.). – Тирасполь, 1994. – С.84–85.

39. Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Приднепровья//Проблемы археологии Поднепровья. – Дн-ск, 1998. – С.34–47.

40. Ковалева И.Ф. Этнокультурная ситуация в Северостепном Поднепровье IV – пер. пол. Ш тыс. до н. э.//Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя) – Дн-ск, 1999. – С.31–35.

41. Ковальова І.Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції. 1927–1933 рр.//Проблеми археології Подніпров'я. – 2003. – С.4–16.

42. Костенко В.И. Комплекс с фаларами сарматского погребения в с. Булаховка//Курганные древности Степного Поднепровья III – I тыс. до н.э. – Дн-ск, 1978.

43. Костенко В.И. Культ огня и коня в погребениях сарматов. – Дн-ск, 1987.

44. Костенко В.И. Сарматы в нижнем Поднепровье. – Дн-ск, 1993.

45. Костенко В.И. Сарматы Орельско-Самарского междуречья. – Дн-ск, 1986.

46. Котова Н.С. Культуры позднего неолита – раннего энеолита Днепро-Донского междуречья/Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1990.

47. Круц С.Н. Население Украины эпохи меди – бронзы. – К., 1972.

48. Левицький І.Ф. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя//НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 147.

49. Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектонике восточноиранских народов в первой половине I тыс. до н.э.//История и культура народов Средней Азии. – М., 1976.

50. Лепікаш І.А. Замітка про геологічні умови знахідки давнього палеоліту в околицях с. Ст. Кодак на Дніпрі//ЧП. – К., 1935. – Вип. 10.

51. Манзура И.В. Владеющие скипетрами//Stratum plus. – 2000. – № 2. – С.237–293.

52. Марина З.П. Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеямного общества//Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Дн-ск, 1981.

53. Мизін В. Знахідки ливарної матриці на поселенні пізньої бронзи під Дніпропетровськом // Археологія, 1970, т.22, с. 214 – 216.

54. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в.//ВДИ. – 1941. – № 1.

55. Наук. архів ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 127.

56. Наук. архів ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 141.

57. Наук. архів ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 145.

58. Наук. архів ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 155.

59. Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур племен срубной общности//Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье. – Вып. II. – С.150–153.

60. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічне зіставлення). – К., 2001. – С.153–154.

61. Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок//Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С.113–117.

62. Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла//Studia Praehistorika. – Sofia, 1988. – Т. 9. – С.147–179.

63. Палеолит СССР//Археология СССР. – М., 1984.

64. Підоплічко Г.І. Фауна Кодакської палеолітичної стоянки//Природа. – № 5–8. – М., 1936. – С. 118 – 120.

65. Потехина И.Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита. – К., 1999.

66. Приходько О.І. Сто років вивчення культур полів поховання в Україні//Археологія. – 2000. – № 4.

67. Прокопий из Кессарии. Война с готами. – М., 1950.

68. Пустовалов С.Ж. Моделирование лица по черепу у населения Ингульской катакомбной культуры//Stratum plus. – Кишинев–С.-Петербург–Одесса, 1999. – № 2. – С.222–255.

69. Пустовалов С.Ж. Давньосхідні корені у походженні катакомбної спільності (інгульська куль-

тура останньої чверті III тис. – першої чверті II тис. до н.е.)//Східний світ. – К., 2000. – № 1–2.
70. Пустовалов С.Ж. Чи була писемність у катакомбного населення північного Надчорномор'я?//Магістеріум. – К., 2000. – Вип. 5. Культурологія. – С.123–136.
71. Ригведа. Избранные гимны/Пер. Т.Я.Елизаренковой. – М., 1972.
72. Ромашко В.А. Об одном из типов псалиев рубежа II – начала I тысячелетия до н.э.//Проблемы археологии Поднепровья. – Дн-ск, 1985. – С.90–97.
73. Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII – X вв. до н.э.). – Дн-ск, 1995.
74. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. – М., 1976.
75. Рыбаков Б.А. Уличи//КСИИМК. – 1951. – Вип. XXXV.
76. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите и энеолите)/Автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 1993.
77. Седов В.В. Восточные славяне в VIII – XIII вв. – М., 1978.
78. Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1995.
79. Татаринов С.И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе//СА. – 1977. – № 4. – С.258–265.
80. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968.
81. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К., 1982.
82. Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К., 1991.
83. Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. – Луганск, 2001.
84. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973.
85. Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи энеолита. – К., 1998.
86. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976.
87. Тереножкін О.І. Курган Сторожова могила//Археологія. – К., 1951. – Т.V. – С.183–191.
88. Тесля Т.Т. Раскопки мустьерской стоянки возле с. Кодак и проблемы изучения нижнего палеолита на территории Украины//Наукові записки ІІМК. – К., 1935. – Кн. 5 – 6.
89. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII – X ст. Полюддя, язичництво, початок держави. – Чернівці, 1999.
90. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., 2002.
91. Филин Д.П. Еще раз о происхождении сочетаний К Е.//Изв. АН СССР. – 1968. – № 2.
92. Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья//Труды Комитета по изучению четвертичного периода. – 1959. – В. 15.
93. Шаповалов Г. Судноплавство у духовності давньої України. – К.-Запоріжжя, 2001.
94. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. – К., 1989
95. Telegin D.Ya. Graberfelder des Mariupoler Typs und der Sredniy Stog – Kultur in der Ukraine (mit Fundort – katalog)//Jan Lichardus. Die Kupferzeit als historische epoche. – Bonn, 1991.

Глава 2. СТЕПОВИЙ КОРДОН УКРАЇНИ (XV – XVII ст.)*

Історичні фактори, які обумовили потребу в Катеринославі, складалися і міцніли внаслідок суперечливих процесів у безлюдних степових обширах Східної Європи, на Великому кордоні Європи. Він сформувався у XV ст. на такому глобальному явищі, як протистояння християнської і мусульманської цивілізацій під впливом експансії Османської імперії на європейські землі. Згодом експансія османів захлинулася і зовнішня межа турецьких володінь в Європі стабілізувалася. У Східній Європі цей кордон наклався на споконвічний степовий кордон і отримав назву Великого кордону Східної Європи. До його складу увійшли степові території Угорщини, Хорватії, Молдавії, України та Московії [14, с.5; 2, с.39]. Цей кордон мав свої особливості. По-перше, це був реальний кордон між Сходом і Заходом, між християнською та мусульманською цивілізаціями упродовж кількох століть. Останнє викликало появу такого явища, як козацтво: в Угорщині це були секеї і гайдуки, у Хорватії – граничари, в Україні – запорозьке козацтво, а в Росії – донське, волзьке та яїцьке козацтво [14, с.5-14]. По-друге, на українській та російській ділянках цього кордону між Доном і Південним Бугом, у Причорноморських степах та Дніпровому Надпорожжі розкинулася обширна зона відчуження, яка отримала назву «Дике Поле». Відповідно до системних закономірностей – це «проклята земля», бо такі пустирі утворювалися там, де людські втрати на їх території перевищували 36%. Зокрема, територія Дикого Поля не заселялася людьми понад тисячу років.

Колонізацію території Дикого Поля, тобто утворення на ньому соціальних (людських) структур, розпочало українське козацтво наприкінці XVI ст. після виникнення Запорозької Січі. Запорозька (Базавлуцька) Січ (1590 – 1638 рр.) була першим державним формуванням українського козацтва і утворилася шляхом об'єднання восьми січей, які виникли в середині 80-х років XVI ст. на островах Дніпра та Великого Лугу. Столиця головної Січі розташовувалася на Дніпрі, на острові Базавлук (15 км нижче Микитиного Рогу). За часів цієї Січі виникло (не пізніше 1635 р.) с. Старі Кодаки (південна околиця Дніпропетровська), а також с. Половиця, на яке в 1787 р. було осаджено м. Катеринослав (сучасне м. Дніпропетровськ). Посилаючись на польського історика М. Дубецького, М. Слабченко пише, що с. Половиця виникло напередодні 1634 р. [46, с. 426]. В роки існування Базавлуцької Запорозької Січі нове життя отримало поселення дніпрових лоцманів – Лоцманська Кам'янка (зараз у межах міста Дніпропетровська).

Основи подальшої колонізації території Дикого Поля українським козацтвом були закладені Б. Хмельницьким після відродження ним за власним проектом у 1652 р. Чортомлицької Запорозької Січі (1652 – 1709 рр.), замість знищеної у 1638 р. польською армією Базавлуцької Запорозької Січі. На відміну від цієї, попередньої Січі, комунікації якої на Низу Дніпра використовувалися сезонно, створена Б. Хмельницьким Чортомлицька Запорозька Січ була побудована на стаціонарних засадах, тобто козаки постійно проживали на Січі, виконуючи обов'язки прикордонників у різних її структурах. Зокрема, в її столиці – Коші, розташованому над р. Скарбною біля сучасного с. Капулівки; в п'яти форпостах-паланках (з винесеними від них постами), розташованих у басейнах річок Дніпра, Південного Бугу та Кальміусу, а також в курінних (військових) зимівниках, в яких поєднувалося виконання прикордонної служби з проведенням промислу. Форпости-паланки розташовувалися: Кодацька паланка – це місто-фортеця Новий Кодак – на правому березі Дніпра, навпроти сучасного Кайдацького мосту, де був перевіз (зараз територія цієї фортеці знаходиться в межах м. Дніпропетровська і має назву «Кайдаки»); Самарська паланка – це місто-фортеця Самарчук – сучасне м. Новомосковськ; Кальміуська паланка – район сучасного м. Маріуполя; Бугогардівська паланка – район сучасного м. Первомайська Миколаївської області; Інгульська паланка – район сучасного м.Херсона. Під захистом цих січових форпостів і постів утворювалися поселення. Є всі підстави припускати, що після побудови форпосту-паланки Новий Кодак значно зросло населення с.Половиці. При цьому зазначимо, що в Чортомлицькій Запорозькій Січі була відсутня приватна власність на землю, що стримувало колонізацію Дикого Поля на Низу Дніпра.

Широкомасштабна колонізація Дикого Поля українським козацтвом розпочалася після повернення у 1734 р. січового товариства на Запоріжжя з вимушеної 25-річної еміграції (після знищення у 1709 р. російською армією Чортомлицької Запорозької Січі) і відродження ним Підпільненської (Нової) Запорозької Січі (1734 – 1775 рр.). Столиця – Кіш Січі був побудований над річкою Підпільною поблизу сучасного с. Покровського Нікопольського району. Особливістю цієї Січі щодо колонізації території Дикого Поля було, по-перше, те, що відновлені п'ять паланок були перетворені на територіальні одиниці Січі з промисловою (господарською) спеціалізацією. По-друге, крім паланкових володінь, на території Вольностей Війська Запорозького були: містечка-форпости, бекети-форти, військові слободи, зимівники куренні (військові) та зимівники приватні (на Січі була введена приватна власність на землю). Містечка й бекети очолювали полковники [103, с. 423]. Людність поселень складалась з козаків та посполитих, які проживали територіальними десятками. Десятник посполитих підпорядковувався десятнику козацькому. Через 34 роки після відродження Січі людність Самарської паланки настільки зросла, що з неї в 1768 р. були виокремлені дві паланки – Орільська і Протовчанська. На лівому березі Дніпровського лиману (навпроти урочища Прогноєве) біля Кінбурнської коси була створена ще одна паланка – Прогноївська для захисту уходників соляного промислу [129, с. 160-162][1].

---

*У главі йдеться про ту частину кордону, що межувала з українськими землями й була підконтрольна від середини XIV до середини XVI ст. Великому князівству Литовському, від початку другої половини XVI до средини XVII ст. - Речі Посполитій, а від початку другої половини XVII ст. - Російській державі.

Підсумовуючи, зазначимо, що українське козацтво за період від кінця XVI – до кінця XVIII ст. зробило вагомий внесок в процес колонізації Дикого Поля. Зокрема, територія, на якій було осаджено губернське місто Катеринослав-Дніпропетровськ, мала такі поселення: місто-фортецю Новий Кодак, Половицю, Лоцманську Кам'янку, Мандриківку, Старі Кодаки, а також козацькі зимівники. Зокрема, Верхній сад (сучасний парк ім. Л. Глоби) та Нижній сад (сучасний парк ім. Т. Шевченка) належали козаку Л. Глобі.

Зазначимо, що наявність Дикого Поля на півдні України визначила її долю, яка відрізнялась від близьких і далеких сусідів, про що йтиме далі.

1. Структура та функції Великого кордону

Відштовхуючись від існуючих гіпотез про всесвітній Великий кордон, а також про Великий кордон Східної Європи, Я.Дашкевич запропонував концепцію історико-культурного Великого степового кордону України (далі – Великий кордон) [2, с.28–44]. Він провів структурно-функціональний аналіз Великого кордону як невід'ємного атрибута української минувшини, на сторінках якої відбилась наша доля: бути багато століть буферною зоною між кочів'ями й осілістю, мусульманством і християнством, культурами Сходу і Заходу. Вчений показав, що це не був лише кордон протистояння чи бар'єр між українцями і етносами Степу, а навпаки, що це був кордон взаємовпливів і запозичень, зокрема, в такому явищі як козацтво. Долею судилося, щоб ми не тільки ворогували, але й торгували, а також укладали військово-політичні союзи.

Основою виникнення й існування Великого кордону було утворення в південній степовій частині України територіальної зони відчуження. За часів Золотої Орди (XIII – XV ст.) вона отримала назву «Татарської землі» [1, с.35, 36], а в XV ст. – «Дикого Поля». Південний край Дикого Поля проходив по Причорноморських степах, а північний періодично зазнавав змін залежно від співвідношення сил наших пращурів та кочівників. Зокрема, після здобуття ханом Батиєм Києва (1240 р.) північний край Дикого Поля проходив південніше цього міста. У Києві, Каневі, Переяславі та інших містах діяли татарські адміністрації, а території на південь від Києва (у Подніпров'ї) та на південь від Брацлава (у Побужжі) стали регіонами кочівництва ординців [1, с.35, 36]. Після утворення Великого князівства Литовського, до складу якого увійшла і Наддніпрянщина, північний край Дикого Поля на Правобережжі просунувся на південь аж до берегів Чорного моря, а на Лівобережжі – до річки Самара. Після захоплення Османською імперією наприкінці XV ст. Криму та виходу її у пониззя Дніпра, Південного Бугу й Дністра Дике Поле просунулося на північ і зупинилось на лінії прикордонних замків, побудованих ще на початку XV ст. великим литовським князем Вітовтом (1392 – 1430 рр.): Брацлав, Звенигород, Канів, Черкаси, Переяслав та ін. Оборонцями цих замків та їхніх околиць були бояри-лицарі, а з кінця XV ст. ще й кінні слуги, які поділялися на замкових зем'ян (з обмеженим шляхетським правом боярина-лицаря) та панцирних бояр (які такого права не мали). За свою службу бояри-лицарі та кінні слуги отримували земельну вислугу [5, с.60-71].

---

[1] Більш детально про господарську діяльність паланок, а також інформацію про містечка, бекети-форти, військові слободи та зимівники Підпільненської Запорозької Січі читайте у фундаментальному дослідженні з цього питання М. Слабченка [103, с. 411-491].

Особливістю Дикого Поля було те, що воно упродовж століть було нічиєю територією. Українці і татари на паритетних засадах використовували природні багатства Дикого Поля: перші – басейн Дніпра та Бугу, займаючись переважно рибальством, а останні – степову частину, займаючись скотарством та мисливством. Татари майже не вживали в їжу рибу, а якщо й ловили її, то для продажу [12, с.169].

Територія сучасного міста Дніпропетровська та його околиць знаходилася в центрі Дикого Поля, але, незважаючи на це, тут протягом століть вирувало людське життя. Саме тут перетиналися три торговельні шляхи: «Із варяг у греки» – по Дніпру, його відгалуження – по р. Самарі, а також Соляний (суходольний). Як відомо, серйозною перепоною на торговельному шляху «Із варяг у греки» були Дніпрові пороги. Перший поріг – Кодацький (зараз затоплений водою) знаходився біля сучасного міста Дніпропетровська, а останній (дев'ятий) – Вільний (Гадючий) – біля сучасного міста Запоріжжя. Подолати цю небезпечну ділянку (60 км) униз або вгору по Дніпру будь-яка флотилія була спроможна тільки за допомогою спеціально навчених людей – лоцманів. Тому з найдавніших часів на території сучасної Лоц-Кам'янки (зараз – у межах міста) біля Кодацького порога проживали лоцмани, які й забезпечували безпечний рух водного транспорту через Дніпрові пороги. Біля Монастирського острова (зараз – у межах міста) зупинялися всі флотилії для того, щоб приготуватися до подолання порогів або на відпочинок та приведення себе до ладу після їх подолання. Якщо подолання порогів було неможливим, зокрема через обміління Дніпра влітку, то за допомогою спеціальної команди, що проживала разом з лоцманами, човни ставилися на колісні пари і декількома упряжками коней або волів транспортувалися по правому берегу Дніпра до острова Хортиці, де спускалися на воду. Існував ще інший шлях для того, щоб обійти пороги. Треба було увійти в р. Самару, потім в її притоку Вовчу, а з неї – в її притоку Тачевода. Піднявшись до верхів'я останньої, треба було перетягти від неї суходолом (відстань – 4 км) човни до верхів'я р. Міус і спуститися по ній у Таганрозьку затоку Азовського моря, а далі через Керченську протоку вийти в Чорне море. Отже, Дніпрові пороги були воротами до Низу Дніпра, а Кодацький поріг – ключем до них[2]. Тому польський уряд, щоб позбавити українське козацтво можливості здійснювати походи на Чорне море, у 1635 р. побудував біля Кодацького порога фортецю Кодак і цим перекрив туди шлях по Дніпру і Самарі.

На побудову фортеці польський сейм у січні 1635 р. виділив сто тисяч польських злотих, а в липні цього ж року будівництво фортеці було завершено. У польській історіографії немає одностайності щодо думки, хто склав план фортеці і хто її будував, зокрема, за останніми дослідженнями, вважається, що це здійснив Ян Маріан (французьке – Жан де Маріон), він же був призначений першим комендантом цієї фортеці. Вважається, що інженер і картограф Боплан був присутній під час побудови фортеці і старанно накреслив її план на карті Запоріжжя, яка являється цінним джерелом для вивчення історії нашого краю [36, с. 252]. Безумовно, вибір місця спорудження фортеці було здійснено людиною, яка добре володіла картографічним матеріалом щодо басейну Дніпра і, зокрема, його порогів, а також добре знала тактику морських походів запорожців. Це міг бути тільки Боплан, який склав карти різних регіонівУкраїни (ще і в різних масштабах), залишив нам креслення козацької чайки і детально описав процес підготовки і проведення морських походів запорожців, а також інші сторони життя на Україні і Запоріжжі у першій половині XVII ст. У 1650 р. Боплан видав у Франції свою книгу під назвою «Опис України або Королівства Польського». Таким чином, він першим з іноземних авторів вжив термін «Україна».

Фортеця була побудована на правому березі Дніпра, на високій скелі, яка панувала над його річищем (у цьому місці досить вузьким) і його Кодацьким порогом, а також над гирлом р.Самари, що впадала неподалік у Дніпро з лівого берега. Матеріалом для побудови фортеці були земля і дерево. Вона мала вали у вигляді чотирикутника з висунутими бастіонами і сухими ровами, які прикривались частоколом з дерев'яних паль. Із західного боку фортеці (зі степу) знаходились ворота. На валах фортеці були встановлені гармати, які прострілювали річище і береги Дніпра біля Кодацького порогу, а також гирло р. Самари.

Гарнізон фортеці складався з 200 німецьких драгунів, якими командував заступник Яна Маріана – комісар Пшиягловський. Зухвала поведінка останнього та його драгунів по відношенню до козаків, які мали в околицях Кодацького порогу свої зимівники, стала причиною їхнього незадоволення щодо існування тут польської фортеці. Восени 1635 р. реєстрові козаки на чолі їх старшого І. Сулими зненацька напали на фортецю, вирізали її гарнізон і місцями розкопали фортечні вали, а гармати відправили на Січ. За цей вчинок І. Сулима був покараний на смерть.

---

[2] Про Дніпрові пороги читайте: Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С. 33-35; Біднов В. Дніпрові пороги: Топографічні відомості. – Катеринослав, 1919; Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989; Козар П.А. Лоцмани Дніпрових порогів: Історичний нарис/Вступна стаття і упорядкування Миколи Чабана. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996; Омельченко Г.М. Спогади лоцмана порогів Дніпрових – Дніпропетровськ: Січ, 1998.

Відновлення Кодака відбулося у 1639 р. Фортеця була побудована за проектом німецького інженера Гектанта поряд з руїнами першої (із східної сторони). Нова фортеця була втричі більшою за першу, а матеріалом для її побудови так само слугували земля і дерево. В основі фортеці був квадрат, зовнішня сторона якого становила 112,5 м. По периметру квадрата був насипаний і обкладений дерном потужний вал, який створював на кожному наріжнику п'ятибічний, висунутий уперед бастіон. Доступ до валу та його бастіонів боронив з трьох сторін глибокий сухий рів, а з четвертої сторони замість нього був крутий берег Дніпра. Вал з боку Дніпра мав майданчики, висунуті вперед, що дозволяло ефективно вести артилерійський вогонь як упоперек Дніпра, так і вздовж його річища (для знищення човнів, що наближаються до порогу або вже його пройшли), а також обстрілювати гирло р.Самари. Розміри фортеці були розраховані на 800 чол. залоги. Ширина валу при фундаменті – 24 м, висота – 7 м. Глибина рову – 11 м, ширина внизу – 10 м, а вгорі – 16 м. Верхів'я валу фортеці довершував менший вал, так званий парапет, який слугував для захисту артилерії та мушкетерів, що перебували на основному валу. Оборону схилів на валах зміцнювали два ряди частоколу з дерев'яних паль: один – під парапетом (горизонтально), а інший – у підніжжя валів (вертикально над ровом). Рів від степу був майстерно прикритий штучним підвищенням. Єдина брама з мостом через рів розташовувалася із західної сторони і називалася «Криловська», від назви найближчого з цієї сторони містечка на р.Тясмин. У валу з боку Дніпра був вузький, замкнений хвірткою прохід для виходу за водою.

Фортеця Кодак складалася (див. план фортеці) з вищеописаного редуту (фр. redoute – замкнуте квадратне або багатокутне польове земляне укріплення, здатне до самостійної оборони), а також інших її елементів, які розташовувалися за межами редуту: будинок коменданта, складські приміщення (цейхгауз), будинки та казарми для офіцерів, солдат і ремісників. На відстані декількох сот метрів від редуту у напрямку степу була побудована висока вежа, яка дозволяла робити огляд навколишньої території в радіусі 8 миль. В складі її залоги було 100 піхотинців і 10 кіннотників. Залогу фортеці складав полк іноземної піхоти чисельністю 600 осіб. Комендантом фортеці був призначений Ян Жолтовський, а через декілька років його змінив Криштоф Гродзицький. Постійно на валах редуту та на вартовій вежі перебували тільки чергові спостерігачі. При оголошенні бойової готовності залога фортеці займала оборону за парапетами редуту [36, с. 254, 255].

На плані фортеці є помітка «базар», отже тут велася торгівля з місцевими жителями. Поступово біля фортеці виросло село, яке зараз має назву Старі Кодаки. В ті небезпечні часи люди прагнули селитися під захистом фортець, укріплених містечок та міст. Тож виникнення села біля фортеці було закономірним як з точки зору економічних інтересів, так і з точки зору безпеки. Існує також думка, що село Старі Кодаки виникло раніше фортеці.

Після завершення Жовтоводської битви (16 травня 1648 р.) Б.Хмельницький не став здобувати фортецю Кодак, а, заблокувавши її за допомогою козацьких і татарських підрозділів, рушив із своїм військом на «волость», де 26 травня під Корсунем, а 23 вересня 1648 р. під Пилявцями провів переможні битви над польською армією. У вересні 1648 р. Б.Хмельницький направляє до Кодака три козацькі полки, очолювані полковниками Я.Вовченком, П.Шумейком та М.Нестеренком. Розпочалися переговори з К.Гродзицьким про здачу фортеці без кровопролиття. 1 жовтня 1648 р. Кодацька фортеця капітулювала. Фортечні гармати були вивезені до Чигирина і Переяслава. На деякий час Кодак втратив свою значимість як військовий об'єкт на Дніпрі.

Після укладення у 1654 р. українсько-російського договору на вимогу російського царя в Кодацькій фортеці утримується залога у складі 400 козаків. У 1656 р. Кодацька фортеця підпорядковується безпосередньо кошу Запорозької Січі. З того часу і аж до її зруйнування за умовами Прутського миру (1711 р.) між Петром І та турецьким султаном Кодацька фортеця виконувала свою оборонну функцію у складних перипетіях громадянської війни («Руїни») на Україні (1659-1676 рр.) та під час російсько-турецьких війн другої половини XVII ст.

Основна руйнація валів та бастіонів Кодацької фортеці була здійснена вже у наш час. Багато років (1944-1993 рр.) біля скелі, на якій розташовані вали фортеці, працювало підприємство (кар'єр) по видобутку каменю. Внаслідок цього половина валів та бастіонів редуту з боку Дніпра разом з частиною скелі були знищені. З місця, де знаходяться залишки фортечного редуту, відкривається чудовий краєвид на наше місто, Дніпро, Самару та найближчі населені пункти[3].

Третій торговельний шлях, що проходив з часів Київської Русі через територію сучасного м. Дніпропетровська, мав назву Соляного і починався від Києва, йшов униз по течії правим берегом Дніпра, а біля Нового Кодака переходив на його лівий берег. Тут, на місці сучасного Кайдацького мосту (в межах м. Дніпропетровська), діяв Новокодацький, або Кам'янецький перевіз через Дніпро [70, с.138], працювала митниця, існувало стародавнє поселення. Далі шлях йшов лівим берегом Дніпра через сучасні лівобережні мікрорайони м. Дніпропетровська: Фрунзенський, Лівобережний-2, Сонячний, Нижньодніпровський вузол, Шевченко і переходив на лівий берег Самари, на якій, поблизу її впадіння в Дніпро, діяв стародавній перевіз з митницею і складським статусом [70, с.37]. Численні знахідки монет татарських ханів, а також Київського князівства свідчать, що на лівому березі Самари, біля її впадіння в Дніпро, існувало давнє поселення, зокрема в XIV – XV ст. воно виконувало роль прикордонного форпосту Великого князівства Литовського [70, с.29]. Далі Соляний шлях (з кінця XV ст. отримав назву Ординського) йшов лівим берегом Дніпра (очевидно, по трасі сучасної залізниці), долав р. Конку (Кінські води) і після неї відхилявся від берега Дніпра і прямував степом до Перекопу [70, с.43].

Біля Новокодацького (Кам'янецького) перевозу Богдан Хмельницький у 1652 р. побудував земляну фортецю Новий Кодак – військово-адміністративний центр Кодацької паланки Запорозької Січі. Територія колишнього містечка Новий Кодак та його фортеці – зараз один з житлових масивів м. Дніпропетровська, що має назву «Кайдаки». Залишки валу фортеці Новий Кодак збереглися на території парку ім. Леніна [70, с.138]. Територія лівобережної частини

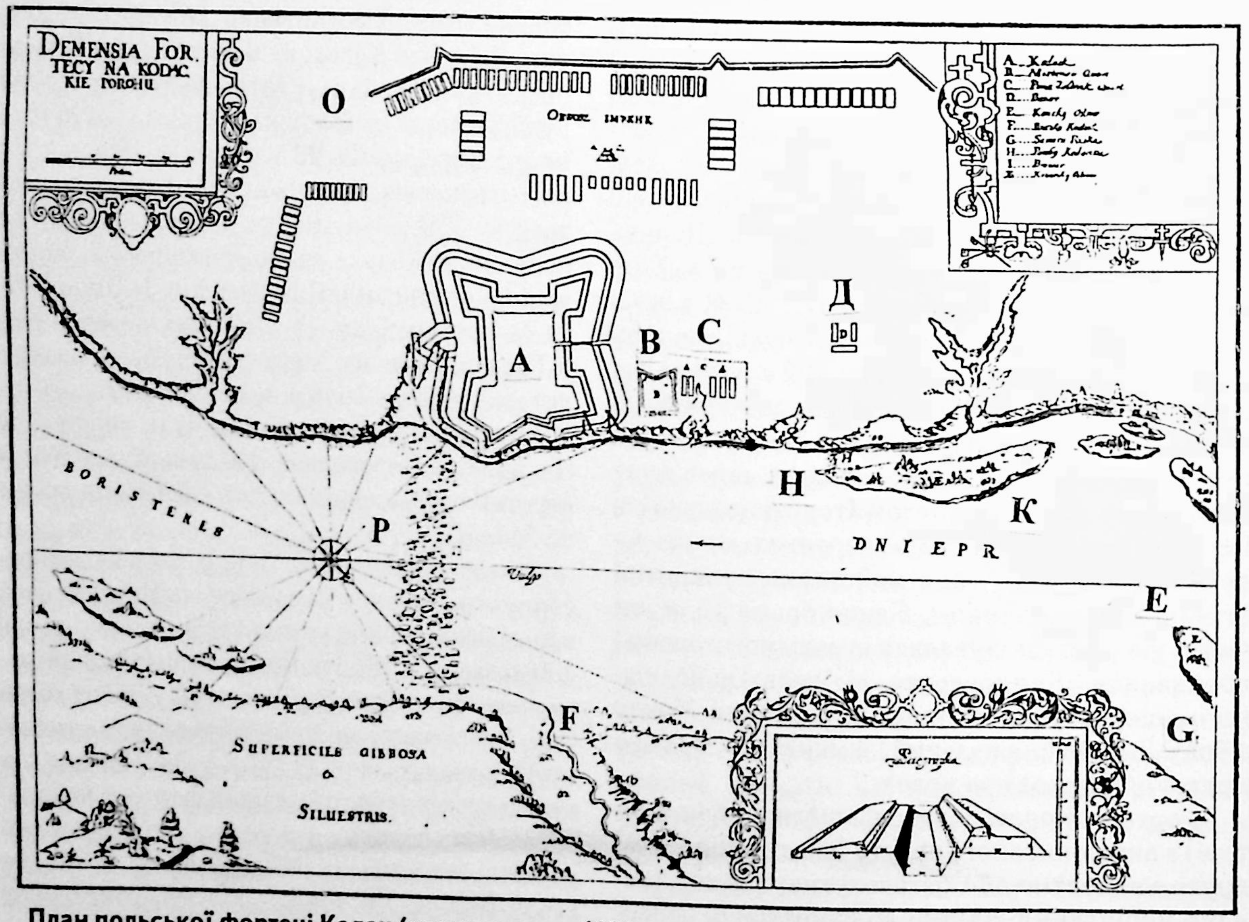

План польської фортеці Кодак (споруджена в 1639 р. за проектом Гектанта)
Примітка: А - редут, В - комендант, С - казарми, Д - базар, Е - о.Кінський, F - р. Кодачок, G - гирло р. Самари, Н - гавань, Р - Кодацький поріг, К - о.Кодацький, О - зовнішній обвід фортеці і поселення допоміжного складу залоги.

---

[3] Про фортецю Кодак читайте: Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С. 27-32; Aleksander Czolowski. Kudak. – Lwow, 1926; Тадеуш Кшонстек. Фортеця Кодак [36, с.249-256].

м.Дніпропетровська з 1652 р. належала до володінь Самарської паланки Запорозької Січі, військово-адміністративним центром якої була фортеця і містечко Самарчук (сучасне м. Новомосковськ Дніпропетровської області)[4].

Що ж являв собою цей Великий кордон, джерелом виникнення якого було Дике Поле?

З географічної точки зору Великий степовий кордон України мав таку структуру: зона відчуження (Дике Поле), прикордонна територія і гінтерланд[5]. З північного боку на зламі XV і XVI ст. до прикордонної території належали південна Київщина та Брацлавщина (мала ще назву «волості»), а з південного – Кримське ханство та Причорноморські степи із кочів'ями ногайських орд. До гінтерланду належали: з південного боку кордону – із середини XIII до середини XV ст. – Золота Орда, а з останньої чверті XV до кінця XVIII ст. – Османська імперія; з північного боку кордону – з кінця XIV до середини XVI ст. – Литва та Польща, з середини XVI до середини XVII ст. – Річ Посполита, а з початку другої половини XVII до кінця XVIII ст. і Російська держава [2, с.30].

До останньої чверті XV ст., тобто коли південним гінтерландом була Золота Орда, основними функціональними компонентами Великого кордону були:

– з південного боку – кочівництво, мусульманська релігія, культура Криму, Причорномор'я та Малої Азії;

– з північного боку – осілість, християнська релігія, культура України, Литви та Польщі [2, с.30].

Полярність вищенаведених компонентів створювала на Великому кордоні як системі нерівновагу (протиріччя), що сприяло розвитку його компонентів і появі нових, таких як взаємна асиміляція переселенців, взаємовпливи і запозичення у господарській діяльності, зокрема поява на південному боці кордону осілості, а на північному – вівчарства та скотарства. Були взаємовпливи і запозичення в сфері культури, духовної і матеріальної (побуті), а також велася торгівля [2, с.34-38].

Але в останній чверті XV ст. відбулися зміни в структурі Великого кордону: до складу гінтерланду з південного боку кордону було включено, замість Золотої Орди, Османську імперію (внаслідок завоювання Туреччиною Кримського ханства і встановлення над ним свого протекторату). Вторгнення турецької армії на південну частину Кримського півострова і знищення нею у 1475 р. генуезьких колоній у Криму (в першу чергу в Кафі), які були монополістами работоргівлі, відкрило шлях цьому промислу для Кримського ханства [12, с.157-164]. Тому з кінця XV ст. збройні сили Кримського ханства розпочали напади на сусідів з метою людоловства та грабіжництва, що дало Великому кордону як системі новий імпульс нерівноваги (протиріччя), яка стала джерелом розвитку його компонентів, а також сприяла появі нових, зокрема таких, як козакуюче прикордонне населення та українське козацтво [9, с.164; 7, с.18, 26]. Основним змістом існування Великого кордону стали воєнні конфлікти, а це дає підстави зробити висновок, що з кінця XV ст. він перетворився на військову систему. У цьому зв'язку його провідними структурними компонентами стали військові підсистеми та військове навколишнє середовище. До таких військових підсистем належали: з південного боку кордону – з кінця XV до кінця XVIII ст. – збройні сили Османської імперії та Кримського ханства; з північного – з кінця XV до середини XVI ст. – збройні сили Литви та Польщі, з другої половини XVI до середини XVII ст. – збройні сили Речі Посполитої, Запорозької Січі, реєстрового козацького війська та держави Богдана Хмельницького – Війська Запорозького, а від початку другої половини XVII до кінця XVIII ст. – збройні сили Російської держави.

Функціональні компоненти у новоствореній військовій системі були такі: воєнні конфлікти з метою промислу (людоловство та грабіжництво), воєнні конфлікти як наслідки воєнного промислу з участю збройних сил гінтерланду (але без захоплення території Дикого Поля та прикордоння супротивника), а під час мирних перепочинків – господарчий промисел, спільне використання татарами і українцями угідь (промислів) Дикого Поля [12, с.218], торгівля та воєнні союзи. Наведені функціональні компоненти є спільними для обох боків кордону. Схема структурно-функціональної будови Великого кордону як системи показана на рис. 1.

До особливостей цих воєнних конфліктів слід віднести той факт, що під час своїх нападів супро-

---

[4] Про Кодацьку і Самарську паланки читайте: Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С. 32, 33; 27, с.224-226, 252-255, 268-273; 57, с.42, 141-154, 184; 46, с.411-491; 49, с.160-162; 70, с.98-131; Джусов А.Б. История Новомосковска. – Днепропетровск: Пороги, 2003.

[5] Гінтерланд (нім. Hinterland, від hinter – за, позаду і Land – місцевість) – держави, які примикали до Великого кордону [2, с.30; 8, с.166].

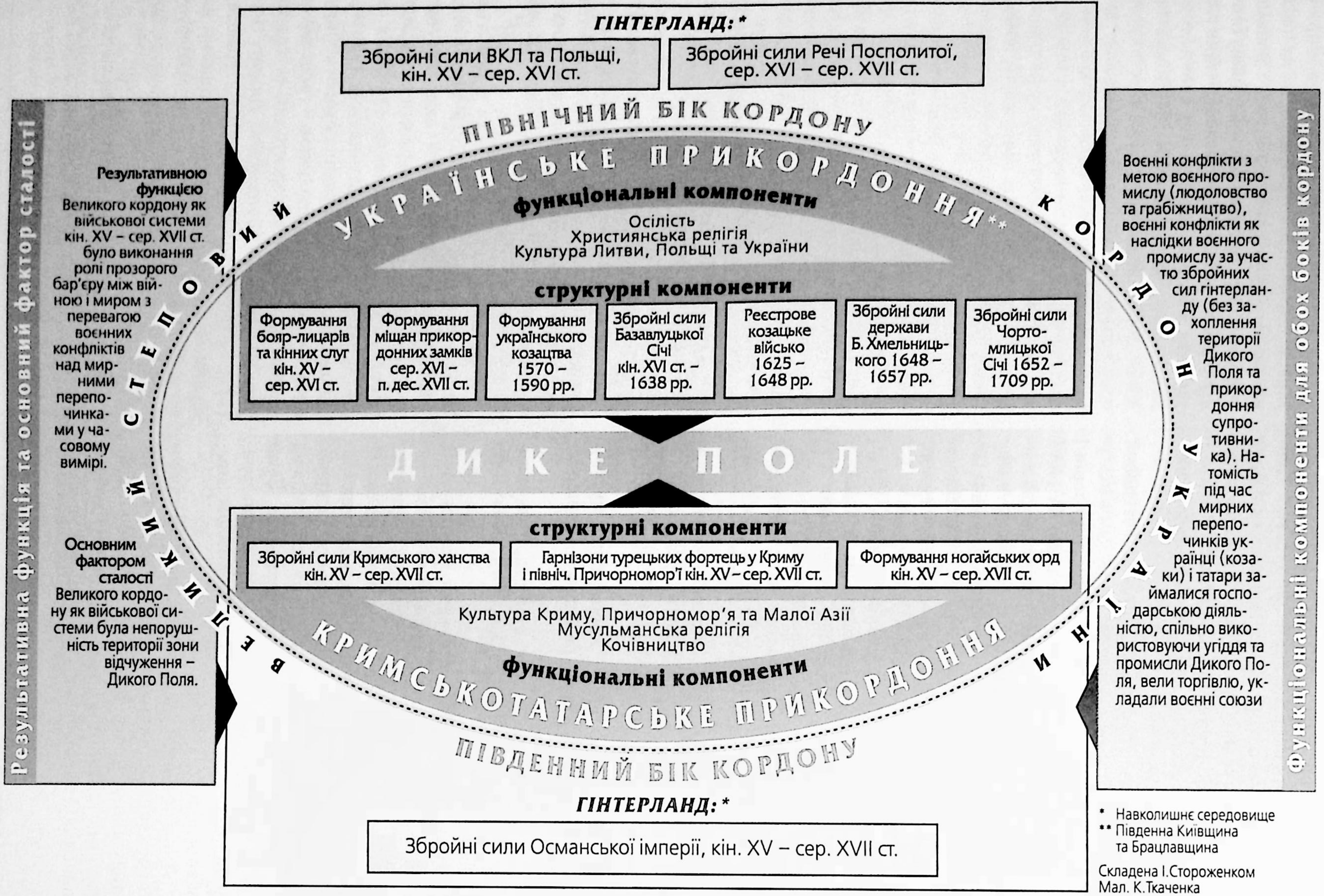
ГІНТЕРЛАНД: *
Збройні сили ВКЛ та Польщі, кін. XV – сер. XVI ст.
Збройні сили Речі Посполитої, сер. XVI – сер. XVII ст.
ПІВНІЧНИЙ БІК КОРДОНУ
УКРАЇНСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ**
функціональні компоненти
Осілість
Християнська релігія
Культура Литви, Польщі та України
структурні компоненти
Формування бояр-лицарів та кінних слуг кін. XV – сер. XVI ст.
Формування міщан прикордонних замків сер. XVI – п. дес. XVII ст.
Формування українського козацтва 1570 – 1590 рр.
Збройні сили Базавлуцької Січі кін. XVI ст. – 1638 рр.
Реєстрове козацьке військо 1625 – 1648 рр.
Збройні сили держави Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр.
Збройні сили Чортомлицької Січі 1652 – 1709 рр.
ДИКЕ ПОЛЕ
структурні компоненти
Збройні сили Кримського ханства кін. XV – сер. XVII ст.
Гарнізони турецьких фортець у Криму і північ. Причорномор'ї кін. XV – сер. XVII ст.
Формування ногайських орд кін. XV – сер. XVII ст.
Культура Криму, Причорномор'я та Малої Азії
Мусульманська релігія
Кочівництво
функціональні компоненти
КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ
ПІВДЕННИЙ БІК КОРДОНУ
ГІНТЕРЛАНД: *
Збройні сили Османської імперії, кін. XV – сер. XVII ст.
ВЕЛИКИЙ СТЕПОВИЙ
КОРДОН УКРАЇНИ
Результативна функція та основний фактор сталості
Функціональні компоненти для обох боків кордону

Результативною функцією Великого кордону як військової системи кін. XV – сер. XVII ст. було виконання ролі прозорого бар'єру між війною і миром з перевагою воєнних конфліктів над мирними перепочинками у часовому вимірі.

Основним фактором сталості Великого кордону як військової системи була непорушність території зони відчуження – Дикого Поля.

Воєнні конфлікти з метою воєнного промислу (людоловство та грабіжництво), воєнні конфлікти як наслідки воєнного промислу за участю збройних сил гінтерланду (без захоплення території Дикого Поля та прикордоння супротивника). Натомість під час мирних перепочинків українці (козаки) і татари займалися господарською діяльністю, спільно використовуючи угіддя та промисли Дикого Поля, вели торгівлю, укладали воєнні союзи

* Навколишнє середовище
** Південна Київщина
та Брацлавщина

Складена І.Стороженком
Мал. К.Ткаченка

Рис. 1. Схема структурно-функціональної будови Великого кордону як військової системи кінця XV - середини XVII ст.

тивники керувалися не почуттям ворожнечі чи помсти, а мали на меті лише промисел. Торгівля людським товаром була найприбутковішою статтею на порубіжжі. У цьому зв’язку під час сутичок прагнули, по можливості, уникнути втрат забитими з боку супротивника [10, с.11]. При цьому зазначимо, що «... *полювання на людей повсюдно розглядалося в ту епоху як заняття нічим не гірше від будь-якого іншого. Хіба що трохи більш небезпечне, ніж, скажімо, ремесло рибалки*» [12, с.161]. До вищевикладеного додамо, що татарські воїни і українські козаки пишалися промислом людоловства і грабіжництва. Це була нагода відзначитись, удосконалити свою лицарську майстерність і збагатитись. На грунті козакування у поєднанні з ренесансною концепцією сильної людини, яка запанувала в Україні (XVI – XVII ст.), з’явилися особистості, які стали ядром політичної, державної і військової еліти України і заклали основи української державності, зокрема утворивши Запорозьку Січ [11, с.110, 114]. Відзначимо також, що воєнний промисел на Великому кордоні був великою бідою як для українців, так і для татар. Сотні тисяч мирних мешканців України були забрані в рабство або загинули.

Отже, зазначимо, що при оцінці подій тих часів ми повинні враховувати, що то була, як уже йшлося, зовсім інша епоха, якій не були притаманні сучасні гуманістичні ідеали. «*То була епоха,* – пише В. Возгрін, – *коли не було безпечних шляхів, коли проста подорож була ризикованою справою і, готуючись до неї, люди озброювалися як на війну..., а торгові каравани мало чим відрізнялися від озброєних загонів – хіба що відсутністю прапорів та гармат... Феодали часто розоряли і палили одне одного, здійснювали грабіжницькі набіги на сусідні краї і держави... Так що українсько-татарські сутички не варто сприймати як віковічну і постійну ворожнечу – сучасників же вони аж ніяк не вражали, це була норма*» [12, с.219]. Достовірність останнього підтверджується тим, що під час мирних перепочинків українці і татари плідно співпрацювали як сусіди в усіх сферах людської діяльності, не відмовляючись, як уже йшлося, від запозичень і культурних взаємовпливів, зберігаючи при цьому свою етнічну самобутність [2, с.35]. Співробітництво між «супротивниками» під час мирних перепочинків було противагою воєнним конфліктам і забезпечувало збалансованість (стабільність) Великого кордону як системи. В той же час, як не парадоксально, джерелом цього співробітництва і гарантом його існування були саме воєнні конфлікти. Це вони створювали небезпечні умови на Дикому Полі і робили українців (козаків) і татар повновладними господарями його природних багатств. Саме ці небезпечні умови зберігали Запорожжя упродовж двох століть від земельної його експансії з боку землевласників прикордоння та гінтерланду. Отже, Великий кордон був системою, яка балансувала на межі між війною і миром з перевагою воєнних конфліктів над мирними перепочинками і створювала умови для виникнення таких компонентів (людських структур), які були пристосовані існувати в небезпечних умовах. Але не тільки існувати, а й множитись та розвиватись. Так, від работоргівлі процвітало Кримське ханство і разом із своїм сюзереном Туреччиною впливало на балансування сил між Москвою і Варшавою. На північному боці кордону на грунті воєнного промислу виникло і множилося українське козацтво, а досягши апогею свого розвитку утворило наприкінці XVI ст. і державне формування – Військо Запорозьке (Запорозьку Січ), яке для власної незалежності і виживання використовувало міждержавні зв’язки з Кримом як противагу гінтерланду [12, с.200, 217]. Естафету козацького державотворення продовжили держава Богдана Хмельницького (середина XVII ст.) та Лівобережний гетьманат (до середини XVIII ст.). При цьому зазначимо, що небезпечні умови Великого кордону, які утворювалися воєнним промислом, були гарантом незалежного (напівзалежного) існування Кримського ханства та Запорозької Січі від гінтерланду, а отже, й існування самого Великого кордону як військової системи.

Підсумовуючи, зазначимо, що панівним психологічним чинником Великого кордону на всьому його просторі, який включав Дике Поле та прикордонну територію, була смертельна небезпека. У зв’язку із цим не існувало чіткої межі між війною і миром. Адже кожної хвилини міг відбутися раптовий напад з півдня татарських воїнів, а з півночі – українських козаків. Це дає підстави визначити, що результативною (інтегральною) функцією (метою, призначенням) Великого кордону було виконання ним ролі прозорого бар’єру[6] між війною і миром з перевагою воєнних конфліктів над мирними перепочинками у часовому вимірі, а основним фактором сталості (умовою існування) Великого кордону як військової системи була наявність і непорушність території Дикого Поля.

---

[6] Прозорий бар’єр – синонім до визначень, запропонованих Я. Дашкевичем щодо Великого кордону [2, с.37, 39, 40, 44].

Вихід російської армії у другій половині XVIII ст. до берегів Чорного моря поклав край існуванню Дикого Поля, а отже, і Великого кордону як військової системи. Нагадаємо, що Кримське ханство і Запорозька Січ були державними утвореннями Великого кордону. Воєнний промисел був основою їх економіки, а небезпечні умови – гарантом їх існування і незалежності або напівзалежності від гінтерланду. Зникнення воєнного промислу з Великого кордону, по-перше, позбавило його як військову систему нерівноваги, тобто джерела існування, по-друге, привело до зникнення небезпечних умов на ньому, а це стало смертельним вироком для Запорозької Січі і Кримського ханства.

2. Людські втрати від татарських нападів

Зазначимо, що воєнний промисел як функціональний компонент мав не тільки провідну, а й різнопланову функцію, яка реалізовувалася в ієрархії Великого кордону як ширшої системи наступними проявами людського фактора: величезними людськими втратами з боку українського населення; виникненням та становленням українського козацтва як нового суспільного стану Речі Посполитої і політичної сили українського державотворення; змінами структури і тактики української прикордонної оборони; виникненням на Великому кордоні державного утворення – Війська Запорозького (Запорозької Січі), гарантом існування якого були небезпечні умови прикордоння [2, с.40]. Серед вищенаведеного переліку проявів людського фактора провідна роль належить втратам, які за певних умов можуть призвести до порушення стійкості системи.

Торкаючись питання стійкості систем залежно від людського фактора, португальський вчений Ф. Карвалью Родригеш пише: *«Аналіз цілого ряду історичних подій більш як за чотирьохсотлітній період, з точки зору втрати стійкості як цивільних, так і військових людських структур, засвідчив, що фактором, який визначає їх стійкість, є рівень людських втрат від війни, голоду і епідемій. Пожирателі людських життів ті ж, що й руйнівники людських структур, які створюються»* [7, с.14]. І далі дослідник показує, що під час епідемії чуми у XVII ст. Лондон і Данціг тимчасово втрачали характер міст при рівнях смертності не більше 10 –12%. Якщо ж людські втрати перевищували 36%, як, наприклад, у Венеції у 1630 – 1631 рр. або у Вероні у 1630 р., то наслідки цього були катастрофічними. Зокрема, з того часу Венеція перестала бути Республікою і ніколи більше не мала колишнього значення важливого пункту імперії торгівлі. Вона перетворилася на туристичну визначну пам'ятку. Верона – один із центрів Північної Італії – через століття після катастрофи не змогла відновити навіть чисельність населення. Венеція і Верона не щезли з лиця землі тільки тому, що перебували на перехресті важливих торговельних шляхів. Ф. Карвалью Родригеш наводить приклади драматичного зникнення (при людських втратах, які складають 36% й більше) цілих місцевостей із розташованими на них людськими структурами, зокрема південні долини і центр Німеччини або долини Наварри. Долини Німеччини і Наварри ніколи після цього не були заселені, ніколи більше в них не створювалися суспільні високоорганізовані структури. Вони щезли. При цьому дослідник зазначає, що для руйнування людських структур необов'язково, щоб втрати відбувалися з великою інтенсивністю у часовому вимірі. *«Досить,* – пише автор, – *щоб число втрат за довготривалий період часу нарощувалося таким чином, щоб втрата стійкості* (структури. – *І.С.) незворотньо зростала»* [7, с.44-54]. Цей висновок ученого якраз і реалізувався на Великому кордоні, де з року в рік внаслідок татарських наскоків зростали втрати українського населення, а також зростала втрата стійкості соціальних структур, до яких входили ці люди до їх поневолення або загибелі.

Протягом сторіч татарські набіги були для України причиною велетенських людських втрат, а також політичних міграційних зрушень. Але комплексного монографічного дослідження наслідків цих нападів кінця XV – першої половини XVII ст. досі немає [61, с.40]. За попередніми підрахунками, проведеними Я. Дашкевичем, вони становлять не менше 2 – 2,5 млн. осіб, забраних у рабство та вбитих. За його оцінками, тільки Поділля у другій половині XVI ст. втратило 150 – 200 тис. осіб забраними у полон (без урахування вбитих) [61, с.40-46].

Щоб мати уявлення про людські втрати під час татарських наїздів, наведемо демографічні наслідки татарського нападу 1617 р. на Краснокорецьку волость Волині у дослідженні І. Ворончук [62, с.229-239]. Всього у волості було 1207 димів (дворищ). При середньому коефіцієнті 7,5 особи на дим (з матеріалів дослідниці) у волості проживали 9053 мешканці. Під час татарського нападу було спалено 784 дима, що складало 65% від їх загальної кількості, а в полон було забрано 4594 особи, що складало 50,7% від загальної кількості мешканців волості (без урахування вбитих). Дослідниця зазначає, що частина сіл цієї ж волості зазнала спустошень від татарських набігів у наступному 1618 р., а також у 1620, 1621 та 1625 рр.

Наслідки вищенаведеного татарського наскоку, безумовно, не можуть бути прийняті за еталон щодо людських втрат, але є всі підстави стверджувати, що під час будь-якого татарського наїзду вони складали не менше третини (не менше 36%) від загальної кількості населення будь-якої місцевості, охопленої нападом. Якщо ж розглядати у цьому контексті українське прикордоння (південна Київщина та Брацлавщина), де людоловство і грабіжництво здійснювалися практично безперервно на всій його території, то відносна чисельність людських втрат цього регіону в межах 36% була трагічною реальністю. У цьому зв'язку виникає закономірне запитання: чому ж цей регіон не зник з лиця землі як соціальна людська структура, а навпаки – відродився? Чому українське прикордоння не зникло, а тільки відсунулося на рубіж Брацлав – Звенигород – Канів – Черкаси – Переяслав? Відповідь може бути однозначною: цей регіон врятував прийшлий елемент (переселенці). При цьому цікаво те, що переселенці якраз склали саме третину населення, тобто заповнили демографічний вакуум, що виник від людських втрат. Так, після Люблінської унії 1569 р. на Україну поширилась хвиля польських переселенців, зокрема з аграрної перенаселеної Мазовії, на спустошену південну Київщину та Брацлавщину [61, с.45]. За підрахунками польських істориків, демографічні втрати Польщі через асиміляцію польських колоністів в Україні (за період другої половини XVI – першої половини XVII ст.) складають 2 – 3 млн. осіб [5, с.243]. Порівняємо ці цифри з підрахунками людських втрат від татарських набігів протягом кінця XV – першої половини XVII ст., що були здійснені Я. Дашкевичем: вони складають 2 – 2,5 млн. осіб (тобто тотожні). Може, це і є деякою мірою відповіддю на питання щодо людських втрат від татарських нападів кінця XV – першої половини XVII ст., а також чому значна частина південної України не зникла від них з лиця землі.

Таким чином, людський фактор як провідний компонент функції Великого кордону і складова частина іншого функціонального компонента – воєнного промислу проявився у величезних людських втратах українського населення (забрані в рабство та вбиті), масштаби яких ще остаточно не визначені. Ці людські втрати не привели до порушення стійкості Великого кордону як системи тільки завдяки тому, що спустошені землі українського прикордоння (південна Київщина та Брацлавщина) були заповнені переселенцями, зокрема з Польщі. Наслідки людських втрат позначилися і на військовій структурі українського прикордоння, але боярська структура оборони, заснована на численних землеволодіннях, прив'язаних до замків-«пригородів», не щезла завдяки тому, що її оборонці антитатарську боротьбу вели методами козакування, а з другої половини XVI ст. до неї влилося українське козацтво.

3. Українське козацтво як підсистема Великого кордону

Торкаючись іншого прояву людського фактора у складі воєнного промислу – українського козацтва, зазначимо, що його виникнення і становлення тісно пов'язане, з одного боку, з татарськими нападами. «*Вони* (татарські напади – І.С.) *значною мірою сприяли формуванню та зміцненню козацтва – не лише як особливого формування для самозахисту, а й як соціального стану, що почав виникати*», – пише Я.Дашкевич [61, с.45]. А з іншого – з правовими актами урядових козацьких реформ 1570 – 1572 рр. та 1578 – 1582 рр., які перетворили козацтво на окремий привілейований військовий стан у Речі Посполитій [15, с.142-145, 154-160]. Зупинимося на цьому детальніше.

Розпочавши наприкінці XV ст. свої напади на Україну, кримські татари зіткнулися на південній Київщині та Брацлавщині з потужною прикордонною обороною, заснованою ще за часів Вітовта. Вона складалася, як уже зазначалось, з прикордонних замків Брацлава, Звенигорода, Канева, Черкас, Переяслава та ін., в яких та навколо яких був поселений на своїх земельних вислугах військово-служилий люд: бояри-лицарі та кінні слуги [5, с.60-71]. Враховуючи таку ситуацію, а також той факт, що в цьому регіоні густота населення була невисокою, порівняно, зокрема, з Подолією і Волинню, татари рідко нападали на цей край великими силами [14, с.85]. У переважній більшості напади здійснювалися загонами татарських козаків чисельністю від сотні до кількасот вершників [10, с.8-16]. Відсіч таких нападів проводилася адекватними силами бояр-лицарів та кінних слуг прикордонних замків методами козакування, які включали розвідку, сторожову службу, зворотні наїзди на татар, що поверталися з походів, а також на їхні землі [14, с.10, 11; 10, с.5-83].

Оскільки українська прикордонна оборона була складовою частиною збройних сил Великого князівства Литовського, то до процесу козакування підключився військово-службовий люд з інших регіонів України і Білорусії [14, с.29]. При цьому зазначимо, що ніхто із цих козакуючих воїнів, а також бояр-лицарів та кінних слуг прикордонних замків козаками себе не називав. Навіть ті воїни-професіонали, які зробили «козацький хліб» своїм засобом існування, тобто були козаками, прагнули приховати свою приналежність до цієї соціальної групи людей. Це було викликано тим, що бути козаком було непрестижно, бо це не давало ніяких соціально-економічних вигод. У реєстрах перепису мешканців прикордонних замків першої половини XVI ст. відсутні згадки про козаків, і тільки на початку другої половини XVI ст. (за переписом 1552 р.) фіксуються незначні осередки козацтва в Черкасах і Каневі *«серед найнижчих категорій людності – людей неосілих, немаючих, неприкаяних, в числі кількасот»* [15, с.131]. Отже, у першій половині XVI ст. українське козацтво за чисельністю було незначним і існувало як *«аморфна прикордонна військово-промислова спільнота»* [63, с.10], як синонім військової системи без єдиної структури і функції [7, с.17, 18] і на фоні масового козакування бояр-лицарів та кінних слуг не відігравало помітної ролі на Великому кордоні [15, с.131-133].

Ситуація змінилась після залучення військовим керівництвом Литви та Польщі козацтва і козакуючого військово-службового люду до участі разом з польською і литовською арміями у воєнних кампаніях 1561 – 1581 рр. Лівонської війни з Москвою та проведення вже згадуваних урядових козацьких реформ 1570 – 1572 рр. та 1578 – 1582 рр. Останні, як уже зазначалося, перетворили козацтво на привілейовану верству, тому тепер *«бути козаком – мало значний суспільно-економічний інтерес»* [15, с.145], що сприяло активному зростанню його чисельного складу. Але найважливішим наслідком вищеназваних реформ було перетворення козацтва на військову систему (й підсистему Великого кордону як ширшої системи). За першою реформою все козацтво підпорядковувалося великому коронному гетьману Ю. Язловецькому, за другою – черкаському і канівському старості М. Вишневецькому, а після його смерті (1584 р.) до кінця XVI ст. – снятинському старості М. Язловецькому. Реальна ж влада над усім козацтвом за першою реформою належала командиру роти з 300 реєстрових козаків Яну Бадовському, а за другою – командиру реєстрової роти з 530 осіб, «поручнику козаків запорозьких» Яну Оришовському, які чинили владу і суд над козаками.

Виникає закономірне запитання: чим викликана така «щедрість» на права і вольності козацтву з боку уряду Речі Посполитої? Відповідь очевидна: враховуючи кризу військової справи в Литві та Польщі, а також потенційні можливості Великого кордону щодо розвитку козакування, керівництво Речі Посполитої обирає шлях на створення на українському прикордонні молодої, активної і перспективної військової сили, окремого привілейованого військового стану – українського козацтва. У такий спосіб було вирішено два доленосні питання: а) створено дешевий і надійний резерв польської армії на час воєнних кампаній; б) до ослабленої правовими актами Люблінської унії 1569 р. оборони прикордонних замків було введено новий активний елемент – українське козацтво.

Ослаблення прикордонної оборони, заснованої на мережі прикордонних замків, відбулося, по-перше, через те, що, відповідно до правових актів, проголошених Люблінською унією 1569 р., бояри-лицарі та замкові зем'яни-ленники отримали шляхетство й були звільнені від замкової, мостової та інших прикордонних повинностей, але з уплатою за це відповідного податку. Увесь тягар з виконання конкретних обов'язків прикордонної оборониліг на плечі панцирних бояр, яким

Табл. 1. Стан покозачення міщан на українському прикордонні («на волості»)

№ п/п	Старосто	Населений пункт	Кількість дворів		*Примітки*
			«послушних»	«непослушних» (козацьких)	
1	2	3	4	5	6
1616 рік					
1.	Білоцерківське	Біла Церква	300	300	Міщани «послушних» дворів не дають ніяких податків, тільки відбувають військову службу

1	2	3	4	5	6
2.	Богуславське	Богуслав	200	400	
3.	Канівське	Канів	160	1346	Сіл немає, тільки хутори, більшість яких зайняли козаки, бо їх більше, ніж «послушних» підданих, але мають у них свої грунти і міщани, тільки ніяких обов'язків, крім військової служби, не виконують.
4.	Корсунське	Корсунь	200	1300	
5.	Переяславське	Переяслав Яготин Гельмязів Биків Яблункове	300 50 40 30 50	700 50 100 25 30	Заселено 1615 р. Заселено 1615 р.
6.	Черкаське	Черкаси Боровиця Ірклія Голтва Кропивна	150 50 20 30 30	100 100 300 700 60	Заселено 1615 р. Заселено 1615 р.
7.	Чигиринське	Чигирин Данилів	50 20	500 280	
1622 рік					
8.	Канівське	Канів	140		Козаки утримують 11 сіл. Міщани тільки хутори мають. Козаки забрали села Колещиці і Ромашки у свого Терехтемирівського монастиря і продовжують відбирати те, що їм подобається. Названі села повністю осілі, але тепер у них головують козаки і щоденно замкові піддані переходять у козаки, отже, з часом в них будуть одні козаки.
9.	Переяславське				В селах живуть козаки, які користуються землями. Їх більше тисячі.
10.	Білоцерківське	Біла Церква	300	300	Козаки мають 35 хуторів, а міщани – землі в селах.
11.	Черкаське	Черкаси		більше 1000	Дворів козацьких «непослушних» у місті і по хуторах більше тисячі.
12.	Богуславське	Богуслав	100		Інші двори козацькі.

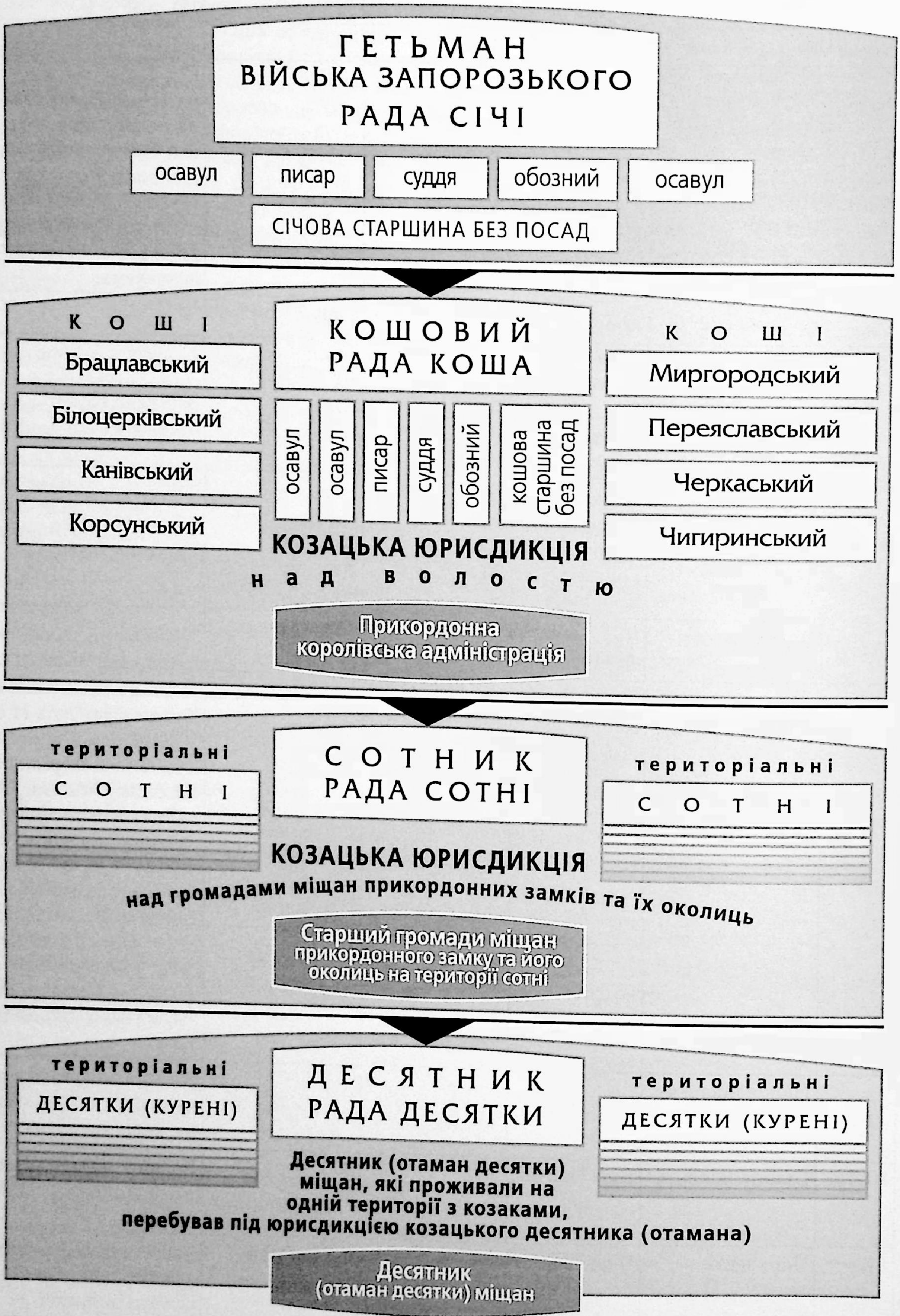
ГЕТЬМАН
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
РАДА СІЧІ
осавул
писар
суддя
обозний
осавул
СІЧОВА СТАРШИНА БЕЗ ПОСАД
КОШІ
Брацлавський
Білоцерківський
Канівський
Корсунський
КОШОВИЙ
РАДА КОША
осавул
осавул
писар
суддя
обозний
кошова старшина без посад
КОШІ
Миргородський
Переяславський
Черкаський
Чигиринський
КОЗАЦЬКА ЮРИСДИКЦІЯ
над волостю
Прикордонна королівська адміністрація
територіальні
СОТНІ
СОТНИК
РАДА СОТНІ
територіальні
СОТНІ
КОЗАЦЬКА ЮРИСДИКЦІЯ
над громадами міщан прикордонних замків та їх околиць
Старший громади міщан прикордонного замку та його околиць на території сотні
територіальні
ДЕСЯТКИ (КУРЕНІ)
ДЕСЯТНИК
РАДА ДЕСЯТКИ
територіальні
ДЕСЯТКИ (КУРЕНІ)
Десятник (отаман десятки) міщан, які проживали на одній території з козаками, перебував під юрисдикцією козацького десятника (отамана)
Десятник (отаман десятки) міщан

Рис. 2. Схема організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі 1590-1638 рр. Складена І. Стороженком. Мал. К.Ткаченка

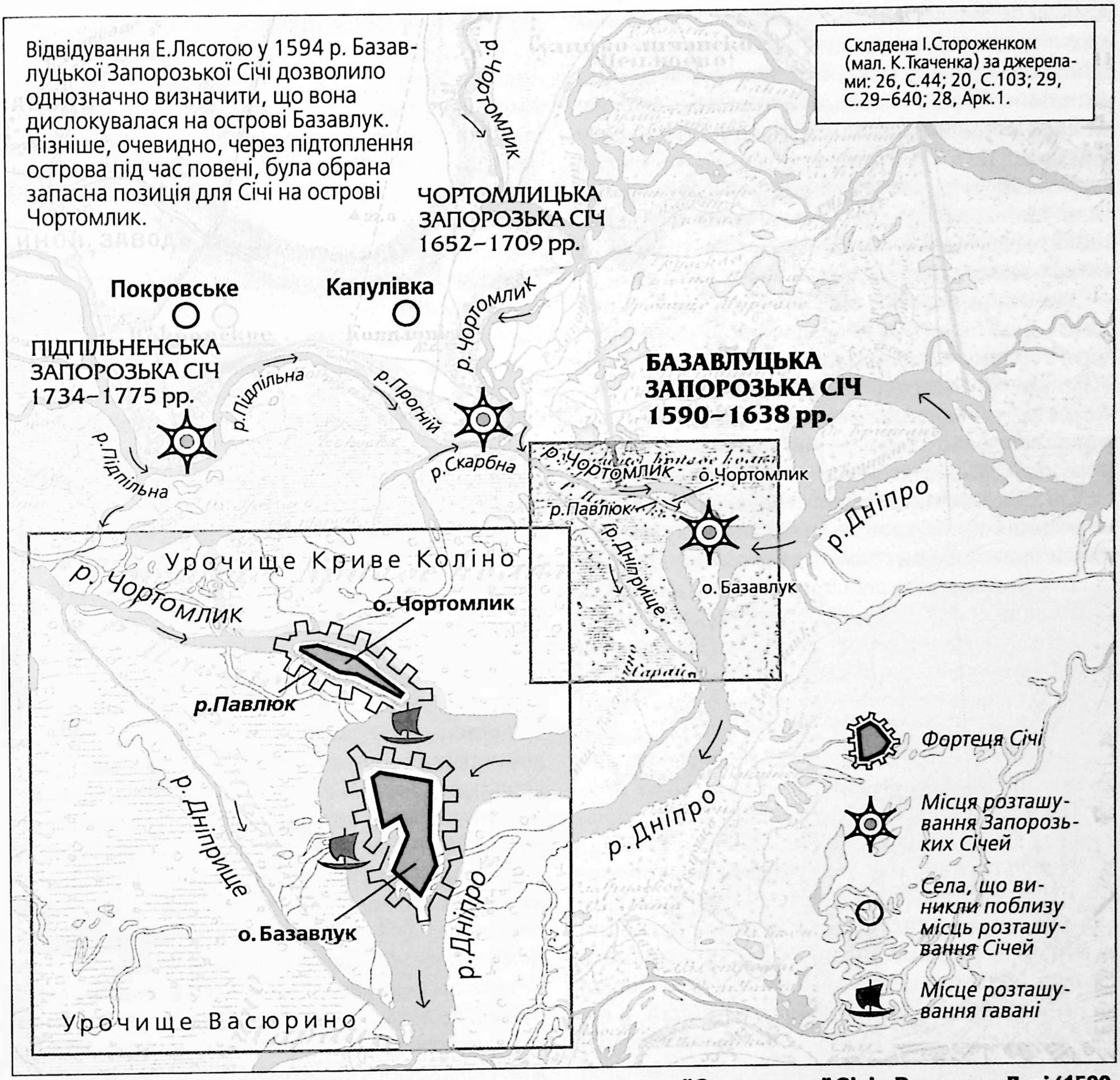

Відвідування Е.Лясотою у 1594 р. Базавлуцької Запорозької Січі дозволило однозначно визначити, що вона дислокувалася на острові Базавлук. Пізніше, очевидно, через підтоплення острова під час повені, була обрана запасна позиція для Січі на острові Чортомлик.

Складена І.Стороженком (мал. К.Ткаченка) за джерелами: 26, С.44; 20, С.103; 29, С.29–640; 28, Арк.1.

р. Чортомлик
ЧОРТОМЛИЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ 1652–1709 рр.
Покровське
Капулівка
р. Чортомлик
ПІДПІЛЬНЕНСЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ 1734–1775 рр.
р.Підпільна
р.Прогній
БАЗАВЛУЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ 1590–1638 рр.
р.Підпільна
р.Скарбна
р.Чортомлик
о.Чортомлик
р.Павлюк
р.Дніприще
о. Базавлук
р.Дніпро
Урочище Криве Коліно
р. Чортомлик
о. Чортомлик
р.Павлюк
р. Дніприще
о. Базавлук
р.Дніпро
р.Дніпро
Урочище Васюрино
Фортеця Січі
Місця розташування Запорозьких Січей
Села, що виникли поблизу місць розташування Січей
Місце розташування гавані

Рис. 3. Карта-схема топографічного розташування Базавлуцької Запорозької Січі у Великому Лузі (1590-1638 рр.)

був наданий статус військово-службових міщан. По-друге, земельне зубожіння (через поділ і перерозподіл земельної вислуги між спадкоємцями та її розпродаж) як «новоспеченої» шляхти, так і панцирних бояр (тепер міщан) позбавило їх матеріальної можливості виконувати прикордонну службу, оскільки зброя і спорядження були дуже дорогими [5, с.182-186, 206, 208, 214, 228, 229]. Для цієї категорії воїнів був єдиний шлях – покозачитися і вирішити проблему свого матеріального забезпечення за рахунок «козацького хліба».

Сформувавшись в умовах Великого кордону за підтримки правових актів Речі Посполитої, українське козацтво як військова система пройшло еволюційний шлях розвитку від територіальної десятки на волості (70-ті рр. XVI ст.) і кошових утворень на островах Великого Лугу (80-ті рр. XVI ст.) до свого апогею – виникнення Запорозької Січі (наприкінці XVI ст.). При цьому зазначимо, що провідним функціональним компонентом, який сприяв розвитку структурних елементів українського козацтва як системи, був воєнний промисел, полярний промислу кримських татар.

Після свого утворення Запорозька Січ існувала певний час як військова організація і претендувала на фінансове утримання з боку держави, а запорозьке козацтво розраховувало утвердитись на шляхетських правах окремого військового стану серед переліку інших станів Речі Посполитої. Але в цих прагненнях і сподіваннях козацтву Січі було відмовлено, і воно задля матеріального утримання свого війська почало з 1591 р. здійснювати вибір стацій на волості силовими методами. Стація складалася з постою, поборів на своє проживання та поповнення боєзапасу війська. Для припинення цього свавілля польський уряд застосував проти Січі збройні сили. Цей конфлікт між Січчю і урядом Речі Посполитої увійшов в українську історіографію під назвою козацьких повстань 1591 – 1596 рр.

Зазнавши поразки від польської армії, запорожці, щоб вижити в небезпечних умовах Великого кордону і утвердитись в правах привілейованого окремого військового стану іншим шляхом, надбудували над структурами війська державні елементи і перетворили Січ на державне формування. Протягом кінця XVI та початку XVII ст. Січ провела покозачення переважної більшості мешканців прикордоння (військово-службових міщан прикордонних замків та їх околиць) і встановила над волостю свій протекторат (див. табл. 1). У такий спосіб Січ вирішила проблему матеріального утримання свого війська, в т. ч. й поповнення його особового складу, і взяла на себе обов'язки з питань оборони українського прикордоння [15, с.256, 270, 273, 275; 31, с.11-13; 21, с.154, 155, 161-196]. Стан покозачення міщан на українському прикордонні (на волості) за 1616 та 1622 рр. подається в нижченаведеній таблиці 1, складеній за джерелами [15, с.275, 276; 31, с.11-13].

Результативною функцією українського козацтва як системи (й підсистеми Великого кордону як ширшої системи) було його прагнення утвердитись на шляхетських правах окремого привілейованого військового стану Речі Посполитої під оболонкою лицарських амбіцій, а основним фактором сталості українського козацтва як системи був козацький імунітет (визначення М. Грушевського), наданий правовими актами урядових козацьких реформ.

Поява в структурі Запорозької Січі покозаченої волості внесла зміни в її результативну функцію, яка тепер передбачала прагнення запорожців утвердитись на шляхетських правах окремого військового стану під оболонкою лицарських амбіцій шляхом реалізації «річпосполитського проекту», тобто включення до складу Речі Посполитої на правах автономії під сюзеренітетом польського короля свого козацького державного утворення – Запорозької Січі (Війська Запорозького) з підвасальною їй волостю.

Отже, в першій чверті XVII ст. Запорозька (Базавлуцька) Січ досягла апогею свого розвитку, який проявився в тому, що вона встановила свою юрисдикцію над волостю і перетворилася на козацьке державне формування супротивне Кримському ханству. Організаційна структура Базавлуцької Січі – на рис. 2, а її територіальна локація – на рис. 3. На Хотинську війну 1621 р. це державне утворення виставило своє сорокатисячне козацьке військо, активізувало дипломатичні відносини з сусідами, взяло під контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації і шляхти, вжило заходів щодо захисту православної церкви [15, с.530, 531, 537-541]. Ця діяльність Запорозької Січі викликала стурбованість з боку шляхти і уряду Речі Посполитої. Щоб відновити вплив прикордонної королівської адміністрації на волость, у жовтні 1625 р. на Україну вирушив на чолі війська великий коронний гетьман С. Конєцпольський. Битва між польською армією і військом Запорозької Січі завершилася укладанням Куруківської угоди 1625 р.

4. Нововведення в Великий кордон як систему

Відповідно до Куруківської угоди, укладеної між українським козацтвом і польською владою, крім існуючої Запорозької Січі, на українському прикордонні була створена нова козацька військова підсистема Великого кордону – шеститисячне реєстрове козацьке військо як складова частина збройних сил Речі Посполитої. Оскільки реєстрове козацтво ще не набрало необхідних організаційних форм, то гетьман Запорозької Січі був старшим над усім українським козацтвом, що сприяло його консолідації. Але як тільки загинув у 1628 р. гетьман Війська Запорозького (Січі) П. Дорошенко, між запорожцями і реєстровцями почалась міжусобна боротьба за верховенство над усім козацтвом, а отже, і волостю. Ця боротьба на першому етапі завершилася Переяславською угодою 1630 р. між українським козацтвом і польською владою. Згідно з цією угодою українське козацтво поділилося на дві військові підсистеми Великого кордону: реєстрове козацьке військо, яке дислокувалося у Київському воєводстві (південна Київщина) і обирало свого старшого, який підпорядковувався великому коронному гетьману Речі Посполитої (гінтерланду), а також Запорозьку Січ, місцем дислокування якої був Низ Дніпра. Відповідно до правових актів козацьких реформ 1570 – 1591 рр. гетьман Запорозької Січі підпорядковувався старшому реєстрового козацтва. Після цього боротьба між запорожцями і реєстровцями за верховенство в українському козацтві не припинилася, що ослабляло в цілому козацтво і давало шанс польському уряду цим скористатися, щоб приборкати запорозьку козацьку вольницю, яка набрала загрозливих для існування держави масштабів. Така нагода трапилася під час козацького повстання 1637 – 1638 рр., в ході якого реєстровці приєдналися до польської армії, і запорозьке козацтво було розгромлене, а його Запорозька (Базавлуцька) Січ – зруйнована. Згідно з постановою польського сейму, замість знищеної Запорозької Січі, для виконання прикордонної служби на Низу Дніпра на Микитиному Розі розташували один реєстровий козацький полк (по черзі) чисельністю в 1 тис. чоловік, а у відновленій у 1639 р. фортеці Кодак – гарнізон із 600 осіб.

Низове запорозьке (нереєстрове) козацтво за допомогою цих двох гарнізонів і каральних заходів з боку польського уряду було витіснено з Низу Дніпра на українській ділянці Великого кордону. Значна частина цього козацтва осіла на річках, що межували з володіннями Війська Донського, та на землях Слобідської України [34, с.41-78]. Така ситуація зберігалася упродовж 1638 – 1648 рр., які отримали у польській історіографії назву «десятиліття золотого спокою».

Отже, упродовж 1638 – 1648 рр. військовою підсистемою на північному боці Великого кордону була не Запорозька Січ, а Військо Запорозьке реєстрове. Таку назву останньому козацькому формуванню дала сеймова «Ординація» 1638 р. [3, с.96-98].

Наприкінці 1647 р. Богдан Хмельницький, плануючи підняти повстання проти свавілля польської влади на українському прикордонні, прибув на острів Томаківку, провів на ньому заходи з його укріплення і почав формувати повстанські загони. У січні 1648 р. Корсунський реєстровий козацький полк, що виконував обов'язки залоги на Микитиному Розі, підняв повстання. Командир полку полковник С. Гурський разом із загоном польських драгунів утік на волость, а полк прибув на Томаківку в розпорядження Б.Хмельницького. Пізніше, у першій половині травня 1648 р., до нього приєдналися й інші п'ять реєстрових полків. У лютому – березні 1648 р. Б.Хмельницький звернувся за військовою допомогою до кримського хана Іслам-Гірея III. Укладена українсько-кримськотатарська угода щодо військової допомоги з боку Кримського ханства діяла упродовж 1648 – 1653 рр. і забезпечила Війську Запорозькому (державі і війську) переможний хід першого етапу Визвольної війни українського народу середини XVII ст. за становлення своєї державності. Блискучі перемоги українського війська над польською армією були забезпечені поєднанням на полі бою української (козацької) піхоти, сильної своїм мушкетно-артилерійським вогнем, із високорухливою татарською кіннотою. Перша переможна битва завершилася 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах біля урочища Княжі Байраки, на території сучасного П'ятихатського району Дніпропетровської області. На схилах балки Княжі Байраки в селі Жовтоолександрівка до 350-ї річниці Жовтоводської битви 26.06.1998 р. встановлено пам'ятник[7] (Рис. 4).

Отже, у 1648 р., завдяки союзному договору, укладеному між українським козацтвом і Кримським ханством, були внесені нововведення всередину Великого кордону як системи: раніше протиборствуючі його військові підсистеми почали взаємодіяти проти північного гінтерланду – Речі Посполитої і перенесли свій воєнний промисел на підконтрольну їй територію. А Великий кор-

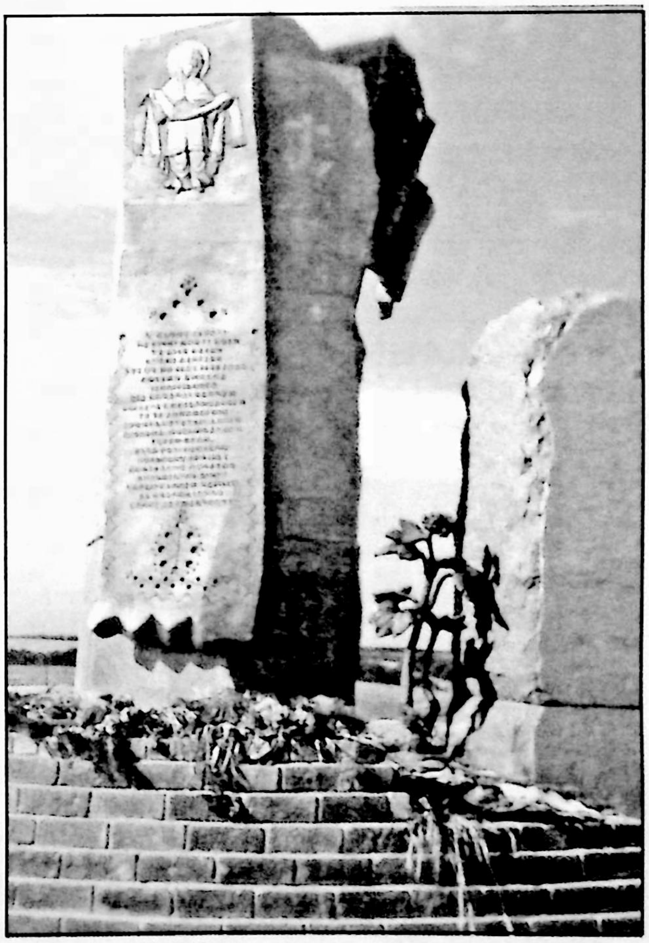

Рис.4. Пам'ятник до 350-ї річниці Жовтоводської битви 1648 р. Фото 1998 р.

---

[7] Про битву на Жовтих Водах читайте: [50, с.104-136; 36, с.178-236]; Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня – 16 травня 1648 р. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995 і 1997. Див. також статтю цього автора про битву в «Українському історичному журналі» №№ 4, 5 за 1995 р.

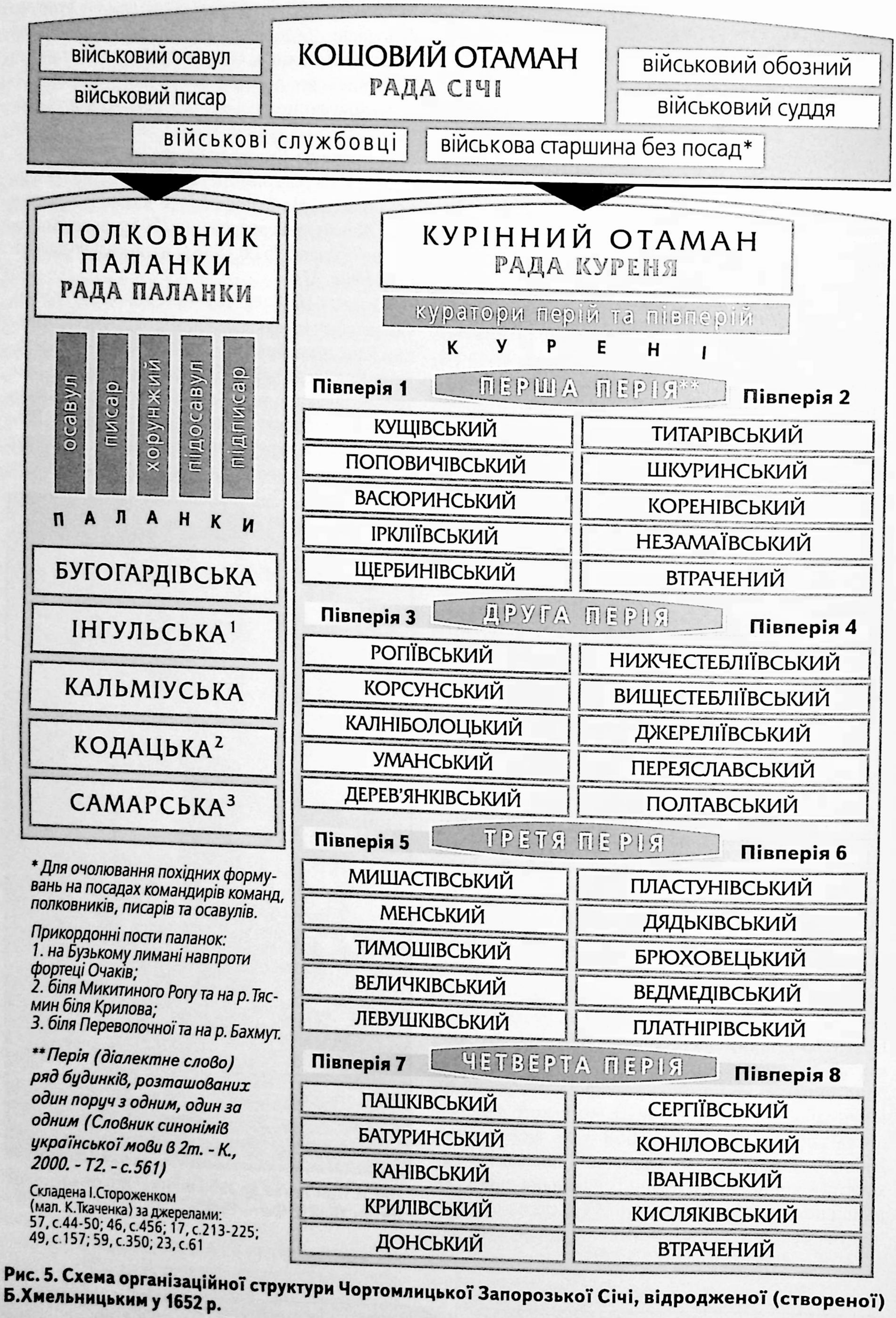
військовий осавул
військовий писар
КОШОВИЙ ОТАМАН
РАДА СІЧІ
військовий обозний
військовий суддя
військові службовці
військова старшина без посад*
ПОЛКОВНИК ПАЛАНКИ
РАДА ПАЛАНКИ
осавул
писар
хорунжий
підосавул
підписар
ПАЛАНКИ
БУГОГАРДІВСЬКА
ІНГУЛЬСЬКА¹
КАЛЬМІУСЬКА
КОДАЦЬКА²
САМАРСЬКА³
КУРІННИЙ ОТАМАН
РАДА КУРЕНЯ
куратори перій та півперій
КУРЕНІ
Півперія 1
ПЕРША ПЕРІЯ**
Півперія 2
КУЩІВСЬКИЙ
ПОПОВИЧІВСЬКИЙ
ВАСЮРИНСЬКИЙ
ІРКЛІЇВСЬКИЙ
ЩЕРБИНІВСЬКИЙ
ТИТАРІВСЬКИЙ
ШКУРИНСЬКИЙ
КОРЕНІВСЬКИЙ
НЕЗАМАЇВСЬКИЙ
ВТРАЧЕНИЙ
Півперія 3
ДРУГА ПЕРІЯ
Півперія 4
РОГІЇВСЬКИЙ
КОРСУНСЬКИЙ
КАЛНІБОЛОЦЬКИЙ
УМАНСЬКИЙ
ДЕРЕВ'ЯНКІВСЬКИЙ
НИЖЧЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ
ВИЩЕСТЕБЛІЇВСЬКИЙ
ДЖЕРЕЛІЇВСЬКИЙ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ
ПОЛТАВСЬКИЙ
Півперія 5
ТРЕТЯ ПЕРІЯ
Півперія 6
МИШАСТІВСЬКИЙ
МЕНСЬКИЙ
ТИМОШІВСЬКИЙ
ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ
ЛЕВУШКІВСЬКИЙ
ПЛАСТУНІВСЬКИЙ
ДЯДЬКІВСЬКИЙ
БРЮХОВЕЦЬКИЙ
ВЕДМЕДІВСЬКИЙ
ПЛАТНІРІВСЬКИЙ
Півперія 7
ЧЕТВЕРТА ПЕРІЯ
Півперія 8
ПАШКІВСЬКИЙ
БАТУРИНСЬКИЙ
КАНІВСЬКИЙ
КРИЛІВСЬКИЙ
ДОНСЬКИЙ
СЕРГІЇВСЬКИЙ
КОНІЛОВСЬКИЙ
ІВАНІВСЬКИЙ
КИСЛЯКІВСЬКИЙ
ВТРАЧЕНИЙ

** Для очолювання похідних формувань на посадах командирів команд, полковників, писарів та осавулів.*

Прикордонні пости паланок:
1. на Бузькому лимані навпроти фортеці Очаків;
2. біля Микитиного Рогу та на р. Тясмин біля Крилова;
3. біля Переволочної та на р. Бахмут.

***** Перія (діалектне слово) ряд будинків, розташованих один поруч з одним, один за одним (Словник синонімів української мови в 2т. - К., 2000. - Т2. - с.561)***

Складена І.Стороженком (мал. К.Ткаченка) за джерелами: 57, с.44-50; 46, с.456; 17, с.213-225; 49, с.157; 59, с.350; 23, с.61

Рис. 5. Схема організаційної структури Чортомлицької Запорозької Січі, відродженої (створеної) Б.Хмельницьким у 1652 р.

дон, зокрема Дике Поле, перетворився на зону спільного мирного використання його багатств, а також район зосередження (Сині Води) кримськотатарського війська як прямого резерву української армії.

На цьому нововведення до Великого кордону як системи не припинилися. Зокрема, у 1649 р. українське прикордоння разом із Чернігівщиною перетворюється, за Зборівським договором, на українську козацьку державу. Військо Запорозьке на засадах васальної автономії[8] у складі Речі Посполитої під сюзеренітетом польського короля, а в 1652 р. Б. Хмельницький відроджує (створює) на Низу Дніпра Запорозьку (Чортомлицьку) Січ (замість знищеної польською армією у 1638 р. Базавлуцької Січі) і на засадах васальної залежності включає її до складу своєї держави, а також надає їй статус прикордонного анклаву із п'ятьма форпостами (паланками)[9]. Організаційна структура Чортомлицької Січі – на рис. 5, а її територіальна локація – на рис. 6.

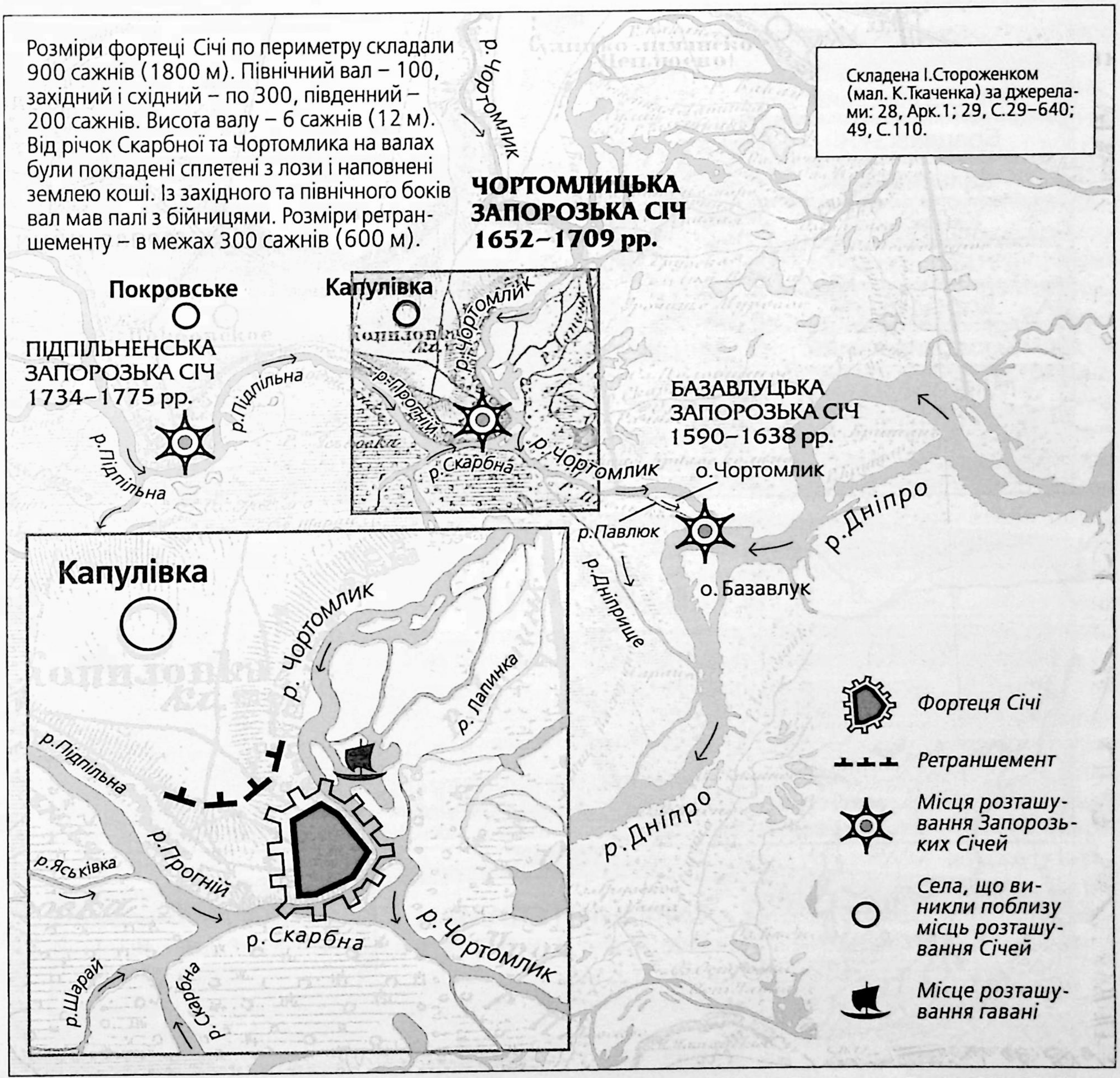
Розміри фортеці Січі по периметру складали 900 сажнів (1800 м). Північний вал – 100, західний і східний – по 300, південний – 200 сажнів. Висота валу – 6 сажнів (12 м). Від річок Скарбної та Чортомлика на валах були покладені сплетені з лози і наповнені землею коші. Із західного та північного боків вал мав палі з бійницями. Розміри ретраншементу – в межах 300 сажнів (600 м).

Складена І.Стороженком (мал. К.Ткаченка) за джерелами: 28, Арк.1; 29, С.29–640; 49, С.110.

р. Чортомлик
ЧОРТОМЛИЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ 1652–1709 рр.
Покровське
Капулівка
ПІДПІЛЬНЕНСЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ 1734–1775 рр.
р.Підпільна
р.Підпільна
р.Чортомлик
р.Прогній
р.Скарбна
р.Чортомлик
БАЗАВЛУЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ 1590–1638 рр.
о.Чортомлик
р.Павлюк
р.Дніприще
о. Базавлук
р.Дніпро
р.Дніпро
Капулівка
р. Чортомлик
р. Лапинка
р.Підпільна
р.Прогній
р.Яськівка
р.Скарбна
р.Чортомлик
р.Шарай
р. Скарбна
Фортеця Січі
Ретраншемент
Місця розташування Запорозьких Січей
Села, що виникли поблизу місць розташування Січей
Місце розташування гавані

Рис. 6. Карта-схема топографічного розташування Чортомлицької Січі у Великому Лузі (1652-1709 рр.)

---

[8] Військо Запорозьке включало землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, на яких було сформовано 16 територіальних козацьких полків і до яких за реєстром було зараховано 40 тис. козаків. Організаційна структура держави Богдана Хмельницького – на рис. 7.

[9] Про відродження Чортомлицької Січі читайте у монографії: Стороженко І.С. «Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. (генезис, еволюція та реформування її організаційної структури)», що готується до видання, а також у статтях цього ж автора в журналі «Київська старовина» №№1,2,3 за 2005 рік.

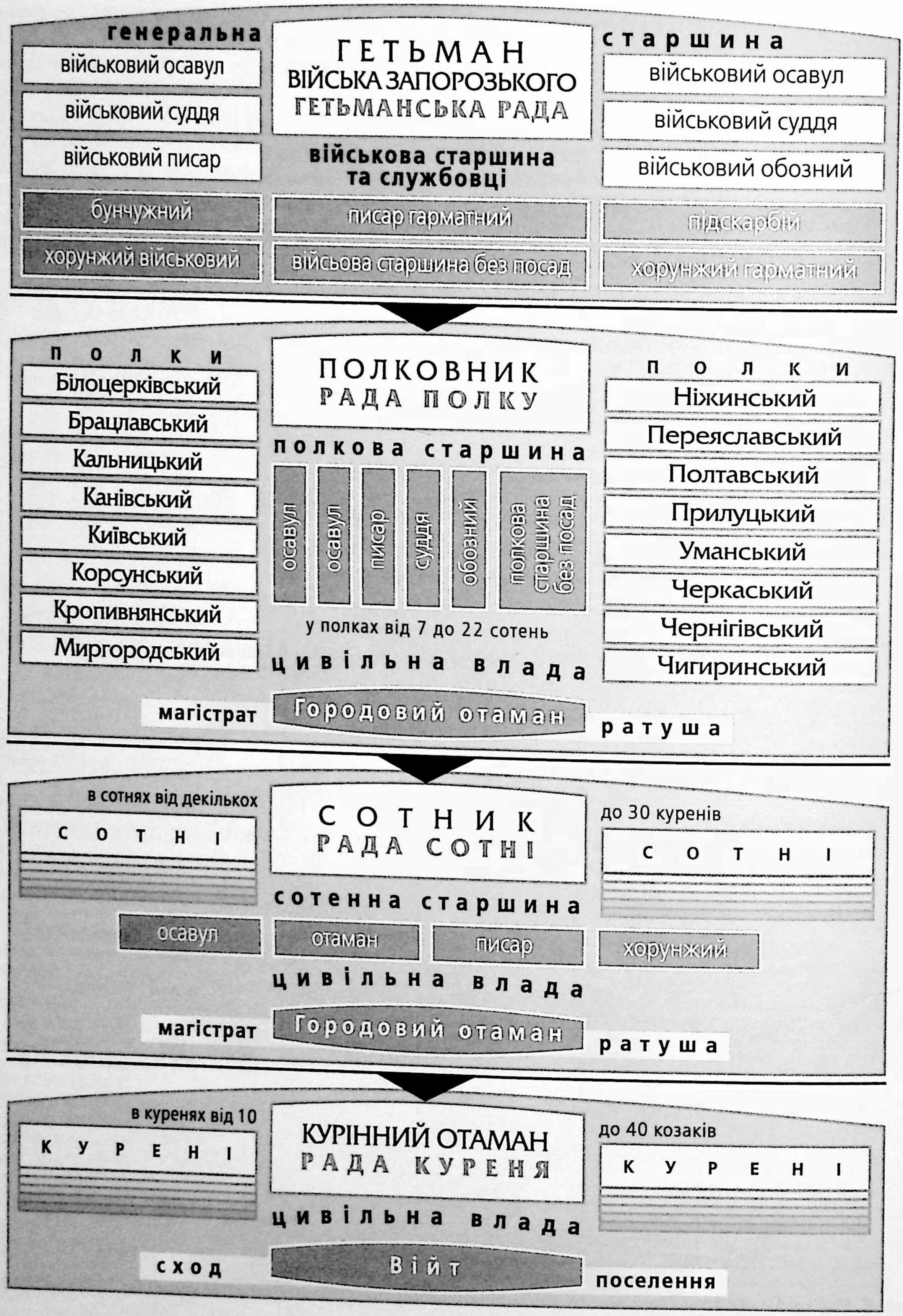
генеральна
старшина
ГЕТЬМАН
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ГЕТЬМАНСЬКА РАДА
військовий осавул
військовий суддя
військовий писар
військовий осавул
військовий суддя
військовий обозний
військова старшина та службовці
бунчужний
писар гарматний
підскарбій
хорунжий військовий
військова старшина без посад
хорунжий гарматний
полки
ПОЛКОВНИК
РАДА ПОЛКУ
полки
Білоцерківський
Брацлавський
Кальницький
Канівський
Київський
Корсунський
Кропивнянський
Миргородський
Ніжинський
Переяславський
Полтавський
Прилуцький
Уманський
Черкаський
Чернігівський
Чигиринський
полкова старшина
осавул
осавул
писар
суддя
обозний
полкова старшина без посад
у полках від 7 до 22 сотень
цивільна влада
магістрат
Городовий отаман
ратуша
в сотнях від декількох
сотні
СОТНИК
РАДА СОТНІ
до 30 куренів
сотні
сотенна старшина
осавул
отаман
писар
хорунжий
цивільна влада
магістрат
Городовий отаман
ратуша
в куренях від 10
курені
КУРІННИЙ ОТАМАН
РАДА КУРЕНЯ
до 40 козаків
курені
цивільна влада
сход
Війт
поселення

Складена І.Стороженком
(мал. К.Ткаченка) за джерелами:
38, с.7; 51, с.17-22; 52, с.222, 223

Рис. 7. Схема організаційної структури держави Б.Хмельницького - Війська Запорозького 1649 - 1657 рр.

У січні 1654 р. до Великого кордону як системи знову були внесені нововведення: Б.Хмельницький укладає угоду з Росією і стає її васалом. У такий спосіб до складу північного гінтерланду поряд із Річчю Посполитою була включена і Росія. Одночасно відбувся розрив союзних відносин між Військом Запорозьким і Кримським ханством, внаслідок чого Великий кордон знову перетворився (до кінця XVII ст.) на традиційну зону воєнного промислу, але вже з іншими структурними компонентами на його північному боці.

5. «Руїна» на Великому кордоні

Перед смертю Б. Хмельницький вирішив питання щодо свого правонаступника. За згодою старшини ним був обраний його шістнадцятирічний син Юрій. Але як тільки батько помер (6 серпня 1657 р.), він відмовився від гетьманства і поїхав навчатися до Києво-Могилянської академії. Гетьманом України козацька рада обрала найближчого соратника Б. Хмельницького – генерального писаря І. Виговського. Проти І. Виговського виступили полтавський полковник М. Пушкар і Запорозька Січ. Влітку 1658 р. вони за підтримки Москви підняли на Полтавщині повстання. І. Виговський звернувся за допомогою до кримського хана і за участю кримських татар жорстоко придушив повстання. Після цього він вирішив розірвати союзні відносини з Москвою і уклав з Варшавою 16.09.1658 р. Гадяцьку угоду, згідно з якою Україна під назвою «Великого Руського князівства» входила на федеративних засадах до складу Речі Посполитої. Щоб не допустити реалізації цього договору, стотисячна російська армія, очолювана князем О. Трубецьким, навесні 1659 р. вирушила на Україну, де під Конотопом була повністю розгромлена І. Виговським. О. Трубецькой з її залишками відступив до Путивля, а В. Шереметьєв зі своїм полком увійшов до Києва для підсилення гарнізону воєводи Барятинського. Спроба І. Виговського здобути Київ не увінчалася успіхом.

У вересні 1659 р. полковник Т. Цюцюра за підтримки російського гарнізону Києва та ніжинського полковника В. Золотаренка підняли повстання на Лівобережжі. О. Трубецькой з Путивля рушив до Ніжина, де міщани на чолі з В. Золотаренком зустріли його хлібом-сіллю і присягнули на вірність московському царю. В цей час кошовий отаман І. Сірко підняв на Півдні України повстання і оголосив гетьманом України Ю.Хмельницького. Не тільки прості люди, але й козацька старшина не розуміли значення Гадяцького договору з Річчю Посполитою. За цей договір козацька рада (вересень 1659 р.) звинуватила І.Виговського в зраді й обрала гетьманом Ю. Хмельницького, який за вимогою О. Трубецького прибув із старшиною (що підтримала його обрання) до Переяслава. Тут в оточенні сорокатисячної російської армії 17 жовтня 1659 р. він підписав новий Переяславський договір (статті), денонсувавши таким чином договір (статті) 1654 р. свого батька Б.Хмельницького. Відповідно до умов підписаного договору гетьман з усією Україною є підданим царя. Тільки при погодженні з ним дозволялося переобирати гетьмана. Царські воєводи, крім Києва, мали перебувати з військом у Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані і утримуватися за рахунок місцевого українського населення [65, с.64].

Щоб не допустити реалізації Гадяцької угоди, Росія оголосила війну Польщі, і влітку 1660 р. 20-тисячна російська армія на чолі з В.Шереметьєвим вирушила на Волинь. Біля Києва до неї приєднався 20-тисячний козацький корпус Т. Цюцюри. На маршруті просування армії до неї повинен був приєднатися Ю. Хмельницький з 30-тисячним військом. Назустріч В. Шереметьєву вирушила 32-тисячна (загартована на шведському фронті) польська армія, очолювана С.Потоцьким. Йому на допомогу прибуло 30-тисячне кримськотатарське військо. В.Шереметьєв, очевидно рухаючись без належного розвідувального забезпечення, під м. Любар раптом потрапив в оточення польської армії, почав відступати і, очікуючи підходу Ю. Хмельницького, зайняв оборону біля Чуднова. Утримуючи В. Шереметьєва в облозі під Чудновим, польська армія відокремила частину своїх сил і раптово атакувала Ю.Хмельницького під Слободищами, де він зупинився на перепочинок. Козаки відбили атаку, але коли поляки запропонували переговори, старшина охоче на це пішла. Тут же, на полі бою, було укладено Чуднівський договір, який у загальних рисах повторював Гадяцький 1658 р., але більше нагадував Зборівський договір 1649 р. В. Шереметьєв капітулював і потрапив у татарську неволю, в якій перебував упродовж 20 років [65, с.65, 66]. Очевидно, в Москві не могли йому пробачити такої поразки російської армії і не прагнули викупити його з неволі.

Восени 1660 р. козацька рада в Корсуні ухвалила Чуднівський договір Ю.Хмельницького з Польщею, а в цей час його дядько (брат матері) – переяславський полковник Я.Сомко, за підтримки ніжинського полковника В.Золотаренка, оголосив себе гетьманом Лівобережної України і від імені лівобережних полків склав присягу на вірність московському царю. Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися між собою: одна – на боці Росії, друга – на боці Польщі, але в кожній з них не було єдності. Всередині цих половин теж точилася збройна боротьба. В українській історії цей період отримав назву «Руїни»[10].

Під час Руїни після Я. Сомка (1660 – 1663 рр.) гетьманами Лівобережжя були: І. Брюховецький (1663 – 1668 рр.), Д. Многогрішний (1669 – 1672 рр.) і І. Самойлович (1672 – 1687 рр.). На Правобережжі Ю. Хмельницький на початку 1663 р. відмовився від гетьманства і постригся в ченці під іменем Гедеона. Після нього правобережними гетьманами були: П. Тетеря (1663 – 1665 рр.), П. Дорошенко, а також гетьмани, опозиційно налаштовані щодо останнього – П.Суховій (1668 – 1669 рр.) та М.Ханенко (1669 – 1674 рр.).

У 1667 р. (13 січня) між Росією і Польщею було укладено Андрусівський договір про перемир'я на 13 років. На основі цього договору Лівобережна Україна залишалася під юрисдикцією Росії, а Правобережна – Польщі. Розташований на правому березі Дніпра Київ на два роки передавався Росії. Над Запорожжям встановлювалася спільна зверхність Москви і Варшави [65, с.77]. Незважаючи на цей договір, правобережний гетьман П. Дорошенко вирішив об'єднати під своєю булавою правобережну і лівобережну частини України. Для цього він розпочав збройну боротьбу проти Польщі і тих опозиційних гетьманів, яких вона підтримувала. Правобережжя перетворилося на арену збройної боротьби. Крім своїх козацьких формувань, П. Дорошенко запросив на допомогу війська Османської імперії і Кримського ханства. У 1672 р. 100-тисячна армія, очолювана султаном Османської імперії Мухаммедом IV, та 50-тисячне військо кримського хана Селім-Гірея за участю 12-тисячного корпусу П. Дорошенка здобули Кам'янець-Подільський, а також усі міста Поділля. Польський король запропонував султану мирні переговори. Між Туреччиною і Польщею був укладений Бучацький договір, згідно з яким Польща відмовлялася від Поділля, яке перетворювалося на турецьку провінцію, козацька Україна ставала самостійною державою під протекторатом турецького султана. Польща зобов'язувалася вивести свої залоги з козацьких фортець, зокрема з Білої Церкви. Щорічно Варшава повинна була виплачувати Стамбулу 22 тисячі червонців. Султан тут же ратифікував цей договір [65, с.84].

Оскільки за Бучацьким договором Польща відмовилася від Правобережної України, то в Москві вирішили, що не буде порушенням Андрусівського договору, якщо Росія приєднає її до себе. Почалися переговори з П. Дорошенком: йому пропонували царське підданство і погрожували війною, якщо він на це не погодиться. У зв'язку з тим, що Польща була зайнята війною проти Туреччини, І. Самойлович запропонував почати війну проти П. Дорошенка. У січні 1674 р. російсько-українська армія перейшла Дніпро. Черкаський і Канівський полки перейшли на бік І. Самойловича. У Переяславі козацька рада 17. 03.1674 р. проголосила І. Самойловича гетьманом обох боків Дніпра. В червні 1674 р. він разом з Г.Ромодановським узяв в облогу П.Дорошенка в Чигирині. Але в зв'язку з наближенням турецько-татарського війська вони відступили на лівий берег Дніпра. За допомогою турок і татар П. Дорошенко почав привертати Правобережжя під свою владу, піддаючи жорстоким репресіям прибічників І. Самойловича та М.Ханенка [65, с.87, 88].

Правобережжя наполовину лежало в руїнах, тисячі людей загинули або потрапили в татарську неволю, а ті, що залишилися живими, тікали на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там спокійніші умови життя. Після відходу турок і татар польський король Ян Собеський на чолі польського війська зайняв Рашків, Бар, Могилів, а також Брацлав, який спалив, а мешканців винищив за те, що вони підтримали П. Дорошенка. Рештки населення Брацлавщини теж переселилися на Лівобережжя. Правобережна Україна перетворилась на пустелю, усіяну людськими кістками, наповнену руїнами і згарищами [65, с.88]. У 1675 р. на Правобережну Україну знову прийшли турки і татари, які остаточно зруйнували Брацлавщину.

Колишня популярність П. Дорошенка обернулася на ненависть до нього як винуватця цієї руїни. Близькі до нього люди, навіть родичі, один за одним покидали його, втративши віру в успіх його справи. Всіма покинутий, розчарований і зневірений у турецькому протектораті, він вирішив зректися гетьманської булави, але йому важко було віддавати її в руки І. Самойловича, якого він не поважав. За порадою І. Сірка він скликав восени 1675 р. у Чигирині козацьку раду з участю запорожців і на ній склав булаву, ніби передаючи її до рук козацької громади, від якої свого часу її одержав. І. Сірко прийняв у П.Дорошенка присягу на вірність цареві, що гарантувало йому царську ласку й оборону. Після цього П. Дорошенко відправив до Москви свої гетьманські клейноди, прапори і турецькі санджаки, які там отримали на початку 1676 р. З тріумфом волочили українські прапори вулицями Москви по землі і складали їх до ніг царя, а той велів виставити їх на три дні напоказ народові.

---

[10] Про «Руїну» читайте: [65, с.51-98; 67, с.3-447].

У Москві були незадоволені лише посередництвом І. Сірка в цій справі і вимагали, щоб П.Дорошенко прибув до Батурина і склав присягу в присутності І. Самойловича та Г. Ромодановського. П.Дорошенко не хотів цього робити, і цар Федір Олексійович звелів йти на нього походом. У вересні 1676 р. російсько-українська армія підійшла до Чигирина. Дорошенко вирішив капітулювати і 19 вересня 1676 р. передав своє гетьманство І. Самойловичу і Г. Ромодановському. Він пішов на почесне заслання до Москви, яка обійшлася з ним ласкаво і великодушно. На цьому засланні, в подарованому йому царем селі Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, він і помер своєю смертю 9 листопада 1698 р. [65, с.88, 89].

Зазначимо, що значна частина переселенців із Правобережжя осідала на Лівобережжі на російській ділянці Дикого Поля південніше Білгородської «засечной черты»[11]. Починаючи з 30-х рр. XVII ст., сюди переселялись українські козаки (сім'ями й селами) і створили у складі Російської держави історичну область під назвою «Слобідська Україна». Вона включала території сучасної Харківської області, частково Сумської, Донецької, Луганської, Воронезької, Білгородської та Курської областей. За прикладом держави Б. Хмельницького Слобідська Україна як військова автономія мала полково-сотенний територіальний устрій під протекторатом російського царя і кураторством білгородського воєводи. Складалася з п'яти територіальних козацьких полків: Харківського, Сумського, Острозького, Охтирського та Ізюмського[12]. Похідні формування цих полків були складовою частиною російської армії.

Дізнавшись, що П. Дорошенко відмовився від гетьманування на Правобережжі й піддався Москві, турецький уряд вирішив вивести на сцену Ю. Хмельницького і проголосив його «князем малоросійської України». В серпні 1677 р. велика турецька армія взяла в облогу Чигирин, щоб здобути столицю для Ю. Хмельницького. Через три тижні на допомогу обложеним підійшла російсько-українська армія, очолювана Г. Ромодановським та І. Самойловичем – турки і татари відступили. Наступного, 1678 р. в липні великі турецькі і татарські сили вдруге обложили Чигирин, і фортеця після місячного безперервного обстрілу і штурму капітулювала. Коли турки зайняли Чигирин, вибухнули порохові склади і «верхній» замок, поховавши під руїнами багато турок. Візир Туреччини (очолював військо) наказав остаточно зруйнувати Чигирин[13]. Для Ю.Хмельницького він залишив невеликі підрозділи турок і татар, з якими той почав привертати народ під свою владу у зруйнованому і майже обезлюдненому краї – південній і середній Київщині та східному Поділлі. Своєю резиденцією він обрав напівзруйноване містечко Немирів. На початку 1679 р. Ю.Хмельницький зробив спробу підпорядкувати собі Лівобережжя. На чолі татарського війська він переправився через Дніпро і дійшов до Лубен. Але І. Самойлович вирушив проти нього, і він поспішив на правий берег Дніпра. Щоб позбавити Ю. Хмельницького людських ресурсів, необхідних для реалізації його планів, І. Самойлович послав на правий берег свого сина Семена з козацьким військом. Останній здобув і зруйнував до останку Ржищев, Корсунь, Жаботин і всі міста, де ще було якесь людське житло, а населення силою позганяв на лівий берег Дніпра. Внаслідок цих заходів середня і південна Київщина остаточно перетворилася на безлюдну пустелю. У Ю. Хмельницького залишилося тільки спустошене Поділля, в містах якого стояли невеличкі козацькі залоги. Він почав заселяти край переселенцями з Молдавії. Маючи слабку чоловічу вдачу від природи, нещасний молодший син великого гетьмана не міг нести на своїх кволих плечах той тягар, який на нього звалювали в трагічний для його народу час. Доля його прирекла на монастирську келію, а не на політичну арену, на яку його примусом виводили свої і чужі політичні інтригани, спекулюючи на легендарному імені батька. Його слаба нервова система не витримала надмірного навантаження, і він своє безсилля почав топити в нелюдській жорстокості. Зокрема, він закатував свого наказного гетьмана та найближчих до себе старшин. Його залишили навіть близькі родичі, і він опинився один у повній ізоляції. Оскільки Ю.Хмельницький не виправдав сподівань Османської імперії, восени 1681 р. у Кам’янець-Подільському турки стратили його [65, с.92, 93]. Є інша версія щодо останніх днів Ю.Хмельницького. Нібито турки, відступаючи від Кам’янець-Подільського, прив’язали його за шию до воза, за яким він йшов пішки, і по дорозі втопили в річці.

---

[11] Довжина кордону Московської держави з Диким Полем від Подесення до Волги становила близько тисячі кілометрів. Кримська «украйна» цього кордону тягнулася вздовж південної межі Сіверської землі, Брянського, Тульського і Рязанського країв. Московський уряд поставив справу захисту від татарських нападів у центр своєї уваги. На передовій лінії оборони протягом літнього періоду стояло кілька великих полків, будувалися фортеці, була створена безперервна система укріплень («засечная черта»), налагоджена сторожова служба. З часом лінія оборони просувалася на південь і, незважаючи на ряд невдач, виявилася досить ефективною. Уряд заохочував до служби на кордоні донських козаків, забезпечував їх продовольством і спорядженням, а при потребі таємно або явно нацьковував їх на татар. Москва досить рано звернула увагу й на українських козаків, всіляко заохочувала їх до переходу на московську службу. Козаки Слобідської України і перебували на такій службі [14, с.9].

[12] Про Слобідську Україну читайте: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993; Маслійчук В.Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706. – Харків, 1999; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків: ВД «Райдер», 2003.

[13] Про воєнні дії на Правобережжі 1676 – 1681 рр. читайте: [68, с.225-336].

Остаточно знищивши Правобережну Україну і навоювавшись вволю, держави-сусіди потребували перепочинку і тому почали укладати між собою мирні угоди. Польща уклала в жовтні 1676 р. з Туреччиною Журавненський мирний договір, відповідно до якого підтвердила своє зречення Подолії й Правобережної України, за винятком Паволочі й Білої Церкви. В липні 1678 р. Росія з Польщею пролонгували Андрусівський договір 1667 р., при цьому Київ залишився знову під юрисдикцією Москви. Навесні 1681 р. Росія уклала з Туреччиною і Кримським ханством Бахчисарайський договір про перемир’я на 20 років. Згідно з договором південна і середня Київщина залишається безлюдною, тобто нейтральною зоною. Ні Крим, ні Туреччина не повинні заселяти цей край [65, с.93].

Незважаючи на Бахчисарайський договір, Туреччина підпорядкувала Правобережну Україну молдавському господарю Дуці. Останній почав відроджувати спустошений край на основах козацького ладу. Він призначив наказним гетьманом Правобережжя Я.Драгинича, який, у свою чергу, призначив полковників до колишніх козацьких міст і розіслав свої універсали, закликаючи повертатися і переселятися на Правобережну Україну, обіцяючи всілякі пільги і вольності. Основним обов’язком призначених полковників було виконання ними ролі осадчих (вони заселяли людей на місцях зруйнованих міст і сіл). Це викликало стурбованість у лівобережного гетьмана І. Самойловича. Люди, нещодавно силоміць зігнані з правого берега, терміново були розселені на південній Полтавщині між річками Ворсклою й Оріллю, на кордоні з Запорожжям [65, с.95].

За прикладом Туреччини Польща теж не стала дотримуватися умов Журавненського договору щодо Правобережної України і Поділля. Вона фактично не припиняла прикордонну війну проти Туреччини і за декілька років витіснила її з Поділля, а також почала колонізацію Київщини шляхом відродження козацтва. Король Ян Собеський призначив козацьким гетьманом С. Куницького (резиденція в Немирові) і доручив йому сформувати козацьке військо. Розгром польською армією турків наприкінці 1683 р. під Віднем та в Угорщині (в поході брали участь 5 тис. українських козаків) дозволив Польщі повернути собі Правобережну Україну. У 1684 р. козаки стратили С. Куницького (за втечу з поля бою) і обрали гетьманом А. Могилу (1684 – 1689 рр.) [65, с.96]. У 1685 р. Ян Собеський видав універсал про відродження давніх козацьких полків, а сейм погодився на відродження полково-сотенної територіальної військової організації на Правобережжі, при цьому козакам поверталися їх стародавні права і привілеї. Було сформовано сім козацьких полків: Білоцерківський, Чигиринський, Богуславський, Уманський, Корсунський, Брацлавський та Могилівський (Подільський). Після А. Могили наказним гетьманом був С. Самусь (1692 – 1704 рр.). Прагнення керівництва і особового складу полків до автономного державного устрою та до возз’єднання з Лівобережжям (повстання 1702 – 1704 рр.) стало причиною скасування польським урядом у 1714 р. полково-сотенного козацького устрою на Правобережжі. У 1742 р. він був знову відновлений, проіснував ще протягом десяти років і в 1752 р. був остаточно ліквідований [69, с.87].

Заходи Яна Собеського по відродженню козацтва на Правобережжі викликали масову міграцію населення з Лівобережжя. І. Самойлович робив усе можливе, щоб зупинити це переселення. На Дніпрі він створив мережу прикордонних постів, за допомогою яких затримували переселенців і вертали їх назад, але це не могло вже зупинити процес відродження козацтва на Правобережжі.

Починаючи з 1683 р., між польською і російською делегаціями в селі Андрусові (де у 1667 р. було підписане відоме перемир'я) велася підготовка до підписання «вічного миру». І. Самойлович виступив проти підписання такої угоди, бо мріяв об'єднати обидві частини України під своєю булавою, адже, як уже зазначалося, він у 1674 р. був переобраний козацькою радою в Переяславі як гетьман обох боків Дніпра. Але, незважаючи на всі труднощі переговорного процесу, навесні 1686 р. в Москві був підписаний договір про «вічний мир», а також укладено союз проти Туреччини і Криму. Відповідно до умов договору Польща назавжди відмовлялася від Лівобережної України, а на правому березі Дніпра уступала Росії Київ з невеликою територією між річками Стугна й Ірпінь. Запорожжя лишалося виключно в підданстві Росії. Москва за уступку Києва мала виплатити Варшаві 146 тис. руб. Польща погоджувалася поки що не відновлювати і не заселяти міста над Дніпром: Ржищев, Терехтемирів, Канів, Мошни, Черкаси і Чигирин. Росія зобов'язувалася воювати проти Криму і надавати військову допомогу Польщі на випадок війни проти Туреччини. Польща зобов'язувалася в таких випадках прикривати своїми силами шлях до Києва турецькій армії [65, с.97, 98].

Отже, зазначимо, що період Руїни в Україні припинився де-факто у 1681 р., а де-юре – у 1686 р. Протягом чверті століття від смерті Б. Хмельницького (1657 р.) Україна була ареною кривавих воєнних дій. Сотні тисяч людей загинули або потрапили в неволю і стільки ж вимушені були покинути свою батьківщину. Зазнали руйнації й знищення культурні надбання українців: архітектурні споруди, образотворче мистецтво, пам'ятки писемності й літератури і т. ін. Особливо великих втрат зазнала Правобережна Україна.

Росія зробила все можливе, щоб зберегти на Лівобережжі полково-сотенний лад, створений Б. Хмельницьким, а також Запорозьку Січ. Українське козацтво, яке мало великий досвід степової війни, було потрібне царському уряду для завоювання Криму і знищення Великого кордону шляхом проведення колонізації Дикого Поля. До реалізації цього плану Росія приступила влітку 1687 р. Наприкінці травня 100-тисячна армія (20 тис. возів) під командуванням князя В. Голіцина рушила до Криму. Між річками Оріллю і Самарою до неї приєднався І. Самойлович з 50-тисячним козацьким військом. Коли дійшли до Великого Лугу, почалася степова пожежа. Широкі простори перетворилися на море вогню, який обернув степ на чорну випалену пустелю. Це кримські татари підпалили суху траву, щоб створити перешкоду ворогу. Але серед складу російської армії пішла чутка, що це самі козаки в порозумінні з татарами підпалили степ, щоб не допустити завоювання Криму, бо якщо він буде завойований, то козакам ні на кого буде спертися проти Москви. При подальшому просуванні спаленим степом під пекучим сонцем почали гинути від хвороб у великій кількості люди і коні. Нарешті виснажена армія зупинилася поблизу Перекопа. На військовій раді, враховуючи небоєздатний стан війська, було прийнято рішення відступити назад. Почався повільний відступ на Україну. Всі були розлючені марними втратами, невдалим походом. Шукали винуватих. Скориставшись ситуацією, козацька старшина, яка не любила гетьмана за самовладний характер і за суворе й зневажливе до неї ставлення, склала донос на І.Самойловича, звинувативши його в користолюбстві, в прагненні відокремити Гетьманщину від Росії, щоб утворити козацьку незалежну державу, а найголовніше – в порозумінні з татарами щодо спалення степу. Донос В.Голіцину подали вчасно, адже було знайдено винуватця в ганебному результаті широкозадуманої кампанії. Він негайно відправив донос у Москву і через тиждень отримав наказ: І.Самойловича заарештувати, відправити до Москви, а козацькому війську обрати нового гетьмана. Без слідства і суду І. Самойловича з Москви було відправлено на заслання до Сибіру, де він і закінчив свій життєвий шлях [65, с.99-101].

Підсумовуючи, зазначимо, що період Руїни за класичною схемою тривав від смерті Б.Хмельницького (1657 р.) до закінчення гетьманування І.Самойловича (1687 р.) [66, с.13]. З Руїни Росія вийшла не тільки переможницею, а й могутньою державою, оскільки отримала в своє розпорядження додаткові сили козацького війська Лівобережного гетьманату та Запорозької Січі. У цьому зв'язку вона починає робити впевнені кроки для завоювання Криму і колонізації Дикого Поля.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
2. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) / /Записки НТШ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. CCXXII.
3. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1946. – Т. 1.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т. – К., 1993. – Т. 3.
5. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
6. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
7.Карвалью Родригеш Ф. Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса. – М., 1996.
8. Словник іншомовних слів. – К., 1977.
9. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987.
10. Український степовий кордон у середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя-Київ, 1997.
11. Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1994.
12. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
13. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття / /Малинова Г.Л., Сапожников И.В., А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса – Киев, 2000.
14. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернігів, 1999.
15. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т. – К., 1995. – Т. 7.
16. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу / /Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. V.
17. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / /Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К., 1927. – Вип. 3.
18. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
19. Толочко О.П. Образ держави і культ володаря в Давній Русі / /Mediavalia ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. III.
20. Лясота Е. зі Стебліва: Щоденник / /Жовтень. – 1984. – № 10.
21. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
22. Вирський Д.С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001.
23. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 1.
24. Леп'явко С.А. Козацькі походи на татар у 1570 – 1580-х роках / /Південна Україна XVIII – XIX ст.: Записки НДЛ історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5.
25. Леп'явко С.А. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) / /Україна в Центрально – Східній Європі: Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000.
26. Боплан Г.Л. де. Опис України. – К., 1990.
27. Усна оповідь колишнього запорожця, жителя Катеринославської губернії та повіту, села Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа /Передмова, коментарі та примітки І.С. Стороженка / /Д.И. Яворницкий. История города Екатеринослава: 2-е издание, дополненное. – Днепропетровск, 1996.
28. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького. Відділ рукописів. Колекція топографічних карт. КП. 158811 /Арх. 52993.
29. Словник гідронімів України. – К., 1979.
30. Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / /УІЖ. – 1999. – № 6.
31. Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1984.
32. Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Л., 1981.
33. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
34. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.

35. Петровський М.Н. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки //Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1928. – Кн. 17.
36. Tadeusz Krząstek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. Żółte Wody 1648. – Warszawa, 1999.
37. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965.
38. Дашкевич Я.Р. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна «біла пляма» //Пам'ятки України. – К., 1990. – № 1.
39. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ: Учеб. пособие для вузов. – М., 1989.
40. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – Текст – Семиосфера – История. – М., 1999.
41. Hadżi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971.
42. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. – К., 1961.
43. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль-Львів, 1996.
44. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999.
45. Чухліб Т. Микитинська Січ (1639 – 1652 рр.) //Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.). – Київ-Запоріжжя, 1998.
46. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей //Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
47. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
48. Кащенко А.Ф. Запорозький Великий Луг. – Катеринослав, 1917.
49. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1.
50. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр.: Наукове видання. – Дніпропетровськ, 1996.
51. Реестр всего Войска Запорожского после Зборовского договора. – М., 1875.
52. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.
53. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. 2.
54. Баран О. Валленштайн і козаки //Український історик. – 1978. – № 1 – 3 (57 – 59).
55. Маевский В. Польское военное искусство второй половины XVII в. //История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.
56. Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. Чортомлицька Січ (1652 – 1709 рр.) //Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.). – Київ-Запоріжжя, 1998.
57. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького /Науковий редактор, автор передмови та коментарів Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ, 1994.
58. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3.
59. Яворницький Д.І. Історія – Т. 2.
60. Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej: Materiały z konferencji /Opracowanie: Bogusław Krassowski, Jadwiga Madej. – Warszawa, 1982.
61. Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема //Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2.
62. Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині //Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог-Нью-Йорк, 1999.
63. Лепявко С.А. Казацкие восстания 1591 – 1596 годов на Украине: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1991.
64. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
65. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – Мюнхен, 1966. – Т. 2.
66. Маслійчук В.Л. Методичні рекомендації для проведення практичних занять з курсу «Історія України» для студентів вищих навчальних закладів. – Харків, 2003. – Частина I.
67. Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998.
68. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003.
69. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст.

Глава 3. НАДПОРОЖЖЯ у XVIII ст.*

У 1686 р., було укладено «Вічний мир» між Польщею і Росією і в такий спосіб завершено поділ українських земель між ними, який був спровокований подіями Визвольної війни. Згідно з договором Польща втрачала остаточно навіть номінальний контроль над Запорозькими Вольностями і названі території разом з землями Лівобережної України, Чернігово-Сіверщиною і Києвом закріплювалися за Росією. Розпочався майже столітній період, який передував офіційному заснуванню міста Катеринослава. Визначальними його рисами стали поступове зміцнення російських позицій у регіоні, включення зазначеної території до кола імперської політики та планів, зміна тенденцій економічного розвитку тощо. «Охоплюючи оком» край у цілому, в першу чергу, все ж, зупинимося на перипетіях долі населених пунктів, на територіях яких розкинувся сучасний Дніпропетровськ чи які мають визначальне значення для осмислення історії міста.

Старий Кодак (що, як фортеця, виник із волі польської влади), а з ним і Новий досить швидко стали одними з розвинених і потужних опорних пунктів власне козацтва. Вони займали вигідне географічне і стратегічне положення у Надпорожжі. Остання обставина привела до того, що протягом тих років, які нас цікавлять, майже всі військово-політичні події в межах Підросійської України так чи інакше стосувалися і Кодаків.

Згаданий «Вічний мир» ускладнив становище лівобережного гетьмана І.Самойловича, який перестав задовольняти інтереси як козацтва, так і російського уряду. Справа завершилася його арештом і засланням до Сибіру, а гетьманська булава дісталась генеральному осавулі Івану Степановичу Мазепі, який гетьманував з 1687 до трагічного і вікопомного 1708 р. З самого початку між новим гетьманом і запорозьким козацтвом склалися досить неоднозначні відносини. Саме в Старому Кодаку козаки остаточно схилилися на бік Мазепи, відмовившись підтримувати І.Самойловича [37, с. 213]. Але далі стосунки між товариством і Мазепою ускладнилися. Причиною стали промосковська орієнтація гетьмана і його внутрішня політика. Саме за Мазепи суттєво зміцнила свої позиції козацька старшина Гетьманщини, яка активніше претендує на шляхетські права і привілеї. Її інтереси поступово все більше розходяться з інтересами запорожців. Це проявилось одразу ж. Згідно з 20-м пунктом Коломацьких статей, підписаних Мазепою, напроти Кодака, на р. Самарі, Орелі, Берестовій російська влада мала побудувати «городки», де б перебували козацькі частини з Гетьманщини [35, с. 415]. Надалі боротьба з «городками» і російськими фортецями стала одним з головних напрямів запорозької політики.

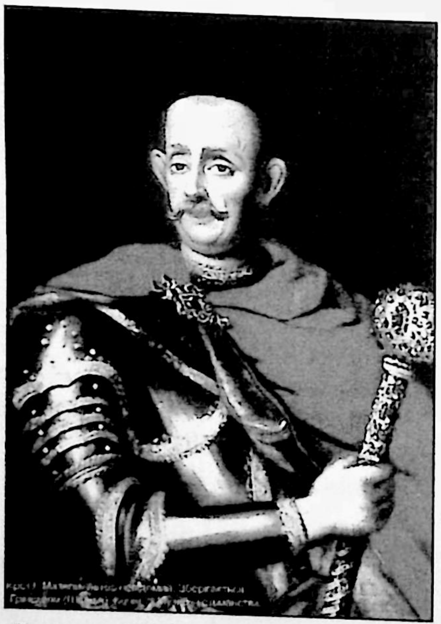

Гетьман І.С. Мазепа. Портрет невідомого художника XVIII ст.

Як було сказано, Кодакам відводилась суттєва роль у військово-політичних планах російського уряду. Це стосувалося, наприклад, Дніпровського походу 1697 р. Готуючись до військових дій, І.Мазепа звернувся із запитом до кодацького полковника Федора Кармазіна про ситуацію на порогах з огляду на необхідність переправи суден. 27 квітня полковник з Кодака відповідав, що вода висока і дав вичерпний прогноз із даного питання[54, Т.3, с. 164]. Після приготувань наприкінці травня війська вирушили на південь. Для двох частин гетьманських військ, які йшли Дніпром і суходолом, а також для російських частин під командуванням Якова Федоровича Долгорукого Старий Кодак став місцем збору. 24 червня перші обози разом з гетьманом прибули до Кодацької пристані. Після підготовки почалась переправа через пороги, яка тривала майже два тижні й була досить важкою. В цей час якраз навпроти Кодака з'явилася Білгородська орда і захопила кілька десятків запорозьких коней і декількох запорожців[54, Т. 3, с. 166].

---

*Надпорожжя - історико-географічна назва території, що охоплювала обидва береги Дніпра від гирла Орелі до Кодацького порогу.

Задля впевненості гетьман залишив біля С. Кодака гадяцького полковника Михайла Боруховича з частиною козаків, яким не знайшлося місця на суднах для пересування по воді. В результаті проходу 17 човнів суттєво постраждали. Як похід починався невдало, так він і завершився, не принісши бажаного успіху. На початку вересня гетьман знову зупинився табором біля Кодацького перевозу.

З січня 1698 р. почалася підготовка до нового походу на Таванськ і Очаків. Перш за все необхідно було вирішити проблему з флотом – катастрофічно не вистачало човнів. Хоча І.Мазепа писав цареві, що не може змусити жителів українських міст будувати судна, аби не викликати незадоволення і заколоту, запорозьким козакам, все ж, наказав без відмовок зробити 40 човнів до весняного виступу 1698 р. Надіслані лісові матеріали через зниження рівня води неможливо було провезти через пороги, тому все це лишили під Кодаком. З Кодака ж козаки мали забрати й якорі, канати, смолу і таке інше. Та запорожці не поспішали виконувати наказ гетьмана, посилаючись на те, що всі зайняті господарськими та військовими промислами і лише влітку зібралися до Кодака за вищеназваним «добром».

На початку 1700-х років внутрішньополітична напруженість в Україні знову зростає. Великим тягарем у цілому на населення України і козацтво лягла Північна війна (1700 – 1721), що її вела Росія з Швецією. Українські полки висилали на далекі фронти – до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Козаки, які поверталися, розказували про презирливе ставлення і відверте знущання з боку російських військ. Почалися втечі, спостерігалась деморалізація українського війська, яка виявлялася у недостойній поведінці, грабунках, розбоях, за чим слідували тяжкі покарання. У квітні 1703 р. І. Мазепа доповідав цареві, що запорожці великими ватагами зібралися біля Кодака й інших містечок і нахваляються виступити проти влади. Від їх витівок потерпають і місцеве населення, і купецькі валки, що проходять поблизу [13, с. 1275]. Гетьман просив дати наказ з поясненням, що йому чинити в такій ситуації. Слід зауважити, що уряд вже намагався якимось чином узяти під контроль ситуацію. Зокрема, відомо, що напередодні Кодацький перевіз було відібрано у козаків і поставлено там військову сторожу – 50 «людей ратних государевих» [54, Т. 3, с. 209].

Розуміючи, що запорожці виходять з-під контролю, І. Мазепа виступив перед російським царем із власними пропозиціями протидії козацтву. Одним з важливих завдань гетьман вважав необхідність відібрати у запорожців фортецю Кодак і поставити там міцну російську залогу. І зауважував, що це слід зробити за будь-яку ціну, бо саме Кодак є джерелом усіх бід [54, Т. 3, с. 217]. У відповідь Петро І дозволяв гетьману вирішувати проблеми з запорожцями на власний розсуд.

Говорячи про гетьманування І.Мазепи у контексті передісторії Катеринослава, необхідно звернути увагу ще на одне поселення, яке нині знаходиться неподалік від нашого міста. Мова йде про Новобогородицьку (Богородицьку, Усть-Самарську) фортецю, збудовану в 1688 р. на правому березі Самари при її впадінні у Дніпро (вали і рови її до цих пір збереглися на північ від селища Шевченко м.Дніпропетровська). Спорудження Новобогородицької фортеці було викликане необхідністю зміцнити тилову базу російсько-українських військ у боротьбі проти Кримського ханства, а також закрити володіння Полтавського полку від вторгнень з півдня. Об'єктивно, фортеця також зміцнювала контроль російської влади над південними територіями і Запорожжям. Ініціаторами її спорудження стали командуючий Кримськими походами 1687 і 1689 років князь В.В. Голіцин та, власне, сам гетьман І.Мазепа. Будівництво здійснювали козаки лівобережних полків та російські війська під командуванням Леонтія Романовича Неплюєва і Григорія Івановича Косагова. Поширеною і загальноприйнятою є думка, що план розробив німецький інженер-полковник фон Зален [54, Т.3, 42]. За іншою ж версією – голландський інженер Вансаль [37, с. 350]. У свідченнях сучасників бачимо розбіжності з приводу строків будівництва, але всі варіанти сходяться в одному – з лютого по серпень 1688 р. робота завершилася. Земляні укріплення фортеці простяглися на чотири версти навколо. Всередині спорудили дерев'яну церкву в ім'я Пресвятої Богородиці (від чого походила й назва фортеці), двір для воєводи, два порохові погреби, льодовик, лазню, будівлі для гармат, припасів, розміщення гарнізону і його керівництва [54, Т.3, с. 43]. Довкола укріплення розкинувся посад, який заселяли вихідці з Гетьманщини, частково з Росії. Їм дозволялося займатись торгівлею, промислами, не завдаючи збитків та кривд запорожцям і кодачанам.

Крім гарнізону, у фортецю призначили цілий штат службовців: воєводу, дяка, аптекаря, різних майстрових людей. Д.І.Яворницький вказує, що за розписом тут повинно було перебувати військо у складі 4491 особи, але реально нараховувалося 4014 [54, Т. 3, с. 43]. Інші дослідники зазначають наявність гарнізону в складі однієї тисячі чоловік [19, 42]. Воєводою призначили Костянтина Малієва, але Мазепа зрозумів, що той надто «тихий» для такої посади, тож на цьому місці опинився Г.І.Косагов.

Існує думка, яка сьогодні знаходить підтвердження в результатах роботи археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету, що фортеця була збудована на місці старовинного запорозького містечка Самар кінця XVI - середини XVII ст. Далі воно відоме як Самара до 1712 р. та Стара Самара чи Богородичне з 1731 р. [10, с. 51]. Нас Новобогородицька фортеця цікавить з цілого ряду причин: вона на сучасному етапі поволі «поглинається» передмістям Дніпропетровська, її зв'язок з запорозьким містечком Самар вказує на стійку містотворчу традицію в Дніпровському Надпорожжі, крім того, це ще одна з теорій походження нашого міста, висловлена у XIX ст. маловідомим українським історикОм Василем Яковичем Ломиковським (1777 – 1848).[**] Радше це не теорія, оскільки автор рукописної збірки «О первобытных жителях Малороссии обеих берегов Днепра и берегов Черного и Азовского морей, начиная за 1514 лет до рождества Христова или за 3325 лет от нашего времени. 1812 года в Парке Трудолюбия» лише зауважує, що, мовляв, Катеринослав – це «прежде Богородицкий город» [28, с. 176]. Але й пізніші автори іноді зверталися до такої тези.

Вищезазначена концепція має достатньо слабких сторін, але її наявність зайвий раз підкреслює значення названої фортифікаційної споруди. Що події 1688 року набули широкого розголосу говорить і той факт, що у значній кількості джерел знайшли місце свідчення про будівництво. Серед таких джерел і небезвідомі літописи Самійла Величка, Самовидця (Р. Ракушки-Романовського). Кожен з них досить детально описав вищезгадані факти. І вже на літописних сторінках, а також у більш пізніших працях ми зустрічаємо різні назви тієї споруди, яку будували влітку 1688р. Це - і Новобогородицька фортеця, і Богородицька, і місто Самара. Тому не викликає подиву той факт, що і в сучасній краєзнавчій літературі точаться дискусії з приводу того, залишки якої споруди ми маємо сьогодні в межах міста Дніпропетровська. Наприклад, проф. Г.Швидько, аналізуючи картографічні матеріали центральних російських архівів, приходить до висновку, що Новобогородицька і Богородицька фортеці не є різними [51, с. 96]. Натомість у статтях Ю.Мицика у колективній праці «Українське козацтво: Мала енциклопедія» стверджується, що це різні фортифікаційні споруди, які знаходилися досить близько одна від одної. На думку вченого, залишки Богородицької фортеці не збереглися [37, с. 43]. Щоб не заплутати читача остаточно, ми будемо вживати назву «Новобогородицька», а для бажаючих більш детальних характеристик сучасного стану цієї унікальної історичної пам'ятки порадимо звернутися до роботи дніпропетровських краєзнавців В.Бінкевича і В.Камеко [9, с. 156].

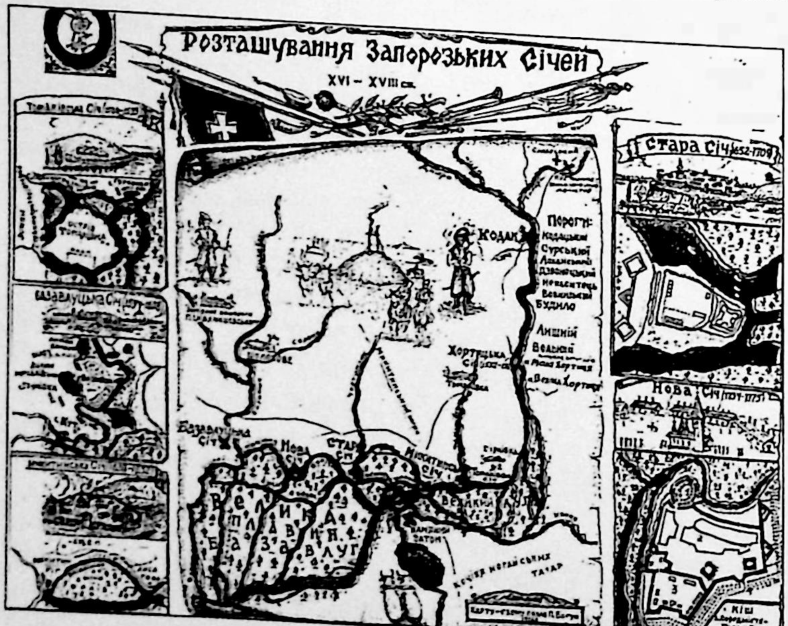

Карта-схема розташування запорозьких січей у XVI-XVIII ст. Складена краєзнавцем Л.Богушем. 1990-ті рр.

[**] Детальніше можна прочитати: Мицик Ю. А. Оригінальна теорія виникнення Катеринослава історика початку XIX ст. //Південна Україна XIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип. 6. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – С.219 – 223.

Отже, повернемося до подій 1688 року. Фортецю було споруджено, І.Мазепа поїхав до Батурина, але спокою від новобудови він не отримав. З самого початку, як тільки запорожці взнали про майбутнє будівництво, це викликало у них серйозне обурення. Своє незадоволення вони передали у листах до самого гетьмана, а також до воєводи фортеці. Пишучи Мазепі, зазначали, що місто те «не надто потрібне, і ні для чого його було там будувати, хіба що для збитків, стримання і приниження нам» [54, Т. 3, с. 45]. Воєводі ж Г.Косагову майже погрожували, що, мовляв, «всіх тих, хто хотів позбавити нас наших вольностей і принизити нашу військову честь, усіх тих зустріла хула і пагуба» [54, Т. 3, с. 46]. У відповідь гетьманові і воєводі доводилося лише заспокоювати товариство, адже готувався новий похід на Крим.

У поході 1689 р. Новобогородицька фортеця виконала свою роль опорного пункту російських військ, оскільки і перед походом, і після саме тут зупинявся В.Голіцин з військовими частинами. Після повернення тут залишилися бойові припаси, і тому фортеця надовго стала місцем резерву російських військ у боротьбі з південним ворогом. Похід завершився невдало, що привело в подальшому до змін на російському престолі. Для краю також настали нелегкі роки. Напередодні в серпні 1688 р. на вольності Запорожжя налетіла сарана, знищила врожай, від її смороду падали коні і велика рогата худоба [53, с. 262]. У 1690 р. лютувала страшна епідемія чуми, від якої помер і воєвода Новобогородицької фортеці [24, с. 151].

Тут з'явився новий головний біль для офіційної влади. З Січі надходили звістки про незадоволення товариства політикою Росії і гетьмана, ходили чутки, ніби запорожці почали «поглядати» в бік Криму, щоб спільно виступити проти гетьмана. Знайшлася й особа, яка зважилась на цю авантюру – Петро Іванович Іваненко відомий як Петрик. Будучи високоосвіченою людиною, Петрик служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії, а потім у 1691 р. несподівано все кинув і подався на Січ. Організувавши однодумців, проголосив себе у 1692 р. гетьманом і уклав у Кизикермені союзний договір з Кримським ханством, спрямований проти Москви і Мазепи. Все в кінці кінців завершилося його поразкою. Якраз із цим виступом знов-таки пов'язана історія Новобогородицької фортеці. В ніч на 31 липня 1692 р. Петрик вирішив брати її приступом. З ним були козаки з полковником Сисою і 500 татар, які підійшли до нижнього міста (посаду), підпалили дві вежі, але зустріли відсіч гарнізону і відступили[54. Т. 3, с. 105].

Таким чином, і обидва Кодаки, і Новобогородицька фортеця наприкінці XVII – початку XVIII ст. опинилися в центрі значної кількості військових і політичних подій, які, крім усього іншого, зайвий раз демонстрували всю соціально-політичну напруженість, що виникла на українських землях у той час. Не менш «гарячим» виявився і 1704 р. Новий кошовий Кость Гордієнко знов-таки не підтримував гетьмана Мазепу в його проросійській орієнтації. Наприкінці червня запорожці у кількості 3000 чоловік вийшли з Січі, переправилися через Дніпро під С. Кодаком і вирушили для розорення російських укріплень, збудованих у межах Вольностей Війська Запорозького. При цьому кошовому не завжди вдавалося контролювати процес. Наприклад, у Новобогородицькій фортеці постраждали, в першу чергу, її звичайні жителі, в яких запорожці почали відбирати худобу.

Вбачаючи в козацтві бунтівний елемент, наприкінці листопада 1707 р. до Старого Кодака, а пізніше на саму Січ прибув Кіндрат Булавін (під його проводом відбулася Селянська війна в Росії 1707-1708 рр.). Він закликав запорожців до повстання проти царської влади, хоча старшина займала обережну позицію. Повернувшись із Січі до Старого Кодака, Булавін почав збирати добровольців. На початку березня 1708 р. він залишив місто і став табором біля річки Воронівка поблизу Новобогородицької фортеці. Проти повстанців направили два полки на чолі з полтавським полковником І. Левенцем, яких повинен був підтримати і комендант Новобогородицької фортеці, але табір Булавіна вже знявся з місця [26, с. 29].

Ми невпинно наближаємося до розв'язки, яка відбулась у 1708 р., коли І.Мазепа перейшов на бік Карла XII. За подробицями цих подій читача відішлемо до спеціальних праць з історії України даного періоду і зосередимось на аналізі наслідків такого кроку гетьмана для нашого краю. Досить складно виявилось обирати правильний шлях, і суспільство знову розкололося на тих, хто підтримав гетьмана, і тих, хто ні. Після значних роздумів і вагань частина запорожців на чолі з К.Гордієнком поспішила на допомогу Мазепі, частина ж залишилася на Січі і обрала нового кошового – Петра Сорочинського.

Розлючений Петро І видає грамоту новому гетьманові Іванові Скоропадському про розшук і покарання запорожців, що воювали на боці Мазепи, і направляє полковника П.Яковлева з двома полками піхоти та компанійців (найманої кінноти) і драгунами чигиринського полковника Г.Галагана на розорення і знищення Чортомлицької Січі. По дорозі на Запорожжя війська спалили містечко Келеберду, відбулися битви з запорожцями під Переволочною, Новим і Старим Кодаками. Д. Яворницький стверджує, що були спалені обидва Кодаки, щоб не дати притулку «злочинцям» і зробити безпечним тил російських полків [54. Т. 1, с. 88]. Жителі містечок опору не чинили, бачачи перевагу війська, і кодачан вислали до Новобогородицької фортеці. Біля Старого Кодака П.Яковлєв сів з військом на човни і спустилися через перший Кодацький поріг. При цьому запорозьких лоцманів знайти не вдалося і флотилія, керована російськими військовими, втратила два човни [54. Т.3, с. 281]. 14 травня каральні війська захопили Січ. Цьому сприяла як мала кількість козаків на Січі (300 чоловік), так і зрада Галагана, котрий знав усі січові шляхи й околиці, запорозькі звички. Галаган обіцяв, що всіх залишать живими, натомість полонені козаки були закатовані, січові укріплення і цвинтар зруйновані. Причому це виглядало ще більш підступно, оскільки розправилися в першу чергу з тими козаками, які не виявляли прихильності до Мазепи.

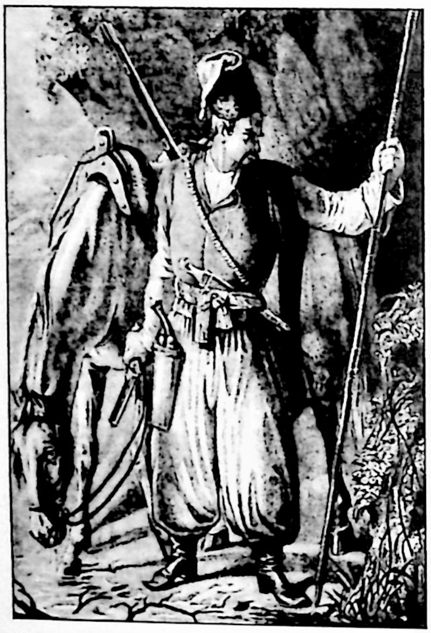

Запорозький козак при повному озброєнні. Гравюра XIX ст.

Після цього козаки заснували спочатку Кам'янську Січ (поблизу запорозьких земель у татарських володіннях), а потім – Олешківську (її рештки частково збереглися на околиці сучасного Цюрупінська Херсонської обл.) під протекторатом Кримського ханства, котра проіснувала до 1734 р. Цей період виявився складним у долі запорожців. Є свідчення, що товариство не раз поривалося вернутись на старі місця проживання. Спомин про перебування в Олешках бачимо в старовинній думі:

Заступила чорна хмара
Ту білую хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин...
Ой, Олешки, будем довго ми вас знати,-
І той лихий день, і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину, споминати [11, 493].

Нові корективи в життя краю вніс 1711 рік. Після невдалого так званого Прутського походу Петра I на південь України і в Молдову, йому довелося в липні цього року укласти мирний договір з Туреччиною. Одна з позицій трактату мала безпосереднє відношення до населених пунктів Надпорожжя, адже за умовами договору необхідно було знищити російські фортеці Кам'яний Затон і Новобогородицьку. Старий і Новий Кодаки де-факто опинилися під протекцією Кримського ханства.

Дані археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету свідчать, що після відходу російського гарнізону і руйнації укріплень цивільне населення Новобогородицької фортеці не залишило [50, с. 124]. Інші документи дотично це також підтверджують. Так, у 1712 р. київський губернатор князь Голіцин писав до фельдмаршала графа Б.Шереметьєва, що кримський хан виявляє занепокоєння, оскільки до нього дійшли чутки, буцімто Новобогородицька фортеця не зруйнована і недалеко від неї навіть розміщені російські війська [39, 166]. Взагалі за період перебування козацтва під протекторатом ханства фактично відсутні документи і свідчення про розвиток населених пунктів, які нас цікавлять. Без сумніву, життя тут не завмерло, але новий поштовх до їх розвитку принесли 30-ті роки XVIII ст. Пожвавлення детерміноване двома обставинами: поверненням запорожців під протекторат Росії та активізацією російської політики на Півдні і черговою спробою вирішення Чорноморсько-Азовської проблеми. Хоча, без сумніву, вони взаємопов'язані, імперський уряд планував у майбутній російсько-турецькій кампанії використати і козацькі війська.

Період Нової Січі (1734 – 1775 рр.) відіграв особливу роль в історії нашого регіону. Крім кількісних змін населення козацьких паланок (значне збільшення людності), відбуваються і, так би мовити, якісні – активізується приплив такої категорії населення, як посполиті. На запорозьких землях це були селяни, які прибували сюди з інших територій України, оселялися в слободах і підпорядковувались паланковій адміністрації, сплачуючи на її користь податки. Крім того, всі дослідники історії козацтва відзначають зміни, що відбулися в основах економічного життя. Як влучно зауважив відомий український історик М. Слабченко, у січових слободах «вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, зате чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші» [56, с. 294]. Регіон поступово прямує шляхом економічного розвитку завдяки господарському освоєнню степів на засадах вільного підприємництва, використанню найманої праці, товарообміну і значному грошовому обігу.

Але Січ перебувала вже під пильнішим контролем. Так, у 1735 р. на відстані 2-3 км від Нової Січі було споруджено Ново-Січенський ретраншемент, де постійно перебувала російська військова залога, яка мала стежити за подіями в Січі і регулярно подавати про це інформацію до Петербурга. Згодом такий статус отримала і колишня Новобогородицька фортеця, яка під назвою Усть-Самарський ретраншемент відродилася під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. з ініціативи фельдмаршалів П.П.Лассі і Б.Х.Мініха. Новим будівництвом керував генерал-лейтенант Адріан Дербіньї (Дарбіньї) [37, с. 351]. Після російсько-турецького договору 1742 р. ретраншемент стане частиною Української укріпленої лінії [37, 351], яка являла собою систему фортифікаційних споруд від впадіння Орелі у Дніпро до Сіверського Дінця і була побудована у 1731 – 1733 рр.

Хоча у самій фортеці (чи як фігурує вона найчастіше у документах XVIII ст. Богородичне) проживало в основному українське населення, все ж, запорожці сприймали її, в першу чергу, як російський форпост і пам'ятали історію її виникнення. Тому й надалі ми зустрічаємось з негативним ставленням до даного населеного пункту. Наприклад, у документах дійшли свідчення, що у грудні 1749 р. декілька чоловік приїхали в саме містечко, пиячили там, а потім влаштували стрілянину. При цьому постійно нахвалялися фортецю розорити і спалити. Комендант майор Ковальов після цього вирішив «учредить там артиллерию» [1, с. 185]. В деяких більш пізніх документах також зустрічаємо часті скарги «богородичан» на місцеву запорозьку адміністрацію (з Самарської паланки) [43, арк. 15 зв., 20].

У період Нової Січі козацтву довелося вести постійну боротьбу, але відмінну від попередніх часів. Це була боротьба за збереження своїх володінь. Найчастіше в науковій літературі говориться про обмеження «Вольностей» з боку російського уряду (будівництво Української лінії – лише один із заходів, здійснених частково з метою обмеження і прав, і земель Коша). Але були ще претенденти на січові землі – козацька старшина Гетьманщини. Всі прикордонні території стали місцем зіткнення господарчих інтересів і постійних конфліктів. Часто події, які відбувалися нібито далеко від населених пунктів, про які йде мова у даному розділі, все ж торкалися і їх. Так, у 1745 р. миргородський полковник Василь Капніст разом з французьким інженером де Боксетом отримали урядове завдання оглянути і скласти карту так званих Задніпровських місць (частково території сучасних Кіровоградської, Черкаської, Полтавської областей). Вони виявилися спірними між Гетьманщиною (а отже, Росією) і Польщею, «свій інтерес» там мало і Запорожжя. Нашу увагу в даній справі привернув наступний факт. Коли почався опис земель і комісія приїхала в село Цибулеве (нині Знам'янського району Кіровоградської обл.), яке належало Миргородському полку, то багато хто з його жителів говорив про свою підпорядкованість владі Війська Запорозького, на що місцевий сотник із запалом зауважив, що у Капніста вже є два укази на цю землю, а тепер він чекає третій, згідно з яким «и Кадаки его будут!»[1, с. 126]. Зрозуміло, що ніякого такого указу миргородський полковник не чекав, але показовим є ставлення населення до Кодаків. Відчувається, що вони сприймалися як козацька твердиня, і їх втрата свідчила б дійсно про слабкість Запорожжя.

Поземельні непорозуміння точилися і навколо Новобогородицької фортеці. Бачачи, ймовірно, негласну підтримку з боку російської влади, козаки і старшина Полтавського полку все більше стали втручатися у володіння Самарської паланки, на території якої і знаходилось Богородичне. В результаті цілої низки конфліктів у 1751 р. затіяли межування. Запорожці, апелюючи до того, що колись територію під фортецю «викроїли» з їхніх володінь, полтавського осавула Якова Козельського і китайгородського сотника Павла Семенова до справи не допустили. Для доведення своєї правоти зібрали 29 «старинных самарских казаков», які і повинні були вказати на межі володінь паланки [41, арк. 62-62 зв.].

Майже одночасно зі створенням Нової Січі, виникла ще одна напруженість у відносинах запорожців з полками Гетьманщини – це масові втечі селян на запорозькі вольності. Так, у березні 1736 р. полтавський осавула І.Левенець скаржився голові Правління гетьманського уряду О. І. Шаховському, що з Царичанки і Китайгорода, які були у відомстві Полтавського полку, жителі переходять у «новонаселяемую слободу Кодак» («новонаселяемой» слобода виявилася, бо запорожці тільки-но повернулися на ці землі). У списку зазначено 16 козаків і 108 посполитих [33, с. 36]. Серед головних причин такого явища, без сумніву, – намагання позбутися визиску у зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. Але й після війни це було досить поширене явище, адже на запорозьких володіннях економічний тиск був набагато слабший, селяни мали більше можливостей для розвитку власного господарства.

За документами перепису 1742 р. у Старій Самарі (Богородичне) бачимо вихідців із Полтавського, Київського, Ніжинського, Лубенського, Переяславського, Гадяцького, Миргородського, Прилуцького полків Гетьманщини, а також кількох осіб з Охтирського слобідського полку і з Правобережної України [13, с. 1366, 1367]. У 1747 р. полтавський полковник Андрій Горленко сповіщав уряд, що в обидва Кодаки і в інші запорозькі слободи виходить чимало населення, перебувають там під захистом січовиків, не сплачують податки. Скільки в Кіш не зверталися, аби було вжито якихось заходів, зрушень так і не було [13, 1659]. Почалися і погрози, особливо для втікачів козацького стану. Мовляв, оскільки Кодаки у запорозькому відомстві, то лівобережні козаки будуть мати «в службе упущение» [13, с. 1664]. Відомий дослідник XIX ст. А. Скальковський пише, що в середині 50-х років XVIII ст. лише з Кодака назад на землі Лівобережжя було виселено 100 українських сімей, які через це залишалися без землі і засобів до існування, але суперництво було досить жорстким [34, с. 315].

Про специфіку запорозько-гетьманського прикордоння говорить навіть приказка, яка була досить популярна в ті часи на вказаних землях: «Хочеш бути багатий, не будуй доброї хати – над гряницею живи, передержія (орендаря – О.П.) держи» [30, с. 2]. Тобто, здача землі в оренду втікачам виявилася досить вигідною справою. Можна було не відволікатися на господарчі проблеми і мати гарантований прибуток.

У зв'язку з вищесказаним, звичайно, викликає інтерес питання про кількісні показники залюдненості запорозьких володінь і окремих населених пунктів. Притому ця проблема жваво цікавила у свій час і російський уряд з багатьох причин. Адже постійно в процесі наступу царизму на козацькі землі говорилось про їхню недостатню освоєність. І хоча окремі (в першу чергу південно-східні) паланки були і справді слабо заселені, парадокс полягав у тому, що більшість урядових проектів торкалися Кодацької, Орільської, Самарської паланок, які мали досить високі демографічні та економічні показники. Звернемося до матеріалів архіву Коша Нової Запорозької Січі. В руслі подій і політики, про які попердньо говорилося, з середини 50-х років спостерігаємо такі собі внутрішні ревізії в паланках і подачу інформації в Кіш. За одиницю обрахунку брався, як правило, двір. Завжди фігурували такі категорії: козаки і посполиті; тяглі (ті, які мали власне господарство, коней чи волів, часто окремі хутори) і піші (володіли лише дворами і хатами); іноді є вказівки на сімейний стан населення, особливо по хуторах. Інформація по Новому Кодаку виглядає таким чином: [42, с. 6; 43, с. 11, 29]

Рік	Тяглі	Піші	Козаки
1752	150	101	
1756-57	193	133	127
1768	157	113	

У 1774 р. тут нараховувалося 190 хат тяглих, 80 хат піших посполитих і 12 хат у хуторах кодачан [48, с. 30]. Не повинен дивувати певний різнобій у цифрах, оскільки кінець 60-х років даного століття виявився досить важким у регіоні через природні катаклізми, епідемії хвороб. Далася взнаки і політика уряду на цих землях. Та є також думка, що запорожці зменшували названі показники, аби не надто розповсюджуватися про свої прибутки зі слобід. Як-от у 1761 р. намісник старокодацької церкви ієрей Стефан Андреєв сповіщав кошового Григорія Федорова (Лантуха), що отримав грамоту від митрополита київського з вимогою подати відомості про людність при церкві «без всякой утайки» [43, с. 13]. Ієрей просив, аби кошовий висловив свою думку з даного приводу, хоча, здавалося б, про що роздумувати, коли мова йде про звичайний облік. Значить, названі особи були не вельми зацікавлені у поданні вірогідної інформації.

До речі, показники відомостей свідчать про занепад Старого Кодака порівняно з Новим, де у 1756-57 р. нараховувалося 18 дворів тяглих і 19 піших, а у 1768 – 48 і 42 відповідно [42, 6; 43, 29]. Крім названих, у відомостях фігурують населені пункти: Таромське, Одинківка (нині передмістя Дніпропетровська), Половиця. Остання потребує окремої уваги.

Справа в тому, що слобода ця була повністю «поглинута» містом (місцина від залізничного вокзалу чи, за іншими даними, сучасного оперного театру до парку ім. Т.Шевченка нинішнього Дніпропетровська). У багатьох спогадах сучасників, пізніше різноманітних дослідженнях Половиця оцінювалась як попередниця губернського міста (ця традиція бере початок від праць архієпископа Гавриїла (Розанова), єпископа Феодосія (Макаревського), дотримувався такої думки і Д.Яворницький) [52, с. 108]. Академік Д.І. Багалій, аналізуючи проблему заселення Південної України, писав: «Половиця – зерно, з якого виросло місто Катеринослав» [4, с. 30]. Перші документальні згадки про цю козацьку слободу відносяться до середини XVIII ст.

Найбільш відомим джерелом до історії Половиці є «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа», тобто оповідь колишнього запорожця-довгожителя, яка була записана і опублікована у 1842 р. архієпископом Гавриїлом (Розановим) [38]. У роботах, присвячених аналізові даного твору, деякі автори застерігають читача від абсолютної довіри даним «Устного повествования», оскільки ця пам'ятка, в значній мірі, створена Гавриїлом і соціокультурним середовищем, в якому він жив і працював [8, 18]. Однак інформація, яка нас цікавить із цих спогадів, може викликати найменше сумнівів, оскільки вона має біографічний характер і не потребувала у свій час якихось прикрас.

Микита Леонтійович Таран (запорозьке товариство назвало його «Коржем» і з цим прізвиськом він більш відомий читачу) (1731 – 1835) народився в Новому Кодаці, в семилітньому віці потрапив на Січ з хрещеним батьком Яковом Омеляновичем Качаловим. Пізніше одружився, осів у зимівнику, де займався господарством. Згодом був призначений осадчим слободи Михайлівка, де й доживав віку у хаті свого хрещеного [38, с. 7].

Корж, коли ще в молоді роки порядкував на хуторі, і виявився одним з перших жителів Половиці. Згадує він і своїх сусідів-хуторян – запорожців Федора Крошка, Андрія Токаря, колишнього осавулу Лазаря Глобу та Гната Сидоровича Каплуна. При тому Корж разом з двома останніми жив під одним дахом у хаті на два відділення.

Біографії перших поселенців Половиці підтверджують попередню інформацію про родинне коріння багатьох жителів Вольностей, адже достеменно відомо, що Лазар Глоба був вихідцем із Чигиринського повіту, та й Корж вказував, що предки його прибули сюди з Кобеляк [5, с. 317; 38, с. 7].

Названим дійовим особам історії Половиці присвячена значна кількість різноманітних заміток. Документи до біографії цих козаків публікувалися у місцевих збірниках ще в XIX ст., згадувалися факти їх життя у літературі XX ст., присвяченій краєзнавчій проблематиці, досить широко висвітлювалися на сторінках місцевої періодики [5, с. 6, 36, 49]. Особливо популярним серед краєзнавців виявився Лазар Глоба, оскільки сучасний Дніпропетровськ завдячує своїми двома найбільшими парками (нині – імені Л. Глоби та ім. Т.Г. Шевченка) саме колишньому осавулові. Спочатку він висадив сад у своїх володіннях на високому правому березі Дніпра, де наприкінці 80-х років XVIII ст. генерал-губернатор Г. Потьомкін почав будувати палац. Було вирішено викупити у Глоби його володіння, після чого він переселився вище (по течії Дніпра) і започаткував новий сад, який нині і носить його ім'я. В документах губернського прокурора за 1798 р. зустрічаємо запис, що місто на той момент так і залишилося в боргу перед Глобою, не заплативши йому за парк 3000 рублів. Тоді їх вимагали три племінники осавула, які були його спадкоємцями [12, арк. 2 зв.]. Сам же Глоба за деякими відомостями помер у 1793 р. [6, с. 239]

Повернімося ж до Половиці. Незважаючи на те, що слобода не такого вже й давнього походження, дослідники XIX ст. не могли дійти певної думки про етимологію її назви. У 1887 р. катеринославці святкували 100-річний ювілей міста і на честь цієї дати незначний час видавався так званий «Екатеринославский юбилейный листок», на шпальтах якого розгорнулась дискусія з даного приводу. Серед версій були наступні: 1) назва, мовляв, пішла від місцини, на якій родило чимало полуниць [16, с. 62]; 2) за відомим етнографом І. Манжурою – від «полового» кольору українського степу, який оточував слободу [16, №11, 94]; 3) від прізвища чи прізвиська якогось міфічного козака Половика, який, можливо, мав відношення до виникнення населеного пункту [15, с. 11]; 4) місцина якимось чином пов'язана з половцями [17, с. 139]; 5) десь тут поблизу запорожці відбивали тих, хто потрапив у полон [16, с. 57]. Д.Яворницький пізніше у своїй роботі з історії міста апелював до назви річечки Половиці, що протікала через слободу [55, с. 39]. На нашу думку, пропозиції І.Манжури та Д.Яворницького найбільше заслуговують на увагу.

Є певні розбіжності у літочисленні самої слободи. Загальноприйнятою точкою зору є 1750 рік. Д. Яворницький пише: «Село Половиця... стало населятися близько половини

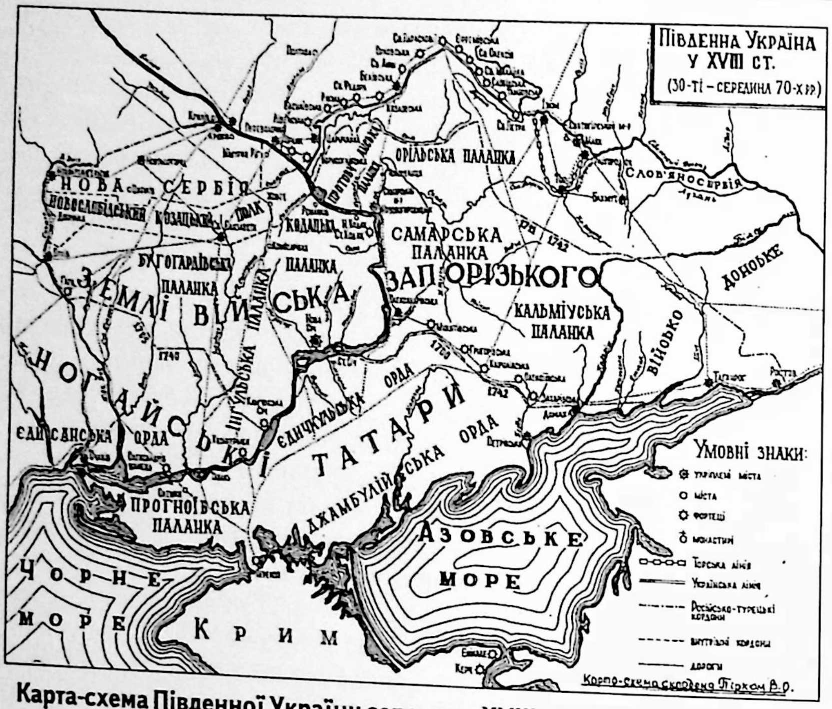
Південна Україна
у XVIII ст.
(30-ті – середина 70-х рр)
Нова Сербія
Новослобідський козацький полк
Орільська паланка
Слов'яносербія
Самарська паланка
Бугогардівська паланка
Кодацька паланка
Землі Війська Запорізького
Кальміуська паланка
Донське Військо
Ногайські татари
Єдисанська орда
Єдичкульська орда
Джамбуйлуцька орда
Прогноївська паланка
Азовське море
Чорне море
Крим
Таганрог
Ростов
1742
1743
Умовні знаки:
турецькі міста
міста
фортеці
монастирі
Турецька лінія
Українська лінія
Російсько-турецькі кордони
внутрішні кордони
дороги
Карта-схема складена Пірком В.О.

Карта-схема Південної України середини XVIII ст. Складена проф. В.О.Пірком. 1990-ті рр.

XVIII ст.» [55, с. 39]. З особистих паперів Л.Глоби, опублікованих В. Бідновим, слідує, що осавула оселився біля Монастирського острова у 1743 р. [5, с. 318]. У документах запорозького архіву ж вказівки на Половицю з'являються лише наприкінці 60-х років [43, с. 29; 44, арк. 79 – 80 зв.]. Логічно припустити, що даний населений пункт виник взагалі як хутір і, маючи можливості зростання за рахунок вільної землі, почав розвиватися досить швидкими темпами. Щоправда, є об'єктивні труднощі з підрахунком кількості жителів тут. Ф. Макаревський вказував, що у 1779 р. в Половиці вже нараховувалося 125 дворів [40, с. 150]. Д. Яворницький з матеріалів місцевого архіву на 1783 р. подає такі дані: чоловіків 438, жінок – 333, дворів за кількістю хат – 130; 5 водяних млинів і 3 кузні [55, с. 40]. Тут складно щось говорити напевне з наступних причин: відомо, що з початком будівництва Катеринослава частина жителів Половиці перемістилася в інші слободи, тому яка кількість з названих новоприбулі, а яка старожили – невідомо.

Сучасні історики вказують і на непевність юридичного статусу Половиці [21, с. 52]. Визначення цього населеного пункту як «слобода» мало б за традицією того часу означати тимчасове звільнення жителів від податків. Але незрозуміло, якими органами в межах Вольностей міг надатися такий статус. Можна поміркувати в іншому напрямку. У більш пізній час слободами називалися просто великі села [14, с. 2891]. Якщо взяти до уваги, що Половиця наприкінці 70-х років зазначеного століття стала одним з найбільших населених пунктів в окрузі, то зрозумілим є таке визначення. А можливо жителі регіону «слободу» розуміли просто як новий населений пункт. Як нами вказувалося вище, з поверненням козацтва під російський протекторат і Новий Кодак називали «новонаселяемая слобода».

Мабуть, у свій час жителі Половиці не замислювалися особливо над її статусом. Вона їх приваблювала більшими земельними наділами, зручним розташуванням, а отже, можливостями гарно налагодити своє господарство. Займалися половичани землеробством, скотарством, садівництвом, млинарством, рибальством. Я.Новицький у 1873 році записав спогади 95-річної жінки, яка була родом з Підгородного, добре пам'ятала Половицю початку 80-х років XVIII ст. Це дещо пізніший час, ніж нас цікавить, але навряд чи за кілька десятиліть відбулися кардинальні зміни. Зокрема, бабуся згадувала, що у половичан по горі були в основному сади, а на пониззі – городи. «В левадах, було, росте капуста, як відра, огірки, соняшники, тютюн і всяка там всячина... Слобода була чималенькою, і люди жили все заможні, багато мали скотини, коней, хліба, сіна, бджіл... Горою стояли козацькі вітряки, і не такі, як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі теж водяні млини на байдаках і, було, стукотять день і ніч» [32, с. 34-35]. Зрозуміло, що «капуста, як відра» – то, мабуть, дитяче сприйняття, але загальне враження про багату слободу, все ж, відповідає дійсності.

Хоч організувати господарство в місцевих умовах на той час було справою нелегкою. Район часто потерпав від природних катаклізмів, хвороб, неспокійних сусідів. Кінець 60-х років видався особливо несприятливим. У січовому архіві зберігся реєстр втрат худоби жителів Кодацької і Самарської паланок під час лютої зими 1767- 68 рр. Через холод і відсутність корму загинула наступна кількість худоби [44, с. 65-96]:

Населений пункт	велика рогата худоба	коні	вівці	сума збитків у рублях
Новий Кодак	166	3	629	1332
Старий Кодак	116	2	1739	2188
Половиця	66	–	1008	1210.70
Таромське	31	3	602	734
Всього в Кодацькій Паланці	1404	1129	13365	24016.70

Особливості втрат вказують і на особливості господарства. Зазвичай у селах було мало коней, тому їх втрати в населених пунктах найменші. А от по хуторах, козацьких зимівниках спостерігаємо великий падіж саме коней. Тут, зрозуміло, виникали й додаткові проблеми, адже невеликі зимівники в степу постраждали більше. За цими даними можна приблизно і уявити розмах господарства. Звісно, що господарства були різні і розбіжності втрат значні. Наприклад, деякі жителі Нового Кодака позбулися однієї корови чи пари овець, а козак Семен Бардадим – 10 корів, двох биків, 100 дорослих овець і 50 ягнят, інший житель – 44 корів, двох волів, 19 однорічних биків і телиць, двох коней [44, с. 65].

Вагомим показником розвитку є рівень торгівлі. В документах Січі збереглися відомості про наявність так званих «будок» (своєрідних «торгових точок») у населених пунктах паланок, з яких збирався податок 2 рублі 50 копійок на користь Коша. У період 1771 –1773 років у новому Кодаку було від 30 до 40 будок, в Старому – від 11 до 18, у Богородичному –3 [46, с. 23, 30, 60]. Таким чином, тут існувала стаціонарна щоденна торгівля.

Відомо також про проведення постійних ярмарків у Новому Кодаку, на які приїздили купці з Правобережної та Лівобережної України, Криму. Привозили сукно, посуд, інші товари для господарства. Купували ж тут сільськогосподарську продукцію, худобу. Окремі документи змальовують своєрідні «картинки» ярмаркового життя – укладання угод, непорозуміння через борги, намагання розширити торгівлю. Так, навесні 1775 р. житель Уманщини Мойша Юзефович намагався отримати у власність торгову будку новокодацького жителя Івана Решетняка, який заборгував йому 30 рублів [47, с. 31]. Для вирішення цього питання він звертався до керівництва Кодацької паланки.

Активній торгівлі сприяло і вигідне розташування вказаних населених пунктів. Київська дослідниця Х.Лащенко зазначає, що головні шляхи сполучення з Січі на Кременчук, Українську лінію проходили обов'язково через один з Кодаків і в документах того періоду часто зустрічається визначення «кодацька дорога» [22, с. 100]. Зручне місцерозташування й економічне значення Кодаків частково підтверджують низка документів Архіву Нової Січі, а саме: накази кодацьким полковникам про організацію перевезення провіанту з Переволочної до Коша [2, с. 95, 99, 100]. До речі, продукти харчування для Коша іноді отримували в Богородичному, як-от у 1754 р. І знов-таки їх саме через Кодак і силами кодачан повинні були відправити в Січ [2, с. 84-85].

З огляду на всі ці показники Новий Кодак з 50-х років у документах значиться як містечко, в якому перебувала паланкова адміністрація – полковник, осавул з канцелярією.

Як бачимо, заняття господарством стає одним з провідних для населення запорозьких Вольностей. Але іноді і в другій половині XVIII ст. зустрічаємо «відголоски» колишнього козацького способу життя. З даного приводу цікавий сюжет спостерігаємо за документами січового архіву. Восени 1770 року в Новому Кодаці опинились взяті в ясир татарами і відбиті поблизу Кінбурна командою отамана Данила Третяка волохи і євреї. На батьківщину полонених було відправлено делегатів для збирання викупу. Збір коштів затримався, родичі полонених з м. Янова на Правобережній Україні зібрали замість 8000 рублів, які вимагав Кіш, – 600 рублів і 40 ліктів сукна [45, 17]. В кінці кінців було вирішено відпустити полонених, про що віддавався наказ кодацькому полковникові. Кодачани на возах відвезли вже в січні 1772 р. полонених у кількості 77 осіб до Скелеватого в межах Чорного гусарського полку, отримавши там за кожного дорослого по 8 злотих [45, арк. 25-25 зв.]. Пізніше з Умані кошовому надійшла подяка і презент – головка цукру [3, с. 124]. Таким чином, стародавні способи заробітку «козацького хліба» відходили поступово в небуття. Бо вже існувала інша правова база порубіжних відносин і навіть у цю справу втрутився генерал-губернатор Малоросії П.О.Рум’янцев, який апелював до російського законодавства у даній сфері і російсько-польських домовленостей.

Не менш важливою і показовою складовою тогочасного життя населеного пункту була церква. Одним з перших церковне життя на вказаній території описав Феодосій Макаревський. З-поміж усіх сіл виділявся Новий Кодак (чи, як все частіше звучало в офіційних паперах, – Нові Кайдаки). Там існувала Свято-Миколаївська соборна церква, яка в 1700 р. мала 5, а в 1773 р. – 7 священиків [40, с. 134, 137]. Збільшення «штату» в значній мірі було викликане тим, що серед населення Запорозьких Вольностей утвердилася думка, що ікона Божої Матері з названої церкви чудотворна. Вперше про це заговорили козаки, які повернулися з-під Перекопу у 1739 р. і вважали, що вижили тільки завдяки своєму зверненню до ікони напередодні походу. Перед її образом молилися і гайдамаки перед виступами, а повернувшись із здобиччю, дякували за успіх [23, с. 113]. У 1770 р. ікону перенесли з вівтаря в новий кіот, що був виготовлений коштом військового осавула Василя Пишмича для поминання його хрещеного сина, який перебував у татарському полоні [7, с. 101]. Було наказано записати всі випадки чудодійного зцілення і залишити при іконі всі привіски, які приносили хворі [29, с. 4]. І все це при тому, що Духовний регламент та постанови духовного керівництва забороняли визнавати ікони чудодійними без засвідчення вищої духовної влади. За розпорядженням П.Калнишевського начальнику Старокодацького духовного намісного правління заборонялося навіть інформувати своє безпосереднє керівництво про перенесення ікони. Повідомлення було зроблене лише в 1776 р. Ікону повернули на старе місце, припинили читання молитовних співів до неї, що викликало невдоволення і ремствування серед населення Нового Кодака [37, с. 351].

В Старому ж Кодаку у 1748 р. митрополитом Тимофієм Щербацьким замість похідної було дозволено будівництво церкви в ім’я Архістратига Михаїла і в 1770 р. тут служили три священики [40, с. 180].

З огляду на релігійні потреби місцевого населення близько 1760 р. створено Старокодацьке духовне намісницьке правління. Незважаючи на свою назву, розміщувалося воно в Самарчику. Першим намісником став колишній козак Григорій Іванович Порохня. Це звання ставило його в безпосередню залежність від консисторії, але на практиці правління більше залежало від ласки Коша [23, с. 71]. До речі, з біографічного матеріалу про Порохню відомо про існування школи в Новому Кодаку [31, с. 112].

Взагалі старшина приділяла значну увагу релігійним питанням і не лише через свою побожність. Справа в тому, що церква виступала своєрідним «ідеологічним центром», через який можна було впливати на населення. Тому Кіш стежив за підлеглістю церков, особливо на прикордонних територіях (тобто тих, що межували з населеними пунктами, вже підпорядкованими російській адміністрації). З даного приводу О. Рябінін-Скляревський зазначав, що тут старшиною розгорталося будівництво нових храмів, аби «жителі не ходили до ландміліцьких ретраншементів і не потрапляли під вплив тих священиків» [31, с. 11].

Немає можливості зупинятися на відомостях про персональний склад священиків названих населених пунктів, тому читачам порекомендуємо звернутися до сучасних спеціальних досліджень, які подано в бібліографічних посиланнях. Зауважимо лише, що значна частина служителів церкви на Запорозьких Вольностях була пов’язана зі старшиною або ж походила безпосередньо з неї.

Треба сказати, що в другій половині XVIII ст. регіон все більше втягувався в загальноімперські плани. Крім зовнішньополітичної стратегії, викликає інтерес формування внутрішньої політики по відношенню до краю. 22 березня 1764 р. було створено Новоросійську губернію (з центром у Кременчуці), від цього ж числа видано «План роздач казенних земель в Новоросійській губернії» [20, с. 161]. На момент видачі названого документа він не мав безпосереднього відношення до запорозьких земель, але саме тут регламентувався і визначався механізм переселення, система розподілу і земельне право Південної України. І саме з «Плану» почала формуватися правова база землеволодіння в регіоні, на основі якої пізніше буде розподілено землі Війська Запорозького й облаштовано новий адміністративно-територіальний поділ.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Андриевский А. А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715 – 1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива. – Одесса, 1886.

2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів.1734-1775. Т. 2. – К., 2000.

3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ, 1713 –1776. / Упоряд. Гісцова Л. З., Демченко Л.Я. – К.: Наукова думка, 1994.

4. Багалій Д. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.

5. Беднов В. К биографии Лазаря Глобы / /Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі – ЛЕУАК). – Вып. 8. – Екатеринослав, 1912. – С. 317-320.

6. Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и казаков / /ЛЕУАК. – Вып. 10. – Екатеринослав, 1915. – С.217 – 263

7. Беднов. В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский и его труды по истории Екатеринославщины / /ЛЕУАК. Вып. 6. – Екатеринослав, 1910. – С. 89 – 115.

8. Біднов В. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значення. – Прага, 1925.

9. Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный Самарь с перевозом. Краеведческий очерк. – Днепропетровск: Пороги, 2000.

10. Векленко В. О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці / /Проблеми археології Подніпров'я. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 135 – 150.

11. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994.

12. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684. Катеринославська губернська архівна комісія. – Оп. 2. – Спр. 143. Новороссийский губернский прокурор. 1797 – 1804.

13. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т.2.

14. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т.8.

15. Егоров А. Екатеринославское блукание (1777 – 1792). – Екатеринослав: Товар-во «Печатня С.П.Яковлева», 1887.

16. Екатеринославский юбилейный листок. Апрель-май 1887. – Екатеринослав, 1887. – №7.

17. Там же. – № 15.

18. Журба О. І. «Устное повествование Н. Л. Коржа» в романтичному науковому дискурсі: нові підходи до проблеми авторства тексту / /Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 13-17.

19. Заруба В. Придніпров'я в походах російсько-українського війська на Крим в 1678 та 1689 рр. / / Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1990. – С.41-42.

20. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858). – М.: Наука, 1976.

21. Кавун М. Е. До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст. (слобода Половиця та її населення) / /Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип. 11. На пошану академіка НАН України П. Т. Тронька. – К.: Рідний край, 2000. – С. 50 – 61.

22. Лащенко Х. До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень/ /Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1998. – С. 96 – 105.

23. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998.

24. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971.

25. Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1997.

26. Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994.

27. Мицик Ю. А. Скільки років нашому місту? / /Січеславщина. Краєзнавчий альманах. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 19-30.

28. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукопису (далі – НБУ, ІР). – Ф. І. Збірка О. М. Лазаревського. – Спр. 54663. Материалы малороссийского историка В. Я. Ломиковского.

29. НБУ. ІР. – Ф.V. Хронологический каталог.- Спр.464.

30. НБУ. ІР. – Ф. Х. Архів журналу «Україна». – Спр. 15322; Полонська-Василенко Н. Втікачі в Південну Україну кінця XVIII сторіччя (стаття для збірника «Полуднева Україна»). 1932.
31. НБУ. ІР. – Ф. Х. – Спр.15323 – 15324: Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.
32. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1905 гг. Репринт. Изд. 1911 г. – Рига: Спридитис, 1990.
33. Репан О. А. Два документи з історії місцевого краю XVIII ст. / / Під знаком Кліо. Збірник статей на пошану О. Апанович. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – С. 35 – 39.
34. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
35. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностів / / Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя, 1999. – С. 411 – 491.
36. Стороженко О. Спомини про Микиту Леонтійовича Коржа / / Стороженко О. Твори. – Т. 1. – К., 1957. – С. 223-284.
37. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
38. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. (Репринт. изд. – Днепропетровск, 1991).
39. Фельдмаршал гр. Б. П. Шереметьев. Военно-походный журнал. 1711-1712 гг. / / Издания Военно-Ученого Комитета Главного Штаба / Под. ред. Ген. шт. полков. А. З. Мышлаевского. – СПб, 1898.
40. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия. – Днепропетровск: Дніпрокнига, 2000.
41. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (1734 – 1775). – Оп.1. Спр.16. Справа про створення комісії для розмежування старосамарських земель з гетьманськими порубіжниками. 1752 – 1761.
42. Там же. – Спр.52. Справа про збирання податків з посполитих, які жили на землях Війська Запорозького. 1758 – 1769.
43. Там же. – Спр. 111. Справа про перепис зайд із Гетьманщини і посполитих у поселеннях Запорожжя та ін. 1761 – 1762.
44. Там же. – Спр. 223. Справа про збирання відомостей про кількість загиблої худоби за зиму в паланках. 1768.
45. Там само. – Спр. 259. Справа про єврейських полонених, яких запорожці відбили у татар. 1770 – 1772.
46. Там же. – Спр.306. «Реестръ базарныхъ будокъ». 1761, 1763, 1766, 1771-1773.
47. Там же. – Спр. 314. «Дело о дозволеніи ис полской Украины у Войско Запорожское провозыть жыдамъ разные товары». 1772-1775.
48. Там же. – Спр. 355. «Дело о должныхъ жителствующим в Самарчике купцемъ Федоромъ Княсковимъ денгамъ». 1774.
49. Чернов Є. А. Доля земельної власності Лазаря Глоби (з історії соціально-економічних стосунків у Катеринославі кін. XVIII – поч. XIX ст.) / / Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Секція III. IV. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 1997. – С. 158-161.
50. Шалобудов В. Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости / / Проблеми археології Подніпров'я. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 123 – 134.
51. Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України / / Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – С. 92 – 97.
52. Швидько Г. К. Пошук істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 107 – 121.
53. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. Коптілов В. – К.: Український письменник, 1994.
54. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1, 3.
55. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск: Промінь, 1989.
56. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997.

РОЗДІЛ II

ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ЯК ГУБЕРНСЬКОГО ЦЕНТРУ

(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

1. Генезис Катеринослава – Дніпропетровська: традиційні та нові підходи

Проблема походження Катеринослава – Дніпропетровська знаходиться в полі зору дослідників, починаючи вже з першої половини XIX ст., і все ж тільки в останні десятиліття XX ст. вона стала об'єктом постійних наукових та політико-ідеологічних дискусій. В останні роки запропоновано нові підходи до визначення часу заснування та характеристики процесу формування Катеринослава – Дніпропетровська [45; 46, 5 – 13; 100, 110 – 114; 106, 141 – 146; 57, 128 – 153; 58, 19 – 30; 103, 107 – 121; 104; 5, 124 – 131 та ін.]. На теренах Південної та Східної України подібна ситуація, крім Дніпропетровська, склалася в Одесі, Сімферополі, Донецьку та інших потужних урбаністичних центрах. Передусім це стосується мегаполісів, що поглинули у своїй структурі низку населених пунктів різних типів та відмінного історичного віку. Водночас тільки в Дніпропетровську ця дискусія характеризується такою довготривалістю, значною кількістю протилежних точок зору стосовно генезису міста і розмаїтістю наукової та політико-ідеологічної аргументації опонентів. Однією з основних особливостей сучасної історіографічної ситуації з вивчення генезису Катеринослава – Дніпропетровська є те, що дискутується, в основному, історичний зв'язок Катеринослава Дніпровського (котрий історично переріс у сучасний мегаполіс), з його можливими історичними попередниками. Натомість значно менше досліджена проблематика «ранньої історії» Катеринослава – перші десятиліття будівництва та становлення губернського центру.

У літературі, присвяченій історії Катеринослава – Дніпропетровська, вже з XIX ст. утвердився і став майже загальновизнаним висновок про те, що місто виникло як принципово новий об'єкт стосовно існуючих наприкінці XVIII ст. декількох населених пунктів. Офіційна історіографія дореволюційної доби робила акцент, передусім, на акції урочистого закладення у 1787 р. Преображенського собору імператрицею Катериною II, австрійським імператором Йосифом II Габсбургом та Г.О. Потьомкіним, при цьому не забуваючи нагадати про перший невдалий досвід розміщення Катеринослава в місці злиття Кільчені та Самари. Не досить численні історіографи – науковці дореволюційної та радянської доби (наприклад, Д.І. Яворницький) прагнули дослідити процес формування та еволюції новоствореного регіонального (губернсько-намісницького) центру в усій його повноті. І все ж, ніколи не піддавався сумніву характер Катеринослава як індивідуального міського центру, що генетично є продуктом планомірної урбанізації Росії катерининської доби, яка проводилася згідно з європейськими ідейно-політичними та естетичними неокласичними настановами. Оскільки в останні 15 – 20 років дослідження проблеми генезису Дніпропетровська фактично зведене до полеміки з приводу «дати заснування» та з'явилися праці, автори яких пропонують, як правило, недостатньо аргументовані критерії для визначення нових «дат заснування» Дніпропетровська, є потреба зробити хоч би короткий огляд сучасного стану дослідження даної проблеми.

Традиційний історіографічний погляд на походження Катеринослава позиціонує його як цілком осібний від попередніх поселень на навколишній території, виразно новий міський організм, сконструйований царським урядом на засадах, кардинально відмінних від попередніх традицій життя на даній території (маються на увазі ідея, назва, характеристики політико-адміністративного центру, функції, архітектурно-просторове вирішення, соціальна структура). Відповідно дата урочистої закладки Катеринослава на Дніпрі (9 (22) травня 1787 р.) визнається початком «осілого буття» міста, яке утворювалося, говорячи сучасною мовою, як «модерний урбаністичний проект» (щоправда, на засадах російського імперського урбанізму) проект, що де в чому навіть випередив свій час. Місто це формувалося кілька десятиліть і, незважаючи на кризу першої половини XIX ст., у другій половині цього століття все ж змогло піднятися до рівня розвиненого регіонального центру модерного типу відповідно до первісно сформованих принципів. Основні риси такого підходу закладаються ще в першій половині XIX ст., стимульовані тимчасовою провінціалізацією Катеринослава. Інтелектуальна еліта нещодавно утвореного міста відчувала тимчасову інерцію в процесі його становлення, сприймала її як своєрідний культурний виклик, й вважала за необхідне всіляко сприяти розвитку Катеринослава саме за тими параметрами, що їх закладали його перші проектанти та будівничі.

Такий погляд на походження й призначення Катеринослава закладений ще в 40-х рр. XIX ст., першим історіографом Катеринослава архієпископом Гавриїлом (В.Ф. Розановим), який зробив наголос на відмінностях Катеринослава та попередніх населених пунктів з точки зору міських ознак, у соціокультурному контексті. Розглядаючи тимчасовий занепад Катеринослава наприкінці XVIII – на початку XIX ст., він ремствував, що Катеринослав «златом сиять понадеявшийся, он превратился в сосуд глиняный или в ту самую первобытную Половицу, на месте которой основался» [12, 459]. О. Єгоров відзначав у 1887 р., що Катеринослав «самий початок свого життя вважає з 1787 р.», «з закладення собору» російським та австрійським монархами та Г.О. Потьомкіним [29, 6, 18]. 9 травня 1887 р. Катеринослав офіційно відсвяткував свій 100-річний ювілей. У виданих з цього приводу «Екатеринославском юбилейном листке», монографічних працях М. Владимирова та К. Королькова послідовно проводилася точка зору, що місто Катеринослав веде відлік свого життя з 1787 р., і що закладалося воно як потужний поліфункціональний урбаністичний центр («третя столиця імперії»). Поступове набуття ознак модерності, пришвидшене з 1880-х рр., трактувалося саме як реалізація первісної ідеї міста, як органічний етап його розвитку (особливо це помітно в матеріалах «Юбилейного листка»). Ця концепція стала домінуючою в самосвідомості громадян та саморозвиткові модерного Катеринослава. Вона проводилася в численних публікаціях історико-краєзнавчого характеру й усіх офіційних документах до 1917 р. Праця «История города Екатеринослава» Д. Яворницького (написана 1937 р.) заснована на цій концепції, що стала на той час традиційною. Книга Яворницького навіть розвиває її, виходячи на певний історіософський, культурологічний рівень. Д.І. Яворницький чітко розрізняє Катеринослав, що розпочав своє історичне життя наприкінці XVIII ст., та результати попередніх колонізаційних процесів (зокрема, польського та запорозького). Фраза «Город Екатеринослав – всецело творение князя Г.А. Потемкина» вміщена автором на початку нарису [105, 15]. Опис процесу творення міста (кінець XVIII – середина XIX ст.) займає 70 % обсягу цієї роботи.

«Соціалістична модернізація» 1920 – 1930-х рр., супроводжувана демографічно-культурними трансформаціями в структурі міста (зокрема, підсиленням українського елементу), не змінила радикально цих поглядів. Соціалістичний Дніпропетровськ, що поступово перетворювався на мегаполіс у другій половині XX ст., цілком органічно апелював в історичній самосвідомості до масштабних потьомкінських проектів, до їх поступової реалізації й утворення спочатку імперського, а потім соціалістичного індустріального модерного центру. Стосовно конкретної «дати заснування», як сакральної позначки відліку життя міста, то навіть в середині XX ст. 1787 р. вважався датою заснування Дніпропетровська, про що свідчить аналіз текстів історико-краєзнавчих праць 1950-х – першої половини 1970-х рр. [див. приміром 20; 47]. На початку 1970-х рр. виникла ідея починати літочислення Дніпропетровська від Катеринослава І, а не Катеринослава ІІ (Дніпровського). Тоді ж з'явилася низка наукових та популярних праць, спрямованих на реконструкцію історії Катеринослава І. Чому був поставлений наголос на Першому Катеринославі (Кільченському) та кристалізована нова дата заснування Дніпропетровська? Якщо придивитися ближче, стане зрозумілим, що ми маємо справу не стільки з конкретно-науковими або політичними чинниками, скільки з трансформаціями ідентичності мешканців індустріального мегаполісу.

Російська версія світового урбанізму XVIII – XIX ст. (як і інші урбаністичні практики в багатьох культурах) заснована на тому, що генезис і характер розвитку міста визначає переважно держава. Проте в Росії юридичний та адміністративно-політичний чинники майже завжди домінували над власне економічними в домодерну та ранньомодерну добу. Масштабний проект урбанізації Росії катерининської доби – проект, заснований на загальноєвропейських культурних імперативах доби Просвітництва – складається з кількох сотень «малих урбаністичних проектів»: від кардинальної перебудови давніх міст до творення цілком нових міських організмів. До того ж, місто петровської та катерининської доби в першу чергу розуміється як політико-адміністративний центр, який, будучи закладеним юридично, залежно від успішності його «вживлення» в наявний культурний грунт, може «переноситись». Кожен такий «проект urbis», залежно від обставин, може отримувати не одну реалізацію, аж до успішного втілення. Три Оренбурги. Два Катеринослави. В такому сенсі Дніпропетровськ як модернізаційний російсько-радянський проект наприкінці радянської доби та напередодні приходу пострадянського Постмодерну відчув потребу у зверненні до глибинних основ свого існування, до первісного проекту «Катеринослав», який закладався саме у 1776 р.

Корені такої концепції слід шукати в історіографії XIX ст., коли майже в усіх працях, присвячених історії Катеринослава, розгляд починався з Катеринослава Кільченського. Приміром, О. Єгоров у рік столітнього ювілею Катеринослава в нарисі з характерною назвою «Екатеринославское блукание» зазначав, що «місту Катеринославу раніше, ніж він усівся на тому місці, де знаходиться він у наш час, прийшлося побродити більше десятка років по околицях. Перше поселення міста було на річці Самарі..., потім місто перейшло на деякий час у с. Нові Кайдаки і тільки з 1787 р. почало будуватися там, де ми знаходимо його тепер» [29, 3]. Д.Багалій висловлював думку, що «Катеринослав не один раз переходив з одного місця на друге» [1, 46]. Учень Д.Яворницького П. Козар у 1920-х рр. стверджував, що «опріч свого третього місця оселення Катеринослав має п'яту назву» [49, 40-41]. А сам його вчитель дещо пізніше, в «Истории города Екатеринослава» 1937 р., зазначив, що «для основания Екатеринослава сперва избрано было место при впадении речки Кильчени в левый приток Днепра – в р. Самару...» [105, 31].

Погляд на Катеринослав як на історико-політично-культурно-духовну цілісність і про його перенесення знайшов домінуюче відображення й у працях 1950 – 1960-х рр.: як у краєзнавчих виданнях [наприклад 47, 165 – 175; 20, 10], так і в роботах фахівців, зокрема, в монографії О.Дружиніної [25, 80, 150, 176, 259].

Історія Катеринослава Кільченського традиційно розглядалася майже в усіх роботах і трактувалася як перший, недосить вдалий, досвід будівництва губернського центру, котрий згодом був перенесений на правий бік Дніпра. На початку 1970-х рр. суттєво активізувалося дослідження історії Катеринослава І. Евристичні дослідження з метою пошуку нових джерел проводилися у 1972 р. співробітниками Дніпропетровського історичного музею та обласного архіву [98]. Згодом з'явилися стаття Ф.Ратушного [82, 113-117], декілька розвідок у місцевій пресі та монографія С.Ревського (1974), де історія Катеринослава І детально розглянута з історико-архітектурної точки зору на базі переважно архівних джерел – урядових розпоряджень, картографічних матеріалів, проектів міста і окремих споруд [83]. Винайдення масиву джерел з історії Катеринослава І в архівосховищах Москви та Ленінграда і поява низки робіт дали підстави офіційним органам визначити датою заснування Дніпропетровська 1776 р. (як дату початку існування Катеринослава І) [98] й урочисто відсвяткувати у 1976 р. 200-річний ювілей Дніпропетровська [14].

Протягом 1970 – 1980-х рр. 1776 р. став загальноприйнятою «точкою відліку» життя сучасного Дніпропетровська і в такому сенсі розглядався в багатьох, якщо не в усіх історико-краєзнавчих роботах, збірниках документів, путівниках по місту. У пострадянську добу, коли плюралізація підходів до проблеми генезису Дніпропетровська досягла граничної межі між наукою та політикою, традиційне системне концептуальне бачення витоків мегаполісу, тим не менш, залишилося в силі й активно функціонує. 1776 рік як дата заснування Катеринослава – Дніпропетровська органічно кристалізувався в ідентичності та історичній свідомості більшості городян. У вересні 2001 р. Дніпропетровськ урочисто відсвяткував 225-річний ювілей (від дати заснування 1776 р.).

Цей історіографічно-культурологічний аналіз засвідчує, що практично два століття історія двох Катеринославів не тільки не протиставлялася один одному, а становила єдину цілісну еволюційну картину виникнення Катеринослава, де Перший та Другий Катеринослав, незважаючи на суттєві різниці між ними, розумілися як генетично пов'язані один з одним міські організми. Згідно із цим, рік заснування Катеринослава в місці впадіння р. Кільчень у Самару розуміється як точка відліку першої реалізації міста як «урбаністичного проекту» й утворення політико-адміністративного центру, а 1787 р. – дата остаточної фіксації цього проекту на місці й початок «осілого життя» Катеринослава.

Протиставлення двох Катеринославів та пошуки інших попередників для Дніпропетровська відбулися вже наприкінці радянської доби, в умовах Постмодерну, що було спробою кинути виклик традиційним культурним ієрархіям та стереотипам. Аналіз історичних публікацій засвідчує виникнення протягом кінця 1980 – початку 2000-х рр. низки нетрадиційних підходів до проблеми витоків сучасного Дніпропетровська. Основна риса їх – прагнення запропонувати нові «дати заснування» міста. В якості вихідних для дати заснування сучасного Дніпропетровська були запропоновані чіткі або приблизні дати виникнення таких населених пунктів, як Старий Кодак, Новий Кодак, Половиця, Самар. Таким чином, робиться наголос на ролі окремих населених пунктів литовсько-польської або козацької доби в Дніпровському Надпорожжі, які ввійшли до складу Катеринослава – Дніпропетровська на різних історичних етапах. Виняток тут становить слобода Половиця, на місці якої спочатку й було, власне, засноване місто Катеринослав (Дніпровський).

Автором «кодацької візії» є Ю.Мицик [57, 128-153; 58, 19-30]. Наприкінці 1980-х рр. він висловив точку зору, за якою датою заснування Дніпропетровська слід вважати 1635 р. – дату побудови фортеці Кодак, залишки якої знаходяться зараз у Дніпропетровському сільському районі на відстані бл. 2,5 км від південної межі міста. Старий Кодак XVII – початку XVIII ст. дослідник кваліфікує як місто, на відміну від більшості попередніх праць, де його називали тільки фортецею. Пропонується теза про начебто виняткову роль Кодака (Старого) як центру урбанізаційних процесів у Надпорожжі: «Потужна твердиня не тільки поклала початок нашому місту, але й сприяла інтенсивному заселенню його околиць» [57, 133]. В низці науково-популярних розвідок Ю.А. Мицика декларується зв'язок ряду населених пунктів XVII – XVIII ст. (Старий Кодак, Новий Кодак, Половиця) та пізнішого Катеринослава на Дніпрі: «У 80-х роках XVIII ст. царський уряд перейменовує комплекс поселень на чолі з Кодаками в м. Катеринослав, дещо зміщуючи центр головного губернського поселення, прив'язуючи його до поселення Половиця, котре знаходилося якраз між Старим та Новим Кодаками» [57, 153]. Стосовно генезису губернського Катеринослава на Дніпрі висловлена думка, що «царський уряд вирішив перенести губернський центр на нове місце й поставити його, «не мудрствуя лукаво», в зону реально існуючого міста Кодак, одночасно проголосивши закладення міста» [57, 152].

Іншими населеними пунктами, що зараз претендують на звання «першопоселення» щодо сучасного Дніпропетровська, є правобережні Новий Кодак та Половиця та лівобережний урбаністичний об'єкт – Самар. Твердження про зв'язок Нового Кодака (центру Кодацької паланки Війська Запорозького) та Катеринослава Дніпровського звичайно ґрунтуються на матеріалах праці єпископа Феодосія (Макаревського) (1880), зокрема його вислові, що «во многих местных бумагах, даже оффициальных, в это время, особенно в 1787 – 1791 г.г., Новый Кайдак именовался – Екатеринославом» [97, 139]. Д.Яворницький, який глибше за попередників розібрався в історії Катеринослава, розглядав Новий Кодак в такому сенсі, як перехідну структуру, котра тимчасово виконувала функції губернського міста під час будівництва Катеринослава [105, 37-38]. На противагу Д.Яворницькому, А.Бойко не обмежує роль Нового Кодака у будівництві Катеринослава тільки форштадтом (передмістям). Дослідник вважає, що Новий Кодак в кінці 1780 – на початку 1790-х рр. не заміняв губернське місто, а «був ним фактично й юридично» [6, 67]. Питання про зв'язок Нового Кодака й Катеринослава II ставить і В.Я.Яценко [106, 142-143].

Слобода Половиця – населений пункт сільського типу – виникла в середині XVIII ст. і знаходилась на території центральної частини сучасного Дніпропетровська. Історія Половиці викладена в праці Феодосія (Макаревського) та у спогадах Микити Тарана (Коржа), відомості з її історії вміщувалися в багатьох історико-краєзнавчих виданнях XIX – XX ст. Аналіз сучасних публікацій свідчить, що наголос на ролі Половиці в початковій історії м. Дніпропетровська та пропозиції вважати дату її виникнення вихідною для сучасного міста зробили письменник В. Заремба [37], історики Г.Швидько [104] та В. Степаненко [90]. Основний тезис дослідників полягає у відзначенні безпосередньої територіальної спадкоємності Катеринослава щодо Половиці, адже розбудова новоутвореного міста кінця XVIII – початку XIX ст. проходила на території давньої слободи.

Погляд, представлений у книзі В. Бінкевича та В. Камеко (2000), локалізує один з населених пунктів козацької доби – городок Самар (згаданий в напівлегендарному універсалі Стефана Баторія у 1576 р.) у лівобережній частині сучасного Дніпропетровська, на території селища Шевченка. В цій праці подається картина історичного розвитку різних поселень лівобережжя Дніпра в ареалі гирла Самари з давньоруських часів, завершуючи Катеринославом I [5]. Пропонується точка зору, що «датою заснування міста [Дніпропетровська – М.К.] може бути згадка про місто Самарь у 1576 р.» [5, 130]. Археологічні дослідження останніх років, що проводяться вченими ДНУ, підтвердили локалізацію Самарі й надали підстави вважати Самар розвиненим урбаністичним центром XVI – XVII ст. В пресі 1990-х рр. також ставилося питання про культурні витоки сучасного Дніпропетровська від візантійського монастиря, який нібито існував на Монастирському острові в центральній частині сучасного Дніпропетровська протягом IX – XIII ст.

В цілому ж, останній етап історичного осягнення проблеми генезису Катеринослава – Дніпропетровська (кін. 1980 – поч. 2000-х рр.) цілком відповідає плюралізму пострадянської доби. Це, в першу чергу, практично повна відсутність синтетичних науково-дослідних праць з даної проблематики. Натомість своєрідний «інформаційний вибух» у вигляді десятків нарисів або розвідок науково-популярного характеру та культурно-політичних заяв у місцевій та центральній пресі [з приводу останнього див. 87, 1; 92, 5; 80, 3; 39, 1; 8, 413 – 431 та ін]. Криза модернізації та традиційних структур спричинила численні звернення до «докатеринославських» пластів в історії осілого життя на теренах Надпорожжя. При цьому можна констатувати, що 1) присутня виразна ідеалізація та декларативна абсолютизація урбанізаційного досвіду домодерних пластів; 2) дослідження генетичних зв'язків між різними урбаністичними об'єктами майже не проводиться, залишаючись на рівні декларацій.

Нагальною потребою сьогодні є переосмислення історичного буття всього міста, а найперше, проблеми його генезису, не відмовляючись емоційно від тих чи інших історичних пластів і не прагнучи їх редукувати, звести до простої констатації фактів. Потрібно спертися на традиційний системний підхід та похідні від нього візії як на своєрідний культурний стрижень, при цьому професійно використовуючи деякі цінні ідеї та здобутки останнього періоду. В цьому сенсі уявляється необхідним: 1) підняти розуміння й дослідження проблем генезису складних урбаністичних структур (якою є й мегаполіс Дніпропетровськ) на новий теоретико-методологічний рівень із залученням світового досвіду; 2) подолати ціннісний та методологічний хаос в цій галузі шляхом настанови на появу нових комплексних синтетичних робіт. Текст цього розділу, що базується на матеріалах дисертаційного дослідження М.Кавуна «Походження та рання історія міста Катеринослава» (2003) [45] та ще декількох десятків його публікацій [див., зокрема 43, 104 – 110; 46, 5 – 13; 41, 259 – 264; 42, 147 – 153; 44, 138 – 145], видається першою спробою такого синтетичного дослідження з часів кризи радянського способу мислення.

В цілому, наукова проблема походження Катеринослава-Дніпропетровська має різні варіанти вирішення, зважаючи 1) на кількість побутуючих поглядів на виникнення міста та 2) плюралізм тлумачень понять «місто», «урбанізм», «урбанізація» та всього цього змістовного ряду, а особливо в місцях «зустрічі» різних культурних та державних систем (що є характерним для Степового Подніпров'я та Причорномор'я в цілому). Спостереження над дослідженнями проблеми генезису Катеринослава з кінця 1980-х рр. приводять до висновку, що необхідно зберегти імператив суто наукового чинника, на противагу ідеологізації та політизації цього питання. Цьому має сприяти тільки ретельне студіювання теоретичних пластів світової урбаністики, орієнтація на всебічне дослідження джерельних комплексів, й, звісно, неухильне дотримання принципів наукової дискусії.

Стосовно раннього Катеринослава ці тези виявляються в наступному. Автор цього розділу вважав за потрібне подати читачеві основний нарис генезису та становлення Катеринослава, не загублюючись, однак, у критичній масі фактичного матеріалу, що добре представлена в більшості праць, присвячених історії міста (від Гавриїла (Розанова) до праць початку XXI ст., і, звісно, в «Истории города Екатеринослава» Д.Яворницького). Замість переважно конкретно-історичного описового характеру викладу, автор прагнув подати розвиток міста під аналітичним кутом зору як частину світового та регіонального урбанізаційного процесу в контексті конкуренції урбаністичних традицій у культурконтактному, т.зв. Фронтерному просторі. Що стосується джерельної бази дослідження, то, як відомо, більша частина архівних джерельних комплексів з ранньої історії міста, що зберігалися на місці, загинула під час воєнного лихоліття середини XX ст. Саме тому ми намагалися комплексно залучити збережені неопубліковані джерела різних типів і видів переважно з санкт-петербурзьких та московських архівів, використавши, звісно, й ті крихти, що залишилися в Дніпропетровську. Автор свідомий того, що поданий в цій книзі результат студіювання дискусійного кола проблем відносно генезису та становлення Катеринослава – Дніпропетровська – є лише кроком на шляху подальшого наукового осягнення урбаністичної проблематики.

2. Урбанізація Північного Причорномор'я: ретроспективний погляд у контексті методологічного плюралізму світової урбаністики

У численній світовій урбаністичній літературі не існує загальноприйнятого визначення поняття «місто». В енциклопедичних виданнях місто характеризується як надзвичайно багатоплановий соціальний організм, складний економіко-географічний, архітектурний та інженерно-будівельний, культурний комплекс. Сутність міста визначається через його особливий правовий статус та відмінності з іншими формами розселення, насамперед з селом (зайнятість більшості мешканців «у ремісничо-промисловому виробництві, в торгівлі й транспорті, а також в адміністрації та в різного роду культурних і суспільних установах і вільних професіях...» [33, 1585]). Місто виконує функцію господарського, культурного й адміністративного центру для навколишнього району. Критерії віднесення поселення до категорії міст історично змінювалися [18, 129]. Надання міського статусу щодо будь-якого поселення оформлюється юридично. Вчені-урбаністи схильні до думки про неможливість знайти загальне визначення міста щодо всього часу його існування у межах регіону і навіть цілої країни [див. приміром 107, 204-205]. Немає міста чи села взагалі – у кожну епоху ці поняття мали конкретний економічний, соціальний, політичний, культурний зміст [55, 115]. Водночас не піддається сумніву дихотомія між містом та селом як двома протилежними культурно-цивілізаційними формами.

У переважній більшості історичних досліджень як у Росії, так і в Європі та США датування витоків історичного розвитку міст здійснюється на основі системного підходу, котрий надає вирішального значення моменту формування сталих міських ознак згідно з прийнятими в різні епохи критеріями; здебільшого це асоціюється з юридичним оформленням міського статусу (в Європі – надання магдебурзького права, в Росії XVIII – XIX ст. – указ імператора і т.ін.). Згідно з цим початок історії міста прив'язується до дати виходу відповідного документа про заснування міста або про надання поселенню міського статусу. Цей принцип іноді називається «указним», а сфера його дії обмежується територією Російської імперії. Проте в Західній і Центральній Європі відправною точкою літочислення міста часто вважається документ (грамота, указ) про надання магдебурзького права, тобто літочислення здійснюється на основі того ж принципу. В Російській імперії міський статус надавав указ імператора. Відповідно датою заснування міста здебільшого вважалася дата виходу відповідного правового документа. В російській дореволюційній історіографії системний підхід мав ключове значення при визначенні історичного віку міст. Основним критерієм літочислення міста визначалася наявність міських ознак на підставі відповідних правових актів. Відносно Південної України вважалося, що більшість міст регіону виникла у другій половині XVIII ст. (праці А. Скальковського, Д. Багалія та ін.). В радянські часи системний підхід зберіг своє значення, усталені уявлення про початкову історію міст не зазнали радикальних змін (монографії О.Дружиніної, В.Кабузана, В.Тимофієнка та ін.).

Новий етап дослідження проблеми генезису міст Південної України розпочався наприкінці 1980-х рр. і триває досі. Він проходить під гаслом «подовження» історичного віку сучасних міст, причому майже повністю заперечується системний підхід. Противники цього підходу опонують російській та радянській історіографічній традиції, проте і в українській історіографії, в тому числі зарубіжній українiстиці, усталеним є системний підхід, згідно з яким виникнення більшості міст регіону пов'язується з колонізацією другої половини XVIII – початку XIX ст. Скажімо, в «Енциклопедії українознавства» зазначено: «Назагал у другій половині 18 і на початку 19 в. в Степовій Україні (без Криму) постало 22 міста, а тільки 4 залишилося з турецьких чи татарських часів» [33, 1592]. З мапи «Хронологія виникнення міст українських земель» видно, що ці міста – Білгород (Дністровський), Очаків, Цюрупинське (кол. Олешки) та Берислав [33, 1586]. Щодо сучасного Дніпропетровська тут висловлена думка, що «Катеринослав був заснований колонізатором Південної України кн.Г.Потьомкіним 1783 р. на місці запорозького с. Половиця, збудованого козаком Глобою...» [32, 543].

Друга половина XVIII ст. характеризується стабілізацією в Північному Причорномор'ї й, з одного боку, демонструє перемогу зовнішнього чинника в характері урбанізації, з іншого – засвідчує кардинальні типологічні зміни в характері урбанізаційних процесів на території Степової України й Чорноморського узбережжя. Економічна функція міст дедалі зростає, висуваючи вимоги трансформації давніх та формування нових міст – поліфункціональних центрів модерного типу, позбавлених явного домінування усталеної на даній території військової функції, натомість – з комплексом розвинених адміністративної, економічної та культурної функцій (Рис. 1). Ця тенденція в історичній перспективі стала домінуючою на теренах Північно-Причорноморського регіону вже в наступному, дев'ятнадцятому столітті. Але в останній чверті XVIII ст. стрімко втрачає панівне значення тип міста, заснований передусім на концентрації військової сили. Зі

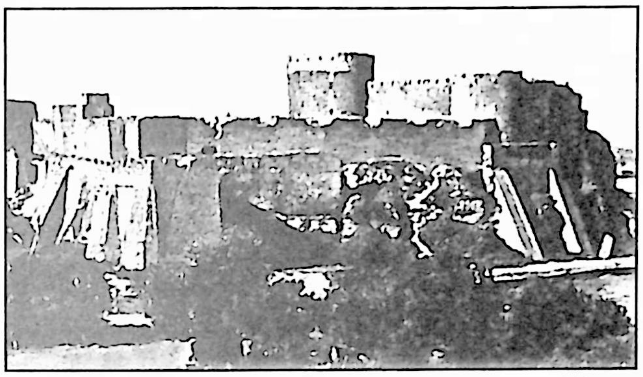

Білгородська фортеця у гирлі Дністра. XIII-XV ст. Літографія XX ст.

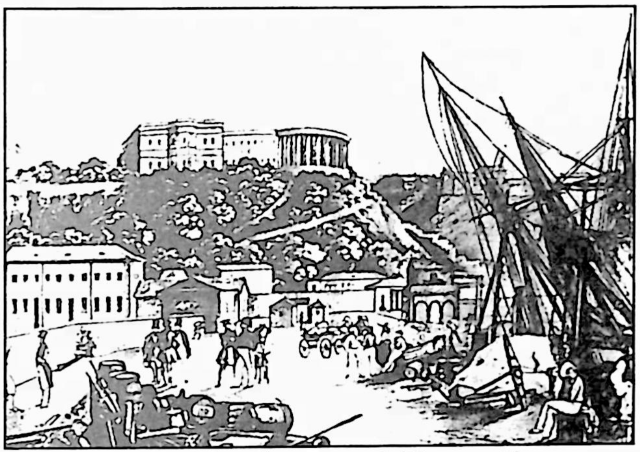

Одеса. Вид з Малої пристані. Літографія середини XIX ст.

Рис. 1. Еволюція типології міст на Півдні України

зміною вимог щодо сутності й функцій міст єдино можливим шляхом «самозбереження» існуючих міських центрів була кардинальна трансформація їх внутрішньої структури та середовища. Якщо давні міста не могли відповісти на ці нові соціокультурні виклики (особливо притаманні модернізаційній добі), вони втрачали перспективи розвитку, консервувалися й деградували. У більшості давніх міст регіону для цього не вистачило потенційних ресурсів, наприкінці XVIII ст. з них зберегли міський статус лише декілька. Натомість в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. відбувається інтенсивне виникнення нових міст, лише опосередковано пов'язане з попереднім урбанізаційним досвідом. Стрімка урбанізація регіону відбулася в рамках російського колонізаційного проекту для причорноморського регіону («Новоросія»). З'явився новий для даного регіону (за винятком Криму) тип міста – модерний поліфункціональний центр. Відповідно становлення нових міст являло собою якісно новий процес, з іншими визначальними характеристиками, ніж у попередні історичні епохи.

Ключове стратегічне значення території Дніпровського Надпорожжя в ареалі Середнього й Нижнього Подніпров'я обумовило розвиток тут урбанізаційних процесів. Однак повільний характер урбанізації був зумовлений дією комплексу протилежних чинників. Показово, що задовго до появи Катеринослава на території, яка завжди відзначалася вигідним географічним та стратегічним положенням, склалися передумови виникнення та розвитку різних типів осілих міських поселень. Дніпро, у місці впадіння одного з найбільших допливів – Самари, утворював великий залом і повертав праворуч, зустрічаючи на своєму шляху пороги – виходи порід Українського кристалічного щита. Місцевість перед порогами й після них у районі острова Хортиця – являла собою стратегічний вузол, володіння яким забезпечувало контроль над регіоном, своєрідні ворота до південноукраїнських степів. Ця особливість характерна для всього часу залюднення Дніпровського Надпорожжя, принаймні до кінця XVIII ст.

Виходячи з аналізу природної та культурної специфіки ареалу Дніпровського Надпорожжя, мова може йти не про поділ історії сучасного Дніпропетровська на доурбаністичний та власне урбаністичний етапи [100], а про декілька етапів урбанізації в ареалі сучасного Дніпропетровська, які характеризуються різним рівнем інтенсивності. Результатом урбанізації на кожному етапі було виникнення одного - декількох міських (та протоміських) поселень; проте через втрату інтенсивності згодом відбувався їх занепад. Отже, йдеться не про етапи розвитку єдиного міста, а про послідовний розвиток та занепад різних типів міських (та протоміських) організмів в ареалі сучасного Дніпропетровська, що належать різним культурним та урбаністичним традиціям.

На наш погляд, можна виділити три фази урбанізації на території Дніпровського Надпорожжя: 1) давньоруська доба (XI – XIII ст.) – т.зв. Ігренське місто; 2) польсько-литовська та козацька доба (XVI – середина XVIII ст.) – Самар, Старий та Новий Кодаки; 3) остання чверть XVIII ст. – Катеринослав Кільченський та Катеринослав Дніпровський [45, 11]. Етапи урбанізації характеризуються різним рівнем інтенсивності формування міських ознак та еволюцією типологічних ознак у розвитку міських (протоміських) організмів: місто-економічний центр (тезис) > місто-фортеця, центр контролю й зосередження владних органів, водночас із ознаками економічного життя (антитезис) > місто – поліфункціональний центр з адміністративною, економічною, культурною функціями, натомість відсутністю військової (синтез) [45, 11]. Тобто, можливо проводити паралелі з урбанізацією давньоруських часів, але вже на якісно новому рівні: 1) урбанізація на економічному підґрунті, виникнення неукріпленого міста – центру ремесла й торгівлі (Ігренське місто); 2) формування міських поселень з провідною військово-адміністративною функцією у векторі політики різних державних утворень, водночас із помітним рівнем розвитку економічних функцій (Самар, Кодак, Новий Кодак, думається, сюди можна віднести й Катеринослав І, оскільки військова функція все ж домінувала); 3) урбанізація комплексного характеру на економічному підґрунті, яка відповідала адміністративним потребам й соціокультурній політиці імперії (Катеринослав ІІ).

3. Проект «Катеринослав» та його перша реалізація – Катеринослав Кільченський

Остання третина XVIII ст. характеризується інтенсифікацією урбанізаційних процесів в ареалі сучасного Дніпропетровська, що привело до виникнення сталого міського поліфункціонального центру – Катеринослава Дніпровського – Дніпропетровська. Перша спроба утворення такого міста у вигляді Катеринослава І (Кільченського) виявилася невдалою. Історична доля двох Катеринославів досить вдало репрезентує складність та суперечливість процесу становлення нових міст в умовах швидких змін геополітичної ситуації в регіоні. Водночас вона здатна дати багато для розуміння сутності та ресурсних можливостей потужної колонізаційної політики імперії. Дискусійним є співвідношення та генетичний зв'язок Катеринослава І (офіційно відомого з 1776 р.) та Катеринослава ІІ (офіційно заснованого в 1784, а фактично 1787 р.). Тому звернімося до питань: чи існує історична спадкоємність (континуїтет) у розвитку цих двох міст і яку роль відіграв Катеринослав І (існував офіційно з 1776 по 1794 рр.) у формуванні міста на Дніпрі? Передусім слід виділити чинники, дія яких обумовила вельми незвичний характер розвитку нового міста. Найбільш відома відповідь на таке питання – невигідні географічні умови розташування Катеринослава І. Цей погляд, на нашу думку, не є єдино правильним. Вважаємо, що уповільнені темпи зростання і, як наслідок, переведення Катеринослава на нове місце обумовлені цілим рядом причин, що визначали динаміку розвитку краю в другій половині XVIII ст. У першу чергу, слід враховувати певну геополітичну ситуацію та її трансформацію у 1770 – 1780-х рр. [42, 149].

В результаті перемог російської армії у двох російсько-турецьких війнах 1768 – 1774 рр. та 1787 – 1791 рр. землі Північного Причорномор'я повністю відходять до Російської імперії й паралельно з цим розпочинається широкомасштабне заселення й освоєння (колонізація) краю. У 1775 р. територія сучасного Півдня України, яка вже знаходилась під контролем Росії (Новоросійська губернія – з 1764 р.), була поділена на дві губернії: Новоросійську та Азовську. До першої відійшли землі між Бугом та Дніпром, а до другої – між Дніпром та Доном. У тому ж 1775 р. до складу цих губерній включили й землі ліквідованої Запорозької Січі. Для управління великою територією терміново потрібно було утворити потужний губернський політико-адміністративний центр. Одразу після створення Азовської губернії призначений її губернатором «генерал-майор и кавалер» Василь Чертков розпочав діяльність по утворенню нового губернського центру, вирушивши за дорученням Г.О. Потьомкіна у подорож територією губернії з метою пошуку місця для нього. Таким центром став Катеринослав І. Поширеною є думка С.Б. Ревського, що місце для Катеринослава І, як і перші проекти, були затверджені в 1776 р. [84, 6], хоча, за словами автора, підготовка будівництва розпочалася у другій половині 1775 р. [83, 14]. Дослідники не дійшли єдиної думки щодо часу вибору місця для центру Азовської губернії: влітку 1774 р.; влітку 1775 р. або навіть в середині літа 1777 р. У першій половині 1775 р. назва і місце губернського центру ще не були визначені остаточно. Місце розташування губернського міста – центру Азовської губернії вже було підібрано на р. Кільчень при впадінні її в р. Самару – воно зазначено на «Примерной генеральной карте Новороссийской и Азовской губерний», складеній 18 червня 1775 р. [22]. Однак В. Чертков у рапорті від 18 серпня 1775 р. зазначав: «Азовская губерния учреждена вновь и во оной необходимо нужно иметь для важных строений а особливо есть ли повелено будет строить вновь губернской город архитектора...» [81, 58]. В рапорті від 25 липня 1775 р. В. Чертков наполягав на заснуванні асигнаційних банків «как для Новороссийской губернии в городе Кременчуге, так и для Азовской, на первой случай, в крепости Белевской, а потом где будет в оной губернский город или где за способнее усмотрится...» [81, 75-76]. Аналіз картографічних джерел підтверджує, що ідея будівництва губернського міста на р. Кільчені остаточно оформилася в другій половині 1775 р. На плані, датованому 17 жовтня 1775 р. [15, 2], територія запроектованого міста повністю відповідає контурам майбутнього Катеринослава І. Отже, влітку-восени (до жовтня) 1775 р. в урядових колах Росії було остаточно вирішено питання про будівництво губернського міста – центру Азовської губернії із розташуванням його на р. Кільчені при впадінні її у р. Самару (Рис. 2). На плані 17 жовтня 1775 р. ще відсутня назва міста, вочевидь, пошук її продовжувався.

11 січня 1776 р. Катерина II видала указ про затвердження матеріалів укріплень Нової Дніпровської лінії, з включенням до них відомостей про будівництво губернського міста [83, 15]. Таким чином, рішення про будівництво губернського міста було юридично оформлене на найвищому державному рівні. Однак назви міста ще немає і в цьому указі.

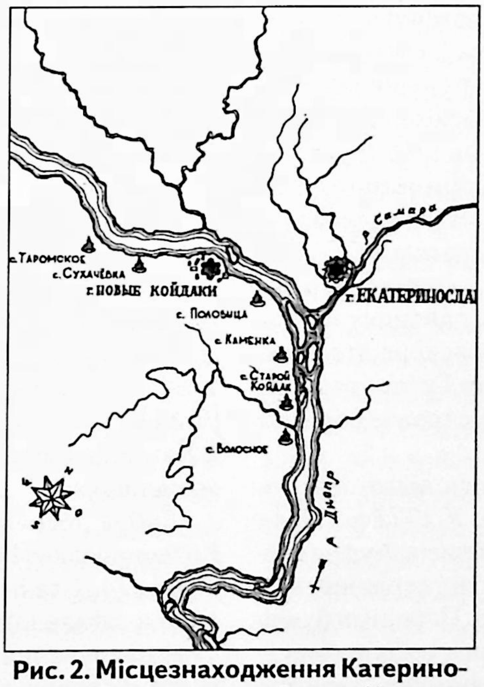

Рис. 2. Місцезнаходження Катеринослава Кільченського. З мапи Новоросійської губернії кінця 70-х - початку 80-х рр. XVIII ст. (З книги С.Б.Ревського «Екатеринослав Кильченский», 1974)

Проектні роботи по будівництву губернського міста проходили в кінці 1775 – протягом першої половини 1776 р. 16 квітня 1776 р. Г.О.Потьомкін повідомив азовського губернатора В.Черткова, що він отримав указ Правлячого Сенату, де наказувалося надати плани й кошториси на кам'яні будівлі губернського міста Катеринослава [22; 83, 15]. Й уже 23 квітня 1776 р. Чертков подає зворотний рапорт Г.О.Потьомкіну, де зазначає: «Во исполнение повеления Вашей Светлости [направляю] проект на построение губернского города Екатеринослава на речке Кильчене, недалеко от впадения ее в реку Самару, с подлежащим планом, профилями, фасадами и со сметами [...] Полагаю на постройку губернского города, как по сметам явствует, сто тридцать семь тысяч сто сорок рублев тридцать две копейки с половиною...» [15, 3 зв.; 19, 25].

У поданих Василем Чертковим перших кошторисах на кам'яні будівлі губернського міста, датованих серединою квітня 1776 р., воно вже іменується Катеринославом [15, 3 зв. – 4]. Отже, можна стверджувати, що назва міста обрана між жовтнем 1775 та квітнем 1776 р., найімовірніше – між січнем – квітнем 1776 р.

22 жовтня 1776 р. датований ордер Потьомкіна з приводу подання на адресу Сенату рапорту про призначення коменданта у губернське місто [22]. 2 лютого 1777 р. Г.О. Потьомкін видає ордер азовському губернатору В.О. Черткову, в якому, зокрема, сказано: «Присланные ко мне от вашего превосходительства планы: 1. Четырем крепостям 2 ротных команд. 2. Кирилловской крепости. 3. Губернскому. 4. Провинциальным городам. 5. Генеральную карту Днепровской линии, подписав, возвращаю при сем к вашему превосходительству, по которым и извольте продолжать строения оных...» [19, 26, 28]. В цьому документі розбудова губернського міста на початку 1777 р. фіксується як така, що вже проходила і яку необхідно було продовжувати, а не починати. З вищенаведених джерел стає зрозумілим, що 1) юридично губернське місто Катеринослав існує з 1776 р.; 2) офіційної церемонії фактичної закладки першого каменя міста не було й власне підготовчі роботи (розпочалися у 1776 р.) послідовно перейшли у будівництво основних споруд міста. Таким чином, можна вважати, що Катеринослав І (Кільченський) почав своє історичне життя у 1776 р.

Частина дослідників (зокрема, В.І.Тимофієнко) вважає, що завдання обрати вигідну територію для губернського міста В.О.Чертков вирішив недостатньо кваліфіковано, про що свідчить обрана лісиста й заболочена місцевість при впадінні р.Кільчень у р. Самару, у восьми верстах від лівого берега Дніпра [93, 102]. Насправді ж нове губернське місто проектувалось як місто-фортеця поблизу Дніпровської (або Нової Дніпровської) лінії фортець (почала будуватися з 1770 р.). Місце для Катеринослава І було обрано дуже вдало з точки зору безпеки під час військових конфліктів. Згодом, в умовах стрімких геополітичних змін, воно дійсно стало заважати місту ефективно виконувати покладені імператорським урядом функції – управлінського та економічного центру. М.М. Владимиров ще в 1887 р. зробив сміливий висновок з ордера Г.О.Потьомкіна від

23 вересня 1786 р., де рекомендувалося перевести Новомосковськ (перейменований Катеринослав I) «на возвышеннейшее место к Богородичному ретраншементу». Дослідник пише: «Из этого ордера можно заключить, что если Чертков в 1777 году и выбрал место для основания Екатеринослава [дата вибору місця в кінці XIX ст. дискутувалася – М.К.], то Потемкин не был с этим согласен... Очевидно, «великолепный князь Тавриды» предвидел неудобства от низменного положения города, что и действительно вынудило переселение его на другое место» [62, 15]. Таку поведінку Потьомкіна можна тлумачити як те, що він з самого початку оптимістично дивився на можливість перемог російської армії у боротьбі з турками, на встановлення мирного характеру господарювання в регіоні під російським владарюванням. Й, відповідно до цього, з самого початку вважав домінування оборонної функції у Катеринослава I «вимушеною мірою». Проте до 1783 р. така функція зберігала своє значення в характері урбанізації в повній мірі. Урбанізація в цей період на всій території Новоросії проходила шляхом формування передусім міст-фортець. Подібні наміри висловлює генерал-майор Андрій Медер у рапорті Г.О. Потьомкіну від 28 травня 1776 р.: «...доношу о делах моих. Проекты Херсону, Славянску и Екатерининскому шанцу старался вскоре отделать и отправить обще с Господином Губернатором, немалые резоны заставляют их строить образом крепости...» [цит. за: 83, 14].

У 1776 р. практично почалися підготовчі роботи на місці Катеринослава I. У 1777 р., після затвердження проекту й кошторисів, будівництво розгорнулося на повну силу під керівництвом архітектора Миколи Алексєєва. Першими будівлями стали губернське правління, губернаторський будинок, казарми для військових, хати-мазанки. В 1778 р. освячено Святодухівську церкву. Почали споруджувати міську фортецю.

До 1778 р. місто Катеринослав було в основному збудоване. 20 липня 1778 р. Сенат наказав перевести до Катеринослава I Азовське губернське правління, котре тимчасово знаходилося в Бєлєвській фортеці (сучасний Красноград Харківської обл.) [79, т. XX, 730; 19, 29]. В цьому документі сказано, що «ныне город Екатеринослав строением почти совсем окончен...» [79, т. XX, 730; 19, 29]. 31 жовтня 1778 р. Правлячий Сенат своїм указом офіційно повідомив усі основні урядові заклади Росії про те, що державні установи Азовської губернії переїхали до Катеринослава [79, т. XX, 760; 19, 29]. Від 1778 р. Катеринослав на повну силу запрацював як політико-адміністративний центр Азовської губернії.

До 1781 р. населення Катеринослава істотно збільшувалося: «Явились сюда и купцы и ремесленники и разнаго звания люди» [62, 12-13], прибула частина вірмен та греків, котрі виїхали з Кримського півострова. У місті діяли чотири церкви: російська православна, грецька, католицька, вірменська апостольська. Катеринослав I намагався стати торговельним та культурним центром: тут мали проводитися ярмарки, на околицях працювали шкіряна та свічна фабрики, було відкрито 2 училища. У 1781 р. тут налічувалося більше двохсот будинків й мешкало «...купцов 270, мещан и цеховых 874; разнаго звания людей 1050, всего 2194 души» [62, 12-13]. В опис не включені дворяни, губернські службовці та солдати місцевого гарнізону, тому С.Б. Ревський вважає, що Катеринослав I міг налічувати до трьох тисяч осіб [83, 21]. Однак за відомістю 1782 р. в місті мешкали 2520 осіб обох статей [9, 81]. Перебільшеними є відомості, що 1784 р. в Катеринославі I налічувалося 3575 осіб «мужеска пола».

Добре збережені проектні плани забудови Катеринослава I кінця 1770 – початку 1780-х рр. [73, 1; 74, 1 та ін.] свідчать, що місто створювалося в загальнодержавній класицистичній системі планування. Катеринослав I будувався як місто-фортеця з двома цитаделями, поділене укріпленнями на три частини: центр з фортецею, форштадт, Старо-Самарський ретранше-

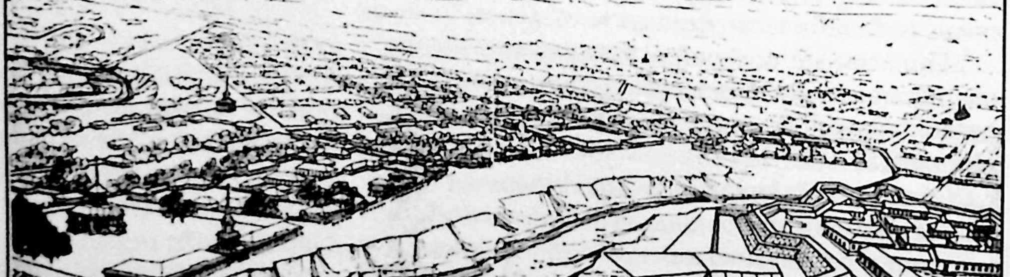

Рис. 3. Загальний вигляд Катеринослава Кільченського на початку 1780-х рр. Реконструкція С.Б. Ревського. (З книги С.Б. Ревського «Екатеринослав Кильченский», 1974).

мент. Місто розташувалося біля р. Самари та її малих приток (Рис. 3). У північно-східній частині, у гирлі р. Кільчені, знаходилась фортеця (територія була найбільш захищена й домінувала над іншими районами міста). На південь від фортеці утворювався міський центр. На захід від центру показаний «форштадт», проектувалося поділити його перпендикулярно системою вулиць. Плани 1779, 1781, 1782 рр. та статистичні дані свідчать, що територія та населення Катеринослава збільшувалися, проте досить повільними темпами, після 1781 р. суттєвих змін не відбулося.

Катеринославу І не довелося довго існувати на місці, обраному губернатором Чертковим. Місто збудували на заболоченій території, яка під час весняних паводків повністю ізолювалася й частково затоплювалася. Усі ці обставини викликали масові епідемічні захворювання у населення, про що свідчив навіть головний лікар Шенгофель, який прибув сюди зі столиці в 1782 р. й знайшов цю місцевість «вредною для здоровья людей, неудобною и гибельною для благосостояния жителей...» [62, 14]. Окрім цього, судноплавство по р. Самарі було майже неможливим, а водний шлях був тоді найбільш вигідним для постачання різних товарів та продовольства. Питання про перенесення губернського центру на правий бік Дніпра було вже остаточно вирішене в указах 1783 та 1784 рр. Більшість авторів вважає головним фактором ліквідації Катеринослава І географічно-кліматичні умови, а також те, що «економічні передумови для його виникнення й росту ще не визріли». Але О.Й. Дружиніна відзначала, що «ледь виниклий Катеринослав, незважаючи на... недоліки свого положення, привабив до себе велику кількість купців» [25, 85].

Спробуємо проаналізувати риси проекту «Катеринослав» та справжні причини занепаду Катеринослава І та утворення Катеринослава ІІ. З приходом у регіон Російської імперії виникає необхідність утворення імперського метрополітенського центру – центру організації навколишньої території в усіх сенсах – адміністративному, політичному, економічному, культурному, не менш важливим є символічний бік цієї справи. Росія боролася за цей регіон половину століття, пройшовши крізь дві російсько-турецькі війни та ліквідацію Запорожжя. Сама імперська політика щодо сучасного Півдня України виглядає досить чітко сформульованою, проте ситуація в краї стрімко змінювалася щодесятиліття й навіть перевірені в центрі імперії урбаністичні механізми часто не були такими ефективними й змушені були трансформуватися відповідно до регіональних особливостей.

Проект «Катеринослав» походить із 1770 – 1780-х рр., із тих часів, коли ще не самоочевидним був вихід Російської імперії на Чорноморське узбережжя із заснуванням Одеси, яка в наступному столітті перетворилася на дійсну «третю столицю імперії». «Катеринослав» як культурно-політична цілісність засновувався, як 1) метрополітенський центр колонізаційного засвоєння нового великого регіону імперії; 2) політико-адміністративний центр губернії, а згодом намісництва; 3) назва міста символізувала пафос колонізаційного процесу; 4) місто формувалося на основі просвітницьких ідей про організацію «ідеального міста» в композиційному та соціальному сенсах; 5) мультикультурний центр, що вміщує в своєму середовищі представників різних етнічних утворень та ідентичностей, водночас на засадах спільної імперської ідентичності. 6) «відкрите місто» – як у композиції, так і в організації соціальної структури. Цей пункт вимагає додаткового пояснення. Хоч заселення Катеринослава І всіляко стимулювалося з різних місцевостей й різними національностями, з нього не вийшов «відкритий центр» через вплив низки інших негативних чинників. Саме тому його ліквідували й заснували Катеринослав Дніпровський.

Два Катеринослави як міські організми мають єдине генетичне коріння та функції (продукти російської колонізаційної політики), проте дійсно відрізняються за типологією. Катеринослав будувався в 1770-х рр., передусім, як оборонний пункт та адміністративний центр краю; саме з такого погляду підбирав для нього місце губернатор В. Чертков за дорученням Г.О. Потьомкіна. Територія розташовувалася поблизу самарських лісів, була оточена річками та болотами і уявлялась важкодоступною. У 1783 р., після приєднання Криму, необхідність у новостворених містах, які виконували функції фортець, відпала. Було прийнято рішення ці поселення «крепостями... более не почитать, обращая во внутренние города или посады». Місто-фортеця поступається своїм історичним місцем задля нового типу міста – адміністративно-економічного центру. Відпала оборонна функція й у міста-фортеці, яким був Катеринослав І.

30 березня 1783 р. був виданий указ про з'єднання Азовської та Новоросійської губерній та утворення на їх базі Катеринославського намісництва, згідно з яким передбачалося визна-

чити «по выгодности местной» місто – центр намісництва. Указ 1784 р. визначив нове місце Катеринослава – на правому боці р. Дніпро, біля Нового Кодаку. Згідно з «Начертанием города Екатеринослава», поданим Г.О.Потьомкіним Катерині II, новий Катеринослав у перспективі мав стати «третьою столицею» Російської імперії – політичним, економічним, культурним центром південного регіону (Рис 3-а). Тут мали бути побудовані університет, академія мистецтв, консерваторія, найбільший у Росії «Храм Преображения Господня», великі фабрики. В проектах, що їх розробили видатні архітектори К. Геруа та І. Старов (1780 – початок 1790 рр.), новий Катеринослав оточений уже не земляними валами та бастіонами, а зеленими бульварами та системою парків уздовж ріки Дніпро.

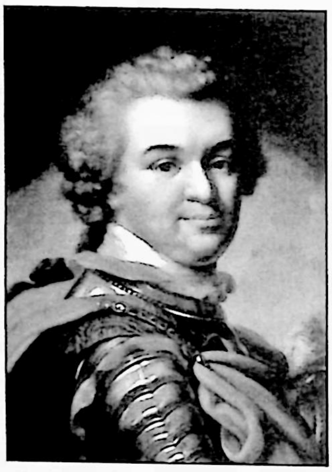

Рис 3-а. Г.О. Потьомкін - Таврійський. Портрет 1780-х рр.

Катеринослав I за указами 1783-1784 р. був «низведен» до статусу повітового міста і перейменований у Новомосковськ. Почався невідворотний занепад колишнього першого губернського центру. За відомостями Феодосія (Макаревського), адміністрація та частина населення переїхали до форштадта майбутнього Катеринослава – козацького селища Нові Кайдаки; туди ж перенесли деякі дерев'яні споруди. «По приглашению правительства» мешканці Катеринослава I – Новомосковська почали виїжджати в різних напрямках, зокрема греки майже у повному складі виїхали у Таврію [50, 17; 97, 139, 424-425]. Г.О. Потьомкін ордером від 19 грудня 1787 р. дозволив вірменам – мешканцям Катеринослава I переселитися за їх бажанням у Таврійську область. 10 жовтня 1791 р. священик Святодухівської церкви Василь Власовський доповідав катеринославському єпископу Амвросію: «В городе Новомосковске жителей, кроме городничаго с штатною командою, с ротою солдат и некотораго числа канцелярских служителей, ныне уже никого не имеется; все разошлись по разным местам» [62, 18]. За церковною відомістю 1792 р. тут показано 15 дворів та 327 «душ обоего пола». Незабаром була поставлена остання крапка в історії Катеринослава I. Указом 26 вересня 1794 р. Новомосковськ «переведений» вище за течією р. Самари до козацького селища Новоселиця. Вірніше, Катеринослав I назавжди припинив існування, а Новоселиця отримала нову назву – Новомосковськ. Будівлі губернського міста поступово були зруйновані, більшою частиною розібрані. Ще у 1887 р. тут зберігалися фундаменти споруд, рови та земляні насипи [62, 274-275; 83, 30]. Сьогодні, у зв'язку з будівництвом водосховища на Самарі, територія Катеринослава I частково затоплена, центральна частина з залишками фортеці біля селища Самарівка утворила о.Самарський і використовується як присадибні ділянки.

Доля Катеринослава I та Катеринослава II, мов у дзеркалі, відобразила процес економічного та політичного розвитку регіону. На їх прикладі можна простежити, як виникали міста в період заселення краю, які фактори безпосередньо до цього спричинялися, як відбувався архітектурно-планувальний розвиток міст, становлення промисловості та ін.

Отже, повторимося: ці два міста – конкретні реалізації одного імперського проекту «вийшли» несхожими між собою за низкою ознак (передусім, типологічних), водночас будучи продуктами єдиної колонізаційної політики, з єдиними цілями та завданнями. Два Катеринослави є окремими міськими організмами, що мають свою композиційну та типологічну специфіку. Натомість безсумнівним видається генетичний зв'язок через ідею, концепцію та назву міста (метрополітенський центр засвоєння території в межах імперії) та через єдиний політико-адміністративний центр. Та частина адміністрації Азовської губернії, котра увійшла до складу адміністрації Катеринославського намісництва, перейшла з «Катеринослава» до Кременчука, звідки через кілька років знову перебазувалася до «Катеринослава», але вже Катеринослава Дніпровського. Катеринослав II успадкував від Катеринослава I статус (губернський – намісницький центр), тяжіння до кращих зразків європейського містобудівництва й назву. До Катеринослава II були переведені органи самоврядування Катеринослава I та частина населення, перенесено не менше десятка споруд для розміщення адміністративних установ та церкву [78, 62]. Г.О. Потьомкін сприяв перенесенню політико-адміністративного й культурного центру під назвою «Катеринослав» та його «вживленню» в інший грунт саме через те, що мав сформований погляд на сутність «Катеринослава» й був незадоволений першою реалізацією цього проекту.

Отже, обидва Катеринослави можна вважати двома історично обумовленими іпостасями (як моделі і як реалізації) одного й того ж урбаністичного проекту – метрополітенський політико-адміністративний центр освоєння новоприєднаної території в рамках російського колонізаційного проекту для Причорноморського регіону.

Незважаючи на те, що інтелектуальні й економічні потужності Російської імперії дали все ж таки можливість реалізуватися «проекту Катеринослав», відзначимо, що розвиток міст Південної України в останні три десятиліття XVIII ст. виявився більш складним процесом, ніж відповідність тільки розробленим «прожектам» та виданим «зверху» указам. Доля Катеринослава I та II якраз добре ілюструє цю тезу. Не в усьому, залежно від них, міста саморозвивалися в природних та соціальних умовах їх існування, залежно від об'єктивних історичних передумов. Російський геоурбаніст Г.М. Лаппо так охарактеризував цей процес: «Зі зміною функцій міст змінювався й малюнок їх мережі. Первісно створювана на приєднаних землях мережа міст накреслювалась як би начорно, вирішуючи завдання нетривалого періоду. А на наступних етапах вона перебудовувалася, іноді дуже радикально. І чимало міст, створюваних для контролю над новими землями та покликаних слугувати адміністративними центрами для своєї округи, при зміні обстановки, викликаної черговим пересуванням кордонів..., виявилися поза справами. Частині міст-фортець... ледь не з самого початку була уготована доля ефемерів. В результаті «дитяча смертність» серед таких міст була високою» [51, 321]. Катеринослав I, заснований на Кільчені як місто «з підвищеними вимогами», але все ж із домінуванням військової функції й на географічно незручному місці, на межі переходу від військових дій до мирного освоєння краю, не мав майбутнього й тому проіснував фактично близько десятиліття (юридично дещо більше). Катеринослав II, заснований на р. Дніпро, виходячи з історичних реалій кінця XVIII ст., незважаючи на складну долю та суперечливу історичну роль у житті регіону, зростав територіально, сформувався як модерне місто Дніпропетровськ, відбувся як один із провідних економічних, промислових та культурних центрів України. Цей мегаполіс досить адекватно зустрів виклики епохи постіндустріального суспільства й прагне активно відповідати на них.

Теза про перенесення єдиного міського центру (як політико-адміністративного центру, а ще більше як культурно-духовно-символічної цілісності) у випадку Катеринослава I та II має повний сенс.

1776 рік дійсно може вважатися датою заснування Катеринослава – Дніпропетровська. Ця точка зору більше відповідає історичній правді, незважаючи на очевидний характер міста як російського метрополітенського центру, міста, яке почало отримувати українські ознаки лише з початку XX ст. й у ході «соціалістичної модернізації» (1920 – 1930-х рр., супроводжуваної українізацією), й міста, де знову українізація поступово пробиває собі дорогу серед російсько-орієнтованого культурного середовища. Але немає нічого дивного, що сучасний Дніпропетровськ, який у широкому історико-культурному контексті являється (й цілком органічно позиціонує себе) наслідком російської урбанізації та модернізації кінця XVIII – початку XX ст. та радянської модернізації середини – другої половини XX ст., обрав датою відліку власного життя дату виникнення урбаністичного проекту «Катеринослав», а саме - 1776 р.

4. Історичні умови становлення Катеринослава на Дніпрі

Після указу від 30 березня 1783 р. про заснування Катеринославського намісництва та необхідність пошуку місця для намісницького центру, правитель намісництва Т. Тутолмін запропонував розташувати Катеринослав при містечку Кобеляках [40, 59]. Тобто, можна говорити про спробу заснувати Катеринослав II у Кобеляках. Однак ця ідея існувала нетривалий період (між березнем 1783 та січнем 1784 рр.), була швидко відхилена і лишилась нереалізованою. Справжнім Катеринославом II став Катеринослав Дніпровський.

22 січня 1784 р. виданий указ Катерини II, який вказував: «Губернскому городу под названием Екатеринослав быть по лутчей удобности на правой стороне реки Днепра у Кайдака...» [79, т. XXII, 11]. Новий Кодак як позначка місця будівництва Катеринослава фігурував в офіційних документах (укази, атласи намісництва, донесення) як єдиний найближчий військово-стратегічний орієнтир. Насправді розбудова міста зосередилася на 5-7 км нижче Нового Кодаку за течією Дніпра. Можливо, ще до виходу імператорського указу, в 1783 р., було обрано нове місце для Катеринослава – великий високий пагорб на правому боці Дніпра, біля закруту ріки, неподалік од слободи Половиці. Проектні плани міста 1783 – 1786 рр. (з яких затверджено останній – план Клода Геруа (1786 р.) засвідчують,

що для розбудови передбачалася, передусім, нагірна частина в заломі Дніпра. На деяких планах забудові підлягає й прибережний сектор із слободою Половицею (Рис. 4). Невідомо, хто обрав місце для Катеринослава II, але ми згодні з думкою, що «пальма першості» тут належить Г.О. Потьомкіну, можливо, за участю відомих архітекторів та межових інженерів.

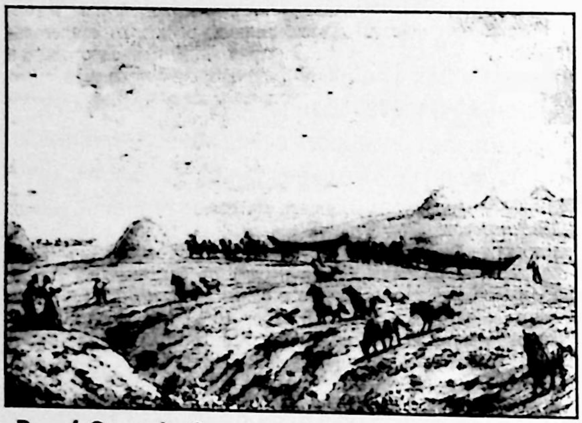

Рис. 4. Степ між Старим та Новим Кодаками (околиці Половиці). Малюнок А. Мюнца. 1781 р.

4 липня 1784 р. Сенат оголосив про відкриття Катеринославського намісництва в Кременчуці. Роль столиці краю тимчасово перейшла до Кременчука, але незабаром мала остаточно закріпитися за Катеринославом II, де після будівництва мали розташуватись резиденція правителя намісництва та «присутствені місця». Саме це місто (Кременчук, а не Новий Кодак) дійсно було перехідною структурою, що виконувала функцію намісницького центру у 1784 – 1789 рр. У листі І.М. Синельникова до В.С.Попова від 15 січня 1785 р. про встановлення в Кременчуці штату поліцейських служителів твердилося: «Сии чины при открытии нового Екатеринослава могут туда перевестись» й передбачалося, що в Катеринославі «так же будет великой проезд чрез Днепр», що є доказом планів будівництва мосту [89, 13 – 13 зв.]. Катеринослав почав функціонувати як центр намісництва одразу після указу 1 червня 1789 р. про переведення до нього органів управління [79, т. XXIII, 37].

Катеринослав Дніпровський постав унаслідок взаємовпливу цілого комплексу об'єктивних та суб'єктивних чинників, детальний аналіз яких є необхідною умовою історичної реконструкції процесу його формування й становлення як ранньомодерного міського центру. Виконання стратегічних завдань (ліквідація безпосередньої військової загрози з боку Туреччини, приєднання Криму) надали Російській імперії можливість встановити на початку 1780-х рр. контроль над усією територією Північного Причорномор'я (за винятком Очаківської області). На порядку денному постала реалізація далекоглядних завдань: 1) необхідність проведення ефективної колонізаційної політики в краї; 2) активізація південного напрямку російської зовнішньої політики, втілена, зокрема, у т. зв. «грецькому проекті». Головним провідником політики Росії в цьому напрямі був Г.О. Потьомкін. 1783-1787 роки характеризуються передчасним оптимізмом та ейфорією в настроях російських придворних кіл щодо перспектив південної експансії Росії. Пізніше, в зв'язку з перипетіями чергової російсько-турецької війни та смертю Г.О. Потьомкіна, ці настрої зазнали відчутних змін, змусивши уряд більш прагматично підходити до конкретних кроків щодо колонізації краю. Ідея утворення Катеринослава на Дніпрі була продуктом саме цієї нетривалої передвоєнної пори. Починання Г.О. Потьомкіна обумовлювалися особливостями внутрішньої та зовнішньої політики Росії на південному напрямку, однак відчули вплив його дійсно непересічної особистості. Відбувалось переплетіння суб'єктивного й об'єктивного, своєрідним прикладом чого можна вважати історію формування нових міст краю. Думається, що під цим кутом зору слід розглядати й виникнення Катеринослава на Дніпрі. Доля Катеринослава II зумовлювалася на етапі формування переважно суб'єктивними чинниками, а згодом залежала переважно від дій об'єктивних чинників.

Своєрідність обставин утворення Катеринослава Дніпровського та сутності цього міста виходить із того, що він дійсно виник на зіткненні двох колонізаційних та урбанізаційних потоків. Ідея міста виникла в руслі російської колонізаційної політики; водночас, процес формування міста в значній мірі став можливим завдяки антропогенному засвоєнню ареалу Дніпровського Надпорожжя XVII – XVIII ст. Частина дослідників стверджує про безпосередню історичну спадкоємність Катеринослава на Дніпрі щодо населених пунктів XVII – XVIII ст., у першу чергу – Старого та Нового Кодаків, Половиці.

Старий Кодак, станом на середину – другу половину XVII ст., дійсно був потужною фортецею (в той час «городом» називали майже всі фортеці), але економічного значення так і не набув. З початку XVIII ст., коли фортеця – головний чинник розвитку міських ознак – припинила існування (зруйнована за наказом Петра І у 1709 р.), Кодак втратив міські ознаки. Поступово він перетворився на поселення сільського типу, яке у 1780 – 1790-х рр. налічувало 75 дворів, близько 600 мешканців [2, 231;

9, 75 зв.]. На час утворення Катеринослава II (1780-і рр.) Старий Кодак три чверті століття фактично не функціонував навіть як місто-фортеця, лишаючись найменшим поселенням в ареалі Катеринослава, яке до сих пір не ввійшло до меж Дніпропетровська. Зрозуміло, що безпосередня історична спадкоємність між Старим Кодаком та Катеринославом II кінця XVIII ст. відсутня, бо наявний не тільки територіальний, але й генетично-культурний, типологічний, врешті-решт демографічний чинник. Старий Кодак почав занепадати з початку XVIII ст. А зростаючий Катеринослав тільки спостерігав остаточну консервацію Кодака – цього давнього міського центру, перетворення його на лоцманське село, розташоване за 11 км нижче від міста за течією Дніпра. Інші ж козацькі поселення – Новий Кодак, Половиця та ін. – виникли необов'язково через близькість від Старого Кодаку, а, згідно з даними джерел, заселялися вихідцями з різних поселень та регіонів України, зокрема Лівобережжя.

Новий Кодак у цій «конкуренції протоміст» у пошуках історичних попередників Катеринослава II дійсно має низку переваг перед Старим Кодаком. Однак не на користь такої думки свідчить низка чинників, як, наприклад, та ж сама територіальна віддаленість й при цьому відсутність будь-якого континуїтету в генетично-культурному та політико-адміністративному сенсі. Акт заснування Катеринослава II та його подальше формування відбувались на відстані 5-7 км від Нового Кодака.

У частині сучасних розвідок за аргумент спорідненості історичної долі Нового Кодака та Катеринослава береться вислів в атласі Катеринославського намісництва 1784 р.: «Екатеринославль – вновь учреждаемый город из местечка Новым Кодаком называемого на правом берегу Днепра против устья Самары лежащего». Знову ж наголосимо, що на той момент (одразу після указу Катерини II від 22 січня 1784 р.) конкретне місце для будівництва тільки визначалося. Новий Кодак використаний як стратегічний орієнтир, а проекти розбудови Катеринослава Дніпровського тільки починали розроблятися. Вже через два роки, коли реально розпочиналися підготовчі роботи на місці будівництва Катеринослава Дніпровського, Г.О. Потьомкін ордером від 10 жовтня 1786 р., видаючи кошти на будівництво (200000 крб.), в рапорті наміснику І.М. Синельникову зазначив: «...предписываю Вам, по принятию означенной суммы, приступить немедленно к заготовлению материалов и припасов, сколь можно в большем числе, поблизости к назначенному от меня под город месту, где теперь находится деревня Половица». Зрозуміло, що місце Половиці – за 5-7 км нижче від Нового Кодака за течією Дніпра.

Існують відомості, що в кінці XVIII ст. Новий Кодак мав стати передмістям – форштадтом Катеринослава II, тобто мав виконувати якусь роль у масштабній міській структурі, що планувалася. Достеменних доказів цього немає. Натомість в усіх проектних планах Катеринослава, від перших планів 1783 – 1784 рр. до затверджених планів Клода Геруа (1786) та Івана Старова (1792), територія як Старого, так і Нового Кодаків взагалі не показана і не входить до складу забудови Катеринослава. Можна погодитися із твердженням, що «у складених планах забудови Катеринослава II І.Є. Старова та інших ніякі вулиці і проспекти не тягнуться (навіть у планах) до Нових, а тим більше до Старих Кайдак, які і нині (Старі) не входять адміністративно до меж міста» [22]. Якщо навіть визнати факт існування напівлегендарних планів будівництва Катеринослава «до річки Сури», із Старим та Новим Кодаками як передмістями, цього не відбулось через стрімке зменшення обсягів будівництва Катеринослава Дніпровського на початку 1790-х рр. Новий Кодак фактично лишився самостійною одиницею. Інакше як пояснити факт, що тільки 3 липня 1795 р. з'явився указ Катерини II про перетворення «смежного местечка» Нових Кайдаків на передмістя Катеринослава та об'єднання його землі із міською вигінною?

Згідно з описом міста Катеринослава 1796 р., Нові Кайдаки вважалися «містечком»: «В присоединенном по Высочайшему блаженной и вечно достойной памяти Государыни Императрицы Екатерины вторыя указу состоявшемуся прошедшаго 1795 года июля в 3 день к городу Екатеринославу местечке Новых Койдаках деревянных и земляных [строений – М.К.] – 239. Лавок в гостинном ряду по плану выстроенных деревянных – 28. Лавок в Мясном ряду 15. Кузница каменная – 1, деревянных – 12. Свечных заводов деревянных – 2. Кирпичных заводов – 3. Мельниц водяных – 11, ветряных – 13. Церквей в предместьи Новых Койдаках – 3. Из сих церквей одна ветхая» [78, 62 зв. – 63]. Опис 1796 р. є останньою фіксацією рівня розвитку Нового Кодака як «містечка» (можна вважати його протомістом); відтоді це поселення поступово занепадає й у XIX ст. називається в документах як «село» або «передмістя Нові Кайдаки».

Катеринослав, незважаючи на недостатнє фінансування будівництва, досить швидко обігнав Новий Кодак у темпах розвитку. Згідно з тим же описом 1796 р., у Катеринославі налічувалося 12 кам'яних та 490 дерев'яних споруд [78, 60 зв. – 62 зв.]. До 1838 р. мешканці Нових Кайдаків, як передмістя Катеринослава, відбували міські повинності й користувалися землею нарівні з іншими мешканцями Катеринослава. Однак замість повної інтеграції в нове місто, «у 1838 р.... кайдачани перетворені на державних селян й отримали наділ на віддаленій від міста дачі; вигін же, котрий оточував садиби новокайдацьких селян..., залишився у користуванні міста» [48, 39].

У 1848 р. проводилася землемірна зйомка міських земель Катеринославської губернії, в матеріалах якої фігурує «Застроенной местности вне Города Екатеринослава под селением Кайдаками [тобто Новими Кайдаками – М.К.] с прилежащим к оному хутором и частию селения Диевки снято на план 52 д[есятины], выгонной и пахотной земли 982 д[есятины], итого 1034 д[есятины] [17а, 12 зв. – 13]. На кінець XIX ст. земельна суперечка не була вирішена, Нові Кайдаки юридично до міста не входили. Отже, Катеринослав II, що виник власним, цілком осібним шляхом розвитку, впродовж усього XIX ст. намагався захопити територію колишнього паланкового центру (вже навіть не як міста, а як села Нові Кайдаки). Прагнув він і повністю змінити соціальну структуру та просторове вирішення поселення, як відбулося із слободою Половицею. Проте через дію низки чинників (передусім, відділення від Катеринослава великим масивом фабрик та інших промислових споруд) цей населений пункт до початку XX ст. вважався самостійною одиницею. Дійсна інтеграція його в структуру міста відбувалася в 1910 – 1920-х рр. (зараз у складі Ленінського району Дніпропетровська).

Катеринослав II заснований «у Кайдака». Проте ця фраза в імператорському указі (де давнє поселення використане як орієнтир) – єдине, що споріднює ці міста. Декілька разів їх зводили в різних документах (указ 22 січня 1784 р., атлас намісництва 1784 р., опис міста 1792 р.) – дивний приклад «конкуренції урбаністичних традицій» – для того, щоб історичні шляхи їх згодом круто розійшлися. Не треба доводити, що Катеринослав II виник власним шляхом не через органічний розвиток Нового Кодака, а на повну противагу цьому центрові. Урбанізаційний потенціал Нового Кодака в нових умовах другої половини XVIII ст. був обмеженим, й він швидко занепав через втрату основних функцій: 1) адміністративного центру – внаслідок повної зміни адміністративно-державних систем та утворення на 10 км нижче за течією Дніпра міста Катеринослава II; 2) оборонного центру – через зміни військово-політичної та геополітичної ситуації; 3) економічного центру – до Катеринослава на Дніпрі були переведені ярмарки, туди ж перемістилася стратегічно й економічна важлива дніпровська переправа, влаштовано новий наплавний міст. Новий Кодак не зміг конкурувати з більш потужним урбаністичним центром – Катеринославом II, заснування та утворення якого «у Кайдака» визначило тенденцію саме до згасання первісно потенційного міського центру та його остаточний перехід у сільський статус впродовж XIX ст. Указ Катерини 22 січня 1784 р. фактично «поховав» Новий Кодак. То про яку спадкоємність тут може йти мова?

Безпосередня спадкоємність між Старим та Новим Кодаками, між останнім та Катеринославом II заперечується як значною територіальною віддаленістю, так і кардинальними генетично-типологічними відмінностями. Старий Кодак – продукт польського колонізаційного проекту для Середнього Подніпров'я XVI – XVII ст. Новий Кодак – результат власного «козацького проекту» по заселенню Запорожжя. Катеринослав II – частина російського колонізаційного урбанізаційного проекту XVIII – XIX ст. Можна погодитись із думкою, що давні поселення «докатеринославського періоду» мали потенційну можливість органічно розвинутися (окремо чи разом) у поселення з яскраво виявленими міськими ознаками [100, 113]. Однак ця автохтонна міська (протоміська) традиція не змогла перерости у розвинуту міську традицію, не стала конкурентоспроможною через інтенсивний взаємовплив різних факторів, передусім через те, що в середині XVIII ст. не було необхідності в існуванні та ресурсів для формування на даній території розвинутих міст – поліфункціональних центрів ранньомодерного типу. Така можливість отримала реалізацію тільки в останній чверті XVIII ст., завдяки відчутній перевазі ресурсних можливостей Російської імперії.

Урбанізація на території сучасного Дніпропетровська кристалізувалася й стала історичною константою з кінця XVIII ст., коли результати урбанізаційного процесу перейшли в якісно нову фазу. Одна з конкуруючих «урбаністичних альтернатив» здобула перемогу, заклала тут міцний урбаністичний організм, який уже ніколи не зникав з лиця землі й не поступався місцем іншій традиції. З цього часу конкуренція різних культурних традицій, яка раніше виявлялася у народженні різних поселень з власними культурно-генетичними особливостями, зосередилася в одному новому міському організмі. З «замиренням» місцевості конкуренція військова переходить у власне культурну. Урбаністична парадигма «знищити попередню будову й збудувати своє» замінюється на парадигму «заволодіти культурним простором в уже існуючому місті», коли різні культурні традиції були примушені співіснувати в мультикультурному Катеринославі, бо інакше вони полишалися за невидимими «міськими стінами» Катеринослава (в культурному сенсі). З цього боку Катеринослав виявляється «відкритим містом» в архітектурно-композиційному сенсі, у сенсі культурному він постає радше як ефективний центр модернізаційного впливу, але в його імперському варіанті.

За великим рахунком, обидві реалізації проекту «Катеринослав» є продуктами імперської міської традиції, оскільки були породжені колонізаційною та урбанізаційною політикою російського уряду останньої чверті XVIII ст. Водночас новий Катеринослав отримав лише опосередкований зв'язок з іншими традиціями міського розвитку, які повільно реалізувалися протягом XVII – XVIII ст.; це виявилося переважно через несталий зв'язок з такими поселеннями, як Новий Кодак та Половиця, на ранній стадії забудови міста. Можливо, в процесі творення Катеринослава це автохтонне урбаністичне зерно можна було зберегти (не руйнуючи остаточно) й включити в міську мегаструктуру, але не таким шляхом пішло створення нового міста. В кінці XVIII ст. виникає проект створення в Дніпровському Надпорожжі міста з комплексом необхідних розвинутих ознак – потужного модерного поліфункціонального центру, в якому спадкоємність з попередніми традиціями міського життя не ставилася на перший план. В цьому була навіть певна імперська репрезентація. Незважаючи на труднощі, цей проект був у цілому реалізований протягом кількох десятиліть. З утворенням Катеринослава II в Дніпровському Надпорожжі реалізувалося буття міста, що формувалось за європейськими зразками ранньомодерної та модерної доби, якісно відрізняючись при цьому від власне автохтонних проектів, породжених особливостями життя й переважно військової боротьби на степовому пограниччі. З цього періоду на широкій джерельній базі простежується історична спадкоємність у розвитку Катеринослава – Дніпропетровська. Перенесений на береги Дніпра Катеринослав шляхом безперервного історичного розвитку переріс у мегаполіс, котрий лише впродовж XX ст. знову почав «зустрічатися» із залишками попередніх колонізаційних та урбанізаційних традицій у вигляді окремих селищ. Цього разу це були не менш ієрархічні відносини, ніж два століття тому. Індустріальний Дніпропетровськ включив давні селища до своїх меж, і вони стали околицями мегаполіса, на які наступають громади багатоповерхової забудови житлових масивів радянської доби.

Генезу Катеринослава, як і попередній розвиток урбанізаційних процесів, можна представити як своєрідну тріаду. Тезис – Кодак і його спроби стати центром впливу (переважно в стратегічному відношенні). Антитезис – козацькі поселення XVII – XVIII ст. – заселення території мережею досить дрібних, але щільно розташованих поселень – слобід, містечок. Підсилюються економічні моменти, але форма ще не присутня. І, нарешті, синтез – імпульс кінця XVIII ст. (звісно, на імперській підоснові), коли ідея модерного міста знаходить уперше цілісну стійку форму й ідеологію (згадаємо передусім архітектурні проекти), й згодом на якісно новій основі конституюється зміст, «виплавляється» міське середовище. Катеринослав на Дніпрі, що формувався в кінці XVIII – середині XIX ст., явив собою принципово новий для даної території соціальний та культурний організм – поліфункціональний центр модерного типу. Утворення міста отримало своє логічне завершення в кінці XIX ст., в епоху «індустріального буму». В цілому ж Катеринослав виявився продуктом міської традиції, породженої урбанізаційною фазою останньої чверті XVIII ст. в житті Південної України, коли почав реалізувати себе масштабний проект російського уряду для Північно-Причорноморського регіону – «Новоросія».

5. Програма утворення Катеринослава на Дніпрі. Ідея міста і архітектурний задум

Ідеї Г.О. Потьомкіна стали визначальним чинником його програми утворення й розвитку Катеринослава, що концептуально викладена в «Начертании города Екатеринослава» [24, 39-40 зв.]. Документ датований 6 жовтня 1786 р., не підписаний, однак місце зберігання та стиль викладу дали можливість пізнішим дослідникам визначити автором Г.О. Потьомкіна. В історико-архітектурних працях значення «Начертания» обмежується архітектурними питаннями: документ вважається супроводжувальною запискою до плану міста 1786 р.; авторство приписується М.Ф. Казакову або К.Геруа. Г.О. Потьомкін дійсно подавав «Начертание» та план на розгляд Катерини II разом, але значення документа не вичерпується поясненнями до плану, оскільки це концептуально викладена програма утворення та подальшого стратегічного розвитку Катеринослава на Дніпрі, яка стосувалася в тому числі й архітектурно-містобудівних питань. План 1786 р. був архітектурним додатком до «Начертания». Комплекс ініціатив щодо утворення Катеринослава II в літературі традиційно називається «потьомкінськими прожектами» оскільки: 1) питання вивчалося переважно з історико-архітектурного погляду; 2) вислів носить негативний відтінок, відповідаючи образу «прожектера», творця «потьомкінських сіл». Запропонований термін враховує наявність, окрім архітектурної, інших компонент (економічної, територіальної, культурної) в ініціативах Потьомкіна, що свідчить про комплексний задум міста. Аналіз джерел показує, що «потьомкінські проекти» були продуманою і планомірною програмою розвитку міста, повністю реалізувати яку не вдалося через вплив об'єктивних чинників.

Генеральна ідея «Начертания» — спорудження «ідеального» міста — центру управління колонізаційними процесами на Півдні імперії — відповідала вимогам часу, втіливши європейські досягнення в галузі теорії містобудування й проблем міського розвитку доби Просвітництва. Ця ідея визначила вибір території й функції міста й обумовила його архітектурно-планувальне вирішення. Наприкінці XVIII ст. Катеринослав замислювався як третя столиця Російської держави, економічний, адміністративний і культурний центр Новоросії. Відповідно до цього програма Г.О.Потьомкіна висувала на перший план питання, пов'язані з адміністративною, економічною, культурною функціями міста, а не з військово-оборонною. Звертаючись до Катерини II, він бачив оптимістичні перспективи міста: «Всемилостивейшая государыня, где же инде, как в стране, посвященной славе Вашей, быть городу из великолепных зданий? А потому я и предпринял проекты составить, достойные высокому сего града названию..., осмеливаюсь испрашивать на произведение оных всех остающихся за расходами сумм доходов губернских» [24, 39 зв.]. «Начертание» визначало основні функції та досить промовистий перелік головних споруд міста: собор подібний до «святого Павла, що неподалік Рима», будівлі судових установ, торговельні ряди з біржею, театр, «палати» генерал-губернаторські, архієпископство з дикастерією та школою, інвалідний будинок та аптека, будинки губернатора, віце-губернатора, дворянських зборів, фабрики суконна та шовкова, університет і музична академія. Монументальність споруд в уяві Потьомкіна мала символізувати нове життя мешканців південних територій, котрі тільки-но стали частиною Російської імперії. Аналіз «Начертания» та комплексу джерел свідчить, що Г.О. Потьомкін розробив систему заходів щодо утворення та розвитку Катеринослава II з ядром на великому пагорбі в місці залому Дніпра (т.зв. Соборна гора).

Які фактори визначили зміст програми Г.О.Потьомкіна? Вона створювалася у період між 1783 та 1787 р., після приєднання Криму й перед початком російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Чому «Начертание» з'явилося саме 1786 р., за кілька місяців до запланованої подорожі Катерини II на Південь? Після 1783 р. Росія утвердилась на Чорноморському узбережжі, військова загроза в регіоні почала знижуватися. Цей час позначився інтенсифікацією процесів заселення та освоєння регіону, зокрема урбанізаційних. До 1783 р. міста найчастіше виконували функції центрів армії і флоту, але вже тоді виявляла себе тенденція до концентрації міст у районі Чорноморського узбережжя, адже використання чорноморських торговельних шляхів обіцяло значний прибуток. Після 1783 р. акценти швидко почали змінюватися (з військового на економічний та культурний), очевидною стала невигідність розташування великих міст на значній відстані від узбережжя. Але реальною залишалася турецька військова загроза (що засвідчила наступна війна 1787-1791 рр.) Тільки після Ясського миру (1791 р.) питання бойових дій в краї було знято з порядку денного. Можливості чорноморської торгівлі тепер були враховані максимально і 1794 р. на мапі Північного Причорномор'я з'явилась Одеса, якій судилося згодом стати одним з найквітучіших міст імперії.

Спочатку столицю краю (Катеринослав I) розмістили на віддаленій від Чорноморського узбережжя (а значить і від місць можливих бойових дій) території. У середині 1780-х рр. невигідність Катеринослава I стала очевидною, але військова загроза у регіоні ще зберігалася, відчувалась небезпека нової війни (яка вибухне наприкінці 1780 рр.). За цих умов столицю Півдня вирішили залишити майже на старому місці (а не «перенесли» ближче до Чорноморського узбережжя). Напевно вважалося, що достатньо збільшити розмір капіталовкладень, щоб збудувати тут місто зі значною чисельністю населення та розвиненою інфраструктурою. Г.О.Потьомкін не міг не розуміти, що Катеринослав та інші міста степової України, так би мовити, «програють» містам Чорноморського узбережжя. Залишається тільки припускати мотиви, що змусили його форсувати будівництво Катеринослава II: 1) Без сумніву, Г.О.Потьомкін виходив із необхідності розташувати столичне місто подалі від місць можливих військових сутичок. 2) Він насправді бажав зробити Катеринослав II містом «слави Катерини», з величними будівлями та широкими вулицями. Його, людину великої фантазії, могла спокусити перспектива збудувати «третю столицю» імперії. Історична дійсність засвідчила, що філософські міркування князя щодо ідеального міста в Південному краї вступали в протиріччя з об'єктивними чинниками, а перспективи Катеринослава як «третьої» столиці Росії були не радужними. Проте помилково звинувачувати Г.О. Потьомкіна у свідомій фальсифікації, як і наголошувати, що тільки смерть його (1791) та Катерини II (1796) завадили становленню Катеринослава як «третьої столиці». Програма розвитку Катеринослава виходила з ситуації, що склалася на середину 1780-х рр.; в силу об'єктивних причин вона недостатньо враховувала реальні тенденції історичного розвитку регіону в останній чверті XVIII ст.

Проаналізуємо основні положення потьомкінської програми розбудови Катеринослава в усіх напрямах. Видатна світова дослідниця історії Росії катерининської доби Ісабель де Мадаріага висловила влучне твердження, з яким важко не погодитися: «Плани будівництва Катеринослава викликали глузування істориків XIX ст., котрі ніколи не чули про централізоване міське планування. Містобудівний задум був ретельно розроблений відповідно до систематичного підходу до проектування міст, який Катерина II обрала ще в 1763 р.» [54, 586]. XVIII століття помітно змінило загальноєвропейські погляди на функції міста й вимоги до його архітектурно-планувального вирішення. У філософській думці епохи Просвітництва «ідеальним» вважалося місто, збудоване, виходячи не з суто утилітарних прагнень, а за канонами класицистичного стилю, з регулярним плануванням, строгістю форм і композицій будівель, відсутністю значних укріплень та наявністю великих масивів зелених насаджень. В середині XVIII ст. класицистичні впливи захопили й територію Російської імперії, де відбулась кардинальна реконструкція більшості міст на класицистичній основі під керівництвом «Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы». За роки існування цієї комісії (1762 – 1794 рр.) затверджено близько 400 або 500 (точне число невідоме) проектів міст, що за розмахом не має аналогів у світовій історії містобудівництва [13, 29; 83, 11]. Роботою по плануванню і забудові міст Південної України керували провідні російські архітектори, зокрема М.Ф. Казаков та І.Є. Старов.

Потьомкінська ідея «третьої столиці» стала керівною для архітекторів – проектантів Катеринослава II. Перші архітектурні проекти склалися ще перед офіційним актом закладення міста 1787 р. Таким є «План местоположения, назначенного для города Екатеринославля» [76, 1], який О.А. Швидковський та В.І.Тимофієнко датують 1785-1786 рр. і називають автором К.Геруа; С.Б. Ревський – 1783 р. та визначає автором М.Ф. Казакова. Указом 1785 р. Катерина II наказала розробити «план строения того города и онный нам представить» [94, 117]. Новий проектний план міста складений у квітні 1786 р. [66, 1]; С.Б. Ревський вважає його першим варіантом проекту К. Геруа [85, 56-57]. Коротко охарактеризуємо обидва проекти. Для забудови передбачалося використати великий пагорб, у другому плані територія міста збільшена за рахунок низинних земель Половиці. Позитивна риса проекту Казакова – «віялоподібна» планувальна схема, тісно пов'язана з рельєфом місцевості. У другому плані запропонована типова для французького містобудівництва система круглих площ та радіальних вулиць-діагоналей, що пронизують усю територію майбутнього міста. Композиційною основою міста в обох проектах мала стати велика площа на вершині пагорба з громадськими будівлями й палацом намісника.

13 жовтня 1786 р. був офіційно затверджений проект Катеринослава Клода Геруа (Herois) [67, 7-8; 72, 1] – французького архітектора, академіка Паризької Академії, а з 1776 р. – Російської Академії мистецтв. Геруа суттєво переробив попередній варіант згідно з ідеєю потьомкінського «Начертания» (Рис. 5). Центр запроектований на пологій вершині пагорба, де розташована (можливо, запозичена з проекту М. Казакова) головна міська площа з собором та адміністративними й громадськими спорудами. На головній площі перед будинком дво-

рянства Г.О.Потьомкін передбачав спорудити монумент Катерини II (донесення від 23 квітня 1785 р.) [24, 79; 30, 199]. Стереотипною є думка, що проект 1786 р., виконаний за зразками європейських міст, недостатньо враховував специфіку ландшафту (безводність пагорба), національні відмінності у плануванні та функціональних особливостях міст (відсутні традиційні ринкова, соборна, сінна та ін. площі); проектні пропозиції стосувалися тільки центру міста. На думку дослідників, відмова від реалізації проекту 1786 р. обумовлена планувальними недоліками. Ми вважаємо слушною думку В.І. Тимофієнка, що «проекти К. Геруа не реалізувались за цілком об'єктивних причин», передусім через недостатнє фінансування та труднощі з водопостачанням. Проблема водопостачання дійсно справила значний вплив на розвиток Катеринослава кінця XVIII – першої половини XIX ст. С.Б. Ревський назвав водопостачання «головним фактором, що впливав на освоєння міської території в кінці XVIII ст.». Джерела свідчать, що Г.О. Потьомкін знав про труднощі з водопостачанням головного міського пагорба. Влітку 1787 р. за його наказом проведено спеціальне обстеження території пагорба і слободи Половиці, котре підтвердило наявність джерел питної води. У донесенні Катерині II від 1 серпня 1787 р. Г.О. Потьомкін повідомляв: «Теперь везде тут ключей около Екатеринослава найдено уже двадцать» [30, 220]. Його програма передбачала водопостачання міста за допомогою колодязів, водопідйомних механізмів, басейнів та фонтанів, були навіть запропоновані окремі проекти (зокрема, купця Ф. Арєшникова), проте в умовах воєнного часу це виявилося неможливим з ряду причин технічного і матеріального характеру.

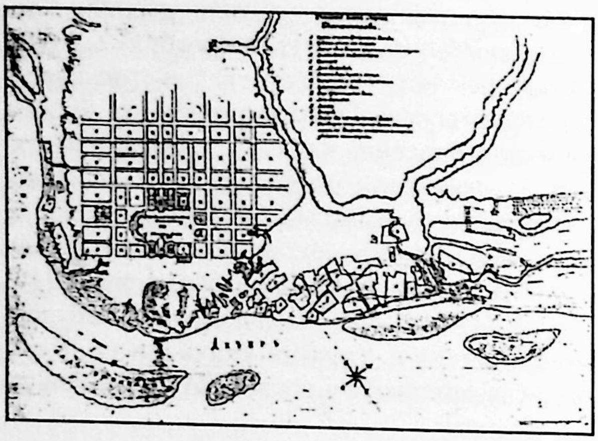

Рис. 5. Генеральний план Катеринослава роботи Клода Геруа. Затверджений 13 жовтня 1786 р.

Особливий інтерес становить історія проекту провідної будівлі Катеринослава – Преображенського собору, перший проект якого виконав автор генерального плану міста К.Геруа [75, 1-4]; проект інтер'єру – італійський художник Моретті. В «Начертании» говориться про соборний храм «в подражание св. Павла, что вне Рима». Ще у XIX ст., починаючи з публікації в «Русском архиве» 1865 р., сформувалося спотворене уявлення про цей проект (Г.О. Потьомкін начебто дав наказ зробити проект «на один аршинчик выше за римський храм св. Петра» з 12 престолами, архітектор, злякавшись замовлення, втік «за тридевять земель»), яке стало стереотипним й міцно закріпилося в історіографії. Частина дослідників (О.Г. Брікнер, Д.І. Багалій) стверджувала, що Г.О. Потьомкін мав за взірець римський храм св. Петра, а в тексті «Начертания» банально помилився, написавши «св. Павла, что вне Рима». Дві споруди визнавалися за одну, і тільки у XX ст. ця думка зазнала обґрунтованої критики [77, 170-177]: фундатор Катеринослава не помилявся. В Римі існує храм «san Paolo fuori le mura» (св. Павла за міськими мурами) – найстарша християнська базиліка IV ст. н.е. Чи потрібно було Г.О.Потьомкіну для найбільшого (за твердженнями історіографів) храму Росії брати за взірець головний храм католицького світу? Такий вчинок пояснюють «натурою» Г.О. Потьомкіна, схильного до гігантоманії й фантазування. Насправді він зробив серйозний стратегічний крок, обравши за взірець головного храму південної столиці Росії найдавніший храм Риму (у православній традиції православними вважаються всі християнські церкви до розколу 1054 р.). Проект Преображенського собору К. Геруа являє тип не хрестовокупольної, а базилікальної споруди з п'ятьма нефами, тобто кардинально відмінний від собору св. Петра в Римі й споріднений з римським же собором св. Павла.

Уже через кілька років після створення «Начертания» відбулась еволюція архітектурно-планувального вирішення Катеринослава, спричинена впливом об'єктивних факторів розвитку міста, передусім несприятливих природних умов та проблем з фінансуванням. Г.О. Потьомкін прийняв рішення внести корективи у генеральний план міста одразу з початком російсько-турецької війни у 1787 р., коли більша частина коштів, виділених для будівництва Катеринослава, була направлена для потреб фронту. Проте одразу ж зазначимо, що ці корективи стосувалися масштабів будівництва, архітектурного задуму, але аж ніяк не торкнулися ідеї та концептуальних поглядів на призначення міста, що формувалося. Особливо важливо, що навіть зміни в проектуванні (заміна головних архітекторів та відповідно планів) не дають ніяких підстав говорити про «невдачу» Г.О.Потьомкіна з будівництвом Катеринослава в широкому культурно-історичному та композиційному сенсі. Архітектурний задум еволюціонував, проте непорушними лишилися класицистичні принципи містобудування й містоустрою. Катеринослав побудований як «регулярне» місто, а план його забудови Івана Старова (1792) взагалі вважається одним з кращих зразків російського містобудування доби класицизму. Центральна частина сучасного Дніпропетровська з регулярною сіткою кварталів та одним із найширших в Європі (бл. 80 м) проспектів (Катерининський – Карла Маркса) сформована майже у повній відповідності до плану Івана Старова (1792) та виконаного на його основі плану Вільяма Гесте (1817). Якраз з архітектурно-планувальної точки зору найкраще видно повну відсутність будь-якого континуїтету Катеринослава з його історичними попередниками на даній території. Катеринослав як вдало реалізований проект класицистичного регулярного європейського міста не має жодної спільності з хаотичною рідкою забудовою попередніх населених пунктів.

У 1788 р. Г.О. Потьомкін наказав «виписати» з Петербурга архітектора Старова та доручив тепер уже йому керівництво плануванням міста. І.Є. Старов відомий як головний архітектор «Комиссии о каменном строении Санкт-Петербурга и Москвы», автор шедеврів російського класицизму XVIII ст. – Троїцького собору Олександро-Невської лаври та Таврійського палацу у Санкт-Петербурзі, низки садибних комплексів в околицях Санкт-Петербурга. Протягом 1787-1791 рр. цей зодчий на замовлення Г.О. Потьомкіна здійснив значні за обсягом проектні роботи у ряді міст Південної України. Творчість майстра справила значний вплив на формування стильових рис архітектури Півдня України, зокрема Катеринослава, є яскравим прикладом російсько-українських культурних зв'язків другої половини XVIII ст. І. Старов створив два варіанти генерального плану Катеринослава: 1) 22 березня 1790 р.; 2) 23 лютого 1792 р., офіційно затверджений Катериною II [68, 1; 69, 1; 70, 1]. С.Б.Ревський припускає існування першого варіанта плану від 1787-1788 р. [86, 264-265].

Генеральний план Катеринослава І.Є. Старова 1792 р. (Рис. 6) чудово реалізував концепцію т.зв. відкритого міста, з повною відсутністю військово-фортифікаційних споруд (на відміну від проекту К. Геруа). Він втілив прагнення до ясної регулярної структури міста і вдало врахував природні умови місцевості. Завдяки цьому генеральний план 1792 р., розроблений на основі попередніх варіантів, став основою подальшого планувального розвитку Катеринослава. Порівняно з попередніми проектами, територія міста збільшувалася за рахунок придніпровської частини (забудова Половиці), однак центральне значення традиційно зберігалося за нагірною частиною. Оточена широким бульваром, вона отримала п'ятикутну форму. Громадський центр міста, аналогічно проекту Геруа, зайняв центр пагорба, тут розташовувалися палац намісника, Преображенський собор, головна площа і проспект завширшки 60 сажнів («Гульбище Средней улицы»). На найвищій точці пагорба Старов (як і Геруа) запланував собор – архітектурну домінанту Катеринослава. (Ця ідея реалізувалась у 1830-х рр.). Собор оточувала велика розмірами площа (прообраз суч. Жовтневої пл.), де передбачалося розмістити намісницьке правління, а за ним – напівкруглу торгову площу. Три промені вулиць сходилися до іншої напівкруглої площі у північно-східній частині пагорба (суч. пл. Шевченка), яку завершував палац Г.О. Потьомкіна, зведений І.Є. Старовим у 1787 – 1789 рр. Значною перевагою містобудівного задуму І.Старова виявилось

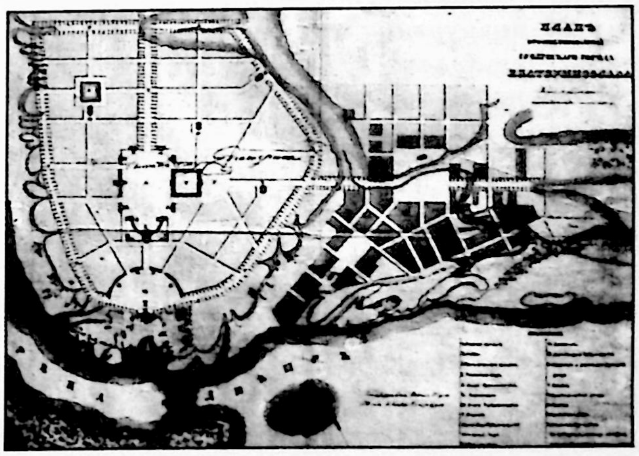

Рис. 6. Другий генеральний план Катеринослава роботи І. Старова. Затверджений 23 лютого 1792 р.

рішення розташувати частину житлових кварталів у низинній прибережній частині. На плані 1792 р. архітектор зберіг головне значення за нагірною частиною, водночас звернувши увагу на більш придатні для освоєння землі біля Дніпра. Вже у варіанті 1790 р. широка магістраль починалася від торгової площі на горі, відходила паралельно Дніпру й, перетинаючи глибокий яр, з'єднувала нагірний і прибережний райони. У проекті 1792 р. вона перетворюється на «большую дорогу» вісь якої (лінія просп. К. Маркса) задала напрямок структурного розвитку міста вздовж Дніпра (в напрямку Нових Кайдак) упродовж всієї подальшої історії. Житловий район на місці Половиці також отримав регулярну планувальну структуру. В першій половині XIX ст. ця територія стане осередком розвитку молодого міста. Великим здобутком І.Є. Старова стало передбачене озеленення території Катеринослава. У проектах 1790 та 1792 рр. намічено кільце бульварів на головній височині, а також парк на схилі пагорба поруч із Потьомкінським палацом. В.І. Тимофієнко відзначив, що поряд із увагою до озеленення південних міст ця проблема недостатньо враховувалась у більшості проектів й була вдало вирішена лише І.Є.Старовим у проекті Катеринослава та Ф.П.Деволаном у проекті Вознесенська [95, 250]. Чітке й ясне планування Катеринослава, в основу якого покладена трипроменева система, у низці рис стало зразковим для планування інших міст. Проект Старова вплинув на весь наступний процес планування і забудови Катеринослава. Основні його положення, в першу чергу, розвиток міста вздовж Дніпра, збереглися й у сучасному Дніпропетровську.

Спробуємо проаналізувати еволюцію містобудівного задуму Катеринослава в контексті зміни урядової політики в регіоні. Задум міста трансформувався ще до початку будівництва. В проектах 1783 та 1786 рр. все ще присутні намагання максимально убезпечити нове місто: на першому варіанті плану К.Геруа (1786) воно з усіх боків оточене фортечними валами з бастіонами. Для розміщення центру обрано добре захищений високий берег у заломі Дніпра. Програма Потьомкіна надала пріоритет адміністративній, економічній та культурній функціям міста, цілком відмовившись від військово-оборонної. Відповідно до цих змін проект Старова вже не передбачав наявність укріплень. Порівнюючи проекти Катеринослава К.Геруа (1786 р., 2 варіант) та І. Старова (1788 р.), можна пересвідчитися, що визначальна композиційна ідея міста у вигляді розміщення центру на горі однаково втілена в кожному з них. У першому варіанті плану Катеринослава (за С.Б.Ревським) І.Старов, як і К. Геруа, надає перевагу «горі», лишаючи поза увагою райони в низинній частині (там, де півстоліття знаходилася Половиця). В подальшому ідеї Старова щодо просторового вирішення міста зазнали еволюції, і в проектних планах Катеринослава (1790, 1792 рр.) присутня інша композиція міського центру. Виходячи передусім з економічних міркувань, архітектор передбачив новий напрямок територіального розвитку міста – на північний захід уздовж берега Дніпра. Прийнято вважати, що проект Геруа був відхилений через неврахування природних умов; між тим, обидва проекти відрізняються тільки у планувальному вирішенні нагірної частини. Старов запозичив ідею Геруа (а може, й Казакова) про розміщення загальноміського центру на височині, й згодом тільки трансформував її. Отже, вирішальним фактором відхилення проекту Геруа, на наш погляд, була не містобудівна концепція, а лише масштабність розмірів міста та окремих споруд, яка б безпосередньо відповідала ідеям потьомкінського «Начертания» [43, 108]. Зміни стратегічної ситуації змусили Потьомкіна відмовитись від надмірних розмірів забудови Катеринослава і це втілив І. Старов у наступних проектах (1790, 1792 рр.). Проекти К. Геруа та І. Старова (початковий варіант), котрі входили як складова до первісної програми утворення Катеринослава, були відхилені разом зі зміною положень цієї програми. Ясський договір 1791 р. поставив крапку на історії тривалих військових конфліктів у регіоні. Відтак Катеринославу більше не була потрібна система споруд оборонно-військового призначення. Замість цього Старов пропонує будувати регулярне «відкрите» місто, «місто-сад», оточене вже не земляними валами й бастіонами, а зеленими бульварами. Генеральний план І.Є.Старова визначив архітектурно-планувальний обрис сучасного Дніпропетровська. Історично склалося так, що частина положень проекту Старова, котрий відповідав поглядам Г.О.Потьомкіна початку 1790-х рр., втілилась у життя тільки протягом першої-третьої чверті XIX ст. (заселення Соборної гори). Проте цей факт тільки підкреслює стратегічну продуманість та вирішальне значення програми Г.О.Потьомкіна для подальшого розвитку Катеринослава.

Програма Г.О.Потьомкіна передбачала масштабні ініціативи в економічній і культурній галузях, зокрема заходи по створенню господарсько-економічного підґрунтя розвитку Катеринослава. Ордером від 10 жовтня 1786 р. Г.О.Потьомкін доручив будівництво міста правителю намісництва І.М.Синельникову, виділив для цього 200000 крб. й рекомендував «приступить немедленно к заготовлению материалов и припасов... к приисканию мастеровых и рабочих людей, дабы таким образом ни что уже непрепятствовало открытию и произведению работ в сем новом городе...» [12, 426; 62, 56].

Розуміючи необхідність створення промислових підприємств у місті, яке в силу географічного положення (перед дніпровськими порогами) не могло бути значним торговельним центром, Г.О.Потьомкін стимулював утворення комплексу казенних фабрик. Проект будівництва на Півдні державного підприємства з виготовлення вовняних виробів обговорювався ще у 1783 р. Г.О.Потьомкін пропонував перевести сюди Ямбурзьку суконну фабрику, згодом улаштував у 1786 р. велику суконну фабрику у власному містечку Дубровні Могилевської губернії під назвою «Катеринославської», що мала бути переведена до Катеринослава [25, 231]. У записці до Катерини II від вересня 1786 р. Г.О.Потьомкін обгрунтовував необхідність катеринославських фабрик як «столь для того места пристойных... и столь нужных для России», зважаючи, що «полуденные места Империи Вашей изобилуют руноносным скотом почти больше, нежели вся Европа вместе». Генерал-губернатор висловлював упевненість, що «прежде десяти лет, конечно, шелку будет как пеньки. Для того шелковые мануфактуры в Екатеринославе полезны...». Передбачалося, що «сверх делания сукон на сей фабрике приниматься будут ученики от дворян, чрез что разойдется сие ремесло по всему государству». В тому ж документі Г.О. Потьомкін запевняв Катерину II: «По Высочайшему изволению, данному мне, пещись о размножении доходов и искусств я ничего не щажу соответствовать исполнением. Колонии ремесленников выписаны, фабрикаты в большом числе находятся у меня теперь в Белорусских деревнях во ожидании построения жилищ в Екатеринославе, которые к будущей осени поспеют, и они на судах Днепром с инструментами доставятся в свое место [24, 35 – 36 зв.; 30, 210-211].

За життя Г.О. Потьомкіна встигли здійснити тільки загальну підготовку до будівництва фабрик: обрали місце, визначили приблизні параметри виробництва. 16 серпня 1787 р. Г.О. Потьомкін наказував: «В половицах для заведения фабрик... отвесть на законном основании надлежащее количество земли...». З рескрипту Катерини II 14 травня 1792 р. про переведення фабрик і облаштування їх «между Екатеринославля и Кайдак» видно, що вже існували «катеринославські» фабрики: сукняна в Дубровні, «шелковых материй» у Купавні та «чулошная» у Кайдаках [11, 35]. У 1792 р. на шовковій фабриці (у Купавні) нараховувалося 134 стани. Вироблялися товари: шовкові білі, сірі і смугасті панчохи, камзоли, ковпаки, краватки, жіночі і дитячі рукавички, паперові панчохи і ковпаки, вовняні чоловічі фуфайки (з рапорту В.В. Коховського від 30 січня 1792 р.). На підприємстві працювали 163 чоловіки і 151 жінка, з загальною річною платнею 6194 руб. 40 коп.

14 травня 1792 р. Катерина II наказала відпустити на фабрики, «некотораго уже степени совершенства достигшия», 326458 руб. Не відповідає дійсності усталене твердження про 12 фабрик [12, 427; 105, 43, 46]. В місті мали зосередитися 8 фабрик: сукняна, годинникова і позументна – з Дубровни, шовкова – з Купавни, панчішна – з Нових Кайдак; нововлаштовані – стрічкова, паперова і свічкова [11, 35 – 35 зв.]. Невірним є твердження, що з 12 фабрик саме суконній і шовковій видали субсидію 340000 руб., завдяки чому вони вчасно відкрилися. Субсидія 326458 руб. призначалася на будівництво всього комплексу [11, 35 – 35 зв.]. Катеринославські фабрики були відкриті на новому місці тільки у 1794 р. (існували до середини 1830-х рр.).

У 1784 р. Г.О. Потьомкін направив Катерині II «прошение» щодо заснування у Катеринославі закладу університетського типу, названого ним «Екатеринославская Академия наук и художеств» [24, 178]. Імператриця задовольнила його прохання, видавши указ від 4 вересня 1784 р., де новий заклад названий університетом: «Изыскивая все средства, к просвещению народному служащие, повелеваем... основать университет, в котором не только науки, но и художества преподаваемы быть долженствуют...» [79, т.XXII, 27]. Восени 1786 р. Г.О.Потьомкін скаржився Катерині II на недостатнє фінансування заходів по відкриттю університету, куди «по соседству Польши, Греции, земель волошской и молдавской и народов иллерических множество притечет юношества обучаться...» та прохав виділити додаткові кошти [24, 35; 30, 210]. Указом 13 жовтня 1786 р. Катерина II призначила фінансування університету «с академиею художества и музыки, с хирургическим и народными училищами» у розмірі 60 000 крб. на рік [79, т.XXII, 684]. З листа Г.О. Потьомкіна Катерині II від 1785 р. видно, що у своєму петербурзькому маєтку Озерки Г.О. Потьомкін планував розмістити навчальні заклади, зокрема Грецьку гімназію, що мали згодом бути переведені до Катеринослава й увійти до складу університету [24, 179 – 179 зв.; 30, 202]. У складі університету мала відкритись консерваторія (перші консерваторії відкрились у Москві і Санкт-Петербурзі лише через 80 років). Прийнято вважати, що університет мав знаходитись на Монастирському острові, а сам острів мав з'єднуватися з берегом за допомогою повітряного мосту. На генеральному плані 1786 р. Монастирський острів значиться як «Сад публичный». Місце для університету було обране на південно-східному боці пагорба, в районі сучасної обласної лікарні. Разом із стимулюванням утворення і визначенням джерел фінансування культурно-освітніх закладів, Г.О.Потьомкін особисто брав участь у формуванні системи наукових кадрів. Для викладання в університеті він (як свідчать ордери) залучив досвідчених спеціалістів: Джузеппе Сарті, призначеного директором музичної академії; професора Василя Ливанова, «для преподавания науки домоводства»; випускників Петербурзької академії мистецтв, живописців Василя Неретина та Михайла Бухарова; архімандрита Іраклія для викладання грецької мови; надвірного радника Гібала, придворного музиканта Хандошкіна. В архієпископа Євгена Булгариса була придбана бібліотека (після 1791 р. розподілена між Казанським університетом та Катеринославською гімназією). Після смерті Г.О.Потьомкіна питання про створення університету було швидко зняте з порядку денного, всі заходи у цьому напрямку згорнуті; «сумма университетская» – кошти на створення університету та інших науково-педагогічних установ – витрачена на різні потреби. «Жалування» фахівцям, запрошених до так і не відкритого університету, продовжували виплачувати нерегулярно декілька років. У 1792 р. був складений проект утворення у Катеринославі замість університету педагогічного інституту, але й він не був реалізований. Своєрідним «правонаступником» університету можна вважати губернське народне училище, відкрите у Катеринославі 1793 р.

6. Розбудова міста на Дніпрі (кінець 1780 – 1790-і рр.)

Після указу 1784 р. знаковою подією у формуванні Катеринослава на Дніпрі стали відвідини території, відведеної під забудову нового міста Катериною II та Йосифом II у рамках подорожі на Південь імперії у січні-липні 1787 р., Г.О. Потьомкін уже з 1784 р. розгорнув бурхливу діяльність з підготовки до подорожі, розробляв маршрути, прокладав дороги, будував шляхові палаци в основних пунктах. 22 квітня Катерина II залишила Київ і направилась униз по Дніпру, де імператорській флотилії необхідно було перебороти пороги і пройти до гирла ріки, відвідати Херсон, а потім оглянути нещодавно приєднаний Крим. Шлях лежав через колишні запорозькі землі. Катерина II, провівши два дні у Новому Кодаку, 9 (20) травня вранці прибула до пагорба неподалік од Половиці, на вершині якого відбулось закладення Преображенського собору й цілого міста Катеринослава. Під час урочистої церемонії імператриця, австрійський імператор Йосиф II, Г.О. Потьомкін та інші офіційні особи заклали камені першої й головної споруди Катеринослава. Французький посол граф Л.Ф.Сегюр згадував: «В царском шатре отслужили молебен, и государи, в присутствии архиепископа, совершили закладку собора новаго города в чрезвычайно красивой местности» [88, 196]. Детальний опис церемонії поданий в «Усних спогадах» М.Л. Коржа та інших джерелах. Новозаснований Катеринослав II мав стати правонаступником Катеринослава I. Подорож Катерини II була організована з метою продемонструвати європейським країнам і Туреччині зростаючий вплив Росії у регіоні, котрий переріс у повний контроль над ним. Йосиф II, граф Сегюр й інші скептично налаштовані учасники подорожі не приховували своїх ревнощів до політики російського уряду в Новоросії, провідником якої був Потьомкін. Міф про «потьомкінські села» став іноземною відповіддю на продемонстровані Потьомкіним реальні досягнення в Північному Причорномор'ї [61, 103]. У цьому контексті слід сприймати вислів Йосифа II, що «императрица заложила первый камень нового собора, а я – второй и последний», і що в храмі ніколи не відбуватиметься богослужіння.

Комплексний аналіз джерел дозволив внести суттєві корективи в уявлення про хронологію й локалізацію процесу утворення Катеринослава II. До цього часу вважається дискусійним питання, коли почалось утворення Катеринослава – у 1784 р., у 1787 р. чи в період між юридичним заснуванням міста й офіційним закладенням Преображенського собору? Д.І. Багалій зазначив, що будівництво почалося пізніше 1784 р.; О.Г. Брікнер вважав, що на початку 1785 р. О.Й.Дружиніна зафіксувала: «В 1786 р. фактично вже проходило будівництво Катеринослава», ця думка повторена в монографії В.М. Кабузана. Посилаються на документ – прохання мешканців Половиці, адресоване архієпископу Славенському й Херсонському (серпень 1786 р.), де є, зокрема, такі рядки: «...в селении нашем ныне назначен город Екатеринослав, место однакож для строения города Екатеринослава еще не разделено на кварталы [...] в сем месте для строения города Екатеринослава приготовляется уже выделка кирпича, производится пиление лесов и делаются другия припасы, также и строения строятся...» [62, 40]. В.І. Тимофієнко об'єктивно характеризує ці заходи як підготовчі. Відомо, що «Экспедиция для строения губернского города Екатеринослава» утворилася лише 5 липня 1787 р. [35, 227-228; 62, 57]. У цьому ж році виділялися будівельні матеріали та встановлювалися пільги для мешканців міста.

Судячи з наявних джерел, протягом 1784 та 1785 рр. майже ніяких робіт з будівництва Катеринослава не проводилось, про що свідчить доповідь Г.О. Потьомкіна від 10 серпня 1785 р.: «Подношу карту положению Койдак, где назначен город губернский Екатеринослав, который будущаго года начнется. Тут нужна Вашего Императорского Величества милость, которая много заохотит к строению жителей: сие состоит в освобождении от постоя тех, кои домы каменные построят, что можно дозволить тем легче, что сей город лежит внутри и потому не подвержен стечению войск; на пребывающие же там построятся казармы» [23, 213]. Висновки ці підтверджує інший комплекс джерел – листування І.М. Синельникова з Г.О. Потьомкіним. З листа від 13 травня 1786 р.: «Теперь то много охотников садится на горе, где будет новой Екатеринослав. Всякой говорит, чтоб садиться от Днепра повыше; однако ж и там селение Половицы, лежащаго под городом, вода не занимала». 19 квітня 1786 р. І.М. Синельников писав: «Вижу я, что город Екатеринослав почитается строющимся; а как в нем не зделано еще и начала никаким строениям, кроме что заготовлено несколько кирпича и камня и продолжается тоже заготовление и скуплен лес, – почему имею честь препроводить при сем два плана... один с прожектом и разделением города на кварталы, а другой с показанием положения места, – то и не будет ли благоугодно сей план апробовать и меня оным снабдить для приступления к строению. Я буду ожидать вашего разрешения. Многие из желающих строиться просят у меня отводу мест, к чему також без плана приступить невозможно...» [65, 276]. Ці дані свідчать, що: 1) підготовка будівництва знаходилася в зародковому стані; 2) «прожект» був «апробований» 13 жовтня 1786 р.; відвід земель не міг початися без плану, а значить гальмувався до кінця 1786 р.; 4) кошториси якщо і розроблялися, то по отриманні плану, тобто не раніше кінця 1786 р. – початку 1787 р. Вищенаведені джерела свідчать, що планомірне будівництво Катеринослава II не могло розпочатися раніше 1787 р. Тобто, приїзд обох імператорів, Г.О. Потьомкіна, представників російської та іноземної еліти й урочисте закладення першого каменя Преображенського собору 9 (20) травня 1787 р. дійсно можуть вважатися не лише символічним актом, а тією історичною віхою, з якої почалася розбудова Катеринослава Дніпровського. Віхою, яка остаточно розділила історію і передісторію Катеринослава – Дніпропетровська.

Яким чином проходило утворення Катеринослава Дніпровського наприкінці 1780 – на початку 1790-х рр.? Перші споруди намісницького центру з'явилися на пологій височині, первісно призначеній для основного масиву міської забудови. Зведення закладеного у 1787 р. собору тривало кілька років, причому встигли вивести фундамент та кілька метрів стін будівлі. Згодом будівництво законсервувалося. У 1787 – 1789 рр. на пагорбі звели палацово-парковий ансамбль резиденції генерал-губернатора

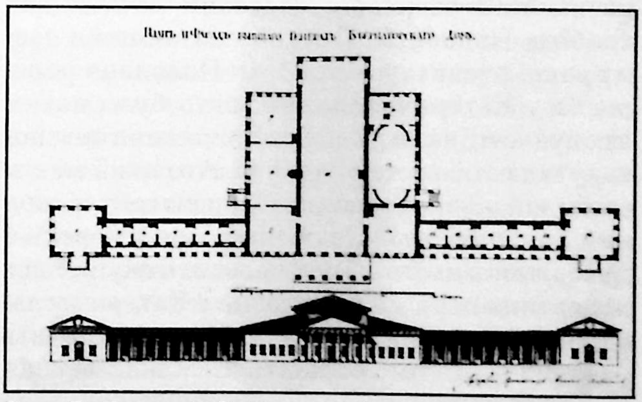

Рис. 7. Палац Г.О. Потьомкіна в Катеринославі. 1787 - 1789 рр. Фасад і план. (Прорисовка початку XIX ст. М. Насєткін. Російський державний історичний архів)

Г.О.Потьомкіна. Центральною спорудою резиденції став кам’яний Потьомкінський палац (1787 – 1789), спроектований І.Є.Старовим (Рис. 7). Одночасно до 1792 р. в цілому утворився англійський парк навколо палацу з оранжереями, де розміщувалися екзотичні рослини. Він обіймав південно-східну частину пагорба. Автором парку був визначний англійський садово-парковий майстер Вільям Гулд (Gould), котрий виконував на прохання Г.О.Потьомкіна масштабні роботи з облаштування парку Таврійського палацу в Петербурзі та низки інших садибних комплексів Півдня (в Богоявленську, Херсоні, Сімферополі та ін.). На схід від масиву резиденції Г.О.Потьомкіна виникло ще декілька садиб, зокрема катеринославського намісника Василя Нечуй-Коховського та лікаря Карла Роде. Після переведення до Катеринослава резиденції катеринославських архієреїв (1804) вона також розміщувалася в цій частині пагорба. Західна частина пагорба лишалася майже пустельною, за винятком кількох кам’яних будинків, споруджених протягом 1790-х рр. (вціліли будинки по суч. вул. Ворошилова, 8 та 10). На північно-західному схилі пагорба на початку XIX ст. облаштувався цілий квартал споруд Катеринославської духовної семінарії. Майбутня Соборна площа залишалася незабудованою, хоч є свідчення, що тут приступили до влаштування водозбірних басейнів (можливо, фонтанів) та спорудження кількох будинків, передбачених планом Івана Старова.

До 1789 р., переїзду губернських установ з Кременчука, Катеринослав вважався в документах «новостроющимся». Новий план затвердили в 1792 р., до цього керівним для всіх установ лишався план 1786 р. У цей час вже стала очевидною неможливість цілісної забудови пагорба, і місто вимушено зосередилося на низинній території, що її займала колишня слобода Половиця. Основне питання на цьому етапі розвитку міста – чи Половиця переросла у Катеринослав, чи місто було новим продуктом, який з «першопоселенням» поєднувала тільки територія (тобто який мав зі своїм «першопоселенням» лише територіальний континуїтет)? Зазначимо, що джерельні матеріали з цього питання досить скупі, і все ж картина перших років життя Катеринослава, яка вибудовується на їх підставі, свідчить на користь другого варіанта. Важливо встановити передусім, яким чином еволюціонувала соціальна структура населення місцевості Половиці від часу офіційного заснування на її території нового Катеринослава (1787 – початок 1790-х рр.). М.Корж стверджував: «Жители, бывшие досель в Половице, все разошлись по другим селениям на жительство, по предоставленной им указом воле... из них одна большая часть переселилась в Сухачевку, а другая - меньшая часть, перешла в Мандриковку...» [96, 73]. В донесенні губернського правління від 24 березня 1797 р. зазначено: «Первоначально сообщал... 1791 Марта 26-го генерал-маиор Коховский... в разсуждении присоединения сего селения к Екатеринославу, выбытия многих поселян в казенные лоцманы и в Черноморские казаки, остающияся затем не в большом количестве в наличности отягощаются крайне постоем и разными казенными выстатчениями, и лишаются чрез то хлебопашества и скотоводства... требуя при том учинить переселение в Сухачевку..., домы их в Половице состоящие яко в собственность им принадлежащую, позволить перенесть или продать кому оне похотят». Рапорт віце-губернатора Ф. Корбе від 25 лютого 1797 р. дає картину переселення: «Из числившихся в Половице 459 душ, переселилось только в Сухачевку 90; на оставшуюся тамо в излишестве землю 3400 десятин; да в местечко Новые Койдаки 48 душ; с остальных же затем, 88 непожелавших переселяться в Сухачевку... поселились под городом Екатеринославом при урочище называемом Мандриковкою, 80 исключены сею палатою [Казенною – М.К.] в Черноморские козаки и лоцманы, а 123 удалились самовольно в разных годах в Черноморские козаки, да 21 мужеска полу душа в Лоцманы... почему... бывшую под селением Половицею земли 5505 десятин, оставить с 794 года... для городскаго выгона» [50, 101, 105]. Наведені джерела свідчать, що до 1794 р. Половицю залишили всі її колишні мешканці. Головну причину цього маємо вбачати в тому, що з 1789 р. у Катеринослав перебралися намісницькі адміністративні установи і він почав функціонувати як губернське (намісницьке) місто, на мешканців якого поширилась дія відповідних російських законодавчих актів. Новий статус та нові обов’язки були несумісні з традиційним укладом життя мешканців Половиці. Фактично протягом 1787-1794 рр. соціальна структура Половиці була цілком зруйнована, замість неї з’явився новий соціальний організм, котрий почав утворюватися в 1787 р. – Катеринослав. Формування Катеринослава II відбулося не еволюційним шляхом «переростання» давнього організму – Половиці, а через зруйнування старого організму й зайняття його території новим, тобто «революційним» шляхом. Вважати, що Половиця просто перейменована на Катеринослав було б спрощеним (точніше помилковим) уявленням про особливості процесу формування міста. Г.М.Лаппо стверджує: «Взаємовідносини міста та його оточення складні й суперечливі. Нерідко нове, стрімко зростаюче місто, перед тим, як створити собі оточення, котре відповідало б його потребам, починає з руйнування структури оточуючої сільської місцевості... Зносяться сільські поселення, щоб звільнити місце для міських мікрорайонів, порушуються місцеві звичаї й традиції» [51, 80-81]. Саме таким шляхом здійснювався розвиток Катеринослава II: нове місто зруйнувало слободу Половицю та поглинуло її територію. З заміною соціальної структури відбулася й докорінна зміна архітектурно-просторового вирішення території міста. За планом І. Старова вона мала бути «врегульована» – кардинально перепланована за регулярним зразком. У 1800 р. в Катеринославі налічувалося заселених дворів – 359, да «не по плану застроенных» – 135. В подальшому на карті міста в деяких місцях вгадувалися ознаки давнього нерегулярного розпланування Половиці. Отже, наприкінці XVIII ст. утворився та почав функціонувати новий міський організм.

Останнє десятиліття XVIII ст. – знаковий, але, водночас, й суперечливий період в історії реалізації проекту «Катеринослав». Наприкінці 1780-х рр. почала реалізовуватись програма утворення Катеринослава на Дніпрі під гаслом «третьої, південної, столиці». Однак майже одразу посилився вплив негативних чинників, що у другій половині 1790-х рр. призвело до зниження темпів формування міста, аніж прогнозовані Г.О. Потьомкіним. У таких умовах значно посилилася роль суб'єктивних, особистісних чинників. Формування Катеринослава Дніпровського (тобто успішна історична реалізація проекту «Катеринослав») відбулося за помітного впливу окремих історичних осіб, зокрема намісників І.М. Синельникова та В.В.Коховського. Г.О. Потьомкін сформував навколо себе коло осіб, котрі за професійними якостями найбільше відповідали завданням комплексного перетворення Півдня України, до якого належали передусім В.С.Попов, І.М.Синельников, М.Л.Фалєєв, брати Коховські. Василь Васильович Коховський та його брат, воєначальник Михайло Коховський, походили з російської гілки польського роду герба Нечуя. Обидва почали кар'єру офіцерами генерального штабу. Згодом Василь перейшов на цивільну службу, увійшов до оточення Г.О. Потьомкіна й відзначився як втілювач його ідей у Південній Україні, обіймаючи у 1784-1788 рр. посаду правителя Таврійської області, з 1788 і до смерті (1794 р.) – правителя Катеринославського намісництва. В.В. Коховський доклав чимало зусиль, щоб освоєння регіону відбувалося з максимальною інтенсивністю. Він керував розподілом земель, складанням реєстрів й атласів, контролював переселення селян, стимулював розвиток промисловості й сільського господарства. На В.В. Коховського була покладена відповідальність за підготовку до подорожі Катерини II. Йому належить ідея встановити на шляху подорожі знаки, які б позначали милі і версти: «Не угодно ли будет по дороге, где будет шествие, поставить по два или по три каменные столба пяти или десяти верстовых...» [64, 239]. Один зі «стовпів» зберігся у Катеринославі й вважається першою кам'яною спорудою на території Катеринослава. У своїй діяльності В.В.Коховський керувався, в першу чергу, імператорськими указами, інструкціями Г.О.Потьомкіна та начальника його канцелярії В.С.Попова, який після 1791 р. став секретарем Катерини II й фактичним керівником Півдня. У 1793-1794 рр. значення В.С. Попова зменшилося; керівні обов'язки перейняв П.О.Зубов. У літературі висловлювалась думка, що В.В. Коховський у справах управління краєм не був самостійним, виконуючи волю вищих урядовців, зокрема в «перехідний період» після смерті Г.О. Потьомкіна [7, 100-101]. Є підстави вважати, що значення його постаті цим не вичерпується, що видно на прикладі Катеринослава II. Уже та сумлінність, з якою підходив В.В. Коховський до будівництва Катеринослава, сприяла збереженню новоутворюваним містом свого статусу з формального і функціонального боків. В.В. Коховський мав змогу проявляти особисту ініціативу в конкретних питаннях, зокрема щодо темпів і обсягів реалізації потьомкінської програми. Дані, почерпнуті з листування губернатора і вищих урядовців, підтверджують цю думку. Будівництво Катеринослава стало однією з найважливіших проблем, що постали перед намісником (губернатором), котрий прибув сюди тільки через півтора року після закладки міста. Особиста заслуга В.В. Коховського, на наш погляд, у тому, що його діяльність наприкінці 1780 – на початку 1790-х рр. сприяла збереженню позитивних тенденцій у розвиткові міста, закладених у середині 1780-х рр., й на деякий час затримала невідворотну кризу в житті Катеринослава, яка відбулася в останні роки XVIII ст. Саме в перше десятиліття історії міста було закладене підґрунтя його подальшого розвитку – з архітектурної, промислової, культурної точок зору [44, 139].

У 1789 р. Катеринослав став фактичним центром Катеринославського намісництва. Г.О.Потьомкін 22 травня 1789 р. повідомляв, що, «приехав в Кременчуг... нашел его весь в воде... я приказал переходить правлениям в новый Екатеринослав» [30, 349], котрий знаходився на початковому етапі будівництва. Але чим ширше розгортались воєнні дії, тим більше скорочувались обсяги будівництва новозаснованої столиці краю. Гавриїл (Розанов) відзначив: «Собственно для Екатеринослава война сия была не только бесполезна но и вредна». Вже у 1788-1789 рр. впадала у вічі нереальність швидкої реалізації положень потьомкінської програми (передусім щодо обсягів будівництва). Через те всю свою енергію губернатор змушений був зосередити на вирішенні більш дрібних, але не менш значних питань, з огляду на перспективний розвиток міста. Особливу турботу він виявив щодо становлення православної єпархії та влаштування нових церков. 13 січня 1791 р. він писав до катеринославського єпископа Амвросія, що до міста переведена колишня католицька церква з Новомосковська й просив дозволу освятити її через неможливість старої вмістити парафіян напередодні дворянських зборів. 14 січня 1791 р. преосвященний погодився на цю пропозицію і звелів освятити церкву. 5 квітня 1793 р. В.В.Коховський просив архієпископа Йова перевести до Катеринослава затвердженого на протопопію протоієрея Іоанна Станіславського з Нових Кайдак, що було зроблено.

Листування В.В. Коховського з В.С. Поповим засвідчує, наскільки діяльною фігурою був катеринославський намісник (губернатор). 4 квітня 1789 р. він писав: «Естли строение Екатеринослава имеет сего лета продолжаться, то простите мне, что приемлю смелость еще раз напомнить о присылке планов домам и архитектора человека рабочаго». А 15 квітня 1789 р. продовжив: «Вчерась получил я рапорт, что в Екатеринослав прибыло уже работников более 300 человек. Дабы сии люди не получали понапрасну жалованья, отправляюсь туда сего дня для назначения им работ» [64, 323, 324]. Турбувала губернатора й проблема водопостачання, котру передбачалося розв'язати за допомогою підйомних машин та басейнів. У листі від 18 березня 1789 р. знаходимо: «Модель машины, для поднятия воды в Екатеринославле, приемлю смелость препроводить к вам чрез губернского механика Фирлинга, делавшего оную... Для проведения воды из источников, имеющихся выше города, писал я... в Тавриду, о присылке двух фонтанщиков и татар...» [64, 322]. Сподівання Коховського не справдилися, й уже наприкінці 1790-х рр. стала очевидною безперспективність швидкого заселення нагірної частини. Фінансування будівництва проходило незадовільно, що викликало настійливі прохання губернатора про виділення додаткових коштів. 12 жовтня 1789 р. В.В. Коховський звертався до В.С. Попова: «Колонисты, оружейники, фабрика, разнаго роду мастеровые требуют содержания, но у меня нет почти никаких сумм» [64, 329]. До 1791 р. ситуація практично не змінилася. «Каменщики и разнаго рода мастеровые в Екатеринославе... требуют выдачи денег... Я заимствую на необходимыя надобности откуда могу. Такое замешательство весьма для меня тягостно. Чем могу пособить, не знаю. Но наличныя деньги, в течении лета, нужны», – писав В.В. Коховський 14 квітня 1791 р. [64, 346-347]. Незважаючи на перешкоди, губернатору вдалося спорудити кілька кам'яних будинків «по плану, данному от Его Светлости» (Г.О. Потьомкіна). Проведення основних робіт гальмувалося через відсутність проектів: «Планы карантина, екатеринославскаго мосту и строящихся здесь каменных домиков еще не зделаны» (з листа від 20 січня 1792 р.) [63, 330-331].

Раптова смерть Г.О. Потьомкіна негативно позначилася на розвиткові міста. Катерина II наказала В.В. Коховському зробити вичерпний звіт про стан справ у намісництві, що стосувалося й Катеринослава. Рескрипт від 7 січня 1792 р. вимагав: «...доставить к нам немедленно копию с плана сего города каким образом он выстроиться предполагается, что по оному исполнено и что еще не достроено...» [11, 15]. В.В.Коховський доповідав Катерині II: «...подношу при сем копию плана г. Екатеринослава... Приемлю дерзновение... донести, что церковь, которая начата была строиться по сделанному плану архитектором Геруа, и которой фундамент выведен уже был в 1788 г. приказал покойный генерал-фельдмаршал строением оставить, и выписав из Санкт-Петербурга архитектора Старова поручил ему сделать новый план и городу и церкви. План города был мне отдан которой и препровожден от меня в наместническое правление. По сему розбиты ныне кварталы, означены места, где быть каким строениям, и раздаются под построения домов частным людям. Плана же церкви я не получал, и не известно, был ли оный апробован. План дому наместнического правления хотя и отдан мне, но строить оный предполагалось по окончанию войны. Восемь каменных небольших домов строятся по планам, врученным мне от покойного генерал-фельдмаршала... Построение моста в сем городе почитал он нужным...» [9, 17-17 зв.]. Разом з планом губернатор подав імператриці перший опис губернського міста. Заслуги В.В. Коховського були оцінені; указом від 12 лютого 1792 р. «за труды по строению города Екатеринославля» за ним зберігалися 3000 руб. на рік зверх жалування, одночасно пожалувано 12000 руб. [11, 23].

План Катеринослава був доопрацьований І.Є.Старовим та затверджений 23 лютого 1792 р. Нових коштів не було виділено, замість цього наказано подати «сведения обо всех денежных суммах... в губернии Екатеринославской, дабы по тому на производство тех строений могли Мы назначить потребное число денег...» [11, 24]. У листі 14 квітня 1792 р. Коховський скаржився: «Как я получил один только план города, то всепокорнейше прошу ваше превосходительство уведомить меня: были-ль при оном отправлены планы и других зданий?» Дещо пізніше дізнаємося: «Сумма на отделку каменных домиков в Екатеринославе не ассигнована; они бы весьма годились для помещения учителей. На отделку одного для г. Бебера (директора училищ – М.К.) дал я... собственные мои деньги...» [63, 346, 361]. Восени 1792 р. була критичною ситуація з будівництвом фабрик: «Господин вице-губернатор не прислал мне денег ни полушки из принятой им суммы на фабрики... нет у нас ни кирпича, ни извести, на сие нужно приискать подрядчиков. Нужно также зимою выписать и все потребные материалы, дабы хотя к осени были все фабрики в действии» [63, 387]. Навесні 1793 г. зусилля губернатора дали позитивні результати: «Начатые два корпуса для фабрик уже отделаны...». Разом з тим зазначалося: «В деньгах настоит крайнейшая надобность. Если оных прислать не изволите, то строение фабрик должно остановиться, и год целый будут переводиться фабрики без действия» [63, 410, 413].

Одним з основних завдань губернатора був контроль за формуванням станових представницьких структур та органів місцевого самоврядування. 10 вересня 1791 р. В.В. Коховський засвідчив неспроможність роботи Новомосковського магістрату за відсутністю членів й рекомендував перевести його до Катеринослава II, засвідчивши тим самим формування першого органа самоврядування Катеринослава II. У 1791 р. під керівництвом В.В. Коховського проведено перші дворянські вибори в Катеринославі. Губернатор намагався поставити під контроль міське господарство. 26 вересня 1789 р. він вимагав у міської думи щомісяця доставляти відомості про доходи і видатки. Дума відповідала, що «доходов, собираемых в пользу города никаких не имеется, да и собирать их не с кого, а по общественной раскладке взимается сбор на содержание магистрата, сиротского и словесного судов и канцелярий думы, а затем на дрова, бумагу и пр.». В.В.Коховський надіслав у думу зразки облікових книг, але 4 січня 1793 р. вона відповідала, що доходів не було й немає, а є добровільна складка. В.В. Коховський мав намір влаштувати богадільню й запропонував міському голові І.І.Башмакову запросити купців на нараду, в результаті якої було зібрано 256 руб. 25 коп. [62, 92-93].

Під патронатом В.В. Коховського знаходилося влаштування міських садів з оранжереями. 2 жовтня 1789 р. він наказав відправити до Катеринослава з казенного саду в Кременчуці яблуні, вишні, груші, волоські горіхи, виноградні лози, що було виконано. 24 травня 1791 р. повідомлялося: «Деревьев, насажденных в саду Его Светлости принялось много. Диких каштанов, выписанных из Варшавы, вышло до двадцати тысяч. Со временем место будет прекраснейшее...» [64, 351]. Губернатор пишався катеринославською оранжереєю. 3 жовтня 1793 р. він повідомляв: «Из сдешней аранжереи пошлю я 24 ананаса к Михайле Ларионовичу Кутузову. Он просил меня об них для подарка Султану» [63, 420]. Захоплення садівництвом В.В. Коховський не полишав до смерті, у квітні 1794 р. він писав: «Сады у нас зеленеть начали. Но земля так суха, что старики суши такой не запомнят. Мы с Бебером (директор училищ – М.К.) сеяли много лесных американских семян. Боимся теперь, чтоб от бездождия не пропали» [63, 426].

В.В. Коховський постійно опікувався культурним розвитком Катеринослава. 17 листопада 1792 р. він просив В.С. Попова дозволити перевезти з Кременчука до Катеринослава бібліотеку Г.О. Потьомкіна [63, 392]. Ця ідея здійснилася частково, основна частина бібліотеки була відправлена в Казань. У 1792 р. Катерина II звеліла відкрити в намісництві народні училища, призначивши директором надвірного радника Бебера. Відкриття училища у Катеринославі відбулось 17 квітня 1793 р. І.В. Бебер знаходився на посаді до 31 серпня 1795 р., мав товариські стосунки з В.В. Коховським. Він склав проект утворення в місті педагогічного інституту (не реалізований). Виникнення училища – першого навчального закладу – символізувало початок становлення Катеринослава як культурного центру, щоправда, в менших масштабах, аніж передбалося в «Начертании». В.В. Коховський не втрачав надії на заснування університету й гімназії. Університет так і не був створений, а класична чоловіча гімназія виникла на базі училища у 1805 р. Церемонія відкриття училища була відображена в особливій брошурі – першій друкованій праці в місті. Вона з'явилась у губернській типографії, що виникла на основі похідної типографії Г.О. Потьомкіна з чотирьох станів для друку текстів російською, французькою, латинською та грецькою мовами. У 1793 р. В. С. Попов передав типографію В.В. Коховському, котрий, у свою чергу, віддав її в розпорядження Приказу громадської опіки, а незабаром – губернському правлінню. Оскільки Приказ підпорядковувався губернаторові, можливо, брошура видана за його ініціативою. У 90-х рр. XVIII ст. типографія друкувала урядові накази, почала видавати книги. Перша з виданих у Катеринославі книг «Наставление сыну», написана місцевим громадським діячем В. Золотницьким, з'явилася у 1796 р. У 1800 р. вийшло друком «Начальное учение французскаго языка» Ф. Заставського.

Катеринослав зобов'язаний В.В. Коховському появою першого значного фахівця з медицини К.І. Роде. До речі, 7 грудня 1793 р. у місті вперше зафіксовано землетрус, котрий збентежив мешканців. В.В. Коховський, у будинку якого проходило зібрання знаті, описав це так: «Дамы случившиеся у меня все были в обмороке. Роде довольно имел труда, а мы хозяева... не знали, что с ними делать и к которой броситься для подачи помощи» [63, 424]. Після смерті В.В. Коховського у 1794 р. К.І. Роде залишився в місті й лікував тут представників різних верств населення.

Значення постаті В.В. Коховського в історії Катеринослава полягає в тому, що, опинившись на посаді губернатора, він сприйняв основні ідеї Г.О.Потьомкіна щодо розбудови міста, керувався ними в своїй діяльності й зробив помітний особистий внесок у розвиток та благоустрій Катеринослава на етапі його формування. За його часів почав реалізуватися генеральний план І. Старова, почалось заселення головного пагорба; зведено перші кам'яні адміністративні та громадські споруди й комплекси фабрик. В.В. Коховський взяв активну участь у створенні перших культурно-просвітницьких закладів Катеринослава – народного училища й типографії; нарешті, під його керівництвом виникли «аглинские сады» – й сьогодні ключовий елемент садово-паркового ансамблю Дніпропетровська. Таким чином, він намагався продовжити основні тенденції розвитку Катеринослава, закладені Г.О. Потьомкіним, сприяв реалізації основних положень його програми розбудови міста, а наслідки діяльності намісника сприяли становленню Катеринослава як адміністративного, економічного і культурного центру Новоросії.

В.В. Коховського на посаді змінив Й. Хорват, після чого розбудова міста загальмувалась. Катерина II підтримала ініціативу П.О. Зубова заснувати Вознесенську губернію з губернським містом Вознесенськом, видавши відповідний указ 27 січня 1795 р. Будівництво Катеринослава відійшло на другий план; з цього часу місто було позбавлене урядової підтримки, фінансування майже припинилося. Гора, де планувалося розмістити губернський центр, виявилася безводною, сусідні території перетинали глибокі яри. Дніпровські пороги становили перешкоду судноплавству, а отже, і торгівлі. Відтак з основних положень потьомкінської програми реалізувалася лише частина. Розбудова міста наприкінці 1790-х рр. проходила досить повільно, свідченням чого є плани 1792, 1793, 1798 рр., де поряд із проектними положеннями відображено реальну забудову. Переведення комплексу фабрик спричинило зміни в плані міста, структура якого розвивалася тепер у західному напрямі вздовж Дніпра. На нових планах значення провідної магістралі міста отримує «Прошпект от Екатеринослава до Кайдак» (суч. просп. Карла Маркса) завширшки від 30 до 35 сажнів. На нього в трьох верстах від центру нанизаний комплекс фабрик. Плани Катеринослава останніх років XVIII ст. свідчать, що через безводність пагорба там був збудований тільки масив адміністративно-представницьких будівель (зокрема, Потьомкінський палац за проектом І. Старова, резиденція намісника тощо). Основний масив споруд економічного, громадського та культурного призначення – церкви, торговельні приміщення, будинки міщан і фабрики – сконцентрувався у низинній частині Катеринослава, де почав формуватися ще один центр. Згідно з описом 1796 р., у Катеринославі налічувалося 12 кам'яних та 490 дерев'яних споруд, у т.ч. 194 дерев'яних на кам'яному підмурку [78, 60 зв. – 62 зв.]. Сенатор та член Академії наук П.І. Сумароков у 1797 р. критично занотував: «Новороссийск [назва Катеринослава у 1797 –

1802 рр. – Авт.] есть ничто иное, как мудреная загадка, которую проезжающему надлежит осмотрительно отгадывать. Он увидит губернский город, расположенный в полуверсте от Днепра, на гладкой степи, при подошве горы, простирающейся над ним наподобие вала. Он увидит десятка три обмазанных господских и купеческих домиков, две церкви, ряд деревянных лавок, весьма широкие с худым строением улицы, некоторую монастырскую пустоту, скучное уединение, и весь город не обширнее, притом не красивее порядочного местечка: это будет нынешний Новороссийск...» [91, 68].

Підводячи підсумки аналізу потьомкінської програми утворення Катеринослава, спробуємо визначити, яку її частину втілено в життя на рубежі XVIII – XIX ст.: 1) протягом кінця 1780-х рр. – 1790-х рр. утворилося місто Катеринослав на Дніпрі, яке почало набувати первісно закладені функції потужного політико-адміністративного, релігійного (з 1804 р.), ідеологічного, економічного та культурного центру Півдня Російської імперії; 2) розроблені та почали реалізуватися класицистичні проекти забудови міста, завдяки яким до другої половини XIX ст. сформувалася сучасна планувальна система центру Дніпропетровська; 3) сформувалася соціальна структура міського центру; 4) населення Катеринослава формувалося на мультикультурній основі, з різних регіонів імперії та з різних соціальних прошарків й отримало тенденцію до поступового збільшення, хоч і досить повільними темпами; 5) до початку XIX ст. сформувалася промислова структура Катеринослава, до якої входили новозбудований комплекс фабрик (існування яких у 1794 – 1837 рр. взагалі слугувало важливим чинником містобудівного розвитку Катеринослава); відкрилася низка інших промислових підприємств; 6) матеріальна та наукова база університету, що мав відкритись у Катеринославі, стимулювала відкриття трохи згодом народного училища (1793) та гімназії (1805); відкрито типографію, розпочали діяльність єпархіальні навчальні заклади – таким чином, відбулось становлення Катеринослава як регіонального культурного центру.

Разом з тим, об'єктивні труднощі реалізації потьомкінської програми, які виникли у перші роки буття Катеринослава, засвідчили, що збудувати нове місто у первісно визначених масштабах виявилося неможливим. Причини нереалізації в цілому програми Г.О. Потьомкіна криються не в діях конкретних осіб (зокрема, Потьомкіна та Катерини II), а в особливостях геополітичної і військово-політичної ситуації та змінах урядових пріоритетів щодо колонізації Степової України та причорноморської зони. Слушною є думка Д.І. Багалія: «Приймаючись за таку справу, як будування нового міста, не спитались про ті умови, які були там: чи сприяли вони тому, щоб росло та ширилось те місто, чи ні»[1, 49].

Урбаністична концентрація, заснована на домінуванні політико-адміністративного та ідеологічного чинників, постійно зберігає в собі небезпеку перетворитися на «урбаністичну консервацію». В житті Катеринослава був момент (останні роки XVIII – перші роки XIX ст.), коли стало здаватись, що реалізація проекту «Катеринослав» на Дніпрі суттєво загальмувалася під дією цілого комплексу негативних чинників, і що новозбудований каркас міського організму не отримає врешті-решт свого завершення. Однак абсолютистська держава не звикла відмовлятись від власних амбіційних, а тим більше – сакралізованих, соціальних та культурних проектів. У результаті дій царського уряду та внутрішніх ініціатив новоствореного міського соціуму проект «Катеринослав» ефективно адаптувався до місцевих умов й міцно закріпився в навколишній грунт. Катеринослав, хоч і не став «третьою столицею» Російської імперії, проте об'єктивно сформувався в XIX ст. як найвпливовіший міський центр Степового регіону й, за ступенем впливу в Новоросії (передусім, у політико-адміністративному, стратегічному, ідеологічному та культурному сенсах), певно, знаходився на другому місці після «Південної Пальміри» – Одеси, якщо не поряд з нею. Нижче спробуємо реконструювати, яким чином відбувався цей процес і що за рушійні сили спричинили до остаточного конституювання Катеринослава на Дніпрі.

7. Становлення Катеринослава як губернського центру. Економічне та соціальне підгрунтя його розвитку

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. істотно трансформувалися функції міст Північного Причорномор'я. У районах Степової України, що тільки-но стали глибинними, міста, залишившись без належної урядової підтримки, шукали нові можливості самозбереження та саморозвитку. Досвід першого десятиліття історії Катеринослава засвідчив, що він не міг конкурувати в економічному відношенні з містами, розташованими на Чорноморському узбережжі. Дія цього негативного чинника надзвичайно посилилася через зміну урядових пріоритетів щодо розвитку Новоросії після смерті Катерини II (1796 р.). Павло I швидко змінив адміністративний поділ та назви міст краю. Указ від 17 грудня 1797 р. скасовував

Катеринославське намісництво, замість нього створювалася Новоросійська губернія з 12 повітів; 22 грудня 1797 р. Катеринослав був перейменований на Новоросійськ (до 1802 р.) [79, т. XXIV, 852]. Місто зберегло губернський статус, територія його впливу навіть тимчасово зросла, оскільки нова губернія охоплювала ще й Таврійську область. Особливо негативно вплинули на динаміку розвитку краю укази від 18 та 20 грудня 1797 р., які вимагали «все строения во всей губернии остановить». Кам'яне будівництво відновилося лише за часів правління Олександра I (з 1801 р.). У 1802 р. Південь сучасної України поділений на три губернії: Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську) та Таврійську (Рис. 8). Ця система територіального поділу проіснувала аж до 1917 р. Катеринослав став головним адміністративним центром Степової України та назавжди зберіг цю функцію.

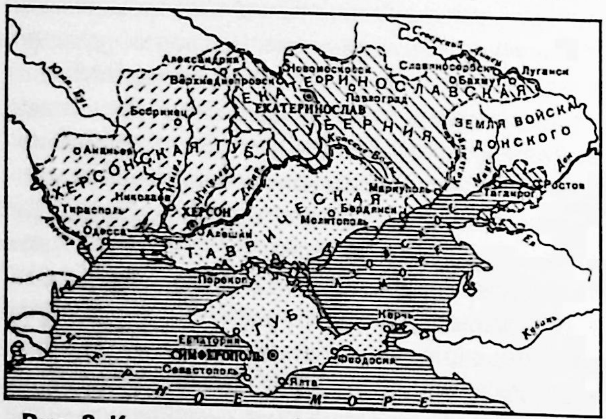

Рис. 8. Карта трьох губерній - Катеринославської, Херсонської й Таврійської у XIX ст. (З книги О.Й. Дружиніної «Южная Украина в 1800 - 1825 гг.», 1970)

Укази Павла I демонструють відмову від реалізації потьомкінської програми будівництва Катеринослава. На цьому закінчується хронологічно невеликий період історії Катеринослава, коли його долю визначали в основному суб'єктивні чинники, зокрема особиста увага з боку перших осіб держави. Характер історичної еволюції міста тепер визначали переважно об'єктивні чинники – загальний хід колонізаційних процесів та їх регіональні особливості у Середньому Подніпров'ї, пріоритети державної політики в цьому регіоні. Вже на початку XIX ст. виявилися значні відмінності в соціально-економічному розвитку власне Причорномор'я та колишніх запорозьких земель (де був побудований Катеринослав). У Степовій Україні урбанізація так і не набрала значного темпу. Північне Причорномор'я заселялося швидшими темпами, керівництво держави більше уваги приділяло саме цьому регіону, де швидко зросло населення міст (Херсона, Миколаєва, Севастополя, Одеси). В геоурбаністиці вважається, що економіко-географічне положення – специфічний ресурс міста, котрий відіграє визначальну роль, інші ресурси через незначну територію міста на початковому етапі мають другорядне значення. Економіко-географічне положення має забезпечувати виконання покладених на місто функцій. Положення міста – опорної бази освоюваного району має орієнтувати його на цей район, змушує «випромінювати» шляхи – траси освоєння. Положення Катеринослава не могло забезпечити виконання містом первісно покладених функцій, оскільки не сприяло зв'язкам з прилеглим районом через розташування на значній відстані від головних шляхів сполучень. Рання історія Катеринослава підтверджує закономірність, що органічний розвиток міста – послідовне приведення його масштабів та місця в міській ієрархії у відповідність з якостями економіко-географічного положення. Формування Катеринослава проходило як адаптація первісного урбаністичного проекту із збереженням основних сутнісних ознак.

В умовах, коли причорноморські міста перебрали на себе функції промислових, торговельних та культурних центрів, степові міста не мали перспектив інтенсивного розвитку. Протягом першої половини XIX ст. частина з них балансувала на межі між містом та містечком, іноді між містечком і селом, частина (наприклад, Вознесенськ) перетворилася на заштатні міста. В цілому Катеринослав, який у широкому контексті був продуктом адміністративної реформи 1775-1785 рр. у Російській імперії, на початковому етапі мав повторити долю частини інших адміністративних міст, які деградували, не зумівши набути достатньої економічної динаміки. Але масштаби провінціалізації, які спіткали місто, на щастя, не зупинили процес його розвитку. Катеринослав подолав цю кризу, спромігся розвинути міські ознаки й повільно зростав. У чому полягали причини такого зростання? Не слід недооцінювати важливість процесів, котрі відбувалися у першій половині XIX ст., для перспективи губернського міста. Безсумнівно, порівняно з проектами кінця XVIII ст., реальний Катеринослав існував у більш скромних розмірах, проте й у цих умовах він зберіг роль міського центру, не втративши визначальні міські ознаки. Більше того, протягом 1790-1850-х рр. сформувалися історичний центр міста, планувальна система, соціальна структура, міська інфраструктура, підвалини промислового розвитку, система культурно-освітніх закладів. Саме у першій половині XIX ст. закладалися реальні передумови для того, щоб у другій половині XIX ст. Катеринослав зміг піднятися до масштабів одного з найвпливовіших міст Південного регіону Російської імперії. Катеринослав був єдиним містом Півдня, яке, зазнавши суттєвого впливу негативних чинників, зуміло подолати, здавалося б, близьку кризу і продовжувало невпинно розвиватися протягом десятиліть, завдяки чому лишилося значним адміністративним, економічним та культурним центром. Така історична доля характеризує нетиповість Катеринослава як звичайного губернського центру. Розкриємо основні тенденції історичного руху міста у першій – третій чверті XIX ст., акцентуючи увагу на особливостях, нехарактерних для інших міст Південної України.

Упродовж першої половини XIX ст. сформувалися економічні основи поступового піднесення Катеринослава. Ця доба позначена активізацією промислового виробництва, передусім казенної суконної мануфактури й поступовим утворенням низки державних і приватних підприємств легкої та переробної промисловості. Незважаючи на вплив чинників, які перешкоджали перетворенню міста на торговельний центр, ця галузь поступово розвивалася, зокрема, у формі регулярного проведення ярмарків. Урядова політика щодо Новоросії сприяла розвитку ремесла та мануфактурної промисловості. Г.О. Потьомкін зазначав у квітні 1781 р.: «Всякое новое заведение, особливо в крае, никаких еще мастеров не имеющем, требует со стороны казенной поощрения и помощи...» [25, 84]. Інтенсивне будівництво міст на Півдні України, потреби військових та цивільного населення у житлі, одязі та ін. робили нагальною проблему створення значних підприємств. Суконна та шовково-панчішна фабрики, котрі почали працювати у 1794 р., об'єднані територіально та адміністративно, утворили велику централізовану мануфактуру. Суконна фабрика виробляла сукна, каразею (грубошерста тканина) та каламенку (кольорова тканина). На обох фабриках були зайняті в основному кріпосні селяни. За даними 1797 р., на суконній фабриці працювали 819 осіб, у тому числі 378 жінок та 115 дітей [21, 59]. До мануфактури були приписані 1186 чоловік сільського населення, які жили у слободі Сурсько-Литовській. Умови праці на підприємстві були вкрай складними, робочий день тривав не менше 15 годин. Працівники мешкали у будинках, пристосованих для проживання тільки в літній час, зарплатню отримували невчасно, що викликало протести. У 1809 р. на мануфактурі працювали 768 осіб (130 «мастеровых людей» і 638 «крестьян-земледельцев») [26, 268], а у 1832 р. – 2976 осіб, причому 1122 особи – малолітні, інваліди та літні люди [27, 109]. Селяни, «приписані» до фабрики, у вільний від польових робіт час працювали на виробництві. Види товарів та обсяги продукції суконної фабрики визначалися замовленнями військового відомства та адміралтейства. Панчішна фабрика реалізовувала свої товари на вільному ринку, крім того, вона виконувала замовлення приватних осіб. Катеринославські фабрики працювали на широкий ринок, котрий включав не тільки Новоросію, а й інші регіони країни. Катеринославська мануфактура, за визначенням О.Й.Дружиніної, мала низку переваг над іншими підприємствами країни, оскільки знаходилася неподалік від джерел сировини та отримувала вовну у необмеженій кількості. Важливе значення мали урядові замовлення. Як за чисельністю працівників, так і за обсягами продукції, катеринославська мануфактура переважала в усій Південній Україні [26, 273-274]. Більшість дослідників вважає, що територія фабрик входила до складу міста, проте аналіз джерел спростовує таке уявлення – територія приєднана лише після їх ліквідації наприкінці 1830-х рр. У Катеринославі виявилася типова для російських міст того часу тенденція, коли більша частина промислових підприємств будувалася на землях, що примикали до міст, але часто не входили до їхніх адміністративних меж. Значна частина фабричних товарів реалізовувалася серед його населення. Існування комплексу фабрик між Катеринославом та Новими Кайдаками було важливим фактором територіального розширення міста саме в цьому напрямі.

У 1835 р. військовий міністр О. Чернишов наказав ліквідувати мануфактуру, як збиткову для казни, вона остаточно зупинила діяльність після переробки сировини у 1837 р. Будівлі та «фабричное народонаселение» передали у військове відомство. Німецький учений Ф. Гакстгаузен, відвідавши Катеринослав у 1844 р., був неприємно здивований тим, що фабрика (її устаткування) була, по суті, розкрадена: «Будівлі фабрики тепер стоять полишені, у руїнах, що стали притулком для грабіжників та бродяг...». Цьому прикладові автор протиставив досвід іншої суконної фабрики у місті, яку відкрив у 1833 р. купець II гільдії К.В. Нейман з Аахена (оселився тут у 1815 р.). Підприємство базувалося на використанні вільнонайманої праці й виробляло щорічно 18 тис. аршин сукна. Заробітна плата працівників була незвичайно високою – до 27 крб. на місяць. Фабрика Неймана функціонувала 15 років.

Німецьке й менонітське населення брало значну участь у розвитку економіки Катеринослава (з огляду на те, що місто було центром іноземної колонізації краю). Зокрема, меноніт Й.Тіссен збудував у 1805 р. перший млин, у 1810 р. заснував новий, паровий млин. У 1880-х рр. менонітські млини займали перше місце за обсягами переробки зерна в місті [3, 92-93].

Протягом першої половини XIX ст. визначився аграрний характер економіки Південної України. Крім великих мануфактур, тут поширилися невеликі підприємства, орієнтовані на переробку сільськогосподарської сировини. Підприємством такого типу стала заснована у Катеринославі 1817 р. фабрика паперових виробів міщанина Постного, яка працювала на імпортованій сировині – американській бавовні й виготовляла бавовняно-паперові тканини та «карманные ост-индские платки». Підприємець використовував вільнонайману працю на відміну від праці кріпаків на мануфактурі. У 1819 р. на фабриці Постного знаходилися 12 верстатів і працювали 19 робітників, виготовлено 25520 аршин тканини та 3510 хусток. На горілчаному заводі міщанина Переборщикова перероблялися вина, що їх привозили з Криму. У 1832 р. купець М. Заславський заснував механічні майстерні та перше підприємство важкої промисловості – чавуноливарний завод, де виробляли віялки, молотарки, устаткування для млинів. У різні роки тут працювали 15-30 вільнонайманих робітників [38, 94]. Від цього заводу отримала назву одна з найстаріших вулиць міста – Ливарна. Власне виробництво цегли в місті розпочалося у 1790-1791 рр., коли в Кленовій (згодом – Рибаковській) балці виникли три приватні підприємства. У 1856 р. відкрито тютюнову фабрику І. Джигіта, єдину в губернії, яка виробляла турецький тютюн та цигарки. Пиво вироблялося обсягом до 2000 відер на рік й реалізувалося переважно у межах міста. Вживалися заходи по розвитку шовківництва. Один із міських садів, що бере початок з 1780-х рр., передали у казенне відомство для розсадження рослин. Ініціатива дала позитивні результати, і вже у 1810 р. населенню роздано 4410 шовковичних дерев.

Значна частка населення Катеринослава займалася ремеслами й торгівлею. В описі 1793 р. вказувалося: «Жители того города купцы имеют торг красными и мелочными товарами, женщины упражняются в домашних рукоделиях...». Населення Катеринослава пильно оберігало своє право торгівлі в місті. У 1797 р. міська Дума заборонила торгувати «неведомо какого звания человеку», котрий нічого не платив у казну міста. 30 червня 1792 р. Дума «по удобности времени и выгоде для жителей» заснувала з 1793 р. чотири ярмарки: 1-го січня, 21-го квітня, 28 та 29-го червня, 20 та 22-го вересня. Весь прибуток від проведення ярмарків надходив до міської казни. Ще в описі Катеринослава 1796 р. зазначалося: «Сей город в разсуждении казенных в нем зданий и частного на знатный капитал застроения можно почесть в числе действительных городов особливо, что он имеет для торговли удобности, как посредством водяной по реке Днепру коммуникации, так сухим путем и учрежденных ярмонков и торгов, на которые из разных мест купечество с товарами съезжается...». Автор опису визначив чинники, які перешкоджали розвитку комерції у Катеринославі: 1) невизначеність статусу міста та невпевненість у стабільності ситуації (зважаючи на приховані реквізиції міських будівель на потреби адміністрації та постої військ); 2) невиконання указу Катерини II від 2 жовтня 1795 р., який надавав пільги (звільнення від податків та постоїв на 10 років) поселенцям на Півдні, які влаштовують підприємства або лавки. Автор опису зробив висновок: якщо ці перешкоди будуть подолані, то «кажется надлежало бы ожидать верных успехов в скором застроении Екатеринослава и других новых городов» [78, 65 зв.].

Документи адміністративних установ свідчать, що протягом першої половини XIX ст. ситуація в цій сфері поступово змінювалася. З різних регіонів до Катеринослава привозили сіль, металеві вироби, ліс, хутра, а вивозили хліб, сукна, шерсть, шкіряні вироби, мило, свічки та ін. У 1835 р. в місті відкрилося перше страхове товариство. Згодом, у 1863 р., тут реалізували товарів на 18368, 5 тис. крб. Як бачимо, протягом 1790-1850-х рр. у Катеринославі виникла значна кількість промислових підприємств, які в цілому забезпечували своєю продукцією потреби мешканців міста. Товари, які вироблялися тут, вивозилися й до інших місць країни. Казенна мануфактура (1794-1837 рр.) була одним з найбільших підприємств Півдня. Однак торгівля, на наш погляд, не отримала достатнього рівня порівняно з Одесою та іншими пунктами морської торгівлі внаслідок об'єктивних причин. Купецький стан, хоч і відігравав значну роль у житті Катеринослава, але не визначав основні тенденції розвитку міста, як, наприклад, в Одесі. Значна частина катеринославців жила за рахунок підсобних господарств. У 1865 р. мешканці міста мали 1073 коней, 748 корів, 750 свиней, 224 кіз і овець. І все ж, у цілому можна вести мову про порівняно значний, хоч і уповільнений економічний поступ Катеринослава протягом першої половини XIX ст.

Виявлені архівні джерела досить повно характеризують стан міського господарства Катеринослава в першій половині XIX ст. Це, зокрема, рапорт міської Думи та депутатів усіх станів губернатору від 8 січня 1831 р., в якому подані картина «нужд» міста й дані про його доходи і видатки. Справа стосувалася реконструкції одного з 14 мостів, що існували «на канавах и протоках естественно существующих и преграждающих въезды и выезды». До 1824 р. вони будувалися з суми земської повинності, не з міських доходів; у подальшому призначалася щорічно тисяча карбованців. Перебудова мосту вимагала 7004 руб. 40 коп., на налагодження ще семи мостів – 1756 руб. 80 коп., але сума ця не могла бути взята з міських доходів. «В Екатеринославле городских доходов при всем старании Городской Думы о приращении оных, с строгим наблюдением, дабы никто по взносу не мог быть стесняем и отягощаем,...бывает в год только от 6 до 8 т. руб...». У цю суму включалися внесені місцевими купцями чвертьпроцентні збори з капіталів, відсотки, одержувані з Приказу громадської опіки на суму, придбану по колишньому утриманню «градским обществом» переправи через Дніпро, – щорічно 2668 руб. Річні витрати Катеринослава на 1831 р. складалися з наступних статей: 1) на утримання магістрату, Думи і Сирітського суду – 6701 руб.; 2) на утримання поліції з пожежною частиною – 8458 руб. 23 коп.; 3) «на разныя городские исправления самыя необходимыя» – 3156 р. 23 коп.; 4) на лагодження будинків острогу, перетворених на військові приміщення – 4609 р. 20 коп.; разом – 22924 р. 66 коп. Крім міських доходів, недостача заповнювалася розкладкою (13435 р. 80 коп.) на будинки мешканців усіх станів, «исключая от участия семейств мещанских и ремесленнических, собственных жилищ неимеющих...». З огляду на це, дума просила міністерство внутрішніх справ виділити кошти на ремонт з земського збору, «по совершенной невозможности от города произвести сего исправления» [17в, 1 – 8]. Чи був побудований зазначений міст – невідомо.

Вже наприкінці 1830-х рр. стала очевидною необхідність рішучих заходів для упорядкування господарства Катеринослава, що виявилося у спробі виробити та затвердити «Положение об устройстве города Екатеринославля» [17б, 1 – 57 зв.]. В жовтні 1838 р. стало відомо, що Микола І наказав влаштувати «для устройства города» Будівельний Комітет «и чтоб для сего составлен был проэкт положения, по примеру прочих губернских городов, с нужными по местности исправлениями». Створений на місці проект був запропонований губернатором Пеутлінгом на розгляд «тех из почетнейших должностных лиц и граждан здешняго города, которым... известны настоящее положение Города Екатеринослава и необходимыя к успешнейшему устройству онаго улучшения»; 2 серпня 1839 р. проект на 36 аркушах був надісланий до столиці, але не затверджений. У супровідному листі висловлювалася думка, що серед «высочайше» затверджених положень для інших міст (Києва, Нижнього Новгорода, Тули), положення для Харкова від 2 січня 1837 р. «преимущественнее всех может быть применено к городу Екатеринославу, как по близости сего последнего... так и по малому различию в местных обстоятельствах обоих городов», а пункти положення для Харкова, «во всех отношениях до того удобны и полезны для города Екатеринослава», що новий проект був копією останнього з доповненням кількох параграфів. Аналізуючи недоліки міського господарства, губернатор стверджував: «Крайняя скудость доходов города Екатеринослава была и есть причиною, что город сей недостигает желаемого до сего времени во всех частях устройства». Щорічний доход складав 15-20 тис. руб., тоді як «для удовлетворения первых важнейших нужд его» було потрібно 27-35 тис. руб., що компенсувалось щорічною розкладкою на будинки обивателів, ще й обтяжених військовим постоєм. Тому Пеутлінг просив асигнувати допоміжний капітал на благоустрій міста і, за прикладом Харкова, особливу суму на влаштування бруківки. Порівняно з харківським зразком, були скасовані кілька параграфів, зокрема, про водогони з навколишніх джерел, через відсутність у місті труднощів з водопостачанням; не визначений час, з якого Будівельний комітет мав утримуватися з міських доходів через їх недостатність (у Харкові Комітет існував перші три роки на кошти земського збору, а згодом з міських доходів); вилучена вимога до мешканців, котрі самовільно зайняли «незручні місця» на горах, буграх і площах, залишити житла за 5 років й облаштувати нові, за фінансової підтримки комітету. Губернатор відмітив, що значна частина мешканців звела будинки на таких місцях десять й більше років тому, без офіційної заборони, придбавши цим право власності на них. Передбачалося надалі заборонити таку практику й звільняти місця тільки з наданням компенсації власникам. Наведені факти свідчать, що, незважаючи на офіційно затверджені плани міста, у першій половині XIX ст. (в умовах провінціалізації Катеринослава) інтенсивно проходив процес самовільної забудови міської території, що часто вступав у протиріччя з містобудівними нормами.

Нещодавно виявлена нами доповідна записка катеринославського віце-губернатора Вульфа імперському міністрові внутрішніх справ «О мерах к улучшению хозяйства губернского города Екатеринослава» від 28 жовтня 1850 р., подає досить повну характеристику стану міського господарства міста середини XIX ст. та його «нужд». Спеціально проведене дослідження встановило: 1) неефективний розподіл і використання міських земель; 2) свавільне захоплення міської землі, здебільшого державними селянами; 3) порушення правил користування міською власністю, відсутність контролю за надходженням доходів до міського бюджету, внаслідок чого місто зазнавало значних збитків. Віце-губернатор пропонував вжити низку заходів «к улучшению быта» Катеринослава; 1). Збільшення вигінної землі за рахунок земель, призначених під забудову (з 1856 дес. 1726 саж. забудованими були 495 дес. 2783 саж.; 471 дес. 1311 саж. перебувало під річками, канавами і дорогами). 2). Повернення місту частини його землі, переданій казенній фабриці, що після її ліквідації не використовувалася. 3). Влаштування нового мосту на плотах через Дніпро. Існуючий до того міст наводився в середині червня, що становило перешкоду для переправи чумаків, чиї обози слідували через Катеринослав з хлібом, полотном, рядном, пісною олією й коноплею на Південь, поверталися з Таврійської губернії з сіллю. Переправляючись на поромах і дубах, чумаки змушені були очікувати до тижня й більше. Пропонувалося наводити міст з розкриттям ріки наприкінці лютого. За відсутності коштів, їх міг виділити місцевий Приказ громадської опіки зі здачею мосту в оброчне утримування або один чи декілька підприємців за надання права тимчасово стягувати плату. 4). Влаштування шосе від мосту через піски в напрямку Новомосковська довжиною близько 9 верст, що сприяло б переміщенню чумаків і покращило постачання міста продовольством у важкі роки (яким був і 1850 р.). Серед інших запропонованих чиновником заходів необхідно відмітити: облаштування лісної пристані з платою на користь міста; влаштування дерев'яних крамниць для збільшення числа торгуючих і поповнення міської скарбниці; більш ефективне використання міської вигінної землі, обкладення всіх сторонніх користувачів щорічною платою. Для збільшення доходів Катеринослава пропонувалося встановити збір із фабрик, із рухливих крамниць, із салотопних, цегельних, свічкових та ін. заводів, із млинів, кузень і т.п. закладів, із постоялих дворів, із ремісників та деяких інших категорій. Віце-губернатор відзначив також деякі заходи, здійснені для розвитку міського господарства. Зокрема, у 1849 р. заснований Ярмарковий комітет для контролю за роздачею та використанням місць, завдяки чому вже у 1850 р. прибуток від ярмарків подвоївся. Запроваджено щомісячну таксу «на жизненные припасы». Зроблено розпорядження про виведення міських боєнь за межу Катеринослава. Вдосконалено оснащення міської пожежної команди (мала тільки дві пожежні труби), придбані шість нових труб з інвентарем. Стимульована роздрібна торгівля сільських мешканців на міських базарах, встановлено терміни, коли міські торговці не могли провадити оптову закупівлю продовольчих продуктів. На зібрані передплатою кошти впорядковано казенний сад, збудовано павільйони й засновано гуляння три рази на тиждень. Влаштований губернатором А.Я. Фабром бульвар на проспекті був продовжений до казенного саду [16, 1 – 14].

Протягом першої половини XIX ст. формується соціальна структура населення Катеринослава. Проводячи політику, спрямовану на інтенсивне заселення Півдня України, царський уряд знаходив різні джерела поповнення чисельності мешканців. Укази Катерини II від 1787, 1788, 1792 рр. свідчать, що приплив населення стимулювався за допомогою різних заходів: амністії біглих кріпаків, влаштування каторжних, заслання яких тимчасово припинялося «доколе война с Турциею продолжаться будет»; продовження пільг «на шесть лет купцам и мещанам и всем, приходящим из-за границы в губернию Екатеринославскую жителям...». Великі надії пов'язувалися з переселенням на територію Півдня України іноземців, що, на думку уряду, мало сприяти економічному зростанню. У 1789 р. до Катеринославського намісництва з території Німеччини вперше прибули менонітти – представники протестантської релігійної течії. Менонітським поселенцям були надані значні пільги, які полягали у свободі віросповідання, звільненні від рекрутської та постойної повинностей, від податей на 10 років; надавалися різні субсидії грошима та продуктами. Згодом інтенсифікувалось переселення німецьких колоністів та інших етнічних груп. Штаб-квартира державної установи, що контролювала цей процес, «Конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев», була утворена 6 квітня 1800 р. й знаходилася у Катеринославі [60, 55-56, 87-92]. «Головний суддя» Контори С.Х. Контеніус чимало сприяв влаштуванню нових поселень колоністів. У 1818 р. створено Комітет піклування про колоністів південного краю (на чолі з генерал-лейтенантом І.М. Інзовим) з трьома відділеннями: Катеринославським, Одеським та Бессарабським. Головна установа комітету спочатку знаходилася у Катеринославі. Як уже зазначалося, частина новоприбулих колоністів оселилася в Катеринославі, де представники цих громад швидко зайняли помітні позиції у промисловому секторі економіки і в громадському житті.

У першій половині XIX століття населення Катеринослава зростало повільними темпами. За офіційними даними, чисельність населення у 1800 р. склала 2634 чол.; у 1825 р. – 8412.; у 1850 р. – 8998 чол. [21, 62]. Домінуючими соціальними групами були міщани, дворяни та чиновництво. Серед національних меншин виділялися єврейська та караїмська общини. Цікава характеристика населення краю (і міста), наведена у «Военно-статистическом обозрении Екатеринославской губернии» 1850 р.: «...жители вообще во всей губернии, пользуясь здоровым климатом, достигают большей частию глубокой старости и, имея легкие средства к жизни, рано женятся, поэтому число родившихся значительно превышает число умерших». У першій половині XIX ст. найбільш швидкими темпами серед південноукраїнських міст зростала Одеса. Інші міста не могли зрівнятися з нею щодо приросту населення. Катеринослав у цьому відношенні поступався також й іншим причорноморським містам в силу їх вигідного географічного положення. Але якщо порівняти статистичні дані щодо чисельності населення Катеринослава не з причорноморськими містами, а з містами власне Степової України, стає зрозумілим, що губернський центр домінував серед них за чисельністю населення. Скажімо, 1808 р. у Катеринославі налічувалося 4980 осіб; у Верхньодніпровську – 520; у Новомосковську – 4585; у Павлограді – 2034; у Бахмуті – 1578; у Слов'яносербську – 358; в Олександрівську – 517; у Петровському посаді – 258 осіб [50, 61, 63, 114-117, 130, 140]. Як бачимо, за величиною чисельності населення до Катеринослава наблизився тільки Новомосковськ – старовинна Новоселиця, яка була центром торгівлі ще на початку XVIII ст. (сюди перейшла й частина мешканців Катеринослава I). Однак за темпами приросту населення Катеринослав поступався іншим містам Степової України. У 1820 р. Катеринослав мав у своєму складі 5724 осіб, у той час як Новомосковськ – 2828; Павлоград – 3920; Бахмут – 4100 осіб. Як бачимо, за 12 років населення Катеринослава зросло на 15 %; Павлограда – на 92 %; Бахмута – у 2,5 раза; Новомосковська – зменшилося на 40 %. Істотні зміни у динаміці демографічного зростання в Катеринославі дійсно відбуваються тільки з появою нових транспортних шляхів – залізниць, у період т.зв. «індустріального буму» 1880-1890-х рр.

Вже у 1790-х рр. сформувалася система органів міського самоврядування Катеринослава, яка майже в незмінному вигляді функціонувала до 1870 р. Юридичною основою здійснення самоврядування міської громади в цей період була «Грамота на права и выгоды городам Российской империи», видана Катериною II 21 квітня 1785 р., яка проголошувала право міського самоврядування. Громадяни міста поділялися на 6 категорій: 1) мешканці, що мали власність у місті; 2) купці всіх трьох гільдій; 3) ремісники; 4) іноземці та особи з інших регіонів Росії, зайняті у міській промисловості; 5) знатні громадяни, правники, вчителі та інші фахівці, художники та підприємці з майном понад 5 тис. крб.; 6) посадські люди, зайняті в промисловості та ремеслах. Структура органів міського самоврядування складалася з таких установ: «собрание общества градского», загальна міська дума та шестигласна дума (за чисельністю категорій населення). Формально «собрание общества градского» було органом, до якого входили всі мешканці, незалежно від категорії та майнового цензу; однак реальним правом займати виборні посади користувалися особи віком понад 25 років та власники капіталів не нижче 5 тис. крб. Загальна міська дума офіційно складалася з усіх мешканців, однак вибори до неї відбувалися не на загальному зібранні «градского общества», а за розрядами, на які воно поділялося. Шестигласна дума складалася з міського голови та шести гласних від окремих категорій мешканців. Ця дума займалася конкретними справами й була найбільш ефективним органом самоврядування. У березні 1787 р. відбулися вибори до першої Новомосковської шестигласної думи

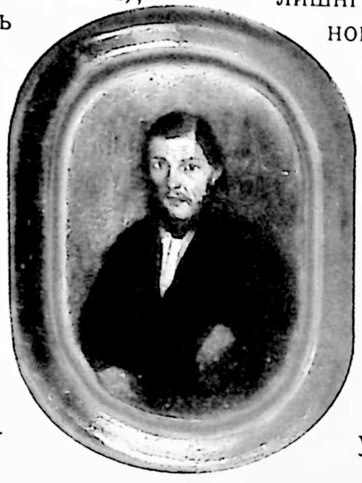

Рис. 9. Перший міський голова Катеринослава Іван Шевелєв, 1787-1791 рр. Невідомий художник XIX ст. (З колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького)

(Новомосковськ – колишній Катеринослав I), першим міським головою став купець Іван Шевелєв (Рис. 9). У 1791 р. цей орган був переведений до Катеринослава II, де утворилася також і загальна міська дума. Міськими головами Катеринослава II були купці Дмитро Горяїнов (1791, 1797, 1811 рр.), Петро Башмаков (1794 р.), Григорій Кустов (1796 р.) [52, 92-97]. Купецький стан відіграв особливу роль у становленні та функціонуванні органів самоврядування Катеринослава наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Посаду міського голови у цей період обіймали виключно купці. На рубежі XVIII-XIX ст. чисельність купців у місті була незначною (зокрема, у 1825 р. – 185 осіб), однак представники саме цієї соціальної верстви виявляли ініціативу у зверненнях до центральних органів влади з петиціями про насущні потреби розвитку міста. У ситуації, коли уряд не виділяв коштів на будівництво важливих об'єктів міської інфраструктури, купці фінансували заходи з власних коштів (наприклад, будівництво мосту через р. Дніпро та поштової станції) [53, 139-141]. Історія Катеринослава засвідчила численні вияви меценатства й благодійності з боку купецької верстви. Зокрема, І. Колесников побудував на свої кошти Успенську церкву. 100 тис. карбованців пожертвував на побудову кам'яної Троїцької церкви Ф. Дупленко, а завершив її будівництво А.Кирпишников, виділивши додатково ще 15 тис. карб. Ці купці водночас були міськими головами. Значними діячами міського самоврядування були купці Я. Рохлін, Д. Пчолкін, П. Калабухов, І. Ловягін та ін.

Значною проблемою було недотримання законодавчих норм у галузі міського самоврядування, внаслідок якого створювалися перешкоди для діяльності відповідних органів та розвитку міста. Це викликало, зокрема, численні петиції мешканців до центральних адміністративних установ. Суспільні настрої (навіть певні засади соціокультурного ідентифікування) еліти новоствореного Катеринослава на початку XIX в. ілюструє прохання «О гербе городу Екатеринославу» на адресу міністра внутрішніх справ від 11 листопада 1804 р., виявлене у РДІА [59, 1-2]. Звернення підписали 23 особи, переважно купці – міський голова Петро Четвериков, колишні міські голови І. Шевелєв, Д. Горяїнов, С. Четвериков, інші «именитые граждане». Автори петиції нагадували, що 17 липня 1803 р. доправили імператору та міністру внутрішніх справ чергове (!) прохання про дарування місту герба і привілеїв, однак «разрешения и поныне в сем самоважнейшем для здешних граждан предмете нет». Катеринославські «батьки міста» змалювали обставини, що примусили їх звернутися у вищі урядові інстанції: «Мы, не получив тех выгод, которыя обещаны были при населении города Екатеринослава, нигде об оных не просили и ныне к тому не имеем стремления, а просим, чтобы сей город существо свое с небольшим за десять лет возимевший, и лишь только по плану Высочайше конфирмованному обзаведение свое приличное Губернскому Городу основавшей и утвердившей не был унижен, но оставался б Губернским Городом...». 16 грудня 1804 р. міністр граф В.П. Кочубей у листі херсонському військовому губернатору А.Г. Розенберку рекомендував: «Прожектировав рисунок испрашиваемаго герба, представить оный с надлежащим изъяснением на утверждение». В умовах провінціалізації міста питання про надання герба набувало особливого, символічного значення. Нарешті міський герб був затверджений 29 липня 1811 р. (Рис. 10) в такому вигляді: у блакитному полі вензель Катерини II з датою

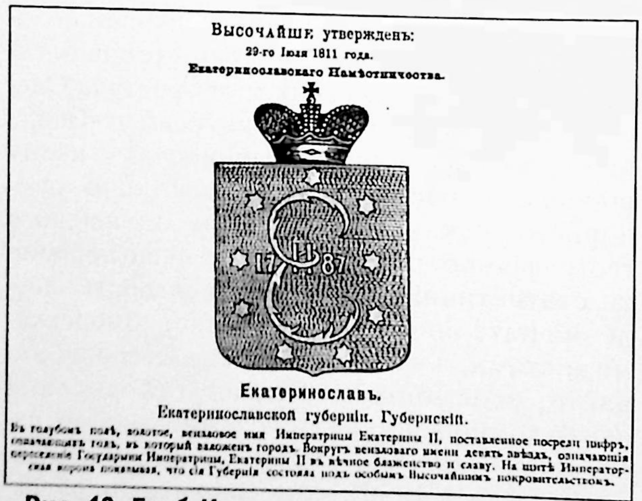

Высочайше утвержденъ:
29-го Іюля 1811 года.
Екатеринославскаго Намѣстничества.

Екатеринославъ.
Екатеринославской губерніи. Губернскій.
Въ голубомъ полѣ, золотое, вензловое имя Императрицы Екатерины II, поставленное посреди цифръ, означающихъ годъ, въ который заложенъ городъ. Вокругъ вензловаго имени девять звѣздъ, означающія переселеніе Государыни Императрицы, Екатерины II въ вѣчное блаженство и славу. На щитѣ Императорская корона показывая, что сія Губернія состояла подъ особымъ Высочайшимъ покровительствомъ.

Рис. 10. Герб Катеринослава. Затверджений 1811 р. (З книги П. фон Вінклера «Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи», 1899)

«1787», оточений дев’ятьма золотими зірками [79, т.XXXI, 821]. Композиція герба стала загальновживаною й широко використовувалась в офіційних документах, періодичних виданнях, листівках, в усіх сферах міського життя аж до революційного катаклізму 1917 р.

8. Становлення архітектурно-композиційного обрису Катеринослава

Реалізація первісних архітектурних проектів міста проходила кілька десятиліть. Накладення сітки кварталів нового Катеринослава на природну географічну основу із ознаками більш давнього заселення не могло відбутися одночасно, до того ж, цей процес супроводжувався частковою адаптацією затверджених проектів до місцевих умов. Тим більш цікаво дізнатися, яким чином Катеринослав отримав все ж таки класицистичну структуру й провідні ознаки «регулярного міста». Найпершим чинником ми мусимо визнати планомірні дії урядовців, починаючи із роздачі земель, розпланування кварталів й завершуючи детальною регламентацією в галузі проектування конкретних «партикулярних» і громадських будівель та промислових приміщень. Проте навіть у цих умовах не все вирішувалося олівцем архітектора та землемірним інструментом.

З кінця XVIII ст. до 50-х рр. XIX ст. Катеринослав являв собою місто, яке становило єдину адміністративну одиницю, однак по суті мало два міські центри. Цей факт еволюції урбаністичної структури безпосередньо пов’язаний з різницею між проектами та реальними умовами становлення міста. Наявність двох центрів є характерною особливістю територіального розвитку Катеринослава першої половини XIX ст., яка вирізняє його серед інших міських центрів Південної України. Перші проекти передбачали розміщення всієї основної забудови Катеринослава на високому великому пагорбі, однак навіть проект І.Є.Старова (де будівництво мало частково охопити й «низину») не здійснився в повному обсязі. Причинами виявилися відсутність води на горі, брак коштів, інші об’єктивні чинники. Нагірна частина міста відокремлювалася від рівнинної глибокою Довгою балкою, що протягом десятиліть становило перешкоду у підтриманні зв’язків між двома частинами міста. Розвиток Катеринослава виявився процесом більш складним, ніж відповідність плану і прагнення до регулярності, рівномірності, симетрії забудови міста. Формуючись у цілому відповідно до офіційно затверджених проектів, Катеринослав саморозвивався в природних і соціальних умовах свого існування і в силу наявних об’єктивних передумов.

Про стан розбудови міста на самому початку XIX ст. свідчать «Представление о новой для города Екатеринослава планировке с выгодами общественными сообразной...» місцевого губернатора П. фон Берга від 13 вересня 1804 р. та «Представление» про будівництво головних споруд херсонського військового губернатора де Рішельє 25 липня 1805 р., подані міністру внутрішніх справ Кочубею [17, 4-7, 31-35]. Ключовою є ідея неможливості будівництва центру міста виключно на горі; причинами цього визнаються війна 1787-1791 рр., нестача коштів та проблема водопостачання. «В последствии времени оказалось, что преднамериваемое строение города на весьма возвышенной горе сопряжено с крайними затруднениями и совершенными невозможностями ибо сколько не старались открыть тамо воду, но все попечения были тщетны и никакого успеху не имели, по чему доселе нет тамо ни одного обывательского дому. Казенное ж какое есть строение пришло в обветшалость и опустение, а весь город расположен на одном назначенном по плану предместии на равнине и полугоре тут лежащих...». Пропонувалося «расположить построение города другим образом на полугоре объемлющей полукружием построенный уже город весьма удобной к построению домов и имеющей при скате ея не в дальнем разстоянии довольно воды...». Дюк Рішельє зазначив, що під час відвідин міста в червні 1805 р. знайшов «избранное Господином Губернатором место для города весьма выгодным и приличным...». Невідкладною була проблема розміщення присутственних місць, для яких тимчасово використовувалися «домы из бывшаго города Екатеринослава, именовавшегося потом Новомосковском перевезенные, взятые из стараго и обветшалаго уже строения...». Після цього вони розміщувалися у приватних будинках. Губернатори з 1796 р. мешкали у дерев’яному будинку Герсеванова, збудованому в 1791 р., у 1806 р. його придбали в казну за 3000 крб. Автори донесень наполягали на зведенні нових будинків для присутственних місць, губернатора і віце-губернатора. Особлива увага приділена будівництву собору та інших церков Катеринослава. Вказувалося, що «обыватели сего города имея нужду в церквах, едва успели выстроить одну приходскую деревянную весьма непрочную и тесную, новое их здесь поселение...». Інша дерев’яна церква, перевезена зі скасованого Сокольського монастиря, загрожувала падінням. 4 грудня 1803 р. до Катеринослава була офіційно переведена резиденція архієпископа й стала ще більш очевидною необхідність зведення кафедрального собору.

За цими пропозиціями Кочубей подав доповідь Олександрові I разом із новим планом міста, планом і кошторисом на будівництво собору в 52.271 крб. 10 коп., ухвалену 9 вересня 1805 р. Імператор, «находя расположение города сего по прежнему плану действительно неудобным, изъявил... соизволение, чтобы оный перенесен был на другое место, по новому плану назначенное...» (малося на увазі не зовсім перенести місто, а внести істотні зміни в його структуру – М.К.). Новий план Катеринослава затвердили 20 березня 1806 р. На відміну від плану Старова, основна увага в забудові міста тепер переносилася на придніпровську частину, де передбачалося будівництво церков, «присутственних місць» та Гостиного двору. Олександр I звелів, щоб план і фасад головного храму в ім'я Св. великомучениці Катерини (вже не Преображенського) «были исправлены или переделаны здесь [в Петербурзі – М.К.], и чтобы построение здания сего произведено было в несколько лет». До проектування був залучений видатний зодчий російського класицизму А.Д. Захаров. «Академик Захаров, коему поручено было рассмотреть означенный план, представил вместо оного другой, им вновь прожектированный». Вказувалося, що «император высочайше повелеть изволил план для сего здания составить здесь в Академии Художеств и вследствие того, зделанные академиком Захаровым план, фасад и профиль были представлены мною Его Величеству, и удостоены высочайшего одобрения». 8 лютого 1807 р. Олександр I звелів виділити 69550 крб. і здійснити будівництво протягом трьох років. Проте собор св. Катерини так і не був збудований, ймовірно через початок російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Головний храм міста збудовано через 30 років під первісною назвою Преображенського.

Таким чином, на початку XIX ст. сформувалися два центри Катеринослава. Перший міський центр був розташований на височині й існував у більш скромних розмірах, ніж у проектах I. Старова та на генеральних планах 1806 і 1817 рр. У першій чверті XIX ст. тут знаходилися декілька кам'яних та дерев'яних споруд: палац Г.О. Потьомкіна, перший губернаторський будинок, резиденція й канцелярія архієрея та інші будівлі адміністративно-представницького значення. У 1830-1835 рр. на первісно закладеному місці був зведений кам'яний Преображенський собор. Протягом 1830-1860-х рр. у нагірній частині збудовано великі кам'яні будівлі гімназії, «богоугодных заведений» та ін. Поступово цей район міста став заповнюватися міськими садибами з типовою забудовою (особняк Струкових та ін.).

У низинній придніпровській частині Катеринослава природним шляхом виник інший міський центр, де зосередилося економічне та громадське життя міста. Головна височина з Потьомкінським палацом лишалася напівпустельною, натомість квартали прибережної зони забудовувалися досить щільно. Саме в цей період набула першорядного значення магістраль, котра за планом Старова з'єднувала пагорб із прибережною частиною, тим самим продовжуючи тенденції, закладені у планах кінця XVIII ст. На ній поступово розмістились основні торговельні й міські керівні заклади (нині – просп. К. Маркса). У 1796 р. у західній частині міста був споруджений перший наплавний міст через Дніпро.

Протягом першої половини XIX ст. розбудова Катеринослава здійснювалася досить повільними темпами, проте станом уже на 1840 – 50-і роки територія міста збільшилася майже в два рази. Коли стала очевидною нездійсненність потьомкінської програми в її первісних масштабах, забудова зосередилася переважно у низинній придніпровській частині.

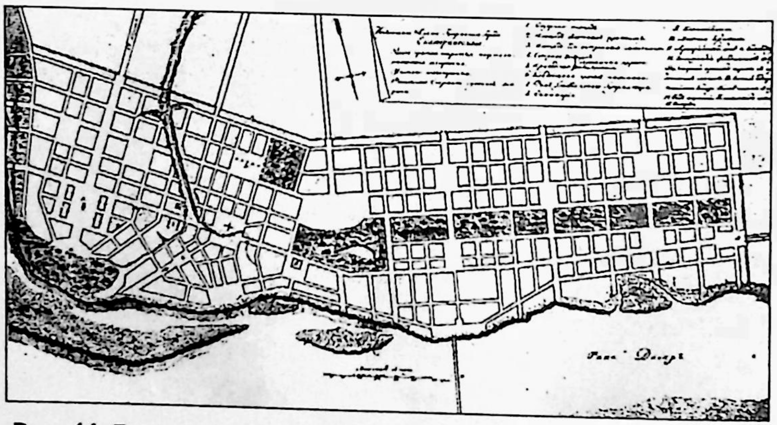

Рис. 11. Генеральний план Катеринослава роботи Вільяма Гесте. Затверджений 1817 р. (Копія 1820-х рр. Російський державний історичний архів)

9 квітня 1817 р. імператор Олександр I офіційно затвердив новий генеральний план розвитку Катеринослава (Рис. 11), розроблений російським придворним архітектором, англійцем за походженням Вільямом Гесте (Гесті – Guesti) [71, 1; 72, 2]. Його основу склали проекти 1792 та 1806 рр., однак новий документ передбачав магістральний розвиток міста у північно-західному

ному напрямі, вздовж ріки Дніпро. План Гесте своєрідно відобразив існування двох міських центрів. Поряд із нагірним центром довкола собору, ще один центр передбачений у нижній частині, де виділена низка площ господарського значення – Торгова, Сінна, Рибна. План Гесте заклав лінійну композицію центру Катеринослава, котра складалася з рівнобіжної Дніпру головної вулиці (у 1834 р. отримала офіційну назву «Катерининський проспект») та декількох розташованих на ній площ, що більш повно відповідало потребам розвитку міста. Забудова Катеринослава за генеральним планом Гесте та його модифікованим варіантом 1834 р. відбувалася аж до самого кінця XIX ст.

З другої чверті XIX ст. забудова території Катеринослава помітно інтенсифікувалася. Згідно з канонами класицистичного стилю зводяться провідні кам'яні будівлі старого Катеринослава: корпус суконної фабрики (нині хлібозавод № 1); будинок Контори іноземних поселенців (просп. К. Маркса, 64); «богоугодные заведения» (нині лікарня ім. Мечникова); Катеринославська міська гімназія (пл. Жовтнева, 2). За проектами петербурзьких архітекторів П.Вісконті та Л. Шарлеманя зводяться Троїцька та Успенська церкви – домінанти нижнього центру міста. Найбільш значною будівлею Катеринослава епохи класицизму вважається Преображенський собор (1830 – 1835), закладений ще у 1787 р. Проекти, розроблені в кінці XVIII ст., не здійснилися. Лише 1828 р. вийшов указ Миколи I про будівництво собору, спочатку його планували збудувати в нижній частині міста, на місці дерев'яної Успенської церкви. Але Микола I написав: «Я считаю лучшим местом то, на коем была закладка покойной императрицы. Собор не есть здание повседневного посещения, потому временное отдаление от жилой части города не есть препятствие». Новий, втілений у життя, проект храму (Рис. 12), в декілька разів менший за первісний варіант К.Геруа, виконав видатний російський архітектор Андріян Захаров (автор будинку Адміралтейства в Санкт-Петербурзі). Видатна пам'ятка архітектури – Потьомкінський палац у середині XIX ст. істотно змінив свій вигляд. Пропонувалися кілька проектів реконструкції напівзруйнованої на той час будівлі під «присутственные места» та семінарію, але вони не були реалізовані. Тільки у 1830 – 1850-х рр. палац був відновлений із реконструкцією архітектурного обрису та пристосований для засідань Дворянських зборів (нині – Палац культури студентів Дніпропетровського національного університету).

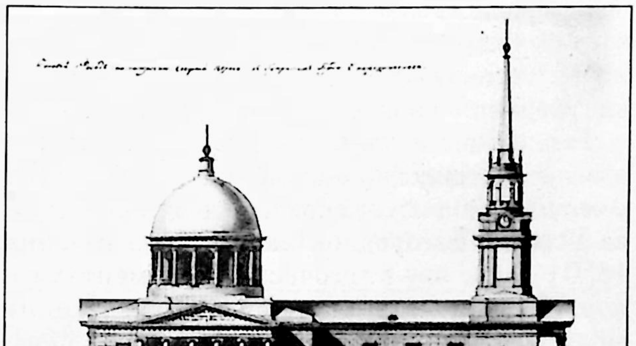

Рис. 12. Преображенський собор. 1830-1835 рр. Північно-західний фасад. Проект А. Захарова початку XIX ст. Креслення Ф. Санковського. 1820-і рр. (Російський державний історичний архів)

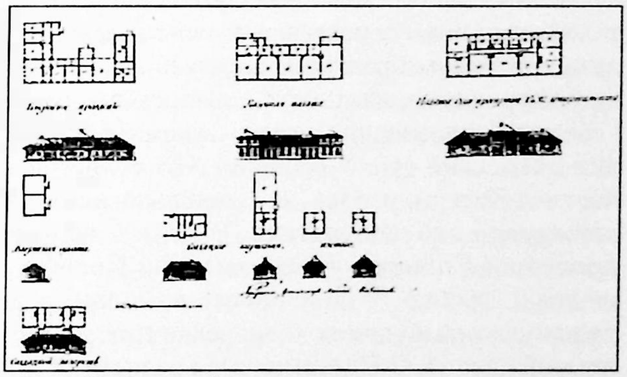

Рис. 13. Плани і фасади головних споруд Катеринослава. З «Атласу планам и фасадам казенных строений в губернском городе Новороссийске». М.Насєткін. 1800 р. (Російський державний історичний архів)

Катеринослав у цілому забудовувався одно- дво- й, досить рідко, триповерховими будівлями (Рис. 13). В центрі знаходилося чимало крамниць на зразок гостиних дворів з аркадами та галереями. Таким побачив Катеринослав О.С.Пушкін у 1820 р. (коли відбував тут тимчасове заслання). Наведемо характерний фрагмент зі спогадів сучасника А.М. Фадєєва: «Екатеринослав тогда представлял... более вид какой-то голландской колонии, нежели губернского города. Одна главная улица тянулась на несколько верст, шириной шагов двести, так что изобиловала простором не только для садов и огородов, но даже и для пастбищ скота на улице, чем жители пользовались без малейшего стеснения». Цей опис виявляє контраст між регулярним плануванням у дусі класицизму та більш скромними реальними розмірами тодішнього Катеринослава. Принагідно зауважимо, що розбудова причорноморських міст від самого початку здійснювалася більш планомірно, завдяки чому вони мали вже в першій половині XIX ст. дво-триповерхову забудову, а центри – забудовувалися великими спорудами, які дорівнювали столичним.

Про ситуацію в будівельній галузі міста свідчить «Ведомость казенным и гражданским зданиям...» за 1840 р. У Катеринославі нараховувалося кілька казенних кам'яних будинків. Резиденцією місцевих губернаторів продовжував слугувати дерев'яний одноповерховий будинок Герсеванова, що потребував ремонту. Повітове казначейство «с караульною и архивою» містилося в одноповерховому дерев'яному флігелі на кам'яному фундаменті, вибудованому в 1827 р. Найбільшою кам'яною спорудою Катеринослава вважався «Тюремный замок» – триповерхова будівля, зведена 1826 р. Кам'яні будівлі були також «у частных лиц для казенных помещений и с платежем от казны», де розташовувалися казенна палата, губернське правління, палати цивільна, карна та державних маєтностей, лікарська управа, губернська креслярня, будівельна комісія, повітовий і земський суд. У середині XIX ст. нагірна частина Катеринослава, хоч і повільно, але продовжувала забудовуватися. В центрі великої просторої Соборної площі височив Преображенський собор. У північно-східному куті розташовувались будинок дворянських зборів (колишній палац Г.О.Потьомкіна) та резиденція архієрея. З часом на південний схід від собору піднялася триповерхова лікарня («богоугодные заведения»), зведена у 1837 – 1848 рр., з іншого боку – двоповерхова будівля Катеринославської міської гімназії (1858 – 1861 рр.). У 1846 р. у центрі Соборної площі (Рис. 14) був відкритий пам'ятник Катерині II, частина площі навколо статуї засаджена деревами та огороджена. Нарешті поступово забудовувався західний схил пагорба. У південно-західній частині ще з початку століття розростався масив будівель духовної семінарії. Трохи нижче у 1830-1840-х рр. знаходилася ярмаркова площа з крамницями й коморами, велику ділянку нижче її займали будинки губернатора й віце-губернатора.

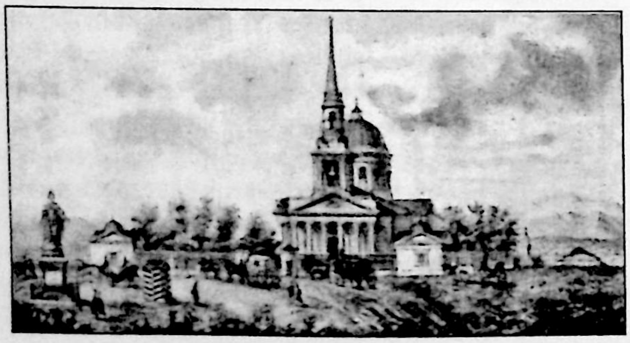

Рис. 14. Панорама Соборної площі. В центрі - Преображенський собор та пам'ятник Катерині II. Після 1846 р. («Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» Вип. 10 .1915 р.)

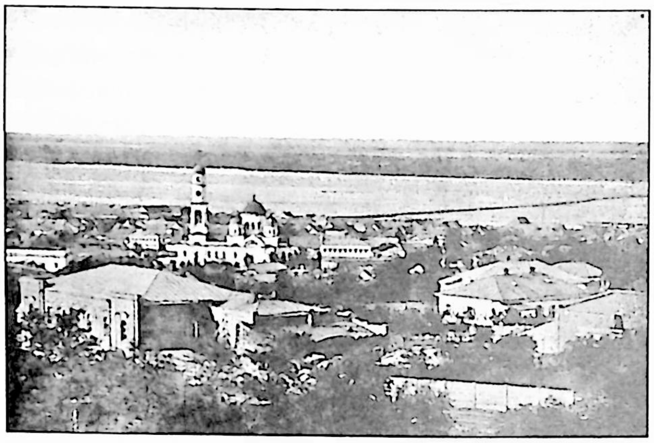

Рис. 15. Панорама нижньої частини Катеринослава з Успенською церквою. Фото близько 1870 р.

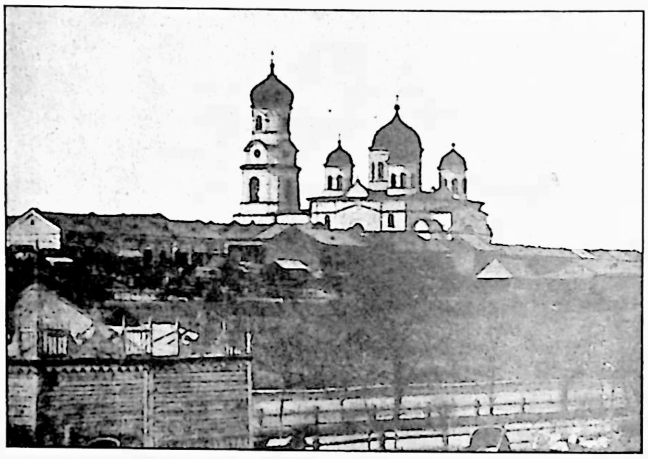

Рис. 16. Троїцька церква Катеринослава в оточенні торговельних рядів. Фото близько 1870 р.

Економічне й громадське життя Катеринослава зосередилось у нижній частині міста. Тут у серпні 1796 р. була освячена дерев'яна церква Успіння Богородиці (замінена на кам'яну 1850 р.), про яку в тогочасних документах говорилося, що «вона посеред міста і видна звідусіль» (Рис. 15), тепер у капітально перебудованому вигляді міська лікарня № 10). В тому ж 1796 р. з'явилась інша дерев'яна церква – Троїцька, яка знаходилася на великій площі (замінена на кам'яну 1845 – 1855 рр.). Центральна магістраль (нині – проспект К.Маркса) у цьому місці була забудована торговельними рядами – крамницями, магазинами, складами (Рис. 16). Вище проспекту, біля Троїцької церкви, селилися купці, багаті землевласники, поміщики. Збереглася інформація, що в цьому районі у 1808 р. побудовано двоповерховий дерев'яний будинок дворянських зборів із мезоніном та п'ятьма (!) колонами по фасаду. У 1816 р. брат Олександра I великий князь Микола Павлович під час свого візиту до Катеринослава побачив асиметрію в оформленні будинку і звелів прибрати п'яту «крамольну» колону, що й було виконано. Цей приклад характеризує патріархальний культурний рівень катеринославського «высшего общества» початку XIX ст. А сам Дворянський будинок згорів у 1838 р.

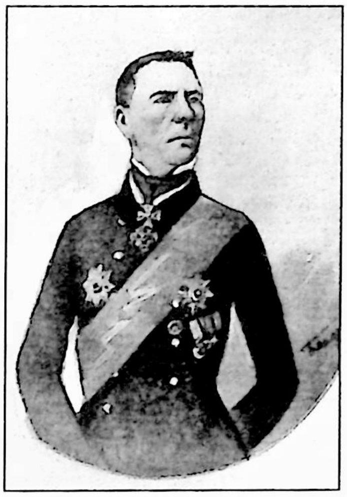

Рис. 18. А.Я. Фабр - цивільний губернатор Катеринославської губернії у 1847 - 1857 рр. (із колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького)

Західний кордон міста проходив біля Казенного саду (нині парк Л. Глоби). У 1806 р. Олександр I наказав наміснику Новоросії герцогу Рішельє в Катеринославі: «...сад нижний предоставить для публичных гуляний, а верхний обратить для разведения систематического садоводства в плантациях фруктовых, редких дерев и растений, дабы снабжать ими Новороссийский край». Верхній (за течією Дніпра) сад, заснований Л. Глобою, згодом переданий до казни, отримав назву Казенного. З кінця 1800-х й до середини 1840-х рр. садом керував видатний «вчений садівник» Адам Гуммель з Маннгейма, завдяки зусиллям якого сад став «одним из лучших во всей Новороссии», обіймав площу до 30 десятин. Після приєднання до саду значної ділянки у 1843 р. його загальна площа склала 36,5 десятини (більше 40 га). Унизу, біля Дніпра, у 1815 р. спорудили кам'яну в'язницю, площа навколо неї отримала назву Тюремної, а потім Качельної. Будинок в'язниці був знесений у 1850 р., а навколишня місцевість упорядкована тільки в кінці століття. В південно-західному районі Катеринослава у 1823-1826 рр. відбувалося будівництво нової губернської тюрми, розрахованої на 200 осіб – «Тюремного замку» (зруйнований в роки громадянської війни). Від старої в'язниці починалась вулиця, де селилася катеринославська аристократія. Ця магістраль міста згодом отримала назву Дворянської (суч. Плеханова). На захід від тюрми, відділені від міста лісосмугою, розташовувались корпуси катеринославських фабрик, після закриття підприємства передані військовому відомству. До 1860-х рр. вони були останніми значними будівлями, далі знаходилась територія передмість.

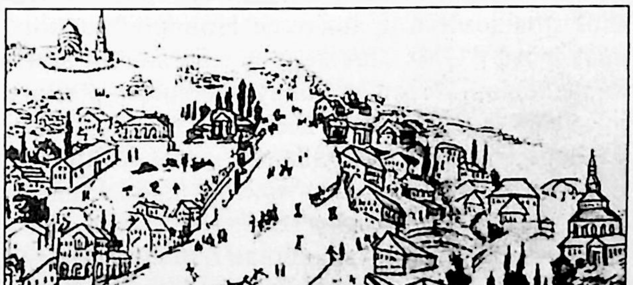

Рис. 17. Центральна частина Катеринослава до реконструкції. 1833 р. Малюнок І. Айвазовського

Стан центру Катеринослава у другій чверті XIX ст. наочно представлений на малюнку І. Айвазовського 1833 р. (Рис. 17), на якому добре видно хаотичну й різнохарактерну забудову низинної частини й Преображенський собор, що одиноко височів над містом. Проспект, спланований для «третьої столиці», – дуже широкий, і контрастував з масштабами провінційного міста. Один із сучасників, Порфирій Яненко, так описував центр у 40-х рр. XIX ст.: «...по Екатерининскому проспекту от Моста (на місці сучасного залізничного – Авт.) представлялась пустыня, – только замечались дом директора фабрики..., винные громадные подвалы..., острог на Качельной площади..., с другой стороны – казенный сад... улица представляла самый безобразный вид: постоянная грязь невылазная, где вчастую кареты останавливались и их вытаскивали с пассажирами волами, ее (улицу) перерезывали поперек два провалья...» [31, 24]. В.Г. Бєлінський, відвідавши у 1846 р. Катеринослав, писав дружині: «...Город чрезвычайно оригинален; улицы прямые, широкие; есть дома порядочные, но больше все мазанки, по улицам бродят свиньи с поросятами, спутанные лошади. На огромной (незастроенной) площади стоит храм, довольно большой... На этой же площади стоит дворец Потемкина... Средина дворца реставрирована для дворянского собрания, а боковые здания находятся в состоянии развалин. При дворце сад, омываемый заливом Днепра, в саду много деревьев, которые не могут расти в московском климате и которых нет и в Харькове (хотя от Харькова до Екатеринослава только 200 верст), например шелковичное дерево и др. Интересен также казенный городской сад...» [19, 41-42].

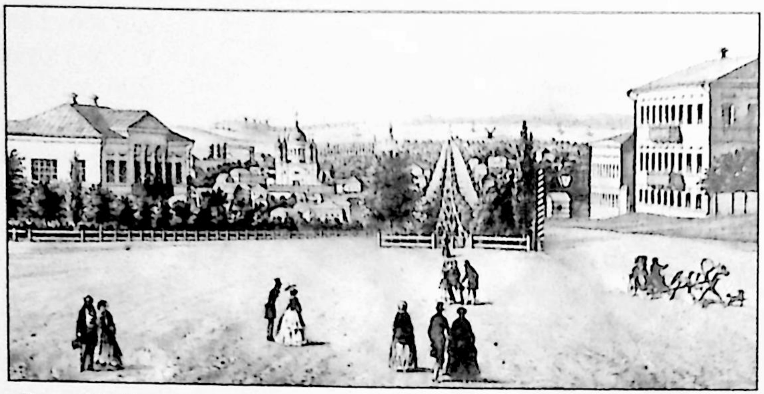

Рис. 19. Центральна частина Катеринослава після реконструкції. Малюнок початку 1850-х рр.

З 1830–1840 рр. здійснюються дійові спроби впорядкування забудови центру Катеринослава і прилеглих районів. Значну роль у формуванні сучасної композиції міського центру відіграла реконструкція центральної магістралі, яку перетинали первісно дві балки – «провалля». Її здійснили наприкінці 1840-х – на початку 1850-х рр. за ініціативою й під керівництвом тогочасного катеринославського губернатора А.Я. Фабра (Рис. 18). Був здійснений благоустрій паралельної Дніпру магістралі, що перетворилася в той час на головну вулицю міста. Балки були засипані, «гору» зрівняли, на частині проспекту до вершини пагорба проведено двохрядний бульвар з рядами високих дерев, смугами кущів бузку та пішохідними алеями посередині. Значення цього заходу для подальшого містобудівного розвитку та навіть для розвитку символічного простору Катеринослава важко переоцінити. Реконструкція відкрила «шлях нагору» (Рис. 19) – чим найбільше посприяла інтенсивній забудові головної височини (відбувалася до початку XX ст.). Вона ж утворила міцний зв'язок між двома міськими центрами – реальним і проектним (проте частково забудованим), сприяла кристалізації єдиного міського ядра, конфігурація якого з часів Фабра вже не змінювалася кардинально. В наступні десятиліття (1850 – 70-і рр.) відбулось остаточне злиття двох міських центрів (Рис. 20). Зовнішньо Катеринослав став нарешті позбуватися ознак провінційного міста. Від середини XIX ст. Катеринослав набув стійкого архітектурно-композиційного вигляду й отримав єдиний історичний центр, котрий сьогодні є культурно-історичним «ядром» Дніпропетровська.

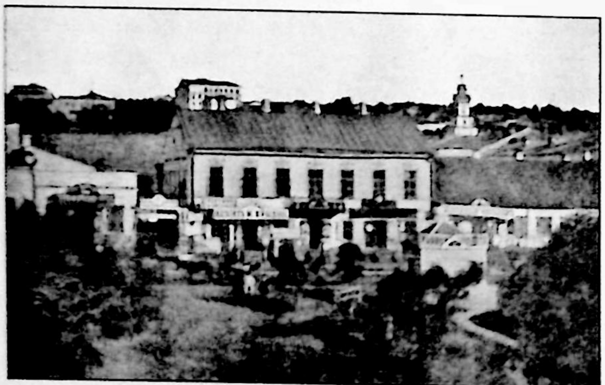

Рис. 20. Вид із нижньої частини Катеринослава на західний схил Соборної гори. Фото близько 1870 р.

9. Обриси міського життя. Видатні діячі старого Катеринослава

Життя пересічних та навіть заможних катеринославців до середини XIX ст. позначалося патріархальністю та значними соціально-побутовими труднощами через те, що реальні параметри розвитку міста дуже повільно приходили у відповідність до його офіційного статусу. (Особливості повсякденного життя міста в цілому добре відтворені в праці Д.І. Яворницького «История города Екатеринослава»). Брукованих вулиць майже не було, освітлення у нічний час з'явилося тільки у другій половині століття. У 1796 р. був відкритий перший наплавний міст через Дніпро довжиною більше 500 саж. (близько 1 км 100 м), який споруджували тільки на літній час до відкриття у 1884 р. залізничного двох'ярусного мосту. Мешканців міста декілька разів спіткали землетруси, повені та епідемії. Так, 11 січня 1838 р. у місті відбувся землетрус, внаслідок чого у стінах новозбудованого Преображенського собору виникли тріщини. У квітні 1820 р. катеринославський віце-губернатор Шеміот повідомляв правителю Новоросійського краю графу О.Ф. Ланжерону про значні збитки, заподіяні Катеринославу паводком, рівного якому не було з 1789 р. Виявилися підтопленими тюрма, торгові ряди, пивний завод, лісова пристань та близько ста приватних будинків. Епідемії холери спостерігалися у 1831, 1848, 1866 рр., в останньому випадку захворіли понад 1100 осіб, близько 250 померли. У 1864 р. Катеринослав охопили великі пожежі. У 1833-1842 рр. з ініціативи вчителів гімназії Ушкова, Ковалевського та Семеновського в місті проводилися перші систематичні спостереження за кліматичними змінами, продовжені у 1849 – 1855 рр. директором училищ Катеринославської губернії Я.Д.Граховим [31, 81].

Медичне обслуговування знаходилося в зародковому стані, майже не було лікарів та стаціонарних закладів. У таких умовах особливої ваги набувала діяльність лікарів-ентузіастів, прикладом є діяльність К.І. Роде. У 30-х рр. XIX ст. в Катеринославі функціонували приватна аптека та один лікувальний заклад – «богоугодные заведения» («богадельня», лікарня та «дом для умалишенных»), відкриті у 1798 р., де працювали один лікар та один наглядач; стаціонар був розрахований на 25-30 ліжок. З 1842 р. в «богоугодных заведениях» працював лікар П.Н. Бойченко, який під час Кримської війни завідував усіма лікарнями міста, які приймали поранених, брав активну участь у боротьбі з холерою у червні – липні 1866 р., став керівником медичної служби Катеринославщини. «Не нарушая истины и без преувеличения, можно сказать, что в 40-х – 80-х годах в Екатеринославе все – от высшаго представителя власти до последняго бедняка, до самаго жалкаго нищего – знали доктора Бойченко», – відзначав один із старожилів міста, колишній міський голова І.І. Ловягін [31, 41].

Катеринослав не був місцем бойових дій, але труднощі воєнного часу не обійшли місто. Кримська війна 1853-1856 рр. відіграла неоднозначну роль у розвиткові Катеринослава, оскільки сприяла збільшенню ролі тоді ще провінційного міста як важливого стратегічного тилового центру. Ця війна, мабуть, уперше «пробудила» Катеринослав від кількох десятиліть балансування на межі маргіналізації, вперше примусила усвідомити себе як міський центр, що має непересічну роль у мережі населених місць Півдня.

Зокрема, 1855 р. «были направлены в Крым чрез Екатеринославскую губернию транспорты с продовольственными припасами из губерний Воронежской, Курской и Харьковской, в огромном количестве, на 77 т. подводах... были приняты самыя деятельныя меры к упрочению мостов, гатей и переправ». Взимку 1856 р. з Катеринослава до Криму «в самоскорейшем времени» було перевезено 16300 четвертей хліба на 7074 обивательських підводах. Під час війни в місті були розташовані військові частини, що згодом вирушали на фронт. Тут розміщувались військові шпиталі, які двічі, у 1854 р. та 1855 р., оглядав видатний хірург М.І. Пирогов. «Лучшие дома, как обывательские, так общественные и казенные в городах Екатеринославе, Александровске, Павлограде и местечке Никополе, были отведены под военновременные госпитали» [36, 4-7]. За даними ревізії 1859 р., у Катеринославі мешкало близько 17 тис. осіб, разом із тим перебувало більше 11 тис. хворих і поранених, частина з яких померла і похована на т.зв. Севастопольському цвинтарі. Значну роботу з розміщення та лікування хворих провели П.Н. Бойченко та міський голова у 1854-1857 рр. І.І. Ловягін.

Протягом першої половини XIX ст. Катеринослав поступово перетворювався на важливий регіональний центр культури й освіти. Відкрите у квітні 1793 р. народне училище надавало освіту дітям дворян, купців, чиновників та інших станів. Народне училище проіснувало до 1805 р., коли розпочала свою діяльність класична чоловіча гімназія. Першим її директором призначено Д.Т.Мізка, котрий у подальшому відіграв значну роль у культурно-освітньому розвитку Придніпров'я [56, 69-72]. В гімназії поряд із загальними дисциплінами викладалося малювання, а педагогами були випускники Петербурзької Академії мистецтв. З 1840 р. учителем малювання та креслення працював художник І. Гроднінський – колишній кріпосний, вільний слухач Академії, однокурсник Т.Г. Шевченка, який пробув у місті 10 років. Для викладання природничих наук до гімназії запросили П.П. Сокальського (1832-1887 р.) – талановитого вченого, публіциста, фольклориста, композитора. Хоча серед учнів гімназії переважали діти дворян, купців та чиновників, але чисельність учнів була порівняно незначною, важко переоцінити значення цього навчального закладу для становлення Катеринослава як культурного центру Степової України. У 1805 р. разом із гімназією у місті відкрито повітове училище з підготовчим відділенням з дворічним курсом навчання та двох основних класів з однорічним навчанням. У 1836 р. до нього додали ще один клас – третій, а в 1867 р. запровадили навчання ремеслам. У 1859 р. вчителем В.С. Панченком при повітовому училищі була створена недільна школа для дітей-учнів ремісників. У 1850 р. в місті відкрилось єврейське училище, яке проіснувало до 1873 р.

Катеринославська семінарія, відкрита 1777 р. у Полтаві, переїхала у 1804 р. в губернський центр і теж відіграла помітну роль у поширенні освіти серед мешканців. Цей заклад готував церковнослужителів, але серед вихованців були й майбутні педагоги. Відомою людиною в місті був талановитий педагог О.С. Понятовський – викладач математики і грецької мови, який пізніше працював у класичній гімназії й став відомий не тільки вчителюванням, а й тим, що подарував місту будинок під першу жіночу гімназію (тепер – школа № 33). Інший викладач семінарії, Г.Я. Титов, відомий як автор «Писем из Екатеринослава» – однієї з перших праць, присвячених історії міста.

У 1817 р. у Катеринославі організовано Помологічний Комітет (з охорони й поширення зелених насаджень), тоді ж почало функціонувати училище садівництва, яке готувало спеціалістів з розведення різних видів рослин (на допомогу поміщицьким господарствам). Ці заклади знаходились у Казенному саду. Слід відзначити функціонування такого закладу, як «Приказ общественного призрения» (Приказ громадської опіки). Ця установа, заснована у 1788 р., займалася влаштуванням у місті шкіл, лікарень, «богоугодных заведений», аптек, сирітських притулків. Управління установи було колегіальним під головуванням губернатора, у складі представників від купецтва та міщанства. До відання приказу В. Коховський передав у 1793 р. військову типографію Г.О. Потьомкіна, де була надрукована перша в місті книга.

Громадське життя катеринославців десятиліттями обмежувалося зборами у найбагатших будинках для відзначення ювілейних або святкових дат. У одному з номерів газети «Екатеринославские губернские ведомости» зазначалося: «Скучна провинциальная жизнь вообще, по причине удаления ее от высших современных интересов во всех отношениях, в которых вращается жизнь столичная. Но еще скучнее жизнь в небольшом губернском городе, где нет ни высшего учебного заведения, ни какого-либо ученого общества, ни постоянного театра, ни библиотеки для чтения, где поэтому однообразно, день ото дня, тянется жизнь общественная в неизменном уровне одних и тех же занятий. Судьба дала нашему городу именно такое назначение». Ситуація в цій галузі почала суттєво змінюватися з 1830-х рр. У 1834 р. уперше здійснено спробу заснувати в Катеринославі губернську бібліотеку. До цього невеликі книжкові зібрання існували тільки в місцевій гімназії та училищі. Через п'ять років бібліотека згоріла, але в 1843 р. була відновлена [28, 4, 110-111]. У 1838 р. відкрився перший клуб, названий за традицією «Англійським», членами якого були близько 300 осіб. Про цей клуб згадував катеринославський губернський архітектор А.М. Достоєвський: «Вечерами я начал ходить в клуб, где мало-помалу познакомился со всем городом. Естественно, меня выбрали при первом же предложении в члены клуба и я вечерами стал очень часто посещать его. Этот клуб был тогда единственным в Екатеринославе, он был внесословным: тут были членами и дворяне, и чиновники, и купцы, а поэтому членов было около 300 человек и клуб благоденствовал. Много я потом видел клубов в разных городах, но такого благоустроенного, как екатеринославский периода 1860-1865 годов, я не встречал». У 1838 р. почала виходити перша газета – «Екатеринославские губернские ведомости», яка протягом кількох десятиліть лишалася єдиним періодичним виданням у місті. Тут друкувалися урядові укази, рішення та постанови, повідомлення місцевих органів управління. У 1847 р. в Катеринославі відкрито перший постійний театр. Кошти на будівництво кам'яного будинку виділив купець Абрам Луцький. У 1849 р. зусиллями губернатора А. Фабра та директора училищ Я. Грахова відкрито громадський «Музеум древностей» – один із перших музеїв на теренах Південної України. Його заснування поклало початок створенню колекції сучасного історичного музею ім.Д.Яворницького. У 1855 р. відкрилася фотографічна майстерня майстра Левдика, згодом друга – майстра Л.І. Міткіна, яка функціонувала півстоліття. Вважається, що саме Міткіну належать найдавніші збережені фото Катеринослава 1870-х рр. У 1858 р. на вул. Олександрівській (Артема) В.Г.Ульман відкрив перший книжковий магазин, що підпорядковувався петербурзькому книготорговцю Смирдіну. Тут приймалася передплата на петербурзькі газети й журнали. У 1861 р. на вул. Упорній (Глинки) купецький син Х. Чауський відкрив типографію з літографією. Близько півстоліття цей заклад, обладнаний новітнім устаткуванням, був провідним у місті, тут друкувалися художні та наукові видання, афіші.

Старий Катеринослав був містом, де відзначилася ціла плеяда видатних державних та громадських діячів. Цікавою є постать С.Х. Контеніуса, призначеного у 1800 р. головним суддею Контори опікунства іноземних колоністів. Він жив у Катеринославі і вважався тут «самой почтенной личностью». У 1809 р. Контеніус дослідив Катеринославську суконну мануфактуру, зібравши цінні відомості з історії промисловості на Півдні України. «Головним попечителем колоністів» з 1818 р. і до смерті був І.М.Інзов (1769-1845) – генерал, учасник Суворовських походів 1799 р. та війни 1812 р. У Катеринославі він проявив себе як досвідчений керівник «іноземних колоній» й відзначився гуманним ставленням до О.С. Пушкіна під час його заслання на південь Росії. О.С.Пушкін відвідав Катеринослав у 1820 р. 17 чи 18 травня він прибув сюди з Петербурга «для дальнейшего прохождения службы» у конторі іноземних колоністів. Спочатку він, як вважають дослідники, зупинився в готелі купця Тихова на вул. Караїмській (Ширшова), трохи згодом переїхав до Мандриківки, передмістя Катеринослава, де незабаром захворів. Генерал І.Інзов дозволив поету виїхати з Катеринослава на південь разом із сім'єю Раєвських. У червні 1820 р. Інзов повідомляв петербурзького «почт-директора» К.Я. Булгакова: «Расстроенное здоровье господина Пушкина в столь молодые лета и неприятное положение, в коем он по молодости находится, потребовали с одной стороны, помочи, а с другой, безвредной рассеянности, а потому отпустил я его с генералом Раевским, который в проезд свой через Екатеринослав охотно взял его с собой». Час, проведений у Катеринославі, залишив деякий слід у творчому доробку поета – тут відбулась подія, що стала приводом для написання поеми «Братья-разбойники». 11 листопада 1823 р. Пушкін писав П.А. Вяземському: «Вот тебе и «Разбойники». Истинное происшествие подало мне повод написать этот отрывок. В 1820 году, в бытность мою в Екатеринославле, два разбойника, закованные вместе, переплыли через Днепр и спаслись. Их отдых на островке, потопление одного из стражей мною не выдуманы...» [19, 39].

Непересічну роль в історії Катеринослава відіграла династія Фадєєвих, родоначальники якої – А.М. Фадєєв з дружиною оселилися тут у 1815 р. Титулярний радник А.М.Фадєєв був направлений до Контори опікунства іноземних колоністів «на вакацию младшего товарища главного судьи», а вже у 1818 р. призначений управителем Катеринославської контори Комітету колоністів. Він зробив значний внесок у заселення краю та поліпшення добробуту поселенців, розвиток землеробства, тваринництва, підняття економічного й культурного рівня регіону. А.М.Фадєєв відомий як автор наукових праць з історії іноземних колоній у Північному Причорномор'ї та мемуарів, фрагменти яких присвячені Катеринославу, був обраний членом Російського географічного товариства. Дочка А.М. Фадєєва, О.А. Ган (1814-1842) відома як одна з перших письменниць (працювала під псевдонімом «Зенеїда Р-ва»), котра у своїх творах гостро ставила питання статусу жінки в тогочасному суспільстві (Рис. 21). Відомий літературний критик В. Бєлінський вважав, що «ни одна из русских писательниц не обладала таким замечательным талантом, как Зенеида Р-ва». Олена Ган мала двох дочок, які також стали письменницями: О.П.Блаватська (1831-1891) – відомий філософ, письменниця теософічного напрямку («Радда-бай»), з 17 років мандрувала країнами Сходу, у 1875 р. заснувала в США «теософічне товариство», яке існує й нині; В.П. Желіховська (1835-1908) відома як автор повістей та оповідань для юнацтва.

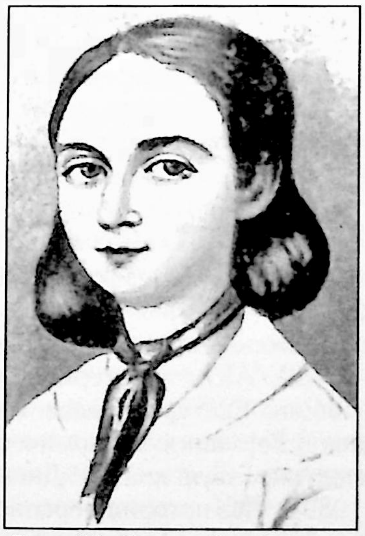

Рис. 21. Олена Ган - катеринославська письменниця середини XIX ст.

Без сумніву, найбільш помітний внесок у розвиток Катеринослава середини XIX ст. зробив А.Я. Фабр – катеринославський цивільний губернатор з 1847 по 1857 р. [99; 101, 87-95]. Син садівника, запрошеного Г. Потьомкіним із Західної Європи для облаштування кримських садів, він успадкував від батька німецький педантизм та господарність. Фабру належить ідея реконструкції центру міста, успішно реалізована під його ж керівництвом. Катеринослав зобов'язаний йому відомим бульваром на центральному проспекті. А.Я. Фабр був причетний і до утворення культурних закладів, зокрема, у 1839 р. став одним із п'яти членів-засновників Одеського товариства історії й старожитностей, ініціював заснування у 1849 р. громадського музею в Катеринославі. Обіймаючи високу посаду, А.Я. Фабр відзначався інтелігентністю та скромністю. Мешканці міста віддали належне заслугам А.Я. Фабра – він став дуже популярною в Катеринославі людиною, бувальщини про нього побутували навіть у кінці XIX ст.

Син директора гімназії Д.М.Мізка – М.Д.Мізко (1818-1881) став критиком, фольклористом, журналістом, популяризатором творів Т.Г.Шевченка, у 1845-1847 рр. був редактором «Екатеринославских губернских ведомостей». У середині XIX ст. М.Мізко опублікував у столичних виданнях серію статей щодо історії катеринославського театру. В Катеринославі відзначився А.М. Достоєвський, брат відомого письменника. Обіймаючи протягом 1860-х рр. посаду губернського архітектора, він керував брукуванням центральних вулиць та благоустроєм ярів, спорудив у місті будинки торгових рядів. Не можна обминути увагою діячів духовного звання, які працювали на ниві дослідження історичного минулого краю, – Гавриїла (Розанова) та Феодосія (Макаревського). Архієпископ

Гавриїл обіймав з 1828 по 1837 р. катеринославську кафедру і став першим історіографом міста, також опублікував спогади запорожця Микити Коржа – цінне джерело з історії краю XVIII ст. Єпископ Феодосій (Макаревський) відомий як автор фундаментальної енциклопедичної праці «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии».

10. Катеринослав у передчутті «індустріального буму». Підсумки першого століття містотворчості

Катеринослав 1850-х рр. являв собою губернське місто з цілком сформованими міськими ознаками (Рис. 22, 23). Незважаючи на напівпатріархальний стиль життя, місто знаходилося на порозі стрімкої промислової модернізації й потроху стало відчувати її віяння.

У книзі «Список населенных мест Екатеринославской губернии по сведениям 1859 г.» наводилася оптимістична характеристика краю: «...Екатеринославская губерния, как край новый и доселе мало населенный, не могла еще развить всех своих естественных богатств. Прилегая к морю, обладая большою рекою, плодородною почвою, здоровым и умеренным климатом, минеральным топливом, – край этот имеет все задатки к развитию как сельской и заводской промышленности, так и торговли. Больше населения, больше труда, хороших путей сообщения и счастливая будущность губернии несомненна...» [4].

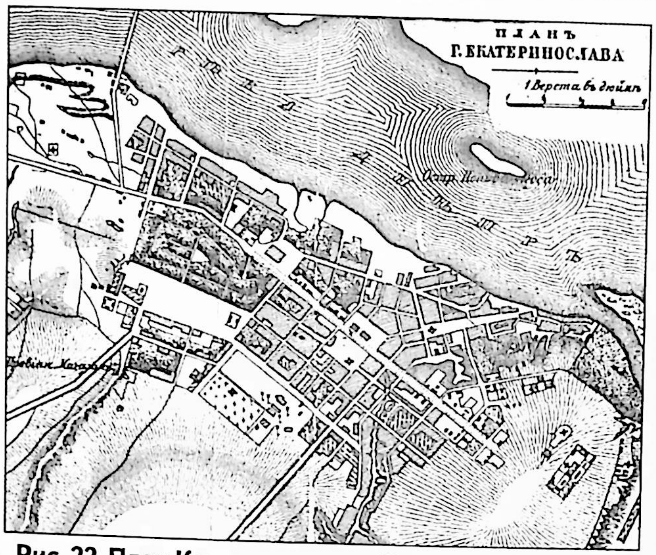

Рис. 22. План Катеринослава. Середина 1850-х рр.

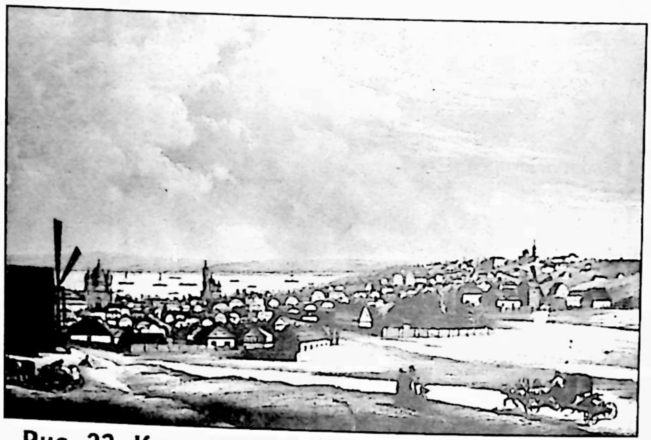

Рис. 23. Катеринослав 1850-х рр. Панорама міста з південного заходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Багалій Д.І.* Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920.
2. *Беднов В.* К истории бывших запорожских старшин и козаков //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі – ЛЕАУАК). – Екатеринослав, 1915. Вып. X.
3. *Безносов А.И.* Меннонитская община Екатеринослава. Роль и место в экономической и общественной жизни города //Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX-XX вв.): Материалы междунар. науч. конф. – Днепропетровск, 1998. Т. 1.
4. *Безлюдная Г.* Век назад... и в 1989-м: [Из истории переписей населения в Екатеринославе] // Днепр вечерний. 1989. 16 янв.
5. *Бинкевич В.В., Камеко В.Ф.* Городок старинный запорожский Самарь с перевозом: Краеведч. очерк. – Днепропетровск, 2000.
6. *Бойко А.В.* Питання будівництва Катеринослава в працях Д.І. Яворницького (матеріали до історії Катеринослава) //Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наук. читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993.
7. *Бойко А.В.* Діяльність В.С. Попова по управлінню Південною Україною на початку 90-х років XVIII століття //Наукові праці іст. ф-ту Запорізького держ. університету. – Запоріжжя, 1999. Вип. VII.

8. *Брехуненко В.* Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунодефіциту) //Український археографічний щорічник. – К. – Нью-Йорк, 2002. Вип. 7.

9. Выписки из документов по истории Екатеринослава (1960-і рр.) //Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 882.

10. Выписки из архивных документов, печатных источников, газет к очерку по истории г.Днепропетровска //ДАДО. Ф. 4540. Оп. 2. Спр. 498.

11. Высочайшие рескрипты на имя Екатеринославских гражданских губернаторов. С 1791 по 1804 год. //Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН. Російська секція. Ф. 36. Оп. 1. Спр. 434.

12. *Гавриил (Розанов В.Ф.)*. Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год //Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – О., 1863. Т. V.

13. *Груза И.* Теория города /Сокр. пер. с чеш. Л.Б. Мостовой; Науч. ред. О.А. Швидковский. – М., 1972.

14. Два века борьбы и труда: Док. и мат. о праздновании 200-летия Днепропетровска. – Днепропетровск, 1977.

15. Дело о городе Екатеринославе. 1776 г. //Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 690.

16. Дело о мерах к улучшению хозяйства города Екатеринослава, а также об устройстве городскаго хозяйства онаго и г. Новомосковска //Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1287. Оп. 39. Спр. 1128.

17. Дело о построении собора в г. Екатеринославе (1803-1806); о перенесении города на другое место; о построении присутственных мест и покупке домов для губернатора и вице-губернатора; экспедиция о плане соборной церкви в Екатеринославе и пр. //РДІА. Ф. 1285. Оп. 8. Спр. 26.

17а. Дело о производстве сьемки городских земель в Екатеринославской губернии за 1848 год // РДІА. Ф. 1287. Оп. 47. Спр. 183.

17б. Дело по отношению Военнаго Министра относительно составления проэкта положения об устройстве г.Екатеринославля (1830 – 1841) //РДІА. Ф. 1287. Оп. 31. Спр. 99.

17в. Дело по отношению г. Министра Внутр. Дел о сумме на устройство моста в Екатеринославе (1831) //РДІА. Ф. 571. Оп. 5. Спр. 466.

18. *Дмитрієва В.А.* Основні тенденції зарубіжних досліджень з теорії міста (моделі та методи вивчення) //Вісник Дніпропетровського нац. університету: Історія та археологія – Дніпропетровськ, 2001. Вип. 6.

19. Днепропетровску 200 лет, 1776-1976: Сб. док. и матер. – К., 1976.

20. Дніпропетровськ сьогодні. – Дніпропетровськ, 1962.

21. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.

22. Довідка щодо історії заснування Катеринослава (Дніпропетровська) /Підгот. Н.І. Капустіна; Перелік документів з російських архівів щодо історії Катеринослава (Кільченського) /Склав Г.І. Шевченко //http://gorod.dp.ua/history/ekat_all.php.

23. Доклады князя Потемкина Ея Величеству (1776-1791) //ЗООИД. О., 1872. Т. VIII.

24. Донесения князя Г.А. Потемкина-Таврического об управлении вверенными ему губерниями Новороссийской, Азовской, Екатеринославской, Харьковской и Таврической областью. 1776-1791 гг. //РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 799.

25. *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959.

26. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970.

27. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М., 1981.

28. Духовна скарбниця краю: Історія і сучасність Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки /Бібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, 1999.

29. *Егоров А.И.* Екатеринославское блукание (1777-1791). – Екатеринослав, 1887.

30. Екатерина II и Г.А. Потемкин: Личная переписка. 1769-1791 /Изд. подгот. В.С. Лопатин. – М., 1997.

31. Екатеринославский юбилейный листок. Апрель-май 1887. – Екатеринослав, 1887.

32. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Львів, 1993. Т. 2.

33. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Львів, 1994. Т. 4.

34. *Жуковський М.П.* До питання про дослідження музеями історії міст і сіл //Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Зб. тез доп. та повідомл. Міжнародної наукової конференції. – Дніпропетровськ, 1999.

35. *Журба О.І.* Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава //Гуманіт. журн. 2000. № 3-4 (7-8).

36. Записка о действиях Екатеринославского Гражданского Губернатора, Тайного Советника Фабра во время минувшей войны. 19 марта 1857 года. //Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф. 458. Оп. 1. Спр. 8.

37. *Заремба В.* Спочатку була Половиця //Січеславський край. 1997. № 5. Березень.

38. История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т.: Днепропетровская область. – К., 1977.

39. І ще раз про герб Дніпропетровська //Літературна Україна. 2001. № 16. 26 квітня.

40. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М., 1976.

41. *Кавун М.Е.* Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України //Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К. – Донецьк, 2001. Вип. 16.

42. *Кавун М.Е.* Два Катеринослави: До проблеми історичного континуїтету в розвитку міських поселень Півдня України XVIII – першої половини XIX ст. //Вісник Дніпропетровського нац. університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. Вип. 6.

43. *Кавун М.Е.* Картографічний матеріал кінця XVIII ст. як джерело з історії формування м. Катеринослава //Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції.

44. *Кавун М.Е.* В.В. Коховський і становлення м. Катеринослава наприкінці XVIII ст. (Матеріали до історії міста) //Вісник Дніпропетровського нац. університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2002. Вип. 10.

45. *Кавун М.Е.* Походження та рання історія міста Катеринослава: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

46. *Кавун М.Е.* Проблема літочислення сучасного Дніпропетровська: суть та шляхи її вирішення / /Зб. наукових праць молодих учених Дніпропетровського держ. університету: Історія. – Дніпропетровськ, 1999. Вип. 1.

47. *Калинина П.Ф.* и др. Днепропетровщина: Природа и экономика. – Дніпропетровськ, 1959.

48. Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1898 году городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом. – Екатеринослав, 1898.

49. *Козар П.А.* На Дніпрельстан через пороги. (Вибране) /Упорядк. і вступ. ст. М. Чабана. – Дніпропетровськ, 2000.

50. Копии документов, выявленные в центральных государственных архивах СССР по истории городов и сел Екатеринославщины за 1776-1795, 1808 гг. //ДАДО. Ф. 4540. Оп. 1. Спр. 1044-б.

51. *Лаппо Г.М.* География городов. – М., 1997.

52. *Лазебник В.И.* Екатеринославский городской голова //Грані. 1998. № 2.

53. *Лазебник В.И.* Екатеринославское купечество и его роль в истории города (1780-1918 гг.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1.

54. *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002.

55. *Миронов Б.Н.* Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990.

56. *Мирончук В.Д., Липовська Т.Д.* Славні нащадки запорозьких козаків: [Д.Т. і М.Д. Мізки] // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997.

57. *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.

58. *Мицик Ю.А.* Скільки років нашому місту? //Січеславщина: Краєзнавчий альманах. – Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1.

59. О гербе городу Екатеринославу. 1804 г. //РДІА. Ф. 1286. Оп. 1. Спр. 258.

60. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). – Днепропетровск, 1999.

61. *Панченко А.М.* «Потемкинские деревни» как культурный миф //XVIII в. Сб. 14: Русская литература XVIII – нач. XIX вв. в общественно-культурном контексте. – Л., 1983.

62. Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 – 9 мая – 1887 г. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. (Материалы для историческаго очерка) /Сост. М.М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887.

63. Письма екатеринославского губернатора В.В. Коховскаго состоящему при делах Ея Величества Екатерины II-й, тайному советнику В.С. Попову для доклада князю П.А. Зубову, с 20-го января 1792 по 24-е июня 1794 года //ЗООИД. О., 1881. Т. XII.
64. Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Каховскаго правителю канцелярии В. С. Попову для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому //ЗООИД. – О., 1877. – Т. X.
65. Письма правителя Екатеринославскаго наместничества И.М. Синельникова правителю канцелярии для доклада Светлейшему князю Г.А. Потемкину-Таврическому (1783-1788 гг.) //ЗООИД. О., 1875. Т. IX.
66. План вновь прожектированнаго для новаго устроения губернского города Екатеринослава при реке Днепре по течению с правой стороны у слободы Половицы, сочинен 1786 году апреля. 1786 г. //Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. ВУА. Оп. 1. Спр. 21931.
67. План губернскаго города Екатеринослава, прожектированного к устроению вновь которой состоять имеет из двух частей и десяти кварталов. 1787 г. //РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 1. Спр. 18725.
68. План губернскаго города Екатеринослава. И.Е. Старов. 1790 г. //РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 1. Спр. 21932.
69. План прожектированный губернского города Екатеринослава. Таковый план высочайше конфирмован 23 февраля 1792 года. //РДІА. Ф. 1293. Оп. 168. Спр. 7.
70. План прожектированный Губернскаго Города Екатеринослава. Подписан «Быть по сему. Екатерина». 1792 г. //Дніпропетровський історичний музей ім.Д.І. Яворницького. Картографічна колекція. (Знаходиться в експозиції).
71. План губернского города Екатеринослава. Копия генерального плана 1817 р. М.П. Насеткин. После 1817 г. //Російський державний архів військово-морського флоту. Ф. 3/л. Оп. 23. Спр. 3248.
72. Планы г. Екатеринослава и его частей. 1835-1837 гг. //РДІА. Ф. 1488. Оп. 1. Спр. 1111.
73. План и профили вновь строющагося города Екатеринослава. 1779 г. //РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 1. Спр. 21927.
74. План с фасадами новостроющагося города Екатеринослава. 1782 г. //РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 1. Спр. 21930.
75. Планы, фасады и разрезы церкви в г. Екатеринославе. 2-я полов. XVIII в. //РДВІА. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 611.
76. План местоположения, назначеннаго для города Екатеринославля. 1 пол. 1780-х гг. //РДВІА. Ф. ВУА. Оп. 1. Спр. 21926.
77. *Полонська-Василенко Н.Д.* Нездійснений архітектурний проект (До історії Катеринослава) // Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. Т. II.
78. Правительствующий Сенат. Канцелярия генерал-прокурора. Переписка с губернаторами всех губерний по исполнению повеления о присылке описаний городов, переименованных из селений и ведомостей о них. 1796-1797 гг. //РДІА. Ф. 1374. Оп. 1. Спр. 188 б.
79. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е: В 45 т. – СПб, 1830.
80. Про герб Дніпропетровська (Відкритий лист міському голові м. Дніпропетровська) //Бористен. 2001. № 2.
81. Рапорты и сообщения Новороссийской губернской канцелярии за 2-ю половину 1775 г. //РДВІА. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 79.
82. *Ратушний Ф.Я.* Катеринослав Кільченський //УІЖ. 1970. № 3.
83. *Ревский С.Б.* Екатеринослав-Кильченский: Историко-архитектурный очерк. – Днепропетровск, 1974.
84. *Ревский С.Б.* Историко – архитектурное развитие г. Днепропетровска и основные принципы выделения зон охраны: Автореф. дис... канд. архит. – М., 1983.
85. *Ревський С.Б.* Про атрибутацію перших планів м. Катеринослава //Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990.
86. *Ревский С.Б.* Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска //Памятники русской архитектуры и монументального искусства. – М., 1983.
87. Рекомендації наук.-практ. конф. «Витоки нашого міста» //Вільна думка. 1992. № 6.
88. *Сегюр Л.-Ф.* Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785-1789). – СПб., 1865.
89. *Синельников И.М.* Письма (29) В.С. Попову. Херсон, Кременчуг, Елизаветград. – 1784-1787 гг.

и без даты //Російська національна бібліотека (м. Санкт-Петербург). Відділ рукописів. Ф. 609. Оп. 1. Спр. 325.

90. *Степаненко В.* Любимый город, сколько тебе лет и как твое имя? //Днепр вечерний. 2000. 16 декабря.

91. *Сумароков П.* Досуги крымскаго судьи или второе путешествие в Тавриду. – СПб., 1803.

92. Так сколько же лет Днепропетровску? //Мегаполис Украины. 1996. № 3. 19 января.

93. *Тимофієнко В.І.* З історії заснування міст на Півдні України //УІЖ. 1982. № 10.

94. *Тимофеенко В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984.

95. *Тимофеенко В.И.* Формирование градостроительной культуры Юга Украины: (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР). – К., 1986.

96. Устное повествование бывшаго запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

97. *Феодосий (О.Г. Макаревский)*. Материалы для историко-статистическаго описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия. – Днепропетровск, 2000.

98. *Ферман В.* Як встановили ювілейну дату //Днепр вечерний. 1972. 7 декабря.

99. Формулярный список о службе тайного советника А.Я. Фабра. 1804-1857 гг. //Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим. Ф. 458. Оп. 1. Спр. 1.

100. *Чернов Е.А.* Начало времени «URBIS» в истории Днепропетровска //Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1.

101. *Чернов Е.А., Огородник А.В.* Новые материалы к реконструкции биографии А. Я. Фабра //З минувшини Подніпров'я: Зб. матеріалів наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв, 17 трав. 1994 р. – Дніпропетровськ, 1995.

102. *Шатров М.* Город на трех холмах: Книга о старом Екатеринославе. – Днепропетровск, 1969.

103. *Швидько Г.К.* Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) //Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2001. Вип. І.

104. Швидько Г.К. Яку дату святкуватимемо наступного травня? //Наше місто. – 2000. – 8 лист.

105. *Яворницкий Д.И.* История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989.

106. *Яценко В.Я.* До визначення загальних засад концептуальної схеми наукової розробки історії Дніпропетровська //Вісник Дніпропетровського нац. університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. Вип. 6.

107. *Woroby P.* The role of the City in Ukrainian history //Rethinking Ukrainian history. – Edmonton, 1981.

РОЗДІЛ III

НА ШЛЯХУ ДО МОДЕРНОГО МІСТА

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Глава 1. ПОРЕФОРМЕНИЙ КАТЕРИНОСЛАВ (1860 – 1880 рр.)

Скасування кріпацтва у 1861 р. та низка буржуазних реформ 60-х – 70-х років XIX ст. спричинили глибокі соціально-економічні та культурні перетворення у житті міст. Модернізаційні реформи відбувалися в обстановці громадської активності. До громадського життя залучалися всі міські стани. Необхідність введення місцевого самоврядування була також обумовлена низкою економічних і соціальних причин. Занепад промисловості і торгівлі в перші пореформені роки, слабкість шляхів, погана організація продовольчої справи, фактична відсутність медичної допомоги, народна неписьменність потребували реорганізації місцевого управління. За міською реформою 1870 р. на міське управління покладались усі справи по веденню господарства.

У 1860 – 80-ті роки відбувався промисловий переворот. Місцева промисловість, розвиваючись у руслі загальноімперських тенденцій, водночас мала низку особливостей. Індустріалізований Південь України, значною частиною якого була Катеринославська губернія, поступово перетворювався на основну паливно-металургійну базу імперії.

1. Катеринослав на початку 1860-х років

«Приехавши в Екатеринослав, мы велели себя везти в лучшую гостиницу в городе. Разместившись кое-как в двух комнатах гадкой и грязной гостиницы, мы рады были очень, что дотащились наконец до места.

На другой день, т.е. в четверг, 28 апреля, я вышел из номера гостиницы очень рано, взял извозчика и объездил все более или менее видные улицы, и таким образом, хотя мельком, познакомился с физиономией города. Сказать по правде, внешний вид города мне не слишком понравился. После безукоризненно чистенького Симферополя Екатеринослав показался и грязным, и худо обстроенным, но значительно большим.

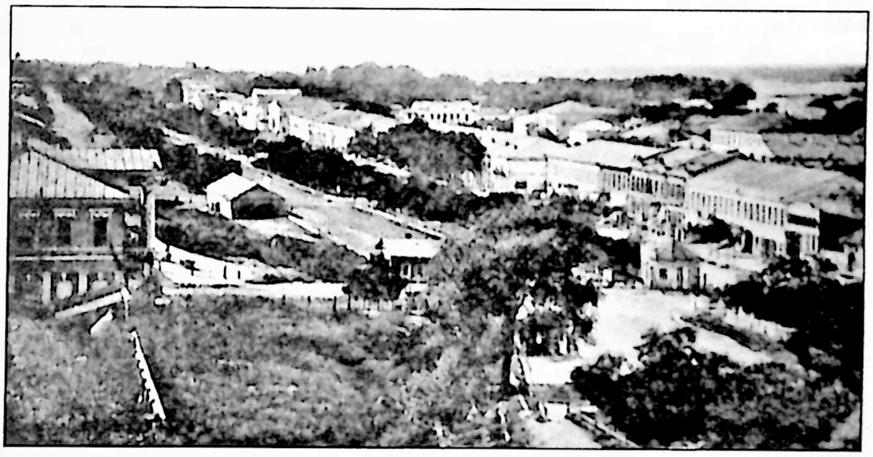

Катерининський проспект. Фото 1860-х років

Одно, что мне кинулось в глаза, – это Большая бульварная улица, прорезывающая город по всей длине его. Посреди ее устроено шоссе, по бокам которого идут в два ряда аллеи, обсаженные деревьями белой акации и каштановыми. Лучшие строения города находятся на этой улице» [34, с. 271]. Так писав про Катеринослав А.М. Достоєвський, який приїхав до міста 1860 р., призначений на посаду губернського архітектора.

В цей же день він зустрівся з губернатором графом О.К. Сіверсом. Губернатор порадив Достоєвському ознайомитись із справами будівельної комісії, поклав на Достоєвського завідування роботами, які проводили арештанти у місті. В той час усі міські роботи виконували арештанти безкоштовно. Під наглядом архітектора почали мостити вулиці, які майже всі були немощені, крім проспекту; каміння брали на березі Дніпра.

Разом із губернатором Достоєвський кожного ранку обходив місця забудови. Іноді відвідини супроводжувалися несподіваними інцидентами. Так, на будівництві гостиного двору Андрій Михайлович зробив зауваження робітникові, який клав цеглу на вапно, не обливаючи її попередньо водою. «Стоявший возле меня граф, услышав мои слова, спросил: «А разве нужно сперва обливать кирпичи», и при моем утвердительном ответе схватил рабочего за волосы и бороду и начал его сильно тискать, приговаривая: «Обливай, сукин сын, обливай, не жалей ручек, обливай!». Натешившись над ним вволю, он вынул портмоне и вручил наказанному какую-то мелочь, приговаривая: «Смотри, мошенник, в другой раз я этим не ограничусь, а велю исполосовать тебе спину в полиции». И что же? При вечернем обходе той же стройки я услышал между рабочими-каменщиками следующий разговор: «Ишь, Митюша, счастливец, утрось его графское сиятельство своими ручками отколошматил да еще полтинником наградил, в сорочке родился!» Это было говорено не то что с сарказмом, а действительно с завистью. Да, были времена», – згадував Достоєвський [34, с. 274].

1861 р. застав на посаді губернатора того ж Сіверса. При ньому було оголошено Маніфест 19 лютого 1861 року. 12 березня Маніфест привезли до Катеринослава, а з 14 по 22 березня його було оприлюднено в усіх церковних парафіях губернії. У самому Катеринославі це відбулося 13 березня. Особливо багато людей було в Соборному храмі. Від того часу головну увагу Сіверс приділяв губернії, де вживались заходи по влаштуванню побуту селян: укладалися грамоти, виділялась земля, утворювалися нові установи для колишніх кріпаків. У липні 1862 р. Сіверса перевели губернатором до Харкова. Катеринославське товариство вшанувало його обідом у клубі.

На початку вересня 1863 р. стало відомо, що спадкоємець престолу Микола Олександрович, великий князь (старший син імператора Олександра II), який мандрував у той час по Росії, буде і в Катеринославі. Це викликало переполох у місті. Микола Олександрович був отаманом усіх козачих військ, генерал-майором почту його імператорської Величності. Спадкоємець прибув до міста 2 жовтня і відразу під'їхав до собору, де чекала на нього майже вся інтелігенція міста. Від огорожі собору він дійшов до собору, сміючись і розмовляючи. Сміявся він тому, що був увесь чорний від пилюки; коли він обтер обличчя своєю хусткою, то вона була зовсім чорною. «Ни важной осанки, ни напускной солидности не было заметно в приемах юного наследника – но всякий, смотря на него, невольно восхищался его добрым, молодым и веселым лицом! – Ведь ему только исполнилось в то время 20 лет!» – пише у «Воспоминаниях» А. Достоєвський. Із Собору спадкоємець поїхав до міста, у квартиру, що була йому відведена у будинку Щербакова, як найкращому в місті. Від імені міської громади привітав спадкоємця хлібом-сіллю міський голова Я.Я. Савельєв. Ввечері в будинку дворянських зборів (палац Потьомкіна) відбувся бал. Дорогу до будинку освітили гасовою і свічковою ілюмінаціями.

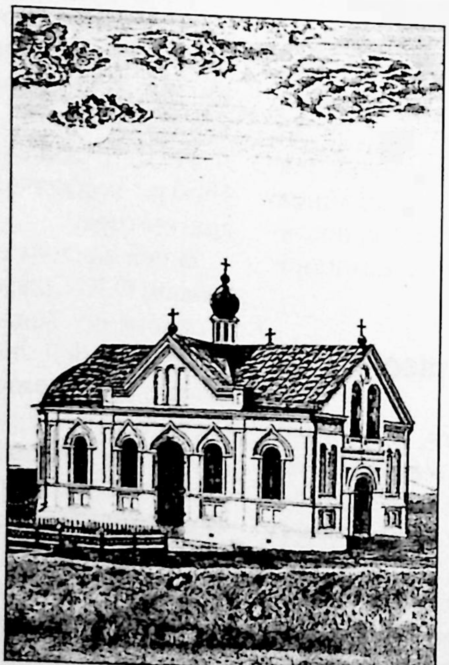

Часовня в пам'ять про захисників Севастополя, які поховані у Катеринославі. Севастопольське кладовище. 1864 р.

Міська влада влаштувала на честь великого князя тріумфальні ворота, вензелі і різнокольорові прапорці; багато будинків також були ілюміновані. Біля під'їзду світились бенгальські вогні. Залу благородного зібрання, що була однією з найбільших в імперії, прибрали з надзвичайним смаком золотими багетами і квітковими гірляндами.

Розпочався бал о дев'ятій годині. Гостя зустріли господині балу – дружини повітових предводителів дворянства – Катеринославського – Є.Г. Милорадович, Павлоградського – А.П.Письменна, а також графиня Є.Д. Канкріна і В.П.Котляревська.

Наступного дня Микола Олександрович відвідав гімназію, богоугодні заклади, п'ятий резервний батальйон, кладовище богоугодних закладів (Севастопольське), на каплицю якої пожертвував 500 крб. сріблом, побував на обіді у міського голови, а ввечері – більш ніж у скромному театрі. 4 жовтня о восьмій годині ранку поїхав, оголосивши подяку міським станам, які взяли участь у витратах, пов'язаних із перебуванням його в місті [24; 35, №41].

Через два роки, у жовтні 1865 р., на пожертвувані нащадком і мешканцями міста гроші на кладовищі, яке отримало назву Севастопольське, завершили будівництво церкви Воскресіння Лазаря, і єпископ відслужив у новому храмі всенощну. Освячення проходило при значному напливі народу. Після освячення відбулась панахида «по всем здесь лежащим воинам, убиенным на поле брани за веру, царя и отечество» [37, №43].

1860-ті роки були роками піднесення і пожвавлення інтересу до громадських справ.

Початок 1860-х років застав на посаді міського голови І.І. Ловягіна. Купець першої гільдії Іван Ізотович був нагороджений дев'ятьма золотими медалями (1847, 1849, 1850, 1855, 1856, 1857 (двічі), 1859, 1860 рр.), в числі яких – медаль за 25-річну сумлінну службу (1857 р.) і за оборону Севастополя (1857 р.), обраний міським головою всьоме [20; 21]. Поряд із ним працювали гласні також з купецького стану – І. Пронін, П. Дружинін, К.Новиков, С. Климов і Ц. Чигринський. Гласні займалися поточною роботою – збирали на користь міста податки, стежили за будовами, вуличними роботами, організовували торгівлю і ярмарки в місті. Через надмірну опіку уряду і погану організацію міської громади більша частина громадян міста ставилась байдуже до справ громади взагалі, особливо ж до виборних посад. На них купці погоджувалися з великим небажанням і всіляко намагались уникнути служіння місту, яке вважалося досить тяжкою повинністю. Перш за все вона відривала їх від домівки, лавки або майстерні і таким чином позбавляла значної частини заробітку.

Разом із багатьма реформами 60-х років почалась робота по підготовці міської реформи. 1862 року за розпорядженням міністра внутрішніх справ до міст, у тому числі й до Катеринослава, були надіслані запитання щодо покращання міського управління. Губернатор призначив особливу комісію для розробки пропозицій щодо реорганізації міського самоврядування. До складу комісії увійшли: титулярний радник Я.Я. Савельєв (голова), надвірний радник А. Ребінін, першої гільдії купці К. Кисільов, Л. Кранцфельд, колезький радник Коссаківський (члени). Комісія звернулася до міської думи з проханням про надання відомостей, необхідних для розробки програми [23; 79].

Підготовка пропозицій зайняла чимало часу. По-перше, потрібно було провести аналіз роботи міської думи за попередній період. У місті тільки й розмов було, що невдовзі все зміниться.

По-друге, тяжко захворів міський голова І. Ловягін. 18 травня 1863 р. стало відомо про його смерть [35, №20]. Виконуючим обов'язки міського голови губернатор призначив кандидата на цю посаду купця третьої гільдії Ф.Ф. Богданова. Але він з причини хвороби від посади відмовився. І тоді міським головою стає Я.Я. Савельєв. Дворянин, відомий діяч епохи скасування кріпацтва, він народився у 1820 р., закінчив Царськосельський ліцей, слухав лекції у Санкт-Петербурзькому університеті. У 1857 р., будучи обраним петербурзьким дворянством у члени ревізійної комісії по земських повинностях, він розробив проект про передачу місцевого господарства з підпорядкування адміністрації місцевим власникам. Проект, підтриманий дворянськими зборами, вплинув на введення земського положення. 1861 р. Савельєва обрали членом Катеринославської губернської установи по селянських справах, повітовим предводителем дворянства [73, с. 28-29].

В особі Савельєва губернатор побачив людину, яка в бурхливі часи реформ може бути корисною для міської громади. Тому він доручив йому головування в комісії по підготовці пропозицій щодо покращання міського самоврядування. За Жалуваною грамотою 1785 р. до міських станів належали купці, міщани, цехові з числа яких і обирались міська дума і магістрат. В той же час дворяни і чиновники, духовенство і військові, які також мешкали в місті, не відносилися до міських станів і не мали своїх представників у міському управлінні. Вузькостановий характер міського представництва з одного боку, некультурність і відсталість купецтва, в руках якого знаходилося міське господарство, з іншого боку були головними гальмами в здійсненні різних заходів, спрямованих на поліпшення міського благоустрою.

Обрання дворянина міським головою відбулося вперше й було деяким порушенням існуючого положення, але, мабуть, так склалися обставини у місцевій громаді, що вибирати не прийшлося (на жаль, відомостей про дату обрання віднайти не вдалося).

Цікаво також, що в існуючих списках міських голів за перше сторіччя існування міської думи – 1787-1887 рр., укладених міськими діячами, ім'я Я. Савельєва не згадується. Лише в «Памятной книжке» за 1864 р. значиться міський голова Я.Я. Савельєв [5; 66, с. 21].

Посаду міського голови Я. Савельєв обіймав недовго – 25 липня 1864 року його було звільнено за особистим проханням. Пішовши з посади, він бере участь в обговоренні різних питань розвитку міста, обирається членом комісії по спорудженню першого водогону в місті, працює у дворянському губернському зібранні як депутат від Катеринославського повіту. З 1869 по 1872 рр. виконує обов'язки губернського предводителя дворянства, головує на губернських земських зборах.

Крім земської діяльності, Савельєв доклав багато зусиль щодо розвитку на півдні фабричної промисловості. Так, він улаштував у Катеринославі перші великі парові підприємства: лісопильню, винокурний завод і крупчастий млин. Фабрична діяльність викликала проти нього недоброзичливість з боку деякої частини місцевого населення. З початку 1870-х років він живе і працює у Петербурзі, де очолює повітове дворянство. 1873 р. розробив проект Волостного Положення, за яким волость ставала органом місцевого самоврядування і підпорядковувалася земству. Проект було прийнято газетами вороже. Готуючись захищати його, Савельєв раптово помер 24 березня 1875 р. під час засідання дворянського зібрання [73, с. 29].

Активна діяльність Савельєва на посаді міського голови спричинила активну роботу міської думи, яка протягом багатьох попередніх років залишалась найнижчою адміністративною ланкою, підпорядковувалась губернатору і губернському правлінню і, як писав у своїх міркуваннях щодо вдосконалення міського самоврядування Я. Савельєв, «рабски выполняет все, что ей приказывают, не проявляя инициативы. Откуда и пассивность» [79, с. 61].

Тепер же призначалися загальні збори міських обивателів, де обговорювались питання щодо благоустрою міста: про наведення порядку на бульварах, про права міської громади на землю Казенного саду, про роботи в місті, що проводились за розпорядженням думи тощо. Є дані, що тих, хто не приходив на збори за запрошенням думи, навіть штрафували на 50 коп. сріблом. А деякі з присутніх у засіданнях поводили себе досить галасливо, що не давало можливості добре обговорити й вирішити справи, запропоновані думою [37, №9, 25]. Готували засідання і писали ухвали завчасно гласні думи, яких налічувалося 4-5 осіб і які неспроможні були впоратися з усіма справами зростаючого міста.

За подвірними списками комісії в місті осідло мешкали 11422 чол., з яких почесних громадян було 44, купців – 1014, дворян і чиновників – 1051, міщан – 5260, з інших міст – 1496, селян – 375, різночинців – 1883. Були й такі, що мешкали в місті, але не були приписані до нього – 1924 чол. Тобто всього мешкало 13346 чол. [79].

Будинки, дворові садиби мали лише 1992 особи. Це нерухоме майно оцінювалось у 2440 тис. крб., причому дворянські володіння оцінювалися у 910 тис. крб., купецькі – 1010 тис. крб., тобто приблизно у рівних розмірах. А всього в місті було 2965 житлових і 350 нежитлових будинків [66; 79].

Катеринослав 1860-х років – дерев'яне і солом'яне місто, 3060 будинків – дерев'яні. Більшість їх мали дворяни і чиновники (404), міщани (782). Дерев'яними були всі громадські – 52 і 248 приватних лавок. Мазанки, вкриті соломою й очеретом, землянки знаходились на Мандриківці, Фабриці, Павловській і Солдатській слобідках та балках – Жандармській і Невінчаній [66, с. 91-92].

Кращі кам'яні будинки прикрашали головний проспект. Вони мали два або три поверхи і належали купцям першої гільдії, незначній кількості чиновників і дворян, десятку міщан. Прикрашав проспект будинок майора Щербакова (тепер вул. Леніна, 14), управляючого питейно-акцизними зборами губернії. Будинок орендував Англійський клуб. У центрі міста по обох боках проспекту побудували чотири корпуси кам'яних крамниць, які за пристойністю і зручністю були віднесені до кращих у місті казенних і громадських споруд. Одним з найбагатших, добре опоряджених і розкішних всередині був будинок купця першої гільдії Белявського. Будинок слугував тільки для квартир знатних відвідувачів міста.

Дерев'яне місто кожного літа потерпало від пожеж. Так, з кінця липня 1864 року і весь серпень і навіть вересень місто було у стані напруження. Справа в тому, що в цей час почали виникати в місті майже щодня пожежі. За чутками це були підпали. То, мабуть, дійсно було так. Обивателі отримували підкидні листи з попередженнями про пожежі і попередження ці у більшості випадків підтверджувалися. Місто панікувало. Пожежна команда не справлялася з роботою. Часто траплялося так, що в один і той же час виникало дві-три пожежі одночасно в різних місцях; тоді на деякі з пожеж команда зовсім не встигала. Тривога сповіщалась колокольним дзвоном, який гнітюче діяв на нерви. Усі обивателі щохвилинно були насторожі. Достоєвський писав про це: «Я помню, что и мы сложили свои главнейшие и более ценные пожитки в два больших сундука, держали их запертыми, связанными крестообразно веревками и запечатанными и денно и нощно на дворе, чтобы при первой тревоге отнести их в безопасное место» [34, с. 298]. Лише у вересні пожежі поступово припинилися.

Для постійної торгівлі в місті існували три базари, де торгували хлібом, молочними харчами, птицею, м'ясом, овочами і паливом узимку. З 200 лавок кам'яних – лише 21. Усі інші дерев'яні і надто незручні й брудні [79].

Головними заняттями населення були торгівля і промисли. Торгували тим, що продукували місцеві заводи, перше місце серед яких займали такі, що обробляли продукти скотарства. Так, салотопних заводів – 14, свічних – 7, миловарних – 2, кісткопальних – 2, шкіряний – 1. Вісім заводів обробляли рослинні продукти – пивоварний, олійний і 6 тютюнових. Виробляли чавун, цеглу, кахель – 9 заводів, екіпажі – 9 заводів і один завод був лісопильний. Усього – 53 приватних підприємств. Крім них, працювали п'ять вітряків і 12 кіннопривідних млинів [66, с. 108-113].

Таким чином, головні заводи міста – салотопні: щорічно на них забивали до 30 тисяч голів великої рогатої худоби і 150 тисяч овець. Головний збут сала – по р. Дніпро до Варшави, а також через Херсон і Одесу для закордонної торгівлі (до 900 тис. крб.) [79]. Ліс будівельний і для опалювання сплавляли з Вітебської, Смоленської, Мінської і Київської губерній. Звідси його відправляли сухим шляхом до віддалених міст і до берегів Азовського моря (300 тис. крб.). Торгівля вином, мануфактурою, бакалійними товарами, галантереєю, залізом, шкіряними предметами була незначною, всього до 200 тис. крб.

У місті було купців першої гільдії – 4, другої – 12, третьої – 138, усього – 154 [79]. Кисільови, Белявські, Кранцфельди, Мінакови, Ульмани, Артамонови, Ловягіни, Алексеєнки, Пчолкіни – імена найбагатших купців міста і в той же час громадських діячів.

Надзвичайно важливу роль у повсякденному житті міста відігравали ремісники. Їх було 2278 – майстри, робітники, учні. Усі ремісники розподілялися на вісім цехів і підпорядковувалися Ремісничій Управі, на чолі якої стояв ремісничий голова. 1862 р. ним був колезький реєстратор М.Козловський. За станами ремісники належали до купців (19), міщан (643), державних (702) і тимчасово зобов'язаних селян (127), колоністів (41), іноземців (11) і не складали особливого стану цехових [66; 79].

Найбільше число ремісників складали кравці – 305 чол., пильщики – 268, каменярі – 227, шевці – 226, теслярі – 206 чол. Потреби мешканців міста задовольняли черевичники, столярі, модистки, каретники, ювеліри, цирульники, трубочисти, хлібники, кондитери, м'ясники, коновали і т.ін. [66, с. 113-114].

Майстрами багатьох ремісничих цехів були іноземці. Так, прусськопідданий Йоганн Шульц був майстром шевського цеху, а Антон Каспер виготовляв екіпажі. Майстринею дамських капелюхів була французька піддана Луїза Дабо, фортепіанним майстром – саксонець Вільгельм Геліцер. Каретну майстерню відкрив тут майстер з Відня Карл Таборакі. Ще у 1859 році до числа кондитерів зараховано іноземця Георгія Андерегга, кондитерські вироби якого протягом тривалого часу найбільше подобались мешканцям міста [22; 24; 25; 27].

Міське господарство складалося з нерухомого майна, до якого входили: земля у кількості 4700 десятин, 7 будинків і 12 дерев'яних крамниць, 3359 дес. землі було під вигоном, 657 дес. під будовами, 18 дес. – під річками, шляхами, 71 дес. – під садами, 91 дес. – під лісом, інші – під заводами і пашнею. Рухоме майно оцінювалось у 30 000 тис. крб. сріблом у запасному капіталі за рахунок якого покривався дефіцит бюджету [79].

Прибутків місто отримувало 20 927 крб. Витрати складали 23 841 крб. (1863 р.). Найбільші прибутки від збору під час ярмарків – 4 085 крб., з контрактів і договорів – 2 740 крб. і від сплати за місця під забудову – 2 234 крб. Сімдесят відсотків витрат складали т.з. «обов'язкові» витрати – на утримання поліції і пожежної команди (5 325 крб.), на освітлення і опалення в'язниці й квартир військової частини (4 466 крб.), на утримання міської думи і магістрату (3 648 крб.). Усі інші витрати, а їх було досить багато, були «необов'язковими» [79].

В залежності від коштів знаходився і зовнішній благоустрій міста. Тому на значній частині міста панували велике безладдя і невпорядкованість. Вулиці криві, дугоподібні, з яких тільки п'ять вимощені каменем, інші – ґрунтові. Місто прорізували балки, яри, урвища, на схилах яких у хаотичному безладді були наліплені брудні і напівзруйновані халупи. У самому центрі міста через яри перекинуті п'ять кам'яних і два дерев'яні мости. Переправа через Дніпро здійснювалася по наплавному мосту влітку і льодом узимку.

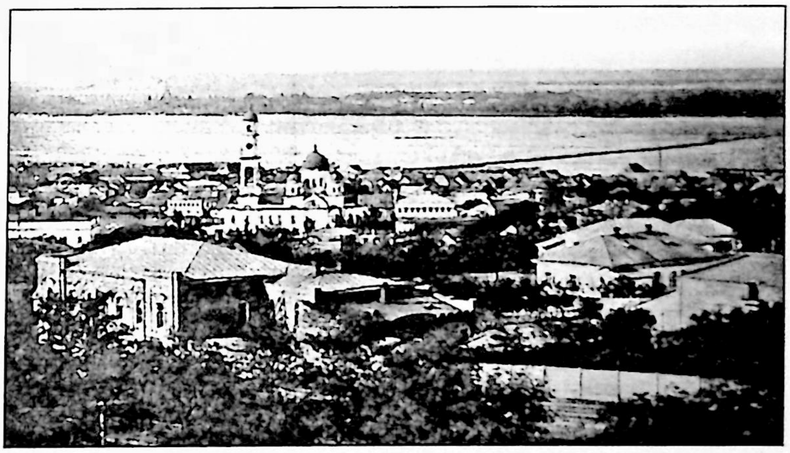
Успенська церква і наплавний міст. Фото 1860-тих років

Поліція мала впевненість, що не вона існує для міста, а місто для неї, тому охорони громадської безпеки, покладеної за законом на поліцію, майже не існувало. Сконцентрувавши у себе велику владу, поліцейські вдавалися до свавілля. Купецтво і всі, хто торгував на базарах, були її данниками. Гостинці продуктові, горілчані, ремісничі були постійними й обов'язковими, звичайними явищами. Ніхто не ображався і не скаржився. Поширеним було хабарництво і серед чиновників.

Біля поліцейського управління, в центрі міста, – ешафот з лобним місцем, де здійснювались тілесні покарання. По вулицях вешталась майже сотня жебраків [79].

Незадовільний санітарний стан міста був причиною щорічних інфекційних захворювань і холерних епідемій.

У місті сім кам'яних і одна дерев'яна церква, каплиця старообрядців, єврейська синагога, 3 молитовні будинки.

Для освіти мешканців працювали чоловіча гімназія, повітове училище, духовна семінарія та з два десятки приватних навчальних закладів, більшість з яких - єврейські талмуд-тори (16). Невеликий кам'яний будинок театру, Англійський клуб, два сади, відкрита у 1860 році публічна бібліотека – ось так виглядало культурне обличчя міста. Менше третини мешканців були письменні. Вищу освіту мали 178, а середню – 538 чоловік (1865 р.).

Під час дворянських губернських виборів відбувалися бали і прийоми, маскаради. Проходили вони в Англійському клубі і Потьомкінському палаці. Іноді дворянство влаштовувало благодійні аматорські спектаклі у місцевому театрі А. Луцького.

Покровителями і любителями театру були місцеві дворяни, багатії – Щербаков, Компанейщиков (голова Палати Держмайна), Котляревський, Миклашевський, граф Сіверс, поліцмейстер Геске. У місті гастролювали оперні трупи Бергера з італійськими співаками Фінокі і Фіскеті, красунею примадонною Мансуі. Співаки викликали у місцевої публіки, особливо жіночої, захоплення. Чимало жінок брали в них навіть уроки співу [16, 250]. У міських садах організовувалися народні гуляння з танцями. Видатними кавалерами тут були студенти університетів – місцеві уродженці, що приїздили до міста і носили національний український одяг, за згадкою Г. Залюбовського [48, 241].

Життя міста організовувала міська громада – дума, магістрат, поліцейське управління. Кожні три роки купці і міщани обирали міського голову і гласних думи, засідателів судових палат, бургомістра, ратманів від християн і євреїв. Усі ці громадські посади, як правило, займали купці – М. Алексеєнко, К. Кисільов, Д. Мінаков, Д. Пчолкін, І. Пронін, К. Новиков, С. Климов, Ц. Чигринський. Представники інших станів не брали участі в справах громади і навіть не запрошувалися на наради, за винятком депутатів від дворян? до квартирної комісії і для оцінки нерухомого майна. Хоча багато хто з них за своєю освітою і життєвим досвідом могли якнайкраще сприяти розвиткові міста.

Таким було місто за спогадами А. Достоєвського і Г. Залюбовського, описами губернського статистичного комітету і комісії, що підготувала «Соображения относительно преобразования Городского Общественного управления в г. Екатеринославе».

Що ж пропонувала комісія для того, аби покращити міське самоврядування і зробити службу на користь міста більш привабливою і менш обтяжливою?

1. Обирати Загальну думу як депутатське зібрання і Розпорядчу Думу як її виконавчий орган. Головою обох дум повинен бути міський голова як головний хазяїн міста і заступник по справах громадських.

2. Віднести міську думу до ступеня середніх присутствій.

3. Особам, які прослужили місту з відмінною старанністю три роки, давати похвальні листи або в залі Думи вивішувати портрети їх за пропозицією Думи і ухвалою зібрання виборних від усіх станів.

4. Особам, які обіймають посаду міського голови і членів Розпорядчої Думи, надавати назавжди звання почесних гласних Загальної Думи з правом присутності у ній за власним бажанням.

5. Особам, які старанно прослужили 9 років, надавати право носити мундир останньої посади, на питаючи на те особливого дозволу.

6. Імена громадян за дії, які за ступенем своєї користі є надзвичайними, можуть бути за ухвалою громади вирізьблені золотими літерами на мармуровій дошці, що знаходиться у залі Загальної Думи. Рішення громади відносно усіх взагалі нагороджених осіб на пам'ять нащадкам вносити до оксамитової книги, яка має бути заведена при Думі Розпорядчій.

7. Пересвідчившись, що праця безоплатна є здебільшого працею непродуктивною, комісія вважає цілком необхідним призначити усім взагалі особам, які служать по управлінню, жалування. Розмір жалування призначати перед виборами і не особі, а посаді [79, с. 80].

«Соображения», підписані міським головою Я. Савельєвим і членами комісії, надіслали до Санкт-Петербурга, де йшла підготовка Міської Реформи. До нового Міського Положення 1870 р. увійшли принципові пропозиції, запропоновані комісією м. Катеринослава. Це робить честь її членам і, в першу чергу, голові комісії Якову Яковичу Савельєву.

2. Населення міста

У 1865 р. губернський статистичний комітет з дозволу губернатора і міської думи провів упродовж одного дня перепис жителів під керівництвом І.В. Ващинського. Населення міста нараховувало 22846 жителів, тобто збільшилося вдвічі від 1862 р. [67, с. 154-170].

Селянська реформа відбилась на чисельності двох станів – дворянства і селянства, число яких у місті значно зросло. Одержавши волю, селяни, які не мали коштів на купівлю землі або бажали працювати в місті, поповнювали ряди міських жителів. У 1858 році селян налічувалося у місті 498, а з колишніми двірськими людьми – 726 чол. У 1862 році до числа сільського стану увійшли селяни державні – 1839, колоністи – 270 і селяни, що вийшли з кріпацтва; разом із двірськими людьми вони нараховували 1649 жителів, а всього 3758 чол. У 1865 році він складав уже 4519 чол. Тобто, найбільше число їх заселили місто в період 1859-1862 рр. Найбільш заповзяті з числа селян постійно поповнювали ряди міщанського стану. Міщан у місті нараховувалось 9435. Матеріали Катеринославської міської думи 1863-1869 років містять значну кількість рішень, прийнятих за наказами Казенної палати про зарахування дворових людей до міщанського стану міста, про перехід з міщанського до купецького стану; 1866 р. думою укладені великі іменні списки дворових людей, звільнених від кріпацтва і зарахованих у тутешні міщани [26]. Причому зараховували не тільки окремих осіб, але й цілі родини. Значне число їх приїхало до Катеринослава з Курської, Таврійської, Саратовської, Тобольської, Херсонської, Томської губерній, з міст Євпаторія, Новомосковськ, Нікополь та ін. Уродженці Катеринославської губернії становили 26,5%, інших губерній – 26,7% [67].

Як відомо, «воля» спричинила посилене переселення дворян з сіл до великих міст: хтось бажав знайти тут «тепле містечко», хтось для того, щоб краще прожити «викупні», а хтось – щоб не бачити «остогидлого» села. Так, якщо у 1858 році дворян у місті було 428, у 1862 р.– вже 2075, у 1865 році – 3135 чол. [67]. Зросло число духовних осіб – у 1858 році їх нараховувалося 194, у 1863 – 248, у 1865 – 676. Купців мешкало 1281.

За віком найбільше жителів було від 10 до 20 років – 5036. Серед довгожителів – від 70 до 80 років – 225 осіб, від 80 до 90 років – 55, від 90 до 100 років – 18 осіб, понад 100 років мали 3 жінки.

Більшість жителів були православні – 16499, іудеїв – 5422, католиків – 334, протестантів – 276, караїмів – 88, магометан – 15, вірмено-григоріанців – 2.

Перепис уперше звернув увагу на професійні групи мешканців, тобто їх заняття. Так, чиновників у місті було 478, лікарів – 18, ветеринарів – 3, учнів лікаря – 24, акушерок і бабповитух – 20; купців, які торгують, – 210, прикажчиків – 159, хлопців при крамницях – 79, дрібних торговців – 607; учителів музики – 6, музикантів – 35, шарманщиків – 2, акторів – 10, поліцеймейстер – 1, друкарів – 24, фотографів – 4 і 8 учнів; прислуги – лакеї, буфетники, покоївки, няньки, кухарі і кухарки, кучери, двірники й охоронці, пралі – більше од усіх. 7 жінок утримували будинки розпусти, в яких перебували 50 жінок. Серед ремісників було найбільше візників – 181, водовозів – 15, живописців – 12, перукарів – 16. Крім них, було: жебраків – 23, калік – 9, сліпих – 52.

Із загального числа жителів міста 10662 народились у Катеринославі (46,6%). Місто розподілялося на три поліцейські частини. У Першій частині разом із Мандриківкою знаходилося 882 домоволодінь, з яких лише 30 – двоі триповерхові будинки. Тут розташувалися будинки губернських і міських установ. Значною зручністю для життя була близькість до Дніпра, торговельних крамниць, тому тут тіснилася більша частина населення, яке займалось торговельною діяльністю.

У Другій частині разом з бувшими фабриками було 898 домоволодінь, у Третій з Новою і Солдатською слободою – 1273, а усього в місті налічувалося 3033 житлових будинків.

У 1871 році в місті проживали 24267 жителів, 1877 р. – 35000. Кількість жителів у 1887 році визначилася цифрою в 48100 осіб, 15 мешканців були віднесені до числа старожилів – від 83 до 125 років (9 чоловіків, 6 жінок). Імена старожилів наведені в «Екатеринославском юбилейном листке» [48, №10].

«Манифестом в 10-й день апреля 1832 года установлено сословие почетных граждан, на правах, в оном предначертанных; а как верноподданный наш Екатеринославский первой гильдии купец Прокофий Андреев Белявский представленными актами доказал право на потомственное почетное гражданство, то возводя оного с женою его Марьею Михайловою и дочерьми их Анною и Любовью Прокофьевыми в сословие почетных граждан, Всемилостивейше повелеваем пользоваться как ему, так и потомству его всеми правами и преимуществами, Манифестом сему сословию дарованными. Во свидетельство чего повелели Мы сию грамоту

Правительствующему Сенату подписать и государственною нашею печатью укрепить», – ця Грамота Олександра II була видана 10 листопада 1858 р. [93]. За архівними документами це друга грамота, отримана купцями міста на звання потомственого почесного громадянина. Перше клопотання порушила родина купців Артамонових у 1855 р. [30; 94]. І.Т. Артамонов у 1830-ті роки обіймав посаду бургомістра, а з 1839 по 1842 рр. – міського голови.

Почесне громадянство – потомствене й особисте – було нагородою за благодійну і загальнокорисну працю. У першій половині XIX ст. почесні громадяни були рідкісним винятком, пізніше їх число стає досить значним. Спочатку почесне громадянство складалося майже виключно з купецтва, котре старанно прагнуло до надбання цієї відзнаки. Щоб стати почесним громадянином закон потребував від купця, аби він 10 років без перерви перебував у першій гільдії, або двадцять – у другій [71; 96]. І катеринославські купці охоче переходили з другої до першої гільдій, тяглися з усіх сил, аби тільки скоріше отримати звання почесного громадянина.

Спонукало їх до цього не тільки честолюбство, але й бажання забезпечити собі і своїм нащадкам більш усталене правове положення. Отримуючи звання почесного громадянина, купець мав тверду впевненість, що більше ніщо не загрожуватиме йому поверненням у безправну «підлість», Цього було цілком досить, щоб звання мало в очах купецтва особливу привабливість.

У 1862 році почесних громадян у місті було 44 особи, у 1865 – 58, з яких потомствених було 39 (13 чол. і 26 жінок), особистих – 19 (13 чол. і 6 жінок) [67]. Відомі імена потомствених почесних громадян Кисільових, Мінакових. Обидва купці першої гільдії, міські голови у 1860-ті – 1870-ті рр.[95; 98].

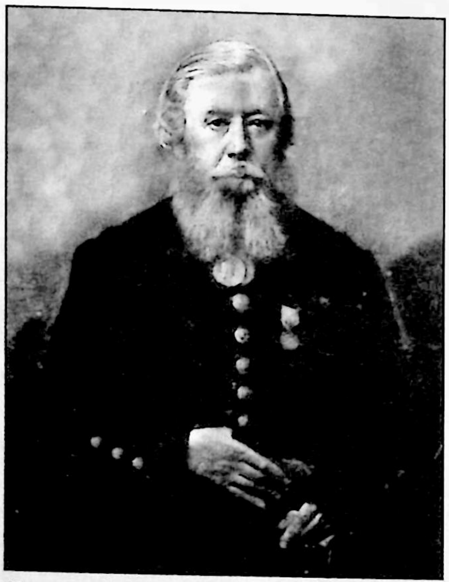

Прокопій Андрійович Белявський, міський голова, потомствений почесний громадянин, благодійник. 1860-ті роки

Особливе місце серед потомствених почесних громадян належить Прокопію Андрійовичу Белявському, купцю першої гільдії, міському голові у 1846 і 1851-54 рр. У справі Департаменту Герольдії Сенату «По прошению Екатеринославского 1 гильдии купца Прокофья Белявского о возведении его с семейством в потомственное почетное гражданство» від 1858 р. зібрані документи щодо його біографії.

Народився 3 липня 1803 р. у передмісті Катеринослава – Нових Кайдаках. Його батьки – Андрій і Марія Белявські були купцями, повінчані у Свято-Духівській церкві Нових Кайдак 24 січня 1797 р. Батько Прокопія у 1835 р., будучи купцем третьої гільдії, побудував кам’яний будинок з крамницями у Катеринославі. За свідоцтвом міського голови І. Ловягіна, Андрій Тимофійович 1839 року вступив до другої гільдії і знаходився в ній до 1843 р., по смерть. П. Белявський у другій гільдії перебував з 1843 по 1854 рр., потім перейшов до першої гільдії. В одному капіталі з ним знаходилися його дружина і діти. Міський магістрат у своєму посвідченні писав: «....ни он, Белявский, ни жена его, Марья, с дочерьми Анною и Любовию, под судом и следствием не состояли, и ныне не состоят, в чем Екатеринославский Городовой Магистрат подписал и приложением Казенной Печати удостоверяет» [93, с. 4]. Характеристику Белявського доповнив губернатор О.К. Сіверс: «Вероисповедания православного, исполняет христианские обязанности и ни к каким раскольническим сектам не принадлежал и не принадлежит». У 1850 р. у Белявських народилася донька Ганна, а в 1852 р. – Любов. Хрещеними батьками обох були купець І.Д. Кисільов і купчиха Т.П.Єфанова. За свідоцтвом священно- і – церковнослужителів Катеринославської єпархії Успенської церкви Прокопій Белявський із дружиною і донькою Ганною на сповіді і святому причасті бували постійно й обов’язки православних християн виконували; а малолітню доньку свою Любов виховували у православній вірі.

Щоб отримати звання, Белявський (як, до речі, й усі інші) передав 60 крб. на богоугодні заклади, 240 крб. на користь торгових і промислових закладів, за грамоту сплатив 30 крб. Таким був порядок отримання звання [93, с. 11-13].

Благодійність П.А. Белявського розпочалася одразу ж після смерті батька, який заповів місту гроші для роздачі бідним людям на православні свята – Різдво і Пасху. За пожертвування на користь церкви у 1850 р. йому було оголошено Подяку Синода. У

1851 р. він заснував лікарню для хворих на цингу людей, за що указом Катеринославської Кримінальної Палати йому оголосили «монарше благословення». Почесним старшиною дитячого притулку його обрали у 1852 р. За клопотанням міської думи у 1851, 1852, 1853 рр. Белявського нагороджено золотими медалями за сумлінну і тривалу службу. З початком Кримської війни він неодноразово робив пожертви місту на військові і господарські витрати [21; 26].

Белявський ще за життя склав заповіт і зробив Заяву на ім'я Катеринославської міської думи про пожертвування місту у споконвічне користування 723 десятин землі в Катеринославському повіті, прибутки з якої щорічно повинні витрачатися на утримання лікарні й богадільні для бідних міщан і купців міста [106, с. 543-546].

Заяву було підписано 2 лютого 1868 року і фактично ця дата стала датою заснування в місті благодійного товариства. Протягом 1870 р. місто побудувало дім на 12 кімнат і 1 листопада відкрили у ньому лікарню й богадільню (на території земської лікарні). Для богадільні написали особливий Статут, ухвалений думою 9 вересня 1871 р. [78].

На підставі пункту «1» Статуту дума обирала попечителів богадільні. Ними були родичі покійного Белявського, які завідували і розпоряджалися богадільнею – донька Ганна і зять П.Т. Волоцький.

1871 р. міська дума прийняла рішення про увічнення пам'яті П. Белявського за зроблене ним пожертвування на користь міста. Щорічно проводилися панахиди за померлим, а в залі міської думи встановили його портрет.

Петро Тимофійович Волоцький був чоловіком старшої доньки Прокопія Андрійовича – Ганни. Походив з дворянського роду. Молодша донька – Любов – стала дружиною М.М.Хренникова, потомственого почесного громадянина, землевласника. Обидва чоловіки отримали за дружинами великий посаг і родини Волоцьких і Хренникових вважалися найбагатшими в місті. Родина Волоцьких опікувалась міською богадільнею, що носила ім'я Белявського-Волоцької. Родина Хренникових залишила по собі слід в історії міста через свого сина – Володимира. У спогадах онуки Хренникових – Марії, доньки Володимира, про діда і бабусю йдеться наступне: «...бабушка Любовь Прокофьевна была красавицей – блистала на балах!!! Каждый вечер на балу имела по несколько предложений, но в замужестве счастлива не была. Умерла от скоротечной чахотки в 36 лет». Після її смерті залишився величезний статок, який до сьогодні працює на місто (Український будинок Хренникова, побудований її сином Володимиром – сучасний готель «Україна»).

3. Міське самоврядування

У другій половині XIX ст. в умовах буржуазного розвитку Російської імперії продовжувався процес збільшення кількості міського населення, змінювалася соціально-економічна структура міст, значення їх як центрів політичного та культурного життя країни. Все це приводило до ускладнення міського життя і викликало необхідність у покращанні системи міського управління. Існуючі до того часу форми міського самоврядування безнадійно застаріли і ставали неприйнятними.

16 червня 1870 р. було запроваджене Міське Положення, яке створювало нові за своїм змістом та функціями органи міського самоврядування: міську думу – розпорядчий, всестановий і представницький орган міської громади, міську управу – виконавчий орган громадського управління та міського голову, який керував одночасно як управою, так і думою [6].

Нове Міське Положення введено в Катеринославі наприкінці 1870 р. Воно впорядкувало і вдосконалило міське громадське управління, розширило коло осіб, що брали в ньому участь, і, що головне, перетворило це управління на самоврядування.

1 вересня 1870 р. було відкрито Катеринославське губернське по міських справах присутствіє на чолі з губернатором І.М. Дурново. Присутствіє запропонувало старій думі зібрати міську громаду для затвердження тимчасової комісії з підготовки списку громадян для виборів гласних нової думи [86, с. 1-3]. За новим положенням право голосу отримував кожен міський мешканець, який досягнув 25 років, був російським підданим і сплачував оціночний збір з нерухомого майна або податки з різного роду документів, що давали право на зайняття торгівлею або промислами – таким був ценз, що відкривав перед мешканцями міста двері виборчого зібрання. Таких у Катеринославі нараховувалося 1429 чоловік. Виборці вносились до списку в порядку зменшення виплачуваних ними податків. Список механічно ділився на 3 кількісно нерівні частини – розряди, але кожна з рівними сумами платежів. Кожен розряд мав право обирати однакову кількість гласних. У Катеринославі до першого розряду увійшли 51 чоловік, до 2-го – 171, до 3-го – 1207 [86, 13].

29 вересня списки передали для друкування в «Екатеринославских губернских ведомос-

тях» і один примірник було виставлено в міській думі для ознайомлення міських мешканців. Списки затверджував губернатор.

У грудні відбулися збори виборців, на яких обирали гласних на чотирьохліття – 1871-1874 рр. Кожен розряд виборців обирав третину від загальної кількості гласних – 24. А всього було обрано 72 гласних. По закінченні виборів завершувалась і роль виборців – у справи управління містом вони вже не втручалися, віддаючи це цілком своїм обранцям.

21 грудня новообрані гласні приступили до виконання своїх обов'язків. Були проведені вибори міського голови і членів Управи. Більшістю голосів міським головою обрано купця Д.М. Мінакова, заступником – купця М.Новикова. Членами управи обрали статського радника І.М. Філіп'єва, купців М.П.Новикова, В.І.Єфанова, секретарем – І.Ю. Диканського (купець 2-ї гільдії) [84, 302, 326]. Очолив управу міський голова. За новим Міським Положенням міський голова повинен бути затвердженим міністром внутрішніх справ (до 1870 р. затверджував вибори тільки губернатор).

24 грудня губернатор надіслав телеграму до МВС: «Испрашиваю утверждения в должности Екатеринославского городского головы избранного в эту должность городской Думою 21 сего декабря купца первой гильдии Дея Михайловича Минакова. Ответ уплочен. Губернатор Дурново». На звороті телеграми олівцем текст відповіді міністра: «Затрудняюсь по телеграфу утвердить выборы по городу Екатеринославу. Сообщите нужные для того данные по почте. Тимашев» [82, с. 97-98].

30 грудня губернатор поштою надіслав списки обраних гласних, балотировочні листи по виборах міського голови і членів управи, формулярні списки для затвердження. «По утверждении, – писав губернатор, – прошу поставить меня в известность телеграммой, в видах скорейшего открытия действий новых городских общественных учреждений» [83, 100].

Чекати затвердження довелось до 19 січня, коли документи було розглянуто у Департаменті загальних справ. Лише 24 січня 1871 р. у Катеринославі отримали листа міністра: «Не встречаю препятствий к утверждению Минакова и Новикова» [83, с. 104].

27 січня Дурново надіслав останню телеграму у С.-Петербург з нагоди виборів: «Имею честь довести до сведения Вашего Превосходительства, что за утверждением купца первой гильдии Минакова в должности Екатеринославского городского головы, 26 января Екатеринославское Городское Управление открыло свои действия» [83, 106]. Так закінчились перші пореформені вибори до нової думи.

Закон надавав думі широкі права: «Она входит в обсуждение дел, касающихся всего городского общества и действует его именем». Дума отримала владу, майже законодавчу, тобто право видавати за згодою із місцевою поліцією обов'язкові постанови щодо міського благоустрою, які мали силу закону для мешканців міста. Для вирішення питань життєдіяльності міста дума збиралася двічі на місяць. Поточними справами займалась управа [6].

Кого ж обрали до нової думи? На рік виборів населення міста нараховувало 24267 мешканців. Виборчі права мали 1429 чол., тобто лише 6 відсотків населення. До першого розряду виборців входили найбагатші мешканці міста – купці першої і другої гільдій, домовласники. З свого середовища вони обрали 24 гласних, з яких 21 були купцями – Д.М. Мінаков, В. Штейн, К. Кисільов, Ю. Мунштейн, Л. Бабушкін, М. Алексеєнко та ін., від дворян гласним обрали предводителя губернського дворянства Г.П. Алексеєва.

Виборці другого розряду, до числа яких належали дворяни і купці другої гільдії, обрали гласними 17 купців, п'ятьох дворян, двох міщан. З дворян обрані відомі місцеві земські діячі – генерал-майор П.А. Струков, титулярний радник Я.Я. Савельєв, надвірний радник І.В. Бурхановський. Найбільше число дворян до думи обрали виборці третього розряду – 8. Це капітан П.Т. Волоцький, кол. секретар С.Скоробогатий, ст. радник І.М. Філіп'єв, кол. асесор І.В.Янковський та ін.

Таким чином, до думи було обрано 42 купця, 14 міщан, 14 дворян, 1 духовну особу і потомственого почесного громадянина Р.П. Ульмана. Більшість Управи також складали купці [84]. Соціальний і іменний склад думи майже не змінився під час виборів на друге чотирьохліття – 1875-1878 рр. Купецтво, як і раніше, займало тут провідні позиції.

Головою перших пореформених дум був Д.М.Мінаков. Про нього відомо небагато. Родом з Новомосковського повіту, з 1852 по 1862 рр. був купцем другої, а з 1862 р. – першої гільдії. 1860 р. купив старий будинок гімназії на вул.Проточній, 1864 р. записаний до катеринославських купців і одразу обраний до міської думи гласним, а в 1865 р. – міським головою на 1866 – 68 рр.

У 1871 р. разом із братом Денисом і сином Михайлом заснував товариство – фірму для торгівлі лісом «Дея, Дениса і Михайла Мінаковик» [8]. 1873 р. Дей Михайлович і його сини – Михайло, Дмитро і Георгій за Указом Сенату возведені у стан потомствених почесних громадян (дружина померла у 1866 р.) [9; 98].

Свої засідання міська дума проводила в будинку, придбаному у спадкоємців померлого у 1872 р. купця Л. Кранцфельда, що на розі проспекту і вулиці, яка згодом отримала назву Управська, бо тепер тут працювала міська управа. За будинком були розташовані приміщення, в яких 1873 р. розмістилася перша пожежна частина міста. Над кутовим будинком спорудили пожежну каланчу, пофарбували її у червоний колір. У будинку розташувалися також поліцейське управління і міський громадський банк.

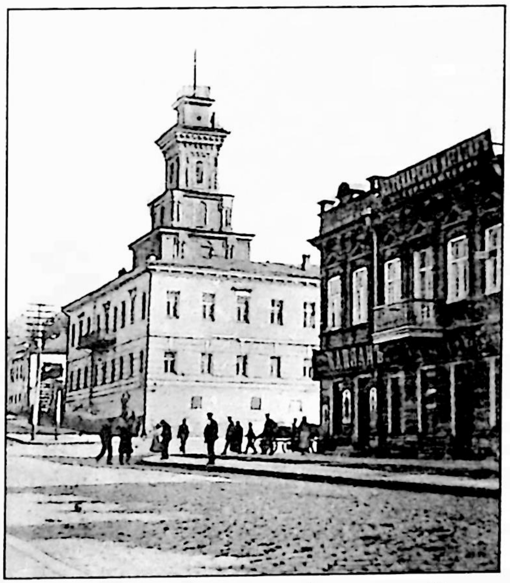

Будинок міської думи і управи. Фото кінця XIX ст.

Діяльність реформованої думи спочатку більше багата добрими побажаннями, ніж реальними результатами. Воно, звичайно, і не дивно. Доводилося, з одного боку, багато чого впорядковувати наново, а з другого – рахуватися на кожному кроці з наслідками старого порядку, який залишив міське господарство у незадовільному стані, а головне – без грошей.

У 1871 р. міська управа завела книгу, до якої заносились імена благодійників з числа жителів, отримані і витрачені кошти за їх розпорядженням [8]. Дещо зробила нова дума і в галузі зовнішнього благоустрою.

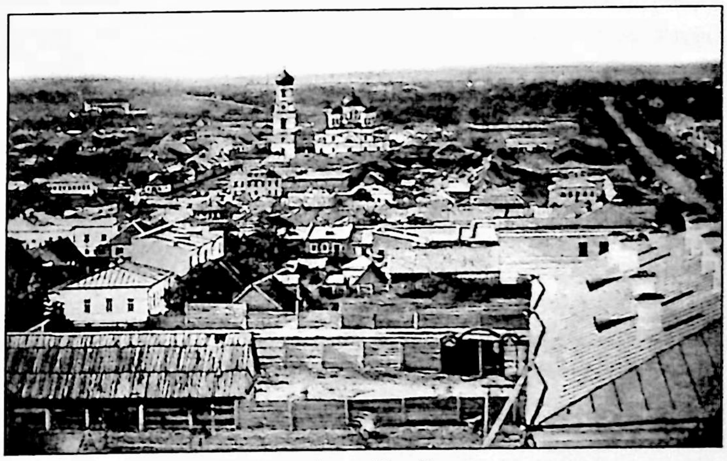

Старобазарна частина міста. Троїцька церква. Фото 1860-тих років

Починаючи з 1872 р., дума обговорювала питання про реконструкцію Троїцького базару – заміну існуючих дерев'яних лавок на кам'яні. Від вулиці Казанської до Первозванівської – це два квартали Троїцької площі, які до 1870-х років були забудовані суцільним рядом дерев'яних крамниць, що являли собою масу старезних будов, більшість яких було знищено пожежею 1874 р. Проект перебудови розробила особлива комісія, план і фасад були затверджені у червні 1874 р. Будували лавки приватні торговці, більшість яких були гласними міської думи – Бодяков, Приходько, Пчолкін, Пронін, Єфанов.

Повільно впорядковувались мостові, сквери у нагірній частині. Міська дума ухвалює рішення про виготовлення табличок із назвами вулиць, номерів будинків, організовує в місті родинні купецькі вечори, розробляє тимчасові правила по благоустрою, запрошує на службу землеміра.

Дума друкує свої постанови в «Екатеринославских губернских ведомостях». Відтепер мешканці дізнавалися з газети про діяльність своїх обранців – гласних думи, а також і про обов'язкові постанови думи, які стосувалися кожного мешканця міста.

1872 р. дума на знак щирої вдячності і пам'яті про колишнього губернатора, стараннями якого облаштовано бульвар по Катерининському проспекту міста, клопочеться про найменування згаданих бульварів «Фабровськими». Клопотання було підтримано губернатором І. Дурново і «Высочайше дозволено» 21 грудня 1872 р. [9; 100; 101].

Важливою подією в історії громадського управління було відкриття 4 листопада 1872р. міського громадського банку, призначеного кредитувати жителів міста. Місто асигнувало для банку 30 тис. крб., і в перші три роки існування банк видав місту у вигляді прибутків 39369 крб. Таким чином, він устиг за цей час блиснути своєю діяльністю із зовнішнього боку, але водночас повів свої справи так, що до кінця третього року опинився на шляху до цілковитого банкрутства.

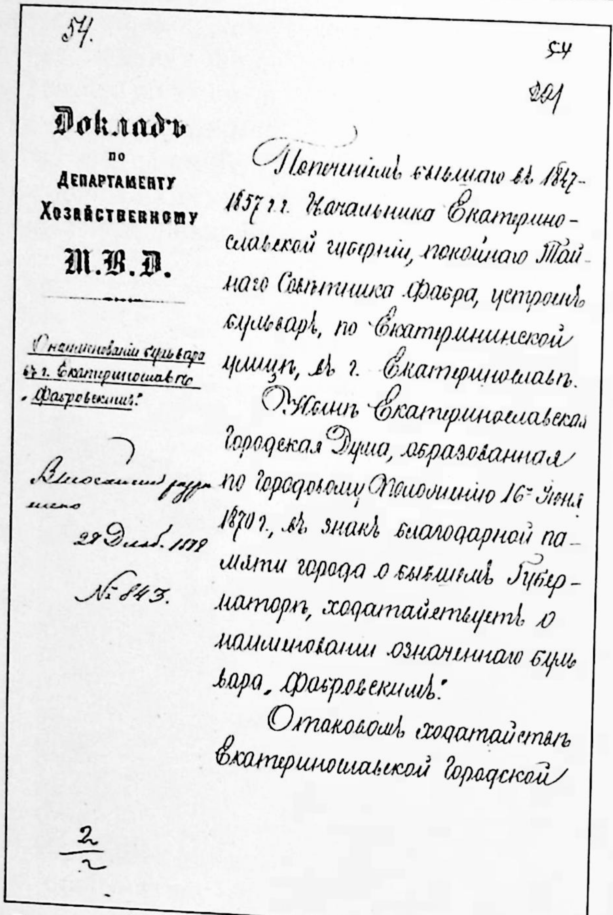

54.

54
201

Докладъ
по
Департаменту
Хозяйственному
М.В.Д.

„О наименованіи бульвара въ г. Екатеринославѣ „Фабровскимъ."

Высочайше утверждено
29 Дек. 1872
№ 843.

Попеченіемъ бывшаго въ 1847-1857 г.г. Начальника Екатеринославской губерніи, покойнаго Тайнаго Совѣтника Фабра, устроенъ бульваръ, по Екатерининской улицѣ, въ г. Екатеринославѣ.

Нынѣ Екатеринославская Городская Дума, образованная по Городовому Положенію 16 Іюня 1870 г., въ знакъ благодарной памяти города о бывшемъ Губернаторѣ, ходатайствуетъ о наименованіи означеннаго бульвара „Фабровскимъ."

О таковомъ ходатайствѣ Екатеринославской Городской

2/2

Височайший дозвіл на найменування бульварів у Катеринославі «Фабровськими» 1872 р.

У вересні 1875 року була проведена перша ревізія банку почесним членом управи В.М.Стадіоном і міським головою Д.М.Мінаковим. За свідченням Стадіона, «он пришел в ужас от положения этого кредитного учреждения» [51, с. 48]. Вкладів було близько 600 тис. крб., а облікова операція складала таку ж саму цифру. Позичкових операцій не існувало взагалі. Уся діяльність банку зосереджувалася лише в обліку векселів. Але як же велась ця операція?

Сам міський голова Д.М. Мінаков був винен банку по векселях більш ніж 56 тис.крб., касир банку – 23 тис.крб., директор банку Ломаковський – 14 тис. крб. Векселі, зареєстровані Мінаковим, майже всі були видані його прикажчиками або просто пильщиками; такими ж були векселі, зареєстровані Новиковим і Ломаковським. Гроші роздавали кожному, хто тільки бажав їх узяти, без найменшої уваги до майнового стану і благонадійності позичальника, догідливого діячам банку. Тоді Стадіон заявив приватним чином голові, що єдиним засобом врятувати банк від швидкої і ганебної катастрофи – усунути зараз же членів його правління. Але Мінаков, щоб уникнути скандалу, умовив його не давати справі розголосу і дочекатись до грудня 1875 року, тобто до виборів правління, на яких, за його обіцянкою, всіх членів правління буде переобрано. У грудні цього не сталося. Тоді розпочалась відкрита боротьба. Стадіон заявив думі про становище в банку. Була призначена ревізійна комісія у складі М.Ф.Ольшевського, О.Я. Толстікова і Стадіона. Комісія підтвердила негаразди у банку і запропонувала передати справу прокурорському нагляду. Тільки тоді члени правління подали у відставку [51, с. 59]. Цей нечуваний скандал і нахабне розкрадання в банку примусили Мінакова у 1876 р. піти у відставку. 1878 р. було оголошено конкурс по справах неспроможних боржників Дея і Дениса Мінакових, описані їхні пристані і склади лісових матеріалів у Таврійській і Катеринославській губерніях [38, №29].

25 листопада 1876 р. міським головою обрали Петра Васильовича Кулабухова. Родина купців Кулабухових у 1839 р. оселилась у Катеринославі, приїхавши з Нікополя. Василь і Феодосія Кулабухови були купцями третьої гільдії, мали синів Петра (1839 р.н.), Никанора, доньку Ганну. З 1850 р. Петро навчався в гімназії, а в 1857 їде до Харкова, де навчається в університеті, але, не закінчивши його, повертається до міста. 1872 р. міська дума затверджує його корінним купцем другої гільдії міста [9]. 1874 р. його обирають гласним міської думи, членом міської управи і заступником міського голови на 1875-1879 рр.

Наступні вибори гласних відбулись у грудні 1878 р. Це були вже треті пореформені вибори, які продемонстрували деякі зміни у поглядах виборців на склад думи. Хоча більшість думи залишилась за купцями – їх було 38 чоловік – число гласних з дворян і чиновників збільшилося від перших виборів майже вдвічі – з 14 до 26. Серед обраних П.А.Струков, Г.П.Алексеєв, І.Я.Нестелей, І.М.Кранц, М.П.Вукашев, Г.А.Залюбовський, М.М.Хренников, Р.П.Ульман, Ф.А.Кнотте, П.Ф.Яненко, С.С.Скоробогатий.

Вибори міського голови відбулись 3 січня 1879 р. Вів виборчі збори Г.П. Алексеєв. На посаду міського голови були запропоновані 8 осіб – О.М. Поль, Г.А. Залюбовський, П. Кулабухов, В.П. Ульман, І.Я. Нестелей, Д. Пчолкін, А.В.Котлов, Боровиков. Кулабухов отримав більшість: 66 шарів «за» і 2 «проти», інші від балотування відмовились. На місця членів управи претендували 16 чоловік, обрано Курдюмова, Абрамовича, Філіп'єва, Александрова [50; 85, с. 172, 174, 180].

Головною справою думи третього чотирьохріччя стало найважливіше питання з розвитку міста – клопотання про будівництво залізниці і мосту через р.Дніпро у Катеринославі та чимало інших важливих справ.

Деякі підсумки діяльності реформованої думи підведені були напередодні виборів 1882 р. редакцією першої приватної газети міста «Екатеринославский листок». З них виходило, що протягом 12 років міськими головами були виключно особи купецького стану, а про кандидатів з інших станів не було й мови. При виборі задають питання, купець він, дворянин або чиновник? Не дай Боже, якщо кандидат не буде купецького стану, то будь він наймудрішим, його на виборах засиплять черняками (чорними шарами). Подібна пристрасть мала б сенс і, мабуть, знайшла б собі виправдання, якби між місцевим купецтвом було хоч кілька осіб, які б мали здібності, необхідні для міських голів і якби 12 років купецького правління перетворили місто у квітучий сад. Справді, навіщо тоді змагатися за першість з особами торгового стану? Хіба купці менш корисні, менш працьовиті, менш поважні, ніж інші стани?

Але в тому то й і справа, що голови з купецького стану до тих пір, принаймні у Катеринославі, виявляли себе як вкрай неспроможні, що, крім недбалості, занедбаності і неймовірного хаосу, нічого у міське господарство не внесли, не говорячи вже про загарбання одним із них з громадського банку 45 тисяч карбованців сріблом. Звітності у міській управі за низку років немає ніякої, бухгалтерія заплутана, у касі – вічне безгрошів'я; дебати у думі велися без логічного зв'язку, як балачки між робітниками вавилонського стовпотворіння. Найбільш суттєві для міста питання залишались без обговорення роками, під приводом, що до них не дійшла черга.

Міський водогін руйнується, мостіння вулиць зупинено вже як чотири роки, мостові у ямах і ковдобинах, їзда по них небезпечна для життя. Мости через канави у такому вигляді, наче місто щойно вийшло з бомбардування. Міські школи потребують найнеобхіднішого. На базарах грязюка й безлад, публіку постійно обважують, обмірюють і обраховують торговці хлібом, м'ясом, рибою, сіном. Одне слово, куди не кинь оком – усюди ознаки апатії, бездіяльності і недотепності.

Після таких плачевних результатів дванадцятирічного правління осіб купецького стану, треба запитати, чому ж тільки купецтво повинно бути постачальниками міських голів? Чому міське господарство не довіряється хоча б у вигляді експерименту, особі з іншого стану? Адже водогін місто має не з милості купецького стану, не купці клопоталися і домагалися залізниці і мосту для Катеринослава, не купці врятували громадський банк від неминучого краху і не купці працювали і працюють над загоєнням ран цієї установи. Усе це зроблено особами інших станів.

Чому ж не ввірити дворянину, чиновнику, інженеру міське господарство, якщо тільки особи ці мають здібності, необхідні для міського голови? [46, №29].

Такий невеличкий аналіз діяльності думи свідчить про наявність існуючого протистояння в ній між «панами» (так називали дворян і інтелігенцію) і купцями, яке загострювалося з кожним роком і виявляло себе під час виборів.

Джерела залишили нам розповідь про те, як проходили вибори гласних у 1882 році.

– «Что это за суета на городском дворе?», – спитав візника один з мешканців міста.

– «Тож тих «думців» сьогодні обирають», – відповів він на малоросійській.

Проходили вибори по розрядах у приміщенні міської думи. Думська зала – невелика, досить темна, з низькою стелею. Уздовж стін стояли старенькі гнуті букові стільці, з вуличного боку – напівовальний стіл, вкритий зеленим сукном. За столом у напівкріслах сиділи міський голова і члени повірочної комісії. На столі – ящики з урною для голосування. Виборці розмістилися на небагатьох стільцях, підвіконнях, інші – просто стояли або ходили по залі. Усього виборців по другому розряду прийшло 120 чоловік. Міський голова називає прізвища за порядком і кожного запитує – чи бажає він балотуватися? Того, хто погоджується, за того одразу ж і голосують. Проходили вибори два дні з 11 години вдень до півночі. В перший день обрали 16 гласних, з яких 9 дворян, і тільки три купці; як відзначено – «в інтересах громади». Проте, якщо в перший день перемога була на боці «панів», то на другий день «подавили» торговці. Усього обрали 31 особу, з яких 24 стали гласними, решта – кандидати до них. 11 дворян, 20 купців і почесних громадян – такі були результати виборів по другому розряду.

На вибори по третьому розряду прийшли 200 виборців з 2800, які мали виборчі права. Виборців цього розряду називали «товкучка» – це були дрібні торговці, промисловці, більше єврейський люд. Вони самі принесли лави із сусідньої пожежної частини. Тут рідко вибори проходили без порушення порядку і навіть бійки: галас, обговорюють кого обрати, а кого провалити. Балотуватись не всі наважуються – бояться, підбивають один одного балотуватись, щоб пожуткувати. Кидають у скриньку для балотування шари більше чорні, ніж білі, і сміються над невдахою. Ось хтось не витримує – починається бійка, беруть один одного за горло, за комір. «Ничего, всяко бывает у нас, – пише один з присутніх виборців, – разгулу дурных страстей дана была на выборах полная свобода» [46, №50, 52, 54].

Обрано було 19 купців і міщан, 8 дворян (24 гласних, решта за кількістю шарів – кандидати).

29 грудня гласних привели до присяги. Міським головою обрали знов купця П. Кулабухова. Результати виборів довели, що все залишилося за звичаєм – 46 гласних з купецького і міщанського стану, 25 – з дворян і чиновників.

Звернемося до діяльності міського голови Кулабухова. При ньому міське господарство було в великому безладді. Будучи сам неактивним, він не стежив за ним, а діловодство у думі переклав на секретаря. Так, у серпні 1883 р. міський бюджет ще не було затверджено на поточний рік. У місті говорили, що управа внесе доповідь про даремність його затвердження, бо рік закінчується благополучно й без бюджету. Після повідомлення про це у місцевій газеті нарешті зібралися гласні і в жовтні 1883 р. бюджет затвердили. Що то був за бюджет, говорять цифри – прибутки складали 109418 крб., а реально отримало місто у тому році 187578, за кошторисом витрати затверджені в сумі – 112481 крб., витрачено ж – 201683 крб. [47, №6].

На відміну від Кулабухова, активно діяли гласні міської думи, серед яких особливо виділялись І.Г. Греков і О.Я. Толстіков, О. Беляєв. Вони ініціювали засідання міської думи, вимагали перевірки її фінансової діяльності. Але міський голова не поспішав виконувати рішення. Дійшло до того, що у жовтні 1884 р. не відбулося жодного засідання думи. Гласні побачили в цьому неповагу до постанов думи з боку голови, небажання виконувати її рішення і кваліфікували це як провину за ст.940 Уложення – «бездіяльність влади». Таку постанову довели до Кулабухова, він пообіцяв, що більше цього не станеться. Але справжня причина такого становища відкрилася пізніше, і пов'язана вона була з фінансовою діяльністю управи.

За ревізією міської каси 14 листопада 1884 р. відкрилася розтрата у сумі 2,5 тис.крб. Їх поповнив міський голова з особистих коштів. Гроші надійшли до каси у травні і липні місяці від водогону і за розквартирування військ, але не були записані до книги надходжень секретарем Диканським. 15 листопада Кулабухов склав з себе обов'язки міського голови. Обов'язки голови став виконувати його заступник О. Курдюмов [32, №134].

На тому ж засіданні з'ясувалося, що недостача у 2,5 тис.крб. була не першою, що збори думи не проводилися тому, що управці злякалися ревізії каси думи, про необхідність якої заявляв Греков ще у вересні місяці. Користуючись перервою у засіданнях, члени управи почали зводити грошові звіти по касі і виявили недостачу в 4 тис.крб., які були внесені також Кулабуховим. Інших недостач не виявили, потому і відновили засідання думи. Нестачу в 2,5 тис. крб. вони пропустили. Диканського було звільнено від завідування касою.

Ця історія мала продовження на засіданні 17 листопада, де гласні зробили спробу все ж таки з'ясувати причини фінансових нестач. Ними стали – погане діловодство й безвідповідальність членів управи і бухгалтерів, що дало можливість нечесним співробітникам скористатися цим для особистого збагачення. У виступах гласних І. Кранц і М. Вукашева пролунало, що міський голова не винен у тому, і є особою потерпілою, тому що саме йому довелося сплачувати гроші, щоб вийти з цієї історії, «нельзя сказать,чтобы с особенной честью». І дійсно, за спогадами сучасників, Петро Васильович здобув собі репутацію бездоганно чесної людини, що визнавали за ним навіть завзяті його супротивники. Тому пропозиція щодо передачі справи до рук правосуддя не була підтримана гласними. Постанову по справі прийняли таку:

«1.Удовлетвориться «пояснением» управы, а именно: «статьи дохода оказались незаписанными по вине помощника бухгалтера. В этом не было злого умысла, ибо тогда не оказалось бы оправдательных документов, недостачу в 2449 р. внес голова Кулабухов».

2. Дело предать забвению.

3. Назначить выборы городского головы на 4 декабря» [32, №136].

Таким чином, знявши обвинувачення з міського голови, міська дума не встановила дійсного винуватця злочину.

4 грудня 1884 р. міським головою обрали купця К.Л. Бабушкіна. Він довго не погоджувався, але настійне прохання гласних переконало його. 22 грудня К.Л. Бабушкін був затверджений міністром внутрішніх справ на посаді. Але на засіданні 8 січня 1885 р. він все ж таки від посади відмовився. Нові вибори пройшли 29 січня. Міським головою обрали І.М.Яковлєва, дворянина, дійсного статського радника, камер-юнкера. 20 лютого він вступив на посаду (затверджено МВС 12 лютого) [16; 51].

З початком введення Міського Положення 1870 р. Яковлєв був першим головою з некупецького стану. Його заступником став член управи О. Курдюмов, випускник Курської духовної семінарії, канцелярський чиновник губернського правління (з 1855 р.), з 1879 р. – гласний думи і член управи. Секретарем думи обрано М.М. Владимирова.

З приходом Яковлєва робота міської думи значно пожвавилась. На одному засіданні було проаналізовано діяльність кожного гласного і, перш за все, виконання гласними своїх обов'язків. У 1885 р. проведено 57 засідань міської думи (замість 24), з яких п'ять не відбулися через відсутність достатньої кількості гласних. Усі гласні – 70 чол. – повинні були зробити 3990 відвідань, а в дійсності зробили тільки 1817, тобто 45%. Головне значення для відвідання засідань мала зацікавленість гласних питаннями, що розглядалися. Найбагатолюдніші засідання були тоді, коли відбувалися вибори на громадські посади і при обговоренні питання про продаж землі Брянському товариству. На відвідування засідань впливав і род занять гласних. У січневу третину, коли більшість ярмарок уже закінчились, ми бачимо найбільше число відвідувань. Потім польові роботи, ярмарки, можливість поїхати до Криму, на Кавказ, за кордон і т.ін. відволікали гласних від громадських справ. З вересня, коли з'являвся вільний час від інших занять, гласні із задоволенням відвідували збори. Крім того, помешкання думи, досить тісне й незручне, впливало на відвідування гласними засідань. Більш як 50 разів були на засіданнях І.Я. Гурович, Н.Л. Коломієць, Х.М. Добрускін, І.І. Черногоров, більше 40 разів – Ф.А.Заславський, І.А. Торговицький, Н.Я. Боровиков, М.В. Майданський, О. Курдюмов. Жодного разу не був на засіданнях Г.П.Алексєєв, кілька разів – Диканський, Бартошевич, Штейн, Кулабухов, Погуляєв. Влітку засідання думи проходили у літньому приміщенні Англійського клубу [51, с. 212-213].

На надзвичайних зборах вирішувались питання про вжиття заходів щодо пожежної безпеки, про збільшення штатів міської поліції, про організацію торгівлі на Озерній площі, про впорядкування міських кладовищ. Яковлєв разом із гласними думи неодноразово їздив до Петербурга і звітував про результати поїздок на зборах думи. У Петербурзі він звертався до товариша міністра внутрішніх справ, колишнього Катеринославського губернатора І.М. Дурново по допомогу у вирішенні питань щодо розвитку міста, його господарства. Ним були вирішені питання про розстрочку міської недоїмки казні на утримання поліцейського управління, призупинено рішення міністра фінансів щодо закриття громадського банку. В Міністерстві шляхів домовлено про мирне вирішення спірних питань щодо землі, яка одійшла під будівництво залізниці, але залишилась незатребуваною. Її повернуто місту. Для організації другої пожежної частини позичили гроші у МВС.

У квітні 1885 р. управа видала «Сборник постановлений, обязательных для населения г.Екатеринослава», укладений секретарем думи. До нього увійшли усі постанови від 1870 до 1885 рр., які до того були розкидані по журналах думи. Видання викликане потребою мати під руками збірник постанов при вирішенні різних питань у думі, управі, мировому суді, поліції.

З початком 1887 р. міська дума розпочала підготовку до святкування 100-річного ювілею міста. 19 лютого прийнято Програму ювілейних заходів. 30 квітня місто отримало дозвіл імператора на святкування ювілею [17; 102].

У квітні міська дума ухвалила рішення про надання звання Почесних громадян міста О.М.Полю і Г.П. Алексєєву. У відповідь гофмейстер Г.П. Алексєєв писав: «Прошу Вас принять лично и передать всем глубокоуважаемым городским гласным мою беспредельную душевную благодарность за высокую честь, оказанную мне избранием меня почетным гражданином дорогого Екатеринослава. Глубоко тронутый лестным вниманием моих достопочтенных сограждан, я буду всегда считать себя счастливым по мере сил своих содействовать к благу родного славного нашего города» [48, №3].

Протягом двох місяців – з 1 квітня до 1 червня – ювілейні матеріали друкувалися у спеціальному виданні «Екатеринославский Юбилейный Листок», редактором якого був міський голова І.М. Яковлєв. Усього вийшло 25 номерів «Листка». Тут знайшлося місце для опису історичних подій, що відбувалися в місті, для спогадів багатьох його старожилів, наведено безліч імен, дат, фактів, розповідей жителів, хроніку підготовки і святкування ювілею.

Святкова хвиля прокотилася містом у знаменні дні ювілею – 9-10 травня. Місто, прикрашене вдень прапорами, ввечері виблискувало ілюмінацією: плошки, свічки, ліхтарі, вензелі, транспаранти. Вулицями снувало багато екіпажів і великі натовпи жителів. Народні ігри, гуляння, театр, сади були переповнені публікою. «Здавалося, – писав «Листок», – саме небо було прихильним до свят: бувша перед тим протягом майже тижня неймовірна пилюка була прибита заливним дощем, що скінчився о 7-й годині ранку 9 травня, а близько 9-ої визирнуло сонце і небо очистилося від хмар, і радісний, сяючий день розгорнувся в усій своїй пишноті. Свіжа, пахуча зелена трава, розквітаюча біла акація наповнили повітря пахощами у цей день».

Святкування розпочалося о 6-й ранку дзвоном, який подав Преображенський собор. Через центр міста до Соборної площі пройшли хресні ходи з хоругвами і особливо шанованими іконами, де о 12-й годині відбувся молебень.

Панахиду і літургію у Соборі відслужив Преосвященний Серапіон разом із багатьма іншими духовними особами. На кліросах співали два великі хори півчих. По закінченні молебня гласні думи, представники адміністрації, установ, відомств у супроводі значної кількості людей направилися до палацу Потьомкіна, де о 1-й годині дня відкрилось урочисте засідання думи.

Промова міського голови Яковлєва була короткою. Окресливши історію заснування і розвитку міста, його міського самоврядування, він назвав лише трьох особистостей, які найбільше вплинули на його процвітання – Катерину II, Олександра III і О.М. Поля. Особливо тепло про Олександра Поля: «Его замечательной энергии, неутомимой деятельности и громадным затратам мы обязаны тем, что железорудные наши богатства сделались известными не только в нашем отечестве, но и во всей Европе, и что это дело привлекло к нам своих и иностранных предпринимателей, вместе с их солидными капиталами. Благодарная память есть самая лучшая награда трудящемуся на пользу общую. Будем же и мы трудиться по силам нашим на пользу нашего родного города – и Бог благословит наши труды» [48].

Коли посутеніло, на площі біля пам'ятника Катерині II Комісія народних читань показала картинки за допомогою «чарівного ліхтаря». Подивитись на картинки зібралися 5 тис. людей. Показано картинки із зображенням Катерини II і Г. Потьомкіна, портрети колишніх катеринославських губернаторів, архієреїв, міського голови І.І. Ловягіна та ін. О 9-й годині вечора на Монастирському острові спалахнув феєрверк, запалений уродженкою міста Є.Гегелло.

В Англійському клубі увечері відбувся урочистий обід, на який міська дума запросила 150 найвідоміших людей міста. Було проголошено багато тостів, передусім за щасливе майбутнє міста та його громадян.

За процвітання міста підняв келих О.М.Поль, від свого імені і від імені представників Бельгійської компанії, яка влаштовувала у місті завод. Губернатор Д.М. Батюшков, окресливши історію краю і його діячів, промовив: «Нашелся человек, имя которого Екатеринославцы не забудут, – энергичный и знающий, который все силы, всю душу свою положил минеральным богатствам края», – це про О.М. Поля [48, №19].

Грім оплесків вітав промову М.М. Алексєєнка, професора Харківського університету, уродженця міста, і десятки бокалів потяглися цокнутись із ним. «Все смолкло в шумных залах, когда встал этот достойный представитель науки и из уст его вещих вылились следующие слова: «Невольно вспоминается возвышенное изречение: не о хлебе едином будет жить человек. Преследование одних текущих повседневных интересов не может наполнить жизни. Есть интересы общественные, во имя которых человек, хотя на время, отрывается от ежедневного обихода, возвышается над ним и творит прочное. Школа для выработки общественных чувств, для проникновения людей общественными интересами – общественное самоуправление, на котором покоится благоденствие целого дорогого отечества. Общественное управление – глашатай общественной мысли, выразитель общественных чувств. В сфере общественной деятельности и создаются прочные памятники, которыми могут гордиться будущие поколения, которые составляют достояние истории и знаменательные знаки благоденствия города. Я провозглашаю тост за развитие общественных чувств, органом которого является городское общественное самоуправление» [48, №19].

Міське самоуправління потурбувалось стосовно прикрашання вечірнього міста: розкішна ілюмінація висвітила будинок думи, Успенської і Троїцької церков, вокзал і корпуси залізниці, де було кілька електричних сонць, і увесь Катерининський проспект.

Відійшли ювілейні свята. Щодо фінансового стану міста поповзли чутки, міського голову звинуватили у розоренні міста. Це було тільки приводом, у дійсності ж свідчило про наявність у думі глухої і прихованої опозиції, яка не гребувала інсинуаціями й була спрямована особисто проти Яковлєва. З 19 травня 1888 р. міський голова не був на засіданні. 17 червня на екстреному засіданні думи Яковлєв заявив, що складає з себе обов'язки міського голови і звання гласного думи через причини, викладені у заяві від 16 червня 1888 р. Постановою думи розгляд заяви відкладено на 23 червня. Усі наступні засідання проходили без І.М. Яковлєва, під головуванням заступника голови і члена управи О.А. Курдюмова.23 червня на засіданні думи заяву було прочитано. Ось уривки з неї: «Обширное городское хозяйство принято было мною в хаотическом состоянии. Осаждаемый ежедневно со всех сторон настойчивым требованием денег за прошлые годы и не имея таковых вовсе в городской кассе, а также сознавая неотложную необходимость в производстве немедленных работ, предупреждающих окончательное разрушение городского имущества, я не мог видеть благоприятного хотя бы в близком будущем выхода из такого тяжелого положения.

...За первые два года я при дружном и добром общем содействии, имел счастье видеть плодотворные результаты, так как сделано было довольно много. Причины резкого поворота к худшему в делах нашего самоуправления сказались в том, что отдельные лица без всяких осязательных причин, отложились от большинства и, примкнув к противоположному лагерю, задались целью воздействовать лично на меня, как на лицо, оказавшееся для этой группы неудобным и нежелательным, иногда по причинам странного, чтобы не сказать больше, свойства. Некоторым, например, не нравится мое происхождение и звание, которым, однако, я дорожу; другие позволяют себе ставить мне ультиматумы о принятии на службу лиц, неудобных, с моей точки зрения, для службы в городской управе, или же под угрозою мести требуют принятия вновь на службу раз уже уволенных за предосудительные поступки. Ввиду этого я настоящим письмом отказываюсь от чести быть городским головою и гласным думы. Ни материальное, ни общественное мое положение нисколько не побуждало меня добиваться городской службы: я искренно стремился принести родному для меня городу всю ту пользу, какую только я был бы в состоянии. Оставляя свой пост, ухожу со спокойной совестью, выражая Думе мою сердечную благодарность за ее внимание и доверие, которым я пользовался по нынешний год.

Двора Его Императорского Величества камер-юнкер И. Яковлев» [52, с. 78-83].

З листа виходить, що у думі склався певний гурток осіб з купецького стану, в першу чергу, які переслідували мету систематично протидіяти у самій думі, і шляхом друкованого слова принизити і зганьбити міського голову і його діяльність. Нарешті Яковлєв неодноразово доводив необхідність змін у традиційному порядку в управі, коли за все і всіх відповідальність несе один голова. Він пропонував розробити точну і категоричну інструкцію, яка б окреслила коло обов'язків і прав кожного службовця, і в той же час його відповідальність. Саме неорганізованість та безвідповідальність, на думку Яковлєва, складали головну причину тих непорозумінь і суперечностей, які були в роботі управи і які завжди шкідливо відбивались на стані справ.

Обговорення Заяви відкрив гласний Поюровський, який заявив, що він вважає діяльність Яковлєва корисною для міста, тому пропонує одностайно просити його залишитися і не обговорювати мотиви, які спонукали його відмовитись від посади.

Солідарні з пропозицією Поюровського гласні, яких була незначна кількість, почали перебивати галасом і вигуками «досить» промови тих, які не поділяли їх поглядів. Здійнявся крик, спалахнули різкі суперечки і засідання оголосили закритим. Частина гласних покинула залу засідань, а частина залишилася і уклала спеціальну «Заяву - 32», додану до журналу думи 23 червня. Гласні М. Поюровський, К. Єфанов, І. Нестелей, П. Волков, Р.Ульман, І. Джигіт, С. Палей і С. Алімов заявили: «Свидетельствуя о честной и полезной деятельности городского головы И.М. Яковлева, выражаем глубокое сожаление по поводу обстоятельств, вынудивших его подать заявление об отказе, и считаем необходимым в интересах города, настоятельно просить его изменить свое решение и остаться на своем посту» [52, с. 77].

Підтримуючи цю пропозицію, гласні 28 червня прибули до І.М. Яковлєва, але він від своєї заяви не відмовився, підтвердивши це спеціальним листом.

6 липня дума висловила превеликий жаль щодо відмови Яковлєва і призначила нові вибори. І.М. Яковлєв після залишення посади міського голови працював у земстві Катеринославського повіту. 8 березня 1893 р. помер від розриву серця. В пам'ять про І.М. Яковлєва і його внесок в упорядкування міського господарства – Качельну площу міста перейменували на Яковлевський сквер.

За відсутністю міського голови діяльність думи мовби призупинилась. Гласні неохоче або зовсім не відвідували засідань. І лише на вибори міського голови 18 липня з'явилося 46 гласних. У кандидати на посаду по записках запропонували аж 23 особи; частіше за інших згадувались прізвища Кулабухова, Грекова, Толстікова, Шляховського.

Більшість білих шарів отримав П. Кулабухов – 27, проти – 18. На другому місті опинився І. Греков – 17 білих шарів. Інші від балотування відмовилися, отже, обраним вважався Кулабухов.

30 липня дума представила документи на затвердження. Відповідь з Петербурга надійшла лише в грудні. Губернатор сповістив думу, що міністр внутрішніх справ не визнав можливим затвердити Кулабухова на посаді міського голови [52, 272]. Причиною можна вважати події 1884 р. 8 грудня призначено нові вибори, які пройшли 20 грудня у присутності 52 гласних. По записках пропонували 11 чоловік. Найбільше число записок знов отримав Кулабухов. Тоді в справу втрутився Поюровський. Він вважав незручним розглядати кандидатуру Кулабухова з огляду на незатвердження його міністром, і пропонував думі не йти врозріз із рішенням адміністрації. Гласний Кранц звернув увагу на схожий випадок у Череповцях, який скінчився усуненням від земської діяльності на три роки самого земства. Побоюючись такої кінцівки і для Катеринослава, Кранц заявив, що він не буде брати участі в голосуванні за Кулабухова. До нього приєдналися гласні Поюровський, Сартісон, Вдовенко, Єфанов, Нестелей, Грабовський, Бараф [52, с. 318].

Дума проголосувала за всіх осіб, висунутих по записках. Кулабухов отримав 30 виборчих і 13 невиборчих шарів, Яковлєв відповідно 24 і 17, Толстіков – 24 і 29, Греков 20 і 33. Усі інші від балотування відмовились. Вже після балотування гласні Майданський, Добрускін, Злотопольський, Самсов, Гербільський, Штромберг записали у журнал, що підтримують погляд Кранца і Поюровського, «но хотя и участвовали в заседании 20 декабря в баллотировке П.В. Кулабухова, потому, что присутствуя в зале заседания, находили неудобным отказаться от таковой ввиду поименного призыва нас к баллотировочному ящику исполняющим должность городского головы, но в сущности мы вполне солидарны с протестом» [52, с. 322].

Закінчилась історія з виборами 28 грудня. П.В. Кулабухов відмовився вступити на посаду міського голови. 7 лютого 1889 р. міським головою більшістю у 5 голосів (27 проти 22) обрано купця О.Я. Толстікова. Так, посада, яка була вільною понад півроку, нарешті була зайнята. 6 березня Толстікова було затверджено міністром внутрішніх справ [18; 81].

Останні вибори гласних думи по розрядах пройшли у грудні 1890 р. Це було вже шосте чотириріччя – 1891 – 1894 рр. Усіх виборців було 4192 чол. За першим розрядом – 61, за другим – 265, за третім – 3866 виборців, які сплачували на користь міста з нерухомого майна і торгових документів 46445 крб.45 коп., тобто кожен розряд по 15348 крб. Міським головою обрали Петра Васильовича Кулабухова [19; 53].

Підводячи деякі підсумки діяльності міської думи за реформою 1870 р. треба відзначити, що майже всі її діячі не мали досвіду самостійної громадської діяльності. Освічених, ініціативних, ділових, відповідальних за свою справу, некористолюбних, професійно підготовлених гласних було обмаль. Більшість гласних у громадських справах діяли непевно, намагалися уникнути всіляких нововведень. І все ж таки нова дума, як орган самоврядування, на практиці довела, що народжувалися паростки громадянського суспільства.

4. Міське господарство

Одразу після запровадження Міського Положення 1870 року міська дума зіткнулася у своїй діяльності з масою труднощів і, в першу чергу, з відсутністю необхідних коштів для успішної своєї діяльності. Першочерговим питанням думи було прийняття міського бюджету. За законом 1870 року основними джерелами міських прибутків були: оцінний збір з нерухомого майна, з купецьких свідоцтв першої та другої гільдій, з документів на право торгівлі та промислів, з шинків, приватних крамниць, коней, екіпажів тощо.

Загальна сума прибутків міста зростала поступово. У 1863 р. вона складала 20927крб.$^{3}/_{4}$ коп., а на початок 1871 р. прибутки складали 38137 крб. У 60-ті роки щорічне зростання не перевищувало 3 тис.крб. Перше різке збільшення прибутків прийшлося на 1872 рік – 57583 крб. і пов'язане із доведенням до найвищих розмірів збору з торгових документів, квитків, патентів. У 1877 р. прибутки міста перевищували 100 тисяч і становили 128 тис.крб., у 1883 р. – 211 тис.крб. З 1890 р. по 1893 р. цифра прибутку збільшилася від 341 до 383 тис. крб. [69, 140].

Найбільший відсоток прибутку давало нерухоме майно міста – земля. У середньому за 1880-ті роки він складав 28%, а на початку 1890-х – збільшився до 35%. У 1893 р. розпочалися роботи по укладанню інвентарної книги майна міста.

На другому місці по прибутках – допомога від казни на розквартирування військ і утримання поліції – 18%. Наскільки ця допомога сама по собі незначна, з'ясується при перерахуванні витрат.

Прибутки з базарних площ, міських крамниць, будок складали 16%.

Збори з нерухомого майна становили до 11% прибутків (10 рублів на кожну тисячу оцінки). Міські недоїмки всякого роду складали майже 9% загальної суми, і вона зменшувалася. Трактирні заклади давали місту 5,2% міського прибутку.

Збір з документів на право торгівлі і промислів дорівнював 3,3% загального прибутку і досягав своєї крайньої норми, як і оцінний. Це свідчило про гостре напруження платіжної спроможності населення міста і тому потребувало пошуку інших джерел прибутків. Скарги на завищення оцінної вартості будинків та іншого нерухомого майна виникали кожен раз при переоцінці. Нотаріуси давали місту майже 3% прибутків. 2% складали дріб'язкові прибутки, 1,9% візництво, 1% – міський банк, капітали міста приносили лише 0,4% [69, 142].

Завершуючи перелік статей прибутків, треба зазначити, що більшу половину всіх прибутків складали оброчні міські статті (землі, лавки, базари) і допомога від скарбниці, загалом це складало 62%.

Місто не було повністю незалежним у витрачанні своїх грошових прибутків. Значну частину його бюджету становили так звані «обов'язкові» витрати. Вони, як правило, не мали ніякого відношення до господарства та благоустрою міста.

Найголовнішою статтею витрат було відбування військової квартирної повинності, він становив 22% від загальних витрат.

Другим видатком було утримання поліції, який сягав 10,8%. Таким чином ми бачимо, що на перші дві статті витрат місто витрачало 32,8%. Допомога держави, як ми вже говорили вище, – лише 18%. Тобто левову частку сплачувало місто, через що було хронічним боржником державної скарбниці. Недоїмка завелася з1863 р. і в 1873 р. становила 26960 крб. [77, с. 22].

Стільки ж коштувало утримання міського громадського управління, тобто утримання міського голови, членів управи, канцелярії управи і різних службовців. У 70-ті роки XIX ст. воно досягло в середньому близько 20% усіх видатків міста. У 90-ті роки, хоч витрати на цю статтю в абсолютних цифрах і збільшилися, але частка їх у бюджетах міста зменшилася в середньому до 12%. До «необов'язкових» відносилися утримання навчальних закладів – 8%, побудова різних шляхових споруд, міських громадських будинків – 9%, сплата боргів – 6,2%, утримання пожежних команд – 5,4%. На мостові місто витрачало близько 4,4%. Утримання благодійних закладів, лікарень і взагалі витрати на медицину дорівнювали 2%. Така ж сума відпускалася містом на освітлення – 2%. На благоустрій міста припадало лише 13,7%, що в середньому складало близько 35 тис.крб. – сума досить недостатня для Катеринослава.

З огляду на фінансовий стан міста, за прислів'ям – «по одежке протягивай ножки»- благоустрій міста робить крок уперед, але невеликий. За міським положенням справа міського благоустрою цілком перейшла до рук громадського управління.

У ці часи місто почало боротьбу з ярами, крутими схилами пагорбів тощо, які протягом багатьох десятиліть суттєво стримували розвиток міста. Вживалися заходи щодо розподілу, розпланування та забудови нових ділянок землі на схилах пагорбів, укріплення схилів балок, спорудження кам'яних арок та колекторів для струмків. У 1870-1880 рр. збільшилася забудова міста з південно-західного та південно-східного боків. Виникають та розбудовуються робітничі слобідки – Фабрична, Підгірна, Солдатська та ін.

Приріст населення приводив до свавільного загарбання мешканцями землі під забудову. Тоді кожен, хто міг, тягнув міську землю. Це йшло у двох напрямках – біднота самовільно заселяла балки й байраки, діючи потай; люди сильні й багаті, особливо ті, які стояли на чолі міського господарства та їхні родичі, діяли відкрито і широко, захоплюючи значні площі. Так було до і в перші роки введення Міського Положення 1870 р. У 1870-ті роки, завдяки застою міського життя і незначному припливу населення, загарбання тривали, але дещо в менших розмірах.

Початок 1880-х років ознаменувався напливом до міста робітничого люду, подорожчанням квартир і швидким зростанням цін на землю, що привело до збільшення території міста у напрямку до залізниці. Міська дума, бажаючи якомога краще влаштувати цю землю, відмовила у відведенні нових міських ділянок для заселення. Тоді місцевість біля вокзалу заселилась шляхом самовільного захоплення.

Новим етапним моментом у житті міста стало будівництво Брянського заводу. Виникла потреба у заселенні місцевості, що межувала із його територією.

17 лютого 1886 р. дума доручає управі вжити заходів для припинення самовільного загарбання міської землі і відшукати кращий засіб її експлуатації [53, с. 57]. Але поки управа думала, місцевість заселилася. Вночі привозили готові будинки, ставили їх на місце, огороджували парканом і як з-під землі виросло ціле містечко – Чечелівська слобідка, заселена, в основному приїжджими людьми.

На 1890 р. більшість катеринославських володінь були привласнені. У 1891 р. «приватизаційна» епопея завершилася досить ефектним фіналом у вигляді самовільно забудованої слобідки, випадково відкритої за єврейським кладовищем. Ця слобідка переповнила думське терпіння. Дума ухвалює рішення щодо влаштування вже заселених територій. Але робота ця велася повільно і досить безладно.

У 1883 р. у зв’язку з будівництвом залізниці і вокзалу облаштовується територія від вулиці Садової до вокзалу. За рахунок залізниці починається брукування частини проспекту, влаштовуються бульвари, забудовуються значні ділянки землі, формуються, спрямовуються і нівелюються вулиці. Початком цієї частини міста була Качельна площа, де розташувались Старообрядова церква з садом «Часовня», католицький костьол, борошномельний паровий млин Тіссена, громадський сад. Площу оточували вулиці Садова, Дворянська і Петербурзька. Ліворуч від проспекту були сформовані і знівельовані провулки Скориківський та Бондарський, квартали забудови. План площі був затверджений у техніко-будівельному комітеті МВС у 1883 р. [42, №3; 92].

До 1865 р. вимощеними були тільки три вулиці міста – Олександрівська, Воскресенська і Торгова. Втім, було ще прокладене шосе посеред Катерининського проспекту – від вул.Тимчасової до міського саду. Що тоді діялося на вулицях і площах міста під час дощів і снігу – «один Аллах відав», хоч про це можна судити, передивляючись місцеву хроніку. «Прошлый год, об эту пору, да при такой погоде, я ведь три пары галош-то потерял – пришлось у Парфентьевых новые покупать. А отчего мы на галоши-то разоряемся? Да оттого, что Дума наша вместо того, чтобы мостить город в нижней части, занялась мощением нагорной, где и без того сухо», – з горя шуткували катеринославці.

З 1876 р. почалась найбільш енергійна діяльність щодо брукування вулиць.

За 15 років, тобто до 1890 р., вимощені були 24 вулиці, які прилягали до обох боків проспекту – тобто центральні і людні вулиці. Ця справа мала б рухатися швидче, аби гласні думи зважились залучити кошти небагатьох заможних гласних, які мешкали в центрі міста, користувалися мостовими, але не бажали допомогти місту. Така пропозиція – часткове брукування вулиць за рахунок домовласників центру – була зроблена членом управи Стройниковим на засіданні думи. Управа погодилась із Стройниковим, а гласні... «Ну и ругали же меня в Думе за этот доклад. Напустились, страсть как», – згадував Стройников після засідання і все лишилось як і раніше [44, №9].

Зовсім незамощеними залишалися слобідки, що розросталися до розмірів деяких повітових міст і потребували хоча б стерпних шляхів сполучення з містом, як, наприклад слобідки Солдатська, Чечелівська, Павлівська, Фабрична, а також Мандриківка. Усі ці місця під час весняного і осіннього роздоріжжя майже (або й зовсім) були відрізані від міста.

Багато праці і коштів витрачалося на осушування міста, особливо в його низовій частині. 1883 р. у центрі міста, на Троїцькій базарній площі, яку перетинала від вулиці Первозванівської до Олександрівської міська канава з чотирма дерев’яними мостами, скінчили будувати кам’яну арку і канаву засипали землею [47]. У 1885 р. зробили спробу осушити озеро на Озерній площі – було прорито канаву від озера, що на площі, до ставків у міському саду. Але, як свідчать джерела, вода по канаві не пішла і тоді озеро стали засипати і замощувати [48]. На гроші, виручені від побудови Новогостинного торгового ряду, перекрили русло Половиці між вулицями Олександрівською та Казанською. Над колектором створили терасу з пишними квітами і двома фонтанами.

Очищення міста проводилось дуже погано. Не допомогла прийнята думою і розроблена санітарною комісією у 1879 р. обов’язкова постанова для мешканців міста «О порядке содержания в исправности и чистоте улиц, мостовых, тротуаров, сточных труб, канав, о чистке дворов, об устройстве и чистке помойных ям и отхожих мест» [39].

Власне кажучи, дворові ями чистили тільки домовласники центру. Помиї з міста не вивозили зовсім, а виливали прямо у двори й на вулиці. Усі брудні води з дворів, вулиць, фабрик, лазень і пралень спускалися прямо в річку. Вулиці прибиралися і підмітались погано, а поливалися тільки у виняткових випадках. Інакше й не могло бути, оскільки води вистачало лише для споживання населення, та й коштувала вона досить дорого.

У старому місті з його грязюкою тільки у людей незаможних не було своїх екіпажів. Дворянство, вище чиновництво, купецтво – всі мали власні виїзди. До послуг інших були візники, число яких поступово зростало. Але знайти їх можна було тільки на центральних вулицях. Візки були парокінні і однокінні, або «ваньки», їздити на яких було небезпечно. Тому єдиним засобом пересування містом залишались парокінні візники.

З відкриттям вокзалу і залізниці постало питання про організацію транспорту, який з’єднав би місто з вокзалом. Першими виникли т.з. лінійки, які були незручні і мали жахливий вигляд. Протягом трьох-чотирьох місяців після відкриття вокзалу їх було шість, і возили вони від вокзалу до будинку міської управи. «Сели мы на эту самую линейку вроде тех катафалков, на которых в прочих городах мертвых возят, сели и поехали», – писав приїжджий торговець [108].

Коштував такий проїзд в один кінець досить дорого – 10 коп. Місто зростало і сполучення центру з околицями ставало все складнішим. Дешевим типом громадських екіпажів тоді були тільки кінно-залізні дороги. У 1883-1884 рр. до міської думи надходили проекти щодо організації та будівництва кінно-залізної дороги. Надійшло одразу три проекти – від Зуйченка, Ольшевського і Копилова, але всі вони були невигідні для міста. При міському руховi у 500-600 людей щоденно кінна залізниця залишалася непідступною і поки що конку заміняли лінійки, які, завдяки конкуренції, з кожним роком ставали кращими.

У нічний час вулиці міста освітлювалися гасовими ліхтарями. 1878 р. їх було 325. Торги на віддачу у підряд освітлення гасом міста проводилися щорічно. Світилися ліхтарі від 7-ї вечора до 2-ї години вночі. Для обслуговування 100 ліхтарів на рік витрачалося 315 пудів гасу (плюс 15 пудів на втрати при розливі), скло, гноти, ганчір'я та сірники. Господарство просте, але досить клопітне: до кожного ліхтаря треба було підійти щодня, залити гас і запалити світло сірником.

У святкові дні місто ілюмінувалось уночі. У кожному вікні будинків, що виходили на проспект, запалювали дві свічки. По бульварах проспекту прямо на землі, біля кущів на відстані ставилися плошки – черепичні склянки, які наливалися салом і приробляли товстий гніт. Сало розтоплювалося під час горіння на відкритому повітрі, палахкотіло і розповсюджувало, особливо у вітряну погоду, чад. При обговоренні бюджету міста щорічно виділялися гроші на придбання сала для ілюмінування міста в урочисті дні.

Після пожеж 1860-х рр. за проханням губернатора і міської думи на чолі з Д.Пчолкіним міністерство внутрішніх справ надало місту грошову допомогу в розмірі 80000 крб. з страхового збору на покращання пожежної частини і прокладку водогону. Мешканці міста визнали за корисне спочатку спорудити водогін. Міська дума створила відповідний комітет у складі М. Козловського, К. Неймана, Я. Савельєва, М. Новикова, І. Бурхановського і М. Третьякова, Р. і В. Ульманів і губернського архітектора. Протягом двох років комітет через газету запрошував бажаючих узяти на себе будівництво водопроводу, але таких не знаходилося – справа потребувала великих і складних робіт, а фінансування було обмежене. Нарешті 16 грудня 1868 р. до міста приїхав приватний інженер, іноземець, одеський другої гільдії купець Фрідріх Ротман, який займався обладнанням водогону на Одеській залізниці. Комітет увійшов з ним у переговори і після трьох днів умовлянь ледве схилив його прийняти на себе повноваження з будівництва водогону за 79,5 тис.крб. 20 грудня підписали договір і направили на затвердження до міністра внутрішніх справ [74].

Визнаючи міській водогін однією з пекучих потреб, договір було затверджено 30 червня 1869 р. Однією з умов контракту було отримання містом із-за кордону без ввізного мита всіх металевих і машинних приладь – чавунних труб, парових машин, що коштувало 10000 крб. і на яке місто грошей не мало. Комітет звернувся до МВС з проханням безоплатного провезення товарів для водопроводу [74].

Слід зазначити, що за проектом водогін будувався на Соборній горі. У цій частині міста знаходились богоугодні заклади, гімназія, семінарія, будинки дворянства і архієпископа та 200 приватних будинків – і було тільки 4 приватних колодязя. Особливо відчувалася нестача води під час ярмарок, які проводились на площі. Водокачку пропонувалося встановити на самому глибокому місці, там, де протягом 100 років рівень води залишався незмінним. Вода потрібна була і півгорʼю. Завдяки водогону могли бути заселені пустирі на горі, що принесе прибуток місту і його скарбниці. Про все це писав міністру генерал-губернатор П.Є. Коцебу, який опікувався будівництвом водогону. Не осторонь стояв і губернатор В.Д. Дунін-Борковський. «Прошу извещения можно ли ожидать удовлетворения ходатайства о беспошлинном привозе машин Екатеринославского водопровода», – запитував він 28 березня 1869 р. телеграмою до МВС. У відповідь: «Решается» [79, с. 22].

Але вирішено питання було тільки 24 серпня 1869 р.

Будівництво почалося в травні 1869 р. Були встановлені 2 парові машини, 2 помпи, проведено труби із загальною довжиною підземної траси у 5 верст, зробили басейн з фонтаном, 9 пожежних кранів, резервуар для води на 25000 відер.

Освячення водопроводу призначили на 1 листопада 1869 р. Воно не відбулося через те, що вранці того самого дня завалилася стіна у водопровідній будівлі. Ремонт тривав три тижні. 25 листопада губернатор надіслав телеграму до С.-Петербурга: «Сегодня после молебствия с водоосвящением открыто действие водопровода с полным успехом. Дунин-Борковский» [79; 59].

До побудови водопроводу у 1869 р. воду для вжитку брали у Дніпрі, в усяку пору року; навесні і восени вода була «грязная, мутная и дурного качества». Через 20 років після побудови водопроводу місто отримувало навесні і восени таку ж саму воду. Причина – влаштування водопроводу нижче від міста. До того ж, він був розрахований усього на 20 тисяч відер води на добу. До 1884 р. труб було прокладено всього на 4 версти і в такому іграшковому вигляді він існував 15 років. Історія його була надто сумною: він давав погану воду, несправно, труби замерзали і лопалися, бо прокладені були дуже неглибоко, наріканням мешканців не було кінця. У 1884 р. місто вирішило здати водопровід в оренду інженеру Є.Ф. Герцу. Герц та й діячі міста не знайшли можливим перенести напірну вежу і, всмоктуючи труби вище від міста, тільки розширили водопровід. На Соборній площі звели вежу для підйому води та будинок для другого фільтру, встановили нову водокачальну машину, що дало можливість збільшити кількість води до 140 тис.відер на добу, провели труби на 17 верст у напрямку по проспекту – до Озерної площі і прилеглих вулиць.

У той же час якість води погіршувалася, причиною чого був слабкий напір води, завдяки чому в трубах осідав бруд. Неодноразово проведені аналізи води свідчили, що вода була начебто придатною до споживання. Водопровідники знаходилися весь час у стані війни із містом. Нарешті у жовтні 1886 р. місто розірвало контракт з орендатором Герцем, вигравши позов [44, №10]. Водопровід було віддано в оренду Винарському за умовою проведення роботи по розширенню мережі водопроводу, влаштування нових фільтрів, укладення труб нової магістралі. Але й Винарського так допекли скарги, що він особисто подав до думи заяву, в якій зазначив, «що вода з водопроводу навесні і восени не може не мати неприємного запаху і цей запах ніякими фільтрами не можна знищити». Причиною усьому було неправильне влаштування водопроводу у 1869 р. [44, №10].

До благоустрою міста можна віднести використання в місті з 1879 р. кам'яного вугілля для опалювання будинків. Перші перероблені під вугільне опалення печі зробив Г.А. Шрейдер у будинках купця К.Л. Бабушкіна і Н.Ф.Малами. Другою установою, де замінили дороге дерев'яне опалення на дешеве вугільне (антрацит), стала Губернська земська управа [48].

Охорона громадської безпеки в містах за законом покладена була на поліцію. Від неї залежала в значній мірі й ініціатива у справі міського благоустрою.

За Указом від 25 грудня 1862 р. проведена загальна реформа поліції в Росії. У Катеринославі Указ «Временные правила об устройстве в городах и уездах губерний полиции» введено до дії з початком 1863 р. Міську поліцію перейменували на Катеринославське міське поліцейське управління 2-го розряду. Штати управління складалися з поліцмейстера, секретаря, трьох приставів та їх помічників, 52 городових, усього 60 одиниць. Утримувалась поліція за рахунок міста. На чолі кожної з трьох поліцейських частин, на які розподілялося місто, відтепер стояв пристав, якому допомагав помічник [103].

З початком будівництва залізниці і вокзалу, збільшенням населення міста та його заселеної території робота поліції ускладнилась. Особливо хвилювали населення крадіжки, число яких у 1883 р. становило 764. Скаргам мешканців міста не було краю.

До крадіжок додалися ще й вуличні безладдя і погроми, до припинення яких довелося залучити війська.

Розпочавшись удень 20 липня, погроми припинилися лише з пострілами солдатів і арештом погромників 21 липня. За офіційною версією наслідками єврейських погромів було 25 убитих і 50 поранених, заарештовано майже 400 чол. Збитків нараховувалося до 500 тис.крб.; розорені 479 єврейських родин, постраждало 2462 чол.

Після цих подій губернатор доручив завідування поліцією старшому чиновнику з особливих доручень Загорянському. 12 вересня і 9 жовтня 1883 р. відбулись засідання міської думи, де обговорювалися заходи щодо охорони спокою в місті. Прийнятою постановою збільшено склад поліції 20 нижчими чинами, призначено приставу Другої частини додаткове асигнування з огляду на значення району, її розташування, а також дума звернулася до мешканців міста з проханням сприяти поліції [47, №14, 115].

6 грудня 1883 р. призначили нового поліцмейстера – І.С. Міклашевського (замість Зелінського). За короткий час перебування у місті поліцмейстер устиг цілком відновити спокій і безпеку, захистити мешканців від злодіїв і грабіжників, які до того діяли відкрито і зухвало. У губерських відомостях відкрилась рубрика «Дневник происшествий».

У 52 номері за 1884 р. «Екатеринославского листка» з'явилось оголошення від поліцмейстера: «До міста прибула ціла група злодіїв, яка намагається зайнятись спустошенням чужих кишень під час вистав у цирку і театрі, а також на ярмарках. Виконуючи службовий обов'язок, попереджаю населення про необхідність оберігати свої кишені, закривати вікна і двері будинків».

За рік роботи Міклашевський зробив для спокою населення чимало. Кількість крадіжок зменшилася до 140 на рік, а 20 днів у грудні 1884 р. не скоїлося жодної. В організованої ним нічній охороні працювали 130 осіб, діяльність яких була належно оцінена. Розшукано і повернуто за належністю багато речей, викрадених раніше. У місті проводилися облави і завжди із результатами – затриманих бродяг та безпашпортних (532 чол.) випроваджено з міста. Приведено до ладу візниківство. Налагоджено телефонну мережу, яка з'єднала всі поліцейські частини, що поставило Катеринослав у розряд майже європейських міст. Поліція здійснювала допомогу санітарній команді – укладено 327 протоколів, багатьох притягнуто до відповідальності за порушення обов'язкових постанов міської думи. Міклашевського було нагороджено орденом Анни 3 ступ. і надано звання дійсного статського радника [32, №144].

З початку 1884 р. місто неодноразово обговорювало питання про збільшення штату поліції. Існуючий з 1863 р. штат у 60 одиниць вже не відповідав потребам міста, яке швидко зростало і забудовувалося. 35-тисячне населення міста, плюс 20 тис. робітників, які прибували влітку до міста на заробітки, швидке заселення околиць міста, 3 ярмарки, пристань, залізниця, вокзал, розвиток торгівлі і промисловості – усе це потребувало охорони й забезпечення порядку. Поліцейські частини непомірно збільшилися за розміром території, особливо 2-га частина, до складу якої увійшли залізниця і вокзал. Про все це йшлося в листі губернатора до МВС з проханням про збільшення штатів міського поліцейського управління. Клопотання було підтримано і 16 квітня 1885 р. затверджено імператором [103]. Міську поліцію перевели до Першого розряду, склад збільшили на помічника поліцмейстера, помічника пристава, 13 городових.

У дореформеному місті пожежна частина підпорядковувалась поліції. За законом 1861 р. пожежні команди передавалися до відома міських дум. Дума опікувалась, перш за все, поповненням пожежного інструменту. У 1865 р. його придбано на 3500 крб. за рахунок домовласників міста. 1867 р. інженер Харманський склав кошторис і проект на побудову пожежної каланчі й обозу. Пожежна команда на той час складалася з 26 пожежних служителів під началом брандмейстера Данила Яблочкіна. Брандмейстера обирала дума і затверджував губернатор.

У 1880 р. в єдиній пожежній частині було вже 2 брандмейстери і 33 робітники – пожежники. Інвентар частини налічував 9 багрів, 10 сокир, 12 бочок, 1 ушат, 49 відер, 3 драбини. На утримання частини виділено 10270 крб. [61, 1880р.].

Більшість пожеж припадала на літні місяці, про що свідчать статистичні відомості. Так, у 1882 р. з 16 пожеж – 6 скоїлися влітку, у 1887 р. з 16 – 7, 1889 – з 13 –4. Головними причинами пожеж влітку були необережне поводження з вогнем, а взимку – неправильне облаштування пічок [61].

На запитання купця, який приїхав влітку до міста, де б тут розважитись? – готельний слуга відповідав: «По таперешнему времю, в продолжении дня, публика наша более всего по пожарам развлекается и пожары у нас всякие: с утра незначительные – для простого народа; к полудню позабористей – для среднего классу; а к вечеру с разными ужасами и разговорами – для чистой публики. Сегодня, одначе, говорят, все уже кончились».

Жарт жартом, а в місті скоївся загальний переполох; усі ходили налякані; так, з 23 по 30 червня 1885 р. в місті скоїлося 8 пожеж, що завдали збитків на 142275 крб.

Пожежна команда і поліція були знесилені: одразу доводилося гасити кілька пожеж. Не вистачало пожежних інструментів. Не тільки труби, а навіть багри і сокири з бою переносилися з одного двору до другого. На допомогу приходили приватні особи, які мали пожежні труби.

26 червня на надзвичайному засіданні думи обговорювали заходи проти пожеж. Запрошені на засідання поліцмейстер І.С. Міклашевський, орендатор водопроводу Е.О. Герц і начальник 11-ї місцевої бригади генерал-лейтенант М.П.Карцев отримали подяку від гласних думи за активну участь і допомогу в гасінні пожеж. Головним питанням було збільшення пожежного обозу. Дума асигнувала 5 тис. крб. на придбання пожежної труби, 5 коней та іншого інвентаря на заміну пошкодженого. Пожежникам вирішили видати по парі нових чобіт. Постанову виконали негайно [51, 24-25].

26 травня 1887 р. місто отримало подарунок від Акціонерного товариства Олександрівського заводу – пожежну трубу. Її було замовлено у Познані і коштувала вона 1800 крб. Випробування провели того ж дня у присутності губернатора, поліцмейстера, міського голови, гласних міської думи і численної публіки. Труба давала багато води і струм сягнув висоти третього вікна пожежної каланчі – це шостий поверх будинку. Усі присутні на випробуваннях винесли подяку Товариству заводу [48, №22].

Зменшенню наслідків пожеж сприяло розповсюдження страхування майна від вогню. В місті діяли відділення акціонерних страхових компаній і приватні страхові товариства «Якорь», «Волга», «Российское общество».

Справі боротьби з пожежами і його наслідками допомагало Товариство взаємного страхування нерухомого майна м.Катеринослава, відкрите 1 червня 1882 р. Ініціатива відкриття товариства належала міській думі. Статут Товариства розробила спеціальна комісія у складі А.П. Андреєва, М.Ф. Ольшевського, Г.А. Залюбовського, М.П. Вукашева, І.М. Кранца. 9 березня 1882 р. на засіданні міської думи голова П.В.Кулабухов доручив управі застрахувати в товаристві все міське майно на суму 160650 крб. Справи товариства йшли добре і вже на перших загальних зборах заяви подали 102 особи. На травень 1887 р. товариство мало основний капітал у 35800 крб., пожежну трубу у 1000 крб. і необхідний інвентар. Основний капітал витрачався на вдосконалення пожежної команди, на видачу допомоги постраждалим від пожеж, а також на підтримку водопроводу [48, №24].

5. Санітарний стан міста

Ще у 1879 р. дума заснувала санітарну комісію, головним завданням якої було докладне вивчення санітарного стану міста і опублікування таких матеріалів. Головою комісії обрали гласного І.Н.Філіп'єва, членом її був лікар В.Скрильников. З подачі комісії дума вперше видає «Обов'язкові постанови» для жителів м.Катеринослава – про порядок утримання в непошкодженості та чистоті вулиць, бруківок, тротуарів, стічних ринв, ровів тощо, про чистку дворів, про облаштування й чистку помийних і відхожих місць, правила для торговців у м'ясних, рибних, бакалійних, борошняних і пряничних крамницях [39; 12].

У 1880-ті роки комісію перетворили на відділ. Його головою обирався лікар А.А. Кнотте, добре відомий у місті як фахівець із санітарних питань. Під його наглядом діяли комісія і санітарний лікар. У 1886 р. ним був Г.С. Пудер. До складу комісії входив санітарний обоз, який займався вивезенням сміття з громадських будинків, базарів, приватних дворів, торгових закладів. Але справа ця залишалась у неналежному стані. Про це свідчать самі мешканці міста: «Вот хоть бы дохлятину да навоз с улиц да с базаров прибрали, нос бы, по крайней мере, не страдал, а то ведь чуть не на каждом шагу приходится его, бедного, затыкать» [109].

Забруднення міста тривало. Сміття, гноїві скидалися з дворів на вулиці. Група арештантів, що підпорядковувалась санітарній комісії, розрівнювала час від часу «купи сміття» і засипала останні землею.

Головною причиною тут була дорожнеча очистки, завдяки чому навіть багаті домовласники удавалися до таких антисанітарних засобів, як всмоктуючі колодязі. Асенізаційний обоз утримувався дуже погано: мешканці міста постійно скаржились на зловживання асенізаторів – погано закупорені бочки, які, до того ж, працювали не тільки вночі, але й серед білого дня.

4 березня 1886 р. у публічному засіданні думи проходили вибори на посаду голови санітарної комісії. «А господин председатель санитарной комиссии какой хороший отчетец в думе-то прочел! Чисто, говорит, у нас в городе неописуемо: улицы, что паркеты, ароматы, говорит, розовые! Уж так хвалили себя, что другого и кум не похвалит так. И чего-чего только по отчету этому санитары не сделали – и бульвар летом поливали, и полицию на базарах недоброкачественные продукты уничтожать просили», – іронізував місцевий журналіст Кузьма Юрчук [109].

Лікар А.А. Кнотте від обрання відмовився. Гласні, за звичаєм, стали просити поважного лікаря не залишати посаду. Але Кнотте продовжував відмовлятися. Тоді гласний І.Я. Нестелей, звертаючись до лікаря, промовив: «Да чего вы, доктор, отказываетесь? Не того ли, что «Степь» на ваш счет прошлась? Так нам на нее наплевать!». Після цього лікар погодився залишитись.

На початку 1889 р. санітарний відділ очолив лікар О.І. Яворський, який розпочав вивчення санітарного стану міста, тобто займався санітарною статистикою і, перш за все, аналізом народжуваності і смертності його населення. Єдиним джерелом інформації про народжуваність і смертність були відомості від усіх священиків православних церков, римсько-католицького ксьондза, лютеранського пастора, караїмського вчителя, єврейського рабина. Завдяки розпорядженню губернатора Д.М. Батюшкова Яворському щомісяця надавались відомості щодо імен і прізвищ померлих, їх вік, вірування, стан і частина міста із зазначенням причини смерті. На підставі цих відомостей лікар складав таблиці народжуваності і смертності у місті. Так було покладено початок санітарної статистики в місті, яка, сподівався Яворський, проллє хоч би слабке світло на його санітарний стан і таким чином спонукає адміністрацію міста серйозніше ставитись до санітарних потреб міста й організації санітарної частини в ньому на більш широких засадах. «Очень надеюсь, – писав Яворський, – что этот посильный труд мой, рисуя безотрадное санитарное состояние города, не пропадет даром».

У 1889 р. в місті народилося 2328 чол., що на 1000 населення становило 47,3. Це досить високий показник порівняно із Києвом – 35,5, Херсоном – 31,6, Харковом – 26,9 і європейськими державами, такими як Франція – 26, 1, Англія – 34,0, Австрія – 30,9.

Цього ж року всіх померлих було 2048, або 41,6 (на 1000 населення) У 1888 р. народилось 2072, померло 1315 (27,3). Тільки за рік смертність зросла на 14,3. Смертність населення у місті слід вважати справді вражаючою. В той час, як в Європі середньою смертністю вважалося 24 на 1000 жителів, то смертність у 30-35 на тисячу вважалася досить несприятливою і потребувала вжиття енергійних санітарних заходів.

Серед померлих більшість складали чоловіки, що було обумовлено великим напливом робітників у місто в зв'язку із швидким розвитком промисловості краю і особливо з будівництвом і роботою Брянського заводу.

Переважними причинами смертності були інфекційні захворювання – сухоти, кір, віспа. Від них померло 33,7% жителів. За віком найбільший відсоток смертей давав дитячий – від народження до 5 років, абсолютна цифра для якого була 1188, або 58%. До першого року життя помирала майже третина всіх народжених. Причина високої смертності дитячого віку – гарячкові та інфекційні хвороби. Найменше помирало дітей у віці від 5 до 15 років, потім смертність збільшувалася і досягала максимальну в працездатному віці – 30-40 років, а потім поступово знижувалася. «Определяя процент смертности для города в отношении населения, мы видим, что добрая половина наших ближних совершенно напрасно и преждевременно сошла в могилу, как искупительная жертва нашего равнодушия и небрежности в деле оздоровления города», – робить висновок Яворський. З болем у серці він зазначає, що жоден з багатьох міст не витрачає так мало коштів на санітарні потреби, як наше місто (6 тис.крб.). Нічого й дивуватися після зазначеного, що ми мали таку страшну смертність, майже вдвічі вищу проти нормальної! Яворський сподівався, що міська дума прийде на допомогу своїм громадянам, асигнувавши потрібну суму спеціально на оздоровлення міста [114].

Усіх померлих ховали на міських кладовищах – православних та іновірних. Православних кладовищ було три – Головне міське, Фабричне і Севастопольське, до складу якого входили т.з. «забуті могили» і військове (гарнізонне) кладовище.

Головне міське кладовище займало значну ділянку у $10\,^1/_3$ десятин, починаючись від південного кінця вул.Воскресенської і обмеженою вулицями Базарною, Первозванівською, Херсонською (сучасна територія стадіону «Металург»). На кладовищі була церква в ім'я Воскресіння – Воскресенська. Тут ховали всіх померлих мешканців міста – християн.

З північної сторони кладовище мало дерев'яну огорожу, з усіх інших боків його оточував копаний рів. У 1885 р. комісія по підготовці заходів щодо впорядкування християнських кладовищ у своїй доповіді так описувала його вади: «По городскому кладбищу свободно ходит скот, через кладбище со всех сторон проходят в город и из города люди, как по большой дороге; множество памятников находится в разрушенном виде от времени, но, надо полагать, да это и несомненно, что они разрушены злонамеренно, в чем убеждает отсутствие на оградах памятников петель в дверях, запоров и т.п., а на самих памятниках металлических дощечек с надписями; памятники–каплицы, по объяснению полиции, служат ночным притоном для воров и мошенников» [51, с. 129-136].

Комісія запропонувала наступні заходи: терміново виправити огорожу навколо кладовища, організувати охорону для припинення руйнувань і розкрадань пам'ятників; звертаючи увагу на те, що кладовище знаходиться серед населеної місцевості і майже усе зайняте могилами померлих, то найближчим часом воно потребує закриття; потурбуватися про відведення місця для нового кладовища за містом. [51].

Другим за розміром кладовищем міста було Севастопольське (частина сучасної території Севастопольського парку). Ховали тут померлих у богоугодних закладах. 1863 р. на кладовищі побудували каплицю, перебудовану у 1865 р. на кладовищенську церкву в ім'я Воскресіння Лазаря (М.П. Лазарев, видатний флотоводець, адмірал, який очолював Чорноморський флот протягом 20 років і перетворив Севастополь на могутню військово-морську базу). Звичайно церкву називали Лазаревською, що підкреслювало зв'язок кладовища у Катеринославі з севастопольсько-чорноморською драмою 1853-1856 рр. У 1880-ті роки могили севастопольців являли собою ряди, що поросли травою, без пам'ятників та без хрестів. У Фомину неділю сюди приходив з хресним ходом причт Лазаревської церкви і над безіменними могилами севастопольців справляли урочисту панахиду «о воинах на поле брани живот свой положивших за веру, царя и отечество».

З 1870 р. на кладовищі дозволили ховати мешканців міста. Його розпланували на квартали, обсадили деревами. Тут були поховані О. Поль, І. Манжура, О. Мунт (Валуєва). 1888 р. біля нього утворилося військове (гарнізонне) кладовище.

Фабричне кладовище на першій Чечелівці (сучасна територія на початку пр.Калініна) не мало навіть каплички. Опікувався благоустроєм цього кладовища причт Фабричної церкви, який побудував тут сторожку.

Єврейське кладовище розташувалось понад Жандармською балкою між вулицями Повітовою і Новосільною. Один з пам'ятників привертав увагу – над могилою відомого публіциста і автора «Русского законодательства о евреях» і «Евреи в России» Іллі Григоровича Оршанського. «Памятник представлял собой нечто вроде алтаря или жертвенника, стоящего наверху нескольких ступеней и сложенного из груды наваленных, поставленных и лежащих книг самого разнообразного вида и величины», – так описав пам'ятник Юлій Гессен, біограф і історик І.Г. Оршанського (1846-1875 рр.). Пам'ятник мармуровий, був виготовлений відомим скульптором – академіком Марком Антокольським [111].

Поряд із єврейським кладовищем знаходилося караїмське.

Лікарняна допомога була доступна тільки найбільш забезпеченим мешканцям міста. Простий люд лікувався домашніми засобами, у знахарів і знахарок.

Для лікування жителів міста у 1860-ті роки були відкритими богоугодні заклади з лікарнею та будинком для божевільних, усього на 280 хворих цивільного і військового відомств. Попечителем лікарні був купець 1-ї гільдії К. Кисільов, який у 1862 р. пожертвував для хворих лікарні борошна на суму 218 крб. 41 коп. При лікарні була аптека. Будинок для божевільних улаштовано на 40 хворих, гамівний будинок на 35 хворих. Верхній поверх гамівного будинку зайняв відділ для лікування жінок, яких присилали з публічних будинків. Протягом 1862 р. медичну допомогу в губернській лікарні отримали 1725 чол. [66].

У 1855 р. засновано єврейську лікарню, яка утримувалась з коробочного збору і добровільних пожертв (усього близько 3 тис.крб.). Розташовувалась лікарня у спеціальному будинку, мала добрий стан. Тут працювали лікар, фельдшер, наглядач, три санітари. У 1864 р. в ній лікувалися 212 хворих (20 ліжок) [36, №39; 46, №6].

У 1871 р. відкрили безкоштовну лікарню для хворих, що приходять, у дворі губернської земської управи. При ній знаходились стаціонарний лікар і фельдшер. У семінарії і духовних училищах існували лікарні під завідуванням особливих лікарів і фельдшерів.

До лікарняних установ належала й міська богадільня, яка утримувалася за заповітом П.Белявського. Тут опікувалися 15 людей, річні витрати становили 2161 крб. $12^1/_2$ коп.

1865 р. засновано посаду міського лікаря. У 1875 р. ним був Г.І. Белінський. Усього в цей час у місті працювали 22 лікарі: з них 4 – в губернській лікарні, 5 лікарів у 34 піхотній дівізії і 133 – в піхотному Сімферопольському полку, по одному лікарю при поштовій конторі і Казенній палаті, 1 зубний лікар, 2 ветеринари і 5 вільнопрактикуючих лікарів. Допомогу при пологах надавали 2 повивальні бабки. [68].

Лікарень спеціально для жителів міста не було. Відкривалися вони тільки під час епідемії. З початку червня до 28 липня 1866 року місто охопила пошесть холери. На боротьбу з нею стали місцеві лікарі і лікарське відділення губернського правління на чолі з П.Н. Бойченком. З любов'ю і самовідданістю турбувався він про врятування хворих. Удень і уночі відвідував усі міські холерні лікарні, сам лікував хворих, поспішав у будинки до тих, хто потребував його допомоги, не відрізняючи багатих від бідних, і взагалі подав приклад справжньої любові до ближніх. Бойченко щоденно відвідував базари, м'ясні і рибні лавки, стежив за якістю харчів.

Міська громада постановою від 21 серпня 1866 р. висловила йому і всім лікарям, які брали участь у допомозі місту під час пошесті, подяку. Під нею підписи найвідоміших мешканців міста – І. Рекс, В. Скрильникова, І. Філіп'єва, Я. Савельєва, П. Белявського, М. Алексеєнка, К. Кисільова, С. Понятовського, С. Климова, П. Дупленка, Ф. Ващинського та ін.

П.Н. Бойченко з 1849 по 1864 рр. був старшим лікарем богоугодних закладів, з 64 по 79 рр. – інспектором губернської лікарської управи; з 1874 р. – почесний член медичного товариства, мав чимало нагород [48, №20].

Звичайний хід життя міста порушила російсько-турецька війна 1877-1878 рр. 24 квітня 1877р. організовано Катеринославський дамський комітет товариства піклування про поранених і хворих воїнів. Головою комітету стала дружина віце-губернатора Т.П. Луцька. Комітет надіслав листи 139 мешканцям міста із запрошенням брати участь у роботі комітету. Відгукнулися 67 жінок, серед яких К.І. Кох, О. Чернова (Риндовська), Є. Пчолкіна, А. Струкова, Є. Грекова, М. Белявська. Метою комітету було забезпечення лазаретів Червоного Хреста в місті і повіті постіллю, білизною, перев'язувальними матеріалами і корпією. У будинку віце-губернатора відкрили курси сестер милосердя і доглядальниць. Кошти отримували за рахунок членських внесків і пожертвувань. 28 квітня міська дума прийняла рішення про виділення 5 тис.крб. на витрати по утриманню поранених і хворих воїнів. Лікуванням поранених під Плевною воїнів опікувалось медичне товариство міста на чолі з головою

А.І. Рекс. Комітет звернувся до мешканців міста і губернії з відозвою: «Богатые уделите от избытков, бедные не стесняйтесь давать, как бы ни казалось вам ничтожною жертва ваша, несите, что можете: «яко всякое даяние благо й всяк дар совершенен» [38, №14].

Приносили пожертвування 15 коп., наданих казенним денщиком, полуфунт чаю, карбованець. Удова солдата принесла останні крихти-золоту обручку і чавунну попільничку.

За 9 місяців 1877 р. надійшло пожертвувань 18443 крб. і 55 найменувань речей. Членами комітету стали 218 осіб, серед яких О.С. Поль, А.П. Алексєєва, Г.Я. Алексєєнко, Т.П. Єфанова, Є.К. Кисільова, М.С. Ловягіна, П.П.Пронін, Л.П. Хренникова, І.М. Яковлєв, А.І.Єфанов. У будинку Струкова організували майстерню, де шили халати, білизну, постільні речі. Працювали в ній дами і дівчата усіх станів міста безкоштовно. Два транспорти з речами відправив комітет до діючої армії.

Усіх поранених розміщали в лазаретах, організованих у богоугодних закладах і приватних будинках – Хренникова, Ващинського, Неймана, Дуриліна. Найбільший лазарет на 348 хворих організували у богоугодних закладах. Купець Микола Миколайович Хренников утримував лазарет безоплатно у своєму будинку. Белявська приготувала для всіх поранених кімнатний одяг, пір'я на подушки, різні вина. Ловягін, Пронін і Жиров передали для лазарету харчі, мідний, залізний і фаянсовий посуд, ікони і лампади.

На цей час прийшлося створення місцевого Товариства Червоного Хреста, який очолював Г.П. Алексєєв, предводитель губернського дворянства. 644 хворих, які поступили до міста, лікувались у лазареті товариства [38, №14].

Потреба у міській лікарні відчувалася досить гостро. 8 січня 1880 р. міська дума, бажаючи відзначити 25-річчя царювання імператора Олександра II, прийняла рішення про заснування лікарні на 10 ліжок і найменування останньої «Олександрівською». Дозвіл отримано 14 червня 1881 р. Лікарню було відкрито в будинку міської богадільні. Улаштування обійшлося місту у 1002 руб.24 коп. (ремонт, пошиття плаття й білизни, одягу для хворих, закупівля меблів, господарчих товарів, фельдшерських і аптекарських приладів).

Хворих почали приймати з 9 липня 1881 р. і до 1 січня 1882 р. поступило до лікарні 64 хворих [40, №8].

Призначалась лікарня для хворих усіх станів і віросповідань, але головний контингент її хворих – чорноробочі і прислуга.

На кінець 1880-х років у Катеринославі працювали 8 лікарняних установ на 643 ліжка. Найбільшою була губернська лікарня з богоугодними закладами. Утримання її обходилось на рік у 85000 крб. Обов'язковими до прийому у лікарню були хворі на сифіліс і душевнохворі. «Они составляют злобу бюджета: для них нет меры и нет границ в размещении, так как настоящий век прогрессивно продуктирует количество тех и других!» – писав місцевий часопис «Степь» у 1885 р.

Міська Олександрівська лікарня ледве вміщала хворих міщан. Завдяки тісноті приміщень, хворим відмовляли у прийомі (лікарня знаходилась у богадільні П. Белявського і його нащадків).

Земська безкоштовна лікарня підтримувалась за рахунок губернського земства, приймала хворих різних станів і слугувала почасти благодійним закладом. Земство сплачувало стаціонарному лікарю 750 крб. на рік і надавало помешкання для лікарні. Бідні люди отримували тут ліки безкоштовно. Крім того, тут проводилось щеплення від віспи.

У 1885 р. до вже існуючих лікарень додалася безкоштовна лікарня катеринославських лікарів, відкрита за ініціативою медичного товариства. Лікарня знаходилась при аптеці товариства, де бідні люди за спеціальними бланками отримували безкоштовно ліки.

Крім громадських і казенних лікувальних закладів, у місті існували приватні лікарні, чотири приватні аптеки і стільки ж аптекарських магазинів. Усіх практикуючих лікарів було 60 осіб. І все це на населення у 35000, яке нараховувало місто на початок 1880-х років.

6. Торгівля

Внутрішня торгівля підтримувалась двома ярмарками – Петропавлівською та Іванівською. Перший розпочинався 29 червня, другий – 26 вересня. Саме під час ярмарок торгове життя міста оживало, в поті чола працювало і веселилось усе місто. Бо ж ярмарок! Про Петропавлівський ярмарок у Катеринославі знала вся Росія, бо він був одним з найзначніших ярмарків з продажу вовни [67, с. 94].

У 1865 р. усього було вироблено вовни 175306 пудів, з яких 120000 пудів продано на місцях, у маєтках, і вивозилася частково до Нікополя, Херсона, Одеси, частково до Ростова-на Дону, а найбільшу кількість, 65000 пудів, до Харкова на Троїцький ярмарок, по р.Дніпро на Пінськ – до Німеччини, Австрії і Франції.

До Катеринослава привезли 55000 пудів.

Покупці вовни розподілялися на два розряди: фабрикантів і торговців, які купували її для перепродажу [67]. Більше од усіх купували фабриканти як російські, так і іноземці. З фабрикантів найбільшу кількість вовни закупали фабриканти з Москви і Санкт-Петербурга. Закордонні і польські купці відправляли вовну через посередництво пана Ульмана до Брод, Москви, Санкт-Петербурга, Пінська, Полтави. Торгівля проводилася оптом і за готівку. Продали вовни у 1865 р. на 902 тис.крб.

В залежності від торгівлі вовною знаходилася і торгівля «красними» та ін. товарами. Бо кожен продавець, отримавши гроші за вовну, тут же закуповував предмети, які потрібні в господарському і панському побуті на довгий час. Цукор, чай, бакалійні товари, взуття – все це купувалося у великій кількості.

Для торгівлі міська дума влаштовувала тимчасові ярмаркові крамниці – ятки з дощок, укриті рогожками. В них продавалися «красні», бакалійні, галантерейні, шкіряні товари, книги, одяг, посуд. Рибою, фарбами, простим взуттям, вином і горілкою торгували з наметів. «Красний» товар привозили з інших міст, зокрема тканини – з фабрики Жерардівської, що біля Варшави. Більш за все купували паперові тканини – ситці, тик, міткаль. Одяг привозили з Вільни, Варшави, але покупців на нього було зовсім мало. Торгівля взуттям йшла краще. Успішно торгували цукром, чаєм, бакалійними і москательними товарами; з привезених на суму у 375000 крб. продано на 180000 крб. Цукру продано 5000 пудів, чаю близько 300 пудів. Торгували чаєм московські купці. Цукор продавали заводи Яхненка, Семиренка, Зборомирського і Черкаського по 8 крб.20 коп., а завод Бобринського по 8 крб.40 коп. за пуд. За відгуками торговців цукор продавали собі у збиток (на 30 коп. дешевше). Але у крамницях, де торгували цукром, також продавали чай, бакалійні і москательні товари, папір для письма, мило, свічки, помаду, духи, які купували разом із цукром: на цих товарах купецтво з лихвою вертало знижку, зроблену на цукрі.

Срібла Фраже було завезено на 20000 крб., а продано на 1500 крб. Золоті та срібні речі із дорогоцінним камінням привозили московські купці (на 200 тис. крб., спродали на 25 тис.крб.).

Головними покупцями великої рогатої худоби були скотопромисловці з Харкова і Чернігова, які купили 500 пар худоби, сплативши 30000 крб. Сіль привозили чумаки – 400 підвод по 60 пудів у кожній. Її купували катеринославські торговці і сільські домогосподарі.

Усього на Петропавлівський ярмарок 1865 р. було привезено товарів на суму 2205000 крб., а спродано на 1273740 крб. [67, с. 101].

Іванівський ярмарок відрізнявся від Петропавлівського тим, що головними покупцями тут були не поміщики, а мешканці міста. Цікаві відомості про Іванівський ярмарок 1865 р. залишив губернський статистичний комітет. Головними торговцями тут були місцеві купці, а також харківські. За багатством і різноманітністю товарів перше місце займали крамниці місцевих купців Бодякова і Єфанова, що торгували панським товаром. Тканини, капелюхи, стрічки, хутро, скло, взуття привозили до міста харківські купці.

За відомостями міської думи на ярмарок привезли товарів на 549345 крб., а спродали на 161865 крб. До міських прибутків надійшло 1244 крб. Більш за все продали хлібного вина, на другому місті – простий глиняний посуд, смола і дьоготь, ікра, балики і риба, галантерея і дамські плаття, взуття, бакалійні товари, хутро, красні товари. Без залишку були спродані 19 бочок (40 відер кожна) солоних слив з Опішні, сало, цибуля, фрукти, мед, сіль, тютюн. Мешканці міста закуповували зерновий хліб, пшеницю, овес, просо, борошно.

Покупців на коней було дуже мало, і лише десята частина їх спродана. Обмін ними, як і завжди, був жвавий: «То и дело лихие наездники – цыгане и потомки лихих Запорожцев – гарцевали на своих тощих кляченках, которые после скачки едва держались на ногах» [67].

У звітах управи щодо ярмарок головне місце відводилося Петропавлівському ярмарку, тому що розміри його оборотів були крупніші і міські збори вищі. Про Іванівський ярмарок згадували завжди в яких-небудь десяти рядках. Це не зовсім справедливо, бо саме Іванівський ярмарок давав місту і його населенню предмети першої необхідності, зимові припаси – хліб, овочі, птицю; усе привезене на ярмарок, як на великому базарі, залишалося в місті. На Петропавлівському ярмарку привізні товари лише проходили через місто в інші міста на фабрики і заводи; міському жителю з них лишалось замало.

З 1875 по 1881 рік загальний оборот Іванівського ярмарку значно зменшився – з 200 до 80 тис.крб. Взагалі, з 1866 р. по 1887 р. привіз і збут товарів на ярмарки зменшився з 2,7 млн. до 275 тис.крб. (привезено) і з 1,2 млн. до 212 тис. крб. (продано). Причому оптовий продаж майже не відбувався. Пояснювалось це тим, що залізниці полегшили торгові відносини місцевого населення з центральними ринками. За рахунок ярмаркової торгівлі почала розвиватись торгівля у крамницях, яка з успіхом замінила першу.

Більша частина купців почала їздити за товаром для своїх магазинів двічі і тричі на рік прямо до столиць, і значення ярмарок зменшилось.

Постійна торгівля міста була двох видів – базарна і магазинна. Базари притягували до себе селян не тільки Катеринославського повіту, але й сусідніх повітів і губерній – Полтавської, Харківської. Напередодні базарних днів – п'ятниці і неділі – по всіх шляхах до Катеринослава тяглися сотні возів з різними продуктами сільської промисловості – хлібом, м'ясом, овочами, фруктами, домашньою птицею, свіжою рибою.

Базарів у місті було кілька, і зосереджувались вони на площах. На Успенській площі, де від заснування міста був привізний базар, було 11 дерев'яних лавок, що належали громаді і віддавались в оренду. У 1861 р. будуються лавки на Сінній площі.

Ще у 1856 р. губернська комісія по будівництву і шляхах дала дозвіл на заснування базару на Великій вулиці з чималою кількістю крамниць [25].

Наприкінці 1860-х рр. починаються роботи по влаштуванню Троїцького базару. 1867 р. дума вирішує питання про придбання місця у Риндовського для розміщення Троїцької базарної площі. Тут будувались дерев'яні крамниці, більшість яких знищила пожежа 1874 р. Після пожежі на засіданні 30 липня 1875 р. дума ухвалює рішення «Про побудову кам'яних крамниць на Троїцькому базарі».

До перебудови базар займав два квартали Троїцької площі – від вул.Казанської до Первозванівської. Міська дума визнала за необхідне знести всі дерев'яні крамниці, розбити квартал на ділянки з розподілом торгівлі по видах.

Після реконструкції базар мав понад 200 крамниць, значна частина яких розташувалася навколо Троїцької церкви. На протилежному від церкви боці проспекту були приватні крамниці, т.з. «Панські ряди», побудовані ще на початку 1860-х років на манер гостиного двору. Вони належали Бабушкіну, Алексеєнку, Єфанову, Джигіту й були надзвичайно красиві, з вогнетривкими коморами. На Троїцькому базарі всі крамниці були об'єднані у ряди. Так, м'ясний ряд мав 11 крамниць, рибний – 11, галантерейний і галантерейно-посудний – 16, мануфактурний – 14, бакалійний – 42, борошняний – 8, залізно-шкіряний – 11, панський – 13. 46 крамниць мали товкучий ряд. Свої крамниці тут мала церква – 13 і приватні торговці: купці і гласні думи Бодяков, Пронін, Зайцев, Мірошниченко, Приходько, Белявський, Пчолкін і Тітельбаум [31].

У 1885 р. перші крамниці були поставлені на Озерній площі. Розвиток міста в західному напрямку відбувався швидко. Залізниця, будівництво заводу сприяли швидкому заселенню цієї частини міста робітниками і службовцями залізниці і заводу. Згодом крамниці перетворилися на базар, який отримав назву «Озерний» і став головною торговельною площею міста [51, 115].

17 травня 1882 р. міська дума приймає рішення про обмеження роботи торгових закладів у недільні і святкові дні від 10 до 14-ї години дня. У вільний час є можливість прогулятися по бульварах і садах, відвідати церкву. Місцевий священик присвятив цій події громадський молебень і промовив слово: «Братья христиане! С общего доброго согласия вы решились воскресные и праздничные дни проводить свято, по-христиански, вдали от шума житейского и благочестивую решимость свою хотите теперь усилить, укрепить и освятить общею молитвою к Богу. Приветствую Вас с сим святым намерением и всеми силами верующего сердца молю Всеблагого Господа о благодатном содействии Его к осуществлению Вашей решимости. Преобильно наградит Вас Бог всеми милостями и щедротами своими, небесными и земными. Это верно и несомненно, аминь» [40, №4].

Незважаючи на постанову, торгівля у ці дні була відкрита майже в усіх крамницях, особливо в єврейських. Десятки протоколів склала поліція за порушення обов'язкової постанови думи, стягувала штрафи, притягала до відповідальності. Але нічого не допомагало: «земне» брало гору над «небесним». Місцева газета писала: «В воскресенье, 2 октября, на Троицком базаре все лавки были открыты до вечера (а не до 2-х часов). Лавка самого Мирошниченко, гласного думы, также. Сам, мол, даю закон, сам могу его и нарушить» [45, №16, 21; 46, №116].

З початком 1870-х років у місті відкриваються торгові будинки. 1871 р. їх заснували купці К. Єфанов і О. Толстіков. У 1880 р. міська дума дає дозвіл на відкриття нащадками купця Луки Семеновича Бабушкіна – сином його Костянтином і онуками Андрієм і Макарієм Бабушкіними компанії для торгівлі хлібом, худобою, вівцями, вовною під фірмою «Торговий дім Л.С.Бабушкіна в Катеринославі» [13; 29].

Купці 2-ї гільдії Парфентьєви відкрили «Торговий дім братів Єлісея і Василя Єгоровичей Парфентьєвих». У 1884 р. відкрились «Торговий дім А.Зільбермана і М. Немировського», «Братів І.і Д. Джигіт». Ілля і Давид Осиповичі Джигіт торгували в місті тютюном та бакалійним товаром. «Торговий дім В.О. Гусєва і

В.І.Заморуєва», заснований у 1886 р., торгував взуттям. Реклама дому пропонувала великий вибір закордонного і варшавського взуття [15].

Для торгівлі цеглою і кахлями заснували «Торговий дім В.М. Приходько і А.І. Рибаков», торгівлю мануфактурним товаром вів «Торговий дім Соломона і Григорія Рабиновичів».

Між вулицями Олександрівською і Казанською вздовж проспекту зводиться Новогостиний ряд з кам'яних двоповерхових будинків. Тут був Віденський магазин і Одеський магазин М.Вахтеля, що пропонував мешканцям міста дамські, чоловічі і дитячі капелюхи найновіших фасонів, опоряджених за паризькими моделями. «Цены весьма дешевые», – сповіщала реклама.

Для задоволення попиту населення в місті працювали: 13 винних погребів, 6 – фруктових, 18 підвалів для зберігання горілки та спирту, 3 горілчані заводи, 12 штофних крамниць, 1 портерна,152 шинки, 8 готелів із ресторанами. Важливе значення мала торгівля міцними напоями, мав місце і таємний продаж горілки для підриву відкупників, але це, як завжди, переслідувалося.

Фрукти привозили з Криму. У фруктових погребах здебільшого торгували греки і караїми, почасти росіяни і євреї. Ціни на фрукти були високі [47, №9].

Кращі виноторговці отримували товар з-за кордону, продавали за помірними цінами і користувалися доброю славою далеко за межами міста. Таким був купець Д.С. Штромберг, виноградні вина якого дістали визнання на сільськогосподарській виставці 1886 р. у Катеринославі. Він вів торгівлю південно-бережними, кримськими, бессарабськими, кавказькими і кахетинськими винами, старими, від 2 до 6 років. «Смею уверить, что все сорта вин будут продаваться мною по самым сходным ценам. За натуральность их ручаюсь», – писав власник фірми, яка існувала з 1860 р. У магазині можна було придбати усі сорти закордонних вин фірм Віль-Турнера, Бауера, Депре, Єлісєєва і Одеського торгового будинку Гессе, а також великий вибір російських шампанських. 26-річне існування фірми заслуговувало на довіру шановної публіки [48, №14].

Катеринослав був головним ринком з торгівлі лісом. Тут існувало 19 лісопилень, які переробляли крупний ліс, що надходив з Білорусії по Дніпру (з Могилевської і Мінської губерній). З Катеринослава ліс розходився сухим шляхом по всьому південному краю. Сплавлявся лоцманами через пороги. Лісопромисловцями були купці Пчолкін, Ловягін та ін.

Закордонні товари місцеві купці отримували через Австрійський кордон і порти Чорного й Азовського морів – Одеський, Маріупольський і Таганрозький. Вина, портер, ром, горілку французьку (коньяк) постачала Європа – Франція, Англія, Німеччина, фрукти – апельсини, лимони, фініки, айву, маслини, горіхи грецькі йшли з Італії, Франції, Туреччини, кава – з Туреччини, Великобританії, Німеччини [66; 67; 68].

7. Початок бурхливого промислового розвитку губернії

Майже до сімдесятих років XIX ст. Катеринославська губернія належала до числа землеробських. Цьому сприяла, з одного боку, значна кількість чорноземів, придатних для ефективного сільського господарства, а з іншого – її географічне положення – перетинання річок Дніпра і Дону (Ростовський повіт) і сусідство з Азовським морем, являли зручні засоби для збуту продуктів землеробства і скотарства за кордон. Незначна кількість населення, відсутність вільних робітників, капіталів і кредиту, а також підприємництва і необхідних технічних знань у торговців і промисловців – не сприяли розвиткові фабрично-заводської промисловості в губернії в ті часи.

Із збільшенням населення губернії збільшується потреба в землі, і пошук інших джерел для свого матеріального забезпечення. Суттєвий вплив на розвиток промисловості, особливо гірничозаводської, мали залізниці, що перетинали губернію у різних напрямках – Донецька, Лозово-Севастопольська, Курсько-Харківсько-Азовська.

Шляхи сполучення благотворно вплинули на всі види господарства і промисловості взагалі. Значно поширились обробка сільськогосподарських продуктів для вивізної торгівлі, що сприяло господарчій активізації населення. Поступово губернія почала перехід від чисто землеробської до землеробсько-промислової. Цьому сприяло відкриття тут мінеральних багатств – кам'яного вугілля, залізної і марганцевої руд.

На сході губернії, у Бахмутському і Слов'яносербському повітах, йшли розробки кам'яного вугілля. У 1870 р. видобування вугілля не перевищувало 15,5 млн.пудів, у 1880 р. – 48 млн., 1888 р. – 88 млн. пудів. Перше місце за розміром видобутку вугілля належало акціонерним товариствам – Новоросійському товариству кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва, французькій акціонерній компанії «Горное и промышленное общество на юге России» і Південно-російському товариству кам'яновугільної промисловості. Усі разом вони видобували 52 млн.пудів. Розробкою вугілля займалися приватні особи, селяни, що мали рудники на своїй землі [70].

Новоросійське товариство було засноване англійцем Джоном Юзом, який з 1869 по 1889 р. вів підприємницьку діяльність на сході губернії – у Донбасі. Народився у 1814 р. в м.Мертир Тідвіл на півдні Уельсу (Англія) в родині інженера-металурга. З 1834 по 1860 рр. працював на металургійних підприємствах Англії. У 1872 р. заснував металургійний завод, що отримав назву Юзівський, а селище, що виникло біля нього, – Юзівка (сучасний Донецьк). Від початку завод мав досить незначне виробництво, причиною чого була низька якість місцевої залізної руди. Початок будівництва заводу Юза дивовижним чином збігся з часом відкриття її покладів на заході губернії О.М. Полем.

О.М. Поль народився у 1832 р. в с.Малоолександрівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Здобув вищу юридичну освіту у Дерптському університеті. Повернувшись до родового маєтку, він займається господарством. Але головною справою його життя стала залізна руда – дослідження й організація її промислового видобутку. У 1881 р., завдяки зусиллям Поля, було створено Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу в Парижі з капіталом у 5 млн. франків, яке почало розробку руди й отримало великі прибутки. О.М. Поль був діячем земства і гласним міської думи. Зібрав велику колекцію археологічних, нумізматичних, етнографічних предметів з історії краю, яка заклала підвалини обласного музею імені О.М.Поля. У 1890 р. він помер і був похований на Севастопольському цвинтарі міста. Завдяки його енергії і великій праці «край ожив, Катеринослав воскрес». Відроджується промисловість краю, місто росте, накопичуються капітали в ньому.

Олександр Миколайович Поль, підприємець, колекціонер, громадський діяч, почесний громадянин міста. Фото 1870-х рр.

Найкраще родовище залізної руди знаходилося на межі Катеринославської і Херсонської губерній, т.з. Криворізьке (південно-західна частина Верхньодніпровського повіту). Руди Криворізького району відзначалися високими якостями – вони вміщали 59-67% заліза, 0,18-0,49 % сірки, 0,03-0,041% фосфору. «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу» спочатку постачало руду заводу Юза, а потім і всьому Донбасу. Використання криворізької руди стимулювало процес її подальшої розробки і розвідки.

Розробку родовищ у 1880-ті роки проводили товариства, які мали в губернії свої чавуноплавильні заводи: Південно-Російське Дніпровське металургійне, Новоросійське і Брянське. У 1885 р. видобування руди становило 12 тис. пудів, у 1888 р. – 6439018 пудів.

З 1886 року в с.Покровському, що в Катеринославському повіті, велась розробка марганцевої руди. За 1886-1887 рр. усього видобули близько 500000 пудів. Значна частина марганцю йшла на металургійні заводи, а лишок – продавали за кордон [70].

Зростаючі металургійне і вугледобувне виробництва потребували розширення залізниць. 1881 р. почалося будівництво Криворізької залізниці (згодом Катерининської), яка відіграла значну роль в економічному розвитку регіону. Прихильником прокладання залізниці через Катеринослав був О.М.Поль.

До побудови постійного мосту через Дніпро у Катеринославі люди перевозилися з одного на другий берег пароплавами, а вантажі й екіпажі – поромами. Щорічно з 20 червня і до кінця жовтня наводився наплавний міст, який на ніч розводився для пропуску барок і плотів. Через непогоду і значну експлуатацію міст часто ламався, надовго ставав на ремонт. Наплавним мостом і переправою через Дніпро опікувалось Правління Х округу шляхів, що в Києві. Взимку рух через Дніпро здійснювався двома доріжками по льоду, визначеними віхами або тичинами. Спочатку переводили коней, а потім екіпажі і людей. У негоду рух припинявся, бувало що по декілька діб стояли підводи і люди на берегах у чеканні переправи. Так, протягом майже століття, ріка була значною перешкодою в економічному житті міста. Тому будівництво постійного мосту через Дніпро в районі міста вважалось вкрай необхідним.

1879 і 1880 рр. пройшли в наполегливих клопотаннях представників міста і губернії перед урядом про дозвіл на будівництво Криворізької залізниці із постійним мостом через р.Дніпро.

Клопотання це увінчалось успіхом лише у 1881 р. Історія цієї справи наступна. Місто і земство Катеринославської губернії ще у 1874 р. клопотали перед урядом про напрямок Донецької залізниці на Катеринослав з побудовою мосту через р.Дніпро. 1875 р. міська дума видала 1300 крб. гласним І.М.Кранцу і В.М.Стадіону на поїздку до Петербурга у міських справах – тобто доручало особисто простежити за рішенням важливого для міста питання. Із своїм завданням вони справилися успішно. 25 квітня 1875 р. вийшло Положення Комітету міністрів, затверджене імператором, про продовження залізниці на захід до р.Дніпро і від Катеринослава через Кривий Ріг до Харківсько-Миколаївської залізниці, причому ця колія була першою у черзі на здійснення.

Але у 1878 р. стало відомо, що питання про напрямок дороги на Катеринослав вирішено не остаточно і у міністерства шляхів є намір про проведення цієї колії з мостом на м.Олександрівськ (тепер Запоріжжя). З огляду на це, міська дума в лютому 1878 р. знову обрала депутацію для відновлення клопотання і підготовки записки щодо цього з викладенням доводів на користь Катеринослава і представленням її у Комітет міністрів. Депутація ця, з незалежних від неї причин, не спромоглася виконати доручення. Між тим, питання про дорогу, як повідомив предводитель губернського дворянства Г.П. Алексєєв, повинно вирішуватись у Петербурзі у перших числах лютого 1879 р. Внаслідок цього депутати від дворянства і земства виїхали до Петербурга – П.А.Струков і Г.П. Алексєєв (вони ж і гласні міської думи) – з доповідною запискою на користь проведення залізниці на Катеринослав.

Міський голова П.В. Кулабухов 19 січня зібрав позачергове засідання думи. Повідомивши про вищезазначене, він запропонував думі приєднатись до депутації, яку спорядило земство для клопотання в затвердженні напрямку дороги на Катеринослав, тобто виконання рішення 1875 р. Він зазначив, що свої депутації вже направили до Петербурга Олександрівськ і Павлоград, не рахуючись з витратами. Підраховано, що прокладка мосту в Катеринославі коштуватиме близько 3 млн.крб., в той же час в Олександрівську – 1 млн.крб., тому урядові вигідніше будувати і залізницю через Олександрівськ. Якщо міст побудують біля Олександрівська, Катеринослав залишиться осторонь, і місто продовжуватиме терпіти незручності від поганої переправи [50, с. 6-20].

Обговорення пропозиції міського голови було бурхливим. Гласні Г. Залюбовський, М.Хренников і М. Ольшевський запропонували підготувати два клопотання: перше – про проведення залізниці на Катеринослав; друге – якщо ця залізниця піде на Олександрівськ, то просити видати місту концесію на будівництво мосту із станцією на правому боці Дніпра.

Пропозицію було прийнято. Депутатами обрали П. Кулабухова, Г. Алексєєва, М. Хренникова, І. Кранца і О.М. Поля. В особисте розпорядження міського голови видали 2747 крб. на витрати депутації. Також дума постановила просити письмово гласного думи П.А.Струкова прийняти на себе труд щодо клопотання по цій справі «где надобность укажет и где он признает более удобным и целесообразным, и во все время пребывания в Петербурге следить за ходом этого дела в тех правительственных учреждениях и у лиц, где окажется нужным» [50, с. 6-10]

Депутація виконала поставлене перед нею завдання – рішення було прийнято на користь міста Катеринослава. 6 лютого 1881 р. Олександр II затвердив Положення Комітету Міністрів про дозвіл споруджувати Криворізьку залізницю з постійним мостом через р.Дніпро в Катеринославі.

У 1881 р. почалося будівництво залізниці, яка мала для краю і міста найважливіше значення. Вже 1882 р. на будівництві працювали 20 тис. робітників. Це, головним чином, селяни з Курської, Калузької, Смоленської, Могилівської, Орловської, Владимирської і Київської губерній.

В травні 1881 р. затверджено проект мосту, а 26 серпня на воду був спущений перший кесон. Проект мосту виконав відомий інженер-мостобудівник М.А. Белелюбський, будував міст інженер В.І. Березін. Найважливіша робота – укладання биків – проведена була майже виключно іноземними фахівцями – італійцями та ін. Тому міст обійшовся на 450 тис. дорожче від другого моста в Європі, що побудовано в Голландії. Під час будівництва зірвався кесон з ланцюгів, учинивши чималий клопіт – його піднімали з дна ріки, що обійшлося у 20 тис.крб. При цьому кілька людей загинуло. Це затримало роботи [32, №23].

17 січня 1884 р. пройшло перше випробування мосту – через нього перевезли 25 вагонів залізної руди пана О. Поля з м.Кривий Ріг. Міст не дав осідання, що засвідчило його чудову якість [32, №23]. З 26 лютого міст відкрився для потягів, а з 14 березня по верхньому ярусу моста дозволили перепускати пішоходів. Тут встановили чавунні поручні, залізні грати, по боках мосту настелили дерев'яні тротуари, а між ними був екіпажний шлях.

17-18 березня поважна комісія з Петербурга провела остаточне випробування мосту, після чого розпочалася передача залізниці і мосту будівельниками – начальнику з їх експлуатації інженеру О.А. Верховцеву.

13 травня міська дума обговорювала питання про урочистості з нагоди відкриття мосту, вокзалу і залізниці, асигнувала тисячу карбованців на обід і народне гуляння в міському саду.

Залізничний вокзал, збудований у 1884 р. Архітектори: О.А.Верховцев, В.В.Зруйнов

Свято відкриття залізниці і мосту проходило 18 травня і розпочалося молебнем преосвященного Феодосія. Державний прапор підняв міністр шляхів К.М. Посьєт – це означало, що залізницю відкрито. Потім почалося окроплення святою водою вокзалу і залізничних будинків, пройшов хресний хід на міст. Міністр і губернатор Долгоруков направилися на другий ярус мосту, вхід до якого перепиняла трикольорова шовкова стрічка. К.Посьєт перерізав стрічку і процесія пішла мостом на лівий берег Дніпра, де на всіх чекав особливий потяг. Учасники процесії поїздом повернулися до вокзалу, їх зустріли вигуками «ура!». Для будівників залізниці в залі третього класу організували сніданок на 300 осіб, а в залі другого класу запропонували закуску запрошеним на відкриття.

К. Посьєт відвідав майстерні, де пригощали робітників залізниці і, піднявши келих з вином, звернувся до них зі словами: «Спасибо, ребята, за вашу работу! Пью за ваше здоровье!» Увечері в міському саду відбулось масове народне гуляння [32, №57].

24 травня інженер та будівельник дороги В. Титов отримав телеграму від міністра: «Убедившись подробным осмотром в отличном исполнении работ под вашим руководством, с особенным удовольствием выражаю вам сердечную признательность за труды, увенчавшиеся полным успехом. Объявите в приказе мою искреннюю благодарность всем вашим помощникам и сотрудникам» [32, №59].

В.А. Титов, начальник будівництва Катерининської залізниці. Фото наприкінці XIX ст.

Нова залізниця отримала назву Катерининська і вже через короткий час стала найбільшою в Росії. А міст, який зараз ми називаємо «Старим», являв одне з величних і витончених споруд інженерного мистецтва XIX ст. За своєю довжиною він був третім в Європі. Першим мостом за довжиною був Олександрівський через Волгу поблизу Сизрані (695,8 сажнів, 13 прольотів), другим – міст через Голландський Діп поблизу Мердика (693 сажні, 14 прольотів). Катеринославський міст мав 15 прольотів і довжину у 593 сажні (Київський – 507 саж., Кременчуцький – 457. Один сажень – 2,13 м) [32, №126].

Полюбуватися на диво-міст приїздили багато хто. Свої враження про нього висловив місцевий журналіст устами московського купця П.Мілушіна, який начебто разом з кумом приїздив до міста на ярмарок 1885 року: «А на станции Нижнеднепровск, ошарашамши по две рюмочки и закусивши оные раками местного произведения, стали мы на заднюю площадку, чтобы, значит, со страхом и трепетом днепровский мост переехать. Ну и мост: от удивления и страха многие даже икать начали. И как это трезвый человек такое выдумать мог? « [108, №2].

Прокладання залізниці з Донбасу до Кривого Рога через Катеринослав і будівництво моста через Дніпро кардинальним чином змінило долю міста. По суті ця подія стала другим народженням Катеринослава.

Серед багатьох справ, які вирішувалися думою у 1885 р., окреме і почесне місце належить справі про продаж Правлінню Брянських заводів землі для будівництва у місті металургійного заводу. Розпочавшись 29 липня, засідання думи тривали майже місяць (як надзвичайні, так і приватні).

Досить довго по місту ходили чутки про те, що 57 десятин міської землі, проданої у 1881 р. О. Полю і французькій компанії для будівництва заводу, перейшли у власність товариства Брянських заводів. Товариство, виходячи з промислово-економічних міркувань, вирішило розширити свою діяльність на півдні і обрало для цього м. Катеринослав. Чутки ці нарешті підтвердилися. 26 липня 1885 р. голова правління товариства Брянських заводів В.І. Чацкін і гірничий інженер М.І. Кузнецов подали до міської управи заяву з проханням продати 120 дес. землі поряд з ділянкою, купленою у Поля, на підставі постанови загальних зборів акціонерів Брянського товариства від 15 травня 1885 р.

Поки управа готувала питання до обговорення на засіданні думи, гласним стало відомо, що у місті виявився конкурент в особі О.К. Алчевського, голови Харківського земельного і торгового банків, який запропонував товариству землю у своєму маєтку (Слов'яносербський повіт) безкоштовно, аби перетягти симпатії товариства до себе і свого маєтку, де й побудувати металургійний завод [51, с. 86].

29 липня гласні зібрались на позачергове засідання. Незважаючи на відпускну літню пору, зійшлися усі, хто був у місті, – 43 особи. У своїй доповіді управа підкреслила: «Цель общества – устройство завода – сама по себе настолько многообещающая, что ценность собственно земли не должна служить препятствием к основанию в Екатеринославе одного из обширнейших центров чугуно-плавильного и рельсо-прокатного дела. Быстрый рост населения, торговли, развитие промыслов, обилие могущих открыться заработков, новые источники дохода для города – вот, по мнению управы, существенное приобретение, выпадающее на долю Екатеринослава» [51, с. 59-60].

Обговорення було недовгим. Вигоди міста були вочевидь. Міський голова Яковлєв поставив питання на голосування. Закритою подачею голосів гласні проголосували: 38 голосів – «за», 5 – «проти» і постановили: продати заводу 120 дес. землі по 200 крб. за десятину. 30 липня голова Правління товариства отримав повідомлення від управи про згоду думи продати землю і залишився у місті для переговорів відносно умов продажу.

Таким чином пропозиція Алчевського, за всієї привабливості, не була прийнята представниками Брянського товариства. І це – новий доказ тверезого погляду товариства на справу розвитку металургії, яка могла бути розвинута і здійснена тільки у Катеринославі, де є багатоводне Дніпро і вузли двох залізничних нервів – Катеринославський і Лозово-Севастопольський. Всіляко вітаючи цей проект, місцева газета писала: «Отныне Екатеринославу предстоит фабрично-заводское и промышленное развитие, какого городу, вне совершения сделки, долго бы не дождаться и которое выдвинет его в разряд лучших городов России...» [108, №9].

У серпні переговори тривали – готувався проект купчої. Товариство обумовило, що 20 дес. землі воно бажає використати для роздачі ділянками робітникам під забудову, влаштування базару, крамниць Ось тут і почались суперечки між гласними, які ледве не розладнали усієї справи. В них яскраво проступило протистояння у думі – інтелігенції і купців. 3 серпня відбулася приватна нарада гласних з представниками товариства про умови договору. Вона закінчилася о першій годині вночі. Усі розійшлися вкрай незадоволені один одним. Представники заводу на другий день зовсім поїхали з міста, не маючи впевненості в успішному завершенні справи. В місті стало досить виразним загальне незадоволення на впертість купецької частини думи, яка бажала поставити свої крамниці біля заводу.4 серпня Чацкін надіслав листа думі з Брянська, що продовжуватиме переговори тільки за умови вищезазначеного.

7 серпня гласні обговорювали цю проблему. М.Ф. Ольшевський у своєму виступі доводив, що поступка містом 20 дес. землі для робітників під заселення у власність аж ніяк не загрожуватиме торгівлі Катеринослава, бо з будівництвом заводу до міста прийдуть декілька тисяч нових мешканців. «Надо же, господа, воспользоваться случаем поднять свой город и двинуть его по пути развития: не вечно же нам сидеть на одном месте и сторониться от доброго начинания, боясь конкуренции», – сказав Ольшевський наприкінці [51, с. 81].

Питання поставили на поіменне голосування. 21 сказали «так», 3 – «проти». Проголосували за продовження переговорів Яковлєв, Толстіков, Добрускін, Залюбовський, Нестелей, Вукашев, Кулабухов, Греков, Кранц, Ольшевський та ін. Проти – Рохлін, Джигіт, Коломієць – усі купці.

19 серпня о восьмій годині вечора в управі відбулася нарада членів управи, комісії по підготовці договору з товариством, гласних думи. Після читання усього проекту купчої, почалось обговорення його по пунктах. По завершенні дума уповноважила управу учинити договір і купчу на вищевикладених підставах і видати Чацкіну копію Журналу Думи, отримавши з нього завдаток 5 тис.крб. Засідання закрили о пів першої вночі. 36 гласних одностайно прийняли проект купчої у сумі 24000 крб. [16; 51, с. 87-101]. 22 серпня документи були підписані і передані Чацкіну. Товариство внесло завдаток і асигнувало на будівництво заводу 300 тис.крб. уже на 1885 р.

Будівництво почалося в листопаді. Доменні печі були побудовані інженером О.М. Гореїновим. Олексій Михайлович Гореїнов (1858-1905) – потомствений дворянин, гірничий інженер, підприємець. Жив у Петербурзі, закінчив гірничий інститут (1881 р.). Служив гірничим інженером по головно-

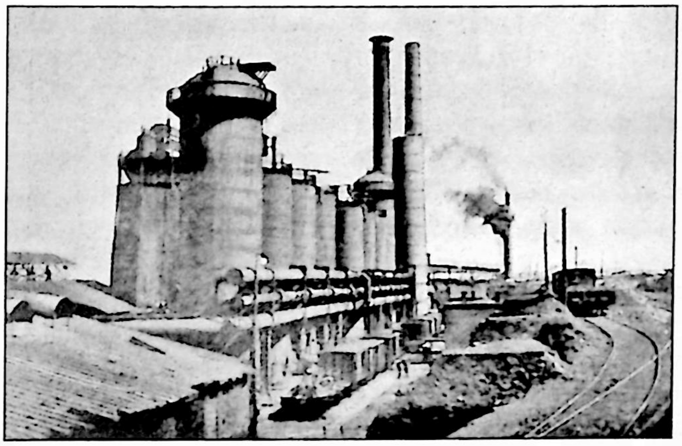

Доменні печі Олександрівського заводу Брянського акціонерного товариства. Фото 1890-х рр.

му гірничому управлінню, працював в акціонерному товаристві Криворізьких залізних руд, Путиловських заводів і Брянських рейкопрокатних залізоробних і механічних заводів [60, с. 261].

Усі доменні печі були зроблені з вогнетривкої цегли за останнім словом технічного прогресу. Колосальні труби і печі заводу, пофарбовані у чорний колір, мали вид баштового панцирника, піднесеного серед великої піщаної площі.

Урочисте відкриття заводу відбулося на другий день святкування 100-річчя міста. Відбувалося це так.

10 травня 1887 р. особливий потяг з вагонів доставив на завод добірну міську публіку. Тут були представники губернської адміністрації, уся міська дума й багато гостей. Майже 500 військових і кілька тисяч людей розташувалися навколо павільйону і доменних печей.

Усі споруди були прикрашені прапорами. О 3-ій годині дня у спеціальному павільйоні голова правління товариства Чацкін прочитав присутнім Височайший дозвіл про назву заводу, що відкрився, «Олександрівським» на честь імператора. Потім єпископ Катеринославський Преосвященний Серапіон вимовив слово і відслужив разом з іншими духовними особами молебень, після якого окропив святою водою всі споруди заводу і власноручно в перший раз розпалив одну з доменних печей.

Через декілька секунд дим з'явився на високих трубах. Для трьох тисяч робітників завод організував обід з досить щедрою випивкою. В особливо прилаштованому павільйоні для запрошених сервірували обід на 270 осіб. Інколи робітники за особистим бажанням качали представників управління заводу, інженерів, представників адміністрації, міста і декотрих громадян, в числі яких був і О.М. Поль.

Обід пройшов надзвичайно жваво, грали два оркестри. О 7-й вечора публіка потягом вернулася до міста [48, №18]. Перший металургійний завод міста було відкрито (тепер металургійний завод ім. Г.І. Петровського).

Звернемося до статистики фабрик і заводів міста.

У 1879 р. у місті було 56 фабрик і заводів з обсягом виробництва 1,7 млн.крб. і кількістю робітників – 597, більшість з яких були зайняті обробкою сільськогосподарської продукції – млини, салотопні, свічні, тютюнові [61].

У 1887 р. у Катеринославі працювали 60 фабрик і заводів із 2030 робітниками і обсягом виробництва у 2,3 млн.крб. Найбільше робітників працювало на єдиному металургійному Брянському заводі – 1229. Ефективними лишались поки що млини (550380 крб.), лісопильні (403000 крб.), цегляно-черепичні (63200 крб.) заводи [61].Через два роки – у 1889 р. кількість фабрик і заводів збільшилась усього на 9, кількість робітників на 800, проте продуктивність їх зросла у два рази, досягши 5,5 млн.крб.

Найбільшу продуктивність виявили 19 заводів, які обробляли корисні копалини, – 3,3 млн.крб. На них працювали 1881 робітник. Значну кількість становили все ж таки підприємства з обробки рослинних продуктів – їх було 33, і вони виробляли продукції на 1,9 млн.крб. [61]. Наступне десятиліття – 1890-1900 рр. – докорінно змінить цю статистику.

8. Культурне життя перших пореформених десятиліть

У 1865 році при населенні міста 22846 жителів учнів нараховувалось 2044 (9% до всього населення). З них в учбових закладах навчались 1349 (з яких 236 – дівчаток) і 695 здобували домашню освіту, яка за своєю дорожнечею була малодоступною. Як правило, це були діти з купецьких родин.

Тоді ж місто нараховувало письменних мешканців 7369 (жінок - 2315). З них освіту мали 5324: 178 чоловіків мали вищу освіту, 538 – середню, 1540 – нижчу і 3068 домашню. Жінок, які навчалися, було 543 чол., і не було жодної, яка б мала вищу освіту [5, с. 215].

Із 1865 р. до 1887 р. кількість учнів становила 3511 (7,3% до всього населення). Порівняно з 1865 роком бачимо незначне зменшення, тобто населення зростало швидше, ніж число учнів.

У 1865 р. в місті було 29 закладів освіти, з яких 23 – приватні (7 жіночих пансіонів і 16 єврейських талмуд-тор). Навчалися в них 895 учнів, викладали і виховували 86 учителів. До цієї цифри треба ще додати 524 учнів духовних закладів – семінарії й училища.

Найстарішим освітнім закладом була чоловіча гімназія. За часи директорства Я.Д. Грахова у 1861 році гімназія переїхала до нового будинку на Соборній площі. Розташування гімназії на горі, на значній відстані від центру міста, було одним з найважчих умов у житті освітнього закладу. Погано побудоване приміщення, до того ж, потребувало щорічного ремонту.

19 листопада 1864 р. міністерство затвердило новий статут гімназій, за яким перевагу було віддано вивченню стародавніх мов. Спочатку ввели в гімназії латинь, а з 1871 р. – грецьку мову. Навчали також російській, французькій або німецькій мові, математиці, історії, географії, фізиці, космографії, малюванню, кресленню, чистописанню. Гімназія отримала статус класичної.

Починалися уроки о 9-й ранку і тривали до 14.30, тобто щоденно по 5 уроків. Співали і займалися гімнастикою тільки ті, хто бажав, після закінчення обов'язкових уроків [58]. Про цей період у житті гімназії згадував її випускник Г.Залюбовський, відомий громадський діяч міста. «Гимназическое время мало оставило во мне приятных воспоминаний. Педагогическая деятельность наших учителей ограничивалась почти исключительно сухим «объяснением» уроков на «следующий раз», да переспрашиваньем в классе заданных на тот день. Дерзкие выходки против иных учителей в классе были не в редкость, нередко в классе летали шарики из хлеба и жевательной бумаги как раз на учительскую кафедру; и тогда всему классу было плохо: запирали на день, на два безвыходно в классе, без всякой пищи (на ночь отпускали) пока кто-то не выдаст смельчака. С последним расправа была коротка: его торжественно высекали среди двора, а затем исключали совсем из гимназии. Созерцать эту поучительную экзекуцию выпустили нарочито все классы, прервав классное ученье» [48, №25].

Після закінчення гімназії лише третина випускників вступала до університетів – Харківського, Одеського, Московського, Св.Володимира у Києві. Більшість йшла на військову службу. У студенти йшли тільки ті, які мріяли про лікарську або вчительську кар'єру.

Гімназисти (зліва направо): Василь Ульман, Едуард Ульман, Олександр Винокуров, Микола Ковалевський, Павло Бабієвський, Василь Батюшков. Фото 1888 р.

У 1862 році Григорій Залюбовський поступив на філологічний факультет Харківського університету. Про зміни, які прийшлися на цей час, коли набирав сили народницький рух, він розповідав наступне: «Синий воротник исчез; народный костюм стал заменять немецкое платье, и на лекции многие студенты ходили в малорусских чумарках и «сивых» шапках. Екатеринославский кружок земляков-студентов был обширнее других частных кружков и почти целиком составлял и особый Екатеринославский малорусский хор. Во время приезда в Екатеринослав, они и здесь держались общестуденческих традиций того времени, ходили чаще всего в малорусской одежде, посещали в ней гулянье в городском саду и были в танцах выдающимися кавалерами. Так было до рокового 1864 года, унесшего все это в глубь историческую, как сладкое воспоминание юношеских дней» [48, с. 241].

У 1872 р. в гімназії навчалися 384 учні, з яких 239 - діти дворян і чиновників, 118 – з міських станів. Через 10 років – у 1882 р. учнів було 458, дітей дворян і чиновників – 205, міських станів – 241 (збільшилося вдвічі). Найбільше число учнів прийшлось на 1883 р. – 511. Починаючи із 1888 р., число учнів значно зменшується, що пояснювалось відкриттям у місті нових навчальних закладів і обмеженням числа учнів з єврейських дітей до 10% (замість 30%) [58].

Для заохочення гімназистів, які відзначилися, в гімназії на видному місці виставляли загальну червону дошку, на яку записували прізвища кращих учнів, а в церковній залі – мармурову дошку з прізвищами тих, хто закінчив курс із золотими медалями. В їх числі був син купця першої гільдії Мартина Алексеєнка – Михайло. Закінчивши гімназію у 1865 р., він навчався у Харківському університеті, де згодом здобув звання професора, а в 1890 р. – став ректором Університету. Відомий учений в галузі фінансового права, він очолював бюджетну комісію III і IV державних дум. У 1914 р. йому надано звання Почесного громадянина міста Катеринослава. Навчалися і закінчили гімназію відомі діячі місцевого самоуправління – Л.Ребінін, З. Ловягін, О.Яворський, Я. Езау (лікарі міста), О.Єгоров, Г.Залюбовський, К. Котов – місцеві літератори, правознавці – М.Ланшин, О. Александров, С. Бродницький та ін.

У гімназії працювали

найкращі педагоги міста. Директором гімназії був випускник Київського університету В.К. Зозулін. Навколо нього згуртувалися викладачі, місцеві педагоги і взагалі освічені люди – Акінфієв, Андрієвський, Невський, Козловський. Щосуботи збиралися вони на літературно-наукові бесіди. З 1864 по 1867 рр. очолював гімназію уродженець губернії М.І. Білий, з 1867 по 1873 рр. – З.В.Коленко, який за спогадами колег завжди підтримував талановитих учнів. Викладачами гімназії у 1870-ті роки були Г.В. Донцов, П.Т. Окулов. Перший викладав історію і географію, був активним діячем Комісії народних читань, гласним міської думи. Петро Тимофійович Окулов залишив у місті по собі добру пам'ять. Випускник Санкт-Петербурзької Академії малярства, він намалював чимало портретів історичних діячів нашого краю, що сьогодні є перлинами збірок художнього й історичного музеїв міста.

За 35 років – із 1865 по 1900 рр. – гімназію закінчили 719 учнів, з яких 49 нагороджені золотими медалями і 24 срібними.

Катеринославське реальне училище відкрито за клопотанням міської думи 28 вересня 1875 р. при підтримці губернатора І.М. Дурново, представників губернського і повітового земства.

«Реальные училища, – записано в Статуті, – имеют целью доставлять учащемуся в них юношеству общее образование, приспособленное к практическим потребностям и к приобретению практических познаний». Для цього тут викладали Закон Божий, російську, німецьку та французьку мови, географію, історію, малювання та нівеліровку, загальнобудівельне мистецтво та ін. [56].

На 1 січня 1887 р. в училищі навчалися 170 дітей з усіх станів губернії. Директором училища з 1883 по 1898 р. працював викладач математики Г.С. Голубовський. Саме він опікувався побудовою будинку училища на проспекті. Гроші на будівництво заповів князь О.Ф. Кудашев (90 тис.крб.). Після смерті князя міська дума 18 січня 1889 р. прийняла постанову про увічнення пам'яті Кудашева зведенням над його могилою пам'ятника, а в залі засідань думи встановили його портрет.

Будівництво розпочали 25 червня 1889 року, в серпні 1891 р. будинок освятили (тепер пр.К. Маркса, 36, ДНУ), а вулицю Підгородню, де колись жив князь, перейменували на Кудашівську [56].

З 1875 по 1900 рр. в училищі навчався 1441 учень, VI-й і VII-й класи закінчили 510. Кращі поступали вчитися до вищих технічних шкіл Петербурга і Москви, у Харківський Технологічний інститут. Більшість йшла працювати на залізниці, на заводи, на різні промислові підприємства, в міські і земські установи. Тут викладали І.Я. Акінфієв, Д.Д. Морев, М.О. Андрієвський, П.Т. Окулов, П.С. Козловський та ін.

До відкриття у місті жіночого училища здобути освіту жінки могли лише у приватних пансіонах, які існували багато років у місті, або здобували т.з.»домашню» освіту. Так училися переважно доньки чиновників, військових та дворян.

Процес створення в місті жіночої гімназії почався у 1859 р., коли мешканець міста колезький радник А.С. Понятовський заповів дворянству свій кам'яний двоповерховий будинок для розміщення в ньому жіночого училища. Губернське дворянство асигнувало на його заснування 31282 крб. і створило Піклувальну раду під головуванням М.Д. Милорадовича. Першою почесною піклувальницею училища була В.П. Котляревська. Урочисте відкриття училища відбулось 30 серпня 1865 року. 26 жовтня 1865 р. за Указом Сенату училище отримало назву «Маріїнське», а 1870 р. перейменоване на гімназію.

З 1874 по 1877 рр. почесною піклувальницею гімназії була Марія Степанівна Кох. За її ініціативою і за сприяння губернського земства і міста зроблено прибудову, що дало можливість відкрити додаткові класи. На різні потреби гімназії М.С.Кох пожертвувала 7524 крб. Гроші йшли на обладнання кабінетів, придбання посібників, книг для бібліотеки, нагороди ученицям. Бажаючи увічнити благодіяння Марії Степанівни, Рада гімназії заснувала стипендію на ім'я М.С. Кох і встановила її портрет у залі гімназії. Після її смерті опікувалася гімназією її донька К.І. Мессарош [55].

Гімназія готувала домашніх вчительок і наставниць. Число бажаючих навчатися в гімназії було набагато більшим, ніж можливість прийняти на навчання: багатьом доводилося відмовляти. У 1866 році тут навчалися 102 учениці, 1876 – 328, 1881 р. – 486. Майже половина учениць були з дворянського і чиновницького стану (48,8%), трохи менше – міських станів (44,8%); духовного стану учениці становили 3,9%, іноземці – 1,8% (на 1881 р.).

Своїх учителів гімназія не мала, викладали тут найкращі вчителі чоловічої гімназії і духовної семінарії. Невелика ціна за навчання, товариство допомоги бідним ученицям, велика кількість як громадських, так і приватних стипендій, добре поставлене навчання – такі були її позитивні якості [55].

Центром громадської просвітницької роботи в місті у пореформені часи, безсумнівно, була Олександра Якимівна Чернова-Риндовська, директорка Маріїнської жіночої гімназії з 1865 по 1905 рр. «Світлий розум і особлива привабливість – ось ті дві риси, які виявлялися в ній так рельєфно й сильно, які мені не доводилося більше зустрічати ра-

Олександра Якимівна Риндовська, педагог, директор Маріїнської жіночої гімназії з 1865 по 1905 рр., Почесна громадянка міста. Фото поч. XX ст.

зом у жодній жінці», – писав про неї викладач гімназії І.Я. Акінфієв [2]. Жити в Катеринославі і не чути про Риндовську вважалося неможливим. Вона помітно виділялася своєю індивідуальністю, різноманітною діяльністю, дивовижною працездатністю. Талановитий педагог, енергійний, здібний організатор, член і секретар різних товариств. До неї приходили як до найдосвідченішої особи за порадою, її, як особу найбільш авторитетну, раніше від інших запрошували вступити до складу правління будь-якої нової організації. В осінні вечори в кабінеті Риндовської зароджувалися ідеї, які реалізовувались у наступні зимові вечори. Так було задумано і блискуче здійснено на практиці створення у 1879 р. Товариства піклування про жіночу освіту. Помічниками Олександри Якимівни стали місцеві діячки С.І. Ковалевська, О.Л. Жичагова, Е.А. Грекова, які також стали його засновницями [63].

Статут товариства розробив молодий учитель гімназії О. Андрієвський. Завдання було нелегким, бо товариство не мало аналогів в імперії. Затверджено Статут 2 жовтня 1870 р., а 21 квітня 1872 р. відбулися перші загальні збори членів товариства. Товариство своєю активною діяльністю привернуло увагу місцевої громади. Серед почесних і дійсних членів Товариства імена 177 найвідоміших мешканців міста, які своїми членськими внесками, а також багаторазовими пожертвами підтримували цей кращий осередок місцевої освіти. Мета товариства – поширення освіти серед жіночого населення міста – здійснилася відкриттям безкоштовної жіночої школи у 1874 р. У перший рік прийняли 88 учениць. У 1887 р. в школі навчалися 279 дівчаток усіх віросповідань та станів. Школа давала загальну освіту, після закінчення учениці поступали вчитися до гімназій, жіночих училищ (духовне) або ставали сільськими вчительками [63].

У 1879 р. Товариство відкрило фабричну жіночу школу, де 53 учениці, здебільшого міщанського стану, навчалися елементарних знань з Закону Божого, російської мови і арифметики.

І за усім цим стояла О.Я. Риндовська – «дивовижна жінка», як казали про неї.

7 грудня 1899 р. відбувся 35-річний ювілей її діяльності.

Просто, хоча спочатку й схвильовано, подякувавши нахилом голови за все, що їй знайшли потрібним зробити в цей день люди, вона сказала: «Усі дякують мені між іншим за любов до учнів, та хіба можна не любити дітей, які складають те покоління, що з'являються на зміну нам у житті? Я не знаю, в чому власне моя особиста заслуга, за яку ви мене дякуєте, якщо в моїй душі закладено, поза моєю волею, так багато любові й співчуття до дітей, як це ви знаходите» [2].

Зачинатель жіночої освіти в Катеринославі О.Я. Риндовська була вшанована званням Почесної громадянки міста.

30 жовтня 1883 р. урочисто відкрили міську жіночу прогімназію в складі двох класів. Ініціатива відкриття належала Піклувальній раді Маріїнської гімназії, яка звернулася до міської думи із пропозицією відшукати кошти для жіночої гімназії. Міська дума на чолі із П.В. Кулабуховим 10 і 11 серпня 1883 р. на своєму засіданні визнала за необхідне відкрити прогімназію і надіслала клопотання до учбового округу. 16 вересня отримано дозвіл на відкриття і утримання коштом міста 4-класної жіночої прогімназії [33].

Першим головою педагогічної ради став В.К.Зозулін, директор чоловічої гімназії, людина освічена, енергійна. Любов до педагогічної справи, якій він присвятив усе своє життя, спонукала його допомогти новому освітньому закладу. Подію відкриття він назвав «багатозначущою для Катеринослава». Звертаючись до учнів, священик Домовський сказав: «Это учебное заведение открыто для вас; сюда вы будете ходить и здесь вас будут учить всему, что полезно и необходимо для вас в жизни. Будьте внимательны и прилежны к наукам. Обогащайте ум ваш познаниями, а сердце правилами веры и благочестия. Этим самым вы оправдаете заботливую надежду, питаемую и родителями, и наставниками, и учредителями этой прогимназии. Тогда жизнь ваша будет счастлива, а Бог и люди будут радоваться о вас» [33, с. 39]. Начальницею прогімназії стала О.І. Вальяно. Почесною піклувальницею обрали Катерину Іванівну Мессарош, яка згодом стала головою і Педагогічної ради.

Число учнів зростало швидко: з 35 учнів у 1883 р. кількість їх збільшилася до 335 на поч. 1890 р. Те, що вона в першу чергу міська, говорив склад учениць за станами – 218 з них були дітьми з міських станів, 117 – з чиновників і дворян (головним чином домовласники міста). 1893 р., завдяки клопотанням К.І. Мессарош і міської думи, прогімназію перетворено на повну гімназію.

З рахунок міста утримувалися народні училища – чоловіче і жіноче.

Директором народних училищ був А.І. Малевінський, викладачами в них, як правило, були випускники вчительських інститутів [109, с. 37-39].

У справі освіти євреї сильно конкурували з православним населенням. Єврейські хедери (початкові школи) становили майже 80 відсотків від загальної кількості освітніх закладів міста. У 23 хедерах і приватних єврейських училищах навчалися 541 чол. (1886 р.) Кошти на утримання надходили з коробочного збору, субсидії і відсотків з капіталу по духовному заповіту потомственого почесного громадянина Мунштейна [61].

На кошти місцевого караїмського товариства утримувалось караїмське училище, засноване у 1878 р. Тут готували дітей до вступу в державні заклади освіти, а головним чином – до занять торгових і промислових. Навчалися тут 15-25 учнів з купецьких і міщанських родин.

Приватні школи пані А. Карбоньєр, Шварц, Овчинникової готували дітей до вступу в середні навчальні заклади, військовий корпус.

Найстарішим навчальним закладом міста була духовна семінарія, де навчалися переважно діти духовенства Катеринославської єпархії. У 1867 році прийнято новий статут духовних семінарій, за яким вони отримали більшу свободу в діях, звільнилися від жорстокої опіки та централізації. Вводилось шестикласне навчання і введено нові предмети – космографія, філософія, тригонометрія.

Утримувалась семінарія за рахунок відсоткових відрахувань з прибутків церков єпархії і допомоги від державної казни: семінаристи навчалися безкоштовно. Після закінчення курсу випускники займали місця парафіяльних священиків.

Дмитро Іванович Яворницький і Сергій Альбертович Бродницький(зліва), голова Комісії народних читань, гласний думи. Фото 1890-х рр.

На початку 1870-х рр., завдяки енергійним клопотанням архієпископа Платона, вдалося добитись від священного Синоду дозволу і коштів на будівництво власного приміщення для семінарії. 31 серпня 1874 р. відбулося його урочисте освячення на проспекті. Серед викладачів семінарії було багато визначних діячів нашого міста – А.С. Понятовський, який подарував на потреби жіночої освіти в місті свій двоповерховий будинок; дослідниками місцевої історії і авторами книг з історії міста і церкви були К.М. Корольков і В.О. Біднов.

У 1887 році у семінарії навчалися 255 учнів. При семінарії існувало Кирило-Мефодіївське товариство для допомоги бідним вихованцям. З 1867 р. відкрили недільну школу, перейменовану у 1885 р. на зразкову [5, с. 200-201].

Жіночим духовним закладом у місті було єпархіальне училище. Ідея заснування училища для дівчат духовного звання належала катеринославському єпископу преосвященному Платону. Відкрилось училище 1 жовтня 1866 р. Прийнято 40 дівчаток. Мета училища – підготовка майбутніх дружин священиків. У 1875 р. училище перетворене на шестикласне і названо «єпархіальним». У 1887 р. в ньому навчалися 267 дівчат [5, с. 202].

Ідея про проведення народних читань знаходила прихильників у катеринославському товаристві. Спроба створити народну аудиторію відноситься до 1882 р. Для винайдення коштів на придбання картин, ліхтаря та інших пристосувань Ф.М. Попов організував ряд публічних лекцій, в яких брали участь М.А. Андрієвський (читав з великим успіхом стародавню літературу), Ф.М.Попов – з астрономії та І. Акінфієв – з біології та вчення І.І. Мечникова. Лекції дали прибутку 150 карбованців і започаткували у Катеринославі Комісію народних читань [2; 69].

Місцем розташування комісії стало приміщення міського училища (тепер пр.К. Маркса, 64). 13 лютого 1883 р. саме тут відкрилася її діяльність на підставі «Правил для устройства чтений в губернских городах», затверджених 24 грудня 1876 р. Першим головою Комісії був В.К. Зозулін.

Спочатку діяльність комісії була складною: у неї не було ані грошей, ані ліхтаря, ані картин, ані книжок. Проте була повна готовність її членів присвятити комісії увесь свій вільний час. Діяльність комісії значно пожвавилася з початком 1890-х рр., зросла кількість її членів: так, у 1892 р. їх було 95, у 1894 р. – 320 чоловік з числа дворян, почесних громадян, купецтва, міщанства, чиновництва, інтелігенції. Головою комісії був С.А. Бродницький – голова Катеринославської повітової земської управи, гласний міської думи, поважний і активний громадський діяч, який мав неабиякі здібності у читанні і віршуванні [64].

У 1894 р. комісія виділилася в самостійну організацію зі своїм статутом, стала юридичною особою і володарем майна – книги для читання, чарівні ліхтарі, картинки на склі, меблі, екрани. Зростали і грошові прибутки – від пожертвувань і діяльності.

За матеріальної підтримки міської думи, повітового земства, правлінь Брянського, Трубопрокатного, Бетонного заводів, грошових пожертв приватних осіб з числа дворянства, купецтва, інтелігенції міста – К.І. Мессарош, М.М. Хренникова, І.І. Тіссена та ін. протягом 1895-1896 р. споруджено будинок Аудиторії Народних читань, освячений 27 жовтня 1896 р. (тепер вул.Плеханова, 42). Відкрили читання лекцією «О чудесном спасении Августейшей семьи 17 октября 1888 г.», прочитаною Г. Донцовим, і лекцією «О механике-самоучке Кулибине» – А.Бродницького. Кількість присутніх на лекціях слухачів у залі була 800 чол. і значно більше слухали лекції стоячи на вулиці, для чого відкрили вікна аудиторії. Народні читання відбувалися тут щосуботи [45].

Будучи губернським містом, Катеринослав мав значення як освітній і науковий центр для населення всієї губернії. Відсутність вищого навчального закладу в місті до кінці XIX ст. позначилася на загальному розвиткові культури міста. Історія зафіксувала створення і діяльність лише двох товариств: Товариства катеринославських лікарів та Катеринославського відділення імператорського Російського технічного товариства.

Перше товариство, назва якого поступово трансформувалась у Медичне, почало діяти 21 вересня 1874 р. Мета товариства – об’єднати лікарів міста для спільного вирішення складних питань з медичної практики і санітарії, а також підтримка лікарів в їх діяльності.

Його головами в різні часи були П.Н. Бойченко, А.І. Рекс, І.І. Бутягін, М.Ф. Лещинський, К.М. Горелейченко, Н.Є. Крендовський, В.Т.Скрильников (секретар). Кожен з них зробив досить вагомий внесок у діяльність товариства. Воно мало вплив на санітарне життя міста й губернії. Члени товариства читали лекції для губернської адміністрації і міської думи, порушували питання про організацію санітарного відділу в місті і спеціальних комісій під час епідемій дифтериту, віспи, скорбуту, тифу. До складу товариства входили фахівці з хірургії, терапії, акушерства, мікроскопії і хімії. У 1880 р. його членами були 90 чоловік. Саме серед членів товариства виникла ідея про необхідність з’їздів земських лікарів і медико-топографічних описів губернії.

13 липня 1883 р. відкрито перший губернський з’їзд земських лікарів, головним питанням якого були заходи проти дифтериту і віспи. На шостому році діяльності товариства воно наблизилося до вивчення місцевості в медичному відношенні. Завдяки цьому з’явилися відомості, які визначили характер захворювань у нашому місті, рівень смертності, його санітарні особливості. Більшість засідань товариства присвячувалися питанням санітарним: про віспощеплення, про постачання місту чистої води, про поганий санітарний стан деяких частин міста, про діяльність санітарної комісії при міській управі [42, №88; 54]. Протоколи своїх засідань, наукові доповіді і повідомлення членів товариства друкувалися в «Екатеринославских губернских ведомостях», а з 1892 р. товариство почало видавати «Записки Екатеринославского медицинского общества». Члени товариства читали публічні лекції для населення, влаштували курси підготовки сестер милосердя і доглядачок, відкрили безкоштовну лікарню для малозабезпечених мешканців міста.

Товариство займалося не тільки науковою, але й практичною громадською роботою.

Сприяти розвитку техніки і технічної промисловості намагалося Катеринославське відділення технічного товариства, створене у січні 1894 р. До відкриття товариства спонукав розвиток фабричної, заводської, а особливо кам’яновугільної промисловості, які потребували розв’язання важливих практичних технічних питань. До його складу входили викладачі навчальних закладів, інженери, техніки та особи інтелігентних професій. У перше десятиріччя свого існування воно не спромоглося розгорнути діяльність досить широко, і лише після відкриття Вищого гірничого училища настав новий активний період в його діяльності [65].

Катеринославський губернський статистичний комітет був офіційною установою, на чолі якої стояв губернатор. Але головна наукова робота комітету припадала на товариша (заступника) голови і секретаря, яким був у 1860-ті роки Іван Васильович Ващинський. Він керував одноденним переписом населення міста у 1865 р., матеріали якого є цінним джерелом з історії міста.

Під редагуванням комітету видавалися «Памятные книжки Екатеринославской губернии» у 1864, 1867, 1875 рр. Авторами статей і матеріалів книжок були члени статистичного комітету, яких було понад 20 чол. Обов’язковими його членами були – губернський предводитель дворянства і повітові предводителі, міський голова, директор училища, ректор духовної семінарії, лікарський інспектор, земські і медичні діячі, вчителі гімназії: М.Д. Мізко, П.Н. Бойченко, І.М. Кранц, граф О.Є.Канкрін, барон М.О. Корф, майор Г.І. Щербаков, П.М. Миклашевський, А.М. Миклашевський, П.А. Струков, Г.П. Алексєєв, А.О. Скальковський, О.М. Поль [66; 67; 68].

Створений у 1849 р. Громадський музей не підтримувався місцевою владою і не набув статусу губернського. Старожитності Громадського музеуму від 1862 року зберігались у приміщенні чоловічої класичної гімназії.

У пореформені часи в краї формуються декілька цікавих приватних колекцій історії і старожитностей. Місцеві дворяни, купці, підприємці збирали і скуповували предмети старовини, формуючи приватні колекції. Це – Г.П. Алексеєв, С.М. Родзянко, К.Л. Бабушкін, В.Я. Левенсон, П.П. Пронін, О.М. Поль.

У вересні 1865 р. священик Зосимович організував у місті виставку картин видатних художників світу – Тіціана, Луки Джордано, Рубенса, Корреджіо, Айвазовського, Веласко, Вільке, Сальватора-Розі та багатьох інших. Він придбав їх у різні часи і частково в якогось заїжджого італійця. Прибутки від виставки призначалися для жіночої школи дівчат духовного звання. Але виставка успіху не мала, незважаючи на те, що проходила під час дворянських виборів і ярмарку, і досить дешеві ціни на квитки – 50 і 25 коп. [42, №34].

Від 1883 р. почалося знайомство Д.І.Яворницького і О.М. Поля, в якому молодий історик знайшов свого однодумця. Колекція старожитностей О. Поля, його унікальна бібліотека з документами запорозького архіву прислужилися Д.І. Яворницькому в його науковій праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888). Із захопленням обидва займалися археологічними розкопками, гроші на проведення яких у Верхньодніпровському повіті О.М. Поль надавав Яворницькому. З свого боку Д. Яворницький допомагав О. Полю у науковій атрибуції пам'яток з його колекції, сприяв поповненню й ознайомленню з нею інших дослідників.

Видатні діячі України листувалися між собою. «Жму вашу руку, дорогой козаче. Бувайте здоровеньки», – такими словами закінчував О.М. Поль свої листи до Д.І. Яворницького у 1880-ті роки.

Перший музей Поль відкрив у своєму будинку в Катеринославі. «Дорогой козаче! Уведомляю Вас, что вчера посетили мой музей три козака: Васильковский, Александров и еще один, по фамилии мне неизвестный», – писав О.М.Поль до Харкова Д. Яворницькому у 1884 р. [59].

1887 р. Поль за допомогою того ж священика Зосимовича влаштував музей в окремому будинку по вул.Поліцейській. У вітринах і на стінах – предмети з археології і козацтва. Славнозвісний Міклухо-Маклай надіслав музею кілька предметів, гідних уваги. «Навряд ли мы ошибемся, если скажем, что Полю первому принадлежит честь организации такого музея в России – так разумно приспособленного к изучению данной губернии или местности», – писав про музей міський секретар М. Владимиров [42, №96].

У 1888 році музей було відкрито. Археологічно-історичний музей розташувався у чотирьох великих кімнатах і складався з таких розділів: кам'яна, бронзова, залізна доба, козацько-запорозький період, автографи та портрети найбільш видатних діячів Новоросії. Опис музею О. Поля залишив І. Шмаков: «Картины, рисунки, планы и фотографии со старинных памятников искусства дополняют коллекцию... В музеуме, между прочим, находится коллекция старинных портретов, автографы деятелей Новороссийского края. Подобных коллекций древностей, принадлежащих частным лицам, очень немного в России». Музей відвідували Д.Яворницький, В. Антонович. «Разнообразие и ценность собрания древностей А.Н. Поля поразила меня, – писав Д.І. Яворницький в «Историческом вестнике» у 1889 р., – ни раньше, ни после я никогда ничего подобного не видел в частных руках».

Після смерті О.Поля (1890 р.) саме Дмитро Іванович уболівав за те, щоби унікальна колекція Поля залишилася в нашому краї. У 1893 р. у Києві був виданий « Каталог коллекции древностей А.Н.Поль в Екатеринославе» (укладач – К.Мельник). Каталог зафіксував лише частину колекції у 4774 предмети. Спочатку колекція зберігалася в губернській управі, а потім її перевезли до помешкання одного з членів Височайше затвердженої опіки над майном О.М. Поля - Г.В. Донцова [105].

Книжкові магазини з'явилися в Катеринославі тільки в середині XIX ст. У 1875 році їх було 3; купця першої гільдії і потомственого почесного громадянина Рейнгольда Петровича Ульмана, титулярного радника Федора Семеновича Голубовського (з 1869 р.) і купця Сої Синайського (з 1873 р.). У приміщенні магазину Р.П. Ульмана висіла табличка «Екатеринославская публичная библиотека». Дійсно, при магазині існувала із 1866 року бібліотека, де за платню видавали книги, газети, журнали для читання. В книгарнях Голубовського і Синайського також відкриті були бібліотеки [68].

При Катеринославському Англійському клубі існувала бібліотека ще від року його відкриття. Користуватися нею могли лише члени клубу або їхні гості і тільки в приміщенні клубу. У 1880-ті роки в клубі стався випадок, про який писала вся місцева преса: один з членів клубу, не встигши перечитати свіжу пресу, забрав газети додому. Коли йому нагадали про те, що треба повернути газети, пройшло вже кілька днів. Газети він повернув, але члени клубу вважали, що новини, про які сповіщала повернута преса, вже застаріли і не мали тієї гостроти, як на день виходу газети. Вони принесли скаргу на свого одноклубника старшинам і потребували за порушення правил клубу вивести його з членів клубу. Старшини таке рішення прийняли, але відповідач звернувся до суду з вимогою відновити його членство. Лише після тривалого судового процесу справа завершилася на користь позивача. З цього випадку можна зробити два висновки. Перший: що, принаймні, члени клубу бажали читати і читали; другий – навіть у такому невеличкому товаристві, як клуб, існували незгоди.

Питання про відкриття міської бібліотеки постало під час підготовки до ювілею міста у 1887 р. і віддзеркалилося на сторінках газети «Екатеринославский юбилейный листок». Протягом двох місяців – квітня і травня, в які видавався листок, з'явилося кілька публікацій щодо відкриття міської публічної бібліотеки: М.Баллін, Г.А.Залюбовський, Д.Гасаненко виступили з підтримкою ініціативи міської думи про заснування бібліотеки [48, №19].

У №21 надрукували розроблений міською думою «Проект Правил Екатеринославской городской публичной библиотеки».

Одразу ж після публікації «Правил» у газеті почали друкувати списки жертвувателів. Таких списків маємо чотири, в них імена 15 мешканців нашого міста, які подарували бібліотеці сотні книжок з художньої літератури, історії, краєзнавства, медицини, церковної історії, безліч підшивок газет і журналів. Так, Г.А. Залюбовський подарував бібліотеці 141 том книг. Чимало книг надійшло від К.М. Королькова, В.Т. Скрильникова, В.А. Чауської, Г.С. Шилова, М.М. Вакуловського, П.В. Подгорацького, С.Г.Фельдштейна та ін. Надійшли книги і від В.П. Ульмана – ті, які залишилися від бібліотеки 1860-х років [48, №25].

Відкрили бібліотеку 14 листопада 1889 року. З промовою на відкритті виступив голова ради бібліотеки Г. Залюбовський. «Бібліотека буде турбуватися перш за все поповненням книгами, рукописами і усякими виданнями, які відносяться до Катеринославської губернії і південної Росії», – зазначив він у виступі.

У 1866 році губернія отримувала 463 примірники періодичних видань із 88 найменувань. Найбільшу кількість – 32 прим. – становили «Сын Отечества», на другому місці – «Московские Ведомости» (28 прим.), потім «Русские Московские Ведомости» (24 прим.), а з професійних видань отримували «Аптекарский журнал», «Биржевые ведомости», «Военный медицинский журнал», «Модный магазин», «Музыкальный свет», «Руский ремесленник», «Судебный вестник», «Учитель» – від одного до 10 примірників.

У 1887 р. кількість примірників періодичних видань, які отримувала Катеринославська губернська поштова контора для мешканців міста, зросла до 2492. Це – газети і журнали російською мовою 165 назв і 26 газет і журналів іноземними мовами. Любили читати журнали «Нива» (291 примірник), «Живописное обозрение» (196 прим.), газету «Свет» (168 прим.), «Одесский вестник» (121 прим.), «Новое время», «Новости», «Южный край» (50 прим.), «Санкт-Петербургские Ведомости», «Сын Отечества», «Сенатские ведомости». Цікавилися журналами «Модный свет», «Новый русский базар», «Вокруг света», «Вестник моды», передплачували спеціальні професійні журнали – медичні, судові, ремісничі, фінансові, військові [5, с. 216-219, 223-229].

До початку 1880-х років становище у газетно-журнальній справі Катеринослава практично нічим не відрізнялося від загальної ситуації у російській провінції і характеризувалось повною відсутністю приватних видань. Інформаційне поле заповнювала офіційна газета місцевої адміністрації «Екатеринославские губернские ведомости». Газета містила постанови губернської влади, казенні і приватні оголошення.

Видавалася газета при губернському Правлінні, мала два відділи – офіційний і неофіційний. Друкувалася газета у невеликій кількості примірників. Виходила у 1860-ті роки один раз на тиждень у вигляді зошитів. З початком реформ у газеті знаходили відображення місцеві події і життя, матеріали з історії краю. «Ведомости» 1890-х років – це серйозна і солідна губернська газета, про яку добре відгукувалися оглядачі столичних журналів. Редактором газети був відомий журналіст Г.І. Шрейдер, перу якого належали цікаві і змістовні статті про життя тогочасного міста.

У 1882 році з'явилася перша приватна літературна і політична газета «Екатеринославский листок», яка проіснувала до 1885 року. Незалежна газета відразу привернула увагу і симпатії громади. Редактором і видавцем її був Олександр Бєляєв, кандидат права, секретар губернського статистичного комітету. У передовій статті першого номера, який вийшов 20 червня, редакція писала: «Это издание мы постараемся сделать необходимым для интеллигентной части нашего общества, в котором существует огромная потребность в газете, описывающей вопросы местной жизни» [46, №1].

Успіх першого номера газети, який вийшов у кількості 88 примірників, перевершив усі сподівання. Того ж дня число передплатників подвоїлося, і в наступні дні, швидко зростаючи, досягла на кінець 1882 р. однієї тисячі. А далі редакція наштовхнулась на загальну злостивість. Співробітники газети О.М.Захаренко, С.С. Станіславський, Л.М. Фрідзель, Г.І.Шрейдер і М.М. Кричевський у своїх досить гострих публікаціях щодо міського самоврядування, облаштування міста, міських справ і діячів міської думи й управи, поліції порушували злободенні питання про життя міста, які декому не подобалися. Спочатку редактора звинуватили у диффамації, а потім вирішили знищити газету, яка у прогресивних колах громадства користувалася шаленим успіхом. У 1884 р. цензуру перенесли в інше місто, і газета перестала виходити. 8 лютого 1884 р. з номера 17 вона відродилася під назвою «Днепр» і користувалася тим же незмінним успіхом. Цікаві передові статті, головним чином з місцевих питань, безліч кореспонденцій, що розлючували місцевих діячів, і в той же час чимало статей, присвячених місцевій етнографії і історії. Їх авторами були Г. Залюбовський, О. Єгоров, І. Манжура, М.Биков, Я. Новицький.

На початку 1885 р. з газетою вирішено було остаточно, хоча й дипломатично, покінчити назавжди. Цензуру перенесли до Москви і в березні 1885 р. газета припинила вихід.

1 липня 1885 року почала виходити щотижнева літературно-громадська газета «Степь». Редактором і видавцем газети офіційно вважався П.В.Биков, але насправді ним був О.І. Єгоров. Випускник Харківського університету, ст.нотаріус окружного суду, він був завзятим краєзнавцем, зібрав велику кількість матеріалів з історії краю, видав ряд брошур під назвою «Екатеринослав» [4].

Міська і губернська хроніка чергувалася на сторінках газети з етнографічними розповідями, протоколами засідань міської думи, іноземними новинами, листами дописувачів і розповідями для дітей. Автори розвідок – І. Калічка (Манжура), Я. Новицький, І. Акінфієв, Гр. Шрейдер, М.Баллін, Д. Яворницький, М. Кропивницький, публіцист С. Крем'янський. Успіху своєї попередниці газета не мала, але її демократична спрямованість викликала шалений опір з боку правлячих кіл – газету в 1886 р. було закрито [109].

Яків Павлович Новицький, український фольклорист, етнограф, історик, педагог. Фото поч. ХХ ст.

У 1887 р. протягом квітня і травня за рішенням міської думи під редакцією міського голови І. Яковлева, а фактично Г.А. Залюбовського і М.М. Владимирова видавався «Екатеринославский Юбилейный Листок». Газета активізувала краєзнавчі дослідження, друкувала цікаві матеріали з історії міста. Їх авторами були мешканці міста, нащадки відомих громадських і культурних діячів. Яскраві спогади на його сторінках залишили І.І. Ловягін, міський голова, Дм. Гасаненко, П. Яненко, С.Г. Чернова, М.Баллін, Г. Залюбовський, О.Молчанова. Свої дописи тут друкували Я.Новицький, І. Манжура, М. Риндовський, А. Кащенко, В. Машуков. До 100-річчя міста М.Владимиров, секретар міської думи і управи, видав збірник документів із коментарями під назвою «Первое столетие г.Екатеринослава. 1787-1887». За браком часу до видання увійшли лише матеріали з історії міста останньої чверті XVIII ст. і дещо XIX ст. – історія освіти і рух населення. Т.ч. здійснити рішення міської думи про написання історії міста за перше сторіччя не вдалося.

На 1880-ті роки прийшлася активна діяльність І.І. Манжури, видатного українського етнографа і поета. Народився 1851 р. в Харкові, в родині чиновника. Вчився у гімназії, Ветеринарному інституті. Манжура сходив Харківську і Катеринославську губернії, збираючи етнографічні матеріали, надруковані у збірнику «Малорусские народные предания и рассказы» під редакцією М.П.Драгоманова. У 1889 р. професор О.О. Потебня видав книжкою його поезії під назвою «Степові думи та співи». Невелика книжечка про людське горе і радість, з особливим співчуттям змальовує долю бездомного й безрідного бурлаки.

Духовну періодичну пресу представляли «Екатеринославские Епархиальные ведомости». Видавались вони при духовній семінарії і виконували свої спеціальні завдання. Заснування і вихід «Ведомостей» пов'язаний з діяльністю єпископа Катеринославського і Таганрогського Феодосія Макаревського. 6 серпня 1871 р. у Кафедральному соборі він відправив перше богослужіння, викликавши симпатію священиків єпархії. Наступного року почали виходити «Екатеринославские Епархиальные ведомости». Перша світська професія Феодосія – викладач історії, і це відбилось на його діяльності. Він написав історичні твори стосовно місцевих церков, ікон. Протягом 1879 – 1881 рр. вийшло двома випусками його дослідження «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии». В праці подано документи, перекази старожилів, статистичні відомості про церкви і приходи губернії, про населені пункти, їх мешканців, власників – описано 336 населених пунктів [110].

Вплив на газетну справу мав і розвиток друкарства. Старіша друкарня належала губернському правлінню, де й друкувалися місцеві «Ведомости». «Юбилейный листок» друкували у купця Я.М. Чаусського, а газету «Степь» – у друкарні М.Я. Павловського, заснованій у 1883 р. У травні 1884 р. відкрилась друкарня «Печатня товарищества С.П. - Яковлева».

Єдиним театральним приміщенням міста залишався будинок Абрама Луцького. Луцький часто їздив до великих міст у пошуках трупи, яка б погодилася грати у Катеринославі, а у 80-ті роки навіть сам набирав театральну трупу, був антрепренером.

Опис театру, дещо критичний, залишив нам В. Єлагін у повісті «Губернский карнавал»: «Театр был такой, каким вообще должен быть провинциальный театр, то есть мал, грязен, тесен, неудобен, везде сквозит и отовсюду дует, всего только две конуры вместо уборных, так что кавалеры должны были одеваться в сыром подвале под театром. Сцена была освещена несколькими стеариновыми огарками, горевшими там и сям, в том числе и в оркестре, где перед пюпитром стояли и сидели невыспавшиеся и невыбритые музыканты с вертлявым капельмейстером в середине.

...Одним только беловодский театр отличался от всех остальных театров в мире: в нем два ряда лож и ни в одной, кроме губернаторской, нет ни стула, ни даже скамейки, чтобы присесть: бравшие ложу должны были присылать в нее свою мебель, если не желали стоять на ногах во все время спектакля» [49].

Усім мешканцям міста пам'ятні були трупи Савіна, Черкесова і Александрова, який нарешті переніс театральну сцену у літній театр, в Шато-де-Флер, що в саду на Озерній площі, а Черкасов давав вистави у колишньому народному театрі на Качельній площі. Таким чином, з'явилося декілька літніх театрів, але зимовий зник, і місто сподівалося знайти підприємливу людину, яка б узялася за побудову театральної сцени, що задовольняла постановкам на ній не тільки водевілів і оперепок, але й великих драматичних п'єс, а також опер та балетів. Не мало місто і постійної драматичної трупи.

Українське слово, українську пісню, красу українського побуту ніс до народу український театр, створений корифеями сцени – братами Тобілевичами, М. Кропивницьким, М. Заньковецькою. Влітку 1876 р. М.Кропивницький виступав у Катеринославі. Тут його і застав царський наказ про заборону «различных сценических представлений на малорусском языке, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам». У своїх спогадах Кропивницький писав: «Тут спіткало нас лихо: виконання всього українського заборонено. У день заборони йшла моя драма «Дай серцю волю». Губернатор І.М. Дурново дозволив нам скінчити виставу. У дивертисменті я заспівав пісню з «Підгорян» – «Поле моє, поле», але не зміг скінчити і розридався».

З початку 1880-х років за клопотанням М.Л.Кропивницького українські вистави були дозволені. Новий український театр М. Кропивницького, який був у ній і режисером, і актором, гастролював у Катеринославі влітку 1885 р. Вистави йшли в театрі Луцького і в Шато-де-Флер.

Гастролі трупи Кропивницького у місті завершились 29 липня виставою на користь бідних м.Катеринослава. Поставлено було «Сватання на Гончарівці». Збір був повний. Викликам не було кінця. Кропивницькому і Садовському були піднесені вінки, а Заньковецькій – розкішні квіти.

У 1890-ті роки в місті проходили вистави товариства малоросійського театру П. Саксаганського. У приміщенні літнього театру виступали артисти М. Заньковецька і П. Саксаганський. Йшли «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Циганка Аза» М. Кропивницького. Відзначаючи великий успіх Заньковецької, «Екатеринославские губернские ведомости» писали: «Бачити і слухати її на сцені – найвища насолода».

Підтримку розвиткові сценічних смаків, любові до сцени серед міського населення здійснювало «Товариство любителів драматичного мистецтва, музики і співів», що існувало в місті з 1870-х років.

Товариство створило і свій аматорський театр. «Малорусский любительский спектакль» – таку назву отримали аматори українського драматичного мистецтва, які 10 січня 1886 р. зіграли вперше виставу за твором Д.К. Недолі «Не спарована пара».

У 1890 р. місцевий підприємець М. Копилов розпочав будівництво постійного театру на розі вул.Фабричної і проспекту.

У пореформений час відбулися кардинальні зміни в економічному, соціальному і культурному житті краю й міста. Це був початковий етап формування індустрії регіону. Наперед виходили галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки – залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна. Скасування кріпосного права, демографічний вибух обумовили появу значної кількості робочої сили. Каталізатором модернізаційних процесів в економіці стало залізничне будівництво, яке стимулювало розвиток кам'яновугільної, металургійної та машинобудівної галузей, міграції робочої сили, інтенсифікації торгівлі.

Розгортання буржуазних реформ, завершення промислового перевороту, суттєво ускладнили соціальну структуру суспільства. До традиційних класів феодального суспільства – дворянства та селянства, виникли нові класи – буржуазія і пролетаріат, дедалі помітну роль почала відігравати інтелігенція. Міське самоврядування поступово ставало силою, яка активно втручалася в розвиток міста, його господарства.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. *Акинфиев И.Я.* Растительность Екатеринослава в конце первого столетия. – Екатеринослав, 1889.
2. *Акинфиев И.Я.* Александра Акимовна Рындовская //Моє Придніпров'я: Календар на 2004 р. – Дніпропетровськ, 2003. – С.121-130.
3. *Барышников М.Н.* Деловой мир России. Историко-биографический справочник. – С.Пб., 1998.
4. *Быков Н.* Воспоминания об А.И.Егорове //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. Вып. X.
5. *Владимиров М.М.* Первое столетие города Екатеринослава. 1787 – 9 мая – 1887. – Катеринослав, 1887.
6. Городовое положение 16 июня 1870 г. //Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1874. – Собр. 2. – Т.45. № 48498. – С.822-839.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-1684, Катеринославська міська управа, оп. 2, спр. 50.
8. ДАДО. – Ф. Р-1684, оп. 2, спр. 447.
9. Там же. Спр. 449.
10. Там же. Спр. 450.
11. Там же. Спр. 451.
12. Там же. Спр. 454.
13. Там же. Спр. 455.
14. Там же. Спр. 457.
15. Там же. Спр. 458.
16. Там же. Спр. 459.
17. Там же. Спр. 460.
18. Там же. Спр. 461.
19. Там же. Спр. 462.
20. ДАДО. – Ф. Р-1684, Катеринославська міська дума, оп. 2, спр. 624.
21. Там же. Спр. 626.
22. Там же. Спр. 627.
23. Там же. Спр. 628.
24. Там же. Спр. 629.
25. Там же. Спр. 623.
26. Там же. Спр. 632.
27. Там же. Спр. 634.
28. Там же. Спр. 635.
29. Там же. Спр. 636.
30. Там же. Спр. 885
31. ДАДО. – План Троицкого базара г. Екатеринослава. – 1880г.
32. Днепр. – Екатеринослав, 1884. № 23-144.
33. Десятилетие 1883 – 1893 гг. Екатеринославской городской женской гимназии. Сост. Г.В. Донцов. – Екатеринослав, 1894.
34. *Достоевский А.М.* Воспоминания. – М., 1999.
35. Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1863. № 4, 14, 20, 41.
36. Там же. 1864. № 30, 39.
37. Там же. 1865. № 9, 24, 25, 41, 43, 50.
38. Там же. 1878. № 11, 14, 29, 100, 104.
39. Там же. 1879. № 31.
40. Там же. 1882. № 1, 8, 41, 49, 101.
41. Там же. 1886. № 102.
42. Там же. 1887. № 3, 34, 37, 51, 88, 96, 99.
43. Там же. 1888. № 14.
44. Там же. 1893. № 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17.
45. Там же. 1896. № 233.
46. Екатеринославский листок. – Екатеринослав, 1882. № 1, 6, 29, 50, 52, 54, 16, 21.
47. Там же. 1883. № 6, 82, 115, 117, 116, 91.
48. Екатеринославский юбилейный листок. Апрель-май. 1887. – Екатеринослав, 1887. № 1 – 25.
49. *Елагин В.Н.* Губернский карнавал //Современник. – СПб, 1859. № VI.
50. Журналы Екатеринославской городской думы за 1879 год. – Екатеринослав, 1879.
51. Там же. 1885 г.
52. Там же. 1888 г.

53. Там же. 1890 г.
54. Записки Екатеринославского медицинского общества. 1895 – 1896 гг. – Екатеринослав, 1896.
55. Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии /Сост. А.А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.
56. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за 25 лет его существования. 1875 – 1900 гг. – Екатеринослав, 1901.
57. *Крутиков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992.
58. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической гимназии. – Екатеринослав, 1908.
59. Лист О.М. Поля до Д.І. Яворницького. Катеринослав – Харків, 20.06.1884 р. //ДІМ. Арх. 18894.
60. *Мозговой В.И., Лященко В.Г.* Там, где было дикое поле...– Донецк, 2001. С.261.
61. Обзоры Екатеринославской губернии. Приложения ко Всеподданнейшим отчетам Екатеринославских губернаторов. 1879 – 1890 гг. – Екатеринослав, 1879 – 1890.
62. Обязательные постановления Екатеринославской городской думы по санитарной части. – Екатеринослав, 1915.
63. Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за 1902 год. – Екатеринослав, 1903.
64. Отчеты о деятельности комиссии по устройству народных чтений в г. Екатеринославе за 1892, 1893, 1894 гг. – Екатеринослав, 1893, 1894.
65. Отчет о деятельности Екатеринославского отделения Императорского Русского Технического общества за 1894 г. – Екатеринослав, 1895.
66. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864.
67. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав, 1867. Ч. II.
68. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав, 1875.
69. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1895 год. – Екатеринослав, 1895.
70. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год. – Екатеринослав, 1901.
71. Почетное гражданство. Законы и разъяснения Сената и Министерств о причислении к сословию почетных граждан, о правах и преимуществах этого сословия /Сост. П.М. Роговин. – СПб., 1914.
72. Расчетная книжка Екатеринославского завода общества Русской железной промышленности. 1903 рік //ДІМ. Арх. 2446.
73. Русский биографический словарь. Т.XVIII. – СПб, 1904.
74. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1287, Міністерство внутрішніх справ. Оп. 30, спр. 258.
75. Там же. Спр. 652.
76. Там же. Спр. 571.
77. Там же. Спр. 954.
78. Там же. Оп. 15. Спр. 572.
79. Там же. Оп. 37. Спр. 2152.
80. Там же. Оп. 40. Спр. 1666.
81. Там же. Оп. 41. Спр. 1260.
82. Там же. Оп. 38. Спр. 1284.
83. Там же. Спр. 1285.
84. Там же. Спр. 1286.
85. Там же. Спр. 1928. ч. I.
86. Там же. Спр. 1233.
87. Там же. Спр. 325.
88. Там же. Спр. 315.
89. Там же. Спр. 324.
90. Там же. Ф. 1293. Техніко-будівельний комітет МВС. Оп. 84. Спр. 50.
91. Там же. Оп. 76. Спр. 191.
92. Там же. Оп. 116. Спр. 44.
93. Там же. Ф. 1343. Департамент герольдії Правлячого Сенату. Оп. 39. Спр. 399.
94. Там же. Спр. 211.
95. Там же. Спр. 2095.
96. Там же. Спр. 6058.
97. Там же. Спр. 604.
98. Там же. Спр. 3116.
99. Там же. Спр. 2421.

100. Там же. Ф. 1284. Господарчий департамент МВС. Оп. 241. Спр. 143.
101. Там же. Спр. 92.
102. Там же. Ф. 733. Оп. 194. Спр. 775. Рада Міністра внутрішніх справ.
103. Там же. Ф. 1149. Т. Х. Спр. 16. Департамент законів Державної Ради.
104. Там же. Ф. 1263. Оп. 1. Спр. 3414.
105. *Синявский А.С.* Александр Николаевич Поль. – Екатеринослав, 1905.
106. Свод постановлений, обязательных для жителей г. Екатеринослава. – Екатеринослав, 1914.
107. Там же. 1900.
108. Степь. – Екатеринослав, 1885.
109. Степь. – Екатеринослав, 1886.
110. *Феодосий (Макаревский)*. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880 – 1881. – Вып. I – II.
111. Шабат-шалом. – Днепропетровск, 2001. № 7.
112. *Штебер Э.* Краткий географический очерк Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1906.
113. *Яворский А.И.* Краткий очерк деятельности Екатеринославской городской санитарной комиссии за 1889 год. – Екатеринослав 1891.
114. *Яворский А.И.* Рождаемость и смертность населения г. Екатеринослава за 1889 г. Санитарно-статистический очерк. – Екатеринослав, 1890.

Глава 2. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ КАТЕРИНОСЛАВА ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ

1. Катеринославські «піквіки»

У середині 50-х рр. XIX ст. катеринославське «суспільство» помітно вирізнялося від міського і навколишнього сільського простолюддя, нараховуючи приблизно одну тисячу осіб. Тодішнє суспільне життя Катеринослава було провінційно вповільненим і спокійним. Приміром, у 1857 р. губернський центр являв собою «суцільно танцювальне місто». Усі дні тижня заповнювались для учасників катеринославського суспільства нескінченними вечірками у різних обивателів, де молодь розважалася танцями до ранку, а літні люди віддавалися грі в карти [6, арк. 59]. Незабаром такий темп і зміст суспільного життя Катеринослава істотно змінився. Порушником традиційного спокою став «Піквікський клуб», започаткований у Катеринославі Миколою Петровичем Балліним.

«Патріарх» катеринославських «піквіків» М.П. Баллін (1829 – 1904 рр.) народився у Санкт-Петербурзі в інтелігентній сім'ї, де шанували книги та знання. Улюблена бабуся Миколи Петровича перечитувала історичні романи, нерідко давала книжки для читання онуку. Його батько був розумною, освіченою, чесною і суворою людиною, не терпів хабарників. Мати теж відзначалась освіченістю, полюбляла французькі романи.

Початки інтелектуального розвитку Миколи Петровича заклав Іринарх Іванович Введенський – перекладач творів письменника Ч.Діккенса, вчитель російської мови. На пам'ять про свого вчителя-наставника М.П. Баллін і заснував «Піквікський клуб», у назві якого прямо відбився вплив «Посмертних записок піквікського клубу» Ч. Діккенса [6, арк. 6, 13].

Микола Баллін вчився у І.І. Введенського лише один рік у підлітковому віці. Проте яскрава постать цього педагога, сина саратовського священика, який у юнацтві втік з бурси і пішки дійшов до Санкт-Петербурга, аби вступити до університету, а потім присвятив себе розвитку освіти й письменству, залишилася на все життя [6, арк. 6].

Улюбленим предметом Миколи Балліна була історія. Він читав історичні твори, починаючи від Плутарха, добре знав російське минуле. Одного разу він зізнався своєму вчителю, що хоче стати «істориком Тацітом» [6, арк. 8, 12].

Наступним етапом формування світогляду М.П. Балліна стало навчання у столичному училищі правознавства, де, завдяки спілкуванню з товаришами, особливо М.Є. Ковалевським, Микола ознайомився з ученням А. Сен-Сімона, Ш.Фур'є, Луї Блана, П.-Ж. Прудона. Неабиякий вплив на Миколу Балліна мали події «весни народів» – революції 1848–1849 рр. У цей час М.П.Баллін та його однодумці захоплювались «Марсельєзою», романтичною поезією Дж. Байрона, А. Міцкевича та ін. [6, арк.19–21].

Разом з друзями Микола Баллін проживав на Васильєвському острові, в особливому приміщенні – фаланстері. Там юні фур'єристи бачили петрашевців – Ф.М.Достоєвського та П.М.Філіппова. Розправа царського режиму над діячами цього гуртка справила на Миколу Балліна «враження дуже глибоке». «Це була суміш, – писав він у мемуарах, – комедіанства, лицемірства, нелюдяності та насильства суспільства над особою» [6, арк. 25, 28].

Закінчивши навесні 1849 р. училище правознавства, М.П. Баллін здобув чин колезького секретаря, оскільки через «ліберальну» поведінку не міг претендувати на чин титулярного радника. У той же час Микола Петрович був уже настільки соціаліст, що навіть відмовився від батьківської спадщини. Спочатку він працював столоначальником карного Департаменту, поєднуючи чиновницьку службу з подальшим самовдосконаленням: багато читав, почав писати, займатися поезією [6, арк. 29–30, 31, 32].

Згодом М.П. Баллін одержав нове призначення на місце губернського стряпчого у Симбірськ. У цьому губернському центрі на Волзі книжковий фонд складався переважно з журналів та класичних романів, а суспільне життя було глибокопровінційним. У симбірський період життя М.П. Баллін обмежувався ліберальними розмовами з товаришами і приятелями, участю у вечірках та службовою діяльністю директора в'язничного комітету [6, арк. 32, 37, 49, 51].

У цій провінції М.П. Баллін організував літературне товариство, де нечисленні місцеві інтелігенти читали й обговорювали твори Дж. Байрона, О.І. Герцена, І. Ґете, А. Міцкевича. Невдовзі симбірський губернатор відправив до столиці донос, обвинувачуючи М.П. Балліна у підтримці «ліберальної партії» [9, с. 119–120].

Наслідком губернаторського доносу став переїзд М.П. Балліна до Санкт-Петербурга, де йому надали місце в Департаменті Міністерства юстиції. У столиці Микола Петрович займався підготовкою проектів різних офіційних листів з викладом дрібних перетворень, що направлялися до вищих чиновників. Утім, ця робота не захоплювала М.П. Балліна, як і перебування у столиці, яку він вважав «чиновницьким містом». Тому Микола Петрович із радістю зустрів нове призначення – на місце стряпчого у Катеринослав [6, арк. 48, 54, 55].

Виїжджаючи на Південь, до Катеринослава, 28-річний Микола Петрович мав цілком сформований світогляд. Він ототожнював себе з людьми, на чолі яких стояв один з ідейних лідерів російського демократичного руху – М.Г.Чернишевський. Безсумнівним людським пріоритетом М.П.Балліна був морально-етичний: «Наша справа одна – правда. Все інше – дурниці». При цьому суспільні інтереси ставилися вище від особистих. Микола Петрович вважав, що власного щастя не може бути, поки у світі є хоча б одна скривджена особа. М.П.Баллін не вірив у суспільство «сучасної брехні» і «сучасного валяння», його правдолюбство розраховане на майбутнє [6, арк. 52].

М.П.Баллін*

Микола Петрович був людиною позитивної суспільної філософії і склав певну теорію, що нагадувала толстовський «непротив злу». Її суть полягала в тому, що «зла немає», а тому опиратися йому нічого. Треба тільки розвивати добро, тобто прагнення. М.П.Баллін вважав, що опиратися злу – все одно, що вести боротьбу з негармонійністю життя. Значно продуктивніше виробити засоби його гармонізації [6, арк. 6].

За своєю вдачею Микола Петрович належав до людей вразливих, напевно й через те, що в ньому текла частина французької крові від діда – генерала російської служби Ляба. Іншими прикметами натури М.П.Балліна були знаттєлюбність, працездатність, критичний розум, прагнення до системності своїх знань, лагідність і незлобливість [6, арк. 2, 3, 5].

Взимку 1857 р. М.П. Баллін без жалю покинув столицю на Неві, яка втомлювала його своєю «мертвою природою». Микола Петрович прагнув пожити на Півдні, де сподівався зустріти нові місця, нових людей. З цікавістю сприймав М.П.Баллін незнайомі для нього українські пейзажі. Проїхавши Харків, Перещепине та Новомосковськ, Микола Петрович прибув до місця призначення – Катеринослава. Сталось це 16 червня 1857 р. [6, арк. 55, 59].

Напевно, місто на Дніпрі сподобалося М.П.Балліну. Не останню роль у цьому зіграло й те, що одразу ж визначилося його службове становище, яке було значно вигіднішим, ніж у Симбірську. За згадками Миколи Петровича, у волзькому місті була «якась кріпосна залежність», а в Катеринославі «більш серйозно дотримувалася якась законність». Трирічне перебування в Катеринославі поклало початок найбільш дійового етапу життя цього громадського діяча, що тривав упродовж двадцяти років [6, арк. 55, 58].

Попервах Микола Петрович мешкав разом із губернським стряпчим С.П. Демосто, який вирізнявся музичною, артистичною вдачею, а також неповторною зовнішністю, за що здобув прізвисько Квазімодо. Невдовзі М.П.Баллін зажадав тиші й оселився спочатку один, а згодом – з учителем місцевої гімназії М. Аніскевичем. Їхня квартира розташовувалася на верхньому поверсі будинку і включала дві великі світлі кімнати, що розділялися широким і довгим коридором. Краєвид із великих круглих вікон був чудовий. Нова квартира сподобалася М.П. Балліну. В цій оселі він писав, читав, познайомився з В.М. Єлагіним та М.М. Стопановським, які стали його однодумцями [6, арк. 63].

Володимир Миколайович Єлагін (1831 – 1863 рр.) був одним з найвизначніших катеринославських «піквіків» і найближчим другом М.П.Балліна. Його батько належав до збіднілого російського дворянства, який, хоч і був головою Тульської цивільної палати, та не мав ані гроша. Втім, Володимир Миколайович здобув гарну освіту в Московському університеті за спеціальностями юридичного і медичного факультетів. Із університету він вступив до військової академії, але не завершив навчання і відбув до театру воєнних дій Кримської війни. Під час одного бою В.М. Єлагіну контузило голову, внаслідок чого він був відправлений на лікування до Катеринослава.

Випадково опинившись у місті на Дніпрі, В.М. Єлагін назавжди пов'язав з ним свою долю. Це був ще досить молодий чоловік (до 30-ти років), який виділявся передовими поглядами, безкомпромісністю, навіть жовчністю щодо місцевої бюрократії. Ці прикмети вдачі, помножені на літературну обдарованість, висунули його в ряд найвидатніших письменників і суспільних діячів викривальницького періоду [6, арк. 66, 74; 15, арк. 44].

---

* Фото діячів суспільного руху XIX ст. у главі наводяться з колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького

Третім діячем, котрий входив до ядра катеринославських «піквіків», став Михайло Михайлович Стопановський (1828–1877 рр). Це син місцевого лікаря, який лікував майже всі хвороби капустою і зміг «від операцій за рекрутчини» «збити капітальчик». Михайло Стопановський-молодший ідейно розійшовся з батьком і став літератором-викривальником [15, арк. 43]. М.М. Стопановський був, безсумнівно, оригінальною людиною. Він писав вірші і, випустивши у світ невеликий збірничок з обкладинкою канареєчного кольору з величезними літерами М. С., дарував своє творіння знайомим і незнайомим катеринославцям [15, арк. 42]. Він був гострий на язик, вигадник, хоча й не позбавлений дріб’язковості й нещирості [6, арк. 74].

М.М. Стопановський познайомив М.П. Балліна та В.М. Єлагіна з Ігнатієм Барановським. Це був вельми люб’язний, послужливий поляк, пристрасно відданий польській ідеї. Ігнатій Барановський, Микола Баллін та Михайло Стопановський здружилися і майже завжди ходили разом, а невдовзі дістали у місті звання викривальників [6, арк. 65; 15, арк. 42].

Гурток М.П. Балліна та його друзів поповнили й деякі вчителі місцевої гімназії. Це, зокрема, вчитель законодавства гімназії І.С. Косенко, який відзначався, насамперед, обізнаністю, доброзичливістю і винятковою чесністю. Він був молодим, хоч уже й повним за статурою чоловіком, з мовчазною і «наполегливо впертою» вдачею [6, арк. 65]. До М.П. Балліна заходив й учитель російської мови Солнцев, котрий пишався своїм знайомим – письменником Г.П.Данилевським, який тоді приїздив у Катеринослав. Солнцев належав до розумних людей, хоча й не вирізнявся особливою щирістю та ідейною близькістю стосунків. До цього кола примикав ще один гімназичний учитель – Щербаков, хоча й характеризувався цілковитою доброзичливістю [6, арк. 66]. Через В.М. Єлагіна до гуртка приєднався лікар Стрельцов, незважаючи на свою молодість, дуже серйозна людина, яка здобула репутацію кращого медика Катеринослава [6, арк. 67].

Квартира М.П. Балліна швидко стала місцем постійних сходин вказаних молодих людей, які започаткували Товариство самовдосконалення. Його учасники звернули увагу на те, що їм бракує книжок і достатніх знань узагалі. Тому було вирішено систематично займатися самовдосконаленням, а на щотижневих зібраннях доповідати в реферативній формі про прочитане [6, арк. 63, 65].

Незабаром Товариство самовдосконалення перетворилось на справжнє літературне товариство – «Піквікський клуб». Тепер його учасники вже не обмежувались рефератами, а й читали написане ними впродовж тижня, обговорювали свої дописи та ділилися задумами на майбутнє [6, арк. 70]. Катеринославський «Піквікський клуб» був виявом громадсько-політичної активності в російському суспільстві періоду першого демократичного натиску на царизм. Як згадував М.П. Баллін, «з кінця п’ятдесятих років молодіжне життя в губернських і навіть частково в повітових містах розігрувалось. Почалась весна «викривань», утворились різні товариства «самовдосконалення», літературні «клуби», студентські гуртки» [2, арк. 1].

Світоглядні засади учасників катеринославського «Піквікського клубу» відбились у програмно-статутному документі – «Закони піквіків», що дійшов до нас у російськомовному рукописі. У ньому в десяти пунктах стисло віддзеркалювались ідейні та організаційні принципи діяльності цього суспільного товариства. Згадана пам’ятка засвідчує досить демократичну внутрішню структуру організації «Піквікського клубу», в межах якого виділявся лише «головний піквік», або «патріарх», який мав об’єднати всіх «піквіків» «вірою у доброчесність». «Піквіки» цінували високі морально-етичні якості. Тому «патріарх» товариства мусив бути богобоязливим, лагідним, миролюбним та нетерпимим до зла. Таким же критеріям мали відповідати всі учасники клубу. «Закони піквіків» декларували такі принципи «піквіків», як гласність, правдолюбство, віра у доброчесність, нетерпимість до зла й бездіяльності.

«Піквікський клуб» був об’єднанням однодумців, «братів за переконаннями». Особлива роль у їхній світоглядній системі відводилась просвітництву, знанням, що розглядалися як запорука поступу. Головною формою діяльності учасників клубу були щодекадні сходини, де «піквіки» мали працювати на загальне благо і відпочивати. «Закони піквіків» відстоювали ліберальні життєві цінності учасників товариства. У них йшлося про любов до поезії, вина, жінок і природи, що свідчить про прихильність «піквіків» до здорового, повноцінного способу життя і про їхнє заперечення пуританства і святеництва. В «Законах», відбилося найщиріше, шанобливе ставлення «піквіків» до людей, природи, суспільства, яким ці діячі зичили добра, краси і прогресу [48, арк. 3–3 зв.]. Отже, аналіз програмно-організаційного документа катеринославських «піквіків» доводить, що у їхньому світогляді перемежовувалися гуманістичні, просвітницькі, демократичні, ліберальні та християнські цінності.

Саме на цьому ідейному ґрунті зросла «піквікська» опозиційність, що знайшла вияв, насамперед, у викривальній літературній діяльності. «Патріарх» піквіків М.П. Баллін з часом згадував: «Ми всі були згодні, що насамперед необхідна провінційна викривальна література, тому що викривальна література не провінційна – метафізична; вивчати й викривати можна тільки конкретності» [3, арк. 1].

Катеринославські «піквіки» щотижня читали й обговорювали літературні твори, а деякі з них (М.П. Баллін, В.М. Єлагін, М.М. Стопановський) самі неодноразово виступали зі своїми творами на сторінках демократичної преси [8, с. 301]. Найбільшим авторитетом серед катеринославських «піквіків» користувався відомий російський письменник М.Є. Салтиков-Щедрін, якого М.П. Баллін називав «першою людиною в усій Росії». «Піквіки» дуже шанували М.Є.Салтикова-Щедріна та провінційну викривальну літературу [4, арк. 3, 4].

Не випадково, з самого початку літературне товариство катеринославських «піквіків» прийняло бік викривального напрямку в прозі і, по суті, стало опозиційним до тодішніх порядків. Заснування «Піквікського клубу» практично збіглося з початком написання великого викривального роману Володимира Єлагіна «Откупное дело». У цьому талановито задуманому художньому полотні буття зовсім немає вигаданих героїв. Дійовими особами стали реальні персонажі катеринославського життя: місцеві владоможці-адміністратори, дворянські аристократи-кріпосники, лицемірні представники педагогічного світу тощо.

Використовуючи вигадані імена, письменник-викривач ретельно оповів про доктора Сципіонова (директор катеринославської гімназії Я.Д. Грахов), який однією рукою писав статті з археології, а іншою із задоволенням рахував удари різок по спинах своїх учнів. Не менш сатирично колоритними вийшли постаті відкупщика Щипакова (в дійсності Щербатов), обрусілого француза Шарля (К.О. Компер) та ін. Висміюючи представників катеринославського «світу», В.М. Єлагін із цензурних міркувань свідомо ідеалізував катеринославського губернатора О.К. Сіверса та слідчого [9, с. 125].

Роман «Откупное дело» друкувався на сторінках санкт-петербурзького демократичного часопису М. Г. Чернишевського «Современник». Його публікація стала справжньою сенсацією в катеринославському суспільстві, адже кожен персонаж був швидко впізнаний. Книжки «Современника» читалисяназахват, а передплатні примірники траплялося безслідно зникали на пошті. Дехто з катеринославців навіть переписував популярний роман і розповсюджував у рукописних списках. Нерідко читачі приходили прямо на квартиру В.М. Єлагіна, прохаючи письменника дати твір на короткий час або хоча б дозволити прочитати роман у помешканні автора [15, арк. 45].

Читацький успіх роману, а також гонорар у 500 крб., надісланий В.М. Єлагіну за «Откупное дело» М.О. Некрасовим, окрилили Володимира Миколайовича та інших «піквіків» [9, с. 125]. На цій хвилі ентузіазму М.П. Баллін висунув ідею написання нового роману – «Губернский карнавал», що став би продовженням «Откупного дела». Володимир Єлагін швидко взявся за справу, тим більше, що його читачі, під впливом прочитаного у попередньому романі, почали надсилати автору нові матеріали, які відкривали завісу над таємницями катеринославського життя. Дехто прагнув зустрітися з письменником-викривачем, аби додати інші подробиці стосовно діяльності виписаних у творі персонажів. М.П. Баллін згадував, що ефект від «Откупного дела» «був приголомшливий і надзвичайний» [6, арк. 71].

«Губернский карнавал» вийшов ще більш гостро сатиричним. Згодом М.П. Баллін відмічав, що в цьому романі В.М. Єлагін «шмагав суспільство по лицю що є сил, навіть зі злобою» [6, арк. 70–71]. Хоча в «Губернском карнавале» бич сатири торкнувся персони губернатора значно слабше порівняно з іншими персонажами, В. М.Єлагіну не пробачили його викривальної спрямованості. О.К. Сіверс поквапився з необхідними заходами, і «Современник» устиг надрукувати тільки дві перші частини роману, а третю, за влучними словами сучасника подій П. В. Бикова, «цензура повидзьобувала» [15, арк. 45].

Перу катеринославського «піквіка» В.М.Єлагіна належить велика повість «Важное мертвое тело», що вийшла у світ в одеському «Новороссийском сборнике». У творі майстерно представлено постать типового станового, який послужив матеріалом для окремого нарису під назвою «Флор Иванович». Викривальна літературна діяльність В.М. Єлагіна знайшла продовження в оповіданні «Подряд» [15, арк. 46].

Заслуга В.М. Єлагіна в тому, що цей діяч «Піквікського клубу» започаткував у Катеринославі викривальну літературу, яка в той період стала головним проявом опозиційності у нашому краї. Попри тимчасове демократичне піднесення в країні, ця діяльність передбачала неабияку громадянську мужність, чітку суспільну позицію. Сатиричні твори В.М. Єлагіна прямо зачіпали навіть перших осіб губернської адміністрації, адже автор лиш злегка змінював прізвища і змальовував своїх літературних героїв цілком реалістично. Приміром, катеринославський губернатор граф О.К. Сіверс, який, до речі, оцінювався сучасниками як дуже досвідчений адміністратор, постав «графом Бородавкіним» (через велику бородавку на симпатичному обличчі). Віце-губернатор, статський радник М.М. Большев, у минулому моряк, а тепер уже літній чоловік, став прототипом єлагінського «Меньшева». Дійсний статський радник, губернський предводитель дворянства А.М. Міклашевський, за В.М. Єлагіним, став «Боклашевським» [17, с. 277, 278, 282].

А.М. Достоєвський – брат великого російського письменника Ф.М. Достоєвського, який у 1860 – 1865 рр. проживав у Катеринославі і став активним читачем єлагінських творів, згодом зауважував, що до всіх них дуже підійшов би епіграф, наведений у комедії М.В. Гоголя «Ревизор»: «На зеркало неча пенять, коли рожа крива». Усі літературні герої В.М. Єлагіна, за словами А.Ф.Достоєвського, були «дзеркально-подібні оригіналам» [17, с. 77].

Викривальний літературний напрямок виявився у творчості іншого відомого катеринославського «піквіка» – Михайла Стопановського. Наприкінці 1850-х рр. цей діяч налагодив співробітництво з санкт-петербурзьким журналом «Искра», редагованим В.С. Курочкіним. У своїх статтях із життя міста «Грязеславля» Михайло Михайлович гостро викривав губернатора О.К. Сіверса та його сподвижників, художньо змальовуючи їх під іменами Надеждіна, Чичихіна, Рилобейщикова та ін. [15, арк. 43].

У 1858 – 1859 рр. М.М. Стопановський написав роман «Обличители», видрукуваний у журналі «Отечественные записки» [6 арк. 70]. Твір мав автобіографічний характер і тому не позбавлений суб’єктивності. Це особливо помітно в постаті Хрєнковського, виписаного з любов’ю. Ще б пак, під іменем цього персонажу приховувався сам автор. Поряд були подані образи його друзів – катеринославських прогресистів – Колесникова (М.П. Баллін) й Баскакова (В.М.Єлагін) [6, арк. 70; 9, с. 124].

Як бачимо, катеринославські «піквіки» активно співробітничали з найпопулярнішими виданнями легальної російської преси демократичного напряму. Їхні літературні праці друкували журнали «Современник», «Отечественные записки», «Искра», «Русское слово», газети «Московские ведомости», «Одесские ведомости», «Новороссийский литературный сборник», інші центральні та місцеві видання [9, с. 24].

Літературна діяльність об’єднувала у лавах «піквікського клубу» людей з різними поглядами. М.П. Баллін відзначав у спогадах наявність серед «піквіків» як «крайніх правих», так і «крайніх лівих». Стосовно програмних або тактичних принципів «піквіків», то М.П. Баллін не бачив принципової різниці між «правими» і «лівими». «Рецепти, пропоновані і правими, і лівими, – писав «патріарх» «піквіків» у спогадах, – суттєво однакові; праві пропонують упокорення і застій, ліві гниття і смерть» [4, арк. 5 зв. – 6]. Це дає підстави вважати, що диференціація «піквіків» не набула чітких організаційних та ідейних форм.

Однак М. П. Баллін неодноразово виділяв ядро «справжніх піквіків». Зокрема, він підкреслював: «У нашому піквікському клубі, що мав за мету викриття, тобто суб’єктивне вивчення місцевого життя, було всього троє справжніх піквіків...» [5, арк. 2]. Безумовно, до цих діячів належав сам М.П.Баллін, а також його найближчі однодумці В.М. Єлагін та М.М. Стопановський. «Справжні піквіки» задавали тон у викривальній діяльності. Причому вважали обов’язком робити щотижневі публічні звіти про свою роботу. Окрім цього, вони щиро сповідувались один одному. «Справжні піквіки» ототожнювали себе з «хорошими людьми», які вірили в необхідність викриття і самовдосконалення, хоча розуміли їх по-різному. Втім, головне, що всі вони були готові «допомагати спільній справі, тобто справі свободи і любові – взагалі» [2, арк. 6].

Навколо «справжніх піквіків» групувалися кілька десятків осіб різних звань і занять, які ділилися на «простих піквіків» і «співчуваючих». Представники першої із цих категорій робили звіти про доручення, які виконувались самостійно. «Співчуваючі» здійснювали доручення, як правило, під наглядом «справжніх» або «простих» «піквіків». Утім і вони інколи робили повідомлення на засіданнях «Піквікського клубу» [2, арк. 2 зв.].

Близькими до засновників «Піквікського клубу», яких, напевно, можна вважати «простими піквіками», були такі діячі, як друкар П. Чеховський, губернський стряпчий Шемякін, учитель І.С. Косенко, студент Ю.О. Романов, поміщики Кудрявцев і О.М. Поль, учений-садівник Катеринославського саду Вільєгорський, лікарі Пчолкін і Цеткін та ін. На зібраннях «піквіків» бували й катеринославські гімназисти, яких, скоріш за все, слід залучити до категорії «співчуваючих» [6, арк. 72].

Якщо «справжні піквіки» займалися безпосередньою літературною викривальною діяльністю, то «прості» часто виконували репортерські функції. Будучи «своїми» у певних колах катеринославського суспільства, вони постачали звідти достовірну інформацію, що ставала фактичним підґрунтям для літературних творів «піквіків». Так, М.П.Баллін мав репортерів у найвищому чиновницькому світі губернського рівня, В.М.Єлагін – серед поліцейських чинів, службовців з акцизів та в інших відомствах, а М.М.Стопановський – здебільшого у середовищі дрібного чиновництва. Кращими «піквіками»-репортерами вважалися І.Барановський, доктор Цеткін, друкар П.Чеховський, адвокат Рейх [6, арк. 75].

Засновники «Піквікського клубу» залучали до літературно-викривальної діяльності здібну молодь. Так, М.М. Стопановський вплинув на молодого П.В. Бикова, який написав декілька епіграм до портретів місцевих тузів чиновницького світу. Невдовзі цей доробок було опубліковано Михайлом Михайловичем в «Искре», а сам автор познайомився з В.М. Єлагіним, В.С.Курочкіним [15, арк. 43–44].

Серед учасників «Піквікського клубу» було чимало талановитих, неординарних людей. До їх числа, безсумнівно, належав молодий поміщик Олександр Миколайович Поль (1829 – 1890 рр.). Напевно, «Піквікський клуб» привернув його увагу, передусім, своєю просвітницькою діяльністю. Адже в той час він уже ґрунтовно займався вивченням історії Придніпров'я: оглядав могили, городища, урочища. У мемуарах М.П. Балліна зазначалося, що О.М. Поль «був, безперечно, піквік, хоча і не бачив особливої користі у викритті і вважав необхідним не суб'єктивне вивчення, а об'єктивне».

На думку М.П. Балліна, за своїм світоглядом Олександр Миколайович був меншим ідеалістом, ніж «піквіки», але останні вплинули на нього і обумовили, до певної міри, його наступну діяльність. «Піквіки», за словами мемуариста, переконали О.М. Поля «працювати на користь суспільства», зробили для нього цю працю сенсом життя. Приміром, Олександра Миколайовича зацікавив задум «піквіків» започаткувати катеринославський журнал «Новороссийская летопись». М.П. Баллін припускав можливість того, що саме ця ідея надихнула О.М. Поля облаштувати згодом свій історичний музей, підтримувала його енергію у справі організації розробки запасів криворізької залізної руди тощо [6, арк. 97, 98].

О.М. Поль належав до поміркованого, ліберально-демократичного крила «піквіків». Щодо цього В.М. Єлагін, один з представників останніх, висловлював думку О.М. Полю: «Ви не піквік, але будете дуже корисним піквікам. Піквіки діють натиском, а ви того ж досягаєте послідовністю». На це О.М. Поль стверджував: "Я – малорос» [8, с. 300]. Говорити так в Олександра Миколайовича були підстави, адже його рід був німецько-український. Якщо дід О.М. Поля – німецький дворянин, уродженець острова Езель, то бабуся – українка зі славного козацького роду Полуботків. Остання обставина обумовила стійкий інтерес Олександра Миколайовича до козацького минулого, що виявлявся вже в дитячі роки. У подальшому любов до рідного краю розвинулася в О.М.Поля під впливом педагогів-патріотів Полтавської гімназії. «Навіть за зовнішнім своїм виглядом, – писав про Олександра Миколайовича катеринославський педагог, учений і громадський діяч А.С.Синявський, – він скоріше був також сином південноруського народу, ніж нащадком німецького лицаря! Смуглявий, худорлявий, з чорними журливо задумливими очима, з великими малоруськими вусами, з мовою з сильним південноруським акцентом, усією своєю іннервацією він походив на нащадка козацького роду, з якого по матері й походив» [105, 74–75].

Закінчивши Дерптський університет у 1854р., О.М. Поль повернувся в рідні місця. Хоча за освітою він був природознавцем, його справжнім покликанням, навіть пристрастю, стали історія та археологія. «Закінчив я курс, повернувся в рідні степи, - розповідав Олександр Миколайович А.С.Синявському, – взяв паличку і пішов пішки оглядати могили, городища і урочища» [105, с. 75]. Закоханість О.М.Поля у рідну українську природу, минуле, старожитності, усвідомлення ним своїх «малоросійських» етнічних коренів не розвинулися у більш чітку світоглядну систему українського спрямування. Напевно, це можна пояснити і п'ятирічним перебуванням у далекій Прибалтиці під час здобуття університетської освіти, і російським духом суспільної та інтелектуальної атмосфери в тодішньому Катеринославі. «Піквіки», виховані на російській освіті та культурі, просто не могли ініціювати якихось українських починань. У другій половині 1850-х рр. український національний рух у Наддніпрянщині тільки започатковувався і ще не поширився на Катеринославщину. Прикметно, що М.П. Баллін згодом відзначав, що «звичаї» піквіків нічого не мали спільного з громадськими. Ми навіть по-малоруськи не знали» [5, арк. 2].

«Піквікський клуб» притягував небайдужих катеринославців конкретними справами. Одним із перших суспільних проектів «піквіків» стало питання про заснування, а точніше – відновлення місцевої публічної бібліотеки. Адже цей культурно-просвітницький заклад було започатковано у Катеринославі ще в 30-х рр. XIX ст. «зусиллями катеринославського суспільства» [49, с. 43]. У 1858 р. «справжні піквіки» М.П. Баллін, В.М.Єлагін і М.М.Стопановський вирішили відродити бібліотеку. З цією метою була відкрита передплата на пожертвування і зібрано 300 крб. Про цей факт сповістила газета «Одесский вестник», після чого В.І. Кокорев пожертвував на користь катеринославської громадської бібліотеки ще 500 крб. У 1859 р. бібліотека відчинила свої двері, а бібліотекар – Василь Ульман, чиновник притулку громадської опіки, – відкрив при ній власний книжковий магазин [6, арк. 76].

М.П. Баллін зазначав, що «кількість хороших людей поступово, але постійно зростала», а «разом з тим зростало й зближення їх, розвивалася єдність прагнень». У межах «Піквікського клубу» утворилось багато невеликих гуртків, що переслідували «почасти піквікські, але дуже дрібні й іноді навіть фальшиві цілі». Їхня діяльність набувала різних конкретних форм, зокрема створювалися недільні школи, артілі, клуби «чесних і шляхетних людей», літературні починання, споживчі товариства, бібліотеки, жіночі товариства, «університети» тощо[4, арк. 4 зв. – 5]. Як бачимо, в «піквікському» середовищі зростала диференціація поглядів й інтересів.

За вказаних обставин дії «справжніх піквіків» з часом набули певної конспіративності. Коли на «балах», що влаштовували «піквіки», з’являлися випадкові або сумнівні особи , «розмова – за словами М. П. Балліна – приймала звичайно негативну спрямованість, відбувалося висміювання». Пізніше «піквіки» перестали планувати свої засідання, а на «бали» запрошували тільки надійних людей[2, арк. 3].

«Справжні піквіки» діяли доволі цілеспрямовано у розширенні свого впливу і прагнули налагодити зв’язки не тільки у Катеринославі, а й в інших містах. У 1858 р. М.П. Баллін і В.М. Єлагін вирушили в подорож на південь, до Одеси, ставлячи на меті встановити нові літературні контакти й одержати дозвіл на заснування катеринославського журналу «Новороссийская летопись». Крім того, вони мали намір «зустріти нових піквіків» [9, с. 128].

Під час подорожі М.П. Баллін з В.М. Єлагіним зустрілися у Херсоні з учасником Харківсько-Київського таємного товариства В.М. Раєвським. Діловий контакт між ними встановився швидко, що зовсім не випадково. На той час представники катеринославських «піквіків» уже знали, мабуть з листування, керівних діячів Харківсько-Київського таємного товариства – Я.М.Бекмана й В.Й.Португалова. М.П. Баллін назвав їх прізвища, зустрічаючись з В.М.Раєвським, і останній визнав його «патріархом» [7, с. 327].

Для катеринославських «піквіків» було важливо, що В.М. Раєвський мав через Одесу зв’язок з відомими «лондонськими пропагандистами» О.І. Герценом і М.П. Огарьовим. Новий знайомий катеринославців став першим кореспондентом герценівського «Колокола» у південноукраїнських губерніях [126, с. 128, 129, 135]. Цим, очевидно, і вирішили скористатися М.П.Баллін з В.М.Єлагіним, домовляючись з В.М.Раєвським про співробітництво. Я обіцяв йому (В.М.Раєвському – авт.), – згадував М.П.Баллін, – приймати передплату на «Колокол» по 6 крб. і надсилати туди кореспонденції» [91, с. 33]. Встановлення наприкінці 1858 р. прямих контактів представників катеринославських «піквіків» з кореспондентом «Колокола» В.М.Раєвським дає підстави вважати за найбільш можливе, що саме через останнього у наступному році почали надходити кореспонденції з Катеринослава до Лондона.

Дослідник Н.Я. Ейдельман вважав за найбільш вірогідне те, що М.П. Баллін передавав катеринославські кореспонденції близькому до «піквіків» Г.А. Залюбовському, а той знайшов шляхи їх доставки до Лондона [126, с. 134]. Проте ще не знайдено жодного документа, який підтверджує це припущення. Г.А. Залюбовський навіть на початку 1860 р. тільки намагався знайти посередника для встановлення зв’язків з Лондонським еміграційним центром. Про це свідчить і записка головного начальника III відділу Власної й. і. в. канцелярії князя В.А.Долгорукого від 6 березня 1860 р, де йшлося, «що Муравський має в Катеринославі знайомого – з місцевих учителів, який збирає заборонені книги, бажає ввійти у зносини з Герценом через посередництво проживаючого в Одесі Василевського, знайомого з Муравським» [29, арк. 91]. Катеринославським знайомим М.Д.Муравського був Г.А. Залюбовський.

Так чи інакше, а саме незабаром після подорожі «піквіків» на південь у первістку «вільної російської преси» почали з’являтися кореспонденції з нашого краю. Перша згадка про події на Придніпров’ї міститься вже на сторінках №42 – 43 «Колокола» від 1 та 15 травня 1859 р. у статті М.П. Огарьова «Крестьянский вопрос и Ростовцев». Автор, розглядаючи проект останнього, висунутий під час підготовки селянської реформи, виступив проти запропонованого у ньому збирання оброку з селян самим урядом за прикладом збирання податків. У примітці до надрукованого проекту привертались увага до подій в Олександрівському повіті Катеринославської губернії у 1857 р., наводились яскраві картини податкових зборів: «Це або страшні недоїмки, або обливання холодною водою на морозі, ... або і те й інше разом, тобто і недоїмки, і тиранство, що тепер у державних й удільних селищах повсюдно...» [65, с. 343]. На жаль, неясно, за якими джерелами написано примітку і як цей матеріал потрапив до Лондона.

Першого листопада 1859 р. в № 55 «Колокола» з’явились уривки з листів під назвою «Лиходейства помещиков». Як встановлено, їх автором був М.П. Баллін [91, с. 32]. Ця кореспонденція подана у трьох самостійних частинах.

Мабуть, М.П. Баллін надсилав матеріали до лондонської газети кількаразово, у трьох листах. Підзаголовок кореспонденції – «Отрывки из писем» – дає підстави вважати, що в «Колоколе» надруковано не весь текст, надісланий з Катеринослава, а лише частина.

Центральна тема кореспонденції М.П. Балліна – викриття свавілля царського правосуддя на місцях. У першій частині автор, який був добре обізнаний у справах Катеринославської карної палати, розповів про свавілля й жорстокість її голови Зарудного у ставленні до свого селянина. М.П. Баллін не тільки підвів читачів до висновку про типовість подібних явищ, але й зосередив увагу на посиленні зловживань з боку чиновників установ карного судочинства. «Рішення наших присутствій, – писав «патріарх піквіків», – не вперше дикі й підлесливі, але погодьтесь, що поміщик (ліберал), який доставляє свого селянина до суду за те, що той уперся ногами, коли його тягнув прикажчик, та ін., витвір новітнього часу» [66, с. 456].

У другій частині кореспонденції описуються нелюдські жорстокості з боку поміщиці Верхньодніпровського повіту Харченкової, яка закатувала свою кріпачку. Автор показав безпринципність повітового суду й судової палати, які, розглядаючи справу, залишили поміщицю вільною від суду. «Між тим взяття під варту Харченкової, – писав М.П. Баллін, – необхідне: хоч арештом покарати слід, якщо судових вироків проти дворян, що замордовують своїх кріпаків, не існує».

Микола Петрович викривав ганебні порядки Катеринославської карної палати також в останній частині кореспонденції. На прикладі справи Селецького – селянина поміщика Вороновського – він яскраво змальовує, як «зухвальство» селянина під час катування стало приводом для його ув'язнення протягом року [66, с. 456].

М.П. Баллін згадував, що «Колокол» «надрукував наші викриття і розсилав свої номери не тільки передплатникам, але й викритим» [19, с. 324]. Природно, після цього «піквіки» швидко помітили переміни стосовно себе з боку місцевої влади й губернської аристократії, яка, за словами М.П. Балліна, «уся суціль – була ворожа піквікам». «У Катеринославі слово *піквік*, – писав М.П. Баллін, – швидко зробилось ім'ям узагальненим, стало рівнозначним до старого слова ліберал, з деяким місцевим відтінком: піквік значило – діяльний і щирий катеринославський ліберал». Прикметно, що «дрібнота, молодь, усі принижені та скривджені» ставилися до «піквіків» співчутливо. Як зазначав М.П.Баллін, «моральний вплив «піквіків» на місцеве населення був незаперечний» [2, арк. 3].

Виступи в безцензурній пресі, зв'язки з відомими діячами революційного підпілля, поляризація суспільних сил, що відбувалася в атмосфері зростання демократичного натиску, – все це мало неабиякий вплив на формування політичної свідомості катеринославських «піквіків», особливо їх демократичного ядра. За свідченням М.П. Балліна, «піквіки» переживали у 50-х рр. XIX ст. те, що переживали передові люди під час Великої французької революції кінця XVIII ст.: «Я був Робесп'єр... Єлагін... був Дантон... Стопановський той був наш Руссо» [7, с. 336].

Діяльність катеринославських «піквіків» викликала все більшу підозру з боку місцевої влади. На початку 1860 р. стало відомо про зв'язки «піквіків» з представниками революційного підпілля. 18 лютого того ж року начальник Катеринославської губернії сповістив Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про зносини членів Харківсько-Київського таємного товариства з катеринославськими «піквіками», про знайдені «закони» останніх і просив встановити найсекретніший і негласний нагляд за дружиною М.П. Балліна – О.С. Римаренко, М.Ф.Темпінським та колишнім студентом Харківського університету І. Очкіним [22, арк. 1, 2, 5].

Усі вищезгадані діячі мали контакти з революційним підпіллям. М.П. Баллін та його дружина О.С. Римаренко листувалися з В.Й. Португаловим, а також з відомим діячем Петербурзького революційного центру, братом Олени Степанівни – С.С. Римаренком. У свою чергу В.Й. Португалов та С.С. Римаренко теж листувалися між собою. Ключ до шифру, яким користувалися в листах, знаходився у дядька С.С. Римаренка – М.Ф. Темпінського, службовця Харківської цивільної палати. Про І. Очкіна відомо, що він навчався спочатку в Харківському, а потім у Київському університеті, був членом Харківсько-Київського таємного товариства і виконував відповідальні доручення посередника під час транспортування «Колокола» з-за кордону до Одеси та Києва [29, арк. 76, 107 зв.; 30, арк. 42 – 43].

За особами, що знаходились «у тісному знайомстві» з М.П. Балліним, було встановлено нагляд. 29 лютого 1860 р. начальник Катеринославської губернії доповідав Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору, що «в теперішній час у Катеринославі проживає одна дружина Римаренко; з перебуваючих з Балліним у тісному знайомстві виїхали з Катеринослава: чиновник Стопановський – до Петербурга та вчитель Оніскевич – на службу до Одеси [22, арк. 2, 5]. На жаль, джерела містять дуже мало фактів про перебування у Катеринославі І. Очкіна та М.Ф. Темпінського. Тому заслуговує на увагу повідомлення начальника Харківської губернії від 8 березня того ж року про їх перебування в цьому місті. Основою такої інформації стали матеріали листування заарештованих членів Харківсько-Київського таємного товариства [29, арк. 120].

Від'їзд із Катеринослава деяких із найдіяльніших «піквіків», переслідування з боку місцевої влади, хвороба В.М. Єлагіна призвели до припинення діяльності «Піквікського клубу». Однак кореспонденції з Катеринослава продовжували надходити до редакції «Колокола». Так, 15 грудня 1860 р. на сторінках газети, у розділі «Правда ли?», вміщено запитання про справедливість поданих відомостей щодо виправдання поміщиці Харченкової, яка знущалася й нещадно катувала кріпаків [67, с. 87 – 88].

Ще одна кореспонденція з Катеринослава з'явилась на сторінках «Колокола» в № 98–99 від 15 травня 1861 р. під назвою «Лихий управляючий Катеринославською палатою державних власностей за найменуванням Компанейщиков». З.В.Першина небезпідставно вважала, що автором цієї кореспонденції був В.М. Єлагін [91, с. 32].

У кореспонденції розповідалося про безконтрольність дій і свавілля у ставленні Компанейщикова до представників різних верств населення Катеринославської губернії. Автор повідомляв, як цей царський чиновник «і *саморучки* б'ється, і поре різками голів, старшин, писарів та мужиків», домагається організації урочистих зустрічей під час простого проїзду по степу або під час відвідин церкви». З кореспонденції читач дізнавався не тільки про жахливу «діяльність» Компанейщикова в Олександрівському повіті або місті Новомосковську, але й про злочинні дії його підручних.

Автор цілком реалістично змалював картини хижацького розграбування державних селян і диких знущань з них, коли «...ніякі причини й виправдовування, ніяке становище бідного мужичка не береться до уваги; тих, хто не вніс гроші, страшно порють різками, цього мало – вдаються до таких знущань, які були можливі в середні віки варварства...». Автор наголошував, що подібні знущання стосувалися державних селян повсюдно, зокрема в с. Романкове Катеринославського повіту, в Новомосковському та Олександрівському повітах Катеринославської губернії. Типовим представником місцевого чиновництва був окружний начальник Олександрівського повіту Джанеєв, який вирізнявся, за словами кореспондента «Колокола», «особливим хижацтвом», став одним з улюбленців Компанейщикова. Відомий своєю надзвичайною жорстокістю Джаній, як звали селяни окружного Джанеєва, понад 12 років наводив справжній жах на місцевих державних селян і користувався неабиякими особливими симпатіями з боку губернського начальства [68, с. 834 – 835].

На жаль, ще не знайдено конкретних даних про те, як ця кореспонденція надійшла до Лондона. Безумовно, розкриття Харківсько-Київського таємного товариства, арешти 31 січня 1860 р. в Києві М.Д. Муравського, В.Й. Португалова та ін., 8 лютого того ж року в Херсоні В.М. Раєвського значно ускладнили ситуацію [21, арк. 1; 29, арк. 28]. На наш погляд, за цих умов найкоротший шлях катеринославських кореспонденцій до Лондона пролягав через Одесу, що продовжувала відігравати важливу роль у підтримці конспіративних зв'язків із Лондонським революційним центром. У той час в Одесі вчителював один із знайомих М.П. Балліна – М. Оніскевич, який переїхав з Катеринослава. Каральні органи не скидали його з рахунку і в березні 1860 р. встановили найсуворіший секретний нагляд за діями і зносинами [23, арк. 1, 3]. Він міг бути одним із посередників у пересиланні катеринославських кореспонденцій до Лондона.

Тим часом тиск влади на «піквіків» наростав. На М.П. Балліна надійшов донос з обвинуваченнями у належності до українофільської партії і політичному сепаратизмі. «Патріарх» «піквіків» не одержав дозволу на видання журналу «Новороссийская летопись», був виключений з Катеринославського дворянського клубу. Наприкінці 1860 р. він виїхав з Катеринослава до Костроми, куди отримав нове призначення. Ще раніше подав у відставку і переїхав до Санкт-Петербурга М.М. Стопановський. Особиста трагедія спіткала В.М. Єлагіна: після пологів померли його дружина та новонароджена дочка. Водночас талановитого «піквіка» уразив параліч, наслідки якого виявились невдовзі фатальними. Розпад дійового ядра «піквіків» призвів до припинення діяльності «Піквікського клубу» [9, с. 129 – 130].

Викладене вище свідчить, що в 1858 – 1860 рр. у Катеринославі активно діяли «піквіки», які започаткували ліберально-демократичний опозиційний рух на Придніпров'ї. Ці представники прогресивної частини дворянської і різночинської інтелігенції виступали з позицій гласності, правдолюбства, гуманізму та християнської моралі, піддаючи критиці тодішню бюрократію, чиновництво та кріпосництво. Заслуга М.П.Балліна, В.М. Єлагіна, М.М. Стопановського та інших «піквіків» Катеринослава в тому, що вони зробили суттєвий внесок у розвиток викривального літературного напрямку в легальній і нелегальній пресі. Діяльність «піквіків» Катеринослава сприяла поширенню ідей лібералізації та демократизації суспільного життя напередодні епохи буржуазних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст.

2. Українські народолюбці

Пореформена доба вирізнялася помітним розвитком суспільного руху в Катеринославі, де вже в період першого демократичного натиску на російське самодержавство і буржуазно-ліберальних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. поступово долалися непереборна провінційність, суспільна пасивність населення, яке мовби пробуджувалось після багатьох десятиліть процесу імперської інкорпорації. Царизм сподівався назавжди перетворити це місто на твердиню імперського режиму, широко використовуючи при цьому засоби централізації та бюрократизації управління, утвердження самодержавних соціально-політичних основ суспільства, русифікації етнокультурного й духовного життя. Попри зазначене вже у другій половині XIX ст. губернський Катеринослав став місцем діяльності цілої низки визначних учасників українського національного руху. На жаль, цей важливий аспект міської історії пореформеної доби ще не став предметом системного викладу. Показово, що навіть у новітніх узагальнюючих працях з історії Катеринослава перебування і діяльність у цьому місті ряду знакових постатей тодішньої української націонал-демократії висвітлено фрагментарно [37, с. 80 – 82, 110 – 112, 115 – 119].

Володимир Антонович

У середині і другій половині XIX ст. у Придніпров’ї ще пам’ятали славну козацьку минувшину попередніх століть. Адже в цьому регіоні розпочалася національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., вирували численні козацько-селянські повстання, тут розташовувалась Запорозька Січ, розкинулись землі Війська Запорозького. Тому цілком природно, що в період першого демократичного натиску на царизм кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Катеринославщина стала предметом зацікавленостей тодішніх вітчизняних демократів – українських народолюбців. Першими серед них стали київські хлопомани: Володимир Антонович, Владислав Винарський, Тадей Рильський, Онуфрій Хайновський та ін., які відвідали наш край влітку 1859 р., здійснивши перше «ходіння в народ» по козацьких місцях. Відомо, що ідейний лідер Київської Старої громади В.Б. Антонович зупинявся в Катеринославі, у будинку місцевого інженера Мрочковського. Останній допомагав гостю «в засобах для оглядин Дніпровських порогів» [104, с. 26].

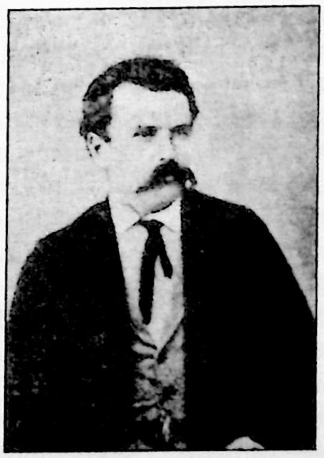

Б.С. Познанський

Отже, особливістю генези українського національного руху в Катеринославі, як і в губернії в цілому, було те, що за умов відсутності в краї осередків української національної освіти і науки роль первісників демократичного українства відіграли тут представники київського студентства, вихідці з Правобережної України. На рубежі 50 – 60-х рр. XIX ст. головною формою діяльності українських народолюбців стало летуче «ходіння в народ», наповнене культурницько-етнографічним змістом.

У середині 60-х рр. XIX ст. в губернському центрі з’явилися перші українські народолюбці, які постійно проживали в місті у службових справах. До них належали відомий український письменник, етнограф і педагог М.Т.Симонов (Номис) і колишній учасник Київської Старої громади Б.С.Познанський. У 1864 р. М.Т.Номис видав у Санкт-Петербурзі головну працю свого життя – збірку «Українські приказки, прислів’я і таке інше» [86]. Вказана фундаментальна книга була результатом багаторічної праці цілої групи відомих і малознаних українських народолюбців-культурників, які зібрали близько 150 тисяч різних зразків народного фольклору. Ця широка джерельна база стала основою праці, до якої увійшла тільки десята частина неоціненної народної спадщини [88, с. 11].

М.Т. Симонов (Номис) служив управляючим Катеринославської контрольної палати. Влітку 1865 р. він запропонував місце служби в цій установі іншому українському народолюбцю, колишньому учаснику Київської Старої громади Б.С.Познанському. У серпні того ж року він переїхав до Катеринослава, який, напевно, надовго запам’ятався йому чудовими краєвидами ще з 1860 р. В листі від 25 серпня 1865 р. Б.С. Познанський писав: «Аж ось коли я вибравсь на останець в Єкатеринослав і оце о цім і Вас заведомляю, п. Симонов обіцяє мені місце». Очікуючи на затвердження, Борис Степанович сподівався вивчати справу в якості вільнонайманого писця [57, арк. 1].

Прибувши до Катеринослава, народолюбець влаштувався помічником ревізора місцевої контрольної палати, чому посприяв М.Т. Симонов (Номис). Київський громадівець О.Ф. Кістяківський писав про цей факт біографії Б.С. Познанського: «Він одягнув сюртук і відправився в контрольну палату в Катеринослав під начальство М.Т. Симонова, відомого в малоросійській літературі під іменем Номиса» [53, арк. 1; 85, с. 1790; 63, с. 161].

О.Я. Кониський

Одначе служба тривала недовго, тому що особа Б.С. Познанського вже перебувала під пильним наглядом. Фатальні наслідки для народолюбця мали раніші доноси правобережних поміщиків та давні, ще отроцькі знайомства з поляками. Вже у листопаді 1865 р. катеринославський поліцмейстер повідомив народолюбця про розпорядження щодо його арешту та висилки етапом до Києва, що й було виконано після дев’яти днів ув’язнення [83, с. 91 – 92; 93, с. 25; 54, арк. 11; 55, арк. 1 – 2; 122, арк. 36]. Незабаром за удавану причетність до справи польського заколоту і за наявність виписок із «Колокола» народолюбець був висланий під суворий нагляд поліції у Воронезьку губернію. Насправді вся «провина» Б.С. Познанського полягала у зберіганні чверті аркуша якоїсь статті з герценівського «Колокола» [53, арк. 1].

З другої половини 60-х рр. XIX ст. Катеринослав стає місцем політичного заслання українських громадських діячів, зокрема колишнього учасника Полтавської громади О.Я. Кониського(1836-1900 рр.), який проживав тут у 1866 – 1872 рр. До Катеринослава він переїхав 16 липня 1866 р. зі своєю дружиною і малолітньою дочкою [81, с. 127; 69, с. 179].

Перебуваючи на катеринославському засланні, родина Кониських хворіла. Цим пояснюються їхні щорічні виїзди з губернського центру на Дніпрі. Так, 17 червня 1867 р. Катеринославський губернатор надав Кониським дозвіл відправитися до Криму і за кордон «для користування від хвороби», проте оголосив, щоб під час їхнього перебування на Кримському півострові за Олександром Яковичем тривав поліцейський нагляд. 11 липня 1868 р. Катеринославський губернатор знов дозволив піднаглядному О.Я. Кониському поїздку до Криму до 1 жовтня того ж року. П’ятого червня 1869 р. Олександр Якович отримав дозвіл на поїздку до Харкова з метою лікування хворих дружини і доньки терміном на три тижні, тобто до 26 червня того ж року. У свідоцтві, підписаному Катеринославським губернатором, зауважувалось: «Кониський зобов’язаний слідувати у Харків прямим шляхом і, по закінченні строку відлучки, негайно повернутися в Катеринослав» [123, арк. 123, 129, 136].

На катеринославському засланні, на відміну від північного, в Олександра Яковича була можливість працювати. У Катеринославі О.Я. Кониський займався адвокатурою. «... Тоді мені добре поталанило», – згодом згадував народолюбець [123, арк. 116]. Водночас О.Я. Кониський не припиняв літературної праці. У Катеринославі з-під пера народолюбця вийшов роман «Не даруй золотом, та не бий молотом», три віршовані поеми: «Семен Палій», «Козак Розум», «На засланні». Тоді ж Олександр Якович зібрав близько 20 тисяч слів для українського словника, велику збірку прислів’їв [103, с. 8].

Проживаючи в Катеринославі під наглядом поліції, О.Я. Кониський не припиняв корисної громадської діяльності. Так, разом із Є.Пчолкіним, О. Дьяковською та М. Волошиновим він брав участь у благодійних виставах 18 листопада, 10 грудня 1869 р. і 5 лютого 1870 р. на користь амбулаторної лікарні в Катеринославі. Аматори сценічного мистецтва уповноважили саме Олександра Яковича передати 475 крб. сріблом до Катеринославської земської управи на придбання ліків для роздачі бідним хворим. Як свідчить лист голови Катеринославської губернської земської управи до О.Я. Кониського від 4 січня 1871 р., передача коштів була здійснена [124, арк. 140, 141].

Під час катеринославського заслання О.Я. Кониський одним із перших у Наддніпрянській Україні налагодив зв’язки з галицькими й буковинськими українськими виданнями. Його вірші, оповідання, повісті, романи, літературно-критичні й публіцистичні статті друкуються в таких часописах, як «Вечорниці», «Галичанин», «Правда», «Русалка», «Слово» та ін. [81, с. 128].

Культурницька і громадська діяльність піднаглядного О.Я. Кониського постійно перебувала в полі зору місцевої влади і жандармів. Так, 9 грудня 1869 р. Катеринославський губернатор доповідав у щотижневій записці № 35 міністру внутрішніх справ, що 30 листопада і 2 грудня начальник Катеринославського губернського жандармського управління здійснив три обшуки, зокрема у вчителя жіночої гімназії Колковського, наглядача чоловічої гімназії Голенковського і піднаглядного колезького реєстратора О.Я. Кониського [99, арк. 130].

16 лютого 1870 р. міністр внутрішніх справ висунув пропозицію звільнити О.Я. Кониського від поліцейського нагляду. У квітні того року піднаглядний колезький реєстратор позбувся поліцейської опіки і вже не мав обмежень стосовно місця проживання [123, арк. 137]. В цей період каральні органи не залишали його у спокої. За даними М.Є. Сиваченка, в 1871 р. під час чергового трусу в народолюбця поліція вилучила більшість із того, що збиралося і писалося ним під час перебування в Катеринославі. Чимало з доробку О.Я. Кониського, зокрема матеріали до українського словника, було назавжди втрачено [103, с. 8]. Щоправда, деякі катеринославські матеріали О.Я. Кониського зберігаються в його фонді, у складі справи «Збірка народних пісень. Різні матеріали історичного, літературного характеру. 1866 – 1893 рр.», що має загальний обсяг 186 аркушів [56]. У 1872 р. О.Я. Кониський покинув Катеринослав і переселився до Києва, де розпочався останній період життя українського народолюбця.

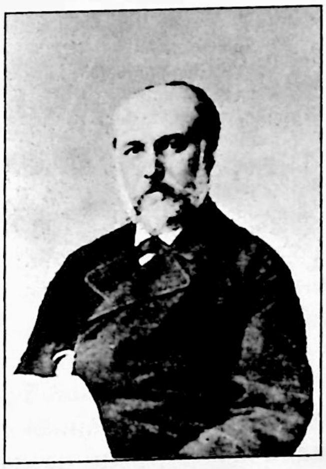

Г.А.Залюбовський

За пореформених часів у Катеринославі тривалий час активно працював відомий український народолюбець Г.А. Залюбовський(1836 - 1898 рр.). У 1860-х рр. він, уникаючи поліцейських переслідувань, був змушений знову переїхати на Катеринославщину, де в 1867 р. став судовим слідчим спершу в Катеринославському повіті, потім у Ростові-на-Дону та інших місцевостях губернії. У 1875 р. його призначили слідчим у найважливіших справах, а наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. – черговим присяжним засідателем Катеринославського окружного суду в Орестопольській волості Олександрівського повіту. В 1881 р. Григорій Антонович був обраний почесним мировим суддею, а в 1882 –1885 рр. працював як член Катеринославського окружного суду [107, с. 19; 38; 39].

Юридична кар'єра була для Г.А. Залюбовського не самоціллю, а засобом реалізації своїх суспільно-політичних поглядів, постійних культурно-освітніх досліджень у галузях українського мовознавства, етнографії тощо. Працюючи судовим слідчим, беручи участь у судових процесах, він постійно спілкувався з селянами і ґрунтовно вивчав рідне українське слово, звертаючи увагу на фрази, звороти, окремі слова. Багатий етнографічний матеріал збирався ним під час виїзних сесій суду по різних повітах Катеринославщини. Чимало цікавих спостережень давали найтісніші контакти дослідника з населенням хутора, куди він приїздив на відпочинок щорічно влітку [58, арк. 8].

У 1873 р. в Києві відкрився Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Г.А.Залюбовський став його членом і діяльним співробітником. Чимало казок, народних забавок та іншого етнографічного матеріалу, зібраного катеринославським краєзнавцем, вміщено у семи томах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Юго-западный край», в «Читанці» Хуторного, виданій у 1883 р. Взагалі майже не знайти жодного українського етнографічного видання того часу, де б не були вміщені результати його досліджень [107, с. 20; 108, с.19]. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. Г.А. Залюбовський став одним з учасників першої в Катеринославі української громади [1, с. 157, 158].

У 80-ті рр. XIX ст. сучасники Г.А. Залюбовського, які належали до його кола, вважали цього суспільного діяча «передовою людиною, вихованою на ідеалах реформ шестидесятих років, що запроваджувала у життя принципи семидесятників з їх народницькими переживаннями». Його відносили до тих діячів 80-х рр., які «не могли спокійно ставитись до назаднього руху уряду, до непотрібних суворостей та репресій, що починали в описуваний час входити всюди, навіть по глухих провінціях, в практику життя» [58, арк. 9]. В ті ж роки Григорій Антонович став відомим громадським діячем. Його було обрано гласним м. Катеринослава і земським гласним Новомосковського повіту. На цих громадських посадах він працював до самої смерті [10, с. 150].

За умов політичної реакції 1880-х рр. Григорій Антонович прагнув, щоб «місцеве болото життя не так сильно застоювалось». При цьому він вважав за необхідне якомога більше використовувати сильне друковане слово, надсилаючи свої численні кореспонденції про місцеве життя, особливо про збори товариств, думські та земські засідання в газети Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси. Свої ж прогресивні, ліберально-демократичні погляди Г.А.Залюбовський відстоював передусім на сторінках катеринославської преси. В

1882 р. він став активним членом редакції «Екатеринославского листка», що виходив під редакцією А.І.Бєляєва. Однак з лютого 1884 р. газета почала відчувати сильний цензурний тиск, і Залюбовський був змушений припинити своє співробітництво в цьому друкованому органі.

Прогресивна журналістська діяльність Г.А.Залюбовського в Катеринославі знайшла продовження і набула розвитку в новій щотижневій газеті «Степь», яка виходила в світ з червня 1885 р. Його літературні псевдоніми «Проїзжий», «Тутешній», «Земець», «Катеринославець» та інші часто зустрічались на сторінках газети. Тільки з 9 січня 1886 р. ним написано для газети 26 статей, з яких 21 надрукована в десяти номерах видання. Центральне місце в цих публікаціях займали матеріали з місцевого життя Катеринослава, Павлоградського та Новомосковського повітів. Автор порушував питання про археологічні розкопки старовини і необхідність створення Катеринославського історичного архіву, про важливість місцевих зібрань пісень і провінційні періодичні видання, про роботу міської думи і земства тощо [58, арк. 10, 11, 21].

Г.А. Залюбовський відігравав помітну роль у Катеринославській міській думі, яка протягом 1880-х рр. постійно обирала його до складу багатьох підготовчих комісій. Так, наприклад, у 1880 р. він брав участь у трьох комісіях з восьми діючих, у 1881 р. – у двох з шести, в 1887 р. – у трьох з п'яти, в 1888 р. – у п'яти з тринадцяти. На засіданнях міської думи Г.А. Залюбовський наполегливо проводив думку про святкування сторічного ювілею Катеринослава. Завдяки його ініціативі, а також ініціативі секретаря думи і гласного М.М. Владимирова при міській управі виникло тимчасове видання «Екатеринославский Юбилейный Листок», що виходив у квітні – травні 1887 р. [58, арк. 13]. Статті та повідомлення Г.А. Залюбовського, вміщені в цьому виданні, свідчать про його добру обізнаність з історією рідного краю. Особливий інтерес викликали матеріали про архіви Катеринослава, місцеву публічну бібліотеку, катеринославський театр, громадські товариства, топоніміку краю тощо [41, с. 30 – 31; 42, с. 42 – 43; 43, с. 113 – 115; 44, с. 139 – 140; 45, с. 187 – 189; 46, с. 204 – 206; 47, с. 229 – 230].

З ініціативи Г.А. Залюбовського міська дума прийняла рішення про відкриття в Катеринославі публічної бібліотеки, а гласні одностайно обрали його першим головою бібліотечної ради. В цій ролі Григорій Антонович перебував протягом десяти років, до самої смерті. Г.А. Залюбовський був відомим земським діячем, який гаряче підтримував усі заходи повітового та губернського земств, спрямовані на розвиток народної освіти. У другій половині 1880-х рр. він разом з іншими прогресивними гласними намагався створити губернський педагогічний музей для народних учителів, де б працювали курси, проводилися з'їзди та ін. Упродовж двох років земство витратило близько 600 крб. на придбання посібників для музею, однак Міністерство народної освіти не дало дозволу на відкриття цієї культурної установи [58, арк. 12].

У 1887 р. Г.А. Залюбовський, обраний від Катеринославського повіту до складу губернських земських гласних на наступні три роки, наполегливо ставив питання про будівництво в Катеринославі реального училища, підтримав проект міської думи про створення по селах вільних пожежних дружин тощо. Для виступів Г.А. Залюбовського-земця характерні компетентність, прагнення захищати інтереси селян, здатність відкрито й безкомпромісно висловлювати свою позицію [40].

Коло громадської діяльності Г.А. Залюбовського було досить широким. Багато енергії докладав він у лавах Катеринославського відділення Російського товариства садівництва, де його обрали товаришем голови. Активно працював Григорій Антонович і в Товаристві взаємного кредиту губернського земства, а з 1886 р. став директором банку цього товариства. Протягом багатьох років проводив метеорологічні спостереження, займався вивченням минулого краю. На сторінках «Степи», «Екатеринославского Юбилейного Листка», на засіданнях редакції «Екатеринославских губернских ведомостей» неодноразово порушував питання про створення архівної комісії в Катеринославі [58, арк. 14, 16, 20]. Лише смерть уночі з 9 на 10 січня 1898 р. припинила багатогранну діяльність відомого суспільного діяча Катеринославщини.

У 1871 р. в Катеринославі опинився ще один український народолюбець – Д.В. Маркович, який навчався тоді в Новоросійському університеті. У місті на Дніпрі доля вдруге (після північної Вологди) звела його з відомим українським діячем О.Я. Кониським, який перебував там на засланні. Симптоматично, що пізніше Дмитро Васильович практично нічого не розповів про цю зустріч, обмежуючись тим, що «... спомини про ці часи, як і про пізніші часи життя Олександра Яковлевича, не входили в мою програму» [78, с. 513].

По завершенні навчання в Новоросійському університеті Д.В. Маркович працював спочатку, за його висловом, «казенним брехунцем», а згодом справляв посаду судового слідчого. Місцем роботи стало невелике містечко у Кишинівському повіті в Бессарабії, за 200 км від губернського центру. В цій провінційній місцевості довелось прослужити 4 – 5 років [76, с. 9, 14; 80, с. 340]. Наприкінці 1870-х рр. Д.В. Маркович знов потрапив до Катеринослава, де працював судовим слідчим. Судячи з його спогадів, Дмитро Васильович не був задоволений своєю роботою. Адже доводилось постійно спілкуватися з представниками каральної системи, бути її гвинтиком. Тому в душі він постійно себе виправдовував тим, що стоїть «на законі». Пізніше Д.В. Маркович писав: «Багато і я робив, і більше було хиб, злого, ніж доброго» [77; 79, с. 312 – 313].

Серед добрих справ Д.В. Марковича катеринославського періоду, безсумнівно, була його участь у місцевій українській громаді [1, с. 400, 158]. Цей патріотичний осередок українських інтелігентів не залишив по собі програмних і статутних документів. Не вирізнявся він й чисельністю учасників. Натомість про існування Катеринославської української громади лишилися згадки у листуванні відомого учасника Київської Старої громади М.В. Лисенка до видатного українського політика-емігранта М.П. Драгоманова.

Г.В.Донцов

Перше сповіщення про наявність у Катеринославі українських народолюбців-демократів містилось у листі Миколи Віталійовича з Києва від 15 листопада 1878, р. В ньому М.В. Лисенко писав М.П. Драгоманову про те, як улітку того ж року він разом з іншим київським громадівцем В.Л. Беренштамом перебував у Катеринославі, подорожуючи до Хортиці для археологічних розкопок на Запорозькій Січі. Старогромадівці не тільки «бачились зі своїми», а взяли двох однодумців – Г.В. Донцова і Д.В.Марковича – з собою на дніпровські пороги. У листі згадувався й третій катеринославський діяч – Г.А. Залюбовський, який не поїхав на пороги і характеризувався наступним чином: «Несимпатичний, лукавий і чиновницький: більш язиком і нічого ділом» [1, с. 157, 158].

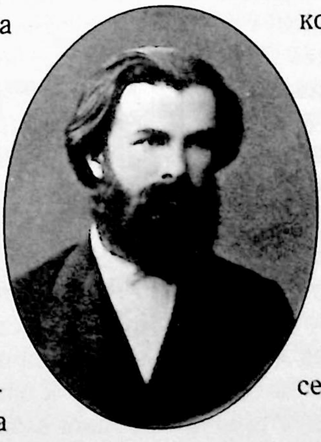
М.П.Драгоманов

Подальший аналіз зазначеного листа свідчить, що кияни провели в Катеринославі спільний «збір» з місцевими українськими народолюбцями. На ньому «щирі людці», певно Г.В. Донцов і Д.В. Маркович, наполегливо просили якоїсь роботи культурницького змісту: «Ми б найкраще, мовлять, постачили вам переклад якийсь літературний» [1, с. 158]. Не перебільшуючи значення цієї пропозиції, М.В. Лисенко оцінив прагнення катеринославців: «... спасибі й за те, що люде хоч як пнуться до роботи». Київський громадівець вирішив написати культурницьку програму і надіслати катеринославцям [1, с. 158].

Серед катеринославських громадівців найменш вивчена постать Григорія Венедиктовича Донцова. Відомо, що він навчався в Київському університеті св. Володимира і був слухачем у М.П. Драгоманова. Здобувши освіту, Г.В. Донцов прибув до Катеринослава і почав учителювати. Тривалий час працював учителем історії в гімназії [1, с. 400].

З 1876 р. Григорій Венедиктович розпочав викладацьку діяльність у Катеринославській чоловічій гімназії, де працював учителем історії й географії у початкових класах та історії в усіх інших [51, с. 81]. Незабаром він став секретарем Педагогічної ради гімназії й помітною постаттю в галузі освіти Катеринослава. Його перу належить низка праць з історії місцевої освіти, зокрема «Отчет о состоянии Екатеринославской мужской гимназии за 1879 – 1880 учебный год, читанный в день годичного акта 30-го августа» [90], «Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793 – 1882. С отчетом за 1881 – 1882 учебный год» та ін. [51].

Григорій Венедиктович займався громадською й науковою діяльністю. У 1870-х рр. він належав до членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – важливого осередку українського національного руху [1, с. 400]. Г.В. Донцов брав активну участь у діяльності Катеринославської міської думи, неодноразово обирався гласним і користувався незаперечним авторитетом. Як педагог і гласний міської думи, Г.В. Донцов зробив свій внесок у розвиток жіночої освіти в Катеринославі. На засіданні міської думи 27 вересня 1883 р. його було обрано до складу першої Піклувальної ради Першої міської жіночої гімназії. Впродовж 17-ти років Григорій Венедиктович був беззмінним її секретарем [50, с. 57, 60].

Піклувальна рада, в якій активну роль завжди відігравав Г.В. Донцов, захищала інтереси гімназії, надавала допомогу найбіднішим ученицям: повністю або частково звільняла їх від плати за навчання, відшкодовувала кошти на закупівлю теплого одягу, плату за житло тощо. Залучаючи додаткові пожертвування, Піклувальна рада влаштовувала для гімназисток літературні й танцювальні вечори [50, с. 62 – 64]. Педагогічний досвід цього навчального закладу Г.В. Донцов узагальнив у праці «Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии (1883 – 1893 гг.)» [35]. Глибокі знання, талант педагога й дослідника, загальний демократизм світогляду – все це робило Г.В. Донцова одним із компетентних і помітних діячів серед гуманітарної демократичної інтелігенції Катеринослава останньої чверті XIX ст. Безсумнівно, постать Г.В. Донцова заслуговує на подальше дослідження.

У пореформеному Катеринославі жив і працював талановитий український поет-народолюбець Іван Манжура (1851 - 1893 рр.). Навесні 1884 р. він переїхав до губернського центру, де розпочав співпрацю в газеті редактора-видавця А.К.Бєляєва «Екатеринославский Листок» [14, с. 19]. Започаткована в 1882 р., ця перша приватна газета на Придніпров'ї через рік змінила назву на «Днепр». Катеринославська газета швидко стала найкращою серед провінційних видань, проте вже у 1885 р. припинила своє існування «внаслідок недозволеного напряму» [18, с. 5].

І.І. Манжура зробив помітний внесок у піднесення цього видання, публікуючи на його шпальтах змістовні статті з української етнографії. Близькими за духом до нього були такі співробітники газети, як член окружного суду Г.А. Залюбовський, старший нотаріус О.І. Єгоров, місцевий етнограф Я.П. Новицький. Саме ці особистості склали основу творчого колективу авторів. До того ж, видання мало чимало кореспондентів, якими виступали учителі сільських шкіл [14, с. 19].

З липня 1885 р. відомий катеринославський літератор П.В. Биков почав видавати приватну газету «Степь». Редактором щотижневика став О.І. Єгоров. Іван Манжура прилучився до активної участі в новій катеринославській газеті, яка виходила у світ майже півтора роки. Поряд з ним «Степь» об'єднала таких прогресивно мислячих співробітників, як І.Я. Акінфієв, М.В. Биков, Г.А. Залюбовський та Я.П. Новицький. Як і в газеті «Днепр», у щотижневику «Степь» працювали місцеві кореспонденти – народні вчителі, фельдшери [14, с. 21].

Хоча редактор «Степи» О.І. Єгоров й відхрещувався від «українофільства», газета висвітлювала місцеве громадське, культурне та літературне життя, тобто все те, що було пов'язано з українськими національно-культурними інтересами. Останній номер «Степи» вийшов з друку 22 червня 1886 р., і видання припинилося «за відсутністю передплатників» [18, с. 5 – 6]. Немає сумніву, що цей факт не викликав негативних емоцій у місцевих можновладців.

З 1886 р. І.І. Манжура поселився на хуторі подружжя Бикових, що розташовувався на лівому березі Дніпра поблизу Катеринослава. Іван Іванович був закоханий у природу й народну творчість, особливо полюбляв обговорювати різні варіанти народних казок, намагався наспівувати мелодії народних пісень. На думку М.В. Бикова, І.І. Манжура належав за своїми політичними думками до радикалів. Одначе, судячи з його діяльності, цей радикалізм був декларативний [14, с. 21].

Наприкінці 1880-х рр. І.І. Манжура не припиняв свої фольклорно-етнографічні дослідження життя українського народу. У 1888 р. народолюбець підготував невеликий збірник «Казки, приказки та таке інше з народних уст у вірші склав Іван Манжура». Ця праця не вийшла у світ за його життя. Втім, у 1890 р. в Харкові було видано цікаву етнографічну розвідку «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжурой». В цій праці вміщено велику народну спадщину Придніпров'я, в тому числі 234 казки, прислів'я, заговори, молитви, загадки, слова, які збиралися в Олександрівському, Новомосковському та інших повітах Катеринославської губернії [106].

Любов І.І. Манжури до рідної землі виявлялася в його історико-краєзнавчих дослідах. У зв'язку зі 100-річчям заснування Катеринослава, з 9 квітня до 31 травня 1887 р. в губернському центрі виходив у світ «Екатеринославский Юбилейный Листок». І.І. Манжура став активним дописувачем цього змістовного видання, підготувавши цілу низку цікавих історико-краєзнавчих розвідок. Так, у № 2 від 12 квітня була опублікована його «Картина введения екатерининских порядков в запорожском крае», в № 4 від 16 квітня – «Первые наследники запорожских земель», в №10 від 28 квітня – «К вопросу о происхождении слова «Половица», в № 12 від 3 травня – «Змиев вал в с. Мануйловке», в № 14 від 7 травня – «Невенчанная балка» [82, с. 249 – 250].

З середини 1880-х рр. народолюбність поглядів І.І. Манжури виказувалася в його прозовій та поетичній літературній діяльності. У 1885 р. катеринославський народолюбець під псевдонімом Іван Калічка розпочав написання популярних книжок для народу й видав у світ переробку народної казки «Як чорт шматочок хліба одслужував», а в наступному році здійснив переробку ще однієї народної казки – «Лиха година». Згадані праці І.І. Манжура надіслав харківському професору М.Ф. Сумцову [87, с. 344].

Душевні роздуми І.І. Манжури про долю рідної землі, свого народу, що тривали за умов особистої невлаштованості, постійної боротьби з безгрошів'ям, нестатками, дали неповторний феномен його народолюбної поезії. У 1889 р. І.І. Манжура опублікував за сприяння професора О.О. Потебні перший свій поетичний збірник «Степові думи і співи». Царська цензура вдалася до тенденційних скорочень у виданні [75, с. 4].

У поетичній творчості І.І. Манжури тісно переплетено автобіографічне, особисте і громадське, народне. Поет-народолюбець реалістично показав атмосферу моральної й політичної задухи в тодішньому суспільстві, створив цілу галерею живих народних образів, майстерно розкрив себе як знавець народної душі, заманіфестував свою прихильність до волелюбних традицій «славного Запорожжя», до «волі святої» України і рідного українського народу [75, с. 30, 47, 50, 76, 94, 115, 125, 128, 129, 135 – 136, 138 – 140]. У своїх віршах Іван Манжура виявився гідним послідовником великого попередника – Тараса Шевченка, якого образно показав «мучеником - сином», кращим сином України [75, с. 134].

У січні 1888 р. І.І. Манжура залишив садибу Бикових і переселився в село Мануйлівка, яке теж розкинулося на лівому березі Дніпра, неподалік од Катеринослава. На новому місці проживання він звідав чимало пригод. Перебуваючи на селі, народолюбець навіть розпочинав дрібну торгівлю книжковими виданнями [14, с. 35]. У 1888 – 1890 рр. Іван Манжура підготував поетичну збірку «Над Дніпром. Думи та співи» [22; 23]. Але ця частина літературної творчості катеринославського поета за його життя не була надрукована.

У 1891 р. І.І. Манжура переселився до Катеринослава і став мешкати у флігелі О.І. Єгорова, який надавав безпритульному народолюбцю захисток. Коло його катеринославських знайомств було широким – від міського простолюддя до інтелігентної верстви суспільства. Важкі умови життя, душевна криза та хвороби прискорили смерть І. І. Манжури, що сталася в Катеринославі 3 травня 1893 р. [14, с. 36]. Іван Манжура був одним з тих перших українських народолюбців, які тривалий час проживали на Катеринославщині пореформеної доби.

У 1870 – 1880-х рр. на Катеринославщині діяли вже не тільки приїжджі українські народолюбці, здебільшого зі Слобожанщини (Г.А.Залюбовський, І.І. Манжура), а й ті, які виросли на місцевому ґрунті (Я.П. Новицький). Українські діячі демократичного спрямування працювали не тільки в губернському центрі, а й у повітових містечках і селах, займаючись збором літературних, фольклорно-етнографічних матеріалів, вивчаючи мову, історію рідного краю, культуру й побут свого народу. Ця культурницька діяльність, як правило, поєднувалась з легальною роботою в установах освіти, судочинства, а також в органах земського й міського самоврядування.

Народолюбці Катеринослава підтримували зв'язки з такими легальними осередками діячів українського національного руху, як Південно-західний відділ Російського географічного товариства, журнал «Киевская Старина», контактували з напівлегальною Київською Старою українською громадою. Наприкінці 1870-х рр. Г.В.Донцов, Г.А. Залюбовський та Д.В. Маркович об'єднались у Катеринославську українську громаду, хоч цей осередок демократичного українства не залишив помітного сліду в історії.

Загалом упродовж 50 – 80-х рр. XIX ст. український національний рух не набув у Катеринославі, як і в цілому в губернії, масовості й сили, не вийшов за рамки діяльності окремих осіб. Іншого стану речей не могло бути за умов великодержавно-шовіністичної й внутрішньої політики російського царизму та його вірних сатрапів на місцях, слабкості й нечисленності української патріотичної інтелігенції, затурканості й неписьменності сотень тисяч українських селян, які не усвідомлювали себе політичною нацією.

3. Перший народницький гурток

У пореформену добу народництво займало помітне місце в суспільно-політичному житті Катеринослава. Впродовж кількох десятиліть цей авангард тодішнього визвольного руху як магнітне поле «притягував» до себе кращу частину інтелігенції, студентської та української молоді, викликав неабияку «турботу» з боку потужного репресивного апарату імперії та привертав увагу пересічних громадян, які з захопленням читали газетні звіти про політичні процеси, що іноді не поступалися кращим зразкам романів пригодницько-детективного жанру.

Як відомо, з початку 60-х рр. XIX ст. російський цар Олександр II вдався до важливих буржуазних реформ. Падіння кріпацтва, гласність, відкритість судів, утворення міських та земських органів самоврядування, послаблення цензурного тиску на пресу та інші заходи породжували великі надії в суспільстві. Проте свіжий вітер позитивних змін дуже швидко став слабнути, реформаторська верхівка виявила свою поміркованість. Більше того, цар-«визволитель» був змушений зробити суттєві поступки консерваторам, що відбилося в кадровій політиці, жорстокому придушенні польського повстання 1863 р., черговому наступі на український національний рух, й, нарешті, в урядовій реакції другої половини 60-х рр. Утім, частина суспільства сподівалася на продовження реформ. За цих умов на початку 70-х рр. поширилося «соціально-революційне» народництво, що стало загальноросійським суспільним явищем.

Народники були, перш за все, демократами, які прагнули до захисту інтересів народних мас, насамперед селянства. Водночас переважна більшість російських народників уже не сподівалася надати народові «землю і волю» за допомогою мирних еволюційних реформ, а відстоювала ідеали соціальної революції, яка б у стислий історичний термін оновила країну. До того ж, радикальні народники були прихильниками російського селянського соціалізму, започаткованого О.І. Герценом та М.Г. Чернишевським, і заперечували прогресивність капіталізму.

Народницька «хвиля» досить швидко досягла Катеринославщини. Початок діяльності революціонерів-народників на Придніпров'ї пов'язаний з іменем Марії Петрівни Негрескул, дочки одного з провідних ідеологів російського народництва Петра Лавровича Лаврова. Народилася М.П. Негрескул (Лаврова) 1 квітня 1851 р. у Петербурзі [36, с. 1012]. З дитинства вихована «в дуже ліберальних поглядах», вона відзначалася освіченістю й начитаністю, сміливістю й рішучістю. Вже у молоді роки Марія Петрівна втяглася у вихор подій суспільного життя, і це не випадковість, адже її батько належав до справжніх кумирів тодішньої демократичної молоді.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Марія Лаврова вийшла заміж за Михайла Негрескула, який був родом з Катеринослава, а в той час навчався у Санкт-Петербурзі. Взимку 1868 – 1869 рр. у столиці імперії розпочалися студентські заворушення, що висунули в епіцентр подій учителя, вільного слухача Санкт-Петербурзького університету Сергія Нечаєва – людину надто радикальних поглядів з неабиякою амбіційністю, схильністю до авантюризму, диктаторства, містифікації й ошуканства. Михайло Негрескул і Марк Натансон швидко розпізнали справжнє обличчя псевдореволюційної «нечаєвщини» і виступили проти новоявленого «вождя» молоді [16, с. 246, 247, 250].

У 1869 р. М.Ф. Негрескул переїхав до Швейцарії, де поринув у книжково-видавничу справу, працюючи вдень і вночі. «Переклади, видання, купівля книжок, статті, відкриття магазинів книжкових – все це поглинуло масу часу», – писав він матері в листі від 10 травня [100, арк. 2]. Вже тоді Михайло сподівався незабаром повернутися до російської столиці, а звідти з молодою дружиною завітати до рідної домівки [100, арк. 2]. Проте книжково-видавничі турботи затримали Михайла. Є свідчення, що він прагнув започаткувати товариство з метою накопичити капітал, щоб допомогти російським емігрантам за кордоном [84, с. 30]. До того ж, до Женеви прибув й С.Г. Нечаєв, який інсценував свій «арешт» і «втечу» з Росії, а відтепер розробляв підвалини майбутнього товариства «Народна Розправа», намагаючись використати авторитет видатного теоретика народництва М.О. Бакуніна [16, с. 246 – 248]. Влітку 1869 р. між М.Ф. Негрескулом і С.Г. Нечаєвим відбулось чергове відкрите зіткнення [84, 193].

Знайомство Михайла з Сергієм Нечаєвим мало для першого рокові наслідки, адже по приїзду до Санкт-Петербурга його було заарештовано і кинуто за ґрати. У листі до матері від 4 січня 1870 р. М.Ф. Негрескул сповіщав про свій арешт і просив доглянути за хворою дружиною [100, арк. 18].

Для Марії Негрескул настали найтяжчі випробування, адже чоловіка притягли до слідства у «нечаєвській справі», а батько вже три роки перебував на вологодському засланні. Ще влітку 1869 р. Михайло Негрескул, заручившись підтримкою самого О.І. Герцена, розробив детальний план утечі П.Л. Лаврова взимку того ж року через Каму, Каспійське море, Кавказ та Константинополь у Париж. Чимало було обговорено під час приїзду Михайла до П.Л. Лаврова в м. Кадников у липні чи серпні 1869 р. [52, с. 99 – 100]. Проте арешт зруйнував усі плани. Тим часом Марія, ледь оговтавшись від хвороби, спільно з видатним революціонером-народником Германом Лопатіним організувала втечу Петра Лавровича із заслання [36, с. 1012].

Не пізніше 15 лютого 1870 р. Г.О. Лопатін, переодягнутий у форму штабс-капітана у відставці, прибув до м. Кадникова за П.Л. Лавровим. На трійці коней домчали до Вологди, звідти – в Ярославль, а далі потягом через Москву, Санкт-Петербург до Кенігсберга. На останньому етапі втечі за кордон П.Л. Лаврова супроводжував брат Михайла – Автоном Негрескул [52, с. 101].

Утім стан здоров'я Михайла Негрескула катастрофічно погіршувався. В одному з листів до матері Михайло писав: «Шлунок мій відмовився варити (курам на сміх) навіть овсянку !!!» [100, арк. 16]. Жити М.Ф. Негрескулу залишалося недовго.

Після смерті чоловіка Марія Негрескул, якій було близько 20-ти років, переїхала з північної столиці під Катеринослав, на хутір Олександрівський, що знаходився у двох верстах від губернського центру, до своєї свекрухи, вдовиці відслуженого підполковника. Прибувши на Катеринославщину, М.П. Негрескул не збиралася сидіти склавши руки в затишній оселі, а прагнула поширити свої опозиційні погляди на найближче оточення. Досить швидко її переконання справили сильне враження на третього сина в родині Негрескулів – 18-річного Еммануїла, учня 5-го класу Катеринославської гімназії, який «став висловлювати радикальні думки і кинув навчання» [31, арк. 2, 13].

Влітку 1871 р. Марія та Еммануїл Негрескули переїхали з хутора до Катеринослава і поселилися на околиці міста. Разом з ними проживав й С.Є.Ортинський, колишній київський гімназист [31, арк. 3 – 4]. Це був радикально мислячий молодий чоловік, який постійно цікавився різними питаннями з філософії, політекономії, естетики, логіки, історії, літератури, природничих наук. У переліку книжок, прочитаних ним у вересні 1869 – червні 1871 р., позначені праці М.Г.Чернишевського, М.О. Добролюбова, Д.І. Писарева, В.В. Берві-Флеровського, Ф.Лассаля, П.-Ж. Прудона, Дж. Ст. Мілля, Дж.В. Дрепера, Ч. Дарвіна та ін. Чимало цих творів справили на молодого радикала сильне враження [32, арк. 10 – 21]. У катеринославській квартирі мешкав й молодший син П.Л. Лаврова – гімназист Сергій [31, арк. 4].

Квартира відставного чиновника Хабарова, в якій оселилися названі особи, знаходилась за міським острогом, на малолюдній катеринославській околиці і швидко перетворилась на місце таємних сходин місцевої молоді. Відомо, що вони відбувалися досить часто, переважно ввечері або вночі. Їх відвідували гімназисти Васильєв, Волошинов, Прицкер та інші [31, арк. 5, 16]. Скоріш за все учасники сходин займалися самовдосконаленням, читали прогресивну літературу, обговорювали гострі суспільні проблеми. Це були типові дії всіх народницьких гуртків, що тількино зароджувались.

Втім, Катеринославський народницький гурток не встиг розгорнути скільки-небудь значної опозиційної діяльності. 22 і 23 серпня 1871 р. мати Негрескулів, яка вже втратила Михайла й Автонома – учасників визвольного руху, небезпідставно побоюючись за долю меншого сина Еммануїла, коли той сповістив про наміри поїхати до Санкт-Петербурга або Москви, розповіла прокурору Катеринославської судової палати про поведінку сина та його відносини з Марією Негрескул.

Тим часом 23 серпня катеринославський поліцмейстер інформував прокурора про «недозволені збіговища молодих людей» у квартирі М.П. і Е.Ф. Негрескулів та С.Є. Ортинського, а в Катеринославському губернському жандармському управлінні стало відомо про наявність у цьому помешканні колекції фотопортретів революціонерів-народників, багато кого з них Марія Негрескул добре знала [31, арк. 2, 3, 4, 5, 21].

Того ж дня на квартирі було зроблено трус, хоча нічого підозрілого виявити не вдалося. 26 серпня місцеві жандарми нагрянули з додатковим обшуком і цього разу вилучили листа від П.Л.Лаврова з позначкою: «Париж. 10 августа». Увагу жандармів привернули й листи С. Є. Ортинського, в одному з яких містилися спостереження про життя простого народу під час двотижневого перебування у Харкові. Наприкінці автор писав: «Отже, хай живуть робітники і та загинуть можновладці». До того ж, у паперах С.Є. Ортинського було знайдено рукопис прокламації «До суспільства» від 20 березня 1869 р., де згадувалося про нечаєвську справу, текст «Марсельєзи» російською та французькою мовами, а також список студентів, виключених з університетів, Медико-хірургічної академії й Технологічного інституту. По завершенні трусу М.П. і Е.Ф. Негрескул та С.Є. Ортинський дали підписку про невиїзд з міста до особливого розпорядження [31, арк. 5, 16 зв., 17, 22, 23, 47].

Після обшуків 23 і 26 серпня за квартирою катеринославських народників встановили спостереження, однак, на думку жандармів, її мешканці «стали дуже обережні» і зібрати про них будь-які відомості було неможливо. Невдовзі надійшло розпорядження про встановлення поліцейського нагляду за Е.Ф. Негрескулом із забороною виїзду з Катеринослава, а також про обов'язковий виїзд з міста без права повернення М.П. Негрескул та про вислання С.Є. Ортинського до батька в Київ. Подальше розслідування зупинили через недостатність доказів. Водночас стосовно С.Є. Ортинського прийняли рішення: вислати під нагляд поліції у Вологду і лише з часом замінити вологодське заслання на Київ [31, арк. 19, 45, 48, 56, 60].

4. Зародження народовольства

Важливим чинником другого демократичного натиску на російське самодержавство на рубежі 70 – 80-х рр. XIX ст. стала діяльність соціально-революційної організації «Народна Воля». Радикальні ідеї народовольців здобули популярність серед демократичної інтелігенції, студентської та учнівської молоді різних регіонів імперії, в тому числі й Катеринославщини. Щоправда, порівняно з Києвом, Одесою, Харковом, де народовольські гуртки і групи почали утворюватись ще з другої половини 1879 р., в Катеринославі аналогічний процес набув розвитку дещо пізніше, з 1881 р. Це пояснюється насамперед особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного становища міста, яке тільки вступало в добу індустріалізації та урбанізації, залишалося звичайним губернським центром і ще не мало вищих навчальних закладів – головних осередків поширення радикально-демократичних ідей.

Першого березня 1881 р. на Катерининському каналі у Санкт-Петербурзі народовольці нарешті здійснили свій задум страти російського царя – Олександра II було вбито. Згадана кульмінаційна подія в історії революційного терору досить швидко змінила суспільно-політичну ситуацію в імперії, головною прикметою якої стало посилення консервативно-охоронних тенденцій у внутрішній політиці царизму. Це супроводжувалось занедбанням реформ, активізацією репресивних заходів щодо різних груп опозиціонерів і революціонерів. Царевбивство здобуло неоднозначний відгук у молодіжному середовищі. Одна частина молоді, вважаючи терор безперспективним засобом оновлення суспільства, відмовилась від радикальних дій, інша – навпаки, пішла під ідейний прапор «Народної Волі».

За цієї суперечливої суспільної атмосфери навесні 1881 р. в Катеринославі утворився перший народовольський гурток. Його організаторами й учасниками стали Єгор Єфремович Колесников, 38 років, росіянин, міщанин Воронезької губернії, різьбяр по дереву; Володимир Федорович Сак, 19 років, росіянин, вихованець 6-го класу Катеринославського реального училища, син колезького радника, начальника місцевої телеграфної станції, та Володимир Миколайович Церковицький, 19 років, росіянин, дворянин, вихованець 6 класу Катеринославської класичної гімназії [26, арк. 4, 5 а, 5 б].

Ініціатори створення нелегального гуртка прагнули розширити його склад. З цього приводу Є.Є. Колесников мав розмову з рядовим запасу З.С. Соколовим і побачив у ньому співчутливу особу. Тоді наступного дня В.Ф.Сак прямо зізнався З.С. Соколову у своїй належності до «соціальної партії» і розповів про її мету та наміри. Сутність останньої зводилася до того, щоб залучити якомога більше людей, викликати заворушення в Катеринославі, знищити всіх начальствуючих осіб, придбати гроші, зброю тощо. На думку В.Ф. Сака, «Катеринослав, таким чином, першим подасть приклад іншим містам Південної Росії, в яких усі також готові до заворушень і чекають тільки на сигнал». Напевно, для більшої переконливості своїх слів В.Ф. Сак додав, що в Катеринославі існує відділення Виконавчого комітету «Народної Волі» у кількості 15 чоловік [26, арк. 7 – 8].

Поступово склад гуртка став розширюватись. Через кілька днів В.Ф. Сак познайомив З.С. Соколова ще з одним гуртківцем, телеграфістом І.М.Луньовим, а потім із В.М. Церковицьким. У свою чергу З.С. Соколов залучив до лав гуртка вчителя М.М. Афанасьєва. Учасники нелегального осередку провели на квартирі З.С. Соколова кілька сходин. В.Ф.Сак розповів присутнім, що «до їх партії примкнуло багато робітників з фабрики, а також кілька столярів». На одне із засідань цей народоволець приніс гектограф – спеціальний копіювальний пристрій для множення відбитків з рукописного тексту. Текст першої гектографованої прокламації Катеринославського народовольського гуртка, написаний В.Ф.Саком російською мовою, містив наступне звернення: «Від партії «Народної Волі». Народ російський! Досить тобі страждати під гнобленням хабарників і негідників; є люди, що працюють для твоєї свободи; будь готовий за першим закликом взятися за зброю за свободу твоїх братів!» [26, арк. 8; 8, 46; 24, арк. 266 зв., 268].

Катеринославські народовольці передбачали розповсюджувати цю прокламацію, розкидаючи на вулицях міста і розклеюючи на ліхтарних стовпах напередодні запланованого виступу в ніч з 14 на 15 червня 1881 р. Проте гектограф був виготовлений неякісно, тому вдалося відбити лише 12 примірників листівки. Як з'ясувалося пізніше, ця «техніка» належала двом вихованцям Катеринославської класичної гімназії і призначалась для видання гумористичного журналу. Втім, задум гімназистів не справдився через вади гектографа. Тоді його отримав В.М. Церковицький, сподіваючись налагодити підпільне гектографування прокламацій.

Прагнучи знайти вихід із ситуації після невдалого гектографування, Є.Є. Колесников запропонував добути друкарський шрифт, а якщо не вдасться, то вирізати дерев'яні літери, за допомогою яких здійснювати друкування. Ця пропозиція одержала підтримку учасників гуртка. Через тиждень Є.Є. Колесников приніс ящик з 14-ма дерев'яними пластинами, де було вирізано текст прокламації. Спочатку друкування передбачалося у Є.Є. Колесникова, але згодом, 12 червня, вирішили зібратись у В.Ф. Сака. Однак народовольці не встигли віддрукувати прокламацію. О десятій годині вечора Є.Є. Колесников, В.Ф.Сак і В.М. Церковицький були несподівано заарештовані [24, арк. 214, 268; 26, арк. 9].

Арешт на квартирі В.Ф. Сака став наслідком зради З.С. Соколова і провокаційних дій

М.М.Афанасьєва. Документи вказують, що вже на початку червня 1881 р. З.С. Соколов зробив заяву до Катеринославського губернського жандармського управління про утворення революційного гуртка і про задуми його учасників засобом видання прокламацій в середині того ж місяця підбурити місцеве населення до заворушень. При цьому до планів народовольців входило визволити заарештованих із в’язниці, здійснити революційні експропріації, а здобуті гроші використати в подальшому на партійні цілі [24, арк. 265].

С.А. Іванов

Отримавши настільки гострий «сигнал», катеринославські жандарми доручили «простежити за діями названого співтовариства» М.М.Афанасьєву, який, певно, виконував роль агента внутрішнього спостереження (провокатора). Через кілька днів ним було представлено у Катеринославське ГЖУ шість примірників відгектографованої прокламації революційного гуртка. Наявність цих речових доказів дозволило жандармам форсувати події, здійснивши 12 червня 1881 р. раптовий трус і арешт катеринославських народовольців [24, арк. 266].

К.Є. Котов

Внаслідок дізнання вся короткочасна діяльність Катеринославського народовольського гуртка була розкрита. 21 жовтня 1881 р. цар Олександр III вирішив катеринославську справу адміністративним порядком. Найбільш суворому покаранню підлягав Є.Є. Колесников, який після чотиримісячного тюремного ув’язнення висилався на три роки під нагляд поліції до Західного Сибіру. В.Ф. Сак і В.М.Церковицький ув’язнювались на чотири і один місяць відповідно, після чого мусили впродовж року перебувати під гласним наглядом поліції [26, арк. 18, 19; 114, арк. 50 – 51].

Факт діяльності Катеринославського народовольського гуртка потрапив до Огляду найважливіших дізнань, що здійснювалися в губернських жандармських управліннях імперії [109, арк. 46 зв.]. Це свідчить, що царський режим виявляв занепокоєння появою організованих форм соціально-революційного руху у колись спокійному провінційному Катеринославі.

5. Катеринославський народовольський військово-революційний гурток

У першій половині 80-х рр. XIX ст. в Катеринославі працювали кілька професійних революціонерів-народовольців, котрі налагоджували конспіративні зв’язки, займались організацією різноманітних підпільних гуртків, вели пропагандистську роботу. Одним з напрямів діяльності «Народної Волі» стала робота серед військових.

Вже у 1883 р. до Катеринослава, за завданням Виконавчого комітету «Народної Волі», прибув С.А. Іванов, який щойно вдруге втік з каторги. «Іван Іванович», як звали цього витонченого конспіратора, за три – чотири місяці перебування в губернському центрі виявив велику енергію у справі організації гуртків, зосередивши зусилля на заводських робітниках і військових. На основі спогадів народника К.Є. Котова є підстави вважати, що перші спроби народовольської пропаганди серед катеринославських військових належали саме С.А. Іванову. Щоправда, після його від’їзду з Катеринослава там настало певне затишшя [70, с. 131 – 133].

Втім, у 1884 р. в Катеринославі опинився ще один талановитий народоволець – Л.Ф. Ясевич. Прийнявши конспіративний псевдонім «Петра Петровича» або просто «Петра», Л.Ф. Ясевич зав’язав контакти з місцевими нелегальними групами військових і робітників [89, с. 90, 92]. Зв’язки з катеринославськими військовими налагоджував і К.Є. Котов [70, с. 135].

Невдовзі спільними зусиллями вдалося організувати перший Катеринославський військово-революційний гурток. На чолі цього підпільного осередку стояв Є.П. Дзбановський, найбільш діяльний та інтелектуально розвинений з офіцерів [89, с. 93]. Гурток військових складався з десятка, переважною мірою, дуже молодих офіцерів. Утім троє – четверо подавали надії на зростання до рівня серйозних діячів [70, с. 135]. Принаймні, окрім керівника гуртка, такі офіцери, як Ємельянов, Червінський були вже цілком підготовлені до політичної діяльності. Ці військові служили у Керч-Єнікальському та Феодосійському полках і діяли досить конспіративно. Певно, завдяки підтримці більш досвідчених учасників соціально-революційного руху, зокрема К.Є. Котова, Л.Ф. Ясевича, «військово-революційний гурток» розпочав досить широку агітаційну роботу. Є згадки про те, що гуртківці випустили навіть декілька номерів літографованого нелегального журналу [70, с. 136, 137, 139].

Катеринославський «військово-революційний гурток» часто збирався на квартирі піднаглядної Є.Д. Рижкової, де офіцери конспіративно обговорювали різні питання, одержували номери нелегального соціально-революційного огляду «Народная Воля». Одного разу члени офіцерського гуртка та Є.Д. Рижкова зустрілися на хуторі К.Є. Котова з підготовленими селянами [89, с. 93].

Арешт керівника народовольського підпілля Г.О. Лопатіна 6 жовтня 1884 р. в Санкт-Петербурзі прямо позначився на долі Катеринославського військово-революційного гуртка. Адже під час лопатінського провалу до рук жандармів потрапив список гуртківців. За цих обставин, після піврічної успішної діяльності, деякі офіцери катеринославського гарнізону почали підозрюватись у політичній неблагонадійності. Проте корпусний командир звів справу нанівець, перевівши деяких офіцерів за межі губернського Катеринослава, зокрема у Новомосковськ. Лише Є.П. Дзбановський потрапив за ґрати, де, відсидівши більше року, отримав десятирічний термін заслання до Сибіру [74, с. 199]. Так закінчилась досить швидкоплинна діяльність Катеринославського військово-революційного гуртка, що стала яскравим виявом прагнення «Народної Волі» залучити у сферу свого впливу військових на периферії.

6. Катеринославський народовольський робітничий гурток

У першій половині 80-х рр. XIX ст. народовольство поширило свій вплив у робітничому середовищі Катеринослава, де з’явилося кілька відомих народовольців-робітників. Одним з перших діячів цієї плеяди став Іван Іванович Хмелевцев. Народився він близько 1855 р. в поселенні Плехова Суджанського повіту Курської губернії. Батько Івана служив дячком, тому син пішов навчатися до Курського духовного училища, хоч курсу не закінчив. З 14-ти років підліток заробляв на прожиття в магазинах міст південних губерній імперії [95, с. 386].

Життєвий шлях І.І. Хмелевцева був пов’язаний з Катеринославом. За даними Департаменту поліції, він проживав у цьому місті на Дніпрі вже в 1879 – 1880 рр., коли мав товариські стосунки з прикажчиком Михайлом Батиревим і отримував від нього матеріальну допомогу [112, арк. 58]. За свідченнями ж самого І.І. Хмелевцева, він прибув до Катеринослава із Харкова у 1881 р. [118, арк. 138].

Є дані, що спочатку І.І. Хмелевцев працював на катеринославському мості [95, с. 89]. Близько 20 червня 1883 р. він влаштувався прикажчиком у катеринославську лавку харківського купця Якова Гончарова. Попервах Іван проживав у хазяїна, але незабаром зняв окрему кімнату в місцевості Каменьї, в будинку якоїсь удови. Вже у той час він познайомився з особами радикальної спрямованості, зокрема Михайлом Аптекманом, сином купця Яновським, а тому йому було суттєво важливо вільно розпоряджатися своїм часом вечорами. Згодом І.І. Хмелевцев разом з новими товаришами брав активну участь у реалізації квитків на благодійницький вечір з метою збирання коштів на потреби революційної партії [95, 88]. До кола знайомих І.І. Хмелевцева радикального спрямування належав піднаглядний народоволець, колишній студент Київського університету О.Ф.Дьяконенко, який постачав Івану нелегальні видання [112, арк. 59].

Є всі підстави стверджувати, що під час служби у купця Я. Гончарова, з червня 1883 до березня – квітня 1884 р., І.І. Хмелевцев прилучився до соціально-революційного руху і одним з перших розпочав пропагандистську діяльність серед катеринославських робітників, чисельність яких зростала за умов індустріального будівництва в місті.

Одним із цих катеринославських робітників був Юхим Володимирович Збукарьов. Народився у 1860 р. В жовтні 1881 р. Юхим улаштувався прикажчиком до харківського купця Якова Гончарова. Під час Покровського ярмарку, в середині жовтня того ж року, Ю.В. Збукарьов прибув до Катеринослава, в місцеву лавку означеного купця [95, с. 87 – 88].

Згодом молодий прикажчик познайомився з Іваном Хмелевцевим, який почав давати книжки для читання, радив займатися самоосвітою, щоб мати чітке уявлення «про життя і становище справ», вказуючи, що «на Русі царює неправда» і необхідно здійснити насильницький переворот, ліквідувати існуючий державний лад та порядок державного управління. При цьому І.І. Хмелевцев називав себе народником, пропонував поширювати невдоволеність існуючими порядками серед народу і висловлювався за «кончу обережність» дій. Серед книжок, які приносив Іван, Юхим Збукарьов запам’ятав твори І.С. Тургенєва «Дым» і «Новь», а з нелегальних видань – брошури «Хитрая механика», «Сказка о четырех братьях» та «Четыре странника» [95, с. 88].

Навесні 1884 р. І.І. Хмелевцев перебрався на нову квартиру – на Підгірній Слободі. У той час він продовжував бесіди радикального спрямування із Ю.В. Збукарьовим, постачаючи йому нові книжки. Проте влітку того ж року Я. Гончаров зробив донос на Івана, обвинувачуючи його в належності до соціалістів. Наслідком цього став арешт І.І. Хмелевцева прямо в торговій лавці під час Петропавлівського ярмарку наприкінці червня 1884 р. та обшук його речей на квартирі

Ю.В.Збукарьова. Обвинувачений у розповсюдженні книжок тенденційного змісту І.І. Хмелевцев утримувався під арештом 21 день, а потім – до грудня того ж року – перебував під наглядом поліції [118, арк. 138].

Коли І.І. Хмелевцев звільнився з-під варти, він виглядав схудлим і блідим, нагадуючи Ісуса, знятого з хреста, тому Ю.В. Збукарьов став називати його «Ісусом». Це ім'я добре підходило високому блондину, яким був І.І. Хмелевцев [95, с. 91; 113, арк. 1 зв.].

Хоча І.І. Хмелевцев перебував під наглядом поліції, він продовжував пропагандистську діяльність. Є підстави вважати, що він у той час уже знав молодого талановитого робітника-народовольця А.Л. Карпенка та членів його робітничого гуртка. Ю.В. Збукарьов прямо засвідчив, що в 1884 р. І.І. Хмелевцев і А.Л. Карпенко навчили його і ще двох робітників – Матвія Алєєва та Петра Голубкова способу шифрованого листування [95, с. 91, 92].

Наприкінці 1884 р. термін поліцейського нагляду за І.І. Хмелевцевим закінчився, але влаштуватись на роботу в Катеринославі йому було неможливо. Тому він у грудні відбув до Севастополя, де вступив у ливарний цех до Адміралтейства Російського товариства пароплавства і торгівлі. Разом із народовольцями Петром Антоновим, Дмитром Бартеньовим та Адольфом Клюге він розпочав новий етап своєї біографії [113, арк. 1; 118, арк. 138]. Катеринославська діяльність І.І. Хмелевцева періоду 1883 – 1884 рр. важлива тим, що була одним із тих необхідних елементів, що підготували сприятливий ґрунт для утворення першого народовольського гуртка серед робітників Катеринослава.

Організатором Катеринославського народовольського робітничого гуртка став наступник І.І. Хмелевцева – Андрій Леонідович Карпенко. Народився він у 1863 р. в Ростові-на-Дону, в українській родині міщан. Подружжя Карпенків мало власний будинок, займалося торгівлею і навчало свого первістка у приватній школі. Крім Андрія, в родині підростали три менші сестри: Анастасія, Єлизавета і Марія [118, арк. 337].

Ключова роль у формуванні світогляду Андрія Карпенка належала народовольцю Л.Ф.Ясевичу, з яким молодий робітник познайомився в майстернях Ростова-на-Дону. Як досвідчений пропагандист, Л.Ф. Ясевич переконав свого учня в необхідності ліквідації монархічного режиму, заміні його земським собором або народним правлінням. Згодом Леон Францевич став постачати Андрію нелегальну літературу, зокрема видання «Земля и Воля», «Народная Воля», популярні брошури для народу «Сказка о четырех братьях», «Хитрая механика», біографії революціонерів, рекомендуючи їх для розповсюдження серед «добрих людей» [95, с. 73].

У 1884 р. А.Л. Карпенко виїхав з Ростова-на-Дону до Катеринослава. З 27 липня 1884 р. до 12 березня 1885 р. він служив у токарному цеху майстерень на Катерининській залізниці. Перебуваючи в Катеринославі, молодий робітник неодноразово зустрічався з Л.Ф. Ясевичем, який мав на нього сильний вплив. А.Л. Карпенко належав до відданих учнів «Петровича», знаючи його як члена партії «Народна Воля» [111, арк. 112; 27, арк. 7; 118, арк. 272; 95, с. 31, 73, 103].

Уже в 1884 р. А.Л. Карпенко фактично замінив собою народовольця І.І. Хмелевцева, продовжуючи пропагандистську роботу з місцевими робітниками залізничних майстерень: Матвієм Алєєвим, Петром Голубковим, Юхимом Збукарьовим, Іллею Чеченєвим та ін. Андрій був добрим майстром токарної справи. Його розум, корисні поради приваблювали простих робітників, які підпадали під вплив і досить швидко об'єдналися в робітничий гурток.

Андрій Карпенко виявив себе як талановитий керівник, пропагандист і організатор народовольської справи. У робітничому середовищі він діяв поступово, враховуючи освітній та інтелектуальний рівень пролетарів. За своїм характером осередок, створений А.Л. Карпенком, сформувався як гурток самоосвіти, де робітники мали можливість здобути додаткові знання, розвинути соціальну самосвідомість, щоб згодом перетворитися на революційних пропагандистів і організаторів подібних гуртків.

Спочатку А.Л. Карпенко давав робітникам белетризовану літературу для читання, особливо популярні книжки для народу, написані письменниками народницького спрямування. Відомо, що на засіданнях гуртка його провідник давав для читання такі видання, як «Сила солому ломит» М.І.Наумова, «Сказка о четырех братьях» Л.О.Тихомирова, «Хитрая механика» В.Є.Варзара та ін. Народоволець-робітник радив гуртківцям займатися самоосвітою, читати письменників-демократів, зокрема М.М. Златовратського, М.І. Наумова, Ф.Д. Нефедова, Д.І. Писарева, Г.І. Успенського та М.В. Шелгунова. Крім того, А.Л. Карпенко пропонував робітникам читати твори О.С. Пушкіна, М.В. Гоголя, М.О. Некрасова, В.Г. Бєлінського, М.О. Добролюбова, І.С. Тургенєва, Л.М. Толстого, Д.Л.Мордовцева та В. Гюго [111, арк. 169; 118, арк. 272, 273, 344 – 345; 95, с. 91, 92, 105 – 107].

Прочитані книжки обговорювали на зборах робітничого гуртка. В ході колективних зібрань робітники дізнавалися про причини свого важкого соціального становища, підводилися до висновку про необхідність революційного перевороту в державному ладі. Під впливом А.Л. Карпенка робітники співчутливо ставилися до ідеї революційного насильства, усвідомлювали теорію і практику революційного вчення в народовольській інтерпретації. Народоволець привчав гуртківців до суворої конспірації, готуючи їх до вступу в лави революційної організації [95, с. 105 – 106].

Згодом гуртківці прилучалися й до політичної літератури, зокрема читали твори німецького соціаліста Ф. Лассаля, нелегальні біографії С.Г. Нечаєва, М.І. Кибальчича, С.Л. Перовської, підпільні видання «Работник», «Народная Воля» та «Черный Передел». Вказана робота під керівництвом А.Л. Карпенка тривала до весни 1885 р., коли він повідомив учасникам гуртка про свій від'їзд з Катеринослава і про свого наступника – робітника Віталія Кудряшова. Останній дійсно прибув до губернського міста, влаштувався у залізничні майстерні та продовжив заняття в гуртку. Він приїхав із Воронежа, де працював теж у залізничних майстернях. В.М. Кудряшов добре знав А.Л. Карпенка, адже трудився разом з ним у Ростові-на-Дону [111, арк. 169; 118, арк. 272, 273, 344 – 345; 95, с. 91, 92, 105 – 107].

За часів В.М. Кудряшова гуртківці прочитали 3, 4, 5 та 6 номери соціально-революційного огляду «Народная Воля», брошуру німецького соціаліста В. Лібкнехта та «Надгробное слово Александру Второму» народника В.С. Ілліч-Світича. Влітку 1885 р. учасники гуртка збиралися у полі за містом, а коли бувало прохолодно, то на квартирі Ю.В. Збукарьова, інколи – у М.Ф. Алєєва та П.Ф. Голубкова [95, с. 107].

Тим часом Андрій Карпенко все глибше поринав у справи народовольського підпілля. У березні 1885 р. народоволець переїхав до Севастополя, де влаштувався в Адміралтейство. Однак вже у вересні того ж року А.Л. Карпенко повернувся до Катеринослава, де знову вів роботу серед робітників разом з В. М. Кудряшовим. У вересні 1885 р. до Катеринослава приїхав народоволець О.М. Макаревський, який утік із Харкова від жандармів. У спогадах він залишив цікавий опис постатей керівників тодішнього робітничого гуртка. За його згадками, В.М. Кудряшов був «живий як ртуть», завжди хвилювався і поводив себе афективно. На той час цей народоволець-робітник уже перебував під негласним наглядом поліції. А.Л. Карпенко мав зовсім протилежний темперамент, вирізнявся стриманістю і спокійною вдачею.

Обидва належали до відданих учнів Л.Ф.Ясевича, були майже закохані у свого «Петровича». Останній почував себе у робітничому середовищі незрівнянно краще і простіше, ніж серед студентів. До робітництва його тягнуло всією душею і не випадково Леон Францевич на цілі тижні зникав у пролетарському кварталі Катеринослава. Талановиті послідовники Л.Ф.Ясевича теж користувалися великим авторитетом серед робітників [74, с. 199, 202; 95, с. 31].

Проте незабаром, 6 жовтня 1885 р., В.М.Кудряшова було заарештовано, і заняття у робітничому гуртку тривали знову за участю А.Л. Карпенка та І.І. Хмелевцева, які вже повернулися до Катеринослава. Керівники гуртка перебували на нелегальному становищі, тому таємні засідання відбувалися не тільки на квартирах М.Ф. Алєєва, Ю.В. Збукарьова та П.Ф.Голубкова, а й у степу та в місцевих садах [111, арк. 112, 169; 95, с. 92].

А.Л. Карпенко підтримував зв'язок з іншими народовольцями – професійними революціонерами. У вересні 1885 р. він знов-таки зустрівся з Л.Ф. Ясевичем, який незабаром відправився за кордон. Через Леона Францевича Андрій познайомився з «Семеном». Під цим іменем переховувався народоволець З.В. Коган. З ним А.Л. Карпенко зустрівся у Ростові-на-Дону, куди невдовзі відправився із Катеринослава і перебував до лютого 1886 р. У згаданий період Андрій Леонідович користувався особливою довірою керівників народовольського підпілля. Приміром, жандармські експерти встановили, що лист, написаний хімічним чорнилом та шифром за підписом «Андрей Васильев», і телеграма за тим же підписом, надіслані 20 лютого 1886 р. на адресу С. Хейфіца з Харкова, писалися А.Л. Карпенком. Прикметно, що лист і телеграма призначалися для передачі провіднику народовольців – Б.Д. Оржиху [111, арк. 112, 130].

Саме в той час З.В. Коган попередив А.Л.Карпенка про небезпеку. Вважаючи, що причина його розшуків у знайомстві з Л.Ф. Ясевичем, Андрій перейшов на нелегальне становище і мешкав під іменем О.М. Зубкова. Наприкінці лютого 1886 р. він відправився з Ростова-на-Дону до станції Знам'янка Харківсько-Миколаївської залізниці, де познайомився зі співчуваючими революційному руху І.А. Блажком та Д.Ф. Журавльовим. З третьої декади березня до 16 червня того ж року А.Л.Карпенко працював у майстерні Мотковського в Кременчуці. Звідти народоволець розпочав листування із Ю.В. Збукарьовим, а через нього – з І.І. Хмелевцевим, який повернувся до Катеринослава із Севастополя ближче до середини травня 1886 р. У свого однодумця А.Л. Карпенко просив «літературу».

Саме в той період І.І. Хмелевцев здійснив конспіративну поїздку до Одеси, де прагнув організувати гурток артільних робітників у Миколаєві. Проте все це не завадило йому першого червня прибути із Катеринослава до Кременчука, захопивши з собою два номери «Народной Воли» та ін. Незабаром І.І. Хмелевцев і А.Л. Карпенко вдвох повернулися до Катеринослава. Втім, жандарми все ж таки вирахували народовольців-робітників. Спочатку 1 липня 1886 р. помічник начальника Херсонського ГЖУ особисто заарештував І.І. Хмелевцева, коли той сходив з пароплава «Таврида», що прибув з Одеси. Під час арешту і трусу жандарми виявили шестизарядний револьвер і «Капітал» К. Маркса [111, арк. 112; 118, арк. 153; 95, с. 73, 93 – 94].

Улітку 1886 р. А.Л. Карпенко продовжив конспіративні поїздки: спочатку 18 або 19 червня відвідав Катеринослав, а згодом поїхав на південь. Наприкінці червня – на початку липня він побував у Миколаєві, далі – на ст. Роздільна Бессарабської губернії, де зустрівся з З.В.Коганом, після чого прибув до прикордонного містечка Рені. Перебуваючи там, народоволець не втрачав зв'язку з катеринославськими однодумцями, отримував від них гроші. 26 вересня того ж року А.Л. Карпенко, нарешті, повернувся до Катеринослава, на квартиру Ю.В. Збукарьова [95, с. 74, 95,110, 111].

Проте подальша діяльність Катеринославського народовольського робітничого гуртка припинилася через арешти, що сталися в ніч з 27 на 28 вересня 1886 р. у Катеринославі. Тоді місцеві жандарми заарештували А.Л. Карпенка, Ю.В.Збукарьова, М.С. Миронова, І.А. Чеченєва та О.А. Глазкову [117, арк. 3]. У керівника гуртка знайшли шифрований папір і адресу Л.Ф. Ясевича в Парижі, зошит-щоденник з 30 серпня до 7 вересня за час його перебування в Рені. Особливий інтерес становить його ж лист до друга, де А.Л. Карпенко висловив розчарування в революційній справі з боку робітництва Росії, дорікав керівникам революції і вимагав реформування революційної програми. Він відмовився від надання свідчень, заявивши про свою належність до партії «Народна Воля» [111, арк. 44 зв.; 117, арк. 12].

Арешт А.Л. Карпенка та його товаришів спричинила зрадницька заява до жандармів від 18 серпня 1886 р. слюсаря І.А. Блажка, з яким керівник катеринославського гуртка зійшовся в Кременчуку. Отримавши цінну інформацію, жандарми відрядили своїх агентів разом із зрадниками Блажком і Мірошниковим до Катеринослава, де ті відшукали квартиру Ю.В. Збукарьова. Останній, нічого не підозрюючи, надав шифр і ключ для листування, а І.А. Чеченєв передав народовольську і народницьку літературу для розповсюдження на ст. Знаменівку [117, арк. 23 – 25].

Царизм розв'язав політичну справу про Катеринославський народовольський робітничий гурток адміністративним порядком. Найбільш видатні народовольці-робітники А.Л. Карпенко та І.І. Хмелевцев, згідно з «височайшим повелінням» від 13 жовтня 1888 р., були відправлені на далекий острів Сахалін. А.Л. Карпенко не витримав цього випробування і помер від сухот [95, с. 382, 386].

Отже, впродовж 80-х рр. XIX ст. Катеринослав став місцем організації трьох народовольських гуртків, які охоплювали учнівську молодь, військових та робітників. Діяльність цих нелегальних осередків засвідчила, що в різних соціальних верствах губернського міста зріло прагнення до оновлення суспільства, до його демократизації. Відсутність конституційних гарантій громадянського суспільства, політичних прав і свобод приводила найбільш активну частину суспільства до лав соціально-революційного руху.

Як переконує історія катеринославських гуртків, народовольська теорія і практика боротьби, хоча й сприяла зростанню громадянської активності, пробудженню соціальної свідомості, формуванню певної політичної культури серед найбільш радикально налаштованої частини молодого покоління, вихованню її на загальнодемократичних засадах, не змогла здобути популярності серед широкого кола городян. Це й не дивно, адже гасло «мета виправдовує засоби», революційно-екстремістські тенденції народовольства, що здобули прихильників за умов загострення політичного протистояння з тодішнім імперським режимом, не могли привести до оптимізації суспільної атмосфери, привабити широкі маси соціуму, більш налаштовані на поступові, еволюційні зміни.

7. Піднаглядні народовольці-засланці та учнівська молодь Катеринослава

На початку 80-х рр. XIX ст. Катеринослав став одним із центрів заслання діячів соціально-революційної партії «Народна Воля» на Півдні імперії. У місті вже були розгромлені перші народницькі й народовольські гуртки, а тому влада вважала цей порівняно невеликий і, що важливо, не університетський губернський центр зручним місцем для нагляду за «неблагонадійними» особами. Потреба у катеринославському засланні була, адже охоронні імперські установи вели активну боротьбу з народовольським підпіллям, що в ті часи залишалося головною опозиційною силою антидемократичного режиму Олександра III.

Одним із перших народовольців, який був висланий під нагляд поліції до Катеринослава, став одеський міщанин Захарій Коган. 15 листопада 1882 р. піднаглядний прибув з Одеси на місце заслання, термін якого мав тривати два роки. Такою була ціна за зв'язки з політичним засланцем Петром Орловим [120, арк. 50, 367, 453; 121, арк. 18].

Про революційну діяльність З.В. Когана у Катеринославі в 1883 р. відомостей обмаль. Відомо, що у червні він познайомився на квартирі іншого піднаглядного О. Я. Енгеля з харківським народовольцем А.Г. Бердичевським, просив його стати посередником у листуванні з харківським підпіллям. Певно, такий конспіративний зв'язок вдалось налагодити. Принаймні, коли наприкінці 1883 р. З.В. Коган перейшов на нелегальне становище і зник із Катеринослава, він використовував цей конспіративний канал для контактів із місцевими радикалами. Так, 12 січня 1884 р. З.В.Коган відправив із Харкова до Катеринослава лист такого змісту: «У неділю в Харкові вбитий шпигун. На 3-й день розпочались арешти. Арештовано до 8 чоловік, друкарня народницька. Шпигуни швендяють по всіх кутах і закапелках. Зберіть якомога більше грошей» [120, арк. 50, 457, 461, 475, 487].

До середини 80-х рр. XIX ст. З.В. Коган сформувався в досвідченого конспіратора. Він здійснив поїздку до Швейцарії, успішно подолав усі кордони і повернувся назад. Виконуючи конспіративні доручення, Захарій неодноразово бував у Катеринославі. З літа 1885 р. народоволець взяв активну участь у створенні й діяльності загальнопартійних друкарень «Народної Волі» у Новочеркаську і Таганрозі.

Невдовзі доля ще раз привела його у Катеринослав. У січні 1886 р. стався провал Таганрозької підпільної друкарні, де народовольці розраховували відновити випуск свого загальнопартійного соціально-революційного органу «Народная Воля» та налагодити видання нелегальних брошур. Тоді З.В. Коган з товаришами із підпільної технічної групи самоліквідував новочеркаську друкарню і привіз одну тисячу віддрукованої книги «Борьба общественных сил в России» до Катеринослава.

Уночі з 19 на 20 лютого 1886 р., в п'яти верстах від губернського міста, на хуторі одного з симпатиків, З.В. Коган разом із керівниками тодішнього народовольського підпілля В.Г. Богоразом і Б.Д. Оржихом віддрукував обкладинку до привезеної книжки і сповіщення про арешт таганрозької друкарні. Це стало цілковитою несподіванкою для жандармів, які вважали, що з підпільною пресою «Народної Волі» вже покінчено. Виїхавши з Катеринослава, З.В. Коган зробив ще одну спробу відновити народовольську пресу в Тулі й продовжував боротьбу до свого арешту в Москві 27 січня 1887 р. [125, с. 133, 136, 137; 120, арк. 83].

Не менш цікавою особистістю серед піднаглядних народовольців у Катеринославі був Олександр Федорович Дьяконенко. У 1883 р. йому виповнилося 28 років, за походженням – син священика, родом – з м. Ромни Полтавської губернії. Спочатку Олександр здобував освіту в Роменському повітовому училищі, потім у Київській гімназії та Київському університеті, одначе університетського курсу не закінчив і припинив навчання у 1882 р.

Вступивши на шлях боротьби з політичним деспотизмом царизму, О.Ф. Дьяконенко став учасником Гадяцького революційного гуртка, що тісно співробітничав з Київською організацією партії «Народна Воля». За це Олександр був підданий арешту, притягнутий до дізнання, а згодом висланий на три роки під нагляд поліції до Катеринослава [120, арк. 51, 165].

Новий піднаглядний постійно перебував у полі зору охоронних органів. Уже 29 вересня 1883 р. на вимогу Окремого Корпусу жандармів майора Шемоніна, який проводив дізнання у Харкові, у О.Ф. Дьяконенка було зроблено трус, наслідком якого став арешт і відправка до Санкт-Петербурга у розпорядження генерал-майора Середи. Останній здійснював дізнання у державних злочинах в імперії. Наприкінці листопада того ж року народоволець знов повернувся до Катеринослава під гласний нагляд поліції, який продовжено ще на трирічний термін.

Шостого грудня 1883 р. О.Ф. Дьяконенко переїздить із Катеринослава до Павлограда, а вже в середині того ж місяця допитується жандармами як свідок у справі Роменського революційного гуртка. Незважаючи на це, піднаглядний народоволець не припиняв контактів із радикальною молоддю Катеринослава. Наприкінці 1884 р. його знов заарештовують як учасника однієї з великих сходок катеринославської молоді.

Постійні переслідування з боку жандармів, перебування у в'язницях надломили здоров'я борця з царським режимом. У середині березня 1884 р. О.Ф. Дьяконенка було звільнено з Катеринославського тюремного замку внаслідок хворобливого стану і віддано на поруки з грошовою відповідальністю в 500 крб. [112, арк. 59 – 60].

Проте жандарми не списували піднаглядного з рахунку. У довідці начальника Катеринославського губернського жандармського управління від 12 березня 1884 р., зокрема, йшлося:

«Особа Дьяконенка вкрай сумнівна, але разом з тим і дуже обережна» [120, арк. 454].

Після визволення з ув'язнення, Олександр Федорович не припинив участі в соціально-революційному русі. Про її характер жандарми дізналися через два роки із показань народовольця І.І. Хмелевцева. Той засвідчив, що у 1884р. познайомився з якимсь «піднаглядним», який забезпечував його революційними виданнями «Земля и Воля», «Черный Передел» та ін. До листопада 1884 р. І.І. Хмелевцев часто зустрічався з «піднаглядним», мав з ним бесіди радикальної спрямованості. Коли ж Іван виїхав до Севастополя, то підтримував з «піднаглядним» листування, через яке зміг познайомитись «з революційними діячами», а також отримував від нього революційні видання. За словами І.І. Хмелевцева, «піднаглядний» вибув з Катеринослава наприкінці 1884 – на початку 1885 р., а навесні того ж 1885 р. помер від сухот.

У Департаменті поліції порівняли свідчення І.І.Хмелевцева з даними біографії О.Ф. Дьяконенка. При цьому з'ясувалося, що останній в січні 1885 р. з дозволу Департаменту поліції переселився на проживання до Кисловодська Терської області, а 15 квітня того ж року помер у Ромнах Полтавської губернії. Ці факти дали підстави Департаменту поліції сповістити начальника Катеринославського ГЖУ 9 серпня 1886 р., що «піднаглядний» у показаннях І.І. Хмелевцева є, найбільш вірогідно, Олександром Федоровичем Дьяконенком [112, арк. 47 а, 47 б, 47 г.].

Катеринослав став місцем заслання ще одного піднаглядного народовольця – Олександра Яковича Енгеля. Народився він у Бердянську 1862 р. Закінчивши місцеву гімназію, Олександр вступив на медичний факультет Харківського університету, де провчився до четвертого курсу. Захопившись народницькими ідеями, студент весь вільний час присвячував пропагандистській роботі серед харківських робітників, а на канікулах «ходив у народ» – до селян Бердянського повіту. На початку 80-х рр. О.Я. Енгель бере участь у народовольському русі, внаслідок чого 17 квітня 1881 р. його заарештовують в Одесі, з 28 грудня того ж року утримують у Київській в'язниці, притягують до дізнання у справі «69-ти». 12 травня 1883 р. народовольця висилають з Києва, обирає місцем заслання Катеринослав, де за ним встановили гласний нагляд [96, арк. 4, 38, 47].

У довідці начальника Катеринославського ГЖУ від 12 березня 1884 р. відзначалося, що О.Я. Енгель, який проживав у Катеринославі під наглядом поліції від травня 1883 р., «особа дуже сумнівна в політичному відношенні». Така оцінка мала серйозні підстави, адже від самого початку перебування у Катеринославі О.Я. Енгель налагодив контакти з місцевою учнівською молоддю, перетворив свою квартиру на місце сходин не тільки молоді, але й усіх осіб, які перебували у місті під наглядом поліції.

Діяльність піднаглядного О.Я. Енгеля збентежила катеринославських жандармів. У жовтні 1883 р. за постановою начальника Катеринославського ГЖУ поліція зробила на квартирі О.Я. Енгеля обшук. Було знайдено: заряджений револьвер «бульдог», декілька неблагонадійних записок і заміток, четвертий том творів видатного російського радикального демократа М. Г. Чернишевського «Политическая экономия» [120, арк. 453].

Олександр Енгель перебував в особливо дружніх стосунках з Марією Миколаївною Третьяковою. Жандарми характеризували її як особу також сумнівну в політичному відношенні. У 1881 р. М.М. Третьякова закінчила курс Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії, після чого отримала місце вчительки у Верхньодніпровській жіночій прогімназії. Проте молода викладачка пропрацювала лише кілька місяців і була відсторонена від посади. Причиною цьому послужило те, що місцеве начальство помітило в її діяльності «шкідливий напрямок, котрий вона не намагалася надалі приховувати».

Радикалізм поглядів М.М. Третьякової був не випадковим, адже її три брати притягувалися в різний час до дізнань у політичних справах. Приміром, один з них – Микола – колишній студент Харківського університету, а згодом – доброволець Сімферопольського полку, розквартированого у Катеринославі, – притягувався до дізнання у січня 1880 р. за обвинуваченням у приховуванні відомих діячів соціально-революційного руху – І.М. Кашинцева та К.М.Філіппова [120, арк. 453 зв.]. Дружні стосунки М.М. Третьякової з О.Я. Енгелем, О.Ф. Дьяконенком та іншими піднаглядними сприяли зміцненню її радикальних ідейних поглядів.

Піднаглядні народовольці активізували провінційне суспільне життя і мали особливий вплив на катеринославську учнівську молодь. Так, О.Я. Енгель, проводячи систематичні бесіди з учнями середніх навчальних закладів, постійно торкався питання про становище політичних засланців і поступово схилив своїх слухачів на користь проведення доброчинного вечора задля надання матеріальної допомоги репресованим. Під впливом цих бесід М.М. Третьякова, гімназист О.П. Колпаков, семінарист Г.В. Мошаковський та інші організували танцювальний вечір, що відбувся 27 листопада 1883 р. Головним розпорядником цього заходу був О.Я. Енгель [120, арк. 48, 267].

У грудні 1883 р. на посаду катеринославського поліцмейстера вступив 38-річний титулярний радник І.С. Миклашевський. Невдовзі до нього стали доходити чутки, що в місті влаштовуються «на лотерею» вечори на користь політичних засланців, а ініціатива й керівництво при їх організації належить політичним піднаглядним. Стало відомо, що подібні вечори відбуваються, як правило, по суботах, переважно в будинку Христофорова, на Соборній площі. Згідно із зібраними даними, у жовтні – грудні 1883 р. в Катеринославі вже відбулось чотири танцювальні доброчинні вечори.

Внаслідок спостереження за катеринославською молоддю були отримані нові свідчення про організацію чергового подібного вечора «за особливими білетами, з платою за вхід», що мав відбутися по вулиці Колодязній, у будинку Струкових, на квартирі Миколи Михайловича Сьомова. Отримавши ці дані від пристава 1-ї частини м. Катеринослава об 11-й годині вечора, поліцмейстер негайно відправився за вказаною адресою для проведення трусу.

У супроводі жандармського офіцера та понятих катеринославський поліцмейстер прибув на квартиру М.М. Сьомова, де раптово застав до 50-ти чоловік, здебільшого вихованців місцевих навчальних закладів. Напевно, прихід І.С.Миклашевського став для учасників вечора цілковитою несподіванкою. Лише в останній момент вони намагалися ліквідувати компрометуючі папери, свідченням чого була безліч розірваних і розкиданих по підлозі заміток.

Огляд і обшук приміщення виявили масу вхідних квитків з меловою печаткою на звороті кожного з них, листування і чотири револьвери. У кишенях семінариста Павла Ільченка було знайдено листок «для збору пожертвувань на користь адміністративних засланців» і портрет революціонера Л. Гартмана. У речах учня реального училища Мечеслава Кржививицького, який проживав на квартирі М.М. Сьомова, вилучено два невеликі гектографи, літографований зошит під назвою «Новое евангелие» російського письменника Л.М. Толстого, копія цього твору, написана хімічним чорнилом для гектографа та книжка «Сказка про то, как царь Андреян ходил Богу жаловаться», видрукувана у друкарні «Народної Волі». У Г.В. Мошаковського виявлено 61 крб. 22 коп., зібрані на вечорі [120, арк. 51, 145, 460].

Уранці 15 січня 1884 р. учасники молодіжного вечора були піддані обшукам. У центрі уваги влади постав хазяїн квартири Микола Михайлович Сьомов, 37-річний стенограф, син священика з Орловської губернії. За наведеними довідками з'ясувалось, що він був висланий до Катеринослава як політично неблагонадійний. Це стало наслідком обшуку ще в 1872 р., в ході якого вдалося знайти різні безцензурні видання. Безперечно, М.М. Сьомов співчував місцевій радикальній молоді й надав свою квартиру для проведення вечорів [120, арк. 51, 145, 460.].

Одним з ініціаторів та організаторів вечора був вихованець 7-го класу Катеринославського реального училища Мечеслав Ігнатович Кржививицький, 20-ти років, за походженням із дворян-поляків. Саме він запрошував учнівську молодь на квартиру М.М. Сьомова. На допиті Мечеслав не заперечував, що влаштував вечір з метою зібрати гроші на користь політичних засланців. Коло знайомих, які знали про справжню ціль, було вузьким. До посвячених у таємницю належали лише П.С. Ільченко та Г.В. Мошаковський.

За словами М.І. Кржививицького, пропозиція про збір коштів з метою надання допомоги політичним зсильнозасланцям і каторжанам надійшла від О.Я. Енгеля. Задля залучення коштів планувалося використовувати не тільки доброчинні вечори, а й гектографи, що знаходилися у М.І. Кржививицького. Останній розраховував зробити кілька копій зі «Сказки про то, как царь Андреян ходил Богу жаловаться» і «Нового евангелия» й надати кошти від їх продажу на допомогу політичним зсильнопоселенцям [120, арк. 25, 49, 384].

Обшуки і допити дали змогу властям зібрати деякий компрометуючий матеріал стосовно О.Я. Енгеля. Так, на квартирі гімназиста Олександра Колпакова було знайдено рукописну прокламацію «Народної Волі» – «Исполнительный комитет императору Александру III». Експертиза встановила, що прокламація написана почерком О.Я. Енгеля. Як з'ясувалося з показань О.П. Колпакова, О.Я. Енгель у неодноразових бесідах вдавався до критики існуючого правління в державі [120, арк. 475].

Безперечний інтерес викликали в жандармів фотокартки, вилучені у О.Я. Енгеля. На них були зображені активні учасники соціально-революційного руху О.І. Бичков, Н.Л. Геккер та Л.М.Жебуньов. О.Я. Енгель знав, що два останні відправлені на заслання до Сибіру і вирішив надати їм грошову допомогу. Внаслідок молодіжного вечора від 27 листопада 1883 р. піднаглядний народоволець отримав 50 крб. і у грудні того ж року надіслав їх до м. Чита на адресу Н.М. Геккера [120, арк. 349]. Напевно, вечір 14 січня 1884 р. переслідував ті ж цілі, які здійснювались не без успіху. Так, у Г.В. Мошаковського було вилучено 27 крб. 22 коп., зібрані на вечорі у М.М. Сьомова на користь політичних засланців.

Після обшуків і допитів були здійснені арешти учнівської молоді та піднаглядних. 15 січня 1884 р. жертвами репресій стали М.І. Крживицький та П.С. Ільченко, 23 січня – А.Г. Бердичевський (на його ім'я було адресовано лист З.В. Когана з Харкова зі сповіщенням про арешти, знайдений на квартирі М.М. Сьомова), а 24 січня – О.Я. Енгель. Усі заарештовані перебували у Катеринославському в'язничному замку: три перших – до 20 серпня 1884 р., а останній – до 7 вересня того ж року. Г.В. Мошаковський, О.П. Колпаков та М.М. Сьомов мешкали в Катеринославі, перебуваючи на поруках [120, арк. 57, 61 – 68].

Упродовж кількох місяців притягнуті до дізнання очікували своєї долі. У липні 1884 р. Олександр III вирішив згадану справу своїм «височайшим повелінням» в адміністративному порядку. При цьому передбачалося вислати О.Я. Енгеля на заслання до Західного Сибіру на трирічний термін, А.Г. Бердичевського – підпорядкувати гласному нагляду поліції поза межами Катеринославської губернії та місцевостей, оголошених на становищі посиленої охорони – на два роки, Г.В. Мошаковського, П.С. Ільченка та М.І. Крживицького подпорядкувати особливо пильному нагляду їх учбового начальства впродовж двох років. О.П. Колпаков, М.М. Сьомов та М.М. Третьякова піддавалися гласному нагляду поліції у місцях, обраних для мешкання [120, арк. 54].

На політичне заслання до Катеринослава направляли не тільки чоловіків, але й жінок. Так, у 1882 р. з Одеси до Катеринослава були вислані під нагляд поліції Віра Гассох, Софія Оржих та Анастасія Шехтер. Ці молоді дівчата обвинувачувалися в утворенні антиурядових гуртків. Відбувши термін заслання, вони виїхали з губернського міста, проте в 1885 р. знову повернулися в Катеринослав.

Отже, у першій половині 80-х рр. XIX ст. Катеринослав перетворюється на місце політичного заслання діячів соціально-революційної організації «Народна Воля». Перебуваючи під поліцейським наглядом, народовольці не припиняли нелегальної діяльності, підтримували зв'язки з підпіллям інших міст, поширили вплив на частину учнівської молоді Катеринослава. Ця діяльність сприяла тому, що вже у середині того ж десятиліття раніше тихе губернське місто стане важливим центром пізнього народовольства.

8. Народовольство і земські опозиційні діячі Катеринослава

У середині 80-х рр. XIX ст. народовольство поширило свій вплив у земському опозиційному середовищі Катеринослава, зокрема серед земських статистиків. Їх перші контакти з діячами «Народної Волі» зав'язалися ще у першій половині 80-х рр., коли завідувачем Статистичного відділення Катеринославського губернського земства був В.К.Кузнецов. На чолі з Василем Костянтиновичем катеринославські земські статистики досліджували Бахмутський повіт [92, с. 110]. Цікаво, що саме в той період у м. Бахмуті на засланні перебували народоволки В.С. Гассох та А.Н. Шехтер.

Не пізніше 1884 р. у Катеринославі сформувалося коло земських статистиків, які вже мали зв'язки з діячами народовольського руху. Серед них відзначимо таких земців, як Василь Костянтинович Кузнецов – перший завідувач Статистичного відділення Катеринославської губернської земської управи доби 1881 – 1884 рр., Микола Павлович Казанський – статистик цієї ж управи, Павло Федосійович Тринітатський та Степан Касперович Турський – службовці місцевого статистичного відділення Катерининської губернської залізниці [119, арк. 88, 175, 178 зв., 342].

У середині 80-х рр. XIX ст. контакти земських статистиків і народовольців активізувалися. Цей процес спостерігався в період, коли завідувачем земського статистичного бюро в Катеринославській губернії став В.С. Пругавін (1858 – 1896 рр.) – публіцист, статистик, російський народник ліберально-демократичного спрямування.

Народився Віктор Степанович у 1858 р., середню освіту здобув в Архангельській гімназії, а вищу – в Петровсько-Разумовській землеробській академії в Москві. У 70-х рр. XIX ст. представники студентства цього навчального закладу брали активну участь у народницькому русі. Ця атмосфера формувала й Віктора Пругавіна. Ідейний вплив на нього мав і брат Олександр – відомий дослідник сектантства. Завершивши навчання, Віктор Степанович захопився вивченням кустарних промислів селянського населення Владимирської губернії і випустив дослідження «Промыслы Владимирской губернии». В.С.Пругавін належав до поборників селянської землеробської общини і здійснював статистичні обстеження з цієї теми у Поволжі [97].

З 21 березня 1885 до 16 травня 1887 р. В.С.Пругавін завідував Статистичним відділенням Катеринославського губернського земства. В цей період Віктор Степанович ініціював реорганізацію діяльності статистичного відділення, займався організацією статистичних досліджень Слов'яносербського та Маріупольського повітів [92, с. 110, 112].

Найбільш показовою постаттю серед земських статистиків, пов'язаних з народовольським рухом, був С.К. Турський. Народився він у 1850 р. в Одесі, у польській дворянській сім'ї. У 1880-х рр.

Степан Касперович улаштувався у статистичному відділенні Катеринінської залізниці. Його товаришем по службі став П.Ф. Тринітатський – 38-річний чиновник 12-го класу у відставці. Все своє свідоме життя він співчував революційному руху, а тому вважався «неблагонадійною особою» і не виходив з-під нагляду поліції. Квартира Павла Федосійовича та його дружини Катерини Михайлівни була місцем постійних зустрічей народовольців та співчуваючих. Щоправда, особливо конспіративних справ за участю подружжя Тринітатських тоді не здійснювалось. Здебільшого на таємних сходинах в їхньому помешканні велись опозиційні бесіди, розповсюджувалась нелегальна література, залучались нові люди для участі у визвольному русі [89, с. 93].

Певно, близькість ідейних поглядів сприяла тому, що наприкінці вересня 1884 р. Степан Касперович поселився на квартирі Павла Федосійовича. Квартиру останнього тоді відвідували добре відомі народовольці Андрій Карпенко та Леон Ясевич, які конспіративно називалися «Іваном Івановичем» та «Петровичем». Так С.К. Турський познайомився з діячами народовольського руху. З часом контакти поглиблювались, адже Л.Ф.Ясевич щоденно заходив на квартиру П.Ф.Тринітатського обідати [119, арк. 98 зв.].

Працюючи статистиками, С.К. Турський і П.Ф. Тринітатський виїжджали на роботу в повіти Катеринославської губернії. Ще на початку 1884 р., перебуваючи в службових справах у Бахмутському повіті, вони познайомилися в м. Бахмуті з Анастасією Шехтер, яка перебувала там на засланні. П'ятого жовтня того ж року термін заслання народоволки закінчився, і вона, повертаючись до Одеси, заїхала в Катеринослав. На квартирі П.Ф. Тринітатського відбулось її знайомство з Л.Ф. Ясевичем [119, арк. 325].

З жовтня 1884 р. до березня 1885 р. С.К. Турський не контактував з А.Л. Карпенком та Л.Ф.Ясевичем, що, певно, було пов'язано з їхніми конспіративними поїздками. Втім, навесні 1885 р. він поселився на квартирі свого іншого товариша по службі М.П. Казанського і розпочав приймати своїх знайомих народовольців у себе. Незабаром Микола Павлович виїхав з Катеринослава у службових справах. Відтоді відвідини квартири С.К. Турського А.Л. Карпенком та Л.Ф. Ясевичем почастішали. Про характер їх зустрічей свідчить, приміром, те, що одного разу Степан і Андрій читали твори М.Г. Чернишевського, а Леон декламував вірші А. Міцкевича на чистій польській мові [119, арк. 71].

Тим часом С.К. Турський служив у Катеринославській земській управі. У квітні 1885 р. він одержав звістку про смерть сестри і, розраховуючи здобути спадщину, залишив службу, маючи намір виїхати до Одеси. Але для поїздки потрібно було позичити гроші. Дізнавшись про це, Л.Ф. Ясевич просив Степана взяти і для нього 150 крб. та ще й 40 крб. для А.Л. Карпенка, вказуючи на нагальну потребу виїхати до Ростова-на-Дону для лікування і залишаючи адресу для відправки грошей. Після від'їзду Л.Ф.Ясевича С.К. Турський узяв 200 крб. у Негрескула і надіслав 125 крб. Леону Францевичу, а 40 крб. віддав Андрію Карпенку [119, арк. 71].

У травні 1885 р. С.К. Турський виїхав до Одеси, а згодом до м. Петроверівка Тираспольського повіту, де мешкав його брат – місцевий мировий суддя. Проте сподівання на отримання спадщини сестри виявились марними. Тому Степан Касперович повернувся до Катеринослава, де відвідав своїх знайомих Віру Гассох та Анастасію Шехтер, у котрих зустрів Л.Ф. Ясевича – «Петровича». Напевно, отримавши тоді інформацію про вакантне місце секретаря в повітовій земській управі м. Бахмута, С.К. Турський поспішив у це містечко на Донбасі. Пробувши там увесь серпень і не отримавши місця, він повернувся у Катеринослав [119, арк. 71].

У місті на Дніпрі Степан Касперович знову завітав до А.Н. Шехтер і, за її пропозицією, наступного дня відправився на народовольський з'їзд у заміський гай. Дорогою вони з А.Н. Шехтер зайшли до народовольця Л.Я. Штернберга. Разом вийшли за місто і невдовзі потрапили в якийсь невеликий гайок, де приєдналися до відомих діячів «Народної Волі»: В.Г. Богораза, Б.Д. Оржиха та Л.Ф. Ясевича. Так С.К.Турський потрапив на одне з таємних засідань народовольського з'їзду в Катеринославі.

Незабаром пішов дощ, і народовольці вирішили продовжити зібрання ввечері, на квартирі Варвари Березовської. Саме там С.К. Турський став очевидцем обговорення питання про організацію видання соціально-революційного огляду «Народная Воля». В ході засідання Степану Касперовичу запропонували взяти безпосередню участь у підготовці до видання друкованого органу народовольства в ролі редактора. Однак він відмовився, мотивуючи це своїм від'їздом до Одеси, куди й відбув наступного дня [119, арк. 72 – 72 зв.]

Приїхавши до Одеси, С.К. Турський перебрався до м. Петроверівка Тираспольського повіту, де мешкав до 11 грудня 1885 р. За цей період він лише одного разу заїхав на три дні до Одеси, куди прибув його катеринославський товариш П.Ф. Тринітатський. Саме на одеській квартирі Петра Федосійовича С.К. Турський розмістив народовольця З.В. Когана. Останній звернувся до своїх товаришів з проханням отримати валізу з пароплава, що якраз дійшов із Миколаєва. Степан Касперович особисто доставив конспіративний вантаж на квартиру П.Ф. Тринітатського. У валізі зберігалися нелегальна література і якась металева пластинка [119, арк. 72 зв.].

Після 11 грудня 1885 р. С.К. Турський переселився до Одеси. У третій декаді того ж місяця він зайшов до Л.Я. Штернберга, з яким раніше зустрічався у П.Ф. Тринітатського і натрапив там на В.Г. Богораза («Натана»). Наступного дня Степан Касперович знову зустрічався із цими народовольцями, обговорюючи питання про видання й розповсюдження соціально-революційного огляду «Народная Воля» [119, арк. 72 зв.].

Близько 1 січня 1886 р. Л.Я. Штернберг передав С.К. Турському п'ять номерів указаного видання для продажу. Проте Степан ліквідував чотири примірники, а останній залишив у себе. Цей небезпечний речовий доказ неблагонадійності знаходився при ньому під час затримання 5 травня 1886 р., хоча його вдалося непомітно викинути, сідаючи до візника. Водночас у кишені одягу С.К. Турського було знайдено дві нелегальні брошури Л.О. Тихомирова: «Чего нам ждать от революции?» та без назви, що починалася словами: «Современная русская деятельность...», видані друкарською групою «Народної Волі» у 1885 р. в Санкт-Петербурзі, а також якась швейцарська адреса та розірваний на дрібні шматки лист за підписом: «А. Иванов». Заарештований за розпорядженням Департаменту державної поліції С.К.Турський пояснив, що отримав виявлені брошури поштою з-за кордону від Д.Є. Петрова, а лист харківського знайомого О.І. Милованова має винятково приватний характер. Проте у згаданому листі, між іншим, йшлося про виїзд із Катеринослава до Санкт-Петербурга «Анатолія», про «панночок», з якими немає жодного зв'язку, про наміри видати газету.

Одеські жандарми мали дані, що у квітні С.К.Турський виїздив до Катеринослава, де під кличкою «Анатолій» мешкав народоволець Б.Д.Оржих. С.К. Турський був змушений зізнатися, що лист отримав з Катеринослава від Олександра Милославського – службовця статистичного відділення Катеринославської земської управи, і вказав, що «панночки» – це знайомі В.С.Гассох і А.Н. Шехтер. Водночас Степан Касперович не визнав, що знає, хто такий «Анатолій», а вказану в листі «газету» назвав «Одесскими новостями». Внаслідок розгляду справи над С.К.Турським установили гласний нагляд одеської поліції терміном на три роки. Проте й після цього він залишався небезпечним для влади. 29 березня 1888 р. Степан Касперович був виселений у м.Петроверівка Тираспольського повіту [119, арк. 5, 10, 73, 88, 98 зв., 128, 131, 143].

Тим часом жандарми з'ясували, що написання вказаного листа збіглося з поїздкою Б.Д.Оржиха («Анатолія») до Санкт-Петербурга і з перебуванням В.С. Гассох та А.Н.Шехтер («панночок») у катеринославській в'язниці. До того ж, репортер газет «Одесский вестник» і «Южный край» О.І. Милославський знав зазначених ув'язнених. Усе це привело жандармів до висновку про його належність до «злочинного товариства». 19 травня 1885 р. в Олександра Івановича було здійснено обшук, але нічого підозрілого не знайдено. Незважаючи на це, жандарми заарештували О.І. Милославського і кинули за ґрати Катеринославського тюремного замку [119, арк. 10 зв. – 12 зв., 195].

За даними начальника жандармського управління м. Одеси, в перебігу дізнання про А.Л.Карпенка виявився чернетковий лист до Л.Ф.Ясевича в Париж, де, зокрема, йшлося: «В Одесі заарештований Каспер, у нього знайшли лист Милославського, котрого і заарештували в Катеринославі». На цій підставі жандарми дійшли висновку про близькість С.К. Турського та О.І. Милославського до керівних діячів «Народної Волі». Тому 23 листопада 1886 р. Олександра Івановича знов відправлено до Катеринославського тюремного замку, а 14 березня 1887 р. – до Новомосковської в'язниці. Безсумнівно те, що О.І. Милославський належав до тих катеринославських земських діячів, хто співчував боротьбі народовольців, безпосередньо знав відомих учасників підпілля А.Л. Карпенка та Л.Ф. Ясевича [119, арк. 74, 76].

Викладене свідчить, що в середині 80-х рр. XIX ст. народовольці Катеринослава прагнули використати опозиційні настрої в земському середовищі, і налагодили активні контакти з земцями. Катеринославські земські статистики не тільки співчували народовольському руху, а й мали прямі зв'язки з провідними діячами «Народної Волі», брали участь у народовольських конспіраціях.

9. Народовольський з'їзд у Катеринославі

До середини 80-х рр. XIX ст. центр народовольського підпілля поступово перемістився в Наддніпрянську Україну. Відтоді все важливіша роль стала належати Катеринославу, де діяли підпільні гуртки, одержувалась нелегальна література, пролягали канали конспіративного листування народовольців. У той час керівництво південних груп «Народної Волі» перейшло до Бориса Оржиха, Володимира (Натана) Богораза та Льва Штернберга, які невдовзі стали найвідомішими діячами пізнього народовольства. Саме їм належала ініціатива зібрати представників гуртків Півдня Російської імперії на партійний з'їзд з метою об'єднання зусиль, вироблення стратегії і тактики подальшої боротьби. Місцем народовольського з'їзду було обрано Катеринослав.

Ідея скликання з'їзду належала Б.Д. Оржиху, який у липні 1885 р. обговорив її з Л.Я.Штернбергом у народовольця Ю.Д. Тилічеєва, в маєтку Софіївка, неподалік від Богодухова Харківської губернії. Після цього Б.Д. Оржих мусив зробити необхідні об'їзди конспіративних центрів і зробити відповідні запрошення. Влітку того ж року до Катеринослава прибули В.С. Гассох і А.Н. Шехтер. Б.Д. Оржих сповістив Анастасію Наумівну про намір організувати в місті народовольський з'їзд. З цього моменту розпочалась активна підготовка, і губернський центр перетворився на головний пункт Півдня для налагодження конспіративних зв'язків: сюди надходила кореспонденція, велись різноманітні переговори, отримувалась нелегальна література. Діяльну роль у підтриманні цих конспірацій відігравали А.Н. Шехтер, а також Х.М.Поляков, подружжя П. і Р. Корецьких та ін. Часто до Катеринослава заїжджали Б.Д. Оржих та В.Г.Богораз, з якими обговорювали всі практичні питання [125, с. 133; 89, с. 109].

Вибір Катеринослава для проведення свого підпільного з'їзду народовольці зробили не випадково, адже у місті активізувався народовольський рух. Народовольські ідеї пробивалися в різні верстви населення. Серед місцевих пролетарів діяли авторитетні народовольці: Л.Ф.Ясевич, І.І.Хмелевцев, А.Л.Карпенко, В.М. Кудряшов та ін. У Катеринославському повіті працювали декілька народних учителів та молодих священиків, з якими А.Н. Шехтер швидко встановила контакти і постачала їм нелегальну літературу [89, с. 109].

Л.Ф.Ясевич

Вже на початку вересня 1885 р. до Катеринослава почали з'їжджатися делегати від різних міст: з Харкова приїхав В. П. Бражников, а з Одеси – Л.Я. Штернберг. Незабаром, минаючи всі перешкоди, до Катеринослава прибули керівники підпілля В.Г. Богораз і Б.Д. Оржих. Крім того, до складу учасників з'їзду увійшли Л.Ф.Ясевич та А.Н. Шехтер. Остання представляла народовольців Катеринослава [89, с. 120].

До середини вересня 1885 р. більшість запрошених уже дісталася Катеринослава, підготовчі роботи завершилися, і з'їзд почався. Вересень того року видався незвичайно теплим, а тому засідання проводили здебільшого на берегах Дніпра, на островах, в інших заміських місцях. Такі засоби перестороги дали можливість діяти цілком конспіративно. Після таємних засідань народовольці поверталися до Катеринослава, де розташовувалися на відпочинок у родинах співчуваючих [125, с. 134].

Катеринославський з'їзд народовольців не відзначався багаточисельністю учасників. У перших засіданнях брали участь лише шість делегатів: В.Г. Богораз, В.П. Бражников, Б.Д.Оржих, А.Н. Шехтер, Л.Я. Штернберг та Л.Ф.Ясевич. На третє засідання з'явився народоволець О.М. Макаревський, який щойно втік із поліцейського відділка у Харкові. На одному з останніх засідань був присутній С.К. Турський. З різних причин до Катеринослава не приїхали деякі посланці з Києва, Одеси, Таганрога, Харкова та Санкт-Петербурга [125, с. 134].

На початку з'їзду народовольці заслухали доповіді місцевих організацій. Л.Я. Штернберг повідомив про свою поїздку до Санкт-Петербурга. Тоді ж швидко з'ясувалося, що південні гуртки не мали постійних контактів з підпіллям Санкт-Петербурга і Москви, а могли спиратися на нелегальні осередки лише в Катеринославі, Луганську, Одесі, Ростові-на-Дону та Харкові.

Усвідомивши такий стан справ, учасники з'їзду сфокусували увагу на виданні одинадцятого номера соціально-революційного огляду «Народная Воля». Налагодження загальнопартійної преси, яка б забезпечила консолідацію діяльності окремішних гуртків, стало першочерговим завданням народовольців. Тому впродовж двох – трьох засідань обговорювалася програма номера, редагувалися статті, представлені В.Г. Богоразом і Л.Я. Штернбергом. Унаслідок цього народовольці затвердили програму періодичного органу й ухвалили розпочати випуск номера в підпільній друкарні, яка вже конспіративно обладнувалась у Таганрозі [73, с. 65; 125, с. 135].

Упродовж роботи з'їзду народовольці намагалися виробити єдину тактику боротьби з царизмом. Це стало предметом дискусії під час обговорення питань про популяризацію соціалістично-революційного вчення і про терор. Погляди учасників з’їзду з теоретичних засад виявилися різними. В центрі полеміки постала проблема використання революційного терору. Л.Ф. Ясевич, не заперечуючи доцільність його застосування в принципі, виступив за пріоритетність організаційного зміцнення «Народної Волі». До думки цього авторитетного народовольця приєднався й О.М. Макаревський, який вказував на необхідність, насамперед, копіткої організаційної діяльності та зміцнення зв’язків. Близькими до такого підходу виявилися погляди Л.Я. Штернберга, який вважав, що боротьба вступила у тривалий період, а тому, поряд із терором, мала вестись широка агітаційно-пропагандистська підготовча робота в суспільстві та широких народних масах.

Рішучим опонентом такого ставлення до революційного терору виступив Б.Д. Оржих. Настрій цього ідеолога народовольства поділяв В.Г. Богораз. В.П. Бражников і А.Н. Шехтер не мали чіткої позиції, хоча, певно, схилялися до підтримки поглядів Б.Д. Оржиха. Це й дало незначну перевагу тим, хто продовжував сподіватися, що тільки систематичний терор зможе привести царизм на край загибелі [89, с. 123, 124; 125, с. 135].

Народовольці обговорили й намітили план найближчих дій. Його головним змістом стало видання чергового номера соціально-революційного огляду «Народная Воля», передові статті якого були предметом читання й редагування на з’їзді. Крім того, народовольці ухвалили рішення про започаткування «Библиотеки Народной Воли». Її першими двома випусками намічалися брошюра «Борьба общественных сил в России», план написання та загальні ідеї якої виклав В.Г. Богораз, і збірка революційної поезії [89, с. 125].

Завершуючи катеринославський з’їзд, делегати обрали керівний центр, до складу якого увійшли Б.Д.Оржих, В.Г.Богораз, Л.Ф.Ясевич, А.Г.Гаусман, Л.Я. Штернберг, М.А.Кроль, А.О.Кулаков [71; 72], Ю.Д.Тилічеєв, В.П.Бражников та А.Н.Шехтер. Після цього народовольці приступили до роботи з новою енергією [125, с. 135].

Отже, Катеринославський з’їзд «Народної Волі» засвідчив конспіративну та організаційну дієздатність південноросійських осередків народовольців, продемонстрував їх прагнення до консолідації і пошуків оптимальної тактики подальшої боротьби. Водночас цей форум народовольства показав неспроможність тодішніх діячів оновити попередні ідеологічні засади партії, накреслити нову стратегію визвольних змагань, яка б мала історичну перспективу.

10. Розгром народовольського центру в Катеринославі

З’їзд народовольців у Катеринославі поставив одним із центральних питань організацію партійної преси. Восени 1885 р. було організовано дві загальнопартійні підпільні друкарні в Новочеркаську і Таганрозі, які приступили до роботи. [25; 28; 33; 34; 98; 101]. Однак у січні 1886 р. жандарми вийшли на слід таганрозьких підпільників. Через це довелося самоліквідовувати Новочеркаську підпільну друкарню. Після цього В.Г.Богораз відправився з транспортом видрукуваних примірників №№ 11 – 12 «Народной Воли», заздалегідь вивезеними з Таганрога, та брошурами новочеркаського підпільного виробництва до Катеринослава. 15 лютого у губернське місто прибув Б.Д. Оржих, заставши там В.Г. Богораза. Після коротких перемовин В.Г. Богораз відвіз транспорт з літературою у приміське село під Катеринославом. Уночі з 19 на 20 лютого 1886 р. там, на хуторі одного знайомого-симпатика, В.Г. Богораз, З.В. Коган та Б.Д. Оржих видрукували обкладинку до тисячного накладу брошури «Борьба общественных сил в России» та вклейку до неї із сповіщенням про арешт таганрозької друкарні. Водночас народовольці підготували листи до Харкова та Одеси, запросивши своїх однодумців приїхати до Катеринослава для обговорення ситуації.

Ранком 20 лютого В.Г. Богораз та Б.Д. Оржих були вже у Катеринославі, а З.В. Коган залишився на хуторі, де закінчував вклейку обкладинки і додаткового аркуша. Вихід нової народовольської брошури став цілковитою несподіванкою для жандармів, які вважали, що з підпільною пресою «Народної Волі» вже покінчено [13, с. 151; 125, с. 133, 136, 137; 115, арк. 83].

Проте катеринославські конспіративні явки були вже приречені. Ще 18 січня 1886 р. в Санкт-Петербурзі, під час обшуку керівника народовольського підпілля С.А.Іванова, між шифрованими записками виявили наступну: «Екатеринослав. Торговая улица, оптику Соломону Хейфицу для Глеба Владимировича, кл. свинья под дубом, одни гласные, пароль: Иван Никифорович». Наслідком розробки цього шифрованого запису став трус у С. Хейфиця, проведений уночі з 22 на 23 лютого того ж року ад’ютантом Катеринославського губернського жандармського управління Соболєвим. Справжньою знахідкою для жандармів стала вказівка оптика про те, що всі листи, адресовані «для передачі Глібу Володимировичу», він передавав колишньому вчителю свого малолітнього сина

Х.М. Полякову. Він же засвідчив, що місце проживання його знайомого на Жандармській балці [116, арк. 3; 20, арк. 2].

Жандарми негайно відправилися на Жандармську балку, в будинок міщанина Олексія Петрова. Стояла зимова ніч, і мешканці означеної квартири відчиняти двері не поспішали. Та більше, з-за вікна почулася погроза: «Попереджаю, панове, буду стріляти, а тому бережіться!». Тоді ж двері відчинилися і невідомий із зарядженим револьвером у руці кинувся бігти вулицею, але був схоплений. Так, при спробі чинити збройний опір, жандарми захопили керівника народовольського підпілля на Півдні імперії Б.Д. Оржиха, який тоді ночував на квартирі Х.М. Полякова.

Після арешту Б.Д. Оржиха жандарми приступили до проведення трусу. В око одразу ж кинувся стіл, де стояли валіза і ручний саквояж. У ході обшуку на конспіративній квартирі Х.М. Полякова виявили багато книжок, брошур, рукописів компрометуючого характеру, а також підробні документи й печатки. Б.Д. Оржих пояснив, що він є членом партії «Народна Воля» і займається визволенням Росії. Будь-які показання керівник народовольського підпілля давати відмовився [116, арк. 3 – 4].

Показання свідків дали можливість жандармам з'ясувати, що квартиру Х.М. Полякова відвідували не тільки Б.Д. Оржих, а й народоволки В.С. Гассох та А.Н. Шехтер. Тому вже 24 лютого вони були заарештовані і ув'язнені в Катеринославський тюремний замок [20, арк. 4; 116, арк. 10 – 14; 125, 137].

У процесі розслідування увагу жандармів привернули два чернеткові листи Б.Д. Оржиха, на основі яких дійшли висновку, що їх автор мав близькі стосунки з У.М. Федоровою – учасницею таганрозької друкарні. Сюжет про зв'язок Б.Д. Оржиха з Таганрогом набув розвитку, коли 6 травня того ж року в колишньому приміщенні Таганрозької підпільної друкарні виявили чотири метальні снаряди. Допитаний з цього приводу Б.Д. Оржих у присутності товариша прокурора Санкт-Петербурзької судової палати Котляревського визнав себе організатором вказаної друкарні і причетність до зберігання в ній метальних пристроїв [110, арк. 153].

Тим часом В.С. Гассох і А.Н. Шехтер, які перебували у катеринославській тюрмі, не корилися в'язничному начальству і, за словами місцевого поліцмейстера, «не припиняли вести себе вкрай недозволено». Це знаходило вияв у тому, що ці ув'язнені розпочали між собою переговори «телеграфними звуками», завели знайомства і навіть дружбу з іншими заарештованими, листуючись і перемовляючись з ними. Народоволки не хотіли виконувати вимоги адміністрації тюремного замку, висловлювали стосовно посадових осіб свою повну зневагу.

На думку катеринославського поліцмейстера, подальше перебування вказаних осіб у катеринославській в'язниці стало «вельми небажаним і небезпечним для справи...», адже В.С. Гассох і А.Н. Шехтер притягли до дізнання у справі Б.Д.Оржиха і Х.М. Полякова. Тому 16 вересня 1886 р. начальник Катеринославського ГЖУ висловив думку, що їх зручніше перевести у тюремні замки Павлограда та Верхньодніпровська, де на той момент політичних в'язнів ще не утримували. На початку жовтня того ж року, за наказом начальника Катеринославської губернії, В.С. Гассох відправили до Верхньодніпровської тюрми, а А.Н. Шехтер – до Павлоградської [112, арк. 133, 134, 135 зв., 136, 140].

Російський царат суворо покарав майже всіх, причетних до спроби Б.Д. Оржиха та його однодумців відродити «Народну Волю» у 1885 – 1886 рр. Вже 8 – 9 грудня 1887 р. Особливе присутствіє Правительствуючого сенату винесло смертний вирок Я.С. і Н.К. Сигиді, К.М. Тринітатській, У.М.Федоровій та ін., що невдовзі замінили довічним ув'язненням. Внаслідок серйозної хвороби Б.Д. Оржиха розгляд його справи перенесли до одужання підсудного. 10 листопада ОППС оголосило смертний вирок керівнику «Народної Волі», хоча згодом замінило його на довічну каторгу. В.Г. Богораз, З.В. Коган, А.Н. Шехтер, Л.Я. Штернберг та деякі інші народовольці були відправлені адміністративним порядком на тривале адміністративне заслання [62, с. 178].

Таким чином, середина 80-х рр. XIX ст. ознаменувалась перетворенням Катеринослава на важливий центр народовольського руху на Півдні Російської імперії. Дотримуючись суворої конспірації, народовольці діяли в різних верствах суспільства, зокрема в земському середовищі. До найбільших таємниць катеринославських народовольців належали такі, як проведення з'їзду представників «Народної Волі» та організація в межах тодішньої губернії загальнопартійної підпільної друкарні. Все це свідчило про серйозні наміри пізнього народовольства відродити свою організацію. Однак за умов широких репресій царського режиму, ідейної та організаційної слабкості тодішніх соціал-революціонерів, відсутності масової соціальної бази народовольський рух зазнав невдачі. Спроба народовольців оновити суспільство стала частиною нашої історії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Михайла Драгоманова. Т.1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870 – 1895 рр.). – Варшава: Праці Укр. наук. ін-ту, 1937. 443 с.
2. *[Баллин Н.]*. Екатеринославские воспоминания // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ). – Ф. І, спр. 20718, арк. 1–8.
3. *[Баллин Н.]*. [Заметка о разговоре с Елагиным] // Там же. – Ф. І, спр. 20466, арк. 1–3.
4. *[Баллин Н.]*. Заметки о пиквиках (о Екатеринославском пиквикском клубе 1857 –1861 гг.) // Там же. – Ф. І, спр. 20513, арк. 1–24.
5. *[Баллин Н.]*. Из воспоминаний о Харькове за последние 30 лет // Там же. – Ф. І, спр.20741, арк. 1–22.
6. [Баллин Н.]. Пятьдесят лет моей жизни // Там же. – Ф. І, спр. 20778–20779, арк. 1–112 + 62.
7. *Баллин Н. П.* 50 лет моей жизни (Развитие моих социальных стремлений) // Революционная ситуация в России в 1859 –1861 гг. – М.: Наука, 1970. Т. V. С. 323–341.
8. *Баренбаум И. Е.* Мемуары Н. П. Баллина и общественное движение в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1970. Т. V. С. 295–322.
9. *Баренбаум И. Е.* Штурманы грядущей бури: Н. А. Серно-Соловьевич, Н. П. Баллин, А. А. Черкесов. – М.: Книга, 1987. 256 с.
10. *Биков М.* Григорій Антонович Залюбовський. 1836 –1898 (До портрета) // Дніпрові хвилі. 1913. № 9. – С. 149 – 150.
11. Біографія Д.В. Марковича // ІР НБУ. – Ф. Х, спр. 4850, арк. 1 – 1 зв.
12. *Богораз-Тан.* Повести прошлой жизни // Русское богатство. 1907. № 9. – С.107 – 131.
13. *Богораз-Тан.* Повести прошлой жизни // Там же. 1907. № 10. – С.150 – 164.
14. *Быков Ник. Ив.* Ив. Манжура, украинский этнограф и поэт (1851 – 1893) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1908. Вып. IV. – С. 13 – 37.
15. *Быков П. В.* [Силуэты далекого прошлого] // Російська національна бібліотека. – Ф. 118, оп. 1, спр. 7, арк. 1–47.
16. *Володин А. И., Карякин Ю. Ф., Плимак Е. Г.* Чернышевский или Нечаев? – М.: Наука, 295 с. 1976.
17. Воспоминания Андрея Михайловича Достоевского / Ред. и вступ. ст. *А. А.Достоевского.* – Л.: Изд-во писателей в Ленинграде, [1930]. 431 с.
18. Газети і журнали Катеринославщини (1838 – 1916): Наук.-допоміж. бібліограф. покажчик / Склад. *Т. М. Ковальська, О. І. Сидоренко, Н. М. Титова.* – Д.: Дніпропетров. обл. наук. б-ка, 1993. 45 с.
19. *Гинзбург Б. С.* Отношение читательских кругов России к статьям «Колокола» (1857–1861 гг.) // Революционная ситуация в России в 1859 –1861 гг. – М.: Наука, 1963. Т. III. С. 306–337.
20. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 228.
21. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 1. оп. 203, спр. 6.
22. ДАОО. – Ф. 1, оп. 203, спр. 7.
23. ДАОО. – Ф. 2. оп. 2., спр. 510.
24. ДАОО. – Ф. 5, оп. 1, спр. 301.
25. ДАОО. – Спр. 1649.
26. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 102, 3 діл-во, 1881 р., спр. 638.
27. ДАРФ. – Ф. 102, 3 діл-во, 1885 р., спр. 813.
28. ДАРФ. – Ф. 102, оп. 252, 1886 р., спр. 23624.
29. ДАРФ. – Ф. 109, 1 експ., 1860 р., спр. 26, ч. 1.
30. ДАРФ. – Ч. 5. арк. 42-43.
31. ДАРФ. – Ф. 109, 3 експ., 1871 р., спр. 148.
32. ДАРФ. – Ф. 109, оп. 214, спр. 425.
33. ДАРФ. – Ф. 112, оп. 1, спр. 623.
34. ДАРФ. – Спр. 624.
35. Десятилетие Екатеринославской городской женской гимназии (1883 – 1893 гг.) / Сост. *Г.В.Донцов.* – Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1894. 45 с.
36. Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. – М., 1929. Т.2. Вып. 3.
37. Дніпропетровськ: віхи історії / Гол. ред. *С.А. Квітка.* – Д.: Грані, 2001. 256 с.
38. Екатеринославские губернские ведомости. – 1879. № 103.
39. Там же. – 1880. № 104.

40. Там же. – 1887. № 95, 96, 98, 101.
41. Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. № 4. – С. 30 – 31.
42. Там же. – 1887. № 5. С. 42 – 43.
43. Там же. –1887. № 13. С. 113 – 115.
44. Там же. – 1887. № 15. С. 139 – 140.
45. Там же. – 1887. № 20. С. 187 – 189.
46. Там же. – 1887. № 21. С. 204 – 296.
47. Там же. – 1887. № 24. С. 229 – 230.
48. Законы пиквиков // ДАОО. – Ф. 1, оп. 203, 1860 р., спр. 7, арк. 3.
49. *Залюбовский Г.* Екатеринославская публичная библиотека // Екатеринославский юбилейный листок. 1887. № 5. 19 апреля. С. 42–43.
50. Историческая записка о 1-й Городской Женской Гимназии. К 25-летию ее существования / Сост. *П.А. Соколовым*. – Екатеринослав, 1909. 179 с.
51. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793 – 1882 с отчетом за 1881 – 1882 учебный год / Сост. секр. Пед. Совета, препод. *Г. В. Донцов*. – Екатеринослав, 1882. 104 с.
52. *Итенберг Б. С.* П.Л. Лавров в русском революционном движении. – М.: Наука, 1988, 304 с.
53. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 23, 4, арк. 1
54. ІЛ. ВРФТ. – Ф. 23, 14, арк. 11.
55. ІЛ. ВРФТ. – Ф.23, 659, арк. 1–2;
56. ІЛ. ВРФТ. – Ф. 77, 129, арк. 1 – 186.
57. ІР НБУ. – Ф. III, 69172, арк. 1.
58. ІР НБУ. – Ф. X, 4857.
59. ІР НБУ. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 11, арк. 1 – 14.
60. ІР НБУ. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 13, арк. 1 – 14.
61. ІР НБУ. – Ф. XVI (І. І. Манжури), спр. 14, арк. 1 – 25.
62. *Катренко А. М.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. 320 с.
63. *Кістяківський О.Ф.*Щоденник (1874–1885): У 2 т. Т. 2: 1880 –1885. – К.: Наук. думка, 1995. 584 с.
64. *Коган З. В.* О работе Таганрогской и Новочеркасской типографий партии «Народная Воля» / / Народовольцы. Сб. III. – М.: Изд-во политкаторж. и ссыльнопосел., 1931. С. 183 – 184.
65. Колокол. Газета А.Герцена и Н.Огарева. – М.: Изд-во АН ССР, 1962. Т. 3. 1859. 1 и 15 мая.
66. Там же. – 1 ноября.
67. Там же. – Т. 4. 1860. 15 декабря.
68. Там же. – Т. 5. 1861. 15 мая.
69. Конисский Александр Яковлевич // Деятели революционного движения в России: Библиогр. Слов. Т. 1. Ч. 2: Шестидесятые годы / Под ред. *Ф. Кона, А. А. Шилова, Б. П. Козьмина и В. И. Невского*. – М., 1928. С. 179.
70. *Котов К.* Записки землевольца. – Х.: Госиздат Украины, 1925. 148 с.
71. *Кулаков А. А.* Автобиография // Каторга и ссылка. 1930. № 3 (64). С. 164 – 180.
72. *Кулаков А.* Из воспоминаний о Н. К. Сигиде // Там же. 1929. № 11 (60). С. 132 – 137.
73. *Макаревский А.* Из истории революционного движения 1885 – 87 годов // Летопись революции. 1924. № 2. С. 63 – 93.
74. *Макаревский А.* Народоволец Лев Ясевич (Из воспоминаний) // Пути революции. [1925]. № 2. – С. 199 – 207.
75. *Манжура Іван.* Твори / [Упорядк., крит.-біогр. нарис та приміт. *М.Д.Бернштейна*].– К.: Дніпро, 1972. 335 с.
76. *[Маркович Д.В.]*. Автобіографічний нарис // ІР НБУ. – Ф. 1, спр. 1733, арк. 1 – 16.
77. *Маркович Дмитро.* Весна. Малюнки з життя 1870-х років // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К.: Вид-во худ. літ-ри «Дніпро», 1991. С.247 – 299.
78. *Маркович Дмитро.* З давно минулого. Про Олександра Кониського // Там же. – С. 509 – 514.
79. *Маркович Дмитро.* З давно минулого. Спогади судового слідчого // Там же. – С. 312 – 314.
80. *Маркович Дмитро.* Судова помилка // Там же. – С. 340 – 382.
81. *Матушевский-Ефремов.* А. Я. Конисский (некролог) // Киевская Старина. – Т. LXXII. – 1901. – Янв. – С. 125 – 130.
82. *Машуков В.* К биографии И. И. Манжуры // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. Вып. 7. С. 249 – 250.
83. *Міяковський В.* Б. С. Познанський (Народник 60-х років) // Україна. 1926. Кн. 1. С. 72–93.
84. Нечаев и нечаевцы: Сб. матер. / Подгот. к печати *Б. П. Козьмин*. – М.; Л., 1931.

85. *Номис М.* // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф., д-р *Володимир Кубійович*. Т. 5. – Л., 1996. С. 1790.
86. *Номис Матвій*. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Передрук вид. 1864 року. З додатками. – Саут-Бавид-Брук, Н. Дж., США: Видавн. фонд Владики Мстислава, митрополита укр. автокеф. правосл. церкви в діяспорі, 1985. 304, 17, 16 с.
87. *Огоновський Омелян*. Історія літератури руської [української]. Частина 1. (XI – XVIII вік). – Л., 1887; Частина IV. – Л., 1894 / Фотопередрук з післясловом *Олекси Горбача*. – Мюнхен, 1992. 347 с.
88. *Одарченко Петро*. Фольклорний збірник Матвія Номиса. – США, 1985. – 60 с.
89. *Оржих Б. Д.* В рядах «Народной Воли» (Воспоминания) // Народовольцы. Сб. III. – М.: Изд-во Всесоюзного об-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1931. С. 75 – 172.
90. Отчет о состоянии Екатеринославской мужской гимназии за 1879 – 1880 учебный год, читанный в день годичного акта 30-го августа. – Екатеринослав, 1880. 61 с.
91. *Першина З. В.* Очерки истории революционного движения на юге Украины. Киев; Одесса, 1975.
92. *Петров О. О.* Статистик В.С. Пругавін як дослідник Катеринославщини // Гуманітарний журнал. 2002. Весна. С. 109 – 113.
93. *Познанский Б. С.* Воспоминания // Украинская Жизнь. 1913. № 1. С. 25 – 44.
94. *Поляков М. М.* Разгром Екатеринославской народовольческой группы в 1886 г. // Народовольцы после 1-го марта 1881 года. – М.: Изд-во политкаторж. и ссыльнопосел., 1928. С. 145 – 150.
95. Робітничий рух на Україні (1885 – 1894 рр.): Зб. докум. і матер. / Упоряд.: *В. С. Шандра* та ін.; Відп. ред. *О. А. Парасунько*. – К.: Наук. думка, 1990. 440 с.
96. Російська державна бібліотека. Рукописний відділ.– Ф. 639 (Енгель О. Я.), спр. 1. 2.
97. Російський державний архів літератури і мистецтва. – Ф. 418, оп. 1.
98. Російський державний воєнно-історичний архів. – Ф. 1351, оп. 1, спр. 6221.
99. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1282, оп. 3, спр. 127, арк. 130.
100. РДІА. – Ф. 1410, оп. 1, спр. 48.
101. РДІА. – Ф. 1405, оп. 87, спр. 10138.
102. *Світленко С. І.* «Колокол» О. І. Герцена та суспільний рух у Катеринославі в період першої революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // Питання історії Придніпров'я: Масові та суспільно-політичні рухи: Зб. наук. праць. – Д.: ДДУ, 1990. С. 47–57.
103. *Сиваченко М. Є.* Олександр Кониський // *Олександр Кониський*. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К.: Наук. думка, 1990. С. 5 – 25.
104. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К.: Заповіт, 1997. Т. 2. 448 с.
105. Синявський Антін. А. Н. Поль // Вибрані твори. – К.: Наук. думка, 1993. С. 73–83.
106. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурой. – Х.: Тип. К. Счасни, 1890. 194 с.
107. *Степовий В.* Пам'яті Г. А. Залюбовського, українського етнографа Катеринославщини // Дніпрові хвилі. Українська часопись. 1913. № 2. С. 17 – 21.
108. Страничка из жизни Григория Залюбовского // Киевская старина. 1900. Т. LXVIII. Янв. С.17 – 19.
109. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 274, оп. 1, спр. 215.
110. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 1, спр. 152.
111. ЦДІАУК. – Спр. 158.
112. ЦДІАУК. – Спр. 159.
113. ЦДІАУК. – Ф. 356, оп. 1, спр. 264.
114. ЦДІАУК. – Ф. 419, оп. 1, спр. 605.
115. ЦДІАУК. – Спр. 1197.
116. ЦДІАУК. – Спр. 1316.
117. ЦДІАУК. – Спр. 1317.
118. ЦДІАУК. – Спр. 1318.
119. ЦДІАУК. – Спр. 1322.
120. ЦДІАУК. – Спр. 1197.
121. ЦДІАУК. – Спр. 1322.
122. ЦДІАУК. – Ф. 832, оп. 1, спр. 117.
123. ЦДІА України у Львові. – Ф. 309, оп.1, спр. 2204.
124. Там же. – Спр. 2383.
125. *Шехтер-Минор А.* Южно-русская народовольческая организация // Народовольцы после 1-го марта 1881 года. – М., 1928. С. 131 – 139.
126. *Эйдельман Н.Я.* Герцен и Харьковско-Киевское революционное общество // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. С. 124 –135.

Глава 3. КАТЕРИНОСЛАВ МОДЕРНІЗАЦІЙНОЇ ЕПОХИ (1890 – 1914 рр.)

Завершення промислового перевороту в чорній металургії і галузях гірничої справи регіону до кінця 80-х років мало винятково важливе значення для швидких темпів капіталістичної індустріалізації. Однак справжній розквіт важкої індустрії регіону припав на останнє десятиліття XIX ст. і пов'язаний з промисловим піднесенням 90-х років, яке не мало аналогів в історії господарства не тільки дореволюційної Росії, але й буржуазних країн Заходу. Модернізація промисловості України суттєво змінила місце та роль Придніпровського регіону в імперській економіці, перетворивши його в основну вугільно-металургійну базу країни.

Наслідком розвитку капіталістичних відносин було надзвичайно швидке зростання міського населення. Пореформений час створив сприятливі умови для розвитку міського життя. «Ростов-на-Дону, в еще большей мере Екатеринослав, не говоря уже о Лодзи, – вот наиболее яркие примеры той почти сказочной быстроты, с которой совершилось превращение ничтожных провинциальных городишек в огромные, многолюдные торгово-промышленные центры», – писав Г.Шрейдер в «Истории России в XIX веке». Багатолюдний і різнорідний за складом свого населення Катеринослав потребував більш високого культурного рівня життя своїх мешканців. Ускладнювались завдання міського управління, швидко розвивалися міське господарство і благоустрій. До міського самоврядування все більше долучалися люди з місцевої інтелігенції, діяльність яких на користь міста залишила яскравий слід.

1. Індустріалізація Катеринослава

На кінець 1880-х років прийшлось завершення промислового перевороту і переходу до індустріалізації, суть якої полягала в розбудові великої машинної індустрії і якісних змінах структури господарства. Вперед вийшли галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки, – залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна. Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас через низку обставин – вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева робоча сила – мала свої особливості.

Модернізаційні процеси в економіці України – швидкий темп розвитку індустрії, високий рівень концентрації виробництва, значний вплив іноземного капіталу – суттєво змінили місце та роль українського регіону в імперській економіці. В першу чергу це стосувалось Півдня України, який швидко перейшов на капіталістичні рейки й бурхливо розвивав промислове виробництво. Тут склалася певна спеціалізація промислових районів.

Донбас став центром вугільної промисловості, Кривий Ріг – залізорудної, Нікопольський басейн – марганцевої. З часом ці осередки промислового виробництва набули загальноросійського значення. На початок XX ст. Південь України перетворився на основну паливно-металургійну базу Російської імперії. «Підприємницька лихоманка» у Донбасі і на Криворіжжі привела майже до фантастичного зростання видобутку вугілля і залізної руди, енергооснащеності заводів, продуктивності праці.

Пріоритетний розвиток важкої індустрії, потужне нарощення промислового потенціалу та концентрація робочої сили Подніпров'я й Донбасу разюче контрастували з розвитком інших регіонів України. Донбас, Кривий Ріг, Нікополь – входили до складу Катеринославської губернії. Тому, говорячи про центр важкої індустрії у південноукраїнському регіоні, маємо на увазі саме Катеринославську губернію.

Що ж являла собою фабрично-заводська промисловість губернії на кінець XIX ст.?

На 1 січня 1899 р. в губернії нараховувалося 1387 фабричних і заводських промислових підприємств (без млинів), з продуктивністю виробництва 193,9 млн.крб. при 108311 робітниках. Перше місце належало підприємствам по обробці корисних копалин – за численністю і кількістю робітників, сумою виробництва. Так, якщо у 1888 р. таких підприємств було 278, на них працювало 20120 роб., а обсяг виробництва становив 14,4 млн.крб., то у 1898 р. – працювало 791 підприємство, 104506 робітників і 186,5 млн.крб. – обсяг виробництва. Тобто, за 10 років кількість заводів збільшилася майже в 3 рази, робітників, зайнятих у цих галузях, – у 5 разів, продуктивність – у 14 разів [62].

Майже втричі – із 161 до 476 – збільшилася за 10 років кількість заводів і фабрик з переробки рослинних продуктів. У той же час зростаюча кількість працюючих на них і обсяг виробництва свідчать про здрібнення виробництва і деякий занепад галузі (з 2196 до 3160 роб.; з 5,9 до 6,3 млн.крб.).

За цей же час кількість підприємств з обробки продуктів тваринництва зменшилася зі 106 до 72, кількість робітників на них – з 955 до 349, а продуктивність зросла з 339 тис. до 657,7 тис.крб. [62].

Працювала ще невелика група змішаних виробництв – друкарень, фотографій, слюсарно-каретні підприємства, розміри виробництва яких збільшилися за останні 10 років XIX ст. майже втричі і досягли 359 тис.крб. [62, 1898р.].

У 1888 році перше місце за продуктивністю праці займав Бахмутський повіт (сучасна Донеччина), який мав значну кількість вугільних шахт. З 1898 року на перше місце виходить повіт Катеринославський. Цей перерозподіл виявився прямим і неминучим наслідком тієї домінуючої ролі, яку отримало металургійне виробництво, зосереджене головним чином у м.Катеринославі і повіті. Далі, якщо у 1888 році найперше місце належало повітовій фабрично-заводській промисловості – 77%, то у 1898 році домінуюче значення в цьому відношенні отримали міста. В них зосереджувалося 59,7%, в той же час у повітах – 40,3% промислового потенціалу [38]. Таким чином, фабрично-заводська промисловість губернії все більше переміщалася до міст і, в першу чергу, до губернського міста Катеринослава.

Розвиток промисловості стимулював у першу чергу розвиток залізниці. Першому начальнику залізниці О.А.Верховцеву довелося стрімко розвивати дорогу. Вже у перший рік експлуатації залізниці валова виручка її від перевезення пасажирів і вантажів майже покрила витрати по її експлуатації. Наступного 1885 р. дорога отримала значний прибуток, який щорічно зростав і на 1894 рік склав 6,53% чистого прибутку на витрачений капітал. У той час, як гірничозаводська промисловість Півдня Росії зайняла перше місце по оборотах і виробництву в імперії, Катеринінська залізниця зайняла перше місце серед усієї російської рейкової мережі за обсягом перевезень. «Екатерининские железные дороги, – в сущности, престранные дороги. На них так и кипит товарное движение. Не проходит четверти часа, чтобы к станции не подполз, как гигантский змей, длинный-предлинный товарный поезд... Зато пассажирский поезд полагается только один на целые сутки, и участь его поистине плачевна в этом торопливом круговороте руды и угля», – писав О.Купрін у творі «В огне».

Особливо видатною добою в швидкому економічному розквіту нового промислового осередку, яким став Катеринослав, є роки 1890-1900, роки бурхливого розквіту індустріального капіталізму. Саме в це десятиліття виникла переважна більшість промислових підприємств міста – фабрик і заводів. На ці роки припадає завершення індустріалізації, становлення в основних рисах промислового комплексу міста.

Першим найграндіознішим і найвідомішим у цей час був Олександрівський Південноросійський завод. Перебуваючи у сприятливих умовах, маючи великі казенні замовлення, завод швидко розростався, щорічно прибудовуючи нові споруди і вводячи нові виробництва. У 1890 р. на заводі працювали 2436 робітників, на 1 січня 1910 р. – 5663 роб. і 432 службовці. За виплавкою чавуну завод займав одне з перших місць серед усіх російських чавуноплавильних заводів: у 1912 р. виплавив 20 млн. пудів чавуну [76]. Завод відіграв певну роль у розвитку міста, оскільки викликав появу поблизу себе численних заводів для обробки випущеної ним сировини (чавуну) і доменних шлаків.

Наприкінці 1880-х років посилення темпів індустріалізації значною мірою залежало від приватної ініціативи не тільки вітчизняних, але й іноземних підприємців. Найбільш значну інвестиційну привабливість мала Катеринославщина. Першою відкрила для себе Придніпров'я Великобританія, а за нею Франція, Німеччина й особливо Бельгія.

Ввозити капітали до Російської імперії було вигідно, цьому сприяли державні пільги, дешева робоча сила, значні запаси сировини, неозорі ринки збуту. Переважну більшість капіталів іноземці вкладали в кам'яновугільну, гірничорудну та металургійну галузі. У період економічного піднесення 1890-х років іноземний капітал використовує різні форми свого впровадження у важку індустрію Донецько-Придніпровського району. У металургійній промисловості переважало створення акціонерних товариств, що діяли на іноземних змішаних капіталах, причому в останньому випадку іноземні підприємці, як правило, володіли контрольним пакетом акцій. В результаті з 13 товариств, заснованих у 90-х рр. у чорній металургії, лише одне (Донецько-Юріївське) діяло повністю на російських капіталах, а в двох акціонерних товариствах (Нікополь-Маріупольському і Російсько-Бельгійському) вітчизняні капітали переважали. Інші ж компанії були засновані повністю на іноземних, переважно україно-бельгійських капіталах або ж відзначались явною перевагою іноземних [59, с. 44].

Наслідками залучення іноземців до розбудови машинної індустрії були не тільки додаткові значні капітали, але й запровадження новітніх техніки та технології, використання передових форм організації праці, стажування кваліфікованого високопрофесійного персоналу. Левова частка прибутків важкої індустрії вивозилася за кордон. На зарубіжних ринках акції промислових підприємств краю стояли так високо, що достатньо було додати до назви фірми слово «Дніпровський» або «Катеринославський», щоб розраховувати на їх легкий збут.

Із Брюсселя до Катеринослава в комфортабельному потязі можна було доїхати за 65 годин. Великі заробітки і відмінні соціальні умови приваблювали іноземців.

«...Іноземці лізуть до Росії з величезними капіталами!

– Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії!» – тільки й чути останнім часом. Особливо напирають на бельгійців, указуючи, що кращі копальні і залізорудні заводи в їхніх руках по всьому Придніпров'ю. У поїзді тільки й чути: руда, кам'яне вугілля, шурфування, розвідки, бельгійці...» [12].

У другій половині 80-х років з міста Льєж, що в Бельгії, приїхали до Росії брати Шарль і Жорж Шодуари. Жорж (Георгій) отримав звання купця першої гільдії і російське ім'я Єгор Карлович. Вже у 1889 р. брати заснували Акціонерне товариство російських трубопрокатних заводів з основним капіталом у 3,5 млн.крб. Головою Правління став Ж.Шодуар. Товариство побудувало три заводи у Катеринославі. Першим у 1890 р. став до дії трубопрокатний завод «Шодуар-А», який був родоначальником трубного виробництва в чорній металургії (тепер ВАТ «Дніпропетровський трубний завод»). Він виготовляв труби з мартенівської сталі. Мав три мартенівські печі, прокатні стани, гартівні і зварювальні печі. При 2000 робітників продуктивність заводу становила до 4 млн. карбованців на рік. За короткий час завод перетворився на друге велике промислове підприємство міста [103; 104; 107].

Другим заводом Товариства став залізоробний завод «Шодуар-В» у Нижньодніпровську, заснований 1899 р. (тепер ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім.Комінтерну», або «Комінмет»). Виникнення цього заводу пояснювалось тим, що перший не зміг забезпечити зростаючі потреби регіону у металевих виробах. Цинкувальне і прокатне відділення заводу виробляли дахове, посудне і хвилясте залізо, лопатну сталь. У 1914 р. почало роботу третє підприємство Товариства – чавуноплавильний завод «Шодуар-С», який спеціалізувався на виробництві металургійного устаткування (тепер – АТ «Дніпроважмаш»).

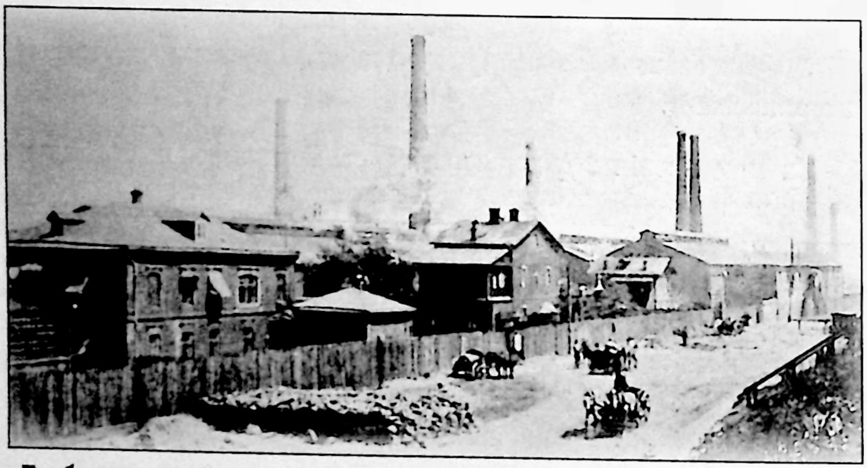

Трубопрокатний завод «Шодуар-А». Фото поч. XX ст.

Майже з кожним потягом прибували з Заходу гості до Катеринослава. Влітку 1895 р. місто відвідав Карл Дітріх, директор газети «Брюссельская биржа». Нові заводи із значною часткою бельгійського капіталу, проте за участю місцевих капіталістів, виникали один за одним. У 1895 році бельгійці придбали у Катеринославі механічний завод товариства «Езау і К». Під керівництвом Г.Стевенса, О.М.Гореїнова товариство було перейменоване на Бельгійське акціонерне з основним капіталом у 5 млн.франків, який згодом збільшився до 7,5 млн. Це був перший сталеливарний завод на Півдні, і один з кращих підприємств свого профілю в Росії [43, №168, №265]. Керуючим заводу в 1897-98 рр. був інженер І.Я.Езау. Персонал для заводу було запрошено з-за кордону – директор, майстри, досвідчені робітники і ливарники. У той же час керівництво заводу відправило до Бельгії на сталеливарні заводи групу російських робітників [43, №168, №265].

На заводі були виготовлені сталеві машинні частини для панцирника «Князь Потемкин» і двох крейсерів «Очаков» і «Кагул». У 1901 р. тут працювало 1228 чол. (тепер – колективне виробниче підприємство «Дніпропетровський комбайновий завод») [75].

Акціонерне товариство Російської залізної промисловості (колишнє – Б.А.Гантке) побудувало в місті два заводи металевих виробів. Правління товариства було в Німеччині, основний капітал його – 11 млн. німецьких марок. Представником товариства у Катеринославі був Р.Подчаський. У 1890 р. побудовано перший завод при ст. Горяїнове, у 1901 р. – другий у Нижньодніпровську. Заводи виготовляли дріт, цвяхи, болти, гайки та інші ковальські вироби. На заводі при ст.Горяїнове працювали 500 робітників, продуктивність заводу – 1 млн. крб.

5 квітня 1895 року відкрився цементний та бетонний завод Франко-Російської компанії портландських пуццоланських штучних цементів. Завод був перший і єдиний в Росії. Використовував відходи металургії – доменні шлаки Брянського заводу, поблизу від якого й був споруджений. Завод устаткували передовим технологічним обладнанням найвідоміших німецьких фірм «Крупп» і «Полізіус». Щоденне виробництво заводу – 12 тисяч цеглин. Робітників – 24, заробітна платня – від 50 коп. до 1 крб. 50 коп. у день. Попит на цеглу в місті був досить значний; вже по відкриттю заводу надійшло

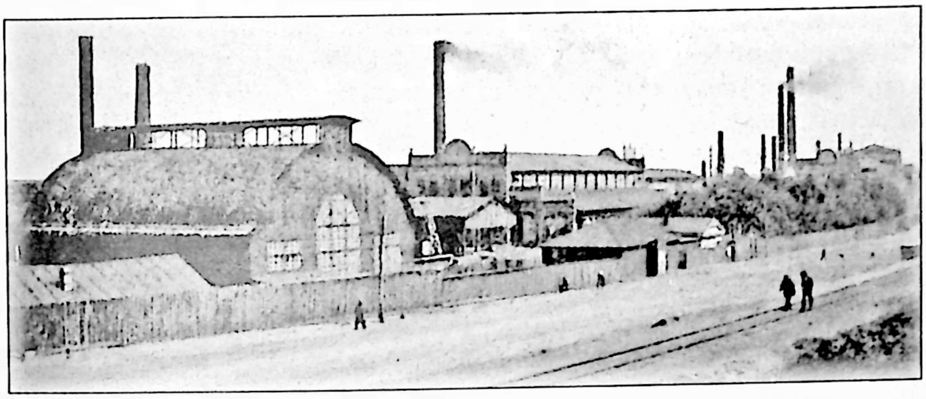

Сталеливарний завод. Фото поч. XX ст.

замовлень на ціле літо уперед. 1902 р. завод тимчасово припинив свою діяльність (криза), з 1913 відновив [43, №95].

У 1895 році біля станції Нижньодніпровськ розпочалося будівництво заводу бельгійського акціонерного товариства «Естампаж». Роботи вів інженер Лепевель. Відкрився завод у 1896 році, належав до нової галузі промисловості, був першим подібного роду в Росії. Для роботи на заводі з Бельгії приїхали 12 робітників і 2 майстра. Технічним директором запросили пана Вигнула. Завод виготовляв ковальські вироби за допомогою штампів. На заводі випускали артилерійські снаряди, костури, гайки, болти, хрестовини, стрілки. У 1913 році до заводу приєднали завод штампування Донецького металургійного товариства. Правління товариства працювало у Брюсселі. Робітників – 2000, річне виробництво 5 млн. крб. Директором заводу був Г.Е.Камб'є [43, №265, №267].

Труби і листове залізо виробляв трубо-залізопрокатний завод, відкритий 1895 року. 1898 р. завод перетворився на «Екатеринославский трубопрокатный завод Павла Ланге и К» (директор Г.Е.Камб'є) [28].

1898 р. засновано Катеринославське машинобудівне акціонерне товариство, правління якого знаходилося в Німеччині, Дуйсбургу на Рейні. Тут працювали 500 робітників. Завод мав 5 відділень, виготовляв великі прокатні стани, підйомні машини, преси, мостові крани та ін. устаткування для прокатних і сталеливарних заводів.

1899 р. споруджено завод хвильового заліза і залізних конструкцій «Бертольд Карл», завод Анонімного товариства Російсько-Бельгійських заводів для виготовлення печей, а також чавунних колон, дробин, грат.

Протягом 1890-х років міська управа видала чимало дозволів на будівництво фабрик і заводів місцевим купцям на дворових місцях, переважно у 2-й частині міста: парових млинів, олійниць, миловарних, механічних, ливарних, слюсарно-механічних та ін. [27].

Це – завод землеробних знарядь братів Я. і А.Лащавер (1892 р.) на вул.Петербурзькій, арматурний і мідноливарний завод М.А. Щепанкевича (1895 р.), бронзомідно-ливарний і арматурний завод Е.К.Варшавського (1894 р.) на вул.Філософській, цинкувальний, лудильний і петельний завод П.І.Немировського (1897 р.) на пр.Пушкіна і т.ін. [27].

У 1890-ті роки переробна промисловість міста швидко розвивається і стає не менш відомою, ніж металургійна. Два десятки млинів переробляли пшеницю і жито, а борошно постачали до багатьох міст держави. Найбільшим був млин І.І.Тіссена, головного борошномела міста. 1894 р. він отримав дозвіл на будівництво парового млина. П'ятиповерховий кам'яний паровий млин він побудував на своєму дворовому місці у 2-й частині міста по проспекту. У 1910-ті роки тут працювали 35 робітників, а річне виробництво складало 1,5 млн. крб. [27; 107, с. 617-634Д].

У 1894 році на вул. Широкій розпочалося будівництво нового великого млина. Будував його купець, гласний міської думи І.Я.Фаст. Людина діяльна, енергійна, він вирішив побудувати щось небачене до цього, щоб бути найпершим за життя і залишити довгу пам'ять про себе після закінчення земного шляху. Будівля з проектною потужністю 300 тонн на добу була запроектована з багатократним коефіцієнтом запасу щодо міцності стін цегляної кладки і щодо виробничих площ. Вдячні нащадки – технологи наших днів завдяки цьому мали можливість збільшити виробничу потужність млина у 5 разів – до 1500 тонн на добу (у 1979 році). Нині будова Фаста – переважна частина Дніпропетровського млинкомбінату. Великими були млини купців Тевс, Шифріних, Гезе [26].

На півдні міста, в Аптекарській, Рибаковській і Жандармській балках, розташувалися заводи по виготовленню цегли. Ця галузь виробництва у 1890-ті роки перебувала на підйомі, а з початком 1900-х років завмерла разом із будівельною гарячкою, що закінчилася. Цегляні заводи мали С.Я.Березовський, І.М.Майданський, А.Л.Добрускін, І.Залевський, І.Є.Моцкін та ін. [103]

Лісопильні заводи майже всі були розташовані по обох берегах Дніпра – від Фабричної слобідки вони тяглися до Йорданської вулиці, а на лівому березі – до Амура і Нижньодніпровська. М.Копилов, Е.Шершевер, Шапіро, Ф.Палей, І.Фаст – власники лісопилень.

Пивоварних заводів у Катеринославі тільки 3. Найбільший і найстаріший – нащадків німця Ф.Боте. У 1895 році на місці дерев'яного будинку заводу Товариства спадкоємців Ф.Ф.Боте, що на розі проспекту і вул. Гімнастичної, побудували новий 4-поверховий виробничий корпус і двоповерховий будинок для самого Товариства. Воно мало 150 власних пивниць у південних містах і 50 – у Катеринославі. Щорічно тут вироблялося 150 млн. відер пива 30 сортів. Продукція неодноразово нагороджувалася на виставках, мала величезний ринок збуту (тепер – комбінат «Дніпро») [14; 16; 103-104].

Завод штучних мінеральних вод А.К.Фіалковського існував у місті з 1873 р. Виготовляв води і лимонади. Єдиною в губернії тютюновою фабрикою була фабрика І.Д.Джигіта, що на вул. Гостинній, заснована 1856 р. Тут працювали 168 робітників, які виробляли 13165 пудів тютюну і цигарок щорічно. Фабрика електричних виробів Е.Вюрглера відкрита на його дворовому місці по вулиці Скаковій у 1900 р. Миловарний завод і фабрику туалетного мила мав купець І.І.Тевс, вапняний і силікатний завод належав М.Копилову.

На березі Дніпра, ліворуч від залізничного мосту, розташувалася головна пароплавна пристань. Звідси пароплави Товариства пароплавства по Дніпру і нового пароплавства «Тиссен и Комп.» починали свої рейси від Катеринослава до кінцевих станцій – Верхньодніпровськ, Кременчук і Київ. Кожні 15-20 хвилин відходили від пристані пароплави до сел. Амур. Сполучення між містом і Амуром підтримувалося також човнами. До містечка Ігрень і с.Чаплі можна було дістатися човнами з берега, від вулиці Литейної.

На початку XX ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях не тільки домінувала в імперії, а й посідала одне з перших місць у світі. 5 найбільших південних металургійних заводів – Юріївський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юрієвський продукували майже 25% загальноросійського чавуну.

У металургійній, кам'яновугільній, залізорудній галузях почалось формування монополій. Виростають могутні об'єднання «Продвагон», «Продамет», «Трубопродажа», «Гвоздь». Синдикат «Продуголь» (1904 р.), до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку вугілля в Донецькому басейні.

Після застою попередніх років з 1910 р. відбувалось деяке пожвавлення промисловості, особливо у галузі металообробки та будівельних матеріалів – цегли, скла й борошномельної справи. У металообробній промисловості пожвавлення було настільки сильне, що, незважаючи на збільшення виробництва чавуну (на 18% більше, ніж у 1910 р.), його на ринку не вистачало, і деякі заводи вжили заходів щодо придбання іноземного чавуну [62, 1910 р.].

Про темпи розвитку фабрично-заводської промисловості у місті свідчать цифри: у 1889 році в ньому налічувалося 69 фабрик і заводів, у 1900 – 177, у 1909 – 261 підприємство. Кількість робітників за цей час зросла від 2852 до 11157 чол., а обсяг виробництва з 5,5 млн. до 34,8 млн.крб. Кількісне зростання підприємств супроводжувалось докорінними змінами їх профілювання [62]. В усі часи більшість підприємств складали такі, що обробляли рослинні продукти. У 1889 р. їх налічувалось 33, у 1909 – 145. В першу чергу це були парові млини, число яких за 20 років збільшилося у 8 разів – з 8 до 64, а об'єм виробництва відповідно з 992 тис. до 7,5 млн.крб. [62, 1889р., 1909р.].

На другому місці за обсягом виробництва стояли лісопильні. 9 лісопилень у 1889 р. виробили продукції на 211,7 тис.крб., у 1909 р. їх було 12 з об'ємом виробництва 710,6 тис.крб. На них працювала майже третина робітників цієї групи виробництв – 482 чол. Годували місто 31 хлібопекарня й булочна з доволі значним виробництвом - 149,3 тис.крб.

На місто працювали тютюнова фабрика, 3 пивомедоварні, 1 олійниця, 6 фабрик цигаркового паперу, 6 палітурних майстерень. Загальний об'єм виробництва цієї групи складав у 1909 р. 9,9 млн.крб. (у 1889 – 1,9 млн.крб.) [62, 1909 р.].

Найбільші зміни відбувалися у групі з обробки корисних копалин. Кількість підприємств тут зросла майже у три рази – з 19 у 1889 р. до 52 у 1909 р., кількість робітників у 4,5 раза – з 1881 до 8830, обсяг виробництва майже у 8 разів – з 3,3 млн. до 23,3 млн.крб. По відношенню до загального обсягу виробництва міста він становив майже 70% (1889 р.). У 1889 р. в місті працював 1 чавуноплавильний, залізоробний і рейкопрокатний завод (Брянський) і 2 чавуноливарних і механічних. На них працювали: на першому – 1550, на інших – 44 робітники (більше половини всіх робітників міста) і також значну більшість складав обсяг виробництва саме цих заводів по відношенню до всієї групи. 3 млн.крб. припадало на Брянський завод.

У 1900 р. напередодні економічної кризи обсяг виробництва підприємств з обробки корисних копалин складав 19,1 млн.крб. З них виробництво Брянського заводу досягло 11,6 млн. т, чавуно-ливарного і механічного – 1,8 млн.т. Залізоробний і трубопрокатний завод, на якому працювало 1900 робітників, мав обсяг виробництва у 2,5 млн., 1 цвяховий – 1,3 млн. Крім них, працювали 21 цегляний і черепичний заводи (1630 робітників). До великих заводів належали єдиний цементний (289 роб., 400 тис.крб.), 2 мармурові (27 роб., 134 тис. крб.), 1 шлакової цегли (120 роб., 91 тис.крб.).

Протягом першого десятиліття XX ст. число підприємств, що виготовляли метал і вироби з нього, зросло до 52, але це були невеликі за обсягом слюсарно-токарні, мідноливарні майстерні із невеликою кількістю робітників і обсягом виробництва. Монстрами залишалися Брянський і трубопрокатний заводи. На першому працювало 6 тис.робітників, які виробляли продукції на 16,6 млн.крб., на другому – 1355 роб. з обсягом виробництва 5,6 млн.крб. (1909 р.) [62, 1909 р.].

У 1909 р. цегляних і черепичних заводів було 17, на них працювали 1128 робітників, обсяг виробництва вони мали 584,7 тис.крб. В місті працював сталеливарний завод, чавуноливарний і механічний, 3 мідноливарні, 2 екіпажні, 1 шлакової цегли, 11 підприємств по виробництву штучної мінеральної води. До підприємств змішаного виробництва належали 19 фотоательє, 33 друкарні, 1 фабрика олійних фарб, 1 електрична станція. Усього 57 підприємств, на яких працювали 518 робітників, з обсягом виробництва 892758 крб. [62, 1914р.].

Максимального виробництва досягли заводи з обробки корисних копалин у 1914 р. Так, заводів було 69, на них працювали майже 20 тис.робітників, а сума обсягу виробництва сягнула 64,2 млн.крб. Цікаво, що порівняно з 1912 р. Брянський завод збільшив своє виробництво з 18 до 31 млн., сталеливарний – зі 100 тис. до 1 млн. 300 тис. крб., 2 залізо-трубопрокатних – до 21 млн.крб., 2 цвяхові відновили свою роботу і виробили продукції на 4,8 млн.крб.

Підприємств з обробки рослинних продуктів у 1914 р. працювало 178 з обсягом виробництва 20 млн.крб. Це – 105 хлібопекарень, 17 лісопилень (7,9 млн.крб.), 1 спиртоочисний завод (2 млн.крб.), 9 млинів, (8,8 млн.крб.). Серед виробництв змішаної групи виділялась єдина електрична станція, яка видала енергії на 1,7 млн.крб.

А всього в 1914 р. у місті було 315 промислових підприємств, 22857 працюючих з обсягом виробництва 86,5 млн.крб.

Таким чином, центральне розміщення міста серед вугільного і рудного районів відіграло роль тільки щасливої випадковості. І все ж, завдяки їй, економічне значення міста стало доволі вагомим. Шалена рудна лихоманка викликала нестримний електричний «заводопромисловий» струм, який глибоко сколихнув сонне життя губернського міста. Колосальний приплив нового населення до міста – селян, робітників, купців, ділків, агентів усіляких контор, іноземців, підприємців, інженерів сприяв неймовірно швидкому зростанню міста. Катеринослав з 1884 р. почав зростати казково. Маса високих заводських труб на околицях і в центрі свідчили про стрімкі темпи міського життя. Чарівне пробудження! Такий поворот справ збагатив багатьох мешканців міста, які ставали купцями і підприємцями. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Підприємницька діяльність найбільшої активності набрала наприкінці 1880-х – 90-их років.

Власниками великих промислових підприємств були, як правило, немісцеві підприємці. Із розвитком міста, накопиченням інтелектуального і технічного потенціалу його мешканців, місцеві підприємці частіше залучалися до виконавчих робіт.

Переважна більшість місцевих підприємців володіла закладами сільськогосподарського профілю – тобто займалася переробкою рослинних і тваринних продуктів. Соціальне походження власників закладів фабрично-заводського типу – селяни і міщани, які продемонстрували невтримний потяг до промислового будівництва. Розбагатівши, вони автоматично переходили до стану купецтва. Надзвичайно активізувалося купецьке підприємництво. Працелюбна, енергійна, підприємлива маса купецтва утримувала лідерство в промисловості. Найбільші лісопильні, млини, цегляні і черепичні заводи будувалися і працювали за рахунок одноосібних купецьких капіталів. Накопичення капіталів відбулося під час залізничного і заводського будівництва, де підрядчиками виступали міські купці М.Копилов, Майданський.

Промислова і торговельна буржуазія виступала носієм технічного прогресу. Так, місцеві капіталісти, гласні міської думи М.С.Копилов і О.Я.Толстіков, разом із міським головою І.Г.Грековим і ректором Харківського університету М.М.Алексєєнком увійшли до складу делегації на XXI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, де обговорювалось питання про відкриття в місті Вищого Гірничого училища. Завдяки їх старанням, а також талановитому захисту справи міста М.М.Алексєєнком, з'їзд після обговорення шляхом балотування постановив клопотатися про відкриття Вищого Гірничого училища саме в Катеринославі.

На металургійних заводах, де виробництво велось цілодобово у дві зміни, робочий день на початку 90-х рр. становив 12 годин на добу з невеликою перервою (30 хвилин) на сніданок та обід. Капіталісти нерідко продовжували робочий день шляхом широкого введення наднормових робіт, що викликало невдоволення робочих і нерідко було причиною страйків.

Слід відзначити, що в роки промислового піднесення мало місце певне підвищення рівня заробітної плати, що в значній мірі паралізувалось безперервним зростанням цін на продукти першої необхідності. З другої половини 90-х років спостерігалося помітне зростання цін на продовольчі товари – у 2 – 2,5 раза [59, с. 113-147].

Високий рівень виробничого травматизму, злиденне становище самих постраждалих та членів їх сімей, позбавлених засобів існування, викликали справедливе обурення робітників. Основна маса робітників жила у будинках, які характеризувалися як жалюгідні, убогі житла, вкрай брудні, без підлоги, з маленькими віконцями і низькою стелею.

Щодо умов праці на заводах міста, то маємо розрахункову книжку робітника Андрія Руденка, який працював на заводі Б.Гантке товариства Російської залізної промисловості. Видана книжка за зразком, затвердженим Катеринославським Губернським по фабричних і гірничозаводських справах присутсвієм 20 листопада 1902 р. Книжка заміняла договір контори із робітником. Правила внутрішнього розпорядку на заводі сповіщали: перед вступом на роботу неписьменних, книжка читається в конторі заводу, потім ні в якому разі не буде прийнято виправдання, що робітник неписьменний. Робочий день тривав 12 годин – від 7 години вранці до 7 години увечері. Обід з 12-ї до 13-ї години. Напередодні свят і по суботах робота закінчувалася о 6-й годині вечора. За договором А.Руденко отримував платню погодинно – 6 копійок на годину, а усього 66 коп. за день роботи.

6 червня 1903 р. старший фабричний інспектор Катеринославської губернії С.Євтушевський затвердив табель штрафів, які не повинні були перевищувати третину від заробітку робітника на час розрахунку. Найбільша ставка штрафу сягала 1 крб. – за кожен прогульний день, за паління тютюну, за завдані збитки, за спізнення на роботу до однієї години, за порушення тиші і порядку галасом, лайкою або бійкою. На 50 копійок штрафували за припинення роботи до свистка, за прихід на роботу або на отримання грошей у нетверезому стані, за пронесення на завод хмільних напоїв.

Робітники металургійного заводу міста. Фото поч. XX ст.

Крім загальних штрафів, а також зважаючи на підтримку належного порядку, управлінню заводу надавалася можливість додатково накладати на робітників стягнення за невиправну роботу, за прогул, за порушення порядку. Розпорядження щодо цих стягнень оскарженню не підлягали.

До розрахункової книжки були введені окремі положення «Устава о промышленности». Пов'язано це було з початком суспільних і політичних рухів. Так, за припинення роботи по страйку робітники зазнавали покарання ув'язненням від 2 місяців до 1 року 4 місяців.

Власники підприємств підлягали відповідальності у разі оскарження їхніх дій чинам Фабричної інспекції з боку робітників, незгодних із покаранням, а також штрафувалися на суму від 100 до 300 крб. у разі самовільного зниження платні робітникам, або якщо вони примушуватимуть робітників замість грошей отримувати товари і хліб.

Робітник А.Руденко з 5 по 19 жовтня 1903 р. отримав 12 крб. 27 коп., а з 19 жовтня по 2 листопада – 11 крб. 27 коп., а всього за місяць 33 крб. 54 коп. [78].

2. Торгівля

З проведенням мережі залізниць і початком роботи великих металургійних заводів місто перетворюється на великий торговельний центр з продажу заліза та виробів з нього. В той же час Катеринослав був одним з найбільших ринків Півдня з хлібної торгівлі. Окрім значного попиту з боку місцевих величезних млинів, мільйони пудів зерна продавалися як для внутрішнього споживання, так і експорту.

Торгівля хлібом у зерні і млиновими продуктами у кінці XIX ст., за обсягом щорічних оборотів, займала перше місце в губернії. Катеринославські млини давали борошно високої якості завдяки особливостям південної пшениці. Борошномели отримували добрий прибуток й будували нові млини. Особливо великі прибутки отримані були у 1892-1898 рр. у зв'язку з неврожаєм приволзьких губерній на хліб. У 1894 р. з міста вивезено 4000 вагонів борошна, не рахуючи того, яке відправили по воді.

Хлібні вантажі відправлялись до південних міст України – Сімферополя, Севастополя, Миколаєва, Феодосії, а також до Києва, Кременчука, Вітебська, Риги, Могильова, Смоленська, Петербурга, Мінська, Данціга і Кенігсберга. Катеринославські борошномели – купці першої гільдії брати Шифріни мали ринки збуту в Царицині, Астрахані, на Кавказі, у Закаспійському краї, Туреччині.

Торгівля залізом розвивалася швидко – як місцева, так і з містами своєї та сусідніх губерній. У 1907 році по залізниці перевезено заліза, чавуну, сталі і виробів з них – 82 млн. пудів, руди залізної 243 млн. пудів, марганцевої – 18 млн. пудів, антрациту і кам'яного вугілля 557 млн., вугілля пресованого 8 млн. пудів, коксу і коксових дрібниць 72 млн. пудів [10].

Ліс і продукти його переробки лишались головними предметами вивезення з Білорусії в Україну, до Катеринослава. Отриманий ліс розроблявся на 19 місцевих лісопильнях [54]. Будівельний ліс і дрова розходились звідси по всій губернії. 1907 р. по лінії залізниць перевезено було різних найменувань оброблюваного лісу 13,5 млн. пудів. Значна кількість лісу йшла для будівництва житла, млинів, шахт, промислових підприємств.

Відбуваються зміни і в характері міської торгівлі. Як і раніше, тут проводили три ярмарки. Починаючи з 1890-х років, місце проведення ярмарок переносили двічі – у 1892 р. на Олександро-Невську площу (колишня Циганська) і на початку 1900-х років – на незабудовану ділянку землі вище площі. На Петропавлівський ярмарок 1892 р. привезли 15000 пудів брудної вовни, її купили московські фабриканти. На інших ярмарках торгували звичайними товарами – харчовими припасами, предметами побуту, худобою і в основному місцеві дрібні і середні торговці. Головними покупцями на них були прості люди. Так, якщо у 1860-ті роки Катеринослав був на першому місті з ярмаркової торгівлі, то на початок 1890-х років займав останні місця в губернії.

На заміну ярмаркової прийшла стаціонарна торгівля – лавочна і магазинна. За числом вибраних торгових документів Катеринослав у 1893 р. займав перше місце в губернії – 1373 документи. На другому місці був Олександрівськ – 353 документи.

Головними місцями торгівлі в межах міста були базари. Якщо у XIX ст. найбільшим базаром був Троїцький, то з початком XX ст. головною торговою площею міста стає Озерний базар (1885 р.). Міська дума та її торговельна комісія приділяли багато уваги упорядженню Озерки. На Озерній площі побудували три великі кам'яні торгові ряди за останнім словом техніки, працював найбільший привізний ринок, де торгували з возів. У 1915 р. тут було вже 103 кам'яні лавки, які давали місту щорічний прибуток у 122 тис.крб.

До вже працюючих двох базарів поступово відкрили і впорядкували ще 4 – Верхній, Чечелівський (1909 р.) Олександро-Невський і Сінний. Тільки на Верхньому базарі (Троїцький тепер) побудовано двоповерховий корпус з магазинами, на інших торгували з рундуків, ларів, столів і лабазів. Значною була торгівля розносна і на тротуарах. Торгували газетами, морозивом, усякими дрібницями, килимами і т.ін. Найбільший прибуток від експлуатації торговельного міського майна у 1912 році надійшов від Озерного базару – 179980 крб., від Троїцького – 57093 крб., Верхнього – 31391 крб., Чечелівського – 13047 крб. Причому найбільший прибуток приносили рундуки, ларі і столи. В той же час з ярмарок надійшло 8688 крб. [56, 1909р. №5].

Нагляд за використанням законних вагів і мір покладався на губернське правління і поліцію. Міське громадське управління мало дозвіл на проведення раптових ревізій вагів і мір у всіх торговельних і промислових установах. 1-2 листопада 1902 р. за розпорядженням Міністерства фінансів відкрито Катеринославську Перевірчу Палатку торгових мір і вагів. Обов'язки її зводилися головним чином до вивірки і таврування мір і вагів на місцях. За перший рік існування збір мита склав 30 тис. крб. Завідуючим Палаткою був губернський пробирер Голенкін О.І. Штат складався з п'яти співробітників. Працювала Палатка за адресою – Гоголівський бульвар, 11 [108].

На початку XX століття катеринославська торгівля характеризувалась як одна з найкращих серед інших міст. Тоді придбати у місті можна було практично все: починаючи від високоякісних товарів і продуктів першої необхідності до предметів розкошів і найвишуканіших товарів комфортного життя і щедрого столу. Кращі товари продавалися переважно в магазинах, які могли похизуватися дзеркальними вікнами у сажень, красивим оздобленням усередині і запобігливими, але водночас пристойними прикажчиками. Всі ці великі та багаті магазини були розташовані у центрі міста, на проспекті. Майже в кожному будинку – по кілька магазинів, при кожному магазині – вивіска. Деякі будинки повністю були вкриті різноманітними вивісками, окрім вікон, на яких виставлявся сам товар. Так вже повелося, що головним на вивісці, яка займала основну частину фасаду, була не спеціалізація крамниці, не її назва, а ім'я власника. Купці негласно змагалися між собою щодо масивності, як правило, накладних бронзових літер, які утворювали їх ініціали і прізвище. А оскільки на проспекті понад 100 будинків, то можна уявити, яка кількість вивісок прикрашала численні крамниці, магазини та інші заклади.

Дозвіл на вивіску видавала поліція. Вона ж повинна була стежити за надійністю кріплення, «дабы избежать несчастья от срыва», і за відповідністю вивіски одержаному свідоцтву. У 1914 р. поліцеймейстер Петро Метленко, примітивши багато безладь щодо вивісок, видав наказ: «Предписываю приставам приступить теперь же к проверке текстов вывесок, согласуется ли таковый с полученным свидетельством, а также достаточно ли крепко прикреплены таковые» [97].

Ну й галасу наробив цей наказ!

Кожен торговий заклад на проспекті перевірили. Багатьом довелося поміняти вивіски, витративши значні кошти. Солідні фірми і магазини мали й солідні вивіски, головне на яких було – ім'я власника. Так і ходили катеринославці: за взуттям до Заморуєва, за самоварами і замками – до Толстікова та Алексєєнка, за тканинами – до Єфанова, за одягом – до Шульманів, за знаменитим кяхтинським чаєм – до Проніна, за тютюном – до Джигіта, за нотами і роялями – до Неймана, за тістечками – до Стрекозова, за борошном – до Тіссена, за фотографічним приладдям – до Повзнера. Були, звичайно, і «Американський магазин», де можна було купити посуд, збройові магазини Ф.Дєдикова, книжкові – В.Алексєєва, «Берлінський магазин» дамського шитва та магазин дамських суконь і корсетів «Венский шик». Усе це для тих, хто був письменний і мав гроші. Але чим далі від проспекту, тим менше вивісок і контролю поліцейських. Та й вивіски простіші – як тоді говорили «з натурою». Перше місце тут належало «красним» вивіскам, присвоєних виключно портерним, шинкам і трактирам. На них зображався стіл, накритий скатертиною, на ньому – смажена картопля на сковороді, малосольні огірочки в банці, астраханські оселедці і, нарешті, піднос з чайником і чашками. На вулицях Петербурзькій, Базарній подібні «диковинки» були на будь-якому закладі, звідки лунали веселі трактирні мелодії.

У 1912 році в Катеринославі було близько 2 тисяч крамниць. Катеринослав, будучи основним районом з виробництва заліза і хліба, практично не мав підприємств по виробництву товарів народного вжитку і предметів розкошів. Тому наповнювалися магазини привізними товарами – з Одеси, Петербурга, Москви, Харкова, Варшави та з-за кордону – Відня, Берліна, Парижа.

З російських товарів, що ввозились до міста, на першому місці стояли мануфактура, галантерея, книги, посуд. Взуття нижчих сортів отримували від кустарів центральних губерній, а вищих – з Варшави, Петербурга і з-за кордону. Рибу привозили з Азовського моря, вино – з Криму. Цукор-рафінад, бакалійні товари, мило ввозили з сусідніх українських губерній.

За списками Катеринославського Біржового комітету напередодні Першої світової війни до міста надходили з-за кордону предмети для торгівлі і промисловості 91 найменування. Більшість – з Німеччини, інші з Австрії, Англії, Бельгії та ін. З предметів народного вжитку та побутового призначення – білизна бавовняна, хутрові фарбовані товари, взуття вишукане, сукно, сигари, кава, велосипеди, швацькі машини, холодильні машини та ін. [65, с. 82-84].

За свідченням Казенної Палати у 1897 р. в місті було торговельних і промислових закладів першої гільдії – 38, другої – 544, негільдійських 804, а всього – 1386. Сума річних зборів їх складала 22,6 млн.крб. У 1900 році цих закладів було вже 1800 з річним обсягом 40 млн.крб. У 1910 році товарообіг міста складав 43,2 млн.крб. Щорічно на торгівлю видавалося 4400 одиниць документів [105; 62].

Торгівля міста перебувала в руках людей, які самі починали свої справи: це були люди енергійні, підприємливі, але часто без будь-яких спеціальних знань. Діяли за навиком, нерідко на вдачу, із ризиком. Тому й банкрутства не були винятком. У 1903 році купців нараховувалося 332 (без членів родин), у тому числі першої гільдії: християн – 7, євреїв і караїмів – 37 (усього 44), другої гільдії: християн – 90, євреїв і караїмів – 198 (усього 288). Помітне зростання кількості купців першої гільдії: із 1898 до 1903 рр. їх стало майже вдвічі більше – від 23 до 44 [6].

Найбільш відомі купецькі імена – Алексєєнко, Єфанови, Шульмани, Проніни, Заморуєви, Толстікови, Пчолкіни, Копилови, Карпаси, Когани, Тіссени, Джигіти. Найбільша мануфактурна торгівля у місті належала купцям Єфановим. А започатковано її було ще в кінці XVIII ст. іменитим громадянином міста, купцем і міським головою Петром Івановичем Башмаковим (1794 р.). Була в нього донька Тетяна і, як будь-яка донька багатого купця, вбачалася «ласим шматочком» багатьом женихам. Її вибір прийшовся на Івана Єфанова, який служив тоді в мануфактурному магазині купця Кисільова. У 1823 році молоді одружилися, і тоді ж відкрилась самостійна торгівля мануфактурою Івана Андрійовича Єфанова. У 1874 році вона вже належала його синам – Андрію, Василю, Костянтину Івановичам і проіснувала до 1915 року. Андрій Єфанов упродовж багатьох років був гласним міської думи, членом опікунської ради дитячих притулків. Його крамниця стояла на місці нинішнього універмагу «Дитячий Світ» [37, с. 53-55].

Купці першої гільдії, які трималися в ній 12 років поспіль, мали заслуги у розширенні торгівлі та відзначались особливим благодійництвом, удостоювалися звання Комерції радник. Як правило, вони володіли великими торговими і промисловими підприємствами, становили особливий клас почесних людей у державі, мали право приїздити до двору, носити шпагу і мундир губернії. Першим Комерції радником став у 1912 році Мина Семенович Копилов – власник торгово-промислових підприємств як у місті, так і в губернії, щедрий жертводавець на справи освіти і благодійництва.

Другим «генералом від комерції» став у 1912 році купець Іван Іванович Тіссен. Початок цього купецького роду з менонітів відноситься до початку XIX

Іван Мартинович Алексеєнко, купець, гласний міської думи з 1893 по 1910 рр., благодійник. Фото поч. ХХ ст.

ст. У 1810 році в місті був лише один млин – Тіссенів. Вони збудували і перший паровий млин у місті. Справу продовжили нащадки – Іван Іванович (Йоган Йоганович) став головним борошномелом міста. Упродовж довгих років він був гласним міської думи. До справи про нагородження Тіссена званням «радник комерції» додається «Список наград за благотворительную и общественную деятельность». У графі «В чем состоят заслуги?» – відповідь: «В выдающейся общественной, просветительской, благотворительной деятельности». За діяльність на посаді почесного члена дитячих притулків удостоєний у 1902 році золотої медалі «За усердие» на Станіславській стрічці, медалі Червоного Хреста в пам'ять російсько-японської війни 1904-1905 рр. В грудні 1908 року він отримав звання потомственого почесного громадянина за заслуги по Міністерству торгівлі і промисловості. Звання особистого почесного громадянина удостоєний 6 травня 1905 року за роботу по відомству установ імператриці Марії [24].

Патріархом купецтва був Іван Алексеєнко, який успадкував від батька Мартина найбільш ранню місцеву торгівлю залізом і досяг на цьому терені величезних успіхів. Купець першої гільдії, один з найбагатших людей міста, він мав будинки і магазини оптової та роздрібної торгівлі залізом. Людина шанована, у 1893 році він був уперше обраний гласним міської думи і перебував ним по смерть у 1910 році. Своїх дітей не мав, тому багато грошей жертвував на утримання міської жіночої гімназії і комерційного училища, членом опікунських рад яких він був багато років. За його заповітом місту подароване дворове місце на розі Пушкінського проспекту й вул. Короткої, на якому спорудили будинок притулку для старих імені М. і А. Алексеєнків (батьків Івана Мартиновича) і будинок дитячої лікарні на 50 ліжок імені І.М.Алексеєнка (тепер дитяча лікарня №3 імені П.Ф.Руднєва). Будівництво й утримання цих установ відбувались за рахунок капіталу імені Н.І.Алексеєнко, який був найбільшим із відписаних місту і складав майже 700000 крб. Надія Іванівна, дружина Івана Мартиновича, яка передала цей дар місту, була удостоєна звання Почесної громадянки Катеринослава [89].

Наприкінці XIX ст. сформувалася як соціальна верства торговельна буржуазія.

Торговельна буржуазія міста була багатонаціональною. Дані першого загального перепису населення 1897 р. свідчать, що торговельною діяльністю займалися 19077 осіб (разом із членами родин). З них українців налічувалося 989 осіб. Значну частку торговельної буржуазії становили росіяни – 3848 осіб (разом із родинами).

Найбільше в Катеринославі було купців єврейської національності. Вони становили майже 77 відсотків. Усього євреїв, основним заняттям яких була торгівля, налічувалось 13634 особи (разом із родинами). Частина торговців-євреїв належала до великої буржуазії. У Катеринославі вони були власниками торгових домів, фірм та магазинів зі значними обігами – «Карпас М.Ю. и С-н», «Майданский А.О. и С-н», «Зильберман А.Г. и С-н» і т.ін.

У місті торгували 137 поляків (в основному продуктами сільського господарства), 8 французів, 114 німців, 25 греків, 71 турок, 51 білорус, 242 татарини. Більшість з них утримувала готелі, трактири, мебльовані кімнати, клуби [14; 15].

До торгових підприємств відносилися і готелі, ресторани. У 1912 р. готелів у місті було 31, ресторанів – 16.

«Желая содержать с 1 января 1909 г. первоклассную гостиницу и ресторан «Франция» по проспекту в доме Карпаса №71 прошу покорнейше выдать мне установленное свидетельство на право открытия этого заведения»,- писав до міської управи німецько-підданий Є.І.Нейс. Відкритий ресторан «Франція» пропонував свіжу провізію, різну морську рибу, устриці, московські курчата, англійського баранця, млинці, справжнє мюнхенське пиво і вино з особистих закордонних садів домашнього приготування. Під час обідів і вечер тут грав Віденський квартет або італійський квінтет «Кармен Люв'єра» [16, с. 25].

Готель і ресторан «Европейский» утримував Хабібула Тубакаєв, «Бристоль» – Хайрула Кашаєв. Трактири і чайні належали переважно турецько-підданим. Відомі в місті кондитерські утримував французько-підданий В.Я.Руппанер і прусськопідданий М.О.Щепанкевич [16].

Якими ж були на той час ціни і заробітна плата мешканців Катеринослава? На початок ХХ ст. фунт хліба у місті коштував від 1 до 3 копійок. За 5 копійок можна було проїхати у міському трамваї. 10 копійок коштував десяток курячих яєць або 1 закордонний носовичок. 15 копійок коштували 100 відер води з нового водогону. За 50 копійок у ресторанах подавали графин горілки із закускою. За півкарбованця можна було отримати пораду лікаря у хірургічній лікарні доктора Ерліха. За консиліум тут брали 3 карбованці. Бідним порада надавалася безкоштовно.

За підрахунками історика-економіста місячний прожитковий мінімум у 1912 році становив 18-20 карбованців. А середня плата (жалування) основного населення налічувала від 12 до 40 карбованців. Заробітна плата вчителя міського училища і гімназії, фельдшера щомісяця становила від 46 до 64 карбованців. 100 карбованців отримували щомісяця за свою працю лікар міської лікарні, поліцеймейстер, архітектор, землемір. За 100 карбованців можна було придбати хутряне пальто в модному магазині Абрама Шульмана або упродовж року навчати сина в міському училищі. 200 карбованців зарплати отримував професор Вищого Гірничого училища (інституту).

А чого ж був вартий один мільйон на початку XX віку? В один мільйон оцінювали дім, збудований нащадком купецького роду інженером В.М.Хренниковим у 1913 році на розі проспекту і Первозванівської вул. (Гранд готель «Україна»).

За 10 років – з 1894 по 1904 рр. – ціни на основні продукти харчування збільшилися на 25-30%. Так, м'ясо з 9 коп. за фунт (408 г) до 11-12 коп., цукор з 14 до 16 коп. (фунт), яйце – з 15 до 28 коп. за десяток, дрова з 18 до 26 коп. за сажень, квартира в 4 кімнати на рік – з 300 до 400 крб. [17].

У другій половині XIX ст. у місті виникають кредитні установи, потреба в яких диктувалася зростанням торгівлі і розвитком промисловості. Це були акціонерні і громадські банки, взаємні товариства.

Катеринославське відділення Державного банку відкрило свої дії 27 червня 1864 р. у приміщенні Казенної палати. Керуючим банком призначили надвірного радника Жукотинського, контролером – Занчевського. 10 липня при банку відкрили ощадну касу.

Основний капітал банку складав 50 тис.крб. [39, №25-26]. Головною операцією був облік векселів і видача позики під цінні папери і товар.

За перші 12 років банк надав кредитів по векселях на суму 34,8 млн.крб. Векселі із платежами в Катеринославі враховувались у 46 містах імперії, серед яких С.-Петербург, Варшава, Київ, Харків, Кременчук, Севастополь, Лодзь, Мінськ. У 1890-ті роки спеціалісти банківської справи оцінювали діяльність Катеринославського банку в сфері кредиту як недостатню. Так, наприклад, у сільськогосподарській промисловості відділення мало кредитів усього на суму 105 тис.крб., у металічній – 249 тис.крб., і тільки одна банкова й банкірська, тобто чисто спекулятивна промисловість, мала суму кредиту досить значних розмірів [70, 151-159]. На початку XX ст. в банку працювали 47 співробітників. Керуючим банком у різні часи були М.О.Тізенгаузен, А.Н.Бєляєв.

У Катеринославі один за одним відкривалися відділення різних банків. У 1869 р. – С.Петербурзького Міжнародного комерційного, у 1872р. – Катеринославський комерційний банк, відділення Азовсько-Донського і Волзько-Камського комерційних банків.

300 запрошених брали участь в освяченні нової будівлі відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку в лютому 1912 року. Цей будинок з гербами Петербурга, з яких збереглися імператорські двоглаві орли і п'ятикутні зірки по карнизу, сьогодні належить місцевому відділенню Національного банку України (на розі пр.К.Маркса і вул.Леніна). З нагоди урочистостей банк пожертвував 1000 крб. місцевому відділенню Червоного Хреста, по 250 крб. – російському і єврейському благодійним товариствам, єврейській лікарні.

У 1910 році в місті працювали 20 різних банків і кредитних товариств. До них належали ломбард і громадський банк (див. нижче про бюджет міста), товариства взаємного кредиту (3), позичково-ощадні товариства (2), банкірський будинок І.Є.Кофмана, Біржа.

Відкрито ломбард 1 жовтня 1909 р. До цього часу в місті були зареєстровані позичкові каси і чимало таємних, які працювали досить успішно (з 36% позику) [56, 1909р., №23].

Поступово набираючи оборотів, підтриманий з дозволу думи кредитами у місцевих банках і товаристві страхування, у 1914 р. ломбард здійснив 94120 операцій з прибутком 41 тис. крб. і витратами у 37,9 тис.крб. Отже, чистий прибуток склав 3,2 тис.крб. У цей рік основний капітал ломбарду складав 53537 крб. Завідуючим ломбардом з 1909 по 1918 рр. був П.В.Шелестов, штат нараховував 26 співробітників. З 26 серпня 1913 р. ломбард працював у новому спеціальному будинку по вул.Базарній. Відкритий досить пізно, у порівнянні з іншими містами, ломбард не встиг широко розгорнути свою роботу і, таким чином, допомогти покращанню фінансового стану міста.

У 1907 році відкрилася Катеринославська Біржа. Біржове товариство об'єднало представників торгівлі, промисловості і сільського господарства. На Біржовий Комітет, який був представницьким і виконавчим органом, покладалося піклування щодо підтримки і розвитку Катеринославської оптової торгівлі і взагалі сприяння розвиткові торгівлі, промисловості і річного судноплавства. Заснування Біржі заповнило велику прогалину в житті різних торгово-промислових підприємств, які густою сіткою вкрили губернію [17, с. 31; 29].

Головами Біржового комітету були Л.М.Вургафт, Л.М.Дмитрієв, членами – місцеві купці і підприємці: Е.К.Бродський, М.Ю.Карпас, М.С.Копилов, А.Н.Коган, П.Г.Гезе, І.Д.Джигіт, С.П.Палей, А.О. Свіцин, Г.Е.Камб'є та ін. При комітеті працювали арбітражна, ревізійна і котирувальна комісії. За постановою Біржі і з уваги на заслуги М.Ю.Карпаса перед торгівлею і промисловістю і, зокрема, перед Катеринославською Біржею в її помешканні висів його портрет [64].

8 травня 1888 р. засновано Товариство взаємної допомоги прикажчиків міста з початковим капіталом у 4054 крб. У складі товариства 273 члени. Товариство було власником найкращої бібліотеки в місті, що у 1904 р. налічувала 6 тис. томів. Турбуючись, у першу чергу, про духовний розвиток членів товариства, в той же час воно надавало грошову допомогу членам, які втратили роботу, на виховання дітей померлих членів товариства, на організацію медичної допомоги, на поховання, на благодійні установи. Товариство Взаємного Кредиту мали губернське земство, місто. У 1902 р. було відкрито Перше позиково-ощадне товариство ремісників і міщан міста.

3. Урбаністичні, демографічні та природно-кліматичні процеси. Населення

«Опинившись в осередку вугляних і залізних копалень та зв'язаної з ним промисловості, Катеринослав почав забудовуватися модерними будинками і населення стало зростати «американським», як у нас говорилося, темпом», – писав Д.Дорошенко про цей період в історії міста [34, 55].

У 1897 році був проведений Перший загальний перепис населення Російської імперії. Населення Катеринослава нараховувало 112839 чоловік, тобто за одне десятиліття – з 1887 по 1897 рік воно зросло більш ніж удвічі – на 233%. Такого не було раніше [71]. За кількістю населення місто стало четвертим в Україні – після Києва, Харкова, Одеси.

«Що стосується Катеринослава, то серед губернських міст він не має собі рівних за зростанням чисельності населення, а з великих повітових – тільки Лодзь зростає швидше за нього», – свідчив Статистично-економічний огляд Катеринославської губернії у 1897 році. Та й як могло бути інакше! Адже «Нова Америка» – так називали наше місто на початку XX ст. – вабила до себе чарівною силою вогнів металургійних заводів, найбільшою залізницею, електричним трамваєм та світлом, новомодними магазинами та іншими незнаними до цих пір спокусами.

Місто потребувало нових людей, і все здорове, сильне й молоде кинулось сюди з усіх кінців імперії на роботу. Кого тільки тут не було! В місті проживали представники всіх 50 губерній Європейської Росії, 10-ти Кавказьких, 7-ми Сибірських і 10-ти Середньоазіатських губерній, 26-ти іноземних держав. Справжня пістрявість «одежд и лиц, племен, наречий, состояний».

Більше за всіх у місті мешкало росіян – 47200, потім за чисельністю йшли євреї – 39979, українці – 17787, поляки – 3418, німці – 1438, білоруси – 1383, татари – 726 (усього 34 групи за рідною мовою).

Так, якщо вірити матеріалам Перепису, українцями за походженням вважали себе лише 15% населення міста, в той час як росіянами – 42%. Аналізуючи походження Катеринославського населення, бачимо: 35124 чол. були місцевими уродженцями і 16278 – уродженці повітів Катеринославської губернії, а всього – 51702 чол. До них приєднаємо: полтавців – 7664, киян – 6277, херсонців – 2466, чернігівців – 2491, таврійців – 1681, подолян – 526, харків'ян – 1891, волинців – 778, тобто ще 23774 (або 38% від усього прийшлого населення) уродженців саме українських губерній. Отримуємо 75476 жителів, які були уродженцями України. За таких умов українців у Катеринославі повинно було бути значно більше, ніж за Переписом. Через це повною мірою можна припустити, що чимало мешканців не визнали себе українцями, відмовились, так би мовити, від своїх предків. Деякі соромились свого, як тоді казали, «хохлацького» походження, а інші, особливо з числа освічених і культурних діячів, не визнавали себе як українців з відомих причин – придушення українського національного руху. Значна частина українців була записана росіянами.

За віком найбільше число населення складали такі, які мали від 20 до 29 років – їх було 28557, на другому місці мешканці від 10 до 19 років – 24775, на третьому – від 1 до 9 років – 19896, на четвертому – від 30 до 39 років – 16846. Людей старше 80 років нараховувалося 323, з них від 90 до 99 років – 52, від 100 до 109 – 7 (1 чол. і 6 жінок). Дітей до 1 року – 3322 [71]

Перепис констатує превалювання чоловічого населення над жіночим: на 60770 чоловіків приходилося 52069 жінок.

Основне населення міста становили міщани – 61940 чол., другим за чисельністю станом були селяни – 37470 чол., потім йшли потомствені й особисті дворяни – 7059 чол., купці – 2364 чол., духовенство – 1435 осіб, почесні громадяни – 1133 чол. (потомствені й особисті) [71].

За станами українці розподілялися так: 10 тис. їх були селянами, 5529 – міщанами, 663 – дворянами. Єдиним станом, де українців налічувалось найбільше серед інших національностей, було духовенство – з 1435 осіб цього стану 821 - українці. Найменше українців було серед купців – 48. Серед почесних і особистих громадян їх було 183.

Формувалось міщанство із різних станових груп, але найбільше – із збагатілого селянства або збанкрутілого купецтва. 38 тис. міщан були євреями, 16 тис. – росіянами, 5,5 тис. – українцями, 1 тис. – поляками, 500 чол. – німцями і т.ін. Міщани – торговці, промисловці, ремісники, представники вільних професій. Здобуваючи вищу освіту, вихідці з міщанського стану ставали особистими почесними громадянами, тому серед міщан не було людей з вищою освітою. Міщани міста утворили міщанське громадське управління – Міщанську Управу. Завідували справами управи міщанські старости. Положення про заснування Міщанської Управи затверджено губернатором 13 березня 1898 р. У травні відбулися вибори. Старостами були О.Є. Гордєєв, Г.Д. Огурцов (поч.XX ст.).

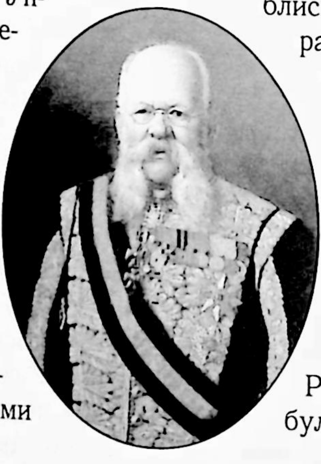

Георгій Петрович Алексєєв, почесний громадянин міста, колекціонер, предводитель дворянства губернії, громадський діяч. Портрет художника П.Т. Окулова. Поч. XX ст.

Одиниці міщан, найбільш багаті, обиралися до міської думи. Одним з таких у 1913 році був В.І.Авчинников, автор статей і книжок про місцевих діячів – Д.Яворницького, О.Караваєва, Ф.Е. Келлера та ін.

Більшість купецького стану становили євреї – 1476, росіяни – 816 (із членами родин). Хоча купців було й не так багато, але вони відігравали значну роль у місті не тільки по статках, але й по значенню у місцевому економічному житті і в міському самоуправлінні. Купці – найбагатші люди міста, міські голови, гласні міської думи, видавці міських газет, благодійники міста. З великих купецьких прізвищ, які задавали тон у місцевій торгівлі і відіграли помітну роль у місцевому житті, не можна не відзначити таких, як І.Алексеєнко, І.Тіссен, А.Єфанов, М.Карпас, І.Рохлін, Д.Пчолкін, О.Жиров, О.Толстіков, М.Копилов, П.Волков та ін.

У 1900 році за клопотанням міського голови О.Я.Толстікова і купецького зібрання у місті створено купецьке управління в особі купецького старости і Купецької Управи. Першим старостою був О.Я.Толстіков, після його смерті – Ф.Дєдиков, П.П.Волков [81]. Поважним станом міста були потомствені й особисті почесні громадяни. Разом з родинами вони налічували 1133 особи. Ними були купці П.П.Волков, П.Г.Гезе, І.І.Тіссен, М.З.Євтюков, Л.І.Калугін, І.Д.Штромберг, М.М.Заморуєв, М.С.Копилов.

Адміністративний і службовий елемент міста складали дворянство і чиновники не з дворян. В їх числі представники відомих дворянських родів Струкових, Алексєєвих, Родзянок, Міклашевських, які служили у губернському правлінні, земстві і в своїх станових організаціях.

Центральне місце в дворянському колі посідали предводителі дворянства, особливо губернські. Серед катеринославських предводителів дворянства відзначилися у другій половині XIX ст. – Г.П.Алексєєв, Петро і Ананій Струкови, Михайло і Андрій Міклашевські. Поміщики, великі землевласники, найбагатіші люди, вони мали значні маєтки на території губернії, будинки у С.-Петербурзі, Катеринославі.

Георгій Петрович Алексєєв і Ананій Петрович Струков, Михайло Ілліч Міклашевський зробили блискучу службову кар'єру, були гофмейстерами імператорського двору, нагороджені багатьма орденами і медалями. Так, Г.П.Алексєєва було нагороджено усіма російськими орденами, крім Андрія Первозванного. Перебуваючи довгий час у Санкт-Петербурзі, вони вирішували чимало справ стосовно розвитку міста на прохання міської думи.

Предводителі дворянства були представниками губернії у Державній Раді, очолювали вчену архівну комісію, були гласними міської думи, губернськими земськими депутатами. Відкривали і головували у губернських земських зібраннях, чимало грошей жертвували на благодійні справи міста, на підтримку навчальних закладів, бібліотек, лікарень, притулків для дітей, Товариства Червоного Хреста.

За віросповіданням більша частина населення була православною – 65196 чоловік. Вірні інших релігій: – іудеї – 40971, римо-католики – 3986, лютерани – 1290, магометани – 664, старообрядці – 263, караїми – 269, меноніти – 126, вірмено-григоріани – 32 [71].

Серед населення міста значну групу складали євреї, число яких швидко збільшувалося. Мешкали вони головним чином у центральній частині міста. Євреї були власниками кредитних і комерційних установ, торговими посередниками, торгували зерновим хлібом, обробляли деревину. Чимало їх працювали вчителями, вихователями. Виключно вони займалися ювелірною справою, виробляли і торгували живописом, предметами культу, розкошів. Жінки і чоловіки виготовляли одяг, займались лікарняною і санітарною, юридичною службами.

Духовним центром іудеїв була Хоральна синагога, що розташувалася на вул. Єврейській (тепер синагога «Золота Роза» на вул.Коцюбинського, 7). Вибори рабина завжди були неабиякою подією серед єврейського населення. На виборах рабина 25 травня 1898 року було два кандидати: попередній Шохор і гродненський рабин Левін. Левін – людина в місті нова, освіту здобув у Берліні, редактор кількох єврейських журналів, добрий оратор. Шохор у місті з 1864 р. Закінчив рабинське училище в Вільно. Викладав єврейську і німецьку мови, закон Божий в гімназіях міста. У 1876 р. був обраний рабином уперше і з того часу обирався кожні три роки. За сумлінну службу нагороджений почесним громадянством, срібними і золотими медалями для носіння на шиї. «Шохор, – писала місцева газета напередодні виборів, – ставленник еврейской массы, которая не знала, не знает и не желает знать другого раввина, кроме Шохора» [46, 1898р., №109]. Виборча лихоманка охопила всю єврейську громаду міста і роз'єднала її на два табори, причому «войовничі».

У день виборів місцева Хоральна синагога була переповнена виборцями. Незважаючи на проливний дощ, багато людей зібралися на площі біля синагоги. «На сборном пункте в Синагоге неспокойно: крики, гул, угрожающие жесты в воздух одних по адресу других. Но, слава Богу, выборы кончились. Армия в 305 человек во главе с «полководцами» сдалась на капитуляцию армии в 607 человек, избравших в раввины г.Левина. Рукопожатия, поздравления г.Левина с избранием», – так описав журналіст день виборів рабина [46, 1898 р., №113].

Родини Василя Петровича і Рейнгольда Петровича Ульманів. Фото 1880-х рр.

Поляків у місті нараховувалося 3418 (1897 р.), у 1910 – 9472 чол. Поляки займалися обробкою металів, працювали на залізниці, але більшість їх була військовими і належала до складу місцевих військових частин. Лікарі, юристи, педагоги, громадські діячі серед поляків зустрічалися досить часто.

З поляків, які зіграли значну роль у житті міста, треба відзначити родину Бродницьких – Сергія і Леоніда Альбертовичів. С.А.Бродницький довгий час перебував на посаді голови Катеринославської повітової земської управи і гласним міської думи. Він очолював Комісію Народних Читань, мав неабиякі артистичні здібності. Талановитий декламатор російських і українських віршів, яких знав безліч, він частенько виступав на вечорах на користь незаможних студентів гірничого училища. Як сповіщала хроніка «6 раз выходил он на «бис», и каждый раз декламировал что-то оригинальное к удовольствию публики». Л.А.Бродницький – відомий архітектор, автор проекту будинку Д.І.Яворницького. Архітекторами були батько і син Харманські: Едуард (Юліан) і Станіслав. Е.Харманський разом із Л.Бродницьким є авторами проекту будинку Аудиторії народних читань (тепер вул.Плеханова, 42). Старійшинами польського зібрання «Огниско» були Б.П.Березницька, А.К.Пенцилло, Б.Б.Каменський, Я.В.Бельський.

У 1872 р. за проектом архітектора А.Бродницького побудовано римо-католицький костьол (тепер пр.К.Маркса, 91), розширений за проектом архітектора Е.Харманського у 1910 р. [92]

Серед мешканців міста було чимало німців. Як і всюди, у Катеринославі вони відігравали роль культуртрегерів. Німці працювали вчителями, лікарями, чиновниками, вели торгівлю, але здебільшого – предметами для освіти і виховання. Першими книготорговцями міста були брати Василь і Рейнгольд Петровичі Ульмани, купці 1-ї гільдії. У 1850-ті рр. Василь Петрович завідував книжковим магазином фірми «А.А.Смирдин и К°», який пізніше (у 1870-ті роки) перейменований на «Р.Ульман и К°». За спогадами М.Балліна і М.Мізко, у 1859 р. В.П.Ульмана було призначено першим бібліотекарем Катеринославської публічної бібліотеки, яка працювала при книжковому магазині майже 30 років.

В.П.Ульман був гласним міської думи, членом комітету по влаштуванню ювілейних урочистостей у 1887 р. Р.П.Ульман обирався неодноразово гласним міської думи у 70-80-ті роки, що свідчить про авторитет і плідну роботу на загальну користь[1].

Музичні і нотні магазини утримували купці – німці Е.Е.Циммерман і В.Нейман (з 1869 р.). Гласними міської думи були лікарі й аптекарі з німців – відомі всьому місту І.Х.Сартісон, К.І.Стефанович, О.І.Ерліх, Р.Ю.Вебер, Ф.А.Кнотте. Директором міського трамваю був інженер Є.Р.Гайдер. Найкращу кондитерську утримував І.А.Андерегг, купець, гласний міської думи у 70-ті роки. Добре відомими були пивоварні заводи і пивниці Ф.Ф.Боте і Е.Г.Дюмлера, продукція садоводів Шене.

---

[1] Нащадки Р.П.Ульмана і сьогодні мешкають у Дніпропетровську (В.Л.).

Німецька лютеранська община була незначною за кількістю, але досить міцною. У 1895 р. церкву (кірху) і школу при ній добудували, встановили і освятили новий орган для духовних концертів. Настоятелем церкви був пастор В.Кауфман, а головою церковної ради – М.Ю.Вебер. Церква носила ім’я св.Катерини і розташовувалася на проспекті (тепер пр. К.Маркса, 103).

У 1909 р. менонітський прихід нараховував 200 чоловік і в ньому були родини, які мешкали в місті вже близько 100 років. Прихід налічував поміж себе багато великих платників міських податків, але довгий час не мав можливості задовольняти належним чином свої духовні потреби. Через відсутність своєї церкви або молитовного будинку меноніти для відспівування померлих членів використовували помешкання інших віросповідань. У 1909 р. міська дума відвела ділянку землі для побудови церкви і початкової школи при ній на вул. Фабричній. Проповідником у приході був І.І.Класен, а головою церковної ради І.І.Тіссен. Відомі імена менонітів – Езау, Гезе, Фаст, вони були гласними міської думи, підприємцями.

Магометани займалися промисловою і комерційною діяльністю, утримували булочні, кондитерські, готелі, служили у магазинах і на заводах. До 1908 р. збиралися в приватних будинках молитися. У 1911 р. на кошти заможних віруючих – мусульман була споруджена мечеть між вул. Херсонською і Воскресенською, де компактно проживала значна частина магометан. При мечеті влаштували школу. Богослужіння проводилися по п’ятницях від 12 до 13 години. Муллою був Умар Аксянов.

Досить незначну групу мешканців представляли караїми. У місті вони з’явилися у 30-ті роки XIX ст. Основним заняттям їх була торгівля і промисловість. Караїми відкрили тут тютюнові фабрики і, не маючи конкуренції, довели цю торгівлю до значних розмірів. У 1865 році караїмів було 87 чоловік. Оселилися караїмські родини у самому центрі міста, на вул. Караїмській (пізніше Торгова, тепер – Ширшова). Майже всі вони належали до заможного класу міста. Караїми користувалися рівними правами із християнами – брали участь у міському самоврядуванні, були гласними думи.

Значний слід в історії міста лишили родини Луцьких і Джигітів. Купці першої гільдії, гласні думи, Гершко і Йосип Луцькі були будівельними підрядчиками міста. Абрам Луцький відкрив у 1846 р. постійний театр у місті. З 1856 р. утримувала велику тютюнову фабрику на вул. Гостиній родина Джигітів – батько і сини.

Діти караїмів навчалися в російсько-караїмській школі, заснованій у 1879 р. При школі був молитовний дім. У 1913 році на вул. Залізній побудували кенассу – молитовний храм у мавританському стилі. Обов’язки газзана (тобто священика) виконував один з членів общини – у 1913 р. С.Ш.Пігіт. Справами кенасси опікувалися обрані громадою газзан, габай і шамаш. Для виконання обряду вінчання та інших релігійних треб запрошували Гахама з Харкова [37, с. 15-18].

За кількістю іноземних підданих губернія займала одне з перших місць серед інших губерній Європейської Росії, і Катеринослав був тут попереду інших. Можливість заробити величезні капітали у промисловому Катеринославі притягувала сюди іноземців. Уряд заохочував їх до переселення, даючи їм усілякі пільги і відкриваючи широкий простір на службовому, торговельному і промисловому поприщах.

Згідно з переписом у місті було 1075 іноземців. Переважну більшість складали піддані з Австро-Угорщини (181), Пруссії (303), Німеччини (105), Туреччини (232), потім йшли бельгійці (63), французи (67), греки (8), італійці (34), швейцарці (29), перси (11), англійці, болгари, голландці, саксонці, серби та ін. [71]

У місті було відкрито 9 іноземних консульств: Генеральне Бельгійське, імператорське Німецьке, Французьке, Італійське, Австро-Угорське, Великобританське, Грецьке, Іспанське, Турецьке, які мали своїх представників у місті – консулів, віце-консулів, агентів.

Французи, які мешкали у місті, були здебільше педагогами і модистками. Жінки займалися навчальною і виховною роботою, були гувернантками й боннами, утримували магазини капелюхів і модного одягу «M-ll Frango», «Модерн». Директором електричної станції був М.І.Каттавоз, власником кондитерських – В.Я.Руппанер, обидва французи.

Судячи з перепису, більшість катеринославців займалася приватною службою в ролі слуг і т.ін. – 13 тис. Майже 4,4 тис. служили у війську – росіяни, українці, євреї, татари. Серед робітників і службовців залізниці – 1400 росіян і тільки 580 українців. 2600 росіян працювали на підприємствах, що обробляли метал, українців тут працювало 669. Переважали росіяни на адміністративних, судових і поліцейських посадах, серед представників громадської і станової служби, серед лікарів і санітарів, будівельників. Багато мешканців займалися торгівлею. Білоруси вели будівельні роботи, працювали на металургійних заводах.

Працездатне населення міста налічувало 56,4 тис. Будучи великим міським центром, місто мало досить значну кількість жінок, які заробляли на життя самостійною працею – таких було 13653. При цьому найбільше число працюючих жінок, відносно чоловіків, було серед українців – на 7 тис. чоловіків – 4 тис жінок. Вони працювали наймичками, служницями, займалися торгівлею і виготовленням одягу, працювали у пральнях і лазнях. Із 146 повій – 18 були українки, решта – росіянки (101) та ін.

У новому столітті населення продовжує зростати. У 1910 р. воно нараховувало 195777 осіб. Зростання населення відбувалось за рахунок переселенців з інших місць і за рахунок природного приросту – приблизно в однакових розмірах. У 1912 році Катеринослав входив до числа 33 міст Російської імперії, населення яких нараховувало понад 100 тисяч жителів. На 1 січня 1912 р. у ньому проживало вже 217848 жителів, а в 1914 – 222568 [62, 1912 р., 1914 р.].

4. Міське самоврядування

Міське Положення 11 червня 1892 р. введено у Катеринославі в 1893 році. За Новим Положенням кількість виборців скоротилася з 4192 (1890 р.) до 558, тобто майже у 8 разів. Право участі у виборах відтепер мали тільки власники (як фізичні, так і юридичні) нерухомого майна, оціненого не нижче 1500 крб., а також особи й установи, які утримували в місті не менше року торгово-промислове підприємство першої або другої гільдій. Таким чином, від участі в справах міста була усунена значна кількість дрібних власників і підприємців. Міське самоврядування передано до рук заможних домовласників і купців [61].

26 жовтня 1892 р. у «Губернских ведомостях» надрукували нові списки виборців до думи. У листі губернатора В.Шліппе до міністра внутрішніх справ від 14 грудня 1892 р. називається загальна кількість виборців – 851, у числі яких 299 євреїв, які за Положенням не мали виборчих прав, але призначалися губернатором до числа гласних [85]. Зменшилася й загальна кількість гласних до 47. Після уточнення списків у виборах взяли участь 558 осіб. Місцеві «Ведомости» писали: «На выборы явится едва ли половина и прямо к избирательной урне. Им предложат брать шарики и класть направо и налево в урну тому, чья фамилия появится в избирательной записке. Куда класть шар – вопрос очень трудный и тут достаточно самого глухого шепотка или предварительно пущенного, явно пристрастного слова, чтобы шар полетел туда, куда бы ему лететь совсем не следовало» [41, №11].

Вибори проходили 16-19 лютого від 10-ї години ранку до 1-ї години ночі в одному зібранні.

Прогноз газети виправдався. В перший день прийшло 220 виборців і 55 за дорученнями. Ще менше – в наступні дні. Бажаючих бути гласними виявилося 94 особи, з яких обрано 53. Гласними думи стали 43, інші – кандидатами (за кількістю голосів, що отримали). З числа євреїв за призначенням губернатора до думи увійшли І.Я.Грановський, М.Я.Тавровський, С.Ф.Палей, М.В. Майданський (купці) [41, №25].

Більшість обраних гласних належали до купецького стану – 30 чоловік. 23 місця отримали домовласники, тобто особисті і потомствені дворяни, інтелігенція. З них 12 мали вищу освіту. Це - директор класичної гімназії О.І.Андрієвський, начальник Катеринінської залізниці О.А.Верховцев, інженер шляхів С.Ф.Палей, лікарі - М.Є.Крендовський і М.Ф.Ольшевський, юристи - М.Н.Ланшин, М.П.Вукашев, Г.О. Залюбовський та ін. Решта домовласників мали середню освіту. На відміну від гласних – інтелігентів, або «панів», купці мали у своїй більшості домашню освіту або навчалися в училищах і гімназіях, які не закінчили. Так, Алексєєнко І.М. закінчив тільки 5 класів гімназії, Д.В. Пчолкін – 3 класи, М.С.Копилов і І.О.Джигіт здобули домашню освіту. Всі четверо були купцями першої гільдії міста і зробили чимало для його розвитку і благодійності [83].

11 березня гласні склали присягу перед св.Євангелієм і Хрестом Господнім, а 17 березня відбулися вибори міського голови і членів управи. На посаду голови претендували 6 осіб – Греков, Залюбовський, Кулабухов, Поюровський, Мордовський, Толстіков. Обрано надвірного радника І.Г.Грекова [86, 2]. За нього проголосували 30 і проти – 17. Усі інші від балотування відмовились. Членами управи обрали купців П.П.Волкова, Ф.М.Мірошниченка і дворянина І.І.Стройникова. Секретарем управи і думи став Телесницький. 5 квітня 1893 р. Грекова було затверджено на посаді міського голови міністром внутрішніх справ. «Греков пользуется в обществе репутацией честного, гуманного и практичного человека и я признаю его вполне достойным занять должность городского головы», – писав у своєму представленні до міністра губернатор [86].

13 квітня відбулося перше засідання думи під головуванням І.Грекова, а 18 квітня, в неділю, міська управа і дума були представлені губернатору, де після знайомства і розмови осушили келих за процвітання Катеринослава, здоров'я міського

голови і губернатора. На цьому святкування завершення виборів не скінчилося. Міський голова запросив гласних до Англійського клубу на сніданок, а гласні, в свою чергу, – на обід у середу. Так було за звичаєм [41, №№30, 40].

Нове положення посилило владу губернатора у сфері нагляду за діяльністю громадського самоврядування: губернатор наглядав тепер не тільки над законністю діяльності думи, але й над її правильністю. Обговорення постанов думи відтепер відбувалося в губернському по міських та земських справах присутствії, до складу якого, крім міського голови, входив один представник від міста – гласний за вибором думи. У 1893 р. ним став купець О.Я.Толстіков. У представленні на його затвердження губернатор писав: «Пользуется общим уважением и по своим нравственным качествам, по моему мнению, с успехом для дела может исполнять предстоящие ему служебные обязанности» [82, с. 26].

Губернатор мав право призупинити будь-яку думську постанову. Програми думських засідань попередньо надсилалися губернаторові, йому ж надсилалися і журнали думи для отримання дозволу на їх друкування. Крім того, значно розширювалося коло міських справ, які підлягали затвердженню МВС. Таким чином, уряд у своєму ставленні до міського самоврядування знову повернувся до системи опіки, яку урочисто було засуджено творцями Міського Положення 1870 р. [61].

Греков був третім міським головою в історії міста не з купецького стану. Савельєв, Яковлєв і нарешті Греков. На чолі міської думи і управи він стояв з 1893 по 1901 рр. У 1897 р. його вдруге обрали міським головою. Тоді йому було вже 67 років. Народився 1830 р., закінчив Старобельське повітове училище, працював писарем у Харківського прокурора, пізніше отримав місце по відкупах, де нажив чималі кошти [86, с. 16]. На початку 1860-х років приїхав до Катеринослава, придбав будинок, одружився. З 1884 р. обирався гласним міської думи. В думі працював активно. Завдяки життєвому досвіду, твердому характеру, акуратності у справах, тихим і скромним життям, він завоював довіру і повагу громади. За час служби, успішно використовуючи економічне зростання міста, вніс чимало порядку в діловодство міської управи і в покращення міського господарства.

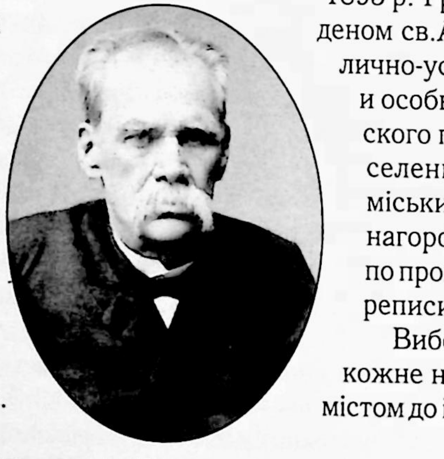

Іван Гаврилович Греков, міський голова з 1893 по 1901 р. Фото поч. XX ст.

У думі складу 1893-1901 рр. голові належало не тільки крісло, але й головна роль. Гласні безсуперечно підкорялися своєму голові, відчуваючи у ньому велику ділову силу. І дійсно, протягом часів управління думою, обраною 1893 р., було досягнуто значних покращень у зовнішньому благовлаштуванні міста.

Приємним обов'язком міського голови була присутність на коронації та одруженні осіб, що царювали.

У 1895 році делегація від міста на чолі з І.Грековим, а також гласним О.Я.Толстіковим і почесними громадянами міста І.М.Дурново і Г.П.Алексеєвим брали участь в урочистостях з нагоди одруження Миколи II і Олександри Федорівни. Збором пожертвувань на подарунок і його придбанням опікувався особисто Греков. Пожертвувань надійшло близько 12 тис.крб. У московського фабриканта Хлєбникова міський голова замовив і привіз до Катеринослава срібне блюдо і складень. У складні розміщені були копії ікон Самарської Божої Матері і Святителя Миколи Чудотворця Запорізького (місцева назва). Напередодні від'їзду до Москви подарунки виставили в приміщенні міської управи і кожен мешканець міста мав можливість ознайомитися з ними. Про це сповістила місцева газета [43, №№1, 9, 44, 53].

1895 р. Грекова було нагороджено орденом св.Анни 3 ст. – «в воздаяние отлично-усердной и ревностной службы и особых трудов в должности городского головы». Під час перепису населення 1897 р. Греков очолював міський Переписний комітет і був нагороджений медаллю «За труды по производству Всероссийской Переписи населения» [86, с. 17].

Вибори гласних до міської думи на кожне нове чотирирічча відносились містом до історичних моментів. Виборці і пересічні обивателі, які так або інакше зацікавлені у справах діяльності Міського Управління, мимоволі хвилювалися і надавали широку тему для розмов. На цей час припадала немилосердна критика діяльності думи, міського голови, управи. Критикують міську управу за те, що не зроблено, а якщо й зроблено, то не так, як бажано. Чимало перепадало й гласним. Але ніхто не замислювався над причинами, завдяки яким та чи інша справа не могла бути виконана. Життя міста йшло такою швидкою ходою, що благоустрій міста, за тих обмежених коштів, які воно мало, не встигав за ним.

Незадоволення обивателів з приводу виборів існувало завжди. Це можна простежити з часу введення нового Міського Положення 1892 р. Тоді було обрано новий склад думи з кращих діячів міста на чолі із міським головою І.Г.Грековим, який вважався неабияким знавцем міського господарства, був особисто добрим хазяїном і людиною високого практичного розуму і незалежного положення. Але, незважаючи на те, що в той час дума клопоталась про відкриття Гірничого училища, брукувалися вулиці міста за рахунок попудного збору, перебудовувались старі і влаштовувались нові бульвари, закривались арками канави, побудовані бойні, електричний трамвай, покращилися і розширювалися базари, зростав бюджет міста з 400 тис.крб. у 1892 р. до 862 тис.крб. у 1901 р. й було зроблено чимало іншого на шляху благоустрою міста, все одно існувало незадоволення обивателів міським головою і членами управи. У 1897 р. Грекова було обрано головою на новий термін, але від несправедливих звинувачень він почав хворіти і через 2 роки залишив посаду міського голови. Обов'язки міського голови виконував П.П.Волков.

Вибори 1897 року проходили досить важко. Чимало листів і скарг надійшло губернаторові під час виборів [18]. Справедливими вони були чи ні – судити важко. Можливою причиною могла бути дуже активна і відчутно результативна діяльність думи й управи, котра декому не подобалася. Тому, наводячи ці документи, маємо на увазі боротьбу, яка точилася між думцями, управлінцями і виборцями.

У листі до губернатора якийсь Андрій Черемуха писав: «Много тысяч человек умоляет своего нового главу губернии избавить местное, более чем стотысячное население от сподвижников и вредных заправил». Мова йшла про членів управи Ф.М.Мірошниченка і М.С.Парфентьєва. Що лишалося робити губернатору в такій ситуації? Зібрати точні і достовірні відомості про них. Просить він про це поліцмейстера. Той з відповіддю не затримався і на стіл губернаторові покладено характеристики із грифом «таємно».

З них ми дізнаємося, що Ф.М. Мірошниченко – купець 2-ї гільдії, 57 років. Навчившись злегка читати і писати, 20 років працював у залізній крамниці купця М.Алексєєнка. Тут залишив по собі добру пам'ять. Тепер торгує самостійно красним товаром. Майно його оцінюється у 120-150 тис.крб. За час служіння у міській управі, завідуючим торговим відділенням, відзначався старанністю і чесним ставленням до справи. Але через неосвіченість, грубість і особливу схильність до нещадного вижимання з торгових людей і орендаторів можливо більшої кількості грошей – нажив серед міських обивателів багато ворогів. І висновок: з гідністю може виконувати обов'язки лавочника або прикажчика, але ні в якому разі не члена управи [18, с. 14].

Ще більше дісталося від поліцмейстера членові управи Михайлу Парфентьєву. Купецький син, 30 років, живе на кошти матері. Освіта – 5 класів реального училища. Із захопленою легковажністю юнака хапався він за різні технічні галузі міського господарства – бруківку вулиць, електричне освітлення, деревонасадження, допускаючи помилки. Такою «помилкою» вважалась розпочата ним порубка Фабровського бульвару на проспекті у 1895 році. Скільки тоді було глузувань і обурення серед обивателів міста! Тінисті бульвари на проспекті були прекрасні, але дерева вже застарілі (більш як 40 років) і, так чи інакше, їх треба було замінити. Вже через декілька років, коли молоді дерева піднялися і зміцніли, давали тінь – про Парфентьєва забули. А тоді більшість міських виборців нетерпляче очікували нових виборів, щоб чорними шарами закрити йому дорогу до подальшої діяльності.

Активний діяч і водночас надто самовпевнений, він не був обраний гласним думи, але міг бути обраним членом управи. До цього не дійшло. Крапку в його кар'єрі поставила характеристика моральних якостей, надана поліцмейстером. У листі до губернатора він писав: «22 ноября 1894 года отравилась крестьянка Курской губернии Мария Калугина, 18 лет, которую больше года навещал и помогал деньгами гласный Парфентьев, но жениться не пожелал, что послужило причиной ее самоубийства» [18, с. 15].

Ані Парфентьєв, ані Мірошниченко не були обрані членами управи.

Дісталося і міському голові Грекову – у листі мешканці міста, які не підписали своїх прізвищ, звинуватили його за начебто узятий хабар у 50 тис.крб. від товариства з побудови електричного трамваю у місті. Так, узяв, але це був не хабар, а залогові гроші, отримані управою відповідно до договору про будівництво трамваю між містом і товариством. І така практика була розповсюджена в ті часи. Але для декого факт став приводом зганьбити чесну людину, якою був Іван Гаврилович [18, с. 15].

Скарги тоді надійшли на членів управи Стройникова, міського архітектора Скоробогатого, секретаря думи і управи Чудновського [18]

До складу думи 1897-1901 рр. обрано 46 гласних. Більшість все ж таки залишалася за підприємцями і промисловцями, купцями, їх обрано 24. Кількість інтелігенції складала 21 чоловік, з яких 10 мали вищу освіту. Це 4 лікарі, 7 юристів, 2 банкіри, 3 земські діячі. За віросповіданням – православні, меноніти, іудеї, караїми, римо-католики, лютерани. 26 гласних, тобто більше половини, були гласними ще попередньої думи. До нового складу думи увійшли відомі місцеві діячі – С.А.Бродницький, голова Катеринославської повітової земської управи, Я.Г.Гололобов – редактор газети «Екатеринославские губернские ведомости», К.Є.Котов – просвітянин, Г.В.Донцов – викладач, член комісії народних читань, М.Ю.Карпас – підприємець, громадський діяч, добродійник.

10 лютого 1898 року новий губернатор П.Д.Святополк-Мирський прийняв гласних міської думи. Після знайомства, губернатор звернувся до гласних: «Рад вас видеть, надеюсь, мы будем дружно работать вместе на пользу города. А работы у вас много: Екатеринослав быстро растет и развивается, слава о нем, как о промышленном центре, повсюду идет, и вам нужно стремиться к тому, чтобы удовлетворить возникшие потребности и поддерживать город на высоте этой славы» [46, №33].

Олександр Якович Толстіков, міський голова з 1889 по 1891, з 1901 по 1905 рр. Портрет поч. XX ст.

Наступні вибори міського голови відбулися 30 червня 1901 року. Кандидатів було двоє – П.П.Волков і О.Я.Толстіков. Вибори не відбулися, бо більшість гласних проголосувала проти обох кандидатів. Перевибори пройшли через три дні – 3 липня. За відмовою Волкова, кандидат лишився один – Толстіков. Із 50 гласних, які були присутні на виборах, 33 проголосували за О.Я.Толстікова, який і став міським головою [82, с. 28].

У представленні до затвердження на посаду міського голови губернатор писав: «Имею честь доложить, что избрание Толстикова в должность Екатеринославского городского головы я считаю вполне законным. Занимается торговлей железных и скобяных товаров, пользуется уважением в местном обществе, и мог бы с пользой для городских общественных дел исполнять обязанности городского головы» [82, с. 26]. Це було друге обрання Олександра Яковича міським головою. Він був останнім головою із купецького стану, а в низці міських голів – купців, серед яких яскраві імена І.Ловягіна, Ф.Дупленка, А.Кирпишникова, Я.Рохліна, П.Белявського, ім'я О.Я.Толстікова виділяється особливо. Олександр народився у 1840 році в купецькій родині м.Одоєв Тульської губернії, закінчив повітове училище. У середині 1850-х років приїхав до Катеринослава, де працював прикажчиком у магазині залізної торгівлі Алексєєнка. Енергійний, наполегливий, бездоганно чесний Олександр завоював повагу та повну довіру в торговому середовищі міста. У 1868 р. одружився на доньці купця Жирова – Ганні, у 1870 р. відкрив самостійну торгівлю залізом і став купцем 2-ї гільдії, а на кінець XIX ст. – 1-ї гільдії. У подружжя Толстікових було семеро дітей – доньки Ганна, Олександра, Катерина, Ольга, сини – Микола, Володимир, Олександр [82, с. 36].

Міцно ставши на ноги, він зважується за вибором служити місту спочатку гласним міської думи – з 1875 р., а в 1889 році дає згоду на обрання його міським головою. З цього року Олександр Якович служить місту всіма силами, виконуючи «по своему разумению», як він казав, свій обов'язок і присягу. Він багато наполегливості проявляв у справі народної освіти в місті. Під час його перебування на посаді міського голови збудували будинок для першого реального училища (нині корпус ДНУ на пр.К.Маркса, 36).

Основною рисою характеру Толстікова була прямолінійність до різкості, непохитна наполегливість, іноді до впертості, правдивість, безкомпромісність, чесність і співчуття до людини. Це дало привід для необрання його на наступних виборах міським головою, але гласним думи він був обраний, і міські справи хвилювали його, і він продовжував ними займатися. Разом із І.Грековим був головним і найбільш активним діячем у думі.

Період з 1901 по 1905 рр. був найрезультативнішим і яскравим у його житті. Зростаючий міський бюджет давав можливість вкладати гроші в благоустрій та будівництво нових об'єктів, які приносили місту прибуток. У 1903 р. місту було дозволено випустити облігаційну позику на 2 млн.500 тис.крб. для влаштування водопроводу, будівництва другої черги трамваю, будинків для навчальних закладів, лікарень, торгових лавок на Озерному базарі. Було приведено до ладу міський сад, збудовано у ньому літній театр, споруджено й освячено будинок міської думи – один з найкращих у місті (нині будинок культосвітнього училища, пр.К.Маркса, 47), брукувалися вулиці, поліпшувався санітарний стан міста, з'явилося електричне освітлення вулиць. Перше місце по витратах у бюджеті займали витрати на медичну і санітарну частини, друге – народну освіту. Тоді були споруджені будинки другого реального училища, жіночої міської гімназії, 3- і 6-класні міські училища. Та вінцем його діяльності на терені освіти було створення у Катеринославі комерційного училища, хрещеним батьком якого він вважався. За його прикладом 27 купців міста пожертвували значні грошові суми на спорудження будинку училища. У липні 1904 року будівлю було закладено на розі Польової і Козачої вулиць, а 1 жовтня 1905 р. було освячене його відкриття (тепер пр.Кірова, 2).

Олександра Яковича на відкритті не було – він тяжко хворів. У своєму вітальному листі до директора училища А.С.Синявського писав: «Усилиями купечества создано это величественное здание; века пройдут, и в нем будут учиться поколения за поколениями наших граждан, и я, как старейший из них, горячо желаю, чтобы из этих капитально сложенных стен выходили также и сильные волей, мощные духом люди, крепкие работники на пользу общественную» [49][2].

1 листопада він просить думу про складення з себе обов'язків міського голови. Дума виносить йому подяку за працю на користь міста. 18 листопада Олександр Якович помер. За життя його було нагороджено багатьма золотими і срібними відзнаками – срібною медаллю «За усердие», подякою за відмінно-старанну службу на посаді попечителя лазарета під час війни 1877-78 рр., двома золотими медалями «За усердие» – на Станіславській і Аннінській стрічках, двома срібними пам'ятними медалями на честь Олександра III і коронування Миколи II та ін. [82, с. 29-35].

Такі ж нагороди мав і міський голова І.Г.Греков, який разом із О.Я.Толстіковим тривалий час працював на місто. Обидва померли, перебуваючи на посаді міського голови (І. Греков помер 1 січня 1902 р.). Діяльність обох є яскравою сторінкою історії міського самоврядування і міста останніх років XIX – початку XX століть.

Антон Степанович Синявський, педагог, директор комерційного училища, гласний думи, правитель справ Катеринославської вченої архівної комісії, громадський діяч. Фото поч. XX ст.

Після смерті Толстікова посада міського голови майже рік, до листопада 1906 р., не була зайнятою. Його обов'язки виконував член управи І.Я.Езау.

27 квітня – 19 травня 1905 р. відбулися нові вибори думи на 1905-1909 рр. Обрано було 64 гласних і 11 кандидатів. До них додалися 4 гласні – євреї, голова Катеринославської повітової земської управи С.А.Бродницький і представник від духовенства священик Є.Краснокутський. Таким чином, новий склад міської думи складався з 70 гласних і 11 кандидатів [53, 364-366].

Міська управа складалася із міського голови О.Я.Толстікова, членів управи І.І.Стройникова (він же заступаючий місце міського голови), Л.І.Калугіна, І.Я. Езау і В.І.Макарова, секретаря М.А.Набіркіна.

12 липня гласні приступили до виконання своїх обов'язків. На приватних нарадах вони проектували внести у діяльність громадського самоврядування суттєві зміни, намітили до розгляду низку питань, але події визвольного руху перешкодили цьому настільки, що дума не спромоглася навіть обрати міського голову.

У вересні захворіли О.Я.Толстіков і І.І.Стройников. Обов'язки міського голови виконував член управи І.Я.Езау. Після цього Толстіков і Стройников уже не приступали до виконання своїх обов'язків і за станом здоров'я полишили службу в міському управлінні. 19 вересня дума призначила вибори міського голови, але вони були відкладені до більш слушного часу. 9 листопада обрали членів управи - І.Я.Езау, Г.Д.Огурцова, З.С.Ловягіна. Заступаючим місце міського голови обрано І.Я.Езау [53, с. 368-371].

Друга половина 1905 року в діяльності міського управління супроводжувалась низкою надзвичайних явищ – відсутність міського голови, неповний склад міської управи, визвольний рух, криваві дні 11 жовтня, наслідки Маніфесту 17 жовтня, безладдя і погроми 20-22 жовтня, страйки в грудні з усіма їх наслідками, укладання списків по виборах до Державної Думи і, нарешті, військовий стан у місті.

Проте міське господарство під керівництвом І.Я.Езау велося наміченим шляхом. І якщо не брати до уваги фінансових ускладнень, які почалися ще в 1904 році і продовжилися в 1905 (через виснаження міських коштів, витрачених на потреби, пов'язані з війною 1904-1905 рр., великим недобором за кошторисом (у 1904 році – 206810 крб., а в 1905 році – 169963 крб.), недоїмками, викликаними безладдям і погромами, то в справах міського господарства не сталося будь-яких суттєвих змін [66].

Під час жовтневих заворушень, погромів, страйків на долю міської думи й управи випала надзвичайна праця, поєднана навіть із ризиком для життя всім, хто брав участь у справах міського управління. Проте гласні думи приходили на засідання і наради, яких тільки у жовтні відбулося 10 [52].

---

[2] Нащадки О.Я.Толстікова мешкають у Дніпропетровську і в Москві.

У липні 1905 року на квартирі І.Я.Езау проходили приватні наради гласних міської думи, де обговорювались питання про участь представників Катеринославської міської думи у роботі наради міських і земських діячів у Москві 6 липня 1905 р. Делегатами до Москви обрані П.І.Мордовський і В.І.Карпов. Нарада обговорювала питання по вдосконаленню державного устрою Росії [20, с. 23-49].

У тривожні жовтневі дні 1905 р. із складу гласних думи з різних причин й без пояснень вийшли 19 осіб.

У 1905 році відбулося 7 чергових і 12 надзвичайних зібрань думи. Кількість питань, розглянутих думою за рік, – 215. Невирішеним залишилось одне питання – вибори міського голови. Його обов'язки виконував член управи І.Я.Езау. Нарешті 25 листопада 1906 р. І.Я.Езау обрали міським головою. Він походив з родини менонітів, народився у 1861 році. Вчився у Катеринославському реальному училищі, потім закінчив Ризький політехнічний інститут, інженер-технолог. У Катеринославі оселився з 1890 р. [90]. Потомствений почесний громадянин. У 1901 і 1905 рр. його обирали гласним думи і членом управи. Іван Якович був відмінним інженером, розпорядливим господарником, який чимало зробив для міста. При ньому були прокладені колії міського трамваю по маршруту Вокзал-Брянський завод, споруджено новий водопровід, бойні, будували крамниці. Будучи членом управи, він особисто займався підготовкою документів для одержання містом позики для міських потреб у 2 млн.500 тис.крб. На паперах облігаційної позики 1904 р. стоїть його підпис.

Разом із ним у міській думі працювали меноніти брати Петро Генріхович і Йоган Йоганович Гезе, Іван Іванович Тіссен та ін.

На виборах 1909 р. міським головою обирають І.В.Способного. Посаду цю Іван Васильович обіймав 9 років, до 17 березня 1917 року. Дворянин, родом з Олександрійського повіту Херсонської губернії, 1865 року народження. Здобув відмінну освіту спочатку в Полтавській гімназії, а потім на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, він служив присяжним повіреним в Одесі, міським суддею на батьківщині. У 1892 році призначається товаришем (заступником) прокурора Катеринославського окружного суду. Вийшов у відставку, займався громадською діяльністю. У 1906 році очолив міський комітет по виборах до першої Державної Думи і був обраний її депутатом від Катеринославської губернії. Належав до партії «Союз 17 октября», брав участь у засіданнях «Союзу» і його ЦК у Санкт-Петербурзі [1; 72].

Активний, енергійний, він стає відомим у Катеринославі. Для вирішення питань міського господарства і, в першу чергу, фінансування робіт, Способний неодноразово їздить у Санкт-Петербург, а 3 березня 1912 р. мав зустріч з імператором Миколою II щодо позики для міста на суму 2 млн. 600 тис. крб. [112, 8.03.1912 р.].

Красномовний, Іван Васильович любив виступати перед службовцями й гласними. Так, у переддень Нового, 1911 року він виступив з великою промовою. «В общественной службе, – підкреслював міський голова, – должен господствовать один девиз: «Всегда к наилучшему». И как бы ни был скромен житейский жребий того или другого служащего, этот девиз, твердо усвоенный, предохранит его от подлости, мечты которой не идут дальше того, чтобы не быть хуже других. Всякий, кто захочет, сумеет применить в своей службе простую, но всеобъемлющую мудрость этого старого рецепта. А это необходимо и для города, которому все мы служим, и для меня, на котором лежит ответственность за деятельность каждого из вас. И кто последует моему слову, тот будет мною почтен и отмечен» [97, 4.01.1911р.].

За взірець він завжди ставив директорів міського трамваю і водопроводу – Е.Г.Гайдера і В.П.Леві, вважаючи їх людьми, які блискуче знали свою справу і любили свою службу. З його ініціативи В.П.Леві був нагороджений орденом Станіслава III ступеня і преміойований 1000 карбованців.

Іван Васильович був завзятим прихильником господарського способу проведення міських робіт, вивчав і враховував кращі світові досягнення в питаннях міського благоустрою, до їх вирішення залучав відомих інженерів, учених, фахівців.

У недільні дні його можна було побачити разом із гласними на станції міського водопроводу в Кайдаках, де вони спостерігали роботу нових англійських фільтрів, або на вулицях міста, де мостили тротуари і проїжджу частину – тут працювали доставлені в місто спеціальні машини для трамбування й упорскування розчинів у шви бруківки. Подібний спосіб бруківки практикувався тоді лише в Америці і частково в Європі [112, 25.05.1910р.].

28 вересня 1909 р., звертаючись до гласних із подякою за обрання міським головою, він говорив: «Мне тяжело будет оставить свое поприще – адвокатскую деятельность, но, вступая на новый путь общественной деятельности, я уверен, что вы своим опытом и знаниями будете помогать мне» [56, 1909р., 221-222].

Хто ж допомагав міському голові у справах? У думі складу 1909-1913 рр. помічників – гласних було 65, складу 1913-1917 рр. – 77. Останні довоєнні вибори проходили у вересні 1913 р. Усіх виборців було 1191. За соціальним походженням – 1 князь, 373 дворяни і чиновники, 257 – міщани, 152

– поселяни, селяни і козаки, 149 – купці і торговці, 43 – юридичні особи, 32 – потомствені й особисті громадяни та ін. За майновим цензом більшість виборців мали нерухомість від 1500 до 5000 крб. (599), найменша – вище 30 тис. (21), від 5000 до 10000 крб. – 198, а від 10 до 30 тис.крб. – 79 виборців [56, 1913р., №6].

Вибори проходили з 10 до 19 вересня 1913 р. Балотувальні скриньки ставили у залі, біля кожної стояв асистент. Скриньки накривали тканиною, завдяки чому неможливо було спостерігати, в який бік – «за» чи «проти» кидались кулі.

Усього балотувалися 139 осіб, з яких обрано 70 замість 80. У кандидати балотувалися 57 осіб, з яких обрано 10 замість 16. Обраними вважалися такі, за яких проголосувало більше половини присутніх виборців. Необрання 10 гласних і 6 кандидатів управа пояснила відсутністю бажаючих балотуватися. До складу думи губернатор призначив 5 євреїв, увійшли Л.А.Бродницький і представник духовного відомства, а всього 77 осіб [56, 1913р., №18-20].

До нової думи обрані 45 гласних попередніх дум і 30 нових. За видами занять – 14 юристів і повірених по судових справах, 4 нотаріуси, 7 інженерів і техніків, 2 професори (інженери), 1 архітектор, 1 аптекар, 1 художник і 1 агроном, 6 педагогів, 5 чиновників, 7 лікарів і 3 ветеринарні лікарі, 18 купців і торговців, 2 колишніх військових. Малися сільські господарі, банківські діячі, вуглепромисловці, борошномели. В їх числі 42 особи з вищою освітою і 15 із середньою, інші мали домашню і нижчу освіту. Вищу освіту мали 5 кандидатів.

Новий склад думи був найкращий за всі роки її існування. Нарешті вибори закінчилися на користь інтелігенції. Вперше гласними стали директори навчальних закладів міста: комерційного училища А.С.Синявський, реального училища – М.П.Вавілов, гімназій – В.М.Гудков і М.П.Щербинський, інженери – Е.П.Непокойчицький, В.М.Мальцев, архітектор Г.І.Туровець, професори – В.О.-Гуськов і О.М. Терпигорев, лікар, громадський і політичний діяч І.А.Бутаков, відомий ботанік, викладач освітніх закладів міста, автор багатьох публікацій і книг з рослинності нашого міста І.Я.Акінфієв.

Найбільше голосів на виборах отримали А.Б.Гротто-Слепіковський, дворянин, кандидат сільськогосподарського інституту, М.С.Копилов – комерції радник, купці М.Н.Мірошниченко, І.І.Тіссен, М.О. Заусайлов, доктор медицини, Ф.Ф.Бурмейстер, дворянин, капітан у відставці.

Іван Якович Езау, міський голова з 1906 по 1909 рр, 1918 р. Фото поч. XX ст.

1-го листопада відбулися вибори міського голови, членів управи і заступника міського голови. Кандидатів на посаду міського голови було три – І.В.Способний, А.Б.Гротто-Слепіковський, І.Я.Езау. Із 66 присутніх на виборах 58 гласних проголосували за І.В.Способного. Результат балотування гласні зустріли дружніми оплесками. Членами управи обрали П.П.Волкова і Ф.Ф.Бурмейстера. Заступником міського голови став член управи П.П.Волков, купець другої гільдії, купецький староста.

У січні 1913 р. відбулись урочистості з нагоди 30-річної праці як міського діяча (з 1883 р.) П.П.Волкова. Вшанування проходило в будинку міської управи.

«В летописях городского управления Ваше имя навсегда сохранит блеск честного имени, а в этом доме да сохранится навсегда память о Вас, как о безупречном товарище», – промовив про Петра Пилиповича міський голова [56, 1913р., №1-3]. Петро Пилипович закінчив духовне училище у Катеринославі, був церковним старостою кафедрального собору. З 1883 р. – гласний міської думи, член управи, у 1899-1901 рр. – виконував обов'язки міського голови. Почесний піклувальник дитячих притулків, другого реального училища, член багатьох благодійних товариств, нагороджений срібними медалями і званням потомственого почесного громадянина.

Вже до кінця року нова дума прийняла ряд важливих постанов, які у значній мірі визначили муніципальну роботу на майбутнє чотириріччя. Це клопотання про нову позику на облаштування каналізації, електричної станції, побудову нового трамваю, крамниць на Озерному базарі, перебудову приміщення міської управи, на зміцнення оборотних капіталів міського ломбарду.

Плідною була й діяльність гласних – педагогів і вчених. У 1915 році вони розробили програму щодо введення загальної освіти в місті і підготували документи і клопотання про відкриття університету, сприяли відкриттю художнього музею, будівництву нового приміщення обласного музею ім. О.Поля [56, 1913р.].

Засідання міської думи і робота управи відбувалися в будинку міської управи в центрі міста на розі вул. Управської і Проспекту.

Спочатку це був звичайний двоповерховий будинок, зовсім простий на вигляд, придбаний управою у 1873 р. Рішення про спорудження на цьому місці нового будинку прийнято 1900 р. Будівництво тривало з 1901 по 1903 рр., освячення відбулось 16 листопада 1903 р. Автором проекту нового будинку управи був міський архітектор Д.С.Скоробогатов. На трьох його поверхах розташувалися міський банк, податкове присутствіє, бухгалтерія, адресний стіл, кабінети міського голови, секретаря, членів управи, канцелярія і думські зали – велика і мала, для приватних нарад (тепер пр.К.Маркса, 47). В актовій залі укріпили дві мармурові дошки – на першу заносили імена почесних громадян міста, на другу – жертвувателів на його користь.

Петро Пилипович Волков, купець, гласний міської думи, член міської управи з 1883 по 1913 рр. Фото поч. ХХ ст.

Один раз на рік думський зал засідань перетворювався на розважальний – напередодні Різдва Христова. 15 грудня 1912 р. тут відбувся перший музично-танцювальний вечір, організований службовцями громадського управління. Серед численних учасників вечора, які переповнили Думську залу, були міський голова І.В.Способний, інспектор народних училищ В.Г.Дмитровський і деякі гласні думи. Розпочався вечір концертним відділенням, яке довело, що серед управлінців малися талановиті й артистичні люди. Виконувалися арії і романси. Член управи Гротто-Слепіковський артистично виконав соло на роялі, а хор, яким керував Часник, викликав шквал оплесків за виконання українських пісень. Великий успіх мав міський землемір Денисенко – як читець-декламатор. 20 разів викликали його на «біс». Завершився вечір танцями, що пройшли жваво і затяглись далеко за північ [97, 18.12.1912 р.].

У 1892 році міська управа складалася із міського голови і трьох членів. Розвиток міста і відповідно міського господарства потребували збільшення складу управи. Після клопотань міської думи у 1894 р. було затверджено посаду четвертого члена управи, у 1897 р.- п'ятого і в 1916 р. – шостого [31; 56, 1909 р., №20].

У різні часи членами управи були І.І.Стройников, І.Я.Езау, Л.І. Калугін, В.І.Макаров, П.П.Волков, Н.Н.Мірошниченко, Ф.Ф.Бурмейстер, І.І.Гезе, К.І.Макаренко, А.Б.Гротто-Слепіковський та ін.

Члени управи брали участь у засіданнях думи, вели доручені їм справи в управі, а також наглядали за благоустроєм відповідної частини міста. Крім управи, важливу роль у міському управлінні і господарстві відігравали думські комісії. Обирали їх з числа гласних та інших осіб, які могли дати користь своїми порадами. Комісії були підготовчі і виконавчі.

З 1893 по 1913 рр. служив місту секретар Микола Олексійович Набіркін. За всі роки служби був відсутній на службі лише місяць через хворобу серця [56, 1913р., №11]. До виставки 1910 р. в місті підготував історичний нарис міста, який є цінним джерелом з історії міста початку ХХ ст. Він редагував «Известия Екатеринославского городского общественного управления». Перший номер «Известий» вийшов у листопаді 1907 р. Вже у перший рік видання журнал досяг своєї мети – постанови думи, доповіді управи і їх обговорення ставали надбанням зацікавленої публіки вже через декілька днів після їх обговорення. Тут друкувалися розпорядження губернатора і Сенату, які мали відношення до діяльності міського управління; крім того, сторінки «Известий» знайомили читачів із хронікою діяльності інших міст Росії і світу.

У 1903 р. штат міської управи складався з міського голови, чотирьох членів управи, 25 чоловік канцелярії, 2 архітекторів, 2 землемірів, 2 креслярів, 3 техніків і 1 наглядача.

15 років (з 1892 р.) працював в управі міський землемір М.П.Пехотинський, який залишив по собі добру пам'ять – у 1898 р. вийшов друком план м.Катеринослава, над яким він працював багато років. Це один із дуже докладних і точних планів міста з показанням багатьох громадських і приватних будинків, церков, фабрик і заводів, освітніх закладів і т.ін. [73; 56, 1908р., №5]. Разом з ним і після нього міськими землемірами працювали П.Г.Гінзбург, К.М.Хмелевський, Г.М.Денисенко.

У віданні міської думи знаходилися й кредитні установи. Таких у місті було два: міський банк і міський ломбард. Внутрішнє життя їх регулювалось уставами. За думою залишалося право обирати керівників цих установ. Міськими установами були також Сирітський суд, Училищна рада, Присутствіє з військової повинності.

Поряд з комісіями досить велику роль відігравали Ради, організовані при різних міських установах, які вели доручені їм справи майже самостійно. Це - піклувальні ради при навчальних закладах, музеях, бібліотеках, члени яких обиралися міською думою.

5. Міське господарство

Нове Міське Положення зробило міське управління дійсним господарем міста, його господарства і майна. Міський кошторис укладала управа і затверджувала дума. Звіти управи також затверджувала дума.

На користь міста встановлювались певні збори, отримуючи які місто мало можливість витрачати їх на свої потреби. А потреби міста були значними

– воно зростало фантастично швидко. Як же зростав міський бюджет від початку 1890-х років до 1914 року? На 1891 рік прибутків було 324083 крб. На рік виборів за новим Міським Положенням 1893 р. прибутки складали 407 тис. За роки діяльності міського голови І.Г.Грекова вони збільшилися вдвічі, сягнувши до 814 тис. У 1901 році місто, приймаючи кошторис на 1902 р., очікувало прибутків майже мільйон – 980 тис., але загальна криза і занепад промисловості й торгівлі відстрочив цей історичний момент аж до 1907 р., коли місто вперше отримало прибутків 1148803 крб. У 1909 р. прибутки досягли 1689 тис.крб. Цього року серед 675 міст Російської імперії міст-мільйонників, тобто таких, чий бюджет нараховував від 1 млн.крб. і вище, було лише 16, з яких прибутків у 64 млн. мали 2 столиці, більше 2 млн. – 5 міст (22 млн. 573 тис.) і від 1 до 2 млн.крб. – 9 міст (загальний прибуток яких складав 12 527 тис.) [56, 1911р., №7-8].

У наступному, 1910 році місто отримало вже 2039 тис.крб., у 1914 – 2658 тис. крб. [62].

З чого ж отримувало місто прибутки?

Найбільший прибуток приносили міське нерухоме майно і оброчні статті – земля, міські будинки і приміщення для торгівлі. Землю здавали під хліборобство, садові дачі, випасання худоби, заводи, військові табори, дворові будови, лавки, кузні, ярмарки, лісові пристані і склади і т. ін. Суми прибутків з нерухомого майна зростали швидко і становили в середньому 30% від усіх прибутків міста. У 1893 р. він складав 114,5 тис., у 1898 р.-217,0 тис., 1903 р – 279,1 тис., 1911 р. – 639606 крб. [62].

Нерухоме майно міста оцінювалося на 1 січня 1912 р. у 11567294 крб., а разом із рухомим (начиння будинків) у 12 101922 крб. [67; 100].

Подальше зростання прибутків від обкладання нерухомого майна жителів міста залежало головним чином від зростання самого міста і забудови його більш цінними спорудами. Значну роль у збільшенні міських прибутків з цієї статті відігравала оціночна комісія, яка перетворилася на постійний орган міського господарства і стежила за змінами нерухомого майна жителів. Слід відзначити, що оцінка нерухомості проводилася досить поблажливо (значно нижче від страхової). У 1890-х роках головою оціночної комісії був гласний міської думи Г.В.Донцов. Прибутковість майна, оцінена комісією, перевірялась управою і контролювалась власниками. З 1893 по 1911 рік цінність нерухомого майна жителів зросла від 4874 тис. крб. до 20583 тис. крб. У 1893 р. воно принесло місту прибутку 42420 крб., а через 5 років, у 1898 р., зросло у два з половиною рази – до 106911 крб.; у 1903 р. – 163457 крб., 1909 – 200915 [98; 43, №136].

Немале значення для господарства мали прибуткові міські підприємства. Таким був міський громадський банк, який, подолавши кризу 1880-х років після розкрадання купецькою думою, у 1890-ті роки почав приносити прибуток місту. У 1893 р. прибуток від банку становив 6 тис.крб., 1898 – 8950 крб., 1909 – 70450 крб.

Міський банк довгий час залишався єдиним міським підприємством. Відсутність вільних коштів не давала можливості створювати великі муніципальні підприємства, тому думі нічого не лишалось, як користуватися концесією. Звичайно, такі підприємства, як електричний трамвай, електроосвітлення, водогін тощо, з одного боку, мали величезне громадське значення, а з іншого – приносили значні прибутки їх господарям з кишені місцевого населення, мали б бути підприємствами міського господарства. Але нестача у місті коштів, нарощування яких запізнювалося порівняно із стрімким зростанням потреб його населення, не дозволяв поки що (кінець XIX ст.) витрачатись на підприємства, будівництво яких коштувало сотні тисяч і навіть мільйони карбованців. Тому міська дума, здаючи такі об'єкти у приватні руки, йшла, стиснувши серце, на вимушений компроміс – концесію. На правах концесії побудовано електричний трамвай і станцію, левову частку прибутків з яких отримували концесіонери – іноземці. Відсотки, які вони сплачували місту, були надто малі – від 3 до 6 тис. крб. на початку XX ст. Не набагато більший прибуток давав місту водопровід, відданий в оренду приватним особам – у 1902 р. – 9500 крб. Цього не можна сказати про бойні, побудовані містом господарським способом, які принесли місту у 1902 р. 92985 крб. прибутку.

З початком XX ст. Катеринослав, маючи стабільний мільйонний бюджет, без ризику брав великі позики на задоволення своїх просвітницьких потреб (будівництво шкільних приміщень), на створення нових галузей міського господарства з великими прибутками – міський трамвай, міські крамниці, водогін та позбавлення міста хоча б від кабали вищезгаданого водогінного монополіста, який був неспроможний та й не бажав задовольняти потреби міста щодо води. 25 лютого 1903 р. міський голова і члени управи, підтримані гласними, рішуче висловились за безумовну необхідність позик. Клопотання було порушено і зустрінуто в Петербурзі доброзичливо.

Першу облігаційну позику у сумі 2500 тис.крб. на 50 років дозволили місту 3 липня 1903 р. [79]. Позика призначалася на облаштування водопроводу, двох колій електричного трамваю, розширення різниць, побудову торгових приміщень та будинків освітніх закладів. Отримавши позику, місто енергійно розпочало будівництво, але у кредит, оскільки досить довго з політичних причин не мало можливості реалізувати її. Кредит, як завжди, отримали від Харківського Земельного банку за досить значні відсотки [79].

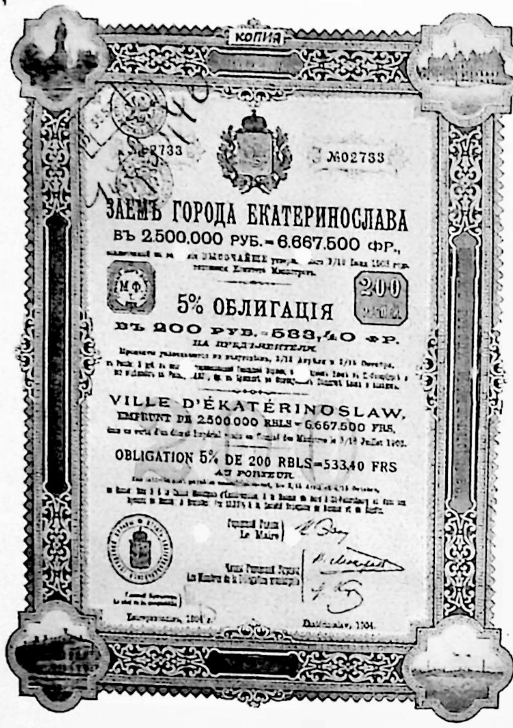
КОПИЯ

№02733

№02733

ЗАЕМЪ ГОРОДА ЕКАТЕРИНОСЛАВА

ВЪ 2.500.000 РУБ. = 6.667.500 ФР.,

М.Ф.

200

5% ОБЛИГАЦІЯ

ВЪ 200 РУБ. = 583,40 ФР.

VILLE D'ÉKATÉRINOSLAW.

EMPRUNT DE 2.500.000 RBLS = 6.667.500 FRS,

OBLIGATION 5% DE 200 RBLS = 533,40 FRS

AU PORTEUR.

Le Maire

Облігація позики міста Катеринослава 1904 р.

8 березня 1909 року місту було дозволено для погашення боргу Харківському Банку другу облігаційну позику на суму 1,5 млн.крб. на 45 років [79; 102, с. 528].

Після реалізації обох позик на загальну суму 4 млн.крб. було отримано готівкою 3114466 крб. Різних споруд, які відносились на рахунок позик, було зведено на 4083 тис.крб., а саме: на будівництво водопроводу – 1689587 крб., трамваю – 620960 крб., торгових приміщень – 201808 крб., будинків навчальних закладів – 605497 крб., казарм для військ – 965400 крб. Перші споруди у цьому переліку приносили місту неабиякий прибуток, другі – значно скорочували витрати міста [79]. І хоч місто, будуючи свої підприємства й будинки, збільшило борги, які на 1 січня 1909 р. складали 1994392 крб., воно отримало найнеобхідніші для життєдіяльності міста підприємства.

4 червня 1911 року отримано третю облігаційну позику 2,6 млн.крб. – для конверсії міських боргів і розширення водопроводу, трамвайних колій, побудову лікарень (на 37 років) [102, с. 528-531].

Облігаційні позики значно покращили міське господарство: вони дали місту можливість побудувати прибуткові підприємства і сприяли покращанню санітарних умов життя мешканців. З 1906 по 1909 рр. чистий прибуток від трамваю збільшився втричі – з 37 до 100 тис. крб. Він був найбільш прибутковим підприємством міста. У 1908 році проклали водопровід. У 1911 році місто отримало від нього прибутку 257000 крб. (при витратах 113 тис. крб.) Міські різниці приносили прибутку в 1903 р. – 91,5 тис., у 1911 – 129, 9 тис. крб. [8].

Збір із документів на право торгівлі і промислів відігравав у міському бюджеті важливу роль. Обкладанню підлягали свідоцтва купецькі й промислові, квитки на торгові, промислові заклади, патенти на місця виробництва та продаж питного. Причому шинки і питні приносили прибутку більше, ніж торгівля і промисловість. Так, якщо у 1893 р. з промислових і торгових свідоцтв місто отримало 7466 крб., то з шинкарства – 18349, у 1903 р. відповідно – 20451 крб. і 26627 крб., у 1911 р. – 33580 крб. і 34371. Серед цього роду прибутків чималу роль відігравало візникування, яке у 1902 р. принесло прибутку 25655 крб., у 1911 р. – 51072 крб. [62].

Адресний стіл виник у 1900 р. з ініціативи губернської адміністрації. Перший прибуток від його діяльності надійшов до думської каси у 1902 р.- 5485 крб. і став постійним, що заносився до кошторису. У 1911 р. він складав 10027 крб. [50; 67].

У прибутках бюджету міста немалу роль відігравала так звана «грошова допомога» з інших джерел, яка, по суті, була платою за відшкодування витрат міста для різних відомств і в першу чергу – на військовий постій і утримання поліції. За весь час отримання такої «допомоги» місто ніколи не обходилось без великої доплати до суми, яку відпускала скарбниця. Так, у 1893 р. місто витратило на військовий постій 90,8 тис. крб., а казна виділила 68,9 тис. крб., у 1911 р. відповідно: 110407 крб. і 55878 крб. [62; 67; 99].

А з поліцією справа була ще гірша: місто у 1911 році отримало на утримання поліції 9816 крб., а міському бюджету вона обійшлася в той же час у 164 тис. крб. [67; 99].

Як же розподіляло місто свої прибутки? Статей витрат у бюджеті нараховувалось 12.

Утримання міського громадського управління з 1893 р. по 1914 рік збільшилося в чотири рази – з 42,5 тис. крб. до 173,0 тис. До того ж, протягом 1890-х років воно займало перше місце за сумою витрат. Складалась ця сума з витрат на утримання міського голови і членів управи, канцелярії думи і управи, міських архітекторів, техніків, торгової депутації і торгової поліції, на виплату пенсій, винагород, допомоги службовцям управи. Наскільки збільшились ці показники на початку ХХ ст.? У 1902 р. на утримання міського голови і членів управи витрачено 15,6 тис. крб., у 1911 р. – вже 25,5 тис. крб., на канцелярію відповідно 36,4 тис. і 58,8 тис., на технічний відділ – 9,5 тис. у 1902 р. і 15,2 тис. у 1911 р.; значно зросли пенсії – з 9,1 тис. до 17,3 тис. крб. Треба зазначити, що, зростаючи в абсолютних цифрах, у відсотковому відношенні до загальної суми міського бюджету ці витрати зменшувалися [62; 67; 101].

Місто брало участь в утриманні поліції і на свої кошти утримувало пожежну команду. На утримання поліції у 1893 р. пішло 19,0 тис крб. У 1898 р. витрати на поліцію значно збільшилися – були створені ще 2 поліцейські частини – четверта і п'ята. Цього року місто витратило 52,0 тис. крб. на поліцію. У 1911 р. витрати збільшилися втричі і становили 163,9 тис. крб. [62; 67; 99].

Витрати на пожежну команду зростали разом із містом. У 1893 р. на єдину команду витрачали майже 19 тис. крб., а після організації у 1896 р. другої команди – 30 тис. крб. – на додатковий особистий склад, помешкання, пожежний інвентар, коней і т. ін. Дві пожежні команди проіснували до Першої світової війни, і в 1911 р. їх утримання коштувало місту 39,5 тис. крб. [62; 67; 99].

До числа обов'язкових належали витрати на відправлення військового постою. У 1902 р. воно витратило на помешкання для військ, їх опалення, освітлення, ремонт і водопостачання 76139 крб., в той же рік отримало «допомогу» від скарбниці – 28, 5 тис. І хоча місто вважало військові витрати несправедливими, неодноразово скаржилося на це, але існуюча система тривала.

Великих витрат потребував благоустрій міста. Місту з його природними умовами доводилося витрачати значні суми на утримання і ремонт мостових, тротуарів, мостів, канав, ставків. Чималих сум потребувало освітлення міста. Більш докладно про це йдеться в розділі про міське господарство. А тут тільки наведемо суми витрат. З 1893 по 1911 рік витрати зросли з 12 тис. до 90,6 тис. крб.

У1902 р. на умовах концесії побудовано електричну станцію, а до того місто освітлювалося гасовими лампами, витрати на які зростали швидко: з 9 тис. у 1893 р. до 19 тис. крб. у 1898 р. З улаштуванням електричного освітлення раптом зросли витрати міста: у 1902 р. місто сплатило монополісту 32,3 тис. крб., у 1911 – 38,3 тис. крб. [62; 67; 99]. На утримання міських громадських будинків і пам'ятників витрачалося у 1893 р. – 2739 крб., у 1911 – 32943 крб. Досить скромну цифру складали витрати на утримання урядових установ, до яких належало Губернське по міських і земських справах присутствіє – у 1902 р. воно коштувало місту 777 крб.

У витратах на медичну, санітарну і ветеринарну частини обов'язковими вважались лише витрати на міських лікарів, акушерок і лікарського учня. Всі інші визнавалися необов'язковими. До початку XX ст. вони займали майже останнє місце у витратах за кількістю грошей. Так, у 1893 р. вони становили 5,1 тис., у 1898 – 10,8 тис крб. Починаючи з 1902 року, вони займають друге місце за витратами і зростають дуже швидко, бо головну увагу місто зосередило на боротьбі з причинами, які породжували хвороби, тобто санітарну частину.

У 1902 р. витрачено 104,8 тис. крб., 1903 – 128, 3 тис., 1909 р. – 194,9 тис., 1911 – 231,6 тис. крб. На них утримувалися Олександрівська лікарня і 4 лікарні в різних частинах міста, санітарна частина і асенізаційний обоз (валка), хімічна лабораторія. У 1911 р. з них сплатили за проект міської каналізації [67; 99].

З початком XX ст. перше місце за витратами міста займали витрати на освіту. Із 33 тис. у 1893 р. вони зросли до 161 тис.крб. у 1902 р., і у 1911 р. становили 272182 крб. Місто утримувало міські школи, друге реальне училище, надавало щорічну допомогу на утримання громадської бібліотеки, жіночих гімназій, комерційного училища, обласного музею, комісії народних читань. У 1902 р. місто виділило 25 тис. крб. на будівництво Вищого Гірничого училища, у 1905 – комерційного училища, а також школи товариства піклування про жіночу освіту та багатьом іншим закладам освіти. Цьому сприяла поступова зміна складу гласних міської думи, який ставав більш інтелігентним і прогресивним.

Міський громадський банк, почавши з капіталу у 30 тис.крб., у 1905 нараховував уже 155646 крб. Банк обслуговував потреби, перш за все, середнього класу мешканців, які потребували невеликих за обсягом кредитів. Кількість таких операцій банку була доволі значною. Директорами банку в різні часи були А.В.Котлов, С.С.Бабкін, М.Ю.Вебер. Головним бухгалтером – С.І.Мордовський. Штат банку складався у 1905 р. з 9 співробітників [7].

6. Благоустрій міста

Катеринослав розташовувався на високому правому березі Дніпра, займав площу 5102 десятини. Поверхня Катеринослава нерівна: південно-східна частина являє підвищене місце, яке у північно-західному напрямку поступово знижується до середини міста; решта площини рівна. Деякі частини міста розташовані по ярах. Міська земля характеризується таким складом грунту і надр: верхній шар займає досить жирний чорнозем, під ним знаходиться глина, потім пісок, який годиться для додання у глину при гончарному виробництві, а також для мостових та інших господарських потреб. У надрах міста чимало граніту. Це відкати Карпатських гір, які помітно підвищують правий бік Дніпра. Гряда цих пагорбів являє масу граніту, добре примітного між містами Катеринослав і Олександрівськ у порожистій частині Дніпра, яка створює славнозвісні Дніпрові пороги.

На півночі і сході межу міста створює р. Дніпро, на півдні – степ, на заході – передмістя Н.Кайдаки і Діївка.

Зростання населення міста супроводжувалося значними змінами в його облаштуванні. Місто швидко зростало і забудовувалось з півдня, заходу і сходу. Під впливом раптового напливу людей з середини 1880-х років починається будівельна лихоманка. Процес цей відбувався дуже швидко, хаотично. Пустельні землі – піски, які до того не мали ніякої цінності, розкуповувалися за неймовірні ціни – платили навіть не сотнями карбованців за десятину, а тисячами, навіть десятками тисяч. У 4 рази – до 100 крб. – зросла вартість десятини землі в межах міста. Нестача житла особливо зросла після жахливих зливів 1891 і 1892 років.

Перша злива пройшла 24 червня 1891 р. – вона тривала дві з половиною години і принесла опадів більше 36 мм. Друга злива, 11 червня 1892 р., з градом і грозою, тривала такий же час і принесла 48 мм осадів. Зливи спричинили великі спустошення в місті: в балках і низинах води накопичилося до стріх будинків, багато будівель були знесені або затоплені і зруйновані. По проспекту й бульварах вода неслась суцільною лавиною у півтора аршини глибиною (107 см). Були знесені дерев'яні і кам'яні мости. В першу зливу потонули 15 чоловік, багато домашніх тварин. Збитки від другої зливи становили 300 тис. крб.

Тоді за ініціативою міського голови О.Я.Толстікова дума постановила віддати потерпілим від лиха і взагалі найбіднішому населенню міста ділянки міської землі на пільгових умовах (1 крб. за кв.сажень). Для цього велику територію в нагірній частині міста розбили на невеликі правильні ділянки, які отримали назву «Нові плани». Центральною вулицею цього району стала вулиця Казанська. Сюди і переселили багатьох потерпілих від повеней.

Боротися з повінню було складно. Благоустрій міста – засипка канав-балок, мощення вулиць ускладнювали проходження великої води під час злив. Вода, яка випадала далеко за містом на півдні, через деякий час після дощу прибувала по канавах до міста, переповнювала їх і затоплювала низинну частину. Для попередження повеней запропонували спорудити канаву упоперек існуючим балкам, яка б перетинала їх і відводила воду у Мандриківську балку, що мала вихід до Дніпра. Але до цього так і не дійшло і повені продовжувались – у 1896, 1898 та інших роках, завдаючи збитків міському господарству і жителям.

Подальше розростання міста не припинялося. Наплив населення зростав. З'являються великі робітничі передмістя. Там, де були околиці і місцевий вигін, самочинно захоплюються і забудовуються території міста, особливо у південному і західному напрямках. Територія ця включала землі від верхів'я Жандармської балки, через Рибальську і Аптекарську балки до Брянської площі. Тут утворилися слобідки під назвою Єврейська, Млинки, Безулівська, Монастирська, Підгірна, Ново-Солдатська, Чечелівська, Ново-Фабрична та ін. Формуються квартали, вулиці цієї частини міста.

Загарбання земель і забудова ділянок здійснювалися одночасно в різних місцях і з такою швидкістю, що не знайшлося ніяких засобів зупинити цю стихію силоміць. Міська управа погрожувала судом за свавілля, зламала цілу слобідку на Сінній площі, виписала до 100 виконавчих листів щодо зруйнування поселень. А коли приступили до зруйнування Єврейської слобідки, то зустріли опір. На місце виїжджав навіть губернатор О.Шліппе. «Перед ним сотні душ чоловіків, жінок і дітей упали на коліна і з сльозами на очах просили пощадити. Побачивши таку картину і усвідомлюючи бідність та безвихідне становище людей, ворухнулося добре серце губернатора, і він не ризикнув до кінця розорити нещасних людей, і пообіцяв їм клопотатися, щоб залишити їх будинки на місті», – сповіщала місцева хроніка [46]. Пізніше слобода ця залишилася на орендному праві.

Довго думала управа, як справитися із цим лихом. Нарешті у 1891 р. в управі створили особливий судово-господарчий відділ з охорони землі від подальшого загарбання і упорядкування вже загарбаних земель. Управа запропонувала укласти договори і сплачувати орендну плату за ділянки, але мешканці слобідок не бажали й слухати про це і чинили опір. За таких умов потрібна була особлива наполегливість із застосуванням репресивних заходів. Спосіб винайшли такий – дозвіл мешканцям на забудову, на торгівлю чи трактир видавали тільки через судово-господарчий відділ. Таким чином за 2 роки у портфелі управи була вже одна тисяча договорів на ділянки [41, №15].

Особливо складна справа була із Старо-Фабричною слобідкою, заселеною нащадками робітників колишньої казенної фабрики. Дума вирішила відчужити їм ділянки від 25 до 30 коп. за кв. сажень і скласти з них недоплати.

А Нові Кайдаки, земля яких належала місту, були приборкані таким чином. За пропозицією завідуючого судово-господарським відділом Г.І.Шрейдера, землі навколо Н.Кайдак розподілили робітникам Брянського заводу. Т.ч. кайдачани не мали можливості розширювати площу загарбань, а захожий елемент роз'єднав згуртовану селянську масу. До того ж, право на відкриття тут шинків відтепер мала тільки міська дума, що принесло прибутку більш ніж 3 тис.крб. [41, №20]

Результатом роботи відділу було отримання значного прибутку від орендної плати за землю і оціночного збору за будинки.

З початком 1895 року дума прийняла рішення про оновлення Фабровських бульварів на проспекті. Бульвар розширювали, залишаючи вузьку смугу посередині для проведення трамваю. Управа закупила 1500 нових акацій для посадки на проспекті на заміну старих дерев. Роботу по оновленню бульварів доручили місцевому садівникові Бауману і членові управи Парфентьєву. Спочатку замінили дерева, що прилягали до середньої смуги, а потім вирішили обновити й усі дерева. Тут і почалося нарікання населення, яке потребувало припинити знищення дерев на бульварі.

І.Акінфієв звернувся з відкритим листом до міської управи про збереження дерев на бульварі. Після цього дума начебто прийняла рішення щодо припинення вирубки дерев, але й це не допомогло: знищення дерев тривало, але тепер уже вночі, потай. Вранці вражені жителі міста з сумом роздивлялися свіжі сліди вирубки дерев, які вчора ще стояли. Члена управи Парфентьєва пропонували притягти до карної відповідальності за протизаконні й огидні з точки зору громадян дії. Міський голова отримав чимало анонімних листів, в яких йшла мова й про те, що начебто Фабровські бульвари після пересадки отримають його ім'я (тобто Грековські) [43, №253].

Злободенне питання зачепило і учнів школи садівництва. На Масницю тут відбувся костюмований вечір, де була представлена видатна група: попереду йшов звичайно одягнений чоловік, загримований схожим на одного з членів управи. В руці він тримав велику сокиру, а під пахвою – зготок шкіряного товару (Парфентьєв торгував шкіряним товаром), слідом за ним йшов охоронець бульвару у форменому одязі, а далі проходив товстий дерев'яний пень і напівзасохле деревце з гілкою, позаду йшов привід губернатора Фабра (як гласив напис) – у савані і під парасолькою. Цю костюмовану групу зустріли бурхливі оплески. Вона отримала перший приз [43, №34].

Завершили роботу по заміні дерев на проспекті у 1898 році. Головним деревом міста стала біла акація. Влітку, коли дерева піднялися і покрились листям та квітами, проспект являв собою видовище, якому могли б позаздрити кращі вулиці столиць світу. Катерининський проспект був, та й досі є гордістю нашого міста, його визначною пам'яткою, візиткою. Міська дума й управа приділяли йому неабиякі увагу і кошти. Спеціальний садівник стежив за деревами. Шість сторожів у спеціальному форменому одязі опікувалися прибиранням проспекту і поливанням бульварів. На утримання бульварів найкращої вулиці столиці Придніпров'я міська дума відпускала до 10 тис.крб. щорічно.

Зелений і доглянутий проспект був найулюбленішим місцем прогулянок міської публіки. А коли розквітала акація, заполоняючи своїми пахощами навіть сусідні вулиці, висловлюючись театрально, на проспекті був «повний збір». Але не тільки приємно, а й корисно було гуляти по бульварах. Місцева газета тоді писала: «От здания городской управы до Горного училища на бульварах прогуливались дамы. Да какие дамы: кровь с молоком, да и весом не меньше питомцев экономии Бабушкина и Бродского (скотопромисловці – В.Л.). Оказывается, они совершают моцион. Прогуливались не по собственному желанию, а по воле врача, прописавшего лечение топографией проспекта». Так, адже підйом у гору тут був найкрутіший!

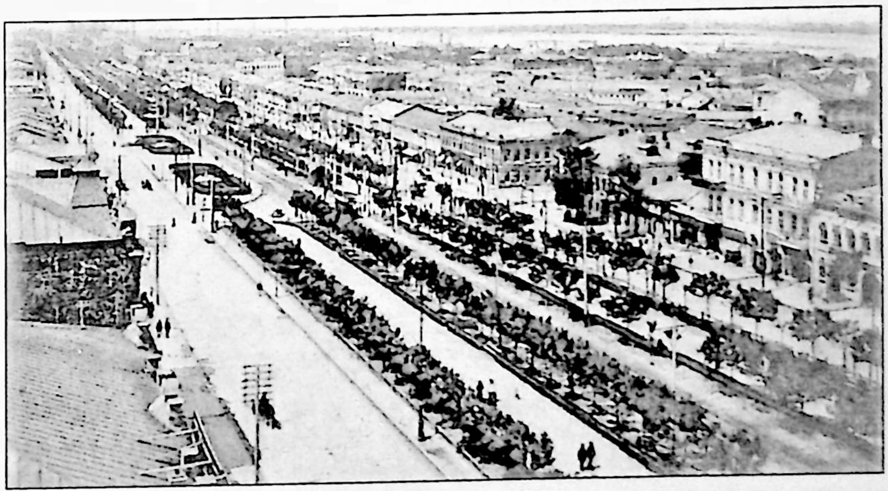

Катерининський проспект. Фото поч. XX ст.

Після реконструкції бульварів встановлені на ньому у 1872 р. стовпчики із табличками з написом «Фабровский бульвар» відновлені не були. З часом про них забули, що було несправедливим, тому що бульвар був творінням Фабра, затверджений за ним вищою владою у найменуванні [46, №80-81].

Катерининський проспект був головною артерією міста. Довжина проспекту складала близько 5 кілометрів, ширина – від 50 до 80 метрів. Проспект поділяв місто в адміністративному відношенні на 3 частини. Від початку вони мали лише номери – Перша, Друга, Третя, потім отримали назву «поліцейські», а згодом стали називатися «Соборна», «Дніпровська», «Троїцька» поліцейські частини (сучасні Жовтневий, Бабушкінський райони).

Зростання міста у південно-західному напрямку розширило заселену і забудовану його територію. Виникла гостра потреба в адміністративному упорядкуванні нових великих житлових масивів.

Катеринославський губернатор за згодою з міською думою звернувся до міністерства внутрішніх справ із клопотанням про утворення 4-ї і 5-ї поліцейських частин, яке було задоволене рішенням від 14 серпня 1897 р. 17 листопада 1897 р. загальні збори Державної Ради затвердили рішення МВС, а 1 грудня 1897 р. штат поліцейського управління для 4-ї і 5-ї поліцейських частин у Катеринославі затвердив імператор. Наказ було введено у дію з 1 січня 1898 р. [96].

24 грудня 1897 р. губернське правління надіслало Указ до міського поліцейського управління для виконання. Так, замість трьох частин і четвертої ділянки було створено п'ять частин з урахуванням розташування міста, чисельності та густоти населення. Нові частини отримали назви – Воскресенська і Олександро-Невська (це сучасні Кіровський і Красногвардійський райони міста, датою заснування яких є 1 січня 1898 року) [46, №130].

Першою і найкращою частиною міста була Соборна. Простягалась частина від вулиці Московської через Соборну площу, Мандриківку і до Дніпра. У 1743 будинках цієї частини мешкали 22325 чоловік [46, №130]. Тут було 38 вулиць, площ і провулків. Спочатку вона забудовувалася повільно – тут оселялись духовні особи, поміщики (дворяни), чиновники, для яких спокій і свобода були дорожчі від близькості до жвавих торгових центрів міста. З проведенням електричного трамваю район площі став швидко заселятися. Аристократичною вулицею тут була Новодворянська. На ній розташувалися великі маєтки і найбільш дорогі багатоквартирні будинки міста з великими ділянками-садами: палац Євецьких, маєток Струкових, квартира мільйонера і колекціонера В.Я.Левенсона, в якій був його приватний музей старожитностей Сходу. У Потьомкінському провулку розташувалася садиба О.М.Поля, на честь якого провулок було перейменовано на вулицю Олександра Поля (1912 р.). У самому центрі пагорба – Потьомкінський палац з садом, Преображенський собор, корпуси Гірничого училища та будинок обласного музею імені О.М.Поля, чоловічої класичної гімназії. У пониззі – губернська земська управа, Успенська церква, Хоральна синагога. У 1898 році на проспекті освятили триповерховий білокам'яний будинок окружного суду (нині будинок прокуратури).

Дмитро Іванович Яворницький, директор музею імені О.Поля. Фото кін. XIX ст.

Промислова і комерційна еліта міста збиралась у побудованому 1912 р. будинку Комерційного зібрання, де було найкраще приміщення театру (нині Будинок техніки). У південній частині площі розташувалось Севастопольське кладовище, де у склепі під Лазаревською церквою було поховано у 1890 році О.М.Поля.

Друга частина носила назву Дніпровська, мала 1050 житлових будинків і 15000 мешканців [46, №130]. Вона мала й іншу назву – Надрічкова, розташовувалась у пониззі між проспектом і річкою, і від вул. Залізної до Вороновської – 19 вулиць, скверів, провулків, лісові і пароплавні пристані, вокзал і залізниця, залізничний міст. Спочатку тут селилася катеринославська аристократія. Великі садиби з садками на Стародворянській, Клубній, Садовій нагадували справжні дворянські гнізда. Проте з початком XX століття промислове життя увірвалося і сюди, у ці тихі, спокійні квартали, споруджуючи поряд із одноповерховими панськими маєтками свої скороспілі дво- і триповерхові побудови. На вул. Стародворянській ці дві епохи зустрічалися віч-на-віч: правий бік вулиці з обширними панськими садибами, дійсно і старий, і дворянський; проти неї виник лівий бік, новий і промисловий, який закрив своїми лісовими будовами і різними промисловими підприємствами величний, живописний простір Дніпра.

Від Яковлевського скверу до вокзалу всі квартали заселені були торгово-промисловим людом, який мав тяжіння до пристаней Дніпра – лісові пристані і заводи М.С.Копилова, млини І.Тіссена і Я.Фаста.

Найбільш примітні будівлі цієї частини – поштово-телеграфна контора (1905 р.), Англійський клуб (1890 р.), Аудиторія комісії народних читань, будинок громадських зборів, або, як його називали, «катеринославський хмарочос» (БК залізничників), будівництво якого обійшлося в 1 млн.крб., будинок вокзалу і управління залізниці, міська публічна бібліотека (Московська, 3), Центральна електрична станція.

Широка і глибока Жандармська балка перерізувала навпіл Старобазарну, або Троїцьку, третю частину міста. Її центром була Троїцька площа з церквою, навколо якої вирувало торгове життя старого міста. Тут був Троїцький базар, кращі і найбільші продовольчі магазини, розташувалися будинки відомих у місті купецьких і дворянських родів – Алексеєнків, Грекових, Парфентьєвих, Мізків та ін. Близькість до центру міста і зручність сполучення робили цю частину найбільш вдалою для заселення – тут мешкало найбільше людей – 34000, а будинків – 1746 [46, №130]. Головні вулиці цієї частини – Базарна й Олександрівська. Вище Базарної розташувались Верхньо-Троїцький і Сінний базари, Млинки і Нові плани, старе єврейське кладовище.

На початку XX ст. біля підніжжя Соборної гори засипали частину балки, на місці якої утворилась вулиця, що дістала назву «Грековська» на честь міського голови І.Г.Грекова (нині вул. Південна). Якщо по вулиці Управській ви підете на південь, то опинитесь на Кирпичній площі, відомій зосередженням тут з середини XIX ст.. будинків розпусти. Дуже просили у 1913 році мешканці вулиці перенести ці будинки в іншу частину, бо, мовляв, «...поведінка жінок з цих будинків ображає наших дітей і жінок», але міська дума, обговоривши цю скаргу, рішення не прийняла. Не знайшлося в місті вулиці, яка б бажала розмістити будинки розпусти у себе.

Бідне населення заселило схили Жандармської балки (нині Красноповстанська). Ближче до центру квартали забудовувалися розкішними багатоповерховими, так званими «прибутковими» будинками, в яких окремі кімнати і квартири здавали під житло, приватні фірми, навчальні заклади. Це - вулиці Казанська, Троїцька, Поліцейська, Козача, яка була другою за значенням вулицею міста.

Тут селилося здебільшого населення торгового і промислового класу. Відділення державного банку, Катеринославська повітова земська управа, Маріїнська жіноча гімназія, духовна семінарія, чоловіче і жіноче училища – ось головні будівлі цієї частини міста.

На розі вул. Поліцейської і Казанської у 1901 році відкрили найбільший прибутковий будинок міста – будинок Мізка з рестораном, театральною залою на 400 місць. Будинок слугував помешканням для приватних навчальних закладів, крамниць, контор, офісів, клубів і, нарешті, квартир жителів міста (тепер вул.Шевченка, 59).

У новій, четвертій поліцейській частині міста мешкали 27000 людей, було 1500 житлових будинків. Один з них слугував за канцелярію і житло Катеринославським губернаторам – Будинок губернатора (тепер вул. Леніна, 14). Розташувалась Воскресенська частина від вулиці Первозванівської до Гімнастичної і від проспекту на південь (угору). Центром її була вул. Польова. Тут розташовані міський і технічний сади, багато навчальних закладів, серед яких виділялося Комерційне училище купецького товариства (нині облрада, пр.Кірова, 2). Історія його організації та будівництва пов'язана з ім'ям міського голови О.Я.Толстікова, купців Жирова, Карпаса, Пчолкіна та багатьох інших, які пожертвували гроші на будівництво й утримання училища.

Другою значною спорудою цієї частини, безумовно, був прибутковий будинок на розі проспекту і вулиці Первозванівської. Побудований у 1913 році за проектом інженера-технолога і власника будинку В.М.Хренникова, київського архітектора П.Фетисова, він став головною окрасою міста. Для оздоблення фасаду будинку широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену в українському національному стилі. Його називали «чудо-будинком», а в історію він увійшов як «Український Дім Хренникова». Перлина української архітектури обійшлася його власнику в один мільйон карбованців і стала неофіційним пам'ятником слави Січі Запорізької (тепер готель «Україна») [10].

Друге реальне училище, пологовий притулок і нічліжний дім, в'язниця і арештантський дім, казенний винний склад розташовані також у цій частині. Наприкінці вулиці Воскресенської було найбільше міське кладовище з церквою. Завдяки піклуванням міської управи на кладовищі були прокладені доріжки і алеї, посаджені дерева. Тут були поховані

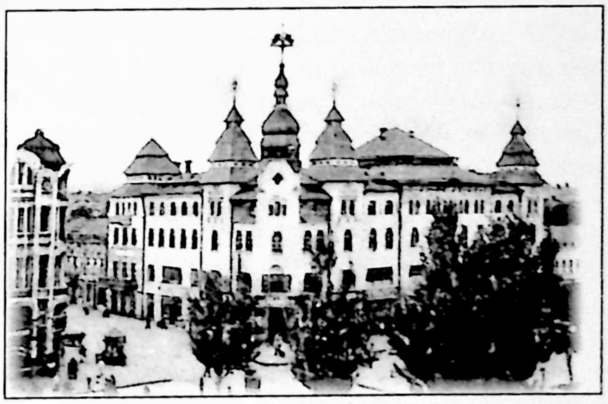

Український Дім В.М.Хренникова. Фото 1914 р.

Діти В.М.Хренникова - Галина, Марія, Богдан, Тарас. Фото 1915 р.

жертви барикадних боїв 10 жовтня 1905 р., відомі народні лікарі О.Караваєв і І.В.Лешко-Попель, почесний громадянин міста М.М.Алексєєнко. На проспекті розташувались римсько-католицький костьол і лютеранська кірха.

Від вулиці Гімнастичної до Брянської площі простяглася п'ята, Олександро-Невська частина міста, де було 1300 житлових будинків, в яких мешкали 23000 жителів. Свою назву вона отримала від церкви, побудованої тут наприкінці XIX ст. Головною вулицею цієї частини був Пушкінський проспект, на якому в 1901 р. розбили бульвар і встановили пам'ятник О.С.Пушкіну.

Чечелівська і Павлівська слобідки в основному були заселені робітничим приїжджим людом, який жив у землянках або хатах-мазанках, біля яких сараї і погреби, невеличкі городи й садочки. На початку XX ст. тут уже були дво- і триповерхові будинки, крамниці, готелі, аптека. Тут також розташовані найбільший базар – Озерка, депо бельгійського трамваю, дитячий притулок та будинок працелюбства, єврейська лікарня. Біля Рибальської балки, на відстані двох кілометрів від міста на південь, знаходився Тихвінський жіночий монастир.

І остання, Брянська частина, створена на початку XX ст. і утримувалася за рахунок адміністрації Брянського заводу. Тут було безліч великих і малих промислових підприємств міста. Старо-Фабрична слобідка і Брянська колонія заселені робітниками цих заводів і підприємств. Для забезпечення житлом службовців заводу створили спеціальне селище-колонію, де, крім житлових одно- і двоповерхових будинків, були лікарня, двокласне училище для дітей робітників і службовців. Духовним осередком колонії була Брянська церква, будівництво якої завершилося у 1915 р. Розписував церкву український художник І.Їжакевич (тепер Органна зала).

У 1906 році в усіх частинах міста було 218 вулиць, провулків, площ тощо. Протягом другої половини XIX ст. вони поступово отримували назви. На початку XX ст. міська дума створила особливу комісію для розробки питання і внесення пропозицій щодо перейменування деяких вулиць міста історичними назвами. У складі комісії працювали гласні думи С.А.Бродницький, Г.В.Донцов, Я.Г.Гололобов і директор музею імені О.Поля Д.І.Яворницький. Обговорення пропозицій комісії в думі було жвавим і зацікавленим, бо пропонувалося перейменувати одразу 124 вулиці [53].

Деякі гласні зазначили, що перейменування внесе плутанину в життя обивателів, і вони все одно називатимуть вулиці старими назвами, як це відбувалося у Петербурзі та Києві; інші не погоджувалися із цим і не поділяли думки, що це пуста справа. Гласний І.Теліченко вважав, що вивчення історії свого краю є своєрідним мірилом культурності населення.

Рішення прийняли таке: перейменовувати поступово. Від того часу і майже щорічно дума приймала рішення про перейменування, згідно зі списком комісії. На планах міста з'являються вулиці О.Поля, Атаманська, Курінна, Українська, Шевченківська, Кошова, Запорізька, Гетьманська і Хмельницька (після революції останні три були перейменовані на Вільну, Більшовицьку і Червоноармійську) [33, 1912р., №10]. Так і не з'явилися на плані міста запропоновані комісією вулиці – Мазепи і Мамаєва, Полуботка і Скоропадського, Вишневецька і Гонтівська, Сірковська і Коржівський спуск, Келлерівська і Синельниківська, Залюбовського і Манжури. Перша комісія з перейменування вулиць працювала до Першої світової війни, перейменувавши та найменувавши багато вулиць міста.

На всіх вулицях міста у 1898 році нараховувалося 7339 будинків, у 1913 – 14565 житлових будівель, з яких 5591 – кам'яні, 8583 – дерев'яні, 391 – глиняні. Більшість – критих залізом, менше – черепицею, деревом і толем.

Передмістям Катеринослава була Фабрична слобідка, густозаселена і забудована головним чином робітниками заводів і залізниці. У Мандриківці на 1911 рік мешкали 2000 душ. Тут був єдиний завод – пивоварний. Населення – головним чином ремісники.

Найбільш населеним на лівому березі Дніпра передмістям Катеринослава було селище Амур. Для населення у 20 тис. чоловік тут була церква, школи, 150 крамниць, аптека. До селища примикали ряд заводів, що тяглися до Нижньодніпровська, який налічував 15 тис. мешканців. У ньому – 2 аптеки, земський приймальний покій, церква, 50 торгово-промислових підприємств.

Каміння – це підвищена частина міста, розташована на правому березі Дніпра, нижче Потьомкінського саду. У цьому місці Дніпро прориває Карпатську гряду. Ось чому, починаючи звідси, берег скелястий і усипаний дрібним і гострим камінням. Будинки тут розташовані неправильно і стояли на окремих терасах.

У верхів'ях Аптекарської балки розташувалося передмістя Катеринослава – селище Надеждине, яке було улюбленим місцем прогулянок і пікніків катеринославців. Бо тут були ліс і дзеркально чистий ставок, оточені степом із тисячами квітів, високою травою і пшеницею, що наливалася влітку [84].

В цей час у місті працювало чимало талановитих людей. Однак, мабуть, найбільш значну роль у перетворенні архітектурного обличчя Катеринослава зіграв інженер-архітектор, вихованець Інституту Цивільних інженерів Дмитро Степанович Скоробогатов. Майже три десятиріччя, з 1890 по 1917 рр., він був міським архітектором. З його ім'ям пов'язані розробка і реалізація проектів комунального благоустрою міста 1890-х років – замощення вулиць, улаштування цегляних і залізобетонних підземних колекторів і водостоків, прокладання перших трамвайних колій, будівництво трамвайного і пожежного депо, міських боєнь, дитячої лікарні імені І.М.Алексеєнка на проспекті О.С.Пушкіна. Творчою вдачею зодчого був будинок міської думи, зведений на Катерининському проспекті (пр.К.Маркса, 47), казарми Феодосійського полку, друге реальне училище (військовий шпиталь на пр.Пушкіна), перша жіноча гімназія (корпус НГУ), комерційне училище, які одразу ж були віднесені до числа кращих споруд міста.

У 1890-ті роки вулиці швидко замощувалися, на ці роботи асигнувались значні кошти – десятки тисяч карбованців. Повсюдно влаштовувалися зручні тротуари, обсаджені деревами. Канави і рівчаки, що перетинали проспект уздовж і впоперек, були перекриті міцними цегляними й бетонними арками. Це, з одного боку, відповідало вимогам благоустрою і санітарної гігієни, а з іншого – надавало додаткові площі для забудови.

У 1895 році дума запросила спеціаліста-інженера для нагляду за бруківкою вулиць. Каміння для бруківки вулиць й спорудження будинків отримували на околицях міста – у Лоцманській Кам'янці, Старих і Нових Кайдаках, Мандриківці – на землях сільських товариств. За взяття кар'єру в оренду громада щорічно отримувала 1300 крб. і 10 відер горілки для всього сільського сходу, який у чеканні випивки збирався в особливо великій кількості [44, №5].

Нові мостові влаштували на проспекті – від Яковлєвського скверу до вул.Фабричної, виправлявся середній проїзд на проспекті. На 1910 рік лише 15% вулиць не були замощені, звісно, на околицях.

Упродовж десятиліть питання про впорядкування міста стояло досить гостро. Особливого антагонізму набирало питання впорядкування між центром і околицями. Центр, використовуючи всі блага прогресу, залишався, як завжди, глухим і мовчазним до потреб мешканців околиць. Та й симпатії міського бюджету також були на боці центру. Центр, де мешкала більшість думців, мав електричне освітлення, гарні мостові, телефон, трамвай – тобто всі вищі блага устрою; околиці ж не мали навіть елементарних мостових!

Відповідь міського голови на клопотання мешканців околиць про мостіння вулиць завжди була однаковою: «Немає грошей!». І справа тут не в особистостях, а в системі, яка склалася протягом довгих років. «Що там околиці? Які там околиці, якщо необхідно розсадити трояндові клумби на проспекті! Лише фонтани, що світяться, потребують величезних витрат...

- Заради Господа, нам хоча б щербату копійочку на мостову, – прохають околиці.

- А що? Сказано: грошей нема й баста! Нам треба у центрі розводити троянди і фонтани, а ви лізете із своїми мостовими. Яка проза!» [97, 1912р.].

«Чтобы благополучно пройти по улицам Новых Планов, нужно запастись палкой и ботами с ушками», – рекомендував місцевий журналіст мешканцям околиці. Палиця потрібна для вимірювання глибини грязюки при переході через вулицю. Бо переходити через неї неможливо – щохвилини губиш калоші і, стоячи на одній нозі, ризикуєш загубити рівновагу, а іншою рукою лавіруєш, аби спіймати калошу, яку полонила грязюка [112, 1914р.].

Під час дощів Катеринослав наче вимирав: на вулицях ані душі. Проте на вулицях і проспекті – море води. Перейти через вулицю не було можливості: вода по кісточки. У Варшаві в дощову погоду по кутках кварталів з'являлися спеціальні «носильщики», які переносили на руках за відому плату дам (вони вважали за непристойне носити калоші) на другий бік вулиці.

«Чому ж не завести щось подібне і в нас?» – запитували катеринославці. Тоді Катеринославу не прийшлося б «вимирати» у дощову погоду [97, 1912р.].

Зростаюча територія міста потребувала устрою зручних і дешевих засобів сполучення. У 1892 році міська дума уклала договір з московським товариством «Алексеев и К°» щодо будівництва кінно-залізної дороги. Її так і не збудували, але не на жаль, а на щастя. Нерівна поверхня міста, круті підйоми на сході і півдні сприяли прийняттю рішення про побудову саме електричного трамваю.

12 травня 1895 р. міська дума підтримала пропозицію комісії з устрою електричного трамваю в місті щодо віддачі концесії на його будівництво Анонімному бельгійському товариству [43, №№101, 107].

3-го червня 1896 року укладено концесійний договір міської управи і товариства «Центральна компанія залізниць і трамваїв», що в Парижі, в особі його представника І.Файна на будівництво та експлуатацію електричного трамваю на 40 років. Наступного дня на Озерній площі у присутності губернатора Д.М.Мартинова, міського голови І.Грекова, гласних думи й багатьох діячів міста урочисто закладено будинок центральної станції трамваю і таким чином його будівництво почалось [44, №120; 91].

Будував трамвай і був його першим директором російський інженер О.Г.Коган. Протягом року побудували електричну станцію, водокачку, проклали 15 км колії. Маршрут трамваю – від вокзалу до Соборної площі і три бічні вітки: вокзал-Йорданська, пристань-Базарна, Олександрівська-Базарна.

З початком робіт перешкоди підстерігали на кожному кроці. При прокладанні труб водопроводу зіткнулись із суцільною скелею, прийшлось отримувати дозвіл на застосування вибухівки. Це затягло наземні роботи, ну а з підводними – ще гірше. Морози, відлига, підйом води зупинили на деякий час роботи на річці. Від морозу тріскалися труби для стоку відпрацьованої води; їх доводилося розкопувати й міняти. А як заважали пливуни, осідання грунту!

Устаткуванням дороги займалося німецьке акціонерне електричне товариство «Шуккерт и К°». З міста Леньяно (Північна Італія) були доставлені парові машини фірми Франка Тозі. Електричне обладнання дороги вимагало проведення цілого ряду випробувань, які здійснив бельгійський спеціаліст-електротехнік інженер Ван-Флоттен [58].

14 червня 1897 р. трамвай почав курсувати по головній артерії міста (тепер маршрут №1). В перше півріччя трамвай перевіз понад 2 млн. пасажирів.

Будівництво другого в Україні електричного трамваю обійшлося дуже дорого – 1 верста (1,06 км) коштувала товариству 100000 крб. Але все це було виправдано чистим щорічним прибутком від експлуатації – 225 тис.крб.

У 1898 р. товариство «Центральна компанія залізниць і трамваїв» було перейменовано на анонімне товариство «Катеринославський трамвай», заснованого 25 липня 1898 р. у Брюсселі. До складу Адміністративної Ради товариства увійшли: банкір і сенатор Густав де Доне, колишній банкір Павел Лангле, банкір Г.Леон Д. Август, промисловець Альберт Туртель, власник Г.Павел Гаммельрат і І.М.Файн, який був представником товариства у Катеринославі, першої гільдії купецький син [94]. Тоді ж міська дума видала згоду на передачу концесії АТ «Катеринославський трамвай». Директором трамваю був бельгієць Г.Е.Камб'є.

Гастон Емілійович Камб'є, директор електричного трамваю міста у 1897-1917 рр. Фото кінця XIX ст.

У лютому 1898 р. О.Г.Коган зробив доповідь «О постройке Екатеринославской городской электрической железной дороги» на засіданні Імператорського Російського Технічного товариства у Санкт-Петербурзі. Це була перша доповідь у Товаристві щодо застосування електрики до залізничної тяги. Доповідь проходила при переповненій залі засідання, зустрінута бурхливими оплесками. Під час обговорення Когану поставили більш як 100 запитань.

Інтерес до міської електричної залізниці був надзвичайно великий – на цей час їх мали Київ, Нижній Новгород, Казань. До 1915 року електричні трамваї побудували лише 16 міст імперії [58].

Місто, отримуючи від бельгійців лише два відсотки від прибутків з експлуатації трамваю (від 3 до 7 тис. крб. у 1902-1904 рр.) і розуміючи усі вигоди цього підприємства, вирішує будувати нові колії своїм коштом.

У 1902 р. почалася розробка проекту другого, так званого міського трамваю.

У 1903 р. місто отримало дозвіл на облігаційну позику, 215 тис.крб. якої призначалися для будівництва трамваю. 30 грудня 1904 р. проект було узгоджено в техніко-будівельному комітеті МВС і в 1905 році почалось будівництво. 30 травня 1906 р. трамвай відкрито. Його маршрути: від Озерного базару по вул. Гімнастичній до пр. Пушкіна і до Брянського заводу; і від Пушкінського проспекту по Базарній вул. до Первозванівської через Млинки і по вул. Казанській до вигону. Коштував проїзд 2, 3 і 5 копійок, залежно від відстані проїзду. Безкоштовний проїзд управа дозволила лише чинам поліцейського нагляду і поштово-телеграфним рознощикам. Уже за перші два місяці управа отримала готівкою від продажу квитків 16463 крб., в той же час витрати склали 6039 крб., чистий прибуток - 10424 крб. [53, с. 162].

У 1909 році на маршруті нараховувалося 30 моторних і 6 причіпних вагонів. Від бельгійського міський трамвай відрізнявся кольором – він був червоний, в той час як бельгійський – зелений. За рік трамвай перевозив майже 9 млн. пасажирів. Особливо багато продавали учнівських квитків. Місцева хроніка з цієї нагоди писала: «На днях администрацией городского трамвая конфисковано несколько ученических билетов на право удешевленного проезда в трамваях городского общества. Так, например, у одного приказчика отобран билет, выданный на имя 10-летнего ученика; у девицы 20 лет оказался билет ученицы 1 класса и т.д.» [97, 1912 р.].

Депо трамваю міста розташувалося на Брянській площі. Його директором був Едвіг Рейнгольдович Гайдер.

28 квітня 1910 р. фінансово-технічна комісія визнала за необхідне прокласти нову лінію трамваю: від будинку міської управи до вул.Базарної і через Жандармську балку по Меткій вулиці до казарм Феодосійського полку і Севастопольського

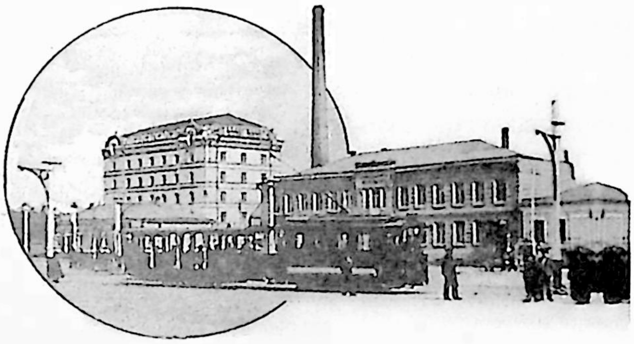

Бельгійський електричний трамвай на Катерининському проспекті. Фото поч. XX ст.

кладовища. Лінія ця з'єднувала центр міста з базарами, навчальними закладами, заводами, тобто дві околиці міста – східну і західну. Проект було прийнято. Через Жандармську балку побудували арку.

1910 року відкрито частину нового маршруту – Управа – вул.Поліцейська – Первозванівська – Базарна, а 4 вересня 1912 р. – від Управи до Базарної вул. (по Управській), через Жандармську балку по вулиці Меткій (Столипінська) до казарм. Коштувало будівництво 96,9 тис.крб. Жвавий рух по новій лінії свідчив про правильність вибору маршруту [56, 1910 р., №120; 97, 1912р.].

У 1913 р. на міських трамваях працювали 48 вагонів, які перевезли 25 млн.пасажирів.

Автомобілі мали одиниці мешканців міста – інженери А.Ф.Доллежаль, Г.Е.Камб'є, М.І.Каттавоз, С.І.Кузьмицький, дворяни Євецькі. Усі вони були членами автомобільного клубу, разом брали участь в автомобільних подорожах до Південного узбережжя Криму.

Між Катеринославом і Новомосковськом організовано автомобільне сполучення двічі на день. В місті працювали 530 візників (1913 р.).

Маріус Іполитович Каттавоз, директор електричної станції міста у 1901-1917 рр. Фото поч. XX ст.

Щоденно по залізниці до міста прибувало і відбувало 12 пасажирських поїздів прямого сполучення, 20 місцевих і дачних. Тричі на день від пристані відходили пароплави до Кременчука і Києва. У 1910 р. відкрився безпересадочний залізничний рух Катеринослав – Москва (досі потяг йшов тільки до Харкова). Час у подорожі – 36 годин.

Ще у 1895 році розробляється проект улаштування тимчасової електричної станції для освітлення частини Катерининського проспекту і деяких приватних будинків міста за допомогою однієї динамомашини системи «Компаунд», яка надавала освітлення 137 лампам. Дозвіл на реалізацію проекту отримано у техніко-будівельному комітеті МВС [87; 93]. Від будинку губернатора до управи встановили на проспекті 33 дерев'яні стовпи із електричними ліхтарями. У вересні того ж року електричне освітлення провели до вокзалу і по деяких центральних вулицях, де було особливо багато магазинів. Це по правий бік проспекту. А на лівому електрику влаштовували приватні підприємства.

Вперше питання про влаштування в місті повсюдного електричного освітлення було обговорено в міській думі у квітні 1896 року. Із пропозиціями про влаштування електричних станцій до міської управи звернулися сім найбільших акціонерних товариств і приватних фірм Москви, Санкт-Петербурга, Варшави. Поки дума робила вибір, мешканцям міста демонстрували переваги електрики. 14 травня 1896 р., у день коронації Миколи II, в місті влаштували ілюмінацію. У самому центрі міста на будинку губернатора електричні лампи двох кольорів зображували вензель Миколи II та імператриці Олександри Федорівни. Виблискуючи і освітлюючи частину проспекту, ілюмінація зачаровувала. Електрика сподобалася городянам.

7 липня 1900 року місто уклало концесійний договір з Центральним електричним товариством, що у Москві (ЦЕТ), терміном на 30 років. 13 жовтня 1900 р. ЦЕТ надало управі технічний план електричної станції і споруд для розподілу енергії по місту. Міська дума затвердила його 27 жовтня, губернатор – 3 листопада [102].

Побудовано станцію на розі вулиць Петербурзької і Фабричної (тепер вул. Ленінградська, 40). Директором станції з 1900 по 1917 рік був французький громадянин Маріус Іполитович Каттавоз. 7 березня 1902 року будівництво станції було закінчено і встановлено 200 дугових ліхтарів. У 1903 р. число ліхтарів доведено до 450. На цей рік електричне освітлення міста було повсюди, за винятком Мандриківки, Троїцької слободи і Нових Кайдак, де вулиці освітлювали 100 гасових ліхтарів.

Кількість електричних ліхтарів зростала поступово. Так, у 1910 році їх було 479, у 1911 р. – 492, у 1914 р. – 532. На цей час усе освітлення міста замінили на електричне. Місцеві газети писали: «В смысле освещения наш город чрезвычайно оригинален; это, кажется, единственный в мире город, где наблюдается полное равенство в осветительном отношении: одинаково (электричеством) освещены как центр, так и окраины».

Потужність ЦЕС зростала також швидко. До 1910 р. вона поглинула всі 5 приватних станцій і стала єдиним енергетичним підприємством міста. На ній працювали 89 робітників, продуктивність – 450 тис. крб. У 1914 р. кількість робітників зросла до 187, а продуктивність до 1690 тис.крб. [62]. Станція - монополіст постачала енергію для освітлення і технічних потреб, давала енергію для двох міських трамваїв, невеликим заводам і фабрикам, майстерням, електричним синематографам, приватним будинкам, школам, лікарням.

І якщо місту енергія відпускалася по $4^{3}/_{4}$ коп. за годину горіння, то для приватних підприємств 25,5 коп. Увімкнути світло і вимкнути його було обов'язком околоточних наглядачів, які не завжди ретельно виконували свої обов'язки. Іноді і сама управа приймала рішення щодо вимкнення ліхтарів. І тоді, як писала місцева газета, «обязанности освещения города выполняла луна». Все через зростаючі витрати міста на освітлення. І це було приводом для постійної критики.

«Астрономия, – писав місцевий журналіст в «Екатеринославском словаре» – наука, покровительствуемая городской управой: с наступлением ночи тушатся фонари для свободного обозрения звезд. По звездам обыватели узнают и свою судьбу – в какую канаву они свалятся или на какой столб наткнутся». І ще, як вважала міська управа, вночі мешканці повинні сидіти вдома – цього потребують добрі нрави. Але катеринославці – народ досить упертий і гонористий – правили своє: гуляли вночі [112, 1912р.].

Тисячами різнокольорових вогнів – білих, зелених, червоних і синіх - виблискував Катерининський проспект 21 лютого 1913 року – в день 300-річчя Дому Романових. Ілюміновано увечері і вночі було все місто. Клубна вулиця буквально горіла вогнями: перед громадськими зборами і Англійським клубом зібралися сотні допитливих, які захоплювались грандіозною ілюмінацією. Особливо красивими виглядали міська дума й будинок губернатора. Брянський і трубний заводи здавалися вогняними вежами, що висіли в повітрі. При в'їзді на Брянську колонію влаштували арку, що світилася. Тут зібрався багатолюдний натовп [97, 1912р.].

У травні 1895 року були затверджені «Условия пользования Екатеринославской городской телефонной сетью», влаштованою й експлуатованою урядом, потреба в якій вже давно була нагальною [43, №105].

Побудований у 1869 році водопровід на початок XX ст. вичерпав свої можливості – зростання міста потребувало швидкого його розширення. Невдале розташування насосної станції – нижче міста по течії Дніпра, надто незначний діаметр магістральних труб, примітивне налагодження фільтрів і т. ін. досить шкідливо позначалися на водопостачанні. Скарги на каламутність, кольоровість і сторонні запахи води як з боку мешканців, так і з боку губернської адміністрації не припинялися. Управа штрафувала орендатора, орендатор скаржився губернатору на утиски з боку управи, так тривало багато років.

У 1895 році дума, розуміючи, що справу треба виправляти радикально, постановила: доручити управі розробити технічне завдання на облаштування нового водопроводу, який задовольнив би зростаючі потреби міста у воді. Справа не вирішувалась через відсутність коштів [56, 1909р., №13, 833-835]. Завдання для проекту водопроводу було розроблено Катеринославським відділенням технічного товариства і тільки 1 лютого 1902 р. надано до міської управи. Головним пунктом у завданні було місце розташування водопідйомних споруд – на березі Дніпра за селищем Нові Кайдаки, тобто вище заводів і самого міста. За кошторисом усі споруди водопроводу повинні коштувати 2650 тис.крб. [62, 1914р.; 40].

Проект і кошторис водопроводу затверджені техніко-будівельним комітетом МВС 2 листопада 1904 р. На підряд по будівництву водопроводу було оголошено конкурс у 1905 р., на який надійшли замовлення від 12 фірм. Перевагу віддано акціонерному товариству Брянського заводу. 20 квітня 1906 р. укладено договір між міською управою та інженером-технологом товариства Д.Г.Щегольковим на спорудження водопроводу. Будівництво почалось.

Будували водопровід із застосуванням новітніх на той час технологій з очищення води, використанням досягнень світової практики. Для нормальної роботи парових машин побудували котельню з трубою висотою 52 метри. До міста проклали два водоводи діаметром 450 мм з чавунних труб у районі вулиць Петербурзької, Козачої і Катерининського проспекту.

12 серпня 1908 р. водогін прийнято від заводу, а 1 жовтня 1908 р. його урочисто відкрито. Будівництво нового водогону обійшлося місту в 1689,5 тис.крб. Дума на засіданні 14 квітня 1909 р. висловила подяку членам комісії за працю [56, 1909р., №8]. На посаду завідуючого водопроводом запрошено інженера В.П.Леві.

У 1910 р. на ньому побудовано американський фільтр. Воду спочатку очищали фільтри американської системи, а потім вода надходила в англійські фільтри, із щебенем і піском, звідки йшла до резервуара чистою і прозорою. На добу водопровід надавав 1,5 млн. відер води. 100 відер коштували 15–20 коп. У 1912 р. водопровід надав 167 млн. 500 тис. відер води, а кількість його абонентів – 2737. У 1913 р. постачання води збільшилося до 183 млн., а кількість абонентів – 3315, у 1915 р. – 3519 [97, 1914р.].

Подивитись на новий водопровід приїздили до нашого міста звідусіль, і після ознайомлення з його роботою відгукувалися про нього, як про зразковий. В.П.Леві було нагороджено орденом Станіслава III ст. у 1914 р.

Із введенням нового водопроводу довжина його зросла до 102 км (з 9 км у 1869 р.).

Одне відро водопровідної води коштувало чверть копійки, а вивезення того ж відра забрудненої води при відсутності каналізації коштувало в середньому 4 коп. Підраховано, що в містах, де немає каналізації, на 1 мешканця припадало на добу 3 відра води, а там, де вона була, води витрачали до 7 відер. Із 1082 міст імперії тільки 38 міст мали каналізацію (1909 р.). Проект каналізації в Катеринославі розроблено інженером П.Ф.Горбачовим, 23 квітня 1909 р. його обговорювали в місцевому технічному товаристві.

17 березня 1914 р. об 11 годині на Успенській площі в присутності губернатора В.А.Колобова, міського голови, членів управи, головного інженера по будівництву каналізації, голови губернської земської управи К.Д.Гесберга, поліцеймейстера відбулось закладення каналізації – будівництво почалось [112, 1914р.].

У 1895 р. на запрошення думи до міста приїхав інженер Воєводський, завідуючий міськими бойнями в Петербурзі, відомий своїми винаходами з цієї частини. Разом із Грековим і членами управи він оглянув місце біля Аптекарської балки і зобов'язався укласти проект і кошторис на будівництво боєнь.

Рослинність Катеринослава досить різноманітна. Серед простих дерев частіше зустрічались біла акація і дуб, а з кущів перше місце займав аґрус. У місті було багато маєтків з невеликими фруктовими садочками. Тут росли вишні, сливи, абрикоси, груші, яблука, шовковиця. Знавець рослинності міста І.Акінфієв вважав, що першим весняним днем Катеринослава був той, коли зацвітали на відкритих полях по сонячних схилах проліски. Звичайно цей день наступав у двадцятих числах березня. А потім зацвітали вільха, брат-і-сестра, осокори, кульбаби, абрикоси, вишні, черешні, груші, яблуні, а наприкінці травня головне дерево міста – біла акація [3].

Так, звичайна біла акація була головним декоративним деревом не тільки міста, але й усіх його приватних садів. Насадження її були у палісадниках, навколо будинків, біля парканів і часто переважали на всьому просторі садів. Легкість посадки і невимогливість догляду, красиві квіти, більш тривале збереження листя восени, а головне – швидкість зростання і тінь, давали цьому дереву безперечну перевагу над усіма іншими деревами. Білою акацією було засаджено і головний проспект міста, що надавало Катеринославу особливого, відмінного від інших міст вигляду і, таким чином, вона стала візитною карткою, символом міста, його головним деревом.

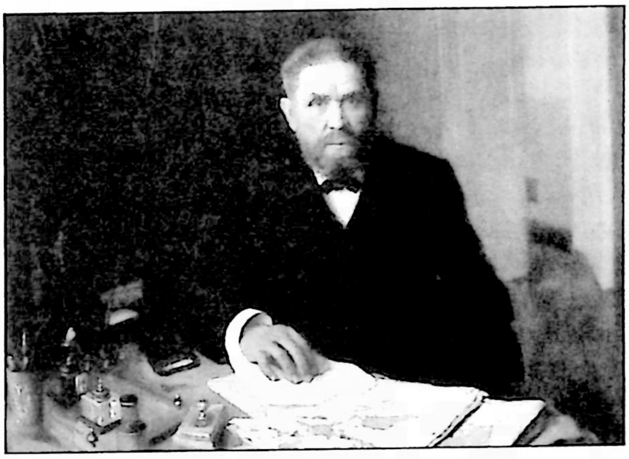

Іван Якович Акінфієв, педагог, учений-природознавець, громадський діяч, дослідник рослинності і погоди міста. Портрет. Художник Т.О.Могалевський. 1909 р.

У 1871-72 рр. мешканець міста і гласний думи лікар Ольшевський за особистий рахунок насадив бульвари протягом трьох кварталів вулиці Волоської. Місто підтримало цей почин і продовжило насадження до повороту теперішньої вулиці Дзержинського – 200 великих акацій створили тут красивий бульвар, відомий під назвою Нового або Ольшевського бульвару.

Значними насадженнями міста були Потьомкінський і Міський сади, а також приватні сади вздовж вулиць Новодворянської, Волоської, Потьомкінської, Семінарської, на Мандриківці і т.ін.

У 1889 році групою місцевих садівників і аматорів садівництва та квітникарства за ініціативою І.Я.Акінфієва, В.С.Кисличного, М.П.Вукашева засновано Катеринославський відділ Імператорського російського товариства садівництва. Мета товариства – слугувати розвиткові вітчизняного садівництва і городництва, поширювати корисні знання з цієї галузі і розвивати смак до витонченого устрою садів.

20 квітня 1914 р. відбулось урочисте ювілейне – 25-річчя – засідання товариства. Думську залу, де воно відбувалося, розкішно декорували тропічними рослинами, які надали товариству місцеві садівники В.П.Лабінський, В.В.Шене, К.В.Драбіковський.

Щорічно місто проводило свята деревонасадження, головними учасниками яких були учні міських шкіл [97, 1914р.].

У 1885 році при Першому реальному училищі влаштували метеорологічну станцію за рахунок губернського земства. Погода Катеринослава характеризувалась як помірна: взимку не бувало дуже сильних морозів, а літо не дуже спекотне. До особливостей погоди можна віднести досить швидкі і різкі переходи від тепла до холоду, а ще – пронизливі сильні вітри. Жителі міста забезпечували себе теплим одягом, кажучи: «Трудно понять как и одеваться, идти жарко, а между тем всего так и пронизывает».

Влітку, завдяки вітру, всюди літала страшенна пилюка, від якої, як казали, «зги не видно». В.Машуков підтвердив своїми спогадами цю найбільш характерну особливість нашого клімату так: «Мне самому случалось подъезжать к Екатеринославу в ветреную, пыльную погоду и из окна вагона с противоположного левого берега Днепра совсем не было видно города: пыль несло, буквально, выше колоколен приходских церквей» [60].

Взимку, завдяки вітру, сніг ніколи не лягав рівним шаром, вітер одразу збирав його на якомусь боці вулиці: в одному місці зовсім гола земля, а в інших кутках - великі кучугури снігу. Іноді сильні вітри зміняли бурі. Так, у 1893 р. у січні буря почалась при температурі 10 градусів морозу і тривала цілу добу, причому температура знизилась до 17 градусів.

У середньому зима тривала 127 днів, або 4,5 місяці. Деякі роки зима тривала всього 87 днів, але бувало й удвічі довше. Так, зима 1890-91 рр. тривала 158 днів. Перші морози заходили 8-10 жовтня, а останні трималися до 10 квітня. Якось у 90-ті роки на свято Андрія Первозванного, 29 листопада, була сильна снігова завірюха: ті, хто йшов у гості, брали з собою слуг і змушували їх розчищати сніг лопатою на доріжках, та все знову заметало снігом. 10 жовтня 1888 р. увечері випав лапатий сніг ще на зелене листя білої акації на проспекті, від чого багато гілок обломилося.

Дніпро покривався льодом восени як завжди двічі: після першого раннього замерзання наставали теплі дні, в які річка очищалась від льоду, а потім удруге замерзала вже до весняної відлиги. Від 98 до 120 днів Дніпро бував під льодом. Навесні розливи Дніпра були сильні.

Найвища температура влітку спостерігалась у серпні: +41,2° (1894 р.). А взагалі середня літня температура +20°. На початку літа випадало найбільше опадів – дощів, які переходили в зливи.

У листопаді майже всі 30 днів – хмарні, і тоді ж найбільше днів з туманами, так що в цьому відношенні, як відзначав Акінфієв, Катеринослав аніскільки не відрізнявся від С.-Петербурга.

Дощових, снігових і днів з градом бувало до 123 на рік. Град найчастіше падав у липні, грози переважали в липні, серпні, травні і червні. У 1887 і 1894 рр. грози спостерігались у січні місяці. Дощі йшли в травні, червні і грудні.

7. Народжуваність і смертність населення. Медична допомога

На 90-ті роки XIX с. припало найбільше зростання населення міста, що відбувалось за рахунок міграції. З початку XX ст. збільшувалось населення не тільки за рахунок переселенців, але й за рахунок природного приросту – приблизно в однакових розмірах. У 1895 році народилось у місті 4510, у 1900 р. – 6376, у 1908 р. – 6488 чоловік.

У 1895 р., коли загальна народжуваність в імперії складала 47,2 на 1000 чоловік, у Катеринославі вона дорівнювала 45,1 [45, №10].

У 1909 році за кількістю народжених серед інших великих міст Катеринослав посідав перше місце – 48,5 на 1000 чол. населення, за ним йшли Миколаїв – 39,3, Петербург – 28,5, Рим – 23,5, Брюссель – 16,9. Середній щорічний приріст складав у 1895 –1909 рр. 2273 чол. [113].

Смертність у Катеринославі завжди була високою і мала тенденцію до зростання. На тисячу населення у 1895 р. вона складала 27,9, 1904 – 31, 1909 – 39. В той же час у Одесі – 20,2, Києві – 20,6, Петербурзі – 28,6, Москві – 28,8 і тільки в Царицині і Астрахані вона була вищою – 37,8 і 43 (на 1909 рік). В абсолютних цифрах це виглядало так: у 1895 р. померли 2792 чол., у 1909 – 3401 [113].

Висока смертність спостерігалась серед дітей до 1 року життя. У 1895 р. померло дітей 1133 (40,6%), у 1909 – 1510 (44%). За відомостями Центрального Статистичного комітету смертність дітей до одного року в імперії становила на кінець XIX ст. від 12,5% у Віленській губернії до 43,8% у Пермській. Таким чином, у Катеринославі відсоток смертності дітей до року був майже максимальним по імперії. Санітарний лікар Л.Ребінін пояснював такий стан кількома причинами: скупченістю населення у слобідках, поганими санітарно-гігієнічними умовами життя та харчуванням дітей, високим відсотком незаконнонароджених (до 10%) і невчасним звертанням до лікарів [45, №110].

На другому місці за смертністю – люди від 20 до 30 років. Це померлі від туберкульозу. За 1895-1909 рр. від нього померли 4182 людини, що складало 32,2% загальної смертності. За цей час від скарлатини померли 1600 дітей (12,6%). За скарлатиною йшли черевний тиф, дизентерія, круп, кір, коклюш, віспа, запалення легенів. Найбільше смертей від інфекційних захворювань прийшлося на 1901, 1905, 1907, 1908, 1909 рр. Це свідчить про пошесті, з яких найжорстокішою була скарлатина у 1901 р. і тиф у 1905 р., а в три наступні роки – азіатська холера. У 1907 р. від холери померли 106, у 1908 – 164, у 1909 – 75. У 1910 р. захворіли 518, з яких померли 268 [113; 56, 1909р., №3, 23].

У 1910 р. пошесть холери з особливою силою вразила Катеринославську губернію. У південних губерніях від неї померли більше 50 тисяч людей. Промислове життя губернії неначе завмерло: тут захворіли на холеру 22154 мешканці, з яких померли 10802 [62, 1910р.].

У березні-квітні 1911 р. в Катеринославі відбувся Південно-Російський з’їзд по боротьбі з холерою. Участь у роботі з’їзду взяли міський санітарний лікар Л.Ребінін, М.Аверкієв, зав.міською хімічною лабораторією, А.Л.Смідович, зав. санітарним відділом губернської земської управи. Основними заходами боротьби з холерою з’їзд визнав покращання економічних і санітарних умов міст і селищ, загальна освіта населення і зменшення пияцтва [106].

Однією з причин смертності були нещасні випадки – від них у 1895 році загинули 96 чоловік (травми, отруєння, опіки і т.ін.). З них самогубством покінчили 27 людей – 1 зарізався, 3 застрелились, 17 отруїлися (серед таких чимало повій), 6 повісилися. Відсоток самогубств у місті складав 28,1%, в той же час у різних містах він складав від 10 до 30%. В Росії на мільйон жителів припадало 30 самогубств, у нас майже та ж кількість на 100 тисяч населення [45, №110].

Ховали померлих на міських кладовищах. 30 березня 1900 р. міська дума прийняла рішення про відведення 20 десятин землі під християнське кладовище і 7 десятин – під єврейське в місцевості, що межувала з міським лісом і Нікопольським шляхом [50, 85-86]. У 1910-ті роки єврейська частина кладовища була розбита на квартали, обнесена суцільним парканом, на ньому було чимало красивих стильних пам’ятників. У східному куті розташовувалася досить велика братська могила загиблих під час Жовтневих подій 1905 року. Поряд із єврейською ділянкою на прохання уповноваженого магометанського віросповідання було відведено місце під магометанське кладовище [50; 60].

За санітарним станом міста вела нагляд санітарна комісія. Її діяльність спрямовувалась санітарним відділом при міській управі. Тут працювали на початку XX ст. 3 санітарні лікарі, поліцейський чиновник, ветеринарні лікарі, санітарні наглядачі. У різні часи з кінця XIX ст. і на початку XX санітарними лікарями були Д.Г.Краснопольський, Л.А.Ребінін, В.М. Лукомський.

У 1896 році створено міську хімічну лабораторію, в якій працювали хіміки Д.П.Козирев, М.Д.Аверкієв, Обстеження продуктів харчування, води проводили щорічно і в значній кількості. Звіти про діяльність друкували у місцевій періодиці. Місцевий журналіст, аналізуючи один із звітів, писав: «Отчет убедительно доказывает, что желудок наш устроен чрезвычайно прочно и обладает огромной выносливостью, с которой не может сравниться самая лучшая луженная кастрюля. Одна треть поглощаемых горожанами продуктов оказывается негодной к употреблению». Хліб, ковбаса, молоко, масло, маргарин, цукерки, тістечка, вино, риба і, нарешті, вода – у значній кількості були вилучені у торговців як непридатні до вживання. Чимало таких продуктів стали причиною смерті людей [97, 1911р.].

У 1912 році санітарний відділ складався з 3 лікарів, 9 фельдшерів, 1 хіміка, 37 службовців. Усе місто було поділене на 3 санітарні дільниці. У першій санітарній дільниці 1387 дворів, у другій – 3036, у третій – 2335. Працювали санітарні лікарі – Л.Ребінін, Л.Сошкін, С.Іванов. Лікар разом із фельдшером і службовцями, іноді в супроводі поліцейського, обходили дільниці, оглядали двори, ринки, промислові і торгові заклади, брали проби води, продуктів і відправляли до лабораторії. У 1910 р. здійснено 25 тисяч оглядів, 1912 – 28138. Кожного року виявляли більше 1,5 тис. вад. Складали протоколи, карали штрафами, знищували непридатні продукти [56].

Покращанню санітарного стану в місті допомагало медичне товариство. Почесними членами його були наприкінці XIX ст. М.В.Скліфасовський, Д.І.Менделєєв, дійсними – 75 членів, серед яких відомі місцеві лікарі, діячі міської думи – М.І.Березницький, Р.Ю.Вебер, М.М.Вуїч, М.А.Заусайлов, І.В.Лешко-Попель, З.С. Ловягін, Л.К.Реймер, Л.А.Ребінін, В.Т.Скрильников, О.І.Яворський та ін. Головами товариства у кінці XIX – поч.XX ст. були В.В.Ліпський і І.А.Бутаков.

Чимало засідань товариства присвячувалися питанням щодо заходів з оздоровлення міста, статистики народжуваності і смертності, епідемічних захворювань (холера, сифіліс, тиф черевний, туберкульоз і т.ін.).

Відзначаючи своє 25-річчя у 1899 р., товариство констатувало, що наукові розробки його членів високо підняли престиж товариства, і воно входило до числа передових медичних товариств, яким пишалась Вітчизна [32].

Працювала й лікарня товариства. У 1895 р. відбулась її реорганізація – з амбулаторної вона перетворилась на стаціонарну з приймальнею і ліжками (Статут лікарні затверджено міністром внутрішніх справ). Старшим лікарем був З.С.Ловягін.

У 1895 році найбільше занепокоєння членів товариства викликало зростання венеричних захворювань. З 1889 по 1893 рр. у місті ними захворіли 6672 чол., з них на сифіліс 2615, причому щорічно кількість їх збільшувалася, що було наслідком, перш за все, проституції як явної, так і таємної. У місті існували 10 будинків розпусти, де утримувались від 50 до 150 повій [55]. За підрахунками місцевих «Ведомостей», Катеринослав у 1897 р. займав третє місце в Європі за ступенем захворювання у ньому на сифіліс: «Лондон, Париж и Екатеринослав. Город хоть чем-нибудь да взял; по сифилитической части обогнал всех и в одну линию с первыми столицами мира стал», – писав столичний журналіст [18, 29]. Хворих лікували у губернській земській лікарні безкоштовно, а тих, які приходили з публічних будинків, – за плату в 20 крб. У 1898 р. під час майже пошесті на сифіліс місто відкрило тимчасову лікарню для хворих [80].

У лікарнях міста у 1891 р. працювали 50 лікарів, 30 повитух, 34 фельдшери. Через 20 років, у 1913 р. – 141 лікар, 6 ветеринарних лікарів, 71 дантист, 27 фельдшерів, 11 зубних техніків, 147 акушерок.

24 січня 1899 р. відбулось освячення і відкриття нового будинку Олександрівської лікарні на 40 ліжок, спорудженої містом за участю повітового земства.

У 1909 р. в Олександрівській лікарні працювали 16 чоловік – старший лікар, 3 ординатори, 1 амбулаторний лікар, 1 лікар венерологічного відділення, 4 фельдшери-акушери і 6 фельдшерів. Лікарня мала 6 амбулаторних лікарень (поліклінічних відділень) у різних частинах міста. Лікарями тут були Я.Я.Езау і Мордовський, З.С.Ловягін. Після смерті Ловягіна лікарня на Олександро-Невській площі була названа його ім'ям, а родина у 1913 р. передала лікарні медичні книги і хірургічні інструменти [56, 1913р., №24].

Міська лікарня на Нових Планах носила ім'я лікаря І.В.Лешко-Попеля. Іван Васильович 17 років працював у місті і здобув звання «народний лікар».

У 1898 році побудовано нову єврейську лікарню в Олександро-Невській частині міста. Комплекс лікарні складався з терапевтичного, хірургічного, жіночого відділення, а також аптеки і кухні. Старшим лікарем був О.О.Співаковський.

У 1898 р. на розі вулиць Гімнастичної і Козачої відкрили перший міський пологовий будинок (притулок). Правила прийому сповіщали: породіллі приймаються безкоштовно, різного звання як заміжні, так і незаміжні. Жінка, яка прийшла до таємних пологів, не повинна називати свого імені і звання, але в присутності чергової повитухи повинна запечатати у конверт свій «вид» або записку з ім'ям, званням і місцем проживання. Під час виписки жінка обов'язково забирала свого новонародженого. Кожен день у місті народжувалось від 15 до 25 немовлят (1909 р.).

Року 1904 було створено приватне товариство «Швидкої медичної допомоги». Міське управління давало товариству субсидію і коней. Слово «швидка» було відносним поняттям. Це була карета з червоним хрестом на дверцятах, її тягла одна шкапа. Штат – лікар, помічник лікаря, санітар, конюх. На виставці 1910 р. у Катеринославі серед нагород по міському самоврядуванню була срібна медаль «За доцільну будову карет». У 1912 р. на проспекті відкрили спеціальне приміщення станції швидкої допомоги. Щомісяця карета виїжджала до 90 разів. Головою правління товариства був Н.М.Оранський, інспектором станції Л.М.Сошкін. Чергували лікарі вдень і вночі [56, 1909р., №5]. У 1913 р. товариство придбало ще одну карету спеціального зразка на пневматичних шинах, а в 1914 р. збирало гроші для придбання автомобіля.

Головами місцевого управління Товариства Червоного Хреста були предводителі губернського дворянства А.П.Струков, М.П.Урусов. Стаціонарну лікарню товариство побудувало на вул. Первозванівський. Чотири великі будинки – лікарня на 50 ліжок для дітей і на 30 ліжок для дорослих, амбулаторія для прийому хворих, аптека освячені 30 грудня 1910 р. У перший рік лікарня Червоного Хреста прийняла 15 тис. жителів міста. Піклувальницею общини була дружина М.П.Урусова – Віра Георгіївна. Утримувалась лікарня на благодійні пожертвування [97, січень 1911р.].

Крім громадських і казенних лікувальних закладів, у місті існувало чимало приватних лікарень. Такими були кабінет для надання лікарняної допомоги у нічний час, хірургічна лікарня, лікарня для психічно хворих лікаря Альтшулера, жіночі лікарні.

У місті працювали 11 зубних лікарень, 18 приватних аптек і 47 аптекарських магазинів [10].

За клопотанням поліції у 1888 р. прийнято рішення про організацію в місті особливої покійницької для дослідження померлих у випадках, передбачених законом. Міська дума постановила внести у кошторис 1889 р. 1 тис.крб. на влаштування моргу.

8. Громадська і приватна благодійність

За Міським Положенням «попечение о призрении бедных и о прекращении нищенства» входило до обов'язків міського врядування. Незаперечним є факт, що там, де створюється багатство та ще й так швидко, там неймовірно зростає бідність. І дійсно, на бідняків Катеринослав був дуже багатий, і можна чітко стверджувати, що на одного багатія тут припадало кількасот бідарів. І громадські організації, і місто, і приватні особи вели відчайдушну боротьбу з бідністю, яка звила тут міцне гніздо, але результати, як, між іншим, і скрізь, були мізерні.

Охороною здоров'я, допомогою немічним і слабким опікувались благодійні установи. Існували вони виключно за рахунок внесків багатих мешканців міста. Система накопичення громадських грошових коштів, у тому числі пожертв на потреби міста, в першу чергу благодійних, тривала не одне десятиріччя. Благодійність завжди мала імена і пам'ять.

Яскраві імена благодійників – П.Белявського, А.Колесникова, І. Алексєєнка, М.Карпаса, І.Тіссена, Д.Пчолкіна, Г.Алексеєва, Н.Алексеєнко, І.Остроухової та багатьох інших - називають архівні документи міської думи. Для увічнення благодійників у думській залі висіла мармурова дошка, на яку заносили їхні імена.

Чимало катеринославців заповідали місту значні кошти на будівництво дитячих лікарень, притулків, навчальних приміщень, на благодійницькі витрати. «Іменні капітали» складали значні суми в міському бюджеті – понад 1 млн. крб. (1910-ті роки). Найбільшим іменним капіталом був капітал Н.І.Алексєєнко, вдови купця І.М.Алексєєнка – 652,5 тис.крб., на які побудовано і утримувалась дитяча лікарня імені І.Алексєєнка (1912 р.).

У списку осіб, які пожертвували на користь міста свої капітали, – 44 особи (1914 р.). Вони сягали від 50 крб. (капітал імені Г.Реви) до 145 тис. (капітал імені І.Остроухової).

«Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Желая оставить по себе добрую память в населении того города, в котором по милости Божьей протекала моя долгая жизнь, я признала за благо весь свой капитал... пожертвовать на дела благотворения: причем, избирая наилучший способ употребления капитала, я признала полезным оказать медицинскую помощь страждущим и больным детям, устроив для них специальную детскую больницу», – записала у своєму заповіті вдова катеринославського купця Ірина Іванівна Остроухова у 1902 р. Більше 140 тис.крб., великі на ті часи гроші, зберігалися на рахунку міського громадського банку як «Іменний капітал І.І.Остроухової». За них було відкрито дитячу лікарню імені І.Остроухової [102].

У Катеринославі було чимало благодійних товариств, котрі по-своєму приходили на допомогу знедоленим, хворим, немічним [13].

У березні 1895 р. затверджено Статут Катеринославського товариства опікування про дітей, тоді ж відбулися перші вибори членів – засновників товариства з 49 осіб. Голова – К.А.Штернберг, члени – Поюровський, Риндовська, Акінфієв, Гололобов, Алдирев, Мессарош [43, №50].

Благодійне товариство завжди зустрічало співчуття з боку губернаторів та їхніх дружин. До складу товариства входили найбільш відомі представники місцевого дворянства і купецтва. Попервах товариство допомагало бідним грошима, безкоштовною лікарською допомогою, займалося працевлаштуванням.

1891 р. відкрито нічліжний притулок на 150 місць у приватному будинку; у листопаді 1894 р. для притулку побудували спеціальне приміщення. У 1899 р. урочисто відкрили будинок працелюбності на 25 чоловік [32, 1167].

Метою будинку працелюбства було надання безробітним притулку і незначного заробітку. Про будинок опікувались преосвященні особи. Почесними членами його були губернатор, архієрей, міський голова і предводитель дворянства. Нову установу громада зустріла співчутливо. З 1899 по 1909 рік будинок працелюбності дав заняття 725 чол. Досвід і практика довели необхідність побудови окремого помешкання, спеціально призначеного і обладнаного для звичайних робіт працелюбів. До цього будинок розміщувався на добудованому другому поверсі дешевої їдальні по вул. Залізній. При обговоренні питання про зведення окремого будинку у виступах гласних думи висловлювалась підтримка і гроші виділили навіть із запасного капіталу (12 тис.крб.). П'ять тис. крб. зібрали пожертвуваннями і 4 тис. заповів для цього А.Колесників. Будинок освятили 28 листопада 1910 р. на розі вул.Керосинної і Церковного провулку. Освячення здійснив преосвященний Симеон, енергією якого і тримався цей заклад [1912, 1910р.].

Традиційними були благодійні вечори. Ініціатива належала дамам вищого місцевого товариства, як правило, під керівництвом дружини губернатора. На користь бідних організовувалися вистави і маскаради, музично-вокальні концерти, лотереї із розіграшами різних речей і дамських рукоділь.

На благодійництво спрямовували свою діяльність місцеве відділення Російського товариства Червоного Хреста з общиною сестер милосердя, євангельсько-лютеранське і римсько-католицьке товариства допомоги бідним, товариства допомоги бідним євреям, богадільні для стариків обох статей, пологовий притулок для жінок міста, безплатна медична допомога при лікарнях, пологових палатах, при лікарні для амбулаторних хворих медичного товариства – ось далеко не повний список установ благодійництва.

Усі ці товариства створювались за безпосередньої участі катеринославських єпископів, губернаторів, дворянства, купецтва. Вони очолювали правління цих товариств, підтримували їх морально і матеріально, залучали до їх діяльності своїх дружин. Результати діяльності товариств напряму залежали від їх матеріальної підтримки як членськими внесками, так і спеціальними, часом досить суттєвими особистими вкладами. До числа таких слід віднести губернаторів Івана Миколайовича Дурново, Дмитра Миколайовича Батюшкова, князя Миколу Петровича Урусова та їхніх дружин.

Участь у справах благодійності винагороджувалася не тільки усвідомленням користі, що приносилася, але й більш реальними засобами і почесними званнями, медалями, орденами і т.ін.

У 1910-1917 рр. багато благодійних товариств очолював губернський предводитель князь М.П.Урусов, а почесною піклувальницею була його дружина Віра Георгіївна. За велику працю в галузі благодійності міста М.П.Урусову було надано звання Почесного громадянина міста. Почесними громадянами були також І.М.Дурново (1888 р.) і Д.М.Батюшков (1890 р.) [102].

9. Міське поліцейське управління. Пожежні частини міста

Коло діяльності поліції охоплювало чимало окремих галузей і сторін приватного та громадського життя, до числа яких належали охорона народного здоров'я, міське благовлаштування, санітарний стан. Але головним її обов'язком залишалось попередження і припинення злочинів.

У 1894р. Поліцейське управління очолював поліцеймейстер колезький радник О.Е.Сакс. Приставом 1-ї поліцейської частини був поручик О.А.Коноплььов, 2-ї – С.М.Андреєв, 3-ї – губернський секретар З.Г.Лук'янов. При кожній частині – помічник пристава. Помічник пристава 2-ї частини Трегубов одночасно завідував і 4-ю дільницею, що утримувалася за рахунок міста.

Від 1885 р. до 1897 р. населення міста збільшилося майже втричі – з 40 до 112 тис., заселивши пустельні околиці. Прийшле населення потребувало особливого нагляду поліції. Побільшало справ, які потребували втручання поліції. У 1890 р. до виконання надійшло 68153 різних паперів і листів, а в 1895 р. кількість їх збільшилася до 135410, що складало на кожного чиновника по 15 тис. паперів на рік, або по 41 – на день [96].

За таких умов, а також беручи до уваги значну площу і географічне розташування міста (витягнутість із заходу на схід), штат у 112 співробітників був недостатній. До того ж, крім охорони особистості і майна мешканців, до обов'язків поліції додалися нагляд за гласними і негласними піднаглядними, присутність на різних гулянках, сходках, процесіях, чергуваннях при судових установах, нагляд за розважальними будинками, стягнення зборів і недоплат, розшук осіб тощо.

1 грудня 1897 р. затверджено новий штат міського поліцейського управління. Замість трьох існуючих частин і четвертої ділянки створено п'ять частин. На чолі кожної – пристав і його помічник. На допомогу їм призначалися 15 околодочних наглядачів, 10 кінних стражників і 200 городових – усього 238 чол. За новими штатами поліції, витрати на її утримання збільшилися з 46 тис. до 68,5 тис.крб. щорічно, з яких місто сплачувало 46,6 тис., скарбниця – 21,8 тис.крб. [96].

Під час революційних подій на поліцію поклали обов'язки по припиненню вуличних безпорядків. Цей час прийшовся на діяльність поліцеймейстера І.Ф.Машевського. Ілля Феліксович, за відгуками міської думи, – людина, яка мала гідність, енергійна, розпорядлива, безстрашна.

Після революційних подій жовтня-грудня 1905 р. міська дума визнає за необхідне збільшення складу поліції.

У 1912 році міське поліцейське управління нараховувало 320 співробітників. Найбільше – 272 чол. було городових, 20 кінних стражників. На одного поліцейського в місті припадало 688 жителів (у той же час у Москві – 245 жителів, у Лондоні – 332, у Берліні – 415).

Поліцейські частини фактично організовували і контролювали життя певної території міста. За кожною частиною закріплювались околодочні наглядачі, кінні стражники і городові. У 1912 р. витрати на поліцію складали 145048 крб. (6,4% бюджету міста). Кожен поліцейський мав револьвер «наган» і 100 набоїв до нього, а також шашку.

У 1912 р. в Катеринославі було скоєно 1853 злочини, з них крадіжок – 1259 (великих – 380, дрібних – 789).

Історія зберегла імена катеринославських поліцеймейстерів к.XIX – поч.XX ст. – О.Е.Сакс, І.Ф.Машевський, П.І.Горев, М.Д.Фелічкін, П.У.Метленко.

З 12 травня 1912 р. на чолі поліцейського управління стояв підполковник Михайло Дмитрович Фелічкін. Корінний одесит, він дістав виховання в Рішельєвській гімназії і Одеському військовому училищі. Брав участь у російсько-японській війні 1904-1905 рр. За бездоганну службу нагороджений двома орденами св.Станіслава з мечами й бантом, трьома – св.Анни, св.Володимира [97, 1911р.].

Невгамовному Фелічкіну було діло до всього. Особливо любив він працювати вночі. Його раптові відвідини міських підприємств, пекарень, ресторанів, ігорних клубів, публічних будинків, місць постової служби стали звичним явищем. Після кожної такої перевірки – наказ по поліції з покаранням або заохоченням городових.

Підпорядковувалась поліція губернатору, тому охороні особи губернатора Фелічкін надавав особливого значення. Він заявив: «Буду проверять эту службу и днем и ночью, в военной форме и в штатском, и нерадивым пощады не будет». 19 травня був заарештований на 5 діб городовий, якого Фелічкін застав о 3 годині ночі сплячим сидячи на лавці біля Будинку губернського предводителя дворянства і який прокинувся лише після того, як поліцеймейстер зняв з нього кашкет [97, 1912р.].

У лютому 1913 р. губернатор оголосив Михайлові Дмитровичу подяку за організацію охорони порядку в дні святкування з нагоди 300-річчя Дому Романових. Сприяв цьому вжитий поліцією напередодні свята звичайний запобіжний захід – були затримані й ув’язнені в каталажку відомі поліції злодії (близько 50 осіб). Серед них злодії на прізвисько «Митька Кривов’яз» і «Ванька-Ванюша Шляховський». Першого в поліції знали як надзвичайно спритного і невловимого. Судячи з кількості шрамів, переважно ножових, він не раз побував у різних сутичках. При затриманні симулював божевілля [112, 1913р.].

За ініціативою губернатора В.В.Якуніна у січні 1912 року відкрили школу-резерв для городових та околодочних наглядачів. Мета школи – підготовка нижчих поліцейських чинів, кадри яких до того поповнювались випадковими людьми. За перші 5 місяців школа зробила два випуски. Екзамени приймав особисто губернатор із викладачами предметів: фехтування, законодавство, гігієна і медична допомога. Марширували, віддавали честь і стріляли випускники досить задовільно, але фехтували погано, бо мали лише 8 уроків [112].

Міське поліцейське управління містилось у будинку міської управи. Крім поліції, в місті діяли тюремний комітет і інспекція, розшукове відділення, губернське жандармське управління, які виконували властиві їм функції.

У судовому порядку місто розподілялось на сім ділянок, які мали назву «камера міського судді». На чолі кожної стояв міський суддя. Тут приймали прохання, видавали виконавчі листи, довідки і т.ін. [10, с. 179-180].

Якщо простежити історію міста щорічно за періодикою, то можна спостерігати з року в рік наступну картину: у червні місто заливають дощі, у липні воно бідує від пожеж, а в серпні обов’язково приходить епідемія холери. Найбільше лихо для життя мешканців приносила холера, але й повені і пожежі також несли значні матеріальні збитки, а подекуди й людські жертви. У 1891 р. у місті була 41 пожежа, з них на літо прийшлася 21. Сума збитків складала 358506 крб., згоріло 59 дворів. Причина – спекотне літо.

До 1893 р. у місті була одна пожежна частина, яка обслуговувала 4500 домоволодінь. З утворенням місцевості під назвою «Чечелівка» з’явилася необхідність сформувати другу пожежну частину для західної частини міста.

У жовтні 1893 р. відкрито з молебнем другу пожежну частину в спеціальному будинку на Тюремній площі. У кожній частині штат складався з брандмейстера, його помічника, старшого пожежного, 32 пожежників, 2 пожежників при механічній драбині і одного вершника (1903 рік) [62]. Команди мали коней, бочки з тачками, відра, труби. Брандмейстером Катеринослава був потомственний почесний громадянин міста М.П.Перебийніс. За оцінкою губернатора, пожежна частина міста знаходилась у досить доброму стані. Про це свідчить і значне зменшення суми збитків (у 1903 р. вона складала 164 тис.крб.) від вогню.

У 1896 році гучною була пожежа у щойно збудованому театрі-цирку Міни Копилова, який знаходився на розі вул.Фабричної і Проспекту. Сталась пожежа 6 січня на Різдвяні свята, вранці, під час вистави. Будинок театру був дерев’яний, обкладений цеглою і пристосований для зимових вистав. Публіка відвідувала театр старанно, було багато молоді, дітей. Освітлювався театр гасницями, яких нараховувалося до двохсот. Грала трупа П.К.Саксаганського «Наталку-Полтавку». Пожежа розпочалася враз – клуби диму, тріск, страшенний галас. Коли приїхали пожежники, театр був схожий на вогняний стовп. Очевидець подій згадував: «Из этого гигантского костра еще некоторое время раздавались душу раздирающие крики жертв. Затем они смолкли, и только было слышно, как грохотали обрушившиеся стены и трещали обуглившиеся балки. А вокруг театра – стотысячная толпа. Потом, к вечеру и на следующее утро начались раскопки. Длинной вереницей извлекались обгорелые, неузнаваемые трупы, все больше детские. Погибло 300 человек. Этого страшного дня не забыть населению и М.Копылову» [44, №8]. Як кажуть, страх має великі очі. П.Саксаганський у своїх спогадах називає цифру загиблих – 24. А ось офіційний звіт губернатора за 1896 рік до МВС показує, що у Катеринославі в цей рік від чаду під час пожеж загинули...3 особи. Згоріло все майно театральної трупи – врятовано тільки вбрання «виборного», що було на Саксаганському під час пожежі. Для артистів погорілого театру влаштували концерт у дворянському зібранні, прибуток від якого пішов на відновлення гардеробу артистів.

10. Побут та звичаї катеринославців

Головною рисою катеринославського громадського і світського життя було панування станової основи – різка відокремленість і замкненість станів. Кожен з них жив особливим життям, не схожим на життя іншого стану – мав свої розваги і задоволення.

Дворянство, яке було більш освічене й багате, займало всі важливі громадські посади – по губернському правлінню, земському і міському самоврядуванню. Резиденцією дворянства був Потьомкінський палац. Тут проводилися щорічні дворянські губернські зібрання, після яких всіх запрошували з родинами на бал. Тут «вищий світ» звільнявся від кайданів етикету і повністю віддавався веселощам та навіть пустощам.

«Для приятного препровождения времени в разговорах, дозволенных играх, чтении книг и периодических изданий, и других занятий, приличных образованному обществу»,- у Катеринославі було відкрито клуб, який згодом отримав назву «Англійський» [95]. До освічених, тобто благородних, належали дворяни, військові і громадські чиновники, вчені, купці й відомі художники. У 1860-ті роки діяльність клубу значно пожвавилася, що пов'язано із переїздом значної кількості дворян з маєтків до міста і деяким пожвавленням світського життя. Про цей період в історії клубу писав Андрій Михайлович Достоєвський, який обіймав посаду губернського архітектора і мешкав у місті.

«Вечерами я начал ходить в клуб, где мало-помалу познакомился со всем городом. Естественно, меня выбрали при первом же предложении в члены клуба и я вечерами стал очень часто посещать его. Этот клуб был тогда единственным в Екатеринославе, он был внесословным: тут были и дворяне, и чиновники, и купцы, а поэтому членов было около 300 человек и клуб благоденствовал. Много я потом видел клубов, но такого благоустроенного, как Екатеринославский периода 1860-1865 годов, я не встречал» [35].

Мода відвідувати Англійський клуб посилилася у XIX ст. і тривала весь час його існування: бути членом Англійського клубу означало мати «благородний» статус. Утримувався клуб за рахунок членських внесків – 20 крб. на рік з кожного постійного члена і 1 крб. за вхід приїжджим до міста на тимчасове перебування. Справами клубу управляла Рада старшин із семи членів, які обиралися щорічно. До початку 1888 року приміщенням для клубу слугував будинок майора Щербакова. Двоповерховий, багато оздоблений і опоряджений будинок повною мірою відповідав своєму статусу. Спеціально обладнана кімната у будинку слугувала бібліотекою і читальною залою (тепер вул.Леніна, 14).

До дозволених належали гра в більярд, т.з. комерційна карточна гра, шахи і лото. Не дозволялася азартна гра (§16 «Правил»), за яку виключали з членів клубу.

Бажаючі отримували люльку з тютюном, чай, кофе і шоколад, пунш, грог, лимонад, мед, оршад, лікер, вина як чарками, так і склянками, пляшками. За «Правилами» всі напої повинні бути якісними і найкращими, за цінами, призначеними старшинами. Обслуга була спритною, доброї поведінки і охайно вдягнена [95].

Екатеринославъ.
Англійскій клубъ.
Ekaterinoslaw.
Le Club Anglais.
д. 13/II 1912

Англійський клуб. Фото 1890-ті рр.

Неодмінними членами-старшинами клубу були губернатори і віце-губернатори, губернські предводителі дворянства. У 1887 р. старшинами обрали П.Кулабухова, І.Яковлєва, І.Грекова, Авдєєва, М.Ланшина, Г.Залюбовського. Щорічно в клубі проводились традиційні свята: день заснування клубу – 13 грудня і День студентів Харківського університету – 17 січня (дата заснування університету), бо серед членів клубу більшість навчалася в університеті в різні роки.

У 1890 році клуб спорудив новий будинок по вул. Проточній, перейменованій на Клубну (тепер вул.Леніна,3). Відтоді клуб з елітного місця відпочинку перетворився на розважальну установу. У клубі проводились бали, маскаради, танцювальні і музичні вечори, драматичні вистави, іноді літературні і наукові читання. До основної мети іноді підключали мету благодійну, але вона завжди була на другому місці. На ділянці клубу спорудили відкриту естраду, літній театр, ресторан. На початку XX ст. старшинами клубу були В.В.Князєв, М.В.Родзянко, В.Н.Ковалевський, З.С.Ловягін, Л.М.Сошкін, Д.С.Скоробогатов, М.Д.Аверкієв.

В цей час клуб відігравав активну роль у громадському і культурному житті міста – тут відбувалися гастрольні концерти Ф.Шаляпіна, Л.Собінова, М.Заньковецької, читали лекції Д.Дорошенко, А.Синявський, Д.Яворницький. Усе це створювало клубу славу, але грошей приносило небагато. Справи його значно покращилися із дозволом грати у клубі в лото і створенням загальнодоступної карткової зали. Прибутки одразу зросли втричі, що дало можливість розширити клуб. До 75-річчя клубу в 1913 р. відкрилось помешкання театральної зали на 1200 місць (тепер театр ім.Шевченка).

З 1876 року Англійський клуб орендував міський сад, за умовою – в літні часи клуб повинен щорічно влаштовувати три безкоштовні народні гуляння з музикою і феєрверком. Щовечора влітку тут грав оркестр 134 Сімферопольського полку.

До дворянства належало й чиновництво. Чиновники були вихідцями різних станів, служили «верой и правдой» у нижчих і вищих інстанціях різних відомств. Майже всі чиновники брали хабарі, оскільки не мали свого статку (майна) і отримували мізерну плату від уряду. «Да и кто в те блаженные времена не брал! Разве тот, кто не хотел или кому совесть не позволяла, а таких людей в то время было мало и над ними издевались и преследовали их, как людей вредных», – писав Ф.О.Рейнгард [4].

Негативні сторони у побуті і звичках вищого міського товариства викликали появу цілої низки викривальних творів, які отримали широке розповсюдження серед публіки. До таких належав твір В.Єлагіна «Губернский карнавал».

Купецтво трималося осібно. Найбільш багаті, так звані «тузи» торгового стану, ходили розважатися в Англійський клуб. Пізніше воно відокремилось від дворянства і збиралось у відкритому 1870 р. комерційному зібранні, яке за суттю було купецьким. 1871 року міська дума дала дозвіл на заснування сімейних купецьких вечорів.

Перше комерційне зібрання проіснувало недовго – до 1874 р. Нова спроба створити комерційний клуб на заміну купецькому зроблена у 1883 році. Відвідували його купці, небагаті дворяни й чиновники. Веселилися і танцювали на славу.

На початок XX ст. комерційне зібрання розташовувалось у будинку Мізка на вул.Поліцейській. Утримувалось на членські внески і платою за квитки до театру, відсотки і штрафи з гравців у карти і лото. У 1910 р. серед членів клубу оголосили підписку на збір коштів для спорудження спеціального будинку для зібрання. Побудований у 1911 р. на вул.Новодворянській (тепер Будинок техніки). До послуг членів клубу були великі холи, зали для гри в лото, карти, більярд,вітальня, декілька кімнат для відпочинку, їдальня, бібліотека з читальним залом. У парку – ресторан, оркестрова естрада. Гордістю клубу був один з кращих театральних залів. У залах збиралася торгова і промислова еліта міста, де за картами і вином нерідко укладали багатомільйонні угоди.

Іншим місцем для розваг гільдійського купецтва, вищого рангу чиновників, багатих міщан вважалися ресторани. Тут відзначали родинні свята, нові призначення, ювілеї, для яких у приватних будинках місця не вистачало. Чиновники власних будинків взагалі не мали, задовольняючись квартирами у прибуткових будинках або при місці служби. Найкращі ресторани були на проспекті – «Франція», «Європейський», «Брістоль», «Національ».

Просвітницький і моральний вплив на громаду мали вчителі гімназій і училищ. Вони створювали культурні осередки, які мали благотворний вплив на місцеве середовище. Це були здебільшого випускники Харківського, С.-Петербурзького, Київського й Одеського університетів. Одним із центрів просвітницької роботи у місті вважався кабінет директора Маріїнської жіночої гімназії О.Я.Риндовської. На столах кабінету завжди лежали свіжі газети і журнали, які приносили або присилали знайомі із зазначенням цікавої статті, яка тут же прочитувалась і обговорювалась. Читання, звичайно, здійснювала сама господиня, і завжди дуже добре. Якщо виникала потім бесіда, то краще від неї ніхто не виявляв начитанності та ерудиції. Так писав у своїх спогадах І.Акінфієв, який був учасником цих вечорів [2].

Чиновництво віддавало перевагу грі у більярд у трактирах, клубах, ресторанах, пивницях. «Мужья наши, как Вам известно, получают столь мизерное жалованье, что еле-еле хватает при теперешней дороговизне, на самую скромную жизнь. Между тем, соблазнители разных развлечений их разоряют, и приходится голодать с малыми детьми в холодных квартирах. В ресторане «Континенталь» на Торговой ул. открылась игра в биллиард, где наши мужья за одну ночь проигрывали все жалованье», – писали дружини чиновників губернаторові 19 грудня 1909 р., напередодні Різдва Христового. «Умоляем Вас со слезами на глазах и просим чтобы дети наши могли встретить праздник не голодными, запретить игру» [23, с. 25-26]. Як свідчать документи, більярди було зачинено до 30 січня наступного року.

4 листопада 1893 р. відбулись загальні збори членів нового клубу, відомого під назвою Катеринославське громадське зібрання. Спочатку клуб містився у невеликому приватному будинку, але згодом вибудував найграндіозніший у місті будинок, названий катеринославцями «хмарочосом», вартістю 1 млн. крб. на вул.Клубній (тепер Будинок культури залізничників на вул. Леніна). Легенди переказують, що будівництво його пов'язане з «епідемією» гри в лото, яка захопила місто з 1910 р. Катеринославські клуби з кожної ставки відраховували 10 відсотків, багатіли не щодня, а щогодини. Вечорами поспішали катеринославці в клуби і грали там у лото до ранку, плекаючи таємну надію на те, що, може, їм поталанить, і вони виграють у лото ціле багатство. Та щось не чути було про тих, хто розбагатів. Навпаки, не один джентльмен, захопившись грою, позбувся свого останнього майна і потім ходив по місту «яко благ, яко наг, яко нету ничего». Не один касир, програвшись дощенту в лото, обікрав довірену йому касу, і не одна квітуча молода особа, програвши в лото гроші, які дав їй строгий чоловік на господарство, змушена була пускати в торговий обіг такі свої «скарби», які при нормальному плині сімейного життя предметами торгового обігу не слугували. Про все це писали місцеві журналісти. Але гра тривала, і обивателі міста почали писати скарги губернаторові на «царящий в местных клубах азарт». Поліція глухої ночі з 18 на 19 січня 1914 р. провела раптову перевірку місцевих клубів, яка дала вражаючі результати: перед очима поліцейських постала повна картина азарту від гри, на столах були великі грошові ставки, які поліція забрала як речові докази. Облава привернула увагу всього міста. Багато хто думав, що результатом її буде початок кінця негативної діяльності місцевих клубів. Нові правила гри в лото, вироблені нарадою у губернатора В.Колобо-

ва, мали за мету скоротити азарт і втримати в кишені обивателя зайву копійку – грати дозволили лише членам клубів, скоротили час гри. Хотіли як краще, а вийшло дещо інше: гра тривала, сума програшів збільшувалася. Місцевий журналіст підрахував, що на кожного обивателя міста у 1914 р. припадало «лотошного податку» 6 крб.12 коп, у той час як «п'яний податок» складав 5 крб.80 коп. Так, «лотошна справа» пішла навіть попереду «п'яної» і над цим явищем, як і над долею гри в лото, задумалися багато хто [97, 1914р.].

Міщани, збираючись на свої вечірки, пригощалися горілкою, оселедцем, холодцем і салом з паляницею. Пісні співали жалібні, усі разом, хором. Пиво, домашні наливки – рікою лилися. Обіди, на які запрошували гостей, відзначалися великою кількістю страв. Домашній стіл був простий, але ситний: борщ із жирної баранини, пшоняна каша, вареники із сметаною та подібні страви. Влітку обов'язково – кавун.

Зростала кількість шинків, де населення з числа ремісників, міщан, робітників були постійними відвідувачами. «Пьют здеся, в Екатеринославе, будто и потише нашего, но только, все-таки, порядочно. Выпимши – ругаются с воздержанием, и в эфтом случае Москва верх возьмет. Шкандалы хоша и бывают в устроенном по столичным образцам «Шато-де-Флер», но такие, что нам, московским гостям, и смотреть противно: ни тебе зеркального боя, ни скулосворащения... Протоколы, одначе, и здесь писать умеют. А развозят пьяных по домам, все одно как и у нас, на извозчиках, но только такция здесь другая: берут как бы за троих седаков» [«Степь», 1885р.].

Звичай влаштовувати різдвяні ялинки з'явився у нашому місті в середині XIX ст. і занесений до нас із місць, де були великі соснові ліси. Рік від року звичай цей поширювався в місті і завдавав шкоди нашим мізерним лісам. За три тижні до Різдва ялинки привозили до міста на ринок і невдовзі завалювали ними геть увесь тротуар біля центрального ряду лавок. Привозять ялинки селяни з сусідніх сіл, але вони рубають їх далеко від міста, крадькома й безжально кращі дерева [41, №144].

Новорічними ялинками прикрашали клуби, навчальні і благодійні заклади.

Великі громадські гуляння бували у міському саду в свята, де грав військовий оркестр.

Катеринославські жінки стежили за модою. Виписували журнали мод паризькі і віденські. Жінки дворян, чиновників, купців купували одяг у модних магазинах із французькими назвами, хто бідніше – на щорічно пропонованих розпродажах.

Новинка паризької моди – спідниця-шаровари у 1911 р. стала приводом для чималого віддзеркалення її на сторінках «Русской правды». Головний редактор газети П.Ю.Маак, володіючи українською мовою, присвятив останнім модницям вірш під назвою «Штаны». Ось його скорочений варіант:

«Розкажу я вам, миряни,
Про послідні новини:
Почали вже наші панни
Зодягатися в штани!
І спідниці новомодні
(Шантеклерами зовуть)
Що в них панночки незгодні
Ні присісти, ні шагнуть!
Хіба мало, панні любі,
Вам для моди що робить?
Мажте личко, красьте губи,
Нащо вам в штанах ходить?
Панни! Киньте ви цю моду...
Нащо вам в штанах ходить,
На потіху буть народу,
Та собак усих дражнить?» [97].

Таким було місто модерної доби. Від колись провінційного, економічно слаборозвинутого, хоча й губернського, місто в останнє десятиліття XIX ст. і перше десятиліття XX ст. зробило фантастичний крок у своєму розвиткові. Багатющий природний потенціал краю зробив історію його промислового злету, унікального для України зокрема і Російської імперії взагалі. Господарський потенціал губернії і міста мав могутній індустріальний компонент. Саме тут створилась велетенська сировинно-промислова база із замкнутими виробничими циклами і гігантськими обсягами готової продукції. Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах краю і міста дозволили швидкими темпами здійснити промисловий переворот, а потім модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового обміну. Губернське місто стало притягальним торгово-промисловим центром для України, Росії, Європи. «Полное волшебное пробуждение – точно спящая царевна сразу пробуждается от поцелуя долгожданного принца», – писали про місто місцеві довідники на початку XX ст., називаючи принцем О.М.Поля. Завдяки йому та багатьом іншим громадянам міста Катеринослав зробив такий стрибок в економічному розвитку, створив стільки цінностей і привабив до себе таку кількість людей, що мимоволі привернув загальну увагу і здобув майже всесвітню славу.

Надзвичайно швидке зростання міста і добробуту його мешканців уявлялись просто казковими. Зростало населення, основа якого, як зазначив Д.Дорошенко, була українська, збільшився бюджет міста, воно гарячковито забудовувалось й облаштовувалось, створюючи нові галузі міського господарства, навчальні та культурні заклади. І за усім цим постають люди, які жили в місті. Це вони зводили тут будинки, споруджували залізницю і міст, заводи і фабрики, трамвай і водопровід. І серед них чільне місце належить тим, хто, незважаючи на велику зайнятість власними справами — торгівлею, промисловістю, навчанням, все ж знаходив час для громадської роботи. У першу чергу це діячі міського самоврядування — гласні міської думи, міські голови, члени управи, більшість яких були свідомі того, що служать громаді і несуть перед нею відповідальність за свої вчинки. Не випадково їх називали «батьками міста».

Завдяки їхнім турботам та старанням загальне обличчя міста, за визначенням сучасників, носило європейський характер. Невелика кількість церков, невизначена архітектура будинків, численні фабричні труби і колосальні заводські будови у низинній частині міста і на його околицях — все це надавало місту вигляду якогось гірничо-промислового центру південної Німеччини або Бельгії. «Сходство с западноевропейскими городами, — писали про місто його сучасники напередодні Першої світової війни в довіднику «Весь Екатеринослав», — еще более бросается в глаза вечером, когда наступающая темнота сглаживает легкие признаки неблагоустройства, являющегося диссонансом с общим характером города; когда повсюду зажигаются высокие дуговые электрические фонари, звеня и сверкая мчатся по разным направлениям вагоны трамвая, пробегая по ярко освещенным с оживленно суетящейся публикой улицам, когда юго-западная часть небосклона становится багровой от яркого пламени доменных печей. Даже лицам, много путешествовавшим и видавшим виды, невольно бросается в глаза оригинальная красота Екатеринослава с проходящей через весь город широчайшей улицей — Екатерининским проспектом — по обе стороны которого масса высоких домов новейшей архитектуры. В Екатеринославе очень мало старых домов — первый признак молодого и растущего города...»

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. *Авчинников А.* Первые народные представители. — Екатеринослав, 1906.
2. *Акинфиев И.Я.* Александра Акимовна Рындовская //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.— Екатеринослав, 1915. Вып. 10.
3. *Акинфиев И.Я.* Растительность Екатеринослава в конце первого столетия. Издание Екатеринославской городской думы. — Екатеринослав, 1889.
4. *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова. — Харьков 1993. Том II.
5. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1898 год. Изд. Б.Буравого. — Екатеринослав, 1898.
6. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1903 год. — Екатеринослав, 1903.
7. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1905 год. — Екатеринослав, 1905.
8. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1911 год. — Екатеринослав, 1911.
9. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1912 год. — Екатеринослав, 1912.
10. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1913 год. — Екатеринослав, 1913.
11. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1915 год. — Екатеринослав, 1915.
12. *Гиляровский В.* Железная горячка //Библиотека журнала «Огонек». — М., 1967.
13. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 469. Катеринославська міська управа, оп. 1, спр. 10.
14. ДАДО. — Ф. 469, оп. 1, спр. 27.
15. Там же. Спр. 33.
16. Там же. Спр. 29.
17. Там же. Спр. 38.
18. Там же. — Ф. 11 — сч, Канцелярія Катеринославського губернатора, спр. 311.
19. Там же. Спр. 441.
20. Там же. Спр. 446.
21. Там же. Спр. 655.
22. Там же. Спр. 662.
23. Там же. Спр. 1057.
24. Там же. Спр. 1201.
25. Там же. Спр. 1274.
26. ДАДО. — Ф. 1684, Катеринославська міська управа, оп. 2, спр. 464.
27. Там же. Спр. 465.
28. Там же. Спр. 469.
29. Там же. Спр. 478.

30. Там же. Спр. 483.
31. Там же. Спр. 486.
32. Днепровская молва. – Екатеринослав, 1899. № 37, 46.
33. Дніпрові хвилі. – Екатеринослав, 1910.
34. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 рр.) //Чабан М. У старому Катеринославі. – Дніпропетровськ, 2001.
35. *Достоевский А.М.* Воспоминания. – М., 1999.
36. Екатеринославская губерния. Адрес-календарь на 1900 год. – Екатеринослав, 1900. Вып. I.
37. Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 1887. – Екатеринослав, 1887.
38. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год. – Екатеринослав, 1899. Вып. I.
39. Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1864.
40. Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1890. № 18.
41. Там же. 1893.
42. Там же. 1894.
43. Там же. 1895.
44. Там же. 1896.
45. Там же. 1897.
46. Там же. 1898.
47. Там же. 1899.
48. Там же. 1905.
49. Екатеринославское коммерческое училище им. Императора Николая II. 1901 – 1911. Сост. А.С. Синявский. – Екатеринослав, 1911.
50. Журналы Екатеринославской городской думы. 1900 г. – Екатеринослав, 1900.
51. Там же. 1904.
52. Там же. 1905.
53. Там же. 1906.
54. *Завальнюк К.В.* Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. //УІЖ. – 1998. – № 4.
55. Записки Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав, 1908 – 1914.
56. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав, 1908 – 1914.
57. Иллюстрированный путеводитель по Екатеринославу и Харькову. – Харьков, 1905.
58. *Коган А.Г.* О постройке Екатеринославской городской электрической железной дороги. Доклад, сделанный в заседании императорского Русского технического общества. – СПб., 1898.
59. *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992.
60. *Машуков В.* Воспоминания о городе Екатеринославе. – Екатеринослав, 1910.
61. *Мыш М.И.* Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями. – Петроград, 1915. 8-е издание.
62. Обзоры Екатеринославской губернии. Всеподданнейшие отчеты Екатеринославского губернатора в МВД. – Екатеринослав, 1891 – 1915.
63. Обязательные постановления Екатеринославской городской думы по санитарной части. – Екатеринослав, 1915.
64. Отчет Биржевого комитета Екатеринославской Биржи за 1910 год. – Екатеринослав, 1911.
65. Отчет Биржевого комитета за 7-й отчетный 1914 год. – Екатеринослав, 1915.
66. Отчет Городской Управы за 1905 год. – Екатеринослав, 1906.
67. Отчет Городской Управы за 1911 год. – Екатеринослав, 1912.
68. Отчет Городской Управы за 1912 год. – Екатеринослав, 1913.
69. Отчет Городской Управы за 1913 год. – Екатеринослав, 1914.
70. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1895 год. – Екатеринослав, 1894.
71. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. – СПб., 1904. Т.XIII. Екатеринославская губерния.
72. Первые народные представители Екатеринославской губернии. Сост. А. Авчинников. – Екатеринослав, 1906.
73. План губернского города Екатеринослава, составленный городским землемером Н. Пехотинским. – Екатеринослав, 1898.
74. Политические партии России. Энциклопедия. – М., 1996.
75. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1903. Вып. I.
76. Приднепровье. Адрес-календарь на 1912 год. Изд. А. Авчинников. – Екатеринослав, 1912.
77. Приднепровье. Адрес-календарь на 1908 год. – Екатеринослав, 1908.

78. Расчетная книжка Екатеринославского завода общества Русской железной промышленности. 1903. //Дніпропетровський історичний музей. Арх. 2446.
79. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1287, Міністерство внутрішніх справ, оп. 33, спр. 2435.
80. Там же. Оп. 15, спр. 1866.
81. Там же. Оп. 44, спр. 695.
82. Там же. Оп. 41, спр. 1260.
83. Там же. Оп. 38, спр. 3038.
84. Там же. Оп. 38, спр. 3564.
85. Там же. Оп. 38, спр. 2675.
86. Там же. Оп. 41, спр. 1069.
87. Там же. Оп. 44, спр. 150.
88. РДІА. – Ф. 1288, Головне управління по справах місцевого господарства, оп. 6, спр. 1253.
89. Там же. Оп. 5 – I, спр. 157, 1-а
90. Там же. Оп. 5, спр. 51.
91. РДІА. – Ф. 1293. Технічно-будівельний комітет МВС, оп. 166, спр. 103.
92. Там же. Оп. 132, спр. 26.
93. Там же. Оп. 91, спр. 30.
94. РДІА. – Ф. 23, Міністерство фінансів, оп. 24, спр. 513.
95. РДІА. – Ф. 1281, оп. 3, спр. 78.
96. РДІА. – Ф. 1149, оп. Т. XII, спр. 99.
97. Русская правда. – Екатеринослав, 1911 – 1914.
98. Смета доходов и расходов г. Екатеринослава на 1903 год. – Екатеринослав, 1903.
99. Теж саме. На 1911 рік.
100. Теж саме. На 1912 рік.
101. Теж саме. На 1914 рік.
102. Свод постановлений, обязательных для жителей города Екатеринослава. – Екатеринослав, 1914.
103. Список фабрик и заводов России на 1910 год. – М.; СПб.; Варшава, 1910.
104. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903.
105. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898.
106. Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе. Журналы заседаний. – Екатеринослав, 1911.
107. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Петроград, 1914.
108. Центральний державний архів науково-технічної документації. – Ф. 204, оп. 1 – 1, спр. 103. С.11.
109. Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 года //История России в XIX веке. – СПб., 1909. Т.5. С.181.
110. Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А.Эфрон. – СПб., 1897. Т.XXI.
111. Юбилейное историческое и художественное издание в память 300-летия царствования державного дома Романовых. – М., 1913.
112. Южная заря. – Екатеринослав, 1910 – 1914.
113. Южно-Русская Областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка в Екатеринославе 1910 года. – Екатеринослав, 1912.

Глава 4. СУСПІЛЬНИЙ РУХ У КАТЕРИНОСЛАВІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Біля витоків українського національного самоусвідомлення: діяльність культурників

У другій половині XIX ст. у губернському Катеринославі про українське національно-культурне життя можна вести мову лише в контексті проявів традиційної народної культури та діяльності лише окремих діячів – українолюбців [148; 149]. Щоправда, 5 грудня 1882 р. при Товаристві піклування про жіночу освіту була створена комісія народних читань, яка ставила на меті популяризацію наукового знання серед робітництва через лекції, читання, впорядження вистав, концертів, вечірок у Катеринославі. Спочатку комісія проводила читання у приміщенні міського трикласного училища, а з 27 жовтня 1896 р. – в аудиторії комісії народних читань (нині вул. Плеханова, 42). Представники українства – Микола Богуславський, Ганна Веснянка-Куличенко, Максим Ємець, Адріан Кащенко, Микола Кузьменко – брали активну участь у роботі комісії, зокрема у драматичному та співочому гуртках, у розповсюдженні українських книжок тощо. Вся ця діяльність сприяла розвитку національної свідомості серед української молоді [186, с. 13–14].

Початок XX ст. привніс перші прикмети більш системної організації українського культурництва та паростки української своєрідності у процес поступу освіти та науки. Помітною подією в житті інтелігенції Катеринослава стало відкриття 6 травня 1901 р. Наукового товариства, яке поставило на меті вивчення місцевого краю в історичному, побутовому, економічному та інших ракурсах. Важливим кроком у розвитку Наукового товариства стало відкриття історичної секції, куди увійшли М.В. Биков, А.С. Синявський, М.В. Чехов та О.О. Шипов. За пропозицією цих діячів 1 квітня 1902 р. було порушено клопотання перед Міністерством внутрішніх справ про надання історичній секції Наукового товариства прав губернської вченої архівної комісії. Проте Міністерство внутрішніх справ надіслало негативну відповідь на це прохання. Тоді український діяч Антін Синявський зініціював таку ж супліку начальнику губернії, яку, крім нього, підписали М.В. Родзянко, О.О. Шипов, ректор Духовної семінарії архімандрит Іоаннікій, Е.Штебер, о. Дмитро Страховський, І.Я. Акінфієв, Л.Реформатський, Я.П.Новицький та І.Ф. Вертоградов [150, с.99].

Лише після того, як 1 листопада 1902 р. начальник губернії граф Ф.Е.Келлер порушив клопотання перед міністром внутрішніх справ, той надав відповідний дозвіл. 16 березня 1903 р. в губернаторському будинку відбулося урочисте відкриття Катеринославської вченої архівної комісії. Головою цього наукового осередку обрали губернського предводителя дворянства М.І. Миклашевського, а товаришем голови – А.С.Синявського.

Наукова діяльність активних членів Катеринославської ученої архівної комісії, зокрема М.В.Бикова, В.О. Біднова, Д.І. Дорошенка, Я.П.Новицького, А.С. Синявського, Д.І. Яворницького та інших по збереженню, вивченню, публікації та популяризації цінних архівних матеріалів з української минувшини краю, його етнографії, побуту, фольклору, літератури зробила помітний внесок у поступ української національної науки. Тільки за перші десять років роботи комісія провела 56 засідань і заслухала 84 доповіді. У період з 1904 р. до 1915 р., у ході вивчення історії Запорожжя, адміністративного та церковного устрою, культури Південної України ця установа видала 10 випусків «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» [84, с. 28; 150, с. 102 – 105, 107; 97, с. 2 – 3, 4, 8 – 9, 10 – 11].

Усе це формувало наукові знання і сприяло розвитку української національної ідентичності не тільки у середовищі порівняно вузького кола інтелігентів, а й серед більш широкої аудиторії слухачів та читачів. Вагомий внесок у роботу комісії зробили місцеві представники української патріотичної інтелігенції. Приміром, товаришем голови від дня відкриття комісії працював А.С.Синявський, управителями справ – В.О.Біднов та Д.І. Дорошенко, а почесними членами були Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький. Почесними членами Катеринославської ученої архівної комісії обиралися знані в усій Україні В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, Д.І.Багалій, М.Ф. Сумцов та ін. [150, с. 106].

Ще одним важливим осередком українського культурного й наукового життя в Катеринославі початку XX ст. став Обласний музей ім. О.М.Поля. Питання про необхідність його відкриття в Катеринославі було порушено офіційно у Катеринославському науковому товаристві 9 травня 1901 р., коли голова цього наукового осередку В.В. Курилов зробив доповідь про заснування у місті Ботанічного саду з природничо-історичним і археологічним музеєм при ньому. Катеринославський губернатор Ф.Е.Келлер запропонував пов'язати з організацією обласного музею ідею увічнення пам'яті О.М.Поля [124, с. 936].

Визначальну роль в організації музею відіграли українські діячі. Це, насамперед, Д.І. Яворницький, який багаторазово виступав у пресі за створення в Катеринославі крайового історико-археологічного музею на основі колекції О.М. - Поля, якій загрожував розпродаж. Окрім цього, Дмитро Іванович особисто пожертвував новій культурній установі колекцію зібраних ним у Запорозькому краї унікальних експонатів, яка, разом з колекціями київського професора Володимира Антоновича та Катерини Мельник-Антонович, склала основу археологічного відділу музейної експозиції. Вагомий внесок у створення музею зробив ще один щирий український інтелігент-патріот – Антін Степанович Синявський. Будучи директором Катеринославського комерційного училища, він своєю активною діяльністю посприяв тому, щоб музейна експозиція, яка спочатку тимчасово перебувала в Палаці князя Г.О. Потьомкіна, розмістилася у приміщенні училища й урочисто відкрилася 6 травня 1902 р. [124, с. 936].

Д.І. Яворницький*

У 1902 р. утворилася система управління музеєм. Центральною фігурою в ній став директор музею Д.І. Яворницький, заслуги якого були помічені як Катеринославським науковим товариством, так і Катеринославською губернської земською управою, від якої вчений отримав офіційне запрошення на директорство і дав згоду [194, с.11; 154, с.24]. Тоді ж започаткували й Раду музею, що складалася з представників установ і пожиттєвих членів, які поклали початки музею. До останньої категорії належали Ф.Е.Келлер, М.І.Миклашевський, М.В. Родзянко, С.А.Бродницький, С.М. Сучков, В.В. Курилов, Д.І.Яворницький, А.С. Синявський, І.Я. Акінфієв [124, с. 937 – 938].

Відкриття музею в тимчасовому приміщенні поставило на порядок денний питання про будівництво спеціальної музейної будови. У 1902 р. на засіданні губернської земської управи було зроблено доповідь про побудову приміщення музею за рахунок коштів губернського та повітового земств, дворянських представницьких установ, міського самоврядування, а також пожертвувань приватних осіб. Вже у жовтні 1902 р. приступили до вироблення плану музею, а з весни 1903 р. – до його спорудження [124, с. 936].

Справжнім організатором музею став його перший директор, історик, археолог, етнограф, фольклорист Д.І. Яворницький. Саме цей великий український патріот і знаний дослідник запорозької старовини надав від самого початку діяльності музею наукового й українського характеру [73, с. 61].

Особливого значення набула побудова спеціального нового приміщення для музею на Катерининському проспекті, яке відкрилося 14 серпня 1905 р. До будівництва цього важливого осередку українського культурницького життя в краї Д.І.Яворницький доклав великі зусилля, енергію та організаторський талант [154, с.25].

Звичайно, на початку XX ст. в Катеринославі не могло бути й мови про існування українських освітніх установ. Але попри те, що освіта в місті мала служити завданням зміцнення імперського режиму, найкращі представники інтелігенції прагнули навіть у тих складних умовах донести до своїх слухачів український національний дух і колорит. Саме такими були лекції Д.І. Яворницького влітку 1903 р. на загальноосвітніх курсах, які, безсумнівно, формували любов до рідного Придніпровського краю, рідної історії та її першоджерел: українських літописів, переказів, пісень тощо [99, с. 27].

Ще одним українським патріотом на ниві освіти був А.С. Синявський, який використовував своє становище вчителя, директора Катеринославського комерційного училища на справу пропаганди, поширення та зміцнення української національної свідомості серед учнівської молоді. Антін Степанович умів добре підібрати кадри висококваліфікованих учителів-українців, запросивши для викладання в училище Б.Ф.Павловського, Г.Г. Черняхівського, Д.І. Дорошенка, Є.С. Вирового, П.О. Єфремова, В.Є. - Петрушевського, В.А. Харцієва, І. Трубу [102, с.354; 89, с.359].

А.С. Синявський енергійно, неухильно та ефективно сконсолідував колектив Комерційного училища, проводячи курс «української одвертості». Яскравим виявом цього було навчання історії під проводом учителя І.М. Комаренка, який викладав українську історію не за підручником російського історика С.Ф. Платонова, а за узагальнюючими працями М.С. Грушевського та М. Аркаса. Так на лекціях популяризувалася правда української історії, що офіційно заборонялася російським урядом [153, с.364].

---

* Всі фото даної глави - з колекції Дніпропетровського історичного музею ім.Д.Яворницького. Датуються кінцем XIX - поч. XX ст.

Під час Першої світової війни в 1915 р. будинок Комерційного училища було перепрофільовано під військовий шпиталь. Тоді навчальний заклад перевели на ріг Катерининського проспекту та Первозванівської вулиці, в дім українського діяча В.М. Хренникова. Ця будівля вирізнялася українським стилем як зовнішньо, так і в середині, справляючи велике позитивне враження на учнів. За свою любов до справи, свою невтомність А.С. Синявський користувався великою популярністю серед вихованців училища. Наприклад, коли Антона Степановича одного разу було заарештовано, а потім звільнено, учні винесли свого вчителя на руках з місця арешту [89, с. 360].

Демократична революція 1905 – 1907 рр. створила сприятливі умови для пожвавлення культурницької діяльності української інтелігенції в Катеринославі. Восени 1905 р. в цьому середовищі визріла ідея розпочаткувати просвітянську діяльність у народі і заснувати товариство «Просвіта», по типу тієї, що вже з 1868 р. активно діяла у Львові. 7 жовтня 1905 р. Катеринославський губернатор Олексій Нейдгарт затвердив «Устав Екатеринославского литературно-артистического украинского общества». За цим статутом Катеринославська «Просвіта» мала на меті сприяти духовному розвою українського народу засобами поступу української літератури, мистецтва, збиранням та розробкою творів народної творчості, наданням допомоги особам, які сприяють діяльності товариства. Члени товариства затверджувалися загальними зборами за поданням правління і диференціювалися на три категорії: почесних членів, членів-співробітників та дійсних членів [186, с. 14 – 15].

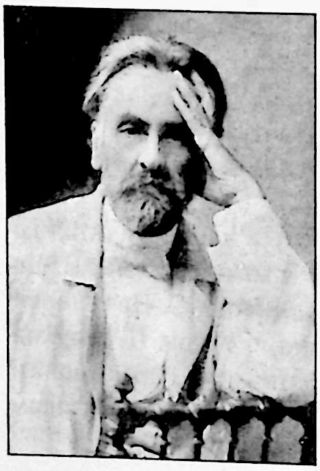
М.В. Биков

Утворення Катеринославської «Просвіти» викликало значний інтерес у місті. До складу товариства відразу вступили 80 осіб. Після оприлюднення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. перші збори просвітян ухвалили рішення про внесення певних змін до статуту товариства у напрямі поглиблення його демократичних основ. Але подальша діяльність «Просвіти» вже після поновлення статуту пригальмувалася через Грудневий загальний страйк і оголошення в Катеринославі й прилеглих до міста селищах військового стану [186, с. 15 – 16].

Втім, у лютому 1906 р. розпочали діяльність дві секції Катеринославської «Просвіти» – літературна і видавнича. Саме тоді просвітяни вирішили започаткувати першу українську газету в Катеринославі – «Добра порада». Редактором первістка української преси у місті став відомий журналіст, критик, громадський діяч Микола Васильович Биков. Не менш важливу роль у виході часопису у світ відіграв Семен Іванович Барановський – власник друкарні на вулиці Первозванівській, де був видрукуваний статут «Просвіти» та видавалася «Добра порада». Протягом лютого – березня 1906 р. в друкарні вийшли чотири номери часопису [186, с. 103,115].

Місцева влада поставилася негативно до українського видання просвітян, в якому декларувалася прихильність до реформ. Редактор тижневика М.В. Биков, і він же автор статей «19 февраля» та «Наша пора», був усунутий від редакторства, а перше число газети конфісковане. Наступником М.В. Бикова став Костянтин Дьяков. Проте заміна редактора не врятувала видання. Вже третє число «Доброї поради» розділило долю першого, а з п'ятого числа часопис припинив своє існування [186, с.103].

23 лютого 1906 р. в Катеринославі вийшов у світ перший український журнальний тижневик «Запоріжжє», редактором якого був Д.І.Яворницький, а видавцем – В.М. Хренников. Публікація у виданні вірша Т.Г. Шевченка «Розрита могила» мала фатальний характер, оскільки спричинила закриття часопису вже після першого числа [186, с.472, 504].

За умов постійних заборон катеринославським просвітянам було не просто здобути дозвіл навіть на проведення установчих зборів товариства. Лише завдяки енергії й авторитету Д.І. Яворницького такі збори «Просвіти» відбулися 4 жовтня 1906 р. у приміщенні «Народної аудиторії», куди прийшли 70 осіб. Всього ж катеринославська «Просвіта» цієї доби нараховувала 190 учасників товариства. Тоді ж обрали раду «Просвіти», до якої увійшли А.С.Синявський, М.Л. Кузьменко, М.В. Биков, Д.І.Яворницький, С.О. Липківський, В.О. Біднов, М.О.Богуславський, М.В. Маслов, В.М. Хренников, М.К. Ємець, Г.Ф. Дзябенко та Ф.С. Гаркавцев [186, с. 19].

Поступово катеринославська «Просвіта» розширювала сферу своєї культурницької діяльності. У 1907 р. працювали літературна, драматична та співоча секції, лекційний гурток, функціонувала просвітянська бібліотека. Найбільшою популярністю користувалася робота драматичної секції, яка в «Аудиторії народних читань» проводила сімейні вечори, вечірні вистави, концерти. Тільки за перший сезон драматична секція поставила 57 спектаклів, зокрема за п'єсами класиків української драматургії [186, с. 20].

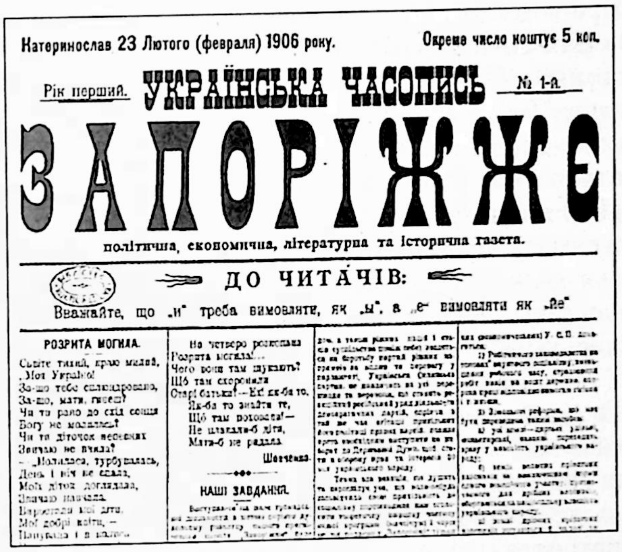

Катеринослав 23 Лютого (февраля) 1906 року.

Окреме число коштує 5 коп.

Рік перший.

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

№ 1-й.

ЗАПОРІЖЖЄ

політична, економична, літературна та історична газета.

ДО ЧИТАЧІВ:

Вважайте, що „и" треба вимовляти, як „ы", а „е" вимовляти як „е"

РОЗРИТА МОГИЛА.

Сьвіте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За-що тебе сплюндровано,
За-що, мати, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок несмисних
Звичаю не вчила?
— „Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Моїх діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої діти,
Мої добрі квіти, —
Панувала і я колись

На четверо розкопана
Розрита могила!...
Чого вони там шукають?
Що там схоронили
Старі батьки? — Ех! як-би то,
Як-би то знайти те,
Що там поховали! —
Не плакали-б діти,
Мати-б не ридала.

Шевченко.

НАШІ ЗАВДАННЯ.

З початку 1908 р. активізувалася лекційна діяльність просвітян. Тепер лекції проводилися систематично, щосереди. Цьому сприяло те, що в 1908 – 1909 рр. катеринославська «Просвіта» мала власне приміщення на Торговій вулиці, в будинку Давидовського (нині – вулиця Ширшова, 10). Особлива подія відбулася 6 лютого 1908 р., коли Д.І. Яворницький виголосив публічну лекцію «Україно-руське козачество в історії» українською мовою, що не мало аналогів у минулому Катеринослава. Лекції Дмитра Івановича з історії українського козацтва, життя та творчості Т.Г.Шевченка, прочитані у «Просвіті», часто за участю кобзарів, викликали великий інтерес у шанувальників української історії, мови та літератури [186, с. 21 – 22, 502 – 503].

Активним лектором катеринославської «Просвіти» був голова цього товариства Сергій Онуфрійович Липківський. 29 жовтня 1908 р. він виступив з лекцією «Котляревський і його «Енеїда», а 15 листопада того ж року прочитав лекцію «Попередники Котляревського в книжній українській літературі». Наступні лекції просвітянина теж розкривали творчість засновника нової української літератури.

26 листопада 1908 р. відбулась лекція «Літературна школа Котляревського», а 5 грудня того ж року – «Драматичні твори Котляревського». У першій половині 1909 р. С.О. Липківський продовжив читати просвітянські лекції, присвятивши три із них «різним питанням українського життя». Зокрема, 11 лютого 1909 р. він прочитав лекцію «Преса (історичний нарис)», а 1 березня того ж року – першу лекцію українською мовою про І.П. Котляревського в Амурському Запорозькому товаристві «Просвіти» біля Катеринослава [186, с.285].

25 січня 1909 р. в катеринославській «Просвіті» утворилася виставочна комісія, до складу якої увійшли Є.С. Гаркавенко, К.А. Андрущенко, М.К. Ємець, М.Л. Кузьменко, Є.Я. Шаплик. Упродовж одного року члени комісії провели 19 вечорів та поставили одну виставу «Степовий гість» в аудиторії Наукового товариства. Після ліквідації драматичної секції «виставочна» комісія організовувала усі вечірки та вистави просвітянського товариства [186, с.161].

Діяльність виставочної комісії привертала увагу катеринославських жандармів. Одним із заходів, що викликав інтерес політичної поліції, став вечір на користь петербурзьких студентів, уродженців Катеринославської губернії. Відбувся цей захід 3 січня 1910 р. у приміщенні «Англійського клубу». Від пильного жандармського ока не пройшла непоміченою сцена між студентом та офіцером, у ході якої просвітянин Микола Кузьменко промовив фразу на користь студента. Після цього службовець Катерининської залізниці потрапив на замітку жандармів як особа «лівого напряму» [58, арк. 3].

Однак у 1909 – 1910 рр. у діяльності катеринославської «Просвіти» намітилися й деякі кризові явища. Припинили роботу драматична й бібліотечна секція, переживала труднощі лекційна. Втратила динаміку діяльності рада товариства, хронічно бракувало коштів. Певно, далося взнаки те, що активні діячі «Просвіти» С.Іваницький, А. Крижановський, С. Липківський виїхали з Катеринослава, а ті, що залишилися, здебільшого не виявляли активності за умов урядової політичної реакції та спаду революційного руху [186, с.22].

Тим часом, незважаючи на труднощі, просвітянська діяльність привертала все більшу увагу мешканців катеринославських передмість, які за своїм етнічним складом були переважною мірою українськими. За умов формування у цього населення української національної свідомості цілком природнім виглядав процес утворення кількох філій катеринославського літературно- артистичного українського товариства «Просвіта». Однією з перших серед них слід назвати філію в селі Мануйлівка тодішнього Новомосковського повіту, яка утворилася 18 березня 1908 р. [60, арк. 430].

Незабаром мануйлівські просвітяни стали опікуватися будівництвом спеціальної аудиторії для своєї філії. За умов безгрошів’я вони були змушені клопотатися про дозвіл зібрати пожертвування на цю будову. Проте Департамент Загальних Справ повідомив Катеринославського губернатора, що, за даними Міністерства внутрішніх справ, у діяльності «Катеринославського літературно-артистичного товариства «Просвіта» спостерігається небажаний напрям». Тому 9 вересня 1909 р. Катеринославський губернатор висунув вимогу перед начальником місцевого губернського жандармського управління надати детальні дані про діяльність товариства у зв’язку з клопотанням мануйлівської філії [58, арк. 27].

Сьомого жовтня 1909 р. начальник катеринославської охранки доповів начальнику Катеринославського ГЖУ, що антиурядової діяльності місцевої «Просвіти» не простежується. Але за вказівкою губернатора жандарми все одно тримали в полі зору склад мануйлівської філії катеринославської «Просвіти». За даними унтер-офіцера Остроумова, на 18 січня 1910 р. до її лав входило 57 осіб, зокрема голова – Федір Фомич Сторубель (Сторублев), помічник голови – Тихон Семенович Митрусь, секретар – Трифон Дементійович Татарин, касир – Григорій Іванович Корнієнко, а також члени правління – Трохим Фокич Матвієнко, Федір Онисимович Корнієнко та Василь Іванович Герус [58, арк. 26 – 26 зв., 30, 32].

Попри всі труднощі, мануйлівські просвітяни побудували власне приміщення. П’ятого грудня 1910 р. відбулося урочисте відкриття будинку мануйлівської «Просвіти», який стояв на нинішньому проспекті ім. газети «Правда» напроти Індустріальної райради. Побудована споруда вирізнялася українським стилем. Авторство проекту належало активісту катеринославської «Просвіти» інженеру Івану Трубі [186, с. 36].

У 1910 р. при мануйлівській «Просвіті» почала активно діяти музично- драматична секція на чолі з М.М. Васюком. А вже 22 січня 1911 р. в новому будинку місцевих просвітян поставили першу власну виставу за п’єсою Івана Карпенка-Карого «Розумний і дурень». На черзі були відомі п’єси цього ж драматурга – «Наймичка», «Безталанна» та інші, поставлені впродовж 1911 –1913 рр. Помітною подією в діяльності мануйлівських просвітян став концерт з нагоди 50-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка, організований 29 березня 1911р. [186, с.138].

Запорукою дієвості роботи мануйлівської філії катеринославської «Просвіти» слід визнати поєднання активності мануйлівських селян та сільських інтелігентів з небайдужістю і досвідом просвітян губернського центру. Промовистим у цьому відношенні є список членів мануйлівської «Просвіти» за 1913 р., куди входило 37 осіб, у тому числі: Ф.Ф. Сторубель, І.С. Гавриленко, В.І. Герус, І.В. Чорний, К.І. Слюсаренко, І.П. Чорнорот, Д.К. Ризоль, Т. Гробовой, Н.М.Дорошенко, Ф.О. Корнієнко, Г.І. Корнієнко, Т.Д. Татарин, Т.Ф. Матвієнко, Т.С. Митрусь, М.М. Томильченко, М.В. Биков, М.К.Ємець, А.С. Калістий, П.М. Ніколаєв, Д.І.Дорошенко, І.П. Берестовой, Є.М. Діденко, П.Ф.Матвієнко, Г.К. Корж, І.С. Горяной, В.М. Хренников, А.Ф. Куліченко, А.Ф. Посух, Ф.Д. Удовиченко, О.В. Біднов, М.Т. Павлов, Я.В.Калінін, М.Л.Павлова, Ф.С. Гавриленко, Т.Г. Онищенко, В.М. Ровда, Л.М. Жебуньов [60, арк. 430].

У 1908 р. просвітяни заснували й амурську філію. Одним з її фундаторів був Гордій Федорович Дзябенко – палкий шанувальник кобзарського мистецтва [186, с.30, 179]. У 1910 р. до складу правління «Амурського просвітительного запорізького товариства «Просвіта», входило 11 осіб, у тому числі чотири слюсаря та чотири торговці. Це, зокрема, торговець Ф.Р. Овчинников, слюсар Т. Афанасьєв, слюсар Д.А.Свічеревський, наглядач вантажного двору В.К Безнощенко, м’ясоторговець П.К. Коваленко, слюсар Я.І. Малащенко, слюсар І.М.Пушкін, торговець Н.А. Бердичевський, торговець Й.П.Новиков, а також О.І.Очеретяний та Д.О.Полла [58, арк. 20]. Особливістю діяльності амурської «Просвіти» було те, що вона існувала незалежно від катеринославської [186, с.179].

З 1910 р. діяльність катеринославських просвітян стала набувати нових позитивних імпульсів. Проявом цього було видання з весни 1910 р. до кінця 1913 р. нового українського часопису «Дніпрові Хвилі», спеціально присвяченого місцевому життю. Ідея такого видання належала Миколі Богуславському – активному просвітянину, який вирізнявся великими агітаційними здібностями у справі залучення молоді до національної праці. Він став відомим розповсюджувачем української книжки, організатором гуртків аматорів гри на бандурі. М.О. Богуславський придумав назву часопису, умовив відомого викладача історії, секретаря вченої архівної комісії та редактора її «Літописів» Д.І. Дорошенка взятися за редагування видання та підшукав на офіційну посаду «редактора-видавця» ще одного просвітянина – К.Є. Котова [73, с.62 – 63].

Навколо українського видання об'єднався цілий гурт співробітників, майже виключно катеринославців. До «Дніпрових Хвиль» дописували Д.І. Яворницький, М.В. Биков, А.Ф. Кащенко, Т.Д. Татарин, Т.С. Митрусь, Т.М. Романченко, О.С. Гладченко, М.К. Новицький, В.О. Біднов, його дружина Л.Є. Біднова («Л.Жигмайло») та ін.

Д.І. Дорошенко постійно дбав, щоб «Дніпрові Хвилі» віддзеркалювали культурно-національне життя на Катеринославщині, водночас відгукуючись на справи загальноукраїнського значення. Український часопис мав кілька сотень передплатників, здебільшого селян, членів філій Катеринославської «Просвіти». Друкувалося видання дуже дешево, завдяки власнику приватної друкарні, українцю К.А. Андрущенку [73, с. 63 – 64]. З березня 1908 р. Кость Андрійович входив до ради «Просвіти». Його друкарня знаходилась біля помешкання просвітянина, що розташувалося на вулиці Стародворянській, 5 (нині вулиця Плеханова, 5) [186, с. 92].

Восени 1910 р., у зв'язку із переїздом до Маріуполя, припинив головування в Катеринославській «Просвіті» С.О. Липківський. На голову товариства обрали Марію Петрівну Хренникову, дружину інженера-технолога й мільйонера Володимира Миколайовича Хренникова, яка перебувала на цій посаді від 1910 р. до 21 квітня 1912 р. Заступником голови в цей час працював Д.І. Дорошенко. Між ними були повна згода в роботі та чіткий розподіл функцій. М.П. Хренникова взяла на себе зовнішню репрезентацію «Просвіти», а Д.І. Дорошенко вів усю внутрішню ділову роботу. Марія Петрівна мала контакти з видатними представниками української інтелігенції того часу, зокрема знала Івана Франка, Лесю Українку, Бориса Грінченка, Миколу Лисенка та ін. [73, с. 66].

За цих обставин рада «Просвіти» обрала нового голову. Ним став інженер, щирий український патріот Герасим Лукич Денисенко, який весь свій вільний час віддавав «Просвіті». На посаді голови товариства Г.Л. Денисенко перебував двічі – з 24 квітня до 21 грудня 1912 р., а потім, після перерви через недугу, – з 13 травня 1914 р. [186, с. 177 – 178].

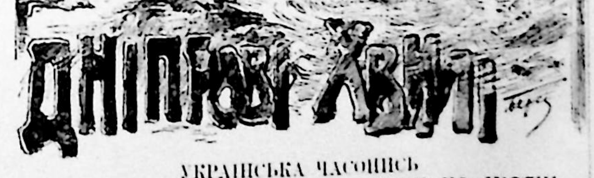

ДНІПРОВІ ХВИЛІ

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ВИХОДИТЬ У КАТЕРИНОСЛАВІ ДВІЧІ НА МІСЯЦЬ.

-го августа 1912 року.
Рік другий.

№ 13 14.

КАТЕРИНОСЛАВ.
ЦІНА 10 к.

Восьмого січня 1913 р. головою «Просвіти» була обрана Євгенія Савівна Гаркавцева, домоволодарка будинку № 8 по Больничній вулиці. Товаришем голови продовжував працювати учитель Д.І. Дорошенко, який проживав по вулиці Архієрейській, в будинку № 8. Секретарем товариства до 27 січня був Б.Ф. Павловський, потім – учитель Є.С. Вировий, а скарбником – до 19 березня – В.П. Литвинський, а далі – гірничий інженер М.М. Нечипоренко. З початку січня 1913 р. членами ради «Просвіти», крім уже вищевказаних осіб, значилися: лікар Ю.А. Павловський, дружина нотаря Т.С. Бичихина, лікар Н.С. Щоголєва, міський землемір Г.Л. Денисенко, лікар О.П.Кривинюк та інженер-технолог з Брянського заводу О.Й.Сергієнко, а кандидатами до складу ради: А.Д.Ткаченко, І.О.Рудичев та Г.А.Авдієнко. Членами ревізійної комісії стали: С.Д.Комарецький, І.М. Труба та Б.І. Усик-Базилевський [59, арк. 382; 87, с. 9].

У 1913 р. рада «Просвіти» збиралась щотижня, а під час улаштування великих вечорів – частіше. Однак улітку робота ради майже припинилася, адже з червня до середини серпня більшість її членів роз'їхалася з Катеринослава. Всього за рік було проведено 39 засідань. Загальні збори відбувалися тричі: 2 березня, 26 травня та 22 вересня [87, с. 11].

Загальні збори «Просвіти» від 22 вересня 1913 р. привели до ротації низки членів ради. Відтоді вона поповнилася такими діячами, як Г.А. Авдієнко, А.Д. Ткаченко, В.П. Труба, В.М. Хренников та П.А.Щукін, водночас зі складу ради вибули Т.С. Бичихіна, Д.І. Дорошенко, О.П. Кривинюк, В.П. Литвинський, Н.С. Щоголєва. Кандидатами до ради обрали таких просвітян, як М.І. Луценко, А.І. Пацаль та О.А. Дорожинська. Головою катеринославської «Просвіти» став В.М. Хренников, товаришем голови – Г.Л. Денисенко, скарбником і секретарем продовжували працювати відповідно М.М.Нечипоренко і Є.С. Вировий [87, с. 10].

Особливо заслуговує на увагу постать нового просвітянського керівника – В.М. Хренникова, який працював на цій посаді до 13 травня 1914 р. Просвітянин-мільйонер, видавець і меценат найбільше уславив своє ім'я побудовою в Катеринославі упродовж 1910 –1914 рр. оригінального власного будинку на розі Катерининського проспекту та Первозванівської вулиці в національному стилі «Відродження України» [186, с. 470, 474 – 475, 476].

Катеринославська «Просвіта» розвинула широку діяльність у губернському місті, проводячи концерти та лекції. Великого значення просвітяни надавали організації шевченківського свята, наймаючи в цей день найкращі зали: або в Англійському клубі, або в Комерційному зібранні. Перед початком таких концертів зі вступним словом виступали Д. І. Яворницький, Д.І.Дорошенко або Г.Г. Черняхівський. Артистична програма виконувалася на високому рівні, адже до Катеринослава спеціально приїжджали визначні співаки й співачки із Києва та Харкова, співав добре організований великий хор В.Ю. Петрушевського з Комерційного училища А.С. Синявського [73, с. 74 –75].

Будинок В.М. Хренникова. Фото поч. ХХ ст.

Одне з перших таких шевченківських свят відбувалося 4 березня 1912 р. в залі Комерційного зібрання. Воно готувалося і проходило за активною участю артистичної комісії, спеціально обраної в катеринославській «Просвіті» наприкінці 1911 р. Її діяльними учасниками стали Г.О. Авдієнко, І.Я. Безкровний, А.М. Веснін, Г.К. Герасимов, Л.А. Глинка, Н.М. Дорошенко, П.І. Дмуховський, Ю.С. Лисяк, К.С. Ламм, М.І. Луценко, С.К. Нечипоренко, А.Д. Ткаченко, П.Т. Чоп. За своїм спрямуванням близькою до артистичної комісії була вечорова комісія «Просвіти», що займалась організацією і проведенням вечірок, свят та інших культурних публічних заходів [186, с.101, 134].

Четвертого березня 1913 р. у театрі Комерційного клубу пройшов великий ювілейний вечір, присвячений 25-річчю літературної діяльності української письменниці, члена «Просвіти» Т.С. Сулими-Бичихіної. 9 березня 1913 р. в тому ж приміщенні рада товариства організувала великий шевченківський концерт, у ході якого виконувалися твори Кобзаря, хорові номери, сольні співи. Цей захід викликав чималий інтерес і дав «Просвіті» 952 крб. 71 коп. загального доходу і 207 крб. 09 коп. чистого прибутку [87, с. 11 – 12].

З осені 1913 р. катеринославська «Просвіта» приступила до підготовки святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Вже 5 жовтня на зборах просвітянської ради виникла пропозиція заснувати з цього приводу в Катеринославі комітет від різних інституцій та товариств. 30 жовтня рада ухвалила подати губернаторові прохання заснувати у місті ювілейний шевченківський комітет, і цей документ було передано товаришем голови Г.Л. Денисенком. Формальний дозвіл по цьому клопотанню просвітяни отримали лише 19 грудня 1913 р. [87, с. 18].

Великий успіх здобув «Вечір української пісні, музики і поезії», влаштований катеринославською «Просвітою» 23 листопада 1913 р. в Англійському клубі. Серця слухачів полонило виконання творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Миколи Вороного, Олександра Олеся, Григорія Чупринки, Миколи Лисенка, Кирила Стеценка. Свою майстерність продемонстрували дочка славетного українського композитора М.В. Лисенка – М.М. Лисенко, артистки Н.М. Дорошенкова, М. Удовенкова, Ф.Ф.Влодека, які прибули із Києва, а також місцеві співаки: Г.Ф. Березницький, В.А. Іваницький та А.А. Горбачова. Великий хор під орудою В. Петрушевського виконав український національний марш та народні пісні. Цей добре підготовлений культурницько-національний захід із задоволенням відвідали не тільки катеринославці, а й молодь із Кам'янки, Мануйлівки, Діївки, Новомосковська. [73, с.75; 82, с. 15].

24 листопада 1913 р. у Катеринославі відзначали 30-річний ювілей літературно-наукової діяльності Д.І. Яворницького. «Просвіта» виступила з ювілейним адресом із написом: «Славному історикові Запорожжя Дмитру Івановичу Яворницькому – Катеринославська «Про-

світа». Тоді ж була озвучена пропозиція прийняти відомого діяча почесним членом товариства [87, с. 16 – 17].

Помітною подією в українському національно-культурному житті міста стало святкування 40-річного ювілею літературної та громадської діяльності І.Я. Франка. З цього приводу катеринославська «Просвіта» організувала ювілейний вечір, що відбувся 7 грудня 1913 р. в аудиторії Наукового товариства. На початку учасники прослухали лекцію Д.І. Дорошенка «Іван Франко як письменник і громадський діяч», де йшлося про відродження галицької України. Після лекції відбувся святковий концерт. На урочистому вечорі побувала не тільки українська інтелігенція Катеринослава, а й свідома українська молодь, селяни із Краснопілля та Мануйлівки [87, с. 15 – 16].

Не обминали катеринославські просвітяни й сумних дат у національно-культурному житті українства. У помешканні просвітянської бібліотеки рада «Просвіти» влаштувала літературну вечірку з нагоди 75-річчя з дня смерті основоположника нової української літератури Івана Котляревського; направляла своїх представників на поховання Михайла Коцюбинського в Чернігів та Лесі Українки – у Київ [87, с. 17].

За постановою загальних зборів 22 вересня 1913 р. в товаристві створено й бібліотечно-лекційну комісію. Вже наступного дня, 23 вересня, на Козачій вулиці, в будинку № 56 просвітяни відкрили власну бібліотеку-читальню, завідувачем якої став П.А. Щукін. На 1 січня 1914 р. в цьому культурному закладі «Просвіти» нараховувалося 259 книжок з літератури, історії, географії, публіцистики тощо [87, с. 19 – 20].

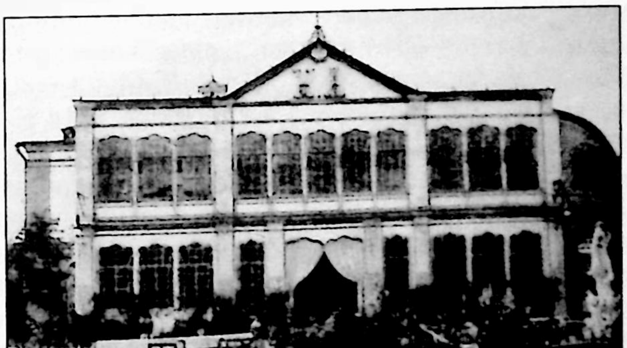
Англійський клуб. Фото кінця XIX ст.

Національно-культурницьке спрямування мала й ялинкова комісія «Просвіти», започаткована 22 вересня 1913 р. Під час Різдвяних свят вона влаштовувала дитячі ялинки по селах Катеринославщини, зокрема у Гупалівці, Дніпровці, Малій Козирщині, Кам'янці, Князь-Іванівці, Одинковому, Перещепиному та ін. На всіх подарункових торбинках, а всього їх було підготовлено 1500, діти могли прочитати написи: «Шануйте Рідний Край!», «Згадуйте «Просвіту!» [87, с. 22, 23; 186, с. 93].

У 1913 р. активізувалася видавнича діяльність катеринославської «Просвіти», чому сприяла видавнича секція. 4 квітня 1913 р. її головою було обрано Д.І. Дорошенка, а писарем – Є.С. Вирового, з 19 листопада останній очолив секцію, а писарем став М.І. Луценко. У той період катеринославські просвітяни випустили у світ такі видання, як «З минулого Катеринославщини» Д.І. Дорошенка (наклад – 2 тис. прим.), «Чудова дівчина та інші оповідання Б.Грінченка» (5 тис. прим.), «Як жило славне запорозьке низове військо» Д.І. Яворницького (2-е вид., 3 тис. прим.). До того ж просвітяни видали й портрет Т. Г. Шевченка накладом у 3 тис. прим. [87, с. 28 – 29].

Діяльність катеринославської «Просвіти» викликала все більшу зацікавленість у мешканців передмість та навколишніх сіл. Це знайшло свій вияв в ініціативах стосовно створення нових просвітянських філій. На Великдень 1912 р. філія катеринославської «Просвіти» відкрилася в селі Перещепине, що на Приоріллі. У святі взяли участь Г.Л. Денисенко та Д.І.Дорошенко, які виступали перед зібранням у будинку місцевого кредитного товариства. Відкриття викликало великий інтерес не тільки у перещепинців, а й у селян навколишніх сіл. У члени філії відразу записалися понад сто осіб. Тоді ж 15 селян із сусідньої Гупалівки подали заяву про бажання відкрити таку ж філію «Просвіти» і в їхньому селі [73, с.69].

21 січня 1913 р. Губернське присутствіє надало дозвіл на відкриття діївської та гупалівської філій катеринославської «Просвіти» [87, с. 31]. На початку березня 1913 р. відбулося урочисте відкриття діївської філії катеринославської «Просвіти». На свято прибули кілька членів ради катеринославської «Просвіти», майже вся рада мануйлівської філії, представники товариства «Народна Торгівля», гості з села Лоцманська Кам'янка та ін. Всього зібралося близько тисячі осіб. Після молебня з вітальними словами до діївців звернулися Д.І.Дорошенко, Ю.А. Павловський та Ф.Х. Стору-

бель. Із зворотнім словом виступив голова діївської «Просвіти» Павло Білецький. Діївських просвітян вітали телеграмами українська інтелігенція, студентство Києва, Кам'янця-Подільського, Кубані, Варшави та інших міст [73, с.72 –73].

Відгукуючись на клопотання селян про відкриття нових філій, катеринославська «Просвіта» направила чергові прохання до адміністрації, зокрема 8 квітня 1913 р. стосовно філії у Сурсько-Михайлівці, 25 квітня – в Кам'янці, 2 травня – в Чаплях та Одинковому. 18 жовтня 1913 р. Губернське присутствіє розглянуло всі чотири клопотання і не задовольнило жодного. Незважаючи на це, 6 листопада того ж року катеринославська «Просвіта» подала прохання щодо відкриття філії в Петриківці [87, с. 31, 33].

23 лютого 1914 р. в залі Англійського клубу відбулися чергові річні збори катеринославської «Просвіти» за участю 43 дійсних членів. Ю.А. Павловський зробив повідомлення про діяльність чотирьох філій товариства у Мануйлівці, Перещепиному, Діївці та Гупалівці. Як бачимо, царська влада побоювалась розширення просвітянської мережі. Проте це не стало на заваді прийняття до товариства окремих членів. На цих зборах до складу «Просвіти» прийняли 59 осіб. У цей же день Д.І.Яворницький отримав звання почесного члена товариства. Річні збори розглянули й питання про будівничий фонд і становлення справи з будівництвом власного дому «Просвіти», обрали будівничу комісію [87, с. 3, 4, 7].

Катеринославська «Просвіта» та її філії брали активну участь у святкуванні ювілейних дат визначних українських діячів: І.П. Котляревського, І.Я. Франка, Д.І. Яворницького [73, с. 75]. Особлива підготовка проводилася до 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка у 1914 р. Катеринославська «Просвіта» створила Шевченківський ювілейний комітет, його виконавче бюро. Перші збори комітету відбулися у приміщенні Англійського клубу 19 січня 1914 р. Головою комітету було обрано І.Я. Акінфієва, а писарями – І.П. Рудичева та Г.Г. Черняхівського. 16 лютого 1914 р. почесним головою Шевченківського ювілейного комітету одноголосно обрали Д.І. Яворницького [88, с. 2, 9, 33].

25 лютого 1914 р. на ювілейному вечорі в Англійському клубі зібралося дуже багато людей: городян різних станів, у тому числі робітників, а також селян. Відкрив урочисте засідання Шевченківського ювілейного комітету Д.І.Яворницький. Присутні уважно слухали три доповіді про Кобзаря, з якими виступили О.М.Терпигорев, Д.І. Яворницький та М.В.Биков. Атмосфера в залі вирізнялася піднесеністю. Приміром, доповідь Д.І. Яворницького присутні супроводжували тривалими оплесками. Надалі депутації від різних установ, товариств поклали вінки до бюста великого українського поета. Одним із перших це зробили представники катеринославської «Просвіти» та її філій [192, с. 97 – 103; 88, с. 14].

Першого березня 1914 р. рада товариства організувала великий ювілейний шевченківський вечір, на який зібралася сила народу з усієї Катеринославщини. Велике враження на присутніх справив бюст великого поета на сцені, убраний численними вінками, а бездоганне виконання концертних номерів глибоко зворушило всіх слухачів. Рада «Просвіти» запланувала ще кілька ювілейних концертів, присвячених Кобзарю, але після 1 березня поліція не дозволяла проведення будь-яких шевченківських святкових заходів у Катеринославі. 16 березня 1914 р. цілком несподівано було закрито й Шевченківський ювілейний комітет [88, с. 2, 3, 4].

У 1914 р. діяльність катеринославської «Просвіти» вирізнялась активністю. Рада товариства збиралась щотижня, а всього за рік – 40 разів. До 13 травня головою «Просвіти» був В.М.Хренников, а після – Г.Л. Денисенко. Впродовж року мінялися й товариші голови: до 18 січня 1914 р. цю посаду обіймав Г.Л. Денисенко, потім до 13 травня – І.Ф. Пінчук, а далі – П.А.Щукін.

У цей період помітно зросла й чисельність катеринославської «Просвіти», адже до її лав вступило 82 нових члени. Всього ж на 1 січня 1915 р. налічувалося 248 просвітян. Потужними були філії катеринославської «Просвіти» в Мануйлівці та Діївці, які налічували 76 та 53 особи відповідно. 15 лютого 1914 р. рада товариства розглянула прохання селян про створення філії в селі Куцеволівка, а 5 березня – в селі Саксагань, що свідчило про авторитет «Просвіти», про зростання національної самосвідомості сільського населення Катеринославщини [88, с. 1, 2, 14, 28 – 30, 31, 32].

Упродовж 1914 р. катеринославська «Просвіта» розміщувалася в будинку № 56 по вулиці Козачій, але наприкінці року В.М. Хренников виділив безплатно товариству дві кімнати у власному будинку на розі Катерининського проспекту та Первозванівської вулиці [88, с. 2].

Вказаний період збагатився новими формами діяльності катеринославських просвітян. 6 вересня 1914 р. просвітяни на свої власні кошти і внески інших осіб відкрили їдальню на Мандриківці. За чотири місяці діяльності ця установа видала 5708 сімейних обідів в 13664 порцій з платою по

5 коп. з родини. Крім того, просвітянська їдальня видала безкоштовно 409 порцій, 3619 стаканів молока дітям до чотирьох років. Усього ж було нагодовано 17692 особи [88, с. 5].

15 листопада 1914 р. з ініціативи бібліотечної комісії просвітяни влаштували лекцію «Про Галичину», прочитану почесним членом товариства Д.І. Дорошенком українською мовою в Англійському клубі. З огляду на те, що західноукраїнські землі потрапили в молох воєнних дій Першої світової війни, лекція не могла не викликати інтересу слухачів. Цікаво, що це була перша і єдина подібна лекція про галицький край у дореволюційному Катеринославі [88, с. 6].

У роки Першої світової війни спостерігається радикалізація частини катеринославських просвітян, які, не обмежуючись культурництвом, стають на шлях політичної діяльності. Об'єднавчим центром для цих діячів служив місцевий осередок Української соціал-демократичної робітничої партії. Отримавши дані про зв'язок просвітян з УСДРП, жандарми приступили до репресій. 28 вересня 1915 р. чини політичної поліції опечатали книгарню «Сяйво» по Поліцейській вулиці, в будинку № 59, де виявили 112 українських книжок, у тому числі праці Володимира Винниченка, Марко Вовчок, Бориса Грінченка, Михайла Драгоманова, Сергія Єфремова, Івана Нечуя-Левицького, Тараса Шевченка та ін. 26 листопада того ж року начальник Катеринославського ГЖУ видав ордер на обшук приміщення «Просвіти», яке знаходилося по Катерининському проспекту, в будинку № 101 Хренникова. Двері цього приміщення як з боку проспекту, так і вулиці Первозванівської були опечатані. В будинку встановили пости городових. Такі ж дії були виконані і стосовно приміщення мануйлівської філії катеринославської «Просвіти» [62, арк. 259 – 261].

Арешт просвітянських приміщень тривав недовго. 19 грудня 1915 р. начальник Катеринославського ГЖУ попросив місцевого поліцмейстера видати розпорядження про негайну ліквідацію печаток з просвітянських приміщень, у чому подальшої потреби вже не було. Втім, дізнання у справі катеринославської організації УСДРП тривало до 26 січня 1916 р. [62, арк. 231]. Його наслідком стала заборона катеринославської «Просвіти».

2. Перші українські політики Катеринослава

Події демократичної революції 1905 – 1907 рр. пробудили політичну активність частини української національно свідомої молоді Катеринослава. Яскравим прикладом цього є діяльність Катеринославської української революційної громади. Дізнання про цю нелегальну українську політичну організацію було розпочато в Катеринославському ГЖУ 24 листопада 1907 р. Підставою до цього стали обшуки, проведені 17 – 18 листопада того ж року. Наступного дня під вартою в катеринославській тюрмі опинилися 19-річний дворянин Борис Васильович Бачинський, 38-річний спадковий почесний громадянин Валентин Миколайович Дем'яновський та 20-річний міщанин Ісаак Симхович Черніховський.

Усі ці діячі входили до складу комітету зазначеної української політичної організації. Свідченням їхньої діяльності стали вилучені речові докази. Приміром, у В.М. Дем'яновського – 15 брошур українською мовою, передплачених для потреб громади з книжкового магазину «Киевская Старина», а в І.С. Черніховського – дві мідні печатки: «Всероссийского крестьянского союза Екатеринославской губернии «Земля и Воля» та «Катеринославської Української Революційної Громади» [51, арк. 5, 8, 9, 107, 108, 132, 134 зв.].

Жандарми не змогли затримати й арештувати Сергія Бачинського, який був головним організатором та діячем Катеринославської української революційної громади, але за день до обшуку зник. У його паперах було виявлено записи та витратні статті у діяльності організації, списки брошур та інших видань нелегальної літератури українською мовою, 75 брошур різних найменувань, здебільшого за програмою партії соціалістів-революціонерів, гектографовані видання революційного характеру та рукописи революційного змісту стосовно діяльності організації, зокрема «Програма гурткових занять» [51, арк. 131 зв.].

У поле зору жандармів потрапили ще два учасники Катеринославської української революційної громади, які були агентами нелегальної організації. Це народні вчителі – 22-річний виходець із селян Іларіон Тимофійович Колодяжний та 20-річний Феодосій Іларіонович Поляничко. Вони отримували від громадівського комітету підпільну літературу й розповсюджували її серед селян. Крім того, І.Т. Колодяжний одержував дешифровані директиви від іногородніх революційних комітетів про організацію селян у бойову дружину для знищення чинів поліції та військ. Довідавшись про агентів-громадівців, 16 лютого 1908 р. жандарми навідалися в с. Любимівка, де вчителював Ф.І. Поляничко. В ході обшуку ними вилучено вісім нелегальних українських брошур, які були призначені для розповсюдження. Цікаві знахідки виявили жандарми і в народного вчителя І.Т. Колодяжного. Це зашифровані рукописи революційного змісту та гектограф [51, арк. 114, 131, 134 зв.].

З часом у розпорядженні влади з'явилися нові дані про діяльність українських революційних громадівців Катеринослава. 20 травня 1908 р. начальник Катеринославського охоронного відділення надав у розпорядження Катеринославського ГЖУ листа від арештанта-смертника Миколи Тарана до іншого арештанта Андрія Безпалова від 18 травня, в якому він прохав свого товариша (той звільнявся з тюрми того ж дня) піти на 4-у Кайдацьку вулицю, в будинок № 21 до Митрофанових, де проживав «товариш Павло», і передати останньому прохання до однодумців випустити прокламацію, аби врятувати його від страти. Крім того, М. Таран сподівався отримати допомогу від депутата Кузнєцова. Жандарми здійснили трус за означеною адресою, але «Павла не знайшли». Водночас була затримана донька хазяйки – 17-річна учениця жіночої гімназії Людмила Митрофанова. В неї жандарми вилучили 12 фотокарток, листування, 60 різних брошур, каталог нелегальних книжок та брошур, лист із підписом «Павло» до «Люсі» з проханням передати через якогось «Мойсея» печатку для бланків та печатку «Української Революційної Громади». 20 травня 1908 р. за постановою начальника КГЖУ Л.А. Митрофанова була кинута до в'язниці [28, арк. 1, 3].

Ліквідуючи комітет «Катеринославської Української Революційної Громади», жандарми виявили цілу низку конспіративних адрес, які наводять на думку про контакти катеринославських українських революціонерів-громадівців у сільській місцевості [51, арк. 17 – 17 зв., 80].

Другого жовтня 1908 р. жандарми знов провели обшуки й розпочали ще одне дізнання. Із 8 жовтня того ж року четверо українських революціонерів-громадівців Катеринослава знову перебували під вартою у місцевій в'язниці, а п'ятий – Ф.І. Поляничко – під грошову заставу в 200 крб. залишився на волі. Розслідування встановило, що Б.В. і С.В. Бачинські, В.М. Дем'яновський, І.Т. Колодяжний, Ф.І. Поляничко та І.С. Черніховський відразу належали до двох організацій: «Катеринославської Української Революційної Громади» та «Всероссийского крестьянского союза Екатеринославской губернии «Земля и Воля» [27, арк. 3 зв.; 51, арк. 131].

Шостого листопада 1908 р. Катеринославський губернатор запросив у прокурора Одеської судової палати слідче провадження у справі Катеринославської української революційної громади для перегляду й подальшої передачі до суду, а 29 листопада того ж року передав справу на розгляд військового суду. 23 лютого 1909 р. тимчасовий військовий суд у Катеринославі, розглянувши справи стосовно п'яти революціонерів-громадівців, виніс вирок: І.Т. Колодяжний та І.С. Черніховський – 4 роки каторги кожному, Ф.І. Поляничко – ув'язнення у фортеці на 1 рік, обвинувачені Б.В. Бачинський та В.М.Дем'яновський визнавалися судом виправданими [27, арк. 1, 3, 7 – 7 зв.].

Хоча Катеринославська Українська Революційна Громада не залишила помітного сліду в історії міста, її поява дуже симптоматична. Вона є свідченням того, що молода українська інтелігенція вже не обмежувалася суто культурницькою роботою в старогромадівському дусі, а ставала на шлях політичної боротьби. При цьому українські революціонери-громадівці прагнули працювати серед мешканців села, яке залишалося надійним оберігачем етнічної ідентичності українства.

Продовження й розвиток цієї тенденції спостерігається в роботі місцевих осередків українських політичних організацій та партій. У міжреволюційному Катеринославі діяла таємна організація – Товариство українських поступовців (ТУП), центр якої знаходився в Києві. До катеринославських тупівців належали такі відомі культурники, члени місцевої «Просвіти», як В.О. Біднов, Є.С. Вировий, Д.І. та Н.Д. Дорошенки, Ю.А. Павловський, А.С. Синявський, І.М. Труба та ін. Діяльність місцевих тупівців розпочалася не пізніше 1910 р. Збори катеринославського осередку ТУП відбувалися у Дорошенків, Павловських і Труби [74, с. 167 – 168].

Українське національне самоусвідомлення поступово проникало і в середовище учнівської молоді. У 1910 р. в Катеринославській духовній семінарії діяв гурток учнів «Українці». Відомо, що очолював цей осередок вихованець 6-го класу згаданого навчального закладу Петро Коробчанський. Діяльним учасником гуртка був Семен Федоровський, який завідував бібліотекою, читав реферати. В агентурних даних місцевої охранки щодо гуртка «Українців» фігурував студент університету Павловський, який приїхав у Катеринослав із Варшави. 5 грудня 1910 р. він разом із Семеном Федоровським мали читати реферати в семінарії, однак захід не відбувся у зв'язку з тим, що Семен їздив у Мануйлівку на відкриття «Просвіти» [184, арк. 1 – 2].

Серед осередків українських політичних партій у міжреволюційному Катеринославі найбільш помітну роботу вела катеринославська організація Української соціал-демократичної робітничої партії. Є відомості, що перший осередок цієї організації було закладено Д.М.Лисиченком ще в 1911 р. Але вперше українська соціал-демократія гучно заявила про себе в Катеринославі 1 травня 1914 р., коли в місті з'явилися українські прокламації УСДРП, що містили заклики до святкування Першотравня та до боротьби за повалення самодержавства. Проте в діяльності цієї партії в Катеринославі наступало певне затишшя.

Лише в ніч з 4 на 5 квітня 1915 р. на місцевих заводах та лінії Катерининської залізниці в Катеринославі знову з'явилися прокламації УСДРП з приводу трирічча Ленських подій, що закінчувалися словами: «Геть війну, геть царат, нехай живе революція, нехай живе демократична республіка, нехай живе автономія України!» У ніч на 1 травня 1915 р. по Катеринославу знов розповсюджувалися україномовні листівки УСДРП, що стосувалися святкування Першотравня й містили заклики до боротьби проти війни та за досягнення автономії України [62, арк. 119].

Вже після розповсюдження перших прокламацій начальник Катеринославського ГЖУ полковник Терентьєв отримав агентурні дані про існування в місті організації Української соціал-демократичної робітничої партії. До складу комітету місцевої організації УСДРП входили такі діячі, як конторник служби зборів Катерининської залізниці, селянин Дмитро Михайлович Лисиченко (проживав по вулиці Первозванівській, в будинку № 89), конторник Катерининської залізниці, селянин Федір Євдокимович Дубовий, відомий під псевдонімом «Федько» (проживав по Пороховому провулку, в будинку № 14), селянин Ілля Давидович Вирва, псевдонім «Ілько» (проживав по вулиці Первозванівській, в будинку № 89), секретар лікарняної каси заводу Шодуар в селищі Амур Новомосковського повіту селянин Іван Федорович Бохонко (проживав по вулиці Михайлівській у будинку № 34, на Амурі) [62, арк. 119 зв., 120].

Справжніми натхненниками організаційної партійної роботи були Іван Бохонко та Федір Дубовий, роботу секретаря виконував Ілля Вирва. Керівники організації вели активну роботу серед робітництва та селянства з метою залучення до організації нових членів. Унаслідок цього їм вдалося поповнити лави української соціал-демократії чималою групою нових послідовників, особливо в селищі Катерининське. На потреби організації збиралися щомісячні грошові суми. Користуючись правом займати приміщення міської та мануйлівської «Просвіт» в якості їх членів, українські соціал-демократи Катеринослава влаштовували партійні збори під виглядом культурно-просвітніх заходів. Крім того, виходячи з конспіративних міркувань, партійні збори неодноразово відбувалися за містом, у лісах.

Одне з таких багатолюдних зібрань за участю 51 особи організовано 15 серпня 1915 р. в гаю маєтку Кулiченка, в селищі Катерининське, поблизу станції Ігрень Катерининської залізниці. Поміж інших, на цих сходинах були присутні Федір Дубовий, Іван Бохонко, а також Антон Драгомирецький («Антон»), який раніше притягався до дізнання у справі Київської організації УСДРП, хоча не потрапив до київських жандармів унаслідок втечі. Збори ухвалили резолюцію, згідно з якою керівною інституцією для цілого району є загальне зібрання місцевого колективу. Постанови останнього, як і всі організаційні справи, мало виконувати головне правління місцевої організації, що складалося з представників порайонних правлінь по одному від кожного. Порайонні правління об'єднували представників гуртків по одному від кожного і скеровували свою діяльність згідно з загальним статутом організації. Предметом обговорення на цьому зібранні стало й питання про відносини з російською соціал-демократією. Українські есдеки прийняли тактику спільної та солідарної боротьби зі своїми російськими колегами, не виключаючи спільних угод і блоків, хоча висунули вимогу перед російськими соціал-демократами визнати автономію України і взагалі переглянути своє ставлення до питань національного розвитку [62, арк. 119 зв., 120 – 120 зв.].

На інших партійних зборах катеринославської організації УСДРП розглядалось актуальне питання війни. Українські есдеки висловлювалися проти війни, на підтримку Австро-Угорщини та Німеччини, розраховуючи, що українські терени відійдуть до Австро-Угорської держави, в межах якої Україна стане автономною одиницею [62, арк. 119 зв., 120 зв.].

У серпні 1915 р. українські соціал-демократи Катеринослава отримали прокламацію «Війна і Українська Соціал-Демократія», в якій розглядались мета і значення Першої світової війни. Крім того, в листівці зазначалося, що УСДРП ще до початку війни виступала проти цього світового конфлікту. Закінчувалася відозва закликами до повалення «царського порядку» й досягнення автономії України. У ніч на 17 жовтня 1915 р. українські соціал-демократи Катеринослава розкидали чергові прокламації в районі селища Катерининське. Видання було присвячене 10-річчю царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і знов закликало до боротьби за повалення самодержавства в Росії, за демократичну республіку та автономію України. Безпосередню участь у виготовленні цих прокламацій брав І.Ф. Бохонко. Катеринославська організація УСДРП мала у своєму розпорядженні й інші видання, зокрема орган Київської групи українських соціалістів-революціонерів – «Боротьба», № 1 видання «Червоний Прапор» та ін. [62, арк. 119 зв. – 120].

У жовтні 1915 р. серед членів Катеринославської організації партії вівся жвавий обмін думками щодо редакції нового наказу в соціалдемократичну фракцію Державної думи, де, зокрема, йшлося про негайне введення у всіх початкових школах на території України викладання українською мовою, вимагалося ввести вивчення української мови та історії в учительських семінаріях, інститутах, а також започаткувати кафедри українознавства в університетах. Крім того, в документі містилася вимога ввести українську мову в державних установах: у суді, на пошті, телеграфі, залізниці, в земському та міському самоврядуваннях тощо [61, арк. 8 зв.].

20 жовтня 1915 р. жандармський агент «Покровський» відмітив факт відходу деяких діячів від Катеринославської організації УСДРП та утворення нового гуртка, який прийняв назву Радикально-демократичної партії. До складу цього гуртка увійшли: чиновник контролю Катерининської залізниці Павло Маненко, колишній співробітник газети «Южная заря» Микола Новицький, член правління «Просвіти» Іван Дяченко, рахівник комерційного відділу Катерининської залізниці Боніфатій Усик-Базилевський та кресляр Катеринославської земської управи Пилип Щукін [61, арк. 2].

29 жовтня 1915 р. у квартирі Д.М. Лисиченка, утримувача магазина ну «Слово», відбулися збори відомих партійних працівників місцевої УСДРП, які заслухали доповідь представника Харківської організації УСДРП стосовно організаційної роботи в партії. Оратор намалював картину широкої діяльності організацій УСДРП у Харкові, Києві, Москві, торкнувся питання про війну [61, арк. 9].

У цей час найбільш активні діячі Катеринославської організації УСДРП поставили за мету обладнати нелегальну партійну друкарню. Головним ініціатором цієї справи був Ф.Є. Дубовий – душа й натхненник діяльності місцевої організації. Планувалося, що друкарня призначатиметься для видання газети «Наше життя», а також інших друкованих видань. Незабаром шрифт та частини друкарні були доставлені із Києва [61, арк. 12 – 12 зв.].

15 листопада 1915 р. в с. Кам'янка відбулось об'єднане зібрання організації УСДРП та РСДРП (більшовиків). Представниками від українських соціал-демократів були Федір Дубовий, Іван Бохонко, Григорій Герасимов, Федір Сторубель та інші, а від більшовиків – Петро Медведєв, Степан Власенко та ін. На зборах читали № 4 журналу «Боротьба», де було вміщено Маніфест міжнародної соціалістичної конференції в Ціммервальді (Швейцарія), спрямований проти світової війни, на укладення миру. Учасники сходин одноголосно виступили на підтримку Маніфесту. Жвавий обмін думками точився щодо об'єднання двох організацій. У центрі дискусії опинилось питання про землю. Після тривалих дебатів представники двох течій соціал-демократів не дійшли згоди з цього ключового питання для суспільства [61, арк. 15 – 15 зв.].

Активізація діяльності українських соціалдемократів спричинила відповідні дії каральноохоронних органів. У ніч на 27 листопада 1915 р. жандарми здійснили обшуки та арешти стосовно членів Катеринославської організації УСДРП. Зокрема, арешту були піддані такі діячі, як Д.М. Лисиченко, І.Ф. Бохонко, І.Д. Вирва, І.М. Дубовий, Ф.М. Дубовий, П.А.Щукін, Т.Д.Татарин, Т.С. Митрусь, М.М.Томильченко, П.Ф. Слинько. Водночас жандарми обшукали помешкання таких українських соціал-демократів, як М.К. Геращенко, І.П. Дмуховський, І.І. Ковалев, Т.В. Коваленко, М.І. Луценко, М.К. Новицький, Т.М.Романчук, С.А. Хаплов, І.І. Чернорот, А.С. Шилова. Найбільш цікава знахідка була вилучена в І.Ф.Бохонка. Це – копія договору між організаціями українських і російських соціал-демократів з приводу об'єднаної партійної діяльності, підписний лист-протест у соціал-демократичну фракцію 4-ї Державної думи з приводу закриття в Харкові газети «Слово», револьвер «Наган» з патронами та партійне листування. У І.Д.Вирви вилучили «Браунінг», патрони та партійні замітки. Привертає увагу й рукопис, виявлений у Т.Д. Татарина, де автор передрікав, що попереду буде боротьба за автономну, незалежну Україну. До речі, у Трохима Дмитровича знайшли цілу бібліотеку книжок українською мовою [62, арк. 121, 121 зв., 218, 235 зв.].

Таким чином, царська влада розгромила перший активний партійний осередок українських політиків Катеринослава. Проте каральні заходи не могли зупинити наближення революції.

Незабаром місто, як і вся країна, вступила в нову революційну епоху.

3. Від народництва до марксизму

Індустріалізація Катеринослава привела до суттєвих змін у суспільному житті міста на Дніпрі. Вже наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. тут відбувається перехід від народницької ідеології до марксизму – світоглядного репрезентанта нової ідейної течії – соціал-демократії. Вказана ідеологічна трансформація відбувалася не відразу, а поступово, про що свідчить історія деяких катеринославських гуртків перехідного типу від народництва до марксизму.

Одним із них став «гурток Заславських», члени якого належали до учнівської молоді. Щоправда, спочатку гуртківці збиралися на квартирі енергійної народоволки К. Вейнгерової (за чоловіком – Бердичевської), але незабаром центром гуртка стала квартира сестер Заславських на Литейній вулиці. Старшу серед них – Софію – тоді вислали із Харкова за участь у студентських заворушеннях. Під її впливом перебували молодші сестри – Людмила і Любов, які з юнацьких років вже знали про страту народовольців Софії Перовської та Андрія Желябова і читали нелегальну літературу революційного спрямування. З 1887 р. квартиру сестер Заславських часто відвідували піднаглядні. Серед них був їхній двоюрідний брат Матвій Олександрович Заславський (Соковнін), який притягувався у політичній справі в Ростові-на-Дону. До цього ж кола належав Григорій Епштейн, який щойно вийшов із Харківської в'язниці.

Крім сестер Людмили і Любові Заславських, до складу гуртка входили сестри Вегер, Анна Перель, гімназист Григорій Полонський, брати Григорій та Давид Нейфельди. Пізніше до них приєднався співучень Г. Полонського – Яків Вербов. Усе це була молодь 13 – 15 років. Гуртківці займалися самоосвітою, вивчаючи природничі праці Л. Бюхнера і Я. Молешотта, соціальні твори П.Л. Лаврова, Д.І. Писарева, М.О. Добролюбова та М.Г. Чернишевського. Особливо сильне враження справив роман Миколи Гавриловича «Що робити?». Гуртківці «поглинали» як народовольську, так і соціал-демократичну літературу [157, с. 1 – 2].

Ідейні погляди учасників гуртка Заславських не вирізнялися цілісністю. Спочатку в їхньому світосприйнятті народництво перемежовувалося з толстовством, але заклик «не бороти зло насильством» не знайшов прихильності в молодих душах. Навпаки, гуртківці прагнули боротися проти насильства радикальними методами. Напевно, свою роль у цьому відіграла й бібліотека революційної літератури, яку учасники гуртка отримали від народниці Катерини Лащавер. На її квартирі зберігалися праці М.Г.Чернишевського, Д.І. Писарева, М.О.Добролюбова, журнали «Современник», «Отечественные записки», народовольські видання, що дісталися в ідейний спадок від Павла Корецького та інших діячів. Спочатку бібліотека гуртка розмістилася на квартирі старшої сестри М.Вегер на Крутогорній вулиці, а дещо пізніше була перенесена в іншу квартиру М. Вегер – на Соборній площі. Для читання літератури молодь часто збиралася на квартирі П.Я.Дубинської [157,с. 2 – 3, 5].

Незабаром соціал-демократичні ідейні впливи виявилися сильнішими. Спершу вони формувалися під враженням від спілкування зі старшою серед сестер Заславських – Софією. В той час відбувалися перші ідейні дискусії марксистів з народниками. Точилися вони і в катеринославському гуртку. Перші з них відбувалися на квартирі К. Вейнгерової, а згодом проходили у Заславських. Прихильниця марксизму Софія Заславська була більш переконлива, ніж її опонент – послідовник народництва Григорій Епштейн. Зацікавившись марксистськими ідеями, гуртківці ознайомилися з першим томом «Капіталу» К. Маркса [157,с. 3, 5].

Подальшому переходу учасників гуртка Заславських на позиції марксизму сприяв приїзд до Катеринослава на початку 1889 р. Павла Варфоломійовича Точиського – організатора й керівника однієї з перших у Російській імперії марксистських організацій – «Товариства петербурзьких майстрів». Цей повний енергії, нестримний і вже досвідчений діяч мав кількарічний стаж участі у визвольному русі. Відправлений на катеринославське заслання, він зустрів тут ідейних однодумців і зробив свій внесок у виховання місцевої молоді в дусі марксистських ідей. [157, с. 3, 5].

Наприкінці 1889 р. гурток Заславських поповнився ще одним членом – Єфимом Григоровичем Мунблітом – одеським студентом, висланим до Катеринослава за участь у студентській демонстрації. Є.Г. Мунбліт належав до соціал-демократів. Із Одеси, а пізніше із Харкова він привіз видання групи «Визволення праці», зокрема збірник «Социал-демократ». Унаслідок ретельного знайомства з цією літературою «гурток Заславських» ставав усе більш соціал-демократичним [157, с. 3 – 4].

Перехід від народництва до марксизму відбувався поступово. Наприклад, навіть на початку 1891 р. в межах гуртка спільно збиралися послідовники марксистських і народницьких ідей. За участю марксистськи налаштованих сестер Заславських, М.О. Заславського, Є.Г. Мунбліта, П.Я. Дубинської, народників О.Я. Гамзагурді (Нікольської), її брата Петра та Г. Епштейна було зроблено дві чи три безуспішні спроби утворити товариство для пропаганди серед робітників. Однак розбіжності в питаннях програми занять з робітничими гуртками привели до організаційного розмежування учасників [157, с. 4].

У тому ж 1891 р. послідовники марксизму виділилися з колишнього перехідного гуртка Заславських і започаткували окремий соціал-демократичний гурток. Основним напрямом діяльності гуртківців стала пропаганда серед різних категорій населення. Так, Є.Г. Мунбліт розпочав роботу серед учасників гімназичного гуртка, Л. Заславська-Сталь – серед учнівської жіночої молоді, згодом – серед учнів фельдшерських курсів, М.О. Заславський – агітував у середовищі робітників міста та на хуторі свого батька, поблизу села Вовніги Катеринославського повіту. Навесні 1891 р. гурток спіткала велика втрата – швидкоплинна підступна хвороба звела в могилу Софію Заславську [157, с. 4, 5].

Діяльність гуртка тривала і в 1892 – на початку 1893 р. В останній період гуртківці суттєво поповнили свою бібліотеку нелегальними виданнями, привезеними з-за кордону студентом Бернського університету В. І. Тейтельбаумом. Встановити зв'язок із цим соціал-демократом допомогла активна прихильниця марксизму Марія Житомирська, яка прибула до Катеринослава з Херсона. В той час у місті з'явилися нові молоді працівники, які мали зв'язки з Києвом і Харковом. Однак діяльність цього соціал-демократичного гуртка припинилася через від'їзд із Катеринослава його учасників. М.О.Заславський зі своєю дружиною П.Я. Дубинською виїхали до Вітебська, Є.Г. Мунбліт – за кордон, а Людмила Заславська-Сталь – до Москви [157, с. 4 – 5].

У 1889 р. ряд представників учнівської молоді Катеринослава об'єдналися ще в один гурток саморозвитку, який очолив Г.Д. Лейтензен (Ліндов). Григорій Дмитрович народився в 1870 р. в родині ремісника-металіста. З великими труднощами потрапив до Катеринославської гімназії, рано розпочав займатися самоосвітою. Його натура вирізнялася дієвістю, навіть експансивністю, потягом до знань, особливо в галузях соціології та політичної економії [96, с. 45].

Однодумцями Г.Д. Лейтензена стали учні Першої Катеринославської гімназії Р. Фрейдель, Лейбов і Вульфович, які утворили окремий марксистський гурток. Це був прообраз першої в місті соціал-демократичної організації. Особливу роль у його становленні зіграв соціал-демократ, студент В.І. Тейтельбаум, який часто заходив на зібрання гуртка на квартиру Г.Д. Лейтензена, розповідав про ідеї соціал-демократії, робітничий рух.

Остаточно перейшовши на соціал-демократичні ідейні позиції, гуртківці почали зав'язувати контакти з окремими робітниками, особливо на Брянському металургійному заводі. У 1893 р. члени гуртка закінчили гімназію і продовжили освіту в університетах. Проте гуртківці не припиняли зв'язків з катеринославськими робітниками, відвідуючи рідне місто. На початку 1894 р. Г.Д. Лейтензену вдалося об'єднати міських ремісників з робітниками Брянки в один гурток [165, с. 6]

Г.Д. Лейтензен сприяв розвитку ще одного катеринославського гуртка, в якому працювала М.М. Ессен. На початку 90-х рр. XIX ст. перші катеринославські соціал-демократи розпочали пропагандистську діяльність серед місцевих робітників: Л.М. Сталь працювала серед робітництва тютюнової фабрики, М.М. Ессен – серед працівниць капелюшної майстерні [193, с. 63]. Але впродовж 1890 – 1893 рр. зв'язки перших катеринославських гуртків з робітниками були ще слабкими [14, с. 9].

4. Робітничі гуртки і групи соціал-демократичного напряму

Лише поступово до соціал-демократичного руху стали залучатися робітники катеринославських заводів, які утворювали робітничі гуртки і групи соціал-демократичного напряму. Особливою активністю вирізнявся гурток робітників Брянського заводу, створений на початку 1894 р. Поштовхом для організації гуртка послужили книжки, принесені Дмитром Єфимовим для робітників Брянки. Праця Ш. Дикштейна «Кто чем живет», «Речь Алексеева», «Речь Варлена перед судом в Париже» глибоко вразили пролетарів, які із задоволенням прийняли запрошення цього робітника зібратися на його квартирі на Чечелівці для продовження знайомства з подібними творами. За кілька днів М.П.Мазанов, О.І. Смирнов та інші познайомилися у Дмитра Єфимова з «Григорієм» – Г.Д.Лейтензеном, який справив добре враження своїм чорним, наче смола, волоссям, відкритим високим чолом, чистими очима і належно поставленою, спокійною вимовою.

Наступного разу на зустріч прийшли майже всі. До складу гуртка робітників-брянців увійшли М.П. Мазанов, О.І. Смирнов, Б. Афанасьєв, С.І. Бєлкін, І. Гудимов, Д. Єфимов, О. Томігас, Томм. У ньому ж брали участь також ремісники дрібних майстерень та фабрик: М. Файн, М.Кац, Рольник, Шульц та ін. Гуртківці виробили свій статут, визначили відсоток членських внесків до гурткової каси, придбали гектограф [68, с. 22; 151, с. 12 – 13, 15].

Робітничий гурток Брянського заводу мав цілком певну програму дій, суть якої полягала в агітації за восьмигодинний робочий день, за утримання школи для дітей робітників, приймального покою, за баню без усякої плати. Члени гуртка ставили своїми завданнями збирати факти про службові зловживання, під час страйків вимагати свободи зібрань, слова та вибору постійних представників з робітників для захисту своїх інтересів [151, с. 14].

У грудні 1894 р. до Катеринослава прибув висланий із Москви колишній студент О.М. Винокуров, який знайшов тут цілком сформований соціал-демократичний гурток, започаткований вже відомим Г.Д. Лейтензеном і висланим після ув'язнення з Москви Г.М. Мандельштамом. На Брянському заводі у залізничних і ремісничих майстернях діяли робітничі групи, серед яких гуртківці проводили усну пропаганду, розповсюджували соціал-демократичну літературу. О.М.Винокуров відразу ж використав у Катеринославі досвід широкої агітації серед робітників, набутий у Москві. Він разом із Г.Д.Лейтензеном та Г.М. Мандельштамом утворив центр, який керував організацією груп робітників на великих заводах і в майстернях, розпочав широку агітаційно-пропагандистську діяльність [14, с. 9 – 11].

Г.Д. Лейтензен

Олександр Миколайович Винокуров став одним із наставників молодих робітників Катеринослава. Він народився у 1869 р., походив із дворян Катеринославської губернії, хоча родина вирізнялася революційними настроями. Батько Олександра був ерудованою людиною, а за ідейними переконаннями належав до народників-сімдесятників. Своє виховне значення мала й бібліотека батька, де можна було знайти твори М.Г. Чернишевського, М.О.Добролюбова, Д.І. Писарева, І.М. Сєченова, Г.Т.Бокля, Ф. Лассаля, Дж.Ст. Милля, «Капітал» К. Маркса.

У 1888 р., здобувши середню освіту в Катеринославській гімназії, Олександр вступив на медичний факультет Московського університету, де закінчив курс зі званням лікаря. Вже з 1889 р., перебуваючи на навчанні в Москві, О.М. Винокуров став зав'язувати контакти з радикальними студентськими гуртками. Наслідки не забарилися. Вже у 1890 р. Олександр взяв активну участь у студентських заворушеннях і потрапив до відомих своїми в'язничними порядками «Бутирок», а згодом був висланий до Катеринослава. Незабаром, повернувшись до Москви, він наприкінці 1890 р. зав'язав відносини із залишками народовольських організацій, завдяки чому ознайомився з нелегальною літературою групи «Визволення Праці». Влітку 1891 р. О.М. Винокуров уже перейшов на позиції марксизму, а в 1893 р. став одним із засновників першої московської соціал-демократичної організації [67, с. 385 – 386].

Починаючи з 1889 р., О.М. Винокуров щоліта на канікулах відвідував рідний Катеринослав, придивлявся до діяльності перших марксистських груп. Будучи вдруге висланий в місто на Дніпрі наприкінці 1894 р., він розпочав широку агітаційну роботу серед робітників, яку проводив до червня 1895 р. Високий на зріст, з білявою борідкою, прямий, завжди стриманий, холодний, він був постійно насторожливим, пам'ятаючи свій революційний досвід, який мав у Москві, починаючи з 1890 р. Катеринославські робітники добре запам'ятали бесіди з О.М. Винокуровим, особливо з питань політекономії, охорони праці та природознавства [14, с.8; 167, с. 386; 151, с. 15].

Соратником О.М. Винокурова був Григорій Миколайович Мандельштам. Народився цей діяч у 1870 р. в багатій єврейській сім'ї, з дитинства відзначався великими здібностями. Показником серйозності натури стало те, що до 12 років він цілком свідомо читав газети, а в гімназії захопився народовольською літературою. Гімназист-восьмикласник Г.М. Мандельштам за кілька місяців до завершення навчального закладу круто змінив свій життєвий шлях. Не дочекавшись випускних іспитів, він поїхав навчатися за кордон, де пробув кілька років. За межами імперії Григорій ознайомився з марксизмом і потім прибув на батьківщину. У березні 1892 р. на нього чекав перший обшук, згодом – арешт, семимісячне ув'язнення, відправка під «особливий нагляд» до Орла, Рязані та нарешті переведення до Катеринослава у червні 1894 р. У Катеринославі Г.М. Мандельштам швидко зблизився з місцевими робітниками. Сутулий, виснажений, із задушливим кашлем, він відроджувався на очах під час своїх оповідей про історію народів, утворення держав та їх форми правління тощо [96, с. 47; 151, с. 15].

19 квітня 1895 р. робітники Катеринослава започаткували нову традицію – святкування Дня міжнародної солідарності трудящих. Цей Першотравень ознаменувався проведенням маївки в Монастирському лісі за участю близько ста робітників. З промовами перед пролетарями виступили робітники-соціал-демократи – І.П. Мазанов та О.І. Смирнов [7, с. 29].

Діяльність робітників Олександрівського південноросійського заводу Брянського товариства, як офіційно називалася Брянка, привернула увагу місцевої поліції, яка, аби вистежити таємний гурток, вдалася до послуг провокатора. 24 серпня 1895 р. поліція здійснила масові обшуки і заарештувала 43 особи, яких притягнули у справі «про злочинну антиурядову діяльність». За Високочайшим повелінням царя Миколи II від 15 січня 1897 р. найбільш активні гуртківці – Іван Мазанов, Олександр Смирнов, Ігнатій Гудимов, Сергій Бєлкін, Август Томм, Мойсей Фаім, Мойсей Кац і Рувім Фрейдель – були відправлені адміністративним порядком на трирічне заслання під гласний нагляд поліції до Східного Сибіру, а інші (ще 15 осіб) відправлені на дворічне заслання або отримали шестимісячне ув'язнення. Від тюрми до катеринославського вокзалу засуджені йшли попарно, закуті в ручні кайдани. Їх супроводжував великий натовп народу [7, с. 29; 96, с. 43].

Після арештів молоді товариші, які залишилися на волі, продовжили боротьбу. Молоді токарі Григорій Петровський, Павло Мазанов, Михайло Анцишкін, Іван Лавренов утворили на Брянському заводі новий гурток робітничої молоді. Гуртківці займалися читанням і розповсюдженням нелегальних видань, дискутували на політичні теми, підтримували своїх ув'язнених товаришів морально й матеріально [10, с. 11].

У 1895 р. найбільшою організованістю виділявся гурток робітників Катеринославських залізничних майстерень. Його засновником і керівником був соціал-демократ Костянтин Андрійович Дубовець-Дубовик (1872 р.н.), якого вислали до Катеринослава із Ростова-на-Дону. Приїхавши на катеринославське заслання, він влаштувався слюсарем у залізничні майстерні. Невдовзі навколо цього відданого революційній справі діяча швидко об'єдналися робітники-червонодеревці І.К. Шевченко, С.Р. Корецький, С.М. Перчинський, Г.Ф. Книфутов, С.Г. Чудний та ін. Вони щотижня збиралися на засідання гуртка, вели бесіди про робітничий рух, вивчали нелегальну літературу, а згодом й самі розповсюджували її в робітничому середовищі. Крім К.А.Дубовець-Дубовика, заняття гуртка вели два соціал-демократи. Це були пропагандисти Олексій Іванович Александров (1870 р. н.), який у 1895 р. проходив у справі партії «Народного Права» і підлягав гласному нагляду поліції, та Петро Семенович Захаров (1873 р. н.), який мешкав у Катеринославі з 1893 р. і служив в управлінні Катерининської залізниці [96, с. 69; 140, с. 59, 63].

Першого травня 1897 р. учасники гуртка К.А.Дубовець-Дубовика організували маївку в Монастирському лісі. З доповіддю виступив керівник гуртка. На зібранні наголошувалося на значенні першотравневого свята для об'єднання робітників, йшлося про утворення соціал-демократичної організації, звучали пісні.

Зібрання гуртка К.А. Дубовець-Дубовика відбувалися майже кожного святкового дня. Проходили вони в Монастирському лісі, а також на квартирах К.А.Дубовець-Дубовика та С.М.Перчинського. В діяльності гуртка брали участь Олексій Александров та Петро Захаров, залучені до роботи з робітниками К.А. Дубовець-Дубовиком. Зібрання гуртківців тривали до 7 липня 1897 р., хоча потім відбувся розкол. Восени гурток запримітили жандарми. У жовтні 1897 р. до в'язниці потрапили К.А. Дубовець-Дубовик і найбільш діяльні учасники гуртка [91, с. 71 – 72; 105, с. 230; 193, с. 132 – 133].

Нові імпульси розвитку робітничого і соціал-демократичного рухів у Катеринославі надало створення у грудні 1897 р. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» – організації, яка була започаткована за прикл7адом аналогічного «Союзу» в Санкт-Петербурзі. Значну допомогу у заснуванні нової організації надали соратники молодого лідера столичних соціал-демократів В.І. Ульянова – І.Х. Лалаянц та І.В. Бабушкін.

Запасний фейєверкер, уродженець міста Кизляр Ісаак Христофорович Лалаянц (1870 р. н.) підлягав трирічному гласному нагляду в Катеринославі з 24 квітня 1895 р. після перебування в ув'язненні в петербурзьких «Хрестах» та гласного нагляду в Пензі. Взявши помешкання по вулиці Іорданській, у будинку Трегубова і влаштувавшись на службу рахівником в управлінні Катеринниської залізниці, він разом з дружиною – П.І. Кулябко – розпочав активну діяльність у справі налагодження мережі марксистських гуртків. Упродовж 1896 р. утворилися соціал-демократичні гуртки і групи серед робітників залізничних майстерень, Дніпровського заводу, ремісників і демократичної інтелігенції Катеринослава, було налагоджено зв'язок із Петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». До літа 1896 р. навколо Ісаака Христофоровича в Катеринославі утворилася нова соціал-демократична організація, що дістала назву Центральної групи. До її складу, крім І.Х. Лалаянца, увійшли П.І. Кулябко, М. Воропаєв, П.С.Захаров, О.І. Александров та ін. [21, арк. 38 – 39; 68, с. 23; 117, с. 144 – 145; 105, с. 228 – 229].

Робітник-металіст Іван Васильович Бабушкін (1873 р. н.), який перебував під гласним наглядом поліції після 13-місячного ув'язнення у справі петербурзького «Союзу боротьби», приїхав до Катеринослава 20 лютого 1897 р. Влаштувавшись наприкінці травня того ж року робітником на Брянський завод, він знайшов тут своїх товаришів по петербурзькому «Союзу боротьби» – робітників М.Є. Меркулова та І.І. Яковлєва, висланих до Катеринослава одночасно з Іваном Васильовичем, а також інших засланців-робітників зі столиці імперії – О.С. Филимонова, М. Яковлєва та ін. Створивши групу робітників-пітерців, І.В. Бабушкін зав'язав контакти з представниками місцевого робітництва і соціал-демократичної інтелігенції, які входили або примикали до «Центральної групи» І.Х. Лалаянца, а також з учасниками міської «Робочої групи», що складалася з ремісничих робітників. Важливим для І.В. Бабушкіна було знайомство з робітником-токарем міських майстерень П.І.Дамським, який мав широкі зв'язки в робітничому та соціал-демократичному середовищі Катеринослава і активно діяв до арешту десь у другій половині 1898 р. [105, с. 231 – 232; 160, с. 223].

Працюючи на Брянці, І.В. Бабушкін активно впливав на молодих пролетарів, яскравим представником яких був Г.І. Петровський. Григорій Іванович народився 22 січня (3 лютого) 1878 р. в Харкові, в родині кравця. Дитинство проходило на робітничій околиці міста – Панасівці, де батьки наймали старенький похилений будиночок. Постійні злидні не дали можливості Григорію закінчити навіть початкову школу. Юнак пішов працювати учнем у мостову майстерню Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці за 20 копійок на добу [115, с. 3 – 5; 133, с. 5].

Навесні 1893 р. Григорій Петровський відправився у пошуках заробітку до Катеринослава, де на водокачці Брянського заводу працював його старший брат. Упродовж кількох місяців Г.І. Петровський блукав без роботи і жив дуже бідно. Лише згодом він влаштувався в майстерню телеграфної станції на вокзалі, але як учень майже нічого не отримував. Пройшло ще кілька місяців і Г.І. Петровський з допомогою брата влаштувався в мостовий цех Брянського заводу із заробітною платнею 35 копійок за робочу зміну від половини сьомої ранку до сьомої вечора з півторагодинною перервою на обід. На заводі Григорій Іванович повною мірою пізнав «приваби» тодішнього робітничого життя. Бідність катеринославських пролетарів була надзвичайною. Грошей не вистачало навіть на сірники, тому, аби запалити цигарку, одним сірником користувалися по черзі три – сім чоловік [132, с. 22 – 24; 134, с.318 – 319].

Працюючи на Брянському заводі, Г.І. Петровський зіткнувся з обстановкою забитості, низької самосвідомості робітників. Свідченням цього був факт передплати величезної кількості чорносотенних газет, які дозволялося отримувати через заводську контору [135, с. 50 – 51].

«Притяжіння до соціалістичного руху, – згадував Г.І. Петровський, – у мене [тривало] близько двох років, з 1893 по 1896 рік...» [132, с. 22]. На цьому шляху Григорій Іванович зустрівся із «залишками народництва», які були представлені Ткаченком з механічного цеху та Шведовим – з майстерень [135, с. 50]. За свідченням І.В. Бабушкіна, Григорію Петровському і в 1897 р. доводилося вести жорстку полеміку з двома людьми, близькими до народництва [18, с. 78].

Безсумнівно, що вже арешти серед робітників Брянки 1895 р. дали помітний поштовх до активізації соціальної свідомості таких молодих пролетарів як Г.І. Петровський. У 1896 р. до катеринославських робітників дійшли чутки про професійні союзи пролетарів за кордоном, про страйки в Москві та Санкт-Петербурзі [135, с. 51; 134, с. 319]. Все це створило необхідний ідейний ґрунт, на якому дала добрі та швидкі всходи діяльність І.В. Бабушкіна. Прибувши до Катеринослава і потрапивши на роботу до інструментальної майстерні мостового цеху Брянки, Іван Васильович швидко зійшовся з Григорієм Петровським, зацікавив його такими книжками, як «Вуглекопи» Еміля Золя, «Спартак» Рафаелло Джованьолі та ін. [135, с. 52].

Крім Г.І. Петровського, під впливом агітаційно-пропагандистської роботи соціал-демократів у робітничому середовищі з'явилася ціла низка соціально свідомих пролетарів, зокрема П.І.Воєводін, І.Є. Захарченко, І.Є. Лавреньов, Є.П.Матлахов та ін., які стали активними організаторами й учасниками робітничих гуртків у Кайдаках, на Чечелівці та Шляхівці. Подібні гуртки утворювалися і в Задніпров'ї, у Кам'янському та інших районах і входили до Загальної фабрично-заводської групи на чолі з І.В. Бабушкіним, що склалася до осені 1897 р. Згадана група мала зв'язок із «Центральною групою» І.Х.Лалаянца, який організовував роботу серед катеринославської інтелігенції. Остання група до того часу значно зміцнилася, адже її лави поповнилися направленим до Катеринослава київським «Союзом боротьби» К.А. Петрусевичем та М.В. Орловим, який приїхав з Кременчука [68, с. 24; 115, с. 16 – 17].

І.Х. Лалаянц

У 1895 р. до Катеринослава із Вітебська прибули соціал-демократи М.О. Соковнін-Заславський та його дружина П.Я. Дубинська, які займалися пропагандою в робітничих гуртках міста. Навесні 1896 р. вітебські соціал-демократи відрядили до міста на Дніпрі своїх чергових представників. Серед них помітною постаттю був Афроїм (Ілля) Віленський, який влаштувався на роботу до слюсарної майстерні «Шейн із синами» на Козачій вулиці. Попри виснажливу працю з п'ятої ранку до восьмої вечора, А.З. Віленський часто відвідував Матвія Соковніна-Заславського та його дружину Пауліну [13, с. 78 – 79].

І.В. Бабушкін

У 1897 р. в Катеринославі утворилася «Робоча група». Її започаткували соціал-демократичні діячі, які приїхали до міста після наради в Полтаві. Це були три брати Гуревичі, які діяли під псевдонімами («Борис», «Еммануїл» та «Матвій»), Рабкін («Ісаак») та А.З. Віленський («Ілля»). Незабаром вони вирішили залучити до роботи представників із Вітебська (Е. Шевелєву, або «Олю»), Гомеля (Б.Вольфсон, або «Олю маленьку») та Полтави (Л.Рабинович). До них приєднався О. Прусс («Саша»). Досить швидко вказана група зійшлася з висланими до Катеринослава піднаглядними із Вільна та Мінська. За винятком одного інтелігента – Х.Я. Гельфанда («Самуїла») – ця друга група, що складалася із десяти осіб, об'єднувала в основному робітників-ремісників. [13, с. 83].

Наради двох зазначених груп (Віленської та Вітебської) швидко дійшли згоди діяти спільно, за узгодженим планом. Тоді ж поділили сфери впливу – серед ремісників і серед фабрично-заводських робітників. У середовищі ремісників стала працювати більшість віленців на чолі з Х.Я.Гельфандом, який уже давно вів роботу серед єврейських робітників. Поміж фабрично-заводських, робітників залізничних майстерень та млинів розгорнула діяльність більшість із вітебців на чолі з «Борисом» (Гуревичем) та троє із віленців [13, с. 84].

Спочатку «Робоча група» самостійно вела роботу серед ремісників та заводських робітників і контакту з місцевими соціал-демократами встановити не могла. Незабаром приїжджі дізналися про діяльність серед катеринославських робітників І.В. Бабушкіна, П.А. Морозова та ін. Поступово відносини між різними соціал-демократичними групами налагоджувалися. Цьому сприяв приїзд до Катеринослава з Кременчука та Полтави О.І. Александрова та М.В.Орлова, які вже давно знали деяких товаришів із Вітебської групи. Приблизно в цей період до міста прибув із Києва І.З. Бичков, а згодом і Конон-Рижий. До Катеринослава було вислано і Карла Томігаса. Восени 1897 р. між місцевою і віленсько-вітебською групами соціал-демократів встановилися добрі стосунки, які регулювалися нарадами представників [105, с. 233; 135, с. 51; 13, с. 84 – 86].

Саме життя підштовхувало різні групи до об'єднання зусиль, адже впродовж 1896 – 1897 рр. нечисленні й розрізнені гуртки не могли організувати масовий робітничий рух. Водночас прикметою цієї доби ставали окремі страйки (в залізничних майстернях у травні 1897 р., ремісничих робітників улітку того ж року) [155, с. 74].

5. Від Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» до комітету РСДРП. Робітничі страйки

У грудні 1897 р. в Катеринославі утворився «Союз боротьби за визволення робітничого класу». До керівного ядра організації входили І.В.Бабушкін, І.Х. Лалаянц, П.І. Дамський, К.А.Петрусевич, М.В. Орлов, П.І. Кулябко, Г.І.Петровський та ін. Складався «Союз» із двох центрів: заводського на чолі з І.В. Бабушкіним і міського – на чолі з І.Х. Лалаянцем. Так у нашому місті було започатковано процес консолідації соціал-демократії та стихійного робітничого руху [105, с. 235].

Г.І. Петровський

Від початку діяльності Катеринославський «Союз боротьби» прагнув вести широку агітаційну роботу серед пролетарів, поширюючи у своїх листівках здебільшого економічні та соціальні вимоги, виступаючи за поліпшення умов праці й побуту, закликаючи до організованої страйкової боротьби за нагальні економічні потреби. Водночас листівки Катеринославського «Союз боротьби» висували вимоги політичної свободи, права союзів, зборів, страйків та рівності усіх національностей. Перші гектографовані листівки до робітників семи заводів у кількості двох – трьох тисяч примірників з'явилися одночасно в лютому 1898 р. за підписом «Ваши товарищи. Екатеринославский союз борьбы за освобождение рабочего класса» і користувалися серед катеринославських робітників великою популярністю [105, с. 236 – 237, 239; 155, с. 75].

Паралельно з гектографією «Союзу боротьби» в Катеринославі облаштовувалася підпільна друкарня «Рабочей газеты». Цією справою опікувалися такі соціал-демократи, як А.З. Віленський, який прибув до Катеринослава за рішенням вітебської групи марксистів ще в 1896 р. і діяв спочатку у складі «Робочої групи». Від Катеринославського «Союзу боротьби» його кандидатура висувалася в числі двох делегатів на І з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії. Проте він не взяв участь у цьому форумі. Крім А.З. Віленського, в організації друкарні «Рабочей газеты» були помітні А. Поляк, М. Душкан і М.Гуревич. Одна з ключових ролей належала А.З. Віленському, який найняв на своє ім'я конспіративну квартиру для підпільної друкарні під виглядом слюсарної майстерні. Незабаром там стали набирати третій номер «Рабочей газеты». Відома адреса підпільної друкарні – на околиці Катеринослава, по Ульянівській вулиці, в будинку Солодкова за № 19 [13, с. 88 – 89; 96, с. 102].

1 – 3 березня 1898 р. в Мінську відбувся І з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії. Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» направив на цей партійний форум свого делегата К.А. Петрусевича, який був одним із дев'яти делегатів від шести організацій. Казимир Петрусевич прибув до Катеринослава із Києва у травні 1897 р. і незабаром очолив гурток польських робітників у с. Кам'янське, належав до послідовних прихильників агітаційної діяльності. До Мінська катеринославський делегат приїхав 28 лютого 1898 р., а вже 1 березня зробив доповідь про стан роботи в Катеринославі. Напевно, виступ К.А. Петрусевича справив враження, бо за рішенням з'їзду «Рабочая газета», друкарня якої діяла в нашому місті, була визнана центральним друкованим органом партії [13, с. 90; 77, с. 100].

Несприятливі обставини не дали можливості соціал-демократам втілити свої рішення в життя. Незабаром, у ніч з 11 на 12 березня, в 27 містах європейської частини Росії відбулися масові арешти. Під молох репресій потрапило близько 500 осіб. Не став винятком і Катеринослав, де також пройшли масові обшуки й арешти. Чи не найбільшою втратою від цих каральних заходів стало заарештування катеринославськими жандармами підпільної друкарні «Рабочей газеты», а також А.З. Віленського, М. Гуревича та А. Поляка. Це завдало удару по соціал-демократичній організації, хоча арешти не зачепили її керівного ядра та заводську частину [115, с. 18; 105, с. 268, 275; 66, с. 809 – 810; 13, с. 90].

Незважаючи на репресії, Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» не припиняв діяльності. В другій половині травня того ж року на зборах керівної групи організації І.Х. Лалаянц розповів товаришам про роботу І з'їзду РСДРП. Тоді ж збори ухвалили перейменувати Катеринославський «Союз боротьби» на комітет РСДРП.

Завершення терміну заслання змусили І.Х.Лалаянца і П.І. Кулябко покинути Катеринослав. Зазначене негативно вплинуло на ведення масової агітації, діяльність робітничих гуртків та підготовку прокламаційних видань. Відтепер керівники заводської частини «Союзу боротьби», зокрема І.В. Бабушкін і П.І. Дамський, взяли на себе редагування листівок, облаштування нелегальної бібліотеки тощо.

До кінця 1898 р. відбувався процес реорганізації, реформувалася структура Катеринославського комітету РСДРП. Того ж 1898 р. соціал-демократична організація поповнилася новими досвідченими працівниками, якими були друг і однодумець І.В. Бабушкіна по революційній роботі в Санкт-Петербурзі – робітник П.А. Морозов та висланий за революційну діяльність із Закавказзя – М.Г. Цхакая [10, с. 23; 117,с. 161; 105, с. 239 – 240].

Поступово соціал-демократична пропаганда знаходила все більше співчуття серед робітництва, адже життя пролетарів вражало своєю злиденністю. Капіталістична стихія захльостувала через край. Неодноразово проти тяжкої експлуатації виступали робітники вагоноремонтного заводу в Нижньодніпровську, який належав представникам французького капіталу. Іноземні спеціалісти нерідко просто глумилися над місцевими пролетарями. Саме це стало однією з причин сплеску протесту робітників болтового цеху в лютому 1898 р., коли збурені пролетарі накинули майстру, бельгійцю Оксу, мішок на голову й вивезли на тачці з території заводу. Протестні виступи тривали і в березні того ж року, коли вагонобудівники стали вимагати від директора заводу де Бука скорочення робочого дня по суботах і напередодні свят, більш справедливих розцінок, а також збільшення персоналу в заводській лікарні. Не дочекавшись згоди адміністрації, 24 березня 1898 р. робітники явочним порядком скоротили свій робочий день і пішли додому о пів на третю. Така ситуація тривала і у квітні. Аби залякати пролетарів, адміністрація звільнила з роботи депутатів, які були обрані робітниками для переговорів.

Дії адміністрації заводу підштовхнули робітників до страйку, який було оголошено 2 травня 1898 р. Понад 1350 пролетарів стали вимагати задоволення своїх вимог, побили поліцейського наглядача, помічника директора Білоножкіна, і вивезли його на тачці. На придушення страйку викликали військову команду. З її допомогою 10 найбільш активних учасників страйку було заарештовано. Попри це, страйк тривав. Тоді 4 травня адміністрація частково задовольнила вимоги вагонобудівників [127, с. 487 – 489].

Типову картину безпросвітного буття робітництва Брянського заводу подав у своїх спогадах Г.І. Петровський. Так, робочий день на заводі тривав з 6:30 ранку до 19:00 вечора з півторагодинною перервою на обід. При цьому сніданку не передбачалося. Робота вирізнялася крайньою небезпечністю, відсутністю елементарної техніки безпеки, тому не випадково майже щодня траплялося по 5 – 6 смертельних випадків (і це на 5 – 6 тисяч працюючих!), а кількість травматичних ушкоджень вимірювалася десятками. Щонайменший спротив робітників каралися жорстокими побоями, відвертими знущаннями і виснажливими штрафами. Зарплати ж пересічних робітників були справді мізерні, дорівнюючи 1 крб. 20 коп. – 1 крб. 40 коп. за добу.

Драконівські порядки, влаштовані на Брянському заводі начальством, поліцією й охоронцями-черкесами, осетинами і лезгинами, які були виписані спеціально заводоуправлінням з гірського Кавказу, абсолютно не розуміли російської мови і готові були служити не на життя, а на смерть, викликали невдоволення робітників. 29 травня 1898 р. трапився черговий конфлікт з охоронцями-черкесами, який коштував життя робітнику Микиті Кутіліну. Це призвело до справжнього «штурму» на Брянському заводі, що супроводжувався підпалом заводського забору, розгромом прохідної, кордегардії (приміщення, де охорона чинила розправи над робітниками), контори та «потребілки» (заводський магазин). Усе це було підпалено. Брянський бунт поширився за межі заводу: стихія вирувала в Кайдаках та на Фабриці. Наступного дня бунтівний завод оточили всі наявні в Катеринославі поліцейські на чолі з поліціймейстером та війська. За даними преси, 1200 робітників були заарештовані, серед яких 500 вислані адміністративним порядком.

На лаву підсудних потрапили 73 робітники, проти яких порушили кримінальні справи. Причому 34 з них просиділи в тюрмі близько двох років, очікуючи суду. Судовий процес оприлюднив збитки від бунту робітників, які сягнули 172 тисяч крб., хоча чистий прибуток Брянського заводу складав щороку не менш як 800 тисяч крб. Водночас суд виявив систему жорстокої експлуатації робітників. Так, за документами тільки в 1898 р. на загальне число 7000 робітників заводу припало 2836 нещасних випадків унаслідок поганої техніки безпеки [96, с. 110, 111, 112, 118, 123].

Пролетарі Брянки добились деяких послаблень: на заводі встановили 10,5-годинний робочий день, ввели страхування від нещасних випадків, не стало там поліції та черкесів, а також сумнозвісної кордегардії. Проте хижацька експлуатація і хронічні злидні, здавалося, залишаться вічними супутниками життя катеринославських робітників. Водночас настрої пролетарів поступово змінювалися: замість упокорення прийшла небайдужість, прагнення обговорити свої відносини з начальством. За цих умов серед робітництва починають з'являтися свої організатори й оратори, ними формулюються соціально-економічні та політичні вимоги [132, с. 24 – 29; 127, с. 490 – 491].

6. Діяльність першого Катеринославського комітету РСДРП

У січні 1899 р. листівка «Письмо к Екатеринославским рабочим» офіційно сповістила про утворення РСДРП та започаткування Катеринославського комітету партії [111, с. 65]. В матеріалах Катеринославського губернського жандармського управління зберігся список членів Катеринославського комітету РСДРП 1899 р., де, зокрема, згадувалися: І.В. Бабушкін, І.Х. і П.І. Лалаянци, О.О. Машицький, С.К. Волошкевич, М.М. Лавринович, Д. і С. Кулагіни, С. Левкович, М.Г. Цхакая, М. Тихомиров, А. Полонський, В.Чуйков, М.Н. Душкан, А. Карпіловський, А.Гінзбург, К. Алфімов, Г. Рабинович, Ф.Аршавська [31, арк. 52]. Крім того, до складу комітету входили Г.І. Петровський та П.А. Морозов [10, с. 24].

Звичайно, жандарми не були обізнані з усіма особливостями внутрішньопартійного життя катеринославських соціал-демократів. Адже десь на початку 1899 р., невдовзі після утворення Катеринославського комітету РСДРП, у місті започаткувалася Катеринославська група РСДРП, створена І.Б. Полонським. Цей соціал-демократ прибув до міста у вересні 1898 р., після виключення з лав студентів Київського університету св. Володимира. До складу Катеринославської групи РСДРП, крім І. Полонського, входили А. Карпіловський, В. Чуйков, Мсерков, Носалевич, Микушевич, згодом С. Волошкевич. Як бачимо, до складу групи перейшли деякі члени комітету.

Знаходячись в опозиції до комітету, група наголошувала на особливому значенні пропаганди, виступала за надання більшої самостійності робітникам, не виявляла яскраво політичні завдання, негативно ставилася до організації дисципліни, конспірації. Розбіжності між комітетом і групою катеринославських соціал-демократів не сприяли налагодженню пропагандистської роботи. За цих умов, під впливом І.Х.Лалаянца і А.М. Гінзбурга (Наумова), який прибув у місто на початку грудня 1899 р., розпочалися тривалі переговори щодо об'єднання двох соціал-демократичних осередків.

Нарешті у лютому 1900 р. відбулося спільне засідання соціал-демократів, яке мало на меті покласти край розбіжностям і об'єднати сили. Головував на засіданні М. Цхакая. Однак об'єднання, яке здавалося таким близьким, не відбулось. Приводом для розколу став прийом в члени комітету О.С. Пікера (Мартинова), який щойно повернувся з колимського заслання. Засідання набрало бурхливого характеру і закінчилося новим розколом [138, с. 132, 134; 19, с.154, 155].

Попри всі внутрішні й зовнішні труднощі, Катеринославський комітет РСДРП залишався провідною силою місцевих соціал-демократів і мав досить розгалужену внутрішню структуру. При комітеті діяли спеціальні групи: пропагандистська, агітаційна, технічна, фінансова, «Червоний Хрест» та інші, кожна з яких мала свої функції. Наприклад, група «Червоного Хреста» займалася збором і витратами коштів на агітацію та допомогу політичним ув'язненим. Група збиралася 25-го числа кожного місяця, а після арештів 16 квітня 1900 р. – 1-го числа. [31, арк. 51].

Уже в перші місяці своєї діяльності Катеринославський комітет РСДРП розпочав масову політичну агітацію. На початку 1899 р. катеринославські соціал-демократи мали у своєму розпорядженні тільки гектограф, але його потужність виявилася недостатньою. Тому незабаром вирішили утворити підпільну друкарню зі справжнім друкарським верстатом. Організатором цієї справи став І.В. Бабушкін. За його кресленням Г.І. Петровський, І.З. Бичков і М.Н.Душкан виготовили нескладний друкарський верстат, частини якого зібрав Іван Васильович. У міській друкарні соціал-демократи дістали фарбу, шрифт тощо [117, с.145]. Пізніми вечорами на квартирі І.В. Бабушкіна на 2-й Чечелівці (нині – вул. І.В. Бабушкіна) здійснювали «спроби друкування і коректури» [18, с. 118].

Незабаром усе друкарське обладнання переправили на Шляхівку, в будинок Г.І. Петровського, куди він разом з дружиною Доменікою Федорівною переїхав у травні 1898 р. з Кайдак. Напередодні першотравневого свята катеринославські соціал-демократи вирішили випустити листівку. 15 квітня 1899 р. перша підпільна друкарня почала діяти. І.В. Бабушкін, Г.І. і Д.Ф.Петровські, М.Є. Меркулов і П.А. Морозов під час роботи вивчали друкарський верстат, працюючи весело, з піднесенням. Усього підпільники видрукували близько трьох тисяч листівок «О праздновании дня Первого Мая», які вчасно були розповсюджені по десяти робітничих районах у кількості по 200 – 300 примірників у кожному [117, с. 145; 18, с. 119].

Щоправда, ввечері 16 квітня на катеринославському вокзалі жандарми захопили Павла Андрійовича Морозова, в якого вилучили щойно надруковані листівки. Ця друкована продукція зацікавила Департамент поліції, який наказав начальнику Катеринославського губернського жандармського управління вжити всіх можливих заходів, аби визначити місце друкування. Цікаво, що примірник першотравневої листівки був підданий у столиці імперії експертизі. Порівнявши катеринославську прокламацію з київськими та бердичівськими виданнями, жандарми встановили, що «відозва на 1-е Травня, відібрана у Морозова, віддрукована в іншій, значно кращій і правильніше організованій друкарні» [29, арк. 104, 315].

Жандарми, на чолі з ротмістром Кременецьким, який керував розшуком у губернському жандармському управлінні, кинулися шукати підпільних друкарів у приміщеннях приватних друкарень. Тим часом соціал-демократи здійснили засоби перестороги, перенісши друкарське обладнання у закинутий колодязь і сховавши шрифт у кількох безпечних місцях [29, арк. 145]. Перша друкарня катеринославських соціал-демократів так і не була викрита, адже підпільники дотримувалися жорсткої конспірації. Членом Катеринославського комітету РСДРП, який знав про місце розташування друкарні, був І.Х. Лалаянц, а після його арешту – А. Гінзбург [31, арк. 52].

Катеринославські жандарми так і не довідалися про місце розташування першої друкарні комітету РСДРП на квартирі Петровських на Шляхівці, хоч хазяїна конспіративної квартири Г.І.Петровського чекали нові життєві випробування. Того ж 1899 р. його призвали на військову службу, хоча за станом здоров'я звільнили від її проходження. Григорій Іванович влаштувався на Харківський паровозобудівний завод, але не поривав зв'язків з катеринославськими соціал-демократами та революційно налаштованими робітниками. Згодом він став одним із керівників соціал-демократичної організації в Миколаєві, де працював на Чорноморському заводі.

У травні – червні 1900 р. Г.І. Петровський був змушений покинути південне місто під тиском миколаївських можновладців і повернувся до Катеринослава. Його квартира в селищі Надеждине стала місцем таємних зборів катеринославських соціал-демократів, де читалися нелегальні видання, зокрема «Ерфуртську програму». Тоді ж Г.І. Петровський влаштувався на сталеливарний завод Езау і розвинув революційну діяльність [16, с. 42; 101, с. 41; 115, с. 24].

У 1900 р. повернувся із заслання до Катеринослава й робітник Іван Калинович Шевченко. Вступивши до котельного цеху сталеливарного заводу Езау, він помітив багато робітників-революціонерів. На Сквозній вулиці відбулися збори шести представників від усіх цехів. Незабаром І.К. Шевченко організував гурток у котельному цеху, до складу якого входили розмітник Тимофеєв, слюсарі Іровинський та Савенко, помічник котельника Борисов [101, с. 59].

Революціонізація робітництва впродовж 1899 – 1900 рр. відбувалася під впливом активної агітаційно-пропагандистської діяльності соціал-демократів. Їхні листівки розповсюджувалися серед пролетарів промислових підприємств Катеринослава, а також на його околицях, де мешкала міська біднота: на Амурі, в Кайдаках, а також Кам'янському. Катеринославський комітет РСДРП прагнув охопити агітацією не тільки працівників великих промислових підприємств, а й усіх пролетарів міста. Соціал-демократи популяризували гасла 8-годинного робочого дня, демократичної республіки, соціалізму [32, арк. 111; 128, с. 26].

Основу соціал-демократичної організації складали гуртки, які об'єднувалися двома районними комітетами: Заводським (робітничим) і Місцевим. Мережа робітничих гуртків постійно розширювалася. Так, у цей період тільки на Амурі та в Нижньодніпровську діяли шість таких гуртків, зокрема «Начало», «Заря», «Якорь», «Рассвет», «Вперед», «Борьба». Характерно, що всі ці назви були обрані самими робітниками.

Одним із перших згаданих робітничих гуртків став діяти гурток «Начало» у Нижньодніпровську, заснований І.В. Бабушкіним у серпні 1899 р. Іван Васильович особисто багаторазово передавав робітникам заборонені брошури та прокламації, встановив контакт представника робітників Якова В'юшина з інтелігентом Павлом Тихомировим, який привіз для членів гуртка 300 примірників брошури «Сон под 1-е Мая». У свою чергу гуртківці передавали через І.В. Бабушкіна гроші на купівлю нелегальних видань та допомогу заарештованим. Згодом, від Різдва 1899 р., зв'язок гуртка з комітетом замість І.В. Бабушкіна підтримував М. Лавринович. З часом І.Х. Лалаянц та С. Кулагін досягли домовленості з Я.В'юшиним про організацію нових гуртків у Нижньодніпровську. Ці соціал-демократи разом із М.Лавриновичем постачали нижньодніпровським робітникам велику кількість різноманітних підпільних видань [91, с. 178].

Робітничі гуртки діяли й безпосередньо у правобережному Катеринославі. Один з них – гурток Іннокентія Бабкіна та Костянтина Алфімова – почав діяти з кінця 1899 р. До травня 1900 р. в роботі гуртка, крім керівників, брали участь такі робітники, як Олександр Акользін, Василь Бабенко, Георгій Крижанівський, Володимир Кисельов, Григорій Гриневський, Федір

Конон-Рижий, Кирило Лебедєв, Єгор Матлахов, Матвій Клейменов, Петро Ващилін, Єгор Золотухін та Поспєєв. К. Алфімов, Є. Золотухін, Є. Матлахов та Кирилов, певно, підтримували зв'язок з членами Катеринославського комітету РСДРП [96, с. 181].

На початку травня 1900 р. до складу цього гуртка приєдналися ще два робітники: Григорій Литвинов та Микола Агафонов. У той період було вирішено утворити три окремігуртки. Перший із них збирався на Середній-Підгірній вулиці, в будинку Бабенка. В його діяльності брали участь Василь Бабенко, Федір Конон-Рижий, Григорій Гриневський, Олександр Ткаченко, Павло Мазанов. Другий міський гурток проводив сходини на 2-й Чечелівці, в будинку Рохліна, на квартирі К.Алфімова, де збиралися гуртківці: Костянтин Алфімов, Олександр Акользін, Георгій Крижанівський, Володимир Кисельов. Третій міський гурток теж збирався в Чечелівському районі: на 1-й Чечелівці, в будинку № 55 та на 2-й Чечелівці, в будинку №43. Учасниками цього робітничого осередку були: Кирил Лебедєв, Матвій Клейменов, Петро Ващилін та Григорій Закс. Катеринославський комітет РСДРП виділяв спеціальних діячів для проведення занять у робітничих гуртках, які відбувалися щотижнево. Приміром, у першому міському гуртку «вчителем» був С. Левкович, а в другому і третьому – С. Волошкевич. Згодом цих соціал-демократів замінив М. Лавринович [71, с. 189 – 190; 91, с. 182].

У березні 1900 р. ще один робітничий гурток заснували в Кайдаках. У цьому робітничому передмісті, у робітника Павла Митрофанова, стали збиратися: Василь Володін, Іван Чернигін, Микола Хавський, Василь Майоров, Іван Лавренов та Пилип Полуботко. Серед учасників гуртка П. Митрофанов, І. Лавренов та П. Полуботко мали безпосередні контакти з Катеринославським комітетом РСДРП [91, с. 182 – 183].

Катеринославський комітет РСДРП прагнув об'єднати всі сили соціал-демократії не тільки міста, а й усього Півдня Російської імперії. Так виникла ідея створити свою газету – «Южный рабочий». Зі складу комітету виділили редакційну групу, яка впродовж літа – осені 1899 р. займалася підготовкою першого номера. Великий ідейний вплив на формування змісту нового видання мав керівник Катеринославського комітету РСДРП І.Х. Лалаянц. Ісаак Христофорович був особистістю із загартованим характером, гаряче відданим революційній справі, талановитим організатором, який розумів необхідність посилення політичної компоненти в діяльності соціал-демократів. Активну роль в редакційній групі відігравав С.К. Харченко, син жандармського підполковника, колишній студент Лісного інституту в Санкт-Петербурзі, справжній революціонер. Статті Сергія Костянтиновича вирізнялися широким політичним кругозором, революційним ентузіазмом і темпераментом. Помітною постаттю в процесі підготовки першого номера «Южного рабочего» став О.О. Машицький. Колись Олександр Олександрович належав до народовольців, а тепер до прихильників послідовної політичної роботи в соціал-демократичній організації. Ще одним учасником редакційної групи був А.М. Гінзбург, який опікувався й технічною стороною підготовки видання [19, с. 154].

У середині грудня 1899 р. А.М. Гінзбург за дорученням комітету здійснив поїздку до Вільна, де за допомогою місцевих соціал-демократів віднайшов до двох пудів шрифту, якого не вистачало для випуску газети. Керівником підпільної друкарні став А.З. Віленський – «людина нібито народжена для роботи в конспіративній друкарні». Для її підготовки соціал-демократ на певний час переїхав до Полтави, а звідти виїжджав до Західного краю. Закінчивши підготовчі роботи, А.З. Віленський нелегально знов оселився в Катеринославі. Хазяйкою конспіративної квартири, де розташували друкарню, була Софія Грант – віддана, смілива і скромна працівниця. Набірні каси та друкарський верстат зберігалися у глибокому підпіллі. Перший номер «Южного рабочего» друкували втрьох: А. Віленський, Х. Волчек та С. Грант. 25 січня 1900 р. тираж газети був готовий і відразу винесений з конспіративної квартири. Тоді ж друкарський верстат, шрифт та все інше обладнання сховали в комоді, котрий мав дві секретні шухляди. Незабаром підпільна друкарня була перевезена до Кременчука, де її викрили 15 квітня того ж року [96, с. 146, 147, 151, 152; 65, с. 810].

Перший номер «Южного рабочего», що вийшов у світ як орган Катеринославського комітету РСДРП, вирізнявся чіткою революційною позицією і змістовністю. Тут знайшли відображення різні теоретичні та практичні питання всеросійської соціал-демократії, а також економічного й політичного життя країни. У номері вміщено цікаву хроніку історії робітничого руху на півдні України, а також спеціальний історичний нарис про розвиток робітничого руху в Катеринославі. Чільне місце відведено сторінкам революційної діяльності Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а згодом – комітету РСДРП [147, с.85 – 86].

Випуск у світ першого номера «Южного рабочего», напевно, посприяв усвідомленню того, що необхідно приступити до підготовки скликання ІІ з'їзду партії. Однодумцями з цього питання стали І.Х. Лалаянц і А.М. Гінзбург, хоча частина членів тодішнього Катеринославського комітету РСДРП схилялася до підтримки позиції петербурзької «Рабочей Мысли», що відкладала ідейне оформлення партії на невизначений час. Попри певні відмінності в розумінні цього питання катеринославські соціал-демократи підготували письмове звернення до найвпливовіших комітетів з приводу скликання ІІ з'їзду партії та підготували проект партійного статуту.

Проект статуту було розіслано до Києва, Харкова, Одеси, Санкт-Петербурга, Москви та в Бунд. Місцем майбутнього з'їзду визначено Смоленськ, а час проведення – 6 травня 1900 р. Однак ідея такого швидкого скликання партійного з'їзду не здобула достатньої підтримки ані в місцевих організаціях, ані в еміграції. Так, В.І. Ленін (Ульянов) виступив за серйозну підготовку ІІ з'їзду РСДРП, насамперед через організацію загальноросійської партійної газети. До того ж на заваді роботи партійного форуму стали провали на місцях, у тому числі в Катеринославі у квітні 1900 р. В результаті до Смоленська прибули лише три делегати, і з'їзд не відбувся [19, с. 155 – 157, 159].

До 16 квітня 1900 р. до складу Катеринославського комітету РСДРП входило чимало досвідчених працівників. Збори соціал-демократів відбувалися конспіративно, здебільшого вечорами, на таких квартирах, як у подружжя Лалаянц, у Сергія Волошкевича та Віктора Чуйкова. До помешкання І.Х. і П.І. Лалаянц збиралися Микола Лавринович, Сімха Левкович, Дмитро Кулагін, Сергій Волошкевич, Павло Тихомиров, Григорій Петровський, Федір Рахманов, Рухля Шинкаревська, Марія Дунаєвська, Геня Рабинович, Мойсей Огузов, Мендель Ліберов, Абрам Карпіловський, Залман Берхін, Мендель Сандомирський і Клара Диканська. Часто відбувалися сходини і на квартирі Дмитра Кулагіна, де відвідувачами були подружжя Лалаянц, Микола Лавринович, Мойсей Душкан, Варвара Лук'янченко, Федір Рахманов, Сімха Левкович, Зубакін [91, с. 177, 179].

Час від часу до Катеринослава приїжджали відомі учасники революційного руху. На початку 1900 р. до лав катеринославських соціал-демократів долучився К.М. Норинський, який після заслання вдруге прибув до нашого міста. Влаштувавшись на роботу в мартенівський цех Брянського заводу, цей досвідчений діяч відразу зустрівся з багатьма робітниками, які добре пам'ятали його ще з 1896 р. Соціал-демократ помітив суттєві переміни в робітничому середовищі. «Питанням не було кінця, – згодом згадував К.М. Норинський. – Їх (робітників – авт.) цікавило не тільки, де і як я жив, але й подальші перспективи мої. Колишнього робітника, який приділяв вільний час пияцтву, розпусті, картам, зараз було годі пізнати. Він живо цікавився подіями дня, газетою. Частина [робітників] була членами гуртка» [121, с. 31].

Костянтин Максимович досить швидко зблизився з такими активістами партійного життя, як М.М. Лавринович із Брянського заводу, С.Кулагін – з Міського району, Бляхер – з Нижньодніпровська. Не останню роль у тодішній діяльності відігравали й брати Перекрестови, власники магазину на Чечелівці. Однак ці контакти не залишилися непоміченими – стеження філерів ставало все відвертішим. За цих обставин К.М. Норинський вирішив виїхати з Катеринослава до Луганська. Сприйняття обстановки не підвело соціал-демократа, адже в ніч після його від'їзду в місті стався великий провал [121, с. 32 – 33].

Катеринославське губернське жандармське управління з тривогою спостерігало за посиленням впливу соціал-демократів на робітничий рух. У секретному донесенні до Департаменту поліції у квітні 1900 р. начальник Катеринославського ГЖУ відмічав: «Соціал-демократична пропаганда звила собі гніздо на всіх заводах Катеринославської губернії» [112, с. 58]. Тому контрзаходи не забарилися. З 16 до 20 квітня каральні органи царизму здійснили обшуки й арешти 58 осіб. Найбільшу «здобич» в Катеринославі знайшли в ніч на 16 квітня в квартирі Ф. Рахманова, службовця управління Катерининської залізниці, та в квартирі Р. Шинкаревської, де виявили частини таємної друкарні, печатку Катеринославського комітету РСДРП, масу нелегальних брошур, листівок тощо [30, арк. 141, 363].

Зазначені обшуки й арешти завдали тяжкого удару по Катеринославській соціал-демократичній організації. Так, серед членів комітету РСДРП вдалося запобігти арешту лише трьом: І.В. Бабушкіну, який, помітивши стеження, виїхав із міста, а також С.К. Волошкевичу та М.Г. Цхакая [10, с. 32]. Великі арешти у квітні 1900 р. змусили соціал-демократів об'єднатися, забувши про певні розбіжності в тактиці боротьби [66, с. 962 – 963].

7. Катеринославські соціал-демократи початку ХХ ст.: економісти та іскрівці

У травні – червні 1900 р. серед катеринославських соціал-демократів відбулася певна консолідація – залишки комітету і групи злилися в єдине ціле. До складу тодішнього Катеринославського комітету РСДРП входили М. Цхакая, С. Левкович, С. Волошкевич та І. Полонський. Незабаром Катеринослав відвідав відомий соціал-демократ Ю. Мартов, який ставив на меті примирити місцеві осередки РСДРП. Його візит був короткочасний, адже примирення вже відбулося [138, с. 137].

Тоді ж відновилася й агітаційно-пропагандистська діяльність, свідченням чого стали нові гектографовані прокламації: «К рабочим трубного завода», «К рабочим Каменского завода», «К рабочим завода Ланге» [32, с. 111]. 2 липня 1900 р. в саду, при квартирі С.К. Волошкевича відбулася сходка діячів місцевої соціал-демократії, на якій, крім господаря, були, зокрема, присутні М. Лавринович, С. Левкович, І. Полонський, М. Тихомиров, М. Цхакая [91, с. 179].

Як виявилося, це було останнє зібрання тодішнього комітету РСДРП. Адже нові арешти 3 липня 1900 р. завадили розгорнути роботу. В цей день ув'язнили 78 осіб, у тому числі І.Х.Лалаянца, Г.І. Петровського, М.Г. Цхакая, М.М.Лавриновича, І.З. Бичкова, К. Томігаса та інших соціал-демократів, що стало наслідком провокаторської діяльності Г. Закса. Катеринославський комітет РСДРП було знекровлено, сили організації підірвано [115, с. 24; 147, с. 93 – 94].

На свободі залишився тільки один член Катеринославського комітету РСДРП – І.Б. Полонський. Жандарми не знайшли й четвертий номер «Южного рабочего», який соціал-демократи доставили в місто наприкінці червня і зберігали на квартирі службовця управління Катерининської залізниці Константинова по Управській вулиці, неподалік від вулиці Базарної. 4 липня 1900 р. І. Полонський вивіз видання звідти і переправив на вулицю Літейну до соціал-демократа О. Прусса. Проте жандармські агенти зовнішнього спостереження вже тримали цих членів організації в полі зору. Коли О.Прусс намагався перевезти 400 примірників «Южного рабочего» на лівий берег Дніпра на човні, філери затримали його з пакунком видань і відправили в губернське жандармське управління. Тієї ж ночі схопили й заарештували І. Полонського [138, с. 138 – 139].

Несприятливі обставини привели до того, що Катеринославський комітет РСДРП відновився лише в листопаді 1900 р. Його ідейне обличчя визначали тоді прихильники «економізму» в соціал-демократичному русі, які висували завдання боротьби не за політичні, а за економічні інтереси робітництва. Особливістю періоду зими 1900 – 1901 рр. стали організаційні й ідейні хитання в соціал-демократичній організації. Через це Катеринославський комітет РСДРП пізніше, ніж деякі інші, встановив зв'язок з загальнопартійною газетою «Искра», яка в грудні 1900 р. почала видаватися за кордоном, у Німеччині, під редакцією одного з лідерів російської соціал-демократії В.І. Леніна (Ульянова). На це видання, яке відразу ж зайняло послідовно революційні позиції, покладалися важливі ідеологічні й організаційні функції у розбудові нової партії [10, с. 33; 108, с. 34].

Напередодні травня в Катеринославі відбулися нові арешти, від яких постраждали, головним чином, співчуваючі з інтелігентного середовища. Втім уже наприкінці весни – влітку 1901 р. в місті з'являється кілька досвідчених соціал-демократів, які склали ядро першого іскрівського комітету РСДРП. Це, насамперед, такі діячі, як Є.М. Адамович, яка вже брала участь у марксистських гуртках Харкова, Москви, мала шестимісячне ув'язнення, заслання до Нижнього Новгорода; В.А. Шелгунов – відомий своєю діяльністю в Санкт-Петербурзі, Луганську та Полтаві та вже відбув заслання [65, с. 27 – 28; 190, с. 40]. Саме Євгенія Миколаївна і Василь Андрійович стали центром тяжіння усієї роботи, всіх організаційних зв'язків. Проте В.А.Шелгунов згодом писав: «Душею комітету, незважаючи на те, що ми вдвох виконували всю роботу, була Євгенія Миколаївна [Адамович], уся відповідальність [...] лежала на ній» [190, с. 42].

Крім Є.М. Адамович і В.А. Шелгунова, до складу Катеринославського комітету РСДРП того часу входили О.В. Малишева, З.О. Варопаєва (Нарочницька), дещо пізніше до них приєдналися Будрін і М. Краснощоков, які прибули до Катеринослава. З липня до осені 1901 р. комітет займався збиранням сил. Так, В.А. Шелгунов активно працював у робітничих гуртках. Один з них діяв на Амурі, за участю робітників заводу Ланге, а інший – у Нижньодніпровську. До складу останнього входили Генріх Малкін, Дем'ян Ковальов, Семен Деревня, Сотка. В коло знайомих В.А. Шелгунова швидко потрапили Никифор Дроханов (працював у залізничних майстернях) і Самуїл Журавський [190, с. 41].

Тоді ж у Катеринославі активно працював К.М. Норинський, який повернувся з Луганська дещо раніше за В.А. Шелгунова. Соціал-демократ влаштувався на вільну вакансію машиніста електричної станції при головних майстернях Катерининської залізниці. Незабаром у майстернях стали працювати Г.І. Петровський, який повернувся на свободу після ув'язнення в катеринославській, павлоградській та полтавській тюрмах, а також Тризна, Гапоненко, Козочкін та учень Костянтина Максимовича з Луганська – І.Ф. Ткаченко. До того часу в технічний відділ залізничних майстерень перевівся В.А. Шелгунов, який проживав у Катеринославі на квартирі К.М. Норинського [16, с. 43; 121, с.33, 35, 36; 190, с. 45].

За даними К.М. Норинського, серед тих, хто працював в робітничому середовищі, були: на Чечелівці – Яків Кравченко, Іван Ткаченко, Іван Захаренко, Тихін Россихін, Семенов; у Нижньодніпровську – Сергій Каменєв, Гапоненко, Дубовик, Бляхер; в місті – Сенька (Сотка). Помітну роль у той час відігравала бібліотека «Книжка» Журавської, куди постійно заходили представники різних районів [121, с. 36].

Восени 1901 р. Катеринославський комітет РСДРП уже відчув результати своєї праці. Приблизно у вересні на одному з островів Дніпра було влаштовано масовку, де взяло участь до 100 осіб. На ній виступала Є.М. Адамович, настрій у всіх був піднесений. Невдовзі на одному з дніпровських островів відбулася ще одна масовка, у якій взяли участь В.А. Шелгунов, заводські робітники й ремісники. Присутні обговорювали різні питання: про стан партійної роботи, про розподіл сил, про тактику діяльності.

Дещо пізніше, приблизно наприкінці жовтня – на початку листопада, катеринославські соціал-демократи задумали організувати демонстрацію. В один із недільних днів десятки робітників заводів і ремісників стали збиратися на бульварі, біля вокзалу. Проте поліція була підготовлена до такого перебігу подій, а тому організатори прийняли рішення перенести демонстрацію в робітничий район – на 1-у Чечелівку. Учасники демонстрації стали швидко пересуватися до Чечелівки, де їх зібралося 150 – 200 осіб. Тоді демонстранти з прапором і піснями пройшли всю Чечелівку і розійшлися. Незабаром почувся тупіт кінноти, але заарештувати поліція нікого не встигла [190, с. 42 – 43].

У другій половині 1901 р. катеринославські іскрівці регулярно отримували літературу від полтавської групи сприяння «Искре» та Київської транспортної групи. Водночас вони власними силами випустили 12 прокламацій. Спочатку іскрівці налагодили випуск листівок на гектографі. В.А. Шелгунов згадував, що «друкарню ніяк не вдавалося поставити» [190, с. 42]. Є.М.Адамович відмічала: «Тільки пізніше, до осені, коли організація зміцнилася і робітники ближче увійшли до її інтересів, ними самими була зібрана друкарня...» [4, с. 229]. Свідчення Євгенії Миколаївни можна уточнити за даними підпільної газети «Летучий листок», яка в березні 1902 р. сповіщала, що, «починаючи з листопада 1901 р., комітет випускав прокламації, надруковані у власній таємній друкарні» [161, с. 176].

Щоправда, в той час відбулися помітні зміни в персональному складі Катеринославського комітету РСДРП, які були викликані не принциповими ідейними розходженнями, а скоріше відмінностями тактичного характеру. Опозиція виникла відразу ж після проведення комітетом Є.М. Адамович – В.А. Шелгунова першої демонстрації, якою деякі інтелігенти були незадоволені. Незабаром виникли суперечки щодо змісту окремих гектографованих видань. Після цього опозиціонери почали діяти енергійно, скликавши зібрання невеликої керівної групи з робітників та інтелігенції. Тут же вони висунули головне обвинувачення старому комітету – «гальмування роботи» і запропонували піти у відставку. Є.М. Адамович не була присутня на зібранні, а В.А. Шелгунов та його товариші по комітету вирішили не чинити спротиву в інтересах спільної справи і за умов згуртованості та рішучості опонентів [190, с. 43 – 44].

8. Перші масові політичні демонстрації в Катеринославі. Поєднання царським режимом політичних репресій з насадженням контрреволюційних робітничих організацій

Новий склад Катеринославського комітету РСДРП дійсно активізував роботу. На користь такого висновку є факт облаштування власної підпільної друкарні та виникнення задуму провести політичну демонстрацію [190, с. 44]. Діяльність соціал-демократів розгорталася за умов активної оперативної протидії місцевої жандармерії та поліції. Так, в одному з донесень Катеринославського губернського жандармського управління зазначалось: «У першій половині грудня отримані дані про те, що підпільна друкарня, яка працювала для цієї групи (певно, «Южного рабочего» – авт.), переводиться нібито в Катеринослав зі значною кількістю шрифту і що члени друкарської групи комітету приступають до постановки друкарської справи в самому місті. Крім того, комітет, окрім друкарського верстата, має в розпорядженні ще кілька гектографів та мімеограф» [33, арк.1].

Те, що жандарми мали цілком певну й вірогідну інформацію, підтвердив факт випуску гектографованим способом листівки Катеринославського комітету РСДРП «Ко всем рабочим и работницам г. Екатеринослава», в якій містився заклик до пролетарів міста приєднатися до студентів і вийти на політичну демонстрацію спочатку 15 грудня, а потім ще раз – 16 грудня. Прокламація вказувала точний час і місце початку демонстрації, а також проголошувала політичні гасла боротьби за свободу, повалення самодержавства [111, с. 157].

Уранці 14 грудня 1901 р. велика кількість примірників випущеної листівки було розкидано вулицями Катеринослава [68, с.72]. Прокламації розповсюджувалися також у залізничних майстернях, на фабриках і заводах Катеринослава та Амур-Нижньодніпровська [156, с. 34]. Наслідки цієї соціал-демократичної агітації не забарилися. 15 грудня в Катеринославі відбулася перша організована політична демонстрація, в якій взяли участь студенти Вищого гірничого училища, ремісники та робітники. Наступного дня ще одна політична демонстрація пройшла на Чечелівці [33, арк. 2].

На відміну від осінньої демонстрації катеринославських пролетарів дві грудневі маніфестації вирізнялися більшою організованістю, зокрема готувалися Оргкомітетом з представників студентської організації Гірничого училища і Катеринославського комітету РСДРП [156, с. 34]. У ході демонстрацій проголошувалися радикальні політичні гасла: «Да здравствует политическая свобода!», «Долой самодержавие!», майоріли червоні прапори, лунали революційні пісні. З балконів будинків та тротуарів Катерининського проспекту у відповідь на політичні гасла можна було почути оплески.

Демонстранти, а їх чисельність о п’ятій годині дня 15 грудня 1901 р. досягла 5 тис. осіб, почали чинити відкритий спротив поліції, солдатам та козакам, які намагалися побити демонстрантів батогами і навіть оголеними шашками. Натовп демонстрантів захищався палками, камінням, розбирав мостову, а один зі студентів вистрелив із револьвера в козака, який вдарив його дружину. Битва демонстрантів з атакуючими тривала 15 – 20 хвилин. Під кінець у події втрутився сам губернатор, який на коні, в оточенні свого штабу, розпоряджався побиттям людей, а «в його сіятельних руках гарцювала нагайка». Поява графа Ф.Е. Келлера на Катерининському проспекті була зустрінута свистом натовпу. Але це не завадило йому особисто дещо пізніше визначати терміни ув’язнення демонстрантів [69, с. 70 – 71; 92, с. 132; 34 а, арк. 66, 68, 86].

Серед учасників переважали ремісники, студенти, а робітників було небагато, в загальній кількості 500 – 600 осіб. Між тим саме робітники, судячи з арештів (15 грудня з 63 заарештованих – 30 робітників і 18 студентів), представляли найбільш активну, рішучо налаштовану частину демонстрантів.

Влада була так налякана демонстрацією 15 грудня, що наступного ранку кінні козаки скакали по бульварах, не дозволяючи зупинятися навіть двом особам. Проте до 4-ї години дня натовп у кількасот осіб все ж таки гуляв по Катерининському проспекту та в Яковлєвському сквері, хоча й не мав можливості з’єднатися. Повсюдно, навіть у церкві, напроти сквера були сховані козаки та солдати. Тоді демонстранти стали пошепки передавати слова: «На Чечеловку!» і незабаром у цьому робітничому кварталі, на 1-й Чечелівці зійшлося 150 – 200 маніфестантів. Демонстрація відбулася: співали революційних пісень, проголошували революційні гасла. Поміж демонстрантами майоріли два прапори. Робітники й ремісники пройшлися вулицями і розійшлися з вигуками: «До 1 Мая!»[92, с. 118, 140; 69, с. 70 – 71].

Подальша діяльність катеринославських соціал-демократів серед робітників складалася з організації зборів, читання лекцій, проведення вечорів [190,с. 44 – 45]. На активізацію цієї роботи влада відповіла черговими репресіями. Так, 16 січня 1902 р. в Катеринославі було піддано трусу 48 осіб, заарештовано 17 чоловік. Наприклад, у вчителя О.Г. Зімієнка, представника гуртка «Зіронька», виявили чотири гектографи, до 240 нелегальних відозв та брошур [33, арк. 1, 2].

Незважаючи на арешти і спостереження, підпільна друкарня катеринославських соціал-демократів продовжувала діяти. В ніч на 22 січня 1902 р. вулицями Катеринослава були знов розкидані друковані листівки під назвою «Ко всем рабочим г. Екатеринослава». Однак арешти 16 січня, коли за ґратами опинилися Є.М. Адамович, В.А. Шелгунов, С. Жмуркіна, Г. Малкін, Г.І. Петровський та інші, привели до втрати місцевим комітетом РСДРП більшої половини членів.

Після цього провалу практична діяльність Катеринославського комітету РСДРП зосередилася в руках Рози Гальберштадт, Володимира Бродського, Ямпольського, Катерини Громан, Іди Розіної, Наума Айнбіндера, Гриші (швеця) та інших, які прибули до міста здебільшого наприкінці 1901 р. Особливістю цього складу комітету було те, що його члени належали до нестійких іскрівців. Однак, попри всі труднощі, взимку 1902 р. робота катеринославських соціал-демократів пожвавилася. Тоді ж була налагоджена робота підпільної друкарні, що розташувалася на одній з Чечелівок. У той час В.Бродський розпочав організаційну роботу, а Ямпольський – постачання й розподіл нелегальної літератури. Конспіративна квартира знаходилася у слюсаря залізничних майстерень Семенова. Пропагандистську роботу вели Н. Айнбіндер та «Самуїл». Останні, крім того, виконували функцію посередників між центром і друкарнею комітету [8, с. 332; 63, арк. 17].

Друкарня планувала робити випуски кожні два тижні і видала ще дві відозви – «Ко всем рабочим и работницам г. Екатеринослава» від 4 і 16 лютого, де сповіщалося про політичні демонстрації у Харкові та Києві й містився заклик до політичної демонстрації, призначеної в Катеринославі на 17 лютого. Кадрів не вистачало, а тому друкарі були змушені займатися особисто агітацією робітників [63, арк. 17; 121, с. 38; 111, с. 185 – 186].

Друкована агітація революційних соціал-демократів мала успіх. 17 лютого 1902 р. в Катеринославі під керівництвом місцевого комітету РСДРП фактично відбулися три самостійні політичні демонстрації в різних частинах міста. Характерно, що цього разу робітники виступали спільно з ремісниками, без студентів. Під час двох демонстрацій заводські робітники і міські ремісники розгортали червоний прапор, ішли з політичними гаслами: «Долой самодержавие!», «Да здравствует политическая свобода!», співали «Марсельєзу». На маніфестантів налетіли пристави, околоточні та городові із шашками наголо, вихопили з одного натовпу сім осіб і відправили у поліцейський відділок. Тим часом інша частина демонстрантів, співаючи «Марсельєзу» рушила від Нового театру і пройшла п'ять кварталів по Петербурзькій (нині – Ленінградська) та Крестовій (нині – Фрунзе) вулицях, у супроводі великої юрби співчуваючих. Водночас відбувалася й третя демонстрація на Троїцькому базарі [93, с. 67 – 68].

Для вивчення лютневих демонстрацій в Катеринославі значний інтерес має замітка про демонстраційний рух у нашому місті, опублікована в № 21 «Искры» від 1 червня 1902 р., де згадується про демонстрації 17 і 18 лютого. При цьому звертається увага на успішне проведення демонстрації на території, що прилягала до Брянського заводу, де робітники з прапорами пройшли по всіх чотирьох чечелівських вулицях [93, с. 112].

У цей період катеринославські соціал-демократи займалися й усною агітаційно-пропагандистською діяльністю. Так, А.Л. Бєлявський, який проживав узимку 1902 р. по Кудашівській вулиці, в будинку Шафермана, збирав у себе суботніми вечорами кравців, палітурників, столярів та інших працівників і читав їм «Ерфуртську програму» німецьких соціал-демократів. Зважаючи на те, що в імперії тоді з'явилася ще одна ліва політична сила – російська Партія соціалістів-революціонерів – соціал-демократи, зокрема добре теоретично підготовлений А.Л.Бєлявський, роз'яснювали робітникам та ремісникам, що одиничні акти індивідуального терору есерів не можуть замінити масові виступи пролетарів [8, с. 333].

У березні 1902 р. катеринославські соціал-демократи облаштували нову підпільну друкарню по Філософській вулиці, де розпочали випуск «Летучего Листка». З цією метою соціал-демократи найняли окремий особняк, де під виглядом подружньої пари поселилися двоє членів друкарської групи, які розмістили необхідне обладнання, зокрема друкарський верстат, залізну раму, коток. За сприяння робітників-друкарів А.Л. Бєлявський постачав шрифт підпільникам [8, с. 333].

«Летучий Листок», являв собою газету невеликого формату, що набиралася на чотирьох сторінках у дві колонки. Після першого, березневого, номера у квітні 1902 р. побачили світ ще два номери видання. Надалі, впродовж чотирьох місяців, катеринославські соціал-демократи випустили ще чотири номери газети. У січні 1903 р. після кількамісячної перерви вийшов з друку останній – восьмий номер «Летучего Листка». Крім того, підпільна друкарня видрукувала два доповнення – до шостого і восьмого номерів газети [161, с. 180].

Усі вісім номерів «Летучего Листка» видавалися в світ масовим накладом від двох до п'яти тисяч примірників. Загальнопартійна газета соціал-демократів «Искра», позитивно оцінюючи значення катеринославського видання, писала, що це «вид місцевої газети, найбільш, напевно, пристосований до умов нашої нелегальної роботи» [118, с. 21].

Катеринославські жандарми докладали зусиль, аби викрити нову друкарню Катеринославського комітету РСДРП, але всі спроби були марними. Приміром, у листі від 19 квітня 1902 р., що відклався в матеріалах Департаменту поліції, зазначалося: «Заарештування печатні Катеринославського комітету не уявляється можливим через те, що місцезнаходження її в м. Катеринославі з повною достовірністю з'ясовано не було» [63, арк. 60].

У 1902 р. міська соціал-демократична організація приділяла особливу увагу роботі серед ремісників. Діяльність серед них будувалася за ремісничим принципом, згідно з яким представники кожного ремесла мали своє ядро, осередок. Поряд із підпільною велася й легальна робота, що здійснювалася в районних легальних бібліотеках та гуртках самоосвіти. Тоді ж між міськими ремісниками і заводськими районами почав встановлюватися зв'язок. У лютому – квітні

1902 р. катеринославські соціал-демократи проводили збори ядра організації, на які приходили представники Катеринослава та його робітничих околиць: Нижньодніпровська, Амура та Чечелівки [8, с. 333 – 334].

Сходини найбільш активних представників організації засвідчували, що в середовищі катеринославських соціал-демократів, як і в цілому в країні, не вщухали дискусії з різних питань теорії і практики боротьби. Приміром, тоді в центрі уваги були питання про співвідношення економіки і політики, централізму і виборного начала [8, с. 334].

Навесні 1902 р. в Катеринославі тривали політичні акції. У березні політичні в'язні місцевої тюрми оголосили голодування. Ця подія знайшла відбиток у черговій листівці соціал-демократів «Ко всем жителям г. Екатеринослава», що закликала до демонстрації протесту проти знущань над політичними в'язнями [111, с. 204 – 206, 218].

Чергові політичні демонстрації в Катеринославі були організовані на честь свята пролетарської солідарності трудящих – Першотравня і відбулися 2 травня 1902 р. В цей день дві демонстрації кількасот робітників пройшли під гаслами: «Да здравствует 1 Мая!» і «Долой самодержавие!» по Катеринининському проспекту біля будинку міської тюрми. Під час демонстрацій майоріли червоні прапори, звучали революційні пісні [113, с. 218].

Ці події, що стали «відповіддю робітників на арешти, січіння селян та інші «неподобства уряду», отримали висвітлення в № 41 «Искры» від 1 червня 1903 р. В опублікованій замітці «Политический процесс» газета сповіщала, що вночі з 14 на 15 травня 1902 р. в Катеринославі та в селищі Амур-Нижньодніпровськ у великій кількості розповсюджувалися друковані листівки Катеринославського комітету РСДРП «Ко всем рабочим и работницам г. Екатеринослава». На зворотному боці листівки було надруковано доповнення до відозви – сповіщення «По поводу полученных нами сведений о сечении демонстрантов», де містився опис травневих демонстрацій у Катеринославі [94, с. 102].

За свідченням К.М. Норинського, в 1902 р. настає період, коли «гуртки поступалися місцем великим масовкам, мітингам, які відбувалися то де-небудь у полі, то в балці. Бували випадки, що збори розганяли козаки, але це нікого не залякувало і зібрання наші завжди були багатолюдними» [121, с. 36 – 37]. Все це дає підстави зробити висновок про революціонізацію загальної суспільної атмосфери в Катеринославі.

До травня 1902 р. робітничий рух у Катеринославі набирав усе більшої масовості. Щосуботи та щонеділі робітники збиралися на сходини в Монастирському лісі, на островах і обговорювали засоби ведення боротьби. Прикметно, що в цей час у робітничому середовищі точилися розмови про індивідуальний терор як засіб повалення царизму. Соціал-демократи були змушені доводити, що народництво вже віджило свій вік, а соціалісти-революціонери – нащадки минулого. Не менш важливим питанням, яке продовжувало хвилювати робітників, були форми організації роботи. У липні 1902 р. це стало предметом обговорення на острові Старуха, де зібралося до ста представників від різних цехів. На збори прийшли Роза Гальберштадт, Йосип Ішув та деякі інші члени Катеринославського комітету РСДРП [8, с. 334 – 335].

У цей період помітно посилився вплив газети «Искра», яка відіграла вагому роль у формуванні настроїв робітництва. Це видання стало надзвичайно популярним і вважалося справжнім катехізисом для всіх робітників того часу. «Искра» мала широке ходіння як серед організованих, так і неорганізованих пролетарів. У Катеринославі ця газета майже відкрито передавалася із рук у руки на біржі, на Катерининському проспекті [8, с. 335].

Наростання політичних протестів у місті наприкінці 1901 – у першій половині 1902 р. призвело до посилення репресій з боку царського режиму. Не випадково в катеринославській тюрмі того часу сиділо близько 200 політичних. У загальних камерах перебувало по 18 ув'язнених. Через дрібні зачіпки начальника тюрми Чарторижського нерідко траплялися конфлікти з в'язничною адміністрацією. Один з них у березні 1902 р. переріс у голодування, яке тривало до шести днів. Унаслідок у тюрму призначили нового начальника і надали деякі послаблення щодо прогулянок. Після цього голодування припинилося. У липні того ж року в катеринославській в'язниці виник конфлікт, спричинений пострілом наглядача під час прогулянки соціал-демократки Степаниди Жмуркіної. Захвилювалися як політичні, так і карні ув'язнені. Внаслідок цього в тюрмі були розбиті двері, вікна, піднявся гвалт, а карні злочинці почали співати революційних пісень. Адміністрація викликала солдатів. Однак ситуацію вирішили не нагнітати і обмежилися лише тим, що частину в'язнів покарали невидачею кип'ятку [190, с. 46 – 47].

На цьому неприємності для місцевої влади не припинилися. В ніч з 28 на 29 липня 1902 р. із кордегардії Воскресенської поліцейської частини, що на розі Єлисаветградської та Козацької вулиць, за пожежною каланчею, підпилявши дві залізні ґрати у вікні камери, здійснили втечу відомий соціал-демократ І.В. Бабушкін, який у квітні 1902 р. був заарештований в Орєхово-Зуєво і присланий у Катеринослав, та купецький син І.І. Горовиць, який сидів за активну участь у політичній демонстрації 17 лютого того ж року [69, с. 73 – 74; 117, с. 254; 190, с. 46].

Наприкінці липня 1902 р. раптово отримали волю всі члени Катеринославського комітету РСДРП, які вже півроку томилися за ґратами. В.А. Шелгунов висловлював припущення, що причину цього слід шукати в особистих стосунках начальника Катеринославського губернського жандармського управління генерал-майора Делло і ротмістра Л. Кременецького. Останній, на його думку, «аби накапостити начальнику Делло, повів слідство так, щоб із цієї справи нічого не вийшло» [190, с. 48].

Прагнучи нейтралізувати піднесення робітничого руху, царський уряд поєднував поліцейські та жандармські репресії з насадженням контрреволюційних робітничих організацій – так званих товариств взаємодопомоги. Створювані під опікою уряду й під контролем поліції, вони мали відвернути робітників від революційної соціал-демократії і розколоти робітничий рух, скерувати його в річище дрібних економічних вимог. Ця політика «поліцейського соціалізму» дістала назву «зубатовщини», за прізвищем її ініціатора – московського жандармського полковника С.В. Зубатова [123, с. 3–4].

Ще наприкінці 1900 р. С.В. Зубатов направив до Катеринослава свого агента Г. Шахновича, який робив спроби вербувати серед місцевих робітників прибічників «легального» руху. Зав'язавши контакти з робітничим гуртком самоосвіти у залізничних майстернях, він обережно повів відповідну агітацію, але соціал-демократи викрили агента і робітники відвернулися від «легалізатора» [123, с.56].

У травні 1902 р. до Катеринослава із Москви прибув більш досвідчений емісар С.В. Зубатова – Ф. Духовецький, який тривалий час працював секретарем монархічної чорносотенної газети «Московские ведомости». У місто на Дніпрі він прибув на нову посаду – редактором газети «Приднепровский край». Незабаром цей друкований орган преси і справді перетворився на рупор популяризації зубатовських починань. А з 1 жовтня 1902 р. у Катеринославі, за його активної участі й підтримки місцевої влади, розпочало діяти Товариство взаємної допомоги працівників пера та друку, яке невдовзі об'єднало декілька сотень осіб [123, с.56].

У листопаді 1902 р. влада приступила до створення зубатовського товариства серед робітників друкарень. Катеринославський комітет РСДРП відреагував на це випуском двох листівок, звернутих до робітників-друкарів, що закликали до бойкоту «товариства» і до вступу до лав соціал-демократії.

Активні акції проти зубатовців організували соціал-демократи 3 січня 1903 р., коли керівники товариства провели у міському театрі благодійну виставу на честь 200-річчя російської преси. Катеринославський комітет РСДРП підготував спеціальну викривальну прокламацію, яку розповсюджували прямо в театрі.

Виступ організатора зубатовського товариства друкарів Ф. Духовецького зустріли свистом. Увечері того ж дня робітники під проводом місцевих соціал-демократів провели протестну демонстрацію біля приміщення газети «Приднепровский край». Все це сприяло тому, що зубатовські організації не були створені серед робітників інших професій у Катеринославі [123, с. 69–70].

Початок XX ст. ознаменувався розвитком національної свідомості серед єврейського населення Катеринослава. Одна частина національно активного єврейства симпатизувала Бунду (Єврейській соціал-демократичній робітничій партії, яка утворилася на Віленському установчому з'їзді у вересні 1897 р.). V з'їзд Бунду в червні – липні 1903 р. висунув ультимативні пункти щодо визнання цієї організації «єдиним представником єврейського пролетаріату». Проте II з'їзд РСДРП відхилив цю вимогу, і бундівці залишили з'їзд.

У Катеринославі російські та єврейські соціал-демократи контактували між собою, але за означених обставин їх конкуренція в робітничому середовищі посилилась. У 1901 – 1903 рр. серйозним супротивником колективу бундівців стали сіоністи, які мали в Катеринославі осередок своєї «Єврейської незалежної робітничої партії» [125, с.115 –117].

Спостерігаючи посилення прихильності певної частини мешканців Катеринослава до єврейських політичних партій, місцевий комітет РСДРП випустив спеціальну листівку «К еврейским рабочим г. Екатеринослава», яка чудово показувала єврейським робітникам міста соціал-демократичну позицію стосовно сіонізму та антисемітизму [107, с.114].

9. Початки неонародництва. Перший Катеринославський комітет Партії соціалістів-революціонерів

У 1902 р. лівий спектр суспільного руху в Катеринославі поповнився неонародницьким напрямом, репрезентантами якого були соціалісти-революціонери (есери). Обговорення в робітничому середовищі Катеринослава доцільності й ефективності ідейних настанов, форм і методів діяльності неонародників тривало вже в першій половині 1902 р.

Від початку 1902 р. предтечею окремого есерівського напряму в Катеринославі стала організація «Червоний прапор» («Красное знамя»), яка прагнула до об'єднання соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, але проіснувала недовго і злилася з есерівською організацією. Всього до організації «Красное знамя» входило приблизно 40 інтелігентів та 200 робітників – «масових членів», хоча невідомо, чи були всі вони об'єднані програмою та статутом. На чолі організації стояв колишній студент Михайло, який водночас був і казначеєм, і хазяїном складу нелегальної літератури, що надходила з Одеси та Санкт-Петербурга. Є підстави вважати, що під цим конспіративним ім'ям переховувався Арон Вейценфельд. Близькими до нього діячами слід вважати «Сашу» і «Наташу», які займалися складанням прокламацій і певний час надавали місце проживання Михайлу. До цих підпільників примикав «Файвель Одеський», або «Павло», який привіз для них із Одеси три пуди шрифту [35, арк. 517; 167, арк. 42].

Учасники організації «Красное знамя» розповсюджували прокламації та листівки. Цією діяльністю займалися: брати Дубінські, Мойсей-швець, Борис Дубровенський, Семен Абрамов, Борис Медведовський, Олександр Хаст, Борис-муляр, Михайло-друкар. Друковану продукцію виготовляли Борис Дубровенський, Борис-муляр та Михайло-друкар. Шрифт для підпільної друкарні добували на місцевих друкарських підприємствах, там, де працювали, Борис Шапіро та деякі ін. [35, арк. 517 зв.].

Діячі організації «Красное знамя» прагнули до поширення свого впливу. Так, у серпні 1902 р. вони відрядили однодумця Якова Міндліна до Кременчука, де намагалися започаткувати аналогічну групу [35, арк. 516]. Судячи з документів, незабаром учасники «Красного знамени» увійшли до складу організації катеринославських соціалістів-революціонерів.

Улітку 1902 р. есерівські ідеї все частіше знаходили своїх послідовників серед катеринославських ремісників єврейського етнічного походження. Спочатку їх прихильники об'єднувалися в ремісничі гуртки, що утворювалися під впливом пропагандистської групи осіб на чолі з Ароном Вейценфельдом, який прибув до Катеринослава із Житомира в червні 1902 р. Найбільш діяльними пропагандистами цієї групи були складач Б.А. Шапіро, муляр Б.-В.Б.Дубровенський, М.М. Гасковіц і Х.Л. Альтшулер, які досить швидко потрапили в поле зору місцевих жандармів і вже у вересні того ж року притягалися до дізнання при Катеринославському губернському жандармському управлінні. Поруч з ними вели пропагандистську діяльність палітурник А.-Б.З. Еренбург (перебував у Катеринославі до жовтня 1902 р. і виїхав у Мінську губернію), колишній складач друколітографії Яковлєва М. Бурштейн, кравець А.Г.Бромберг, не з'ясована особа на прізвисько «Файвель Одеський», член нетривало діючої катеринославської організації «Красное знамя» Я.З.Міндлін, М.-Л.Р. Медведовський і слюсар Б.М. Могилевський [35, арк. 84 – 84 а].

На початку липня 1902 р. до зазначеної групи приєдналися кілька осіб, які приїхали з Полтави. Це, зокрема, складач Б. Фінзон, а також швачки: Л.І. Гольдберкова та Л.-М.А. Фукс. Дві останні стали утримувати конспіративну квартиру, де почали збиратися члени есерівської організації. Спочатку з цією метою була знята квартира Бененсона, в будинку Абрамовича, на Старогородній вулиці, а наприкінці липня конспіративна квартира перемістилася в будинок Хургіна (№ 36) по тій же вулиці. Через кілька днів у це помешкання переїхали Б.В.Б. Дубровенський, М. Бурштейн та Б. Фінзон [35, арк. 84 зв.].

До другої половини серпня всі ці пропагандисти організували серед ремісників до десяти гуртків, у яких проводили роботу А.І. Вейценфельд, Б.А. Шапіро, Б.-В.Б. Дубровенський та А.Б.З.Еренбург. 23 серпня 1902 р. поблизу Катеринослава, на т. зв. Французькому острові, відбулося масове зібрання, де були присутніми близько 600 осіб. Влада санкціонувала затримання 107 учасників сходин, серед яких виявилися відомі діячі есерівського напряму, зокрема Б.А. Шапіро, Б.-В.Б. Дубровенський, М.Бурштейн, М.М.Гасковіц, Х.Л.Альтшулер, М.-Л.Р. Медведовський, Л.І.Гольдберкова, Я.Ю. Вейсман, Н.Ф. Гарбузенко та ін. [35, арк. 84 зв.].

Наприкінці літа – на початку осені 1902 р. катеринославські есери приступили до ведення друкованої агітаційно-пропагандистської роботи. 31 серпня коло зазначених осіб, у тому числі Я.Ю. Вейсман і Н.Ф. Гарбузенко, розповсюдило в Катеринославі друковану відозву видання «Боевой организации партии социалистов-революционеров», транспорт якої доставили за кілька днів до розповсюдження на квартиру Еренбурга, а звідти рознесли по різних квартирах. Зокрема, близько однієї тисячі примірників було доставлено Б.-В.Б. Дубровенським на конспіративну квартиру в будинок Хургіна, де їх роздали для розповсюдження засобом розкидання [35, арк. 85].

У вересні 1902 р. до Катеринослава прибули кілька есерівських діячів, які мали завдання допомогти організувати місцевий комітет ПСР. Серед цих організаторів Катеринославського комітету ПРС виділялися Аркадій Іванович Альтовський, Антоніна Потапівна Бикова, Семен Якович Шнейдер та ін. [34, арк. 85]. Важливо, що емісари есерів вже мали зв'язки з центрами, де існували есерівські організації. У цьому контексті привертає увагу діяльність А.П. Бикової, яка влітку того року перебувала в Києві. Там Антоніна Потапівна контактувала з Київською центральною групою соціалістів-революціонерів, серед якої були колишні студенти В.В.Петров, П.І. Красовський, В.В. Виноградов та ін. [167, арк. 11].

Катеринославські есери налагодили зв'язки з Саратовом і Харковом. У другій половині серпня 1902 р. в Саратові перебувала Ф.І. Рикова, яка мала контакти з діячами Саратовської революційної групи Леонідом Булановим, Вірою Хатемкіною та ін. Проїздом із Саратова до Катеринослава Фаїна Іванівна відвідала Харків. Незабаром, восени 1902 р., із Харкова до Катеринослава прибув відомий діяч О.П. Мерклін, який оселився по Харківській вулиці, в будинку № 18 Могилевської, який раніше відвідувала Ф.І. Рикова. Принагідно зазначити, що А.П. Бикова і Ф.І. Рикова в той час проживали на Тюремній площі, в будинку № 27 [167, арк. 11].

Восени 1902 р. сформувалася Катеринославська група соціалістів-революціонерів, до складу якої входили А.П. Бикова, Ф.І. Рикова, Б.-А.О.Шапіро, Д.-Р.Й. Пресс, Р.М. Левіна та ін., які мали жваві контакти між собою. Вже 7 вересня 1902 р. катеринославська охранка отримала агентурні дані про існування підпільної друкарні «революційної організації», як називали осередок есерів каральні органи царизму. Її місцезнаходження окреслювалося селищем Амур і квартирою складача Бориса Шапіро та «Файвеля Одеського», які прибули на Амур 29 серпня. Йшлося також про близькість до друкарні Тетяни Слуцької та «Михайла». За тими ж даними, есери планували днями розпочати друк двотисячної відозви до селян [167, арк.11 зв., 6].

У першій декаді жовтня 1902 р. відбулося становлення Катеринославського комітету партії соціалістів-революціонерів. Керівником організації став Аркадій Іванович Альтовський, службовець Губернської земської управи. Його енергійними однодумцями були А.І. Вейценфельд, С.Я. Шнейдер («Адольф»), А.П. Бикова. Помітними постатями серед тодішніх катеринославських есерів були Т.І. Слуцька, Б.-А.О. Шапіро та ін. [167, арк.106]. Дев'ятого жовтня на квартирі члена комітету Д.І. Бразул-Брушковського по Поліцейській вулиці, в будинку № 42 відбулося засідання Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів. Есери обговорили статут для робітничих гуртків і програму занять у них, складені А.І. Альтовським [167, арк. 18].

Наступне засідання есерівського комітету проходило 17 жовтня 1902 р. у трохи зміненому складі на квартирі А.І. Альтовського по Базарній вулиці, в будинку № 46. Там тривало обговорення питання про програму занять у гуртках. Після цього присутні ознайомилися з гектографованими відозвами, отриманими із Саратова та Києва, і було вирішено перевидати їх на гектографі. А.П.Бикова запропонувала учасникам зборів ознайомитися з брошурою «Письма героя-рабочего к товарищам и крестьянам» та відозвою «Что делать», які передбачалося розповсюдити в Катеринославі. Тоді ж вирішили збиратися щотижнево, по четвергах, для обговорення поточних справ [167, арк. 18 – 18 зв.].

Зазначені видання, продемонстровані членам комітету А.П. Биковою, потрапили в Катеринослав з Одеси, звідки були привезені ще 11 жовтня Наумом Гарбузенком. Спочатку вони зберігалися на квартирі Кальмана Хаста, а з 13 жовтня переносилися на квартиру А.П. Бикової та деяких інших осіб. Проте катеринославські есери хотіли мати власну досконалу підпільну друкарню й очікували транспорт шрифту та друкарських приладь вагою в 20 пудів [167, арк. 19 – 19 зв.].

На засіданні комітету 17 жовтня 1902 р. було порушено питання про проведення вуличних демонстрацій. Більшість присутніх есерів поставилися до цього наміру співчутливо і вирішили відкласти його лише до з'ясування тих сил, які візьмуть участь у названих маніфестаціях [167, арк. 20 зв.].

У другій половині жовтня 1902 р. катеринославські есери отримали черговий транспорт, цього разу із Харкова, де містилися №№ 5, 6, 7 і 8 газети «Революционная Россия» та відозва «К Полтавским и Харьковским крестьянам». Не пізніше 24 жовтня 1902 р. катеринославські есери одержали ще один транспорт з нелегальною літературою. На цей раз видання прибули із Саратова з допомогою селянина П.О. Горелика. Цікаво, що в транспорті містилися майже виключно видання «Аграрной Лиги», у тому числі брошури українською мовою «Чи є панщина?» та «Революція 1848 р. у Франції», які призначалися для розповсюдження серед селян [167, арк.106 – 107].

29 жовтня Катеринославське розшукове відділення дізналося про появу на квартирі А.П.Бикової ящика з 10 – 15 пудами шрифту. Оскільки Антоніна Потапівна побоювалася залишати такі «речові докази» на своїй квартирі, а надійного приміщення для нової підпільної друкарні ще не підшукали, було вирішено в той же день перевезти зазначений шрифт до транспортної контори «Надежда», розташованій поблизу, на Казачій вулиці і здати на тимчасове зберігання. Це було зроблено складачем Борисом Шапіро і Ароном Вейценфельдом. Постановка підпільної друкарні, на думку підполковника В.Д. Новицького, «розтягнеться приблизно на місяць». Напевно, для цієї справи в есерів бракувало фінансів, адже в касі комітету зберігалося лише 200 крб. [167, арк. 25 – 26].

Катеринославські есери працювали не тільки серед місцевих робітників, ремісників, селян, а і в середовищі учнівської молоді. Керівником у справі організації учнівських гуртків був А.І. Альтовський, який проводив роботу серед учнів класичної гімназії. Йому допомагали Антоніна Бикова та Фаїна Рикова, які розгорнули діяльність серед учениць жіночих гімназій. В якості безпосереднього організатора учнівських гуртків активну участь брав учень 8 класу класичної гімназії Лев Алексеєв-Попов. Восени 1902 р. серед учнівської молоді Катеринослава мала ходіння передрукована відозва «Харьковская Организация кружка Учащихся», що закликала молодих людей утворювати у своєму середовищі гуртки, які б готували для майбутньої революційної діяльності [167, арк. 74].

Начальник Катеринославського розшукового відділення підполковник В.Д. Новицький мав детальні агентурні дані про діяльність Катеринославського комітету ПСР. Можна припустити, що така інформація постачалася не тільки агентами зовнішнього спостереження, а й кимось із середини підпільної організації. У записці директору Департаменту поліції від 21 жовтня 1902 р. В.Д. Новицький, висловлюючи стурбованість з приводу «інтенсивної діяльності» катеринославських есерів, просить санкції «ліквідувати революційну групу за першого зручного моменту в сенсі результатів обшуків або ж почекати до точного з'ясування питання стосовно... друкарні указаної групи...». Ця ж записка начальника Катеринославського розшукового відділення до директора Департаменту поліції дозволяє уточнити час заснування Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів. Зокрема, там йдеться про те, що «згаданий комітет сформувався в *дотеперішньому своєму складі* (виділено авт.) всього кілька тижнів тому». При цьому слід звернути увагу на додатки до записки, серед яких є гектографований звіт-відозва про діяльність Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів періоду з травня до 1 жовтня 1902 р. [167, арк. 21]. Це пряма вказівка на те, що катеринославські есери мали свій комітет партії вже навесні 1902 р. При цьому безсумнівно те, що активізація їхньої діяльності відбулася восени того ж року.

За агентурними даними, катеринославські есери змогли лише за кілька тижнів активної діяльності тодішнього комітету приєднати до себе понад 10 гуртків, що входили до того до складу місцевої соціал-демократичної групи і складалися здебільшого з євреїв-ремісників, й організувати понад 10 нових гуртків серед тих же ремісників. Керівник комітету А.І. Альтовський за сприяння А.П. Бикової та С.Я. Шнейдера виробили організацію та програму діяльності для робітників, а також Статут для гуртків і робітничої каси, а також програму занять у вказаних гуртках [167, арк. 106].

Згідно з виробленим проектом організації діяльності робітників на її чолі стояла Центральна робітнича група, що складалася з найбільш розвинутих, діяльних та здібних робітників, цілком відданих соціально-революційній роботі. До складу ЦРГ входив представник комітету ПСР. У якості допоміжного органу такої групи формувалася «Представительська робітнича група», що об'єднувала представників робітничих гуртків, а також по одному члену комітету та ЦРГ [35, арк. 85 зв.]

Представительська робітнича група катеринославських есерів сформувалася остаточно пізніше Катеринославського комітету ПСР – у першій половині листопада 1902 р. До її складу увійшли: Г.З. Мильнер, А.Г. Бломберг, Л.І. Гольдберкова, Л.-М.А. Фукс, Б.М. Могилевський, Н.Ю. Вейсман, Н.Ф. Гарбузенко, С.Є. Хайкін, Н.М. Грубін, М.І. Машинсон, В.К. Пономаренко, Р.Г. Гольдберг, Ш.Х. Певцов [35, арк. 86].

Представительська робітнича група збиралась на сходини, що відбувалися у присутності члена Центральної робітничої групи Б.-В.Б.Дубровенського, який керував ними. Відомо, що така сходка була організована 18 листопада 1902 р. на квартирі Рози Блях, у будинку Ніколаєва, на Старогородній вулиці. Тут зібралися такі есери, як Б.-В.Б. Дубровенський, Л.І. Гольдберкова, Р.М.Блях, Р.Г. Гольдберг, Н.М. Грубін, Н.Ю. Вейсман, С.Є.Хайкін, Н.Ф.Гарбузенко [35, арк. 86 зв.].

А.І. Альтовський

Ввечері 19 листопада відбулися збори есерів на квартирі Д.-Р.І.Пресс, в будинку Таслицького, по Стародворянській вулиці. На цьому заході були присутні представники «Робітничої групи»: Б.-В.Б. Дубровенський, дамський кравець «Євсей», годинникар «Міша», різьбяр по дереву «Вася» та муляр «Борис», а також А.І.Альтовський. Лідер Катеринославського комітету ПСР виступив з лекцією, в якій пояснив різницю між програмами соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, наголошуючи при цьому, що останні виключають зі своєї програми пропаганду серед селян, а есери досягли помітних успіхів завдяки пропаганді в селянському середовищі. Крім того, було оголошено, що чисельність «Робітничої групи» досягла майже 30 осіб, тому необхідно або знайти більшу квартиру для сходин, або поділитися на дві групи. Насамкінець А.І. Альтовський розповів про заворушення серед робітників Ростова-на-Дону та прочитав дві рукописні прокламації, отримані з цього міста [167, арк. 65 – 65 зв.].

Наступні збори учасників представницької робітничої групи проходили на тій же квартирі Рози Блях 30 листопада 1902 р. Окрім уже відомих учасників, на засідання прийшли також В.К. Пономаренко та А.Г. Бромберг [35, арк. 86 зв.]. Увечері того ж дня відбулися спільні сходини двох робітничих груп катеринославських есерів – Представницької та Центральної. Місцем цього заходу стала квартира столяра Йосипа Матусевича, який проживав по Сковій вулиці, в будинку № 8, на квартирі № 4. Від комітету ПСР на зборах був присутній Вульф Кричевський, який оголосив, що необхідно обрати 5 представників до Центральної робітничої групи. Балотування відбувалося шляхом таємного голосування записками. Конспіративними представниками були обрані Йосип Матусевич, Наум Харківський та Наум Ніколаєвський, а офіційними представниками – Борух-Вольф Дубровенський та Мойсей Гордон. У подальшому В.Я. Кричевський прочитав проект відозви «К обществу крестьян Диевской волости», а М. Гордон – «К рабочим Бельгийского печного завода», які були схвалені [167, арк. 85].

Проте вся ця діяльність не залишалася непоміченою розшуковим відділенням. На початку грудня 1902 р. його начальник підполковник Новицький отримав дані про наміри А.І. Альтовського та «Адольфа» зникнути з Катеринослава. За цих обставин він вирішив приступити до слідчих дій, тим більше, що 4 грудня на квартирі Т.І. Слуцької планувалося проведення зборів членів організації есерів. Тому того дня й були здійснені обшуки, що принесли давно очікуваний результат. На квартирі Т.І. Слуцької знайшли летючу таємну друкарню з усім друкарським обладнанням та шрифтом, а також 148 тільки-но віддрукованих брошур «Почему стреляли в Харьковского губернатора». В самій квартирі були застигнуті Т.І.Слуцька, А.І. Альтовський та колишні студенти О.І. Іванов та А.І. Височин, які перебували в Катеринославі під особливим наглядом поліції. Сидячи за столом, есери робили відбитки печатки: «Екатеринославский Комитет Партии Социалистов-Революционеров» [167, арк. 90 – 90 зв.].

Важливі наслідки мав і обшук в аптекарському складі Г.Ш. Левітана. У кімнаті поруч зі складом Г.Ш. Левітан і А.П. Бикова, працюючи на двох гектографах, робили відбиток звіту есерівської організації. Підпільникам вдалося відгектографувати близько сотні примірників. Крім цього, було вилучено кілька нелегальних брошур та відозв. Після здійснювалися додаткові обшуки, зокрема у М. Тейтельбаума, місцевого вчителя М.Е. Негрескула, студента Вищого гірничого училища Л.Г. Ханіна та ін. Отже, на 4 грудня 1902 р. есерівська організація Катеринослава зазнала помітних втрат [167, арк. 91 зв. – 92].

Уночі п'ятого грудня 1902 р. відбулися сходини на квартирі члена Центральної робітничої групи Й.І. Матусевича, де, крім хазяїна, були Б.-В.В.Дубровенський та ще п'ять осіб. На збори з'явився й С.Я. Шнейдер, який переховувався від арешту. Виїжджаючи з міста, він передав всі необхідні зв'язки, зокрема відкрив місцерозташування підпільної друкарні. Тоді ж есери вирішили надрукувати 4 тис. примірників відозви «Ко всем честным людям» [167, арк. 119].

У грудні 1902 р. тривали сходини й Представительської робітничої групи. Так, 7 грудня есери зібралися на квартирі батьків Н.Ф. Гарбузенка, в будинку Алімова, по Грошевій вулиці, де обговорили питання про розповсюдження в цей день відозви «Ко всем честным людям». В обговоренні брали участь, крім учасників попередніх зібрань, Ш.Х. Певцов та Л.-М.А. Фукс [35, арк. 86 зв.].

Восьмого грудня катеринославські есери розпочали розповсюдження відозви «Ко всем честным людям». Наклад видання в кількості близько 3 тис. примірників було доставлено на квартиру Б.-В.В. Дубровенського, на Олександрівську вулицю, в будинок Піденка. Отримані прокламації набували вигляду трикутника, чим займалися Б.-В.Б. Дубровенський, Л.І. Гольдберкова та Н.Ф. Гарбузенко. При цьому останній ставив штамп – «Партия Социалистов-Революционеров». Після цього підготовлені пачки прокламацій відносили на конспіративну квартиру по Казанській вулиці, в будинок № 45, а вже звідти роздавалися особам, які брали участь у їх розповсюдженні. Це були Н. Гарбузенко, Н.Харківський та Н. Ніколаївський, які розкидали та розклеювали відозви біля Гірничого училища, Духовної семінарії, Класичної гімназії, Реального училища, Поліцейського управління. Крім того, Л. Гольдберкова розповсюджувала прокламацію на Мандриківці, Р. Гольдберг – на Фабричній слобідці, «Олешка» та кілька осіб із гуртка «Васьки» – на Чечелівці. «Ко всем честным людям» розповсюджували не тільки на околицях, а і в центрі міста: на Садовій, Воскресенській, Первозванівській, Єлисаветградській, Ульянівській та Скаковій вулицях [167, арк. 95 – 95 зв.].

Напередодні 12 грудня 1902 р. деякі представники катеринославських есерів домовилися з делегатами соціал-демократичної організації про спільне проведення 14 грудня демонстрації. Того ж дня на квартирі Мойсея і Мусі Мошинсон, в будинку Таслицького, по Старогородній вулиці, відбулися збори Представительної робітничої групи, де предметом обговорення стала майбутня демонстрація. При цьому есери порушили питання про необхідність збройного опору поліції у випадку необхідності та прийняли рішення, що вийдуть на демонстрацію, озброєні револьверами, ножами та палицями. Наступного дня у відповідь на це соціал-демократи заявили протест і рішуче відмовилися від участі у демонстрації [167, арк. 120 зв., 121 зв.].

Того ж 13 грудня соціалісти-революціонери організували чергові збори на квартирі М.І. Мошинсон, в будинку Таслицького, по Старогородній вулиці, де обговорили питання про демонстрацію, заплановану на 14 грудня. Спочатку есери хотіли провести демонстрацію своїми силами, а Борух і Меєр Дубровенські сподівалися відгектографувати для цього заходу велику кількість карикатурних зображень царя Миколи II. Однак врешті-решт вирішили демонстрацію відмінити. Останні збори групи розпочалися ввечері 15 грудня, на квартирі М.І. Мошинсона, але були перервані приходом полковника Телегіна [35, арк. 86 зв., 22; 167, арк. 121-а].

Так розпочалася «ліквідація» Катеринославського підпілля есерів, що була санкціонована розпорядженням начальника Катеринославського губернського жандармського управління полковника Волкова і відбувалася впродовж 15 – 16 грудня 1902 р. Причини цієї акції полягають у стурбованості місцевої влади активізацією організаційної та пропагандистської діяльності катеринославських есерів. Адже, крім регулярних сходин, соціалісти-революціонери розповсюдили цілу низку своїх революційних прокламацій. [35, арк. 20, 87].

Катеринославські есери мали кваліфікованих працівників, які займалися складанням власних прокламацій (А.І. Альтовський і почасти С.Я.Шнейдер) та виготовленням їх на гектографі (А.П. Бикова, А.І. Вейценфельд, Левітан та почасти Т.І. Слуцька). Б.А.-О. Шапіро брав участь у друкуванні відозви «К рекрутам-новобранцам», яка, за певними даними, набиралася в підпільній друкарні місцевих соціал-демократів. На початку листопада 1902 р. катеринославські соціалісти-революціонери організували летючу друкарню на квартирі Т.І. Слуцької, яка проживала в селищі Амур, по Церковному провулку, в будинку Плакущої. В цьому приміщенні було надруковано брошуру «Почему стреляли в Харьковского губернатора». Наприкінці листопада есери облаштували другу летючу друкарню, але її розташування розшукове відділення не змогло встановити [167, арк. 107 зв.].

Особливе занепокоєння Катеринославського розшукового відділення викликало те, що місцеві есери як ніколи наблизилися до придбання швидкодрукарської машини, яка вже була переправлена через австро-угорсько –російський кордон і днями очікувалося привезення до Катеринослава. Разом із тим заколивалося і становище агентури, що досить близько стояла до центру організації і була добре обізнана в усіх діях і намірах Катеринославського комітету ПСР. За цих обставин жандарми вирішили діяти, розпочавши репресії щодо катеринославських есерів напередодні прибуття до міста друкарської машини [167, арк. 96].

У Катеринославському розшуковому відділі було складено список осіб, які підлягали обшуку та арешту у справі «Катеринославської групи комітету ПСР». Зокрема, тут фігурували такі діячі, подані в певній послідовності: А.І. Альтовський, Д.І. Бразул-Брушковський, А.І. Вейценфельд, В.Я. Кричевський, А.П. Бикова, С.М. Альпін, К.А. Вернік, А.А. Негребецький, Р.М. Левіна, Н. Гарбузенко, Х.Я. Чернук, О.П. Мерклін, Ф.І. Рикова, Т.І. Слуцька, К.І.Хаст, Б.А.-О. Шапіро, Б.-В.В. Дубровенський, А.-Б.З. Еренбург, О. Матусевич, Г.В. Рукобрудський, Б.З. Большаков, М. Бурштейн.

Аналіз цього списку свідчить, що більшість катеринославських есерів, належних до місцевого партійного комітету, складалася з вихідців із єврейського міщанства. Окремі представники, як, приміром, син надвірного радника Д.І.Бразул-Брушковський та син колезького асесора А.А. Негребецький представляли дворян, або як Ф.І. Рикова та Г.В. Рукобрудський – вихідців із селян. Щодо професійної належності катеринославських есерів, то тут теж виявлялася певна строкатість. Так, лідер комітету ПСР А.І. Альтовський служив у губернській земській управі, А.І. Вейценфельд – приватним учителем, але й були робітники: столяр О. Матусевич та складач друкарні С.П. Яковлєва М.Бурштейн [167, арк. 98 – 98 зв.].

Утім, каральна акція катеринославських жандармів значно перевищила очікування місцевого розшукового відділу. За розпорядженням начальника Катеринославського губернського жандармського управління полковника Волкова 15 і 16 грудня 1902 р. в місті здійснено масові труси та арешти. Так, тільки 15 грудня під час сходин на квартирі М.І. Машинсона жандарми обшукали 12 осіб. У той же день заарештували 19 осіб, зокрема С.Є. Хайкіна, Г.З. Мільнера, Н.Ф. Гарбузенка, Н.Ю. Вейсмана, В.К. - Пономаренка, Н.М. Грубіна, Б.М. Могилевського, А.Г.Бромберга, М.І. і М.І.Машинсон, В.Т. Кузнецова, Р.Г. Гольберг, Л.І. Гольдберкову, Л.-М.А. Фукс, Ш.Х. Певцова, Л.М. Літман, Р.Блях та Л. Дріст. 16 грудня обшуки та арешти есерів тривали. Всього, за нашими підрахунками, тільки за ці два дні катеринославські жандарми піддали обшукам 56 діячів есерівського напряму, серед яких кинули до в'язниці 28 осіб [35, арк. 22, 22 зв. – 23, 57, 263].

Помітний внесок у розгром Катеринославського осередку ПСР зробив місцевий розшуковий відділ. Так, за вказівками підполковника Новицького було здійснено 32 обшуки і 20 арештів. З 7 грудня 1902 р. в полі зору розшукового відділу перебувала квартира М.Ш. Дубровенського по Олександрівській вулиці, в будинку Піденка, де зберігався архів нелегальних видань організації та відбувалося гектографування відозв [167, арк. 119 зв. – 120]. Під час масових обшуків на квартирі М.Ш. Дубровенського, де також проживали й Б.-В.В. Дубровенський та Н.Ф. Гарбузенко, вилучили архів підпільних видань, два гектографи та дві печатки Катеринославського комітету партії соціалістів-революціонерів [35, арк. 21, 73].

Не менш важлива знахідка очікувала жандармів і під час обшуку на квартирі Х.Г.Н. Дзюбинської по Вознесенській вулиці, в будинку Живова, де виявили план із вказівкою місця будинку на Короткій вулиці, де розміщувалася підпільна друкарня. Так само знайшли план розташування кімнат квартири, в якій друкарня була обладнана. За даними розшукового відділу, впродовж 5 – 10 грудня якісь речі перевозилися на Коротку вулицю, в будинок № 19 [167, арк. 122 зв., 123].

Із 15 на 16 грудня 1902 р. жандарми з'явилися для проведення обшуку за означеною адресою (вулиця Коротка, будинок Клочкової, квартира № 33), але хазяїв квартири – А.-Л.Ш. і Р.Хасіних не застали, тому що ті встигли зникнути до появи незваних гостей. Відчутною компенсацією розчарування жандармів стало виявлення на цій конспіративній квартирі підпільної друкарні катеринославських есерів [35, арк. 21, 73, 532].

10. Посилення ідейних пошуків катеринославської соціал-демократії: між «Рабочим Делом» та «Искрой»

Від літа 1902 р. в середовищі катеринославської соціал-демократії посилилися ідейні пошуки, що було обумовлено як активізацією боротьби між часописами «Рабочее Дело» та «Искра», так і помітними викликами часу, спричиненими зростанням конкуренції з боку молодого неонародництва та постійними жандармськими й поліцейськими репресіями.

Улітку 1902 р. склад Катеринославського комітету РСДРП оновився і був представлений такими діячами, як Володимир Бродський, Арон Гінзбург, Наум Каган, «Гриша-швець», «Самуїл-палітурник», Маруся Таратута, Саша Чорний та ін. Всі ці активісти збиралися у сестер Могилевських, де утворилась справжня штаб-квартира. Незабаром до міста прибув Йосип Ішув («Олександр»), який очолив комітет. У той період Катеринославська соціал-демократична організація в цілому, як і комітет зокрема, перебувала на позиціях «Рабочего Дела» [96, с. 339].

За агентурними даними розшукового відділу, восени 1902 р. на чолі Катеринославського соціал-демократичного комітету стояли: Й.В.Ішув, С.Ю. Соколов («Леонід»), який мав у робочому кварталі бібліотеку під назвою «Свет», та бібліотекар Катеринославської публічної бібліотеки «Аркадій Петрович». З метою пропаганди соціал-демократи поділили місто та передмістя на три райони: Міський, Фабричний та Нижньодніпровський. У той час катеринославські соціал-демократи мали працюючий гектограф [167, арк. 77 – 77 зв.].

Дані катеринославської «охранки» про структуру місцевої соціал-демократичної організації знайшли підтвердження у спогадах Якова Кравченка, який у 1902 р. працював робітником на заводі Езау, а з літа того року брав участь у діяльності Брянського районного «ядра» та загальноміського «центру». За його словами, у Катеринославі було сформовано три районні ядра: Брянське, Амур-Нижньодніпровське та Міське. Ядро мало цілком визначені функції, до яких належали: організація нових гуртків на заводах, ведення агітації, розповсюдження нелегальної літератури та прокламацій, підготовка нових членів гуртків, організація різноманітних мітингів для робітничої маси, які влаштовувалися за містом – у балках та у плавнях. Усією цією роботою керував загальноміський центр та комітет [103, с. 347 – 348].

З кінця 1902 р. до ядра Брянського району входили: від Брянського заводу – Іван Захарченко, Іван Черничін, Пантелей Голиков, Михайло Трофимов, Макар Міллер, Іван Матлахов та ін., від заводу Езау – Яків Кравченко і Папський, від залізничних майстерень – Василь Єпіфанов, Дмитро Красоткін, Леонід Найдьонов, Василь Козочкін, Олександр Большунов, Олександр Білий та ін., від лісопилень – Самуїл Журавський та від дрібних заводів – Олександр Чорний. На початку 1903 р. діяльність ядра Брянського району налагодилася [103, с. 348].

Останні місяці 1902 р. пройшли під знаком боротьби з посиленням терористичних настроїв, що спричинилося підвищенням активності й популярності Партії соціалістів-революціонерів. У цей період відбувалися міські дебати, дискусії в робітничому середовищі. Наприкінці зими 1903 р. розпочався процес ідейного бродіння спочатку в комітеті, а дещо пізніше і в робітничих центрах. У цей час Катеринослав покинули А. Гінзбург, Н. Каган, а В. Бродський тимчасово відійшов від справ. До складу Катеринославському комітету РСДРП увійшли Л.С.Віленський, І.-І.Я. Прусс, В.А. Цедербаум та ін. Всі ці діячі не поділяли позиції «Рабочего Дела», а підтримували ідеї «Искры». Проте, хоча комітет став іскрівським, «ядра» і «центри» залишалися на робочодільських позиціях. Тому іскрівцям прийшлося витримувати тривалі й напружені дискусії з Самуїлом-палітурником, Гришею-швецем та іншими прибічниками «Рабочего Дела». Інколи в запеклих дебатах, що тривали до ранку, брали участь по 30 – 40 осіб. Часом сторони наближалися до справжнього ідейного розколу, але цього не сталося. Поступово ідеї «Искры» здобували прихильників і в робітничому середовищі [96, с. 340].

Усього ж, згідно з донесеннями катеринославської охранки до Департаменту поліції, у березні 1903 р. чисельність Катеринославського комітету РСДРП досягла 15 осіб, до яких належали С.М.Компанієць, І.-І.Я.Прусс, Х.М. Лівшиць, Й.В. Ішув, С.Ю. Соколов («Леонід»), колишній студент «Рижий», А.Л. Бєлявський, В.А.Цедербаум («Валентин»), «Самуїл» та ін. За даними Катеринославського охоронного відділення, чисельність цілком свідомих і здатних до самостійної пропагандистської діяльності активістів соціал-демократичного напряму в той час досягала 100 осіб, навколо яких організовувалось до 800 прихильників та симпатиків соціал-демократичного та робітничого рухів [76, с. 375, 376].

З кінця лютого 1903 р. між Катеринославським комітетом РСДРП та низовими місцевими осередками виникли суперечки в питанні реформування внутрішньої будови організації. На думку комітету, доцільно було скасувати виборне начало стосовно його членів, а також членів кожного «центру», які б призначалися комітетчиками, а не обиралися членами «ядра». Ця пропозиція зустріла енергійний спротив з боку представників «центрів» і «ядер». Тоді за участю членів комітету Ісая Прусса, Хани Лівшиць, Арона Бєлявського та представників низових осередків 3 і 13 березня 1903 р. відбулися наради та сходини, на яких точилися дискусії стосовно реорганізації. Але згоди не досягли. Більше того, відносини так загострилися, що члени місцевих «центрів» та «ядер» відмовилися прийняти від комітету прокламацію для розповсюдження та висловилися за утворення самостійної організації «Катеринославський Робітничий Комітет» [76, с. 379].

Тоді ж, у березні, така організація була створена. Її ідейними лідерами стали діячі, які відкололися від Катеринославського комітету РСДРП та його місцевих осередків. Це колишній представник центру Міського району Катеринослава, колишній швець, згодом викладач Д.М. Брагінський, відповідальний організатор і пропагандист, член районного центру і ядра, колишній прихильник робочодільської опозиції в Катеринославському комітеті РСДРП А.Л. Бєлявський, колишній член того ж комітету «Самуїл-палітурник». Усі вони виступали проти ідейної лінії «Искры» [65, с. 306 – 307, 466 – 467].

За умов організаційного розколу особливого значення набуло володіння друкованою технікою. На той час катеринославська охранка мала лише уривчасті дані про друкарів-підпільників. Так, у донесенні від 25 березня 1903 р. йшлося про те, що, виходячи з конспіративних міркувань, останнім часом друкарня розбита на кілька невеликих самостійних друкарень. При цьому з приватної друкарні С.П. Яковлєва було таємно експропрійовано понад 10 пудів шрифту й друкарський валик. Зазначений факт створення кількох невеликих самостійних друкарень, напевно, мав місце, що підтверджується деякими іншими документами [171, арк. 84, 167–168, 822].

Наростання революційних визвольних змагань народжувало посилення конкуренції у робітничому середовищі між послідовниками різних ідейних течій соціал-демократії, зокрема між іскрівцями й економістами. Лідер тодішніх катеринославських економістів Давид Брагінський, створивши самостійний робітничий комітет, прагнув зі своїми однодумцями посилити вплив на робітників Катеринослава. Щоправда, економісти не були дуже розбірливими у засобах досягнення мети і вирішили попросту викрасти підпільну друкарню іскрівців, зосередивши таким чином друковану пропаганду в своїх руках [171, арк.122].

Друкарня іскрівців була викрадена Д. Брагінським та А. Бєлявським у березні 1903 р. [96, с.383]. 15 березня начальник Катеринославського розшукового відділення направив донесення до Департаменту поліції, де констатував, що вказана друкарня вже приступила до роботи, а у розпорядженні іскрівського комітету на даний момент є тільки мімеограф [171, арк.122].

У цій ситуації організаційний комітет «Искры» прагнув перехопити ініціативу. Вранці 30 березня 1903 р. у степу, на лівому березі Дніпра за ініціативою його трьох посланців була зібрана сходка членів місцевої соціал-демократичної організації, які входили до складу «центру» та «ядра» Міського, Заводського та Амур-Нижньодніпровського районів. Мета іскрівських емісарів полягала в тому, аби переконати актив примиритися з Катеринославським комітетом РСДРП та перейти від гурткової роботи до масової. Однак делегати іскрівців зазнали невдачі. Активісти районних місцевих осередків обрали головою зборів Д. Брагінського. Відчувши свою слабкість, делегати організаційного комітету покинули зібрання [96, с. 380 – 382].

Перемога прихильників внутріпартійної демократії була закріплена на чергових зборах соціал-демократичних активістів, які відбулися 4 квітня 1903 р. за кілька верст від Катеринослава, прямо в степу. На цих сходинах зібралося 50 осіб від «центру» та «ядра» Міського району задля виборів нового «центру», який, у свою чергу, обиратиме членів «Робітничого комітету». Новий центр об’єднав послідовних прихильників демократичного начала: Давида Брагінського, Арона Бєлявського, Янкеля Брутмана, Раїсу Кривицьку, Пашу-«панчішницю» та ін. Тоді ж Д.Брагінський запропонував призначити масові сходини на 5, 6 і 7 квітня. Того ж дня, у степу на лівому березі Дніпра, пройшли аналогічні зібрання членів «центру» та «ядра» Заводського району та селища Амур-Нижньодніпровськ, на яких теж обрали новий актив для наступної ротації до складу «Робітничого комітету». Незабаром, поблизу Монастирського лісу, зібралися представники новообраного комітету, серед яких були Давид Брагінський і Арон Бєлявський (від Міського району), Василь Єпіфанов і Яків Кравченко (від Заводського району), а також представник від робітників Амур-Нижньодніпровська [96, с. 384].

Тим часом організаційний комітет «Искры» продовжував надавати допомогу катеринославським іскрівцям. У перших числах квітня 1903 р. з Одеси до Катеринослава прибула агент «Искры» Розалія Землячка (Залкінд), яка увійшла до складу комітету [169, арк.73]. У листах до фельдшериці Г. Кугелєвої від 14 і 23 квітня ця досвідчена соціал-демократка писала про брак грошей і кадрів. Попри всі труднощі, вона не витрачала даремно жодного дня і діяла енергійно. Під керівництвом Р.С. Землячки іскрівці розповсюдили першотравневі листівки організаційного комітету з печаткою Катеринославського комітету РСДРП [96, с. 388 – 389].

Поява цих першотравневих прокламацій спричинила нову хвилю протистояння між катеринославськими іскрівцями й економістами. Друкарня «Робітничого комітету» випустила заяву, де опозиція повністю відмежовувалася від старого комітету партії. У відповідь опозиціонерам Організаційний комітет видав свою заяву, в якій став на бік катеринославських іскрівців [96, с. 393].

Про накал пристрастей у суперечці між двома катеринославськими комітетами РСДРП свідчить лист делегата «А» від Оргкомітету, який 5 травня 1903 р. писав з Катеринослава до Києва: «Взагалі каша страшна, приправлена маслом взаємного озлоблення і недовіри. Сили баламутів (опозиціонерів-робочодільців – авт.) у багато разів перевищують сили ортодоксів (іскрівців – авт.), які, до того ж, сиділи без гроша, без техніки, без зв'язків» [96, с. 392].

У квітні 1903 р. Катеринославський комітет РСДРП на чолі із Р.С. Землячкою зробив Заяву щодо підтримки іскрівської течії, яка стала основою партійної більшості ще напередодні II з'їзду партії. 15 травня 1903 р. в № 40 «Искры» було видрукувано квітневу Заяву Катеринославського комітету РСДРП про підтримку скликання II з'їзду партії, про визнання «Искры» та «Зари» керівними партійними органами, про повну солідарність за всіма питаннями програми, тактики й організації [69, с.77]. У 20-х числах квітня Катеринославський комітет іскрівців зібрав спеціальне засідання, щоб обрати двох делегатів на II з'їзд РСДРП. Делегатами цього партійного форуму від катеринославських соціал-демократів стали Л.С. Віленський та «Федір», а кандидатом у делегати – Р.С. Землячка [96, с. 341].

Від'їзд делегатів із Катеринослава ще більше загострив «кадровий голод» серед іскрівців. «Мені приходиться виконувати буквально всі функції в єдиному числі», – писала Р.С. Землячка до свого однодумця в Одесу 15 травня 1903 р. Поміж найбільш актуальних завдань, які стояли перед іскрівцями, було облаштування нової підпільної друкарні. Вже з листа Р.С. Землячки від 14 квітня до Києва видно, що вона змогла знайти позику для «Акуліни» як конспіративно називала таємну друкарню. У наступному листі від 23 квітня Р.С.Землячка сповіщала Організаційний комітет, що «Акуліна діє» [141, с.316].

На наш погляд, ця фраза може свідчити, що облаштування друкарні відбувалося успішно. Хоча сама друкарня ще не розпочала працювати. Про це свідчить і лист начальника Катеринославського розшукового відділення директору Департаменту поліції від 6 травня 1903 р., де йшлося, що «друкарня поки ще облаштовується на Херсонській вулиці в будинку № 28 і тільки днями почне працювати». 2 травня Р.С. Землячка виїжджала у справах друкарні до Харкова, звідти повернулася 4 травня [172, арк.316 –318].

Підпільну друкарню планували започаткувати на широких началах, аби саме на її базі обслуговувати весь південний район, виготовляти відозви та брошури. Для цього Р.С. Землячка (З. Треліна) і Л.Д. Махлін (А. Бак) одержали гроші на облаштування друкарні від Київського та Одеського комітетів РСДРП. До того ж, Л.Д. Махлін здійснював конспіративне листування з революційними діячами Санкт-Петербурга. Для більш детальних переговорів з приводу друкарні Р.С. Землячка 11 травня 1903 р. мала виїхати до Києва [171, арк.162].

9 – 11 травня 1903 р. друкарня революційних соціал-демократів запрацювала. У ній було віддруковано кілька сотень відозв з приводу Маніфесту від 26 лютого 1903 р. Прокламації друкувалися подружжям А. й С. Кушель, друкарські набори виготовляв складач Б.Гінзбург. Революціонери віддрукували звіт каси «Червоного Хреста» і заяву Організаційного комітету РСДРП з приводу єврейського погрому в Кишиневі [171, арк. 164, 317].

Катеринославське розшукове відділення отримало відомості, що ці видання публікувалися місцевою групою іскрівців у летючій друкарні, що розміщувалася по Лагерній вулиці (нині проспект Ю.О. Гагаріна), в будинку Зайденберга, кв. 4. Сюди 28 березня 1903 р. поселилася 19-річна вчителька Д.Б. Щеголєва [171, арк.167, 168].

Жандарми уважно слідкували за провідними діячами революційної соціал-демократії в Катеринославі. Вже 15 травня 1903 р. Р.С. Землячка відчула, що кільце стеження трьох філерів стискається навколо неї [91, с. 390]. За кілька днів директор Департаменту поліції Лопухін надіслав шифровану телеграму до Катеринослава: «Землячка помітила стеження, збирається поїхати, прийняти заходи» [170, арк. 81]. Тієї ж ночі, 22 травня 1903 р., підпільна друкарня була захоплена [37, арк.13]. Про це підполковник Кременецький сповістив Департамент поліції [170, арк.80].

Однак Р.С. Землячка змогла запобігти арешту. Тому підполковник Кременецький надіслав телеграму з її прикметами до Київського та Полтавського розшукових відділів. «У випадку викриття прошу обшукати, арештувати, препроводити до Катеринослава», – йшлося в телеграмах [170, арк. 80].

Улітку 1903 р. позиції катеринославських іскрівців зміцнилися. Поручик Чекунов у телеграмі до директора Департаменту поліції від 23 липня 1903 р. відмічав: «Упродовж останнього тижня було 4 сходки «іскрівців». Ця організація тепер єдина багата на літературу. Популярність і число послідовників ростуть» [96, с. 395]. Проте ситуація в місцевій соціал-демократії була далеко неоднозначною. В.П. Ногін, прибувши до Катеринослава у червні 1903 р. на роботу за вказівкою Організаційного комітету у справі скликання III з'їзду РСДРП, побачив непросту ситуацію, пов'язану з існуванням двох соціал-демократичних комітетів. Перший із них репрезентував платформу «Искры», а другий об'єднував прихильників «Рабочего Дела» і платформу економізму. До складу іскрівського комітету входили, зокрема, такі діячі, як С.Б.Гуревич, С.І. Образцов, І.Б. Полонський, а робочодільську опозицію очолював А. Малкін [120, с. 363].

Іскрівська організація мала підтримку серед окремих розвинутих робітників, у тому числі спиралася на Никифора Вілонова («Мишу Заводського»), «Сашу Городського» та ін. Але все ж таки прихильників «Искры» серед пролетарів промислових підприємств, залізничних майстерень налічувалось небагато. Значно більшим впливом іскрівський комітет користувався в середовищі ремісників Міського району. Робочодільська опозиція підтримувалася низкою робітників з великих підприємств, наприклад Брянського заводу, заводу Езау, Чечелівського передмістя [120, с. 363].

Хоча на той час у Катеринославі функціонували, по суті, дві соціал-демократичні організації, зв'язок між ними підтримувався. Об'єднуючою ланкою виступала невелика група революціонерів з інтелігенції, центром для якої слугувала явочна квартира сестер Лесман: Тетяни та Софії. На цю явку постійно заходила Софія Зарецька, а після виходу із тюрми й Володимир Цедербаум та його майбутня дружина Віра Вульфович [120, с. 363].

Відновивши діяльність, іскрівці Катеринослава відразу ж приступили до організації підпільної друкарні: придбали два пуди шрифту, замовили деякі частини друкарського верстата. 20 червня 1903 р. придбаний шрифт перенесли для тимчасового зберігання в майстерню дамських капелюшок сестер Куніних та будинку Шехтера по Заводській вулиці, а звідти 23 червня переправили до члена комітету, який зберігав склад іскрівської літератури. Іскрівці вже замовили металеву раму для друкарні, але їхні підготовчі роботи не залишилися непоміченими. 24 червня 1903 р. розпочалися обшуки, арешти, в ході яких друкарня була викрита [171, арк. 219, 181, 192].

За умов, коли С.Б. Гуревич та С.І. Образцов були заарештовані, а І.Б. Полонський займався здебільшого літературною діяльністю та контактуванням з місцевою інтелігенцією, В.П. Ногін зосередився на організаційній роботі. У стислий термін він об'єднав зусилля Н.Є.Вілонова, І.Б.Полонського, братів Ессенів, спираючись на робітників Заводського району, зокрема Чечелівок та Кайдак [120, с. 364].

Непростим завданням стало відновлення іскрівської підпільної друкарні. Тому 21 липня 1903 р. В.П. Ногін, який очолив іскрівський комітет, звернувся до редакції «Искры» за допомогою. У своєму листі він писав: «Необхідна людина для завідування технічною групою. Передайте мою пропозицію Шилліру приїхати сюди» [128, с. 361]. Проте часу на очікування бракувало, а тому вирішили обладнати друкарню власними силами. Із цим завданням чудово впорався «Саша Городський» [96, с. 365].

Усі ці завдання набували особливої актуальності за умов, коли влітку 1903 р. півднем Російської імперії прокотилася небачена до того хвиля соціального протесту робітництва. Це був загальний політичний страйк. Звістки про його початок у Баку, Ростові-на-Дону, в інших південних містах імперії досягли Катеринослава у липні 1903 р.

Місцеві соціал-демократи приступили до підготовки цієї протестної акції робітництва. Спочатку виробили загальний план дій, який передали для виконання кожному ядру і для детальної розробки на заводах та в цехах. На районних зборах кожного ядра цей план пророблявся в усіх деталях. На підготовчих зібраннях робітників доводилася необхідність страйку. При цьому висувалися такі вимоги, як скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, поліпшення гігієнічних умов праці [75, с. 397, 398]. Про одне з таких зібрань робітників у степу, за бійнею, стало відомо владі. Великий загін кінної поліції та козаків не забарився й побив пролетарів нагайками та шаблями [103, с. 349].

Страйк неминуче насувався. Враховуючи багатолюдність робочодільської опозиції, іскрівський комітет вступив у переговори з ідейними опонентами й запропонував утворити спільну страйкову комісію, куди б увійшли по три представники від кожного соціал-демократичного комітету. Вся робота у по підготовці загального страйку відбувалася спільно, лише листівки видавалися двома організаціями окремо [75, с. 398]. Відомо, що до складу страйкової комісії увійшли В.П. Ногін, Н.Є. Вілонов, І.Б.Полонський, К. Громан, один із братів Ессенів та ін. [120, с. 365].

Початок страйку соціал-демократи планували на 7 серпня 1903 р., і підготовча робота до цієї дати велась активно. Проте 3 серпня страйкова комісія дізналася, що соціалісти-революціонери випустили прокламацію із закликом до робітників розпочати страйк уже наступного дня, 4 серпня. Страйкова комісія уповноважила свого представника розпочати переговори з есерами, аби запобігти передчасному виступу. Переговори тривали впродовж трьох годин. Їх результатом стало те, що соціалісти-революціонери пообіцяли відмінити своє рішення щодо негайного початку страйку [75, с. 399].

А в той же час страйкові очікування катеринославського робітництва наростали з кожним днем. У вівторок, 5 серпня 1903 р., почався стихійний страйк кількох булочних, в якому взяли участь 60 осіб. Громадський настрій характеризувався піднесеністю. До страйку готувалися й представники буржуазії та міщанства [75, с. 399 – 400].

Загальний страйк очікувала і влада. У Катеринославі повсюдно з'явилися подвійні наряди городових і жандармів, до міста почали прибувати регулярні війська, піднаглядні особи стали піддаватися арештам. Особлива увага поліції зосереджувалася на робітничих зборах, які влаштовувалися нелегально, прямо в степу, за містом. Загони кінної поліції жорстоко розганяли групи таких робітників. 31 липня 1903 р. влада санкціонувала розгін великого агітаційного зібрання робітництва, при цьому багато пролетарів було побито. Відтоді будь-які збори припинилися. Не менше уваги адміністрація приділяла й місцевим заводам, де жандарми приступили до охорони навіть гудків [75, с. 400].

Уранці 7 серпня 1903 р. загальний страйк розпочався. Про це сповістив тривожний гудок Брянського заводу, який підтримали у залізничних майстернях, у паровозному депо, на Трубопрокатному заводі, заводі Езау, в друкарнях тощо. Співаючи революційних пісень, із вигуками «Да здравствует забастовка!» робітники посунули на Брянську площу, де відразу ж відкрився багатолюдний мітинг за участю 12 – 15 тисяч страйкарів. Гучно залунали політичні промови, які закінчувалися проголошенням гасел: «Долой самодержавие!», «Да здравствует политическая свобода!», «Да здравствует восьмичасовой рабочий день!» У відповідь на ці заклики ораторів натовп відгукнувся багатотисячним «ура!» [103, с. 350; 75, с. 401].

Того дня до протестної акції не приєдналися лише на Амурі та в Нижньодніпровську, хоча і в центрі міста не все відбувалося так організовано, як хотілося б страйковій комісії. Проте напруженість у Катеринославі наростала з кожною годиною. У багатьох місцях міста, зокрема на подвір'ях, на перехрестях вулиць, порядок пильнували загони солдатів; по Катерининському проспекту роз'їжджали городові, а в напрямку Заводського району безперервно рухалися війська. Засідання страйкової комісії ввечері 7 серпня 1903 р. підбило підсумки першого дня загального страйку. Тоді ж було намічено активізувати роботу агітаторів і спробувати привести заводських робітників у центр міста [75, с. 401].

Наступного дня страйкова комісія направила 12 ораторів для агітації у робітничі передмістя: на Чечелівку, в Кайдаки, на Амур та в Нижньодніпровськ, де вони працювали протягом чотирьох діб. У всіх цих передміських районах відбувалися робітничі збори, мітинги. Багато хто із соціал-демократичних активістів відтоді завоював особливу прихильність катеринославських пролетарів. До таких ораторів належав робітник Сергій Каменєв, якого любили слухачі за прості й дохідливі промови, за душевний тон розмови. Помітними постатями серед агітаторів тих днів на Брянській площі були й брати Ессени, Духаніна [103, с. 350; 137, с. 358]. Поряд із соціал-демократами до робітників зверталися і два – три есерівські оратори. Заклики соціалістів-революціонерів вирізнялися ще більшим радикалізмом, адже кликали катеринославських пролетарів до збройної демонстрації [75, с. 402].

Влада досить швидко отямилася від першого шоку від початку загального страйку. Для охорони заводів на допомогу поліції прийшли війська. Незабаром поліцейські чини за допомогою жандармів та військових частин почали розганяти одне з робітничих зібрань. Унаслідок цього 8 серпня 1903 р. 11 пролетарів було вбито й поховано без участі їхніх товаришів, під сильним конвоєм, що супроводжував тіла вбитих до чечелівського цвинтаря [103, с. 351; 75, с. 410].

Репресії каральних сил не зупинили страйкуючих. Навпаки, загальний політичний страйк розростався. Вранці 9 серпня 1903 р. застрайкували працівники Нижньодніпровських вагонних майстерень та робітники амурських заводів. Страйкарі прийшли на Амурську площу, де відбувся мітинг. Робітники Лівобережжя були налаштовані революційно й поривалися прямувати на Катеринослав. У цій ситуації швидко зорієнтувалася влада, яка викликала війська і закрила міст через Дніпро [103, с. 351].

Кульмінацією загального політичного страйку стала величезна демонстрація робітників на четвертий день подій, коли 10 серпня катеринославські робітники з районів Кайдак і Брянського заводу колонами вийшли на Катерининський проспект. Їх зустріли загони кінних городових, військової кінноти та піхоти, які застосували проти демонстрантів нагайки та приклади [137, с. 359].

Упродовж страйку на лівому і правому берегах Дніпра щоденно проводилися збори й мітинги робітників. Тому поліція та війська приступили до систематичного розгону та арешту учасників цих протестних заходів. Поряд з каральними акціями (заарештовували десятки робітників) віце-губернатор Князєв та поліціймейстер вдалися до контрагітації, проголошуючи свої «політичні» промови, розмірковуючи на тему «свободи праці» [75, с. 402].

Усі ці дії царської влади за кілька днів дали свій результат. Уже в понеділок, 11 серпня 1903 р., приступили до роботи на Брянському заводі, у вівторок, 12 серпня, – на підприємствах центральної частини Катеринослава, а в середу, 13 серпня, припинився страйк на Амурі та в Нижньодніпровську. Поліція святкувала перемогу [75, с. 403, 405].

Поразка загального політичного страйку викликала розчарування й роздратування в робітничому середовищі Катеринослава. Об’єктом критики стали «комітет», «соціалісти», «освічені». Цією атмосферою, яка особливо охопила соціально малосвідомі верстви пролетарів, одразу ж скористалася місцева поліція, розпускаючи чутки антисемітського змісту [75, с. 406].

Антиєврейський погром, штучно розпалюваний поліцією, очікувався 29 серпня. Напередодні цієї дати значна частина катеринославських євреїв кинулася виїжджати із міста. Соціал-демократи випустили спеціальну листівку тритисячним накладом, в якій викрили провокаторів погрому. Це сприяло стабілізації ситуації в місті, і день 29 серпня 1903 р. пройшов спокійно [75, с. 407].

Під час загального політичного страйку місцева влада повною мірою показала свою прихильність до силового варіанта розв’язання соціального конфлікту. За даними в.о. губернатора Князєва, в ході описаних подій 7 – 11 серпня 1903 р. були затримані 363 особи, серед яких 214 піддані арешту при поліції терміном від трьох тижнів до трьох місяців. Крім того, 131 учасника страйку притягнуто до дізнання або до судового слідства [96, с. 395].

Хоча загальний політичний страйк літа 1903 р. і не привів до перемоги робітників, самодержавство втратило після цих подій в очах багатьох з них ореол святості. На цьому тлі в пролетарському середовищі почало помітно зростати число прихильників ідей соціал-демократії. Серпневий страйк мав свій вплив і на катеринославське селянство [75, с. 408, 409].

Позначився загальний політичний страйк і на співвідношенні сил у місцевій соціал-демократичній організації. Іскрівський комітет РСДРП не тільки зберігся після серпневих подій, а й поповнився низкою приїжджих з інших міст. Після страйку стало надходити більше необхідних коштів для підпільної друкарні, яка під керівництвом Н.Є. Вілонова дуже зміцнилася [120, с. 367]. Загальний політичний страйк літа 1903 р. вплинув і на становище опозиції, в середовищі якої визначився настрій на користь переходу на іскрівські позиції. З від’їздом із Катеринослава керівника опозиційного комітету РСДРП ця організація стала розпадатися. Близько сорока її членів приєдналися до соціалістів-революціонерів, а дванадцять – до іскрівців [171, арк. 265].

Так кількарічна ідейна боротьба між іскрівцями і робочодільцями в Катеринославі завершилася на користь перших. На знак поразки опозиції навіть печатка їхнього комітету РСДРП була урочисто розрізана на дрібні частинки [120, с. 368].

11. Катеринославські есдеки, бундівці й есери напередодні революційних потрясінь

Припинення боротьби між іскрівцями і робочодільцями восени 1903 р. мало особливе значення за умов завершення II з’їзду РСДРП, робота якого (26 липня – 3 серпня) спочатку у Брюсселі, а потім у Лондоні практично збіглася з проведенням загального політичного страйку на Півдні Російської імперії. Провісником інформації про роботу партійного форуму соціал-демократів став Й.А. Ішув, але він не мав ще детальних даних про його хід. Дещо пізніше, вже восени 1903 р., катеринославські соціал-демократи були ґрунтовніше поінформовані про цю подію членом ЦК партії С.І. Гусєвим. Однак і він не прояснив суть принципового підґрунтя ідейного розколу партії на дві фракції – більшовиків і меншовиків, який стався на з’їзді. Лише за кілька днів, коли до міста прибув представник меншості А. Локерман і надав додаткову інформацію про рішення з’їзду, ситуація прояснилася. На засіданні Катеринославського комітету РСДРП В.П. Ногін зробив доповідь і визначився стосовно підтримки більшовиків. Комітет підтримав свого лідера [120, с. 368 – 369].

Через деякий час Катеринославську організацію соціал-демократів відвідала Н.Л. Звір (згодом – Ессен), яка розповіла про перші кроки ЦК та про способи встановлення з ним зв’язку. Невдовзі настав період нового ідейного розмежування: С.Б. Гуревич та С.І. Образцов, які вийшли з ув’язнення, стали на бік більшовиків, а Зарецька та В. Цедербаум приєдналися до меншовиків [120, с. 369].

Процес ідейного самовизначення тільки посилив згуртованість Катеринославського комітету РСДРП, який восени 1903 р. стояв на більшовицькій ідейній платформі. Про це свідчить лист В.П. Ногіна з Катеринослава до редакції «Искры» від 6 жовтня 1903 р., де він заявив: «Усі ми цілком висловлюємося за рішення більшості і будемо робити все можливе для підтримки ЦК і ЦО» [129, с. 205].

У цей період тривали й міжпартійні дискусії, що дістали назву «північних боїв». Вони постійно виникали між соціал-демократами та їх послідовними ідейними опонентами – соціалістами-революціонерами. Нерідко ці дискусії, які проводилися нелегально, але публічно, привертали увагу багатьох учасників революційно-визвольного руху. Одна з них відбулася в неділю, на одному з островів Дніпра. Есери палко доводили, що лідери соціал-демократів Володимир Ленін та Юлій Мартов є «лицедіями» та «брехунами». У відповідь соціал-демократи почали обвинувачувати опонентів у солідарності з жандармами. Врешті-решт прибічники обох сторін схопилися за палиці і стали одні проти одних «стінка на стінку» з войовничим виглядом. Так ідейна дискусія ледь не завершилася справжньою рукопашною бійкою [120, с. 368].

Останніми місяцями 1903 р. лідируючі позиції в революційно-визвольному русі Катеринослава, безумовно, посідала соціал-демократична організація [114, с. 47]. Тодішній комітет РСДРП, який прийняв бік більшовиків, вирізнявся досить широкою постановкою своєї діяльності. Приміром, у його розпорядженні налічувалося дві таємні друкарні. Одна з них, більш ґрунтовно облаштована, розташувалася в с. Кам'янське (нині м. Дніпродзержинськ), в будинку Петрова, друга – летюча – розміщувалася в Катеринославі і на початку жовтня 1903 р. перебувала на Тихій вулиці (нині вул. Мечникова), а в середині того ж місяця була переправлена в один із будинків на Олександрівській вулиці (нині вул. Артема) [171, арк. 274].

Катеринославська охранка неодноразово сповіщала Департамент поліції про розповсюдження впродовж останніх місяців 1903 р. прокламацій соціал-демократів на великих заводах губернського центру: Брянському, Езау, Трубному [36, арк. 286, 298, 303, 393]. Найхарактернішим для листівок «К рабочим завода Эзау», «К рабочим Каменского завода» та інших був заклик до політичної боротьби проти самодержавства, роз'яснення програми РСДРП, стратегії і тактики цієї партії [111, с. 575 – 576].

До кінця 1903 р. позиції революційних соціал-демократів зміцніли. У № 52 «Искра» писала: «Катеринославський комітет сповіщає, що «центр» опозиції приєднався до комітету. Примкнули заводи: Брянський, Трубопрокатний, Езау, не входять до комітету лише ремісники...» [129, с. 289].

У грудні 1903 р. склад Катеринославського комітету РСДРП зазнав помітних змін. До міста прибули Б.Л. Кушнер, який став на чолі комітету, та його діяльна й досвідчена помічниця Є.П.Зайцева. Вони змінили кількох осіб, зокрема М.П. Образцова та Ф.А. Шнеєрсон, які перебували під особливим наглядом поліції. За винятком ще одного діяча комітету – нелегального І.М. Коростильова – всі старі комітетчики з конспіративних міркувань припинили діяльність, перейшли на нелегальне становище та виїхали з міста [114, с. 48].

Очоливши Катеринославський комітет РСДРП, Б.Л. Кушнер контактував із ЦК партії, складав прокламації, займався пропагандою серед студентів Вищого гірничого училища та учнівської молоді. Помітну роль у комітеті продовжував відігравати й І.М. Коростильов, який укладав та редагував прокламації [114, с. 48, 49].

На початку 1904 р. виявилося, що ідейна єдність Катеринославської соціал-демократичної організації була явищем тимчасовим. У її надрах відродилася опозиція, що прагнула поставити свою власну друкарню і, можливо, приєднатися до Бунду, який репрезентував частину соціал-демократів єврейського походження. Діяльними поборниками цих намірів стали Іван Коростильов та Лев Абрамсон [114, с. 49].

Одним із перших захисників старої програми соціал-демократії був М.-Б.А. Ямпольський, який перебував під особливим наглядом поліції. До того ж, він зайнявся виготовленням частин нової друкарні. За почином Л.Абрамсона та М.Б.Ямпольського вирішили для збільшення коштів організації організувати нелегальну виставу [114, с. 50].

У лавах нової, тепер уже меншовицької, опозиції помітне місце посідали студент Вищого гірничого училища Л. Г. Ханін та міщанин І.Г.Бранденбургер, які вели пропаганду серед учнівської молоді, часто брали участь у сходинах. Близьким товаришем цих діячів був міщанин Ш.А. Грушко, який сприяв розповсюдженню прокламацій. До цієї ж організації також належали А.С.Аркіна, Б.Л.Вайнтруб, Т.Я.Лесман, М.З.Альтшуллер, О.М.Залковер, Г.М.Гальперін. Усі вони брали участь у пропаганді, сприяли розповсюдженню листівок, виконували конспіративні доручення комітету [114, с. 49, 50].

У Катеринославі ж постійним місцем зібрань комітету есдеків служила конспіративна квартира швеця Шайнмана по Заводській вулиці, в будинку № 33, що здобула назву «парламенту». Але засідання соціал-демократичного комітету РСДРП не завжди відбувалися в місті. 14 грудня 1903 р. члени комітету, зокрема Г. Кременчуцький, М. Образцов, подружжя Фельдман, Ф.Шнеєрсон, і, напевно, нелегальна діячка на партійний псевдонім «Шикарна», зібралися в селі Романкове, в будинку Диканської. Необхідний будинок для заходу заздалегідь підшукав Г.Л.Кременчуцький, який виконував найбільш відповідальні доручення. Факт цього зібрання було задокументовано опитуванням агентів зовнішнього спостереження охранки – філерів. Напевно, саме після цієї події, відчувши стеження, члени комітету пішли на ротацію його складу [114, с. 51].

На початку 1904 р. начальник катеринославської охранки доповідав начальству, що революційна діяльність комітету РСДРП «прийняла досить значні розміри» [173, арк. 67]. Тому 17 січня 1904 р. відбулися масові обшуки та арешти, жертвами яких стали 43 особи. В ході цієї операції виявлено брошури, прокламації, газету «Искра», листування [114, с. 55 – 56]. 24 січня начальник Катеринославського розшукового відділення Шульц сповіщав про ліквідацію групи соціал-демократів у місті [173, арк. 52].

Утім діяльність есдеків Катеринослава не припинилася. До губернського міста прибула С.І.Гопнер, прихильниця більшості в партії. Вона відразу ж ініціювала налагодження роботи підпільної друкарні, очолила фінансову комісію Катеринославського комітету РСДРП, що шукала кошти для друкування листівок, придбання зброї [175, арк. 120].

Безпосереднім керівником таємної друкарні став З. М. Щап, який завідував технічною частиною в комітеті, відновленому із другорядних у попередній період діячів. До обов'язків Зиновія Щапа входило постачання друкарні папером і необхідними приладами. Крім того, він завідував нелегальною бібліотекою і доставкою представникам робітничих гуртків підпільної літератури та відозв. Під керівництвом З. М. Щапа вийшли у світ всі прокламації місцевого комітету РСДРП, видруковані в перші місяці 1904 р. [173, арк. 120, 127]. Помічником З. М. Щапа був Андрій Жмудін, який завідував безпосереднім постачанням революційної літератури та відозв у провінцію. 14 березня 1904 р. найближчий помічник Зиновія Щапа був заарештований з транспортом нелегальних видань [173, арк. 127; 114, с. 63].

У квітні 1904 р. діяльність друкарні прийшлося припинити, бо поліція вийшла на її слід. У ніч на 13 квітня З. М. Щап, який мешкав на 3-й Чечелівці, в будинку № 17 Хмельницького, був підданий обшуку й арешту [114, с. 62].

Всього ж тоді опинилися за ґратами 18 осіб, у тому числі М.М.Верецький, М.Б.Журавський, В.Ф.Козочкін, У.Р.Малот, С.С.Мінкіна, І.М.Самозванов, Д. В.Тарнавський, П.А.Штоф та ін. [114, с. 64]. Через декілька годин охранка відстежила Андрія Матлахова та Олександра Глушкіна, які перевозили човном через Дніпро із селища Амур до Катеринослава 5,8 тисячі примірників друкованих прокламацій. А.Матлахова затримали, а його товаришу вдалося втекти [173, арк. 127].

Факт перевезення прокламацій у Катеринослав наводить на думку, що в той час друкарня тимчасово розташовувалася на Амурі. Помітивши стеження, соціал-демократи перевезли друкарське обладнання у більш надійне місце. У звіті Катеринославського комітету РСДРП III з'їзду партії з цього приводу зазначалося: «Вийшла серйозна заминка з друкарнею (вона була вистежена, її прийшлось призупинити), прийшлось поставити впродовж одного тижня нову. Грошей майже не було. Першотравневі листівки запізнилися дня на два» [163, с. 624].

На новому місці підпільна друкарня відразу ж запрацювала на повну потужність. Це підтверджується тим, що у травні революційні соціал-демократи випускали листівки щотижнево. [174, арк. 146, 181].

Певні зміни в середовищі революційних соціал-демократів помітив і начальник Катеринославської охранки ротмістр Шульц, який сповіщав начальника місцевого губернського жандармського управління про те, що наприкінці квітня 1904 р. в Катеринославі замість заарештованих з'явився вельми відомий діяч, який мав партійний псевдонім «Валеріан». За даними керівника місцевої охранки, він вирізнявся такою конспіративністю, що навіть найближчі товариші не знали його квартири. «Валеріан» займався літературною діяльністю. Він мав намір 1 червня 1904 р. виїхати з Катеринослава, але тоді ж був заарештований [114, с. 68–69].

Всупереч арештам, улітку 1904 р. діяльність Катеринославського комітету РСДРП мала позитивну динаміку. У комітетському звіті III з'їзду партії про цей період йшлося: «Влітку справи пішли дещо краще. Серпень і вересень пройшли досить жваво» [163, с. 624]. Водночас слід відзначити, що з середини 1904 р. в діяльності Катеринославської соціал-демократичної організації все більше давалася взнаки внутрішньопартійна криза, спричинена ідейним та організаційним розколом на більшовиків та меншовиків [163, с. 624].

Виявом внутрішньої суперечності став лист катеринославських більшовиків від 1 червня 1904 р. до партійних організацій, де вимагалося скликання III з'їзду партії і характеризувалася боротьба меншовиків як антипартійна [130, с. 342–345].

Улітку 1904 р., в обстановці наростання внутрішньої кризи в РСДРП, у Катеринославському комітеті партії бракувало енергійних осіб. Проте в полі зору місцевої охранки в той час перебували В.С. Гаєвський («Табачний»), Л.М. Воронова («Смірная»), яка виїхала у серпні 1904 р. до Новоросійська, а також пропагандистки: Р.Райнус («Сєнная»), М. Духовна («Ясная»), піднаглядна Ф. Заславська та посередник між комітетом і районами В. Машкевич («Дєльний») [114, с. 70].

У цей час тривала діяльність підпільної друкарні. Н.Л. Лівшиць (Фабричний) згадував, що розміщувалась вона чи то на Польовій, чи то на Скаковій вулицях. У приміщенні печатні працював «Ігнат», а господинею квартири була Дуня. Для зносин із друкарнею існувала особлива явка, можливо, на вулиці Гімназичній [164, с. 4, 5, 7].

У листопаді 1904 р. в Катеринославі активізувалася боротьба між послідовниками більшовиків і меншовиків. На цей раз ініціативу спробували захопити представики меншовизму. Тоді до Катеринослава приїхав меншовик – член ЦК партії, який на зібранні місцевого комітету РСДРП виклав план земської кампанії ЦО. Незабаром соціал-демократична організація поповнилася трьома представниками меншості («Кузьма», «Олександр», або Зборовський, та «Сергій»), які стали займатися агітаційно-пропагандистськими та літературними аспектами земської роботи, встановили міцні контакти з масою, використовуючи прихильність останньої до демократичних традицій партійного життя. Всупереч поки що більшовицькому комітету, меншовики сприяли проведенню багатолюдних районних зборів активу, які формувалися шляхом виборів від усіх центральних гуртків районів. «Земська» кампанія була повною мірою використана послідовниками меншовицької доктрини, аби протиставити рядову партійну масу більшовицькому комітету РСДРП [78, с. 45].

Восени 1904 р. у партійному житті Катеринославської соціал-демократичної організації спостерігалися суперечливі тенденції. З одного боку, в середині комітету сформувалася більшість, яка в особливій резолюції вимагала остаточного обговорення всіх розбіжностей і скликання III з'їзду партії. З іншого боку, представники місцевих соціал-демократичних гуртків, зокрема районні організатори, їх помічники, а частково й рядові партійці, висловлювали різке невдоволення стосовно діяльності комітету, піддаючи критиці нетактовність, невміння працювати з масою, надмірну суворість, що доходила до грубості, а також нестачу інтелігентних сил у справі пропаганди [114, с. 72].

У жовтні 1904 р. до складу Катеринославського комітету РСДРП входили Н.Л. Лівшиць, Л.С. Файнгольц, М.Ш. Духовна, «Анюта» та «Василь». Незважаючи на ідейні розбіжності, сходини робітничих гуртків відбувалися досить часто під виглядом проведення заручень та весіль [114, с. 72, 73]. Не припинялася й робота друкарні. Восени 1904 р. вийшло у світ понад третина всіх листівок, виданих упродовж року [10, с. 68].

Більшовик С.І. Гусєв був змушений згодом визнати, що красиві фрази цих агітаторів на кшталт «автономія», «кооптація», «самодіяльність» мали свій вплив, і члени меншості були кооптовані в район. Відтоді діяльність меншовиків помітно активізувалась. Коли місцевий комітет запропонував на районних зборах обговорити план організаційної комісії, що складалася з двох представників від кожного району (Амурського, Нижньодніпровського, Міського та Заводського), меншовики стали агітувати за те, щоб надати цьому органу з'єднуючі та скеровуючі функції, зокрема у справі пропаганди, агітації, укладення листівок. За умов низки провалів, неповнення кадрами та нестачі літератури, більшовицький комітет РСДРП у Катеринославі суттєво послабився, а місцева соціал-демократія перебувала у стані розколу [78, с.45, 75].

О. С. Шаповалов, який працював у Катеринославському комітеті РСДРП упродовж жовтня – грудня 1904 р., відмічав великий брак коштів для партійної роботи, адже місячний бюджет комітету не перевищував 150 – 200 крб. Кричущим фактором стала хронічна відсутність у місті більшовицької літератури, зокрема протоколів II з'їзду партії, відомої праці В.І.Леніна «Крок вперед, два кроки назад» тощо.

«Комітет, – писав дещо пізніше О.С. Шаповалов про події останніх місяців 1904р., – вже тоді вмирав повільною смертю»[78, с.96 – 97].

На початку 1904 р. в Катеринославі з'явився перший осередок Катеринославської соціал-демократичної організації Бунду – партії єврейської соціал-демократії. Його фундаторами стали представники цієї політичної сили, які прибули до нашого міста із західних губерній Російської імперії, розраховуючи на помітну питому вагу євреїв серед катеринославців та сподіваючись скористатися міжфракційним суперництвом у лавах російської соціал-демократії. В центрі уваги бундівців відразу опинились єврейські робітники як потенційна соціальна база організації [176, арк. 1].

З перших кроків своєї діяльності катеринославська організація Бунду зустріла позитивний відгук серед єврейської робітничої маси. Тому керівники місцевих бундівців вирішили влаштовувати робітничі збори, систематично прищеплювати єврейській молоді антиурядові ідеї. При цьому найближчим завданням стала підготовка загального страйку та демонстрації на 1 Травня [176, арк. 3].

Восьмого квітня 1904 р. начальник Катеринославського охоронного відділення отримав агентурні дані, згідно з якими на Старогородній вулиці, в будинку № 45 Замлера, в квартирі № 4 Крепкера відбуваються збори єврейських робітників бундівської організації. Поліція, направлена за вказаною адресою, дійсно виявила сходини прихильників Бунду, в яких брали участь Л.М. Гандельсман, Б.-І. С.Флітор, А. Я.Блат, П. М. Кружников, Х.М.Конікова, Б.Б.Абель, Ф.Б. Беренштейн, Х.А.З.Бекер, Х.Р.Карасик та ін. Внаслідок проведеного трусу поліцейські чини вилучили програму для занять з робітничим гуртком єврейською мовою [176, арк. 3 – 3 зв.].

Найбільш активну роль у діяльності катеринославської організації Бунду відігравали Л.М.Гандельсман та Б.-І. С. Флітор. Ці діячі вели пропаганду, розповсюджували літературу, поповнювали лави місцевого осередку внаслідок вербовки робітничої молоді. 24 травня 1904 р. на квартирі Берко-Іоселя Флітора, в будинку № 7 Піскунової, по провулку Тупик було здійснено обшук. У замкненому чемодані поліція знайшла цікаві знахідки, зокрема 12 найменувань єврейських брошур, 14 примірників першого і другого номерів газети «Бунд» та два номери газети «Рабочий голос» (єврейською мовою). На газетах і частково брошурах стояла печатка – «Екатеринославская социал-демократическая организация Бунда». Сам Б.-І.С.Флітор потрапив до рук поліції лише вранці, коли повернувся на квартиру. Можна тільки уявити всю радість непроханих гостей-поліцейських, коли вони не тільки дочекалися мешканця квартири, але й побачили в його руках щойно виготовлений гектограф. На бундівця чекав негайний арешт та супроводження до 3-ї поліцейської частини [176, арк. 11, 12, 12 зв.].

Улітку 1904 р. катеринославська організація Бунду вирізнялася сформованістю, хоч особливої активності не виявляла. Можливо, це можна пов'язати з тим, що серед близько сотні її учасників нараховувалося лише п'ять інтелігентів. До того ж, бундівці ще не мали друкарні, а випускали відозви лише на гектографі. Не пізніше 9 серпня 1904 р. катеринославська організація Бунду видала у світ свою першу нелегальну брошуру – «Бунд и руководители Российской социал-демократии» [176, арк. 15 – 15 зв.].

У період, що безпосередньо передував початку демократичної революції, ще одну ліворадикальну силу в суспільному житті Катеринослава, крім соціал-демократів, представляли соціалісти-революціонери. Справжньою душею їхньої організації став Сергій Петрович Тукманкін, московський міщанин, 1879 р. народження. У діяльності катеринославських есерів йому належала виняткова роль, адже він керував зборами, розпоряджався касою і випуском прокламацій, які сам і укладав, особисто займався пропагандистською діяльністю в робітничих гуртках, підтримував стосунки з організаціями інших міст. С.П.Тукманкін присвячував революційній діяльності всю свою енергію і час, діяв конспіративно і користувався великим авторитетом серед соціалістів-революціонерів. Проте його діяльність все ж таки була в полі зору каральних органів. Він двічі – 25 лютого і 9 серпня 1903р. – піддавався обшуку і двічі – від 10 серпня до кінця жовтня 1903 р. і з 27 лютого до 28 вересня 1904 р. – перебував в ув'язненні [38, арк. 9, 58, 71].

Від початку 1904 р. діяльність катеринославських есерів перебувала під пильним наглядом місцевої охранки. Це сталося завдяки агентурним даним такого собі «Январського» – таємного провокатора, якому вдалося проникнути в серцевину революційної організації [168, арк. 1, 9].

За своєю ідейною доктриною катеринославські есери належали до російських соціалістів-революціонерів і прагнули розширити свій вплив серед мешканців поліетнічного міста, займаючись усною пропагандою й агітацією. Приміром, 5 січня 1904 р. С. П. Тукманкін разом зі своїми однодумцями організував збори учнівської молоді по вулиці Грошовій, у будинку № 43. Керівник есерів хотів виступити з промовою, в основу якої поклав власний конспект брошури відомого теоретика російських анархістів П.О.Кропоткіна «Разложение современного строя». Однак реалізувати цей задум соціалістам-революціонерам того разу не вдалося. Справа в тому, що на зборах були присутні здебільшого євреї, а один з них виголосив здравицю, яка закінчувалась словами: «Да здравствует еврейская нация!» Після цього зчинився шум, з боку російських есерів почали лунати протести. Закінчилася сходка скандалом [168, арк. 1].

Цей факт є яскравим свідченням того, що на початку XX ст. серед мешканців Катеринослава відбувався складний процес національного самоусвідомлення, розвивалися націоналістичні погляди. До сприйняття цього не завжди були готові партії загальноросійського лівого спрямування.

На початку 1904 р. катеринославські соціалісти-революціонери займалися друкованою й усною агітаційно-пропагандистською діяльністю. Революційна організація мала законспіровану підпільну друкарню, сховану по Ізвілістій вулиці, в будинку Мірошниченка. Есери дбали про її конспірацію, і наприкінці січня 1904 р. планували перевезти її важке устаткування на іншу квартиру по тій же вулиці. Виходячи з конспіративних міркувань, перевозити друкарню мала Марфа Іванівна Худокормова – тридцятирічна низенька жіночка, яка була одним із лідерів місцевої есерівської організації, найближчою соратницею С. П. Тукманкіна. Є дані вважати, що друкарня соціалістів-революціонерів у тодішню зиму була на ходу, хоча і потребувала коштів для видання листівок. Водночас у розпорядженні С. П. Тукманкіна існував діючий гектограф [168, арк. 2, 4, 9, 9 зв.].

У цей період катеринославські есери прагнули посилити вплив серед місцевих робітників. Підтвердженням цьому стали заплановані на ранок 6 лютого 1904 р. збори кількох сотень робітників різних заводів, які мали зібратися за містом, у Монастирському лісі. Проте на місце наміченого заходу направилися кінні городові, які помітили там близько 50 молодих осіб. Одна частина учасників зборів, помітивши городових, розбіглася, а інша повела себе з помітним викликом. Коли якийсь молодий робітник ударив городового палицею, поліція почала діяти: учасників зборів затримували й доставляли до 4-ї поліцейської частини. Під репресивні дії поліції потрапили О.П.Портненко, І.Г.Усович, П.І.Таницький, П.П.Панов, Б.М.Файбусович, В.І.Тригубенко, В. М. Куракін, О.М.Поддубко, Д.В.Бочарников, піднаглядний Г.А.Симоненко, Г.Г.Михайленко, І.Ю.Зайцев. Усі затримані належали за своїм соціальним походженням або до міщан, або до селян, а за віком були молодими людьми від 17 до 22 років [177, арк. 6 – 6 зв.].

У лютому 1904 р. катеринославські есери вирішили вдосконалити гурткову роботу. Цьому присвячувалися спеціальні збори членів організації 20 лютого, що відбулися на Харківській вулиці, в будинку № 18, в квартирі № 5, у «Саші-палітурника». В обговоренні брали участь Сергій Тукманкін, Микола Шапошников, Єлизавета Тетельбаум, Микола Воронов, Василь Бабешко, «Саша-палітурник», агент охранки «Январський» та ін. В ході розмови вирішили питання стосовно програми занять у гуртках та розподілили їх між членами організації. На той час у Катеринославі налічувалося 12 есерівських гуртків [168, арк. 10 зв. – 11].

Напевно, активізація місцевих соціалістів-революціонерів стурбувала владоможців. Тому 27 лютого 1904 р. начальник катеринославської охранки дав вказівку на «ліквідацію ватажків» організації есерів. Того ж дня на квартирі М.І.Худокормової та М. П. Шапошникова (вулиця Крестова, будинок Іваніді, квартира 17) було проведено трус, виявлено чимало речових доказів, зокрема понад п'ятдесят назв нелегальних видань, прокламацій, що дало підстави для арешту. Тоді ж було обшукано та заарештовано й С.П. Тукманкіна. 5 березня 1904 р. у Катеринославському ГЖУ було порушено дізнання у справі місцевої організації партії соціал-революціонерів [168, арк. 2, 25, 58, 86, 87].

Арешт трьох провідних діячів не припинив діяльності Катеринославської організації партії есерів. Уже 3 березня 1904 р. на квартирі одного зі студентів Вищого гірничого училища на вулиці Козачій, у будинку № 41 відбулися сходини есерів, де, зокрема, брали участь Василь Бабешко, Микола Воронов, «Федір», «Сич» та інші. Тоді предметом обговорення стали питання агітації та пропаганди і взагалі усіх справ організації [168, арк. 17].

Увечері 11 березня того ж року на квартирі «Федора» по Караїмській вулиці, в будинку 4 відбулася чергова сходка катеринославських есерів, які на цей раз розмірковували про організацію «бойової дружини». Василь Бабешко, Микола Воронов, «Саша-палітурник», Олена Тетельбаум та інші вирішили започаткувати такий бойовий осередок [168, арк. 19 – 19 зв].

Через 10 днів чергову сходку соціалістів-революціонерів приймав у себе Василь Бабешко. Цього разу місцеві есери заслухали партійного емісара, який прибув з-за кордону. Це був блондин 23 – 25 років вище середнього зросту в пенсне з чорною оправою. «Закордонний» діяч запевнив, що впродовж 5 – 6 днів до Катеринослава надійде двопудовий транспорт літератури, а незабаром буде влаштована ще одна підпільна друкарня [168, арк. 21 – 21 зв].

Весняні місяці 1904 р. в житті катеринославської організації есерів були наповнені підготовкою, виданням та розповсюдженням нелегальних прокламацій, конспіраціями таємної друкарні, усною пропагандою, підготовкою бойової дружини. Очолював роботу місцевий комітет, до складу якого у квітні – травні 1904 р. входили Левін і Богословський, які водночас виконували функції пропагандистів, а також Єфим Екстерич, на квартирі якого (на розі Караїмської та Харківської вулиць) розташовувалась підпільна друкарня. До есерівського активу належали також Микола та Іван Воронови і Красоткін [168, арк. 15 зв., 17 зв., 34].

Зазначене місце було не випадковим, адже по Крестовій вулиці, в будинку № 3 збирався революційний комітет, проводились таємні сходини есерів. На одній з них, 4 квітня 1904 р., обговорювалося питання про необхідність видавати прокламації бойової спрямованості. У цьому зібранні брали участь: Федір Ципін, Френкель, Карасик, піднаглядний Красоткін, Воронов та «Январський». На вечір 5 квітня того ж року була запланована сходка пропагандистів, які мали зібратися на Первозванівській вулиці, в будинку №11, на квартирі №14 [168, арк. 25, 26.]

Помітне місце в діяльності катеринославських есерів посідало облаштування підпільного друку, адже тоді велися роботи з обладнання двох друкарень, розроблялися плани випуску періодичних робітничих листків. Таємна друкарня розташовувалась на квартирі Є. Екстерича, на розі Караїмської та Харківської вулиць. 17 квітня 1904 р., есери мали перенести друкарське обладнання на конспіративну квартиру на Крестову вулицю, поруч з тодішньою публічною бібліотекою. Однак це був проміжний пункт. Відомо, що 18 квітня підпільну друкарню переправили на Військову вулицю, в будинок № 3, на квартиру Петра Дубачинського. За даними агентури, це особа «дуже серйозна», близько знайома з відомим лідером партії есерів Г.А.Гершуні [168, арк. 26 зв., 27, 28 зв.].

Але й конспіративна квартира П.Дубачинського стала тимчасовим прихистком друкарні, яка зберігалася там лише кілька днів. 27 квітня 1904 р. підпільна друкарня була вже поставлена і розміщувалась на Херсонській вулиці, в будинку № 6, на квартирі № 8. Напевно, до її організації були причетні Є. Екстерич, П. Дубачинський, а також «Віра» та «Роза». Обладнавши у цьому місці друкарню, есери відразу ж надрукували листівку, присвячену Першотравню. Напередодні свята пролетарської солідарності по Заводській вулиці, в будинку № 30, на квартирі № 5 збиралася група пропагандистів [168, арк. 30 зв., 31, 31 зв., 34].

Улітку – на початку осені 1904 р. есерівська організація Катеринослава суттєво відчувала брак досвідчених кадрів. Тому важливого значення набрав приїзд до міста у серпні 1904 р. сина купця Володимира Краснокутського, за даними агентури охранки, «ярого соціаліста-революціонера», який мав кошти і сподівався на них створити організацію. На початку вересня того ж року до міста приїхала Клара Бродська, яка відразу ж поповнила лави організації [168, арк. 36, 38 зв.].

28 вересня 1904 р. Катеринославське ГЖУ, ще не завершивши дізнання, віддало під особливий нагляд поліції трьох провідних діячів місцевої есерівської організації: С.П. Тукманкіна, М.І. Худокормову та М.П. Шапошникова. Це не стало на заваді продовження їхньої революційної діяльності. Так, С. П. Тукманкін, вийшовши з-за ґрат, одразу ж відновив контакти з відомими діячами місцевих есерів, мав наміри продовжити пропаганду серед робітників [38, арк. 34 – 36, 58].

Певно, вихід визнаного есерівського лідера із в'язниці підбадьорив тодішню революційну організацію. Принаймні, незабаром, 6 жовтня 1904 р., відбулось зібрання найбільш відомих у Катеринославі соціалістів-революціонерів, зокрема таких, як Богословський, К. Бродська, А.Малкін, Я. Орловський та Б. Полторацький. В центрі уваги цих діячів стало обговорення питання про більшу доцільність для організації постановки друкарні або про продовження завозу нелегальної літератури. Ухвалили зупинитися на другому варіанті, що є свідченням стану тодішньої організації [168, арк. 40–40 зв.].

Наступним кроком у діяльності тодішніх есерів Катеринослава стало зібрання робітничого центру, що відбулося 14 жовтня 1904 р. Центр під керівництвом Бориса Полторацького з участю Івана Воронова, Абрама Малкіна, а також Я.Орловського став займатися створенням робітничих гуртків. Водночас серед катеринославських соціалістів-революціонерів виділялися діячі, які були готові на крайні терористичні заходи. Це, зокрема, А. Малкін, Ф. Ципін, М. і В.Шапошникови та ін. [168, арк. 41 зв. – 42].

В останні місяці 1904 р. помітну роль у керівництві катеринославських есерів відігравали відомі діячі, яких випустили з в'язниці. У листопаді С.П.Тукманкін виношував наміри упорядкувати організацію, поставити друкарню та видавати газету. В цей період він увійшов до робітничого центру. В Катеринославському партійному комітеті діяли Єлизавета Тетельбаум та Клара Бродська. У грудні катеринославські есери видали «Крестьянскую газету». Редактором і керівником випуску був С. П. Тукманкін, а гектографуванням видання відала М.І.Худокормова.

У цей період вдалося організувати друкарню, де працювали троє підпільників, зокрема Абрам Малкін та Борис Дозорцев. Відомо, що друкарня розташовувалася на Временній вулиці, в будинку №12 (Зайцевої). Тоді ж Сергій Тукманкін задумав організувати групу друкарів, які б гектографували та друкували різні прекламації. За створення такої групи взявся Абрам Малкін.

Останнім часом А.Малкін, Іваницький та С.Тукманкін були озброєні револьверами, а перший з них мав ще й кинджал. 29 грудня 1904 р. С.П.Тукманкін та друкар Григорій виїхали з Катеринослава у невідомому напрямку. Але робота місцевих есерів не припинялася. На порозі стояла демократична революція... [168, арк. 43 зв., 44 – 44 зв., 46 – 46 зв.].

12. На початку демократичної революції

«Кривава неділя» 9 січня 1905 р. відкрила якісно нову сторінку в історії Російської імперії – почалася перша демократична революція. Катеринославський комітет РСДРП швидко відгукнувся на драматичні події у Санкт-Петербурзі трьома друкованими листівками: «Адрес петербургским рабочим» та «Ко всем рабочим и работницам г. Екатеринослава» від 12 і 16 січня 1905 р., де висловився не тільки з позицій економічної боротьби (гасла восьмигодинного робочого дня, законодавчої охорони праці), але й за політичну боротьбу з вимогами припинення війни та встановлення народного правління [78, с. 38 – 40].

Катеринославські жандарми на стали очікувати подальшого розгортання діяльності соціал-демократів. 14 – 17 січня 1905 р. в місті відбулися масові арешти, внаслідок яких було затримано п'ять сходин представників місцевої соціал-демократії й заарештовано 15 її керівних діячів. Головний удар прийшовся на більшовицьке ядро, яке було знекровлене [142, с. 24–25; 78, с. 41].

У перші дні демократичної революції катеринославська соціал-демократія потерпала не тільки від репресій царського режиму, а й від справжньої міжусобиці між більшовиками й меншовиками. Петербурзькі події спричинили справжнє піднесення настрою в робітничому середовищі. За цих умов Катеринославський комітет РСДРП, ще контрольований більшовиками, запропонував по районах організувати страйкову комісію, яка б збирала дані про настрої робітників, розподіляла ораторські сили та друкувала бюлетені на гектографі. Проте меншовики відкинули цей план й оголосили комітет непрацездатним. Вони запропонували районам обрати страйкову комісію і передати їй усі права комітету, а його членам увійти до складу комісії. Перебуваючи під меншовицьким впливом, райони висловили недовіру більшовицькому комітету [78, с. 78–80, 98].

За цих украй складних умов члени Катеринославського більшовицького комітету РСДРП піддалися. Під тиском меншовиків, впливом резолюцій районів вони вийшли з комітету, фактично віддавши повну ініціативу в руки меншовиків [78, с.98]. Останні утворили страйковий комітет, який ухвалив рішення, що сама маса повинна надавати директиви для подальших дій. Оскільки в робітничій масі панували економічні вимоги, то й комітет діяв у цьому річищі, направляючи ораторів промовляти з суто економічних позицій. Політичні промови тоді ще не користувалися популярністю. Так меншовики свідомо заклали передумови обмеження січневого страйку в Катеринославі економічною спрямованістю [78, с. 80].

Страйк у Катеринославі та його околицях розпочався вранці 17 січня 1905 р., коли припинили роботу трубозалізопрокатний, машинобудівний та залізопрокатний заводи у селищі Амур. О 2-й годині дня до них приєдналися працівники міських друкарень, зокрема друкарня «Вестника Юга», друкарня «Приднепровского края», друкарні Яковлєва, Сатановського, Бурового, Браїловського, Ротенберга, а також тютюнова фабрика «Джигіт». Вимоги робітників мали суто економічний характер. Увечері частина страйкуючих була розсіяна козаками на вулиці Новій [78, с. 52–53]. Наступного ранку 18 січня страйк підтримали нижньодніпровські заводи: спочатку кінний, згодом естампажний. 19 січня застрайкував Олександрійський завод Брянського товариства та цвяшний завод, колишній Гантке. На цей раз ніяких інцидентів з поліцією не відбулось [78, с. 53].

Типовим був страйк робітників катеринославських паровозних майстерень, який відбувся 19 – 20 січня 1905 р. Із 2470 майстрових та робітників у перший день узагалі не вийшли на робочі місця 186 осіб, а на другий день – 483 чоловіка. Інші ж працівники, хоча й прибули за гудком, до робіт здебільшого не приступали, вимагаючи задовольнити виставлені вимоги. Останні обмежувалися суто економічними гаслами [78, с. 41 – 43].

Уранці 20 січня 1905 р. на всіх заводах вивісили відповіді на вимоги робітників і запрошення старшого фабричного майстра приступити до роботи. Однак це не зупинило страйкарів – страйк тривав. До нього приєднався сталеливарний завод (колишній Езау). 21 січня 1905 р. катеринославські, амурські та нижньодніпровські пролетарі не відновили роботу. Більше того, учасниками страйку стали працівники електричного трамваю: по місту рейсували 6 вагонів замість 30-ти [78, с. 54].

Навіть цей економічний страйк серйозно стурбував губернську владу. Вже 21 січня 1905 р. в.о. Катеринославського губернатора наполегливо просив командувача Одеського військового округу негайно надіслати ще одну сотню козаків у зв'язку з тим, що «становище ускладнюється» [78, с. 44]. 22 січня, коли чисельність страйкарів у Катеринославі та Амур-Нижньодніпровську досягла 20 тисяч осіб, в.о. Катеринославського губернатора у зв'язку з малочисельністю місцевого гарнізону (всього 1 тис. багнетів) та для унебезпечення можливих великих вуличних заворушень звернувся з проханням до командувача військами Одеського військового округу направити до міста другу, а згодом і третю сотню козаків [78, с. 48].

День 22 січня 1905 р. пройшов суперечливо. З одного боку, страйк припинився на Брянському, цвяшному та сталеливарному заводах, з іншого – тривав у селищі Амур-Нижньодніпровську та у міських друкарнях. Окрім того, до страйкуючих приєдналися провізори, фармацевти та учні аптек. У цей же день на всіх заводах і по місту розклеїли оголошення губернатора, який запрошував відновити роботу в понеділок, 24 січня. Але це мало частковий ефект. Тому наступного дня губернатор оголосив, що ті робітники, котрі не з'являться на заводи зранку 26 січня будуть вважатися такими, що заявили про бажання отримати розрахунок [78, с. 55].

Страх втратити до засоби існування змусив катеринославських робітників підкоритися. 26 січня 1905 р. на заводах роботи відновилися, попри те, що по всіх загальних вимогах пролетарів заводоуправління надали негативні відповіді [78, с. 55].

Таким чином, катеринославська влада призупинила мирний страйковий рух, який розгортався впродовж 17 – 26 січня 1905 р. Проте значна частина вимог страйкарів не була задоволена, що створювало підгрунтя для нових протестних акцій [78, с. 60].

Невдалий січневий страйк спричинив певні зміни у настроях катеринославських пролетарів. Серед частини робітництва виявилася сильна недовіра до меншовиків, які керували страйком і страйковим комітетом. Наприкінці січня 1905 р. частина соціал-демократичної організації знов перейшла на бік більшовиків, які вирішили об'єднатися в групу і виступити офіційно [78, с. 51].

Катеринославські більшовики прагнули відновити вплив у комітеті РСДРП. Їхній делегат на III з'їзді РСДРП М.С. Лещинський, який прибув до міста наприкінці січня – на початку лютого 1905 р., доповідав своїм однодумцям на партійному форумі: «Тоді ж більшовики влаштували свою групу, завели зв'язки, і через тиждень пішла робота – якщо не краще, то й не гірше, ніж у меншовиків, незважаючи на те, що всі зв'язки і техніка в той час уже знаходилася в руках меншовицького комітету» [163, с. 34].

Закордонні керманичі орієнтували катеринославських більшовиків не на об'єднання соціал-демократичних сил у боротьбі проти спільного небезпечного ворога – царського режиму, а постійно закидали меншовикам «безпринципність» і «дезорганізацію». Н. К. Крупська писала таке в одному зі своїх листів із Женеви: «Нехай меншовики тимчасово опиняться сильніше, але успіх їх може бути лише тимчасовий, так як не може опинитися життєвою соціал-демократична група, що поклала в основу своєї діяльності безпринципність і дезорганізацію всякої партійної роботи» [128, с. 511].

Проте катеринославські соціал-демократи усвідомлювали необхідність контактів, обговорення наявних проблем і можливих спільних дій. У першій половині лютого 1905 р. в інтелігентних колах соціал-демократії визрів задум організувати одноденний загальний страйк та збройну демонстрацію в Катеринославі. З метою детального вироблення плану цих акцій та з'ясування способів заволодіння зброєю (передбачався напад на магазини зброї), а також для проведення дебатів з приводу деяких програмних та організаційних питань було вирішено зібрати представників більшовиків та меншовиків о 12-й годині 11 лютого 1905 р., на вулиці Мостовій, в будинку Коріна № 2, у квартирі № 8 П.К. Боборикіна.

Начальник охоронного відділення направив на зазначену квартиру чинів поліції, які застали велику сходку у складі 33 осіб. Серед інших були затримані В. М. Маковський, М.С.Лещинський, С. І. Гопнер, С. Д. Вульфсон, Р.Я.Лесман, Є.О. Немчинова, І. Я. Носальський, Г.А. Рабинович, І. Д. Пантелеймонов, Й.Х.Фрідкін, Й. Л. Крон, Г. Г. Муравін, М.І.Тейтельбаум та ін. Того ж дня у 18-ти учасників сходки зроблено обшуки. Серед рукописів виявили відозву, що закликала різні організації об'єднатися, припинити партійні незгоди і дружно взятися за роботу, задля досягнення давно очікуваної революції [114, с. 172, 173; 73, с. 64].

Після певного затишшя у середині лютого в Катеринославі розпочалися нові страйки, протестні акції. 10 лютого 1905 р. провели одноденний економічний страйк перукарі, головною вимогою яких стало введення восьмигодинного робочого дня. Того ж дня розпочався страйк службовців управління Катерининської залізниці, що через обраних на загальних зборах депутатів, висували свої вимоги. Цей страйк завершився не раніше 21 лютого 1905 р. [166, с. 56 – 57].

11 лютого 1905 р. робітники залізничних майстерень ввели явочним порядком восьмигодинний робочий день. Того ж дня висунули свої вимоги машиністи депо і кондуктори станцій, розпочався страйк стрілочників Катерининської залізниці, а в Амур-Нижньодніпровську – страйк робітників ремонтної бригади 7-ї дільниці дороги. 13 лютого відбулося загальне зібрання 1000 службовців управління Катерининської залізниці для обговорення вимог до адміністрації та обрання делегатів для їх пред'явлення [166, с. 57 – 58].

Тим часом наближався день наміченого загального одноденного страйку і демонстрації. 19 і 20 лютого по всьому Катеринославу встановили посилений поліцейський нагляд, а в деяких пунктах виставили військові частини та кавалерійські роз'їзди. Завдяки цим заходам зазначені дні пройшли в місті спокійно [78, с. 65].

13. Наростання революційної хвилі

Невдачі суто економічних страйків породжували невдоволення катеринославських робітників, спричиняли радикалізацію їхнього світогляду. По-перше, проявом цього стала поява в Катеринославі змішаних страйків робітників, у ході яких висувались як економічні, так і політичні вимоги. Яскравим виявом цієї тенденції служать багаторазові змішані страйки робітників головних паровозних майстерень з вимогами підвищити заробітну плату, дотримуватися недоторканості робочих делегатів, надавати свободу страйків і слова, зняти вікові та по стажу роботи обмеження виборцям і кандидатам до виборних цехових органів тощо. Страйки тривали від 10 березня до 10 квітня 1905 р. Найбільша напруженість настала 5 квітня після звільнення адміністрацією активних страйкарів і відхилення вимог делегатів. Тоді страйк у межах майстерень набув загального характеру. 7 і 9 квітня відбулися збори майже 2 тисяч страйкарів, на яких робітники одностайно вирішили продовжувати акцію до перемоги і провести відрахування із заробітної плати на користь звільнених активістів-страйкарів. Начальству головних паровозних майстерень нічого не залишалось, як закрити підприємство [166, с. 65]

По-друге, радикалізація світосприйняття робітників позначилася на ставленні до двох течій місцевої соціал-демократії. На початку весни 1905 р. в районах, переважно на заводах, склалася сильна опозиція меншовицькому комітету РСДРП. Відтак більшовики знов утворили «твердокам'яний центр», куди увійшли 7 осіб. Катеринославський комітет більшості РСДРП відразу ж заявив про свою радикальну позицію. У прокламації «Товарищи солдаты!» від 21 березня 1905 р. містилися гасла повалення царя, самодержавства, утвердження «народного правління» [78, с. 68 – 71].

Хоча у березні 1905 р. більшовики й відновили зв'язки з робітниками й сподівалися на їх швидке розширення, у них бракувало кадрів, літератури, друкарського шрифту, контактів з іншими більшовицькими організаціями. До другої половини квітня 1905 р. становище і вплив катеринославських більшовиків суттєво не поліпшилися. Лише наприкінці березня більшовицький комітет влаштував гектограф, на якому випустили три прокламації до солдатів і дві – до залізничних майстерень. Проте наклади цих видань не вирізнялися кількістю, коливаючись між 200 і 250 примірниками [128, с. 616; 110, с. 183–184]. Квітневий страйк робітників залізничних майстерень підтвердив недостатній вплив більшовиків Катеринослава [128, с. 616].

Тодішнє важке становище катеринославських більшовиків визнала навіть Н. К. Крупська у листі з Женеви до І. І. Шварца в Катеринослав від 12 (25) березня 1905 р. Однак все це не завадило Катеринославському комітету більшості РСДРП у резолюції від 21 березня 1905 р. вважати себе «єдиним представником катеринославського пролетаріату», який має бути присутнім на з'їзді партії. Члени більшовицького комітету – С. І. Гопнер, М. С. Лещинський, В. М. Маковський, С. С. Парижер, Я.І.Шварц та інші –висловилися проти листа члена Бюро комітетів більшості «Юрія» (Л.Б.Каменєва), в якому йшлося «про непотрібність і несвоєчасність» існування у той час окремого більшовицького комітету в Катеринославі й одностайно заперечили можливість спільної роботи з «опортуністами і дезорганізаторами»-меншовиками, визнаючи своє функціонування необхідним і законним [78, с. 71 – 73, 75].

У березні – на початку квітня 1905 р. меншовики мали помітні переваги. Їхні прихильники обладнали дві друкарні. Одна з них, у цілком робочому стані, розташовувалась на вулиці Філософській, у будинку № 29, а друга, запасна, – у розібраному вигляді на вулиці Крутогорній, у будинку № 6. В останньому приміщенні знаходився і центральний склад літератури меншовиків. Щоправда, ці важливі опорні пункти меншовицької агітаційно-пропагандистської роботи були викриті 12 квітня 1905 р. [114, с. 175; 64, арк. 35, 154]. До того ж, у ніч на 27 квітня того ж року поліція захопила листування і гектограф меншовиків, за допомогою якого соціал-демократична меншість намагалася налагодити випуск прокламації [22, арк. 147].

Зазначені арешти значною мірою підірвали сили катеринославських меншовиків. Секретар Катеринославського комітету більшості РСДРП констатував у листі до редакції «Вперед»: «... невдоволеність ними (меншовиками – авт.) розростається, до того ж, провали за провалами відштовхують від них організованих робітників» [128, с. 643].

У середині квітня 1905 р. катеринославські більшовики обладнали підпільну друкарню. Про це більшовик П. М. Лепешинський сповіщав редакцію «Вперед» у листі від 19 квітня 1905 р.: «Тепер становище справ змінилось. Меншовики майже всі провалилися. Провалилася, здається, і їхня друкарня, а в нас, навпаки, справа пішла на лад. Є вже друкарня, є деяка література... Готуємо першотравневі прокламації» [128, с. 615 – 616].

За умов весняного наростання революційних подій катеринославські більшовики вирішили повною мірою використати свято Першотравня. З цією метою напередодні Дня міжнародної солідарності трудящих у будинку І.К. Шевченка, що на Шляхівці, було організовано друкування першотравневої прокламації. В роботі таємної друкарні брали участь шість осіб, зокрема Д.Ф.Петровська, Марія Шевченко та ін. Спільними зусиллями, в обстановці суворої конспірації, вдалося за тиждень надрукувати 15 тис. примірників відозви «Первое Мая», написаної В.І.Леніним [106, с. 81 – 84].

Листівка «Первое Мая» розповсюджувалася в Катеринославі з 23 по 30 квітня 1905 р. [78, с. 102], хоча з матеріалів департаменту поліції відомо, що вона мала ходіння в місті і з 1 до 8 травня [64, арк. 20].

Навесні 1905 р. великі сподівання покладалися місцевими есдеками на III з'їзд РСДРП, який би розставив всі крапки над «і» в соціал-демократичному русі. Адже перші місяці народної революції створили репутацію соціал-демократичного Катеринослава, кажучи словами Н.К.Крупської, як «осередку всіляких чвар». Катеринославський комітет більшості РСДРП, вітаючи III з'їзд партії, вважав доцільним «шлях відкритого розмежування», маючи на увазі існування двох фракцій в межах однієї партії. Дещо іншими були думки членів катеринославських соціал-демократичних гуртків, які не вважали для себе цілком з'ясованими питання про розбіжності між більшовиками та меншовиками і розраховували, що з'їзд може припинити всі негаразди в партії, відновити її єдність [78, с. 74, 77, 78].

Завершення III з'їзду РСДРП у Лондоні 27 квітня 1905 р. майже збіглося з черговим Першотравнем. Напередодні пролетарського свята у місті відбулося кілька сходок з метою вироблення плану збройної демонстрації. Деякі з них були заарештовані, а інші – розігнані. Плани революціонерів удалося розсекретити, і ввечері 30 квітня начальник катеринославської охранки доповів начальнику губернії вироблений задум демонстрації.

Відтак влада зосередила в необхідних місцях наряди поліції та загони козаків. Це значно ускладнило умови проведення першотравневої демонстрації. Як тільки вранці 1 травня 1905 р. катеринославські робітники та учнівська молодь почали зосереджуватися на Озерному базарі, вони відразу ж були розсіяні поліцією. Тоді демонстранти попрямували на Йорданську й Соборну площі, зустрівши там ще більші наряди поліції.

За цих обставин демонстранти вирішили розійтися і о 4-й годині дня раптово й одночасно зібратися на Катерининському проспекті, біля Зимового театру, де й влаштувати демонстрацію. Проте, агенти охранки, цей план донесли до начальника охоронного відділення та начальника губернії, внаслідок цього влада вчасно стягла до Зимового театру посилені наряди поліції. Незважаючи на це, демонстранти зробили спробу вийти на Катерининський проспект, де вигукували: «Геть самодержавство!», «Бий поліцію!» Поліцейські чини на чолі з поліціймейстером Машевським почали розгін демонстрантів, у ході якого керівник революційної акції більшовик Д. Тахчогло зробив 5 пострілів із револьвера в пристава Шишка. Поліція затримала стріляючого і 11 учасників демонстрації. Продовженням цих подій став першотравневий страйк усіх 800 робітників цвяшного заводу Гантке, що відбувся 2 травня 1905 р. [78, с. 106 – 107; 166, с. 72, 73].

Упродовж травня – на початку червня 1905 р. активну друковану агітаційно-пропагандистську діяльність змогли організувати більшовики. В цей період ними було видано кілька назв прокламацій: «Граждане» (300 прим.), «О царском манифесте» (2550 прим.), «Извещение Рудничного союза» (500 прим.), «Близок час» (8 000 прим.) та фінансовий звіт комітету з середини березня до червня 1905 р. [78, с. 113].

П'ятого червня 1905 р. за ініціативою Катеринославського комітету більшості РСДРП і після обговорення по районах було прийнято рішення організувати зібрання всіх організованих робітників з метою привітати III з'їзд партії і зробити своєрідний огляд революційних сил, з'ясувати їхню готовність до збройного повстання. На пункти збору з різних частин міста та його околиць прийшло близько 200 осіб. Подолавши неабиякі труднощі, чимало з них досягли віддаленого місця зібрання в селищі Надеждине Катеринославського повіту, де воно успішно відбулося з участю 5 ораторів.

Прикметно, що на зібранні, яке тривало з 10 – 11-ї ранку і до 8-ї години вечора, були прийняті дві резолюції, які виявили плюралізм думок. Перша з них вітала рішення з'їзду, на основі яких, як і на ґрунті організаційного статуту, робітникам-меншовикам пропонувалося «зійтись, залишаючись кожний при своїх переконаннях». Друга резолюція не містила закликів примирення до рядових меншовиків-партійців, а акцентувала на прагненні тодішньої меншовицької «Искры», «закріпити і продовжити згубний розкол партії». Як бачимо, всі учасники зібрання висловлювалися за єдність, хоча засоби досягнення її бачилися по-різному [82, с. 87, 88; 166, с. 81].

Єдність лав соціал-демократії стала дійсно нагальним завданням моменту, адже країна вступала в період активізації різних політичних сил, що мали той чи інший зв'язок з пролетаріатом. Це яскраво виявилося в Катеринославі, де влітку 1905 р., крім більшовиків, діяли такі політичні осередки, як організація меншовиків, комітет Партії соціалістів-революціонерів, партійний комітет Єврейської соціал-демократичної робітничої партії («Поалей-Ціон»). Тоді ж офіційно заявив про своє існування і комітет Бунду [78, с. 86].

Того ж літа спостерігалися прояви громадської активності й ліберальних діячів. Шостого червня 1905 р. у Москві відбувся з'їзд Всеросійського селянського союзу, в якому брав участь відомий катеринославський лікар О.Л.Караваєв [158, с. 286]. Цей діяч дуже цікавився селянським питанням і сміливо вступав у полеміку з цієї проблематики під час вільних дискусій, що часто траплялися серед інтелігенції. Приблизно в той період відбулася подібна дискусія з селянського питання, на яку зібралися до ста інтелігентів Катеринослава. Доповідь з аграрної проблематики про долю селянської революції робив більшовик П.М.Лепешинський. Його опонентом виступав О.Л.Караваєв, який засипав запитаннями доповідача, промовляючи: «Нам непотрібні загальні розмірковування на принципові теми... Ні, ви нам конкретно розкажіть, як все це відбудеться, яка буде конкретна картина прийдешньої революції». П.М.Лепешинський визнав, що О. Л. Караваєв «своїми запереченнями дав багатий матеріал для відповіді йому» [109, с. 227 – 228].

У той час громадська політична багатобарвність стала притаманна й Амурському району, який за умов свого розташування був менш доступним для поліцейського та жандармського розшуку, ніж інші. Тоді на Амурі активно діяли три робочі гуртки (два заводські та один залізничний) чисельністю понад 20 – 25 осіб у кожному. Крім того, там утворився й центральний гурток, що здійснював керівництво трьома гуртками і всією організаційною роботою в районі. До його учасників належали Пилип та Андрій Татькови, Тарас Гуров, Григорій Киянов та ін. Всі ці осередки характеризувалися соціал-демократичною ідейною спрямованістю. Влітку 1905 р. амурчани в лісі, біля Дніпра, на острові та в інших місцях влаштовували власні масовки, брали участь у масовках Брянського району, на які збиралися у Шляхівському лісі або в чагарнику біля Брянки. Під впливом більшовиків у середині літа на Амурі утворилася бойова дружина. Зв'язок із Брянським районом амурські пролетарі підтримували через Андрія Булигіна та Дмитра Тарнавського, а з Заводським районом Чечелівки та й загальноміською організацією – через Василя Козочкіна, Сергія Широкова та ін. [162, с. 64,65].

Крім послідовників соціал-демократичної більшості та меншості, на Амурі знаходили прихисток майже всі анархісти з Катеринослава, а також есери-максималісти. Група анархістів мала в Амурському районі певний успіх, вербуючи собі агентів серед робітничої молоді, тому соціал-демократи вели тут велику боротьбу з анархістами за вплив на робітництво. Полеміка між цими двома політичними силами велася на спеціальних дискусійних масовках. З боку анархістів у них брали участь знамениті в той час «дядя Ваня»і «Соня» [162, с. 66].

Навесні 1905 р. ще одним центром діяльності анархістів став Катеринослав, де Ф. Штейнберг створив катеринославську групу робітників анархістів-комуністів. Цей осередок розпочав активну агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на залучення пролетарських та напівпролетарських мас, а також селянства до анархістського руху. Велику увагу катеринославські анархісти-комуністи приділяли вивченню підвалин анархістської доктрини, організації теоретичних диспутів з участю не тільки своїх прихильників, а й представників соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Анархісти видали й розповсюдили в губернії «Маніфест селянам анархістів-общинників», чотири прокламації «До зброї». Поряд з агітаційно-пропагандистською діяльністю катеринославські послідовники анархістського вчення на спеціальних заняттях вивчали вогнепальну зброю та процес виготовлення бомб. Незабаром їх головним засобом боротьби стануть акти «економічного» та «політичного» терору [125, с. 181].

Поступове наростання робітничого страйкового руху наприкінці весни – на початку літа, приводило до того, що все більше економічних страйків закінчувались компромісом між пролетарями і хазяями підприємств. До таких страйків належали: прикажчиків і чорноробочих лісових пристаней на Дніпрі 9 – 20 травня 1905 р., робітників арматурного заводу Лозовського – 13 – 21 травня, близько ста столярів, зайнятих на будівництві комерційного училища і поштово-телеграфної контори – 14 і 16 травня, робітників фабрики цигаркового паперу Фурмана – 17 – 25 травня; підмайстрів-кравців – 31 травня – 6 червня, 140 робітників тютюнової фабрики «Джигіт» – 2 – 8 червня та ін. [78, с. 76, 77, 79, 80, 81, 83].

Улітку 1905 р. революційний рух продовжував нарощуватися. Повстання на панцернику «Потьомкін» та виступи пролетаріату Одеси сколихнули всю країну. Відгукнувся на них і пролетаріат Катеринослава. Начальник Катеринославського охоронного відділення спішно повідомляв департамент поліції телеграмою від 16 червня 1905 р., що «за прикладом Одеси в м. Катеринославі підготовляються днями робітничі заворушення і загальний страйк». Далі відмічалося, що «дрібні часткові страйки відбуваються майже щоденно. Настрій робітників піднесений» [78, с. 118]. Виявом певної демократизації обстановки в місті стала робота «біржі», яка стихійно утворилася на самому Катерининському проспекті, де кожна політична сила мала своє визначене місце збору. У визначений час туди для живого спілкування приходили працівники партійних осередків, їхні прихильники із робітників [116, с. 120].

За умов помітного загострення суспільно-політичної ситуації в країні міністр внутрішніх справ визнав необхідним відкласти проведення низки освітніх заходів, зокрема всі курси для вчителів та вчительок, з'їзди педагогів до більш спокійного часу. При цьому він висловив сумнів, наскільки бажане проведення XIII археологічного з'їзду в Катеринославі. А підготовка до цього всеросійського наукового форуму тривала ще з 1903 р. 17 червня 1905 р. попечитель Одеського учбового округу направив цю інформацію Катеринославському губернатору. Проте відповідь надійшла через декілька днів, на що були серйозні причини [23, арк. 1, 2].

У другій половині червня 1905 р. протестні настрої в середовищі катеринославського пролетаріату набули вже більш політичної спрямованості. 18 червня у головних паровозних майстернях відбувся мітинг робітників, на якому лунали пропозиції ораторів підтримати страйк одеських пролетарів, повести боротьбу за 8-годинний робочий день, проти самодержавного режиму і за початок страйку 20 червня. Тоді ж відбулися збори робітників катеринославських підприємств, на яких ухвалено рішення розпочати у понеділок, 20 червня, загальний політичний страйк на знак солідарності з пролетаріатом Одеси та моряками-потьомкінцями. Наступного дня застрайкували всі хлібопекарні міста, що змусило в.о. Катеринославського губернатора організувати випічку хліба під військовою охороною [78, с. 118 –119; 166, с. 84].

20 червня 1905 р. очікуваний загальний політичний страйк став фактом. В авангарді страйкарів слід відмітити 3000 робітників Брянського заводу, 2600 – із залізничних майстерень і депо, 650 – із сталеливарного заводу (колишній Езау), 600 – із цвяшного заводу Гантке, 800 – з трубопрокатного заводу Шодуар та 150 – з пічного заводу (Амур-Нижньодніпровськ). Настрій страйкуючих робітників, як зазначав начальник катеринославської охранки, «вельми збуджений» [78, с.119]. Страйк помітно розростався, про що того ж дня було сповіщено департамент поліції [142, с.187]. Чисельність страйкуючих у місті досягла 8 тисяч осіб [112, с.175].

21 червня до страйку приєдналися пролетарі низки підприємств Амур-Нижньодніпровська, зокрема 300 робітників естампажного заводу та 2000 робітників лісопилень та машинобудівного заводу «Константин», а також депо, службовці вокзалу і управління Катерининською залізницею, електричного трамваю. 22 – 23 червня до учасників загального страйку приєдналися робітники друкарень [166, с. 84–85].

Характерними прикметами цих червневих днів у Катеринославі стали неодноразові демонстрації та мітинги, які проходили під гаслами «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Бий поліцію», «Хай живе свобода!» і постійно розсіювалися поліцією за допомогою козаків. 21 червня в районі 1-ї Чечелівської вулиці відбулося перше збройне зіткнення робітників-демонстрантів із сотнею 20-го Донського козачого полку. Наслідком цього стало поранення 4 робітників, а один – Ш. Баран – помер уночі [78, с. 128; 166, с. 85].

Друге збройне зіткнення демонстрантів з нічними городовими сталося на марші маніфестації числом 200 осіб від Успенської площі й далі по Торговій вулиці до Катерининського проспекту. З натовпу стріляли із револьверів угору і кидали каміння в городових. Водночас такий же натовп робітників біля самої Успенської церкви підняв червоний прапор і заспівав революційних пісень. Звідусіль чути було антиурядові вигуки. Ще два натовпи демонстрантів збиралися на розі Поліцейської та Олександрівської вулиць і на розі Троїцької вулиці та Катерининського проспекту, але й негайно розганяло поліція.

Наряди поліції та козаків розсіяли робітників Нижньодніпровських залізничних майстерень, які приїхали у Катеринослав на дачному потязі та прагнули прорватися на Катерининський проспект. Після невдалої спроби вони влаштували великий антиурядовий мітинг на Брянській площі. Останньою акцією цього дня стала ще одна спроба молоді організувати близько 9-ї години вечора демонстрацію на проспекті, але й вона зазнала невдачі. Всього 21 червня 1905 р. чисельність страйкуючих у Катеринославі та його околицях, яка вже налічувала 8000 осіб, значно збільшилась [78, с. 128 – 129].

Наступного дня протистояння між робітниками і поліцією та військами тривало. В районі Брянської площі, під час затримання поліцією трьох агітаторів (І.А. Розіної, М. Є. Васкович, Б. Н. Корф), між демонстрантами й козаками зав'язалася стрілянина, жертвою якої став робітник Е.-А. А. Шмейль [78, с. 130].

Вже у ході страйку більшовики Катеринослава актуалізували питання про підготовку до збройного повстання. 22 – 23 червня 1905 р. вони видали листівку «Ко всем рабочим и работницам», де містився заклик організовано припинити політичний страйк і розпочати підготовку до збройної боротьби [110, с.198–200]. Наприкінці червня, враховуючи бойовий, піднесений настрій катеринославських пролетарів, місцевий комітет більшості РСДРП випустив друковану листівку «Готовьтесь к вооруженному восстанию!» [78, с. 134 – 135].

Активність катеринославських більшовиків під час загального червневого страйку було помічено в ЦК РСДРП. 2 серпня (20 липня) 1905 р. в газеті «Пролетарий» з'явилася постанова ЦК партії про утвердження Катеринославського комітету РСДРП замість Катеринославської групи РСДРП з 24 червня того ж року [78, с. 140].

Для утримання контролю над ситуацією в місті царська влада ввела регулярні війська на територію державного банку, казначейства, залізничної станції «Катеринослав», у трамвайне депо, на електростанцію та водокачку. Тільки наприкінці червня – на початку липня 1905 р. останні прояви загального страйку було ліквідовано [166, с. 84].

Лише 24 червня 1905 р., коли за певними прикметами червневий страйк пішов на спад, в.о.Катеринославського губернатора повернувся до питання про XIII археологічний з'їзд. У відношенні до попечителя Одеського учбового округу він сповіщав, що внаслідок «крайнє тривожного настрою населення м. Катеринослава» вважає небажаним проведення археологічного з'їзду в Катеринославі [23, арк. 2].

17 липня 1905 р. міністр народної освіти, стривожений донесенням Катеринославського губернатора, зробив запит до голови Імператорського Московського археологічного товариства графині П. С. Уварової стосовно можливості відкласти Катеринославський з'їзд на більш зручний час. Парасковія Сергіївна відповіла міністру, що не вірить усім страхам і вважає в інтересах справи і навіть внутрішньої політики наполягати на відкритті й проведенні археологічного з'їзду в Катеринославі. Аналогічну позицію П. С. Уварова зайняла і в листі до Катеринославського губернатора від 22 липня 1905 р., де вона висловила впевненість, що «наукова сторона справи не може постраждати», і з'їзд не може викликати заворушень. Водночас П. С. Уварова погодилась відмовитися від екскурсій учасників з'їзду по губернії, а також обмежитись археологічними розкопками в самому місті [23, арк. 3 – 3 зв.].

Тим часом у липневі тижні 1905 р. суспільно-політична ситуація в Катеринославі не поліпшилася. Радикальну позицію займали більшовики. З 1 до 8 липня 1905 р. в Катеринославі розповсюджувалася вже згадувана друкована ними відозва «Готовьтесь к вооруженному восстанию» [78, с. 136]. Прямий заклик до катеринославських робітників готуватися до повстання, збирати гроші на озброєння містився і в листівці організації Заводського району Катеринославського комітету більшості РСДРП, видрукуваній не раніше 15 липня 1905 р. [78, с. 139].

Незабаром після страйку влада посилила репресії стосовно більшовиків. У ніч на 4 липня 1905 р. поліція здійснила напад на квартири всіх членів Катеринославського комітету, а також широкого кола активістів. Серед членів комітету були заарештовані Е. Віннеман, А. Воловик, Ф. Гурович, Х. Колчинський, Е. Манох, С. Марголін, С. Чертков, І. Шварц. Удалося запобігти арешту лише С. Гопнер і Є. Земляницькому. Предметом особливих пошуків стала підпільна більшовицька друкарня. У ніч на 4 липня поліція зробила трус у квартирі № 2, будинку №3 на розі Новосельської та Кладбищенської вулиць, де виявила окремі частини таємної друкарні. Однак начальник Катеринославського охоронного відділення поквапився направити 14 липня 1905 р. донесення до департаменту поліції про розгром нелегальної друкарні місцевої більшовицької організації [114, с. 177, 179; 20, с. 31; 78, с. 137 – 138; 39, арк.12].

Катеринославська охранка поінформувала департамент поліції, що «більш близькі до друкарні були І. Шварц і Е. Віннеман» [114 с. 179]. Напевно, І. І. Шварц і С. С. Парижер (Е.Л.Віннеман) дійсно були керівниками друкарні. На підтвердження цього наведемо згадку С.І.Гопнер, що І. І. Шварц «тримав у своїх руках всю «техніку» комітету, вмів, як ніхто інший, знаходити і зберігати явку, відновлювати зв'язки». На думку Серафими Іллівни, «важко уявити собі кращого організатора підпільної роботи, ніж він (І.І. Шварц – авт.) [90, с. 108].

Про те, що в липні 1905 р. обстановка в Катеринославі була неспокійною, свідчить лист А.А. Скриленко – українського археолога та музейної діячки, запрошеної Д. І. Яворницьким із Києва працювати хранителем Катеринославського музею ім. О. М. Поля. В її листі з Катеринослава від 23 липня 1905 р. до Д. І. Яворницького, який в той час перебував у Новомосковську, добре відтворено загальну атмосферу тодішнього губернського міста: «У нас ежедневно происходит резня и в городе такие ужасы, что мы с Бабенко боимся ходить в музей после обеда, чтобы вечером не попасться какой-нибудь толпе сброда, которые разгуливают повсюду и везде бьют и режут. В такое побоище попали мы с ним 20 июля, отправляясь на заседание в земскую управу, и до сих пор не могу придти в себя от страха. ... да и ходить по улицам вообще не безопасно, ибо из окон стреляют. Боже, что здесь происходит! Сегодня воскресенье и опять готовится побоище; в газетах предупреждают жителей, чтобы запирались» [79, с. 492 – 493].

Напруженість суспільної обстановки в Катеринославі впливала на всі сфери життя міста, зокрема на гуманітарну. Під великим запитанням лишалось проведення XIII археологічного з'їзду. 28 липня 1905 р. Катеринославський губернатор направив лист-відповідь графині П.С.Уваровій. У ньому він вказав, що проведення археологічного з'їзду в Катеринославі в цьому році вважає не тільки небажаним, але й важким для виконання через настрої в місті та недоречність скупчення в Катеринославі сторонньої публіки, публічних засідань, які можуть призвести «до великих ускладнень» [23, арк. 4 – 4 зв.].

Серпень 1905 р. характеризувався подальшим наростанням революційних настроїв серед різних верств населення Катеринослава. Охранці було відомо, що загальний страйк та навіть заворушення намічені на 16 серпня, і це стало предметом активної агітації робітників Брянського заводу. Водночас не вщухали мирні економічні страйки булочників, палітурників, скринників, чемоданників, шпалерників та службовців у друкарні газети «Вестник Юга», які закінчувалися компромісними угодами з хазяями [78, с. 152 – 153].

Усе це спричинило подальше офіційне листування щодо можливості проведення XIII археологічного з'їзду в Катеринославі. Щоб відстояти катеринославський науковий форум, графиня П. С. Уварова була змушена звернутися телеграмою до міністра народної освіти, де виклала свою точку зору і позицію Катеринославського губернатора. Генерал-майор Глазов дійшов думки дозволити проведення з'їзду, якщо міністр внутрішніх справ попередньо дасть свою згоду. Восьмого серпня про це було телеграмно сповіщено Катеринославського губернатора. Наступного дня із Санкт-Петербурга надійшла ще одна телеграма – від товариша міністра внутрішніх справ сенатора П. Дурново, в якій відповідальність за проведення з'їзду, по суті, перекладалася на губернську владу. За цих обставин Катеринославському губернатору нічого не залишалося, як доповісти того ж дня міністру внутрішніх справ про «відсутність місцевих перешкод» і про дозвіл графині П.С.Уваровій приступити до організації археологічного з'їзду в Катеринославі, який мав відкритися 15 серпня 1905 р. [23, арк. 7 – 8].

Незважаючи на суттєві перешкоди, XIII археологічний з'їзд вчасно відкрився в Катеринославі. Його робота тривала з 15 до 22 серпня 1905 р., тобто в час, коли революційна напруженість не спадала. Прикмети суспільного конфлікту витали не тільки навколо з'їзду, а й під час його роботи. Біля входу до Потьомкінського палацу, де відкрився археологічний з'їзд, стояли піші та навіть кінні поліцейські, а серед них певно й жандарми, і від цього учасникам наукового заходу ставало якось моторошно [139, с. 15].

Не сприяла створенню творчої атмосфери й головуюча графиня П. С. Уварова, яка вела себе зверхньо і «обривала» «кого слід». Тон головуючої, портрети Катерини II та її вірного намісника Новоросії князя Г. О. Потьомкіна, старовинні крісла, оббиті матерією з золотими літерами імператриці, – все це налаштовувало на запопадливість та «благонадійність» виступів багатьох професорів. Проте вже на початку археологічного з'їзду стався інцидент, який зіпсував настрій можновладцям. Суть конфлікту полягала в тому, що українські вчені подали до Ради наукового з'їзду протест на те, що Рада, кажучи словами учасниці подій Олени Пчілки, «не схотіла закликати українських учених з Галичини, не хотіла допустити української мови на з'їзді; люди домагалися, щоб сей протест було прийнято до відома й до уваги» [139, с. 15 – 16].

Але графиня П.С.Уварова назвала протест «виходкою» і не схотіла звернути на нього уваги. Тоді кілька вчених на чолі з харківським професором Д. Міллером звернулися з проханням занести згаданий протест хоча б до протоколу засідання з'їзду, але і в цьому було відмовлено. Прикметно, що П.С.Уварова зазначила, що галичани «хуже иностранцев» і взагалі розцінила прагнення читати доповіді по-українськи як спробу домішати до з'їзду політику. Тоді Олена Пчілка, відвідуючи новий крайовий музей і познайомившись з Д. І. Яворницьким, поставила питання «як же таки комітет з'їзду (а до комітету належав і Д. Еварницький) не хоче навіть зазначити «для історії» протесту українців». На думку Олени Пчілки, «виходило, що Д.Еварницький не встиг перемогти в комітеті сили, більшої від його – протестом дуже вже була розгнівана предсідателька». Однак наступного дня Д. І. Яворницький зміг домогтися того, щоб на окремому засіданні комітету з'їзду протест українських діячів було занесено до протоколу наукового форуму [139, с. 16 – 18].

Під час роботи XIII археологічного з'їзду і після його завершення в Катеринославі було дійсно неспокійно. Хоча 16 серпня 1905 р. заворушень не відбулося, але наступні дні характеризувалися новими страйками. 18 серпня застрайкували службовці в друкарні губернської земської управи, 22 серпня – прикажчики та заготовники взуття, 23 серпня – робітники парових борошномельних млинів та службовці в друкарні Копилова. 24 серпня почали страйк робітники Брянського заводу [78, с. 152 – 153].

Робітничий рух не заважав проведенню наукового форуму, закриття якого спочатку планувалося на 27 серпня. Однак уже 22 серпня можновладці поквапилися передчасно закрити з'їзд. По його закінченні Катеринославський губернатор направив телеграму міністру внутрішніх справ про те, що «археологічний з'їзд пройшов цілком спокійно», а після його закриття 60 учасників відправилися на екскурсію [23, арк. 10].

Тим часом, поряд з робітниками, більш соціально активними ставали й представники інших верств та соціальних груп. У серпні 1905 р. в Катеринославі відбулася нарада опозиційної інтелігенції, пов'язаної з селом. Основу її учасників становив гурток, що утворився влітку того ж року у складі лікаря О. Караваєва, освітянина й науковця А. Синявського, літератора М.Бикова, редактора «Южной зари» А.Єфимовича, адвоката А. Александрова, вчителя Ю. Малтопара та ін. Осередок уже неодноразово збирався в аудиторії Наукового товариства, в редакції «Южной зари», в помешканнях А. Єфимовича по Гімназичній вулиці, А.Синявського – на вулиці Польовій та в інших місцях [85, с. 100].

На нараді виступив катеринославський делегат на установчому Московському з'їзді «Всероссийского крестьянского союза» О.Л. Караваєв, який пояснив основні вимоги програми нової організації, що зводилися до скасування приватної власності на землю і її націоналізацію. Механізм досягнення цієї мети виглядав досить радикально, полягаючи у відмові селян від купівлі землі в поміщиків, від її оренди та від кабальних угод, оголошенні загального земельного страйку й загальноросійського страйку у спілці з міськими робітниками. Поміж іншого, О.Л. Караваєв довів до своїх однодумців рішення з'їзду стосовно агітації за вибори до Установчих зборів, за оголошення амністії учасникам революції та відносно створення на місцях комітетів «Союзу» [85, с.100; 158, с. 286].

Опозиційне бродіння було притаманне й військам Катеринославського гарнізону. Газета «Пролетарий» писала 3 (16) серпня 1905 р. про те, що офіцери стали боятися солдатів, примирливо ставляться до фактів розповсюдження серед підлеглих нелегальних прокламацій [78, с.145]. Невдовзі стався і більший інцидент, про що написало те ж більшовицьке видання 1 (14) вересня 1905 р.: «У Катеринославі солдати двох батальйонів піхотного полку заявили колективний протест проти жахливих зловживань на кухні: замість супу були якісь помиї. Весь суп, а це близько 55 відер, був вилитий на підлогу кухні і солдати групами пішли скаржитися до офіцерів». Прикметно, що офіцери не покарали протестантів, а ледь не вибачалися перед солдатами [78, с. 155 – 156].

Поступово у протестні акції втягувалися й представники студентської молоді. Як відомо, вони ще в середині січня 1905 р. тимчасово припинили заняття в Катеринославському вищому гірничному училищі, аби після 1-го вересня зібратися на загальні студентські збори для вирішення питання: проводити заняття в училищі або припинити їх до з'ясування студентских вимог. 27 вересня 1905 р., з дозволу училищного начальства, відбулася перша сходка студентів, яка зібрала понад 2000 сторонніх осіб, здебільшого революційної молоді. Під час зібрання проголошувалися антиурядові промови. По закінченні сходин, вже о 9 годині вечора, молодь, виходячи з училища, вигукувала: «Ура!», «Долой самодержавие!», причому було зроблено два револьверніх постріли.

28 вересня студентська сходка тривала, хоча спочатку й без сторонніх осіб. Лише о 7-й годині вечора до Вищого гірничого училища наблизився натовп чисельністю близко 3000 осіб, прагнучи проникнути до навчального закладу. Однак наряд поліції завадив цьому наміру. Тоді у натовпі почали виголошувати антиурядові промови. За наполяганням училищної ради Вище гірниче училище було закрито на невизначений час [78, с.162 – 163].

Як не дивно, але за зростанням революційності мас не встигали тодішні партійні осередки Катеринослава. Приміром, після арешту членів Катеринославського комітету більшості РСДРП 4 липня 1905 р. впродовж двох місяців відчувалась гостра нестача кадрів професійних революціонерів. Наприкінці серпня 1905 р. Л.Л.Шкловський поділився своїми враженнями від становища більшовицького осередку в Катеринославі з редакцією газети «Пролетарий»: «Робота тут іде дуже погано, нема ніякої планомірності й організованості, можна сказати, що один не знає іншого, і це не дивно. Ось уже незабаром два місяці, як тут немає комітету, за виключенням однієї людини, котра залишилась...» [78, с. 154]. Цим членом фактично неіснуючого більшовицького комітету був Б. Бреслав, який займався водночас технікою, пропагандою, агітацією, написанням прокламацій і фінансовим забезпеченням. Між тим у місцевій організації тільки одні заводські робітники нараховували близько 600 осіб [78, с. 155].

Кадрове послаблення найбільш радикальної частини соціал-демократії певною мірою позначилося на страйковому русі робітників Катеринослава. Вересень 1905 р. вирізнявся деяким затишшям. Найбільш резонансною акцією соціального протесту робітників став економічний страйк 650 пролетарів сталеливарного заводу (колишній Езау), який тривав з 3 до 27 вересня 1905 р., але закінчився поразкою [166, с. 99]. З іншого боку, давалися взнаки й каральні заходи місцевої адміністрації. Катеринославський кореспондент писав у газеті «Пролетарий» 27 вересня (10 жовтня)1905р.: «Працювати доводиться за умов посиленої охорони. Всі місця провалені. Два рази вже прийшлось бігти від козаків; заняття центральних заводських гуртків практично ніяк не можна провести до кінця» [78, с.160].

За цих умов знов спробували перехопити ініціативу меншовики, які на заводській біржі закликали до політичного страйку робітників заводу Езау. Тоді представник большовиків вступив з опонентами в полеміку і довів недоцільність починати в той момент політичний страйк [78, с. 160].

Утім, певне вересневе затишшя було відносним. У вересні 1905 р. в районі Брянки та Кайдак вечорами часто відбувалися сходини робітників та сторонніх осіб, які влаштовували антиурядові демонстрації. Це настільки стурбувало Катеринославського губернатора, що він 16 вересня звернувся до начальника гарнізону Катеринослава з проханням сприяти цивільній владі у наведенні порядку силами військ, зокрема одного взводу козаків [78, с. 159].

14. Апогей революційного піднесення

Початок жовтня 1905 р. характеризувався новим витком політизації суспільного руху в Катеринославі. Її першими проявами стали два мітинги: перший – 2 жовтня – у будинку аудиторії «Народних читань», у ході якого виголошувалися революційні промови, проводився збір коштів на зброю, нелегальну літературу тощо, а другий – 4 або 5 жовтня – на подвір'ї Вищого гірничного училища зібрав 2000 учасників, які співали революційні пісні, розповсюджували прокламації, проголошували гасло: «Долой самодержавие!» [166, с. 103].

Утім це були первістки майбутнього серйозного соціально-політичного конфлікту. Помітне загострення ситуації в місті відбулося 10 жовтня 1905 р., коли катеринославці приєдналися до Всеросійського жовтневого політичного страйку. В цей день застрайкували всі заводи, трамваї, залізниця, у Вищому гірничому училищі пройшли дозволені збори студентів. Катеринославський губернатор надіслав відповідну телеграму товаришу міністра внутрішніх справ, у якій висловив стурбованість можливістю заворушень і запевнив, що «вживаються обширні заходи» [78, с. 167].

Підстави для занепокоєння у губернатора були, адже перший день страйку мав незвичайні загрозливі протестні вияви. Це особливо стосувалося станції Катеринослав, де розбурханий понад двотисячний натовп страйкуючих вгамувався лише ввечері із прибуттям військ. Ще більші пристрасті вирували на станції Нижньодніпровськ, куди з Катеринослава прибуло потягом понад 500 осіб. Об'єднавшись з місцевими робітниками та службовцями, страйкуючі утворили тритисячний натовп і «рознесли» станцію Нижньодніпровськ, зруйнувавши телефон і телеграф [78, с.189].

Місцева влада дійсно усвідомлювала всю напруженість моменту і можливі наслідки. Того ж дня начальник Катеринославського гарнізону підписав наказ про приведення військ до стану бойової готовності, поставивши на спеціальне чергування по одній роті у 133-му піхотному Сімферопольському, 134-му піхотному Феодосійському та в 128-му піхотному Бердянському полках. Згідно із цим наказом увесь Катеринослав поділявся на п'ять дільниць, де б мали діяти не менше 10 – 11 рот указаних трьох полків. Про серйозність намірів влади свідчило хоча б те, що за цим наказом кожному солдату видавалося по дві пачки бойових набоїв [78, с. 164 – 165].

Наступного дня, 11 жовтня 1905 р., драматичні події стали наростати з калейдоскопічною швидкістю. Вже близько 7-ї ранку поблизу заводу Езау, а головним чином на розі 1-ї та 2-ї Чечелівок став скупчуватися натовп робітників чисельністю до п'яти тисяч осіб. Дещо пізніше, на розі Чечелівки та Брянської площі, страйкуючі стали ламати телеграфні, телефонні та трамвайні стовпи, дрот, а навпроти будинку Копилова почали будувати барикади й вивісили три червоні прапори. Цими пролетарськими символами прикрасили балкон бібліотеки Соколова, яка служила місцем постійних зборів революційних робтників. Саме там, на цій Чечелівці, пролетарі побудували одну з перших своїх барикад [78, с. 171; 116, с. 122 – 123].

Тим часом о 9-й ранку 11 жовтня 1905 р. великий натовп робітників зібрався на станції Катеринослав. Оратори почали проголошувати антиурядові промови, чому намагалися завадити представники жандармерії та військового офіцерства. Словесна перепалка швидко переросла у стрілянину, внаслідок якої було поранено робітника Федора Попка. Лише після цього натовп розсіявся [78, с. 183].

Тоді ж о 9-й годині ранку 11 жовтня 1905 р. на Катерининському проспекті стали збиратися учні середніх навчальних закладів, які почали будувати на розі Кудашівської вулиці, напроти міського поліцейського управління, барикаду, використовуючи бульвану огорожу та різні дошки. Зводили споруди «катеринославські Гавроші» – хлопчики 14 – 16 років. Як тільки барикаду побудували, на ній з'явилися й агітатори, які понад півгодини проголошували запальні революційні промови. Тоді на вулицю вийшла рота піхоти, по якій із натовпу зробили декілька револьверних пострілів. Військові дали два залпи вгору. Натовп розбігся, але відразу ж зібрався на іншому розі вулиці. Серед страйкуючих залунали промови, почали розповсюджувати прокламації. Солдати, наблизившись до натовпу, були зустрінуті пострілами, камінням та войовничими вигуками. Після двох попереджувальних залпів третій влучив у натовп. Під кулями впали перші вбиті та поранені, всього близько восьми осіб [78, с.182 – 183; 166, с. 107].

Після 11-ї години дня не меншою напруження ситуація досягла на Гімнастичній вулиці, яка повністю була зайнята натовпом до 10 тис. осіб. Ця протестна маса постійно підіймала на руки ораторів, які виголошували промови. Згодом демонстрація рушила на Воєнну вулицю, маючи на меті пройти у Чечелівський та Фабричний райони, зібрати всіх робітників і загальною силою рушити в центральну частину Катеринослава [78, с.176 –177]. Події стали набирати вкрай загрозливого характеру для влади.

Очолювали демонстрацію кілька залізничних інженерів, які вийшли на вулицю прямо після сходки 500 службовців залізниці. Протестну ходу спробували зупинити козаки, які, після неодноразових попереджень, дали по натовпу кілька залпів. Близько 30 осіб було вбито й поранено, кулі перервали життя й керівників демонстрації – інженера-технолога більшовика М.О. Кирилова та інженера шляхів Майковського. На допомогу козакам поквапилася рота солдатів і сам поліціймейстер [78, с. 177, 196].

Напевно, саме після цього розстрілу робітники залізничних майстерень стали рухатися від станції Катеринослав по Катерининському проспекту з метою прорватися до Катеринославського відділення Всеросійського державного банку. В натовпі лунали вигуки: «В сундуках банка наша кровь!» Але здійснити революційну експропріацію не вдалося. Біля Озерки натовп робітників був розстріляний ротою Феодосійського полку [78, с.188].

Тим часом більшість робітників перебувала на Чечелівці та Брянці, де звели барикади, викопали вовчі ями, встановили дротові загородження. У другій половині дня на Чечелівку підійшли козаки та піхотні частини, які були зустрінуті градом каміння та револьверних пострілів. Барикади захищало 5 тисяч осіб. Зав'язався справжній бій, в якому брали участь робітники Ф. Татьков, Гуров, брати Білецькі та ін. Коли козаки й солдати кинулися розбирати барикаду, вибухнули дві бомби, що вбили одного та поранили 29 солдатів. Після цього розпочалася невпорядкована стрілянина по дворах, будинках та вздовж вулиці, під час якої санітари відразу ж забирали вбитих та поранених до заводської лікарні. Внаслідок барикадних боїв убито вісім і поранено чотирьох робітників [78, с.183; 162, с. 162; 166, с.107].

Неспокій у місті тривав до ночі. Навіть близько 10 – 11-ї вечора на розі Московської та Олександрівської вулиць невідомі підірвали два телефонні стовпи, чим зробили спробу порушити телефонний зв'язок. Оскільки застрайкували робітники електростанції, місто огорнула густа темрява [78, с. 183; 69, с.88].

Наступний день загальнополітичного страйку за накалом пристрастей значно поступався попередньому. Серед найбільш помітних подій стали зіткнення та стрілянина між страйкуючими та військами на залізничній станції Катеринослав [166, с. 110]. 13 жовтня 1905 р. серйозних зіткнень революційної молоді з військами не сталося. Проте в місці тривала стрілянина, подекуди молоді люди вривалися в будинки та в магазини [78, с. 183].

13 жовтня 1905 р. відбулось поховання убитих на Катерининському проспекті та Воєнній вулиці. У процесії взяли участь близько 40 тисяч осіб. Тут несли червоні прапори, багато вінків з червоними стрічками та революційними написами. Ховали вбитих у червоних трунах у братських могилах. На цвинтарі лунали промови. У той же день не менш урочисто відбулось поховання дев'яти вбитих брянців. Увесь шлях від каплиці Брянського заводу до кладовища було охоплено ланцюгом робітників, які йшли, взявшись за руки. Попереду процесії несли плакат «Долой самодержавие, да здравствует Революция!». Траурна процесія несла червоні прапори, вінки з червоними стрічками. Хор робітників виконував революційні пісні. Порядок підтримувався ідеальний [78, с.196; 116, с. 123].

Наступні чотири дні урочисто ховали тих, хто вмер від поранень. У процесіях несли щити з написами: «Слава борцам за свободу, смерть палачам, долой самодержавие!» Повсюдно розповсюджувалися чутки, що губернатор та офіцери, які давали розпорядження військам стріляти, засуджені до страти [69, с. 88].

Після поховань настрій робітничої частини населення залишався піднесеним. На Брянській площі та в саду «Сокольники» безперервно відбувалися мітинги та збори, які тривали до оголошення царського Маніфесту 17 жовтня [116, с. 123].

Маніфест царя Микола II 17 жовтня 1905 р. був вимушеною й обмеженою поступкою революції з боку монарха, хоча й мав прогресивне значення. В Російській імперії вводилися досить широкі політичні права і свободи, зроблено реальний крок на шляху перетворення самодержавства на конституційну монархію. Проте проголошення царського Маніфесту 17 жовтня зустріло неоднозначну реакцію в суспільстві, в тому числі катеринославському.

Як тільки в Катеринославі отримали телеграму про царський Маніфест 17 жовтня 1905 р., серед передової, найбільш активної частини робітництва зародилась ініціатива по скликанню перших загальноміських зборів заводських делегатських колективів. Це було актуально за умов наростаючої анархії та безвладдя. Того ж дня, 17 жовтня, таке зібрання відбулось у Брянській аудиторії. Головою засідання був робітник Іван Меренков, а допомагав йому міщанин Никифір Дроханов. Перше засідання «Депутатського зібрання» поклало початок Катеринославській Раді робітничих депутатів. Першорядну роль в її організації відіграли передові робітники: Андрій Булигін, Іван Меренков, Григорій Петровський, Іван Шевченко та ін. [116, с. 123 – 124; 86, с. 129].

До складу першої революційної Ради робітничих депутатів увійшло чимало робітників, які працювали на катеринославських заводах. Це, зокрема, Я.-Ф.-Я. Вишивський, Ф. І. Воронов, М.А. Золотовський, І.П. Кузнецов, А. В. Востров з Трубного заводу; Г. І. Петровський, І. Г. Півень, О. І.Гаушко, Є. С. Халецький, О. Сергєєв, Ф.Й. Кондратьєв, І. І. Король з Брянського заводу, І. Ю. Захаренко з цвяшного заводу. Цей представницький форум мав вирішити, як ставитися до акту царя Миколи II. Тоді ж обрали особливу комісію з організації маніфестації. Звернувшись до міської думи, комісія одержала дозвіл на використання низки приміщень і місць для проведення мітингів, зокрема в міському саду, аудиторії Наукового товариства та ін. [78, с. 190 – 191; 189, с.137].

18 жовтня 1905 р. в залі Клубу російських прикажчиків відбулося зібрання громадян Катеринослава. Його учасники віддали шану пам'яті загиблих у жовтневі дні, підтримали вимогу до

губернатора звільнити всіх ув'язнених за політичні та релігійні переконання, висловилися за негайний розпуск та роззброєння всіх козачих полків, за розпуск поліції, демобілізацію військ та утворення народної міліції. Зібрання звернулося до гласних міської думи з пропозицією негайно скласти свої повноваження. Того ж дня багатолюдний мітинг відбувся у Зимовому театрі. В центрі уваги городян опинився міський сад, куди з усіх заводів прийшли робітники. У саду спорудили сім трибун, де виступали оратори [114, с. 321; 189, с.137].

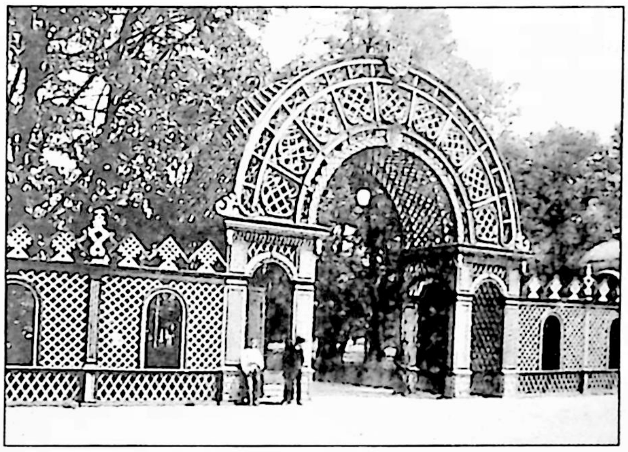

Міський сад

У 20-х числах жовтня 1905 р. «Депутатське зібрання» утворило постійно діючий виконавчий орган – «Пленум». Запрацювавши на повну силу. Катеринославська Рада робітничих депутатів та її виконавчий комітет мали коаліційний характер. Прикметно, що до складу виконавчого комітету Ради увійшло чотири більшовики, зокрема, І.Ю.Захаренко, І. І. Меренков, Г.І.Петровський та І. К.Шевченко. Секретарем Ради обрали Г. І. Петровського [78, с.349; 116, с. 123 – 124; 166, с.124].

Проголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. не зупинило ліворадикальні партії, які стали на шлях подальшої революціонізації ситуації в місті. 18 – 19 жовтня повсюдно відчувалося антиурядове бродіння, відбувалися мітинги. Під впливом ліворадикальних сил проявилася недовіра катеринославських робітників до дорадчої Державної думи, «дарованої» Маніфестом 17 жовтня при збереженні царизму. Так, 19 жовтня у Катеринославі відбулися мітинг на Брянській площі й демонстрація робітників під гаслами боротьби проти Державної думи за встановлення демократичної республіки. Під час маніфестації демонстранти закликали збирати гроші для придбання зброї [78, с. 178].

Того ж дня кілька тисяч осіб проводили мітинг у міському саду. Оратори, особливо більшовики, викривали сутність Маніфесту 17 жовтня і закликали до збройного повстання, вимагали заміни існуючої форми правління демократичною республікою. На мітингу майоріли червоні прапори, на стовпах був наклеєний смертний вирок Миколі II та поліцейським, розклеювалися друковані оголошення, що губернатор, віце-губернатор, начальник гарнізону, начальник залізниці, управляючий відділенням державного банку, всього 18 осіб, засуджені до смертної кари. Водночас відбувався збір коштів на придбання зброї. Все це посилювало недовіру й очікувальні настрої серед пролетарських верств Катеринослава [78, с. 189; 116, с. 123; 86, с.128; 166, с. 121].

На цьому загальному тлі не вщухали страйкові настрої. З ранку 20 жовтня припинила роботу поліція, 21 жовтня – прислуга. У різних кінцях міста в ці дні часто лунали постріли. 23 жовтня піхота й козаки знов залпами розстріляли демонстрацію брянців, які рухалися від заводу до центру міста. Усі лікарні переповнилися пораненими. Лише 25 жовтня 1905 р. загальний політичний страйк припинився [78, с.189 – 190]. Останній день загального політичного страйку в Катеринославі ознаменувався шеститисячним мітингом робітників в аудиторії «Народних читань». Пролетарі слухали ораторів, які представляли різні політичні партії. Більшовик закликав присутніх до бойкоту Державної думи [166, с. 124].

Проголошенням Маніфесту 17 жовтня вирішили скористатися й великодержавно-шовіністичні реакційні сили. 21 жовтня 1905 р. в Катеринославі відбувся вдячний патріотичний молебень. Маніфестанти пройшли через усе місто до Покровської церкви. Попереду несли царський портрет, прапор, хоругви. Але, як тільки молебень закінчився, представники «Союзу руського народу» під антисемітські вигуки приступили до пограбування магазинів, убивств єврейського населення. 22 жовтня, коли чорносотенці під охороною козаків продовжили погром у центрі Катеринослава, робітники організували бойові дружини або загони «самоохорони», розставивши застави навколо центру. В цей день головна битва точилася навколо Озерки, яка кількаразово переходила із рук в руки – від робітників-дружинників до чорної сотні. Врешті-решт, чорносотенці розгромили базар. Над містом підіймалася заграва пожежі – це у кількох місцях горіли будинки. Наступного дня погромники знову взялися за свою чорну справу. Їхній цинізм обурив навіть солдатів, які на Провіантській вулиці дали залп по громилах, убивши 10 осіб. Тільки це зупинило розперезавшихся бандитів [189, с.138 –139].

Катеринославський поліціймейстер письмово доповів губернатору про наслідки жахливого єврейського погрому. В ці дні було розбито й пограбовано 122 лавки, 64 магазини, 135 рундуків, 40 квартир і спалено 5 будинків. Погром супроводжувався й людськими жертвами. Холодною зброєю було вбито кілька десятків євреїв, зокрема 34 чоловіки, 9 жінок, 1 дівчина, а вогнепальною – 20 чоловіків. Різними видами зброї поранено 48 євреїв. У ряді випадків на захист єврейського населення виступали інші мешканці міста. Царська влада тільки спостерігала за безчинствами і не покарала жодного погромника [119, с. 272].

Тижні після Всеросійського жовтневого політичного страйку характеризувалися посиленням громадської зрілості й самодіяльності пролетарів міста. Засідання Пленуму Ради притягували до себе широкі робітничі маси, які йшли до своїх депутатів з усілякими проханнями, роз'ясненнями та підтримкою. Тут розглядалися різні питання – від загальнокласових до дрібного сімейного конфлікту. Зазвичай Рада робітничих депутатів регламентувала проведення мітингів, призначала охорону ораторів, патрулі тощо. У той бурхливий час депутати збиралися на засідання Ради щоденно регулювати революційний потік, що часто виходив із берегів [189, с. 131]. Рада робітничих депутатів проводила широку організаційну роботу не тільки в місті, а й по всій губернії. У ці важкі дні орган керівництва страйковою роботою став перетворюватися на справжній «робітничий парламент» [86, с. 129; 116 с. 123, 124].

Високий революційний настрій робітників не спадав після припинення загального політичного страйку. Саме в осінні тижні 1905 р. в робітничому середовищі помітно посилюється популярність ліворадикальних партій, виявом чого стали багатолюдні партійні збори. Приміром, більшовики провели таке перше велике партійне зібрання у Брянській аудиторії, куди прийшли до 300 партійців і представник ЦК. Головою зборів був Андрій Булигін, а секретарем Григорій Петровський [116, с.125].

У цей час революційна ініціатива пролетарів продукувала введення явочним порядком 8-годинного робочого дня та утворення професійних спілок. Так, наприкінці жовтня 1905 р. робітники та дрібні службовці Катерининської залізниці утворили делегатське зібрання у складі 70 осіб, обрали його бюро. Делегатське зібрання ухвалило резолюцію про введення революційним шляхом 8-годиного робочого дня в майстернях та депо залізниці. Важливим положенням цієї ж резолюції стало утворення професійної спілки робітників усіх служб Катерининської залізниці [78, с.192 – 193; 166, с. 125].

Подібні рішення приймалися й іншими колективами. Не пізніше 10 листопада 1905 р. 8-годинний робочий день явочним порядком ввели робітники Трубопрокатного заводу [166, с.177]. 15 – 17 листопада того ж року в Катеринославі відбувся політичний страйк усіх службовців поштово-телеграфної контори, де серед інших містилися вимоги надати поштово-телеграфним чиновникам право організовувати спілки [78, с.198].

Появом указаної революційної політичної тенденції стала постанова депутатського зібрання катеринославських робітників про оголошення загального страйку та здійснення збройного спротиву в разі погромів від 19 листопада 1905 р. Нагадуванням про загальний політичний страйк був мітинг на міському кладовищі 22 листопада, присвячений пам'яті загиблих у жовтневі дні. 24 листопада відбувся ще один мітинг робітників Катеринослава. В їдальні Брянського заводу оратори вели мову про сучасне політичне становище в Росії, про професійну та політичну організацію пролетаріату, про значення демократичної революції [166, с.131, 133, 134].

Після Жовтневого загального політичного страйку на Катеринославщині активізувалась робота з організації осередків Всеросійської селянської спілки. У цій справі головна ініціатива належала сільській інтелігенції: учителям і лікарям, а також студентам та уродженцям села. Переважаюча маса прихильників Всеросійської селянської спілки об'єднувала тих діячів, які дещо пізніше отримали назву трудовиків. Участь соціал-демократів та соціалістів-революціонерів у Всеросійській селянській спілці була незначною. Тут частіше зустрічалися ті, хто тяжів до кадетів, але через їхню невелику популярність не був схильний виявляти свого справжнього ідейного обличчя [158, с. 286–287].

Наслідком великої організаційної роботи на селі, проведеної впродовж осені 1905 р., стали скликані на початку листопада в Катеринославі організаційні губернські збори Всеросійської селянської спілки. На них були обрані голова губернського комітету організації А. Синявський, секретар В. Строменко, а також скарбник А. Куліченко і заступник голови Ф. Сторубель [85, с. 100 – 101].

І.А. Бутаков

Незабаром 6–10 листопада 1905 р. в Москві вже легально відбулася делегатська нарада (з'їзд) Всеросійської селянської спілки, в якій серед 187 делегатів від 27 губерній брали участь і посланці від катеринославських організацій: Юрій Малтопар, Іван Рудичев, Микола Стасюк та Василь Строменко [85, с. 101].

У листопаді 1905 р. об'єктом активної діяльності прихильників Всеросійської селянської спілки стали катеринославські передмістя, особливо село Мануйлівка Новомосковського району. 25 листопада 1905 р. там зібрався сільський сход, на якому 283 із 412 домогосподарів обговорили й підтримали одноголосно резолюцію з'їзду Всеросійської селянської спілки, а також вступили до лав цієї організації, сподіваючись, що саме з її допомогою можна поліпшити життя.

Мануйлівські селяни висловлювались за низку загальнодемократичних вимог, серед яких-скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування; аграрна і судова реформи, ліквідація станів, загальна народна освіта, відокремлення церкви від держави тощо. Їх волевиявлення було не випадковим, а добре підготовленим, завдяки цілеспрямованій діяльності вчителів: Олександра Чудотворця та Андрія Важненка і селян-активістів: Макара Пашнєва, Фоми Сторубля, Федора Яцуби, Федора Корнієнка, Трохима Матвієнка, Трофима Кіктенка, Григорія Корнієнка, Спиридона Кононова, Стефана Ларіна та Івана Бондаренка. Саме ці прихильники ВСС влаштували в селі Мануйлівці мітинги та сходини селян, пробуджуючи їх соціальну свідомість і переконуючи їх приєднуватись до Всеросійського селянського союзу [24, арк. 29, 32, 33 зв.].

Особливу позицію стосовно царського Маніфесту 17 жовтня зайняли ліберальна буржуазія та чимало пересічних громадян середнього статку. Всі вони зустріли цю акцію Миколи II із захопленням, вважаючи, що революція досягла своєї мети. На арені суспільної боротьби з'явилися нові політичні сили ліберального напряму: Конституційно-демократична партія та «Союз 17 октября», породжені Маніфестом 17 жовтня [86, с. 127; 116, с. 123].

15 листопада 1905 р. прихильники Конституційно-демократичної партії утворили свій катеринославський осередок, маючи на меті протистояти двом крайнім силам – революційній та реакційній. Серед відомих у місті городян до лав кадетів увійшли лікар Інокентій Бутаков, підполковник у відставці Іван Макаренко, військовий слідчий полковник барон Альберт фон Пфейлітцер-Франк. На чолі партійного осередку кадетів стояло бюро, куди були обрані Інокентій Бутаков (голова), Іван Макаренко, а також помічник акцизного наглядача Микола Похвістнєв та інженер-технолог Микола Іванов (члени). Засідання осередку відбувалися в залі Англійського клубу. Гостями тут бували студент Вищого гірничого училища Георгій Гамазов, студент Демидовського юридичного ліцею Євген Просяниченко, колезький радник, інженер-технолог Антон Родзевич-Бєлевич та інші, які виступали ораторами [41, арк. 17 – 17 зв.].

Усього в Катеринославі налічувалось 250 осіб, які входили до місцевого осередку кадетської партії. До лав кадетської партії йшли службовці підприємств, установ, банків, юристи, вчителі та лікарі, тобто передусім ті верстви, які орієнтувалися на поступовий розвиток суспільства шляхом конституційних реформ [72, с. 49 – 50].

Революційне піднесення спричинило певну ідейну еволюцію катеринославських кадетів. Так, на засіданні партійного осередку 3 грудня 1905 р. кадети І. І. Макаренко та А. Е. фон Пфейлітцер-Франк заявили про гарячу підтримку страйку поштово-телеграфних чиновників. 10 грудня того ж року на черговому засіданні йшлося ще про більш радикальні речі. А. Ф. Родзевич-Бєлевич вимагав, щоб чинний склад міської думи, губернської та земської управ склав повноваження і пішов у відставку. Більше того, оратор висловився за утворення в Катеринославі тимчасового уряду. Інший катеринославський кадет Г. А. Гамазов, підтримавши ці пропозиції, наполягав на негайному захопленні насильницьким шляхом у свої руки якоїсь державної чи громадської установи, найкраще міської думи. І. І. Макаренко висловився за те, щоб передати на справу революції всі кошти партійного осередку. Є. Л. Просяниченко заявив, що у зв'язку з переходом кадетів до революційної тактики, не варто обмежуватися виборами одного тільки правління осередку. На його думку, необхідно обрати ще конспіративний комітет у подвійному складі, аби на випадок арешту першого, міг діяти другий склад [41, арк. 17 зв. – 18].

Такі радикальні розмови дорого коштували катеринославським кадетам. 18 грудня 1905 р.

жандарми здійснили обшук у місцевого лідера партії І.А.Бутакова і вилучили револьвер, 17 бойових набоїв та листування наукового характеру. Цього було достатньо для ув’язнення Інокентія Андрійовича. Слідом за своїм ватажком до в’язниці потрапили Г. А. Гамазов, І. І. Макаренко, А. Е. фон Пфейлітцер-Франк, Є. Л. Просяниченко та А. Ф. Родзевич-Бєлевич. На початку січня 1906 р. у справі Конституційно-демократичної партії в Катеринославі розпочалося дізнання. Ще до його завершення лікар І. А. Бутаков був підданий суду Харківської судової палати, але згодом, за його рішенням, виправданий. У березні того ж року всім притягнутим до дізнання кадетам змінили запобіжний засіб, віддавши на поруки під заставу в 10 тисяч крб. за кожного. Завершення ж дізнання у цій справі відбулося 3 жовтня 1906 р. [41, арк. 52 – 55, 57, 58, 62, 63, 80, 85, 90; 59, арк. 303].

М.В. Родзянко

У листопаді 1905 р. розпочався процес утворення місцевих осередків ще однієї ліберальної партії – «Союзу 17 октября». Соціальну основу октябристів становили торгово-промислова та фінансова буржуазія, великі поміщики, які впроваджували у своїх господарствах ринкові відносини. До лав партії йшли професори, викладачі, лікарі, адвокати. Лідером катеринославських октябристів був великий поміщик, голова губернської земської управи М. В. Родзянко. Авторитетом у цій партії користувався І. Тищенко – редактор-видавець газети «Русская правда», гласний Катеринославського губернського і повітового земств, землевласник, делегат III з’їзду «Союзу 17 октября». Катеринославський відділ партії октябристів налічував близько однієї тисячі осіб, тобто був одним із найчисленніших [72, с.52, 53].

За своїми ідейними переконаннями катеринославські октябристи були досить строкатими. Частина з них мала не тільки монархічні погляди, а й підтримувала чорносотенців та зрештою об’єдналася з «Союзом русского народа». Ліве ж крило октябристів наближалося до кадетів. Наприкінці 1905 р. в Катеринославі утворилася «Українська громада 17 жовтня», яка за своєю програмою не різнилася від загальноімперської партії октябристів. Окрім складання кількох вірнопідданських послань на підтримку царя та його маніфесту, ця партія ніяк не проявила себе [72, с.55].

Наростання революційного руху спричинило й партійне будівництво у лавах консервативного-охоронного, крайньо правого табору [159, с.86]. Провідною партією цих сил став «Союз русского народа», утворений у листопаді 1905 р.

У лютому 1906 р. катеринославські чорносотенці започаткували свій осередок «СРН», який нараховував 6686 осіб. Головою місцевого проводу був В.Образцов [12, с.37; 70, с.115].

Арешти, розстріли, погроми, загроза введення військового стану – все це спонукало петербурзьку та московську Ради робітничих депутатів і з’їзд представників залізниць оголосити з 7 грудня 1905 р. Всеросійський політичний страйк [78, с. 210]. Отримавши телеграму про початок цієї акції, на екстрене засідання зібрався більшовицький комітет РСДРП, на якому прийняли рішення приєднатися до страйку. Рано-вранці 8 грудня відбулося засідання Ради робітничих депутатів, яке також висловилося за страйк. Того ж дня на спільному засіданні комітету РСДРП, виконкому Ради робітничих депутатів та інших організацій ухвалили рішення про створення Бойового страйкового комітету – органу керівництва загальним політичним страйком у Катеринославі [166, с.138; 189 с.141]. У своїй постанові від 8 грудня 1905 р. Катеринославський БСК оприлюднив мету страйку: «Домогтися негайного скликання Установчих зборів, обраних усім народом без відмінності статі й національності, загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням» [78, с.210].

Бойовий страйковий комітет був коаліційним і складався з представників «Депутатського зібрання робітників м. Катеринослава» (Ради робітничих депутатів), Страйково-розпоряджувального комітету Катерининської залізниці, Об’єднаного комітету РСДРП, Катеринославської соціал-демократичної організації Бунду, Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів, Провінційної організації РСДРП і Страйкового комітету Поштово-телеграфного союзу [69, с. 90].

Перше зібрання БСК носило організаційний характер. Спершу постало питання про його назву. Більшовики відразу запропонували назву «Бойовий страйковий комітет». Їх підтримали соціалісти-революціонери і депутати виконкому Ради робітничих депутатів. Меншовики висловились за «Страйковий комітет» і здобули підтримку представників Залізничного союзу,

Союзу пошти і телеграфу, Бюро провінційних організацій РСДРП. Бундівці зайняли невизначену позицію. Врешті-решт пройшла більшовицька пропозиція.

Головою Бойового страйкового комітету став меншовик Іосель Беркович Бассовський («Павло Павлович»), а секретарем – більшовик Григорій Іванович Петровський. До складу БСК в якості членів увійшло чимало революційних діячів. Це, зокрема, соціал-демократи: В.О. Вановський («Володя»), Х.В. Грінберг («Вадим»), Н.І. Дроханов, Я.І. Жандармов, О.М. Жолтенький, І.Ю. Захаренко, Л.З. Кац («Гаврило»), Є.С.Мурзаєва («Тоня»), А. А. Лівшиць («Фабричний»), Т. Лівшиць, І.І. Меренков, С.С. Парижер («Дмитро»), І. Б. Полонський, М.О. Савельєв («Валер'ян»), С.Ю. Соколов, І. К. Шевченко; соціалісти-революціонери: Ф.М. Баграновський, С.П. Тукманкін, І.А. Шмуйлович («Льова») [114, с. 387; 189, с.129,132].

Засідання БСК проходили конспіративно, у різних місцях, під охороною надійних дружинників. Від самого початку діяльності БСК став виконувати функції не тільки керівництва страйком, а й перебирати владу в місті, оскільки тримав під контролем забезпечення його життєдіяльності. Друкованим органом БСК став «Бюллетень Боевого стачечного комитета». Видання друкувало постанови БСК, подавало хроніку подій у місті тощо. Вийшло 8 номерів загальним накладом 20 тис. примірників. Перші 6 номерів видали в друкарні Яковлєва, а два останні – в підпільній друкарні комітету РСДРП [78, с.210, 211, 350].

Хоча Бойовий страйковий комітет був коаліційним утворенням, до його складу не увійшли всі політичні сили, які цього бажали. На одне із засідань БСК прийшли два представники Всеросійського селянського союзу з клопотанням про прийом цієї організації. 12 грудня 1905 р. у Катеринославі в будинку Комерційного училища відкрився селянський з'їзд за участю близько 70 осіб [78, с. 219; 144, с. 374]. Напевно, саме після цієї події на засідання БСК і прийшли делегати від Всеросійського селянського союзу з вимогою включення до комітету. Члени БСК не були готові до такої події і не зрозуміли, що мали унікальний шанс реально розширити соціальну базу революції, а представники ВСС після довгої дискусії так і не отримали свого представництва [189, с.142]. Таку ж відповідь БСК направив і Катеринославській організації Поалей-ціон, хоча й не відмовив їй у координації дій [78, с. 219].

БСК займався організацією бойових дружин. Активну роль у цій справі відігравали В.О. Вановський, Я. І.Жандармов, І.Ю.Захаренко, а також Я.-Ф.Я.Вишневський, Ф.І. Воронов, М.І.Востров, Д.Г. і І.Г. Півні, М.А.Золотовський, Т.С.Россіхін, О.Л.Самарцев, І.А. і О.А.Шишлакови, С.Ф. Шевченко, Г.І. Меренков, Г.А.Ізотенко, О.І.Гаушко, К.І. і А.К.Амбражевичі [114, с. 389].

Бойовий страйковий комітет мав власну фінансову комісію, до складу якої входили професор О.М.Терпигорев, інженер Брянського заводу І.М.Федоренко, доктор Г.І. Куп'янський, селянин Я.І.Жандармов та ін. Кошти на потреби БСК надходили, зокрема, від місцевих заводів. Так, директор Брянського заводу надав 4 тис. крб., директор Трубного – 2 тис. крб., директор сталеливарного – 300 крб. Усі гроші направлялися до доктора Г.І.Купянського, який безпосередньо мав зв'язок із БСК. О. М. Терпигорев теж збирав гроші для підтримки страйкарів [143, с.323; 69, с. 94].

Хоча в Катеринославі й не розгорілося збройне повстання, його полум'я було поруч – на Катерининській залізниці. Ідея повстання витала в повітрі. Не випадково Бойовий страйковий комітет, організуючи бойову дружину, водночас опікувався виготовленням значної кількості метальних бомб, що було доручено А. Н. Гіршову. Фабрика бомб розміщувалася по 5-й Чечелівці, в будинку № 4 Карпова [143, с. 323 – 324].

Грудневий загальнополітичний страйк тривав у Катеринославі від 8 до 22 грудня 1905 р. Акція була підтримана робітниками всіх заводів, трамваю, залізниці. Від самого початку страйк розвивався не тільки за ініціативою «зверху», а і «знизу», завдяки революційному ентузіазму пролетарських мас. Як і в жовтні, політичний страйк супроводжувався мітингами. На відміну від попередніх подій осені за часів грудневого страйку цілий ряд районів міста і передмість були повністю очищені від козаків та поліції. Приміром, уже 11 грудня таке становище було характерне для Заводського району, Амуру та Нижньодніпровська. Яскравим прикладом є Чечелівська республіка, де ситуація повністю контролювалася бойовими дружинами [78, с.214, 218, 219; 189, с. 142].

Під час Грудневого загального політичного страйку в Катеринославі не припиняла діяльності Рада робітничих депутатів, перед якою звітував БСК. У цей період у раді посилилася роль більшовиків, проте вона не стала настільки домінуючою, аби спричинити перехід від загального політичного страйку до збройного повстання. А саме останнє було омріяною метою більшовиків. Напевно, під впливом меншовиків Рада робітничих депутатів не йшла в наступ, хоча добре володіла організацією революційного самоуправління на заводах.

У ході грудневого страйку в місті встановилося своєрідне співіснування влади губернатора і влади Ради робітничих депутатів, поліції та робітничих дружин самооборони. Протилежні сторони чекали на вказівки «зверху», напружено спостерігаючи за розвитком боротьби у столиці. При цьому армія зберігала нейтралітет. Безумовно, під час грудневого страйку влада перебувала у стані розгубленості, але цим не змогли скористатися ані Рада, ані БСК – революціонери не мали хоч якогось плану дій [164, с.283; 78 с. 210, 211].

Тим часом, побачивши, що співвідношення складається не на користь сил революції, царизм знову перейшов у наступ. Ще під час страйку, 16 грудня 1905 р. управляючий Міністерством внутрішніх справ П. М. Дурново направив телеграму Катеринославському губернатору О.Б.Нейгардту, де предписував: «Оголосіть Катеринослав на військовому становищі, забороніть зібрання, призупиніть революційні газети, за будь-яку ціну візьміть під варту Бойовий комітет та інші революційні організації, діючи без найменшої милостивості зброєю...» [127, с. 379]. Того ж дня Катеринославський губернатор виконав наказ Правлячого сенату від 29 листопада 1905 р. та згадане розпорядження міністра внутрішніх справ, оголосивши Катеринослав з усіма прилеглими селищами: Мандриківкою, Кайдаками, Діївкою, Шляхівкою, Амур-Нижньодніпровським та Мануйлівкою, як і ряд інших міст та повітів губернії, на військовому становищі [78, с.223].

Посилення репресивних дій з боку влади спричинило активізацію ліворадикальних сил, зокрема есерів. У соціально-революційних колах стали схилятися до використання терористичних актів стосовно чинів охоронного відділення. Найбільш енергійно діяли А.А. Штофф та М.П. Шапошников. Наприклад, Анна Штофф підтримувала тісні контакти з членами Бойового страйкового комітету, збирала гроші, розповсюджувала Бюллетень БСК. Від часу оголошення військового стану есери, зокрема А.-С.А.Малкін, Я.В.М. Лівшиць, Р.О. Стронгіна, стали виявляти особливу увагу до особи генерал-губернатора, генерал-лейтенанта Сандецького, намагаючись проникнути до його квартири. Проте план есерів зазнав невдачі через обшуки й арешти, що відбулися в ніч на 24 грудня 1905 р. [114, с. 373, 408 – 409].

22 грудня 1905 р., напевно, на Брянському заводі відбулось останнє засідання БСК. Гостем зібрання був делегат від московських соціал-демократів, який детально доповів присутнім про драматичні події Грудневого збройного повстання у Москві. Тоді вирішили припинити загальний Катеринославський політичний страйк. Популярний оратор Артем (більшовик А. Екк) оголосив БСК розпущеним. Закриваючи засідання, останнім виступив голова Ради робітничих депутатів та Бойового страйкового комітету І.Б.Бассовський [189, с.146; 78, с.235].

Після 22 грудня 1905 р., коли загальний політичний страйк у Катеринославі припинився і до міста прибули нові війська, кавалерія та артилерійські частини, які здійснювали масові обшуки та арешти, стали повною мірою реалізовуватися вказівки царської влади на збройне придушення сил революції. Поліція та жандарми працювали так добре, що в'язниці були переповнені [189, с.146].

Незважаючи на припинення грудневого страйку, в Катеринославі продовжувала діяти революційна Рада робітничих депутатів. 24 грудня 1905 р. директор департаменту поліції наказав начальнику Катеринославського охоронного відділення «негайно здійснити ліквідацію» цієї організації. Проте з Катеринослава того ж дня надійшла відповідь, що більшість учасників ради перебувають у Заводському районі міста, яка «знаходиться у владі заколотників». Начальник КОВ запевнив, що діячі Ради будуть заарештовані після свят, коли робітничі райони займуть війська [69, с. 94]. Це свідчить, що місцева влада не наважувалася відразу ж після страйку увійти до пролетарського району міста, аби не спровокувати збройного повстання. Так закінчувався апогей революції, яка вступала в нову фазу.

Там, де у влади були можливості, репресії почали здійснюватися вже під час страйку. Приміром, лікар С. Є. Ейтенсон, який належав до організації «Союзу Союзів» і в період грудневих подій організовував санітарні загони для надання медичної допомоги революціонерам, 17 грудня був підданий обшуку, заарештований і висланий за постановою Тимчасового Катеринославського генерал-губернатра (таке звання і права отримав місцевий губернатор з 16 грудня) в Архангельську губернію на три роки. У триденний термін висилався із Катеринослава на весь час військового стану в губернії вчений О.М.Терпигорев, який входив до складу Бойового страйкового комітету та в комісію по збору коштів на потреби БСК [59, арк. 325, 332].

31 грудня 1905 р. міністр внутрішніх справ дав розпорядження Катеринославському губернатору повсюдно заарештовувати Ради робітничих депутатів і страйкові комітети [78, с. 244]. Аналогічні розпорядження отримували всі чини карально-охоронних установ. Приміром, пристав селища Амур мусив з січня 1906 р. негайно затримати й заарештувати всіх учителів с.Мануйлівка [24, арк. 84].

15. Метаморфози революційного спаду

Демократична революція пройшла пік свого розвитку, але від січня 1906 р. до 3 червня 1907 р. тривав період поступового відступу і спаду. Вступивши в цей новий період, прагнула не втратити свої позиції найбільш організована революційна політична сила Катеринослава – соціал-демократія. Вже 15 січня 1906 р. у приміщенні їдальні для робітників на лісовому складі купця Розенберга відбулася сходка не менш як 30 соціал-демократів. Зібрання обговорило організаційні питання, провели вибори Бойового страйкового комітету. Проте сходини закінчилися арештом учасників, що помітно ослабило позиції місцевої соціал-демократії [166, с.155].

Незважаючи на суттєві втрати грудня 1905 р. – січня 1906 р., катеринославські соціал-демократи не припиняли своєї діяльності. 25 – 26 березня 1906 р. у місті пройшла нелегальна конференція провінційних організацій РСДРП Катеринославської губернії. В роботі цього заходу взяли участь представники Кам'янської, Олександрівської, Павлоградської та Криворізької організацій. Головуючий представник Катеринославського комітету «товариш Андрій» запропонував порядок денний, до якого увійшли такі питання, як доповіді місцевих організацій, організація бюро, політичне та ідеологічне керівництво, відношення до Катеринославського комітету, зв'язок з партією та активізація роботи, представництво на з'їзді, фінанси тощо. Конференція засвідчила, що Катеринославський комітет РСДРП відіграв провідну роль серед інших соціал-демократичних організацій губернії. Провінційні осередки не могли з ним не рахуватися. Партійна конференція показала плюралізм думок, але при цьому виявила переважання впливу меншовицької течії [78, с. 282 – 288].

Важливою подією в житті катеринославських соціал-демократів став IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП у Стокгольмі (Швеція) 10 – 15 квітня 1906 р. На ньому серед 11 соціал-демократичних організацій з українських губерній був представлений і Катеринославський комітет. Учасники з'їзду обговорили обстановку в країні, накреслили класові завдання пролетаріату, виробили ставлення до Державної думи, збройного повстання, аграрних перетворень тощо. На з'їзді намітилася перспектива об'єднання зусиль обох фракцій на новому етапі боротьби з царизмом [166, с.158].

У 1906 р. революційна активність катеринославського робітництва – головної соціальної бази місцевої соціал-демократії – помітно пішла на спад. Так, у січні можна відмітити лише один політичний страйк пролетарів арматурного й мідноливарного заводу Щепанкевича, фабрики патронних гільз Каменського та Геллера і друкарень Сатановського і Браїловського, присвячений річниці подій 9 Січня 1905 р. 18 лютого виявили активність робітники вагонних майстерень Нижньодніпровська, які зібралися на однотисячний мітинг, присвячений 45-й річниці скасування кріпацтва. Оратори закликали пролетарів підтримати селян в їх боротьбі за землю, бойкотувати вибори до Державної думи і виступали за скликання Установчих зборів. Упродовж березня і квітня в Катеринославі та його передмістях узагалі не зафіксовано жодного випадку соціально-політичного протесту. Лише 1 травня 1906 р. пройшов першотравневий страйк робітників в основному дрібних і середніх підприємств, за винятком залізничних майстерень, де пролетарську традицію святкування Першотравня підтримали 2457 пролетарів [166, с.156, 159].

Травень і червень 1906 р. позначився вісьмома невеликими економічними страйками робітників Катеринослава, Амура та Нижньодніпровська, які в основному закінчувалися поразками. Крім страйків, у Катеринославі зафіксовано два робітничі заворушення, одне з яких – 1600 працівників Трубопрокатного заводу акціонерного товариства Російських трубопрокатних заводів – завершилося викликом на завод роти солдатів та арештом семи робітників [166, с. 172].

Незабаром, десь наприкінці квітня 1906 р., завершився кількамісячний процес відновлення Катеринославської соціал-демократичної організації. При цьому більшовики й меншовики об'єднували зусилля, хоч кожна фракція проводила й окремі наради. Поступово організація поповнювалася новими приїжджими та місцевими кадрами. Позиції більшовиків зміцніли завдяки діяльності О.М. Ярославського, С. В. Модестова, Д. І. Курського, З. М. Щапа та ін. Помітну роль у меншовицькій фракції відігравали Гурвич, Нікольський, Сандомирський та ін. Після Стокгольмського з'їзду дискусії між двома фракціями відбувалися одна за одною. Восени 1906 р. в об'єднаній організації працювало вже 20 – 25 професіоналів. За ідейними поглядами в цьому об'єднанні переважали меншовики [191, с. 467; 82, с.492 – 493].

Ще з лютого 1906 р. Катеринославський комітет РСДРП мав підпільну друкарню, де випускали не тільки листівки, а й періодичні видання. Про потужність цієї друкарської бази свідчить те, що тільки з 14 квітня до 7 червня 1906 р. (за даними надрукованого звіту) в ній вийшло у світ 16 листівок загальним накладом 113 тис. примірників. Окрім того, в цей період підпільна друкарня приступила до випуску нелегальної газети «Жизнь солдата» – видання військової організації. Перший номер цієї газети мав наклад 5 тис. примірників [78, с.302].

Утворення військової організації при Катеринославському комітеті РСДРП спричинялося відповідними настроями в партії, незважаючи на революційний спад. Характерно, що навіть у більш помірковано налаштованих меншовиків у червні 1906 р. існувала бойова дружина, що збереглася з грудня 1905 р. [182, с. 468]. Друкований орган військової організації «Жизнь солдата» видавався в Катеринославі до осені 1907 р. Всього вийшло в світ 12 номерів видання [144, с. 108].

У 1906 р. катеринославські соціал-демократи прагнули посилити вплив на селянство. Спочатку при комітеті партії утворилася Селянська організація РСДРП, яка згодом стала функціонувати при Катеринославській окружній організації. В селянській організації діяли як більшовики, так і меншовики. Ще одним напрямом роботи соціал-демократів була діяльність серед катеринославської молоді. Свідченням цього стало утворення при Катеринославському комітеті Молодіжної організації РСДРП на чолі з більшовиком І.С.Гаєвським [11, с. 117, 118].

Наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. перевагу в соціал-демократичному комітеті здобули меншовики. ЦК РСДРП направив на їх підтримку О.С. Мартинова та А.А. Шнеєрсона, які прагнули забезпечити обрання на V з'їзд РСДРП своїх прихильників. Дещо пізніше до Катеринослава прибули більшовики Л.М. Сталь, С.С. Бакинський та ін. В результаті більшовики вибороли право направити свого делегата Д. І. Лещенка на партійний з'їзд, хоча лише з правом дорадчого голосу [11, с. 121–122].

Царські репресії та внутрішнє суперництво привели до певного ослаблення позицій соціал-демократів. За цих обставин у робітничому середовищі посилили вплив інші сили, які декларували свою революційність. Ще в 1905 р. у Катеринославі утворилася група анархістів-комуністів, яка поставила на меті повалити царський режим, використовуючи насильницькі дії, зокрема вбивства, розбійні напади тощо.

Упродовж 1905 – 1906 рр. анархісти-комуністи заклали досить міцний ґрунт у робітничому русі Катеринослава, залучивши на свій бік широкі симпатії пролетарів. Серед останніх на великих промислових підприємствах були утворені анархістські федерації. Такі організації існували на Трубному заводі та у залізничних майстернях. Крім того, діяли чотири районні федерації анархістів: Амурська, Нижньодніпровська, Катеринославська та Кайдацька. Приблизно від осені 1906 р. до осені 1907 р. ці анархісти-комуністи здійснили близько 70 терористичних актів, зокрема збройні опори, втечі, експропріації. Адепти цього ідейного напряму закуповували зброю та розповсюджували багато нелегальної літератури та прокламацій [25, арк. 30 зв., 32 зв.]. Тільки з кінця 1905 р. до жовтень 1906 р. катеринославські анархісти-комуністи надрукували листівки загальним тиражем 19 тис. примірників [125, с. 181].

Один з найбільш активних осередків анархістів-комуністів сформувався на Амурі. Він мав назву «Амур-Нижньодніпровський районний комітет партії анархістів-комуністів». Щоправда, ця організація мала дві фракції, поділяючись на «центровиків», або «ідеалістів», і «експропріаторів». Перше угруповання керувалося ідейними завданнями, вело пропагандистську діяльність, зносилося з основним комітетом. Центровики рідко брали участь в експропріаціях, а якщо таке траплялося, то всі гроші направлялися на потреби організації. До цієї фракції анархістів-комуністів належали Феодосій Зубарев – організатор осередку партії анархістів-комуністів у селищі Амур-Нижньодніпровськ, Геннадій та Олександр Мудрі, Тихон Жирков, Леонтій (Лев) Огібалов, Михайло Макаров, Олександр Рябоволов [46, арк. 329–329 зв.].

Експропріатори не переймалися ідейними завданнями, обмежуючи свою діяльність бойовими, терористичними акціями. На цьому ґрунті в середині 1907 р. між обома фракціями визрів сильний розлад, унаслідок цього в травні – червні відбулося понад 10 убивств. Угруповання експропріаторів було чисельнішим за центровиків, нараховуючи 19 осіб. Серед них: Кузьма Блажко, Семен Вареховкін, Василь Воронко, Феодосій Галперов, Антон Калий, Олександр Калмиков, Тимофій Кириленко, Никифір Литвинок, Сергій Павличенко, Михайло Пидорченко, Іван Сербін, Гнат Хорошков, Григорій Чайка, Микола Черненко, Григорій Шевченко, Трохим Шуба, а також «Абрашка», «Семен» та «Тимошка» [46, арк. 330, 332, 333].

Тільки протягом березня – серпня 1907 р. амурська група анархістів-комуністів здійснила 24 «революційні акції» в селищах Амур, Нижньодніпровськ, місцевостях Катеринославського та Новомосковського повітів. На рахунку бойовиків були нічим невиправдані збройні напади і вбивства з метою банального пограбування [25, арк. 26, 28 зв.].

Тим часом увагу амурської поліції привернув мешканець хутора Попівка Новомосковського повіту Микола Черненко, який постійно крутився серед підозрілої безробітної молоді й постійно мав при собі револьвер. 5 серпня 1907 р. він був заарештований у селищі Амур-Нижньодніпровськ, при цьому мав заряджений револьвер. На подвір'ї будинку анархіста-комуніста у Попівці виявили ще один револьвер та дві бомби [25, арк. 2, 3].

Заарештувавши М. Черненка, поліція отримала дані про його найближчого друга, селянина Мануйлівки – Феодосія Голоперова, який після негайного арешту визнав свою належність «до групи бойовиків партії анархістів-терористів» та вказав на своїх товаришів. Унаслідок цього поліція затримала Григорія Чайку, Івана Сербіна, Тимофія Кириленка, Олександра Калмикова та ін. Із показань заарештованих з'ясувалося, що група «бойовиків» на Амурі складалася з 12 осіб. Дещо пізніше, 31 серпня 1907 р., в районі Фабрики, по Покровській вулиці, в будинку № 49 Скоблинського катеринославська поліція зробила обшук і затримала відомого амурського анархіста-комуніста «Володьку», тобто Володимира Сусликова, який після арешту однодумців переховувався у свого товариша Данила Устинова. У лідера амурської групи, який особисто брав участь майже в усіх пограбуваннях і вбивствах, знайшли револьвер «Наган», патрони та дві печатки анархістів. Всього ж у справі притягли 35 осіб [25, арк. 3 зв., 7].

11 – 12 лютого 1909 р. Тимчасовий військовий суд у Катеринославі на закритому засіданні під головуванням полковника Курочкіна розглянув справу про амурську групу анархістів-комуністів. Підсудні, а це були за соціальним походженням здебільшого селяни, отримали таке покарання: О.М.Калмиков, Т.І.Кириленко, П.М.Ословський, С. М. Павлюченко та В. В. Сусликов – смертну кару через шибеницю, решта – каторжні роботи: Є.А.Кравченко – безстрокові, С. М. Ларін – на 20 років, Ф. М. Голоперов і Г. Я. Чайка – по 15 років, М. М. Черненко – на 4 роки. Усі підсудні втрачали право власності [25, арк. 32 зв., 75 – 75 зв.].

Удавана романтика анархістських експропріацій притягувала ще хитку психіку та мораль частини не тільки молоді, а навіть підлітків. Це яскраво видно на прикладі анархістської «Лиги свободных стрелков». 16 лютого 1907 р. майбутні учасники цього товариства, катеринославські учні – Володимир Вощинський, Всеволод Дикий, Олександр Кочетков та Володимир Рейх утворили гурток саморозвитку. Але читання книги О.М.Баха «Царь-Голод» не задовольнило 15 – 16-ти літніх юнаків. Вони змінили програму гуртка і, взявши за зразок цілі анархістів-комуністів, утворили «Лигу свободных стрелков». Учасники товариства розробити навіть начерк статуту, в якому детально вписали пункт про фінанси. Джерелами надходження коштів могли бути членські внески, штрафи за неявку на збори та експропріація приватних капіталів [46, арк. 61 – 61 зв.]

Незабаром революціонери озброїлися трьома револьверами і здійснили невдалу спробу експропріації грошей у магазині Вітліна. Тоді члени організації вирішили розширити її склад. На чергове зібрання були запрошені учні: Віктор Дунаєвський, Костянтин Чаленко, Анастасія Афанасьєва, Марія Продайко, Олена Горбунова та Таїсія Синчук. Тоді ж керівники «Лиги» почали обговорювати план нової експропріації, що не сподобалося К. Чаленку. Побоюючись, щоб новий учасник не видав усе товариство, 25 березня 1907 р. В. Дикий (син інспектора міських училищ), О.Кочетков та В. Рейх не зупинилися перед убивством свого однолітка – К.Чаленка [46, арк. 61 зв. – 62].

На початку квітня 1907 р. згадана трійця «революціонерів» на квартирі В. Рейха склала і відгектографувала 400 примірників прокламації, що закликала солдатів не підкорятися начальству і підтримати зброєю тих, хто веде боротьбу за свої права. Частина прокламацій розповсюджувалася поміж солдатів прямо на вулиці. 14 квітня 1907 р. В. Дикий, О.Кочетков та В.Рейх були піддані обшуку, заарештовані й кинуті до в'язниці [46, арк.58 – 58 зв., 62].

Терористична діяльність анархістів-комуністів не вирішила жодної суспільної проблеми, хоча створювала у селянської та міщанської молоді, часто викинутої на узбіччя життя, ілюзію активної боротьби за краще майбутнє. Анархісти-комуністи були дітьми революції, яка розбурхала активність принижених та скривджених, породила хвилю правового нігілізму.

Вже за часів першої демократичної революції в межах анархістського ідейного напряму виникло кілька течій. Поряд з анархістами-комуністами в Катеринославі діяли й анархісти-максималісти. У червні 1907 р. начальник московської охранки сповістив свого катеринославського колегу, що до міста на Дніпрі прибув із-за кордону відомий анархіст-максималіст, який мав на меті створити групу. Зовнішнє спостереження катеринославської охранки встановило, що невідомий зупинився на квартирі присяжного повіреного Шварца, в будинку №1 Мізка по Казанській вулиці. У Катеринославі гість відвідував квартири Д. А. Еппельмана в будинку № 2 по Каретній вулиці, К. Б. Елінсона – в будинку № 5 по Йорданській вулиці та А.Ш.Дробкіна – в будинку № 13 по Воскресенській вулиці.

10 червня 1907 р. стеження охранки було помічене і тому вирішили приступити до «ліквідації» анархіста-максималіста та його зв'язків. 13 червня поліція зробила обшук вказаних квартир і, зокрема, у Шварца вилучила два револьвери. Сам же приїжджий анархіст-максималіст був настигнутий на дачі Шварца і назвався М. І. Новаковим. Невдовзі вдалося встановити особу заарештованого, який насправді був верхньодніпровським міщанином Наумом Луцьким. Катеринославська охранка швидко з'ясувала, що Н. Луцький доводився рідним братом А. П. Шварц – дружини хазяїна квартири в будинку №1 по Казанській вулиці. Головне ж, що він дійсно належав до відомої фракції анархістів-максималістів. Проживання за підробним паспортом коштувало Н.Луцькому тритижневого арешту, після чого на нього очікувала зустріч з начальником Московського охоронного відділення, але вже не в Катеринославі [49, арк. 7, 32, 52 зв., 53].

У 1906 – 1907 рр. революційний терор ставав усе важливішим елементом діяльності катеринославських соціалістів-революціонерів. 23 квітня 1906 р. члени місцевої бойової групи есерів І. Малєєв та М. Комаров убили неподалік від вокзалу Катеринославського Тимчасового генерал-губернатора Желтановського [26, арк. 25, 26; 195, с. 217].

Останні акорди першої демократичної революції супроводжувалися розгромом місцевого загону соціал-демократів. Увечері 8 квітня 1907 р. поліція завдала важкого удару по Катеринославській організації РСДРП. Виявивши зібрання керівного ядра есдеків у приміщенні читальні Катеринославського Вищого гірничого училища, представники поліції заарештували 31 особу. Серед них виявилися такі діячі, як Іван Степанович Гаєвський, Василь Якович Червяцов, Павло Корнійович Безсалько, Володимир Семенович Дахнов, Ісаак Самійлович Міцкун, Захарій Генріхович Лібман, Володимир Михайлович Бянахов, Борис Іванович Шабашкевич, Наум Йосипович Рудаков, Дмитро Васильович Тернавський, Олександр Михайлович Жолтенький та ін. [42, арк. 15, 32,33].

Указане зібрання мало на меті обговорити організацію районного з'їзду членів професійних спілок у контексті завдань РСДРП. Такий з'їзд мав відбутися у травні 1907 р. Жандарми, які проаналізували запис на папірці, виявлений в читальні, дійшли висновку, що соціал-демократи прагнуть до зміцнення свого впливу в широких масах робітничого класу у зв'язку з посиленням роботи у справі організації профспілок. Між 15 і 30 травня 1907 р. в Катеринославі намічалося скликання обласної конференції професійних спілок Півдня Росії, а в червні того ж року – Всеросійського з'їзду профспілок [42, арк. 22 зв., 24, 43 зв., 44].

У першій половині 1907 р. в Катеринославі виникла єврейська організація «СЄРП». Так називалася Соціалістична єврейська робітнича партія. Діячі СЄРПа ставили на меті організувати єврейський робітничий клас і керувати ним у класовій боротьбі відповідно до принципу «інтернаціонального соціалізму». Крім Катеринослава, партійні осередки «СЄРПа» діяли у Житомирі та Вільно, хоча якихось видатних проявів своєї діяльності не виявили [50, арк. 132,134].

У період революційного спаду політичною складовою суспільного руху Катеринослава ставали професійні спілки. Так, за негласними даними, отриманими Катеринославським ГЖУ від начальника Катеринославського відділення Катеринославського жандармського управління поліцейського управління залізниці при станції Катеринослав, там утворився комітет Всеросійської залізничної спілки. Жандарми встановили, що члени комітету, серед яких був Іван Іларіонович Марков, ведуть серед залізничних службовців агітацію на користь страйку. Тому 7 квітня 1907 р. серед усіх членів комітету зробили обшуки, хоча нічого злочинного не виявили [59, арк. 199–199 зв.].

Новим явищем суспільного життя Катеринослава періоду спаду революції стали передвиборні перегони і вибори до Державної думи, що відбулися в лютому – березні 1906 р. Під час виборчої кампанії спостерігалося блокування близьких політичних сил. У Катеринославі досягли передвиборної згоди ліві, конституційні демократи і спілка рівноправних євреїв, які утворили спільне виборче бюро. Катеринославські кадети, до того ж, мали тісні контакти з членами Української демократично-радикальної партії. На спільних засіданнях партійних комітетів цих політичних сил обговорювався стан окремих місцевих політичних груп, було ухвалено угоду про об'єднання дій під час виборів до І Державної думи і т. ін. Ця співпраця сприяла поширенню серед місцевих кадетів ідеї автономії України та необхідності запровадження української мови в навчальних закладах та судових установах. Октябристи Катеринослава блокувалися з правими монархічними партіями [72, с.170 – 171].

Передвиборна кампанія проходила у складній суспільно-політичній атмосфері, адже на території Катеринослава та його передмість продовжував діяти воєнний стан. Більшість членів конституційно-демократичної партії була заарештована, а значна частина соціал-демократів виїхала з міста, рятуючись від репресій царського режиму.

Не дивно, що вибори до І Державної думи вирізнялися численними зловживаннями й порушеннями. У Катеринославі представники партій, приймаючи вже заповнені виборні листки, під різними приводами прагнули відкрити їх у присутності виборця. Потім, акцентуючи на якихось помарках, доручали своїм писцям заповнити нові бланки, куди вписували вже інші імена. «Агітатори», приходячи до виборців, самі ж заповнювали виборні листки і часто проти волі виборців вносили імена «своїх» кандидатів. Отже, політичні партії вели активну боротьбу за голоси виборців, інколи не гребуючи будь-якими методами [72, с.174].

Але, незважаючи на всі труднощі, вибори думців все ж таки відбулися. По Катеринославській губернії виборці обрали депутатами П.Новгородцева, В. Родакова, С. Рижкова, М.Земцева, О. Возовика, М. Михайличенка, М.Шефтеля, Л. Бабенка та І. Лисенка, а по м.Катеринославу – присяжного повіреного, октябриста І. В. Способного. За партійною належністю ці 10 депутатів розподілялися таким чином: 4 – кадети, 2 – трудовики, по 1 – соціал-демократу й октябристу, 2 – позапартійні [72, с. 176; 70, с.116].

Однак діяльність депутатів тривала недовго. 8 липня 1906 р. І Державна дума, значною мірою кадетська, була розпущена. Нова передвиборна кампанія припала на січень – лютий 1907 р. У період передвиборної кампанії в Катеринославській губернії організація «Союз 17 октября», тісно пов'язана співпрацею із чорносотенцями, поступилася на користь правих трьома місцями з дев'яти. Тут обрали лідерів октябристів: М. Родзянка, Я. Гололобова, М. Алексеєнка, Л. Каменського та «Союза русского народа» – К. Рознатовського та В. Образцова [72, с.196].

У ІІ Державній думі, яка працювала з 20 лютого до 2 червня 1907 р., утворилася «Українська парламентська громада», куди увійшли 47 осіб. Хоча ця фракція і не встигла провести жодного закону, корисного для України, її депутати поставили на порядок денний питання про обласну автономію українців, про аграрну реформу в інтересах народу, про 8-годинний робочий день тощо. До складу фракції увійшов авторитетний катеринославський депутат, колишній трудовик лікар О.Л.Караваєв, який мав перспективи її очолити. Але 3 червня 1907 р. Микола II припинив діяльність занадто «лівої» II Державної думи. Настала доба третьочервневої монархії [72, с.191 –192].

16. У міжреволюційний період

Завершення першої демократичної революції не припинило революційний процес як у Російській імперії в цілому, так і в Катеринославі. У місті тривала діяльність різнорідних політичних сил. Характерною особливістю суспільного руху в Катеринославі міжреволюційного періоду стали активні спроби налагодження діяльності ліворадикальних партій. Це й зрозуміло, адже постійні політичні репресії з боку царату, посилення консервативно-охоронних, навіть реакційних тенденцій доби третьочервневої монархії, – все це робило революційний екстремізм, терор доцільною й ефективною відповіддю на урядові виклики в очах максималістськи налаштованої молоді, частини радикально-демократичної інтелігенції та люмпенізованих низів.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття //Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Д.: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2003. – С. 106 – 121.
2. *Абросимова С. В., Журба О. І.* З історії суспільного життя Катеринослава на початку XX ст. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Зб. наук. праць. – Д.: Вид-во ДДУ, 1991. – С. 63 – 67.
3. *Аверин В. К.* Из истории страхового рабочего движения в Екатеринославе //Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893 – 1917 гг. – Д.: Промінь, 1978. – С. 69 – 74.
4. *Адамович Е. А.* Воспоминания старого большевика //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903. Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы. – Екатеринослав, 1923. – С. 221-245
5. *Амосов И. К.* На Брянском заводе //Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893 – 1917 гг. – Д.: Промінь, 1978. – С. 87 – 104.
6. *Бабушкин И. В.* В Екатеринославе //Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893 – 1917 гг. – Д.: Промінь, 1978. – С. 12 – 21.
7. *Белкин С.* Воспоминания брянца о первой Рабочей Соц.-Дем. организации в Екатеринославе // История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 28 – 29.
8. *Белявский А.* Воспоминания //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М.Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 330 – 338.
9. *Валявко В. А.* Из революционной деятельности екатеринославских рабочих с 1914 по 1917 год //Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893 – 1917 гг. – Д.: Промінь, 1978. – С. 105 – 114.
10. *Варгатюк П.* Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д.: Промінь – 208 с.
11. *Варгатюк П.Л.* У борні загартована: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. – Д.: Промінь, 1990. – 247 с.
12. *Вєтров Р.І., Донченко С.П.* Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900 – 1925 рр.) – Д.: Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 246 с.
13. *Виленский Эфроим (Илья).* Из воспоминаний партийного типографа («Союз Борьбы» и «Рабочая Газета», «Южный Рабочий») //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 78 – 92, 141 – 149.
14. *Винокуров А.* Возникновение соц.-дем. организации в Екатеринославе //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 8 – 11.
15. *Винокуров А. Н.* Воспоминания о партийной работе в Екатеринославе //Пролетарская революция. – 1928. – № 11 –12 (82 – 83). – С. 164 – 167.
16. *Власенко С. Н.* Раз Петровский так говорит... //О Григории Петровском: Воспоминания, очерки, статьи современников. 2-е изд. – М.: Изд-во полит. литер., 1987. – С. 42 – 44.
17. Воспоминания Д. Ф. Петровской //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 201-203.
18. Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина (1893 – 1990 гг.). – М.: Госполитиздат, 1955. – 174 с.
19. *Гинзбург А. М. (Наумов)* Воспоминания //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 149 – 171.
20. *Гопнер С. И.* Большевики Екатеринослава 1905 г. Из воспоминаний //Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 24–31
21. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 297.
22. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 466.
23. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 497.
24. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 524.
25. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 559.

26. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 707.
27. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 936.
28. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 937.
29. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр.303.
30. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 319.
31. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр.325.
32. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 341.
33. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 343.
34. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 369.
35. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 510.
36. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 546.
37. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 572.
38. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 877.
39. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1 спр. 1145.
39 а. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1406.
40. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 2461.
41. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1663.
42. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1728.
43. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1879.
44. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1885.
45. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1893.
46. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1894.
47. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1895.
48. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1899.
49. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1914.
50. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 1946.
51. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 1879.
52. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 1989.
53. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 1990.
54. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 1991.
55. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 2087.
56. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 2323.
57. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 2, спр. 2461.
58. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.313 (мікрофільми), оп.2, спр.2466.
59. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.313 (мікрофільми), оп.2, спр.2658.
60. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.313 (мікрофільми), оп.2, спр.2868.
61. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 3, спр. 3146.
62. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 3, спр. 3147.
63. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102 (Департамент поліції.Особливий відділ), 1901 р., спр. 850, т. 7, ч. 2.
64. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102, 1905 (1), спр. 5, ч. 6, л. А, т.2.
65. Деятели революционного движения в России: Библиогр. слов. Т. 5: Социал-демократы. 1880 – 1904. – Вып. I. А – Б. / Сост. *Э.А. Корольчук и Ш. М. Левин* / Под ред. *В. И. Невского*. – М.: Всесоюз. об-во политкат. и ссыльнопосел., 1931. – 583 с.
66. Деятели революционного движения в России: Библиогр. слов. Т. 5: Социал-демократы. 1880 – 1904. – Вып. II. В – Гл. / Сост. *Э.А. Корольчук и Ш. М. Левин* / Под ред. *В. И. Невского*. – М.: Всесоюз. об-во политкат. и ссыльнопосел., 1931. – 1310 с.
67. Деятели СССР и революционного движения в России: Энцикл. слов. – М., Сов. энцикл., 1989. – 832 с.
68. Днепропетровску – 200. Историко-публицистический очерк. – Д.: Промінь, 1976. – 144 с.
69. Днепропетровску 200 лет. 1776 – 1976: Сб. докум. и матер. / Ред. кол. *И.В. Васильев* (предс.) и др. – К.: Наук. думка, 1976. – 512 с.
70. Дніпропетровськ: віхи історії / Голов. ред. *С. А. Квітка*. – Д.: Грані, 2001. – 256 с.
71. Донос Н. Закса начальнику жандармского управления // История Екатеринославской социал-демократической организации (1889 – 1903 гг.): Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача*. – Екатеринослав, 1923. – С. 189 – 190.
72. *Донченко С. П.* Ліберальні партії України. – Дніпродзержинськ: Видавн. відділ ДДТУ, 2004. – 380 с.

73. *Дорошенко Дмитро.* Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки) //*Чабан Микола.* У старому Катеринославі (1905 – 1920 рр.): Хрестоматія. – Д.: ІМА-прес, 2001. – С. 53 – 79.
74. *Дорошенко Наталя.* В українських справах виступав сміливо //У старому Катеринославі (1905 – 1920 рр.): Хрестоматія. – Д.: ІМА-прес, 2001. – С. 166 – 169.
75. Екатеринославский комитет об августовских событиях 1903 года //История Екатеринославской социал-демократической организации (1889 – 1903 гг.): Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 397 – 410.
76. Екат. социал-демократическая организация в освещении документов губернского жандармского управления (Январь – Июль 1903 г.) //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 374 – 410.
77. Екатеринославский «Союз борьбы» на 1-ом съезде РСДРП //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 97 – 102.
78. Екатеринославщина в революции 1905 – 1907: Докум. и матер. /Ред. кол.: *А. Я. Пащенко* (отв. ред.) и др. – Д.: Промінь, 1975. – 372 с.
79. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького /Упоряд.: *С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник*; Вступ. ст. *С. В. Абросимової, А. І. Перкової*; Перед. слово *Б. Т. Карапиша.* – Д., 1997. – 888 с.
80. *Журба О. І.* Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» //Питання історії України. Історико-культурні аспекти: Зб. наук. праць. – Д.: Вид-во ДДУ, 1993. – С. 80 – 88.
81. *Журба О. І.*Сторінками історії Катеринославської «Просвіти» //Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Вип. І. – Д.: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2001. – С. 133 – 153.
82. *Залежский В. Н.* Воспоминание профессионала //Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1924. – С. 490 – 493.
83. Записка для памяти //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 102
84. *Заруба В. М.* Постаті (Студії з історії України. Кн. 2). – Д.: ВКЦ «Україна», 1993. – 261 с.
85. *Заруба В. М.* Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951): Монографія. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2003. – 284 с.
86. *Захаренко И.* О моей работе в партии за 1904 – 1905 гг. //Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1924. – С. 126 – 130.
87. Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. – Катеринослав: Друк. К. Андрущенка, 1914. – 87 с.
88. Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. – Катеринослав: Друк. К. Андрущенка, 1915. – 33 с.
89. *Здрайковський Валентин.* Спогади //*Синявський Антін.* Вибрані праці. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 358 – 361.
90. *Іванов-Потьомкін І. М.* У боротьбі за партію нового типу. (Більшовицькі організації України між II і III з'їздами РСДРП). – К.: Політвидав України, 1977. – 152 с.
91. Извлечение из «Дознаний по важнейшим делам о государственных преступлениях» //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 174 – 184.
92. Искра. Дек. 1900 – нояб. 1903. – №№ 1 – 52. Политекст под ред. и с предисл. *П. Лепешинского*; вступ. ст. *Н. Крупской.* – Л.: Прибой, 1926. – Вып. 2. – 148 с.
93. Искра. Дек. 1900 – нояб. 1903. – №№ 1 – 52. Политекст под ред. и с предисл. *П. Лепешинского*; вступ. ст. *Н. Крупской.* – Л.: Прибой, 1926. – Вып. 3. – 167 с.
94. Искра. Дек. 1900 – нояб. 1903. – №№ 1 – 52. Политекст под ред. и с предисл. *П. Лепешинского*; вступ. ст. Н. Крупской. – Л.: Прибой, 1926. – Вып. 6. – 197 с.
95. Искровские организации на Украине: Сб. докум. и матер. – К.: Госполитиздат УССР, 1950. – 388 с.
96. История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903. Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – 430 с.

97. Катеринославська вчена архівна комісія (1903 – 1916): Бібліогр. покаж. /Упор. *І. Голуб.* – Д.: ДОУНБ, 2003. – 14 с.

98. *Книфутов Г.* Воспоминания //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М.Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 66 – 68.

99. *Коваленко Олексій.* Спогади про Дмитра Івановича Яворницького //*Чабан Микола.* Сучасники про Д. І. Яворницького. – Д.: ВПОП «Дніпро», 1995. – С. 27 – 29.

100. *Ковальський М. П., Абросимова С. В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии /1903 – 1916 гг./// Археографический ежегодник за 1988 год. – М., 1989. – С. 52 – 57.

101. *Козочкин В. А.* Чтоб стать борцом... //О Григории Петровском: Воспоминания, очерки, статьи современников. 2-е изд. – М.: Изд-во полит. литер., 1987. – С. 41.

102. *Косач-Борисова Ізидора.* Спогади //*Синявський Антін.* Вибрані праці. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 354 – 356.

103. *Кравченко [Я.]* Воспоминания //История Екатеринославской социал-демократической организации (1889 – 1903 гг.). /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 346 – 351.

104. *Лебедь Д.З.* Очерки революционной работы на Екатеринославщине //Революцией призванные... – Д.: Промінь, 1978. – С. 75 – 86.

105. В. И. Ленин и «Союзы борьбы» /Руководитель авт. коллект. *А. Ф. Костин.* – М.: Политиздат, 1978. – 303 с.

106. *Ленин В. И.* Первое Мая //Полн. собр. Соч. Т. 10. – С. 81 – 84.

107. *Ленін В.І.* Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові //Повн. зібр. тв. – Т.7. – С. 113 – 118.

108. Ленинская «Искра». К семидесятилетию со дня выхода первого номера. – М.: Политиздат, 1970. – 247 с.

109. *Лепешинський П. М.* На повороті – М.: Госполитиздат, 1955. – 232 с.

110. Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905 – 1907 гг.) – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 633 с.

111. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины (1896 – 1904): Сб. докум. и матер. – К.: Госполитиздат УССР, 1963. – 843 с.

112. *Лось Ф. Є.* Революція 1905 – 1907 років на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 402 с.

113. *Лось Ф. Є.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (Конец XIX ст. – 1904 г.). – К..: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.

114. Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Под ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1924. – 528 с.

115. *Мелeневський А., Курій Г.* Всеукраїнський староста. – К.: Політвидав України, 1977. – 264 с.

116. *Меренков І.І.* Воспоминания брянца //Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893 – 1917 гг. – Д.: Промінь, 1978. – С. 59 – 62.

117. *Мишкевич Г. И.* Иван Васильевич Бабушкин. Изд. 3-е, перераб. и доп. – Л.: Лениздат, 1983. – 384 с.

118. *Могаричова К.* Напередодні першої революції в Росії 1898-1904 гг. – Д., 1960. – 46 с.

119. *Найман О. Я.* Історія євреїв України. – К., 2003. – 496 с.

120. *Ногин В.* Воспоминания тов. Ногина (Стенограмма) //История Екатеринославской социал-демократической организации (1889 – 1903 гг.). /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 362 – 370.

121. *Норинский К. М.* В Екатеринославской губернии //Революцией призванные... – Д.: Промінь, 1978. – С. 30 – 39.

122. *Норинский К. М* На своих хлебах //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 30 – 42.

123. *Овсієнко О.Ф.* Крах зубатовщини на Україні –К.: Наук. думка, 1987. – 140 с.

124. Освящение здания музея имени А.Н. Поля //Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 37. – С. 936 – 940.

125. *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 2001. – 248 с.

126. *Парасунько О. А.* Положение и борьба рабочего класса Украины (60 – 90-е годы XIX в.). – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1963. – 576 с.

127. Партия большевиков в революции 1905 – 1907 годов: Докум. и матер. – М.: Госполитиздат, 1961. – 467 с.

128. Переписка В.И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901 – 1905 гг.): Сб. докум. и матер. – К.: Политиздат Украины, 1964. – 867 с.

129. Переписка В.И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1903 – 1905 гг.: Сб. докум.: В 3 т. / Ред. кол.: М.С. Волин и др.. – Т. 1 – 3. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 501 с.

130. Переписка В.И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1903 – 1905 гг.: Сб. докум.: В 3 т. / Ред. кол.: М.С. Волин и др.. – Т. 1 – 3. – М.: Мысль, 1969. – Т. 2. – 575 с.

131. *Петровський Г. І.* Великі роки. Спогади старого більшовика. – К.: Молодь, 1957. – 158 с.

132. *Петровский Г. И.* Воспоминания о работе на Брянском заводе в 90-х годах / / Революцией призванные... – С. 22 – 29.

133. *Петровский Г. И.* Избр. произведения / Ред. кол.: *В. И. Куликов, И. Ф. Курас, С. Ф. Лукин* и др. – М.: Политиздат, 1987. – 430 с.

134. *Петровский Г. И.* Из воспоминаний о революционной работе – на встрече с комсомольским активом г. Днепропетровска. 6 января 1936 г. / / Избр. произведения. – М.: Изд-во полит., 1987. – С. 318 – 321.

135. *Петровский Г.* С 1898 года по 1905 год (Воспоминания) / / История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 49 – 56.

136. *Петровский Г.* Штрихи / / Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1924. – С. 111 – 118.

137. *Полонский И.* Воспоминания (1902 – 1903 гг.) / / История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 352 – 370.

138. *Полонский И.* Из жизни партийной организации (1898 – 1900 гг.) / / История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 131 – 140.

139. *Пчілка Олена.* В гостях у Катеринослава / / *Чабан Микола.* У старому Катеринославі (1905 – 1920 рр.): Хрестоматія. – Д.: ІМА-прес, 2001. – С. 8 – 24.

140. *Рашев П., Яременко Е.* Революционная деятельность И. В. Бабушкина на Украине. – К.: Госполитиздат Украины, 1955. – 94 с.

141. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине: Сб. докум. и матер. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – Т.1. – 799 с.

142. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине: Сб. док. и матер. – Т.ІІ. – Ч.1. – К.: Изд-во АН УССР, 1955. – 938 с.

143. Революція 1905 – 1907 рр. на Україні: Зб. докум. і матер. / Упоряд. *І. Премислер і З. Руднєв* / За ред. та вступ. ст. *Ф. Лося.* – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1949. – 517 с.

144. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917): Справочник. – М.: Госполитиздат, 1957. – 351 с.

145. *Савчук В. С.* В. В. Курилов і Д. І. Яворницький: спектр взаємовідносин на тлі культурного життя Катеринослава / / Академік Д. І. Яворницький і перша Вища гірнича школа України: Докум. і матер. – Д., 2004. – С. 13 – 35.

146. *Савчук В. С.* Д. І. Яворницький і Катеринославське наукове товариство / / Міжнар. конфер. «Регіональне та загальне в історії», присвячена 140-річчю з дня народження Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 5 – 8.

147. *Сарбей В. Г.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К.: Наук. думка, 1986. – 184 с.

148. *Світленко Сергій.* Перші українські народолюбці на Катеринославщині / / Бористен. – 2002. – Травень. – № 5 (131). – С. 16 – 19.

149. *Світленко С. І.* Визначні діячі українського національного руху пореформеної доби в Катеринославі / / Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – Д.: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2004. – С. 37 – 52.

150. *Синявский Антон.* Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской учебной архивной комиссии / / *Синявський Антін.* Вибрані праці. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 98 – 107.

151. *Смирнов А.* Воспоминание о первом кружке с.-д. рабочей партии г. Екатеринослава в 1894 г. / / История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903. – Екатеринослав, 1923. – С. 11 – 21.

152. *Смирнов А.* Воспоминание о первом социал-демократическом кружке в Екатеринославе //Летопись революции. – 1923. – № 2. – С. 39 – 43.

153. *Сокіл Микола.* Спогади // *Синявський Антін.* Вибрані праці. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 361 – 365.

154. *Сохань П.С., Олійник-Шубравська М.М.* Видатний дослідник запорозького козацтва, полум'яний український патріот // *Яворницький Дмитро.* Твори: У 20 т. /Голов. ред. кол.: *Павло Сохань* – голов. ред. та ін. – Т.1. – К.; Зп., 2004. – С. 11 – 33.

155. «Союз Борьбы за освобождение рабочего класса»: [Из отчета Екатеринославского комитета РСДРП, присланного в середине 1899 г., как материал для общего доклада о русском революционном движении международному социалистическому конгрессу в Париже 1900 г.] // История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923 – С. 74 – 77.

156. *Спицький В. Є.* Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К.: Вища школа, 1978. -124 с.

157. *Сталь Людмила.* От народничества к марксизму (кружок самообразования) //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1923. – С. 1 – 5.

158. *Стасюк М.* Крестьянский Союз в 1905 г. //Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1924. – С. 285 – 291.

159. *Степанов С. А.* Черная сотня в России (1905 – 1914 гг.). – М.: Изд-во ВЗПИ А/О «Росвузнаука», 1992. – 332 с.

160. *Суслова Ф. М.* Начало организованной борьбы. Историческое значение ленинского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». – М.: Мысль, 1986. – 256 с.

161. *Суярко Л. О.* Осяяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 282 с.

162. *Татьков Ф. П.* 1905 г. в Заднепровье ////Революцией призванные: Воспоминания екатеринославских рабочих. 1893 – 1917 гг. – Д.: Промінь, 1978. – С. 63 – 68.

163. Третий съезд РСДРП. Апр. – май 1905 г.: Протоколи. – М.: Политиздат, 1959. – 782 с.

164. *Фабричный А.* В вихре революции //Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Ред. *М. Рубача.* – Екатеринослав, 1924. – С. 276 – 285.

165. *Фрейдель Р.* Из воспоминаний о первом рабочем социал-демократическом кружке в г. Екатеринославе //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903. – Екатеринослав, 1923. – С. 6 – 8.

166. Хроника революционного движения на Украине (1900 – 1917): Справочник /Ред. кол.: *В.Г.Сарбей* (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 376 с.

167. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 14.

168. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 19.

169. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 27.

170. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 29.

171. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 30.

172. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 31.

173. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 49.

174. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 50.

175. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 53.

176. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 56.

177. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 59.

178. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 150.

179. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 159.

180. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 167.

181. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 169.

182. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 199.

183. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 227.

184. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 232.

185. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 350.

186. *Чабан Микола*. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921). Бібліографічний словник. Близько 670 імен. – Д.: ІМА-прес, 2002. – 536 с.
187. *Чудный С.* Мои воспоминания //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача*. – Екатеринослав, 1923. – С. 62 – 64.
188. *Шевченко И.* Мои воспоминания //История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889 – 1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы / Ред. *М. Рубача*. – Екатеринослав, 1923. – С. 56 – 62.
189. *Шевченко И.* О революции 1905 года //Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Ред. *М. Рубача*. – Екатеринослав, 1924. – С. 130 – 147.
190. *Шелгунов В. А.* Воспоминания о работе в Екатеринославе //Революцией призванные. – Д.: Промінь, 1978. – С. 40 – 48.
191. *Щап Ж.* 1906 год //Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904 – 1905 – 1906 гг. /Ред. *М. Рубача*. – Екатеринослав, 1924. – С. 465 – 490.
192. *Юноша В. (Єфремов Петро)*. Сила стихії //*Чабан Микола*. У старому Катеринославі (1905 – 1920 рр.): Хрестоматія. – Д.: ІМА-прес, 2001. – С.97 – 103.
193. *Юрченко О. Т., Демченко М. В.* Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80 – 90-і роки XIX століття). – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1983. – 182 с.
194. *Яворницька Серафима*. Академік Д.І. Яворницький //*Чабан Микола*. Сучасники про Яворницького. – Д.: ВПОП «Дніпро», 1995. – С. 11 – 13.
195. *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. – Х.: Консум, 2001. – 288 с.

РОЗДІЛ IV

ЧЕРЕЗ ПОЛІТИЧНІ КАТАКЛІЗМИ ДО СУСПІЛЬСТВА «НОВОГО ТИПУ»

(від 1914 року до 1940-х років)

Глава 1. У ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914 – осінь 1917 рр.)

У 1914 р., який відкрив нову сторінку історії для багатьох народів світу, в тому числі й українського, Катеринослав увійшов сповнений великих надій і далекосяжних сподівань. Місто, що за кількістю жителів стало четвертим в Україні після Одеси, Києва і Харкова, продовжувало бурхливо розвиватися як провідний промислово-торговельний центр Російської імперії. Згідно зі статистичними даними, на початок 1914 р. промисловість Катеринослава складали 12 великих металургійних і металообробних підприємств, 2 машинобудівних заводи, завод сільськогосподарських машин, центральна електрична станція, 2 трамвайних депо, майстерня по ремонту електричного транспорту, 18 цегляних заводів, 14 оснащених паровими машинами млинів, 7 підприємств по виробництву різноманітних круп, 4 броварні, фабрика, де вироблявся обгортковий і цигарковий папір, 18 лісопильних заводів, меблева фабрика, фарбувальня, тютюнова і гільзова фабрики, макаронна фабрика, 15 друкарень тощо [12, с. 102]. Серед перерахованих підприємств, на яких були сконцентровані значні сили робітництва, не було жодного державного виробництва. Усі вони належали приватним власникам, головним чином французьким, бельгійським та німецьким. Приміром, списки «Фабрично-заводських підприємств Російської імперії» за 1914 р. повідомляли, що «Акціонерне (анонімне) товариство Російської залізної промисловості», якому належали заводи у Варшаві, Нижньодніпровську (тепер – ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод») та Саратові мало основний капітал у розмірі 11млн. німецьких марок, а його правління знаходилось у далекому німецькому Глейвиці [2, с. 65].

Передчуття наближення війни, яке з кожним днем ставало все більш відчутним у державі, а відтак і в місті, не ставало на заваді іноземцям, що продовжували нарощувати виробничі потужності своїх підприємств. Зокрема, у травні 1914 р. було задуто першу домну на чавуноплавильному заводі «Шодуар-С» (тепер – АТ «Дніпроважмаш»), який почав спеціалізуватися на виробництві металургійного устаткування і належав бельгійському заводчику Ж.Шодуару [6, 87]. Тоді ж було вдосконалено ливарне устаткування і на підприємстві «Товариство катеринославських залізничних і сталеливарних заводів», яке також належало бельгійцям [2, с. 87].

Економічне піднесення 1910-1914 рр., широкі масштаби промислового будівництва у місті не могли не позначитися і на зовнішності Катеринослава, який став схожим на інші промислові центри імперії. В.Винниченко, перебуваючи влітку 1914 р. у Катеринославі, так описував його у своєму щоденнику: «Город весь у хмарах диму, який зміястими чорними гущами випливає з димарів, високих і частих, як велетенські телеграфні стовпи, без ладу розставлені поміж грудами будівель. Посеред будівель синя, широка, пощерблена пасмуга Дніпра, а понад нею жовтий рівний ободочок піскуватого берега. Дим на деяких димарях подібний до пучка тирси – пухнастої, сивої»[23, с. 116].

Зважаючи на інтенсивний економічний розвиток Катеринослава, міська Дума, останній передвоєнний склад якої працював з 1913 р. під головуванням І.В.Способного, чимало уваги приділяла питанням благоустрою міста – брукуванню вулиць, відведенню земель під будівництво промислових і торговельних підприємств, створенню культурних закладів, організації діяльності комунальної служби тощо. Так, ще у грудні 1913 р., за погодженням з міською Думою, Катеринославські губернські земські збори прийняли рішення про будівництво нового приміщення Катеринославського музею ім. О.М.Поля. Згідно з кошторисом на цю справу передбачалося виділити 226,5 тис. карбованців [8, с. 399]. У 1914 р. у місті розпочалися і довгоочікувані роботи з улаштування каналізації [12, с. 102].

Впродовж останніх передвоєнних місяців пожвавилося й культурне життя Катеринослава. Всупереч урядовій забороні святкувати навесні 1914 р. 100-річчя з дня народження Т.Шевченка, Катеринослав став одним з небагатьох міст в Україні, де святкування відбулося. За спеціальним дозволом катеринославського губернатора в місті був створений Ювілейний Шевченківський комітет, до якого увійшли члени катеринославської «Просвіти», гласні міської Думи, земські діячі та представники усіх міських громадських товариств. Заплановані святкові заходи пройшли урочисто, хоча деякі з них все ж таки були заборонені. Сам комітет, після закінчення святкування ювілею Кобзаря, поліція несподівано розпустила [22, с. 26].

Для творчої інтелігенції Катеринослава у рік початку Першої світової війни важливою подією стало відкриття за ініціативою місцевих художників і діячів культури М.Моргунова, О.Лукашевича, П.Окулова, С.Піскарьова, І.Сапожникова, М.Погрібняка, О.Ведерникова та Л.Машичева, які входили до складу художньої комісії Катеринославського наукового товариства, картинної галереї. Вона нараховувала 64 твори, серед яких були картини О.Васнецова, С.Виноградова, В.Бакшеєва та інших знаних майстрів пензля, і була розміщена у Потьомкінському палаці [7, с. 197]. Згодом на її базі було створено художній музей.

Серед подій спортивного життя Катеринослава у 1914 р. заслуговує на увагу проведення неофіційної першості міста з футболу серед учнівських команд середніх спеціальних навчальних закладів і гімназій [13, с. 8], яка поклала початок більш-менш організованим формам розвитку цієї спортивної гри не лише у місті, але й у регіоні в цілому.

Економічний розвиток Катеринослава напередодні війни супроводжувався погіршенням життя переважної більшості міського населення. Низька заробітна плата, низький рівень соціальної захищеності трудящих, недосконалість фабрично-заводського законодавства, що повинно було захищати робітників від підприємницького свавілля, викликали гостре незадоволення міських низів. Усе це, безперечно, сприяло впливу на них революційно налаштованих російських робітників, багато з яких знаходили роботу і притулок не в столицях імперії, а саме в Катеринославі, де й перебували під наглядом поліції за участь у революційному русі.

Про гострі соціальні проблеми у місті посвідчують і документи Катеринославської земської управи, яка у червні 1914 р. на надзвичайній сесії губернських земських зборів ще раз (уперше це питання розглядалося у грудні 1913 р.) привернула увагу його учасників до низької оплати праці земських службовців. «Немає потреби доводити пп. гласним, – наголошувалось у документах земської управи, – що умови життя в Катеринославі, з його американським зростанням торговельно-промислової діяльності, за своєю дорожнечею наближаються до таких же у столичних містах, і що... розміри утримання службовців лише ледве можуть забезпечити той культурний мінімум, на який може і повинен розраховувати інтелігентний працівник взагалі, а службовець в громадській установі особливо»[15, III]. Що вже було казати про матеріальне забезпечення «культурного мінімуму» більшості населення міста.

Початок війни оголив економічні і політичні проблеми як Російської імперії в цілому, так і Катеринославщини зокрема, загострив суперечності її соціального розвитку, поглибив розкол суспільства на прихильників і противників існуючого політичного режиму та наблизив його падіння.

Військові дії безпосередньо не торкнулися ні Катеринослава, ні території Катеринославської губернії, що була розташована далеко від лінії фронту, але їх учасниками і жертвами стали тисячі наших земляків.

Царський уряд намагався всіляко розпалити патріотичні та вірнопідданські почуття населення. Провідниками таких настроїв виступили місцеві органи державної адміністрації, які для цього використовували в основному періодичну пресу та популярну літературу. Стримуючи розвиток опозиційної думки, великими накладами друкувалися офіційні матеріали. В Катеринославі поширювалися столичні проімперські газети «Русские ведомости», «Новое время». Великим також був наклад популярних додатків до «Сельского вестника», які місцева адміністрація зобов'язана була поширювати серед народу будь-якими способами: організацією їхніх колективних читань, розклеюванням на видних місцях, безплатною роздачею жителям міста і губернії тощо.

Як і повсюди в імперії, у Катеринославі влітку 1914 р. розгорнулася масова мобілізація. Призивали робітників, службовців державних установ та громадського самоврядування, вчителів, лікарів, навіть священиків. Зокрема, вже у липні з Брянського заводу до армії взяли 2900 робітників із загальної кількості 10 тис. чоловік [12, с. 104], причому новобранців гнали на призовні пункти, не дозволяючи навіть як слід попрощатися з рідними та близькими. У відповідь на це робітники заводу організували антивоєнну демонстрацію протесту, яка перетворилась на сутичку мобілізованих з поліцією, жандармерією та чорносотенцями, внаслідок якої були вбиті і поранені. Ось як описував ці події їх очевидець В.Винниченко: «Чорносотенець Мартинов хотів зробити патріотичну маніфестацію. Збірний пункт, де зібралися сотні призовних, здавався йому найкращим місцем для цього. Він явився туди з флагом і почав говорити промову, закликаючи всіх кричати «ура», обніматись, горіти захватом від патріотизму й героїчних почувань. Але запасні були, видно, інакше настроєні. Блягер (брехун. – авт.) і крикун надокучив та обурив їх до того, що вони стягли його з імпровізованої якоїсь трибуни, вирвали флаг і держалном від нього стали бити оратора. Поліція, насичена, знов-таки зарані, всякими сподіванками на патріотичний настрій запасних, зараз же вихопила рушниці й почала стріляти. Надвечір виявилося, що вбито було справді 4 людей і ранено 6. З убитих – двоє запасних, одна жінка і дівчинка» [23, с. 126].

Замість мобілізованих у роки війни на промислові підприємства міста було прийнято багато нових робітників, в т. ч. жінок і неповнолітніх. Тільки на трубопрокатний завод протягом кількох місяців 1915 р. прийшло близько 1500 жінок [12, с. 105].

У Катеринославі, як і по всій країні, з початком Першої світової війни відбувалась мілітаризація економіки, тобто підпорядкування її військовим потребам. Згідно з законами про військово-автомобільну та військово-суднову повинність від 14 та 28 липня 1914 р. вже на початку серпня почалась передача до військового відомства «саморухомих екіпажів» та дніпровських суден.

Із прифронтової зони до тилу евакуювали промислові підприємства, матеріальні цінності. Зокрема, у 1916 р. до міста евакуювався завод ризького акціонерного товариства «Стелла», на потужностях якого восени того ж року почали виготовляти обладнання для деревообробної промисловості, циркулярні пилки та спеціальні верстаки для обробки прикладів рушниць [2, с. 84].

На військові потреби переобладнувались і місцеві підприємства, які завдяки цьому отримували перевагу у постачанні сировиною та паливом. Власникам військових виробництв було дозволено подовжувати робочий день для робітників, залучати до важкої праці підлітків, жінок та літніх людей, використовувати працю військовополонених.

У 1915 р. уряд запровадив «Положення про обов'язкову для робітників позачергову роботу». Скориставшись ним, власники підприємств примушували робітників працювати без вихідних днів по 13-15 годин на добу. Старший фабричний інспектор Катеринославської губернії в своєму донесенні від 15 червня 1915 р. зазначав, що на заводі Гантке надурочні роботи досягли 1/4 загальної тривалості робочого часу [4, с. 18]. Таке становище було і на інших заводах міста. До кожного підприємства прикріпили уповноваженого голови особливої наради по обороні Катеринославського району, який стежив за виконанням замовлень військового відомства.

У зв'язку зі зростанням військового виробництва і прибуттям евакуйованих та біженців, зосередженням їх поблизу залізничних вузлів, за роки війни зросло населення Катеринослава, його національний склад став ще більш строкатим, ніж раніше.

Розквартирування на території Катеринославщини військових частин, утримання яких значною мірою лягло на плечі місцевого населення, нагромадження у місті різноманітних воєнних вантажів, розміщення та обслуговування госпіталів, повернення до домівок поранених та покалічених фронтовиків – усе це сприяло наростанню соціального напруження як у губернії, так і в Катеринославі.

Гостроту соціальних проблем підсилила евакуація населення з районів, наближених до театру військових дій. Міграції, передусім із Галичини, відбувались як узгоджено з планом евакуації, так і самовільно. Влаштування біженців вимагало невідкладного вирішення численних проблем, пов'язаних із забезпеченням новоприбулих житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, робочими місцями тощо. До речі, за офіційними даними, Катеринославська губернія прийняла найбільшу кількість біженців із західних районів країни. Статистика свідчила, що у січні-лютому 1916 р. на Катеринославщині перебувало 244687 біженців, з яких тільки у Катеринославі – 50000 чоловік [9, с. 83].

За участю владних структур у місті було створено Катеринославський об'єднаний комітет у справах біженців, діяльність якого підпорядковувалася напівдержавним організаціям – Всеросійському земському союзу допомоги хворим і пораненим воїнам та Всеросійському союзу міст, а згодом – об'єднаному комітету цих союзів.

У Катеринославі діяли також осередки загальноімперських гуманітарних товариств – «Всеросійського – пам'яті воїнів російської армії, що загинули у війні 1914-1915 рр.», «Всілякої допомоги солдатам, що постраждали на війні, та їх сім'ям», Червоного Хреста, «Георгіївського комітету Його імператорської величності великого князя Михайла Олександровича для забезпечення і догляду за майном георгіївських кавалерів і їх сімей», численні комітети у справах спорудження пам'ятників, церков і каплиць на пошану загиблим тощо. Лише після поразки російської армії у 1915 р. вдалося організувати невеликі осередки цільового українського «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій» та комітету для надання допомоги розореному населенню Галичини, що сприяли подальшому пробудженню в краї національної солідарності. Всі ці організації влаштовували благодійні концерти, проводили грошові збори, підтримували шефство над шпиталями, опікувалися сирітськими будинками і дитячими притулками. Виклопотавши у губернатора дозвіл на організацію комітету допомоги населенню Галичини, діячі катеринославської «Просвіти» організували їдальню для біженців, вдів і сиріт полеглих у боях воїнів, яка діяла вісім місяців. Лише у червні 1915 р. на цю благородну справу «Просвіта» витратила 261 крб., а всього, разом з пожертвами від населення, на їдальню було витрачено 5 тис. крб. За підписними листами просвітяни зібрали також 254 крб. на влаштування різдвяних ялинок для дітей фронтовиків [6, с. 120-121].

6-7 червня 1915 р. відбулось засідання Першого Катеринославського обласного з'їзду стосовно надання допомоги пораненим і хворим воїнам. Незабаром у місті були організовані курси підготовки сестер милосердя, які після їх закінчення працювали у багатьох великих і малих шпиталях, влаштованих у приміщеннях лікарень, навчальних, культурних, благодійних, державних і кредитних установ.

З Катеринославом пов'язане і налагодження виробництва російського йоду. 31 січня 1915 р. винахідники його промислового виробництва – професор гірничого інституту Л.В.Писаржевський та міський хімік М.Д.Аверкієв презентували склянку йоду Миколі II, який у той час перебував у місті. За розпорядженням імператора, на подальший розвиток станції по виробництву йоду в Катеринославі було виділено 50 тис. крб. Міська Дума за свої кошти збудувала печі для спалювання морських водоростей і забезпечила їх перевезення з узбережжя Чорного моря. У жовтні 1915 р. станція була урочисто освячена, а вже через сім місяців її робота дозволила одержати 80 кг препарату, чого було достатньо для лікування 800 тис. поранених [6, с. 120]. 19 травня 1915 р. професор Л.Писаржевський у листі до міського голови Катеринослава І.Способного наголошував, що станція по переробці морських водоростей незабаром «зможе випускати щомісячно від 4 до 6 пудів йоду, і таким чином честь відкриття зовсім нової російської справи та визволення від німецької залежності належить у Росії місту Катеринославу...» [5, с. 108].

Скорочення в країні виробництва сільськогосподарської продукції та значне підвищення попиту на неї стимулювали зростання цін на товари першої необхідності. Особливо докучали міським жителям та біженцям постійно зростаючі ціни на хліб. Намагаючись захистити внутрішній ринок, 27 липня 1916 р. Катеринославські губернські земські збори, приміром, ухвалили встановити в губернії «справедливі ціни» на пшеницю, жито, ячмінь і просо. Пуд зерна кожної культури почав коштувати відповідно 2 крб., 1 крб. 70 коп., 1 крб. 50 коп. та 1 крб. 60 коп. [9, с. 44]. Але фіксовані ціни довго не втримувалися і повзли вгору. Напередодні 1917 р. вони перевищували довоєнний рівень більш ніж удвічі. Захищаючи, з одного боку, ринок від спекулятивних операцій, урядові і земські структури, з іншого, руйнували його реквізиціями, вивезенням хліба на експорт, встановленням занижених розцінок на виготовлену продукцію тощо.

Гостро стояло питання про соціальний захист населення, передусім сімей військовослужбовців та загиблих воїнів. Державна казна, оголосивши про надання матеріальної підтримки сім'ям мобілізованих, виявилася неспроможною ефективно її здійснювати. Так, обіцяна видача продовольчих пайків, покладена на опікунські організації Катеринослава, постійно затримувалась, хоча багато нужденних сімей рятувалися грошовою допомогою саме цих установ. Здебільшого вона дорівнювала половині попереднього заробітку годувальника, чого було явно недостатньо.

Не краще було й становище працюючих. Восени 1915 р. в Катеринославі з вимогою підвищення заробітної плати виступили робітники-залізничники. Особливий комітет надзвичайної охорони при управлінні Катерининської залізниці, обговоривши заходи проти страйкарів, вирішив посилити поліцейську охорону залізниці і на випадок екстраординарної ситуації викликати війська [11, с. 76].

У 1915-1916 рр. у Катеринославі відбулося 12 економічних і політичних страйків. У них взяли участь понад 7 тис. чоловік. Найбільші робітничі виступи пройшли на заводах «Шодуар», товариства російських трубопрокатних заводів, у залізничних та паровозних майстернях [24, с. 347-350, 352, 359, 361]. Ось що, зокрема, говорилося в донесенні начальника Катеринославського жандармського поліцейського управління місцевому губернатору про страйк робітників залізничних майстерень Катеринослава у вересні 1916 р.: «...Стримувана головним чином каральними заходами маса робітників час від часу виступає шляхом вимоги до себе залізничного керівництва, з яким і прагне вести бесіди та переговори безпосередньо, але не через встановлених виборних, яким не довіряють. 3-го цього вересня в Катеринославських головних паровозних майстернях робітники складального цеху у кількості близько 250 чоловік припинили роботу і заявили начальнику майстерень, який прибув близько 11 години, прохання про підвищення заробітної платні. Поки йшли переговори, припинили роботу пригіночний (112 майстрів) і пізніше – тендерний (близько 125 робітників) цехи, заходи переконання залізничного керівництва залишилися безрезультатними» [5, с. 110-111].

Загострення соціальних проблем у місті та неспроможність влади їх вирішувати ставали дедалі очевиднішими. Це вело до зростання активізації громадського життя, розширення ініціативи різних верств населення. Громадська думка шукала відповідь на запитання про головний корінь суспільних проблем і соціальних злигоднів.

Активізації громадсько-політичного руху сприяло поширення діяльності в Катеринославі і на території всієї губернії нелегальних політичних партій як загальноросійських, так і українських – соціал-демократичної, есерівської, Бунду, зросла кількість анархістських груп тощо. Гострота невирішених соціально-політичних проблем обумовила розповсюдження найбільш радикальних ідей, носіями яких переважно виступали представники більшовицької фракції російської соціал-демократії.

Ще у жовтні 1914 р. Г.І.Петровський привіз до Катеринослава тези про війну, підготовлені керівництвом РСДРП. Незабаром з ними ознайомились усі соціал-демократичні осередки міста. У «Резолюції чотирьох соціал-демократичних груп про їхнє ставлення до війни», ухваленої у жовтні 1914 р. на нелегальних зборах організацій Катеринослава і Кам'янського, відзначалось, що війна має імперіалістичний характер, і тому «єдино правильним розумінням міжнародної солідарності є революційна боротьба пролетаріату кожної країни проти своєї буржуазії і буржуазного уряду» [1, с. 566-567].

Незважаючи на арешт влітку 1915 р. більшовицьких керівників Катеринославського комітету РСДРП – Е.І.Квірінга, В.К.Каверіна, В.І.Каменського, вже восени того ж року комітет відновив свою роботу, встановивши тісний контакт з партійними організаціями Петрограда, Харкова та інших міст, з ЦК РСДРП [11, с. 76].

На початку листопада 1916 р. представники заводських і районних організацій РСДРП міста взяли участь у нелегальній конференції соціал-демократів Катеринослава і Кам'янського. На ній були заслухані питання «Інтернаціонал і війна», «Війна і завдання соціал-демократії». Доповідачами із цих питань були представники більшовиків - С.І.Гопнер, яка повернулася з-за кордону, та М.В.Копилов, відряджений до Катеринослава ЦК РСДРП. У прийнятій резолюції учасники конференції засудили війну та поставили питання про повалення царизму і встановлення в Росії демократичної республіки [11, с. 76]. Про це ж йшлося і в розповсюдженій серед пролетарських мас міста у жовтні того ж року листівці катеринославських соціал-демократів. «Тільки піднявши загальне збройне повстання від краю і до краю, – наголошувалося в ній, – тільки зруйнувавши остаточно трухляву деспотію Миколи II та запровадивши на її руїнах демократичну республіку, ми можемо зберегти себе від можливості повторення жахів людської бійні... Геть війну і злочинну банду авантюристів-катів! Хай живе друга російська революція і боротьба за демократичну республіку, конфіскацію поміщицьких земель і 8-годинний робочий день!» [5, с. 112].

Наприкінці 1916 р. на загальноміській соціал-демократичній конференції було обрано новий склад Катеринославського комітету РСДРП, який одразу ж заявив про своє ставлення до війни у спеціальній листівці, випущеній до дня пам'яті жертв «Кривавої неділі» – 9 січня 1905 р. «Чи не час, – підкреслювалося в ній, – згадати як слід 1905 рік? Хто ще, крім робітників, може припинити виготовлення гармат та снарядів і припинити бійню? Хто ще може високо піднести славний прапор російської революції? Поспішайте ж, товариші! Час не чекає!». Закінчувалась листівка закликами: «Геть царя і його уряд!, Геть непотрібну війну! Хай живе велика російська революція! Хай живе братерство народів усіх країн!» [1, с. 642-643]. Саме з такими гаслами катеринославські більшовики й зустріли у 1917 р. Лютневу революцію.

У роки світової війни в Катеринославі і в краї активізувалась також діяльність національно орієнтованих українських громадських та політичних організацій, які часто-густо об'єднували свої зусилля у боротьбі проти царизму, війни і політичного безправ'я українців. У департаменті поліції розвиток українського національного руху на Катеринославщині у цю добу характеризувався таким чином: «У зв'язку з військовими подіями, український рух значно пожвавився і набув серед робітничих мас українців зростаючий до себе інтерес».

Яскравим свідченням настроїв серед українських робітників у зв'язку з кривавою війною, яка щодня забирала життя тисяч українців, є один із листів катеринославського робітника (на жаль, історія не зберегла його імені) до редакції газети українських соціал-демократів «Робітничий прапор», яка у 1915 р. виходила у далекій Софії. «Війна, – писав він, – застала російське робітництво непідготовленим на її випадок і через те потрібно було досить часу, щоб обдискутувати, яких поглядів слід дотримуватись у часи війни. Про це свідчить те, що Петровський, приїхавши на початку війни з Петербурга до Катеринослава, розказував, що в столиці були демонстрації проти війни, хоча і не надто чисельні. В Катеринославі також після оголошення мобілізації передові російські робітники ходили, не знаючи з чого починати, говорили про необхідність відозв, але від слів до діла не доходило. Причина того була не тільки в передових робітниках, а значно більше – в російській соціал-демократичній інтелігенції, котра тоді ще не встигла зорієнтуватись... А тим часом закінчилась найголовніша мобілізація, під час якої найлегше було повести революцію. Тому-то можна дуже часто почути від російських товаришів нарікання на Німеччину за те, що вона, мовляв, не дала розростись революції, на яку вони покладали велику надію. Думаючи так, вони забувають про те, що і в інтересах Росії було прискорити неминучу війну, допоки не розрослась революція, і таким робом її позбутися. Нам, українським робітникам, прискорення початку війни Росією уявляється доволі ясним, бо чим довше затягувався початок війни, тим дужче їй загрожували б дві досить значні небезпеки: 1) це революція, 2) український національний рух, котрий все більше поширювався на російській Україні. Невідомо, чи довелося б бути росіянам у Львові, коли б війна вибухнула хоча б на рік пізніше» [16, с. 4].

У тому ж таки 1915 р. у Катеринославі, незважаючи на поліцейські переслідування, пожвавлюється робота місцевого осередку УСДРП. Його активісти налагодили контакти з Київською організацією українських соціал-демократів, звідки вони одержували листівки й інші друковані матеріали. Так, до третьої річниці Ленських подій у Катеринославі від імені ЦК УСДРП були розповсюджені листівки, які закликали українських робітників згуртовувати свої лави під гаслами повалення самодержавства, припинення війни, запровадження в Росії на федеративних засадах демократичної республіки та проголошення автономії України [19, арк.94; 20, арк.94]. У першотравневих листівках того ж року УСДРП закликала до загального страйку-протесту проти існуючого в Росії державного ладу [19, арк.104]. Після погрому, влаштованого поліцією у Києві 28 червня 1915 р. у приміщенні друкарні УСДРП, її було переведено до Катеринослава [7, 2]. У ній в наступні місяці були надруковані листівки до десятиріччя появи жовтневого «Маніфесту» 1905 р., а також відозва «Війна і українська соціал-демократія», яка, по суті, була програмним документом партії і визначала головну мету українських соціал-демократів – знищення в Росії царизму та досягнення автономії України [19, арк.215; 21, арк.148].

Крім друкування партійних листівок, українські соціал-демократи Катеринослава налагодили агітаційну роботу проти війни та царського режиму серед місцевих робітників-українців та започаткували окремі соціал-демократичні гуртки серед залізничних службовців і фабричних робітників.

У другій половині 1915 р. частина катеринославських соціал-демократів увійшла до складу ТУП, створивши у місті його осередок та активізувавши свою роботу в складі Катеринославської міської «Просвіти» і її філій [3, с. 13], які, у той час як інші «Просвіти» в Україні позакривалися владою у 1910-1914 рр., проіснували до січня 1916-го [22, с. 45].

Жвава діяльність Катеринославської організації УСДРП все більше турбувала поліцію, і вже з середини серпня 1915 р. за нею був встановлений агентурний нагляд. Незважаючи на цю обставину, українські соціал-демократи продовжували свою роботу. Особливою активністю відзначалися І.Романченко (партійний псевдонім «Бохонко») та Ф. Дубовий, які залучали до роботи в організації робітників і селян Катеринослава і його передмість. Використовуючи приміщення міської і Мануйлівської (передмістя) «Просвіт», вони, як члени останніх, під виглядом культурно-просвітницьких цілей влаштовували в цих приміщеннях партійні збори та читання забороненої літератури. Великі партійні заходи проводилися також у приміських лісах та балках. У цей час Катеринославська організація УСДРП нараховувала вже близько 50 чоловік [3, с. 13].

Ледве не на кожних зборах українських соціал-демократів Катеринослава обговорювалися питання війни, автономії України та революції. Так, на зборах 15 листопада 1915 р. було обговорено «Маніфест» інтернаціональної соціалістичної конференції уЦіммервальді (вересень 1915. – авт.) і схвалено запропоновану у ньому тактику боротьби проти війни. Виступаючі зазначали, що після закінчення війни неминучою буде «революція всього об'єднаного пролетаріату» і що «Петроград уже підготовлений до виступу» [3, с. 13].

Висловлюючись за поразку миколаївського режиму у війні з центральними державами, що, на їх погляд, неминуче викличе революцію у Росії, внаслідок якої буде повалено царизм і встановлено автономію України у складі демократичної Російської держави, члени Катеринославської організації УСДРП мали однодумців і в лавах РСДРП, зокрема в її місцевих більшовицьких осередках.

Початок налагодженню взаємовигідного співробітництва, а разом з ним і об'єднавчому процесу між українськими соціал-демократами Катеринослава та більшовиками поклали збори місцевої організації УСДРП 15 серпня 1915 р., учасники яких ухвалили постанову, що передбачала проведення разом з російськими більшовиками спільних заходів щодо вирішення питань «класової і пролетарської боротьби», проте не припускала блокування з ними до тих пір, поки російські соціал-демократи не визнають вимог УСДРП на самостійність у питаннях партійної роботи серед українського робітництва.

У результаті наступного діалогу між двома соціал-демократичними організаціями Катеринослава більшовики визнали вимоги УСДРП справедливими, внаслідок чого 15 листопада того ж року було підписано угоду між катеринославськими більшовиками і українськими соціал-демократами про об'-

єднання партійної роботи і співробітництво у боротьбі проти царизму. Організації визнавалися взаємно рівноправними представницями: УСДРП – українського, РСДРП (б) – російського пролетаріату Катеринославського району. Інтереси пролетарських мас інших націй, які не мали своїх організацій у цьому регіоні, обидві сторони зобов'язувалися відстоювати спільно і нарівні з інтересами українського та російського робітництва. При цьому вони зберігали самостійність у внутрішній, агітаційній і організаційній роботі. Згідно з угодою, російська соціал-демократична організація визнавала принцип національних організацій пролетаріату і погоджувалась з програмними вимогами УСДРП, у тому числі й автономії України [3, с. 13].

Серед керівництва більшовицької партії ця угода з українськими соціал-демократами викликала неприховане роздратування, і ЦК РСДРП (б) її незабаром відмінив. Проте вона залишилася свідченням сили української соціал-демократичної організації в Катеринославі, яка, завдяки своєму авторитету серед робітництва, примусила місцевих більшовиків рахуватися з вимогами українців і піти їм на поступки у важливих політичних питаннях.

27 листопада 1915 р. Катеринославська організація УСДРП зазнала поліцейського розгрому. Після обшуків у приміщеннях Катеринославської і Мануйлівської «Просвіт» були заарештовані найактивніші члени організації – залізничний службовець Ф.Дубовий, селянин-кооператор І.Вирва, діяч кооперативного руху в Катеринославі І.Герасимов, журналіст і книговидавець Д.Лисиченко, журналіст П.Щукін, секретар лікарняної каси заводу «Шодуар» І.Романченко та ін. Усього – 9 чоловік [22, с. 47]. Як стверджував пізніше відомий діяч УСДРП П.Феденко, незважаючи на арешти, у місті продовжувала діяти таємна партійна організація, але у ній не залишилося «визначних провідників, які могли б вести організацію з тим розмахом, як перед цим» [18, с. 20].

Найбільш активні і авторитетні українські соціал-демократи були жорстоко покарані за свою політичну діяльність. По чотири роки каторжних робіт отримали Ф.Дубовий, І.Вирва, І.Романченко, Д.Лисиченко та П.Щукін, ще кілька чоловік було заслано до віддалених кутків безкрайого Сибіру [22, с. 54].

Розгром поліцією Катеринославської організації українських соціал-демократів прискорив і репресії влади проти товариства «Просвіта». Як зазначає відомий дослідник його історії М.Чабан, «закриття катеринославської «Просвіти» і філій сталося в січні 1916 року формально через «ухилення... від прямих цілей... на шкоду державному порядку і громадській безпеці й спокою». Істотну роль після обшуків і арештів листопада 1915 року відіграв і посланий у липні 1915 року лист від імені катеринославських українців до українських депутатів Віденського парламенту та Галицького сейму, підписаний 97 особами, а також записка на адресу львівської газети «Діло» [22, с. 48]. Саме ці документи й стали останньою краплиною, яка переповнила чашу терпіння царської адміністрації Катеринослава щодо діяльності «Просвіти». Її доля була вирішена 25 січня 1916 р. на засіданні Катеринославського у справах про товариства присутствія, де було прийнято документ про ліквідацію діяльності катеринославської «Просвіти» і її філій.

Проте українська справа у місті не завмерла. Частина колишніх просвітян, вступивши до російського «Научного общества», організували при ньому окрему комісію для «вивчення місцевого краю» та взяли участь у роботі заснованого молодим педагогом Є.Вировим наприкінці березня 1916 року «Українського видавництва в Катеринославі». Як писав пізніше видавець і дослідник української видавничої справи та книготоргівлі на Катеринославщині Д.Лисиченко, «після закриття «Просвіти» 1916 року народжується «Українське видавництво» в Катеринославі. Видавництво виникло на руїнах закритої «Просвіти». Лишалось після «Просвіти» кілька книжок у наборі, їх треба було закінчити. Для цього зібрано гроші, а це й напоумило закласти пайове видавництво, що й реалізовано. Вже за 1916 рік видавництво видало 7 назв, розвиваючи далі чимраз більшу й більшу діяльність» [22, 54]. Принагідно відзначимо, що розквіт діяльності видавництва припав на часи Української національної революції, коли відновила свою діяльність і катеринославська «Просвіта». Зокрема, навесні 1918 р. у ньому побачила світ коротка біографія Т.Шевченка, написана відомим просвітянином українським соціал-демократом П.Щукіним 27 березня 1918 р., тобто майже за місяць до гетьманського перевороту в Києві [17]. Усього ним було видано 68 назв книжок загальним накладом майже 600 тис. примірників. У 1921 р. видавництво націоналізували більшовики.

Перипетії війни не перервали й спортивне життя у Катеринославі. Зокрема, влітку 1915 р. відбувся перший чемпіонат міста з футболу – у класах «А» і «Б», чемпіонами яких стали відповідно команди «Алькор» та «Задніпров'я». Того ж року катеринославські футболісти провели і перші міжміські матчі. У серпні на полі команди «Сокіл» «Алькор» з рахунком 8:0 розгромив новомосковський «Національ», а в жовтні – збірна Катеринослава у Харкові з рахунком 0:6 програла команді місцевої приміської футбольної ліги [13, с. 8].

Навесні 1916 р. у Катеринославі була створена Катеринославська футбольна ліга (КФЛ). Головою її комітету обрали Є.Потєхіна, який водночас очолив і колегію арбітрів, а секретарем ліги став популярний у місті спортсмен і журналіст О.Зіскінд. Першими членами КФЛ стали дев'ять клубів – «Алькор», «Тритон», «Стадіон», «Штандарт», «Балада», «Рив'єра», «Оріон», «Вега» та «Задніпров'я». З утворенням міської футбольної ліги розширилися й міжміські зв'язки катеринославських футболістів. До Катеринослава приїжджали команди Луганська, Харкова, Юзівки (Донецька), Бердянська та інших міст. З гостями грали збірні КФЛ і навчальних закладів. Особливо запам'яталася глядачам зустріч між збірними Луганська і навчальних закладів Катеринослава, в якій катеринославці перемогли з рахунком 10:0 [13, с. 9-10].

Звістка про повалення у лютому 1917 р. самодержавного режиму в Росії та початок у ній демократичних перетворень сколихнула життя Катеринославщини. Під впливом Лютневої революції всі прошарки суспільства були втягнуті у політичну боротьбу, яка у нашому краї відзначалася особливою гостротою.

Вже у ніч з 3 (16) на 4 (17) березня в Катеринославі у приміщенні губернської земської управи під керівництвом голови губернської земської управи К.Д.Гесберга на нараді представників усіх міських громадських організацій було створено Катеринославський тимчасовий губернський виконавчий комітет громадських і робітничих організацій. Пізніше його назву дещо спростили, і він почав іменуватися – губернським виконавчим комітетом громадських організацій (ГВКГО). До його першого складу, який організаційно оформився 5-7 (18-19) березня, увійшла президія (5 чоловік на чолі з головою К.Д.Гесбергом) та комісари для негайного здійснення контролю ГВКГО над діяльністю всіх урядових органів та установ. До речі, катеринославський губернатор А.Г.Чернявський та начальник місцевого гарнізону Вигран ще 3 (16) березня заявили про підтримку нової влади [6, с. 123].

Реорганізація влади в Катеринославі та губернії прискорилась після отримання телеграми голови Тимчасового уряду князя Г.Є.Львова, яка була заслухана 6 (19) березня на нараді голів повітових земських управ і міських голів повітових міст губернії. У телеграмі наголошувалося про тимчасове усунення губернатора і віце-губернатора від керівництва краєм та покладалося управління губернією на К.Д.Гесберга як губернського комісара Тимчасового уряду з усіма правами, що раніше належали губернатору. За два дні потому К.Д.Гесберг зобов'язав повітових комісарів негайно почати організацію повітових комітетів Тимчасового уряду з представників громадських і робітничих організацій, а також волосних комітетів з представників усіх верств суспільства [6, с. 124].

На початку квітня 1917 р. у Катеринославі відбувся Губернський з'їзд повітових комісарів і голів повітових міських виконавчих комітетів, який підтвердив зміни у складі ГВКГО. До його складу увійшли голови і по три члени повітових виконавчих комітетів, а також повітові комісари Тимчасового уряду. Практично ГВКГО після цього почав уособлювати вищу владу Тимчасового уряду на Катеринославщині.

Поруч з ГВКГО, губернським та повітовими комісарами у Катеринославі і губернії відразу ж після перемоги Лютневої революції почали діяти й інші владні структури, які в основному репрезентували інтереси трудящого люду. Так, уже 4 (17) березня у місті відбулось перше пленарне засідання Катеринославської ради робітничих депутатів з участю 115 депутатів, обраних напередодні. До президії, яку очолив меншовик П.М.Орлов, увійшли 5 чоловік. Окрім того, було створено виконавчу комісію Катеринославської ради у складі 16 чоловік, а також спеціальні комісії [6, с. 124].

За підтримки Ради робітничих депутатів 9 (22) березня була утворена Тимчасова рада солдатських депутатів Катеринославського гарнізону, яку очолили Лосський і К.М.Грінбаум. Обидві ці громадські організації 16 (31) травня на загальному зібранні у приміщенні Зимового театру об'єдналися в одну – Катеринославську раду робітничих і солдатських депутатів, з якою змушені були рахуватися і губернський комісар, і ГВКГО, «тим більше, що представляли вони різні політичні сили міста та губернії» [6, с.124-125]. Наявність у Катеринославі двох центрів влади (ГВКГО і губернський комісар, Рада робітничих і селянських депутатів) дозволяє стверджувати, що у місті, як і в багатьох інших містах і регіонах України, у перші післяреволюційні місяці існувало двовладдя, що обумовлювало нестабільність політичної ситуації в цілому. Зокрема, у червні 1917 р. К.Д.Гесберг під тиском Катеринославської ради був змушений скласти з себе повноваження губернського комісара та голови ГВКГО. До середини серпня 1917 р. обов'язки губернського комісара виконував один з його помічників В.І.Осипов.

Цікаві спогади про політичне двовладдя в Катеринославі навесні 1917-го залишив один із лідерів українських соціал-демократів І.П.Мазепа, який у той час перебував у нашому місті і працював у місцевому продовольчому комітеті. «Після вибуху революції, – писав Мазепа, – функції вищої влади в губернії перейняв на себе голова катеринославського губернського земства К.Гесберг. Це завзятий противник українства, що був призначений від Тимчасового Російського правительства губерніальним комісаром замість скинутого революцією «губернатора». В повітах обов'язки повітових комісарів замість бувши при царському режимі «справників» виконували голови повітових земських управ. При губерніальному комісарі, на підставі директив з Петербурга, був утворений так званий «Комітет громадських організацій», в якому брали участь також представники від українських організацій: Ю.Павловський, І.Труба, Благонадежин та інші. Цей комітет користувався впливом лише перші місяці. Потім його значення впало, і він фактично перестав існувати. Зате чим далі все більшого значення набирав «Совіт робочих і солдатських депутатів», що повстав майже рівночасно з «Комітетом громадських організацій», як бойова революційна організація, під головуванням російського соц.-демократа-меншовика робітника Брянського заводу П.Орлова» [14, с. 46-47].

Безперечно, Лютнева революція відкрила широкі можливості й для розвитку національно-визвольного руху серед українського населення, позбавленого елементарних національних прав – навчання рідною мовою, розвитку національної культури, проте «пробудження українства» в Катеринославі у 1917 р. відбувалося надто повільно. У місті і губернії в цілому майже не існувало активних національних сил, які могли б підтримати створену в Києві лідерами української політичної еліти Центральну Раду, що почала відігравати ключову роль у розгортанні Української революції. «Головною базою українства на Катеринославщині, – відзначав І.Мазепа, – було село. Місто було чуже, неукраїнське. Тому з вибухом революції українською заговорили майже виключно нижчі шари людності – селяни та некваліфіковані робітники, що ще не втратили свого зв'язку з селом. Так звані вищі верстви складалися переважно з росіян або помосковщених «малоросів» [14, с. 43]. На думку І.Мазепи, все це аж ніяк не сприяло розвитку «великої української революції», оскільки свідчило як про непідготовленість, так і про байдужість до національної справи «вищих верств» (насамперед інтелігенції. – авт.) української спільноти. Цікаво, що ще за два роки до вибуху революції таку ситуацію, яка, до речі, була характерна і для попередніх етапів національно-визвольної боротьби українців, спробував пояснити відомий український соціал-демократ А.Жук. За його спостереженнями, «важкі умови російського життя, поміркованість, положливість і аполітичність репрезентантів українського руху, зробили цей рух анемічним, непродуктивним, без впливу на широке громадянство, відпихаючим від себе всі молоді сили, що шукали живої роботи» і, зрештою, «почали поповнювати ряди російських революційних організацій, почали боротись за загальноросійські і за «загальнолюдські» справи», нехтуючи справами національними [16, с. 2].

Індиферентне ставлення переважної більшості жителів Катеринослава до розгортання в умовах демократизації суспільно-політичного життя в Україні національно-визвольного руху та нігілізм міської інтелігенції до всього українського обумовили те становище, що «Катеринославщина часів революції давала яскравий приклад того, як нація без свого власного міста засуджена на дуже тяжку боротьбу навіть при найбільш героїчних змаганнях своїх свідоміших синів. Фактично всі галузі життя по містах були в чужих, неукраїнських руках: і торгівля та промисел, і життя культурне й політичне – школи, преса, політичні організації і т.д.» [14, с. 51-52].

Першими помітними проявами «пробудження українства» в Катеринославі навесні 1917 р. стали першотравнева демонстрація, яка «несподівано для самих українців... перетворилася майже в маніфестацію українську» [14, с. 45] та І Український губернський з'їзд, скликаний, згідно з постановою Всеукраїнського національного конгресу, 21-22 травня того ж року. Нечисленні представники українського національно-визвольного руху в Катеринославі були приємно вражені, що на тлі загальної байдужості катеринославського громадянства до української справи цей з'їзд, що відбувся у приміщенні губернського Комерційного зібрання, пройшов з піднесенням. Цьому сприяла участь у роботі з'їзду селян краю, які «досить охоче проголосували за всі пропозиції, що їх виносила президія з'їзду» на чолі з визначним українським істориком В.Бідновим [22, с. 111].

У підсумку з'їзд висловився за федеративно-республіканський устрій Росії та за національно-територіальну автономію для України. Делегатами до Центральної Ради на з'їзді було обрано В.Біднова, Ф.Дубового, Ф.Сторубля, І. Романченка та ще кількох представників української громадськості Катеринослава [14, с. 45].

Після з'їзду в Катеринославі утворилась Українська Губернсьна Рада як представницький орган повітових українських рад, а також різноманітних українських організацій краю – політичних, кооперативних, професійних, культурно-освітніх тощо. Впродовж кількох місяців вона регулярно проводила свої засідання під головуванням катеринославського адвоката Шкамарди або його заступника В.Біднова.

Незважаючи на національну строкатість мешканців Катеринослава, місто поступово втягувалося в орбіту широкого українського національно-визвольного руху передусім через створення та відновлення діяльності культурно-національних товариств, українських громад та українських політичних партій – соціал-демократичної та есерівської. Лідерами останньої були, зокрема, С.Бачинський, П.Коробчанський, М.Федорів та інші.

Разом з тим розвиток українських політичних партій у місті серйозно гальмувався денаціоналізацією значної частини робітничих провідників, обумовлюючи ту ситуацію, що «гасла українського національного самовизначення, які революція висувала на порядок денний, фактично падали на грунт ще зовсім непідготовленого й неорганізованого українського життя. Український рух розвивався спонтанно, без належної попередньої підготовки та організації народних мас. Тому центр і периферія не завжди працювали в тісному контакті» [14, с. 56].

Яскравим проявом активізації українського національного життя в Катеринославі було відновлення діяльності товариства «Просвіта». 11 березня 1917 р. на установчих зборах, у яких взяли участь близько 300 чоловік з міста і навколишніх сіл, було затверджено новий статут товариства, обрано нову раду (правління) у складі 13 осіб та засновано комісії за основними напрямками роботи: для організації філій і проведення вечорів, видавничу, шкільно-лекційну та бібліотечну. Було ухвалено відкрити філії «Просвіти» у селах Мануйлівці та Старому Кодаку, а також у м. Олександрівську (нині – Запоріжжя) [22, с. 55].

Після відновлення роботи катеринославської «Просвіти» найдіяльнішою з-поміж усіх її комісій стала видавнича, якою було започатковано видання газети «Вісник товариства «Просвіта» у Катеринославі», видано кілька брошур та низку листівок-відозв, серед яких – «Про установчу Раду», «Як сталася революція», «Цар чи республіка?», «Чи зараз ділити землю?», «Для чого потрібна Українська селянська спілка», «Постанови першого Катеринославського українського губернського з'їзду» [22, с. 56]. Як і раніше провідну роль у роботі Катеринославського товариства «Просвіта» відігравали представники українських національних політичних партій, особливо соціал-демократичної, серед яких виділялися І.Вирва, Ф.Дубовий, В.Позаненко, І Романченко, Ф.Сторубель та інші.

Окрім українських, у Катеринославі у 1917 р. активізували свою роботу й інші національні партії – єврейські, польські, а також загальноросійські – від крайньо лівих (більшовицька) до правих (кадетська та близькі до неї партії). Водночас монархічні та чорносотенні організації фактично припинили свою діяльність. Зокрема, ще 13 (26) березня 1917 р. було заарештовано голову місцевого відділу «Союза русского народа» В.О.Образцова [6, с. 125].

Активізація політичного життя в Катеринославі серйозно вплинула і на зміни в органах міської влади. Так, у серпні 1917-го після перевиборів Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів її знову очолив П.М.Орлов, але вже 16 (29) вересня на її пленарному засіданні новим головою Катеринославської ради було обрано К.М.Грінбаума, анархіста, який з симпатією ставився до більшовиків [6, с. 125].

Зміни відбулися і в міській Думі Катеринослава. 13 серпня 1917 р. вона була переобрана, згідно з урядовою Постановою «Про здійснення виборів гласних міських Дум та про дільничні міські управління» (від 15 квітня 1917р.), вперше на нових демократичних засадах.

Напередодні виборів розгорнулася гостра політична боротьба. На крайньому лівому крилі політичного спектра були більшовики, які вважали себе послідовними революціонерами та виразниками класових інтересів свідомих робітників і селян. Більшовики розглядали муніципальну кампанію не стільки як засіб здійснення широких соціально-економічних реформ у місті, що були, на їхню думку, неможливими в умовах війни і збереження влади буржуазії, а, насамперед, з точки зору стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції.

Соціалістичний блок у складі російських меншовиків і есерів включився у виборчу кампанію, взявши на озброєння теорію «муніципального соціалізму». Він запевняв виборців, що шляхом поступових реформ через органи місцевого самоврядування маси зможуть прийти до соціалізму.

Підтримуючи загальнодемократичні вимоги, єврейські партії пропагували і національні гасла – створення єврейських навчальних закладів, збереження єврейських освітніх, медичних та благодійницьких установ муніципальними коштами, щоб розпорядження і постанови органів місцевого самоврядування публікувалися і єврейською мовою. Під час виборів розгорнулась гостра боротьба між двома єврейськими партіями – бундівцями і сіоністами. Зокрема, представники Бунду на численних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського люду відповідають загальнопролетарським інтересам і закликали виборців приєднатися до соціалістичного блоку. Інші єврейські громадські організації виставили своїх кандидатів за списком Єврейського позапартійного блоку. Водночас поляки-соціалісти вирішили віддати свої голоси соціалістичному списку.

Активну політичну боротьбу під час муніципальних виборів проводили й українські національні соціалістичні партії, об'єднані в український соціалістичний блок. Його програма включала питання національно-територіальної автономії України, українізації освіти і діловодства та інші загальнодемократичні вимоги.

Виборча кампанія до Катеринославської міської Думи мали певні особливості: по-перше, більшість виборців уперше брала участь у виборах; по-друге, самі вибори проходили в складних соціально-економічних умовах. Внаслідок цього, як пригадували пізніше очевидці, на виборах панували «анархія та неосвіченість», що пояснювалося відсутністю демократичної традиції. Проведення виборів до міських дум за партійними списками стало своєрідною репетицією більш важливих для України виборів депутатів Установчих зборів.

У підсумку до Катеринославської міської Думи (120 гласних) було обрано 24 есерів, 22 більшовиків, 14 меншовиків, а також 6 представників українських політичних партій [6, с.125]. Міським головою став есер В.І.Осипов, який перебував на цій посаді до розпуску міської Думи у травні 1918 р.

Результати виборів віддзеркалили політичні симпатії населення й засвідчили, що питання про долю революції, про те, кому належатиме влада в країні, значною мірою залежатиме від того, на чиєму боці виступатимуть маси, що пробудилися до активного політичного життя.

Особливо активно намагалися зміцнити свій вплив на маси катеринославські більшовики, які першочергову увагу приділяли роботі серед промислових робітників і солдатів, тобто серед найрадикальніше налаштованої частини міського населення. Одним із важливих напрямків цієї роботи була організація професійних спілок. Зокрема, 19 березня (1 квітня) 1917 р. у Катеринославі відбулись установчі збори спілки металістів, головою якої було обрано більшовика Й.Г.Жуковського (Мирона Трубного). Усього лише впродовж березня-квітня 1917 р. у місті було створено 19 профспілок, і кількість їх продовжувала зростати.

Про поступове зміцнення впродовж 1917 р. позицій катеринославських більшовиків свідчили і темпи більшовизації Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів. Так, якщо у її першому складі більшовики мали близько 10% місць, то після перевиборів у серпні вони одержали 35% мандатів, випередивши за їх кількістю всі інші партії. Зрештою, на нових перевиборах Катеринославської ради у листопаді 1917-го більшовики святкували повну перемогу [6, с. 127].

Посиленню позицій більшовиків та інших ультрареволюційних політичних організацій і об'єднань влітку-восени 1917 р. сприяло різке погіршення соціально-економічного становища в Катеринославі. Скорочення чи призупинення виробництва було характерне для більшості промислових підприємств міста. Скорочувалась заробітна платня на підприємствах, що ще продовжували працювати, зростала кількість безробітних, загострювалися проблеми з постачанням міських жителів продовольством та предметами першої необхідності. Усі ці негаразди посилювали незадоволення широких мас населення, сприяли їх швидкій радикалізації. За неповними даними, лише у липні-серпні 1917 р. у місті відбулося близько 100 страйків, активними учасниками яких були профспілки та фабрично-заводські комітети [6, с. 127]. «Слід відзначити, – писала, зокрема, катеринославська газета «Звезда» з приводу перемоги Катеринославської профспілки металістів у боротьбі за покращення матеріального становища робітників-годинникарів, – що міський пролетаріат металістів, які працюють в окремих майстернях, перебуває у найбільш несприятливих умовах. Більшість ювелірів, годинникарів, граверів, бляхарів та ін. і нині працюють по 10-12 годин, розцінки дуже низькі, тому спілці доводиться вести відчайдушну боротьбу. Товариші металісти, записуйтеся до спілки, пам'ятайте, що в єдності сила, це дасть нам можливість покращити наше становище» [10, с. 2].

Ще більше радикалізував настрої мас антиурядовий заколот генерала Л.Корнілова наприкінці серпня 1917 р. Реакцією на нього стала поява у Катеринославі надзвичайного органу влади. 27 серпня (9 вересня) на нараді виконкому Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів та низки інших громадських і партійних організацій було вирішено створити Комітет порятунку революції, який діяв і в наступні два місяці. До його складу увійшли 4 представники від Катеринославської ради, по 1 представнику від політичних партій та від полкових комітетів, 2 – від Центрального бюро профспілок тощо. До складу бюро Комітету, яке налічувало 5 чоловік, увійшов також і губернський комісар. Отже, як слушно наголошують автори книги «Дніпропетровськ: віхи історії», у місті стан політичного двовладдя не закінчився у липні 1917 р., а продовжував тривати з відчутною перевагою революційно-демократичних сил аж до початку осені того ж року [6, с. 128]. Саме тоді й стало зрозумілим, що Катеринославська рада має цілком реальні можливості перебрати на себе всю повноту влади у місті, про що й засвідчили події кінця жовтня 1917 р., коли в Катеринославі стало відомо про перехід влади до рук більшовиків у Петрограді.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Июнь 1907 г. – февраль 1917 г. Сб. док. и мат. – К.,1960.
2. Ватченко А.Ф., Шевченко Г.И. Днепропетровск: Путеводитель. – Днепропетровск, 1979.
3. Висоцький О., Голуб А. Збагачуючись теоретично, зміцнюючись організаційно... (Маловідомі сторінки історії української соціал-демократії Катеринославщини) / / Борисфен. – 1997. - № 4.
4. Вопросы страхования. – 1917. – № 2.
5. Днепропетровску 200 лет. Сб. док. и мат. – К.,1976.
6. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.
7. Довбищенко Я. З історії нашої партії (1914-1918) / / Слово. – 1918. – 28 вересня.
8. Журналы Чрезвычайнаго Екатеринославскаго Губернскаго Земскаго Собранія 10-11 іюня 1914 года. – Екатеринославъ,1914.
9. Журналъ Чрезвычайнаго Екатеринославскаго Губернскаго Земскаго Собранія 27-го іюля 1916г. съ приложеніями. – Екатеринославъ,1916.
10. Звезда (Екатеринослав). – 1917. – 15 июля.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.,1969.
12. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. – К.,1977.
13. Ляпин А. Команды молодости нашей. Летопись десятилетий. Достижения. Тренеры и игроки. Цифры и любопытные факты. – Днепропетровск,1996.
14. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Дніпропетровськ,2001.
15. Объяснительная записка Губернской Земской Управы на заключеніе Ревизіонно-Редакціонной Комиссіи по вопросу объ установленіи нормальныхъ окладовъ содержанія и періодических прибавокъ служащим Губернскаго Земства. – Екатеринославъ,1914.
16. Робітничий прапор (Софія). – 1915. - № 2.
17. Тарас Шевченко. Коротенька біографія. Написав П.Щукін. – Катеринослав: Видання «Просвіти»,1918.
18. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон,1954.
19. ЦДІА України (Київ). - Ф.274. – Оп.5. – Спр.42.
20. Там же. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3140.
21. Там же. – Ф.336. – Оп.4. – Спр.20.
22. Чабан М.П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905-1921). Бібліографічний словник. – Дніпропетровськ,2002.
23. Чабан М. У старому Катеринославі (1905-1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. – Дніпропетровськ,2001.
24. Щербина І.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914-1917 роках. – К.,1967.

Глава 2. КАТЕРИНОСЛАВ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920-ті рр.)

1. Боротьба за владу в Катеринославі (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)

Перемога більшовицької революції в Росії стрімко і кардинально змінила ситуацію в Україні і ставлення до українського національного руху та Центральної Ради політичних партій і національних меншин. Глибокі політичні розбіжності в українському суспільстві продемонстрували вибори до Всеросійських, а потім і Українських Установчих зборів.

Певна частина мешканців Катеринослава ще з серпня 1917 р. була задіяна «привлеченными агентами» Тимчасового уряду в роботу по підготовці виборів до Всеросійських установчих зборів. Один з них, М.І.Бистряков, працював у типографії Катеринославського губернського земства відповідальним за надрукування 15 кандидатських списків різних партій [26].

борцам
Учредительное Собраніе
ческая Республика
день

Представники підприємств с.Амур-Нижньодніпровськ у період передвиборчої агітаційної кампанії до Всеросійських Установчих зборів. Фото 1917 р.

О.Верхогляд, робітник заводу Гантке з Амур-Нижньодніпровська, згадував: «Почти ежедневно на митингах выступал приезжавший из Екатеринослава адвокат Сандомирский и призывал голосовать за Учредительное собрание. Вывешивались листовки, содержащие лозунги различных партий» [57, с. 21].

За №1 був список Всеросійського союзу земельних власників, про який у газеті «Голос солдата» за 2 дні до виборів було зазначено: «За цей список будуть голосувати тільки поміщики і ніхто більше». На цих виборах єврейські національні партії виставили 4 окремих списки: №2 – Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП), №8 – ЄСДРП «Поалей – Ціон», №10 – Єврейський блок, №11 – Бунд [37, с. 27].

У виборах до Всеросійських Установчих зборів 12-14 листопада 1917 року в місті взяли участь 79 942 виборці [36, с. 71]. Вибори показали, що абсолютна більшість населення віддала свої голоси представникам українських і російських соціалістичних партій. Результати голосування, за даними І.Ф.Кураса, були такими: за більшовиків (список №9) проголосували 26,4 % виборців, за національні соціалістичні партії – 21,4 %, за національні українські партії – 19,1 %, за кадетів (список №7) – 11,7 %, за російських есерів – 8,4%, за меншовиків (список №12) – 5,8 %, за інших – 7,3% [45, с. 181].

За списком №5 Селянської Спілки блоку українських соціалістів-революціонерів та демократів були обрані до Установчих зборів С.В.Бачинський, голова Губернського комітету УПСР, К.О.Корж (від УПСР), І.С.Романченко – один із провідників організації УСДРП, Ф.Х. Сторубель –від Селянської Спілки, згодом організатор Вільного козацтва, В.І.Строменко – засновник багатьох комітетів Селянської спілки [82, с. 8,15,23]. У період передвиборчої кампанії в жовтні 1917 р. палко відстоював цей список український поет М.Л. Кузьменко в своїй статті «Чи скоро світ буде?»

Прийшовши до влади, більшовики розігнали перше і останнє засідання Всеросійських Установчих зборів (5 січня 1918 р.), які їм тепер стали непотрібні. Органи міського самоврядування першими ухвалили резолюцію на підтримку і захист цих зборів. Особливу активність виявила з приводу цього Робітнича конференція захисту установчих зборів м. Катеринослава та його околиць. У своїй листівці, яка була надрукована в типографії «Свобода», вона закликала робітників стати в ряди борців за Установчі збори і вимагала передачі всієї влади останнім.

У другій половині листопада 1917 року, у зв'язку з прийняттям III Універсалу, у місті була розповсюджена «Відозва до громадян» Головного комітету Катеринінської залізниці. Вона закликала всіх, кому дорога «будучність України», взяти участь у святі відродження України у неділю, 19 листопада [30]. Вона закликала до злагоди, до спільної праці, до рішучої боротьби з усім безладдям, до підтримки Центральної Ради! Учасники свята на Соборній площі щиро вітали проголошення Української Народної Республіки, ловлячи кожне слово III Універсалу. Жовто-блакитні прапори, оркестрова музика, спів «Заповіту» створили радісну атмосферу цього свята і викликали в учасників піднесення.

Ось як відбувалась ця урочиста подія за описом М. Омеляновича-Павленка – начальника Катеринославської залоги: «Я бачив, як усе поле схилило свої голови при співах кількасот голосів «Заповіту», бачив як військо і натовп опустилися на коліна, коли велетенський прапор, на якому був образ Шевченка, поволі і поважно рушив уздовж фронту військ. Ледве хто міг утриматися від того, аби не пролити сліз, а дехто й зовсім не міг опанувати свої нерви» [58, с. 40].

«Около собора было совершено торжественное архиерейское молебствие, затем был зачитан Универсал, покрытый криками «Слава», – так писала про цю подію у місті одна з газет [84, 24 листопада]. Після цього відбувся хід гайдамаків та вільних козаків з багатьох куренів по Проспекту до будинку Ради робітничих та солдатських депутатів (вул. Леніна, 14). Маніфестанти вимагали щоб і тут на «Совітдомі» був піднятий жовто-блакитний прапор, як і на багатьох установах.

Негативне відношення до III Універсалу ЦР висловила партія народної свободи. Фракція «Бунду» привітала III Універсал «как акт, наметивший пути национального самоопределения Украины и национальных меншинств, населяющих Украину» [19, арк. 335]. Меншовики вітали пробуджений рух української революційної демократії. Природно, що певна частина населення міста нацменшин пов'язувала з ЦР надії на вирішення найболючіших питань повсякденного життя – про землю, порядок та спокій у краї.

В цей період (листопад) у місті панувало фактично багатовладдя при існуванні старого апарату державної влади (думи) та альтернативних політичних структур – Ради робітничих та солдатських депутатів (РРСД), Губернської української ради, Губернського революційного комітету. В останній, коаліційний орган влади входили представники різних політичних партій, більшість яких заявила про визнання влади Центральної Ради. Поштово-телеграфні службовці міста і делегати технічного з'їзду направили телеграму ЦР, в якій, «осуждая выступления большевиков», визнали її та Генеральний Секретаріат вищими органами державної влади України [8, 1 листопада].

Безсилля державної влади, дорожнеча, спекуляція, зростання безробіття, згортання виробництва, дезертирство з фронту остогидлої війни – такою ситуація була всюди.

У зв'язку з погіршенням життя мешканців міста в умовах загальної нестабільності посилилося самогоноваріння, особливо на його околицях. Першими почали боротьбу із самогонниками загони Червоної гвардії. Вони роззброювали п'яних «вільних козаків» і відправляли їх у каталажку на витверезіння, а зброю забирали собі. Так, 1 листопада наряд на чолі із Садовниковим у Кайдаках вилив 25 відер самогону, розбив 5 апаратів. 5 листопада інший наряд, в іншій частині міста, роблячи обхід, вилив 17 відер самогону. [11, с. 32] Хоча за пияцтво, погану поведінку та брудну лайку в людних місцях самих червоногвардійців виключали з рядів Червоної гвардії. Це викликало тривогу в усіх. Як пригадував М.Омелянович-Павленко: «Всякого безладдя і бешкетів взагалі було досить», але непокоїла хвиля нападів на горілчані склади. Щоб уникнути цього, на величезному складі спирту, розташованому у місті, було вирішено тримати рідину у великих баках, які з'єднувалися трубами з місцевою каналізацією. В разі небезпеки ці баки можна було швидко спорожнити. Крім цього, органи місцевої влади вдалися до більш рішучих дій. І наказали обнести спиртовий склад дротами, а по місту поповзли чутки, що в разі нападу по дроту пропустять електрострум. Звичайно, це стримувало горілчані зазіхання городян».

В умовах нечуваної дорожнечі, спекуляції, нестачі предметів першої необхідності червоногвардійці вдалися до проведення реквізицій. Розпочалася «червоногвардійська атака на капітал». Мешканці простоювали декілька днів у чергах, записуючись і вночі, щоб придбати необхідне взуття. Тому найчастіше саме цей товар реквізувався і передавався до майстерні Брянського заводу по твердій ціні взуттєвої майстерні Катерининської залізниці (11 грудня на суму 56 тис. крб.), а 9 грудня 1917 р. був реквізований готовий одяг у крамниці по вул. Садовій (тепер Сєрова). [11, с. 45] Реквізиції проводилися у присутності міліціонерів, а реквізовані речі передавали відповідним майстерням і кооперативам.

В Амур-Нижньодніпровську вільні козаки з кулеметами оточили червоногвардійців, які намагалися реквізувати мануфактуру. Їх було роззброєно і відпущено. Дедалі частішими ставали випадки взаємного роззброєння окремих груп червоногвардійців і гайдамаків. Розвиток подій у місті підводив до неминучого збройного вирішення питання про владу між двома ворогуючими сторонами.

У другій половині грудня від очікуваного протистояння всі сили перейшли до рішучої боротьби за владу. 5 грудня більшовиками був створений Військово-революційний штаб для підготовки повстання, який закликав у своїх наказах №№ 2,4 припинити розповсюдження провокаційних чуток, попереджав, що спроби вуличних заворушень будуть придушені силою зброї, пересування військ, обшуки, арешти, реквізиції здійснюються тільки з санкції штабу. А «пьянство, как главный враг революции, будет караться по всей строгости революционных законов» [25]. Було оголошено, що для підтримки революційного порядку винуватці продажу спиртних напоїв будуть терміново висилатися за межі міста.

Губревком 22 листопада (4 грудня) перейменовується в Губернську революційну раду, до якої, за вимогою українських політичних партій, були введені представники Губернської Української Ради, Селянської спілки та гайдамацької Військової ради. Більшість складу цього органу заявила про визнання влади Центральної Ради. 12 грудня 1917 року на черговому засіданні Генерального секретаріату Центральної Ради була прийнята постанова про затвердження Катеринославської губернської революційної ради вищим органом управління Катеринославщини [74, арк. 150].

Губернська Рада розпочала формування додаткових військових сил для боротьби з більшовиками, агітуючи за вступ до вільного козацтва. Молодий, 18-річний робітник заводу Гантке, згадував: «Говорять, пишись у «вільне козацтво» і обіцяли золоті гори. Розіб'ємо більшовиків, хто брав участь у вільному козацтві, тому буде нагорода. Дадуть землю і все приналежне. Будеш жити вільним козаком» [11, с. 39]. Ще 25 вересня відбулись установчі збори місцевого куреня вільного козацтва, до якого записалося до осені 500 осіб. Кошовим отаманом цього куреня було обрано Г.Ю.Воробйова. Були створені у місті Кодацький гайдамацький курінь, курені вільного козацтва в Діївці, Мануйлівці, на Ігрені. А в Одинківці такий курінь налічував 40 осіб [11, с. 38].

Через день (27 грудня) після того, як загін червоногвардійців (30 чоловік) на чолі з матросом Ільченком споїв караульну команду і викрав автоброневик «Грохот», почалося збройне повстання. Про це сповістив гудок Брянського заводу, який підтримали гудки інших заводів. А напередодні продовольчий відділ управи попередив населення міста, що на Різдво (25-26 грудня) пекарні та хлібороздаточні пункти будуть зачинені, тому хліб буде видаватися мешканцям раніше на декілька днів по картках за 25 та 26 грудня [59, 21 грудня].

У зв'язку зі збільшенням кількості нічних пограбувань, наприкінці грудня 1917 р. міська Дума зобов'язала все чоловіче населення віком від 18 до 55 років брати участь у міській самоохороні [42, с. 280]. Вони повинні були по черзі декілька разів на місяць згідно зі списками квартальних комітетів взяти участь у нічній охороні своїх кварталів. Ще з серпня 1917 р. учбова команда 271-го полку (300 багнетів) та кавалерійський ескадрон уланів за окрему платню були задіяні міською владою в охороні міста [39, с. 7].

27 грудня 1917 р. вранці загін гайдамаків закріпився в будинку поштово-телеграфної контори (тепер Головпоштамт). Сюди були доставлені кулемети, інша зброя, польова кухня. За одними даними тут розмістилося більше 120 чоловік гайдамаків, за іншими – до 300 [17, арк. 3; 11,74]. У складі цього загону були учні, службовці залізниці, багато вільних козаків з місцевих куренів, частина козаків українського Сердюцького полку ім. отамана Орлика, яка підтримала Катеринославську Губернську Українську Раду та інші.

А на протилежному боці проспекту, в колишньому будинку губернатора (тепер вул. Леніна,14), де містилась Рада робітничих і солдатських депутатів, були позиції червоногвардійців. Під час Грудневого збройного повстання в місті будинок Ради був відрізаний від робітничих районів, де проходили основні події, і не мав важливого стратегічного значення. Тому було прийнято рішення обороняти його, щоб відтягти на себе значні сили гайдамаків з робітничих районів. Червоногвардійці зайняли станцію Горяїнове, розібрали частину залізничної колії, щоб перешкодити підходу гайдамацьких сил з Верхньодніпровська.

27 грудня о 5-й годині вечора до будинку Ради пробилися червоногвардійці заводів «Гантке» та «Сиріус» (лівобережна частина сучасного міста) на чолі з командиром загону С.А.Кошелєвим із завданням охороняти Раду. З їх приходом гарнізон будинку складав 70 чоловік, які були розділені на 5 груп: чотири охороняли зовнішні ділянки двору та довгу кам'яну огорожу, де були зроблені бійниці, а п'ята, резервна, знаходилася безпосередньо в будинку [11, с. 66]. Керував обороною член президії ради А.І.Новиков. У цей же час гайдамацькі патрулі встановили контроль над шляхами до центру міста. Припинився рух міського трамваю, погасло електричне світло, розпочалася перестрілка між двома ворогуючими сторонами. О 6-й годині вечора прибула делегація міської Думи, яка намагалася умовити більшовиків припинити кровопролиття. Залпи з пошти по вікнах другого поверху будинку припинили миротворчі спроби цієї делегації. Під час бою, який тривав 20 хвилин, було вбито червоногвардійця Ривкіна, з'явилися поранені з обох боків.

З 27 на 28 грудня 1917 р. протягом усієї ночі (о 9-й годині, о 12-й годині, о 3-й годині, о 5-й годині ранку) гайдамаки передавали по телефону ультиматуми з вимогою здатися і роззброїтися. На чергову відмову більшовиків бій починався знову [11, с. 66].

У районі вокзалу займали позиції гайдамаки на чолі з полковником С.Ф.Єфремовим. Це він сповістив міську Думу, що там «происходит бойня – избивают вольных казаков». Він вимагав від Думи зробити все, щоб домогтися перемир'я між двома сторонами, а якщо угоди не буде досягнуто вчасно (через 20 хвилин), то він віддасть наказ обстріляти Брянський завод і місто [19, арк. 459].

Цього не відбулося, бо в другій половині дня 28 грудня настав перелом у ході повстання. Із Синельникового на станцію Катеринослав прибув броньовик з пітерськими та московськими червоногвардійцями. До будинку Ради пробилися два кулеметні загони пітерців і московські червоногвардійці з броньовиком. Оскільки в інших частинах міста гайдамаки зазнали вже поразки, то їх війська, оточені в будинку пошти переважаючими силами більшовиків, припинили опір і погодилися на переговори. О 19-й годині того ж дня у будинку Ради зібралася нарада представників рад, червоногвардійців, військових частин, робочої дружини щоб виробити умови здачі пошти.

Через 30 хвилин, згідно з умовами капітуляції, гайдамаки почали здаватися, але частина їх утекла, а 10 офіцерів і загін із 120 осіб були відправлені під конвоєм тієї частини солдатів Сердюцького полку ім. отамана Орлика, які були розагітовані і перейшли на бік більшовиків, у казарми до з'ясування обставин [17, арк. 3].

29 грудня Катеринославська рада в терміновому випуску газети «Известия Екатеринославского Совета робочих и солдатских депутатов» повідомила про перемогу збройного повстання і встановлення радянської влади в місті.

3 січня 1918 р. громадськість Катеринослава прийшла на Соборну площу, щоб віддати шану загиблим під час боротьби за владу червоногвардійцям. Завком Брянського заводу виділив кошти на поховання своїх робітників-червоногвардійців і ухвалив сплачувати кошти родинам загиблих брянців.

Поступово мирне життя налагоджувалося. Президія Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів 11 січня прийняла рішення про створення радянської міліції «для охорони громадської безпеки і революційного порядку» на чолі з М.І. Хавським. Було звільнено суддівський персонал Катеринославського окружного суду, членів ради присяжних повірених і прокурорського нагляду. Почала працювати слідча комісія при Катеринославському революційному трибуналі у приміщенні колишнього Окружного суду. А у зв'язку з ліквідацією губернського правління, «присутствия», канцелярії губернського комісара та звільненням службовців постало питання про виплату їм 3-місячного утримання, відсотків надбавки при дорожнечі життя і т. ін.

Класовий підхід більшовиків до питання оподаткування населення виявився у збільшенні розмірів податків, які стягувалися із заможних верств населення. За наказом Катеринославської міської ради від 29 березня 1918 р. податок, який сплачували заможні катеринославці, був збільшений з 3 млн. до 5 млн. крб. Внески по цьому податку приймали у приміщенні 3-го Товариства взаємного кредиту за повістками [16, 17 березня]. Ті, хто відмовлявся прийняти повістки про сплату податку, підлягали арешту. Катеринославське товариство заводчиків та фабрикантів звернулося до ради з проханням про зменшення податку на підприємства у зв'язку зі збільшенням обкладання. Саме в цей час розпочалася націоналізація промислових підприємств. 8 січня 1918 був націоналізований завод Гантке, комісаром якого призначили П.Кравченка, а посаду технічного директора обійняв А.Скоробагатов – гарний фахівець, обізнаний в усіх тонкощах виробництва [57,22]. 20 лютого 1918 р. націоналізовано Брянський завод. З 1918 по 1920 р. були націоналізовані 4 заводи «Шодуар», хоча населення ще довго продовжувало називати їх бельгійськими.

Але ЦР не змирилася зі своєю поразкою і після проголошення самостійності і незалежності УНР у IV Універсалі (9 (22) січня 1918 р.) запросила австро-угорські війська, щоб відновити свою владу. Другий український національний з'їзд Катеринославської губернії, який відбувся 13 січня 1918 р. у місті, схвалив IV Універсал, сподіваючись, що Українські Установчі збори визначать «окончательную форму державного устройства Украины и найдут способ для установления федеративной формы Российской республики» [17, арк. 4, 10].

У зв'язку з зайняттям частини території України угорсько-німецькими військами 9 березня 1918 р. з Полтави до міста переїхав український радянський уряд – Народний Секретаріат ЦВК Рад України. Представники уряду розмістилися в готелі

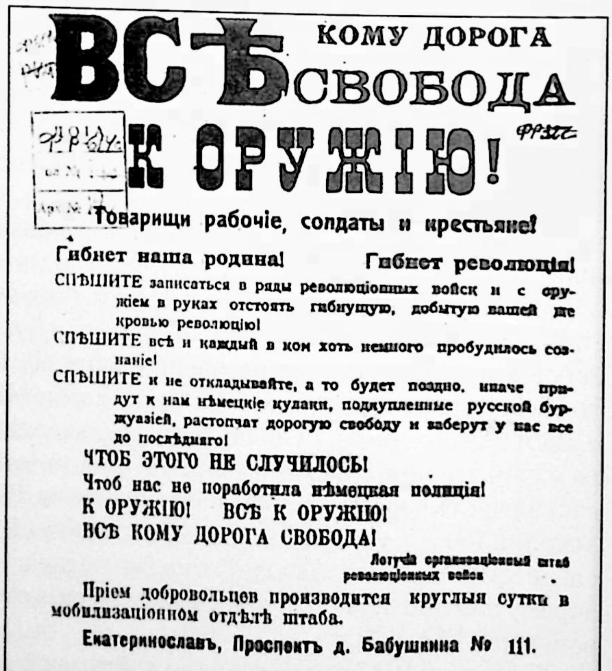
ВСѢ КОМУ ДОРОГА СВОБОДА

К ОРУЖІЮ!

Товарищи рабочіе, солдаты и крестьяне!

Гибнет наша родина! Гибнет революція!

СПѢШИТЕ записаться в ряды революціонных войск и с оружіем в руках отстоять гибнущую, добытую вашей же кровью революцію!

СПѢШИТЕ всѣ и каждый в ком хоть немного пробудилось сознаніе!

СПѢШИТЕ и не откладывайте, а то будет поздно, иначе придут к нам нѣмецкіе кулаки, подкупленные русской буржуазіей, растопчат дорогую свободу и заберут у нас все до послѣдняго!

ЧТОБ ЭТОГО НЕ СЛУЧИЛОСЬ!

Чтоб нас не поработила нѣмецкая полиція!

К ОРУЖІЮ! ВСѢ К ОРУЖІЮ!

ВСѢ КОМУ ДОРОГА СВОБОДА!

Летучій организаціонный штаб революціонных войск

Пріем добровольцев производится круглыя сутки в мобилизаціонном отдѣлѣ штаба.

Екатеринославъ, Проспектъ д. Бабушкина № 111.

Листівка «літучого» організаційного штабу революційних військ. 1918 р.

«Асторія» і мешкали тут до 24 березня 1918 р. У місті вони підготували і провели II Всеукраїнський з'їзд Рад у приміщенні Зимового театру (тепер театр російської драми ім. М.Горького). Фракції українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів подали до президії з'їзду протест з приводу закриття більшовиками місцевої української газети «Наше слово». Але на пленарному засіданні його не було оголошено. Більшість делегатів з'їзду (420 – «за», 290 – «проти») відхилили пропозицію про невизнання Брестського миру і підтримали його підписання, але з неодмінною умовою повного невтручання німців та угорців у внутрішнє життя України. З'їзд згуртував сили України в боротьбі проти австро-угорських та німецьких військ.

23 березня 1918 р. надзвичайний штаб по обороні Катеринослава на чолі з В.К.Аверіним оголосив у місті стан облоги. Санітарним відділом штабу, який містився в готелі «Асторія», за узгодженням з начальником санітарного відділу Південного фронту Цвєтковим, була розпочата примусова мобілізація лікарів, фельдшерів, сестер милосердя [60, 26 березня]. Сформовані місцеві загони Червоної Армії стримували натиск німців та гайдамаків на підступах до міста і визначених станціях.

1-2 квітня 1918 р. мешканці міста святкували Великдень. Міська Управа в святкові дні забезпечила з 7.30 ранку до 9-ої вечора безперервний рух 2-го трамваю. Це були останні дні перебування при владі більшовиків.

А вже наступного дня, 3 квітня 1918 р., о 9 годині 40 хвилин вечора станція Катеринослав була зайнята «україно-германцями», як сповіщала газета «Мысль». На станції Горяїнове австрійські війська з'явились о 23 годині 25 хвилин. Вони зажадали від Чечелівської самоохорони здати зброю. Але, отримавши відказ, не наважувалися зробити це збройним шляхом. У районі Брянського заводу були жертви в результаті півгодинного бою. У місті з'явилася кінна розвідка гайдамаків. Деяка їх частина разом з угорсько-німецькими військами прибула сюди на баржах по Дніпру [51, 5 квітня]. Розставивши кулемети на Чечелівці, війська направились до вокзалу, зустрічаючи опір червоноармійців.

Югославський загін М. Чанака отримав завдання разом з іншими частинами захищати міст через Дніпро, бо евакуація в напрямку Синельникового продовжувалася. 3 квітня при обороні мосту загинули 20 бійців цього загону і сам М.Чанак [71, с. 212].

Достовірно відомо, що 2 квітня 1918 р. (о 3-й годині 50 хвилин) В.О.Антонов-Овсієнко, Головнокомандуючий військ, направив розпорядження командуючому Південним фронтом П.В.Єгорову з приводу оборони та висаджування в повітря цього мосту. І навіть після залишення міста він у директиві від 4 квітня ставив це ж завдання [34,127,130]. За яких щасливих обставин цього не було зроблено - зараз важко встановити через відсутність необхідних джерел. Але Самарський міст більшовики встигли зруйнувати. На Амурі перестрілка з гайдамаками почалася з 10 години вечора. А вночі, о 2-й годині 30 хвилин, 4 квітня німецька артилерія почала переправлятися через міст на лівий берег Дніпра [51, 5 квітня].

У місто прибули 5-а Гонвендська кавалерійська дивізія, 12-й австро-угорський корпус та німецькі війська. Спочатку внутрішнє життя іноземних військ було неналагодженим і тому виникли ускладнення з їх розміщенням і пересуванням. Вони самочинно проводили реквізиції приміщень та майна приватних осіб і установ. Так, 5 квітня зі станції Катеринослав вони забрали 3 підводи дров, які призначалися губернській земській лікарні, а в самій лікарні – кінний екіпаж та збрую [52, 12 квітня].

Міська Дума з появою цих військ (4 квітня) намагалася порозумітись із ними. В той же день о 8 годині 45 хвилин у приміщенні міського самоврядування відбулись переговори з представниками німецького командування та офіцерами австрійської армії. Останні обіцяли не втручатися у внутрішні справи, але наполягали на здачі зброї протягом 2-х діб. На прохання Думи вони погоди-

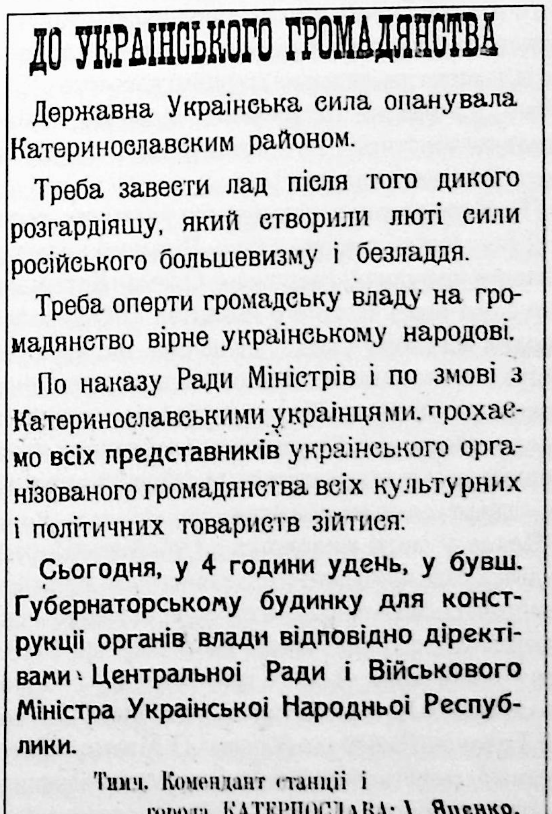

ДО УКРАІНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Державна Українська сила опанувала Катеринославским районом.

Треба завести лад після того дикого розгардіяшу, який створили люті сили російського большевизму і безладдя.

Треба оперти громадську владу на громадянство вірне українському народові.

По наказу Ради Міністрів і по змові з Катеринославськими українцями. прохаємо всіх представників українського організованого громадянства всіх культурних і політичних товариств зійтися:

Сьогодня, у 4 години удень, у бувш. Губернаторському будинку для конструкції органів влади відповідно дірективами Центральноі Ради і Військового Міністра Українськоі Народньоі Республики.

Тимч. Комендант станції і
города КАТЕРИНОСЛАВА: І. Яценко.

Листівка тимчасового коменданта ст. Катеринослав і міста І.Яценка. Квітень 1918 р.

лися, щоб організації міської самоохорони не здавали, а тільки перереєстрували зброю [51, 5 квітня].

Вже опівдні з'явились і перші накази нової влади. Отаман Катеринославського коша вільного козацтва Г.Ю.Горобець оголосив про перехід влади до вільного козацтва та здачу зброї (крім мисливської) протягом 2-х діб до штабу. На стовпах була розклеєна листівка «До українського громадянства» тимчасового коменданта станції і міста Катеринослав І.Яценка. Вона закликала їх прийти в колишній будинок губернатора о 4-й годині дня з приводу створення нових органів влади відповідно до директив ЦР та Військового Міністра УНР [23].

В цей важкий час уже наступного дня міська Дума звернулася до громадян міста з такою відозвою: «Ваш гражданский долг в настоящий момент сохранять полное спокойствие. Всякий необдуманный поступок может грозить осложнениями всему мирному населению города... К спокойствию, сплочению вокруг нас и доверию демократической власти вашего самоуправления» [51, 5 квітня].

Міське самоврядування постійно вело переговори, щоб налагодити взаємовідносини з австро-німецьким командуванням. 6-7 квітня під час переговорів на вокзалі німецький генерал фон Арн відповів делегації губернської земської управи: «Мы пришли не как враги, а как друзья, чтобы обеспечить вам мир и покой и освободить от большевистского ига. Мы прибыли сюда по приглашению украинского правительства, чтобы дать ему возможность выполнить условия мирного договора» [51, 5 квітня]. І в той же час міський голова В.І. Осипов відмовився інформувати німецьку комендатуру про настрої населення міста.

По місту розповсюджувалися чутки про терор, акти політичної помсти з боку Вільного козацтва, які нічим не були підтверджені. Отаман Катеринославського коша Вільного козацтва Г.Ю.Горобець доводив міському самоврядуванню, що арешти й обшуки козаками здійснюються тільки з його санкції за ордерами. Він звернувся до козаків з попередженням, «щоб вони не вподоблялися червоноармійцям» при арештах та роззброєннях частин і не вдавалися до насильства.

Влада у місті належала і Губернській революційній раді, яка 9 квітня відновила свою діяльність, як вищий орган влади ЦР в губернії. До неї тимчасово перейшли функції губернського комісара УНР до його призначення. А з 1-го травня посаду губернського комісара Катеринославщини зайняв П.Блонський. Головою Ради було обрано І.П.Мазепу. Цілеспрямованість, відданість ідеї національного відродження, вимогливість до інших, скромність – саме ці якості особистості Мазепи дозволили йому згодом обійняти високі державні посади в декількох українських урядах протягом 1919-1920 рр. Заступником Мазепи став П.І.Коробчанський. Всього до Ради було обрано 20 осіб [52, 20 квітня].

Тільки з приходом до влади Катеринославської губернської революційної ради питання про проведення виборів до Українських Установчих зборів у місті було остаточно вирішено. Ще згідно з III-м Універсалом ЦР вибори до Українських Установчих зборів призначалися на 27 грудня 1917 р., а їх скликання – на 9 січня 1918 р.

У призначений день (27 грудня) вибори у місті відбулися в звичайному порядку, але в другій половині дня ситуація різко змінилася. Розпочалося збройне протистояння між гайдамаками та червоноармійцями. У зв'язку з тим, що пересуватися по місту стало небезпечно для життя, вибори були припинені. Окружна та міська комісії по виборах до Українських Установчих зборів ухвалили перенести вибори на 2 січня 1918 р. Потім за узгодженням з представниками від усіх кандидатських списків (21) було затверджено новий термін виборів по місту – 14-16 січня 1918 р. [5, 15 січня]. Але встановлення радянської влади в Катеринославі (29 грудня 1917 р.) та розгін Всеросійських Установчих зборів унеможливили проведення цих виборів.

Згодом Головною комісією по виборах до Українських Установчих зборів було оголошено нову дату їх скликання – 2 лютого, потім – 12 травня 1918 р. [67,36]. Підготовча робота по виборах у місті не припинялася і велася навіть при несприятливих умовах до квітня 1918 р. Було надруковано 500 примірників кандидатських списків чотирма мовами – українською, російською, польською та єврейською; службовцями комісії складалися відомості про витрати коштів на їх проведення [5, 15 січня]. У місті Катеринославі у виборах до Українських Установчих зборів взяли участь 13,4% виборців, тобто з 145 853 зареєстрованих виборців, участь у виборах взяли 19 606 осіб. З них дійсними міська комісія визнала 19227 голосів, а недійсними – 379 [28; 52, 17 квітня]. В Амур-Нижньодніпровську у виборах взяли участь 22,4% виборців.

Найбільшу кількість голосів (2 743) отримав список №5 блоку Селянської спілки, ради селянських депутатів та партії Українських соціалістів-революціонерів. На другому місці (2 716) опинився список №9 – блоку РСДРП (більшовиків) та Сердюцького полку ім. отамана Орлика; на третьому (2626) – список №15 (УПСД); на четвертому (2 390) – список № 10 (Єврейський національний виборчий комітет) [28].

Катеринославська виборча округа, як і було визначено, обрала до Установчих зборів 36 депутатів. Згідно з даними Катеринославської окружної виборчої комісії, наданих Головній комісії по виборах, по списку №5 пройшли 22 депутати, №9 – 10 депутатів, №3 (російських есерів) – 2 депутати, №14 (російських громадян німецької національності) – 1 і №15 – 1 [31; 52, 26 квітня].

Майже всі виборчі комісії робили наголос на тому, що вибори до Українських Установчих зборів відбулися при значно меншій активності, ніж вибори до Всеросійських Установчих зборів. Панас Феденко, уродженець Криворіжжя, згадував: «Треба зазначити, що під час виборів до Всеросійської установчої ради, законність ніде не була порушена: народ вірив у силу демократичного правопорядку. Інакше було за виборів до Української установчої ради» [72, с. 35].

Катеринославська окружна виборча комісія в телеграмі від 13 квітня 1918 р., надісланій до ЦР, наголошувала, що вибори в окрузі відбулися, але абсентеїзм значний. Голосували 40,3 %. І не дивно, бо населення стало більш нервовим, пригніченим, індиферентним, було втомлене кровопролитною війною та великою кількістю різноманітних виборів, які відбулися протягом короткого часу. До того ж, неоднозначну реакцію населення та зростання недовіри до влади викликало запрошення ЦР угорсько-німецьких військ на територію України. Ось що з приводу підсумків виборів писав І.П.Мазепа: «Треба сказати, що велика шкода потім сталася для цілої нашої справи від того, що Українські установчі збори не зійшлися, хоч на короткий час, та не проголосили самостійності України... Різні вороги українського народу використовували той факт і ширили пропаганду, що на Україні свого часу не відбулося всенародне голосування і увесь час ширили свою антиукраїнську пропаганду» [49, с. 64].

Саме в цей час за досягнутою домовленістю поверталися з концтаборів Австро-Угорщини та Німеччини на Україну синьожупанники – українські військовополонені російської армії. 15 квітня, у неділю, представники різних українських партій та організацій міста прийшли до першої комерційної школи, щоб привітати синьожупанників ІІ-го Гайдамацького полку ім. Залізняка [52, 17 квітня; 72, с. 39]. Український хор під орудою Д.М.Петровського зустрів їх співом національного гімну «Ще не вмерла Україна». Стіни були прикрашені портретами гетьманів та діячів України. Серед промовців були: Є.Є.Вировий від українського вчительського товариства, І.М.Труба, В.О. Біднов, П.Феденко, отаман Катеринославського коша Г.Ю.Горобець, отаман Самарської паланки Ф.Х.Сторубель, Білий від Юнацької спілки шкільної молоді, Опришко від юнацького січового куреня та ін. Полковник Чорний та старшини Заборовський і Климчук від національного війська подякували усім за теплі слова та щирі привітання. На прохання присутніх хор проспівав українські народні пісні «Ой не рости кропе», «Садок вишневий коло хати», «Ой піду я до млина». А військовий оркестр ІІ-го Гайдамацького полку ім. М. Залізняка виконав «Не пора, не пора, не пора москалеві ляхові служити», «Наш отаман Гамалія». По закінченні усі в єдиному пориві заспівали «Заповіт» і підхопили вигук «Слава українському козацтву!» Козаки, одягнені у сині жупани, пройшлися по вулицях Козача та Садова, угору по проспекту до Феодосійських казарм.

Одночасно досить активно продовжувався запис до 3-го Катеринославського гайдамацького січового полку, формувалась окрема кулеметна сотня.

Катеринославська губернська рада урядувала недовго (9 – 29 квітня 1918 р.), бо в Києві стався державний переворот, внаслідок якого ЦР було усунуто від влади і проголошено П.П.Скоропадського гетьманом України. Це відбулося на Всеукраїнському з'їзді або конгресі хліборобів-власників за участю Української народної громади. Того ж дня, 29 квітня, П.П.Скоропадський разом зі своїми прибічниками проголосив Українську державу. Українська Народна республіка припинила своє існування.

2. Катеринослав за часів Української держави П.П. Скоропадського (29 квітня – 20 листопада 1918 р.)

У житті нашого міста та його мешканців в Українській державі розпочався зовсім інший етап, досить складний і непередбачуваний. Хоча бойові дії і стрілянина давно вже припинилися, але в місті залишилася велика кількість патронів, бомб та іншої зброї. Підлітки, діти і навіть дорослі підбирали їх на горищах, у підвалах, на вулицях і це призводило до нещасних випадків, тому завідувач станції швидкої медичної допомоги змушений був звернутися до громадян з проханням не чіпати ці небезпечні предмети, а доповідати про них військовим [52,26 квітня].

У місті існувала подвійна влада – цивільна та військова. Вищу адміністративну владу в губернії здійснював губернський комендант полковник Волошин, одночасно виконуючий обов'язки (до 25 травня) Катеринославського губернського старости [52, 29 травня]. Його помічником був місцевий комендант полковник Осипенко, за наказами якого від 6-9 травня 1918 р. у місті були вивішені національні прапори, скасовані більшовицькі постанови, заборонялися збори, маніфестації, вводилися військовий стан та цензура [9, 9 травня]. Саме від нього мешканці міста й губернії дізналися про те, що з 29 квітня влада в Україні перейшла до ясновельможного пана гетьмана. Тепер у місті знімалися закони та Універсали Центральної Ради, а на видних місцях розклеювалася «Грамота до всього українського народу» [20 арк.129,151,185]. В ній проголошувалася Українська держава, відновлення приватної власності, свобода торгівлі, приватного підприємництва.

Нелегітимний шлях приходу до влади гетьмана викликав спротив представників селянських спілок та вільного козацтва, які відмовилися виконувати накази та розпорядження самозваного гетьмана. Вже 8 травня 1918 р. губернський селянський з'їзд підтримав Верхньодніпровський повітовий з'їзд і в своїй резолюції констатував: «Гетьман захопив владу проти волі трудового народу України. Ми виступаємо проти роззброєння «Вільного козацтва» та синьожупанників, скасування 3 та 4 Універсалів. Рішуче будемо боротися з гетьманом і його компанією. Єдиною владою на Україні є Центральна Рада» [9, 10 травня].

На з'їзді земельних власників Катеринославської губернії (2-3 червня 1918 р.) хлібороби-демократи зайняли негативну позицію до влади гетьмана, у них були інші погляди на українську державну владу, ніж у хліборобів-власників. Але в більшості на з'їзді опинилися хлібороби-власники, які становили головну соціальну опору гетьманського режиму. До того ж, певна частина делегатів (близько 3 000 осіб) тільки під час з'їзду дізналася про те, як відбувся державний переворот з повідомлення Струкова – уповноваженого Катеринославського міського союзу земельних власників, який був у складі губернської делегації на конгресі землевласників у Києві [52, 5 червня].

Чинність попередніх наказів полковника Осипенка підтвердив новий комендант міста полковник Равич, призначений на посаду 23 травня 1918 р. А посаду губернського старости після Волошина обійняв М.І.Черников. У своєму наказі, звертаючись до населення губернії з нагоди призначення, закликав, просячи благословення Божого, забути всі національні, релігійні, партійні чвари, припинити насильства, вбивства та пограбування чужого майна [52, 29 травня]. Він отримував згідно з посадою IV класу місячну платню 1 000 крб. [68, с. 299].

Саме він відповідав за громадський порядок у складних умовах, коли реальними господарями міста було австро-угорські війська. Губернському старості згідно з наказом Головного окружного комісара Херсонщини, Таврії, Катеринославщини Коморного надавалося право застосовувати запобіжні заходи до злісних порушників правопорядку від штрафу в 3 000 крб. та арешту на 6 місяців до виселення за межі Української держави в окремих випадках [52, 26 травня]. Таке чекало кожного за підбурювання людності до страйків, за скоєння безчинств у публічних місцях та брудну лайку і т.ін.

У місті Катеринославі, як і повсюди в Українській державі, за безпеку та наведення правопорядку відповідала Державна варта, яка переймала функції поліції колишньої Російської імперії. Міська Державна варта, яку очолював полковник М.О. Левитас, підпорядковувалася губернському старості [75, арк. 11б]. За його розпорядженням на начальника міської Державної варти покладалося взяття на облік усього військового обмундирування і спорядження на складах і в установах. Під його головуванням була створена в кінці серпня ревізійна комісія, яка здійснювала цю перевірку.

Цивільне населення міста, як і повсюди в Українській державі, називало її гетьманською вартою. Тепер, з відновленням цього апарату в Українській державі, наше місто поділялось на 7 районів або ділянок державної варти без Амур-Нижньодніпровська (тоді приміського селища) [42, с. 324]. Управління 1-го вартового району знаходилося за адресою: Ломаний провулок,5; управління 5-го – на розі вулиць Надеждинської (нині 1-а Чечелівка) та Трамвайної, 2 (нині Боброва). За розпорядженням Катеринославського Губернського старости щодо створення 6-го району по вул. Проізвольній начальник державної варти м. Катеринослава М.О.Левитас направив відповідні документи до управи на виділення приміщення 6-му району і його відділу в Кайдаках. Для функціонування останнього у складі 35 вартових і 2 наказних міська управа знайшла приміщення по ціні 4 800 крб. за рік і уклала орендний договір терміном на 2 роки [41, с. 391]. У місто для перевірки справи розквартирування і діяльності міської варти у вересні 1918 р. був направлений член Ради Міністерства внутрішніх справ І.Г.Черторижський. Він прийшов до висновку, що органи міського самоврядування не до кінця виконали свої обов'язки щодо виділення коштів на обмундирування варти і приміщень для їх розміщення [60, 29 вересня]. А щодо чуток про побори варти з клубів, де є «лотошна» гра, та готелів міста, то це неможливо довести. З приводу цього начальників районів державної варти було попереджено. А гра в «лото», що була регламентована у 1914 р., тепер набула значного розмаху. Завдяки їй знову значні відрахування з доходів клубів надходили на користь міста.

Згідно із ст. 8 Закону від 18 травня 1918 р. усі витрати на утримання варти перебирала на себе держава. Але спочатку цього не відбулося. Тільки варта окремого 7-го району утримувалася за рахунок Брянського і трубного заводів [41, с. 291]. Тому органи міського самоврядування змушені були встановити терміновий збір з населення на утримання варти 6 районів. Начальник державної варти однієї ділянки мав отримувати місячну платню 400 крб., не кажучи вже про оклади інших посадових осіб варти. Нарешті наприкінці жовтня Катеринославська губернія, як і інші, отримала 1 055 тис. крб. на відшкодування цих витрат [60, 23 жовтня].

Саме на начальників міської Державної варти ділянок за наказом Губернського старости покладалися нагляд і виявлення осіб, що займалися пророцтвом та ворожінням. Зосередження у місті великої кількості людей приваблювало сюди шукачів легкої наживи та шарлатанів. Місцева влада стривожена цим і тим, що під виглядом хіромантів діяли сумнівні особи, вжила відповідних заходів. У зв'язку із забороною їх діяльності начальники варти повинні були слідкувати за тим, щоб їх оголошення: «Гадаю, узнаю судьбу человека» та рекламні повідомлення не допускалися до друку у місцевих газетах і штрафувати тих мешканців, хто посприяв їм у наданні квартир. Чинами Державної варти була виявлена підпільна фабрика по друкуванню «керенок», декілька разів затримували осіб, що займалися підробкою грошей. У ресторані «Брістоль» був схоплений з речовими доказами фальшивомонетник А.К. Креут, який, як з'ясували чини варти, прибув до міста з Харкова [60,22 жовтня].

Життя мешканців з кожним днем ускладнювалося. Із 8 червня 1918 р. вищу військову владу за наказом № 56 австро-угорської комендатури здійснював ще один комендант міста – генерал-майор Іосиф фон-Ледерер [52, 29 травня]. Тепер всюди був розклеєний перелік «злочинів», за скоєння яких цивільне населення краю будуть карати австро-угорські суди: зберігання зброї без дозволу, вибухівки, пошкодження залізниць, державних телефонів, телеграфів, навмисне знищення військового майна, злісні вчинки проти Державної варти, вбивство представників австро-угорського війська тощо.

Найбільше ускладнень та непорозумінь виникало у мешканців у зв'язку з отриманням дозволів на володіння різноманітною зброєю, в тому числі й мисливською. Спочатку на це достатньо було тільки дозволу місцевого коменданта. А з червня, у зв'язку із надходженням до австро-угорського коменданта наказу про видачу усім посвідчень на зброю єдиного зразка, виникли непорозуміння, бо навіть ті мешканці, що вже отримали дозвіл, повинні були тепер знову пройти перереєстрацію [20, арк. 165]. З приводу цього губернський комендант полковник Волошин в доповнення до свого наказу №29 роз'яснював населенню, що до 15 червня всі повинні обміняти і отримати нові посвідчення на зброю в австро-угорських комендатурах. За це потрібно було сплатити 20 крб. збору. Виняток зроблено тільки для працівників окремих служб та майстрових залізниці [15, арк. 94].

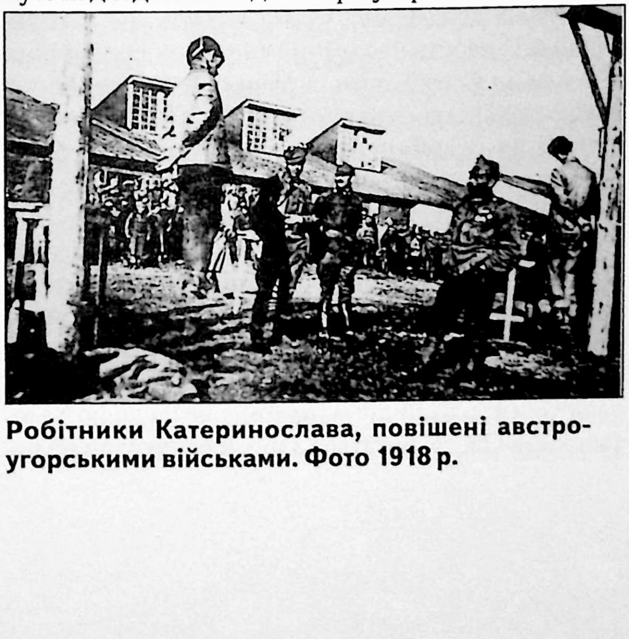

Робітники Катеринослава, повішені австро-угорськими військами. Фото 1918 р.

Міським самоврядуванням було зроблено все, щоб мешканцям вдалося уникнути покарання за це: термін продовжували двічі, було надруковано 5 тис. оголошень про здачу незареєстрованої зброї [60, 12 липня].

Австро-угорські війська час від часу проводили облави в різних частинах міста для виявлення і покарання осіб, які не перереєструвалися. Так, 1 липня 1918 р. був розстріляний за вироком військово-польового суду 5-ї Гонведської дивізії Іван Скоркін, робітник міської лікарні за зберігання зброї і спротив австрійським військам [15, арк. 66,102]. Саме за це і такої ж участі зазнав інший мешканець міста – Михайло Івашкевич [16, арк. 50].

Крім того, в разі опору під час здачі зброї на міста і села накладалась особлива контрибуція. Не минула ця доля й нашого міста. Австро-угорське командування наклало на Катеринослав 300-тисячну контрибуцію за те, що 1 вересня 1918 р. під час патрулювання було вбито австрійського лейтенанта Карла Шена і поранено його денщика [42, с. 232].

Катеринославська міська Дума одноголосно визнала накладену контрибуцію несправедливою і направила відповідні документи до гетьманської канцелярії та Вищого австро-угорського командування про зняття її з міста Катеринослава [80, арк. 356]. В цих документах міська Дума доводила, що лейтенант був убитий за містом біженцем із Люблінської губернії, а не з міста Катеринослава [79, арк.124]. До того ж, злочинець був розстріляний на місці. Проте спроби міської управи, прохання губернського старости про відстрочку сплати побору до остаточного прояснення справи у Міністерстві внутрішніх справ ні до чого не привели.

Міська Дума змушена була з 5 вересня розкласти контрибуцію на всіх мешканців міста з 15-річного віку, виняток був зроблений тільки для інвалідів та психічно хворих людей. Протягом двох діб (48 годин) кожному мешканцю потрібно було сплатити 5 крб. побору [55, 16 жовтня]. В ці дні біля міської управи стояли довгі черги тих мешканців, які сумлінно виконували свій громадянський обов'язок.

Оскільки не всі мешканці змогли у стислий термін це зробити, строк було подовжено до 10 днів. Але мешканці міста, навіть під загрозою сплати подвійної суми побору, не змогли це зробити з різних причин і в 10-денний строк.

Безпосередньо збір контрибуції проводили уповноважені міської управи, які мали при собі посвідчення, затверджені печаткою та підписами товариша міського голови К.І.Макаренка і члена управи Ф.Ф.Бурмейстера [42, с. 233]. Вони перевіряли з вартовими по домових книгах відповідність проживаючих у кожному будинку і звіряли з продовольчими паспортами. Щоб прискорити цю процедуру, міська управа звернулася до працюючих мешканців з проханням залишати гроші домочадцям, сусідам, квартирантам.

Із 5 жовтня 1918 р. збирачі побору перестали ходити по домівках і приймали вже оплату в податковому відділі управи, управліннях 4-х вартових дільниць та інших пунктах. Потім остаточні списки неплатників передавалися до австро-угорської комендатури XII корпусу для покарання. Так, родина Хащина з 5 чоловік згідно з виданою квитанцією № 38387 тільки 6 жовтня 1918 р. змогла сплатити 25 крб. побору в рахунок контрибуції [33].

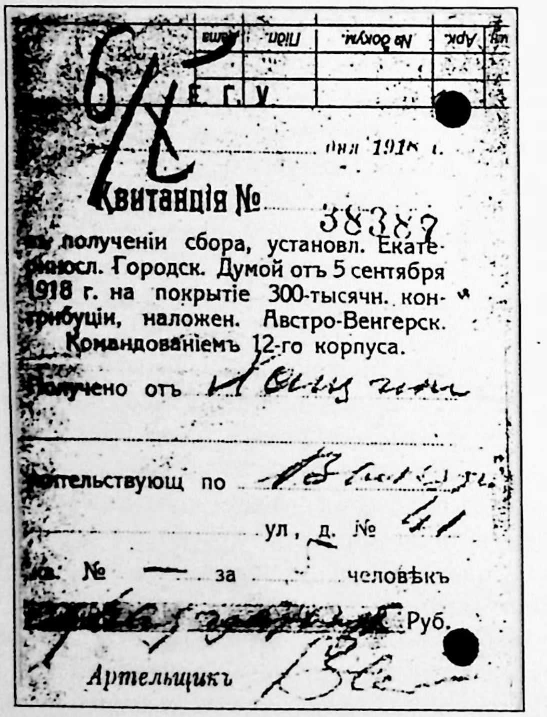

6/X

Е Г У

Дата | Підп. | № докум. | Арк.

.... дня 1918 г.

Квитанція № 38387

въ полученіи сбора, установл. Екатеринослг. Городск. Думой отъ 5 сентября 1918 г. на покрытіе 300-тысячн. контрибуціи, наложен. Австро-Венгерск. Командованіемъ 12-го корпуса.

Получено отъ Хащина

проживающ по [illegible]

ул, д. № 41

кв. № — за .... человѣкъ

[illegible] Руб.

Артельщикъ [illegible]

Мешканців міста могли і за незначні провини та порушення заарештувати і покарати військово-польовими судами. В червні 1918 р. з 600 заарештованих ними більшість підпадала під покарання [15, арк. 64]. Катеринославська рада і профспілки, права яких були значно обмежені в цей період, першими звернули увагу громадськості на ці безчинства та негаразди. Вони запропонували при бюро Ради організувати надання юридичної допомоги таким особам і постраждалим з політичних переконань [15, арк. 73,92].

Оскільки організації Вільного козацтва, створені при ЦР, ліквідувалися, австро-угорське командування XII корпусу роззброїло міські відділи Вільного козацтва. А вільних козаків, діяльність яких могла б загрожувати безпеці Української держави, було кинуто за грати. В серпні 1918 р. такої участі зазнали Гаврило та Микола Воробйови (Горобці). Вони були засуджені до страти через повішання судом 5-ї Гонведської кавалерійської дивізії [76, арк. 2]. Українські діячі на чолі з І.П. Мазепою висловили протест з приводу цього і звернулися до австро-угорського коменданта міста. Губернський староста на прохання органів міського самоврядування та українських організацій «про полегшення долі Воробйових» направив телеграму до «осведомительного» відділу Департаменту Державної варти з приводу прояснення ситуації по цій справі [76, арк. 2].

Замовив слово за їх врятування і старшина австрійської армії Ярослав Чиж, українець за походженням (родом із Галичини) [54, с. 20].

Доклав зусиль до цього і М.В.Омелянович-Павленко, призначений гетьманом на посаду кошового отамана козацького стану м. Катеринослава. Бойове хрещення молодий офіцер дістав на російсько-японській війні, а до Першої світової вже встиг закінчити академію Генерального штабу. 1917 р. зустрів на фронті у чині генерал-майора. Командир Української Галицької Армії, Запорізької дивізії, головнокомандувач діючої армії УНР у Зимовому поході. Обіймав посаду військового міністра закордонного уряду УНР, проживав у Чехословаччині, Франції, Німеччині. Помер у 1952 р. [53, №38]. Невисокого росту, завжди спокійний, врівноважений, готовий вислухати думку підлеглого, добре обізнаний у військовій справі – таким він залишився у пам'яті тих, хто його добре знав і воював під його командуванням. Один з них, Михайло Крат згадував: «Мені доводилося чути і читати, що там українці всіх верств населення та різних політичних переконань в особі отамана бачили «свою людину», дійсно українського патріота» [70, с. 18]. Таке відношення до гетьманських довірених осіб було рідкістю. Він на прохання місцевих українців направив телеграму гетьману Скоропадському [49, с. 90].

Тільки завдяки спільним зусиллям і при сприянні означених осіб вони були врятовані від покарання, а смертна кара була замінена ув'язненням. Решту Вільних козаків, як згадував І.П.Мазепа, вдалося врятувати від арештів завдяки тому, що їх записали в залізничну жандармерію на лінію Катеринослав-Одеса. Багатьох з них влаштували на роботу до отамана Катеринославського району Державної залізничної варти Добкевича та начальника охорони залізничного вузла Катеринослав-Синельникове Ю. Божка.

Зворотний процес – звільнення Вільних козаків почався з прийняттям Універсалу (16 жовтня) про відродження козацтва по всіх містах його історичного існування. 24 жовтня 1918 р. з приводу звільнення з тюрми братів Горобців у приміщенні Думи відбулися збори козаків під головуванням М.В.Омеляновича-Павленка [60, 25 жовтня].

Життя нашого міста тієї доби було пов'язане з постійним перебуванням у ньому військових частин і установ. Але за часів Української держави їх було надто багато. У місті розташовувалися декілька австро-угорських комендатур (окрема в м. Амур-Нижньодніпровську). В готелі «Франція» була експозитура Східної австро-угорської армії, а в Комерційному клубі (тепер вул. Дзержинського, 2) – польова жандармерія [15, арк. 109]. І хоча м. Катеринослав було офіційно австро-угорською окупаційною зоною, але тут були і дві німецькі комендатури. Одна з них знаходилась у колишньому приміщенні Ради робітничих і солдатських депутатів [1,91; 60, 7 грудня]. Це, ймовірно, було обумовлено тим, що біля міста розташовувалася значна кількість німецьких військ (35 тис.) та й розподіл окупаційної території між цими країнами через порушення Німеччиною угоди в деяких місцевостях мав дещо умовний характер [68, с. 332]. У Феодосійських казармах знаходилися 3-й і 18-й Драгунські Новоросійські полки та Катеринославський радіотелеграфний дивізіон, до якого приймали козаків-українців та неукраїнського походження [60, 4 липня]. В колишніх казармах Сімферопольського полку нижче 2-ї Бригадної (нині Фурманова) вулиці були приведені до присяги на вірність Українській державі 58-й Січовий полк, дві комендантські сотні управління міського коменданта [60,4 липня]. Після чого відбувся молебень у кафедральному соборі. В інших казармах колишньої Олександро-Невської частини міста знаходився 8-й панцерний автомобільний дивізіон, якому на службу потрібні були козаки різних спеціальностей.

Розквартируванням значних військових сил займалися два спеціальні бюро. Першим за прикладом інших міст при наполяганні австро-угорського командування ще в квітні 1918 р. було створено військово-квартирний відділ при Міській управі [41, с. 250]. Тепер в Українській державі з введенням військового стану, коли у містах не залишалося вільних місць для розквартирування, це покладалось і на мешканців. Від них до Міської управи стало надходити багато письмових заяв зі скаргами на незадовільні дії бюро щодо реквізицій кімнат та цілих квартир для військових потреб. Для захисту прав та інтересів мешканців Міська управа направила до цього бюро своїх представників.

У віданні комендантського управління було «українське бюро», що займалося відведенням квартир на короткий термін винятково для українських військових. До його обов'язків входило: перевірка документів у всіх прибуваючих військових та видача ордерів на право їх триденного перебування у готелях міста до розквартирування.

Відведення приміщень для військових потреб за наказом № 261 військового міністра від 27 червня 1918 р. покладалося на міське самоврядування. Завідувачем квартирно-військового відділу при Міській управі був призначений товариш міського голови К.І.Макаренко, яке спочатку було в подвійному підпорядкуванні управи та коменданта міста. Через деякий час Макаренко на черговому засіданні Думи (31 серпня) попросив звільнити його від завідування, бо не встигає приділяти відділу значної уваги тому, що його основна посада потребує все більше часу і головне – стан його здоров'я погіршився [42, с. 255]. Але навіть такі серйозні доводи не переконали Думу, а її члени погодилися тільки «розгрузити» його від інших обов'язків.

Для розгляду скарг і визначення сплати згідно з квартирним законом за відведене приміщення була створена комісія у складі К.І.Попеля, К.П.Клименка, В.М.Алексєєва, Я.Г.Гезе на чолі з К.І.Макаренком, до якої входили представники австро-угорського командування та деяких військових частин. Необхідно було встановити єдиний порядок надання приміщень для всіх військових. Цей порядок був затверджений наказом №17 від 12 липня 1918 р. міського коменданта Равича: обов'язково з його санкцій через квартирне військове бюро по розцінках комісії.

З дозволу міської управи передні площадки вагонів трамваїв були надані для безкоштовного проїзду австро-угорським солдатам та чинам державної варти. В свою чергу австро-угорське командування задовольнило прохання Думи та мешканців 7-го окремого району про продовження з 17 серпня руху трамваїв з 9 до 12 години вечора.

Для військових і володарів австрійської валюти через представництво Катеринославського відділення Волзько-Камського комерційного банку була організована підписка на восьму австрійську військову позику. Там же можна було придбати й облігації попередніх військових позик. Консультації щодо вигідності вкладання грошей в облігації позики можна було отримати у представника Віденської контори Англо-Австрійського банку за адресою: Проспект, будинок Бабушкіна [60, 17 (30) липня]. Крім існуючих у місті 10 представництв різних банків, у цей час відкрили свої відділення ще три – Акціонерний торгово-промисловий банк, Український народний кооперативний банк у будинку Хренникова (тепер вул. Короленка, 2), Московський народний банк.

Наявність великої кількості військових у місті викликала певне пожвавлення у діяльності тих підприємств, що були пов'язані з їх обслуговуванням. Так, 2 кравецькі артілі та майстерня спілки колишніх воїнів стали приймати замовлення на пошиття військового одягу.

1 липня 1918 р. до міста, де була зосереджена велика кількість військових, приїздив військовий міністр О.Рогоза. Почесній варті і всім зустрічаючим особам на вокзалі він передав найкращі побажання гетьмана П.П.Скоропадського з приводу створення армії Української держави. Він побував у 8-му Українському корпусі, школі підстаршин, оглянув артилерійські склади та казарми міста на розі Надеждинської та Порохової вулиць. У той же день в приміщенні Англійського клубу о 6-й вечора було дано обід на честь військового міністра, який о 10-й годині вечора виїхав з міста. Наступного дня місцева газета «Придніпровський край» сповістила про цю важливу подію і дала оголошення про набір козаків у пішу напівсотню при штабі корпусу.

Інструкторська школа підстаршин при 8-му корпусі повинна була за короткий термін підготувати досвідчених інструкторів для української армії. В селах та містах Катеринославщини було розповсюджене оголошення губернського коменданта про прийом чоловіків-українців віком від 32 до 35 років до цієї школи. Курсанти школи забезпечувалися одягом, харчуванням, платнею 110 крб., а після закінчення призначалися на посади бунчужного з платнею 150 крб., старшого інструктора – 130 крб., молодшого – 110 крб. [20, арк. 135, 158]. У цій школі була влаштована читальня, де висіли портрети Шевченка та інших українських діячів. Командир 8-го корпусу генеральний хорунжий Г.М.Васильченко був призначений виконуючим обов'язки начальника Катеринославського гарнізону. За його наказом від 29 травня 1918 р. старшини української армії повинні були носити на шапках або кашкетах кокарду російського зразка, але з ликом Архангела Михаїла та блакитною серединою чи стрічкою навскоси [52, 4 червня]. Тільки в липні-серпні для всіх військових Української армії була введена вперше кокарда у вигляді золотої ребристої зірки круглої форми, по центру якої був золотий герб Української держави (тризуб) на блакитній емалі. Її можна було придбати в книгарні «Україна», що знаходилася по Проспекту біля Озерних рядів.

В Українській державі було запроваджено військові чини, введено погони, затверджено похідну форму для всіх родів військ та козаків. В основу військових рангів української армії було покладено козацьку ієрархію: генеральний бунчужний (відповідав рангові генерала в російській армії), генеральний хорунжий (генерал-майора).

Умовами вступу до армії Української держави наказом по Військовій офіції № 281 від 29 червня 1918 р. оголошувалися такі:

- певний зв'язок з Україною за походженням, місцем народження;
- безумовна вірність ідеї незалежності України;
- загальна військова освіта;
- службовий стаж;
- військовий стаж;
- старшинство в ранзі [6,45-46].

Оскільки національних кадрів, які відповідали вищезазначеним умовам не вистачало, то визнавалося можливим перебування на службі людей і неукраїнського походження. Так, в інструкторській школі підстаршин при 8-му корпусі в більшості опинилися унтер-офіцери російської армії і це негативно позначилося на створенні національного війська. Ось як написав про це С.Левченко – сотник цього корпусу: «Використання української мови зустріло неприйняття на всіх рівнях – від штабу корпусу, де не хотіли розуміти «мазепинську мову», до побутових висловлювань на кшталт «Чорт бы их побрал с этой галицкой мовой» [46, с. 67].

Мешканці міста, які звикли до перебування у ньому військових, інколи ставали свідками військових парадів. Так, у суботу 4 (17) серпня 1918 вони побачили парад австро-угорських військ на Соборній площі. Парад приймав командир 5-ї Гонведської кавалерійської дивізії генерал Муйат, призначений тимчасово командуючим 12-го австро-угорського корпусу. Серед запрошених на цей парад були німецький консул, представник німецької комендатури, Губернський староста, начальник міської Державної варти Левитас та інші посадові особи [60, 18 серпня]. Був тут і Федір Федорович Стародубов, податковий інспектор Казенної Палати, який по обіді розповідав членам своєї родини і дев'ятирічному сину Анатолію про це видовище [66, с. 19]. Усі, хто прийшов цього дня на Соборну площу, змогли побачити польоти аеропланів, показ яких передбачався протягом дня.

А наступного дня, 5 (18) серпня 1918 р., австро-угорське командування XII корпусу повідомило Губернського старосту, що 22, 27, 29 серпня та 3, 5 10, 17, 19, 28, 30 вересня з 6 години ранку до 12 години дня в Монастирському лісі та в селі Краснопілля будуть проводитися артилерійські стрільби [60, 5 серпня]. Одночасно воно попередило старосту, що цивільні будуть розстріляні без попередження, якщо з'являться на території проведення стрільб, позначеній на наданій мапі Катеринославської губернії та плані міста. Тому стрімко збільшився попит на цей картографічний матеріал, який можна було придбати за 80 та 30 копійок у всіх без винятку книгарнях. Більше місяця здригалося місто від вибухів артилерійських снарядів, відголоси яких можна було почути у різних його частинах.

В цей час на ґрунті матеріальної скрути пожвавилася страйкова боротьба робітників, які вимагали підвищення заробітної платні і виплати місячного окладу після примусового звільнення внаслідок спаду виробництва. 26 червня 1918 р. почався страйк робітників фабрики «Зеноль» та гільзових фабрик Геллера, Авруха [16, арк. 45,48]. З 20 липня 1918 р. ряди страйкуючих поповнились робітниками Запорізької залізниці (тепер ДП «Придніпровська»), які приєдналися до Всеукраїнського страйку залізничників. Їх підтримали і службовці електростанції.

Через кілька днів (23 липня) на стовпах міста була розклеєна відозва страйкового комітету до залізничників не ставати до роботи навіть під загрозою покарання військово-польовими судами. Управління залізниці під час страйку охороняли наряди Державної варти. Були подані негайно реєстраційні списки тих робітників, які не з'явилися на роботу. Про дійсний стан справ у цей час дізнаємося із повідомлень залізниці: «В паровозных депо находится много арестованных военными властями машинистов, кочегаров, слесарей, угольщиков и других рабочих, которых насильственно и под охраной сажают на отходящие паровозы и поезда. Многих извлекают из квартир и насильно ставят на работу» [12, с. 47]. Так, 27 липня під конвоєм були доставлені до свого робочого місця і деякі робітники електростанції, які до тих пір переховувалися.

Австро-угорське командування різними засобами намагалося примусити страйкарів стати до роботи: попереджало, штрафувало, чотирьох віддало під суд, виселяло з квартир, а в окремих випадках і за межі Української держави. Серед тих, кого вивезли до Австро-Угорщини, був і Петро Овсянников – телеграфіст станції Катеринослав - за передачу по лінії залізниці телеграми страйкового комітету [15, арк. 175].

Саме тоді, у липні 1918 р., був відряджений до міста чиновник Департаменту Державної варти Белізцов для того, щоб довідатись, як населення губернії ставиться до влади гетьмана. Результатом його «плідної роботи» була відомість «агентурных сведений о лицах, не признающих существующего строя по г. Екатеринославу, Александровску». До цього списку потрапили мешканці різних професій і політичних переконань: М.Є.Малтапар, колишній член міської управи, запальний соціаліст-революціонер проводить словесну пропаганду проти гетьманської влади, як і В.О.Біднов – викладач Духовної семінарії; Ф.П.Фролов - «без занятий, анархист, агитирует против государственного порядка и власти гетмана на Украине, готовый к активному выступлению»; І.Єфименко – чоботар; І.І.Фірсов – робітник Брянського заводу; Д.Д.Оргусар – бухгалтер артилерійського складу «не признает Украины, как самостоятельной державы и за деньги готов служить кому угодно» [77, арк. 3,5]. А вечорами в різних частинах міста можна було почути нові пісні або частівки політичного змісту, як засвідчував П.Феденко: «Украина хлеборобная немцу хлеб отдала, а сама голодная», або мовою українською «Від Києва до Берліна - самостійна Україна» [54, с. 23].

З серпня 1918 р. до 1.02. 1919 р. була відновлена цензова міська Дума (демократична була розпущена у травні) у складі 1913-1917 рр. на чолі з І.Я.Езау. Іван Якович уже мав трирічний досвід роботи (1906-1909) у міському самоврядуванні і вдруге став на чолі цієї справи, зробивши все від нього залежне, щоб отримати дозвіл на переведення міста у вищий розряд по розквартируванню іноземних військ. Саме за клопотанням Думи місту було надано позику - 6 млн. карбованців під заставу зернових продуктів.

Міська Дума, враховуючи досвід своєї роботи в 1917 р., відновила податки та збори на користь міста. З липня таким податком знову було обкладено вивіски, реклами і приватні оголошення вже по 10 крб. за 1 квадратний аршин [41, с. 224]. Це викликало невдоволення у торговців і промисловців і привело до того, що деякі почали знімати вивіски, а інші зафарбували їх. Місто не тільки втратило певну кількість необхідної рекламної інформації, але й набуло непривабливого вигляду. Підприємці звернулися до торгово-промислової спілки із заявою про клопотання до міського самоврядування щодо зменшення податку на 50% або до 3 крб. за 1 квадратний аршин. Тоді, вказували вони, збільшаться надходження до міської каси. Дума на своєму черговому засіданні 14 серпня 1918 р. розглянула це важливе питання і постановила залишити плату незмінною на 1918 р., потім створити особливу комісію для визначення сплати на 1919 р. з урахуванням побажань торговців [41, с. 226].

А щоб покращити благоустрій міста, зобов'язала міських архітекторів розробити зразки вивісок, реклам і затвердити їх у міській управі для подальшого використання. Дума інколи, користуючись своєю владою, приймала постанови про обкладення на користь міста вже дозволеної до продажу деякої продукції – з кожної пляшки проданого пива, з кожного відра меду (3 крб.). Але вони кожного разу відмінялися окружним судом за поданням керуючого акцизними зборами.

Мешканці міста не встигали ознайомитися з одними постановами місцевої влади, як уже з'являлися інші. Часта поява нових постанов та змін до діючих приводили до ускладнення або пожвавлення внутрішнього життя міста.

На початку серпня 1918 р. у місті з'явилось оголошення Катеринославського губернського старости М.І. Чернігова з приводу прийняття 2 липня закону «Про громадянство Української держави» [20, арк. 338]. Згідно з новим законом українське громадянство надавалося всім підданим Російської імперії незалежно від національності і від того, проживали вони тимчасово або постійно на території України. Подвійне громадянство виключалося. Українським громадянином вважався кожен, хто народився на її території, включаючи й тих, хто постійно перебував поза її межами. Інші особи теж набували право українського громадянства народженням від громадян України, шлюбом іноземки з українським громадянином і т. ін.

Губернський староста роз'яснював, оскільки цей закон був отриманий 29 липня, то ті, хто не бажав його прийняти, повинні були обов'язково подати заяву на його ім'я протягом одного місяця [42, с. 298]. Бланки для таких заяв із зазначенням прізвища, ім'я та по батькові, місця народження, віку, віри, прописки, підданства можна було отримати в губернській типографії на Садовій (тепер вул. Сєрова). В заявах зазначалося до громадянства або підданства якої держави особа переходить. Обов'язково таку заяву необхідно було оплатити гербовим збором 2 карбованці та прикласти до неї «вид на жительство» або відповідний документ [60, 6 серпня]. Деякі мешканці висловлювали обурення з приводу сплати гербового збору за отримання свідоцтва (посвідчення) про належність до громадянства, вважаючи, що це повинно бути зроблено за рахунок держави.

Протягом одного місяця від дати отримання закону кожен повинен був визначитися і зробити свій вибір. Перш за все це стосувалося некорінного населення. В серпні 1918 р. на зборах міського латиського комітету допомоги біженцям при обговоренні цього закону більшість із 500 присутніх висловилася проти прийняття українського громадянства [60, 15 серпня]. Був складений перелік осіб для отримання посвідчень на право перебування в Україні не більш як на 6 місяців, згідно з законом.

Губернський комісар польського виконавчого комітету В.Ф.Ржечковський, побувавши 15 (28) серпня на прийомі у старости, був повідомлений про продовження терміну відмови від українського громадянства до 2 жовтня 1918 р. [60, 15 серпня]. Стосовно поляків, які бажають прийняти польське підданство, то вони в 1-й графі заяви повинні були вказати «Бывший русский подданый, теперь польский». Їм до пред'явлення офіційного документа про своє громадянство видавали теж такі ж посвідчення.

З прийняттям цього закону і погіршенням продовольчого становища в Росії поверталися в Україну тисячі українців та бажаючих отримати українське громадянство. Консули Української держави в Росії займалися розглядом прохань про повернення таких осіб на Україну. З Росії за кордон – в Україну – можна було приїхати тільки при наявності закордонного паспорта. В них робився такий напис стосовно кожної особи: «Русский гражданин Алексей Сергеевич Коптевский, 37 лет, отправляется за границу на Украину». О.С.Коптевський народився в Катеринославі 29 вересня 1881 р. в родині священика. Деякий час учителював, але швидко зрозумів, що це не його справа. Потім закінчив Московський комерційний інститут і здобув звання кандидата економічних наук II розряду. Свій фінансовий стаж розпочав помічником бухгалтера 2-го розряду Катеринославського відділення державного банку, а до переїзду працював помічником контролера Костромського відділення Народного банку

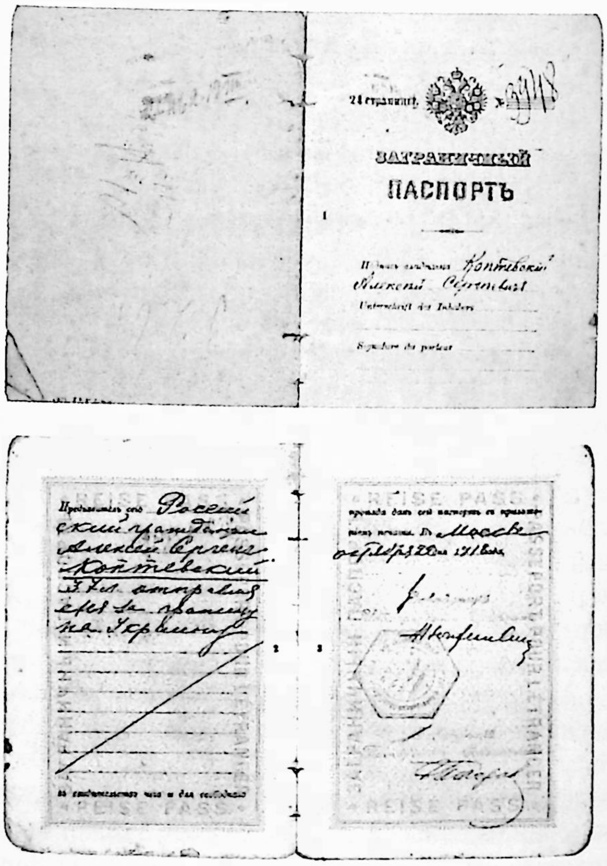
24 страницы
ПАСПОРТЪ
REISE PASS

Закордонний паспорт, що служив візою для в'їзду з Росії до України. 1918 р.

[22]. З прийняттям українського громадянства залишився у місті і став помічником податкового інспектора.

У цей час міграційна рухливість населення в нашому місті стала інтенсивнішою. Еміграційні потоки збільшилися з різних причин. Приїздили сюди на службу унтер-офіцери колишньої Російської армії. Робили вони це виключно з прагматичних міркувань, бо Українська держава саме зараз гарантувала їм певний мінімум стабільності.

Опинилися тут літератори та журналісти з Росії «бежавшие из Совдепии», яким 26 листопада 1918 р. був влаштований у Зимовому театрі благодійний вечір та збір коштів на користь безробітних [60, 30 листопада].

Цілком природно, що з відновленням права приватної власності до міста знову поверталися піддані багатьох іноземних держав – Франції, Бельгії, Італії, Персії, Японії, Австро-Угорщини, Великобританії, Сполучених Штатів Америки і т.ін. З 7 липня 1918 р. за розпорядженням Губернського старости вони повинні були зареєструватися у представників місцевої влади протягом 48 годин [60, 2 липня].

Готелі міста: «Франція», «Одеса», «Гранд-отель», «Версаль», «Брістоль», «Метрополь», «Асторія», «Пальмира», «Імперіал» та інші були переповнені приїжджими.

До міста на запрошення Катеринославського університету (відкритого влітку 1918 р.) прибували професори, асистенти з родинами для викладання різних предметів. Для полегшення їх переїзду з Москви в Україну опікунська рада університету вийшла з клопотанням до Міської управи посприяти цьому через органи державної влади. Викладач університету Г.Ігренєв у своїх «Катеринославських спогадах», виданих у 1922 році в Берліні, писав: «Я приїхав до Катеринослава в добу гетьманського режиму. Поїздка швидким поїздом з Харкова тривала 6 годин. З Києва до Катеринослава можна було доїхати за 12 годин» [40, с. 8].

Відповідні статистичні дані по м. Катеринославу дають змогу простежити цей процес. Якщо в середині 1917 року населення міста складало 216 810 чоловік, виводячи його на IV місце в Україні після Києва, Одеси і Харкова, то в 1918 році воно становило вже близько 300 тис. [37, с. 13; 41, с. 217]. Місто Катеринослав, як Одеса та Харків, які мали теж чисельність населення до 300 тис., було віднесено за одними даними до II класу (згідно IV класів), за іншими відносилося до першорядних [50, с. 260].

Виїхати з міста за межі Української держави можна було спочатку (до 29 липня) по перепустці, потім тільки по закордонних паспортах. Для того, щоб отримати такий паспорт, потрібно було подати прохання до канцелярії Губернського старости та 2 фотокартки, квитанцію з казначейства про сплату 25 крб. за паспорт, документ від начальника міської варти про відсутність перешкоди до від'їзду (сплата податків), свідоцтво про відбуття військової повинності [60,25 серпня]. Отримання закордонного паспорта, як і вихід з українського громадянства, не дозволялися тим особам, які мали недоїмки або не сплатили податків.

Російські солдати, які бажали повернутися до дому, повинні були за наказом міського коменданта Равича звертатися до уповноваженого у справах біженців за адресою: вул. Козача, буд. 12 (тепер вул. Комсомольська) [60, 2 липня].

У місті створювалося бюро по еміграції в Бразилію на чолі з інженером Новиковим [60, 3 серпня]. Покидали місто і робітники, які у зв'язку з припиненням виробництва у червні місяці були звільнені з частковим розрахунком з трубопрокатних заводів «Шодуар». Тільки на Брянському заводі з 15 175 робітників залишилося 3 000 [39, с. 102]. Певна частина звільнених робітників не могла знайти відповідної роботи, пристосуватися до нових умов життя, тому змушена була виїжджати. Тільки за три місяці виїхало з міста до 20 тис. робітників у пошуках іншої роботи [60, 2 липня].

Виїзд з міста полегшився з відновленням руху поїздів, пароплавів по Дніпру до Києва. Ось що свідчить З.Ю.Арбатов: «Отправился первый скорый поезд на Киев, потом пошел первый поезд на Харьков, и тогда только мы узнали, что Россия кончается за Харьковом, там, где начинается Белгород... Курск, Орел, Тула, Москва остались за границей» [1, с. 92].

У Катеринославі, як і в інших містах Української держави, був запроваджений новий режим обліку населення – прибуваючого і відбуваючого. Із 31 липня 1918 року всі домовласники, орендарі будинків, господарі готелів, дворів постою та інші повинні були завести домові книги для реєстрації всіх осіб, що мешкали у даному приміщенні. У цьому зв'язку при Міській управі був створений новий відділ на чолі з В.Г.Вороніним [60, 24 липня].

У цей час постійний попит на квартири, яких не вистачало для найму, обумовив зростання орендних цін, що піднялися до 100 – 250 крб. Квартир потребували всі – представники фірм, приватні лікарі, артисти театрів, сім'ї, поодинокі, солідні дами, студенти. На шпальтах місцевої газети «Придніпровський край» можна було прочитати і такі оголошення: «1 000 рублей тому, кто укажет квартиры от 3 до 8 комнат с удобствами»; «требуются квартиры от 3 до 8 комнат для преподавателей Университета»; «3 000 руб. указавшему квартиру из 4 комнат с удобствами в нагорной части города».

Опікунська рада університету, Губернський староста неодноразово зверталися до мешканців міста з проханням посприяти в наданні квартир за меншу платню професорам, асистентам, які приїжджали. Не стояла осторонь і опікунська рада університету. Саме вона вперше порушила питання про надання університету у тимчасове користування на один або два роки Потьомкінського палацу для лекцій та інших потреб. Вона не раз зверталася із цим проханням до предводителя катеринославського дворянства, отримавши підтримку міської Думи. Звичайно, катеринославське дворянство відмовило університету у наданні цього приміщення [42, с. 249-250]. Це питання знайшло своє остаточне вирішення тільки у 1952 році, коли у відновленій будівлі розмістився Палац культури студентів. З відкриттям довгоочікуваного університету постало багато проблем у тому числі і створення університетської бібліотеки [41]. Міська Дума погодилася з тим, щоб приміщення Аудиторії народних читань надати в постійне користування саме університету для наукової бібліотеки. Вона асигнувала на ці потреби 50.000 карбованців, а рада старшин Англійського клубу влаштувала 19 серпня 1918 р. в саду клубу благодійне народне гуляння на користь новоствореної бібліотеки [41, с. 302-303]. Вхід був платний – 2 крб. з дорослого, 1 крб. з учня. В саду грали 2 оркестри, в літньому театрі йшла вистава «Темное пятно», передбачалися польоти аеропланів, у кіосках продавали квіти, морозиво, цукерки, надані безкоштовно дамами місцевого вищого товариства [60, 18 серпня]. Було зібрано 25.000 крб., які надійшли до бібліотечного фонду. Дума на своєму засіданні 13-16 серпня 1918 р. постановила висловити подяку раді старшин «за такое благожелательное отношение к нуждам университета» [41, с. 272].

Оскільки гетьманський уряд не мав коштів на утримання державного університету, Катеринославський відкрився як приватний з російською мовою викладання. А українська громадськість міста ставила питання про відкриття в місті Державного українського університету. Першим це зробило Українське вчительське товариство на своїх загальних зборах 27 травня. [52, 16 червня] Батьківська рада Першої Катеринославської української гімназії 5 серпня направила телеграму до департаменту Вищої школи і отримала таку відповідь: «Заснування нових українських університетів при скрутному становищі Державної скарбниці та без широкої допомоги з боку самого громадянства неможливе» [78, арк. 48 зв.].

У цей час гостроти набуло питання: «Якою мовою треба балакати і читати українському народу, перш за все в царині освіти». Результати проведеного анкетування в деяких гімназіях міста напередодні навчального 1917/1918 року показали, що 95% учнів були за звичну російську мову викладання. [42, с. 315]

Свою точку зору з приводу двомовності висловив редактор російської частини газети «Народне життя» М.І. Мамадишський. Свою статтю він закінчив такими пророчими словами: «Придет время и будущее Украины покажет – ее население будет читать, писать, учиться на родном языке». Так воно й сталося.

Ініційований Центральною Радою процес українізації освіти, насамперед початкової, пожвавився. Цьому сприяла певна стабілізація політичної та військової обстановки в Україні за часів гетьмана Скоропадського.

3-4 червня 1918 року у місті перебував директор Департаменту середніх шкіл А.С. Синявський, якому рада українського вчительського товариства надала план дерусифікації середньої школи в краї [52, 5 червня].

Необхідність українізації середньої освіти полягала в тому, що стара школа була засобом русифікації українського народу, а відсоток вчителів-українців був невеликий та не відповідав національному складові населення. Низькою залишалася і національна свідомість учнів. Ось що писав з цього приводу П. Феденко: «На все велике місто була тільки одна українська середня школа (гімназія). Зате російських середніх шкіл, утримуваних державним коштом, було з десяток, в них з великими труднощами було заведене навчання української мови, як окремого предмету» [72, с. 43].

І.М.Труба і в Українській державі обіймав посаду губернського комісара у справах освіти, а тому сприяв проведенню українізації освіти. Студенти та навчальна рада механічного факультету міського технікуму на чолі з деканом С.В.Бачинським згодилися з пропозицією І. Труби щодо викладання усіх предметів українською мовою у першому семестрі нового навчального року. Вони подали заяву на його ім'я і звернулися з проханням про надіслання відповідного повідомлення до Міністерства освіти [52, 26 травня]. А студенти-українці учительського інституту за власною ініціативою вимагали запровадити викладання української мови та історії України з вересня 1918. Викладачем цих предметів в інституті та Українській гімназії був Єфремов Петро Олександрович, який і в 1920 р. викладав ті ж предмети у залізничному та соціально-економічному (утвореному із старших класів української гімназії) технікумах [81, с. 204-205]. У травні 1918 І.М. Труба повідомив через газету «Народне життя» про видачу атестатів про освіту українською мовою за постановою міністра освіти.

1 липня 1918 року І.М.Труба брав участь у Всеукраїнському з'їзді губернських та повітових комі-

сарів в освітніх справах з приводу українізації шкіл. Через день він у складі делегації цього з'їзду побував на аудієнції у гетьмана, який уболівав за справу освіти українського народу та поліпшення становища вчителів. Повернувшись, І.М. Труба направив до його канцелярії листа Катеринославської повітової вчительської спілки з приводу адміністративної сваволі щодо вчителів та їх бідування [77, арк. 18]. Доречно буде сказати, що вчителі отримували низьку заробітну платню – від 150 до 200 крб. – в порівнянні з іншими категоріями міського населення. Так, службовці управи та комітету біженців отримували 375 крб., лікарі від 300 до 400 і вище, міліціонер від 175 до 250 крб., поштові службовці від 300 крб. [52, 30 травня; 18, арк. 1-2].

При 1-й Катеринославській українській гімназії була започаткована нижча початкова школа. А за пропозицією навчального відділу міської управи при узгодженні з міською Думою ще в одній початковій школі міста теж вводилося навчання українською мовою [42, 270]. Отримали подальший розвиток і школи національних меншин – польські, єврейські, латиські.

З нового 1918 / 1919 навчального року в учбові плани всіх шкіл були внесені зміни: вводилося обов'язкове викладання української мови та літератури, історії та географії України. У перших 5-ти класах на це відводилося не менше 3 годин на тиждень, а в 6-7 класах – 4 години.

Тому напередодні навчального року Міністерство освіти розіслало всім середнім школам України повідомлення про проведення курсів українознавства з 15 липня по 15 серпня в Полтаві, Катеринославі та Житомирі [52, 8 червня]. Вчителі приватних неукраїнських шкіл теж зараховувалися на курси, але без урядової допомоги у розмірі 100 крб. На цих курсах серед викладачів були відомі громадські діячі краю: В.О. Біднов, Д.І. Яворницький, П.Феденко. Під час курсів вимагали від слухачів розмовляти тільки українською мовою і по можливості поза курсами. Вчителі оглядали зразкові школи, виставки підручників та наочного шкільного приладдя. Міська управа приурочила до цієї події проведення раніше запланованих курсів по виготовленню наочного приладдя з пап'є-маше, моделів тварин, людини і т. ін.

З введенням діловодства на українській мові згідно з розпорядженням Міністерства шляхів (№290 від 17 травня 1918 р.) на великих станціях залізниць створювалися курси для службовців по вивченню української мови. Комісаром цих курсів на Запорізькій залізниці (тепер ДП «Придніпровська залізниця») від Міністерства народної освіти та Міністерства шляхів був призначений І.М. Труба [52, 8 червня].

Усім бажаючим опанувати українську мову, як і німецьку, французьку, латинську та ін. надавалася можливість на різноманітних курсах – «Неополіглот» у приміщені Маріїнської гімназії (тепер СШ №33), «Берлиц» на Троїцькій площі в будинку Мізка (тепер вул. Шевченка, 59). Всесвітньовідома система «Берлиц» давала можливість кожному швидко, за 3 місяці, опанувати будь-яку мову. Саме тут для бажаючих швидко вивчити українську мову ввели цей курс. Плата за навчання була 15 крб. для службовців, учнів та колективна – 10 крб. [60, 12 липня].

Це була немала платня, бо, наприклад, студенти отримували стипендію 15-30 карбованців на місяць і повинні були, щоб вижити, шукати додаткові засоби існування. Вони давали приватні уроки, працювали в студентській артілі Гірничого інституту, ремонтували електричні побутові мережі. Але роботи було для них замало, тому більшість студентів голодувала. Один з них наважився навіть дати таке оголошення до газети «Придніпровський край»: «Голодаю. Дайте какую-нибудь работу. Студент А.П. Емельянов» [60, 24 липня].

Голодували не тільки студенти, але й люди пенсійного віку, пенсії яких були 30, 50 і 100 карбованців (з дорожнечею), і 40 000 катеринославських безробітних (за даними Департаменту громадських робіт при Міністерстві праці) [42, 276; 52, 7 червня]. Чорний хліб по картках коштував 32 копійки за фунт, а восени 1918 – 65 коп., білий відповідно 35 і 70 коп., м'ясо 1,30 крб. за фунт і 2,50 крб.; курячі яйця 3,50 і 6,00 крб. за десяток. З 29 серпня 1918 у вільний продаж були дозволені молочні продукти, сало та ковбаси. Вершкове масло коштувало 12-16 крб. за фунт, олія – 7 крб. Робітники отримували по картках 6 фунтів м'яса, інші особи – 4 фунти, а іноземці – по окремо встановленій нормі [60, 2 липня, 22 жовтня].

Але заможні верстви населення не бідували. За свідченням Г.Ігренєва, влітку – на початку осені 1918 р.: «...поражала баснословная дешевизна цен на съестные припасы и громадное изобилие их на рынках. Екатеринослав был завален белыми булками, молочными продуктами, колбасами, фруктами и считался в продовольственном отношении самым благодатным городом Украины. Моего преподавательского оклада в Университете - 450 рублей в месяц с излишком - хватало на жизнь» [40, с. 234].

Восени 1918 у місті, як і повсюди в Україні, загострилися проблеми охорони громадського порядку. Пограбування квартир, складів, лавок, магазинів, поїздів, розбійні напади, вбивства набрали нечуваного розмаху. Збільшилася кількість так званих «роздягателів», які невеликими групами нападали на вулицях міста на громадян і відбирали особисті речі. Це стало звичайним явищем у повсякденному житті населення міста, яке постійно перебувало у стані небезпеки. У зв'язку із зростанням злочинності серед малолітніх мировим суддею 12 відділка міста В.О.Ляшенком було піднято питання про необхідність організації опікунства над такими порушниками [60, 2 липня].

Міське самоврядування звернулося в цей важкий час до населення: «Граждане Екатеринослава! Преступные элементы не прекращают своей вредной и опасной деятельности и редкий день происходит без грабежей и убийств. Жертвами преступников являются не только коренные жители Екатеринослава, но и чины расквартированных здесь австро-венгерских войск. Поэтому Екатеринославское городское самоуправление призывает население всеми законными мерами бороться с преступными элементами» [42, с. 233].

Гетьманський уряд намагався покращити ситуацію в державі створенням з участю громадських організацій добровольчих дружин. Через три доби після виходу гетьманського наказу (17 жовтня 1918 р.) у місті під головуванням товариша міського голови К.І.Макаренка відбулося друге засідання комітету громадської безпеки. На ньому обговорювалося фінансове питання, пов'язане з цією проблемою [60, 22 жовтня]. З приводу його вирішення Макаренко та голова Спілки домовласників П.А.Корецький побували в Києві. Повернувшись 22 жовтня, вони сповістили, що згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ на охорону міста виділено 600 000 крб. [60, 23 жовтня]. Звичайно, цих коштів не вистачало. Спілка домовласників однією з перших відреагувала на цю болючу проблему. Вона звернулася до домовласників з проханням виконати свій громадський обов'язок і зробити внески на охорону міста у розмірі 1,5 % від вартості майна за оцінкою, визначеною міською владою.

З 23 жовтня почалось формування міської добровольчої дружини для охорони міста від грабіжників. З оголошення штабу дружини мешканці дізналися, що запис добровольців буде здійснюватися щодня з 9 до 13 години дня та з 16 до 19 години по вул. Широкій (тепер Горького) в канцелярії 1-го відділу та 2-го відділу по проспекту біля костьолу. Незабаром були створені есерівська, меншовицька, студентська дружина університету у складі 56 осіб, Гірничого інституту, в яку вступили і члени партії Народної свободи. 22 листопада 1918 р. о 9 годині вечора при затримці грабіжників загинув член студентської дружини Гірничого інституту Арсеній Чупіка [60, 24 листопада].

Вночі місто теж охоронялося за рахунок сторожового збору, який стягався зі спілки домовласників, квартиронаймачів, товариства заводчиків та фабрикантів, кредитних установ. Паралізовані страхом мешканці боялися ходити по вулицях міста після 18 години. З насуванням темряви будинки зачинялися, а призначені вартові несли охорону зсередини. В разі затримки або непередбачених обставин потрапити до свого помешкання, навіть при наявності вартового, було дуже важко.

Міська управа сповістила мешканців, що у разі нападу грабіжників їм потрібно звертатися за допомогою до таких організацій – губернського комісара, бойових дружин партій, добровольчої дружини, комітету громадської безпеки, карного відділу та міліціонерів відділків, робота яких була відновлена.

Міська Дума вишукувала і власні засоби для забезпечення порядку. Вона змушена була встановити навіть одноразовий податок на охорону життя та майна громадян з власників торгових та промислових підприємств. Згідно з обов'язковою постановою міського голови В.Осипова від 27 листопада 1918 року, власники цих підприємств повинні були протягом 10 діб внести в касу міської управи означену суму податку. Так, власники торгових підприємств з промисловими свідоцтвами по 1-му та 2-му розрядах повинні були сплатити 1000 та 300 крб., 3-4 розрядів по 75 та 25 крб. Міська управа попередила їх, що в разі несвоєчасної сплати податку він буде стягуватися в подвійному розмірі.

У зв'язку з погіршенням кримінальної ситуації в місті генеральний хорунжий Г.М.Васильченко, якому за наказом Скоропадського (№309 від 7.11.1918) була надана вся повнота військової влади, заборонив купівлю та продаж приватним особам, торговим фірмам військового майна та спорядження, продаж спиртних напоїв, крім виноградного вина [60, 14 листопада].

Ситуація ще більш загострилася 9 листопада, в суботу, у зв'язку з закриттям робітничої газети «Дело». В той же день, на знак протесту проти закриття вже п'ятої газети у місті, припинили роботу друкарні інших газет. До них приєдналася і спілка журналістів. 11 листопада тимчасовий робітничий комітет (ТРК) закликав усіх робітників міста до загального дводенного страйку. Припинили роботу майже всі підприємства та заводи міста, гудки яких сповістили мешканцям про початок страйку. Зупинились електростанція, водогін, трамвай і тільки рух поїздів не припинився та працювали хлібопекарні.

До страйку приєдналися службовці й робітники міських підприємств, залізничних майстерень та паровозного депо й більшість студентів вищих навчальних закладів. Група студентів (412 чоловік) Гірничого інституту та Університету не підтримала страйк і вирішила продовжити навчання. Але викликаний загін добровольчої студентської дружини зірвав їхні наміри.

Під впливом цих подій Губернський староста 11 листопада видав обов'язкову постанову, яка забороняла збори, страйки, маніфестації. Особливо це стосувалося робітників підприємств громадського значення (залізниці, водогону, електростанції), які не мали тепер права самовільно покидати свої робочі місця. Типографіям заборонялося друкувати газети, оголошення антиурядового напрямку.

Наступного дня, 12 листопада, за наполяганням ТРК, о 10 годині вечора у місті з'явилося світло, відновився рух бельгійського трамваю від вокзалу до Соборної площі. 13 листопада в результаті переговорів, під тиском громадськості і за розпорядженням Губернського старости були звільнені заарештовані редактори та видавці газет «Вперед» - М.С.Фрідман та П.Гільбург, «Начало» – Л.О.Дубицький, І. Меркулов та службовець газети «Дело» М.Лейкінс. За участь у страйку були звільнені з роботи службовці гастрономічного магазину Солодухи. А службовців Брянського заводу було оштрафовано з вирахуванням частини заробітної платні за час страйку [55, 19 листопада].

16 листопада у зв'язку з подальшим ускладненням ситуації в місті генеральний хорунжий Г.М.Васильченко звернувся до населення Катеринослава та Амур-Нижньодніпровська негайно приступити до організації квартальної охорони із мешканців від 18 до 48 років. Їх діяльність мала бути узгоджена з діяльністю добровольчої дружини. Першою з'явилася «народна самоохорона» району Чечелівка. На Запорізькій залізниці була проведена нарада з приводу організації самоохорони в поїздах та біля залізничних колій. Через побоювання єврейських погромів саме євреями було створено декілька бойових дружин (єврейського союзу «Бунда», Соціалістичної єврейської робітничої партії, партії «Поалей-Ціон») для охорони єврейських кварталів. Штаб останньої розміщувався по вул. Московській у буд. №17.

В листопаді 1918 року політичне життя в місті вирувало і вражало калейдоскопічною зміною подій.

Українців охопило національне піднесення у зв'язку з прийняттям Універсалу (16 жовтня) про відродження козацтва. Прокотилась хвиля відновлення козацьких громад і сотень, був створений Республіканський Кіш козацтва на чолі з М.Горобцем зусиллями звільнених з в'язниці козаків.

Завдяки старанням Юхима Божка, начальника охорони залізничного вузла Катеринослав-Синельникове, почалось створення відділу Нової Запорозької Січі. В його будинку на вул. Провіантській (тепер Пастера) збиралися однодумці-козаки: Швачка, М.Горобець, Шило, Річ, Чуприна, П.Василюк, Окатий, Бульба й бунчужний Сила [10, 19 березня]. Вони заприсяглися віддати всі сили для втілення ідеї національного відродження. Отаман Божко вважав, що неодмінно потрібні для цієї справи запорозькі атрибути. За словами І.Мазепи: «Божко і Василюк любили говорити, що для бойового піднесення українського вояка має велике значення насамперед зовнішня форма організації війська». «Нашому дядькові, – казали вони, – треба вистригти оселедця, дати шлика і шаровари, підперезати червоним поясом, щоб він почував себе лицарем-оборонцем рідної землі, щоб слухався, для авторитету треба показати йому кошову булаву і прапор, а тоді можна воювати і за рідну землю» [49, 95]. Завдяки наполегливості Божку все ж вдалося його створити. Січ (до 3 000 козаків) складалася з піхотного, кінного та артилерійського куренів і сотні великокаліберних кулеметів [7, 41; 43, с. 35].

Отаман Ю.Божко - третій ліворуч, командуючий 2-ю дивізією (Запорізька Січ) з членами штабу. Фото 1919 р.

А з іншого боку, значна частина населення міста виступала «За возрождение единой и неделимой России». Прибічники Добровольчої армії ще 11 липня 1918 року влаштували в Англійському клубі перший благодійний вечір для збору пожертв на потреби армії [60, 12 липня]. Проводилися політичні бесіди на тему: «Проблемы возрождения России». Одна з них відбулася 4 грудня 1918 року в аудиторії юридичного факультету Університету (будинок духовної семінарії).

До Катеринослава та інших міст України – Києва, Харкова, Одеси – були направлені, згідно з телеграмою Вищого командування Добровольчої армії, її представники. 16 листопада в звичайний морозний день, коли випав перший сніг, студенти Гірничого інституту терміново зібралися на віче з участю 2 офіцерів Добровольчої армії. Студент Прокоф'єв, колишній офіцер, агітував учасників вступати до лав армії. Учасники студентського віча передали резолюцію свого зібрання через представника Головнокомандуючому Добровольчої армії А.І.Денікіну [60, 17 листопада].

Тоді ж генеральний хорунжий Васильченко та губернський староста Черників звернулися до населення губернії, Бердянського та Мелітопольського повітів Таврії з приводу підтримки армії А.І.Денікіна та проведення мобілізації офіцерів до 43 років, студентів – колишніх офіцерів та юнкерів перших двох курсів. Реєстрація бажаючих вступити до лав Добровольчої армії проводилася у Катеринославському центрі Добровольчої армії на розі вулиць Столипінської (тепер Чернишевського) та Семінарської (тепер К.Цеткін) [60, 17 листопада].

В цей час активізувалися й опозиційні гетьманському уряду політичні сили, які представляв Український Національний Союз. У жовтні у місті, як і в багатьох губернських центрах України, була створена Катеринославська філія або відділ УНС. До неї увійшли представники 5 провідних українських партій та 4 спілок (селянської, вчительської, залізничної, поштово-телеграфної). Головою місцевого відділу УНС було обрано місцевого громадського діяча І.М.Трубу. Засідання філії відбувалися у різних приміщеннях – в українському клубі «Громада», губернському земстві та ін. Для її потреб Катеринославська спілка споживчих товариств на своїх надзвичайних загальних зборах (4 грудня 1918 р.) постановила відрахувати 3 000 крб. [55, 10 грудня].

Згідно з рішенням місцевого відділу УНС І.Мазепа та І. Труба були терміново відряджені до Києва для отримання подальших вказівок з центру. 15 листопада вони прибули туди і дізналися про початок антигетьманського повстання після проголошення гетьманом проросійського курсу. Зміна гетьманом орієнтирів (проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією), спроба створення нового уряду «українського за формою, але московського за змістом» вже не могли врятувати ситуацію, що склалася. Це привело до розгортання антигетьманського повстання, яке очолила створена Директорія. Свою відданість українській справі після зміни курсу довів М.В.Омелянович-Павленко – кошовий отаман Катеринославщини. Саме в цей час він подав прохання гетьману про звільнення його з цієї посади, бо вірою і правдою служити йому вже не може. Гетьман П.Скоропадський змушений був задовольнити його прохання [70, с. 62,73].

З початком антигетьманського повстання боротьба за владу розгорнулася з новою силою. 19 листопада більшовицький губревком видав звернення, в якому оголосив робітничі райони міста під своєю владою і закликав робітників до виборів Ради робітничих депутатів (далі РРД). Тоді ж, у ніч з 19 на 20 листопада, міська Державна варта вчинила напад на республіканське українське військо. Для пояснення ситуації, що склалась у місті, штаб республіканських військ Катеринославщини (ШРВК) видав листівку «Товариші та громадяни!». В ній зазначалося: «Козацтво не бажає пролиття крові, тому запропонувало варті здати зброю. У відповідь на це варта відкрила стрілянину з рушниць і кулеметів. Козацтво недовго змагалося з вартою й примусило її здати зброю» [24].

Так, цілком мирно було встановлено у місті 20 листопада 1918 р. нову владу – владу прихильників відновлення Української Народної Республіки – Директорії. Під час цих подій було поранено одного козака і одного вбито – Шамка М.О., отамана Бурлацької сотні [55, 22 листопада].

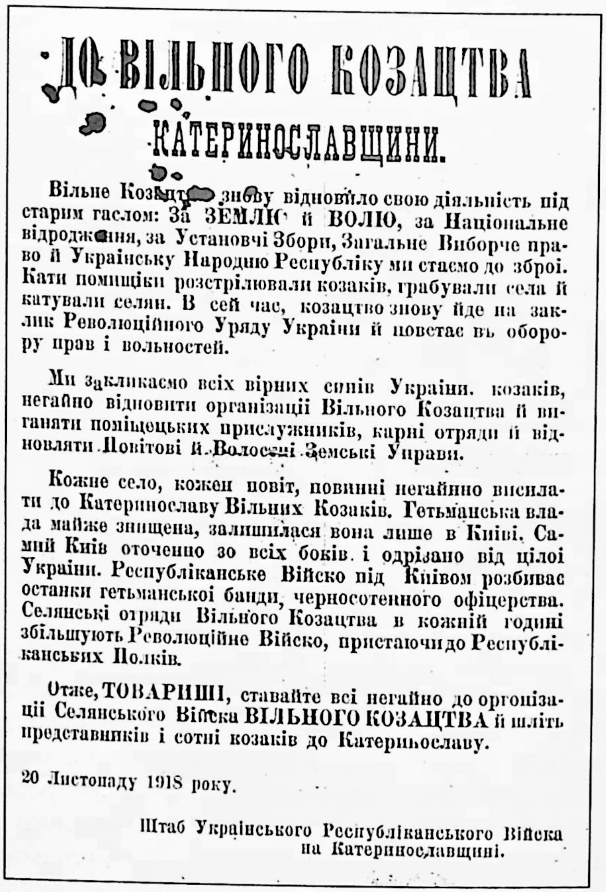

ДО ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА

КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ.

Вільне Козацтво знову відновило свою діяльність під старим гаслом: За ЗЕМЛЮ й ВОЛЮ, за Національне відродження, за Установчі Збори, Загальне Виборче право й Українську Народню Республіку ми стаємо до зброї. Кати поміщіки розстрілювали козаків, грабували села й катували селян. В сей час, козацтво знову йде на заклик Революційного Уряду України й повстає въ оборону прав і вольностей.

Ми закликаємо всіх вірних синів України. козаків, негайно відновити організації Вільного Козацтва й виганяти поміщецьких прислужників, карні отряди й відновляти Повітові й Волосні Земські Управи.

Кожне село, кожен повіт, повинні негайно висилати до Катеринославу Вільних Козаків. Гетьманська влада майже знищена, залишилася вона лише в Київі. Самий Київ оточенно зо всіх боків і одрізано від цілої України. Республіканське Військо під Київом розбиває останки гетьманської банди, черносотенного офіцерства. Селянські отряди Вільного Козацтва в кожній годині збільшують Революційне Військо, пристаючи до Республіканських Полків.

Отже, ТОВАРИШІ, ставайте всі негайно до організації Селянського Війська ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА й шліть представників і сотні козаків до Катеринославу.

20 Листопаду 1918 року.

Штаб Українського Республіканського Війска
на Катеринославщині.

Листівка до вільного козацтва Катеринославщини. 20 листопада 1918 р.

3. Катеринослав за часів Директорії, денікінщини, махновщини та радянської влади 1918–1920 рр.

У день встановлення влади Директорії ШРВК звернувся з відозвою «До Вільного козацтва Катеринославщини» – відновлювати організації під старими гаслами: «За землю і волю», «За національне відродження», «Установчі збори і УНР».

До 1 грудня 1918 р. штаб республіканських військ мав 4 відділи (господарчий, політичний, інформаційний, оперативний). Наприкінці листопада 1918 р. комендантом штабу було призначено М.Савченка, отаманом республіканських військ Катеринославщини – М.Горобця, після нього цю посаду обіймав А.Гулий-Гуленко.

Андрій Олексійович Гулий-Гуленко родом з Херсонської губернії, за фахом лісничий, у вересні 1917 р. став начальником господарчого відділу управління технічних військ Центральної Ради. Пізніше - командир 1-ї Запорізької дивізії в армії УНР під час Зимового походу 1920 року [44, с. 189, 196]. За словами П.В.Василюка: «Це була людина надзвичайно чесна і безмежно хоробра. Гулий з Савченко виробляли плани, а Горобець вів переговори з Махном, більшовиками, навіть, з представниками 8-го корпусу» [54, с. 84].

Керівником політичного відділу штабу став П.Василюк. Він був родом з с. Пізнанки (Західна Україна), учасник Першої світової війни. Добре знав Катеринослав, бо вперше побував у ньому в 1917 р., проходячи військову службу у 228-му запасному піхотному полку. Брав участь у створенні українського військового товариства, був тимчасовим головою 11-ї роти цього полку. Після фронту доля звела його знову з нашим містом. Потім він став одним із лекторів на курсах з вивчення української мови для службовців Запорізької залізниці [32].

Для поповнення лав республіканського війська штаб видав декілька наказів, про мобілізацію з кожної волості по 50 чоловік згідно з рішенням селянського сходу, лікарів - чоловіків та жінок до 50 років, у першу чергу кадрових військових. Було створено бюро для вербовки. А селяни с. Солоного Катеринославського повіту надали їм продовольчу допомогу в розмірі 105 паляниць та 10 фунтів сала [55, 21 грудня].

Наприкінці листопада на заклики штабу прибуло 300 петлюрівців при 2 гарматах, які розташувалися в приміщенні штабу «Бунда» [60, 29 листопада]. А на прохання М.Горобця про зарахування козаків на довольство із місцевих інтендантських складів штабом 8-го корпусу було відхилено. 2 грудня прибули у місто 200 козаків, а через тиждень два ешелони петлюрівської кінноти. Їх спочатку розмістили у приміщенні Англійського клубу [60, 11 грудня].

У місті, де була зосереджена велика кількість військових, стався, на перший погляд, незначний інцидент – була заарештована вартова команда офіцерів 8-го корпусу на пошті. І хоча вони були звільнені згідно з наказом отамана республіканських військ – це стривожило всіх військових. З приводу цього відбулися закриті збори офіцерів 3-го та 18-го Драгунських полків. А офіцери VIII інженерного куреня направили 23 листопада міському голові резолюцію своїх зборів з проханням терміново провести загальні збори за участю представників від усіх військових частин, демократичних організацій та партій для узгодження дій [60, 24 листопада].

Зі свого боку Воробйов обіцяв узгоджувати дії республіканських військ. Таким чином був зроблений перший, але дуже необхідний крок для порозуміння усіх сил, бо на той час у місті склалася своєрідна обстановка. Обиватель досить влучно кількома фразами охарактеризував її: «Что ни станция – то империя, что ни улица – то республика» [60, 28 листопада]. І дійсно, уявіть собі – Кайдаки, Чечелівка, Амур-Нижньодніпровськ, залізнична станція Горяїнове перебували під контролем більшовиків; центральна частина міста від вокзалу до вул. Садової (тепер Сєрова) – під контролем петлюрівців; далі до вул. Управської (тепер Виконкомівська) – австро-угорські війська, а в нагірній частині – 8-й український корпус.

Зрозуміло було вже всім, що таке становище довго тривати не може і потрібно щось робити. Сучасник так змальовував події осені 1918 р. «Губернский староста... – первая власть. Кошевой атаман Воробьев – вторая власть, представитель Директории... Командир Добровольческого корпуса Васильченко –третья власть... Четвертая – городская дума... Пятая – губернский комиссар...Шестая власть (большевики) вообще никого не признает и норовит разогнать старосту, комиссара, корпусного командира, думу и петлюровцев... Итого «власть властей», каждая из которых считает себя единственно авторитетной» [60, 24 листопада].

5 грудня 1918 р. на нараді представників усіх партій і демократичних організацій була зроблена спроба об'єднатися для виступу проти загального ворога – більшовиків. І хоча був розроблений план спільних дій проти них, але це не привело до згоди між усіма. Республіканське військо в останню мить повернуло зброю не проти більшовиків, а проти 8-го корпусу. З 5 по 6 грудня в штаб корпусу прибула їхня делегація, у складі якої були представники Вільного козацтва та начальник охорони залізничного вузла Ю.Божко, для пред'явлення ультиматуму про роззброєння. Основна причина полягала у небажанні корпусного командування підкоритися республіканському війську. Тільки 8-й панцерний дивізіон перейшов на бік республіканців. Оскільки через годину відповіді не було, почалося збройне протистояння.

Республіканці зайняли район вулиці Семінарської (тепер К.Цеткін), приміщення Гірничого інституту та1-ї класичної гімназії. 6 грудня 1918 о 4-й годині ранку республіканці почали обстріл Феодосійських казарм. Магазини цієї частини міста не відчинялися, заняття в навчальних закладах не проводилися або припинилися після 1-2 уроків [66, с. 25]. Рух бельгійського трамваю здійснювався тільки до Міської управи, бо далі починався район військових дій. Вже о 5-й ранку лікарі карети швидкої допомоги почали приймати перших поранених.

Деякі будинки й вікна Гірничого інституту та музею ім. О. Поля були пошкоджені. Під час цієї бійки серед мирного населення був 1 убитий біля телеграфа, декілька поранено. У петлюрівців - 5 забито, 23 поранено, у офіцерів 8-го корпусу – 1 забитий, 7 поранено, 14 взято в полон. Пізніше родині загиблого у цих подіях офіцера 8-го корпусу Федоренка було видано одноразово 5 000 крб., а 7 пораненим – по 1000 крб. [60, 7, 10 грудня].

І невідомо скільки б ще часу тривала ця бійка, якби не погроза австрійського командування обстріляти місто важкою артилерією. Для доказу серйозності своїх намірів австрійці викотили на вулиці міста гармати і виставили кінних вартових. Так зусиллями третьої сторони кровопролиття вдалося припинити, сторони погодились на перемир'я.

6 грудня о 2 годині дня в кабінеті міського голови В.І.Осипова почалися переговори між сторонами за участю представників від УНС, профспілок, робітничих комітетів, німецького командування. Вони хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблих. З короткими перервами переговори йшли до 12 години опівночі. Була досягнута домовленість про створення узгоджувальної комісії для обміну полоненими. Жодна резолюція, запропонована тут, не отримала більшості голосів, хоча знову, тепер усіма було поставлено питання про роззброєння 8-го корпусу. Наступного дня проти виступила спілка домовласників, до якої приєдналося і міське страхувальне товариство. Вони стверджували, що це реальна військова сила, здатна підтримувати порядок у місті. У відповідь міський голова заспокоїв громадськість, заявивши, що цього не станеться.

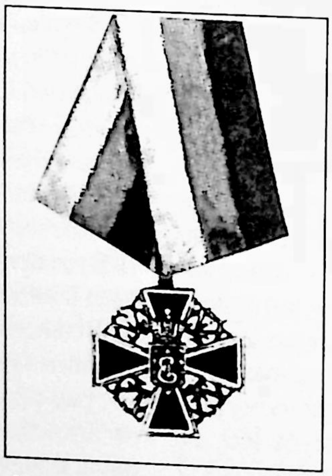

Знак для учасників Катеринославського походу в Крим під командуванням генерал-майора Г.М.Васильченка. Започаткований П.М.Врангелем в еміграції в 1920-ті рр.

Але все було не так просто, як здавалося на перший погляд і протистояння продовжувалося. Тоді республіканці вирішили діяти іншими методами проти 8-го корпусу – перехоплювали їхні обози, автомобілі з майном і продовольством, заборонили казначейству та банкам видачу їм грошей. У відповідь командування корпусу відкликало своїх офіцерів з добровольчої дружини. За таких обставин корпусу нічого не лишалось, як покинути місто і потім з'єднатися з Добровольчою армією. В ці дні в газеті «Республіканець» з'явилися такі рядки, присвячені 8-му корпусу:

«Гей, у нашім славнім місті,
Де не сто людей, не двісті,
А трохи не міліон жив та був дивізіон».

11 грудня 1918 р. о 2-й годині ночі з міста в напрямку на Нікополь-Мелітополь вирушили за одними даними 300 офіцерів при 3 гарматах та 40 кулеметах, за іншими – до 1000 офіцерів під командуванням генерал-майора Г.М.Васильченка [65, 72; 60, 12, 15 грудня].

Гнат Михайлович Васильченко закінчив Московське піхотне юнкерське училище (1895), потім Військову академію, учасник Першої світової війни, був начальником штабу 5-ї Туркестанської стрілецької дивізії. Ще 17 квітня 1918 р. він, згідно з наказом №79 Військового Міністра УНР О.Жуковського, був призначений виконуючим обов'язки командувача Катеринославського корпусу [6, 39]. Залишив своє рідне місто разом з офіцерами 8-го корпусу і полковник Р.К. Островський, член міської управи та зав. відділом громадської безпеки [60, 12 грудня]. На чолі офіцерів, які здійснювали цей перехід, були досвідчені військові – генерал-майор П.Г.Кислий, полковники Булич та Г.І. Коновалов.

Герман Іванович Коновалов закінчив Одеське піхотне юнкерське училище (1902) та два класи Військової академії. Військовий досвід здобував на фронтах Першої світової війни. Виконуючи обов'язки генерал-квартирмейстера штабу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, добре зарекомендував себе. Після поранення П.Г. Кислого став начальником штабу у Катеринославському загоні [64, с. 247].

2 січня 1919 р. цей загін, здійснивши 600-кілометровий перехід за 22 доби, прорвався в Крим [64, 238]. Пізніше на базі цього загону був сформований 2-й армійський корпус, на чолі якого з листопада 1919 р. був Я.О. Слащов. Генерал-майор Г.М. Васильченко командував бригадою 34-ї дивізії в корпусі Я.О. Слащова [64, с. 238]. В 1920 р. учасники цього походу продовжували воювати в Російській армії Врангеля. Г.І.Коновалов отримав чин генерал-майора і був найближчим помічником П.М.Врангеля, займаючи посаду генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандуючого. В еміграції П.М. Врангель започаткував знак для учасників Катеринославського походу. В центрі чорного емалевого хреста герб міста Катеринослава. Носили його на біло-синьо-червоній стрічці з правого боку [65, с. 73].

Після того, як республіканці розібралися з 8-м корпусом і змусили його піти з міста, дійшла черга і до австро-угорських військ, які за досягнутою домовленістю мали повернутися додому. Ще на початку грудня 1918 р. М.Горобець направив по лініях залізниці прохання про лояльне відношення до австро-угорських військ, які відправлятимуться додому. Штаб республіканських військ намагався примусити їх віддати «зайве озброєння». В 20-х числах грудня після категоричної відмови австрійського командування це зробити республіканське військове командування знову вдалося до збройного протистояння. Сучасник Г. Ігренєв так описував ці події: «Ожесточенная ружейная и пулеметная стрельба длилась целые сутки. Среди мирных жителей было немало жертв. Победили, конечно, петлюровцы ибо австрийцы только оборонялись... – сильное впечатление производило зрелище, как гайдамаки срывали погоны у австрийских офицеров. Немцы исчезли тихо, и незаметно вышли из Екатеринослава австрийские части» [40, с. 236].

Саме в цей час республіканці отримали радісну звістку про вступ Директорії до столиці України – Києва. На її адресу надійшли вітальні телеграми від українських товариств та національних громад і з міста Катеринослава від ради Лоц-Кам'янської «Просвіти», установчих зборів технічного товариства та єврейської громади. Рада українського куреня службовців і робітників Управління робіт по шлюзуванню Дніпра надіслала їй таке привітання: «Гаряче вітаємо Директорію зі щасливим днем вступу до столиці України. Хай цей урочистий день буде початком вічного й славного будівництва на користь Української Народної Республіки (голова куреня Мусієнко)» [62, 22 грудня].

Це спонукало петлюрівців розпочати відкритий наступ на більшовиків. 21 грудня 1918 р. вони розігнали засідання робітничих і червоноармійських депутатів, почали громити їхні загони на Чечелівці, ст. Горяїнове. Більшовики змушені були відступити до Нижньодніпровська й прийняти рішення негайно перейти у наступ проти петлюрівців. Оскільки у них не було достатньо своїх сил, звернулися за допомогою до Н.Махна, призначивши його Головнокомандуючим армією Катеринославського району.

П.Ю.Дибенко (ліворуч) - командир Задніпровської стрілецької дивізії і комбриг - Н.І.Махно. Фото. Катеринослав 1919 р.

По місту ходили різні чутки про Н.І. Махна, а відтепер його ім'я стало на устах у всіх. За словами все того ж Г.Ігренєва: «В народе говорили, что Махно требует от петлюровцев, чтобы его впустили в Екатеринослав всего лишь на три дня: за это время он обещает ввести новый анархо-коммунистический строй... Рассказывали, что Махно благородный человек и «враг» лишь жидам и немцам, а населению его нечего бояться. Я слушал все эти толки и не придавал им никакого значения, не подозревая даже о той реальной силе, которой уже тогда обладал Махно» [40, с. 236].

Вранці 27 грудня 1918 р. більшовики, взаємодіючи із загонами Махна, розпочали контрнаступ, вирішивши взяти Катеринослав за допомогою військових хитрощів. За свідченням І.Мазепи: «О 5-й годині ранку на другий день вони, користуючись темнотою ночі, пустили через міст порожній товарний потяг без машиніста, а слідом за ним броньовик з кількома вагонами піхоти. Поки здивовані українські вартові оглядали прибулий порожняк, махновці почали обстріл з броньовика, а тим часом піхота кинулася, щоб захопити залізничну станцію» [49, с. 97].

На бік наступаючих махновців перейшов отаман гарматного полку Г.Мартиненко з 30 козаками та 6 гарматами [63, 3 січня].

З 27 по 30 грудня тривала запекла артилерійська стрілянина між двома ворогуючими сторонами. Мешканці, які вже давно звикли до перестрілок, були дуже налякані таким артилерійським обстрілом. У перший же день будинок духовної семінарії, де містились гуманітарні факультети університету, отримав 18 пробоїн, з них 8 – навиліт. Два снаряди влучили у гуртожиток семінаристів, оскільки останні були на канікулах, було вбито лише кілька чоловік. Снаряди розривалися у приватних квартирах, кожен день приносив звістки про нові жертви та руйнування. Будинки тряслися так сильно, що падали картини зі стін. Під час цього обстрілу було пошкоджено і приміщення української гімназії, спалено книгарню «Україна» та книжкову комору українського видавництва і видавництва А.Кащенка [55, 23 січня].

У цих боях з махновцями відзначилися А.Гулий-Гуленко (тричі поранений), Юхим Божко, П.Василюк (двічі поранений) та Михайло Мелашко. Про останнього відомо дуже мало. Народився 1882 року. Єфрейтор офіцерської стрілецької школи, член Всеукраїнської Ради військових депутатів. У кінці 1917 р. - заступник комісара Центральної Ради у Донецькому басейні. Його ще називали «Малашко», «Мілашко», «Мелешко» [44, с. 307].

За спогадами І.Мазепи отаман Гулий-Гуленко «був типовий «динарець», чорнявий, з овальним обличчям, скромний у поведінці, але безстрашний у боях, в яких йшов сам уперед, показуючи приклад козакам» [72, 48].

По місту прокотилась хвиля пограбувань та погромів. Причетність до них своїх вояків визнав і Махно, згадуючи, що Озерний базар був ним конфіскований та використовувався як продовольча база [4, 57]. Тільки під загрозою розстрілів йому вдалося призупинити подальше пограбування міста. 30 грудня до 7-ї години вечора стрілянина несподівано припинилась як і почалась. Місто опинилося у руках у повстанців, яким вдалося відновити радянську владу тільки на два дні.

А 1 січня 1919 р. після 10 години ранку з боку Чечелівки і станції Горяїнове підійшли війська отаманів Р. Самокиша та Сакви [35, 43]. Озброєний відділ січових стрільців, організований Р. Самокишем, підійшов на допомогу з Кременчука. До нього приєднався повстанський загін Сакви з Верхньодніпровського повіту, і в місті була відновлена (з 1 до 26 січня 1919 р.) влада Директорії. В той же день Катеринославський комітет УПСР (есерів) видав звернення «До робітників і населення міста Катеринослава» із закликом надати допомогу військам Директорії у встановленні ладу та спокою у місті після бійки з «махновсько-більшовицькими бандами».

Свідчення про ці події залишив Г.Ігренєв: «Население, сидевшее 6 дней взаперти, хлынуло на полуразрушенные улицы, засыпанные осколками снарядов, обвалившейся штукатуркой домов, стекольными осколками. Мертвецы все были подобраны, зато поражало количество трупов лошадей и собак. Петлюровцы хоронили павших ... и стреляли в воздух» [40, с. 239].

Напередодні похорону в газеті «Республіканець» з'явилися траурні повідомлення редакції газети, гуртка «Юнацької спілки», української гімназії, українського вчительського товариства про похорони забитих під час боїв козаків. У день похорону 4 січня 1919 р. о 12-й годині дня траурна процесія вийшла зі штабу республіканських військ – готелю «Асторія» (тепер пр.К.Маркса, 66) і направилася на Соборну площу, де на цвинтарі загиблих козаків та січових стрільців поховали [63, 4 січня].

Були створені комітет по спорудженню пам'ятника загиблим козакам, фонд допомоги родинам загиблих, а місцевий біржевий комітет та торговельно-промислова спілка запровадили самообкладання своїх членів за трьома категоріями – 100, 250 і 500 крб. [63, 11, 18 січня]. Від окремих організацій та громадян надходили пожертви для допомоги пораненим козакам. Відділ допомоги при штабі республіканських військ висловив подяку начальнику охорони району Запорізької залізниці за різдвяні подарунки для поранених – один пуд яблук і сім фунтів пряників [63, 18 січня]. На Новий рік за старим стилем УНС влаштував збір грошей по церквах і парафіях для родин забитих і покалічених козаків. Завдяки проповідям місіонера Сергія Михайловича Розногорського, сина ректора Катеринославської духовної семінарії, у кафедральному соборі на ці цілі було зібрано 724 крб. [63, 21 січня].

За розпорядженням Катеринославської духовної консисторії по церквах та парафіях припинили поминання «Боголюбивої держави Української і гетьмана Павла» й було встановлено поминання на службах божих «Боголюбивої держави Української, війська, її влади Директорії» [62, 21грудня; 69].

Почалося створення органів нової адміністративної влади. Цей процес відбувався дуже важко, бо установ було так багато, що одна не підозрювала про існування іншої. Службовців, які не володіли українською мовою, негайно усували з посад. Це відносилося і до службових осіб, які, незважаючи на наказ другого помічника губернського комісара Г.Лук'янова від 10 січня, продовжували затверджувати документи печатками старого зразка, а не новими з гербом УНР [63, 15 січня]. Було заборонено згідно з наказом штабу республіканських військ від 3 січня 1919 р. видання газет «Слово» та «Приднепровский край» «за співробітництво з гетьманом та агітацію проти Директорії». Знову, як і раніше, створюються поквартальні комітети самоохорони з чоловіків віком від 18 до 45 років, а при управлінні коменданта міста Катеринослава і повіту сотника Руденка формується охоронна сотня [63, 12 січня].

З відновленням влади Директорії суспільно-політичне і культурне життя української громадськості особливо активізувалось. Щотижня проходили з'їзди та конференції різних політичних партій, наради професійних спілок і товариств. Відбулися щорічні загальні збори міського українського вчительського товариства, які запропонували нову назву нашого міста – Січеслав. І хоча ця назва не була офіційно затверджена, вона набула значного поширення у колах національно-свідомої української громадськості. Культурно-просвітницька секція штабу республіканських військ розробила рекомендації для вчителів українознавства, в яких пропонувалося створення гуртків, бібліотечок, вивчення на уроках українського національного гімну, патріотичних та відомих українських пісень, проведення Шевченківських днів, запорізьких вечорів, організація екскурсій на дніпрові пороги, в музей ім. Поля для ознайомлення з історією місцевого краю [63, 17 січня]. 19 січня 1919 р. о 5-й годині вечора в Англійському клубі був влаштований концерт-лекція для козаків, де виступав Д.І.Яворницький з розповіддю про історію України та Запоріжжя [63, 19 січня]. Вона супроводжувалась демонструванням «чарівного ліхтаря» та грою кобзаря Феодосія Олексійовича Часника. Він був кремезний «козарлюга» з пишними довгими вусами, завжди виступав у вишиванці та шароварах, пречудесна людина, з якою, зустрівшись уперше, не захочеться розлучатися – таким він залишився в пам'яті тих, хто його добре знав [83, с. 14]. Такі своєрідні лекції або екскурсії Д.І. Яворницького з поєднанням кобзарського співу справляли на слухачів незабутнє враження та глибоко западали в душу.

А двома днями раніше у місті відбулися з'їзди по виборах до Трудового Конгресу України від робітничої курії та трудової інтелігенції. Сергій Васильович Бачинський сприяв приходу до влади Директорії, редагував газету «Республіканець», займався видавничо-журналістською, громадсько-політичною та педагогічною роботою. Як представник катеринославської інтелігенції був обраний членом Трудового Конгресу, який мав стати, замість Директорії, вищим законодавчим органом республіки. У Києві, як член президії Трудового Конгресу, працював над реалізацією ідеї соборності України [81, с. 99]. На Трудовий Конгрес від селянської курії був обраний земський діяч І.П.Мазепа, який у квітні 1918 р. очолював Катеринославську губернську раду.

Але вже 22 січня 1919 р., у зв'язку з наступом особливої групи військ під командуванням П.Ю.Дибенка, розпочалися бойові дії під Катеринославом. У цьому зв'язку того ж дня з 12 години в місті оголошується військовий стан.

26 січня о 15 годині Катеринослав зайняли війська цієї групи та харківського напрямку і знову була відновлена радянська влада до 10 травня 1919 р. На другий день владу в місті перебрала на себе Катеринославська Рада робітничих депутатів на чолі з М.І. Хавським. Комендантом міста призначено Сергєєва, начальником військового гарнізону – Язикова. Дума і управа були розпущені.

У перші дні встановлення радянської влади, згадував Г.Ігренєв, населення міста майже не наважувалось з'являтися на вулицях, пам'ятаючи про більшовицько-махновський виступ місяць тому. Не встигло воно оговтатися від зміни нової влади, як з Харкова прибула НК – Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією. Губернська надзвичайна комісія почала репресії проти своїх політичних супротивників. За свідченням одного із мешканців міста: «Пошли бесконечные аресты и расстрелы без суда. Хватали направо и налево всех, кто попадал под руки. Не только былых приверженцев гетмана, но даже и петлюровцев» [40, с. 240].

Кожен раз від чергової зміни влади (18 разів) потерпали, перш за все, мешканці міста, які на власній шкурі відчували її – з новими порядками, законами та податками. Одні податки встановлювалися, інші відмінялися. Люди не встигали стежити за їх зміною, а інколи і не розуміли, яка влада зранку встановилася у місті і які податки їм треба тепер сплачувати.

З відновленням радянської влади у місті з 26-го січня 1919 р. з'явилися і нові податки – одноразовий надзвичайний революційний грошовий податок із заможних верств населення, доповнений конфіскаціями та контрибуціями. Місцевій раді були надані великі права у сфері оподаткування цієї категорії населення. В цей час була створена спеціальна комісія, у складі якої були представники казначейства. Вона проводила в місті ревізію сейфів заможних власників. Золото й цінні речі вилучали у них на користь радянської влади, а гроші переводили на їхні поточні рахунки. Розпорядженням фінвідділу Губвиконкому встановлювалось, що члени однієї родини, незалежно від кількості рахунків, які мали окремі члени родини в Народному банку та Народній ощадній касі, та сум на них, могли отримати на всю родину тільки 250 карбованців протягом двох тижнів. Невиконання цього розпорядження каралося конфіскацією всіх рахунків порушника. Було заборонено розповсюдження грошових та речових лотерей, азартних ігор під загрозою позбавлення волі до 2 років.

У цей час радянською владою розпочато створення нової системи народної освіти. Навчання стає безкоштовним, скасовується викладання Закону Божого, запроваджується обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, історії та географії України. Йде підготовка до введення семирічної єдиної трудової школи.

Продовольче становище погіршилося, ціни зростали. В достатній кількості не вистачало продуктів харчування, особливо великі перебої були з хлібом та цукром. Навіть великодні паски на світле Воскресіння Христове 20 (7) квітня випікали, використовуючи замість цукру абрикосове варення, як свідчить один із мешканців А.Стародубов у своєму щоденнику [66, с. 32]. Всі нормовані продукти розподілялися за картковою системою. На голову родини міська управа видавала продовольчий паспорт для отримання продуктів і предметів першої необхідності. Ці та подібні заходи –згортання приватної торгівлі та товарно-грошових відносин, конфіскації, а особливо продрозкладка (з робітників міста формувалися продовольчі загони та відправлялися на село для примусового вилучення продовольства в рахунок продрозкладки), спричинили невдоволення населення політикою радянської влади, що вилилось у серію антибільшовицьких виступів. Одним з них був заколот Матвія Олександровича Григор'єва (за іншими даними Никифора, написання прізвища було різним), командира 6-ї стрілецької дивізії 3-ї Української радянської армії, проголошеного Головним отаманом Херсонщини й Таврії [44, с. 147].

У зв'язку із загрозою григор'євщини вже 9 травня 1919 у місті відбулось засідання Надзвичайної комісії по мобілізації робітників при Катеринославській Центральній Раді профспілок (Надкоммоб) [3, 20 травня]. Це було зроблено для того, щоб у разі виникнення небезпеки для міста губвоєнком зміг мобілізувати необхідну кількість робітників із загального числа взятих на облік чоловіків 1888-1897 років народження. А вже через 2 доби у місті з'явилися григор'євці.

11-12 травня 1919 р. частина Пушкінського проспекту та району Чечелівки декілька разів переходили із рук до рук. На бік григор'євців стали червоноармійці Чорноморського полку 7-ї стрілецької дивізії, яка розташовувалась в артилерійських казармах. Але григор'євці протримались у Катеринославі з 11 до 14 травня. Загін спартаківців –членів молодіжного робітничого клубу, створеного наприкінці січня 1919 р. парткомом Фабрично-Чечелівського району для залучення молоді до комсомолу, зумів звільнити від них будинок готелю «Асторія» [47, с. 10].

Відзначився і сам командуючий фронтом Катеринославського району О.Я. Пархоменко, який під час розвідки на проспекті впритул розстріляв помічника Григор'єва - отамана Масенка-Максюту. При ньому був знайдений портфель помічника губвоєнкома Райдіна з секретними паперами, переліком комуністів та іншими документами [12, с. 125]. Вчасно він потрапив у надійні руки, бо жертв григор'євців могло бути значно більше.

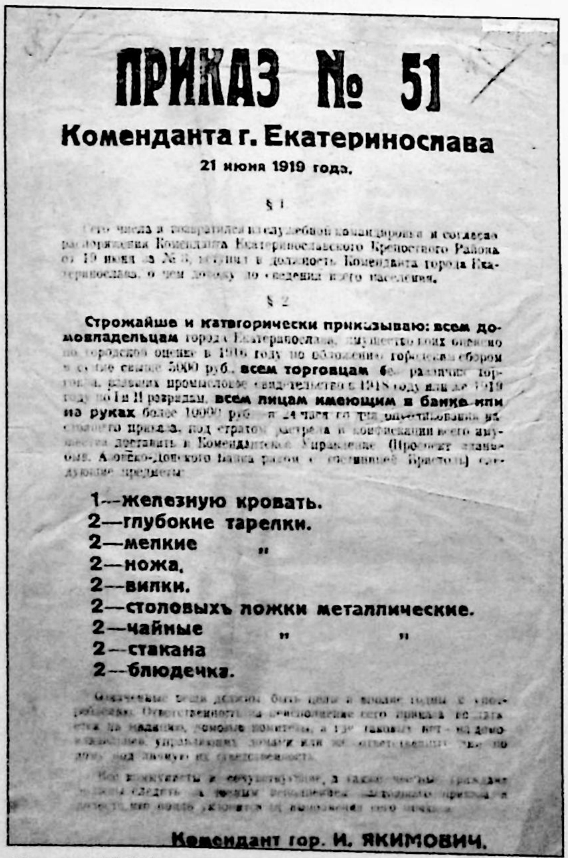

ПРИКАЗ № 51

Коменданта г. Екатеринослава

21 июня 1919 года.

§ 1

§ 2

1—железную кровать.
2—глубокие тарелки.
2—мелкие „
2—ножа.
2—вилки.
2—столовыхъ ложки металлические.
2—чайные „ „
2—стакана
2—блюдечка.

Комендант гор. И. ЯКИМОВИЧ.

Наказ №51 коменданта м.Катеринослава І.Якимовича. Червень 1919 р.

14 травня, завдяки двом комуністичним загонам, чекістам і міліціонерам, 56-му та Інтернаціональному полкам, курсантам партійної школи, які припинили навчання, та іншим григор'євці були вибиті з міста.

Проте з'явилась нова небезпека – денікінські війська, які успішно розвивали наступ з Донбасу. Рада оборони Катеринославського району оголосила мобілізацію громадян чоловічої статі віком від 20 до 35 років на окопні роботи. З 16 травня 1919 р. до мобілізаційного відділу, який розмістився у будинку Мізка на вул. Поліцейській (тепер вул. Шевченка, 59), спочатку повинні були з'явитися громадяни, прізвища яких починалися від літери А до Є з лопатами. Особам, які будуть ухилятися від окопних робіт, загрожував Військово-революційний трибунал [48, с. 152].

10 червня 1919 р. пленум Катеринославської ради з участю правлінь профспілок і фабзавкомів постановив перетворити Катеринослав в укріпрайон. Тому мешканцям міста було заборонено вже з 17-18 години з'являтися на вулицях, виглядати з балконів та вікон. Під загрозою розстрілу заборонялося дзвонити в церковні дзвони. Для потреб укріпрайону заможні громадяни, згідно з наказом №51 коменданта міста Якимовича, повинні були під загрозою розстрілу і конфіскації всього майна терміново здати необхідні побутові предмети.

Тривали арешти «контрреволюціонерів». Тільки за одну ніч чекісти заарештували більше 500 осіб (священиків, фабрикантів, суддів, купців, лікарів, адвокатів). Проводилась мобілізація робітників до лав Червоної Армії. Для її організації сюди прибув уповноважений Ради оборони УСРР А.С.Бубнов. Було дано додаткове розпорядження задіяти на окопних роботах чоловіків уже з 15 років до 70 (замість 35 років). Танатар Йосиф Ісакович, викладач 2-ї жіночої гімназії, двічі відбув окопну повинність у 14-16 верстах від міста біля ст. Ігрень. Вранці 14 червня 1919 р., коли стало чути денікінську артилерію, він, як і інші мобілізовані, був відпущений додому за особистим дозволом В.К.Аверіна, голови реввійськради укріпрайону [27].

А через декілька годин того ж погожого дня денікінці зайняли ст. Ігрень, а о 13-й годині – м. Нижньодніпровськ [66, с. 36]. Відразу перейти через залізничний міст, долаючи шалений опір червоноармійців, їм не вдалося. Навіть підтягнувши основні сили та артилерію, денікінці не змогли швидко перетнути міст, бо руху кінноти заважали трупи коней і загиблих з обох сторін. Козаки підбирали своїх поранених та загиблих, а поранених червоноармійців скидали в Дніпро [12, с. 138; 61, 17 червня].

15 (28) червня 1919 р., у суботу, денікінські війська увійшли в Катеринослав. «Легкой рысью проносились по широкому проспекту сотни казаков: добродушные улыбки кубанцев, загорелые лица офицеров, часто мелькавшие беленькие Георгиевские кресты и бесконечный восторг, неимоверное счастье освобожденных людей...» [1, с. 95].

Певна частина населення міста, яка з нетерпінням чекала їхнього приходу, з букетами квітів, зі сльозами на очах зустрічала борців за Велику Росію. Як згадував З.Ю.Арбатов, вони з надією дивилися на них і мріяли: «Только бы устояли.., только бы не откатились, только бы не отошли.., только бы довели свое святое великое дело до счастливого конца» [1, с. 96]. На Соборній площі справили молебень. Вперше після тритижневого мовчання задзвонили дзвони. В той же день вийшов і перший наказ нової влади – полковника А.М.Шифнер-Маркевича, начальника штабу 1-ї Кубанської козачої дивізії. Неважко здогадатися - який. Звичайно про приєднання міста Катеринослава до території Добровольчої армії – єдиної і неподільної Росії [61, 17 червня]. Цей наказ одразу був наклеєний на стовпах, відведених місцях на стінах будинків.

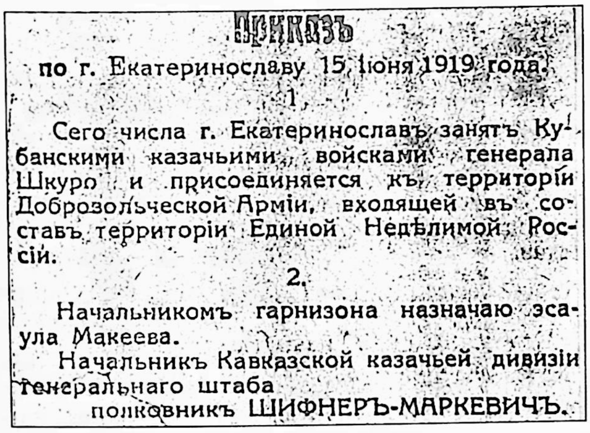

ПРИКАЗЪ

по г. Екатеринославу 15 Іюня 1919 года.

1.

Сего числа г. Екатеринославъ занятъ Кубанскими казачьими войсками генерала Шкуро и присоединяется къ территоріи Доброзольческой Арміи, входящей въ составъ территоріи Единой Недѣлимой Россіи.

2.

Начальникомъ гарнизона назначаю эсаула Макеева.

Начальникъ Кавказской казачьей дивизіи
генеральнаго штаба
полковникъ ШИФНЕРЪ-МАРКЕВИЧЪ.

Наказ полковника Шифнер-Маркевича. 15 червня 1919 р.

15 та 16 червня 1919 р. на Соборній площі були влаштовані молебні, під час яких староста Преображенського собору Я.М.Моїсеєв та члени парафіяльної ради зібрали 9 277 крб. 17 копійок, які були передані 1-й Кавказькій козачій дивізії і, за наказом начальника штабу цієї дивізії А.М.Шифнер-Маркевича, направлені родинам загиблих і поранених козаків Добровольчої армії [61, 19 червня]. Голова правління Спілки земельних власників передав на потреби Добровольчої армії 10 000 000 крб. Незабаром був створений комітет у складі М.М.Гогоцького (директора Брянського заводу), Б.В.Овсянникова, А.Г.Чернявського, І.Ю.Ворожейкіна по збиранню теплих речей для вояків денікінської армії.

Вже на другий день перебування в місті денікінських військ почалися розправи над пораненими червоноармійцями, яких викидали з вікон лікарень та шпиталів і добивали, пограбування та насильства над мешканцями. Торгова частина міста, Озерний базар, кращі магазини були пограбовані. По вулицях вешталися групи п'яних козаків у пошуках легкої здобичі. Вони виламували двері, розбивали вікна магазинів. Тому тротуари багатьох міських вулиць були засипані битим склом, залишками мануфактури, взуття, коробками з-під мила, консервів, пляшками та іншим пошкодженим товаром.

18 червня до міста прибув і сам генерал-лейтенант А.Г.Шкуро, якого очікували ще 16 числа під вечір. Один з мешканців міста А.Ф.Стародубов у своєму щоденнику, який він почав вести в 1918 р., так описав ці події: «Шкуро молодой, большой лоб, усы, лет 25, невысокий, волосы курчавые, одет в папаху. Кинжал, сабля и волчья шапка. Приехали «волки» со знаменем черным. На нем нарисована морда волка и слова: «Да здравствует единая, неделимая, святая Русь» [66, с. 37].

Катеринославська міська управа влаштувала йому пишний прийом. На рахунках, пред'явлених управі за влаштування званого обіду на його честь, зазначено: від дирекції готелю «Брістоль» – 23 тис. 510 крб. та від вино-бакалійного гастрономічного магазину «Леві» – 8 тис. 500 крб. [29]. В той же день Шкуро та його оточення відвідали народний музей (тепер історичний музей ім. Д.І.Яворницького), де залишили в Книзі відгуків свої підписи та побажання.

Начальником гарнізону міста було призначено генерала Петренка, який сповістив мешканцям, що запис добровольців до лав Добровольчої армії буде проводитися в його управлінні та у коменданта міста в означений час. У його підпорядкування надійшов 1-й полк Кавказької дивізії.

Відразу органами нової денікінської влади було поставлене питання про відновлення роботи підприємств та заводів, які через відсутність палива та сировини працювали неповний день або були зупинені. З приводу цього 18 червня у приміщенні Міської думи відбулася нарада директорів, завідувачів та управляючих катеринославськими підприємствами. Через деякий час вдалося відновити роботу небагатьох цехів окремих заводів, наприклад, заводу Гантке, продукція якого йшла на потреби денікінської армії [57, с. 23].

У зв'язку з відновленням права приватної власності будинки та підприємства поверталися колишнім володарям. За наказом №8 коменданта міста А.М.Шифнер-Маркевича начальники установ, звільнені радянською владою, повинні були повернутися до виконання своїх обов'язків. Приміщення колишніх радянських установ до опечатування тимчасово залишалися у розпорядженні їх завідувачів та заступників, а за їх відсутністю переходили до відома домових комітетів. Протягом трьох діб означені особи повинні були надати опис майна цих установ до цивільної частини комендатури. Тільки потім з дозволу завідувачів цієї частини комендатури колишні власники отримували право знову зайняти своє приміщення.

Мешканці міста отримали наказ від нової місцевої влади взяти участь у знятті радянських емблем та вивісок, які під відповідальність завідувачів або домовласників повинні бути ліквідовані за одну добу. Комендант міста попереджав, якщо це буде зроблено невчасно, то на багатьох осіб чекає покарання від арешту на 6 місяців до штрафу 6 000 крб. [61, 19 червня].

Спочатку в охороні населення міста були задіяні студентська дружина, домові комітети, на яких покладалась організація нічної охорони. За наказами коменданта міста охорону несли офіцерський батальйон та міська міліція на чолі з Д.П.Панютою, яким було наказано розстрілювати грабіжників на місці [61, 17 червня].

З приходом денікінських військ пограбування стали повсякденним явищем і не припинялися ні вдень, ні вночі. Об'єктами пограбування для козаків та офіцерів ставали вже не тільки крамниці та перехожі, а й приватні квартири. Вриваючись туди, вони забирали у мешканців натільну білизну, подушки, покривала, гроші. Губернатор С.С.Щетинін намагався припинити це свавілля створенням державної варти. Знову місто, як і за часів Української держави, розподілялося на 7 ділянок варти. Начальником міської варти було призначено поручика Ревенського, а начальниками варти 1-ї та 5-ї дільниць відповідно В.Іванова та І. Фектушева. Помічниками начальників 2-ї, 6-ї і 7-ї дільниць стали В.Пелих, М. Бєлофастов, Ф. Ротіков [61, 19 червня]. Це не допомогло покращити ситуацію в місті, бо вартові не наважувалися вступати у двобій з озброєними козаками. Незабаром чини варти стали займатися виловлюванням дезертирів у ближніх селах губернії. Губернатор С.С. Щетинін, щоб як-небудь заспокоїти громадськість міста, запропонував редакторам трьох місцевих газет писати, що грабунки здійснюються не козаками, а особами у військовій формі.

Зробив спробу припинити розгул та погроми і сам А.Г. Шкуро, який наказав віддати до військово-польового суду 6-х погромників, захоплених в єврейському кварталі. Для запобігання подальших ексцесів, як зазначив у своїх спогадах Шкуро, їх повісили, зробивши напис: «За мародерство и грабеж» [38, с. 105].

До всього цього додалося ще масове пияцтво, бо козаки знайшли два величезні склади вина, які належали Мізку та братам М. і А. Шлапаковим. Усвідомлюючи всю складність ситуації, А.Г. Шкуро наказав незабаром вивести частину військ з міста [38, с. 105].

Грабунки та пияцтво козаків частково припинилися тільки напередодні приїзду 24 червня 1919 р. генерал-лейтенанта А.І.Денікіна – Головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії, одного із організаторів Добровольчої армії, прибуття якого до Катеринослава очікувалось ще 23 червня [66, 37]. Катеринославська земська управа, діяльність якої, як й інших органів самоврядування, була відновлена, влаштувала йому урочисту зустріч з хлібом та сіллю, а в Англійському клубі організувала банкет на 200-300 осіб.

14 липня 1919 р. Кримська дивізія під командуванням П.Ю.Дибенка у взаємодії з частинами 14-ї армії і кораблями військової флотилії розпочали наступ. Місто охопила паніка: більшовики наступали, деякі втікали, інші оборонялися. Особливо вперто оборонявся Кубанський офіцерський батальйон в 600 осіб, який весь загинув [12, 161]. 15 липня більшовики змусили денікінців покинути Катеринослав. Але, отримавши підкріплення і маючи тепер чисельну перевагу, Добровольча армія потіснила червоноармійські війська і 18 липня знов оволоділа містом.

Зайнявши місто вдруге, денікінці відновили роботу контррозвідки у готелі «Франція» (тепер пр. К.Маркса, 67-а та 69), агенти якої виявляли «наиболее опасных преступников». Домові комітети за наказом нового коменданта міста генерала Павлова повинні були повідомляти владу про осіб «имеющих какое-либо отношение к советской власти» [12, с. 169].

Ще в червні 1919 р. розпочали діяльність у місті підпільні губпартком, губревком та губком комсомолу. Тому не дивно, що на стінах замість портретів Денікіна та листівок штабу Добровольчої армії з'явилися більшовицькі відозви до козаків та селян. Ще до наступу 14-ї армії Катеринославський нелегальний ревком на чолі з П.А.Курочкіним встановив зв'язок з її політвідділом. Потім після відступу радянських військ підпільники повідомляли командуванню армії про пересування та перегрупування військ противника. Їм вдалося розкрити агентів денікінської контррозвідки у штабі 14-ї армії та Кримської дивізії [12, с. 170, 173].

У пошуках більшовиків мешканців міста хапали прямо на вулицях, у трамваях, установах за доносами й без них. Потім до допиту їх тримали в одній кімнаті декілька діб без їжі. Міський голова В.І.Осипов закликав населення до всебічної підтримки Добровольчої армії в її боротьбі проти більшовиків і певна частина мешканців добровільно погодилася допомагати денікінській контррозвідці «по очистке учреждений от большевистской заразы» у складі новоствореної комісії [21, арк. 203; 12, с. 176]. В грудні 1919 р. денікінська контррозвідка не без їх допомоги встановила місцеперебування Т.М.Лукашенка, якого у місті знали як секретаря Фабрично-Чечелівського райкому партії більшовиків. Це у його помешканні на 2-й Чечелівці відбулось останнє засідання підпільного губпарткому, на якому було вирішено, що він терміново покине місто. Але він не встиг цього зробити, бо був схоплений разом зі своєю дружиною Шведовою-Лукашенко і після допитів у ніч з 5 на 6 грудня 1919 розстріляний.

Денікінцями були схоплені та розстріляні також інші члени більшовицького підпілля – П.А.Курочкін, М.І.Арсенічев, І.М.Харитонов та ін.

У серпні 1919 р. генерал-лейтенант В.З. Май-Маєвський, «Головноначальствующий» Катеринославської, Харківської, Курської, Полтавської губерній, видав наказ про заборону викладання в школах українською мовою. Земствам заборонялося надавати матеріальну підтримку українським школам, скасовувалося викладання української мови та географії України.

Продовольче становище у місті було нестабільним. Мешканцям суворо було наказано обов'язково приймати до обігу всі грошові знаки як українські, так і випущені радянською владою. Нова влада дозволила вільний продаж спиртних напоїв, вільний ввіз та продаж хліба і харчів, але заборонила їх вивіз. Нерідко мешканці міста на базарах ставали свідками інцидентів між селянами та козаками. Останні намагалися не розраховуватися з продавцями за хліб, забрати його силою або заплатити меншу ціну. А одного разу у відповідь на слова селянина: «Так оце та свобода, яку ви нам обіцяли?» козак вихопив шаблю і відрубав йому голову [12, с. 164]. І це було не поодиноке явище. Тому селяни відмовлялися везти хліб та харчі до міста. Крім того, селян змушували вносити на потреби денікінської армії разовий податок у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. В разі несвоєчасної поставки подвійний податок стягувався у примусовому порядку. У відповідь на таку політику білогвардійців щодо селянства на Катеринославщині розгорнувся масовий повстанський рух. Саме в цей час активізувала свою бойову діяльність революційно-повстанська армія Н. Махна, лави якої швидко зростали за рахунок невдоволеного селянства. Ось що з приводу цього писав З.Ю.Арбатов: «Губернатор Щетинин объявил войну ... против Махно. Совершенно упустив из виду, что война идет не с Махно, а со всем крестьянством всей губернии» [1, с. 100].

Двічі з 28 жовтня по 6 листопада і з 9 листопада

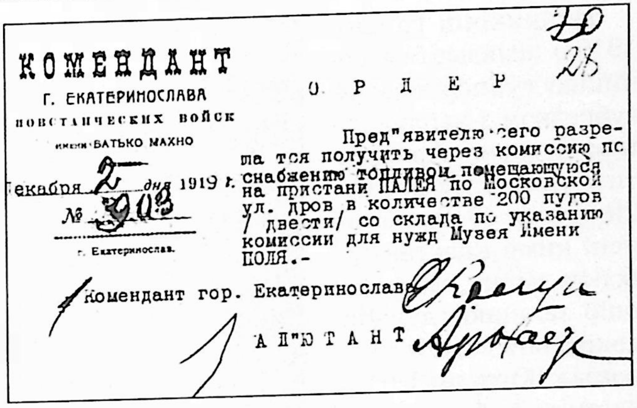

20
26

КОМЕНДАНТ
г. ЕКАТЕРИНОСЛАВА
ПОВСТАНЧЕСКИХ ВОЙСК
имени БАТЬКО МАХНО
Декабря 2 дня 1919 г.
№ 903
г. Екатеринослав.

ОРДЕР

Пред"явителю сего разрешается получить через комиссию по снабжению топливом помещающуюся на пристани ПАЛЕЯ по Московской ул. дров в количестве 200 пудов / двести/ со склада по указанию комиссии для нужд Музея Имени ПОЛЯ.-

Комендант гор. Екатеринослава

АД"ЮТАНТ

по 8 грудня 1919 Катеринослав захоплювали війська Н.І.Махна. Дві доби у місті не було ніякої влади. У перші дні свого другого перебування махновці випустили в'язнів, спалили арештантські роти. Вони підірвали дві ферми залізничного мосту через Дніпро і відгородилися від білогвардійців рікою. Обидві сторони час від часу розпочинали кулеметно-артилерійську дуель, від якої більш за все страждало цивільне населення. Осінніми вечорами в затемнених та холодних будинках сиділи городяни і напружено прислухалися до безперервної кулеметної стрілянини. А коли вночі обидві сторони розпочинали артилерійський обстріл, перелякані, напіводягнені люди хапали сплячих дітей і ховалися в погреба. Вкрай налякане населення не могло знайти порятунку навіть у власних квартирах та будинках. Воно потерпало від смертоносних снарядів і шалених куль та від «обходів» махновців. Два міські ломбарди були пограбовані особисто Н.Махно. Д. І. Яворницький, директор краєзнавчого музею, побоюючись за збереження музейних скарбів, зумів отримати від батька Махна «охоронну записку», 10 000 крб. на «усиление средств музея» та ордер на 200 пудів дров.

Відозви Н.Махна закликали населення міста до спокою, до здачі зброї та видачі денікінських офіцерів. А жовті папірці на стінах будинків сповіщали: «Даю 5 пудов пшеницы за жида. Батько Махно», або «100 крб. любому, кто укажет дом, где прячется офицер» [2, 16 лютого].

На початку грудня 1919 р. білогвардійські війська генерал-майора Я.О.Слащова за наказом А.І.Денікіна були направлені на боротьбу з Махно. 8 грудня командиру Кубанської дивізії, основу якої складали чеченці, інгуші, кабардинці, вдалося після короткого бою вибити махновців з міста. Я.О.Слащов мешкав разом зі своїм штабом у вагоні на вокзалі та в архієрейському домі біля теперішнього парку ім. Шевченка [2, 22 травня]. Його накази не здивували населення, бо були такими ж, як у махновців. А заклики про мобілізацію не викликали тієї радості, як у перші дні приходу денікінців.

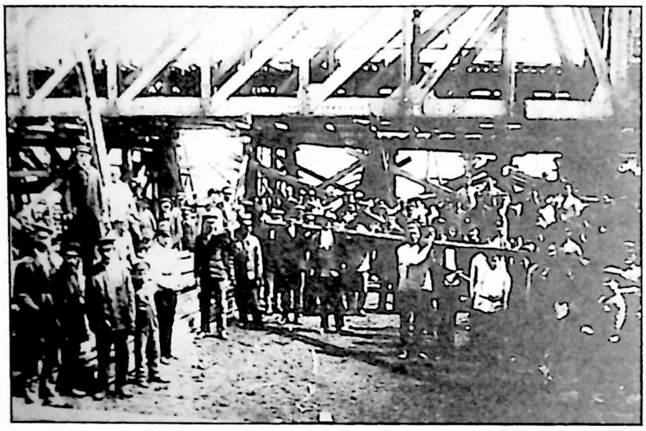

Бійці Латиської стрілецької дивізії і трудящі м.Катеринослава на суботнику по відбудові мосту через Дніпро. Фото 1920 р.

Наприкінці грудня 1919 р. підпільні більшовицькі губпартком та губревком з наближенням Червоної Армії активізували свою роботу. 29 грудня 1919 р. створені ними повстанські бойові загони, здолавши опір залишків денікінських військ, зайняли вокзал. 30 грудня 1919 р. частини 3-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії Червоної Армії подолали пошкоджений махновцями залізничний міст і першими увійшли до Катеринослава. В місті остаточно була відновлена радянська влада.

Катеринослав належав до міст України, які найбільше потерпіли від війни: 45% міських споруд потребували ремонту. На заводах міста працювали лише деякі цехи, а трубні не могли відновити виробництво до 1921 року. Ось що писала в цей час про Катеринослав газета «Правда»: «Когда-то большой промышленный центр Украины и даже всей России теперь стал полумертвым городом... Город не только частью разрушен, но и ограблен несколько раз. Заводские трубы холодно смотрят в небо». Тисячі мешканців втратили не тільки роботу та стабільний заробіток, але й упевненість у завтрашньому дні. Важко було навіть тим, кому вдалося влаштуватися на роботу, бо вони отримували все частіше заробітню платню готовою продукцією.

Перш за все радянська влада почала відбудову залізничного мосту через Дніпро. Робітники мостових цехів Брянського заводу і заводу Гантке виготовляли конструкції для пошкодженого мосту. Всі, хто був зайнятий на відбудові мосту, працювали і вдень, і вночі, щоб вчасно це зробити до підходу 1-ї Кінної армії. Тому саме тут все частіше стали використовувати безкоштовну працю – комуністичні суботники, а при губревкомі був створений відділ, який займався організацією суботників.

13 березня 1920 р., крім червоноармійців 23-го залізничного шляхового дивізіону, на 6-у комуністичному суботнику працювали і 200 бійців Латиської стрілецької дивізії по укріпленню 2 і 11 прольотів мосту штабелями, колодами. Інші учасники цього суботника (комуністи, безпартійні, безробітні) прибирали нечистоти, сміття на базарах, вулицях міста та на вантажному дворі вокзалу (вивезли 120 санітарних підвід) [12]. Перший суботник по благоустрою міста відбувся 7 лютого 1920 р. і став початком традиції – масової участі городян у благоустрої міста.

6 травня 1920 р. по мосту, відновленому спільними зусиллями на 10 днів раніше строку, до міста увійшли кіннотники, які здійснювали 1000-кілометровий перехід по маршруту Майкоп – Ростов-на-Дону – Катеринослав – Умань. На їх честь А.Й.Страховим (Браславським) була споруджена дерев'яна тріумфальна арка «Красная конница не знает преград». Багато мешканців міста поповнили лави червоних кіннотників. З другої половини листопада 1920 до кінця травня 1921 року Перша Кінна армія дислокувалася на території краю і надавала допомогу у відбудові зруйнованого війною народного господарства. Штаб армії містився у будинку по вул. Казанській (тепер вул.К.Лібкнехта, 3-б), а командарм С.М.Будьонний та член РВР армії К.Є. Ворошилов проживали у будинку №6 по вул. Казанській, що до 1917 р. належав купцю М.М.Мірошниченку [13, 11]. Вони взяли участь у передвиборній агітаційній кампанії й були обрані депутатами Катеринославської міської ради.

Оскільки трамвайний рух відновлено у серпні 1920 року, основним транспортом був гужовий. Перша відбудована трамвайна лінія була від Бельгійського парку до вул. Йорданської (тепер Коцюбинського), потім до будинку міської ради (тепер пр.К.Маркса, 47). Наприкінці 1920 р. тільки за 2 місяці трамваєм було перевезено 1.875 тис. пасажирів [56, 60].

Не встигли городяни звикнути до мирного життя, як по місту поповзли чутки, що незабаром прийде революційно-повстанська армія Махна. Тривога не зникла навіть після того, як вони дізналися, що це наступає Російська армія генерала П.М.Врангеля. Термінова евакуація поранених, родин комуністів, майна радянських установ, цінних вантажів, обладнання спричинила паніку в місті.

У цей тривожний час, тільки завдяки рішучим діям окремого батальйону чекістів на чолі з головою губчека О.М.Трепаловим, вдалося навести порядок у місті. Мародерів за законами воєнного часу розстрілювали на місці без суду та слідства [14, арк. 25-26].

Це тривало кілька днів, поки не визначилась ситуація на фронті і не минула небезпека захоплення Катеринослава врангелівцями.

Мирне життя знову поступово почало налагоджуватися.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Арбатов З.Ю. Екатеринослав 1917-1922 гг. //Литература русского зарубежья: Антология. – М., 1990. – Т.1. – Кн. 2.
2. Бізнес і політика. – 1999.
3. Бюллетень Чрезвычайной комиссии по мобилизации рабочих при Центральном Совете Профессиональных союзов города Екатеринослава. – 1919. – №2.
4. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К., 1991.
5. Вісті головної комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. – 1918. – №12.
6. Військово-історичний альманах. – К., 2003. – ч.1 (6).
7. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія //Збірник. – Детройт, 1973.
8. Голос солдата (Екатеринослав). – 1917.
9. Голос робітника (Катеринослав). – 1918.
10. Голос України (Київ). – 1994.
11. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава у боротьбі за владу Рад. – Д., 1933.
12. Гражданская война на Екатеринославщине: Документы и материалы. – Д., 1968.
13. Гуманітарний журнал. – Д., 2003. – №1 (17).
14. ДАДО. – ф.1. – оп.1. – спр. 365.
15. ДАДО. – ф. 24. – оп.1. – спр. 253.
16. Там же, спр. 330.
17. Там же спр. 400.
18. ДАДО. – ф. 42. – оп. 1. – спр. 2.
19. ДАДО. – ф. 469. – оп.1. – спр. 24.
20. ДАДО. – ф. 630. – оп.1. – спр. 17.
21. ДАСБУДО. – спр. II. – 7116.
22. ДІМ. Ф. 23. – оп.1. – спр. Контєвського О.С.
23. ДІМ. КП-3325, Арх. – 1841.
24. ДІМ. КП – 3926, Арх. – 1842.
25. ДІМ. КП – 3680, Арх. – 1945.
26. ДІМ. КП – 19016, Арх. – 627 4/13.
27. ДІМ. КП – 22188, Арх. – 7128.
28. ДІМ. КП – 58612, Арх. – 624.
29. ДІМ. КП – 78112, Ф. – 17541.
30. ДІМ. КП – 128706, Арх. – 1576.
31. ДІМ. КП – 132683, Арх. – 43398.
32. ДІМ. Арх – 395, справа 228-го запасного піхотного полку.
33. ДІМ. НВ – 4212.
34. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1920): сборник документов и материалов в 4-х томах. – М., 1971. – Т.1.
35. Дорога и люди: Документальные очерки. – Д., 1998.
36. Дунский М. Материалы и цифры по выборам во Всероссийское Учредительное собрание в Екатеринославе //Екатеринославская городская статистика. – 1918.
37. Екатеринославская городская статистика. – Екатеринослав. – 1918. – Вып.1.
38. Записки белого партизана (генерала А.Шкуро). – Краснодар, 1996.
39. Звезда – Зоря (Екатеринослав). – 1920. – №17.
40. Игренев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919)//Архив русской революции. – М., 1991. – Т. 3-4.
41. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав. – 1918. – №2.
42. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – Екатеринослав. – 1918. – №3-4.
43. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1991 р. //Короткий воєнно-історичний огляд. – Львів, 1921.
44. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К., 1998.
45. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1998.
46. Левченко С. 8-й Катеринославський корпус//За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб.9.
47. Лямкин И. Перельман М. Славный путь – очерк по истории Днепропетровского комсомола к 10-летию издания Днепропетровской окружной комиссии к празднованию 10-летия Октябрьской революции. – Д., 1927.

48. Літопис революції. – 1923. – №3.
49. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. – Д., 2001.
50. Мала енциклопедія етнодержавства. – К., 1996.
51. Мысль (Екатеринослав). – 1918.
52. Народне життя (Катеринослав). – 1918.
53. Народна газета (Київ). – 1993.
54. Наше слово. Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять: Збірник. – Лондон, 1973. – ч. 3.
55. Наша справа (Катеринослав). – 1918-1919.
56. Науменко І. З вершини століття//Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська. – Д., 1997.
57. Нижньодніпровський трубопрокатний завод (1891-2001). – Д., 2001.
58. Омельянович-Павленко М. Спогади українського командира. – К., 2002.
59. Придніпровський край (Катеринослав). – 1917.
60. Придніпровський край (Катеринослав) – 1918.
61. Придніпровський край (Катеринослав) – 1919.
62. Республіканець (Катеринослав). – 1918.
63. Республіканець (Катеринослав). – 1919.
64. Слащов-Крымский Я.О. Белый Крым: мемуары и документы. – М., 1990.
65. Советский музей. – 1991. – №5.
66. Стародубов А.Ф. Записки очевидца: Дневник в 2-х книгах. – Д., 2001. – Кн.1.
67. Сторінки історії України: нариси, статті. – Д., 1992.
68. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997.
69. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі. Навчальний посібник. – К., 1997.
70. У 50-річчя Зимового походу армії УНР 1919-1920 рр. – Нью-Йорк, 1973.
71. Участие югославских трудящихся в Октябрськой революции и гражданской войне в СССР: Сборник документов и материалов. – М., 1976.
72. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954.
73. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОВ України) – Ф. 107 – оп. 5 – спр. 10.
74. ЦДАВОВ України. – Ф. 1115 – оп.1 – спр. 32.
75. ЦДАВОВ України. – Ф. 1216 – оп. 1 – спр. 24а.
76. Там же, спр. 86
77. Там же, спр. 115.
78. ЦДАВОВ України. – Ф. 2201 – оп. 1 – спр. 370.
79. Центральний державний архів громадянських об'єднань. – Ф.5, оп. 1, спр. 82.
80. Там же, спр. 88.
81. Чабан М.П. Діячі січеславської «Просвіти» (1905-1921). Бібліографічний словник. – Д., 2002.
82. Чабан М.П. Січеславці в Центральній Раді. – Д., 2000.
83. Шаповал І. Взяв би я бандуру. – Д., 1991.
84. Южный край (Харьков). – 1917.

Глава 3. «НЕП» У НАШОМУ МІСТІ

1. Економічні та суспільно-політичні процеси

Внаслідок семи років війни, імперіалістичної та громадянської, у місті панували розруха й безладдя. Не діяли всі великі підприємства – гордість «південного Манчестера». Завмерло життя на славнозвісному Брянському заводі. З постанови Катеринославського губвиконкому від 13 травня 1921р.: «Учитывая полное отсутствие в ближайшем будущем всяких перспектив на пуск в ход Брянского завода, объявить завод закрытым. В виду чрезвычайного значения работ по восстановлению мостов, признать необходимым оставление мостового и обслуживающего его силового цехов работающими, передав их в инспекционном и снабженческом отношении в ведение Екатерининской железной дороги...» [39, 18травня]. Скоротилася і чисельність робітників на підприємствах. Наприклад, до жовтня 1922р. на Брянському заводі працювали 2 946 робітників, на Шодуарі «А» – 1451, у «Гантке» – 1128, на «Сіріусі» – 136 [27, с. 66]. В листопаді 1922р. заводи перейменували – ім.Г.І.Петровського, ім.В.І.Леніна, ім.К.Лібкнехта та «Комунар» – відповідно. Багато кваліфікованих робітників, рятуючись від голоду, кидали свої робочі місця і рушали у хлібні райони. В жалюгідному стані знаходилася Катерининська залізниця. На 1921р. перевозки по ній зменшилися в 35 разів. Те ж саме можна сказати про борошномельні підприємства, особливу роль тут зіграв неврожай 1921р. та голод, що почався.

У вогнетривковому цеху Брянського заводу (нині завод ім. Г.І.Петровського). Фото 1922 р.

Згортання виробництва викликало масове безробіття, активізацію криміналітету і проституції. У зведенні губернської надзвичайної комісії від 4 березня 1922р. говорилося: «Сильно развивается проституция, которая пополняет свои ряды уволенными по сокращению штатов на фабриках и учреждениях работницами ...» [5, арк.51]. За даними Катеринославської біржі праці (вул. Комсомольська, 52), на 1 серпня 1922 р. у місті зафіксовано 3904 безробітних [30,10 вересня] З 1 листопада 1922р. безробітним Катеринослава з коштів соцстраху почали видавати допомогу – кваліфікованим робітникам у розмірі 2250 крб., некваліфікованим та службовцям (при наявності 3-річного стажу) у розмірі 1700 крб. (у грошових знаках 1922 р.). Створена при губвиконкомі комісія для допомоги безробітним організовувала «місячники допомоги», під час яких проводились так звані «кружкові збори», «понеділки Робмисту» (організація, яка опікала працівників мистецтва – художників, артистів театру і кіно), демонстрування фільмів; встановлювалися надбавки на трамвайні квитки, на номери в готелях, робилися відрахунки з казино, приватних їдалень та ресторанів. Так, тільки за 10 днів місячника в травні 1926 р. надбавки на вартість трамвайних та театральних квитків дали у фонд допомоги 4000 крб. На січень 1928 р. кількість безробітних у місті збільшилась до 21762 осіб, серед них було 41,6% жінок, 12,3% підлітків (збільшення безробітних було пов'язане з міграцією робочої сили з інших районів) [13, протокол 41].

Господарське становище в місті ще більше погіршилося у зв'язку з катастрофічною посухою в губернії. Деградоване продрозкладкою сільське господарство не змогло протистояти такому великомасштабному стихійному лиху. Неврожай, внаслідок посухи, потягнув за собою страшний голод.

За даними ЦК «Допгола» (Допомога голодуючим – організація, що була створена при ВУЦВКа у липні 1921 р.), на Катеринославщині на 1 листопада 1921р. голодували 100 тис. осіб, а на 17 серпня 1922р. голодуючих уже нараховувалось – 890 575, що складало 50,4% від загальної кількісті населення губернії [30. 19серпня]. Населення харчувалось хлібом, який випікали з макухи, сонячного та льняного борошна, а також болотних рослин – рогози та водяної лілеї. Інформаційне зведення таємного оперативного відділу губернської «надзвичайки» від 10 травня 1922р. констатувало: «...Картина городов Екатеринославской губернии – вакханалия спекулянтов, вздувающих с каждым днем цены на продукты первой необходимости; на улицах валяются трупы умерших от голодной смерти, которые иногда в продолжении целых суток не убираются. Масса нищих ходит по улицам, тщетно стараясь выпросить кусок хлеба» [6, арк.21]. Одночасно з голодом у губернії спалахнули холера і тиф. Катеринославщина займала 4 місце в Україні по захворюваннях холерою, а Катеринослав, відповідно, перше за смертністю в губернії (35% від кількості людей, що хворіли) [30, 22 вересня]. Найбільше постраждали від холери робітничі райони міста – Чечелівка та Кайдаки. З березня по жовтень 1921р. по місту на холеру хворіли 1 071 особа, 393 з них померли. З холерою та тифом боролись 218 лікарів, 127 фельдшерів і 126 медсестер [40, 97], практично всі, хто міг і мав право лікувати і наглядати за хворими. Істотну допомогу надала американо-єврейська добродійна організація «Джойнт», що відпустила 25 тис. доларів на відновлення й обладнання лікарні Єврейського медико-санітарного товариства (ЄМСТ), яка знаходилась по вул.Філософській, 62. За даними Катеринославського міського ЗАГСу з 1 січня по 31 червня 1922р. в місті померли 2 331 особа, а народилося – 362 дитини [30, 23 серпня].

Оскільки голод набирав оберти і не збирався вщухати, ЦК ВКП (б) надіслав циркуляр (одержаний 16 січня 1922р.), яким дозволив (після багатьох звернень керівництва УСРР) залишити в Україні всі зібрані пожертвування і не вивозити продовольчі вантажі до інших республік Союзу, а також зняти інформаційну блокаду з факту голоду в Україні.

Партійно-державні структури, довго не вагаючись, розгорнули енергійну діяльність по допомозі постраждалим районам. Із заробітної платні робітників та службовців стягувалось 3%, з яких 1% – йшов у фонд голодуючих, 1,5% – в касу взаємодопомоги, 0,5% – на допомогу Червоній Армії та Флоту [30, 19 серпня]. Був також введений загальногромадянський податок на користь голодуючих та на боротьбу з епідеміями (Декрет ВУЦВК від 11 лютого 1922р.), який стягувався з робітників та службовців у розмірі 50 коп. або 1крб. (залежно від заробітку), з інших груп населення – 1крб. 50 коп. Від сплати податку звільнялись тільки пенсіонери, домогосподарки та червоноармійці [22, арк. 30]

При Радах усіх ступенів на місцях були утворені спеціальні комісії, які мали назву – губдопгол, міськдопгол, райдопгол, а з 1 жовтня 1922р. відповідно – наслідгол, які несли основний тягар організації допомоги голодуючим і мали великі повноваження.

У Катеринославі, за розпорядженням Губкомісії наслідголу, заможним мешканцям міста (головним чином «непманам») були надіслані так звані «голодні паспорти». Ті,що їх одержували, зобов'язані були здати в триденний строк борошно (норми встановлювались різні) на склад Губкомісії за адресою – пр. ім.К.Маркса, 119. Для тих осіб, що не здавали борошно в строк, застосовувались репресії у вигляді конфіскації майна і розпродажу його з торгів. Виручка йшла, цілком природно, на допомогу голодуючим. Катеринославський губвиконком 26 жовтня 1922р. прийняв постанову, згідно з якою комунгосп повинен був стягати з торговельних та промислових підприємств додатково 1 / 10 частини орендної плати на користь голодуючих, а з осіб, які торгують на базарах «із землі», стягати по 10 крб.; з господарів ресторанів та кафе стягати щомісячно – 1000 крб., а також дозволити їм стягати, на користь «допголу», додатково 10% з рахунків відвідувачів після 10 години вечора [30, 29 жовтня].

Значна допомога, після зняття інформаційної блокади про голод в Україні, почала надходити від зарубіжних країн. З березня 1922 р. по серпень 1923 р. в Україні діяли 17 закордонних організацій допомоги: Міжнародна робітнича допомога (Міжробдоп), Американська адміністрація допомоги (АРА), місія Ф.Нансена, яка об'єднувала 10 дрібних організацій і «Джойнт», Голландський Червоний хрест та ін. [1, с. 41].

Допомога, яку надавали зарубіжні організації, полягала в розподілі серед населення продовольства та одягу і постачання в медзаклади медикаментів. Найбільшою за масштабами була допомога від АРА. Ця організація розгорнула свою діяльність у березні 1922р. і припинила її у серпні 1923р., коли голод зійшов нанівець. На 1 грудня 1922р. на Катеринославщині на кошти АРА годувалося 39955 осіб, з них – 37819 дітей; у Катеринославі в дев'яти діючих їдальнях годувалось 10464 особи [30.9грудня]. Контора АРА знаходилась по вул.Новодворянській, 39 (нині – ім.Ф.Дзержинського). А.Ф.Стародубов, краєзнавець і великий патріот нашого міста, тоді ще тринадцятирічний мешканець Катеринослава, у своєму щоденнику писав: « 9 марта 1922 р. Голод страшный. На улицах падают от голода. Теперь у нас в городе находится американская миссия АРА. Она присылает евреям посылки от их родственников из Америки, и поэтому на базаре появились американские сало, рис и мука» [47, с. 150]. Від іноземних організацій надходила матеріальна допомога і для викладачів катеринославських вищих навчальних закладів. Для розподілу цієї допомоги була створена окрема комісія ВНЗ, яку очолював зав. кафедрою мікробіології медичного інституту Л.В.Падлевський (у 1923 р. емігрував до Польщі). Так, лише у липні 1922 р., від місії Ф.Нансена було одержано 100 харчових посилок, кожна вміщувала 14 фунтів білого борошна, 4 банки згущеного молока, 2 фунти жиру та цукру і 400 г. чаю.

До літа 1923р., завдяки вжитим заходам, безупинній праці та терпінню трудящих, голод вдалося подолати.

За даними Всесоюзного міського перепису, в місті Катеринославі та Амур-Н-Дніпровську на 1923 р. мешкали 153 321 особа, з яких росіян – 64 443, євреїв – 51 664, українців – 28 788, білорусів – 1 268, поляків – 3 350, німців – 1 147, були також караїми татари, та ін. [45, с. 112-117].

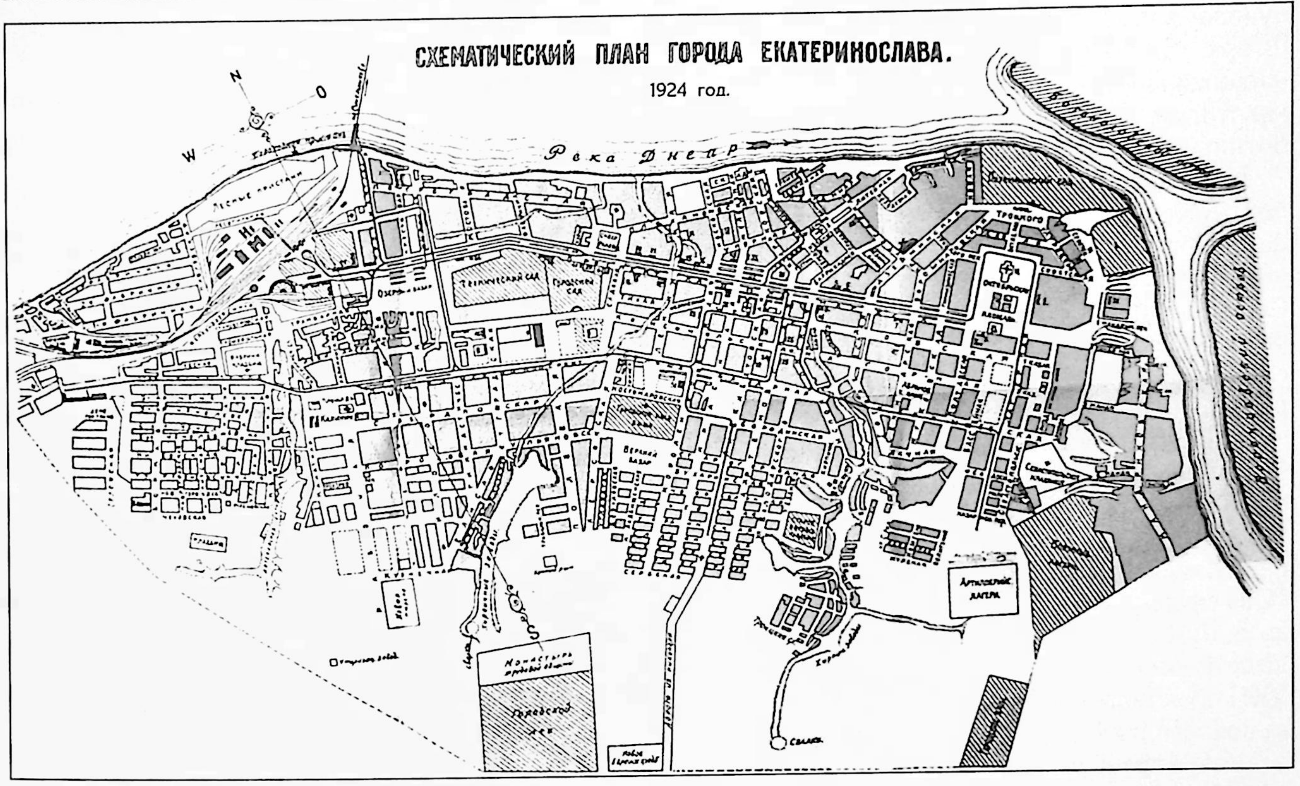

Схематичний план м.Катеринослава 1924 р.

Продовольчі труднощі спровокували масові заворушення на підприємствах у вигляді так званих «італійських страйків», коли робітники не залишали своїх робочих місць, але значно уповільнювали темпи праці. Ось що говорилось в інформаційному зведенні таємного відділу катеринославської губернської надзвичайної комісії від 13 травня 1921р.: «Трубный завод – рабочих около 3 000 человек. Настроение, в связи с невыдачей продуктов и не повышения жалования, давно было самое скверное. Рабочие сидят в цехах и оставляя в стороне государственную работу, делают себе зажигалки, ножи и т.д. Не дождавшись конца срока требования, рабочие 12 мая забастовали, чем повлияли на брянцев. 13 мая рабочие Трубного и Брянского заводов не работают» [7, арк.18]. Ці акції рішуче придушувались владою: «Повести самую энергичную борьбу через органы ЧК с отдельными лицами и группами, выступающими активно и влекущими за собою несознательных рабочих на контрреволюционные выступления на почве продзатруднений. По отношению к вдохновителям и руководителям не останавливаться перед самыми репрессивными мерами», – підкреслювалось у постанові Катеринославського бюро губкому КП (б)У від 27 травня 1921р. [7, арк.51]. Так, у ніч на 1 червня 1921р. зазнали репресій робітники залізничних майстерень, 24 учасники страйку 26 травня 1921р. були заарештовані органами губернської «надзвичайки», а інші перереєстровані. Той, хто не пройшов перереєстрацію, виключався з профспілки, з позбавленням профспілкових пільг і продовольчих карток, які були випущені у грудні 1920 р. Але страйки на залізниці, за зведеннями залізнично-транспортної надзвичайної комісії (ЗТНК), продовжувались і в липні 1921 р. Підбурювала також агітація так званих «неправлячих партій», які на той час діяли у місті відносно легально.

Після закінчення громадянської війни значних змін зазнала система політичних партій. Ряд з них, опозиційно чи навіть вороже налаштованих до більшовиків і радянської влади, припинили своє існування та зазнали гонінь і репресій. Це стосується і національно-демократичних партій.

Однак, незважаючи на організаційне безладдя і постійний пресинг з боку радвлади, у Катеринославі на 1921р. залишалися кілька некомуністичних чи комуністичних тільки за назвою партійних організацій.

Найбільш активно з традиційних партій виявляли себе «меншовики» – РСДРП і ПСР (партія соціалістів-революціонерів), з національних: УКП – Українська Комуністична партія «боротьбистів» і Партія сіоністів-соціалістів – ССП. Позиції меншовиків і есерів традиційно були сильні у профспілках Катеринослава, особливо серед швейників, харчовиків, типографських робітників та службовців. Продовжуючи наступ на політичних супротивників, у березні 1921р. Катеринославська НК «вилучила» з політичного життя 92 члена цих партій [8, арк. 18], в основному представників єврейської національності, а також вчинила обшук у штабквартирі меншовиків, у приміщенні клубу «Совработник» на вул. Харківська, 3.

Найбільшу чисельність після КП (б)У організацію в Катеринославі мала УКП, яка виникла на руїнах найбільших в Україні революційних, національно-демократичних партій – УСДРП (Українська Соціал-демократична Робоча партія) і УСРП (Українська Соціал-революційна партія). У Катеринославі організація УКП була створена навесні 1920 р. ініціативною групою на чолі з членом ЦК П.Куліниченко, тоді ж першим секретарем губкому УКП був обраний А. Ковбаса [8, арк.43]. З 1 по 11 травня 1921р. у Харкові відбувся II з'їзд УКП, де від катеринославської організації до ЦК партії були обрані Михайло Авдієнко і Остап Дідич [9, арк.43, 55]. Ледь сформувавшись організаційно, УКП потрапила під щільну опіку НК, а потім ДПУ. Пильних чекістів особливо турбували програмні положення УКП про створення Української Червоної армії, незалежного від РСФРР і РКП (б) профцентру, введення в Україні своєї національної валюти. Проте, всупереч підступам ДПУ, в 1924р. на обліку в Катеринославській організації УКП нараховувалося 137 членів, з них: 22 робітники, 77 селян і 38 інтелігентів; із середньою та вищою освітою – 41; колишніх членів УСДРП і УПСР – 17 чоловік [10. арк.51, 68]. Пропагандисти УКП активно виступали на підприємствах: заводі ім. К.Лібкнехта, залізничному депо, а також по селах поблизу Катеринослава, відстоювали інтереси трудящих у профспілках. Очевидно з цієї причини ДПУ в серпні 1924р. організувало проти Катеринославської УКП, так би мовити, генеральну провокацію. Під час читання «живої газети» (оголошення різного роду документів, газетних повідомлень і т.п., з їхнім подальшим обговоренням) у приміщенні Чечелівського райкому УКП (на розі вул. 3-ої Чечелівки – вул. Бойкої), на якому були присутні близько 100 чоловік, «невідомі особи» влаштували гучний скандал, що переріс у бійку. У бік міліції, що на подив швидко прибула до місця події, прогриміли постріли. По вичерпанні інциденту, 35 присутніх, в основному членів УКП, заарештували. Наступного дня (3 серпня 1924р.) велику частину заарештованих випустили, однак керівники райкому УКП т.Патерило, Шевченко і Постой залишилися у в'язниці. Після серпневого погрому, незважаючи на письмові протести членів ЦК УКП М.Авдієнка, А.Драгомирецького, А.Речицького, а також колективні прохання рядових робітників на адресу ЦК КП (б)У переслідування не припинялися. 1-4 березня 1925р. у Харкові відбувся IV з'їзд УКП (делегатом від Катеринослава на ньому був І.П.Магро). З'їзд більшістю голосів прийняв рішення про розпуск УКП.

Наступною, після УКП, за чисельністю та авторитетом партією в Катеринославі була партія сіоністів-соціалістів. Орієнтуючись на численну єврейську громаду (до третини населення міста), сіоністи закликали євреїв, у першу чергу, вимагати від влади реального здійснення культурно-національної автономії: створення своїх Рад, ведення справ та навчання дітей у школі на івриті. Вони також вимагали безперешкодного виїзду в Палестину і створення там «трудової, єврейської держави». Особливо активно сіоністи діяли серед учителів, кустарів, службовців; вони мали своїх людей у страхкасах, ЄМСТ (Єврейське медико-санітарне товариство), спортивних товариствах. Відносини сіоністів-соціалістів із Радвладою і КП (б)У аж ніяк не були безхмарними. У вересні 1924р. ДПУ завдала удару по сіоністах. У Катеринославі було «вилучено» близько 100 активістів ССП. Велику частину з них передбачалося вислати в «землю обітовану» [11, арк.97, 140]. В 1926 р., на момент чергових виборів у міськраду, УКП і ССП, як самостійні політичні сили, ознак життя вже не подавали.

Певні ускладнення у соціально-політичній сфері країни створювала мовна проблема. Оголошена XII з'їздом РКП (б) у квітні 1923р. політика «коренізації», яка повинна була вирішити цю проблему, почалась в Україні після серпневого 1923р. декрету ВУЦВК та РНК УСРР «О мерах обеспечения равноправия языков и о содействии развитию украинского языка» і здобула назву «українізації». Спочатку «процес пішов» дуже повільно і тільки з 1925р., після Постанови ВУЦВК, згідно з якою строк переведення діловодства на українську мову в державних установах, торговельних закладах та громадянських організаціях встановлювався до 1 січня 1926р., «українізація» стала набирати темпи. На місцях приймались суворі рішення щодо виконання постанови і створювались різні комісії з вельми широкими повноваженнями. Подібна комісія була створена при катеринославському окрвиконкомі, вона проводила обстеження державних установ відносно вивчення рідної мови. Газета «Звезда» у січні 1926 р. повідомляла, що: «Особое внимание окркомиссия обратит на недопущение приема в учреждения лиц, не знающих украинского языка и на изъятие из учреждений тех служащих, которые в известный срок не украинизировались». Пізніше вже Дніпропетровська міська рада ухвалила постанову, якою вимагалось: «Суворо стежити за виконанням директив Уряду щодо прийняття на роботу нових службовців з обов'язковим знанням укрмови, а також за співробітниками, що не вивчають укрмову, не зупиняючись перед зняттям їх з роботи» [13, протокол 63]. Перевірки здійснювались кожного року. Тільки у 1927 р. комісією на предмет знання «укрмови» було «обстежено» 3750 службовців. Серед закладів були дійсні «ударники». Так, апарат міського комунгоспу був «українізований» на 75% уже в січні 1926 р. Ще раніше, у травні 1925 р., за постановою катеринославської губнаросвіти, українізацію провели у шкільних та професійно-технічних закладах міста. Постановою вводилось обов'язкове вивчення української мови в усіх школах, у тому числі з навчанням російською, німецькою, єврейською та іншими мовами. У ВНЗ впроваджувалось викладання української мови та літератури. Від абітурієнтів вимагалось обов'язкове знання української мови як умови вступу у ВНЗ. Особам, що навчались у школах нацменшин, надавалася можливість оволодіти мовою протягом року. Можна сказати, що політика «українізації» в період НЕПу зіграла позитивну роль. Вона зняла певну напруженість у національній сфері і сприяла зміцненню позицій української мови у багатонаціональній Україні.

В цілому соціально-політичну ситуацію, що склалась в Україні одразу після введення НЕПу, можна характеризувати як складну, що мала незабаром змінитись на краще.

Нова економічна політика (НЕП), яка була оголошена в березні (8-16) 1921р. на X з'їзді ВКП (б), відкрила нову сторінку в історії радянського будівництва. НЕП дав міцний поштовх розвиткові торгівлі, кустарного виробництва, стимулював піднесення промисловості.

Головним змістом НЕПу в галузі промисловості було зосередження в державному секторі великих підприємств і передача кооперативам та приватним особам у приватну власність дрібних та середніх. Великі підприємства, за схемою НЕПу, повинні були на госпрозрахунковій основі об'єднатись у так звані тресті, які почали організовуватись восени 1921р. Трест «Південсталь» був одним із перших. До нього (з липня 1922р.) включили шість катеринославських заводів: металургійний – ім.Г.І.Петровського, трубопрокатний – ім.В.І.Леніна, прокатно-цинкувальний – «Комінтерн», ливарний – «Комунар», дротовоцвяховий – ім.Карла Лібкнехта та доменний «С» (нині – ДЗМО).

До тресту «Металоб'єднання» увійшли дев'ять катеринославських заводів металевої промисловості: сталеливарний, залізопрокатний і штампувальний – ім.К.Маркса (колишній Ланге); машинобудівний, чавуно-мідноливарний ім.Артема (колишній Мантель); дротовоцвяховий і канатний – «Червоний Профінтерн» (колишній Старр); листопрокатний і штампувальний «Спартак» (колишній Шла); ковальсько-штампувальний (колишній Яцкевича); цинково-цибарочний (колишній Немировського); киснево-ацетиленовий і автогенно-зварювальний «Перун»; машинобудівний «Сатурн» та завод «Цеп».

Але відродження промислових гігантів було затримано голодом та пов'язаною з ним кризою. Лише 25 жовтня 1923 р. вдалося запустити доменну піч на заводі ім.Г.І.Петровського, яка була відбудована у травні 1922 р. За перше півріччя 1923 р. завод ім.Г.І.Петровського, виготовив усього 1.337000 пудів металу. 1 березня 1925 р. на «Петровці» була запущена найпотужніша в Союзі доменна піч, а 22 березня став до ладу бесемерівський цех.

Поступово, з відбудовою заводів, до рідних місць поверталися колишні робітники. Зросла ефективність праці кожного робітника, збільшилась його заробітна плата. За 1925-1926 рр. на заводі ім.Г.І.Петровського заробітна плата зросла, відповідно, з 38 крб. 85 коп. до 53 крб. 16 коп. (за цінами 1913 року), або на 36,8 % [23, арк.15]. За цей час завод виробив – 27 млн. пудів чавуну, чавунного литва – 1 млн. 080 тис. пудів, труб чавунних – 755 тис. пудів [41, 10]. (До речі, заробітна плата робітників 5 розряду на державних металургійних підприємствах у вересні 1922 р. складала 8,06 товарного карбованця, або 120 фунтів житнього борошна, 40 фунтів картоплі, 5 фунтів м'яса і 2 фунти солі у натуральному обчисленні, що, в свою чергу, складало – 6 крб. 5 коп., за цінами 1913 р. [42, 34]. Але вже на вересень 1925 р. у металургійній промисловості заробітна плата складала 84%, у металообробній – 94% та у млиновій – 118% від довоєнного рівня [24, арк.11]. В 1929 р. середній заробіток працівників металургійних підприємств у місті складав 120 крб., а середній прибуток на одну душу – 47крб. [14, арк.74]. З 1922 р., за великий внесок у відбудову промислових підприємств, катеринославських робітників стали нагороджувати орденом Трудового Червоного Прапора України, який був затверджений Постановою V Всеукраїнського з'їзду Рад 2 жовтня 1921 р. А 7 вересня 1928 р. Постановою ЦВК та РНК СРСР був затверджений орден Трудового Червоного Прапора СРСР, який став єдиною нагородою для всіх радянських республік із 1933 р.

На 1926 р. у місті, включаючи м.Амур-Нижньодніпровськ, діяли 92 заводи та фабрики, 649 дрібних та кустарно-промислових підприємств, з яких 42 були державними, 112 - кооперативними та 495 - приватними [27, с. 69]. До 1927р. промисловість Дніпропетровська була вже повністю відбудована.

Суттєвою ознакою НЕПу була оренда. Орендна кампанія почалась у 1921р. після набуття чинності Постанови РНК від 5 липня 1921 р. «О порядке сдачи в аренду предприятий, подведомственных ВСНХ», відповідно до якої «... арендаторы отвечают за сохранность данного им в пользование имущества по суду как в гражданском, так и в уголовном порядке ...». Підприємства передавались до оренди головним чином строком від 6 місяців до 1 року. У виняткових випадках, коли на орендатора покладались обов'язки капітального ремонту, зведення нових будівель, придбання нового обладнання, строк оренди міг бути продовжений до 6 років. Загалом, до жовтня 1922 р. у Катеринославі і губернії до оренди здали 31 підприємство. Одними з перших відійшли в оренду 2-й чавуноливарний завод (колишній Райхмана, вул.Свердлова,77) і 3-й чавуноливарний завод (колишній «Уніон»). Так, відповідно до орендного договору, укладеного між ДРНГ (Державна Рада Народного Господарства) та громадянином С.Л.Фрідляндом 3 жовтня 1921р., 3-й державний чавуноливарний завод (вул.Філософська, 86) був орендований строком на один рік, з орендною платою 6% від усієї виробленої заводом продукції. Згідно з договором, орендар був зобов'язаний виробити за шість місяців – 15 750 пудів чавунного лиття і 7 500 замків та сокир [12, протокол 22/65]. Але вже в травні 1924р. завод був закритий, а колишній його володар, згідно з постановою губвиконкому, висланий за межі Катеринославської губернії «за антиобщественный и социально-вредный характер его деятельности».

Втім, інші орендні підприємства міцніли і успішно конкурували з підприємствами держсектора, що підтверджує резолюція Чечелівського райкому партії (березень 1925р.): «Просить Губком поставить перед соответствующими органами вопрос о пересмотре арендного договора, налоговых обложений и т.д. Высокая зарплата, своевременная ее выплата, рост производства создает обстановку антагонизма рабочих индустрии к рабочим частных предприятий в связи с тем, что завод Райхмана прогрессирует, расширяет количество выпускаемой продукции и уже конкурирует с госзаводами. Норма выработки там на 20% выше довоенного уровня, арендатор на этой основе имеет возможность платить на 70% больше, чем получают литейщики индустрии» [43, с. 7]. На 1927р. у місті діяли 42 орендних підприємства, серед них: 23 – металообробних, 4 – шкіряних, 3 – хімічних, 12 – харчових, з основним капіталом на суму – 1 134 930 крб. 49 коп. [41, с. 18]. В оренду були здані не тільки дрібні та середні підприємства, але й торговельні споруди, готелі, кінотеатри. Торговельні приміщення до 1925 р. здавали в оренду з торгів, але цей порядок себе не виправдав і був замінений на здачу по твердих державних цінах.

Розвиток народного господарства на засадах НЕПу повернув до життя кредитні заклади – банки. 28 лютого 1922 р. було відкрито Катеринославське відділення державного банку (нині на розі вул.Леніна та пр.К.Маркса), а в грудні приступило до виконання банківських операцій відділення Укрбанку (пр.К.Маркса,82). Катеринославське відділення Промбанку (ріг пр.К.Маркса та вул. Московської) почало функціонувати 23 квітня 1923 р. Губсільбанк (пр.К.Маркса, 118) почав свої операції 14 червня 1923 р. і до лютого 1924р. видав 686 позик на суму 27 881 крб. Збільшення банківських оборотів дало можливість банку перейти від кредитування окремих господарств до кредитування сільськогосподарських товариств. Вже у лютому 1925 р. Губсільбанк обслуговував 364 товариства з загальною позикою в 1746631 крб. [2, с. 142]. Катеринославський комунальний банк (пр.К.Маркса,21) почав свою роботу 5 травня 1925 р. Цей банк головним чином фінансував житлове будівництво. З жовтня 1925 р. по січень 1927 р. банк видав кредитів на суму 2802000 крб., з них житловій кооперації – 949000 крб., індивідуальному будівництву – 176000 крб., комунальному секторові – 1677000 крб. [41, с. 24].

м.Дніпропетровськ. Пр. К.Маркса і ріг вул. Московської. Фото 1929 р.

НЕП також значно пожвавив торгівлю, яка практично завмерла, тероризована «продрозкладкою». Зростання почалося з березня 1921р. Швидкий темп розвитку торгівлі забезпечила фінансова реформа 1922-1924 рр. У листопаді 1922 р. з'явилися паперові червонці, котрі прирівнювалися до 10 крб. золотом і на світовому ринку валюти дорівнювали 5 доларам 14,5 цента США [28, с. 110]. У 1923 р. за червонець можна було придбати: 5 аршин бавовни, або 1 фуфайку, пару кальсонів, 3 пари шкарпеток фельдиперсових, 2 куски мила, 2 носовіхусточки. Реформа значно спростила грошові розрахунки, зникли «радзнаки», які в народі без особливої поваги звали «лимонами». Курс червонця на 9 лютого 1924 р. з переведенням на «радзнаки» складав: 1 червонець – 10 800 крб.[31.9лютого]. Торговий обіг по місту на 1924-25 рр., у свою чергу, складався з таких цифр: державна торгівля – 74893 тис. крб.; кооперативна – 26593 тис. крб.; приватна 29072 тис. крб. [3, 144] На січень 1924р. пуд пшениці у місті коштував 1 крб. 35 коп. (у золотому обчисленні); жито – 0,62 коп.; картопля – 1 крб. 25 коп.; м'ясо за фунт – 0,31 коп.; цвяхи за пуд – 5 крб. 25 коп.; залізо сортове за пуд – 2 крб. 70 коп.; ситець за аршин – 0,45 коп. На цей час у місті відносно вільно діяли приватні крамниці: рибна братів Солодухів по пр.К.Маркса, 28; Кнопова та братів Бабіних на Озерному базарі, а також книжково-паперова крамниця Кудрявицького на пр.К.Маркса, 1; аптечна крамниця Макарова – пр.К.Маркса, 87; «Мисливець та риболов» Звігальського на пр.К.Маркса,101; «Хутрова крамниця» Шпетнера – пр.К.Маркса, 57. Ось, до речі, що пропонували у своїй рибній крамниці брати Солодухи: ікра зерниста – 4 крб. за фунт, балик рибний – 1 крб. 60 коп. за фунт, сир швейцарський – 2 крб. за фунт.

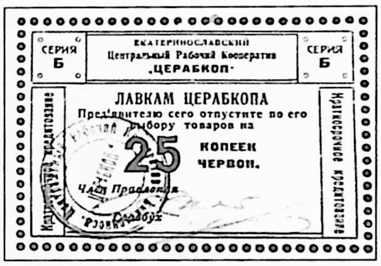
СЕРИЯ Б

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИЙ
Центральный Рабочий Кооператив
„ЦЕРАБКОП"

СЕРИЯ Б

Краткосрочное кредитование

ЛАВКАМ ЦЕРАБКОПА
Пред'явителю сего отпустите по его выбору товаров на
25 КОПЕЕК ЧЕРВОН.

Член Правления

Краткосрочное кредитование

Талон Катеринославського центрального робітничого кооперативу на придбання товарів у крамницях церабкоопу «Південсталь» 1923 р.

Кооперативна торгівля в місті здійснювалася крамницями та лавками «Губспіробкоопу» (Губернська спілка робітничих споживчих кооперацій), а з серпня 1923 року – ЦРК (Центральний робітничий кооператив, «Церобкооп»), а також Транспортного споживчого товариства Катеринінської залізниці (ТСТ). Дефіцитні товари у кооперативних крамницях продавали тільки покупцям – членам профспілок, при наявності членських книжок. Серед «дефіциту» у магазинах та лавках «Церобкоопу» був у продажу так званий «агітфарфор», порцеляновий посуд виробництва Дулевського заводу і Дмитрівської фабрики (Московська область) та Баранівської порцелянової фабрики ім.В.І.Леніна (Волинська область). Таку назву звичайний посуд отримав завдяки малюнкам на порцеляні, головною темою яких були: електрифікація, індустріалізація, колективізація, оборона СРСР та культурне будівництво. «Церобкооп» пропонував також великий вибір тканин і серед них досить екзотичні – шерсть-фуле, шевйот, маркізет, мадеполам, креп-жоржет, креп-сатин, шерсть-букле, коверкот, сатин-ліберті, шовк-марокен та ін. Ціни на товари у крамницях ЦРК були нижчі, ніж у приватних. Так, на липень 1926 р. 400 грамів соняшникової олії в кооперативі коштував 22 коп., у приватній – 23-24 коп.; сіль мелена – 400 г – 2 коп., у приватній – 3 коп.; сукно тамбовське за метр – 4 крб. 94 коп., у приватних – 6 крб. 50 коп.; ситець за метр – 40 коп., у приватних 55-65 коп. Ціни у державних крамницях були стабільніші, на них орієнтувались ціни у приватному та кооперативному секторах. Так, у 1926 р. ціни у державних крамницях Катеринослава складали відповідно: кілограм борошна – 14 коп. (у приватних 20 коп.); пшоно товчене – 15 коп. (у приватних – 22 коп.); цукор-пісок – 62 коп. (у приватних – 62 коп.); сіль – 5 коп. (у приватних – 6 коп.); тютюн-махорка – 7 коп. (у приватних – 7 коп.).

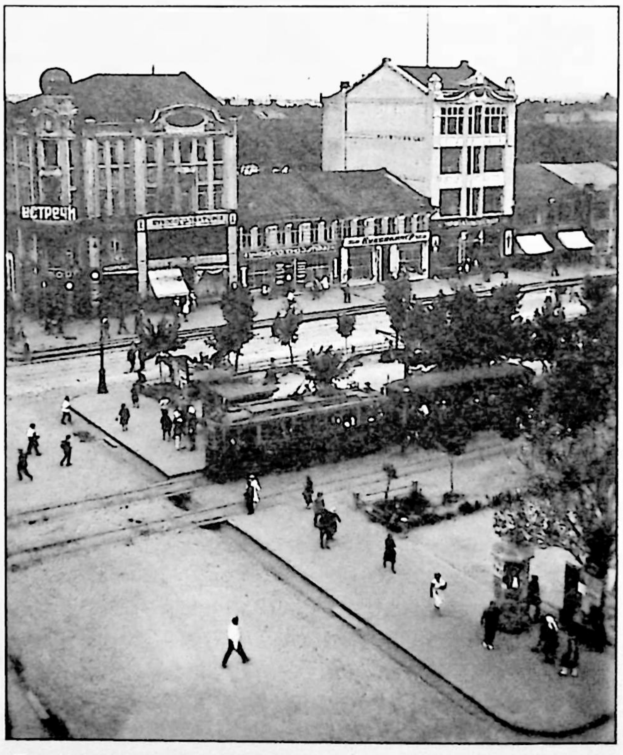

Пр. К.Маркса між вулицями Московська і Короленка. Фото 1929 р.

Великого значення в цей період набувають товарні біржі, які стають центрами оптової торгівлі. Біржі відіграли позитивну роль у регулюванні попиту і пропозиції, становленні цін і здійсненні торгових угод. Деякою мірою вони сприяли заспокоєнню ринку, послабленню ажіотажу та спекуляції. Домінуюче положення в обігу Катеринославської товарної біржі посідали зерно й метали, на третьому місці був текстиль, потім бакалія, інші групи товарів відігравали зовсім незначну роль. У 1924-25рр. Катеринослав мав по біржових угодах 49249 тис. крб., позабіржових – 21676 тис. крб., причому загальний обіг товарів, враховуючи різницю та дрібну торгівлю, складав – 135940 тис. крб. [3, с. 147].

У 1927 р. ВКП (б) оголосила курс на соціалістичну індустріалізацію, а потім на суцільну колективізацію. Ця остання породила так звані – «хлібозаготівлі», які більше нагадували горезвісні «продрозкладки». Наслідком цих експериментів було різке зменшення продуктів харчування у вільній торгівлі і введення карткової системи (існувала з 1928р. до листопада 1934р.), а це, в свою чергу, призвело до зниження торговельного обігу. В ці сумні часи перше місце у торгівлі зайняла кооперація. Серед великих крамниць Церобкоопу в місті на 1929 р. значились: вино-гастроном №4 на Озерному базарі, винобакалія №25 вул.Лагерна, 2; «Готовий одяг» №58 на розі пр.К.Маркса і вул.Провіантської; «Мануфактура і готовий одяг» №3 Амур-базар; «Меблі» №87 пр.К.Маркса, 89 та ін.

Як би там не було, а в економіці міста і частково у соціально-політичній сфері НЕП зробив свою справу, але комунальне господарство Катеринослава продовжувало знаходитись у скрутному становищі.

Особливо постраждав під час воєнних дій житловий фонд міста.У серпні 1923р. газета «Звезда» повідомляла: «Почти нет домов, которые не требовали бы капитального ремонта. Дома рабочих районов представляют из себя развалины. Более 200 больших разрушенных домов в данный момент совершенно необитаемы. В общем жилая площадь сократилась на 50%….». На відбудову зруйнованих будинків коштів не вистачало, в місті процвітав так званий «обивательський житловий бандитизм». У постановах Катеринославської президії губвиконкому відзначалося: «… виновные в разрушении зданий и построек приравниваются к уголовному бандитизму и согласно Постановлению ВУЦИК от 08.01.22 г. подлежат суду военного отдела Губревтрибунала» [30, 27 серпня]. З метою пом'якшення житлової проблеми міськрада вирішила будинки, які були націоналізовані, повернути колишнім власникам, а також дозволила здавати приватне житло в оренду. Денаціоналізація проходила за Постановою ВУЦВК, згідно з якою у власність передавалися будинки, вартість яких, за оцінками 1917р., не була більше 3000 крб., для робочих 4 500 крб. (Постанова ВУЦВК від 16 грудня 1925р.). На вересень 1922 р. у Катеринославі та Амур-Н-Дніпровську було денаціоналізовано більше 2 000 будинків. Але в грудні 1922 р. у розпорядженні міськкомунгоспу ще знаходилися 946 націоналізованих будинків з кубатурою 98 398 кв. сажнів[*], в яких мешкали на площі 39 074 кв. сажнів 7 677 осіб, членів профспілки, від яких квартирна плата складала 415 990 крб., а на площі 48 724 кв. сажнів мешкали 10 845 осіб «непманів», їхня квартирна плата нараховувала 950 393 крб.[30.29 грудня] Будинки, що не були затребувані власниками, здавали в оренду установам та приватним особам за встановленим тарифом. Так, у серпні 1922 р. тариф складався – за один куб. сажень корисної площі (грош. знаки 1922 р.) I пояс – 6 крб. 62 коп., II пояс – 5 крб. 62 коп.; III пояс – 2 крб. 55 коп. [30, 27 серпня]. На 1924 р. пристосована до житла площа налічувала 195 000 сажнів, а санітарна норма на одну особу складала 2 кв. сажнів корисної площі (з грудня 1928 р. норма була збільшена до 3 кв. сажнів). З метою вирішення житлової проблеми, вживалися заходи по вилученню залишків житлової площі (в основному у непрацюючих елементів), а також використовувалась незайнята площа торговельних будівель. Внаслідок цих заходів у 1925 р. було додатково одержано ще 2 797 кімнат та 3 667 кв. сажнів житлової площі від використання торгових приміщень. Розподіл квартир проводився за нормами міськради: робітникам – 60,2%, військовослужбовцям – 14,7%, партпрацівникам – 9,5%, студентам – 6,8%, профспілкам ВНЗ – 1,4%, ДПУ – 2,4% [15, протокол 13]. Дуже широко застосовувалось так зване «ущільнення» (підселення у двох- і більше –кімнатні квартири «додаткових» мешканців). Терпляче ущільнювались «непмани» та особи «вільних професій». Так з'явились горезвісні «комуналки».

У 1925 р. для робітників заводів ім.Г.І.Петровського та ім.В.І.Леніна почалось будівництво селища ім.Фрунзе, для якого було відведено 350 десятин. На 1927р. було збудовано 34 будинки загальною житловою площею 6 000 кв. сажнів. Селище ім.Фрунзе на той час своїм архітектурним рішенням було найкращим в республіці. Забудова житлових кварталів здійснювалась головним чином двоквартирними, типовими будинками садибного типу, за проектом архітектора В.Троценка. Стіни будинків були виконані з набивного шлакобетону, методом пересувної дерев'яної опалубки.

У цей же час в центральній частині міста, поряд

Пр. К.Маркса і ріг вул. К.Лібкнехта. Фото 1929

---

[*] 1 сажень - 2,13 м

з відбудовою старого житлового фонду, розпочалось вибіркове будівництво окремих багатоповерхових житлових будинків у стилі «конструктивізму». Першою ластівкою нового стилю став житловий будинок на розі вул.Алтайської та вул.Караваєва за проектом архітектора Д.С. Скоробогатова. Обов'язковим елементом інтер'єру нових квартир були «віденські меблі» – стільці, етажерки, комоди та «домашні рослини» – пальми й фікуси. Не рідкість також були патефони (головним чином Ленінградського грамофонного заводу) та радіорепродуктори заводу ім.Кулакова (з того ж Ленінграда).

На червень 1928 р. у місті нараховувалось уже 84 394 кв. сажнів житлоплощі, з якої 5 023,6 кв.сажнів, складали підвальні приміщення [13, протокол 63]. У жовтні 1928 р. міськрада ліквідувала всі приватні готелі і передала їх міськкомунгоспу для використання під житло. Внаслідок цієї акції в місті залишилось усього 3 готелі (на 1924 р. їх нараховувалося дванадцять).

Визначну роль у розбудові міста відіграв О.Л.Красносельський, відомий за радянських часів в Україні архітектор, який у середині 20-х років займав посаду заступника Дніпропетровського міжрайонного інспектора по контролю за будівництвом. На його рахунку більше п'ятдесяти споруд, серед яких - відбудова Держбанку (на розі вул.Леніна та пр.К.Маркса, 1922 р.), будівництво Центрального універмагу (1938 р.), універмагу «Дитячий світ» (1939 р.); житлових будинків на розі вул. Чкалова – вул.Короленка та на розі вул.Короленка – вул.Мечникова та ін. У робітничих районах міста йшло приватне будівництво, яке всіляко підтримувала міськрада. «Зважаючи на житлокризу, що існує у Дніпропетровську, та враховуючи, що на житлове будівництво видаються кошти в дуже обмеженому розмірі, – визнати, що індивідуальне житлобудівництво в загальному масштабі всього міського житлобудівництва до цього часу займає належне місце та в деякій мірі сприяє пом'якшенню житлової кризи» [16, протокол 15]. Але, незважаючи на всі можливі заходи, житла у Дніпропетровську катастрофічно не вистачало.

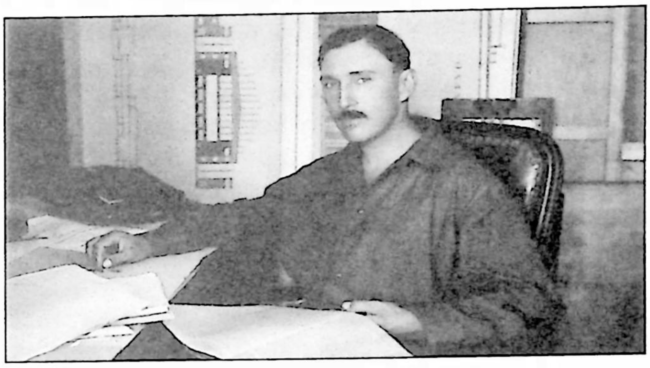
О.Л.Красносельський (1877-1944), архітектор, інженер управління держконтролю Дніпропетровського окрвиконкому. Фото 1930 р.

Готель «Червоний». Вул. Леніна. Фото 1929 р.

Важливою рисою НЕПу була диференційована цінова політика влади в комунальній сфері. Так, норми квартплати у місті (за постановою губвиконкому від 23.09.1924 р. № 113) встановлювалися згідно з поясом (район міста), розряду квартир у будинку (із зручностями – без зручностей), а також від розміру заробітної плати. Так, місячна квартплата І пояса і І розряду квартир для робітників та службовців із зарплатою 20 крб. складала – 15 коп., а з зарплатою 100 крб. – 90 коп. за кв. м житлової площі; IV пояса і III розряду квартир з зарплатою 20 крб. платили – 10 коп., а з окладу 100 крб. – 63 коп. Інші мешканці («непмани» у тому числі) платили від 3 крб. до 10 крб. [2, 148]. З травня 1928р., відповідно до постанови міськради, розмір плати за 1 кв. сажень житлової площі був встановлений 1 крб. 80 коп. Розміри платежів за комунальні послуги постійно коливалися. Так, у 1922 р. вони (платежі) мінялися майже щомісяця. Наприклад, плата за відро води в грудні 1922 р., за постановою губкомунгоспу, при наявності так званих комунальних карток, членам профспілки, утриманцям і червоноармійцям встановлювалась – 1 крб., решта груп населення платила 3 крб. В цьому ж році плата за електроенергію міським управлінням електростанції «Зоря комунізму» (вул.Ленінградська, 42) була встановлена членам профспілки по 75 крб. за квт/годину, приватним квартирам – 175 крб., держустановам – 175 крб., промисловим підприємствам – 125 крб., для торгових і розважальних закладів плата за електроенергію встановлювалась 225 крб.

Для осіб, нагороджених орденом Трудового Червоного Прапора, згідно з Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 17 квітня 1929 р., тарифи на користування комунальними послугами встановлювались у розмірі 50% від існуючого пільгового тарифа для робітників та службовців, а саме: за 1 квт/годину електроенергії – 7,5 коп., а за лампочку (без лічильника) – 45 коп. за місяць, за 100 відер води – 12 коп.

Черговою проблемою, що стояла перед міською владою в усьому своєму небезпечному (постійна загроза епідемій) і невибагливому вигляді, була проблема водопроводу і каналізації. Протяжність водопровідної мережі по місту, окрім заводського водопостачання, складала всього 125 км. Жителі АНД району зовсім не мали водопроводу і користувалися колодязями, яких налічувалося 500. У 1925р. проклали водопровід по Аптекарській і Рибальській балках. На 1926р. загальна протяжність водопровідної вуличної мережі складала вже 131,15 км, до якої було приєднано 3 891 домоволодіння. В цьому році була прокладена і нова водопровідна магістраль у робочих районах - Мандриківка, Кайдаки, селищах Надеждине та ім.Фрунзе, всього –3463 м. В цілому протягом 20-х років значного будівництва по розширенню водопровідної мережі не проводилося, виділених на водопровід коштів вистачало лише на поточний ремонт. Водопостачання залишалося великою проблемою, особливо на лівобережжі. Не краще було з каналізацією. Відповідні споруди були зруйновані і нечистоти скидали безпосередньо в Дніпро. Будівництво каналізації гальмувала відсутність потрібних коштів. Протяжність вуличної каналізації на жовтень 1926р. складала 39 022 км, до якої було приєднано 382 домоволодіння. Повністю було каналізоване тільки селище ім.Фрунзе.

Вивезення нечистот і сміття покладалося на асенізаційній обоз, який зі своїми обов'язками насилу справлявся . Від стану водопроводу і каналізації напряму залежало здоров'я населення, тим паче, що на 1927р. у місті були лише дві лазні, а квартири з ваннами були тільки в центрі, в кількох будинках. У 1927р. була відновлена комунальна лазня (колишня Олексієва), а в 1928р. відкрилась лазня на 65 місць у районі Кайдак. Тарифи на миття встановлювалися за класовим принципом: для робітників і службовців, членів профспілок – 15 коп. на годину, діти і червоноармійці платили – 5 коп., нетрудові елементи – 40 коп., а номер коштував 1 крб. за годину використаного часу. В цьому ж році була побудована лазня на 150 місць у районі Фабрики і на 65 місць в Амур-Н-Дніпровську. До цього в великому районі лазень не було зовсім.

Громадянська війна, післявоєнна розруха і голод зібрали у Катеринославі багаті «жнива». Життя проте продовжувалось. За статистичними даними ЗАГСу у 1925р. в Катеринославі народжуваність перевищила смертність майже втричі: 6 795 народжень і 2 310 смертей відповідно. За цей період зареєстровано 2 983 шлюби і 639 розлучень [32, 1січня]. Між тим, завдяки розвиткові промисловості, міське населення значно збільшилося. Вже на 1926 рік, згідно з Всесоюзним переписом людності, у Дніпропетровську мешкали – 232336 осіб п'ятдесяти національностей, серед них українців було 83748, росіян – 73418, євреїв – 62043, білорусів – 4338, німців – 1694 та ін. [4, с. 248-249].

Але збільшення міського населення висунуло на перший план ще одну проблему – проблему пенсіонерів та хворих. Тяжкий обов'язок піклування за старими та убогими радвлада поклала на органи соцстраху. В 1925 р. комітет Катеринославської окружної каси соцстраху, на підставі постанови союзної ради соціального страхування № 77/904, оголосив про встановлення з 1 січня 1926р. нових норм пенсій і допомоги з додаткових видів забезпечення та по безробіттю: інвалідам праці І групи виплачувалось 29 крб. пенсії, ІІ – 19 крб. 30 коп., ІІІ – 14 крб. 50 коп.; сім'ям, які втратили годувальника – з одним непрацездатним платили – 9 крб. 65 коп. допомоги, з двома – 14 крб. 50 коп., з трьома і більше – 19 крб. 30 коп.; по догляду за новонародженим виплачували – 29 крб., на годування дитини – 7 крб. 25 коп.; на поховання застрахованих, що досягли 10-річного віку і старих, –58 крб., що не досягли 10-річного віку –29 крб.; безробітним І категорії встановлювалась допомога – 17 крб. 40 коп., ІІ категорії – 11 крб. 60 коп. [32, 1січня].

Охорона здоров'я в місті перебувала в складному становищі. В липні 1922р. вийшла постанова Катеринославського міськвиконкому по відділу охорони здоров'я «Про платну систему в амбулаторіях і стаціонарних закладах»: «хірургічне» ліжко коштувало 300 крб. у день, «гінекологічне» – 400 крб., «терапевтичне» – 200 крб.; за операцію платили – 500 крб., амбулаторний огляд коштував – 10 крб., виклик лікаря додому обходився 20 крб. [30, 21 липня].

У місті практикували приватні лікарі – доктор О.М.Боярський, вул.Садова,10 (нині вул.Серова) – вухо, горло, ніс; доктор С.С.Коган, вул.Тиха,16 (нині вул. Мечникова) – дерматовенеролог, уролог; і цілі колективи. Так, у березні 1922р. була відкрита лікарня доктора Е.І.Альтшулера, вул.Романовська,29 (нині вул. Свердлова), яку обслуговувала, як писалося в рекламі, – «артель квалифицированных мед.работников». Артіль ця пропонувала – водо-світло-лікування, електризацію і вібромасаж. Для надання меддопомоги вдома в Катеринославі на жовтень 1922 р. налічувалось 18 обхідних лікарів, що відвідали за період із січня до жовтня, 13 400 хворих. Середня кількість відвідувань у квітні складала – 8, а у вересні – 5. В 1924р. до списку ліказакладів Катеринослава входили: 1-а радлікарня (колишня Земська), Жовтнева площа; 2-а міськлікарня, вул.Філософська, 62; електросвітлолікарня Робмеду, вул.Свердлова, 29; військовий шпиталь, вул.Комсомольська; 3-я радлікарня, Амур-колонія (кол.Шодуар); робоча лікарня ім.Ілліча, Короленка, 22; 1-й інфекційний шпиталь, Канатна, 10; тубдиспансер у районі с.Воронцова, відкритий у червні 1924р., та ін. В травні 1925р. почав функціонувати відкритий окрстрахкасою, Будинок відпочинку ім.Ілліча в приміщенні кол.Потьомкінського палацу на 270 ліжок. У липні цього ж року Дорпрофсож Катеринінської залізниці відкриває Будинок відпочинку в колишньому будинку Струкова (вул.Дзержинського), для транспортників. У 1927р. був відкритий Палац профілактики за проектом О.Л.Красносельського, який призначався для санітарної та медичної освіти й обслуговування робітників металургійного заводу ім.Г.І.Петовського (зараз 1-ше поліклінічне відділення 2-ої міської клінічної лікарні). На січень 1927р. у Дніпропетровську лікарень загальногромадянських налічувалось – 7 на 775 ліжок; «робмедівських» – 3 на 340 ліжок; Інститут фізичних методів лікування мав 45 ліжок; тубдиспансерів у місті було – 4; вендиспансерів – 3; медпунктів при заводах – 11 [41, с. 64]. У грудні 1927р. була відкрита поліклініка на Амурі; будівництво залізничної поліклініки (на Калінінському спуску) за постановою міськради від 28 червня 1928р. передбачалось закінчити в жовтні 1928р. У поліклініках упроваджується «талонна система» з метою зменшення черг. Окрздоров на 1927р. мав 4 карети швидкої допомоги – 2 автомобілі і 2 на кінній тязі. Допомогу надавали цілодобово.

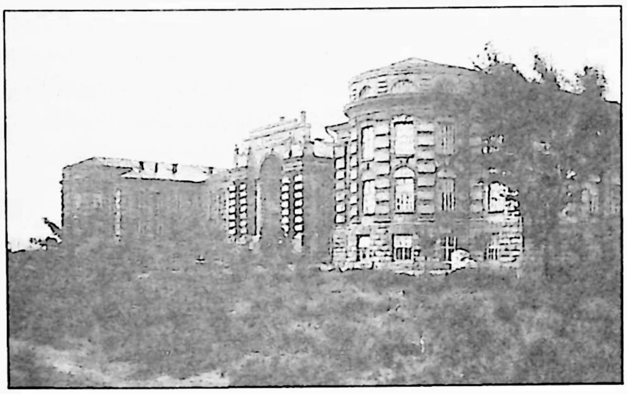

Палац профілактики. Арх. О.Л.Красносельський. Пр.Калініна. Фото 1927 р.

Специфічна робота медпрацівників та фармацевтів оцінювалася досить високо, порівняно з зарплатою в інших секторах народного господарства. Так, на 1928 р. заробітна платня головного лікаря лікарні, з урахуванням доплат з так званого «спецфонду», складала – 270 - 300 крб., лікаря-ординатора – 100 - 125 крб., рентгентехніку з доплатою «за шкідливість» платили – 108 крб., медсестра одержувала 43 крб. У поліклініках головний лікар одержував – 180 - 225 крб., хірург – 125 крб., гінеколог – 130 крб., терапевт – 130 крб., педіатр – 100 крб., стоматолог – 83 - 90 крб., окуліст – 65 крб., невропатолог – 62 крб., санітарка – 31 - 35 крб. Доглядальниці одержували 30 крб. на місяць. [25.арк.21-25]

Поряд з охороною здоров'я населення міська влада мала на постійному контролі благоустрій вулиць, майданів, парків та скверів.

Громадянська війна зруйнувала чимало будівель та вулиць Катеринослава, післявоєнні злигодні (паливна та житлова криза) майже повністю знищили зелені насадження міста, їхня загальна площа замість 150 га на 1917р. складала лише 30 га на початку 1923 р. [17, арк.10]. У грудні 1922 р. газета «Звезда» з сумом сповіщала: «... за последние годы вырублены почти все деревья в окрестностях г.Екатеринослава. Уничтожены почти все сады. Немало пострадали рабочие кварталы – повально уничтожены все рощи». Але найболючішою проблемою міста були балки та яруги, бо весняні й осінні дощі підмивали схили, загрожуючи будинкам мешканців робітничих селищ. Роботи по укріпленню Красноповстанської, Рибальської, Новотрубної, Аптекарської, Мандриківської, Архієрейської та Шевченківської балок почались у 1925 р. В 1926 р. тільки в Красноповстанській балці було висаджено 30 000 дерев різних порід і збудовано водостоки, а в парках та на бульварах міста висадили 25 000 дерев. Одночасно були розбиті нові парки й бульвари в робітничих районах – Чечелівці, Кайдаках, Шляхівці. В січні 1925р. почалась реконструкція Тюремної площі (нині сквер ім.Леніна), де на території 7 десятин було висаджено 7 000 дерев та кущів. Новий сквер дістав назву ім.РКП (пізніше ім.МОДРу). Тоді ж почалось прокладання вулиці, яка зв'язала пр.К.Маркса з вул.-Комсомольською, через територію Центрального парку (нині ім.Глоби). Вулиця дістала назву Нової (нині ім.В.Щербицького). Проводилось також замощування вулиць та майданів.

Освітлення міста знаходилось у критичному стані. На 1925 р. налічувалось усього 557 вуличних ліхтарів. У цьому ж році вперше були освітлені вулиці робітничих районів Амур-Чорнозему та Амур-Пісків, а електрифікація робітничих селищ Кайдаки та Мандриківка була завершена тільки в 1936 р. Цю проблему також вдалося хоча б зрушити з місця.

Одночасно з відновленням промисловості і міського господарства відроджувався і міський транспорт – трамвай. Повністю трамвайна мережа міста була відбудована в 1922 р. На лінії курсували вагони старого, так званого «бельгійського» типу, випуску 1900-1906 рр. Проїзд в «один кінець» коштував 200 тис. крб. (рад знаками). За рік було перевезено 5297000 осіб. Перша за радянські часи трамвайна колія була введена в дію в 1924р., яка з'єднала завод ім.Г.І.Петровського з центром (маршрут №3). У травні 1925р. відкрилось трамвайне сполучення між робітничим районом Фабрики та Лагерною вулицею. А через два роки, 1 серпня 1927р., відбулось відкриття трамвайної колії на Кайдаки (тепер робітники заводів були зв'язані з містом), а в 1928р. побудували колію – пр.Пушкіна – Контора цегляних заводів. Наприкінці «непівської епохи» довжина трамвайної лінії становила 62,6 км.

Еру автобусного сполучення в місті катеринославське відділення «Автопромторгу» відкрило у вересні 1925р. маршрутом від вокзалу до комунгоспу, який складався з чотирьох зупинок. Другий маршрут, з п'яти зупинок, прямував від вокзалу до заводу ім.Г.І.Петровського, а третій - від вокзалу до м.Амур-Нижньодніпровська. Ціна квитка залежала від довжини маршруту і коливалась від 20 до 25 коп. Усього на маршрутах курсували чотири на шістнадцять місць автобуси марки «Фіат» та кілька «Лейландів» і «Зауерів». У квітні 1926р. було відкрито автобусне сполучення між Катеринославом та Новомосковськом. Всього у 1925 –1926р.р. автобусами було перевезено 1483289 пасажирів [41, с. 31].

У тому ж 1925 р. через Катеринослав проліг перший повітряний маршрут: Москва – Орел – Харків – Катеринослав – Одеса. Тривалість польоту на аероплані від Катеринослава до Харкова складала 1год. 25 хв., квиток коштував 15 крб. До Одеси літак летів 2 год. 50 хв., з оплатою 16 крб. за квиток. Другий маршрут пролягав від Москви, через Харків та Катеринослав, до Одеси. На обох маршрутах курсували німецькі літаки «Дорньє-Комета». Розвивався і річковий транспорт. У тому ж 1925 р. по Дніпру від Катеринослава до Кременчука почав регулярно «ходити» товарно-пасажирський пароплав «Шевченко».

Але ніщо так терміново не змінювалось у місті в ці буремні роки, як назви. Маються на увазі назви вулиць, майданів, провулків та підприємств. Перша хвиля перейменувань «накрила» Катеринослав у жовтні 1922 р., коли ВЦРПС і ВРНГ закликали всі радянські та профспілкові організації (при підтримці і під контролем партійних органів) взяти на себе організацію справи перейменування підприємств, які ще не були перейменовані, до дня 5-ї річниці Жовтневої революції. Промислові гіганти Катеринослава отримали нові, «ідеологічно витримані» назви. Олександрівський металургійний завод, «Брянка», став називатися – Жовтневої революції ім.Г.І.Петровського; Шодуар «А» – ім. Леніна; Шодуар «Б» – ім. Комінтерну; Гантке – ім.К.Лібкнехта; Сіріус – «Комунар». До цієї дати на засіданні Катеринославського губвиконкому від 30 жовтня 1922 р. було прийнято рішення про перейменування селищ та вулиць м.Амур-Н-Дніпровська. Так, селище «Бараф» було перейменоване в ім.Воронцова; селище «Султанівка» в селище ім.Клочко, а селище «Сахалін» стало ім.тов. Кукси. Другий тур перейменувань відбувся у 1923 р., коли почалось здійснення адміністративно-територіальної реформи, заміна повітів та волостей на округи й райони. В цьому році отримали нові назви 62 вулиці міста і серед них Катерининський проспект, який став ім.К.Маркса; Новодворянська стала ім.Ф.Дзержинського; Потьомкінська – ім.К.Ворошилова; Соборний майдан був перейменований на площу ім.Жовтневої Революції. На 1925 р. міської землі нараховувалося 3 669 десятин, на якій розміщувалось 131 вулиця, 25 провулків, 5 слобідок і селищ, 8 балок та кутів, 13 майданів, 7 кладовищ, 3 сади, 5 скверів [2, с. 127]. У січні 1924 р. на VIII губернському з'їзді Рад була прийнята постанова про перейменування Катеринослава на Краснодніпровськ, а Катеринославську губернію відповідно у Краснодніпровську, але вона не була затверджена в союзному центрі. В цьому році багато організацій, колективів підприємств та закладів ставили питання про перейменування міста. До ухвали зборів записували такі назви, як. Червоно-Рурськ, Ленінослав, Металіст та ін. У жовтні 1925 р. тодішній голова Катеринославського міськвикон-

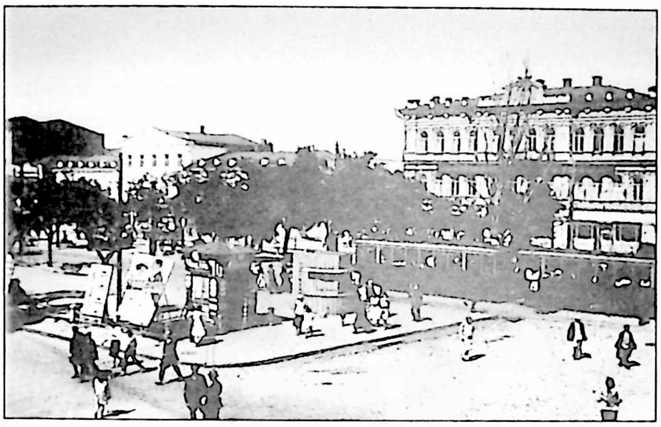
м.Дніпропетровськ. Пр. К.Маркса між вулицями Московська і Короленка. Фото 1929 р.

кому І.А.Гаврилов виступив на черговому пленумі з пропозицією про клопотання перед ЦВК СРСР з приводу перейменування міста, підкреслюючи, що в масштабі Катеринославського округу (у 1925 р. Катеринославську губернію було ліквідовано і створено 7 округів) ця процедура буде менш затратною. Пленум рекомендував Катеринославському окрвиконкому опрацювати питання щодо перейменування та внести на обговорення окружного з’їзду. 3-й окружний з’їзд робітничих, селянських та солдатських депутатів Катеринославщини, який проходив з 3 до 8 травня 1926р., прийняв постанову про перейменування м.Катеринослава в м.Дніпропетровський, на ім’я Всеукраїнського голови (з 1919 по 1938 роки) Г.І.Петровського. Присутній на з’їзді Г.І.Петровський виступив з промовою, в якій відзначив: «... Я не думал, что моя пролетарская работа могла возвыситься до такой высокой чести, когда именем моим будет называться большой город, рабочие и крестьяне которого имеют славные пролетарские традиции в борьбе с монархическим, буржуазным режимом. Но если вам угодно сделать так, чтобы именем моим назывался этот город, я с большой благодарностью принимаю эту честь. Я по мере своих сил буду работать вместе с вами для того, чтобы выполнить возложенные на нас исторические задачи». Резолюція з’їзду була затверджена постановою Президії ЦВК СРСР від 20 липня 1926 р.

У серпні 1925 р. окрвиконком затвердив постанову секретаріату міськради про перейменування садів та парків міста – Потьомкінського в ім.Т.Г.Шевченка, Виконкомівського в парк ім.Борців революції; парк в Амур-Нижньодніпровську в Пролетарський; скверу, влаштованого в районі Фабрики – в ім.тов.Карпуші; скверу на 4-й Чечелівці на сквер Юних ленінців, а парк на Лісопильній вулиці став парком ім.С.Халтуріна. У квітні 1927р. секція комунгоспу звернулась до міськради з пропозицією щодо найменування міського саду ім’ям Лазаря Глоби. У рішенні міськради від 5 квітня 1927р. було записано: «Вопрос о переименовании сада оставить открытым, памятник Л.Глобы в саду обновить, а мост, строящийся в парке, назвать «Половецким». ...». Але у 1934 р. парк таки дістав нову назву, на ім’я першого секретаря Дніпропетровського обкому КП (б)У М.М.Хатаєвича (після 1938-го – Центральний парк), а в серпні 1939 р. парку було дано ім’я В.П.Чкалова. В ознаменування 10-річчя ЛКСМУ постановою президії міськради від 17 жовтня 1929 р. Богомолівський острів був названий Комсомольським, а вулиця Юр’ївська дістала назву ім.А.Шпиндяка.

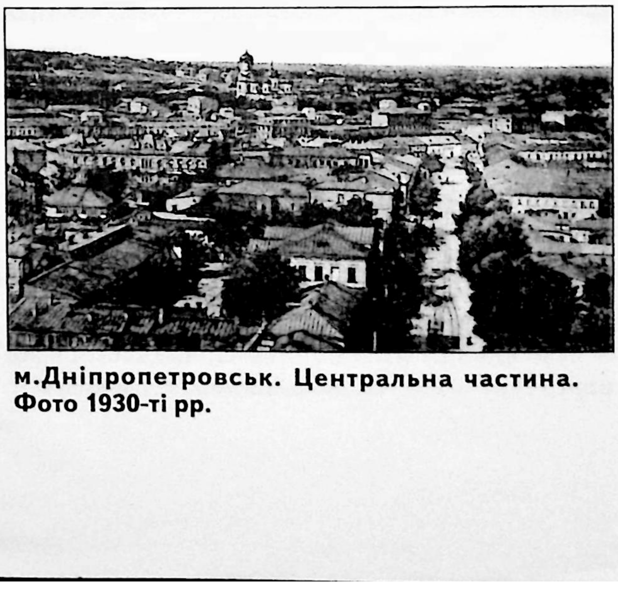

м.Дніпропетровськ. Центральна частина. Фото 1930-ті рр.

Щодо адміністративного поділу міста, то на червень 1920 р. він складався з п’яти районів: Міського, Фабрично-Чечелівського, Кайдакського, Залізничного та АНД. В 1929 р. до межі міста були включені села: Мануїлівка, Шляхівка, Сільські Кодаки та Мандриківка. На початок 1941р. місто складалось із п’яти районів і знову ж з новими назвами: Жовтневий, Кіровський, Красногвардійський, Ленінський та АНД. Перейменування успішно продовжувались.

2. Культурне життя у 20-ті роки

Перемігши в громадянській війні, більшовики, разом з вирішенням соціально-економічних завдань, прийнялися за здійснення «культурної революції», найбільш тонкої і делікатної із усіх «революцій», заявлених переможцями у своїй програмі. Але на цьому шляху більшовицьким реформаторам заважала церква, як серйозний конкурент у боротьбі вже не за тіла, а за душі та розум людей. «Богоборницька» практика більшовиків беспосередньо виходила з ленінського декрету про «Відокремлення церкви від держави», спрямованого, перш за все, на підрив соціально-економічного підгрунтя церкви. Початок активної антирелігійної кампанії припадає на 1922-1923 рр., коли багатотисячними тиражами почали розповсюджуватись газета «Безбожник» та часопис з тією ж назвою. У грудні 1922р. при Катеринославському Губвиконкомі створюється спеціальна комісія по відокремленню церкви від держави, котра переглядала підписані радянською владою угоди з окремими релігійними громадами на предмет відповідності новому законодавству. У квітні 1925р., з ініціативи РКП (б), виникає «Спілка войовничих безвірників» (СВБ), котра діяла під девізом: «Боротьба з релігією – боротьба за комунізм». Членство у спілці було справою добровільною, але сплата внесків була, зрозуміло, обов’язкова. Таким чином, трудящі звільнялися від «релігійного дурману» за свої власні кошти. Між тим, у місті на той час (1920 р.) діяли 36 православних церков, 43 синагоги, 16 сектантських молитовних будинків, мусульманська мечеть, римо-католицький костьол та лютеранська кірха [18, арк.1-6].

Однією з перших жертв боротьби катеринославських більшовиків проти «духовної зграї» став Тихвінський жіночий монастир (нині по вул.Чичеріна). У червні 1924 р. монастир закрили, монашкам запропонували працевлаштування, а будівлі монастиря віддали Катеринославському губрадвиховi під трудколонію № 1. Після закриття трудколонії у вересні 1929 р. у господарських приміщеннях розташували автотракторну школу. За чотири роки боротьби з «дурманом» (1924-1928 рр.) у місті було закрито 13 культових споруд [18, арк.5]. Але «боротьба» ця тільки починалась.

У травні 1927р. Дніпропетровська міськрада постановила: «Здание бывшей татарской мечети закрепить за ГПУ под клуб, а татарским семьям, проживающим в мечети, предоставить жилье» [19, протокол 5]. Як правило, всі подібні закриття здійснювались «за численними проханнями» трудящих, резолюцій «загальних зборів» та ін. Наскільки це відповідало справжньому стану речей, показує історія закриття Знаменівської церкви, яка розміщувалась на території Сімферопольських казарм (нині вул.Фурманова). У березні 1928 р. командування 7-го саперного батальйону, що був розквартирований у казармах, звернулося до міськради з проханням про передачу храму під клуб. Президія міськради винесла постанову від 31 березня 1928 р., в якій підкреслювалося, що «закрыть церковь горсовет не может, так как церкви не подведомственны государственным органам. Она может быть закрыта только по желанию самой церковной общины. Поэтому необходимо поставить вопрос перед агитпропом О.К. (Окружна комісія – Л.М.) о проведении антирелигиозной агитации среди членов общины на предмет закрытия церкви, а также обратиться с ходатайством в НКВД о передачи церкви в ведение Военведа для культурных нужд» [19, протокол 24]. У січні 1930 р. Знаменівську церкву передали саперному батальйону, а в рішенні міськради з цього питання було записано: «Гроші, що одержав сапбатальйон від реалізації церковного майна, залишити у розпорядженні останнього для витрат по пристосуванню церкви під культурний заклад» [16, протокол 35]. Цією ж постановою і теж під клуб була віддана синагога на вулиці Комсомольська. Ще раніше (28 березня 1929 р.) знаменита хоральна синагога (нині на вул.Шолома Алейхема) була передана спілці швейників «для використання під єврейський робочий клуб». У грудні 1928 р. міськкомунгоспу було віддано споруду синагоги на Барикадній вулиці.

Бажаючи зберегти душі і особливо «тіла» трударів для громадсько-корисної праці, радянська влада рішуче, але без особливого успіху боролася з релігійними святами. Слід зазначити, що у 1925р., наприклад, на 18 святкових днів, згідно із ст. 112 Кодексу законів про працю, припадали 10 релігійних, а саме: 6 січня – Хрещення Господнє; 18-20 квітня – Пасха; 28 травня – Вознесіння Господнє; 8 червня – Духів день (День Святої Трійці); 6 серпня – Преображення Господнє; 15 серпня – Успіння Пресвятої Богородиці; 25-26 грудня – Різдво Христове. У списку пролетарських (крім ідеологічно нейтрального Нового року) значилися: 22 січня – День смерті В.І.Леніна, 12 березня – День повалення самодержавства, 18 березня – День Паризької Комуни, 1-2 травня – Дні Інтернаціоналу, 7-8 листопада Дні Пролетарської революції [33, 13січня]. 5 січня 1928 р. у газеті «Звезда» було надруковано оголошення Дніпроперовського окрвідділу праці, в якому підкреслювалось, що на «основании ст.112 Закона о труде, день 6 января (Крещение) признан обычным рабочим днем».

До боротьби з релігійними забобонами залучалися самодіяльні театральні колективи – «Синя» та «Червона блуза». З приводу однієї з таких постановок, що відбулася в клубі заводу ім.К.Лібкнехта, робкор «Звезды» писав: «... особенно поразил зрителей момент, когда жрец разоблачает перед народом темные тайны храма и опрокидывает ногой «неугасимый» светильник, бросая вызов богу. Хочется пожелать, чтобы такая пьеса не была последней, она дает рабочему умственные силы и пищу для борьбы с религиозным дурманом» [31, 5 лютого]. Прагненням звільнити трудящих з-під впливу церкви пояснюються спроби «прищеплення» радянською владою нових, ідеологічно витриманих обрядів. І спроби ці (за допомогою партійних, комсомольських, профспілкових та громадських організацій) були досить успішними. Так, тільки в січні 1924 р. губзагс зареєстрував 15 прикладів так званих «октябрин» (хрестин постарому). Нові «хрестини» проходили за опрацьованим сценарієм: загальні збори, з президією і почесними головами, як правило В.Леніним та Л.Троцьким; вручення подарунків новонародженому, поіменування останнього у дусі того часу – Леніна, Октябрина, Владлен, Евіл (епоха Володимира Ілліча Леніна), Кім, Орелітос (Октябрьская революция, электрификация и труд – основа социализма) або просто – Петро, але не на честь євангельського апостола, а на честь голови ВУЦВКа Г.І.Петровського.

Чи не найголовнішим завданням у сфері культурних перетворень радянський уряд вважав навчання широких мас грамоті. В Україні армія неписьменних сягала мільйонів. Тільки на Катеринославщині, за переписом 1921 р., близько 750 тис. осіб не вміли читати і писати [34, 12 липня].

У березні 1921р. РНК України видає постанову «Про ліквідацію неписьменності», контроль за її неухильним виконанням покладається на структуру з актуальною на той час назвою –

«Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю» (російською – «Всеукрграмчека»). Чергова, на перший погляд, кампанія переросла у широкий, загальнонародний рух, який отримав назву – «лікнеп». На липень 1921р. у місті вже діяла 61 школа «лікнепу», в яких опановували ази грамоти 1500 учнів [40, с. 97]. До роботи у «лікнепах» залучалися всі, хто вмів читати й писати, навіть школярі старших груп. Грамота освоювалася під гаслом: «Грамотный! Помни всегда! Темному – долг твой помочь! К знанию, дети труда! Сбросьте невежества ночь!». Велике значення в організації цього руху мало створення у 1923 р., за ініціативою партійних, комсомольських та профспілкових організацій, товариства «Геть неписьменність!» (ТГН), яке очолив голова ВУЦВКа Г.І.Петровський. Членами ТГН стало майже все доросле населення країни. На гроші від сплати членських внесків, продажу значків, пожертвувань організацій та окремих громадян організовувалися пункти «лікнепу», гуртки, «кути», а також купувалися підручники, кількість яких була досить обмеженою. З тих небагатьох підручників, що випускались, катеринославські «лікнепівці» користувалися «Червоним прапором» – букварем для дорослих харківського видавництва «Шлях освіти», який, до речі, друкувався і в Катеринославі, в друкарні «1 Травня» по вул.Харківській, 3; а також підручником для шкіл малописьменних дорослих Н.Малича, Я.Чепіги «Червоне слово», державного видавництва «Україна», м.Київ.

До 1924 р. кількість шкіл і учнів «лікнепу» у місті різко скоротилась (внаслідок голоду 1921-1923 років) і складала вже 14 шкіл з 1030 учнями і 10 шкіл для малописьменних із 635 учнями [46, 88]. Всесоюзний перепис населення 1926 р. зафіксував у Катеринославі людей, «що розуміли грамоту», 164967 осіб, з них 88839 чоловіків і 76128 жінок; у тому числі росіян – 49216, українців – 23780, євреїв – 13188; німців – 713 і 984 поляки з загального числа, що мешкали у місті [4, 248]. У жовтні 1928р. на засіданні міської ради відзначалось, що, незважаючи на суттєві досягнення «лікнепу», у місті налічується 7000 осіб, не охоплених безкоштовним навчанням [19, арк. 9]. Для боротьби з неписьменністю не вистачало грошей, кваліфікованих кадрів, підручників. «Ліквідаторам» видавали методичні посібники з порадами, як зробити чорнило з буряка та бузини, а з олов'яних гудзиків - олівці. Декретом ВУЦВК від серпня 1923 р. «Про ліквідацію неписьменності» планувалося завершити «в основному» цю саму «ліквідацію» до 10-ї річниці Жовтня. Але це гігантське завдання було вирішене (за офіційними даними) лише у 1937 р. «Лікнеп» реально надав можливість тисячам і тисячам жителів міста через книгу і письмо прилучитися до цінностей національної та світової культури, зайняти активну громадянську позицію, піднятись вище у соціальному плані.

Одночасно з ліквідацією неписьменності серед дорослого населення перед радянським урядом України в усій своїй складності постала проблема боротьби з безпритульністю та навчанням підростаючого покоління. По Україні блукали гурти безпритульних. Кримінал, проституція та епідемії повною мірою черпали з цього казана. Газета «Звезда» від 23 серпня 1922р. повідомляла: «У місті зареєстровано 250 крадіжників, з них – 50 неповнолітніх». «Халабуди» безпритульних розташовувалися на березі Дніпра, – писав робкор «Звезды», – за електростанцією і держкрупорушкою №3, у купах просіяного лушпиння і жужелі (перегоріле вугілля). У кожному лігві 4-6 осіб. Купи сморідного одягу заміняли постільну білизну».

Незважаючи на розруху, голод та практично повну відсутність коштів, радянські і партійні органи та ВНК робили все можливе, щоб вирішити проблему з безпритульністю. Принаймні на 1925р. у місті нараховувалось вже 15 дитбудинків з 1424 вихованцями проти 7 з 1000 дітей у 1921-му [40, 27]. У грудні 1923р. в місті було створено товариство «Друг дітей», одним із завдань якого було допомагати органам міліції у розшуках безпритульних дітей і направляти їх у тимчасові «житлоізолятори» або дитбудинки. На членські внески (від 10 коп. з пролетарів до 3 крб. золотом з «непманів»), з «кухольних зборів» товариство купувало одяг та харчі для районних ізоляторів міста. До 1926р. кількість дитбудинків у місті скоротилась за рахунок передачі «переростих» дітей у сільські райони і на промислові підприємства. В цілому безпритульність була ліквідована до року «Великого перелому» (1929 р.).

Не менш радикально і в найкоротші строки, зважаючи на внутрішні і міжнародні обставини, більшовики вирішили проблему народної освіти. У 1921 р. в Україні запроваджується так зване загальне трудове навчання дітей у віці від 8 – 9 років. Наросвітою була розроблена схема 7-річної школи. Знаменита «трудовка» являла собою навчання за комплексною методою, коли шкільне навчання поєднувалось з трудовою діяльністю в майстернях, на підприємствах або в студіях (були «трудовки» з художнім нахилом). На січень 1924р. в місті діяли 34 школи-трудовки» з 14003 учнями, в яких працювали 596 учителів. У 25-ти з них навчання провадилося російською мовою, у чотирьох - українською, у трьох єврейською, в одній німецькою і одна була змішаною – російсько-українською [46, 88]. На 1926/27 навчальний рік у місті функціонували вже 38 трудових шкіл, які охоплювали до 21000 дітей [32, 1 вересня]. Семирічка поділялась на два «концентри». До першого належали групи з 1-ої по 4-ту, другий з 5-ої по 7-му. Навчання у першому концентрі було безкоштовне, а в другому плата бралась за шкалою, встановленою Наросвітою. Так, плата за навчання з 1 січня 1928 р. у старших групах шкіл соціального виховання, згідно з Постановою РНК УСРР від 25 листопада 1925 р. «Про шкільну мережу загального навчання», складалася для робітників, службовців і кустарів-одиночок у розмірі 1 % від заробітку у 66-100 крб.; 1,5 % від 101-120 крб. і 2 % від 121 і вище [13, протокол 39]. Платили вчителям (до 1925р.) з державного і місцевого бюджетів, а також «за договором». Учителів - «договірників» у народі називали «житниками», оскільки свій оклад вони отримували натурою – 20 пудів жита, що складало в грошовому обчисленні – 14 крб. На 1 жовтня 1927р. зарплата вчителів II концентру складала 73 крб. Вчителям-груповодам I концентру сплачували – 55 крб [44.10]. Не вистачало посібників, підручників, приміщень для шкіл. Навчання здійснювалося у дві, а в деяких школах і в три зміни. Тому рішенням міськвиконкому будівлі колишніх гімназій, духовних училищ, зайнятих у післявоєнні роки різними установами і організаціями, а також культові споруди, передавались Наросвіті.

У помешканні духовного училища, по пр.К.Маркса, 6, розташувалась трудова школа №23, яка у 1928р. була переведена в помешкання Першої жіночої гімназії на вул.Шевченка,1 (нині 3-й корпус Гірничого університету), її закінчили Герої Радянського Союзу льотчики П.Я.Гусенко (1914-1944) і В.С.Конабаєв (1921-1943), уродженці міста Катеринослава. 28 лютого 1928р. ВУЦВК затвердив клопотання президії Дніпропетровського облвиконкому (від 23 вересня 1927р.) про передачу будівлі колишньої синагоги на Амурі по вул.Кладбищенській,4 під школу. У листопаді 1929р. президія міськради схвалила план будівництва шкіл на 1929/30 роки у селищі ім.Клочка (АНД-район), на вул.Барикадній, Робочій та на розі 2-ї Продольної. У школах користувалися в основному підручниками, які видавались у Росії. У цьому зв'язку у 1925 р. ВУЦВК своєю постановою зобов'язав Наркомосвіти України підготувати і видати якісні підручники українською мовою. Був вироблений чіткий курс на українізацію шкіл та ВНЗ. На засіданні президії Дніпропетровської міськради від 31 травня 1928 р. було прийнято рішення «... про українізацію шкільної галузі, про постачання українськими підручниками до початку занять»[13. арк.10]. Але цей процес йшов дуже повільно. До 1931/32 навчального року в Дніпропетровську область, із загальної кількості 81 назви підручників, надійшло тільки 18, з яких 14 були російською і тільки 4 українською мовою[37, с.7]. До речі, серед них був підручник «Граматика української мови», який уклав кандидат філологічних наук Дніпропетровського держуніверситету В.С.Ващенко.

Для швидкого розвитку промисловості країні потрібна була армія кваліфікованих робітників. Масова підготовка кадрів такої армії здійснювалася через систему шкіл фабрично-заводського (ФЗУ) та професійно-технічного (ПТУ) учнівства. У школи ФЗУ набирались підлітки з трьох-чотирьохкласною освітою, у професійно-технічні – з семирічною. Первістком серед шкіл ФЗУ в Катеринославі була школа, заснована у червні 1920р., на «Брянському» заводі, першим директором якої став інженер С.Ф.Чукмасов (1892-1970), з 1948 р. – доктор технічних наук, зав.кафедрою Дніпропетровського металургійного інституту. У першому номері журналу «Фабзауч» у 1923р. підкреслювалося: «Відмінність ФЗУ від звичайної, так званої «трудової школи» полягає у зв'язку теоретичних занять з практикою у цехах заводу». Учні чотири години навчались, а чотири працювали в цехах. На 1926/27 рр. в місті налічувалося вже 10 шкіл ФЗУ з 1659 учнями, 113 учителями, 12 адміністративними і 35 технічними працівниками, а також 12 профшкіл з 2114 учнями, з яких – 1178 були дівчата [41, с. 63].

У 1922р. Наркомосвіти оприлюднив норми оплати за навчання в усіх професійно-технічних школах, згідно з якою 30% учнів робітників і селян звільнялись від плати; пільгові категорії (згідно з соцзабезпеченням) платили 18 крб. на рік, решта – 36 крб. У профшколах з медичним нахилом (акушери) звільнялись 10% учнів, решта платила від 30 до 60 крб. У сільськогосподарських школах звільнено від плати було 30%, для пільгових плата складала 18, для інших 36 карбованців щорічно. Плата обчислювалася в золотих карбованцях [30, 12 вересня].

9 березня 1921р. у стінах найстарішого у місті ВНЗ гірничого інституту (з серпня 1921р. ім.Артема) відкрився перший робітфак, «основним завданням якого,– як говорилось у декреті РНК України від 7 березня 1921р.,– було широке прилучення про-

летарських та селянських мас у стіни вищої школи». На робітфаки приймали трудящу молодь у віці 18 років за рекомендацією партійних, комсомольських, радянських, профспілкових організацій та КСН (комітети незаможних селян) з трудовим стажем не менше трьох років (для представників нацменшин – один рік). Прийом був суворо диференційований за класовою ознакою, згідно з існуючими квотами: 60% направляли профспілки, 30% - партійні організації, 10% місць було закріплено за селянами. Після закінчення робітфаку і складання іспитів робітфаківці переходили на основний факультет даного ВНЗ. У 1923/24 навчальному році у три міські ВНЗ – гірничий, медичний та інститут народної освіти – було прийнято студентами 70 робітфаківців.

Перший випуск робітфаку гірничого інституту відбувся 10 грудня 1922 року (вступ – 10 серпня 1921 р.). На урочистому вечорі з промовою виступив декан факультету (з 1921 по 1925 рр.) професор В.М.Маковський. Він сказав: «Не було помешкання, ми мерзли, голодували. Пам'ятаю, як наші робітфаківці, перейшовши на так звану «голодну пайку», зовсім знесилились. Багато з них малодушно бажали розійтись і нам коштувало великих зусиль пережити цей тяжкий час». Із 117 тих, хто вступив на робітфак, студентами гірничого інституту стали 14 чоловік [30, 12 грудня]. Випускникам були вручені пам'ятні подарунки – підручник «Хрестоматія марксизму» і костюм, а професорам В.М.Маковському і С.Б.Шарбе (викладачові математики) жетони – «Герой труда» і грамоти. У Грамоті, яку вручили С.Б.Шарбе, було записано: «И Вам, Сергей Баканович, одному из этих незаметных и великих героев науки и труда, Районный комитет Союза рабочих–металлургов, в этот торжественный день великой победы на фронте просвещения и культуры преподносит жетон – в память Первого выпуска рабфаковцев, как символ науки и труда». У слові-відповіді професор сказав: «Нині перед нами група робітників і селян, які оволоділи справжньою наукою і успішно переходять у гірничий інститут. У цьому немає моєї заслуги, тут заслуги робітфаківців, котрі дійсно довели, що робочому класу наука не може, не повинна бути чудом». За десять років робітфак гірничого інституту випустив 654 робітфаківця, які стали його повноправними студентами [36, 8 березня]. Одним із них був П.Г.Герасимов, який закінчив робітфак у 1925р. В 1925-1930 рр. він - студент Гірничого інституту, а з 17 січня 1935 р. до 21 листопада 1937р. - директор цього інституту. Наприкінці 1937р. П.Г.Герасимов був репресований і згодом розстріляний.

З весни 1923 р. робітфаківці, яких направляли промислові підприємства, стали отримувати господарчу стипендію в розмірі від 18 до 25 крб. Але ж ситуація з робітфаками продовжувала залишатись вкрай важкою. В резолюції VIII губернського з"їзду Рад від 15 січня 1924р. відзначалось: «... в 3-ем году своего существования они (рабфаки) продолжают жить без твердой материальной базы, черпая средства в значительной части из случайных источников, что весьма отрицательно сказывается на физическом состоянии (20% больных туберкулезом) и успешных занятиях ...». В 30-х роках робітфаки були створені практично в усіх ВНЗ міста – хіміко-технологічному, металургійному, інженерно-будівельному, сільськогосподарському, інженерно-залізничному. У 1940 р., в зв'язку з розвитком середньої освіти і організацією шкіл для дорослих, робітфаки були ліквідовані.

Відбудова народного господарства, будівництво нових заводів і фабрик, розвиток культурної та соціальної сфер обумовило гостру потребу в кваліфікованих кадрах – інженерах, техніках, педагогах, учених. Відповідно до цього в Україні почалась перебудова старої вищої школи, щоб піднести останню на рівень нових завдань. В результаті цілої низки перетворень, не завжди продуманих, згідно з численними циркулярами та інструкціями Наркомпросу України, в місті замість 4 вищих навчальних закладів, які діяли на початок 1920 р. – університету, гірничого, педагогічного та «приватного» політехнічного інститутів, до вересня 1921р. залишилось три: гірничий – з 1162 студентами, медична академія – з 4200 студентами та інститут народної освіти (ІНО), в якому навчались 2677 студентів [40, с. 97].

Вступ до ВНЗ регулювався так званою «розверсткою», за класовою ознакою. Так, на 1923/24 навчальний рік у ВНЗ міста налічувалось 20% робітників, 14% селян, 57% службовців та 9% складала решта студентів. Із загальної кількості – 8,6% складали кандидати та члени КП (б)У, 8,1% - члени та кандидати КСМУ, 10,6% - члени КНС, 79% - члени професійних спілок [35, с. 30]. Рознарядка місць у

Випуск робітфаку Дніпропетровського інституту народної освіти (ІНО). Фото 1927 р.

ВНЗ по професійних і громадських організаціях була офіційно скасована постановою ВУЦВК 10 вересня 1926 р. Але вона залишилась для робітфаків, а також для осіб, яких відряджали до українських ВНЗ інші республіки. Від усіх вступників вимагалось знання української мови, за винятком осіб, які навчались у школах нацменшин. Їм надавалася можливість протягом року опанувати українську мову та скласти іспит. При однакових академічних успіхах під час іспитів для вступу в ВНЗ перевагу віддавали особам, які мали громадський або виробничий стаж.

За навчання у ВНЗ встановлювалась плата, згідно з розпорядженням Наркомосвіти, виходячи з матеріального забезпечення студентів, і у відсотковому вираженні не для всіх однакова. Так, у медичних інститутах 20% студентів звільнялись від плати, а решта платила від 40 крб. до 80 крб. на рік (у золотих карбованцях); у педвузах від плати звільнялись 40%, а решта також платила до 80 крб. золотом [30, 12 вересня]. На місцях плата за навчання регулювалась губпрофосвітою. На засіданні колегії губпрофосвіти, наприклад, у 1925 р. було прийнято рішення, що плата за навчання студентів зі складу робітників та службовців не повинна перевищувати місячної стипендії, тобто 13 крб. 50 коп. Великі проблеми виникали з розселенням студентів. Постановою президії міськради від 2 листопада 1928 р.було вирішено: «... студентів, які проживають у готелі (вартість номера – 4 крб. 50 коп. за добу), влаштувати по 3-4 чоловіки у номері, надавши всі комунальні послуги і брати плату за добу з одного студента по 70 коп.» [19, протокол 34]. В гуртожитку фармінституту по вул.Філософській, 29 мешкала 271 особа, а ліжок було лише 180 [26, арк.325]. Вранці, щоб помитися, студентам треба було вистояти велику чергу, бо на всіх було тільки два крани. Багато студентів було розселено у Будинку пролетарського студентства на вул. Шевченка, 59 (колишній «будинок Мізка»).

У 1921р. відбувся перший, незначний за кількістю, випуск молодих спеціалістів медичної академії. А в 1925р. випуск «червоних лікарів» налічував уже 248 чоловік, більшість з них була направлена в сільську місцевість. В академії (з травня 1922р. – інститут) викладали відомі професори: О.О.Абражанов – з 1921р. завідуючий кафедрою оперативної хірургії та анатомії; М.С.Доброхотов – доктор медичних наук, з 1923-1930 рр. завкафедрою нервових хвороб; Д.Б.Франк з 1925-1935 рр., завідуючий кафедрою психіатрії, який залишився у місті під час німецько-фашистської окупації і був розстріляний у 1941році.

Провідне місце у підготовці висококваліфікованих кадрів посідав гірничий інститут, де у 1921р. почали функціонувати механічне й електротехнічне відділення. У 1924р. інститут мав уже 3 факультети: гірничий, металургійний, гірничо-механічний. У 1926р., на металургійному факультеті було створено хіміко-технологічне і металургійне відділення, а на гірничо-механічному – заводське і рудничне відділення. З 1918-1941 рр. інститут випустив 3757 молодих спеціалістів, у середньому по 150 інженерів на рік [29, с. 130]. Випускниками інституту у 1927-1928рр. були: О.П.Чекмарьов – академік АН СРСР і АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1972р.), заслужений діяч науки і техніки Української РСР, фахівець у галузі обробки металів тисненням; К.Ф.Стародубов – академік АН УРСР, вчений у галузі термічної обробки металів, заслужений діяч науки і техніки УРСР.

Один з найстаріших катеринославських ВНЗ – Інститут народної освіти (ІНО), з 1929 р. – ім.Н.Крупської, проіснував до 1930 р. На його 28 кафедрах активно велась педагогічна та наукова робота. Особливих успіхів досягла кафедра органічної та технічної хімії – професор Ю.В.Коршун, кафедра історії України та місцевого краю – керівник професор Д.І. Яворницький; кафедра української мови та літератури – завідуючий проф. П.О. Єфремов, репресований у 1930р. як член Спілки визволення України (СВУ) та ін. У 1928р. при ІНО, з ініціативи професора Д.О.Свіренка, був заснований науково-дослідний заклад – гідробіологічна станція. Одним з її співробітників був молодий аспірант – П.П.Ширшов, який закінчив біологічний факультет ІНО в 1926р. Під час навчання та роботи в інституті (з 1921-1929рр.) він мешкав по вул.Комсомольській, 74. Цей будинок серед катеринославців був відомий, як будинок «ПЕДО» (Паевое екатеринославское домостроительное общество). П.П.Ширшов (1905-1953), уродженець міста Катеринослава, доктор географічних наук, океанограф, гідролог, учасник експедицій на судах «Сибиряков» та «Челюскин» (у 1932р. та 1934р. відповідно). У 1937р. дрейфував у складі папанінської четвірки на станції «Північний полюс-І», Герой Радянського Союзу (22.03.1938р.), депутат Верховної Ради СРСР І та 2 скликань. З 1946 р. директор створеного ним Інституту океанографії АН СРСР, Голова Тихоокеанського наукового комітету. Його ім'я присвоєно одній з вулиць нашого міста. Згідно з постановою РНК УСРР від 11 серпня 1930р. «Про реорганізацію у системі педагогічної освіти» на базі ІНО були створені 3 самостійні інститути педагогічного профілю – Дніпропетровський інститут соціального виховання (ДІСВ), Дніпропетровський інститут професійної освіти (ДПО) і Дніпропетровський фізико-хіміко-математичний (ДФХМІ). На 1 січня 1931р. в цих інститутах нараховувалось 1460 студентів та 217 викладачів [38, 53]. Всього ж у місті на 1931р. нараховувалось 12 вищих учбових закладів з 12383 студентами, 7 робітфаків з 7671 студентом і 22 технікуми з 8200 учнями [16, протокол 34].

У листопаді 1929р. президія міськради приймає рішення про реорганізацію Дніпропетровського вечірнього робітничого будівельного технікуму (створеного у 1921р.) на будівельний інститут. Це рішення було затверджене постановою РНК УСРР у березні 1930р. [16, протокол 39].

На початку 30-х років Дніпропетровськ стає одним з найбільших центрів науки та виробництва в СРСР. Створення могутньої промислової бази в місті дало міцний поштовх розвитку прикладних наук і як наслідок – створенню науково-дослідних інститутів. Але найстаріший з них – санітарно-бактеріологічний – виникає ще до революції (знаходився на території губернської лікарні, нині обласна лікарня ім.Мечникова). Під час холерної епідемії 1922р. вакцинний відділ інституту виготовляв вакцину, яка рятувала життя тисячкам мешканців міста та його околиць. У 1926р. в Дніпропетровську був створений науково-дослідний інститут відновлення і експертизи працездатності інвалідів. В ньому проводилась активна робота по оздоровленню інвалідів Першої світової та громадянської воєн.

За ініціативою та при участі академіка Л.В.Писаржевського в 1927р. у місті був створений Науково-дослідний інститут фізичної хімії у складі 4-х відділень: електронної хімії, хімічної термодинаміки, застосування фізико-хімічних методів в органічній та технічній хімії, фізичних вимірювань та аналітичної лабораторії, який розмістився по вул. Басейній, 5 (нині вул. ім. Л.В.Писаржевського). Л.В.Писаржевський був директором інституту з 1927-1938 рр., а завідуючим відділом хімічної термодинаміки на цей час професор О.І.Бродський, під керівництвом якого в червні 1934 р., вперше в СРСР, була здобута «важка вода». О.І.Бродський (1865-1969), уродженець м.Катеринослава, академік АН УРСР (з 1939 р.), член-кореспондент АН СРСР (з 1943 р.), Герой Соціалістичної Праці (1969 р.). З 1939 р., після смерті Л.В.Писаржевського, очолював Науково-дослідний інститут фізичної хімії ім.Л.В.Писаржевського АН УРСР, який у 1944 р. був переведений до м.Києва.

Базою наукових досліджень та місцем зберігання експонатів були музеї – осередки нової, радянської культури, пропагандисти історичних, мистецьких та природничо-наукових знань. Саме таку роль відігравав народний музей (колишній О.Поля), де директором був професор Д.І. Яворницький, якого в 1933 р. органи ДПУ звинуватили «в українському буржуазному націоналізмі» і він був знятий з посади директора. Але у 1940 р. через два місяці після смерті видатного вченого (помер 5 серпня 1940 р.) музей став називатися його ім'ям. Під час воєнних дій та зміни влад музей не припиняв своєї діяльності. Д.І.Яворницький продовжував збирати унікальні експонати і зберігати їх, незважаючи на важке становище. В дев'яти залах музею у 1923р. було представлено 24.960 експонатів, а наукова бібліотека музею налічувала 2072 одиниці книжкового фонду. В цей рік музей відвідали 1.600 відвідувачів; в основному це були школярі, робітфаківці та службовці. Художній музей поновив свою діяльність у 1923р. (за часів громадянської війни в ньому розташували шпиталь). У 1936 р. музею було присвоєно ім'я відомого художника І.І.Бродського, заслуженого діяча мистецтв СРСР, який передав у дар музею колекцію з 400 картин, серед яких були полотна І.І.Левітана, В.А.Сєрова, І.Ю.Рєпіна. В експозиції були також представлені картини місцевих художників: Б.В.Смирнова, М.І.Сапожникова, М.С.Погребняка, В.В.Коренєва, С.І.Слободянюка-Подоляна, М.Н.Патіна та скульптора О.І.Жирадкова, які були також викладачами художнього технікуму (з 1925 року – художнє училище). Першим за радянських часів був створений у Катеринославі губернський Музей Революції (травень 1921р.). Будинок, де була розгорнута експозиція музею (на розі пр.К.Маркса та вул. Харківської), під час Великої Вітчизняної війни був зруйнований. Навесні 1925 р. відкрився зоологічний музей при Інституті народної освіти (ІНО), нині корпус ДНУ по пр.К.Маркса, 36. Роком раніше почав діяти Музей санітарії та гігієни (вул. Леніна, 1).

Перетворення в економіці, ліквідація неписьменності, поширення освіти, розвиток науки, нові відносини в побуті – всі ці гігантські зміни у суспільстві повинні були відобразити нова література, театр, кіно та інші види мистецтва. Завдання докорінної реорганізації, насамперед, літературного життя у державі більшовики спочатку поклали на так званий «Пролеткульт», організацію, що виникла незадовго до Жовтня і поєднувала творчу молодь, з середовища пролетаріату і селянства. Девізом нової

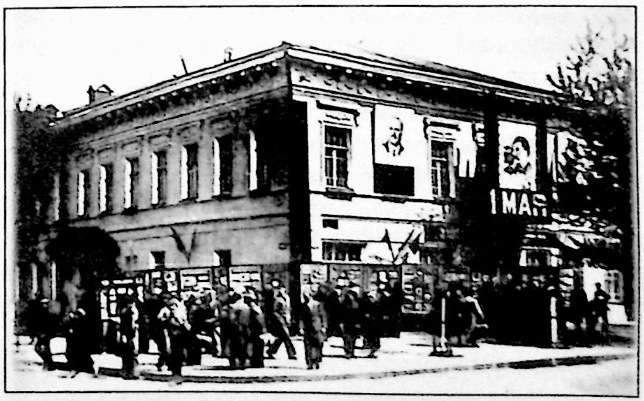

Музей революції. Пр. К.Маркса - ріг вул. Харківської. Фото 1938 р.

організації було: «Учись, твори – твори, учись!». Перші студії «Пролеткультy» з'явились у Катеринославі в червні 1922 р. з ініціативи губполітосвіти. Він же (губполітосвіт) допомагав студійцям обладнанням, оплачував приміщення і викладачів. Заняття в студіях починалися о 5-й вечора, продовжувалися до 9-ї години вечора і проходили одночасно: в одній кімнаті співали, в другій декламували, у третій малювали, а в четвертій грали сцену з п'єси. У студіях катеринославського «Пролеткультy» починали свій творчий шлях, поети, які стали незабаром відомими в країні: М.Свєтлов, М.Голодний, О.Ясний. Своїм головним завданням суворі пролеткультівці ставили «беспощадную борьбу с буржуазной и мелкобуржуазной идеологией и закрепление во всех областях искусства, революционных завоеваний пролетариата. «Пролеткульт создан не для развлечений, – писала газета «Звезда», – не для простых упражнений в художественном творчестве, а для каждодневной, пропитанной пролетарской идеологией, культурно-творческой студийной работы» [30, 28 грудня]. У 1922 р. у студіях «Пролеткульту»займалися 129 осіб «в основному пролетарського походження» [30, 26 листопада].

У квітні 1924р. група студентів-селян на чолі з В.Шатровим організовує літературний гурток, що згодом став основою катеринославської філії знаменитого «Плуга», найбільш масової на той час літературної організації в Україні. «Плужани» друкувалися на сторінках катеринославської газети «Зірка» та літературного часопису «Зоря», засновником-редактором якого був письменник Іван Ткачук. У 1935 р. часопис стає головним друкованим органом Дніпропетровської письменницької організації, але під новою назвою «Шторм». На творчі вечори «плужан» збиралися поети: Василь Сокіл, Василь Чапля, Михайло Дубовик, випускник ІНО, автор поетичних збірок «Вежі», «Змагання»; а також молоді поети – Борис Тенета, Микола Минько, Олександр Саєнко та ін. [48, 71]. Чисельність та зростаюча популярність «Плуга» викликала до життя постанову ЦК КП (б)У «Об отношении к украинским художественным группировкам», в якій, до речі, говорилося: «Существующая организация крестьянских писателей «Плуг» проводит большую и важную работу, которая должна быть всячески поддержана партией с тем, однако, условием, чтобы местные группы «Плуга» не принимали массового характера и не сливались с организациями селькоров»; і далі: «Местные ячейки «Плуга» могут возникать только там, где есть партийные организации, способные руководить их работой. ЦК предлагает партийным организациям взять на себя эту задачу и ни в коем случае не допускать отрыва массовых групп «Плуга» от партии» [33, 24 травня].

У 20-30 роках у Катеринославі-Дніпропетровську виходили невеличкими накладами літературно-мистецькі збірки, серед них: «Жарина», «Січ», «Вир революції», «Український пролетар»; часописи – «Юний пролетар», «Дружня ватага», «Мартен», які ставали місцем ідейно-політичних та теоретико-естетичних змагань; виникали формально не пов'язані з «Пролеткультом» та «Плугом» літературні групи: «Ударник» на заводі ім.Г.Петровського, «Компанерос», «Молода кузня», «Комсомолія», літературне об'єднання ЛОЧАФ (літоб'єднання Червоної армії та Флоту).

Періодично в Катеринославі висаджувалися поетичні десанти з «метрополії». 12 січня 1924р. газета «Звезда» повідомляла: «...у приміщенні клубу пролетарського студентства («будинок Мізко») відбувся вечір нової поезії за участю молодих поетів Московської асоціації т.Свєтлова, Голодного, Ясного, Кузнєцова і Сосновина». У липні 1926 р. в Катеринослав приїхав Ілля Еренбург. Письменник читав уривки з «Літа 1925 р.». А наприкінці лютого 1928 р. (вже вдруге, вперше у 1926-му), на прохання кайдацьких комсомольців, до Дніпропетровська завітав В.В.Маяковський. 27 лютого в «червоному кутку» трубопрокатного цеху заводу ім.В.І.Леніна він читав уривки з поеми «Хорошо» та новий вірш: «Письмо к любимой собаке Молчанова» та ін.

Кіно, як відомо, було важливою складовою в межах «культурної революції». Тим часом, після закінчення громадянської війни «найважливіше з мистецтв» в Катеринославі, як, втім, і по всій Україні, було у жалюгідному стані. «Крутити фільми» було ніде – будівлі кінотеатрів зруйновані, та й не було кому – не вистачало ні кіномеханіків, ні кіноапаратів. Але вже в серпні 1922 р. катеринославська газета «Звезда» повідомляла в розділі «Оголошення»: «Госкино №2, театр «Модерн» (Проспект, 82). Возрождение кинематографа. – На днях начинается демонстрация 1-ой грандиозной картины, выпущеной за границей нашей известной российской фабрикой Д.Харитонова, с участием королей экрана – Д. Рунича и П.Чарыншина – «Дубровский», по повести А.С.Пушкина, в 6-ти частях. Госкино №1.- Театр «Колизей» (проспект К.Маркса, 115). Мировая сенсация! Из 17 августа, историко-современная картина «Зло мира»! Впервые в России! – 13 частей. Картина доставлена из Берлина в Москву на аэроплане «Фоккер» т.Иоффе и подарена ком. пом. голоду бывшим владельцем кинофирмы Д.Харитоновым». Незабаром унаслідок незначного фінансування кінотеатри передали в оренду приватним власникам. Орендарем «Модерна» і «Колізею» став якийсь І.О. Спектор, «с оплатой аренды в летнее время – в 650 р., и в зимнее – в 1300 р. в месяц». За контрактом він зобов'язався відремонтувати приміщення ззовні і всере-

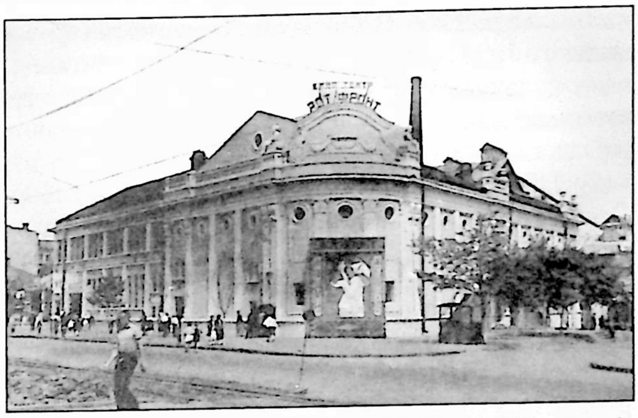

Будинок кінотеатру «Рот-Фронт» (нині «Родина»). Пр. К.Маркса. Фото 1930-х рр.

дині. На орендованих екранах йшли «світові бойовики» і мелодрами на зразок «Дочки Тарзана», «В чаду опіуму» (в світі галюцинацій) і тому подібне. Все це не могло не стурбувати «властей предержащих»: восени 1922 р. в «Звезде» з'явилася постанова губвиконкому, в якій з обуренням наголошувалося, що, оскільки «кино в настоящее время едва ли не единственное доступное для широких пролетарских масс зрелище» і що «кроме дешевых и бьющих на еффект драм из буржуазного быта и глупых комедий, играных еще во времена царизма, ничего не дает», а також «принимая во внимание разлагающее влияние такого кино на массы – губисполком вынес постановление предложить губнаробразу усилить наблюдение за деятельностью кино» [30, 1 жовтня]. Проте, незважаючи на всі суворі заходи, у червні 1925р. кінотеатр «Більшовик» (колишній «Модерн») пропонував глядачу фільми зовсім не пролетарські, якщо за назвами: «Зламана лілея», «Ад'ютант Франца Йосипа», «Жінка з мільярдами». Втім, у тому ж червні в кінотеатрі «Комінтерн» (колишній «Колізей») демонструвався кінороман Я.Протазанова «Его призыв», фільм цілком пролетарський, що перевершив, як писала «Звезда», – «своей работой заграничную технику». Картину «иллюстрировал усиленный концертный оркестр», а квитки коштували, між іншим, 25 і 50 копійок. У цьому ж році на екранах Катеринослава, з тріумфом пройшла «Папіросниця з Моссельпрому» в 7 частинах, з Ю.Солнцевою у головній ролі. Одержав свою частку оплесків і «Закрійник з Торжка» з Ігорем Іллінським. У кінці 20-х в кіно прийшов звук, «Великий німий» заговорив. 5 грудня 1930р. В «Зоре» з'явилось оголошення про те, що в кінотеатрі «Рот-фронт» (нині «Родина») «буде демонструватися (вперше) звукова кіноекспедиція «Радкіно» у Дніпропетровську – «розмовні, звукові, музичні, співаючі фільми».

Не менш важливим фактором (окрім кіно) у будівництві нової культури був театр, хоча про театр у Катеринославі-Дніпропетровську на початку 20-х років можна висловитись стисло: театру, точніше своєї оперної і драматичної трупи, «червоний Манчестер» не мав. Потреби катеринославських шанувальників Мельпомени як, втім, і Терпсіхори задовольняли заїжджі трупий і окремі знаменитості з Києва, Москви і Петрограда та далекого зарубіжжя. З подій цього роду можна відзначити приїзд Великого Академічного театру (колишньої Маріїнки) з Петрограда, у вересні 1922 р. 12 лютого 1924 р. в губернській газеті «Звезда» було надруковано оголошення: «Большой театр им.Луначарского. В понедельник, 18 февраля, состоится один концерт Айседоры Дункан и Марка Мейчика (рояль). Вечер из произведений Шопена. Билеты продаются в кассе от 12-2 час. от 5-8 час. вечера, в день спектакля от 12 час. до конца спектакля». Концерт почався о 9 годині вечора. Зал, який на той час вміщував 1200 осіб, був переповнений. «Никогда театр за время революции не видел столько народу, который бы шел не на митинг, а в театр смотреть и платил довольно дорогую плату за место...», – писав кореспондент газети «Звезда». 22 лютого всесвітньовідома «босоніжка» дала ще один концерт, де танцювала під музику П.Чайковського, О.Скрябіна, Л.Бетховена, Р.Вагнера, а на «біс» виконала свій знаменитий «Інтернаціонал».

Великий театр ім.Луначарського знаходився на пр.К.Маркса, він був зруйнований під час Великої Вітчизняної війни. Зараз на цьому місті театр російської драми ім.М.Горького.

Зимовий сезон 1925р. у Катеринославі відкрив Київський театр ім.Заньковецької, там же, на сцені «Великого», кияни представляли трагедію Я.Мамонтова «Аве Марія!». В квітні того ж року в Центральному театрі (колишній Англійський клуб) виступала А.В.Нежданова. Прима імператорських театрів співала англійською, німецькою, італійською, французькою та єврейською мовами пісні народів світу.

Та все ж, театральна громадськість міста продовжувала мріяти про «свій» театр, хоч на шляху до мрії були істотні труднощі. Річ у тому, що з настанням радянської епохи театри перестали приносити прибуток. Директори так званого УВП (Управління видовищних підприємств) неодноразово в своїх доповідях начальству, з явним жалем відзначали, що: «УЗП проводит не арендную, а театральную политику, ибо если бы оно стало на путь аренды, то шло бы вразрез с постановлениями партийних и советских органов и находилось бы не в ведении Окрнаробраза, а коммунхоза. Театры убыточны, ибо они есть неотъемлемая часть нашей общей культуры и идеологической работы» [20, арк.67]. До речі, розцінки на театральні квитки по так званій «робітничій касі» глядачів – членів профспілок складали – від 50 коп. до 1 рб. 50 коп., по загальногромадській касі –

від 50 коп. до 2 крб. Врешті-решт (переговори провадилися з 1923 р.) після довгих суперечок з питання, кому сплачувати за утримання трупи, київське театральне начальство «відпустило» до Дніпропетровська 1-й театр Української Радянської Республіки ім.Т.Г.Шевченка, той самий, заснований у 1919р. Лесем Курбасом, де літературною частиною відав П.Тичина, комісаром (була й така посада) значився О.Довженко, а на сцені грали Наталія Ужвій і Амвросій Бучма. В рішенні Наркомпросу про переїзд трупи до Дніпропетровська записали: «Нарком освіти повідомляє, що з його боку було зроблено все можливе для перебування театру в м.Дніпропетровському і доводить до відома, що відповідальність за подальшу роботу театру у м.Дніпропетровському покладається на Окрвиконком» [20, арк.55]. Сезон 1927-1928 рр. театр відкрив в Дніпропетровську під новою назвою: «Дніпропетровський український драматичний театр ім.Т.Г.Шевченка» в будинку Центрального театру (вул.Леніна). На сцені театру йшли перекладені українською мовою п'єси Ж.Мольєра, Г.Ібсена, Б.Шоу; українська і російська класика: «Лісова пісня», «Кам'яний гість» Л.Українки, «Ревізор» М.Гоголя.

2 жовтня 1931р. у приміщенні театру ім.Т.Г.Шевченка заново відремонтованому і пристосованому до вимог опери почав свою роботу стаціонарний Дніпропетровський театр опери та балету, який був створений у 1928р. як пересувний «для обслуговування трудящих УСРР і особливо Донбасу». До складу театру увійшли ті, хто був окрасою пересувного театру «ДРОТ» – В.А.Войтенко, артист італійської школи, а також співаки-солісти київської опери, заслужені артисти республіки І.С.Паторжинський і М.М.Литвиненко-Вольгемут. Головним режисером був І.С.Карчальський – учень Леся Курбаса. Першою виставою театру стала опера О.Чишки за п'єсою І.Дніпровського «Яблуневий полон». Ставили оперу режисер Є.Юнгвальд-Хилькевич, диригент В.Йориш, художник-декоратор Г.Павлович.

Датою народження Дніпропетровського театру російської драми стало 19 липня 1927р. У постанові міськвиконкому було записано: «Одобрить организацию Российской драмы в Центральном театре – санкционировать и утвердить мероприятия по подбору труппы и составлению соответствующего репертуара, который удовлетворил бы современные запросы трудящихся, сосредоточивши главное внимание на улучшении художественно-идеологической стороны»[20.арк.22]. Головним режисером новоутвореного театру призначили В.О.Єрмолова-Бородіна. Сезон 1927-28 рр. відкрився п'єсою К.Треньова «Любов Ярова». В рік свого виникнення театр дав 166 спектаклів. На сцені російської драми грали «Бронепоїзд 14-69» В.Іванова, «Вовчу стежку» А.Афіногенова, «Вишневий сад» А.Чехова, «На дні» М.Горького, «Анну Кареніну» Л.Толстого. В спектаклях були зайняті: Г.Полежаєв, Г.Головіна, А.Горський, Н.Гурська та ін. В вересні 1932р. театру присвоєно ім'я М.Горького.

Одним з перших з'явився в Катеринославі Єврейський театр (1912р.) спочатку, як суто аматорський, але згодом уже як професійний. Постійного притулку театр не мав, п'єси йшли в робочих клубах, практично безкоштовно. В 1927 р. «колектив Єврейської драми і комедії» (так іменувала театр газета «Звезда») поставив на сцені клубу заводу «Комінтерн» спектакль «Дер бліндер музикант» за п'єсою «Родина шинкарів», переклад з української - Г.Нілуса. З 1930 р. театр працює під назвою Єврейський театр робочої молоді – ЄВРТРОМ. В 1935р. за ініціативою першого секретаря Дніпропетровського обкому КП (б)У М.М.Хатаєвича ЄВРТРОМ об'єднали з колгоспним єврейським театром Сталіндорфського району і перейменували в обласний Єврейський театр. Художнє керівництво і завідування літературною частиною театру здійснював Іцхак Каганов (Каган). Репертуар театру складали 10 єврейських п'єс і 1 українська. Влітку театр роз'їжджав з гастролями по єврейських районах України, а на зиму повертався до Дніпропетровська.

З 1927р. в Дніпропетровську діяв театр юного глядача «Піонер», який займав приміщення колишнього «Інтимного театру» (нині готель «Україна»). Для юного глядача творили артисти – І.Юхименко, І.Деєва, І.Кобринський та ін. Трупа часто виїжджала в міста і села області з гастролями. Артисти грали на підмостках робочих і сільських клубів. У 1928 р. театр пережив «українізацію»: відповідно до постанови окрнаросвіти «театр мав грати тільки на українській мові».

Проте найдемократичнішим закладом культури у Катеринославі-Дніпропетровську був, звичайно, цирк «Шапіто», що розташовувався на Озерній площі. Вистави проходили сезонно - з травня по вересень. Для роботи взимку будівля цирку абсолютно не була пристосована, а в ухвалі Дніпропетровської міськради від 5 грудня 1931р. і зовсім записали, що «... приміщення, де зараз розміщується цирк, прийшло в повну непридатність, подальша його експлуатація небезпечна» [21, арк.64]. Питання про будівництво нової будівлі цирку «опрацьовували» на засіданні окрвиконкому в листопаді 1933 р. Ухвалили просити «у цекомбанка кредит на 33 млн. карбованців строком на 50 років». Але рішення про будівництво нового приміщення так і залишилося на папері. Дніпропетровський цирк продовжував тулитись у дерев'яній тимчасовій будівлі на Озерці. Незважаючи на злигодні, пов'язані з відсутністю притулку, цирк продовжував дарувати дніпропетровцям своє радісне мистецтво.

У 1926р. в Дніпропетровську гастролював знаменитий «Цирк звірів» під керівництвом В.Дурова (дресировані леви).

Одним з безперечних досягнень в сфері культури (разом з «лікнепом») була художня самодіяльність – явище в культурі самобутнє і винятково радянське. Театральні, хорові, танцювальні та інші самодіяльні колективи виникали на підприємствах, в установах і частинах Червоної армії та Флоту. Дуже швидко рух став масовим, до нього залучалися сотні тисяч радянських людей по всій величезній країні. У 20-х роках репертуар більшості самодіяльних колективів мав характер «агітки-хроніки». У виставах «червоної» та «синьої блузи», «живої газети» трудящі в художній формі показували своє (належним чином сформоване пануючою ідеологією) ставлення до проблем будівництва нового життя, до подій за рубежем. Самодіяльні колективи мали велику підтримку профспілок, а в клубне будівництво вкладалися величезні гроші як з боку влади, так і місцевого бюджету, профспілок тощо. У 1928 р. на Чечелівці (нині пр.ім.Калініна) був збудований за проектом архітектора О.Л.Красносельського Палац культури металургів ім.Ілліча для робітників заводів Г.І.Петровського та В.І.Леніна. За рішенням міськради від 12 травня 1927р. будинок колишнього Комерційного зібрання (вул.Дзержинського) був переданий під клуб «Будівельник», а будинок Громадських зборів (вул. Леніна) - під Будинок культури залізничників, відкриття присвятили 10-им роковинам Жовтня. Клуби були одночасно і засобом ідеологічного виховання трудящих, і місцем відпочинку, і школою ліквідації неписьменності, і способом залучення трудящих до високого мистецтва через самодіяльний театр, літстудію або студію живопису. Одним з перших робочих клубів у Катеринославі став клуб Спілки металістів «Червоний Профінтерн» на Чечелівці, відкритий у 1923 р. Через рік у клубі налічувалось вже 555 постійних членів.

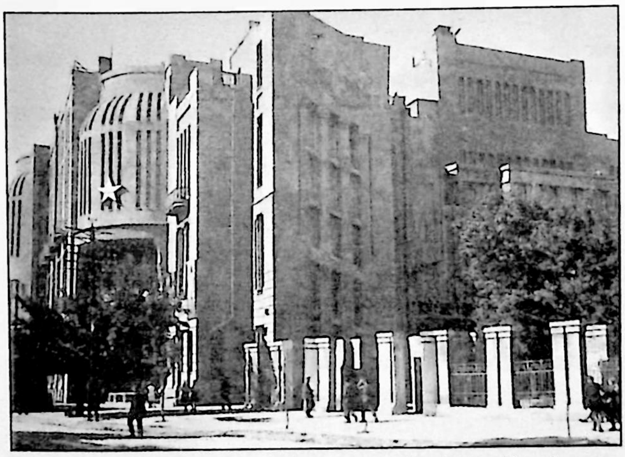

Будинок культури залізничників. Вул. Леніна. Фото 1929 р.

Особливу увагу партійне керівництво і радянська влада приділяли вихованню людини «нового типу», ідеологічно витриманої та фізично підготовленої. Ця нелегка справа була покладена на робітничі спортивні клуби, котрі почали створюватись на початку 20-х років.

У вересні 1921р. у Катеринославі відбулась перша Червона губернська Олімпіада. В Олімпіаді брали участь команди Центрального та Чечелівського районів, Павлоградського спортклубу, спортивних осередків губнаросвіти та ін. Загальна кількість учасників перевищувала тисячу осіб. Олімпіада почалась урочистим мітингом на спортивному майданчику «Сокіл» (на розі пр. Пушкіна та вул.Єлисаветградської, нині ім.Ю.Савченка). Тут відбувся парад, який приймав уповноважений Реввійськради республіки та командуючий. Збройними силами України та Криму М.В.Фрунзе. Після параду відбулись загальні виступи всіх учасників. Перше місце по бігу та по стрибках з жердиною завоювали павлоградці.

Починаючи з 1925 року, замість розрізнених спортклубів були створені спортивні товариства: «Динамо», «Сталь», «Спартак», «Локомотив», «Металіст». У 30-х роках у футбольній команді дніпропетровського «Динамо» грали: Іван Кузьменко (який вже в складі київського «Динамо» зіграв свій останній матч проти німецької команди «Легіон Кондор» у 1941 р. та й загинув у концтаборі), Петро Лайко, Володимир Гребер, Петро Маховський та інші, які згодом вписали свої імена в історію радянського футболу. Команда у повному складі входила до збірної України.

На 1928 р. у місті нараховувалось 37 гуртків фізкультури з «охопленням» 2986 осіб. У 75 стрілецьких гуртках займались 4482, у 30-ти шахових – 800 осіб. По школах соцвиху «охоплення» складало 13069 дітей, а в школах профосвіти налічувалось 50 команд по гандболу, 28 – по волейболу, 23 – по футболу, по хокею – 13 та 5 по баскетболу [13, арк.9].

Таким було культурне обличчя Катеринослава-Дніпропетровська у 20-х роках.

Отже, НЕП чи «нова економічна політика» в цілому відповідала назві «срібного віку» радянської влади, якої вона згодом дістала. Період НЕП відродив зруйновані війнами та розрухою промисловість і сільське господарство України (і наше рідне місто в тому числі) і заклав підвалини їх подальшого зростання. Але політичний волюнтаризм сталінського керівництва та «великі стрибки» тих же «сталінських п'ятирічок», разом з «колективізацією», значною мірою відкинули радянське суспільство з позицій, що були завойовані при НЕПі і сформували, в свою чергу, підстави кризи 1930-х років.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бюллетень Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода и Центральной комиссии помощи детям при ВУЦИК №10.-Харьков,1923.
2. Вся Екатеринославщина на 1925 г. Адресно-справочная книга.-Екатеринослав,1925.
3. Вся Екатеринославщина на 1926 г. Адресно-справочная книга.-Екатеринослав,1926.
4. Всесоюзний перепис людності 1926року. Україна СРР.Т.XIII.-М.,1929.
5. ДАДО.-ф.1-оп.1-спр.632
6. Там же. спр.633
7. Там же. спр.238
8. Там же. спр.278
9. Там же. спр.230
10. Там же. спр.1601
11. Там же. спр.1602
12. Там же. спр.454
13. ДАДО.-ф.416-оп.1-спр.24
14. Там же. спр.294
15. Там же. спр.13
16. Там же. спр.39
17. Там же. спр.286
18. Там же. спр.173
19. Там же. спр.16
20. Там же. спр.26
21. Там же. спр.89
22. ДАДО.-ф.4-оп.1-спр.92
23. ДАДО.-ф.305-оп.1-спр.30
24. Там же. спр.28
25. ДАДО.-ф.Р-1184-оп.1-спр.10
26. ДАДО.-ф.2790-оп.1-спр.23
27. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине. – Д.,1927.
28. Дьяков А.Н. Узденико В.В. Монеты России и СССР. – М.,1978.
29. Дніпропетровськ. Довідник – путівник. – Д.,1959.
30. Звезда (Екатеринослав). – 1922.
31. Звезда (Екатеринослав). – 1924.
32. Звезда (Екатеринослав). – 1926.
33. Звезда (Екатеринослав). – 1925.
34. Звезда (Екатеринослав). – 1923.
35. Звезда (Екатеринослав)№9-10. – 1923.
36. Зоря (Дніпропетровськ). – 1931.
37. Зубаха О.Г. Архипенко Л.М. Сторінки історії Дніпропетровського інституту вдосконалення вчителів. – Д.,1999.
38. История Днепропетровского университета. – Д.,1993.
39. К Труду (Екатеринослав). – 1921.
40. Отчет Екатеринославского губэкономсовещания Совету Труда и Обороны и Украинскому экономсовещанию за период июль-сентябрь 1921г. – Екатеринослав,1921.
41. Отчет о работе Днепропетровского городского Совета рабочих и Красноармейских депутатов XI созыва за время с апреля 1926 г. по январь 1927г. – Д.,1927.
42. Отчет Екатеринославского губэкономсовещания Совету Труда и Обороны и Украинскому экономсовещанию за период июнь-сентябрь 1922г. – Екатеринослав, 1922.
43. Отчет о работе Чечелевского районного комитета КП (б)У Екатеринославской организации за период ноябрь 1924 г. – март 1925 г. – Екатеринослав, 1925.
44. Отчет о выполнении внесенных избирателями дополнений к наказу Днепропетровскому городскому Совету XII-го созыва. – Д.,1928.
45. Статистика України. Т.II, серія I. Демографія. Населення в містах України за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 року. – Харків, 1925.
46. Статистический сборник Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1925.
47. Стародубов А.Ф. Записки очевидца. (Дневник в 2-х книгах.). Книга I.Екатеринослав 1918 –1923. – Д.,2001.
48. Чабан М.П. З любові і муки. – Д., 1994.

Глава 4. ДОБА СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Період кінця 1920-х – початку 1940-х рр. – рубіжний у розвиткові міста на Дніпрі. Формальною зовнішньою ознакою цього є заміна назви – з Катеринослава на Дніпропетровськ. Проте надання нової назви засвідчило лише початок радикальних змін як у «змісті» міського життя, так і в його «формі». Утвердження радянської державно-політичної системи та впровадження на практиці нових ідеологічних норм протягом 1930-х рр. радикально змінило «зміст» і меншою мірою форму міського життя. «Соціалістична модернізація» стала ключовою ідеєю розвитку «міста чавуну та сталі» в цей період. У цьому сенсі заклик, що пролунав на IV міській партконференції у 1934 р.: «Більшовики Дніпропетровська! Перетворюйте Дніпропетровськ на зразкове, культурне, соціалістичне місто!» [39] слід сприймати не як чергове гасло, а як вектор системних перетворень, що мали втілитись у життя за досить короткий термін. У середині 1930-х рр. ідея перетворення Дніпропетровська на соціалістичних засадах найбільш активно виявляє себе. Було створено навіть спеціальне Управління планування та реконструкції міста. У 1934 р. це управління видало єдиний номер спеціальної газети «За реконструкцію міста чавуну та сталі», у заголовок якої винесли завдання, що його поставив секретар обкому КП(б)У М.М. Хатаєвич: «Зробимо Дніпропетровськ зразковим соціалістичним містом». Газета подавала картину позитивних змін: «Управління проектування й реконструкції досягло за останній час значних зрушень у справі реконструкції нашого міста. Цілий ряд проектів (Будинок Червоної армії, набережна, критий ринок та ін.) схвалені та прийняті. Трамвай перешивається на широку колію, поліпшується система водогону, озеленяється місто». З цього зроблено висновок, що «індустріальний центр – місто чавуну та сталі під керівництвом партії перетворюється на передове соціалістичне місто». Тут же пролунав і заклик прискорити системні зміни надалі: «За якнайшвидше здійснення завдання тов. Хатаєвича: перетворити Дніпропетровськ на зразкове, соціалістичне місто» [19].

Аналізуючи ці рядки, одразу кидається у вічі, що значна частина згаданих архітектурних ініціатив не була реалізована, принаймні у період, що розглядається (ідея дніпровської набережної втілена у життя дещо пізніше). Дійсно, програма відносно швидкої соціалістичної реконструкції Дніпропетровська мала серйозні внутрішні протиріччя й відзначалася відвертою ейфоричністю, спільною для всіх проектів побудови «нового суспільства» в межах Радянського Союзу. Питання про внутрішні протиріччя програми «соціалістичної модернізації», темпи та шляхи її реалізації й, безумовно, соціальну ціну мають серйозні перспективи подальшого сумлінного дослідження на прикладі сучасного Дніпропетровська. Однак незаперечним фактом є те, що тридцяті роки XX ст. позначились суттєвими трансформаціями промислово-економічного підґрунтя й соціальної структури Дніпропетровська, архітектурного обличчя міста (відповідно до естетичних уподобань передвоєнної доби) та побуту пересічних городян. Порівняно із дореволюційною добою збереглася й навіть посилилась тенденція до провідної ролі міста як центру великого Придніпровського регіону. Особливу роль у цьому зіграла радянська індустріалізація, котра виявилась у розбудові нових та реконструкції старих промислових підприємств. Бурхливий розвиток Дніпропетровська з кінця 1920-х до початку 1940-х років перевершив усі попередні прогнози і плани.

Два міжвоєнні десятиріччя – то був час, насичений, як жоден інший, великою кількістю подій, які в радянській історіографії та народній свідомості віддзеркалювались досить часто крізь призму протилежних оцінок. За часи існування СРСР швидкі й болісні соціально-економічні перетворення доби непу та соціалістичного наступу «по всьому фронту», що випливали з комуністичної доктрини, зображувались переважно в рожево-компліментарних тонах. В останні ж десять - п’ятнадцять років лунали здебільшого негативні оцінки сталінської епохи, насамперед у контексті практичної реалізації тогочасної партійно-державної політики щодо форсованого здійснення індустріалізації країни, колективізації аграрного сектора, розгортання масових репресій тощо. Нині настав час для спокійних і зважених історичних оцінок, які базувалися б на фактах та науковій (а не політичній чи ідеологічній) логіці. Не заперечуючи цілком очевидних досягнень міжвоєнного періоду в модернізації народного господарства, у розвитку освіти, науки і культури, здобутих у ході соціалістичного будівництва, слід одночасно замислитися над ціною соціально-економічних і культурних перетворень, а також над їх справжнім результатом, оскільки він суттєво відрізнявся від нав’язуваних радянською пропагандою ідеологічних стереотипів.

Безсумнівно, ідея соціалізму як течія суспільної думки була тоді надзвичайно популярною і привабливою, вона, що називається, оволоділа масами, відображаючи їхні одвічні прагнення до свободи, соціальної справедливості, солідарності, нормального заможного життя. Разом з тим, радянське суспільство 20-30-х років стало своєрідним заручником прямолінійного і формального розуміння марксистської теорії соціалізму з її неприйняттям ринкових відносин, спрощеною схемою соціальної структури, ідеалізацією держави диктатури пролетаріату, урізаною демократією. Спроби ж Леніна запропонувати певну альтернативу такому варіанту у вигляді непу з урахуванням специфіки конкретно-історичних умов, що склалися у повоєнній Росії, виявились недовготривалими й не принесли бажаного ефекту в повному обсязі, бо швидко були відкинуті геть як «поступка капіталізму». В той же час вибір чи не найжорсткішої моделі трансформації та розвитку суспільства був обумовлений не тільки теоретичними поглядами, але й реальною практикою більшовизму з його орієнтацією на надзвичайні заходи, примусові, репресивні методи управління країною, свідоме обмеження гарантій громадянських свобод, рівня споживання матеріальних благ для більшості населення («побутовий аскетизм»).

Неабияке значення в становленні тоталітарного режиму влади мали, звичайно, й особистісні риси характеру самого Сталіна, а також існуючі в суспільстві стійкі зрівняльно-колективістські та державно-патерналістські настрої. Між тим, у центрі історії завжди й за будь-яких обставин, все ж, має бути людина з її потребами, інтересами, повсякденним життям, тобто «людський фактор» у найвищому розумінні цього словосполучення.

Із середини 20-х років Дніпропетровськ стає одним у епіцентрів небаченого раніше індустріального піднесення. Керівники компартії круто повертали кермо державного корабля у напрямку якнайшвидшого подолання техніко-економічної відсталості країни шляхом її глибокої і всеохоплюючої модернізації, практичної реалізації сталінської політики «великого перелому», «стрибка в соціалізм». Поза всяким сумнівом, такий поворот був історично обумовлений і абсолютно неминучий, тим паче в умовах фактичної ізольованості СРСР від світового співтовариства, наростання воєнної небезпеки.

Разом з тим, навряд чи виправданим є те, що супроводжувався він поступовим, але неухильним згортанням непівських механізмів регулювання господарського життя, зокрема, забороною вільної торгівлі, переходом до інфляційного випуску паперових грошей, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління економікою, інтенсивним формуванням цілісної адміністративно-командної системи, поширенням беззаконня та репресій, зведених, по суті, в ранг державної політики. Власне, це було не що інше, як повернення до апробованої ще в ході громадянської війни моделі воєнно-комуністичного штурму, стимульованої тепер багато в чому відмовою від непу, вольовим форсуванням темпів індустріалізації та колективізації, утвердженням режиму особистої влади Сталіна як загальновизнаного «всенародного вождя» й «неперевершеного теоретика і практика» соціалістичного будівництва.

У 1929 – 1932 рр. країна виконувала перший п'ятирічний план, розроблений на основі директив XV з'їзду ВКП (б). Основним його завданням проголошувалось створення могутньої важкої промисловості, здатної реорганізувати все народне господарство і в найкоротший термін перебороти відставання промислового розвитку країни в цілому. План був виконаний достроково за 4 роки і 3 місяці. Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933 – 1937 рр.) був затверджений XVII з'їздом ВКП(б) у 1934 р. Цією п'ятирічкою була довершена реконструкція і створення новітньої технічної бази для всіх галузей народного господарства, завершене «будівництво основ соціалізму» в СРСР. Третій п'ятилітній план (1938 – 1942 рр.) був затверджений XVIII з'їздом ВКП(б), виконати його до кінця не вдалося через напад Німеччини на СРСР та початок Великої Вітчизняної війни у 1941 р.

Початок епохи індустріального «буму» в Дніпропетровську пов'язаний не стільки з новим будівництвом, скільки з технічною реконструкцією діючих підприємств, таких, перш за все, як заводи ім. Леніна, ім. Петровського, ім. К.Лібкнехта, ім.Артема, ім. Комінтерну, «Червоний профінтерн» та ін. Справжнім промисловим велетнем і кузнею кадрів металургії став завод ім. Петровського. В 1928/29 господарському році тут виробили 520 тисяч тонн чавуну, в той час як у 1913 р. – 410 тисяч тонн [122, 114]. Подібні новаторські процеси відбувалися і на інших підприємствах.

8 серпня 1929 р. прийнято постанову ЦК ВКП (б) «Про роботу Югосталі». У ньому підкреслювалося, що «Югосталь» виплавляє 2/3 чавуну в СРСР, є однією з основних баз індустріалізації країни в цілому, тому необхідно забезпечити капітальне будівництво на ряді підприємств «Югосталі» і, в першу чергу, заводів ім. Дзержинського в Кам'янському (Дніпродзержинськ), Макіївського і Маріупольського та заводу ім. К. Лібкнехта в Дніпропетровську. Восени 1929 р. на піщаних кучугурах Лівобережжя почалося будівництво мартенівського цеху заводу ім. К. Лібкнехта. В 1930 р. на заводі ім.Леніна став до ладу перший і єдиний в СРСР цех тонкостінних труб. У кінці першої п'ятирічки завод ім. Леніна освоїв виробництво труб для Московського автомобільного заводу ім. Лихачова, які раніше ввозилися з Англії, Німеччини, Швеції. В квітні 1931 р. на заводі ім. Карла Лібкнехта зварено першу плавку на побудованій першій 60-тонній мартенівській печі. 31 липня 1931р. в журналі «Комуніст» вміщено кореспонденцію про виплавку мо-

лібденової сталі на дніпропетровських металургійних заводах ім. Петровського та ім. Леніна. До цього хромомолібденову сталь закуповували за кордоном [16, 220-221]. 25 листопада 1931 р. робітники-будівельники Дніпропетровська направили ЦК КП(б)У рапорт про достроковий пуск бесемерівського цеху на металургійному заводі ім. Петровського та ім. Леніна (об'єднані) [16, 221-222]. У січні 1933 р. став до ладу найбільший в Європі цех мостобудівництва на заводі ім. Молотова (ім. Бабушкіна) [37]. У 1934 р. почав роботу Нижньодніпровський стрілочний завод. У квітні 1935 р. на заводі ім.К.Лібкнехта була введена до ладу 15-тонна мартенівська піч, найбільш досконала на той час у СРСР. В жовтні того ж року на заводі ім.К.Лібкнехта став до ладу новотрубний цех. 26 березня 1939 р. металургійний завод ім. Леніна був нагороджений орденом Леніна «за перевиконання плану, організацію стахановської роботи, дострокове виконання важливіших державних завдань» [109]. У 1939 р. на базі цеху металовиробів заводу ім. К. Лібкнехта було створено самостійне виробництво – Нижньодніпровський завод металовиробів, а зі складу заводу ім. Комінтерну окремий цех виділився у Чавуновальцеробний завод – ДЧВЗ. У 1940 р. на заводі «Червоний Профінтерн» було закінчено будівництво нового гвинто-болтового цеху, одного з найбільших в країні.

У листопаді 1936 р. у Дніпропетровську був пущений в експлуатацію перший цех паровозоремонтного заводу «Промпаровоз», будівництво якого розпочалося в 1933 р. на базі заводу «Стальконструкція». У 1937 р. були побудовані ще чотири цехи. Пізніше, у 1958 р., на основі цього та деяких інших підприємств був створений Дніпропетровський електровозобудівний завод – ДЕВЗ.

5 жовтня 1934 р. у Дніпропетровську розпочалося будівництво першого в області «шлакобетонітового» заводу [61]. У 1938 р. на лівому березі Дніпра було розпочате будівництво заводу «Вторчормет». Він являв собою спеціалізоване підприємство по підготовці металевої шихти (брухту) для металургійних і машинобудівних заводів. Першу товарну продукцію завод «Вторчормет» видав у 1940 р.

Зупинимось більш предметно на модернізації найстарішого промислового гіганта міста – заводу ім. Петровського. У статистичному довіднику від 1929 р. повідомлялося: «Завод ім. т. Петровського, що є в теперішній момент самим великим металургійним заводом СРСР, займає по питомій вазі в металургійному виробництві по Союзу за 1927-28 р. по витоплюванню чавуну – 13,7 %, по витоплюванню сталі – 10,1 % і по прокату – 10,9 %» [129, 4]. 19 листопада 1929 р. отримано перший кокс із коксової батареї нового цеху заводу ім. Петровського. Дещо пізніше, в 1930 р., відбулася чергова реорганізація заводу ім. Петровського. На базі його мостового цеху було створено самостійне підприємство – завод металоконструкцій «Сталь-міст» ім. Молотова (з 1957 р. – завод ім. Бабушкіна), спеціалізувався по випуску зварених і клепаних мостів і металоконструкцій. Дещо пізніше, під керівництвом академіка Є.О. Патона, на цьому підприємстві був освоєний новий метод автоматизації зварювальних процесів [17, 78]. У самостійне підприємство виділився коксохімічний цех заводу (коксохімічний завод ім. Калініна). У 1931 р. на заводі ім. Петровського увійшла до ладу найбільша в СРСР 100-тонна мартенівська доменна піч №10 [126, 140]. В 1936 р. «цех С» (колишній завод «Шодуар С») заводу Петровського перетворений на самостійне підприємство з випуску металургійного устаткування. На кінець 1938 року тут налічувалося 4 основні цехи: доменний, фасонно-сталеливарний, чавуноливарний та металоконструкцій. У 1930-і рр. завод освоїв виробництво тюбінгів для Московського метрополітену [131, 33]. До 1938 р. цей завод носив ім'я М.М. Хатаєвича (нині – ДЗМУ). 7 травня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу парторганізації металургійного заводу ім. Петровського», в якій вказувалося на цілий ряд недоліків у роботі заводу [122, 116]. Ця постанова зіграла свою роль у ліквідації відставання в роботі металургійного заводу ім. Петровського та сприяла активізації роботи підприємств Дніпропетровська в роки другої п'ятирічки. 12 березня 1935 р. у передовій статті газети «Правда» надруковано: «У новому змаганні металургів виділяються заводи-передовики... До цих кращих заводів передусім належить завод ім. Петровського, керований директором т. Бірманом, що в останні дні працює краще за всі заводи Півдня» [126, 149]. (С.П. Бірман був призначений директором заводу в грудні 1932 р. Один із засновників угорської компартії, досвідченіший керівник виробництва, помер у 1937 р. в кремлівській лікарні від зараження крові, але по смерті одержав тавро ворога народу як керівник шпигунсько-диверсійної організації, шкідник та агент німецького імперіалізму [3, 179; 141, 145]).

Розширилася мережа підприємств легкої промисловості. В лютому 1929 р. у Дніпропетровську зданий в експлуатацію новий чотириповерховий будинок для швейної фабрики ім. Володарського. 6 червня 1929 р. на Жовтневій площі відбулася закладка будинку для взуттєвої фабрики [131, 12], будівництво якої було закінчено у 1930 р. У 1929 р. в Дніпропетровську було розпочате будівництво підприємства деревообробної промисловості. Згодом на його основі був створений завод Гірничошахтного устаткування – ГШУ.

У 1930 р. було прийняте рішення про будівництво на лівому березі Дніпра, у заломі ріки Самари, м'ясокомбінату, яке розпочалося у 1932 р. й було, в основному, завершене до початку війни. У роки окупації м'ясокомбінат був зруйнований і відновлений уже після війни.

У 1933 р., під час відвідування Дніпропетровська А.І. Мікояном, за його розпорядженням було розпочате створення нового молочного заводу невеликої потужності. Для цієї мети переобладнали стару гарнізонну лазню на вул. Херсонській. Наприкінці 1935 р. було остаточно схвалено рішення про будівництво у Дніпропетровську нового великого молочного заводу. У 1936 р. розпочали будувати його корпуси (територія між суч. вул. Лазо, Благоєва та просп. Кірова) [69]. 25 серпня 1934 р. в місті розпочалося будівництво лакофарбового заводу.

В 1937 р. у Дніпропетровську за особистою ініціативою і за сприяння А.І. Мікояна було розпочато будівництво першого в Радянському Союзі заводу готових сухих сніданків. Процес виробництва був запозичений в Америці, перша черга заводу складалася з трьох об'єктів: заводу «Корнфлекс», зернового елеватора та газогенераторної станції. В асортимент готових сніданків входили: вівсяні, пшеничні, кукурудзяні, житні і рисові пластівці; підсмажений рис; повітряно-спучені зерна рису і пшениці; особливого виду бісквіт із цілих зерен пшениці й ін. Завод готових сухих сніданків був побудований до 1941 р., він започаткував сучасний завод харчових концентратів. Тут встановили придбане в США устаткування для виробництва 2,5 тисячі тонн кукурудзяних пластівців. У березні 1941 р. була отримана перша продукція [1, 71]. 17 травня 1940 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР ім'я А.І.Мікояна було надане Дніпропетровському млинкомбінатові [120].

Форсована індустріалізація одним з своїх важливих результатів мала зростання чисельності робітничого класу в структурі населення. У Дніпропетровську за п'ять років, з 1926 по 1931 рр., кількість робітників зросла більш ніж удвічі – з 37 до 94 тисяч осіб [17, 66].

Ясна річ, давалися взнаки негативні прояви насаджуваної зверху політики «підхльостування», перегляду й затвердження явно завищених планів, адміністративний тиск при їх виконанні. Особливо напруженою стала обстановка у промисловому секторі, серед інженерних і керівних кадрів після горезвісної «шахтинської справи» 1928 р. У суспільстві створювалась атмосфера психозу, дедалі ширше розгортався процес пошуку та викриття «шкідників» на виробництві.

У січні 1929 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про перехід виробничих підприємств на 7-годинний робочий день. (Зауважимо принагідно, що така норма проіснувала до 1940 р., коли в умовах воєнізації був введений 8-годинний робочий день та семиденний робочий тиждень). Дніпропетровський окружком КП(б)У ініціював проведення 2 вересня 1929 р. «Дня індустріалізації», під час якого робітники працювали б безоплатно, щоб направити отримані кошти на створення МТС і тракторних колон, а також фонду додаткової підготовки технічних кадрів із пролетарської молоді. Робота мала тривати не більше 6 годин, а решта часу – використана для проведення агітаційної роботи [16, 205]. Красночечелівський райком КП(б)У відзвітував про економічний ефект «Дня індустріалізації» по району в сумі 82901 крб. та про те, що ...домашні господарки та старики оголосили себе мобілізованими [16, 207].

4 листопада 1929 р. до Москви прибув «Червоний ешелон» – подарунок металургів «Петровки» Батьківщині. В складі ешелону були 10 вагонів чавунних та сталевих труб, 4 вагони листового та покрівельного заліза, 22 вагони чавуну, 14 вагонів рейок, сортового прокату та іншої продукції [126, 135]. В Москві «ешелон» зустрічали представники багатьох підприємств столиці. Делегацію петровців запросили у Кремль, де відбулася бесіда з керівниками держави – М.І. Калініним, А.І. Мікояном, Г.К.Орджонікідзе, К.Є. Ворошиловим та іншими.

На рубежі 1920 – 1930-х рр. набувають все більшого поширення, а згодом стають панівними такі форми стимулювання та заохочування праці робітників, як «ударництво» та «соціалістичне змагання». З 1929 р. підприємства Дніпропетровська включились у широко розпропагований ударницький рух, коли майже всі бригади оголошувались «ударними».

Зауважимо принагідно, що перший в країні договір на соціалістичне змагання був укладений 15 лютого 1929 р. у Ленінграді на заводі «Червоний Виборжець». За даними січня 1931 р., охоплення робітників соціалістичним змаганням на заводі ім. Петровського дійшло до 84 %, на заводі ім.К.Лібкнехта – 83,5 %, по «Червоному Профінтерну» – 88 % [26]. Газета «Зоря» з цього приводу писала: «У Радянському Союзі соціалістичне змагання та ударництво вже перетворили працю із «ганебного й важкого тягаря на справу честі, справу слави, мужності й геройства». Вони відкинули геть плаксіїв і маловірів, вщент розтрощили невдалих пророків із правого й «лівого» таборів, що пророкували крах, загибель генеральної лінії партії, спрямованої на індустріалізацію країни й колективізацію сільського господарства» [26].

В 1931 р. на 17 основних підприємствах Дніпропетровська соціалістичним змаганням та ударництвом було охоплено 93% робітничої молоді. На основних підприємствах працювали 362 ударні бригади [16, 219].

Рух передовиків одержав назву «стахановський» після того, як у ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. у Донбасі Олексій Григорович Стаханов (1906 – 1977), максимально використовуючи техніку і раціональну організацію праці, за 6 годин зміни нарубав відбійним молотком 14 норм – 102 тонни вугілля, встановивши світовий рекорд видобутку вугілля. Вже в листопаді того ж року в Москві відбулась перша Всесоюзна нарада стахановців. Дніпропетровськ на ній представляли М. Шаталін із заводу ім. Петровського та А. Сороковий із заводу ім. Комінтерну.

5 січня 1937 р. у Дніпропетровську на заводі ім. Комінтерну сталевар мартенівського цеху Яків Григорович Чайковський (1901 – 1947) установив рекорд зйому сталі з кожного квадратного метра поду печі – 17,03 тонни за 5 годин 5 хвилин. Згодом він перекрив свій же рекорд, знявши 18,6 тони сталі за 4 години при технічній потужності печі 8,4 тонни [87]. 8 січня 1937 р. він одержав вітальну телеграму з Москви від Г.К. Орджонікідзе [88]. У 1939 р. А.Сороковой та Я. Чайковський нагороджені орденом Леніна [109]. 13 січня 1937 р. в Дніпропетровську відбувся «обласний зліт стахановців мартенівських та бесемерівських цехів» [89]. Наступного дня, 14 січня, у великому залі облвиконкому пройшов третій «обласний зліт робітників-стахановців і інженерно-технічних працівників заводів чорної металургії, коксохімзаводів, залізорудного і марганцевого басейнів» у кількості 480 делегатів [90]. 26 жовтня 1937 р. у Дніпропетровську в театрі заводу ім. Петровського відкрився перший з'їзд «профспілки металургів Півдня» (Донбас та Придніпров'я), на який прибули 240 делегатів [16, 247]. Ударницький рух досить швидко отримав власну систему відзнак, котра органічно виросла з радянської системи символів. Передусім, це стосується перехідних Червоних прапорів, які вручали у святкові та ювілейні дні з радянського ідеологічного пантеону.

Всіляко заохочувалася практика направлення працівників одних регіонів в інші на допомогу ударному соціалістичному будівництву. Наприклад, 23 червня 1930 р. Кайдацький райком КП(б)У ухвалив пропозицію про набір висококваліфікованих робочих кадрів на дніпропетровських заводах для відправлення на роботу на Кузнецький металургійний комбінат [16, 212]. 25 березня 1932 р. міськком партії затвердив список «відібраних товаришів – членів комсомолу» у кількості 87 чоловік (резерв – 13 чол.), що відправилися по мобілізації з Дніпропетровська на будови Далекого Сходу [16, 225]. У 1935 р. Дніпропетровський міськком комсомолу оголосив шефство над островом Діксон, туди були направлені добровольці. 22 травня 1937 р. газета «Зоря» повідомила, що для постійної роботи на Далекому Сході у Дніпропетровську подали заяви понад 600 дівчат-комсомолок [93; 16, 246]. Вже 24 травня з Дніпропетровська туди виїхала перша група в кількості 70 осіб. Усі вони вирішили оселитися й працювати у місті Комсомольськ-на-Амурі [94].

Близькою до «ударництва» формою активності мас були різноманітні кампанії робітників, молоді – піонерів, комсомольців по збиранню коштів на важливі ініціативи. Наприклад, у травні 1930 р. піонерська організація Дніпропетровщини була нагороджена Червоним прапором за активну участь у збиранні коштів на будівництво літака для Червоної армії [132, 9]. 17 вересня 1930 р. дніпропетровські студенти виступили в кампанії по збиранню коштів у фонд будівництва радянського дирижабля імені газети «Правда». Вони відрахували у фонд по 2 % стипендії та закликали наслідувати їх прикладові робітників заводів [139].

Ареал застосування продукції дніпропетровських підприємств у ці часи суттєво розширюється й у 1930-х рр. охоплює майже всю територію Радянського Союзу. Географія поставок металу з головного підприємства міста – заводу ім. Петровського була такою: Ленінград, Москва, Київ, Урал, Сибір, Амурська область, Закавказзя, Казахстан, Туркистан. Важливі державні замовлення з виготовлення металоконструкцій завод виготовляв для Дніпрогесу [122, 115].

В червні 1931 р. у Магнітогорську задута доменна піч № 2 «Комсомольська» – первісток всесоюзних ударних комсомольських будов. Устаткування для неї поставляв Дніпропетровський завод «Стальміст» (ім. Бабушкіна). Відповідно до урядової постанови від 5 липня 1935 р., на заводі ім. Хатаєвича (ДЗМУ) необхідно було виготовити 45500 тонн чавунних тюбінгів для кріплення шахт другої черги Московського метрополітену. 8 серпня 1935 р. на заводі був відлитий перший чавунний тюбінг вагою 750 кг [16, 233]. Влітку 1936 р. за розпорядженням наркома важкої промисловості Г.К.Орджонікідзе на заводі ім. Петровського було розміщене замовлення на прокатку 1800 тонн круглого заліза для каналу Москва – Волга.

7 квітня 1938 р. Дніпропетровський мостобудівний завод ім. Молотова відвантажив 29 вагонів з конструкціями для Устинського мосту Москви. Газета «Зоря» сповіщала, що «цим маршрутом молотовці вивершили виконання замовлень для нових мостів столиці... 50 кращих стахановців заводу, що відзначилися у виконанні цих замовлень – преміювані» [103]. На замовлення московського «Міськмосту» завод ім. Молотова виготовив загалом близько 18 тисяч тонн металоконструкцій для москворецьких мостів: Кримського, Великого Кам'яного, Великого Устинського, Великого Краснохолмського [9].

Дуже важливою ознакою промислової модернізації стає початок виготовлення багатьох видів продукції, що досі імпортувалася з-за кордону. Скажімо, 21 серпня 1931 р. на об'єднаному заводі ім. Петровського та ім.Леніна розпочато виплавку хромомолібденової сталі, яку раніше ввозили з-за кордону [133, 11]. В січні 1933 р. у Дніпропетровську на заводі ім. К. Лібкнехта розпочато випуск високолегованої сталі, що досі ввозилася з-за кордону. В січні того ж року на заводі «Сталь-міст» (ім. Бабушкіна) почалося збирання перших вітчизняних газгольдерів – ємностей для збереження великих кількостей газу; які раніше імпортувалися. В травні того ж року на заводі ім. Петровського була виготовлена перша партія автоободів для Ярославського автозаводу, раніше ця продукція також закуповувалася за кордоном. 1 вересня 1933 р. на заводі ім. К.Лібкнехта відбулася закладка колесопрокатного цеху по виготовленню сталевих суцільнокатаних залізничних коліс, першого в країні. В березні 1935 р. цей цех був зданий в експлуатацію, а в квітні було прокатано перше колесо. У 1933 р. в місті був створений перший в Україні завод «Галаліт», що спеціалізувався на випуску галаліту і штампованих ґудзиків. Він поклав початок сучасному заводу «Дніпропластмас». У 1939 р. на заводі ім. Молотова (Бабушкіна) під керівництвом Є.О. Патона (1870 – 1953) почалось промислове освоєння нового виду автоматичного зварювання під шаром флюсу. На заводі ДЗМУ у 1940 році вперше у світовій практиці проведено застосування кисневого дуття у доменній печі [125, 90].

Будівництво Дніпрогесу дало стимул подальшій електрифікації промисловості. У 1932р. стала до ладу перша в СРСР лінія електропередачі напругою 160 тисяч вольт, побудована між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Опори для цієї лінії створювали на заводі «Сталь-міст» (ім. Бабушкіна). 15 липня 1932 р. зафіксовано, що для промисловості Дніпропетровська надійшов перший мільйон кіловат-годин електроенергії з Дніпрогесу [34]. В липні 1933 р. ввійшла в експлуатацію побудована через ріку Дніпро лінія високовольтної передачі, завдяки якій електроенергія з Дніпрогесу надійшла на завод ім. К. Лібкнехта.

У результаті здійснених перетворень Дніпропетровськ став одним з наймогутніших індустріальних центрів Півдня та Сходу України. У довідці головного управління комунального господарства та будівництва міст РНК УРСР про розвиток промисловості та зростання народонаселення Дніпропетровська від 8 червня 1931 р. зазначалося: «У низці найбільших індустріальних центрів соціалістичної промисловості Союзу Дніпропетровськ займає важливе місце, будучи одним з основних центрів металургійної, а також машинобудівної та металообробної промисловості. Гігантське зростання цих провідних галузей промисловості визначає собою й зростання промислових підприємств, з яких основними є металургійні заводи ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна, найбільші в СРСР (35 тис. робітників), сталеливарний та прокатний завод ім. К. Лібкнехта (7 тис. робітників), машинобудівний завод ім. К. Маркса (5 тис. робітників) та низка металообробних заводів з числом робітників від 1 до 5 тис.» [16, 217]. У 1932 р. металургійні підприємства Дніпропетровська давали 20 % чавуну і 25 % сталі, що виплавлялись у республіці. На території області будувалось 6 доменних печей, 14 мартенів, 2 блюмінги [17, 68].

У 1937 р. дніпропетровський завод «Світлофор» брав участь у Всесвітній виставці в Парижі «Мистецтво й промисловість», де представив зразки своєї продукції – обладнання автоблокування та централізації стрілок і прилади залізничної сигналізації. Головний комітет виставки відзначив продукцію заводу вищою нагородою – Золотою медаллю та спеціальним дипломом [114; 16, 255-256; 9].

На 1940 р. у Дніпропетровську налічувалось більше 622 підприємств, що виробляли продукції на 1096929 тис. крб. [122, 117]. У 1940 р. завод ім. Петровського перевищив рівень виробництва 1913 р. по чавуну в 2,1 раза, по сталі – в 2,4, прокату – в 2,6. Обсяг виробництва на заводі ім. К. Лібкнехта у порівнянні з 1917 роком збільшився у 18 разів [125, 90]. Майже всі підприємства Дніпропетровська були технічно реконструйовані. Незважаючи на досить високу соціальну ціну індустріалізації, загалом вона докорінно змінила в 30-і роки соціально-економічне обличчя Дніпропетровська, що дало підстави нашому видатному землякові, вченому історику академіку Д.І.Яворницькому сподіватися на швидке його перетворення в «славний український Манчестер».

Панорама індустріального Дніпропетровська. Фото 1931 р.

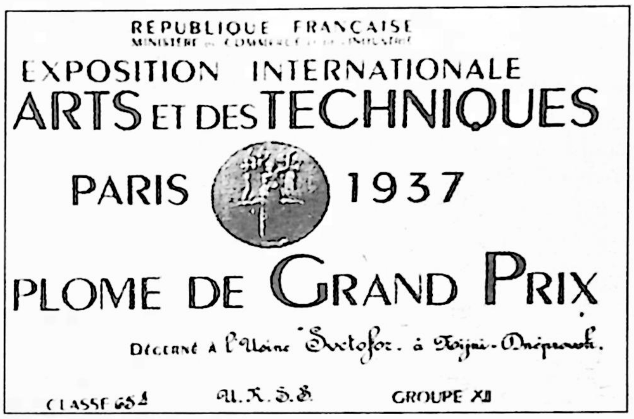

REPUBLIQUE FRANCAISE
MINISTERE DU COMMERCE ET DE L'INDUSTRIE
EXPOSITION INTERNATIONALE
ARTS ET DES TECHNIQUES
PARIS 1937
PLOME DE GRAND PRIX
DÉCERNÉ A l'Usine "Svetofor". à [illegible].
CLASSE 65A U.R.S.S. GROUPE XII

Диплом, отриманий заводом «Світлофор» на Всесвітній виставці 1937 р.

Прискорена індустріалізація та закріплення Дніпропетровська в ролі промислового центру загальносоюзного значення стимулювали швидку модернізацію транспортної інфраструктури міста і регіону.

Удосконалюється внутрішня транспортна інфраструктура. Це виявилося, у першу чергу, в інтенсивному розвиткові трамвайного руху та асфальтуванні центральних вулиць, а також у телефонізації міста. У перспективному плані розвитку міста протягом I п'ятирічки передбачалося «спорудження одної приміської лінії, довжиною 16 кілометрів, до Сухачівки – головної ділянки майбутньої серед-міської трамвайної лінії Дніпропетровське – Кам'янське» [129, 53]. Ця ініціатива не була реалізована. У зв'язку з тим, що заводи припинили випуск вузькоколійних вагонів, міськрада вирішила розпочати перешивання вузькоколійних ліній на ширококолійні. У листопаді 1932 р. відкрита перша в Дніпропетровську ширококолійна лінія довжиною 6 кілометрів, яка з'єднала залізничний вокзал із селищем ім. Фрунзе (сучасний маршрут № 8) [137, 83]. 11 серпня 1934 р. завершилися роботи по перешиттю трамвайної лінії маршруту № 1 з вузької колії на широку [59]. Також цього року прокладено трамвайні колії до заводу ім. Леніна (маршрут № 2); до транспортного інституту (маршрут № 7) [137, 84]. 3 листопада 1935 р. розпочався регулярний трамвайний рух на лінії Дніпропетровськ – Амур-Нижньодніпровськ довжиною 2,6 кілометра [69]. В цей час мешканців міста перевозили 208 трамвайних вагонів [137, 85]. У 1937 р. маршрут № 8 подовжено до селища Крупської, а маршрут № 2 від заводу ім. Леніна до заводу ім. Хатаєвича (ДЗМУ) [137, 86]. Станом на 1939 р. довжина трамвайної колії в місті досягла 95,7 кілометра [137, 87]. Наприкінці 1940 року був прокладений новий трамвайний маршрут № 11 по вул. Робочій, регулярний рух на якому розпочався в січні 1941 року. У 1940 р. за обсягом перевезень і кількістю вагонів дніпропетровський трамвай займав четверте місце в Україні після київського, одеського і харківського [137, 87]. Нарешті, перед самим початком війни, в березні 1941 р., відкрився новий трамвайний маршрут № 12. Вагони курсували на одній з найбільш перевантажених ліній – від залізничного вокзалу до Центральної площі [13].

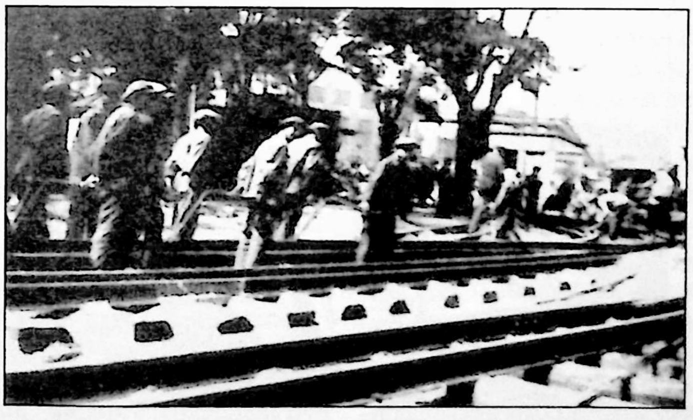

Роботи з перешиття вузькоколійної лінії на широку на маршруті трамваю № 1. Фото 1934 р.

Розвивалося й автобусне сполучення між окремими районами Дніпропетровська, але повільними темпами. На рубежі 1920 – 1930-х рр. воно обслуговувало виключно лівобережну частину Дніпропетровська, Амур-Нижньодніпровськ (де у 1928 р. мешкали 46400 осіб) та забезпечувало зв'язок через залізничний міст із правим берегом. У 1929 р. у місті налічувалося лише 18 автобусів, з яких на лінії працювали 14, інші знаходилися в ремонті [8, арк. 57].

Інтенсивний розвиток автотранспорту вимагав удосконалення умов дорожнього руху. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. інтенсивними темпами велися роботи по замощенню міських вулиць. На 1929 р. площа замощеного полотна вулиць склала 1146000 кв. метрів, незамощених вулиць було 660910 кв. метрів, тобто майже дві третини вулиць отримали тверде покриття. У доповідній записці з цього питання зазначалося, що 95 % усіх мостових були вимощені гранітним осколом, тобто найбільш дешевим «одягом» та недостатньо стійким, особливо, якщо враховувати специфічні умови місцевості Дніпропетровська – з крутими ухилами, які регулярно розмивалися зливами. В той же час зазначалося, що «існуючі мостові здебільшого не ремонтувалися ще з часів імперіалістичної війни» [8, арк. 69]. З серпня 1934 р. в місті нарешті почались роботи по асфальтуванню вулиць, на що було виділено 800 тисяч карбованців. У першому півріччі 1936 р. на центральних вулицях Дніпропетровська з'явилися світлофори.

На проспектах К. Маркса та Пушкіна їх встановили понад 20 штук. Одночасно на перехрестях ряду вулиць центру міста обладнали світлові сигнали для регулювання вуличного руху [74].

У 1928 р. Дніпропетровська міська телефонна станція мала 1605 абонентів та була розрахована на одночасне включення 3000 абонентів. Міська станція підтримувала зв'язок з районними центрами округу за допомогою ще 22 телефонних станцій, котрі разом мали лише 415 абонентів. Із 347 сільрад Дніпропетровського округу телефонний зв'язок з «окрмістом» мали 101, тобто тільки третина [8, арк. 79-80]. Восени 1934 р. на розі Артемівської та Комсомольської вулиць збудовано нову автоматичну телефонну станцію [62], введену в дію наступного року. В першій половині 1935 р. почала працювати лінія прямого телефонного зв'язку Дніпропетровськ – Київ [64]. До цього моменту телефонні переговори Дніпропетровська з Києвом були можливі тільки через Харків [52]. Вже 3 липня цього ж року почали діяти дві автоматичні телефонні станції на 3500 абонентів. Газета «Зоря» сповіщала, що «в перший день пуску Дніпропетровської АТС включено 1655 абонентів і 13 комутаторів заводів і установ. Через кілька днів почнуть працювати всі апарати автоматичної станції» [67]. З пуском обох АТС на автоматичне обслуговування були переведені всі абоненти Дніпропетровська, які до того користувалися звичайними телефонними апаратами, крім того, в телефонну мережу міста включили ще 500 нових абонентів [64]. АТС-1 розташовувалась на розі Комсомольської та Артемівської вулиць, АТС-2 – на Пушкінському проспекті. 16 листопада 1939 р. у Дніпропетровську завершено будівництво міжміської напівавтоматичної телефонної станції [131, 18].

Серед заходів по активізації транспортних взаємозв'язків міста з навколишнім регіоном передусім відзначимо розвиток залізничної мережі, початок вільної навігації по Дніпру та будівництво автошляхів з асфальтовим покриттям, які зв'язали Дніпропетровськ із найближчими великими містами і районними центрами.

У 1929 р. введено в експлуатацію ділянку Катерининської залізниці Лошкарівка – Апостолове. В листопаді 1930 р. на лівому березі Дніпра побудовано нову сортувальну станцію Нижньодніпровськ – Вузол. Особливо покращився стан залізничного сполучення після спорудження другого мосту через Дніпро в межах Дніпропетровська – Мерефо-Херсонського. Будівництво розпочалося 1930 року за проектом інженера М.М.Колоколова. Міст був металевий, на залізобетонних опорах, при цьому були використані опори, збудовані напередодні Першої світової війни. Роботи з будівництва і випробування мосту завершилися 21 грудня 1932 р. [36], загальна довжина його 1610 метрів (ширина Дніпра від лівого берега до острова Комсомольського – 1250 метрів). Одночасно було завершено прокладання тунелю в Тунельній балці і підведено відповідні залізничні колії.

Старий залізничний вокзал Катерининської залізниці, побудований у 1880-х рр., у 1930-х рр. вже не задовольняв потреби міста. Щодоби станція Дніпропетровськ приймала, відправляла й перепускала 30 пасажирських поїздів; через вокзал проходило пересічно 10000 пасажирів. У 1934 р. газета «Зоря» подала на своїх шпальтах проект нового вокзалу, що його розробив харківський архітектор Лимарьов та «в основному прийняла міськрада» [43]. На знімку ми бачимо величну споруду у стилі конструктивізм, що мала займати територію привокзальної площі від тогочасного вокзалу до трамвайної «петлі». Будівля мала вміщувати вестибюль чекання, зали матері й дитини, чекальні зали для червоноармійців і віадук обслуговування. Над коліями планувалося збудувати величезний ресторан. Проект гігантського вокзалу в Дніпропетровську залишився нереалізованим, як і ціла низка інших споруд (будинок Червоної армії, Держустанов тощо), лишившись свідченням ейфорійних настроїв, пафосу творення «соціалістичного суспільства» 1930-х років. Старе вокзальне приміщення тоді не вдалося реконструювати, новий вокзал Дніпропетровськ отримав уже після війни, в 1951 р. 5 листопада 1935 р. була введена в дію «найбільша в СРСР дільниця електрифікованої залізниці» Запоріжжя – Довгинцеве, довжиною понад 250 кілометрів. 9 листопада того ж року на Катерининській залізниці пущено гілку Павлоград – Постишево довжиною 143 кілометри [71]. Між іншим, 4 січня 1936 р. Катерининська залізниця отримала назву «Сталінська» (нині – Придніпровська) [72].

Будівництво Мерефо-Херсонського мосту. Фото 1931 р.

Цікавою «пам'яткою доби» в нашому місті стала Мала дитя-

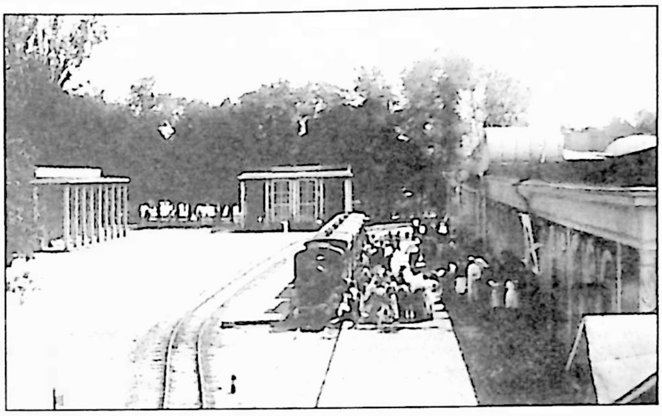

Дитяча залізниця. Станція Жовтенят. Фото 1930-х рр.

ча залізниця у парку імені Чкалова (нині – Л. Глоби). В грудні 1935 р. комсомольці Дніпропетровського паровозоремонтного заводу та піонери підшефної школи прийняли спільне рішення про будівництво в місті дитячої залізниці [132, 13]. 21 січня 1936 р. відбулася спеціальна нарада під головуванням секретаря обкому КП(б)У М.М. Хатаєвича, котра ініціювала спорудження такого об'єкта. Рішення про будівництво в Дніпропетровську дитячої залізниці було прийнято на урядовому рівні 27 січня 1936 р. 2 квітня приступили до будівництва, а вже 6 липня відкрито рух на малій залізниці [83; 135, 14]. Це була перша Дитяча залізниця в Україні й друга в СРСР (перша була збудована в Тбілісі в 1934 р.). Дніпропетровська залізниця називалася «Малою Сталінською», по аналогії з «Великою» Сталінською – колишньою Катерининською (нині – Придніпровською).

Перша дорога з асфальтовим покриттям на території Дніпропетровського округу – Дніпропетровськ – Кам'янське (Дніпродзержинськ) – була побудована у 1930 році. Станом на 1933 рік в області було налагоджене автомобільне сполучення на таких лініях: Дніпропетровськ – Новомосковськ – 30 км; Дніпропетровськ – Кам'янське – 40 км; Дніпропетровськ – Аеропорт – 12 км; Запоріжжя – Аеропорт – 12 км. У 1934 р. на території області ввійшла до ладу автотраса з асфальтовим покриттям Дніпропетровськ – Запоріжжя, частина автошляху Москва – Крим довжиною 80 км [63]. У 1938 р. на розі вулиці Шмідта і проспекту К. Маркса відкрився перший в Дніпропетровську автобусний вокзал. У вересні 1939 р. завершили будівництво шосейного шляху, який зв'язав районний центр Солоне з Дніпропетровськом [113].

Примітною ознакою епохи стало будівництво міжміських автошляхів методом «народного будівництва». В середині січня 1940 року колгоспники артілі «Аврора» Чкаловського району звернулися до мешканців трьох районів Дніпропетровської області – Чкаловського, Томаківського і Солонянського з закликом розпочати будівництво шляху Нікополь – Дніпропетровськ довжиною 55 км методом народного будівництва, за прикладом творців Ферганського каналу в Узбекистані. Заклик «аврорівців» був підхоплений учасниками обласної наради передовиків сільського господарства: «Наслідуючи приклад трудящих Узбекистану, ми в найкоротший строк спорудимо такий шлях, по якому можна буде їхати незалежно від погоди і часу роботи. За робочою силою, будівельними матеріалами, транспортом – затримки не буде. В кожному колгоспі знайдеться багато бажаючих працювати на будівництві. Поблизу наших колгоспів є досить піску, каміння, жорстви. Справа тільки за нами...» [115]. У вересні 1940 р. дорога вступила до ладу.

У січні 1940 р. колгоспники артілі «Перемога» закликали всіх колгоспників Дніпропетровського приміського та Петриківського районів збудувати бруковане шосе Дніпропетровськ – Петриківка [116].

1 травня 1933 р. по Дніпру за всю історію існування судноплавства вперше почалася суцільна навігація від Києва до Херсона. Побудована в 1932 р. гребля Дніпрогесу підняла води Дніпра, створила водоймища, затопила Дніпровські пороги. У Запоріжжі став до ладу перший на Дніпрі шлюз. Перший пробний рейс Дніпром зробив пароплав «Софія Ковалевська», а з 15 липня почалася суцільна навігація, котру відкрив пароплав «Чубар», пройшовши з Києва в Херсон без перешкод [143, 61]. У листопаді 1933 р. у Дніпропетровську був зданий в експлуатацію новий річковий порт, на той час – один з найбільших на Дніпрі, з довжиною причальної стінки 3 кілометри.

Слід зазначити, що спорудження греблі Дніпрогесу й підняття рівня води в межах Дніпропетровська одним із своїх позитивних наслідків мало звільнення від жахливих повеней на кшталт 1917 та 1931 р. Усього за рік до введення Дніпрогесу «стихійне лихо завдало Дніпропетровську та його районам значних збитків». Пік прибуття води прийшовся на 7 – 10 травня 1934 р. 9 травня 1934 р. спостерігався рівень води на 50-60 сантиметрів вище від катастрофічної повені 1917 р. [30]. Як сповіщала газета «Зоря» від 7 травня, «майже вся берегова смуга, від Широкої [Горького] вулиці до Шевченківського парку залита водою», причому на деяких ділянках вода доходила безпосередньо до проспекту Карла Маркса [29]. Місто готувалося до зустрічі зі стихією. З'явився «Наказ державної надзвичайної комісії для боротьби з повіддю та начальника робітничо-селянської міліції м.Дніпропетровського» від 4 травня 1931 р. «Про притягнення всього мобілізованого населення для робіт до боротьби з повіддю» [27]. На низинному Лівобережжі енергійно прийнялися влаштовувати дамби (але й вони не змогли надійно захистити від води). На Амурі працювали на облаштуванні дамби близько 2000 чол. [28].

У звіті про наслідки повені відзначалося, що в самому місті вода затопила 1657 квартир, у воді перебували 715 дворів. Потерпіли від повені 1798 родин, або 8319 чол. Прийшлося переселити із затоплених районів та з місць, яким загрожувала повінь, 13578 чол. «Усіх потерпілих розмістили, головно, по школах, клюбах і житлокоопах» [31]. Під час стихійного лиха у Дніпропетровську вода залишила без житла близько 2000 людей. За даними ліквідаційної комісії, повідь завдала збитків на 2709000 крб. «Збитки ці головно від зруйнування житлових приміщень, мостових, арок тощо». Міська влада планувала наново забрукувати 25000 метрів площі тротуарів і мостових, що їх було зіпсовано під час повені [32].

Двадцяті-тридцяті роки позначилися стрімкими змінами адміністративно-територіального устрою території держави та внутрішнього поділу Дніпропетровська. 27 лютого 1932 р. ВУЦВК України прийняв постанову про новий територіальний розподіл України. Були скасовані округи і введені області, у 1932 р. їх нараховувалось 5 – Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська, а трохи пізніше створені Донецька і Чернігівська. Як бачимо, Дніпропетровськ став центром великого за площею регіону Степової України з потужним промисловим потенціалом та транспортною інфраструктурою. У 1939 р. зі складу Дніпропетровської області виділилася Запорізька.

Стрімко збільшується населення міста. У 1926 р. Дніпропетровськ мав понад 232 тис. [136, 8], а в 1928 р. – вже 262 тис. мешканців [8, арк. 82]. У 1932 р. в місті проживали вже 320 тисяч осіб [17, 72], а на 1 січня 1933 р. – 382200 осіб [15, 44]. На 1939 р. у місті проживало 528 тисяч осіб; порівняно з 1926 роком населення зросло більш ніж удвічі [122, 117-118]. Дніпропетровськ увійшов у перші півтора десятка найбільших міст СРСР.

У 1938 р. розширилися територіальні межі Дніпропетровська – до складу міста увійшли селища Діївка-1 і Діївка-2. Вдосконалюється внутрішнє районування міста. У 1934 р. Центрально-Нагірний район міста названо Кіровським. У 1936 р. утворюється Жовтневий район, його територія охопила територію головної височини (кол. Соборна гора) до самого Ботанічного саду. 6 вересня 1940 р. Указом Президії ВР УРСР у Дніпропетровську був створений новий район, якому на честь 70-річчя від дня народження В.І. Леніна було дано ім'я – Ленінський. Це був найстаріший робочий район міста, що включив у себе територію колишніх Красно-Чечелівського, Кайдацького і частково Красногвардійського районів. Він розташовувався між вулицею Орловською, заводом ім. Петровського і селищем Сухачівка. До нього були включені робочі селища ім. Фрунзе, ім. Крупської, ім. Димитрова, ім.Чкалова та Нові Кайдаки. Таким чином, напередодні Великої Вітчизняної війни у Дніпропетровську було чотири адміністративні райони на правому березі – Кіровський, Жовтневий, Красноногвардійський та Ленінський і один – на лівому березі – Амур-Нижньодніпровський.

Дніпропетровськ, його мешканці, органи влади, трудові колективи, як і вся Україна, у 1930-ті роки продовжували залучатись до розв'язання революційними методами не тільки власне міських, індустріальних проблем, але й соціалістичного переустрою села.

Слід мати на увазі, що, завдяки непу, вже до середини 20-х років вдалося стабілізувати ситуацію на селі, заспокоїти селян, відновити довоєнні посівні площі, обсяги виробництва. Але вже невдовзі цей підхід кардинально змінився. Опинившись у лещатах глибокої хлібозаготівельної кризи взимку 1927/1928 р., дефіциту фінансових ресурсів для здійснення індустріалізації, сталінське керівництво рішуче взялось за інтеграцію села, причому, на перший погляд, ніби з благородним наміром створення великих колективних господарств для спільної обробки землі та належного забезпечення країни продовольством і сировиною, а насправді, як виявилось пізніше, щоб позбавити сільських трудівників приватної власності й поставити їх у повну залежність від держави.

Відтепер саме у такий спосіб намічалося перетворити село на могутню опору соціалістичної економіки, а селянство – на надійного союзника робітничого класу, знайти потрібні кошти для нарощування темпів промислового будівництва.

Спочатку з цією метою була введена нова, друга з часів громадянської війни, продрозкладка, чим остаточно поховали неп, а восени 1929 р. проголошено курс на масову колективізацію, котра означала суцільне одержавлення сільського господарства. Незабаром спеціальна комісія ЦК ВКП(б) розробила план «розкуркулення», що був затверджений таємною постановою ЦК, після чого в українському селі надовго запанували сваволя й хаос. Адже колективізація і розкуркулення, організація колгоспів і хлібозаготівель здійснювались здебільшого примусовими методами. А тотальне викачування хліба в цей час лише прискорило драматичні події, обернувшись страшною трагедією – голодомором 1932 - 1933 рр.

У липні 1932 р. на черговій обласній нараді з питань хлібозаготівель секретар обкому КП(б)У В.Чернявський погрожував керівним кадрам за невиконання плану. В результаті конфіскації хліба 94,8% колгоспів Дніпропетровщини не видали селянам жодного грама хліба на відпрацьовані трудодні. Село було приречене, люди вмирали десятками тисяч... Смертність населення Дніпропетровщини в 1933 р. перевищила в 5-6 разів показники 1927 – 1930 рр.

Та народна трагедія не зупинила реалізацію планів колективізації. В області на 1936 р. колективізація була завершена, село фактично одержавлене – діяли 3600 колгоспів, 100 радгоспів та 138 МТС. На обласній партконференції (22 травня 1937 р.) було відрапортовано: «Повністю завершена колективізація, відбулось організаційне і політичне зміцнення колгоспів області, створені міцні і стабільні кадри організаторів й стахановців соціалістичного сільського господарства...» [18, 161]. 12 січня 1936 р. Комітет заготівель РНК СРСР ухвалив рішення про будівництво у Дніпропетровську нового елеватора. Перша черга його мала бути розрахована на 3 мільйони пудів зерна (тогочасний елеватор вміщував 1 мільйон пудів зерна) [74]. У 1940 р. Дніпропетровська область стала учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві, відкритої роком раніше [140, 60] (згодом – ВДНГ).

Отже, була досягнута чергова мета «соціалістичного експерименту» – створено колгоспний лад, який став однією з головних базисних сфер радянської планово-розподільчої командної економіки, сформованої в СРСР упродовж 1920 – 1930-х років.

Соціалістична модернізація країни й міста проводилася на засадах докорінної перебудови економічної, соціальної та політичної системи.

В структурі населення Дніпропетровська постійно зростала кількість робітників, передусім, за рахунок селянства. У 1928 р. на заводі ім. Петровського працювало 26,6 тис. осіб (у т.ч. 5 тисяч сезонних робітників, переважно будівельників) [126, 115].

Передусім, у суспільстві запанувала однопартійність. На рубежі 1920 – 1930-х рр. неухильно зростала кількість членів комуністичної партії. На 1 серпня 1930 р. міська партійна організація Дніпропетровська нараховувала у своїх лавах 14 тисяч членів партії та 8500 кандидатів у члени партії [16, 214]. За період між II та III конференціями Дніпропетровської міської парторганізації (червень 1931 – червень 1932 р.) до партії були прийняті 9926 осіб [138, 310]. У 1933 р. міська партійна організація нараховувала 14,6 тис. членів ВКП(б) та 6,5 тис. кандидатів у члени партії [122, 116]. На 1940 р. у лавах міської партійної організації нараховувалося 23606 членів та кандидатів у члени партії. 49956 юнаків та дівчат входили до міської комсомольської організації [122, 117].

Цікавими є дані щодо керівників Дніпропетровських регіональних осередків комуністичної партії протягом 1930-х років. Значна частина цих людей згодом опинилася у горнилі сталінської каральної машини. Дніпропетровський окружком партії у 1930 – 1932 рр. очолював Володимир Ілліч Чернявський (1893 – 1939). У 1932 – 1933 рр. Дніпропетровський обком партії очолював вже Василь Андрійович Строганов (1888-1938). Мендель Маркович Хатаєвич (1893 – 1937) очолював Дніпропетровський обком партії у 1933 – 1937 р. У жовтні 1932 р. він був обраний секретарем ЦК КП(б)У і одночасно, у січні 1933 р., – секретарем Дніпропетровського обкому. З березня 1937 р. – II секретар ЦК КП(б)У, на XV з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у ЦК ВКП(б). Репресований. Після М.М.Хатаєвича секретарем обкому партії в Дніпропетровську, із травня 1937 р., був М.В.Марголін, невдовзі репресований. У 1937 – 1938 рр. Дніпропетровський обком партії очолював Дем'ян Сергійович Коротченко (1894 – 1969). І, нарешті, останнім керівником Дніпропетровського обкому протягом 1938 – 1941 рр. був Семен Борисович Задіонченко.

Завдання прискореної інтеграції всіх соціальних верств суспільства на підставі єдиної соціалістично-комуністичної доктрини вирішувалось, зокрема, з допомогою проведення різного роду з'їздів, зльотів працівників різних галузей. Ця форма роботи поступово перетворилась на неодмінний атрибут радянської суспільної системи, а участь у різного роду з'їздах стає обов'язковою й почесною. Праця в якості делегата різних з'їздів, починаючи з локального та регіонального рівнів й завершуючи загальносоюзним, означала соціальне визнання, й стала одним із елементів нової соціальної ієрархії радянського суспільства. 10 липня 1929 р. відкрився перший окружний зліт юних піонерів у Дніпропетровську [130, 5]. 25-27 квітня 1934 р. в Дніпропетровську працював «обласний з'їзд по тваринництву», на який прибуло «650 знатних людей соціалістичного тваринництва, кращих майстрів колгоспних і радгоспних ферм» [47]. 29 червня 1934 р. у Дніпропетровську в приміщенні оперного театру відбувся перший обласний зліт учнів-піонерів, на який з усіх районів області з'їхалися ударники і відмінники навчання [56]. 29 вересня 1934 р. у Дніпропетровську відбувся «другий обласний зліт передових колгоспів». Газета «Зоря» вийшла під заголовком: «Колгоспний досвід – на боротьбу за високий урожай! Високу агротехніку сполучити з глибоким вивченням і врахуванням особливостей кожної клітини колгоспних ланів» [60]. 20-21 грудня 1936 р. в Дніпропетровську працював «перший обласний зліт кращих культармійців області» у складі 400 делегатів. Як повідомляла місцева газета, «всі вони однакові ентузіасти по підвищенню культурного рівня трудящих... Кожен культармієць день-у-день творить велику справу. Учорашніх неписьменних і малописьменних вони залучають до участі в соціалістичному будівництві. Неписьменна, малописьменна людина – неповноцінний боєць за комунізм» [86].

З символічного боку набуває поширення практика відвідин міста радянськими державними та політичними діячами, що обов'язково супроводжувалися масовими пропагандистськими акціями, зустрічами з партійним та державним активом міста, широкими верствами робітників та службовців. Тобто, візити ці носили не тільки робочий характер, а обов'язково були засобом конституювання радянської державно-політичної системи з властивими їй особливою ієрархією та системою цінностей. Наведемо кілька прикладів. 6 листопада 1929 р. до Дніпропетровська приїздив Анастас Іванович Мікоян. Він виступив на пленумі Дніпропетровської міської Ради. 13 жовтня 1932 р. у Дніпропетровську проїздом із Запоріжжя зупинявся нарком важкої промисловості СРСР Г.К. Орджонікідзе. Він ознайомився з роботою заводів ім. Г.І. Петровського та К. Лібкнехта, а також провів нараду керівників заводів об'єднання «Дніпросталь», де «дав господарникам ряд вказівок і вислухав вимоги дніпропетровських заводів» [35; 16, 226]. 28 лютого 1934 р. до Дніпропетровська приїхав М.І.Калінін. Він побував на заводі ім. Петровського, відвідав загальноміські збори інтелігенції міста, був присутній на першому випуску інженерів у Дніпропетровському інституті інженерів транспорту. М.І. Калінін очолив Президію «обласного зльоту голів сільрад», а також відвідав деякі сільські райони області й, зокрема, село Калинівка Солонянського району. 2 березня він вручив орден Леніна 30-й стрілецькій Червонопрапорній Іркутській дивізії ім. ВЦВК, що дислокувалася тоді в Дніпропетровську [40; 41]. 18 червня 1936 р. Дніпропетровськ проїздом відвідав перший секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор. Він оглянув парк ім. Хатаєвича (сучасний ім. Глоби), де якраз завершувалося будівництво дитячої залізниці, оглянув також колгоспні лани Дніпропетровського і Солонянського районів [80]. У тому ж році в Дніпропетровську побував Лазар Каганович – наркомом шляхів. Інститут інженерів транспорту (ДІІТ), який відвідав високий гість, одразу ж отримав його ім'я (відповідно до поширеної тогочасної радянської практики).

Особливою увагою користувався Дніпропетровськ у старого більшовика Г.І. Петровського, чиє ім'я місто носило з 1926 р. Г.І. Петровський відвідував місто свого імені у 1931, 1934, 1936, 1937 рр. У квітні 1934 р. Г.І. Петровський вітав у Дніпропетровську обласний з'їзд тваринників [47]. На початку січня 1936 р. Г.І. Петровський (на той час голова ЦВК СРСР і ЦВК УРСР) відвідав завод свого імені та завод ім. К. Лібкнехта, депо Вузол-Нижньодніпровськ, побував у Палаці піонерів і на зборах комсомольського активу міста [73; 16, 234]. 18 травня 1937 р. Г.І.Петровський (будучи заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР) взяв участь у III облпартконференції, а також оглянув нещодавно відкриту Малу Сталінську (дитячу) залізницю [92]. Він об'їхав усю залізницю поїздом, ознайомився зі станціями «Комсомольськ» і «Жовтеня», був у депо ім.Чапаєва. У Книзі почесних гостей Григорій Іванович лишив запис, а ввечері прислав «лист юним залізничникам» цікавого змісту: «Начальникові Малої Сталінської залізниці, начальникові депо, начальникам станцій і всім юним транспортникам. 18 травня, ознайомившись з вашою залізницею, усіма її дільницями і службами, знайшов усе в повному порядку і добрій організованості. Під час супроводження мене по полотну залізниці і під час поїздки по залізниці я мав можливість переконатись, що всі юні транспортники виконують свої обов'язки точно, акуратно і з повним знанням свого діла. За час перебування на залізниці я дістав велику насолоду, бачачи, як молоде покоління Радянської країни радіє, вчиться і готується керувати транспортом великого СРСР. У цьому бажаю вам найкращих успіхів і завжди готовий вам допомагати. Будьте готові до великого будівництва справи комунізму, справи Леніна – Сталіна!» [92]. У цьому листі крізь набір ритуальних закликів проглядається ентузіазм економічного і державного будівництва тридцятих років, як і той незаперечний факт, що розбудова ця проходила в межах і для потреб тоталітарної держави.

Особливе ідейно-політичне навантаження несли візити до міста осіб, котрі не обіймали важливих державних посад, проте залишалися чинними діячами більшовицького та комуністичного руху. Так, 20 – 23 червня 1934 р. у Дніпропетровську перебувала мати лідера болгарських комуністів Георгія Димитрова (1882 – 1949) – Параскева Димитрова, котра приїхала до міста разом зі своєю дочкою Магдалиною та дочкою видатного болгарського революціонера Благоєва. Разом вони відвідали обком КП(б)У, транспортний політехнікум, будинок міськради, завод ім. К.Лібкнехта, швейну фабрику ім. Володарського, інженерно-будівельний інститут, антирелігійний музей у приміщенні колишнього собору тощо. Не залишились поза увагою «Дитячий палац ім. тов. Хатаєвича» та дитячий санаторій № 1, якому на цю честь надано ім'я

Параскеви Димитрової. Після цього високі гості виїхали до Запоріжжя, де побували на Дніпрогесі й згодом відправилися у Севастополь [53; 54; 55]. 29 – 30 травня 1935 р. в місті перебувала делегація іспанських робітників – активних учасників революційних боїв у горах Астурії [66]. З 1 по 4 грудня 1937 р. у Дніпропетровську перебував син легендарного командира Червоної Армії Василя Івановича Чапаєва (1887 – 1919), лейтенант Аркадій Васильович Чапаєв. Як сповіщала газета «Зоря», «він виступатиме в робітничих клубах міста з доповідями про життя і героїчну боротьбу свого прославленого батька з білогвардійськими полчищами на фронтах громадянської війни» [98].

Варто відзначити активізацію інтернаціональних зв'язків дніпропетровців. Дніпропетровська організація МОДР (Міжнародна організація допомоги борцям революції) була однією з найбільших в країні. У 1935 р. мешканці міста направили зарубіжним робітникам 1,1 млн., у 1936 році – 1,5 млн., у 1937 р. – 1,7 млн. карбованців [122, 117]. У 1935 р. модрівці Дніпропетровська були відзначені премією імені Клари Цеткін, з чим їх привітав Георгій Димитров [17, 74]. 16 червня 1937 р. до міста прибула голова ЦК МОДР О.Д. Стасова, вона взяла участь у «другому обласному зльоті активістів мопрівської роботи» [96]. 18 червня в Зеленому театрі парку ім. Шевченка відбувся «загальноміський мітинг мопрівського активу», присвячений четвертій річниці з дня смерті Клари Цеткін, в якому взяли участь 6 тисяч городян [97]. 27 вересня 1936 р. відбувся мітинг солідарності трудящих Дніпропетровська з іспанським народом, у якому взяли участь близько 30 тис. осіб. [84].

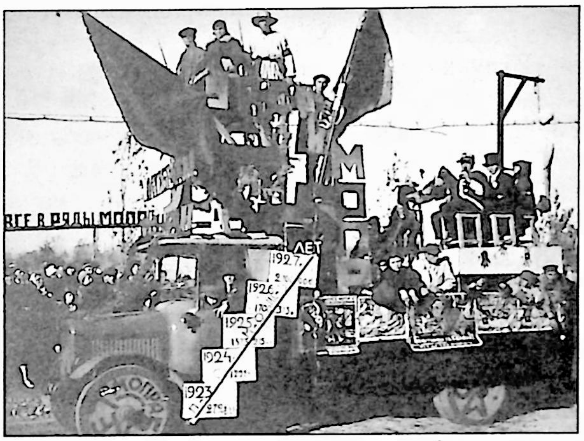

Театральна процесія, присвячена п'ятиріччю МОДРу. Фото 1927 р.

1930-і роки, котрі характеризувалися стабілізацією радянської соціально-політичної системи, засвідчили також оформлення нової, радянської системи відзнак. Нова епоха створила кардинально відмінну від попередньої систему суспільних вимог та заохочень. Впроваджується нове розуміння поняття «героїзм», безпосередньо пов'язане із курсом на побудову соціалістичного та комуністичного суспільства. 16 квітня 1934 р. ЦВК СРСР видав постанову про встановлення звання Героя Радянського Союзу, вищого ступеня відзнаки за заслуги перед державою, пов'язаної зі здійсненням геройського подвигу. З присвоєнням цього звання вручали орден Леніна і Грамоту Президії Верховної Ради СРСР. 27 грудня 1938 р. встановлене звання Герой Соціалістичної Праці. 1 серпня 1939 р. була заснована також медаль «Золота зірка» (худ. І.І. Дубасов), котра далі вручалася при присвоєнні звання Героя Радянського Союзу. Вже 20 квітня 1934 р. відбулось перше присвоєння звання Героя Радянського Союзу льотчикам, котрі брали участь у розшуку і порятунку експедиції на пароплаві «Челюскин» у лютому 1934 р. А вже 10 липня 1934 р. у Дніпропетровськ прибула група челюскінців, серед яких був і наш земляк Петро Петрович Ширшов [57].

1 квітня 1935 р. Дніпропетровськ відвідали челюскінці – заступник начальника табору О.Ю.Шмідта І.Л.Баєвський та моторист «Челюскина» А. Іванов. «Ми прибули, – сказав Баєвський, – не тільки для організаційного оформлення шефства Дніпропетровська над островом Діксон, але й для популяризації в масах ідеї допомоги соціалістичній будові, що розгортається в далекій Арктиці. Для цього ми проведемо в місті ряд доповідей» [65].

8 квітня 1938 р. П.П. Ширшов – учасник походу на пароплаві «Челюскин» (1933 – 1934) і першої полярної експедиції (1937 – 1938) вдруге прибув до Дніпропетровська. Місто влаштувало своєму уродженцеві грандіозний прийом. Постаті Ширшова були присвячені одразу кілька номерів місцевих газет. Він відвідав більшість великих промислових підприємств, навчальні заклади, Палац піонерів, на його честь влаштували збори партійного та радянського активу Дніпропетровська в театрі опери та балету [103]. За самовіддану роботу на дрейфуючій станції «Північний полюс – І» П.П. Ширшову 22 березня 1938 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, першому з уродженців Дніпропетровської області [21, 373].

Протягом 1930-х рр., особливо у передвоєнний час, найбільш престижною вважалась професія авіатора, а серед молоді вона викликала особливе захоплення. В середині січня 1940 р. у Дніпропетровськ приїхав «дідусь російської авіації», заслужений льотчик СРСР, Борис Іліодорович Россинський. У Палаці піонерів відбулася його зустріч з юними авіамоделістами [116]. 13 лютого 1938 р. до Дніпропетровська приїздив прославлений льотчик

Герой Радянського Союзу Андрій Борисович Юмашев, учасник перельоту Москва – Північний Полюс – Сан-Джасінта [101].

5 грудня 1936 р. була прийнята нова Конституція СРСР, що одержала в масах назву «Сталінська». 30 січня 1937 р. у Києві відбувся XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад, що прийняв Конституцію Української РСР. Ухвалення загальнорадянського та українського конституційних актів було, без сумніву, подією виняткового значення й стало, з одного боку, свідченням остаточного конституювання й стабілізації радянської державно-політичної системи, з іншого ж – задекларовані в тексті документа принципи та ідеали державної політики суттєво розходилися з реаліями тогочасного радянського суспільства. 12 грудня 1937 р. на всій території Радянської країни, в тому числі й у Дніпропетровську, пройшли перші вибори до нового законодавчого органу влади – Верховної Ради СРСР [99]. За офіційними даними, у Дніпропетровську у виборах взяли участь 97 % виборців, з них 97,5 % віддали свої голоси за кандидатів від «блоку комуністів та безпартійних» [17, 78].

Згортання політики НЕПу та елементів ринкових відносин втілилися, зокрема, у примусовому зникненні безробіття. Широке розгортання промислового будівництва та потреба у робочій силі спричинили зникнення безробіття. У квітні 1929 р. в Дніпропетровську на біржі праці було зареєстровано 27 тисяч безробітних, але на початку 1930 р. місцева преса сповіщала, що «ринок праці на Дніпропетровщині вичерпаний» [122, 118]. Біржі праці були реорганізовані в управління кадрів. Карткова система продовжувала існувати. Лише з 1 жовтня 1935 р. у місті були остаточно скасовані продовольчі картки на продукти.

Характерною ознакою сталінської доби стала уніфікація форм відпочинку та культурно-масової роботи серед громадян. У змістовній стороні культурно-масових акцій посилювалися елементи ідеологічного та політичного навантаження. Водночас наше місто стало полігоном зіткнення старих традицій та нових, соціалістичних системних змін.

У 20-30-ті роки поступово зникають відмінності в одязі. Одяг робітників був непоказний і дешевий. У першу чергу відчувалась відсутність матеріальних можливостей і достатнього асортименту в крамницях. Широкого розповсюдження набули гімнастерки, галіфе, комбінезони, юнгштормівки, футболки тощо. Дещо відрізнявся одяг молоді – дівчата полюбляли червоні хустини, хлопці – картаті кепки, згодом з'явились модні широченні штани.

У роки перших п'ятирічок виникли серйозні труднощі у постачанні робітників товарами широкого вжитку. На багатьох великих підприємствах Дніпропетровська існувала мережа громадських їдалень, що дозволяла забезпечувати працівників харчуванням під час обідніх перерв. Проте у більшості з них був малий асортимент страв і невисока якість їжі. У їдальнях заводу ім. Петровського була досить висока вартість обідів. Інколи робітники отримували гіркий хліб або через нестачу продуктів по одному оселедцю, що викликало справедливе невдоволення.

Характерними ознаками побутового життя міста стали шкідливі звички й аномалії у поведінці: пияцтво, злочинність, проституція. Особливо великих розмірів набрало пияцтво, що було однією з основних причин прогулів на виробництві. Так, у 1926 р. на заводі ім. Петровського прогули, пов'язані з пияцтвом, склали 16%, тобто на роботу не виходило до 800 робітників [18, 162-163]. Секретаріат Дніпропетровського обкому КП(б)У, стурбований таким перебігом справ, розглянув питання про стан трудової дисципліни на підприємствах промисловості і транспорту й рекомендував негайно переглянути мережу пивних та винних лавок, насамперед, у робітничих районах, з метою різкого скорочення їх кількості й організації навзамін їм чайних. До антиалкогольної пропаганди залучались також діти робітників, піонери та школярі. Вони влаштовували демонстрації біля воріт заводів у день одержання зарплати із лозунгами: «Діти проти п'яних батьків», «Геть горілку!» та ін. Такі демонстрації, зокрема, мали місце навесні 1929 р. під час культпоходу комсомолу. В школах Дніпропетровська організовувались антиалкогольні вечори, тематичні виставки. В Амур-Нижньодніпровську, наприклад, у літньому саду театру «Металіст» було проведено вечір, на якому, крім доповідей, відбувся концерт з номерами антиалкогольного змісту. В 1931 р. у Дніпропетровську було створене Товариство оздоровлення праці та побуту.

Природно, що тридцяті роки стали часом остаточного закріплення системи нових, радянських свят, що супроводжувалося нещадною боротьбою за витіснення релігійності. Великдень оголошений «святом класового ворога». Напередодні Великодня, у 1931 р., місцева преса закликала робітників: «Ударною працею заглушімо пасхальні дзвони. Жодним прогулом та запізненням не заплямуймо соціялістичні підприємства у дні пасхи [так у тексті – авт.]» [25].

У 1926 р. у нашому місті з'явилось радіомовлення. Ще на початку 20-х років тут організували акціонерне підприємство «Радіопередача», придбали необхідне обладнання, запросили фахівців. І ось 23 лютого 1926 р. в ефірі пролунали перші передачі міського радіо. Це були переважно озвучені уривки із літературних творів, пізніше в ефірі залунали газетні повідомлення. Потім виникло нове слово –

«трансляція». 3-4 травня 1926 р. передавали хід засідання III з'їзду Рад Катеринославщини. Через три роки в побут увійшли відомі гучномовці – великі чорні «тарілки» «Рекорд» [18, 163]. 20 лютого 1933 р. Центральний Комітет КП(б)У ухвалив постанову про виділення коштів на будівництво в Дніпропетровську радіостанції. У 1934 р. на вул. Лагерній (просп. Гагаріна) у районі споруджуваного навчального містечка ДІІТу розмістили радіомовну станцію. За даними від 16 березня 1940 р., у місті нараховувалося понад 50 тисяч абонентів радіотрансляційних установок, і за насиченістю ними Дніпропетровськ займав перше місце в Україні [11; 16, 258]. Сітка радіомовлення в Дніпропетровську у 1941 р. складалася з 5 радіовузлів, 52395 радіоточок та вуличних динаміків, загальна протяжність сітки складала 602,6 км [15, 89].

У 1930-х роках до Дніпропетровська прийшло ще одне технічне досягнення – телебачення. 12 травня 1939 р. газета «Зоря» повідомила про те, що в Дніпропетровську почали регулярно приймати офіційні телевізійні передачі з Москви і Києва через кілька телевізорів-приймачів «Б-2» з екраном розміром 3 на 4 сантиметри «у радіотехнічному кабінеті, на дитячій технічній станції, у металургійному, транспортному та гірничому інститутах, в держуніверситеті, а також у ряді приватних квартир жителів» [111].

Поступово з'являються й інші ознаки цивілізаційного поступу. Восени 1938 р. в Дніпропетровську почав обслуговувати пасажирів перший автомобіль-таксі («емка»). Через півроку їх було вже 15, у тім числі багатомісний «ЗІС-101». В місті працювали 585 магазинів, майже 1300 палаток і ларків, 153 їдальні та ресторани [18, 163].

Протягом тридцятих років набагато збільшилося число лікарень, дитячих ясел та дитсадків. У 1939 р. в Дніпропетровську нараховувалося близько 100 медичних закладів, з них - 13 лікарень, 23 амбулаторії та поліклініки, 36 лікарських і фельдшерських пунктів на підприємствах, а також 9 дитячих поліклінік та лікарень, 9 тубдиспансерів і тубсанаторіїв для дітей, 11 жіночих і дитячих консультацій, 11 будинків санітарної культури [17, 79; 125, 91].

У 1930-х роках швидкими темпами йшов інтенсивний процес формування освітянської інфраструктури, становлення системи середньої та вищої школи. До 1937 р. була повністю ліквідована неписьменність [17, 79]. В середньоосвітній школі здійснювався перехід до загального обов'язкового семирічного навчання та повної середньої освіти. З 1933 по 1941 роки кількість середніх шкіл зросла в 10 разів [17, 79]. На 1 січня 1939 р. в місті працювали 97 загальноосвітніх шкіл, де навчались 63467 учнів, а також 6 робітфаків на 1762 учні, 11 неповних середніх і середніх шкіл для дорослих з 2949 учнями [125, 92]. Також на 1 січня 1939 р. у Дніпропетровську нараховувалося 19 середніх спеціальних навчальних закладів та 10 вузів з загальною кількістю студентів близько 20 тис. осіб [125, 92].

Влітку 1929 року відбулась реорганізація автошколи в автотехнікум. У жовтні 1930 р. у Дніпропетровську на 1-й Чечелівці був відкритий трирічний технікум іноземних мов. Він готував викладачів та перекладачів з англійської, німецької та французької мов, а також кореспондентів газет [23]. У 1930 р. на базі коксобензольної школи в місті був створений коксохімічний технікум, перетворений у 1963 р. на хіміко-механічний технікум. У 1933 році до Дніпропетровська був переведений мукомельно-елеваторний технікум (зараз – технологічний технікум). Влітку 1934 року у Дніпропетровську був створений новий технікум для підготовки фахівців з електрогазозварювання. Це був перший технікум такого профілю в країні (з 1967 р. носить ім'я Є.О. Патона – патріарха вітчизняного електрозварювання). У 1940 р. в місті утворили технікум землевпорядкування (нині – технікум електрифікації аграрного університету).

Протягом кінця двадцятих – тридцятих років здійснюються серйозні заходи для розширення та вдосконалення системи фабрично-заводського навчання (ФЗН) та залучення для роботи в промисловості сільського населення. Так, наприклад, кількість учнів у школі ФЗН заводу ім. Петровського зросла з 1180 осіб у 1929 р. до 3127 осіб у 1932 р. [126, 130]. У 1940 р. у ремісничих та залізничних училищах і в школах ФЗН навчались 5275 осіб [122, 118].

Восени 1929 р. при заводі ім. Петровського був організований «Вечірній недільний робітничий університет». Він включав три відділення – факультети: соціально-історичний, природознавства та технічний. Це була оригінальна новаторська форма політичного навчання у сполученні з загальноосвітньою та технічною підготовкою кадрів [126, 116].

У 1931 р. в Дніпропетровському міському музичному училищі було відкрите театральне відділення (факультет), на його базі у 1938 р. було створене театральне училище. Перший набір на чотирирічний курс навчання склав 60 осіб [105]. У 1938 р. на базі педагогічного технікуму, заснованого ще в 1918 р., було знову утворене училище, котре готувало вчителів для 1-4 класів (училище зараз розташоване на просп. Кірова).

Приділялася належна увага системі перепідготовки та вдосконалення кадрів. У січні 1931 р. в місті відкрився Інститут удосконалення лікарів. В січні 1940 р. обласний методичний кабінет при Облнарпросвіті наказом Наркомпросу УРСР був реорганізований в обласний інститут удосконалення вчителів.

1930-і роки виявилися вкрай насиченими в історії Дніпропетровського університету, реорганізованого у 1920 р. в Інститут народної освіти (ІНО). У 1930 р. ІНО був розчленований на три галузеві інститути: фізико-хіміко-математичний, інститут соціального виховання, інститут професійної освіти. Нарешті, 10 березня 1933 р. прийнято постанову про організацію на Україні державних університетів. 1 жовтня 1933 р. в Дніпропетровську на базі створених у 1930 р. галузевих інститутів ІНО, відкрився Державний університет з факультетами: фізичним, хімічним, математичним, геологічним, біологічним, історико-економічним [123, 75]. Дещо пізніше історичний та економічний факультети були ліквідовані, у 1937 р. відкрився географічний факультет, у 1938 – філологічний, а в 1939 – знову відновлено історичний.

Рубіж 1920-х – 1930-х років неможливо порівняти з будь-яким іншим періодом з точки зору важливості для формування системи вищої освіти Дніпропетровська, та й цілого Придніпровського регіону. За досить короткий термін у місті виникла ціла низка нових вищих навчальних закладів. 23 березня 1930 р. на базі політехнікуму залізничного транспорту був організований новий вуз – Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту (ДІІТ, нині – Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім.В.А.Лазаряна). 23 березня цього ж року на базі вечірнього будівельного технікуму був створений новий вуз – Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут (ДІСІ, нині – Придніпровська державна академія будівництва та архітектури). 15 травня 1930 р. на базі двох факультетів гірничого інституту – металургійного та гірничозаводської механіки – був створений новий галузевий вуз – Дніпропетровський металургійний інститут (ДМетІ, нині – Національна металургійна академія України). У 1931 р. йому був переданий Північно-Кавказький металургійний інститут, що розташовувався в м. Новочеркаську. Ще у 1929 році на пустирі колишньої Ярмаркової площі розпочалося будівництво навчального корпусу металургійного факультету гірничого інституту ім. Артема за проектом архітектора О.Л.Красносельського. Через рік у ньому розмістився новостворений металургійний інститут, який тривалий час носив ім'я Й.В. Сталіна, згодом Л.І.Брежнєва. 15 травня 1930 р. на базі хіміко-технологічного факультету гірничого інституту був створений ще один галузевий вуз – Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут (ДХТІ), що одержав ім'я Ф.Е. Дзержинського (нині – Український державний хіміко-технологічний університет). У 1934 році до Дніпропетровська з Києва був переведений зоотехнічний інститут, що бере свій початок з 1922 р. Тоді на базі однойменного факультету Політехнічного інституту був створений у Києві Ветеринарно-зоотехнічний інститут, у 1931 р. перетворений на два самостійні навчальні заклади: Київський ветеринарний і Київський зоотехнічний [134, 45]. Останній поклав початок Дніпропетровському сільськогосподарському інституту (ДСГІ, нині Дніпропетровський державний аграрний університет). ДСГІ зайняв старий корпус єпархіального училища на сучасній вул. Ворошилова, відновлений та реконструйований після війни в 1949 р.

Видатний учений-хімік, академік Лев Писаржевський

Широко відомими в Україні та далеко за її межами стали наукові школи академіків Л.В. Писаржевського, Д.І. Яворницького, О.М. Динника, Г.В.Курдюмова, Д.О. Свіренка, В.І. Данилова, професорів П.Ф. Єфремова, А.Е. Малиновського, О.В. та Л.В. Рейнгардів, В.С. Фінкельштейна, Л.Л. Іванова та інших дніпропетровських учених.

Характерною рисою освітньої діяльності сталінських часів стало виникнення «комуністичних університетів» з домінуючою функцією політико-ідеологічного виховання. У Дніпропетровську комуністичний університет був відкритий «у клюбі залізничників» 30 січня 1931 року, і був другим в Україні [24].

Ще з кінця XIX – початку XX ст. Катеринослав поступово набував рис науково-дослідного центру загальнодержавного значення. Чинником розвитку наукових досліджень виступали спочатку земські установи та навчальні заклади, зокрема Вище Гірниче училище, згодом перетворене на інститут. В радянські часи попередні тенденції збереглися, але водночас набули нових форм. Поряд із науково-дослідними підрозділами ВУЗів виникають окремі наукові інституції. Багатим на такі події став 1930 рік. Зокрема, тоді у Дніпропетровську створений науково-дослідний інститут металів, у 1937 р. був реорганізований у науково-дослідний трубний інститут. У тому ж році створений Зерновий інститут, він поклав початок сучасному НДІ зернового господарства (довгий час мав назву Інститут кукурудзи). У 1930 році в місті була також організована філія Харківського вуглехімічного інституту для проведення науково-дослідних робіт у галузі коксохімії. Згодом філія стала самостійною науково-дослідною установою і знаходилася в місті до початку Великої Вітчизняної війни, потім була об'єднана з харківським інститутом. У 1927 р. академік Л.В. Писаржевський заснував Український інститут фізичної хімії, який від 1944 р. розміщується в Києві й носить тепер ім'я засновника. До Великої Вітчизняної війни в Дніпропетровську працював Науково-дослідний фізико-технічний інститут (згодом переведений до Москви), яким керував академік Г.В. Курдюмов.

У 1936 р. у Дніпропетровську на базі створеної в 1931 р. проектної організації заснували державний проектно-дослідний інститут «Дніпродіпротранс», що займався проектуванням, реконструкцією, електрифікацією залізничних магістралей [133, 17]. У грудні 1939 р. з ініціативи академіків М.М. Доброхотова та В.М.Свєчникова в нашому місті відкрили відділення Харківського інституту чорної металургії АН УРСР. В роки війни його евакуювали на Урал у м. Свердловськ, у 1944 р. перебазували в Київ, а в 1953 р. знову повернули до Дніпропетровська, поклавши початок сучасному Інституту чорної металургії (ІЧМ) НАН України.

Серед важливих наукових досягнень передвоєнного часу можна також відзначити появу в місті Ботанічного саду. Він був закладений у 1931 р. на схилах Красноповстанської балки (поряд з міськими дачами) з ініціативи професора університету О.В.Рейнгарда (до речі, згодом цей учений знайшов вічний спочинок на території свого дітища). Вже через три роки після заснування з відведених під сад 13,5 гектара 8 гектарів було засаджено деревами 165 видів. Міська газета не без задоволення сповіщала, що серед них було «60 видів дерев, що досі ніколи не росли в Дніпропетровську. Це – корейський персик, кедр, манчжурський горіх, манчжурська оралія, японська вишня, китайська гліцинія, японський дуб, пробкові дерева і чимало інших». Відзначалося, що «організація ботанічного саду в Дніпропетровську дає можливість провадити науково-дослідну роботу в галузі геоботанічного дослідження всієї флори Дніпропетровщини» [44].

Завдяки інтенсивному розвиткові науково-дослідних установ у 1920 – 1930-х роках Дніпропетровськ може пишатися деякими відкриттями світового значення. 6 червня 1934р. в Інституті фізичної хімії, розташованому в місті, професором А.І.Бродським уперше в СРСР був отриманий 95 % концентрат «важкої води» – Д20 [51]. Вперше у світі «важка вода» була отримана в 1933 р. американським хіміком Льюїсом Гілберт-Ньютоном разом з Р.Макдональдом, був виділений важкий ізотоп водню – дейтерій – Д2. У 1939 р. у Дніпропетровську в Зерновому інституті вперше в СРСР були отримані гібридні насіння кукурудзи.

Відповідно до провідних тенденцій розвитку радянського суспільства тридцятих років централізації та уніфікації зазнала й система наукових досліджень. Цей курс проводився як шляхом жорсткого підпорядкування науково-дослідних установ загальносоюзним центральним закладам, так і шляхом відкриття у Дніпропетровську філій центральних інституцій та наукових товариств. Скажімо, в грудні 1933 р. у Дніпропетровську створено обласне правління Всесоюзного хімічного товариства ім. Менделеєва. Першим його головою був академік Л.В.Писаржевський, з 1938 по 1941 рік – дійсний член АН УРСР професор А.І. Бродський. У червні 1935 р. в Дніпропетровську працювала Всесоюзна наукова фізико-хімічна конференція.

Велика увага приділялась пропаганді наукових знань та новітніх технічних досягнень серед широких мас населення. В листопаді 1930 р. у Дніпропетровську в приміщенні клубу ім. Красіна, колишнього Комерційного клубу, був відкритий Будинок науки і техніки. Два роки пізніше, з ініціативи наукової громадськості міста, був створений Будинок учених [134, 21].

У передвоєнний час у Дніпропетровську сформувалась розгалужена мережа установ культури: бібліотеки, кінотеатри, музеї, клуби і палаци культури. У 1933 р. в місті працювали п'ять театрів (опери та балету, український ім. Т. Шевченка, російський ім. Горького, Театр юного глядача, театр санітарної культури); чотири музеї (історичний, музей революції, художній, антирелігійний). Наприкінці 1930-х рр. в місті діяли 6 кінотеатрів, 30 клубів і палаців культури, 5 музеїв, 120 бібліотек з книжковим фондом близько 1 млн. томів [125, 93]. Віддаючи належне ідеологічному спрямуванню діяльності цих закладів, заради справедливості слід все ж таки відзначити, що планомірне стимулювання культурно-освітньої роботи за короткий строк спромоглося суттєво підвищити середній культурний рівень населення міста.

Двадцяті-тридцяті роки становлять унікальну епоху в плані трансформації та передачі культурних цінностей. Більшовицька політична та культурно-ціннісна революція стала для мешканців тих часів рубежем, що відділяв старе, приречене на загибель суспільство, від нового, світлого, комуністичного майбутнього. Відповідно до цієї доктрини швидко розвинулося та запанувало нігілістичне ставлення на збереження культурно-ціннісного досвіду попередніх епох, особливо щодо духовно-релігійної складової. Загальновідомо, що 1920-1930-і роки в історії вітчизняної культури стали часом нищення тисяч храмових споруд, садибних комплексів, передачі за кордон скарбів з музейних сховищ. Проте не всі факти і явища минулого піддавалися суворій критиці. Кожній епосі притаманний свій погляд на минуле, котрий залежить передусім від вимог сьогоденного розвитку. У 1920-1930-х рр. набула сили тенденція – шукати у минулому приклади революційної боротьби, фіксувати передвісників майбутніх революційних перетворень. З таких позицій і слід тлумачити факти реконструкції у 1920-1930-х роках старих музейних зібрань та виникнення нових музейних зібрань на засадах радянської ідеологічної доктрини. Найхарактерніша тенденція – влаштовувати музеї та агітаційні виставки у закритих напередодні «за вимогою трудящих» церковних спорудах. В історії Дніпропетровська теж знайдеться чимало таких прикладів. У 1929 р. ухвалене рішення про розміщення в будинку Брянської церкви на Чечелівці промислового музею. У 1931 р. в закритому будинку головного храму міста – Преображенського собору – розгорнута науково-атеїстична виставка. 1 травня 1934 р. (дата не випадкова) в колишньому Преображенському соборі на базі антирелігійної виставки відкрито Антирелігійний обласний музей. Зауважимо принагідно, що Музей релігії та атеїзму існував у будівлі Преображенського собору також пізніше, в 1970-80-ті рр. коли споруду передали Дніпропетровській єпархії Української православної церкви.

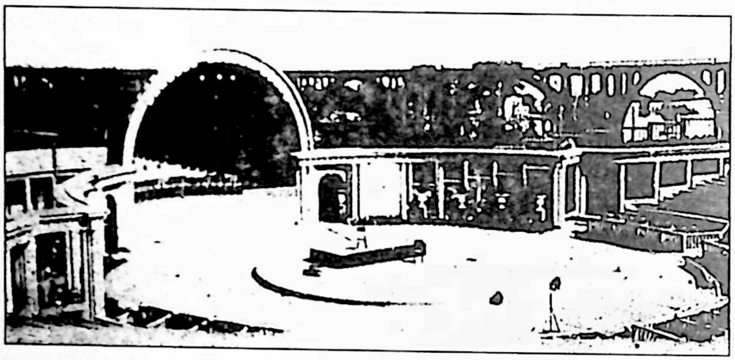

Зелений театр. Фото 1930-х рр.

В середині 1930-х рр. кардинальних змін у своїй діяльності зазнав Краєвий музей, що його довгі роки очолював Д.І. Яворницький. У 1933 р. академік Д.І.Яворницький за надуманим звинуваченням був усунений від керівництва музеєм, а саму експозицію закрито. Що сталося по цьому, яскраво свідчить замітка, опублікована у квітні 1934 р. в «Зорі» під назвою «Назустріч першому травня»: «В нашому краєвому музеї, що вже існує понад 20 років, зосереджено чимало цікавих історичних й археологічних експонатів. Свого часу націоналісти, чужі люди, що керували роботою музею, використовували їх по своєму, перекручуючи історичні факти. Після довгої перерви роботу музею цілком перебудовано. Створено новий відділ – «Історія Дніпробуду», поновому організовано відділ XIX – XX віків і т.д. Удвоє збільшено пропускну спроможність музею. Кількість відвідувачів сягатиме до 120.000 чол. на рік. 1 травня музей відкриють для масового відвідування» [46]. Неважко здогадатися, хто саме згадуваний як «націоналісти, чужі люди». Концепція та принципи роботи краєвого музею, закладені й втілювані Д.І. Яворницьким, не витримали викликів «соціалістичного будівництва», особливо вульгарного перенесення в гуманітарну сферу методів й принципів роботи промислової сфери (пор. «пропускна спроможність»!).

Суперечливою за своїм характером зміною в житті музею стала перебудова експозиції виключно за історичним принципом. Предмети палеонтологічної колекції, флори і фауни були передані до Дніпропетровського державного університету і поповнили зоологічний музей. Геологічна колекція була передана гірничому інституту і поклала початок музею мінералогії, що був відкритий у 1936 р.

Суттєвих перетворень зазнала експозиція Дніпропетровського художнього музею. Газета «Зоря» у червні 1933 р. сповіщала, що музей «почав перебудову всіх своїх відділів на основі марксо-ленінської методології образотворчого мистецтва. Усі відділи музею значно розширюються, причому звертається особлива увага на розширення відділу радянського мистецтва за рахунок кращих творів українських та російських радянських митців, що відбивають пафос соціалістичного будівництва» [38]. Для більш повної характеристики переміни в естетичних уявленнях сталінської доби, зокрема зростання ваги стилю «соціалістичний реалізм» у мистецтві, процитуємо цікаву замітку «Нові картини в художньому музеї», опубліковану в місцевій пресі у 1934 р. «Дніпропетровський художній музей поповнюється новими експонатами. Музей закупив на Московській виставці «15 років РСЧА» нову картину «Червоноармійський суботник на Путиловському заводі», а також картину відомого художника Пшенишникова «Комсклад на відпочинку» і ряд інших картин з військової, фізкультурної та ін. сучасної тематики. З трьох відділів художнього музею: західноєвропейського, російського дореволюційного і радянського, останній найбільше виріс і посів зараз одне з перших місць у музеї. Відділ за останній час поповнено рядом цінних творів талановитих художників. Тут є картини: Комарова – «Складання соцдоговору на заводі ім. Петровського», Соколова – «Комбайнери за роботою» та інші. Наприкінці березня музей одержує в порядку обміну з київським і московським художніми музеями ряд цінніших цікавих картин художників Боровиковського, Левицького, Гольпайна, Врубеля, Орловського та інш.» [41].

1 березня 1936 р. до Дніпропетровська завітав уродженець Катеринославської губернії, заслужений діяч мистецтв, відомий радянський художник І.І. Бродський. Він передав у подарунок обласному художньому музеєві колекцію картин, яка налічувала 400 примірників [78; 16, 235]. У 1937 р. музей розмістився у спеціально для нього переобладнаному 4-поверховому будинку по вул. Шевченка, № 21 (де він знаходиться й зараз). Того ж року йому було надано ім'я художника І.І. Бродського.

Двадцяті-тридцяті роки стали періодом бурхливого розвитку театрального мистецтва. Якщо в 1920-х роках піднесення цього виду мистецтва пояснювалося творчими шуканнями в атмосфері революційного натхнення, то в наступному десятиріччі театр поступово перетворюється на потужний засіб ідеологічної пропаганди. Це стосувалося як репертуару, так і організаційної складової театрального життя.

В січні 1936 року при Палаці культури ім. Ілліча було розпочато будівництво театру за проектом арх. О.Л. Красносельського. У травні цього ж року театр прийняв перших відвідувачів. У 1934 – 1937 рр. у Дніпропетровську працював театр музичної комедії (оперети) типу «М'юзик-холл», що розміщувався в будинку кінотеатру «Спартак». У 1935 р. у парку ім. Шевченка за проектом архітекторів Г.Швецько-Вінецького та В. Ковалевича був побудований Зелений театр на 3000 місць, який став улюбленим місцем відпочинку дніпропетровців. Зруйнований у роки Великої Вітчизняної війни, він, на жаль, не був відновлений.

На прикладі театрального життя середини 1930-х рр. можна спостерігати, як потреби радянської держави, що декларувала своїм завданням охоплення мистецтвом «широких мас трудящих», вступали у протиріччя з творчими принципами й спричиняли якісні зміни у творчому процесі й репертуарі установ. Зокрема, у березні 1934 р. газета «Зоря» надрукувала замітку «Театр російської драми ім. Горького бореться за організованого робітничого глядача». Сповіщалося, що «минулого сезону (за 7 $^1/_2$ місяці) театр відвідали організованим порядком 87542 чол. – пересічно на виставу – 516 чол. Цього ж року тільки за 5 місяців роботи театр відвідало 77960 чол., що становить 700 чол. за виставу. Найбільшим успіхом минулого сезону користувалася п'єса «Мой друг» Погодіна, цьогорічного сезону найбільш постав витримала п'єса Горького «Егор Булычев» [45].

Не обходили увагою і дитячу аудиторію. 3 травня 1939 р. у Дніпропетровську був відкритий ляльковий театр. До червня 1941 року юні глядачі побачили 8 вистав [131, 31].

Протягом 1930-х років значну конкуренцію театральному мистецтву почало складати кіно – вид мистецтва, що найбільш стрімко відчував трансформацію суспільних настроїв та завдяки цьому швидко завойовував симпатії мас. Два головні кінотеатри міста того часу – «Червоний факел» (пізніше перейменований на «Рот Фронт», зараз – «Родина») та «Комінтерн» (згодом «Перемога», зараз не існує). У 1936 р. докорінної реконструкції зазнав Кодацький робітничий клуб «Вулкан» (відомий тим, що саме тут відбувся перший кіносеанс у Катеринославі). Великий театральний зал цього клубу було «обладнано й пристосовано до вимог стаціонарного культурного кіно» [76]. П'ять днів, з 15 по 19 квітня 1940 р. у Дніпропетровську перебувала зірка радянського кіно тридцятих-сорокових років Любов Орлова (1902 – 1975). Вона дала кілька концертів у залі місцевої філармонії, а також зустрілася з працівниками кінотеатрів [119].

Суто радянським явищем, породженим вітчизняними тенденціями до контролю й водночас заохочення мас до будівництва соціалістичного суспільства в культурній сфері, стало розповсюдження Палаців культури, котрі знаходилися здебільшого у розпорядженні великих промислових підприємств. Зокрема, у 1927 – 1932 рр. споруджено один з найбільших для того часу зразковий Палац культури металургів заводу ім. Петровського. У 1929 р. для «клубу швейників» (надалі Палац культури) швейної фабрики ім. Володарського було передане приміщення єврейської хоральної синагоги; того ж року новозбудований Палац культури отримали робітники заводу ім. Леніна в Кайдаках. 4 березня 1934 р. Дніпропетровське бюро міськкому КП(б)У ухвалило звільнити будинок, розташований на розі Ленінської вулиці та просп. К. Маркса, «для організації в ньому зразкового дитячого клубу» [16, 232]. Цей «міський дитячий Палац культури» (згодом Палац піонерів) був урочисто відкритий 1 травня цього ж року. До 1938 р. він носив ім'я М.М.Хатаєвича, потім – Зої Космодем'янської (зараз змінив назву та місце розташування – Палац дитячо-юнацької творчості на наб. Перемоги). У 1936 р. в Дніпропетровську був створений Будинок народної творчості, завданням якого була практична допомога культурно-просвітницьким закладам художньої самодіяльності області [15, 105]. Великою популярністю у дніпропетровців та гостей міста користувались театри ім. Шевченка, ім. Горького, опери та балету, юного глядача.

Поступово розвивалася преса. В кінці 1930-х рр. у місті видавались 29 газет, загальний наклад яких складав 203,6 тис. примірників [125, 93]. Головною газетою тридцятих років у житті міста була «Зоря» – орган обласного комітету КП (б)У; середній наклад одного номера складав близько 60 тис. примірників. 10 січня 1938 р. вийшов перший номер обласної газети російською мовою – «Днепровская правда» – органу Дніпропетровського обкому, міськкому КП(б)У та облвиконкому. 26 грудня 1933 р. вийшов перший номер вечірньої газети «Звезда» – органу міськкому КП(б)У та міськради. Випуск цієї газети дещо пізніше припинився, однак згодом вона була відновлена під назвою «Дніпро вечірній» і сьогодні посідає одне з основних місць на ринку преси Дніпропетровська.

«Соціалістична модернізація» Дніпропетровська, як і інших міст країни, виявилася не тільки в реконструкції промислового підґрунтя міського розвитку, вона докорінно змінила міське життя, наповнивши його новим змістом. Неодмінною ознакою модернізаційних перетворень стали зміни в зовнішньому вигляді міста, реконструкція давніх та будівництво нових районів, оригінальне архітектурне та просторове вирішення «нового соціалістичного міста».

Забудова Дніпропетровська у перше десятиліття Радянської влади проводилася без генерального плану, продовжуючи раніше виявлені тенденції. У той же час за п'ятнадцять років з 1917 р. вже давалися взнаки зміни в характері розвитку міста, що викликало потребу кардинально переосмислити композиційно-просторове вирішення міста в цілому та його частин, зокрема, об'єднання в єдине ціле центру, розташованого на правому березі та нещодавно приєднаних до міста кількох робітничих селищ Лівобережжя з хаотичною забудовою [14, 59]. Масштабне промислове будівництво, необхідність раціональної забудови територій та низка інших чинників спричинили прийняття у 1933 р. першого радянського генерального плану Дніпропетровська. Ідеї цього генплану відобразилися в подальшому будівництві та вплинули на сутність подальших генпланів міста [14, 61]. За генпланом 1933 р. забудова рівномірно обіймала територію по обидва боки Дніпра. Ріка Дніпро ставала природним центром міста, відповідно значення головної міської магістралі обіймала запроектована дніпровська набережна. Основним містоформуючим фактором було визначене зростання промислових потужностей [14, 62-63].

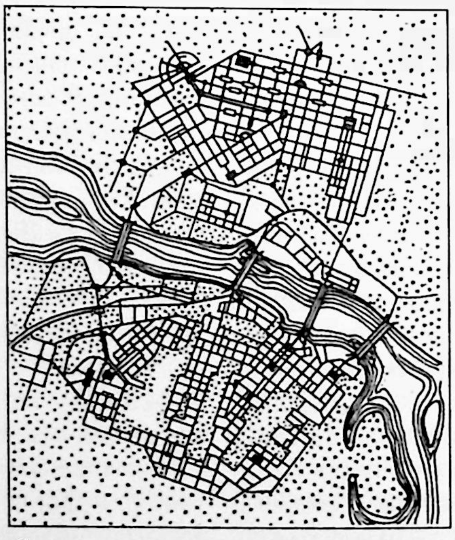

Схема генерального плану Дніпропетровська 1933 р.

За зразком інших великих міст Радянського Союзу, передусім Москви, здійснюються спроби реконструкції центральної частини Дніпропетровська. Болючою проблемою композиційного вирішення міста було облаштування виходу до дніпровського узбережжя. Катеринослав початку XX ст. майже не мав виходу до Дніпра. Прибережна територія являла собою хаотичне нагромадження промислових підприємств, пристаней та торговельних приміщень з хаотичною забудовою. Таке становище слід визнати незадовільним, бо ще за першими генеральним планом кінця XVIII – початку XIX ст. передбачалися впорядкування й регулярна забудова цієї придніпровської території. Катеринослав будувався за класицистичною схемою як «відкрите» місто, у т.ч. щодо ріки Дніпро. У січні 1934 року IV міська партійна конференція нарешті прийняла рішення про будівництво Набережної на правому березі Дніпра та звернулась із закликом до трудящих міста: «Перетворимо Дніпропетровськ на зразкове соціалістичне місто!». Вже 7 січня 1934 р. у газеті «Зоря» з'явилася стаття з описом майбутнього Дніпропетровська, де, зокрема, зазначалося: «В районі Коцюбинської та Ленінградської вулиць уже тепер розпочато спорудження найкрасивішої частини міста. Гранітної набережної, що захищатиме Дніпропетровськ від поводі. Вздовж нової набережної розмістяться квартали нових громадських споруд оригінальної архітектури – будинок Червоної армії, Радіотеатр, Аероклуб і т. інш.» [39]. Набережна мала охопити берег Дніпра в районі виходів трьох вулиць – Московської, Залізної (Миронова), Харківської. На алеях, навпроти ведучих до води сходів-спусків, передбачалися влаштувати фонтани. Із усього запланованого в середині 1930-х рр. була зведена лише облицьована гранітом підпірна стінка, потім у 1937 р. роботи були законсервовані. Справу будівництва головної міської набережної в середині 1930-х рр. не вдалося зрушити з місця з ряду причин, передусім через недостатнє фінансування [6, арк. 63 зв.]. Роботи з облаштування Набережної відновились у 1940 р., у районі між вулицями Харківською (нині в цьому місці знаходиться частина «Нового» мосту) та Леніна, але на цей раз завершенню їх завадив початок воєнних дій. Цілісна міська набережна – гордість Дніпропетровська – з'явилася тільки у 1960 – 1970-х рр. з частковим використанням довоєнної будови.

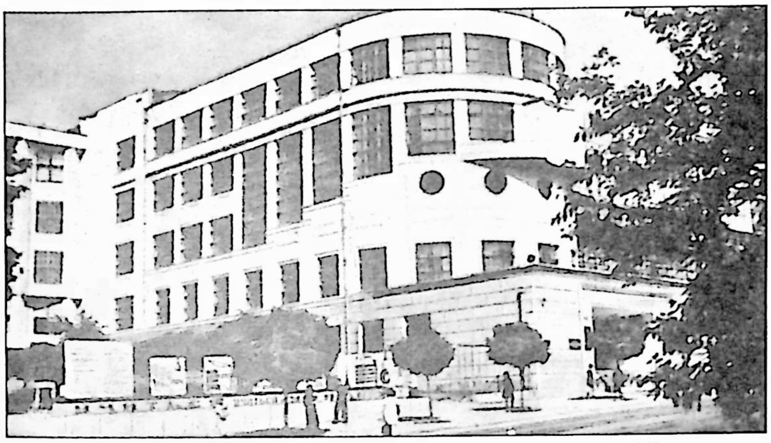

Інженерно-будівельний інститут. 1930 р., арх. Г. Швецько-Вінецький

Суттєво трансформується архітектурне обличчя Дніпропетровська. Протягом 1930-х років у центральній частині Дніпропетровська з’явилася низка представницьких будинків громадського призначення, які збагатили архітектурне обличчя міста, надали йому нового колориту. Найвизначнішим архітектором цієї доби був Олександр Красносельський (1877-1944). Для творчого почерку цього майстра характерне слідування неокласичному стилю, хоч у його доробку знайшлося місце й цікавим конструктивістським спорудам (Палац культури ім. Ілліча тощо). Споруди Красносельського (реконструйовані Облвиконком, театр ім. Горького, держуніверситет, універмаги «Центральний» та «Дитячий світ», житлові будинки) добре вписалися в структуру центру Дніпропетровська і вдало гармонують з низкою імпозантних громадських споруд початку XX ст. роботи відомого майстра Дмитра Скоробогатова (міська дума, 1 та 3 жіноча гімназії та ін.). Найзначнішою спорудою Красносельського спеціалісти визнають збудований протягом 1927 – 1932 рр. Палац праці для металургів заводу ім. Петровського (пізніше – Палац культури металургів ім. Ілліча). У 1930 р. в районі парку Шевченка (праворуч від входу) збудовано житловий будинок для колишніх політкаторжан. У 1930 р. за проектом архітектора Г.Л. Швецько-Вінецького збудували навчальний корпус для Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту – яскравий зразок стилю конструктивізм у мистецтві. У 1934 р. за проектом архітектора Г.Л. Швецько-Вінецького був зведений навчальний корпус для хіміко-технологічного інституту. У 1935 р. на розі проспекту Карла Маркса та вул. Мостової звели житловий будинок за проектом арх. В. Самодриги. Ця споруда була однією із перших, зведених у радянському неокласичному стилі (котрий отримав згодом неофіційну назву «сталінський ампір»).

Багатою на зведення капітальних міських об’єктів, які до цих пір служать городянам, виявилася друга половина 1930-х рр. У 1935 р. на розі вулиць Короленка й Базарної (Чкалова) було завершене будівництво п’ятиповерхового будинку, призначеного для обласних управлінь НКВС, міліції й відділу карного розшуку (нині – будинок обласних управлінь СБУ та МВС). У цьому ж році за проектом архітектора О.Л. Красносельського проведено капітальну реконструкцію будинку колишнього Комерційного училища, що його займав тоді Облвиконком (просп. Кірова, 2, нині – будинок Облради). У 1935 р. завершилося масштабне будівництво (1931 – 1935 рр.) комплексу з кількох навчальних корпусів та гуртожитків для інституту інженерів транспорту (ДІІТ) у конструктивістському стилі за проектом архітекторів М.Барща, Б. Соколова, К. Щукіна. Планомірній та продуманій забудові центру Дніпропетровська сприяло створення у травні 1935 р. міської науково-технічної ради (НТР) з розгляду проектів і кошторисів міського будівництва. Кадровий склад ради складався з керівників різних підрозділів будівельного та комунального управління, проте до її складу були кооптовані й досвідчені спеціалісти – архітектори, зокрема Д.С. Скоробогатов [6, арк. 6].

Соціалістична реконструкція Дніпропетровська мала й зворотний бік, котрий, зокрема, виявився у закритті та майже цілковитому знищенні споруд духовного призначення – православних соборів та церков, єврейських синагог, католицького костьолу, караїмської кенаси тощо. Час пощадив й залишив майже у незмінному вигляді лише декілька православних храмів та лютеранську кірху. Згідно з статистичними даними на 1 вересня 1933 р., у місті нараховувалася вже невелика кількість діючих релігійних споруд: 10 православних церков та один монастир (Тихвінський), «польський» костьол, лютеранська кірха та 7 синагог. Серед православних храмів на той час продовжували діяти Троїцька, Успенська, Вознесенська (Казанська) та інші головні церкви старого Катеринослава [5, арк. 1]. Досить повну картину нівелювання духовно-культурного середовища старого міста змальовує цікавий документ – «Відомості про ліквідовані молитовні будинки по м. Дніпропетровську та району», датований 29 вересня 1933 р. У 1920 р. Катеринослав мав 36 церковних споруд різних конфесій, із них «закрито за звітний період» – 25, й на 1933 р. ще залишалося «церков різних» – 11. Зі спеціальної таблиці ми дізнаємося про хронологію закриття культових споруд. До 1924 року були закриті всі домові православні церкви у значних державних та громадських спорудах. Згодом, у 1924 – 1928 рр., дійшла черга до головних церков Тихвінського жіночого монастиря та мусульманської мечеті на Херсонській вулиці. Протягом 1929 року ця ж участь спіткала Брянську й ще 2 православні церкви та єврейську хоральну синагогу. У 1931 р. перестав діяти головний кафедральний Преображенський собор, а в 1932 – 1933 рр. виявилися закритими ще 8 православних церков [5, арк. 4-5].

Держуніверситет. Реконструкція 1936 р. Арх. О.Красносельський та його учень В. Самодрига

Цікаву ілюстрацію антирелігійних настроїв та водночас цілком закономірного прагнення до благоустрою міста на рубежі 1920 – 1930-х рр. дає замітка «Замість кладовищ – крематорії»: «Прикладові Москви зобов'язані наслідувати інші міста. Громадськість Дніпропетровська має розпочати боротьбу за спорудження трупоспалювальної камери – крематорію у нас в місті. Крематорії... приходять на зміну червивим кладовищам. Жалюгідними у порівнянні з крематоріями здаються замшілі могили кладовища з хрестами, що покосилися, та пам'ятниками, що наполовину пішли під землю. Воюючи з усім старим, ми й на цій ділянці повинні боротися за заміну кладовищ крематоріями. Воюючи з усім старим на антирелігійному фронті, ми повинні розпочати боротьбу за зведення крематоріїв» [2, 3].

Наприкінці тридцятих років також велося інтенсивне будівництво: у 1936 р. на розі вулиць Короленка та Базарної (Чкалова) збудували п'ятиповерховий житловий будинок з колонами за проектом архітектора О.Л. Красносельського. В цей же час О.Л. Красносельський та його учень В.В. Самодрига розробили та дещо пізніше втілили проект реконструкції будинку колишнього реального училища, розташованого на просп. К. Маркса, де розташувався згодом корпус державного університету (нині 2-й корпус ДНУ). Архітектор О.Л. Красносельський взяв участь у розробці проекту добудування другого будинку для історичного музею (де згодом розташовувався інститут «Дніпродіпротранс», а нині знову історичний музей та обласна наукова бібліотека).

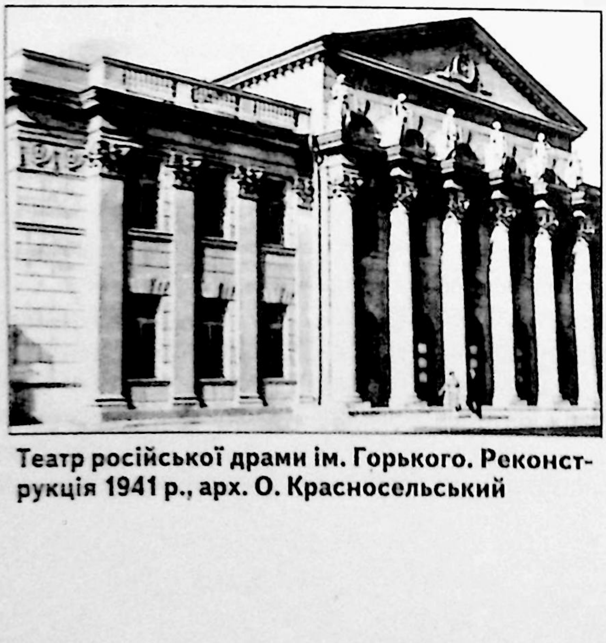

Театр російської драми ім. Горького. Реконструкція 1941 р., арх. О. Красносельський

Замість старих одно-двоповерхових лавок та лабазів у центральній частині місто нарешті отримало просторі торговельні приміщення. 26 грудня 1938 року завершилося будівництво одного з найбільших в Україні показових універмагів Наркомторгу СРСР. Він був споруджений за проектом архітектора О.Л. Красносельського на просп. К. Маркса й відкритий для відвідування в переддень нового року. У новому магазині було 26 відділів, які обслуговували близько 150 продавців (до того в найбільшому з існуючих дніпропетровських магазинів працювали максимум 40 продавців). Загальний об'єм універмагу склав 35 тисяч кубічних метрів, а площа торговельних залів – 3600 квадратних метрів [9]. І сьогодні у цій будівлі (після кількох реконструкцій) розташовується Центральний універсальний магазин Дніпропетровська – ЦУМ. 26 липня наступного, 1939 року, на просп. К. Маркса відкрився універсальний магазин «Дитячий світ» [131, 14], будинок для якого споруджено також за проектом О.Л.Красносельського (капітально реконструйований наприкінці 1980-х рр.).

Напередодні війни, у 1939 – 1941 рр., у Дніпропетровську продовжувалось інтенсивне будівництво. У 1948 р. на Жовтневій площі відбудована середня школа № 23 на 880 місць у неокласичному стилі за типовим проектом архітектора І. Шиманського. Прив'язку проекту для Жовтневої площі виконав учень О.Л. Красносельського архітектор В.В. Самодрига. Довгий час архітектурне вирішення цієї шкільної споруди вважалося зразковим [14, 69]. За проектом архітектора

Житловий будинок на розі вул. Короленка і Челюскіна. 1940 р., арх. О. Красносельський

О.Л.Красносельського була проведена реконструкція театру ім. Горького, причому роботи завершилися перед самим початком воєнних дій. На розі вул. Короленка та Челюскіна за проектом того ж О.Л.Красносельського у 1940 р. збудували великий житловий будинок з колонами на третьому і четвертому поверхах. На вул. Лагерній (просп. Гагаріна) збудовано гуртожиток для студентів будівельного інституту.

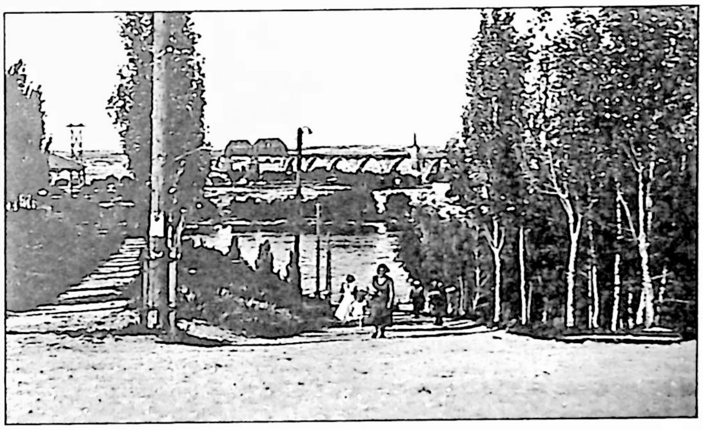

Найстаріший парк Дніпропетровська – ім. Шевченка. Фото 1930-х рр.

Великих успіхів досягло житлове будівництво. За два роки другої п'ятирічки 127 тисяч робітників та членів їх сімей отримали нові квартири [17, 76]. Житловий фонд міста стрімко збільшувався: у 1913 р. він становив 1526,6 тис. кв. метрів, а в 1940 році – 2144 кв. м. [125, 91]. За даними 1941 року, житловий фонд Дніпропетровська склав уже 2442 тис. кв. метрів [15, 45].

Протягом 1930-х рр. значна увага приділялася благоустрою Дніпропетровська на засадах перетворення його на «соціалістичне місто». В цьому контексті досить цікавим можна визнати документ від 10 березня 1934 р. – постанову президії Дніпропетровського облвиконкому «Про притягнення широких мас трудящих до соціалістичного впорядкування міст». У ній, зокрема, вимагалося «утворити в містах Дніпропетровську, Запоріжжі, Кам'янському, Мелітополі й Кривому Розі вуличні комісії сприяння міськрадам й райрадам у справі розвитку самодіяльності широких мас трудящих по соціалістичному впорядкуванню міст». Президія облвиконкому «пропонувала» «загострити увагу широких мас трудящих навколо справи найшвидшого проведення заходів до впорядкування міст. Треба широко розгорнути соціалістичне змагання будинку з будинком, вулиці з вулицею, міста з містом за зразкову чистоту, за зразковий культурний порядок, за кращі показники проведення заходів упорядкування, широко розгорнувши масово-агітаційну роботу в пресі, кіно, радіо і т.ін. Доручити міськрадам виділити для цього спеціальний фонд преміювання. Начальникові обласної міліції й заступникам голів міськрад встановити систематичний контроль й догляд за виконанням цієї постанови» [42].

13 квітня 1936 р. видано постанову бюро міськкому КП(б)У про початок газифікації комунального господарства міста за рахунок газового виробництва металургійних заводів [16, 237-238].

Місто на Дніпрі завжди відзначалося своїми парками та густотою зелених насаджень. У 1930-і роки було чимало зроблено задля озеленення, подальшої розбудови садово-паркових комплексів міста. У 1930 р. Міський сад у центральній частині міста був перетворений на парк культури та відпочинку, що отримав ім'я М.М.Хатаєвича (пізніше, в січні 1939 р., парку дали ім'я В.П. Чкалова). 18 червня 1933 р. «масовою гулянкою» відкрито новостворений парк культури та відпочинку Спілки залізничників на просп. Пушкіна №77 біля залізничного політехнікуму, на місці колишнього пустиря [38].

У звіті про розвиток зелених насаджень Дніпропетровська протягом І п'ятирічки анонімний автор зробив цікаве спостереження, що на той час «розвиток міста, зростання населення та його потреб пред'являли нові вимоги до зелених насаджень, як до місць масового здорового й розумно організованого відпочинку, який сприяє соціалістичній переробці психології та побуту трудящих» [7, арк. 49]. За статистичними даними 1929 р., площа зелених насаджень у місті склала 413,6 гектара, з них парків – 83,6 га [129, 78].

Преса повідомляла, що в 1938 р. на зелені насадження виділено 625 тис. карб. «Починаючи з цього року зелені насадження в Дніпропетровську провадитимуться виключно за загальним планом, розрахованим на кілька років, та згідно з спеціально затвердженим проектом. Всі роботи по озелененню міста провадитиме одна організація – трест зеленого будівництва» [100]. Основним завданням перспективного плану озеленення вважалось утворення навколо Дніпропетровська «міцного зеленого масиву» шириною в кілометр. Він мав «охопити місто півколом в напрямку від коксохімзаводу до селища ім. Пушкіна (кол. Мандриківка). Частину цього півкола утворить величезний лісопарк на площі 300 гектарів, який буде насаджено в районі заводу ім. Петровського й робітничих селищ ім. Крупської та ім. Шевченка» [100]. У 1940 р. квіткове господарство дніпропетровського тресту «Зеленбуд» виділило для озеленення міста 1600000 екземплярів декоративно-квітучих рослин, у тому числі цінні сорти субтропічних і тропічних рослин [117]. У парках та на бульварах центрального проспекту з'явилися пальми, чимало їх висаджували й у 1950 – 1960-х рр., згодом ця традиція зникла.

Центральний парк ім. Хатаєвича. Фото 1935 р.

В цілому, зважаючи на екологічні проблеми Дніпропетровська, який у 1920-1930-і рр. пройшов етап стрімкої індустріальної модернізації, можемо констатувати, що заходи по озелененню міста в цей час досягли помітних результатів.

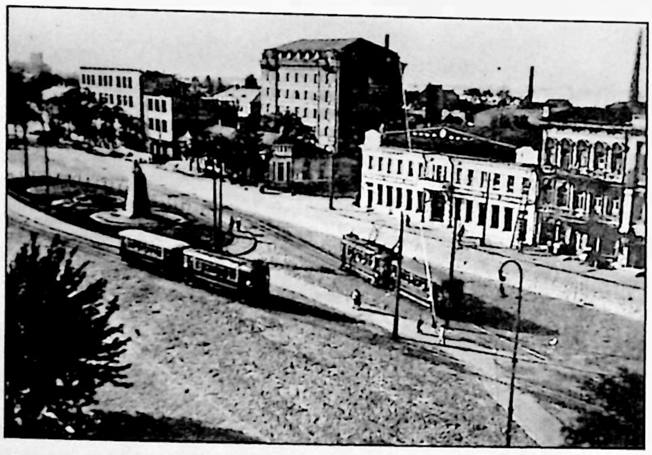
Ділянка пр. К.Маркса (нині площа ім. М.Горького). Фото 1929 р.

Цікавою сторінкою в житті міста сталінської доби є подальша реконструкція топонімічної системи – заміна старих назв вулиць, площ, садів, заводів та інших об'єктів міста. Нагадаємо, що найбільш радикальними змінами назв позначилися перші післяреволюційні роки – від 1919 до середини 1920-х рр. Майже всі вулиці в центральній частині міста тоді змінили старі, «буржуазні» назви на радянські. У назвах вулиць та площ увічнювалися видатні події та прізвища, пов'язані з революційною боротьбою, котрі стали частиною нового радянського пантеону. Невдовзі, у 1926 р., нову назву отримало й само місто на Дніпрі. У 1929 р., після повного розгрому «троцькістської опозиції», президія міськради перейменувала майдан і вулицю ім. Троцького на майдан ім.Т.Г.Шевченка та вулицю 8-го Березня [128, 81].

У 1930-х рр. продовжилася практика заміни назв «за клопотанням трудящих міста». Окремою сторінкою є перейменування вулиць міста на честь героїв – челюскінців та папанінців. У 1934 р. вулиця Гімнастична названа ім'ям керівника експедиції на пароплаві «Челюскін» О.Ю. Шмідта [58]. 12 березня 1938 р. газета «Зоря» повідомила, що «за клопотанням трудящих міста» президія міськради перейменувала вулиці. Нову на вул. Папаніна (нин. Щербицького), Провіантську – на Кренкеля (нин. Пастера), Фабричну – на Федорова (нин. Столярова). Колишній Торговій вулиці було надане ім'я «нашого відважного земляка-папанінця, депутата Верховної Ради СРСР від трудящих Дніпропетровська – Петра Петровича Ширшова». Ім'я П.П. Ширшова отримав також колишній Олексіївський острів на Дніпрі [102]. Принагідно зауважимо, що нові назви не прижилися, досьогодні збереглася назва тільки вул. Ширшова.

Після вбивства С.М. Кірова він був майже канонізований сталінським режимом, відповідно, на його честь перейменовувалася безліч об'єктів на теренах Радянського Союзу. Кіров був убитий ввечері 1 грудня 1934 р, а вже 2 грудня з'явилася постанова президії міськради, де ім'я Кірова надавалося вагоноремонтному заводу, Центрально-Нагірному району міста та вулиці Полтавській [128, 81-82] (з 2003 р. вул. Кірова почала зватися вул. Олеся Гончара). В жовтні 1934 р. президія міськради перейменувала вулицю Широку на вул. Горького [128, 81]. В січні 1936 р. були перейменовані вулиці: Чорногорська – на вул. імені Е. Тельмана; Сербська – на вул. ім. Постишева; Слов’янська – на вул. ім. Димитрова [75]. У червні 1936 р., в зв’язку з кончиною Максима Горького, його ім’я «привласнено найбільшій площі міста чавуну й сталі, що розташована біля парку ім. Хатаєвича» [81]. У цьому ж році кінотеатр «Вулкан» отримав ім’я Г.І.Петровського. У 1937 р. в місті урочисто відзначалася 100-та річницю з дня смерті О.С. Пушкіна. На сторінках місцевої преси працівники колгоспу «Перемога», розташованого в селі Мандриківка, де в травні 1820 р. нетривалий час перебував поет, просили назвати поселення його ім’ям [91]. В січні 1939 р. Центральний парк культури і відпочинку (колишній ім. Хатаєвича) отримав ім’я трагічно загиблого визначного льотчика Валерія Чкалова, котрий загинув у грудні 1938 р. при випробуванні літака [106]. Була також перейменована вул. Базарна на вул. Чкалова. У 1939 р. вулиця Садова перейменована у вулицю Сєрова на честь льотчика А.К. Сєрова (1910 – 1938), Героя Радянського Союзу, котрий загинув в Іспанії. І нарешті, в січні 1941 р. виконком міськради вирішив увічнити пам’ять видатного революціонера І.В. Бабушкіна у зв’язку з 35-річчям його загибелі. Ім’я Бабушкіна отримала вулиця 2-га Чечелівка.

Пр. К.Маркса, ріг вул. Садової (нині Сєрова). Фото 1929 р.

Особливою ланкою «соціалістичної модернізації» стало формування нового радянського пантеону, котрий відповідав комуністичній доктрині з властивою їй ієрархією цінностей. Неабияку роль в утвердженні у суспільстві нових авторитетів призвано було зіграти монументальне мистецтво, в розвитку якого протягом 1930-х років виразно проявляють себе ідеологічна заданість, націленість на пропаганду нових форм суспільного устрою. На зміну пам’ятників монаршим особам (у нашому місті – Катерині II) приходять меморіали видатним діячам революційного руху, видатним дійовим особам будівництва соціалістичного суспільства.

Цікавим прикладом монументальної пропаганди сталінської доби може вважатись спроба встановити в центральній частині Дніпропетровська грандіозний пам’ятник В.І. Леніну. Восени 1933 р. бюро обласного комітету КП(б)У визнало необхідним в ознаменування 10-ї річниці з дня смерті В.І. Леніна «спорудити в м. Дніпропетровську фундаментальний пам’ятник» [4, арк. 29]. У 1933 р. був оголошений закритий всесоюзний конкурс на кращий проект пам’ятника, причому програмою передбачалося збудувати «не тільки постать Леніна, але й відбити революційний рух, керований великим проводирем» [48]. У закритому конкурсі взяли участь «найкращі майстри монументального мистецтва СРСР», були відібрані 6 проектів: А.Страхова, Яковлєва, Л. Муравіна та Лисенка, К. Бульдіна, А. Дарагана та арх. Р.Клим; групи скульпторів та арх. П. Фролова, академіка Щусєва [50]. 1 травня 1934 р. у Дніпропетровську відкрилася виставка цих проектів «для широкого ознайомлення з ними трудящих» [49]. «Комітет громадського сприяння будуванню пам’ятника В.І. Леніну в Дніпропетровську» ухвалив поставити його на проспекті К. Маркса, проти гірничого інституту [49]. В усіх поданих проектах власне пам’ятник Леніну завершував складну архітектурно-скульптурну композицію баштового типу й, у разі спорудження, ставав би новою домінантою нагірної частини міста. Але грандіозний пам’ятник В.І. Леніну так і не був зведений. Наступного разу питання реанімували у 1938 – 1939 рр. На початку 1939 р. Раднарком УРСР задовольнив «клопотання трудящих і громадськості Дніпропетровська» про спорудження пам’ятника В.І. Леніну. Пам’ятник висотою 20-25 метрів планували звести «на території Жовтневої площі або в парку проти будинку обкому КП(б)У і облвиконкому». Орієнтовна вартість його визначалася у понад один мільйон карбованців. Намічалося відкрити цей пам’ятник до XXII річниці Великої Жовтневої революції [106]. Амбіційні задуми не здійснилися, і в середині – кінці 1930-х рр. величний пам’ятник Леніну в нашому місті встановити не вдалося. Причини цього не до кінця зрозумілі. Проте напрошується аналогія з грандіозним будівництвом у Москві саме в цей час Палацу Рад, що мав завершуватися гігантською скульптурою Леніна й стати найвеличнішою спорудою міста. У 1930-х рр. встигли звести лише кілька його поверхів, будівництву перешкодив початок воених дій, і Палац Рад так і не постав у центрі радянської столиці.

Набирає сили тенденція фіксувати та увічнювати місця революційних подій та життя видатних революціонерів. У 1930 р. на будинку пожежної частини (вул. Савченка, 2), де розташовувалась 2-а поліцейська дільниця й у 1902 р. знаходився в ув'язненні І.В. Бабушкін, а в 1909 р. була вчинена розправа з учасниками Горлівського повстання 1905 р., були встановлені на честь цих подій дві меморіальні дошки. В листопаді 1932 р. біля Палац2у культури ім. Іліча на вічну стоянку була встановлена «Бронеплатформа», побудована робітниками Брянського заводу в роки громадянської війни. В листопаді 1940 р. на просп. Калініна, на місці, де в жовтні 1905 року гриміли барикадні бої, був установлений пам'ятний обеліск. У січні 1941 р. встановлено меморіальні дошки в місцях перебування І.В.Бабушкіна в Катеринославі: вул. Леваневського (кол. Керосинна), № 33-а, де в 1899-1900 рр. мешкав революціонер.

Поступово розвивалася туристична галузь. Надзвичайного поштовху для розвитку туристичної інфраструктури надало спорудження Дніпрогесу та відкриття вільної навігації по Дніпру. А водний туризм був тоді одним з найбільш улюблених. Особливої популярності набули екскурсії Дніпром, передусім, на грандіозне будівництво Дніпрогесу (Дніпрельстану) у 1927 – 1932 рр. Дніпропетровський часопис «Зоря» у 1927 р. подавав наступну інформацію: «В культвідділ ОРПС [Округова Рада профспілок – авт.] поступає безліч заявок від професійних осередків по організації екскурсій на Дніпрельстан. По приблизним підрахункам, кількість екскурсантів, проти минулого року, збільшиться в три рази (минулого року було понад 4 тисячі чоловік). Збільшенню кількості екскурсантів в значній мірі сприятиме відкриття автобусного руху Дніпропетровськ – Дніпрельстан, що недавно відкрився» [127, 8]. У виданому 1927 р. в Харкові довіднику «На Дніпрельстан через пороги», учень Д.І. Яворницького П.А. Козар присвятив чимало місця Дніпропетровську. «Календарний план огляду міста Дніпропетровського, культурно-історичних місць та заводів» був розрахований на два дні. Серед найголовніших об'єктів, що їх мали оглянути екскурсанти, визначено крайовий історично-археологічний та художній музеї, Марксів проспект, Преображенський собор та Потьомкінський палац, два міські парки – Шевченківський та міський із могилою запорожця Глоби, царська тюрма, де розстрілювали революціонерів, заводи ім. Петровського, ім. Леніна, ім. Карла Маркса, ім. Карла Лібкнехта, Комінтерну, вагонні майстерні Катерининської залізниці тощо [127, 41-45].

Дніпропетровське. Проспект К.

Ділянка просп. К. Маркса на місці сучасної пл. Леніна. На задньому плані «Український будинок» Хренникова. Фото кінця 1920-х рр.

Дніпропетровський обком комсомолу в 1929 році влаштовував для молоді екскурсії з метою ознайомлення з українською культурою. Були розроблені такі маршрути: Дніпропетровськ – Пороги – Дніпрельстан (5 днів); Дніпропетровськ – могила Шевченка – Київ – Чернігів (12); Дніпропетровськ – Пороги – Дніпрельстан – Каховка – Чаплі – Асканія-Нова (10) та ін. У нашому місті туристів запрошували оглянути Крайовий історико-археологічний музей (зокрема, відділ, що знайомив з історією та побутом запорозького козацтва), пам'ятник запорожцю Глобі, колишній будинок Хренникова («приміщення цікаве тим, що воно є єдине в Дніпропетровську, бо збудоване в польсько-українському стилі», відзначалось у проспекті) [18, 164].

У 1939 р. Українське туристсько-екскурсійне управління заснувало новий туристський маршрут по Дніпру Київ – Херсон із зупинками в містах Трипілля, Каневі, Черкасах, Кременчуці, Дніпропетровську, Запорожжі, Херсоні, розрахований на 22 дні. Для цієї мети був спеціально орендований пароплав «Сталінська Конституція». У Дніпропетровську екскурсанти мали перебувати за графіком два дні, відвідати тут головні музеї й парки [10]. 8 червня 1940 р. газета «Дніпровська правда» зазначала, що трудівники міста й області по путівках, придбаних у Дніпропетровському туристсько-екскурсійному бюро, побували в Криму і на Кавказі, у Москві, відвідали Всесоюзну сільськогосподарську виставку (майбутню ВДНГ) [12].

Духовне і культурне життя міста у 1930-х роках визначалось багатьма факторами. Передусім, слід відзначити, що позитивні тенденції 1920-х років, й, головне, українізація, були швидко згорнуті у руслі одержавлення культурного життя. Цікаво, що в 1929 р. ще пропонувались для вивчення книги Г. Епіка, В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, І. Микитенка та ін. А з початком сталінської «революції зверху» перші позитивні надбання українізації були поволі згорнуті. По жодному із її напрямків справа так і не була доведена до логічного завершення, що на довгі роки законсервувало в місті неадекватне національному складу населення співвідношення мов.

Задля історичної об'єктивності (та й справедливості) зазначимо, що саме протягом 20-30-х років, завдяки здійсненню масштабної культурної програми, в тому числі під благотворним впливом політики українізації, були досягнуті, без перебільшення, разючі якісні зрушення й незаперечні успіхи в духовному житті нашого народу. Започатковані у той час зміни добре простежуються і на прикладі Дніпропетровська, який усього за два десятиліття зробив справжній прорив у цій сфері, перетворившись на один з найбільших центрів вітчизняної освіти, науки і культури. Уже до середини 30-х років у місті повністю ліквідовано одну з найтяжчих спадщин минулого – неграмотність.

Стан літературного процесу протягом 1930-х рр. характеризується згортанням атмосфери вільнодумства та поступовим упровадженням централізаторських начал, котрі суперечили самому принципу вільної творчості. Водночас формується оригінальний літературний напрямок, пов'язаний з оспівуванням соціалістичного будівництва, пройнятий оптимістичним поглядом на майбутнє. Навряд чи можна пояснити стрімкий розвиток такої літератури виключно потужним впливом адміністративного чинника. Очевидно, пролетарські митці тих часів відобразили поширені серед широких верств суспільно-політичні переконання. У 1929 р. на заводі ім. Петровського утворилася літературна група «Плавка». Її організатором став робітник цього заводу Петро Георгійович Харламов.

Пануючі настрої та атмосферу серед дніпропетровського пролетарського письменства тієї пори яскраво характеризує «Рапорт» міського комітету радянських письменників міській партконференції (1933 р.). Думається, буде доречним навести фрагмент цього документа: «Значно виріс і зміцнів колектив письменників. За останні два роки вийшли такі книжки дніпропетровських письменників: «Эхо эпохи» – книжка віршів П.Харламова, «Сцепление» і «Домна № 7» – С.Дніпропетровського, «На бетоні» – П.Нестерця, «Секрет мастера» – Й.Пустинського, «Вагоны, методы и люди» – Морозова. М.Альбертон підготував до друку книжку під назвою «Фонды», здана до друку книжка віршів М.Шехтера «Огонь», готував збірку віршів Ю.Сліпко. Пише роман про МТС А.Серафимов. Написали ряд нових творів тт. М. Сосновін, О.Билінов, Шпота, Роздольський та ін. Перебудувавшись, дали ряд нових творів т. Минько, Мусіяк; виросли молоді кадри – Фрайман, Грінбаум, Саповський, Копиловський, Лісковим. Ростуть кадри робітників наших індустріальних гігантів – літорганізація «Плавка» – заводу ім. Петровського та ін.» [121, 117]. У збірці поезій літературної групи «Сталь» металургійного заводу ім. К. Лібкнехта, виданій у 1938 р., «молоді автори оспівують перемоги соціалістичного будівництва, наше квітуче життя і того, хто забезпечив це щасливе життя – вождя народів, великого Сталіна» [20, 6].

У 1934 р. у Дніпропетровську створено обласне відділення Спілки письменників УРСР. До його складу ввійшли М. Строковський, М.Шехтер, М.Минько, П.Харламов, Д.Сергієв, О. Билінов та інші [125, 92]. Відповідальним секретарем обласного відділення був призначений вищезгаданий П.Г.Харламов. (У серпні 1936 р. заарештований, засуджений до 5 років ув'язнення за зв'язок з троцькістами, використання радянської преси для пропаганди контрреволюційних поглядів, помер в ув'язненні в 1940 р., реабілітований 1959 р. [3, 495-497]). Слід відзначити, що у 1937 – 1938 рр. письменницький актив Дніпропетровщини був підданий репресіям, а обласне відділення Спілки письменників взагалі на деякий час призупинило свою діяльність. Знову відкрито обласне відділення було 11 січня 1939 р. [107; 16, 247]. Воно об'єднало письменників О.І.Билінова, П.Н.Бибу, С.А.Завгороднього, Т.І.Леонову, С.А.Чорнобривця та ін.

Характерною рисою централізаторських зусиль сталінської держави стали регулярні творчі зустрічі «літературного активу» міста й області з визнаними радянськими класиками. Зокрема, 26 вересня 1930 р. у Дніпропетровську, в приміщенні редакції газети «Майбутня зміна», відбулись «об'єднані збори літературних груп пролетарської молоді» міста: «Комсомолія», «Ударник», «АНД-група» та «Євліто» [22]. На цих зборах був присутній письменник-драматург В.В. Вишневський. 28 вересня він відвідав прем'єру п'єси «Перша Кінна», поставленої режисером А. Диким у театрі ім. Шевченка. Газета «Зоря» підсумувала: «Вечір змички «шевченківців» з Червоною армією, разом з автором п'єси «Перша Кінна» т. В.Вишневським це було справжнє свято старих бійців... На вечірці, тов. Вишневський також прочитав уривки своєї нової п'єси «Війна»... Загалом вечірка 28 вересня у театрі Шевченка перетворилась на справжню змичку мистецтва з робітниками та бійцями Червоної армії» [23].

17 березня 1934 р. у Палаці залізничників пройшов літературний вечір зустрічі письменників і поетів Москви, Харкова, Дніпропетровська, «присвячений черговим завданням радянської літератури» [43]. На ньому виступили М. Светлов, В. Вишневський, В. Сосюра. У червні 1936 р. Дніпропетровськ відвідали популярні тоді поети М.С. Голодний і О.І.Безименський, а в грудні того ж року – відомий радянський письменник О.С. Новиков-Прибой (1877 – 1944) [85]. У квітні 1940 р. прем'єру вистави за власною п'єсою «Заметіль» у театрі російської драми ім. Горького відвідав відомий письменник Леонід Леонов [118].

Цікавими є факти музичного життя міста 1930-х років. У 1932 – 1933 рр. були засновані Спілки композиторів СРСР та УРСР, тобто централізація та уніфікація охопили й цю ділянку творчого життя. Власних видатних здобутків у музичній галузі Дніпропетровськ не мав, тому «культурні потреби мас» задовольнялися за рахунок концертів столичних та зарубіжних виконавців. Зокрема, 25-27 березня 1935 р. у місті відбулися концерти народної артистки республіки М.І. Литвиненко-Вольгемут та заслуженого артиста республіки І.С. Паторжинського [65]. 25 лютого 1936 р. у приміщенні театру ім. Шевченка відбувся концерт солістки Великого театру СРСР народної артистки К.Г.Дзержинської [77]. Цим був відкритий у місті перший сезон обласної державної філармонії. 20 квітня того ж року Дніпропетровську дав один концерт відомий французький скрипаль Жак Тібо (1880 – 1953) [79]. 5-6 жовтня 1938 р. у Дніпропетровську відбувся концерт прославленого скрипаля Давида Ойстраха (1908 – 1974) [104].

Будівництво стадіону «Динамо». Фото 1932 р.

Навесні 1939 р. при обласній філармонії був створений Дніпропетровський державний симфонічний оркестр з 50 осіб, до якого запросили фахівців із Москви, Ленінграда, Києва, Ростова, Одеси та інших міст. Головним консультантом був запрошений лауреат Всесоюзного конкурсу диригентів Н.Г. Рахлін; постійним диригентом призначений колишній керівник Державного симфонічного оркестру УРСР С.С.Фельдман [108]. 5 травня в клубі залізничників відбувся перший відкритий концерт Дніпропетровського державного симфонічного оркестру [110].

Посиленими темпами розвивались фізкультура і спорт. Тогочасне радянське керівництво приділяло значну увагу фізичному вихованню та спортивній культурі молоді, хоч ця ділянка теж зазнала відповідної політизації та ідеологізації (загальновідомі «паради фізкультурників» тощо). Зокрема, 12 червня 1937 р. у Дніпропетровську відбулося гімнастичне «свято молодості, здоров'я і сили» в кратері стадіону «Динамо». На ньому були присутні Голова Раднаркому УРСР П. Любченко, секретар обкому КП(б)У Н.Марголін та інші офіційні особи [95]. Місцем проведення масових заходів – парадів та демонстрацій була й площа Горького – ділянка проспекту К. Маркса перед міським парком (тепер місце між театрами Горького і опери та балету). Проведення масштабних культурно-спортивних заходів, що набули особливого громадсько-політичного спрямування, широко висвітлювалося пресою тих часів.

За загальнодержавною ініціативою будували нові стадіони, відкривалися різноманітні секції, наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр. масовий фізкультурний рух набуває ознак воєнізації – відчувалась близька небезпека масштабного військового конфлікту. На 1940 рік у Дніпропетровську діяли 264 спортивні колективи, які об'єднували більше 47 тисяч осіб [122, 118].

На початку тридцятих років гостро назріла потреба в центральному міському стадіоні, котрий задовольнив би потреби великого промислового міста з постійно зростаючим населенням. 24 березня 1932 р. в Будинку науки і техніки (колишній Комерційний клуб на вул. Дзержинського) відбувся «громадський перегляд завдання проектування» в цьому районі міста стадіону «Динамо» [33]. Однак центральний міський стадіон збудували трохи пізніше і в іншому районі. Восени 1935 року на території колишнього міського цвинтаря розпочалось будівництво «великого спортивного стадіону для робітників заводів чорної металургії Півдня» [70]. Будівництво стадіону тривало кілька років, у 1940 р. відбулось його урочисте відкриття. Загальна площа стадіону склала 12 гектарів, він міг вмістити 20 тисяч глядачів. До Великої Вітчизняної війни називався «Сталь», згодом – «Металург» (нині на його місці зводиться стадіон «Дніпро»). Крім металургів, своє спортивне товариство отримали й залізничники – воно було організоване 12 січня 1936 р. під назвою «Локомотив» [133, 4].

В 1933 р. у Дніпропетровську одним з перших в країні був створений аероклуб ОСОАВІАХІМу. На схилах Дніпра (район сучасного житлового масиву «Сокіл») руками комсомольців і вихованців аероклубу був побудований навчальний аеродром. Перші польоти відбувалися на фанерних літаках У-2. Наприкінці 1933 р. відсвяткували перший випуск планеристів. Дніпропетровський аероклуб виростив чимало першокласних льотчиків. У роки Великої Вітчизняної війни 12 його вихованців були визнані гідними звання Героя Радянського Союзу. Серед них: О.Д. Аніскін (1918 – 1943), П.І. Гусенко (1914 – 1944), І.С. Мазан (1920 – 1944), Г. М.Паршин, О.І.Волошин, М.К.Лисенко, І.Ф.Мотуз, І.Л. Сенагін та ін. 9 червня 1939 р. Дніпропетровському обласному аероклубу було дано ім'я Героя Радянського Союзу трагічно загиблої Поліни Осипенко [112].

Торкаючись проблеми фізкультурного руху в Дніпропетровську, необхідно відзначити цікаві приклади загальнодержавної пропаганди різних видів спорту. Зокрема, у 1934 р. у Москві під час сесії ЦВК на сцені Великого театру було проведене змагання волейбольних команд Москви і Дніпропетровська з метою пропаганди цього виду спорту. 21 червня 1936 р. у Дніпропетровськ із Києва приїздив кубинський шахіст, екс-чемпіон світу (1921 – 1924) Хосе Рауль Капабланка (1888 – 1942). 22 та 23 червня він провів у Зеленому театрі парку Шевченка два сеанси одночасної гри на 30 дошках «з кращими шахістами металургійних заводів Півдня» [82]. Держава заохочувала також підготовку кваліфікованих кадрів для спортивної галузі.

Безумовно, епоха 20-30-х років – це не тільки неп чи «соціалістична модернізація» у вигляді хрестоматійної тріади: індустріалізація країни, колективізація сільського господарства і культурна революція, хоч саме ці реформаторські процеси й визначали магістральний вектор розвитку тодішнього суспільства. Схоже, масштаби перетворень були набагато ширшими, а їх задум - глибший і далекоглядніший. Адже не секрет, що Радянська держава, здійснивши «стрибок у соціалізм», прагнула будь-що закріпити за собою лідерство, місію своєрідного «першопроходця» у світі, сформувати у громадян моральні підвалини «особливого способу життя», а відтак обмежувала (свідомо чи ні) внутрішній світ людини лише тими цінностями, котрі не суперечили основоположним постулатам комуністичної доктрини. При цьому докладались неабиякі зусилля щодо перебудови світоглядних орієнтацій людей, вилучення із духовного життя національних традицій, звичаїв, обрядів, релігії, усталених морально-етичних норм. Для досягнення мети застосовувались усі можливі методи - пропаганда, виховання, а нерідко й насилля.

Воістину жахливим явищем соціальної практики міжвоєнної доби стали масові політичні репресії, зловісну силу яких сповна пізнали на собі й дніпропетровці. Напевно, у кожної політично незаангажованої, чесно мислячої людини ця проблема викликає неоднозначні, суперечливі почуття та роздуми. З одного боку, нібито й не вони відображали провідні тенденції суспільного поступу Радянської країни, її перетворення в одну з наймогутніших держав світу. Цілком зрозуміло також, що далеко не одними каральними заходами правлячій партії впродовж семи з лишком десятиліть удавалося забезпечувати політичну і соціальну стабільність, належний морально-психологічний клімат у суспільстві, підтримувати його досить високу життєздатність. Діяли, безперечно, інші, більш вагомі чинники та важелі.

Проте вже ні для кого не секрет, що репресивна парадигма займала все-таки чільне місце в діяльності компартійної влади, була невід'ємною складовою радянської політичної системи, обертаючись у кінцевому підсумку в мільйони скривджених душ і знівечених доль наших співвітчизників. Звичайно, на різних етапах репресії виявлялися по-різному, змінювались їх характер, спрямованість, правова база, з'являлись нові акценти, форми та «об'єкти впливу», різним був і їх розмах. Але те, що вони були й принесли чимало горя та страждань нашому народу, – факт, котрий не підлягає ні сумніву, ні, тим паче, виправданню.

Одними з перших на Дніпропетровщині під прес державної каральної машини потрапили так звані «буржуазні» спеціалісти. В кінці 20-х років губернське ДПУ викорінило «шкідників» на залізниці, в тресті Дніпровських електросількомбінатів. Наші земляки проходили за резонансними справами - «Спілки визволення України» (професор В.О. Пархоменко, вчителька Л.Є. Біднова, лікар Є.О. Павловський та ін.), «Українського національного центру» (викладач Г.І.Коссак), «Української військової організації» (зав. кафедрою Ф.О. Кондрацький). Силами ДПУ в 1930 р. було придушене повстання селян проти колективізації в Павлоградському районі.

Протягом 1935 р. Дніпропетровський обласний відділ НКВС заарештував 182 «троцькістів», звинувативши їх у підготовці терористичних актів проти керівників партії та уряду [124, 101]. Після вбивства С.М. Кірова репресії визначили трагічну долю ректорів держуніверситету М.Б.Комаровського і М.Г. Куїса, професорів Н.М. Ягнетинської, М.О. Юр'єва, П.Г. Глузмана та інших. За справою «боротьбістів» був репресований відомий літератор В.П.Підмогильний. Стрімко зростає кількість справ про «контрреволюційні злочини»: в 1935 р. – 235 справ, в 1936 р. – 526. Тільки за останній квартал 1936 р. органи НКВС репресували 562 особи [142, 143].

Та найбільшого розмаху репресії в Дніпропетровську, як і по всій Україні, досягли в 1937 році. Тон цьому трагічному року задав лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б). У квітні 1937 р. був ліквідований так званий «паритетний центр», до якого нібито входили працівник обкому партії Р.Ф.Філіппов, секретар міськкому Є.Я. Левітін, професори М.Л.Александров, Л.І.Фельдман, О.Я.Мікей та ін. Розгром «правих» (бухарінців) завершився арештом голови облвиконкому І.О. Гаврилова, ректора університету І.М. Єфимова та ін. Тільки за перше півріччя 1937 р. обласне управління НКВС репресувало 703 чол. [142, 144].

9 липня 1937 р. був заарештований колишній перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М.М. Хатаєвич. Слідом за ним у тюрмах опинилася більшість керівників області та міста: П.К. Вєтров, М.Л. Лейбензон, І.Ф. Федяєв, А.А.Носач та ін. «Ворогами народу» виявились вісім із десяти членів президії облвиконкому.

У другій половині 1937 р. акцент у репресіях робився на «націоналістичний» ухил. Під цю категорію потрапили й були репресовані завідуючий облвно С.М. Крупко, професор Г.Є.Євреїнов, письменник М.Г. Минько та ін. НКВС почав добиратися й до Д.І.Яворницького.

Не припинялись удари по «церковниках і сектантах». У серпні 1937 р. органи розкрили «фашистську організацію церковників» на чолі з А. Янковським. Відповідно до наказів НКВС у місті проводились масові арешти представників національних меншин: іранців, німців, румунів, латишів, греків та ін. У другому півріччі 1937 р. в Дніпропетровській області було репресовано 16421 чол., а в цілому протягом року арештовано 8117 кулаків, 5995 «бывших людей», 172 служителі культу, 381 робітника, 477 службовців, 256 колгоспників [142, 145].

У січні 1938 р. – новий тур арештів. Не уникли їх секретар обкому КП(б)У М.В. Марголін, голова облвиконкому М.І. Нікітченко, директор Дніпродзержинського металургійного заводу І.П.Манаєнков та ін.

Загалом пік репресій на Дніпропетровщині припав на друге півріччя 1937 – першу половину 1938 р., коли в області з населенням 3 млн. 424 тис чол. заарештували 29521 чол., тобто кожного 115-го мешканця [142, 147]. З усіх жертв сталінського свавілля протягом 1937 р. на території України мешканці Дніпропетровської області (разом із майбутньою Запорізькою) склали 10,73 % [141, 169].

Масові репресії завдали величезної шкоди місту й області. Основний удар було завдано інтелігенції – мозку нації. Народ був знесилений терористичною політикою фізично і морально.

Період 1939 – середини 1941 рр. для Дніпропетровська позначився суперечливим поєднанням нових творчих задумів і тривожним очікуванням біди. Продовжувались роботи з будівництва набережної. Одначе місто все більше починало нагадувати прифронтове. Хоч війна була ще далеко, але дніпропетровці вже пролили кров у радянсько-фінській «зимовій» війні, на Далекому Сході.

Влітку 1940 року почали вводити часткове затемнення міста. На площі Горького за кілька годин бригада трамвайників фронтовими темпами підвела одноколійку до воріт Будинку спілок, який перетворився на резервний госпіталь. Більше стало в місті стрілецьких тирів: там змагались майбутні «ворошиловські стрілки». Майже щодня проводились навчання ГСО («Готовий до санітарної оборони»). Іншими стали й заводи міста. Мілітаризація країни торкнулась дисципліни і режиму роботи: відмінялись вихідні, заборонялось самовільне залишення роботи. 26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про перехід на 8-годинний робочий день і семиденний робочий тиждень». На підприємствах, за станками більше з'являлось жінок і дівчат: чоловіки мобілізовувались в армію. Населення міста дедалі частіше та пильніше прислухалось до радіоповідомлень: аншлюс Австрії, непомітно зникла Чехословаччина. Агресор усе ближче підходів до кордонів СРСР. Але незрозумілі дії Сталіна дезорієнтували людей. Спочатку пролунала офіційна заборона критикувати політику Гітлера, а потім і відома заява ТАРС від 14 червня 1941 р.: війни з Німеччиною не буде. Та обдурити і заспокоїти народ було важко.

Напередодні воєнних дій Дніпропетровськ жив у звичному режимі, хоч і відчувались ознаки воєнної небезпеки. Вирувало культурне життя. Особливо багатим на культурні події видався червень 1941 р. Майже весь місяць (з 4 по 26 червня) у місті гастролювали провідні артисти Московського Малого театру – М.І.Царьов, В. Рижов, С.М. Фадєєв, П.М.Садовський та інші. З початком війни гастролі не були перервані. 13 червня в залі філармонії з успіхом пройшов концерт відомого артиста Ігоря Ільїнського. А з 17 по 26 червня у Зеленому театрі парку Шевченка відбулися гастролі артистів Ленінградського Театру мініатюр, в яких взяв участь Аркадій Райкін. 22 червня, з початком війни, артисти Малого театру та Театру мініатюр відмовилися зупинити гастролі й, виконавши свій творчий графік, таким чином зустріли початок війни разом з усім містом.

Дніпропетровськ, як і вся країна, стояв за крок до страшної війни...

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Белич В.Я., Сумина З.Г. Днепропетровск: Путеводитель – справочник. – Д.: Промінь, 1985. – 223 с.
2. Бесплатное приложение к газете «Звезда». – 1928. – № 5. – Май.
3. Відроджена пам'ять: Книга нарисів /За наук ред. В.В. Іваненка. – Дніпропетровськ, 1999. – 608 с., іл.
4. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 124.
5. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 173.
6. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 213.
7. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 286.
8. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 289.
9. Днепр вечерний. – 1979. – 16 апр.
10. Днепровская правда. – 1939. – 3 апр.
11. Днепровская правда. – 1940. – 16 марта.
12. Днепровская правда. – 1940. – 8 июня.
13. Днепровская правда. – 1941. – 9 марта.
14. Днепропетровск: Архитектурно – исторический очерк /Сост. Н.П. Андрущенко, С.Е. Зубарев, В.А. Ленченко. – К.: Будівельник, 1985. – 151 с., ил., 6 л. цв. ил.
15. Днепропетровск: Краткий путеводитель. – Днепропетровск: Промінь, 1966. – 240 с.
16. Днепропетровску - 200 лет. 1776-1976: Сб. документов и материалов /Сост. Б.Я. Бриккер и др.; Редкол.: И.В. Васильев (пред.) и др. – К.: Наук. думка, 1976. – 512 с.
17. Днепропетровску – 200: Историко-публицистический очерк /Под общ. ред. В.Я. Борщевского. – Д.: Промінь, 1976. – 144 с.
18. Дніпропетровськ: віхи історії: Навчальний посібник /Упоряд. А.Г. Болебрух, С.А. Квітка; Редкол.: С.А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Д.: Грані, 2001. – 256 с.
19. За реконструкцию города чугуна и стали. – 1934. – 11 авг.
20. Заспів: Зб. поезій літ. групи «Сталь» металург. заводу ім. К. Лібкнехта. – Нижньодніпровськ: Зоря, 1938.
21. Золотые звезды: Книга о дважды Героях и Героях Советского Союза, уроженцах Днепропетровщины /Н.С. Головин, В.Н. Петрищева и др. – Днепропетровск: Промінь, 1967. – 432 с.
22. Зоря. – 1930. – 26 верес.
23. Зоря. – 1930. – 1 жовт.
24. Зоря. – 1931. – 30 січ.
25. Зоря. – 1931. – 12 квіт.
26. Зоря. – 1931. – 29 квіт.
27. Зоря. – 1931. – 5 трав.
28. Зоря. – 1931. – 6 трав.
29. Зоря. – 1931. – 7 трав.
30. Зоря. – 1931. – 9 трав.
31. Зоря. – 1931. – 13 трав.
32. Зоря. – 1931. – 21 трав.
33. Зоря. – 1932. – 24 берез.
34. Зоря. – 1932. – 17 липня.
35. Зоря. – 1932. – 15 жовт.
36. Зоря. – 1932. – 21 груд.
37. Зоря. – 1933. – 5 січ.
38. Зоря. – 1933. – 17 черв.
39. Зоря. – 1934. – 7 січ.
40. Зоря. – 1934. – 3 берез.
41. Зоря. – 1934. – 4 берез.
42. Зоря. – 1934. – 12 берез.
43. Зоря. – 1934. – 17 берез.
44. Зоря. – 1934. – 18 берез.
45. Зоря. – 1934. – 29 берез.

46. Зоря. – 1934. – 20 квіт.
47. Зоря. – 1934. – 26 квіт.
48. Зоря. – 1934. – 28 квіт.
49. Зоря. – 1934. – 1 трав.
50. Зоря. – 1934. – 8 трав.
51. Зоря. – 1934. – 6 черв.
52. Зоря. – 1934. – 18 черв.
53. Зоря. – 1934. – 22 черв.
54. Зоря. – 1934. – 23 черв.
55. Зоря. – 1934. – 24 черв.
56. Зоря. – 1934. – 29 черв.
57. Зоря. – 1934. – 10 лип.
58. Зоря. – 1934. – 30 лип.
59. Зоря. – 1934. – 11 серп.
60. Зоря. – 1934. – 30 верес.
61. Зоря. – 1934. – 5 жовт.
62. Зоря. – 1934. – 3 лист.
63. Зоря. – 1934. – 10 лист.
64. Зоря. – 1935. – 10 січ.
65. Зоря. – 1935. – 1 квіт.
66. Зоря. – 1935. – 30 трав.
67. Зоря. – 1935. – 4 лип.
68. Зоря. – 1935. – 30 верес.
69. Зоря. – 1935. – 2 лист.
70. Зоря. – 1935. – 3 лист.
71. Зоря. – 1935. – 5 лист.
72. Зоря. – 1936. – 5 січ.
73. Зоря. – 1936. – 8 січ.
74. Зоря. – 1936. – 12 січ.
75. Зоря. – 1936. – 30 січ.
76. Зоря. – 1936. – 21 лют.
77. Зоря. – 1936. – 26 лют.
78. Зоря. – 1936. – 1 берез.
79. Зоря. – 1936. – 20 квіт.
80. Зоря. – 1936. – 20 черв.
81. Зоря. – 1936. – 21 черв.
82. Зоря. – 1936. – 22 черв.
83. Зоря. – 1936. – 29 черв.
84. Зоря. – 1936. – 28 верес.
85. Зоря. – 1936. – 18 груд.
86. Зоря. – 1936. – 21 груд.
87. Зоря. – 1937. – 6 січ.
88. Зоря. – 1937. – 8 січ.
89. Зоря. – 1937. – 12 січ.
90. Зоря. – 1937. – 15 січ.
91. Зоря. – 1937. – 10 лют.
92. Зоря. – 1937. – 20 трав.
93. Зоря. – 1937. – 22 трав.
94. Зоря. – 1937. – 26 трав.
95. Зоря. – 1937. – 14 черв.
96. Зоря. – 1937. – 17 черв.
97. Зоря. – 1937. – 20 черв.
98. Зоря. – 1937. – 1 груд.
99. Зоря. – 1937. – 12 груд.
100. Зоря. – 1938. – 12 лют.

101. Зоря. – 1938. – 14 лют.
102. Зоря. – 1938. – 12 берез.
103. Зоря. – 1938. – 9 квіт.
104. Зоря. – 1938. – 8 жовт.
105. Зоря. – 1938. – 24 лист.
106. Зоря. – 1939. – 6 січ.
107. Зоря. – 1939. – 14 січ.
108. Зоря. – 1939. – 26 берез.
109. Зоря. – 1939. – 28 берез.
110. Зоря. – 1939. – 5 трав.
111. Зоря. – 1939. – 12 трав.
112. Зоря. – 1939. – 9 черв.
113. Зоря. – 1939. – 8 верес.
114. Зоря. – 1939. – 23 лист.
115. Зоря. – 1940. – 16 січ.
116. Зоря. – 1940. – 18 січ.
117. Зоря. – 1940. – 29 берез.
118. Зоря. – 1940. – 12 квіт.
119. Зоря. – 1940. – 16 квіт.
120. Зоря. – 1940. – 20 трав.
121. Зоря: Літ. – худ. та громад. – політ. журнал. – 1933. – Лист. – груд.
122. История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Днепропетровская область /Редкол. т.: И.В. Васильев (пред.) и др. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1977. – 840 с.
123. История Днепропетровского университета /Отв. ред. В.Ф. Присняков. – Д.: ДГУ, 1993. – 240 с.
124. Іваненко В.В., Удод О.А. Про репресії у вузах та наукових установах Дніпропетровська (1930-і роки) //Грані. – 1998. – № 2. – С. 98-105.
125. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Дніпропетровська область /Редкол. т.: А.Я.Пащенко (гол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1969. – 960 с.
126. Кнышев И.Н., Пронь В.М., Шак М.Л. Зарево над Брянкой. – Днепропетровск: Промінь, 1970. – 240 с.
127. Козар П.А. На Дніпрельстан через пороги. (Вибране) /Упорядк. і вступ. ст. М. Чабана. – Д.: УкО IMA-прес, 2000. – 152 с.
128. Маркова Л.М. Про перейменування вулиць м. Катеринослава – Дніпропетровська в 1920 – 1930 роках //Музей і місто: Музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури: (Матер. обл. наук. конф., присв. 225-річчю м. Дніпропетровська) /Упор. В.М. Бекетова, Н.І. Капустіна. – Дніпропетровськ: РВВ ОП «Дніпропетр. книжк. друк.», 2001. – С. 76-83.
129. Матеріяли до попереднього 5-річного перспективного плану господарчо-культурного будівництва Дніпропетровської округи. 1928-29 – 1932-33. – Дніпропетровське: Видання Дніпропетр. округової планової комісії при окрвиконкомі, 1929. – V + 90 с.
130. Моє Придніпров'я: Література до знаменних і пам'ятних дат Дніпропетровської області на 1984 р.: Бібліогр. покажч. /Скл. Л.А. Глушак та ін. – Дніпропетровськ, 1983. – 35 с.
131. Моє Придніпров'я: Література до знаменних і пам'ятних дат Дніпропетровської області на 1989 рік: Бібліогр. покажч. /Скл. Л.А. Глушак та ін. – Дніпропетровськ, 1988. – 48 с.
132. Моє Придніпров'я: Література до знаменних і пам'ятних дат Дніпропетровської області на 1990 рік: Бібліогр. покажч. /Скл. Л.А. Глушак та ін. – Дніпропетровськ, 1989. – 34 с.
133. Моє Придніпров'я: Хроніка пам'ятних дат і подій області на 1996 р.: Бібліогр. покажч. /Скл. І.С. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 1995. – 46 с.
134. Моє Придніпров'я: Хроніка пам'ятних дат і подій області на 1997 р.: Бібліогр. покажч. /Скл. І.С. Голуб. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 1996. – 70 с.
135. Морозов В.В. Малая Приднепровская. – Днепропетровск: Промінь, 1975.
136. Народне господарство Дніпропетровської обл.: Стат. збірн. /Відп. за випуск В.Ф. Приходько. – Донецьк: Статистика, 1966. – 282 с.
137. Науменко І.М. З вершини століття: Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Пороги, 1997. – 118 с.

138. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / Редкол.: И.В. Васильев (предс.) и др. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 616 с.
139. Ребрий А. Все, что было первым в нашем крае / / Днепровская панорама. – 1993. – 30 июня.
140. Роки великого походу / Під заг. ред. Пащенка А.Я. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 248 с.
141. Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ, 2002. – 240 с.
142. Ченцов В.В. Репресії в 1930-ті роки на Дніпропетровщині (за матеріалами Служби безпеки) / / З минувшини Подніпров'я: Зб. матеріалів наук. конф., присв. Міжнар. дню музеїв, 17 трав. 1994 р. / Упоряд. В.М. Бекетова. – Д.: ВПОП «Дніпро», 1995. – С. 141-149.
143. Шморгун П.М., Серга Ф.К. На реке, прославленной народами: Из истории Днепровского пароходства. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 166 с., 8 л. ил.

РОЗДІЛ V

В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

(1941 – 1945 рр.)

1. Червень – серпень 1941 р.

З кінця 30-х усе радянське суспільство жило в тривожному стані. Передчуття близької війни не полишало багатьох. В Європі постійно з'являлися спалахи війни. І запах пороху поки що ледь долітав до міста. Адже від Дніпропетровська до західних кордонів країни майже тисяча кілометрів. Щоправда, й Червона Армія постійно брала участь хай і в локальних, але бойових діях: Халхін-Гол на Далекому Сході, похід восени 1939 р. за Збруч на Західну Україну, в 1940 р. – в Молдову, на Північну Буковину і Придунайські землі. Та й безславний радянсько-фінський конфлікт...приніс у місто не одну сумну звістку.

Область активно долучалась до зміцнення оборонних потуг держави. Дніпропетровські підприємства вже в 30-х роках почали освоювати випуск нових видів озброєнь та боєприпасів, тут будували нові аеродроми; кожне підприємство мало спеціальний мобілізаційний план на випадок війни. В діючу армію з міста тільки в 1940 р. влились сотні дніпропетровців для посилення її командного і політичного складу. Тисячі юнаків міста навчались в аероклубах, опановували ази військової справи, протихімічного захисту тощо.

І все ж, 21 червня 1941 р. – тихого і лагідного суботнього вечора – пересічний дніпропетровець ще не знав, що ранком прийде війна. Тим паче, що й повідомлення ТАРС, яке з'явилось 14 червня 1941 р. у пресі – а це, по суті, був офіційний голос Кремля! – заспокоювало: поголос, що пішов на Заході про можливу близьку війну між СРСР і Німеччиною, це ніщо інше, як незграбно приготована пропаганда ворожих двом країнам сил. ТАРС упевнений, що Німеччина неухильно виконує умови двостороннього пакту про ненапад терміном у 10 років.

Переважна більшість вірила, що керівництво державою володіє ситуацією, а чутки про можливу війну – безпідставні. Тим більш приголомшуючою стала страхітлива звістка: «Війна!».

Виявилось, що о 4-й ранку 22 червня 1941 р. життя вмить змінилося: закінчились мирні і настали лихі воєнні часи. Щоправда, переважна більшість мешканців міста взнала про це лише опівдні. О 12 годині дня по радіо виступив В.М.Молотов, який і сповістив співгромадянам СРСР про зухвалий напад агресора. Керівництво ж області, у тому числі й К.С.Грушовий, який в ті дні був за першу особу в області, оскільки перший секретар обкому КП (б) України С.Б.Задіонченко перебував у Москві, дізнався про це вже десь о 6-й ранку. Йому зателефонував командир розташованого в місті корпусу генерал К.Л.Добросердов і повідомив: «Сьогодні на світанку на нас напала Німеччина...» Цю звістку підтвердили й з Києва. На телефонний запит К.С.Грушового йому із столиці УРСР повідомили, що Київ бомбардують. Отже, помилки не могло бути – дійсно, на терени держави прийшло лихо війни.

Особливо приголомшували слова – «війна без попередження», «віроломний напад». Це в мирні дні легко співалось: «Если завтра война, если завтра в поход...», а з 22 червня 1941 р., коли війна стала дійсністю, неймовірна тривога охопила місто.

Недільний випуск центрального періодичного видання СРСР газети «Правда» за 22 червня 1941 р. в оглядовій статті під заголовком «Трудова доблесть і воєнна хоробрість – рідні сестри» писав, що цей афоризм узято з газети «Днепровская правда», яка виходить у Дніпропетровську, бо саме так називалась передовиця в одному з червневих номерів цієї газети. Центральна газета навела багато уривків із згаданої статті, а також із тематичної сторінки, і особливо схвалила зроблений редакцією «Днепровской правды» висновок: «Люди, які здатні наполегливо долати перешкоди і добиватись мети, незважаючи ні на що, будуть і на полі бою громити ворога до повного його знищення. Люди, загартовані в праці, не злякаються нестатків і злигоднів війни» [9, с. 18].

Війна сповна дала нагоду довести це пророкування газети. Робочий люд Дніпропетровська, загартований працею і тертий життям, навчений виживати ще в умовах попередніх війн буремних революційних років і двох страшних голодоморів, дійсно не злякався нестатків воєнного лихоліття. В переважній більшості городяни готові були винести усі випробування. Готовність захищати рідний дім від нашестя окупантів була їх домінуючою психологічною рисою. Хоча були в місті й ті, хто чекав приходу німців: у 20-30-х їм добряче «насолила» радянська влада.

Вже з 22 червня 1941 р. Дніпропетровськ почав працювати на перебудову з мирних на воєнні рейки. Усі його сили - людські, інтелектуальні й господарські ресурси мобілізувались на відсіч агресору. В місті змінювалось усе. Змінився ритм праці й відпочинку, пришвидчився темп життя, радикально стали змінюватися життєві ситуації. Вулиці стали малолюднішими, а населення – вкрай заклопотаним. Масові мобілізації до лав Червоної Армії давалися взнаки. Місто враз стало виглядати суворішим. Жодних розваг. У кінотеатрах демонстрували переважно патріотичні фільми, а їх показ супроводжувала кінохроніка «Вісті з фронту». Московський Малий театр терміново, перервавши гастролі в місті, повернувся в столицю. В багатьох місцях з'явились плакати «Родина-Мать – зовет!»

Місто огортали тривожні очікування, непевність у завтрашньому дні, але, як свідчать джерела, паніки не було. Не було й масової втечі з міста. Хіба що частина непрацюючого населення з дітьми подалась у навколишні села до рідних.

Напередодні 3 липня в місті значно побільшало гучномовців. Керівники міста, установ, закладів і заводів були попереджені заздалегідь про те, що в цей день буде транслюватись важливе урядове повідомлення і відповідно підготували до цього свої колективи. Отож промову Й.Сталіна слухала переважна більшість населення обласного центру. А після цього містом пройшла хвиля патріотичних мітингів. Виступаючи на них, дніпропетровці публічно й щиро клялися: «Віддамо усі сили, знання, а якщо треба – то й життя задля перемоги!».

5 липня 1941 р. газета «Зоря» на перших сторінках подала добірку матеріалів про антифашистські мітинги, що пройшли містом 3-4 липня. Серед низки повідомлень була й інформація про мітинг робітників та службовців на станції Ніжньодніпровськ-Вузол. Його учасники прийняли резолюцію мітингу та лист на адресу Державного комітету оборони. В ньому, зокрема, говорилось: «Зібравшись на мітинг, ми... оголошуємо себе мобілізованими в ряди народного ополчення... Ми клянемось Державному Комітету Оборони, що ми прикладемо всі сили для того, щоб наш транспорт працював чудово і забезпечив Червоній Армії повну перемогу над ворогом.

Ми клянемось працювати з таким напруженням, якого вимагає надзвичайна обстановка запеклої війни з фашизмом...

Поведемо рішучу боротьбу з усілякими дезорганізаторами, поширювачами чуток, панікерами... Певні в цілковитій перемозі над фашизмом, ще тісніше згуртуємося навколо Комуністичної партії, навколо Державного Комітету Оборони для рішучої перемоги Червоної Армії!» [30, с. 41].

Це повідомлення було типове для доби війни за змістом, лексикою й шаблонною фразеологією, але виразно щире й патріотичне. Дальший перебіг подій переконливо засвідчив: переважна більшість мешканців міста дійсно бажала в будь-який спосіб допомогти Червоній Армії здобути перемогу і вірила, що «перемога буде за нами!». Вірила і в те, що наші невдачі тимчасові, що вони – наслідок віроломного й зухвалого нападу агресора, а Червона Армія незабаром зупинить ворога, відкине за межі державного кордону і вже там – на його ж землях! – остаточно доб'є. Навіть коли в річковому порту з'явились перші транспорти з біженцями із Молдавії та Одеської області вірили, що війна не дійде до порога їхнього дому.

Проте повідомлення Радінформбюро приносили все більше й більше невтішних новин. Навіть приголомшливих. У середині липня фашисти заглибилися в українські землі вже на 400-500 км! До Дніпра лишалось ще стільки ж...

З першої декади липня над містом все частіше стала з'являтись «рама» – висотний літак-розвідник, оснащений потужною цейсівською оптикою та фотоапаратурою. Фахівці попередили: фашисти визначають об'єкти і готуються до бомбардувань. Міський штаб оборони виніс єдине розумне в цьому випадку рішення: ввести світломаскування, посилити охорону найбільш важливих об'єктів, ретельно підготувати бомбосховища, сформувати бригади з боротьби із запалювальними бомбами тощо. Ночами місто стало тонути в пітьмі, а на шибках вікон з'явились білі паперові смуги. Так городяни намагалися запобігти розсипанню скла від вибухових хвиль. Із 3 липня повсюдно з'явилися спеціальні спостерігачі місцевої протиповітряної оборони. Вдень і вночі вони чергували на дахах промислових об'єктів і житлових будинків у постійній готовності до нальотів ворожої авіації.

Все
на защиту
отечества!
Сметем с лица земли
фашистских
варваров!

Мітинг робітників метизного заводу «Красный Профинтерн» з нагоди виступу по радіо Голови Державного комітету оборони Й.В.Сталіна. Фото - липень 1941 р.

О 23 год. 50 хв. 9 липня 1941 р. вперше в місті завили сирени – то був сигнал «повітряна тривога». А вже за кілька хвилин хвиля фашистських бомбардувальників пройшла над Чечелівкою, Озеркою і скинула 250-кілограмові фугасні бомби на міст через Дніпро, вокзал і річковий порт, а почасти й на об'єкти, що були на лівому березі. Наслідки: частково зруйновано головний залізничний міст №1 через Дніпро. Але через 10 годин рух по ньому відновили; Самарський міст теж був пошкоджений, але рух залізницею на цій ділянці відновили швидше – через 6 годин. Незначних ушкоджень зазнали і споруди на заводах ім. Артема та ім. К.Лібкнехта.

Друга хвиля бомбардувальників підійшла до міста о першій годині 20 хв., але, як свідчать джерела, цю повітряну атаку зустріли більш активним загороджувальним вогнем і зуміли її відбити. Проте це був перший, але реальний і болючий дотик війни до міста: на проспекті К.Маркса, біля управління Сталінської залізниці, виявили бомбу, яка не розірвалась; на лівому березі були вщент зруйновані 14 житлових будинків, в яких загинули 10 чоловік, а ще 12 – тяжко поранені [30, 48]. Так 10 липня 1941 р. було відкрито список жертв війни серед цивільного населення міста. Але, на жаль, це був лише початок.

Перші «похоронки» в місто прийшли вже в перших числах липня: в прикордонних боях загинули дніпропетровці – мол. сержант Алексєєв І.О. 22 червня 1941 р., боєць Голенко Г.В. – 24 червня 1941 р., матрос Воскобаєв К.Л. 26 червня 1941 р., капітан Воронов М.Ф., ст. лейтенант Співак Д.В. та багато інших [42, с. 38, 130, 131, 150, 575]. У перший день війни прийняв під своє командування підводний човен «Щ-211» уродженець села Старі Кодаки Олександр Дерев'янко 1908 р. народження. Це саме його субмарина відкрила рахунок потоплених ворожих кораблів на Чорному морі. 15 серпня 1941 р. «Щ-211» пустив на дно великий німецький транспорт, а другий – серйозно ушкодив, і він викинувся на берег. Але згодом у районі болгарського міста Варна загинув і човен, а разом з ним весь екіпаж.

Війна змусила багатьох дати виразну відповідь на два нагальні запитання: гамлетівське – бути чи не бути? й споконвічне, але в ті дні таке актуальне – «що робити?» Як свідчать документальні джерела, більшість, та особливо молодь, давала собі чітку відповідь: йти на фронт задля збереження Батьківщини! Типовими у цьому контексті можуть слугувати мотиви та дії колишнього студента 1-го курсу Гірничого інституту Мірошника Олександра Михайловича. У своїх спогадах він писав, що з друзями-однокурсниками вже на другий день війни вони вирішили записатись у комітеті комсомолу добровольцями на фронт. У них були й інші варіанти, бо представники з військових училищ закликали студентів вступати до цих закладів, але вони вирішили: йдемо на фронт! Адже в училищі треба буде ще вчитись 1,5-2 роки, а війна може скінчитись вже через 3-4 місяці, так що ми не встигнемо понюхати й пороху...

Добровільно «понюхати пороху» під кінець червня в місті записалися 984 юнаки. Серед них – студенти і робітнича молодь, у тому числі із заводу «Комінтерн» Олександр Шикунов, Олександр Висоцький, Микола Кущаєв, Михайло Кошевий, Михайло Яценко та ін. [33, 12885].

2 липня цей добровільний загін (984 чол.) було відправлено залізницею до м.Суми, де на базі артучилища вони прийняли присягу і отримали звання «політбоєць». А вже 19.07.1941 р. – усього після двотижневого навчання – їх зарахували до складу двох комуністичних батальйонів і направили на фронт. Один з них – на Південно-Західний фронт, а другий – на Південний. Бойове хрещення для них виявилось тяжким: більшість політбійців загинули вже в перших боях, решта ж – потрапила в полон в районі Умані і лише одиниці – близько 50-ти чоловік – дожили до Перемоги, пройшовши тяжкими фронтовими шляхами або поневіряючись у таборах для полонених. Один з таких – Волкогонов Григорій Якович. Зумів у липні 1941 р. вирватись із одного оточення, але влітку 1942 р. під Харковом потрапив у полон, а далі – концтабір у Бельгії, втеча із-за колючого дроту і шлях партизана – макі в європейському русі Опору.

На 12 день війни в Дніпропетровській області про добровільний вступ до РККА заявили 7613 чоловік, у тому числі й 3526 жінок і до нашого часу в фондах обласного держархіву зберігаються списки комуністів і комсомольців-добровольців: по Амур-Нижньодніпровському району встановлено таких прізвищ 201, по Кіровському – 223, Красногвардійському – 188, Ленінському – 169, Жовтневому – 234.

Одночасно з записом добровольців у місті було розгорнуто динамічну призовну кампанію. Починаючи з 22 червня 1941 р., усі військкомати Дніпропетровська перейшли на цілодобовий режим роботи і почали масову мобілізацію. Цього ж дня Президія Верховної Ради СРСР за підписом М.Калініна прийняла Указ «Про мобілізацію військовозобов'язаних по Ленінградському, Прибалтійському особливому, Західному особливому, Київському особливому, Одеському, Харківському, Орловському, Московському, Архангельському, Уральському, Сибірському, Приволзькому, Північнокавказькому та Закавказькому військових округах». Мобілізації підлягали військовозобов'язані відразу аж 14 вікових категорій! – від 23 до 36 років включно, тобто народжених у 1905-1918 рр. Це для них – народжених ще в дореволюційну добу, в роки Першої світової війни та революції – 23 червня оголосили першим днем явки на призовні пункти. Звільнялись від призову лише висококваліфіковані робітники – сталевари, вальцювальники, машиністи паровозів та інші категорії тих, що мали право на «бронь».

Та на 50-й день війни – 10 серпня 1941 р. «з метою підтримки діючої армії» було оголошено другу мобілізацію військовозобов'язаних. Тепер до армії брали громадян 1890-1904 рр. та 1922-1923 рр. народження. Отож до зброї мали стати чоловіки віком від 18 до 50 років. Мобілізація п'ятдесятирічних свідчила, що армія зазнала великих втрат у живій силі. Велика кількість «похоронок» підтверджувала цей моторошно страшний факт. Містом настирно повзли чутки про тяжкі поразки Червоної Армії. Та реальність виявилася ще страшнішою: в 1941 р. втрати серед особового складу армії досягли мільйонів бійців і командирів. Загалом у червні-серпні 1941 р. тільки за мобілізаціями в діючу армію за неповними даними влилось майже 50 тис. дніпропетровців – більшість із них або загинула або потрапила в полон.

Під впливом розвитку подій на фронтах війни, в першій декаді липня в місті розпочалося створення ополченських загонів із числа робітників, службовців, інтелігенції та інших верств населення. Точної кількості тих, хто був в лавах таких підрозділів, не встановлено. Проте достеменно відомо, що в Дніпропетровську було сформовано 4 дивізії народного ополчення. Одну створили в Ленінському районі міста, другу, зведену, на базі Кіровського та Червоноармійського, третю – в Амур-Нижньодніпровському, а четверту, переважно студентську, в Жовтневому. Усі їх з'єднали в єдиний ополченський корпус, яким спочатку командував І.Ф.Глазунов, а після призову його до Червоної Армії керівництво перебрав дивізійний комісар П.П.Богданов. Штаб корпусу, що розмістився в Палаці піонерів на центральній магістралі міста, розробив низку заходів з навчання ополченців, без відриву їх від виробництва, навичок і прийомів бойових дій та докладав чималих зусиль для озброєння особового складу стрілецькою зброєю та бодай кулеметами і набоями... Про більше не йшлося. Зайвої зброї в місті не було. І хоча керівництво міста – партійні і радянські органи – докладали зусиль до належного оснащення ополченців та їх вишколу, все ж недоліки були. Так, з вини керівництва заводу ім. Комінтерну 20 липня було зірвано заняття цілого полку ополченців, за що воно було суворо попереджене [11, с. 50].

Зовсім мало часу випало ополченцям навчатись військовій справі, до того ж, зброї на всіх не вистачало. Поодинокі, але були й випадки коли деякі робітники відмовлялись йти в ополчення. Із 25 червня 1941 р. розпочалось створення винищувальних батальйонів. Їх призначення: боротьба з диверсантами, парашутистами та допомога органам НКВС і спеціальним загонам в охороні важливих, оборонного значення, об'єктів міста. Проте на їх долю випали й більш тяжкі випробування. Чимало таких дніпропетровських батальйонів і ополченських з'єднань було передано в розпорядження Резервної Армії. Щоправда, її командуючий Н.Є.Чибісов, як стверджує такий авторитетний свідок і учасник тих подій, як К.С.Грушовий, не одразу оцінив їх, більше того, він навіть запропонував їх роззброїти з тим, щоб передати цю зброю регулярним частинам. Але керівництво області переконало його в недоцільності такого кроку [9, с. 101].

Кинуті в бої на південно-західних теренах області проти досвідченого і значно краще озброєного та навченого правилам ведення сучасного бою ворога, вони билися пліч-о-пліч з червоноармійцями кадрових з'єднань дуже мужньо. І хоча рубежі не втримали, командування Південного фронту в бойовому донесенні Генеральному штабу, все ж, високо оцінило героїзм і мужність цих батальйонів.

Було створено в місті також 46 груп сприяння винищувальним батальйонам та десятки бойових дружин, які опікувалися окремими об'єктами міста на промислових підприємствах та в житловому секторі. Сотні городян - від домогосподарок до пенсіонерів - були залучені в ці підрозділи самооборони. У складі 56 таких дружин Жовтневого району було 890 чоловік, у Кіровському 398 чоловік об'єднувались у 37 дружинах [16, с. 10, 27, 50, 89, 105, 110]. Навчені боротись із запалювальними бомбами, дружинники чергували на дахах будинків, стежили за порядком на прилеглих територіях, підтримували в належному стані бомбосховища та подавали першу допомогу потерпілим. Особливо додалось їм роботи з наближенням лінії фронту.

ВСІ, ЯК ОДИН,
НА ЗАХИСТ
БАТЬКІВЩИНИ

Робітники заводу ім. В.Молотова записуються в народне ополчення (зліва направо): В.Варич, А.Зіненко, С.Мальцев, Б.Леутін, П.Гіренко. Фото – липень 1941 р.

Ознак його в місті поступово ставало все більше й більше. Вже в кінці червня в Дніпропетровську облаштувалось декілька евакогоспіталів (ЕГ). Для їх потреб було передано ряд приміщень – ЕГ №1035 школу №81, що на вул. Плеханова, ЕГ №1036 будинок 77 по вул. Пушкіна, ЕГ №1037 – розмістили на Московській 6, а найбільший у місті ЕГ №1038 – в Палаці Праці (нині Палац ім. Ілліча).[17, с. 105] Та вже 3 липня керівництво міста (голова міськради – М.О.Щолоков та секретар міськкому компартії – М.Г.Манзюк) прийняло рішення про додаткове виділення для евакогоспіталів приміщення шкіл №№21, 22, 51, 75, 84, Інституту гігієни праці, готелю «Красний» та гуртожитку транспортного інституту. Всього – на 3050 ліжок.

Молодь міста і домогосподарки активно залучилися до облаштування госпіталів та організації шефської допомоги їм. Завдяки комсомольцям у місті поширився рух, скерований на збір для поранених воїнів овочів, фруктів, тютюну та ін.

Через річковий порт вже на початку липня в місто прибули перші біженці. То були жителі з Молдавії, Одеської та почасти Миколаївської областей, яких доставили пароплавом з Херсона. До 100 тис. прийняв річпорт евакуйованих лише в липні. Практично відразу через створені додаткові переправи їх доставляли на лівий берег, а звідти біженці вже рухались далі на Схід. Усього тільки річковики до середини вересня своїми силами і засобами переправили в лівобережну частину міста більше 250 тис. евакуйованих, 2,5 тис. автомашин, тисячі голів худоби тощо [2, с. 245].

Вщерть заповнився і залізничний вокзал військовослужбовцями та біженцями. Пасажирські потяги прибували і відправлялись неймовірно переповненими. Особливо ті, що йшли в східному напрямку.

На пероні біля пунктів, де можна було взяти кип'яток, постійно стояли довжелезні черги. Для запобігання розповсюдженню інфекційних хвороб міський відділ охорони здоров'я відкрив на залізничному і річковому вокзалах додаткові фельдшерські та дезинфекційні пункти.

У магазинах теж були постійні черги. На ринках вмить зросли ціни. І перш за все на вкрай необхідні товари: сірники, гас, сіль, хліб, борошно, олію, сало. До дорожнечі додався й дефіцит товарів. На цьому спритні ділки «робили гроші». Міська влада і правоохоронні органи міста намагалися з цим рішуче боротися, як і з «порушниками норм продажу харчів та інших споживчих товарів в одні руки», з крадіями товарів, і особливо в системі міськхарчоторгу, які «допомагали розповсюдженню спекуляцій» та найбільш суворо з тими, хто «розповсюджував провокаційні чутки або сіяв панічні настрої». Виявлені документи свідчать, що місцева влада з метою запобігання панічних настроїв і масової втечі мешканців з міста, вдавалась до рішучих запобіжних заходів. 23 липня 1941 р. на засіданні міського комітету партії два директори провідних у місті заводів –ім. Г.Петровського і ДЗМО – комуністи Коробов і Гусаров отримали догани по партійній лінії за те, що «припустилися серйозної політичної помилки – самовільно евакуювали свої сім'ї з міста і тим самим створили умови для нездорових розмов серед колективів заводів». Виходячи з цього, було прийнято розлогу постанову, серед пунктів якої був і такий: «Запропонувати тов. Коробову і Гусарову повернути свої сім'ї в місто» та «запропонувати виконкому міськради та райрад заборонити виїзд з міста місцевому населенню без спеціального дозволу» [11, с. 475].

Війна вносила свої корективи в усі сфери суспільно-політичного, духовного та культурного життя міста. Слідом за зменшенням формату республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина», «Комсомолец» та скорочення періодичності видань цілої низки газет з 25 червня вдвічі було зменшено й формат обласних газет. А вже з 8 липня в Дніпропетровську було припинено випуск 25 малотиражних газет та й деяких видань обласного масштабу. Серед таких: «Новый хирургический архив» – загальноукраїнський журнал, що видавався в Дніпропетровську, обласна піонерська газета «Щаслива зміна», малотиражки «Питомцы Кагановича» (видавець – Сталінська залізниця), «За більшовицькі кадри» (Держуніверситет), «Сталінець» (Металургійний інститут ім. Й.Сталіна), «За якість кадрів» (Транспортний інститут), «За соціалістичні медичні кадри» (Медичний інститут), «Кузня кадрів» (Хіміко-технологічний інститут), «Будівельник» (Будівельний інститут), «За кадри» (Гірничий інститут ім. Артема), «За зразковий трамвай» (Трамвайний трест), «Володарець – Стахановець» (фабрика ім. Володарського) та інші.[13, 6-7]. Ті ж видання, що залишилися, радикально змінили тематику: віднині домінуючою стали теми про звитяжну і ратну працю для зміцнення обороноздатності держави, матеріали про допомогу діючій армії, листи тих, хто пішов на фронт Великої Вітчизняної. А поряд із традиційним гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» з'явилось нове: «Наше дело правое – победа будет за нами!» Ці слова з промови Й.Сталіна стали на всі роки війни крилатими й вельми поширеними. Їх використовували як неодмінний атрибут усіх промов і закликів. Переважна більшість громадян країни жила й працювала в ті роки лихоліття й фашистської навали із щирою вірою в те, що захист рідної землі, то дійсно «дело правое».

Підприємства області та її адміністративного центру ще з довоєнної мирної доби робили величезний внесок в оборонну потугу країни. В 1940 р. металургія краю дала країні 3182 тис. тонн чавуну, 3007 тис. тонн сталі, 2210 тис. тонн прокату. Питома вага металургійної галузі області складала в загальному обсязі виробництва цієї продукції по Україні близько 40 відсотків по чавуну і стільки ж по сталі (а по СРСР – відповідно 20% і 16,5%). Втім, в місті були й підприємства суто оборонного значення. До числа таких належали так звані номерні заводи. Вони підпорядковувались безпосередньо наркоматам оборонного значення, як-то: Наркомату боєзапасів, Наркомату авіапромисловості та ін. Серед таких – заводи: №452 «Редуктор», №165 «Кулон», №481 «Пирамида», №462, №79 «Поршень», №8 «Инструмент» та низка спеціалізованих будівельних трестів і контор, що їх обслуговували. В межах області теж були такі заводи: азотно-туковий – у Дніпродзержинську, «Стройплощадка №90» – в Кривому Розі, «Прибой», «Степь» і «Хутор» – в Павлограді та ін.[15, с. 10].

Більшість підприємств Дніпропетровська розпочала перехід на випуск оборонної продукції з перших днів війни. Незважаючи на всі технологічні складнощі та нестачу часу на освоєння випуску принципово нового асортименту, все ж чимало підприємств – від союзного і республіканського рівнів підпорядкування аж до артілей місцевої промисловості та промкооперації – в липні налагодили випуск найрізноманітнішої продукції на замовлення діючої армії. Її асортимент був досить широкий.

Промисловий гігант міста – завод ім. Петровського вже в першій декаді липня почав випуск броньованого листа, «стаканів» для снарядів і мін, заготовок для виготовлення бомб і мінометних стволів. Виготовили металурги й бронепоїзд. На заводі ДЗМО (тепер – АО «Дніпроважмаш») випускали броньовані ковпаки, відливали «болванки» для артилерійських снарядів, розробили технологію виготовлення солдатських касок і побудували перший у місті бронепоїзд та обладнали його зброєю і разом з військовими випустили на сталеві рейки для захисту міста. Вагоноремонтний завод (ВРЗ) обладнав і відправив на фронт 36 санітарних вагонів, а завод ім. Комінтерну освоїв виробництво 82-міліметрових мінометів, завод ім. К.Лібкнехта налагодив випуск корпусів для фугасних авіабомб, гільз для снарядів. Окрім того, тут були створені потужні майстерні для ремонту бойової техніки тощо. Чималий внесок в обороноздатність армії вносили й підприємства легкої промисловості та артілі промкооперації. Так, швейна фабрика ім. Володарського повністю перейшла на випуск солдатського одягу, а взуттєва фабрика – взуття для воїнів. Саме ці дві фабрики «одягали і взували» усі підрозділи Резервної армії, яка формувалась на Дніпропетровщині. Місцева промисловість теж працювала на потреби війська, виготовляючи різноманітну продукцію від шанцевого інструменту до гужово-транспортного начиння (збрую, упряж та підкови для коней, скоби і цвяхи, інструмент для саперів тощо). Вчені хіміко-технологічного інституту розробили технологію виготовлення «пляшок» із запалювальною сумішшю.

Виконуючи вказівку командування Південного фронту, дніпропетровські підприємства важкої промисловості брали безпосередню участь у будівництві понтонних мостів через Дніпро. Вони виготовили необхідну проектно-технічну документацію, робочі креслення, винайшли необхідний матеріал і на заводах ім. Молотова, ім. Петровського, металургійного обладнання і вагоноремонтному та інших виготовляли необхідні конструкції і складові до наплавних мостів. Всупереч труднощам і недолікам, особливо в процесі електрозварювання, все ж цей міст було збудовано, що значно розширило транспортні можливості міста і дещо розвантажило головний двох'ярусний міст та Самарський [11, с. 98, 163].

Велику допомогу фронту, особливо в час, коли бойові дії безпосередньо перемістились на територію області, надавали створені в місті і переведені на казармене положення аварійно-відбудовчі поїзди й загони, спеціальні бригади по ремонту мостів, шляхопроводів, лікарень, шкіл, підприємств комунальної власності, електромережі міста, зв'язку тощо.

Вже після перших масових призовів городян до лав Червоної Армії підприємства міста стали відчувати гостру потребу в робочій силі. Помітну роль у вирішенні цієї проблеми відіграли жінки-домогосподарки. 27 червня 1941 р. обласна газета «Днепровская правда» повідомила про розгортання в місті патріотичного руху домогосподарок, готових замінити на виробництві чоловіків, які пішли на фронт. А вже 2 липня 6173 жінки стояли біля заводських верстатів. У кінцевому підсумку в 1941 р. на виробництво було залучено не менше 40 тис. жінок міста. Не випадково міська влада змушена була відкривати нові дитячі садочки та ясла і переводити їх на цілодобовий режим роботи.

Прийшла на виробництво і молодь – часто-густо підлітки 14-16 років. Багато з таких вливались у робітничі загони через ремісничі й залізничні училища. З 15 липня 1941 р. в місті почалась мобілізаційна кампанія по набору юнаків і дівчат до закладів професійно-технічної освіти. Усього планувалось залучити до закладів фабрично-заводського навчання 4450 юнаків і дівчат віком від 14 до 16 років; 30% із них – дівчата [11, с. 6-10].

До широкої евакуації місто почало готуватися заздалегідь, коли лінія фронту була ще далеко від Дніпра. Але згортати виробництво не поспішали. Усі мобілізаційні ресурси обласного центру – від матеріально-технічних до інтелектуальних і людських – потужно працювали на оборону. Втім, хід війни вносив свої корективи. Як згадував К.С.Грушовий, уже 4 липня з ДКО прийшла постанова про евакуацію дослідного моторного заводу, що будувався в місті, та машинобудівного заводу Амур-Нижньодніпровського району. Саме ці два підприємства першими и були евакуйовані з Дніпропетровська в східні райони країни. Задовго до масової евакуації заводів цивільного профілю розпочався в Дніпропетровську демонтаж підприємств, що підпорядковувалися Комісаріату авіаційної промисловості СРСР. Вже 17 липня 1941 р. все обладнання заводу №452 «Редуктор» було демонтоване і відправлене в 11 ешелонах (765 вагонів) у м. Куйбишев (нині місто Самара); одночасно виїхали усі інженерно-технічні робітники та службовці, всього – «3004 чоловік у числі яких і 205 чоловік з сім'ями» [14, 41]. В ті ж липневі дні вивезли на Схід інші заводи оборонного призначення.

Та згодом розпочалася й масова евакуація. Рішення Уряду про це прийшло в місто ввечері 6 серпня 1941 р. і вже в ніч на 7 серпня ця постанова була доведена до всіх директорів заводів. Рішення про масову евакуацію свідчило про одне: в Москві невпевнені в тому, що місто – велетень металургії Півдня! – вдасться відстояти, принаймні його правобережну частину. В іншому випадку – таке рішення не прийняли б. Адже ворог, здавалося б, ще далеко від Дніпропетровська, навіть поза межами області – в районі Одеси – Вознесенська – Первомайська. Щоправда, 3 серпня авіація виявила в районі залізничної станції Помошна танки противника, а це вже поблизу Кривбасу. Ось саме в таких умовах і почалась евакуація міста...

Перш за все демонтували і вивозили найбільш цінне промислове устаткування. Ранком 8 серпня перший ешелон із унікальним обладнанням балонного цеху заводу ім. Леніна через станцію Горяїнове відправився на Схід. У 68 вагонах, окрім устаткування, розмістились 93 провідні спеціалісти та 222 члени їхніх сімей [8, с. 37]. Того ж дня розпорядженням уповноваженого ДКО було зупинено й завод ім. Г.Петровського. Готову продукцію завантажували в вагони, демонтували усе, що можна було вивезти, але доменні й мартенівські печі змушені були «закозлити»: ворог не повинен був скористатись цими плавильними агрегатами. Чимало об'єктів, у тому числі й деякі мартени на Петровці, були знищені вибухівкою. Проте практично до останніх днів на заводі ім. Петровського працював один турбогенератор теплоелектроцентралі. Його електроенергія ще потрібна була як заводу, так і місту.

Вдень і вночі залізничники подавали ешелони на підприємства Правобережжя.

Треба було поспішати, адже авіація противника систематично й цілеспрямовано бомбардувала найважливішу транспортну артерію міста – двох'ярусний міст через Дніпро по якому йшов нескінченний потік вантажів в обох напрямках. Вантажі вивозили до 24 серпня. Цього серпневого ранку останній ешелон прогуркотів на лівий берег Дніпра. Правобережна частина міста вже зазнавала інтенсивного артилерійського обстрілу. Бої точились на вулицях міста, на території Петровки, коксохімічного заводу...

Обладнання ж і обслуговуючий персонал евакуйованих заводів прямували в глибокий тил – на Урал, Сибір та Казахстан.

На Лівобережжі евакуація почалась пізніше. 17-18 серпня тут зупинили роботу і почали демонтаж на вагоноремонтному заводі ім. С.Кірова. Його обладнання вивозили в алтайське місто Барнаул. Завод ім. Комінтерну зупинили 18 серпня: відомий у ті часи на всю країну сталевар Я.Чайковський зварив за 4 години свої останні 90 т криці і перетворив її на сталеву брилу. Вона й досі лежить на подвір'ї заводу, як мовчазний свідок про ті трагічні серпневі дні 1941 р. На заводі ім. К. Лібкнехта теж вирували евакуаційні роботи.

Окрім об'єктів оборонної, важкої та машинобудівної промисловості, з міста евакуйовували й устаткування легкої та харчової промисловості. Зрештою, вдалось вивезти найбільш цінне обладнання швейної та кондитерської фабрик, макаронного та винно-горілчаного заводів, мукомельного виробництва, всі цінні прилади і матеріали з біофабрики, більшість медикаментів із аптечних складів та товарів з магазинів, продовольчих баз. Вивезли в Сталінград документи обласного фінансового управління, багато архівних матеріалів різноманітних установ міста. Повністю переправили на Лівий берег увесь автомобільний транспорт, а частково і гужовий. Але не вдалося евакуювати річковий транспорт: німці перерізали Дніпро вище міста й південніше – в районі Нікополя. Плавзасоби річковиків попадали в пастку. Тому 18 серпня практично всі річкові судна, катери та баржі – всього 71 одиниця – були затоплені...

Разом з устаткуванням заводів дніпропетровці вивозили й духовні та культурні скарби міста, наукове начиння, почасти й найцінніші бібліотечні фонди, експонати з художнього та історичного музеїв. Цінності останнього спочатку вивезли до м. Ворошиловграда (нині – м. Луганськ), а згодом далі на Схід. Проте по війні в музей повернулась лиш невелика дещиця з довоєнних цінностей – усього 1398 одиниць, решта або загубились, або були розграбовані [34].

Загалом, незважаючи на надзвичайно складні умови, дніпропетровці зробили майже неймовірне:

вивезли переважну більшість найціннішого матеріально-технічного устаткування підприємств і установ міста і в стислі строки запустили його в дію вже в східних районах СРСР.

Так, у Пермі завод №452 вже через тиждень після прибуття обладнання почав видавати таку важливу для фронту продукцію, як 45 мм артилерійські снаряди, детонатори для мін, поршневі кільця до авіамоторів тощо.

Та найгірше складалася ситуація з евакуацією цивільного населення міста. За нашими підрахунками, в своїх оселях залишилося, через різні причини, обставини та спонукальні дії, майже 70 відсотків мешканців обласного центру — дітей, жінок та людей похилого віку. За соціальним статусом це, здебільшого, був робочий люд, сім'ї, що залишилися без годувальників: їхні батьки пішли на фронт або виїхали на Схід в ешелоні із заводським обладнанням.

По місцевому радіо неодноразово 23-го і 24-го серпня передавалися заклики до громадян міста переходити на лівий берег. Як згадує К.С.Грушовий, він особисто ввечері 24-го закликав мешканців покинути місто: «Послухайте доброї поради, — звертався він до групи жінок на центральному проспекті, які біля продовольчого магазину одержували, вже без грошей, макарони, — не сидіть у місті! Негайно переходьте на лівий берег. Краще лишитися без домівки, але серед своїх, під захистом рідної армії. Не баріться!» [9, с. 152-153].

Ті, що самотужки пішли за Дніпро, там же й осіли. Вони здебільшого і не намагалися евакуюватися в далекі краї: більшість вірила в те, що на Дніпрі німців нарешті зупинять. Вірили в силу армії і в те, що німці неспроможні будуть подолати такий природний бар'єр, яким є Дніпро. Тому й не хотіли йти далеко від рідного міста. Надіялись, що правобережну частину міста здали тимчасово. Та й командування Червоної Армії запевняло народ, що за Дніпро німців не пустять.

І все ж, більшість мешканців центральної частини залишилась у місті. Одних із них — залишили; вони б і виїхали, але їм у цьому не допомогли. Держава, яка б повинна була опікуватися ними — своїм найціннішим скарбом — людьми! — не спромоглася (чи не змогла?) їх організовано вивезти, а самотужки, із скарбом у клунках, з дітьми — вони далеко втекти від вогняного смерчу війни не могли. Та й куди йти з насиджених місць, в які краї? Інші лишились самі, навіть не намагаючись виїхати. І то був їхній свідомий вибір: хтось залишався для боротьби з окупантами в підпіллі, хтось вважав, що «якось воно все владнається, не пропадемо», але були й такі, хто був не проти приходу нової влади, бо радянську і не приймав, і не шкодував за нею. Проте всі, хто не виїхав з Дніпропетровська в серпні 1941 р., — залишилися, наодинці з невідомим, без праці і соціальних гарантій, без всіляких продовольчих запасів і засобів до існування. Що їх усіх чекало? На що вони в ті спекотні дні сподівалися? Багато хто з них пам'ятав ще кайзерівців 1918 року...

Влітку 1941 р. Червона Армія, зазнаючи величезних втрат у живій силі, змушена була відступити по всій лінії фронту — з Півночі на Південь аж до Чорного моря. Бої наближалися до Дніпра, до вкрай важливих промислових центрів України й усього Радянського Союзу. З 5 серпня під тиском німецько-фашистських танкових угрупувань почався відхід військ Південного фронту до Дніпра в нижній його течії. Особливо ситуація ускладнилась після прориву ворожих з'єднань до Дніпра на південь від Києва, оточення під Уманню 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту та взяття Знам'янки й Кіровограда. Перша танкова армія ген. Клейста планувала без перешкод на «високих швидкостях» увірватись у Дніпропетровськ — найважливіше, з точки зору фашистського командування, стратегічно-важливе місто в середній течії Дніпра та плацдарм для подальшого прориву до Донбасу — Ростова-на-Дону — Кавказу.

Спеціально для захисту правобережних районів Дніпропетровщини наказом Главнокомандувача була створена Резервна Армія (командуючий — Н.Є.Чибісов). Вона входила до складу Південного фронту (командувач — І.В.Тюленєв). Формування армії почалося в перших числах липня тут же, на території області. Її командний пункт знаходився в Дніпропетровську на Крутогірній вулиці поряд з вивезеним з Одеси штабом округу.

До складу новоствореної армії входили як кадрові частини і з'єднання вже загартовані в боях, так і новостворені, необстріляні. Саме в лавах останніх було чимало дніпропетровців, мобілізованих до армії в липні 1941 р. В серпні ж більшість з них і загинула на землях південних районів області, де дивізії Резервної Армії прийняли перші бої. Втім, Криворізький басейн вони не втримали. Вже 13 серпня 1941 р. ворожі з'єднання захопили важливий залізничний вузол ст. П'ятихатки, 15-го — Кривий Ріг, а 17-го оволоділи містами Марганець і Нікополь. Починаючи з 14-го серпня, німецькі війська взяли прямий курс на Дніпродзержинськ і Дніпропетровськ, намагаючись з ходу заволодіти ними. Проте героїчними зусиллями Резервної Армії ці задуми були зірвані. Відступивши майже впритул до Дніпра, вона «зачепилася» за протитанкову лінію оборони. Її, за наказом командувача Південним фронтом, розпочали будувати ще в середині липня і закінчили практично перед початком вирішальних боїв за Дніпропетровськ. Тут постійно працювали створений у місті спеціальний фортифікаційний батальйон і спецбригади, інженерні підрозділи фронту. Але ще більше тут працювало жінок-домогосподарок, студентів, старшокласників. Разом з ними в полі були й жителі навколишніх сіл. Військова Рада Південного фронту вимагала від місцевих органів влади залучати на такі роботи до 60-70% місцевого населення. І хоча достеменно не встановлено, який відсоток дніпропетровців від загальної кількості громадян копав протитанкові рови, монтував надовби та їжаки в степу між селами Курилівка і Любимівка Пригороднього району та між селами Ганнозачатівка (нині с. Світлогірське) та Сергіївка Солонянського району, проте встановлено точно: готувати оборонні рубежі дніпропетровці йшли масово. Не випадково свідки тих подій переказують, що місто обезлюдніло, бо тисячі й тисячі влились у діючу армію та в ополчення, тисячі будували оборонні рубежі й працювали біля верстатів, старшокласники виїжджали в села допомагати збирати врожай тощо. Разом з городянами на будівництві оборонних рубежів працювали жителі сіл і містечок прилеглих до Дніпропетровська правобережних районів області. Загалом тут було задіяно більше 100 тис. чоловік. Починаючи з 23 липня 1941 р. усіма роботами безпосередньо керувала група військових інженерів на чолі з підполковником А.Шифріним. У неймовірно спекотні дні будівельники працювали вдень і вночі. Землерийних механізмів не було зовсім. Головним інструментом були лопати, ломи, кирки. Усе робилось вручну. Тут же й відпочивали та харчувались. А під час нальотів ворожих літаків ховалися на дні виритих ними ж ровів. Проте протитанковий захист було зроблено вчасно: рви вирито, їжаки й надовби розставлено. Переважна більшість цього обладнання була виготовлена на заводах Дніпропетровська й доставлена на лінію протитанкових укріплень. Так, 20 тис. одиниць надовбів виготовили на заводі ім. Петровського, а ще 10 тис. – на інших підприємствах міста.

Усе це додавало воїнам і мешканцям міста впевненості й віри в те, що фашистів зупинять на цих рубежах.

Над командуванням усього Південного фронту й Резервної Армії, як і над усіма захисниками Правобережної України, дамокловим мечем нависали не лише ворожі танкові армади. Над ними нависала ще й телеграма ДКО за особистим підписом Й.Сталіна від 11 липня 1941 р., яка містила в собі серйозні обвинувачення, що базувалися, за висловом Голови ДКО, на «підставі достовірних відомостей про панічні настрої серед керівництва Південно-Західного фронту і їх готовності відвести війська на лівий берег». Виходячи з цього, Й.Сталін рішуче попередив усіх: «Якщо буде зроблено бодай один крок в бік відводу військ на лівий берег, усі будуть покарані як боягузи і дезертири...» І хоч ця телеграма адресувалась особисто М.С.Хрущову, як першому секретареві ЦК КП(б) України, але про її зміст добре знало не лише командування Південно-Західного фронту, але й Південного, в зоні захисту якого була вся нижня течія Дніпра і такі промислові центри на його берегах, як Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь, Запоріжжя.

Розвиваючи наступ на напрямку Дніпропетровська, два моторизовані корпуси агресора з великою танковою потугою, підтримувані авіацією, вдарили не в «лоб» дивізіям Резервної Армії, а по її флангах, обходячи протитанкові рубежі. Один із корпусів почав наступ з району П'ятихаток уздовж правого берега Славути – в напрямку Дніпродзержинська й Дніпропетровська. Інше угруповання, у складі якого діяла дивізія «СС – Вікінг», рухалося з Кривого Рогу на Запоріжжя з тим, щоб перерізати Дніпро і зустрітися з першою групою вже на лівому березі в районі обласного центру. Командування фронтом і Резервною Армією розгадало цей задум, як і розуміли усю стратегічно-політичну важливість захисту Дніпропетровська. Не випадково й сам командуючий фронтом ген. Г.В. Тюленєв у середині серпня прилетів з Миколаєва до Дніпропетровська, щоб особисто оцінити ситуацію й організувати оборону міста. Він з невеликими перервами буде залишатися тут – у штабі на Крутогірній вулиці – аж до падіння міста і переправиться на лівий берег лише в ніч на 25 серпня.

Правий фланг Резервної Армії утримували три дивізії: 255-та стрілецька полковника І.Т.Замерцева, 8-ма танкова – полковника Ю.Г.Пушкіна, 26-та кавалерійська – полковника А.А.Носкова, 79-й Ізмаїльський прикордонний загін підполковника С.І.Грачова та інші підрозділи і з'єднання. Вони утримували величезну ділянку фронту і вели неймовірно виснажливі бої з явно переважаючими силами фашистів, разом з якими до Дніпра рвались Італійський та Угорські корпуси. Тим часом – лише в ході цих запеклих боїв – 18 серпня 1941 р.! – закінчилось остаточне формування й оснащення бойовою технікою Резервної Армії. В її розпорядження було додатково передано стрілецьку зброю, кулемети та невелика кількість протитанкових гармат. Для її посилення було також передано 2-й кавалерійський корпус генерала П.А.Бєлова, кавалерійську дивізію та деякі інші з'єднання. Діяли в її складі і місцеві ополченські з'єднання та поспішно створені військові підрозділи. Останні, практично не навчені військовій справі, необстріляні і, до того ж, вкрай погано озброєні, вже в перших боях з регулярними частинами ворога зазнавали величезних втрат, а деякі з них практично припиняли своє існування, як військові одиниці. Як згадував захисник міста – доктор технічних наук, професор металургійного інституту К.Бунін, якого поспіхом рекретували 8 серпня для захисту міста і призначили у 972-й полк 255 стрілецької дивізії... рядовим бійцем, – переважну більшість його частини становили літні селяни з Вінниччини. До місця призначення вони добиралися степами пішки кілька спекотних днів, без їжі... Натомість командний склад полку був укомплектований випускниками прискорених командирських курсів із Краснодара, які були обізнані з військовою справою не більше, аніж їхні підлеглі. Усі ці чинники – від озброєння воїнів до їх морально-психологічного стану та військового досвіду – позначилися вже в перших боях. Разом з 230-ю та 273-ю стрілецькими дивізіями вона зазнала дуже великих втрат у живій силі – до 60%. На полі бою – у вибалках, ярах та на полях – залишилися сотні і сотні так і не похованих воїнів, а ще більше – потрапило в полон [54, 138-139]. У цьому бою К. Бунін був поранений і вже з госпіталю – під враженням баченого й пережитого – направив командуванню листа, в якому охарактеризував як «шкідництво» те, що «найкоштовніший матеріал було кинуто просто на забій і винищення» [54, 139]. Проте в ті дні до цього «гласу» (та й подібних до нього) ніхто з керівництва країни і армії не прислухався. Завдання стояло одне: за будь-яку ціну – в тому числі й ціною життя тисяч і тисяч громадян держави, бо ж ми за ціною не стояли! – зупинити ворожу армаду. Тим паче, що оперативно-стратегічна ініціатива залишалася в руках ворога – він продовжував уже другий місяць поспіль диктувати логіку, динаміку й темп наступальних бойових дій. Захисники ж вели виснажливі й кровопролитні оборонні бої, намагаючись будь-що зупинити ворога на Дніпропетровському рубежі. Про більше в ті серпневі дні не йшлося...

Герой Радянського Союзу Б.А.Кротов, командир 138 кавалерійського полку. Загинув під час оборони м.Дніпропетровська. Фото 1941 р.

Із 19.08.1941 р. в місті та його приміських робітничих селищах вже систематично було чути гуркіт канонади. Особливо добре його чули в південних та південно-західних районах міста. Посилилось бомбардування міста, а особливо промислових об’єктів, залізничних мостів, переправ. Вранці у вівторок, 19 серпня, місто вперше зазнало артилерійського обстрілу. Перший снаряд розірвався на вул. Пушкіна поряд із трамвайною зупинкою, що була розташована поряд із будинком обласного виконкому. Жертв не було. Але відтоді місто почало зазнавати систематичних артилерійських обстрілів. Фронт стояв від Дніпропетровська на відстані гарматного пострілу. Місто стало прифронтовим з усіма його ознаками: військові патрулі, переважна більшість серед перехожих – бійці й командири в одностроях, потоки біженців, санітарні машини, затемнені вулиці, постійний гуркіт зенітних установок, пожежі, метушня біля бомбосховищ і «щілин» у дворах будинків, завивання сирен і всеохоплюючі неспокій й занепокоєння серед мешканців міста: «Що буде з містом і з нами?» Адже ворог методично просувається вглиб країни, до Дніпра.

Із бойового донесення штабу Південного фронту начальнику Генштабу Червоної Армії – 20 серпня 1941 р.: «Перше. Дніпропетровському напрямку противник силами не менше 2-х тд і 1 мд намагається прорвати Дніпропетровський плацдарм... Армії фронту продовжують укріплювати і утримувати Східний берег р. Дніпро, забезпечуючи за собою переправи» [48, с. 331-332].

20 серпня 1941 р. розпочалась вирішальна фаза боїв на Дніпропетровському напрямку. Особливо тяжкі бої йшли на ділянці Краснопілля – Запорізьке шосе та в зоні 275-ї стрілецької дивізії, що прикривала дорогу Кривий Ріг – Дніпропетровськ. У двобої з ворогом на цій ділянці діяли й кавалеристи 28-ї дивізії. Це саме її воїни із сув’яззю протитанкових гранат кидалися верхи на конях проти ворожих танків, ілюструючи героїчне й трагічне разом та водночас ще й усі недоліки й прорахунки трагічних подій 1941 року: організацію оборонних боїв, оснащення військ технікою й озброєнням, наявність належних резервів тощо. Звичайно, танкові армади ворога повинні були б зустрічати радянські танкові з’єднання та протитанкові батареї «сорокап’яток». Але їх у командування цього сектора оборони міста було дуже мало. Всі резерви вже було введено в бій. Німці ж про це знали, тому й кидали свої танки на найвразливіші ділянки фронту...

Командування віддало належне відвазі кавалеристів та їх героїзму, помноженому на готовність аж до самопожертви. Не випадково їх командир – майор Б.А.Кротов – перший серед кавалеристів Червоної Армії в роки війни отримав (9.XI.1941р.) звання Героя Радянського Союзу. Щоправда, вже посмертно.

А під Сухачівкою дивізія полковника Ю.Г.Пушкіна продемонструвала ворогу, що й червоноармійці можуть завдавати йому нищівних ударів.

Комдив Ю.Г.Пушкін, знаючи правило фашистів атакувати танковим клином, вирішив уникнути лобового зіткнення, а вдарити своїми головними силами з флангів, як тільки ворог потрапить у вогненне кільце і підставить свої борти під прицільний вогонь його танків та дивізійної артилерії. Задум був сміливий. Та й перебіг бою довів: командир 8-ї танкової дивізії і весь її особовий склад діяли сміливо й винахідливо. Адже не випадково ворог залишив на полі бою 46 танків. Результат був настільки вражаючий, що на другий день після бою – 20 серпня 1941 р. – у штаб полковника Ю.Г.Пушкіна особисто прибув заступник командуючого військами Південного фронту генерал-лейтенант Волох з метою перевірити повідомлення про 46 підбитих ворожих танків, частину з яких червоноармійці вночі прибуксирували з поля бою до штабу дивізії.

Переконавшись у правдивості донесення, генерал-лейтенант Волох подякував бійцям і командиру дивізії за ратну працю і віддав розпорядження: відправити два німецькі танки та їхні уцілілі екіпажі до штабу армії. Трофеї варті були «оглядин», особливо фахівцями.

В бою 19 серпня 1941 р. танкісти 8-ї дивізії втратили 9 машин. Отож співвідношення – 46 до 9! – було вельми виразне. Та бої в зоні дій дивізії продовжувались. Фашисти прагнули реваншу і починали не одну нову атаку. Дивізія Ю.Г.Пушкіна вміло захищалась, утримуючи свої рубежі. 22 серпня 1941 р. відбувся ще один танковий двобій, в якому комдив змушений був ввести в дію свій резерв – батальйон важких танків «КВ». Він же і повів їх особисто в контратаку. І знову – успіх, перемога. За чотири доби – з 19 до 23 серпня в боях під Сухачівкою 8-а дивізія завдала 13-й танковій дивізії з групи генерала Клейста відчутної поразки.

М.О.Петров, комбриг, начальник Дніпропетровського артилерійського училища. Фото 1940 р.

За цю перемогу, чи не одну з перших у танкових двобоях в роки війни, велика група воїнів 8-ї танкової дивізії отримала урядові нагороди. А сам її командир – полковник Юхим Григорович Пушкін 9 листопада 1941 р. отримав звання Героя Радянського Союзу. Тактико-технічні дії цього з'єднання, сам перебіг танкового двобою та його результат на користь воїнів-червоноармійців мали неабияке значення. Ця, хай і локальна перемога, стала хрестоматійним прикладом того, як потрібно готувати і організовувати бій, як використовувати ландшафтно-природні умови і як керувати боєм. Та в умовах неймовірно тяжкого 41-го цей переможний бій ніс ще й таку необхідну воїнам наснагу й додавав віри в те, що перемога буде за нами.

Зустрівши організований і відчайдушний спротив на цій ділянці, ворог тимчасово змінив акцент: головний напрям удару нанесли на південному відтинку оборони міста. Саме тут діяли й курсанти новоствореного артучилища міста. Ледь устигли 30 липня 1941 р. більше двох тисяч курсантів – колишні студенти вищих навчальних закладів міста – одягти червоноармійські однострої – як у ніч з 2 на 3 серпня їх «по тривозі» підняли й вивезли на південну околицю міста. Бойовий наказ наголошував: терміново готувати захисні споруди – окопи, бліндажі, схрони для боєприпасів тощо – й бути напоготові до зустрічі з ворогом. Отож навчання з аудиторій перемістилось на бойові позиції в район балки Фабрична, Монастирського гаю та Гострої могили.

Командування училища на чолі з комбригом М.О.Петровим намагалося якомога краще підготувати своїх курсантів до майбутніх випробувань боєм. Проте часу було вкрай обмаль. Ворожі дивізії вперто просувались до правобережних околиць міста.

Вже 20 серпня 1941 р. курсанти прийняли свій перший бій: проти них йшли танки 60-ї моторизованої та 198-ї піхотної дивізій ворога. Але досвідчені й вишколені вояки агресора були зупинені по суті новобранцями. Декілька атак відбили курсанти, залишивши на полі бою сотні своїх однокурсників. Проте рубежі утримали.

П'ять днів і ночей точилися за місто бої – бої жорстокі й кровопролитні, запеклі і вкрай виснажливі. Визнавало це й німецьке командування. В щоденниках начальника Генштабу Вермахту ген. Ф.Гальдера не випадково 21 серпня 1941 р. з'явився запис: «Серйозні бої зав'язались в районі західніше Дніпропетровська, де противник кинув у бій наново укомплектовані, але ще не зовсім боєздатні дивізії».

Радянське командування вимагало від воїнів Резервної Армії захищати місто до останньої можливості. 24 серпня командуючий Південним фронтом генерал армії І.В.Тюленєв отримав суворий наказ: «Дніпропетровськ утримати за будь-яку ціну!» До цього закликала й усіх мешканців міста відозва: «Усі на захист міста!» Здавалося, що воїни місто не здадуть. Але на правому фланзі захисників ворог увірвався в межі міста – вздовж Дніпра на територію заводу ім. Петровського, на Пролетарську та Спартаківську вулиці і далі в напрямку вокзалу. На Крутогірній вулиці, де розміщалися штаби і Південного фронту, і Резервної Армії, хоч і знали, що вже 23 серпня місто було обложене з усіх боків, все ж намагалися його утримати. «Стояти на смерть!» – наказав командуючий фронтом. Захисники робили, здавалося, все. Але перебіг подій підказував командуванню єдине доцільне рішення: війська Резервної Армії потрібно відводити на лівий берег. На шосту ранку 25 серпня 1941 р. такий наказ було віддано.

Війська відступали на лівий берег. Командир 255-ї стрілецької дивізії І.Т.Замерцев уже в повоєнні роки згадував: дивізія стійко захищала свої позиції, але втрати в живій силі доходили до 50-60 відсотків. Штаб армії в оперативному донесенні відмічав: «255-а стрілецька, 28-а кавалерійська дивізії... 23.08 вели вперті бої з переважаючими силами моторизованої піхоти і танків противника на фронті Краснопілля – Лоцкам'янка. Проте опівдні 25 серпня ми отримали наказ нового командарма Р.Я.Малиновського залишити Дніпропетровськ і перейти на лівий берег. Наша дивізія виконала завдання, але тепер ми самі могли потрапити в критичне становище. Ворог прагнув відрізати дивізію від переправ. Тому командарм вимагав швидших дій» [8, с. 76].

Відступаючи за Дніпро, в місті було знищено багато промислових об'єктів: таку категоричну вимогу містила спеціальна директива ДКО. Проте багато запасів продовольства передали частинам Червоної Армії та городянам. Але те, що залишилося і могло прислужитись окупантам – харчові запаси, медикаменти, промислові склади тощо, підлягало знищенню. Дослідники Ю.Шаповал та Р.Сербін стверджують, що в метушні в Дніпропетровську висадили в повітря хлібокомбінат разом з людьми.

Війська готувались до захисту лівобережної частини міста. Велику надію покладали на Дніпро, як на могутній природний захисний рубіж. Та перш за все треба було не допустити ворога на протилежний берег. Але виявилося, що противник устиг захопити наплавну переправу в районі Нових Кайдак і передові його загони «зачепилися» за сушу в районі селища Ломівка.

27 серпня 1941 р. командування Південного фронту вкрай негативно оцінило ситуацію в районі Дніпропетровська станом на 25.08: «Висновок: противник безкарно переправився в районі Дніпропетровська внаслідок погано організованої оборони берега, мостів, поганого керівництва своїми підрозділами з боку командирів частин, що відходять через понтонний міст, злочинно не захищаючи його ані з правого, ані з лівого берега» [48, 335].

Вкрай стривожені здачею Дніпропетровська були в ДКО та Генштабі Червоної Армії. Особисто Й.В.Сталін заявив, що нове керівництво не все зробило для того, щоб утримати місто.

Провину, як у таких випадках і буває, поклали на командування фронтом та Резервної Армії. Адже не випадково, що вже 25 серпня після падіння правобережної частини міста командуючого Південним фронтом звільнили з цієї посади. І.В.Тюленєв, напевне, й сам усвідомлював, що він несе усю відповідальність за Дніпропетровськ, а його військо й особисто він сам не все зробили, щоб утримати місто. Його народногосподарську вагу і стратегічне значення для захисту країни він теж добре знав. Та особливої прикрості додавав той факт, що ворог прорвався на лівий берег Дніпра. На жаль, ще й досі точно встановити, якими артеріями ворожі з'єднання переправились на лівий берег 24-25 серпня 1941 р. і скільки точно вони там захопили плацдармів, не вдається. Маємо свідчення різного змісту: в одних йдеться про те, що одним із шляхів до Лівобережної частини міста – до Ломівки, де був найбільший плацдарм німців – став *наплавний* міст у районі Нових Кайдак (сюди фашисти проникли начебто переодягнувшись у форму червоноармійців). В інших є вказівка на те, що фашисти просочилися на протилежний берег Дніпра по *залізничному мосту*, який не встигли своєчасно підірвати, і закріпились у Ломівці. До того ж, безпосередній свідок тих подій – К.С. Грушовий – у своїх спогадах пише, що і в районі заводу ім. Комінтерну були німецькі передові загони, які 25.08.1941 р. обстріляли машину ад'ютанта ген. Н.Є.Чибісова. Тобто виходить, що німці проникли на цей завод ще до того, як підірвали (25.08.1941 р.) двох'ярусний міст, який безпосередньо веде до корпусів цього підприємства. Н.П. Кирилов – теж свідок тих днів та безпосередній учасник боїв – пише, що 25.08.1941 р. полк Полтавського тракторного училища отримав завдання вибити німців із селищ Мануйлівка та Клочко і з останнього – на світанку 26 серпня йому це вдалося зробити [8, с. 68, 78, 84; 7, с. 52; 9, с. 161-162]. Отже, постає питання: скільки точно плацдармів мав супротивник 25-26 серпня 1941 р. у Лівобережній частині міста і якими шляхами він туди потрапив? Очевидно, що це ще потребує копіткого дослідження та залучення нових джерел.

Командуючий фронтом хотів за будь-яку ціну виправити таке становище і вибити окупантів із захоплених плацдармів. Адже йому треба було не допустити ворога на лівий берег Дніпра й організувати тут потужні оборонні редути Червоної Армії. Ось чому він вдався до надзвичайного кроку. Як писав - Р.Я. Малиновський, Т.В. Тюленєв особисто (!)... очолив зведений батальйон і повів його в атаку в районі Ломівки, щоб скинути фашистів з лівого берега [7, с. 56]. Історія Великої Вітчизняної війни не знає інших прикладів, коли б командуючий фронтом водив особисто в атаку своїх бійців. Та в даному випадку мотивація цих дій І.В.Тюленєва зрозуміла.

В цьому бою його було поранено. Але є підстави думати, що не це було причиною звільнення І.В.Тюленєва з посади. Адже змінили не тільки його як командуючого фронтом, але й начальника штабу ген. Ф.Н. Романова – їм не пробачили здачі Дніпропетровська. Замість них на ці посади були призначені відповідно – генерал-лейтенант Д.І.Рябишев та генерал-майор А.І.Антонов.

Не стало після падіння Дніпропетровська й Резервної Армії. Вже 25.08.1941 р. Ставка доручила Р.Я.Малиновському на її базі створити й очолити нову – 6 армію. Він теж вважав, що для захисту Дніпропетровська було зроблено далеко не все: «...проаналізувавши останні дані про дії військ армії, він дійшов висновку: тут була слабка організація оборони, географічне положення Дніпропетровська, та його забудова кам'яними, цегляними та шлакоблочними будівлями сприяли утриманню міста. Р.Я.Малиновський сказав про це ген. Н.Є. Чибісову, який послався на те, що місто обороняли не кадрові, а нашвидкуруч сформовані і малообстріляні в боях дивізії...» [7, с. 52]. Генерал Р.Я.Малиновський перш за все прийняв рішення не допустити розширення плацдармів ворога на лівому березі, не дати змоги йому закріпитись, навести переправи та вибити передові загони із зайнятих позицій. Із донесення штабу Південного фронту Начальнику Генштабу Червоної Армії 31 серпня 1941 р.: «Перше. Армії фронту протягом дня продовжують вести запеклі бої в районі Дніпропетровська, ліквідуючи ломівське з'єднання... силою до 2-х мехполків. Друге. 6 армія своїм центром (275 сд., 26 кд., Полтавського і Дніпропетровського училищ, одним полком 226 сд.) при підтримці до 95 гармат артилерії та ВПС фронту протягом усього дня 30.08 вела запеклі бої по ліквідації Ломівського угруповання. За уточненими даними, противнику вдалося розширити плацдарм, заволодівши південно-західною окраїною Ломівки з заводами №165 і «Комінтерн», південною окраїною Мануйлівки, Сахалін... На 31.08 операція з ліквідації угруповання пр-ка продовжується нічною атакою. Операцією керує командарм генерал-майор Малиновський, маючи КП Підгороднє» [48, с. 336].

На цьому «п'ятачку» дніпропетровської землі продовжували відважно битися з ворогом і курсанти артучилища. І хоча вже був наказ про евакуацію училища в Томськ, гостра потреба в формуваннях змусили командарма 6-ї армії залишити 2580 курсантів у своєму розпорядженні. Їх знову кинули в бій в районі Ломівського плацдарму. Тут у запеклих боях до них приєдналися підлітки Нижньодніпровська, які допомагали їм підносити боєприпаси, діставати харчі, виносити поранених тощо. Серед них були 16-річна санітар-доброволець Марія Панченко, школярі Підлубний і Камінський та ін. [7, с. 53-54]. За наказом командуючого Південно-Західним напрямком маршала Будьонного С.М. сюди ж перекинули й зведений полк Полтавського тракторного училища, який воював поряд з курсантами місцевого артучилища. Чималу допомогу захисникам Лівобережжя надав побудований дніпропетровцями потужний броньований поїзд, названий «За Родину!» Командував ним майор П.М.Бойко. Декілька запеклих боїв провів його екіпаж, у складі якого були і мешканці міста. 5 вересня 1941 р. вони виконали останній рейд у районі станції Нижньодніпровськ-Вузол. Після цього бою сильно пошкоджений потяг 8 вересня відправили на Донбас для ремонтних робіт [8, с. 88].

На 1 вересня гітлерівці мали на Ломівському плацдармі вже великі сили у тому числі й танкові з'єднання. Жорстокі бої тривали тут удень і вночі, аж до 13 вересня 1941 р. та вибити гітлерівців з лівого берега не вдалось. Проте й ворожі з'єднання практично зупинилися.

Об'єктивно: 6-а армія Р.Я.Малиновського найголовніше завдання виконала і не дала змоги окупантам розширити плацдарми в Амур-Нижньодніпровському районі міста та розвинути наступ на Лівобережжі Дніпропетровщини. Захисники зірвали плани фашистів незважаючи на те, що вони використовували потужні танкові з'єднання ген. Клейста. Не випадково гітлерівці, переконавшись у силі оборонців, зняли звідси значну частину сил і кинули їх у район Кременчука, де знайшли більш слабку ланку в захисті Червоної Армії. Увірвавшись там на лівий берег Дніпра, з'єднан-

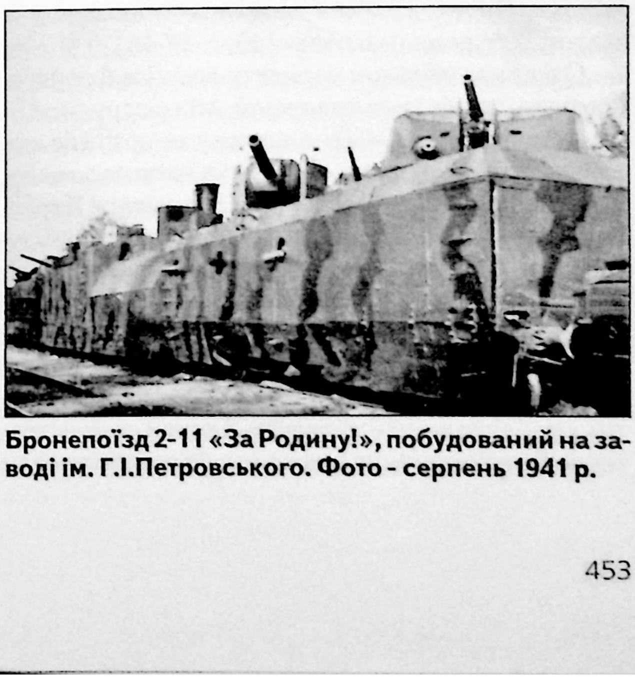

Бронепоїзд 2-11 «За Родину!», побудований на заводі ім. Г.І.Петровського. Фото - серпень 1941 р.

ня противника скерували вістря свого танкового удару на Південь, уздовж Дніпра в тил армії Р.Я.Малиновського та його підрозділів, які захищали лівобережну частину Дніпропетровська. Оперативна ситуація змусила 6-ту армію залишити Амур-Нижньодніпровський район.

20-денна епопея захисту лівобережжя Дніпропетровська закінчилася. Та через два роки – в жовтні 1943 р. Р.Я.Малиновський і 6-а армія повернуться знову на цей берег Дніпра, але вже як визволителі нашого краю.

...Вдруге в першій половині XX ст. з інтервалом у 23 роки німці топталися українською землею, вдруге вступали і в столицю Наддніпрянського краю. Щоправда, тоді в 1918 р. губернський центр носив назву Катеринослав, а в 1941 р. обласний центр – Дніпропетровськ. Тоді – кайзерівців запросили, а 1941 р. – вони нахабно йшли самі. Проте і в першому, і в другому випадках вони були для переважної більшості мирного населення краю окупантами. Тим паче це правомірно по відношенню до фашистських військ з їх людожерськими планами.

2. 26 місяців окупації

...Вступ у правобережну частину Дніпропетровська німці відмітили тотальним терором, мародерством та насиллям над мирними мешканцями. П'яні ватаги озброєних вояків нишпорили містом, безжально грабували його й нищили, розважаючись у такий спосіб, навіть те, що ще вціліло після запеклих боїв.

Ось свідчення одного з керівників похідної групи, свідка того страхіття: «Бродячи невідомими нам вулицями міста..., ми бачили німецьких вояків, які прикладом кріса (рушниці – авт.) розбивали шиби магазинів, склепів, крамниць, викидали на вулицю крам, палили книжки, викинені з книгарень на вулицю, словом поводилися «культурно!» і «по-європейськи». Не раз доводилось бачити, як... німець бив когось, часто дітей та жінок... Перехожі міста дивились на цю сцену із жахом і обуренням в очах» [49, с. 17-18].

Слідом за військом вермахту ввійшла й зондеркоманда спеціально створеної Айнзацгрупи «Ц» Службою безпеки «СД» з широкими поліцейсько-каральними функціями. «Зачистка міста» від «небажаних елементів» – ось головне її завдання. Кожна така команда спеціально і заздалегідь готувалась до «роботи» у визначених містах чи районах області, мала певну інформацію, у тому числі й про комуністів, про розташування вузлів зв'язку, енергопостачання, важливих об'єктів тощо. Вони досить оперативно розпочали виявляти «небажані елементи», особливо комуністів керівної ланки, демонстративно й «показово» на очах жителів розстрілювали їх, а то й вішали в самому центрі, наводячи жах на місто. І це був один із гестапівських засобів упокорення мешканців страхом. Нацисти демонстрували повну зневагу й відразу до місцевого населення. Вони розглядали його, як меншовартісне і таке, що годилось лише для обслуговування арійців. Навіть ті, хто на них працював, не користувались їхньою довірою і повагою. Все населення, з точки зору ідеологів фашизму, мало працювати на Рейх і його військо та бути вдячним за те, що «визволителі» зберегли йому життя. Найбільш цинічно в цьому сенсі висловлювався «господар» України – Е.Кох. Він був категорично проти пом'якшення політики щодо українців і висловлювався так: «Цей народ (йдеться про українців – В.С.) є набагато нижчим від нас, і він повинен молити Бога, щоб ми зберегли йому життя. Ми звільнили його і з цієї причини він не повинен мати жодної мети, як тільки працювати на нас. Не може бути мови й про ведення м'якої політики» [46, с. 252].

Відповідно до цих настанов діяли фашистські «визволителі» і в місті, яке отримало статус адміністративного центру генерального округу, – Дніпропетровськ. До його складу входила вся Дніпропетровська область і частина Запорізької. Адміністрація округу на чолі з генерал-комісаром знаходилася в Дніпропетровську, що вимагало, з точки зору гестапо, підвищених заходів безпеки. Зрештою, це призведе до створення в місті посиленого поліцейсько-репресивного режиму, що боляче відіб'ється на житті мирних мешканців.

Найбільш жорстоку політику фашисти повели по відношенню до комуністів міста. Спецкоманда достеменно знала, що в Дніпропетровську залишилось чимало членів КП (б)У. Адже на Схід виїхали далеко не всі: хто не зміг, а хто залишився із завданням організувати підпільну боротьбу з окупантами. На них і було влаштовано справжнє полювання. Адже на оголошену реєстрацію їх з'явились одиниці. «Айнзацкоманда – 6» пустила в хід цілу систему виявлення комуністів та їх «ізоляції» – аж до підкупів населення, заохочень за донесення. Були й свої донощики-добровольці. В одному із секретних повідомлень німецька служба СД прямо вказувала: у багатьох випадках без допомоги допоміжної поліції, в якій служили «свої», «було б неможливим викриття більшовицьких елементів».

Вдавалися окупанти і до масових виселень мешканців із їхніх осель: новим «господарям» потрібні були найкращі помешкання і переважно в центрі міста. В його Нагірній частині, для офіцерів комендатури, допоміжних служб та прибулих з Німеччини 2000 фахівців, відряджених налагоджувати роботу підприємств Дніпропетровська, було брутально викинуто на вулицю сотні мирних мешканців [30, с. 147].

Міська управа була створена вже 2 вересня 1941 р. з дозволу й за погодженням з військовою окупаційною владою, яка розглядала її як допоміжний виконавчий орган для роботи з місцевим населенням, охорони й експлуатації міського господарства тощо. Управа підпорядковувалась штадткомісару Округу Дніпропетровськ Клостерману і фінансувалась та утримувалась німецькою владою. Структура ж її повністю повторювала міськвиконком радянських часів – при міськуправі діяли 13 відділів. Очолював міськуправу п. Соколовський.

Життя під окупантами було жорстко регламентоване. «Заборонений час для ходіння населення міста поза домівкою визначається з 18 години до 5 години. Заборона вступає в силу негайно після опублікування цього наказу», – повідомляв 22 вересня 1941 р. воєнний комендант міста. Окрім того, було заборонено використовувати електроенергію, радіоапаратуру, а також подавати «сигнали червоними ракетами, що править за орієнтири червоним (тобто воїнам Червоної Армії – В.С.), після чого кожного разу бувають бомбардування переправи». За невиконання – «з кожного будинку... цієї частини міста (себто звідки подаються сигнали – В.С.) будуть взяті 2 заложники і розстріляні» [30, 72].

Заборонено було без дозволу покидати місто, переховувати червоноармійців, надавати притулок стороннім тощо. Усе населення забов'язали стати на облік, а дорослих – зареєструватись на біржі праці, що була розташована на вул. Плеханова, 28. 30 грудня 1941 р. «Дніпропетровська газета» надрукувала об'яву з категоричною вимогою до всіх уже зареєстрованих на біржі праці «щотижня з'являтись... і бути готовими для відправки на роботу». Усім, хто не виконає це розпорядження, загрожувало тюремне ув'язнення або грошовий штраф...[30, с. 132-133].

З німецькою пунктуальністю комендатура міста, управа та її спеціальний відділ намагалися відслідковувати як чисельність мешканців міста, так і їх соціальну структуру. Особливо цікавила окупантів кількість працездатного населення. Не випадково вони забороняли виїжджати городянам за межі міста. 8 жовтня 1942 р. міська управа видала постанову про ретельний облік молоді. Юнакам віком від 15 до 25 років, а дівчатам і молодим жінкам – від 16 до 35 заборонялось виїздити за межі міста. За невиконання – грошові штрафи або примусові роботи. В кінці 1943 р. 9 городян за несвоєчасну реєстрацію на біржі були засуджені до каторжних робіт [53, с. 105; 51, с. 157, 202].

При міській управі діяло й бюро реєстрації актів громадського стану. Воно щомісяця подавало в управу відомості про народжених і померлих. Так, за даними цього бюро в лютому 1942 р. в місті народилося 205 осіб, а померло – 358. Таке ж співвідношення спостерігалось і в інші місяці 1942 – 1943 рр. Реєстрація й облік населення були обов'язковими ще й для того, щоб виявити усіх членів компартії, «жидів», циганів та ін. Комуністам було наказано обов'язково зареєструватись, «жидам» стати на облік і носити – і теж обов'язково під загрозою смерті! – пізнавальний знак – шестикутну зірку Давида. Циган дозволялось нищити на місці, без суду. Айнзацкоманда мала на це право і користувалась ним без обмежень. Карати можна було й тих, хто допомагав червоноармійцям, переховував поранених або комуністів. Відповідальність за скоєне в такому випадку не наступала. Вседозволеність та безкарність лиш додавали окупантам зухвалості й жорстокості. Незважаючи на це, особливо в перші місяці окупації, чимало дніпропетровців, ризикуючи життям і всупереч наказам військового коменданта, надавали допомогу пораненим радянським воїнам, утікачам з таборів військовополонених, євреям. Принагідно зауважимо: не одному єврею надали прихисток місцеві жителі.

Для залякування населення та його уярмлення буквально з перших днів окупації було введено систему колективної відповідальності та взяття заручників. За роки окупації практично в кожному населеному пункті області були розстріляні заложники. В Дніпропетровську така каральна акція відбулась 2 грудня 1941 р. Цього дуже морозного дня окупанти розстріляли 100 чоловік – перших, кого схопило СД і перетворило їх на заручників за вбитого напередодні німецького офіцера. Каральні акції тривали й надалі.

Трагічною була доля євреїв. Фашистська ідеологія не знаходила для них бодай маленької ніші в межах Великого Рейху. Вони підлягали суцільному винищенню з метою «остаточного вирішення єврейського питання». Методично втілюючи в життя плани з ліквідації єврейства, в Дніпропетровську за наказом німецького командування (польовий комендант – полковник фон Альберті, начальник поліції майор Вільгельм фон Мульде та комендант міста майор фон Гедельман) у районі коксохімічного заводу було створене спеціальне гетто для них – резервація під відкритим небом, обнесена колючим дротом, з охороною й без будь-яких умов для існування. Адже саме на це й був розрахунок. У цьому таборі смерті загинули близько 5 тис. євреїв Дніпропетровська. В жовтні 1941 р. в місті з'явились оголошення, зміст яких суворо вимагав від усіх громадян єврейської національності з речами зібратися біля центрального універмагу. Розподілені на колони, понад 11 тис. мешканців міста – переважно дітей, жінок, людей похилого віку – були загнані на територію лісорозсадника навпроти транспортного інституту і 13-14 жовтня безжально знищені в яру. Мешканці селища транспортного інституту А.І.Сапєгін, В.А.Зибало, В.П.Начинський – свідки кривавої трагедії біля яру – розповідали: «...в холодну снігово-дощову погоду до яру групами підводили жінок, чоловіків, людей похилого віку та дітей, яких розстрілювали з автоматів і кулеметів і хаотично скидали вбитих і поранених в яр; туди ж, з 20-метрової висоти,...кати скидали живими маленьких дітей... Крики... не в змозі був заглушити шум спеціально працюючих... тракторів та літаків, які кружляли над місцем розстрілу» [30, 185].

Драматично і не менш трагічно склалася й доля радянських військовополонених. Найбільший табір, де їх утримували, був розташований у районі Тихвінського монастиря. За даними судово-медичної комісії тут знайшли свою смерть майже 30 тис. солдат і офіцерів, які були розстріляні, закатовані або вмерли від ран, хвороб і нелюдських умов існування. Охорона цього табору відмовила послужницям Тихвінського монастиря надавати полоненим бодай мінімальну допомогу.

Планомірно знищувалось і цивільне населення міста. Привід для каральних акцій окупанти знаходили завжди. Облави й арешти стали звичайним явищем у місті. В'язниці були переповнені. В протитанковому рову, що був виритий у серпні 1941 р. поблизу селища Верхній, розстріли відбувались практично щодня. Навіть у центрі міста на подвір'ї школи №9 по вул. Мостовій була влаштована катівня. Комісія з розслідування фашистських злочинів встановила, що окупанти розстріляли близько 20 тис. мешканців міста. До того ж, у листопаді 1941 р. було страчено 800 психічно хворих людей із 1160, які перебували на стаціонарному лікуванні в обласній психіатричній лікарні на Ігрені. Їх знищили безжально в кілька етапів, за визначенням гестапо, як «непотрібний баласт для міста» – одним ввели отруйні речовини, інших буквально заморозили в палатах – морози в ті дні сягали 30 градусів [53, с. 41]. Пізніше на території лікарні створять концтабір, в якому будуть поневірятися сотні членів компартії, яких відносили до групи політв'язнів, та інші категорії ув'язнених.

Загалом за роки окупації в місті було вбито і закатовано більше 30 тис. мирних жителів міста та навколишніх робітничих центрів [38, 96]. А ще тисячі й тисячі зазнали арештів, побоїв, тортур, знущань та ув'язнень у концтаборах. За спогадами, які залишив П.А.Йорж (мешканець сел. Воронцовка, а з 1943 р. і до травня 1945 р. – в'язень 6 фашистських концтаборів), тільки влітку 1943 р. він був свідком прибуття до Бухенвальда двох груп арештантів із Дніпропетровська. Багатьох із них він знав ще по табору на Ігрені.

Особливо лютували в місті гестапівці. Але не відставали від них і «свої» – поліцаї. В підрозділах охоронної поліції були переважно місцеві. Добровольці. Примусово там не «служили». Чимало хто з таких «записався в поліцаї», пам'ятаючи про кривди, яких їм завдала радянська влада. Скориставшись з нагоди, вони й пішли помститись комуністам – тепер, вважали вони, настав їхній час. Але були там і виразно декласовані, асоціальні «елементи». За харч і право носити зброю вони готові були служити кому завгодно. Поліцаї наводили жах на мешканців, нишпорили містом, особливо полюбляли облави й конфіскації на ринках. Брали вони участь і в каральних акціях. Окупанти досить добре оплачували їхні послуги. Аналіз фінансових звітів поліції СС м. Дніпропетровська показує, що Schutman (поліцай) отримував більше тисячі рейхсмарок, а окремі, вірогідно за виконання якоїсь дуже важливої «роботи» (специфіка цих документів така, що вони не розкривають її суті), отримували й по 2-3 тисячі рейхсмарок [66, с. 7-75]. Населення їх люто ненавиділо. «Сволота» – найпоширеніше визначення, яке їм дали городяни.

Після визволення міста від фашистів частина з них утекла з відступаючими військами, інші залишилися й причаїлися, змінивши місце перебування тощо. Але поступово практично всі вони були викриті і покарані на позбавлення волі.

Населення зазнавало нещадної трудової експлуатації. Для чоловіків віком від 18 до 65 років була введена примусова трудова повинність. Ухиляння від таких робіт суворо каралося.

Фашисти не планували відроджувати весь промисловий комплекс міста і перетворювати його на потужний економічний центр. Ставка свідомо робилася на деіндустріалізацію всього краю та масове вивезення сировини до рейху. Тут вони намагались запустити в дію лише необхідні для їхньої оборонної промисловості окремі об'єкти. Зокрема на заводі ім. Петровського велись роботи із відновлення однієї доменної печі, мартенівського й бесемерівського виробництва та щоб замкнути повністю цикл виробництва металургійної продукції, потужного прокатного стана «550». За рекомендацією прибулих з Німеччини фахівців такий замкнутий цикл виробництва був доцільний і влаштовував керівництво концерну.

Окупанти прагнули взяти від металургійної бази України, у тому числі й Дніпропетровська, якомога більше. Цьому були підпорядковані й організаційні заходи Берліна та структурні реорганізації: на початку 1942 р. з Німеччини прибув доктор-інженер Кребс і створив концерн металургійних заводів «правого і лівого берега м. Дніпропетровська і Дніпродзержинська», який увійшов до складу Східної Гірничо-металургійної спілки. Та оскільки справи йшли кепсько, в квітні 1943 р. замість концерну створили об'єднання «Дніпросталь», до якого входили всі металургійні заводи Рейхскомісаріату. Керівниками заводів Дніпропетровська були призначені виключно німці – Бабст, Герц, Лукс, Кніппінг, Кнюпель, Беккер, Конрад, Кіслінг та ін. [67, с. 29-32; 68, с. 40-44].

Проте, незважаючи на репресії та різноманітні заходи тиску, все ж фашистам не вдалося запустити металургійне виробництво на повну потужність, налагодити його ритмічну роботу і випускати високоякісну продукцію. Багато в чому завдяки «сумлінній» праці та «тихих» акцій саботування робітників-металургів. Останнє в ті часи було дуже поширене й охоплювало не лише сферу металургійного виробництва. Саботувалися і розпорядження управи, скажімо, щодо громадських робіт, збирання речей для німецьких вояків тощо. Не випадково в жовтні 1941 р. один із військових посадовців вермахту Т.Оберлендер доносив у Берлін про пасивний опір та трудовий саботаж на території України, який, на його думку, є «набагато більшою небезпекою, ніж активний спротив партизан». Більше того, він вважав, і як виявилося, небезпідставно, у подоланні саботажу «ми маємо ще менші (аніж у боротьбі з партизанами – В.С.) шанси на успіх» [58, с. 18].

І все ж, певна частка підприємств міста працювала. Але серед них були переважно підприємства легкої промисловості (цегельний, горілчаний, газомінеральних вод заводи, мармеладне виробництво, швейні та різноманітні кустарні майстерні), а серед підприємств важкої промисловості – працювали окремі цехи і виробництва на коксохімічному, паровозоремонтному, металургійного обладнання (ДЗМО) та деяких інших заводах. Порівняно з довоєнним часом промисловість Дніпропетровська стояла або «лежала» практично повністю в руїнах. І на німецьку оборону майже не працювала, що визнавала й німецька влада. Повністю функціонувала хіба що залізниця і весь Дніпропетровський вузол, та й то завдяки зусиллям великої групи фахівців, які спеціально прибули з Рейху для налагодження транспортного сполучення як з фронтом, так і з Фатерляндом. Роботі залізниці окупаційна влада надавала винятково важливого значення. Було навіть налагоджено рух пасажирських поїздів, але передусім для німецького персоналу та фольксдойче. В місті функціонував трамвай. Інших засобів пересування не було. Усіх, хто працював на підприємствах міста, особливо тих, що були підпорядковані німецькій владі, нещадно експлуатували. Рейхскомісар України Е.Кох, який сам про себе казав як про «скаженого пса», без докорів сумління вимагав від підлеглих «не звертати ніякої уваги на почуття українців чи на їх право власності», видав спеціальний наказ, за яким робочий день для українців встановлювався в межах 12-16 годин виснажливої праці. Заробітна ж плата робітників, яка, до речі, виплачувалася радянськими грошовими знаками, сягала декількох карбованців та невеликого харчового пайка. За громадські ж роботи управа взагалі нічого не платила.

Німці організували й безліч різноманітних примусових робіт: зимою снігоочищення залізничних колій та встановлення протиснігових щитів уздовж залізниці, прибирання вулиць, ремонтні роботи в місті, будівництві укріплень тощо. За невихід на такі роботи встановлювалось покарання, у тому числі й побиття нагаями або прикладами гвинтівок, ув'язнення в карцер тощо. Різновидів знущання з мирних мешканців було багато, і фашисти широко їх застосовували.

У добу окупації населення міста виживало як могло, але головним чином самотужки, задіявши роками набутий досвід виживання і здобування харчів. На німецьку владу надії не було. Вже пізньої осені 1941 р. місто охопила лихоманка голоду. Це визнавали й окупанти. Під час переговорів з управлінням господарської інспекції «Південь» командир 444-й команди охоронної поліції був поінформований, що для забезпечення Дніпропетровська продовольством ніяких дій не здійснено, а тому можливі заворушення. Виходячи із сказаного, йому рекомендувалося посилити сили охорони, а в разі необхідності здійснити евакуацію усього міста [53, 90].

Ситуація не переросла в бунти і стихійні виступи, хоч вірогідність їх була й висока, як визнавало це німецьке командування.

Городяни, які працювали, отримували мізерні продовольчі пайки. За відомостями спецслужб окупаційної влади, в листопаді 1941 р. норми видачі продовольства 18 тис. працівників м. Дніпропетровська були такі: щоденно 300 г хліба, 50 г м'яса, 100 г крупи (перловка, манка і т.д.), 50 г олії [45, с. 51]. Але насправді «на руки» робітники отримували зменшені норми і нерегулярно: вже в 1942 р., а особливо взимку 1943 р., хліба видавали до 200 г, а крупи по 50 г; в асортименті з'явилися сирі буряки – до 200 г щодня; м'ясо ж і олія видавалися раз у тиждень по 100-150 г. Втім і їх не завжди видавали. Як і зарплату. До того ж, німці в 1942-1943 рр. почали оплату грошима частково заміняти видачею товарами – милом, олією, вугіллям, горілкою, каустиком, пшоном тощо. Для порівняння: розпорядженням рейхскомісара для фольксдойче були відкриті спецмагазини і встановлено високу – 4 категорію постачання продовольчими товарами. В межах тижня на одну особу видавали 150 г жиру, 1 кг сиру, 4 яйця (замість одного яйця, як замінник, пропонували брати 40 г м'яса або 80 г риби). Тут же розподіляли овочі, сіль тощо. Окремі норми були введені для багатодітних матерів [1, с. 165]. Заробітна плата на промислових підприємствах була в межах 150-400 крб. Найкраще оплачували роботу лікарів – 900-1200 крб. [17, с. 88-90]. Але й ціни на ринках уже в 1941 р. стали неймовірно високими: невеличкий буханець хліба коштував – 60-80 крб., стакан пшона – 20-25 крб., десяток картоплин – 35-50 крб., стакан «самосаду» – 40-50 крб., одна порція сахарину (замінник цукру) – до 20 крб., кілограм сала – 800-1000 крб., літр молока – 50-70 крб., кілограм вершкового масла – 800-900 крб., кури – 200-250 крб., коробка сірників – 35-50 крб., дрова (за 1 куб.м) – до 1000 крб., чоботи (чол.) ношені – до 700 крб., а пальто (чол.) нове – до 6000-8000 крб.... До речі, податок на утримання собаки становив 150 крб. на рік. У 1942 р., а особливо в 1943 р. ціни на «чорних» ринках зросли ще більше – до 10 раз. Принаймні навесні 1943 р. ціни за кілограм хліба сягнули 150-200 крб. Шукаючи порятунку в боротьбі за фізіологічне виживання, люди споживання городини перетворили практично у безвідхідне: в їжу йшло навіть картопляне лушпиння та бурякова гичка; поширилось збирання різноманітних трав, яєць птахів (їх запікали або варили) тощо. Розвинулось «міняльство»: міські жителі ходили в села і в обмін на промтовари, а особливо запальнички, гас, одяг і взуття – діставали харчі. За чоловічий костюм, принагідно, можна було виміняти до 10-15 банок кукурудзи, за «кухвайку» – 20-25, а за чоботи – кусень сала чи відерце зерна. Проте й цей рятівний для городян промисел з листопада 1941 р. в Дніпропетровську став вкрай небезпечним. Окупаційна влада цілеспрямовано й свідомо обмежувала постачання продукції ланів у міста. Перш за все вона намагалася «викачати» з села якомога більше сільгосптоварів для армії та рейху. А по-друге, це була одна із ланок політики нищення «другосортного і малоцінного місцевого населення краю». У тому числі й міського. Адже відомо, що окупанти не мали намірів розвивати українські міста, навіть і промислові. Саме в руслі цієї політики й була видана в листопаді 1941 р. міською управою антилюдська за своєю суттю та можливими наслідками постанова про торгівлю і обмін. В ній, зокрема, було й таке: «Торгівлю і обмін сільськогосподарськими продуктами в м.Дніпропетровську з селами заборонити місцевому населенню як незаконні... Продукти, які будуть вимінюватись, реквізувати і передати органам допоміжної поліції» [59, с. 362].

Вводячи цю антигуманну постанову, окупаційна влада переслідувала вирішення декількох завдань. А саме: підштовхнути населення міст до співпраці та колоборації, до працевлаштування на підпорядковані німцям підприємства, адже там видавали куці, але харчові пайки та стимулювати добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Але тут була й ще одна прихована пастка: з точки зору рейхскомісаріату в українських містах було багато «зайвих» споживачів продуктів харчування... І нарешті, як свідчить про це сам текст постанови, це ще був і спосіб, в який окупанти вирішували проблему харчування поліції. Ці «вояки», маючи «розв'язані руки», лютували немилосердно. Вони оббирали не лише тих, хто ходив міняти, але й селян, які намагалися дістатись міських базарів. Безперешкодно доставляли сільськогосподарську продукцію в місто лише «фольксдойче», сільські старости та ще деяка зовсім невелика категорія селян, які мали спеціальні перепустки. Усе це зумовило в Дніпропетровську небачену спекуляцію й зростання цін. «З ринку» вижити було вкрай важко. В 1941-1943 рр. їх було в Дніпропетровську 8, а ще існувало декілька нелегальних – «чорних» ринків.

Міська управа практично була безсила покращити харчування мешканців, незайнятих на промислових підприємствах і, особливо, непрацюючих взагалі. Німці надавали їм мінімальні продовольчі ресурси. «Карточки» та продовольчі книжки «отоварювали» нерегулярно і за вкрай низькими нормами. Хліба можна було отримати до 100 г на день та й то дуже незадовільної якості. Нормою було закладати в хліб усього 50% житньої муки, а решта – різноманітні органічні добавки: із жмихів цукрового буряка, целюлози, соломи чи полови... Часто-густо на продовольчі картки, які видавались управою через комендантів будинків щомісяця, взагалі продукти не видавали, оскільки німецька влада не виділяла продовольства для міста. В липні 1942 р. 17938 мешканців похилого віку та інвалідів, а також 2700 малолітніх дітей без будь-яких пояснень взагалі були позбавлені продовольчих книжок [4, с. 120]. Щоправда, до Великодня німці «розщедрилися» і деяким категоріям працюючих трохи збільшили норму пшона та видали по 15 яєць [50].

«Великою ласкою» було вже те, що дозволили в місті займати вільні ділянки під городи, але це лиш почасти покращило стан харчування. Населення місяцями не споживало борошняні та м'ясні вироби, вершкове масло, сир, сметану, рибу, цукор. Особливо гостро не вистачало солі. В меню переважали картопля, буряки, морква, кабаки, горох, чечевиця, пшоно, ріпа, толокно, кукурудзяна крупа, квасоля тощо. Дистрофія стала досить поширеним явищем. Не бракувало, як вказувало в донесенні керівництво похідних груп ОУН, в місті лише самогону, а самогоноваріння набрало небувалого поширення [50]. Проте зауважимо: в роки війни самогон (і не тільки в Дніпропетровську) перетворився на універсальну і цілком конвертовану валюту, за яку можна було «розжитись» на якийсь харч чи «самосад» (тютюн), а при слушній нагоді – й залагодити справу, дістати необхідний документ, перепустку чи «відкрутитись» від поліцаїв тощо. Дати хабара горілкою, скажімо, коменданту будинку, старості чи десятнику було звичайним і поширеним явищем. Німці теж брали хабарі, але передусім золотом, коштовностями, дорогим крамом тощо.

Поза критикою були й житлово-побутові умови мешканців Дніпропетровська. Центральне опалення й водопостачання в переважній більшості осель не працювали. Особливо сутужно доводилось взимку. Зима 1941-1942 рр., була особливо люта, грудневі й «хрещенські» (січневі) морози сягали 20-25 градусів. Виручали плити – «буржуйки», але вугілля й дров у місті було дуже мало. До того ж, окупанти тієї зими вдались до неодноразових конфіскацій у населення палива. Вже в кінці листопада 1941 р. (зима того року почалась рано і люто!) в Дніпропетровську була проведена перша масова реквізиція вугілля, коксу, торфу та дров для потреб німецького війська [51, с. 54].

Городяни ж змушені були вишукувати нетрадиційні шляхи добування засобів для опалення: перебирання паровозних шлаків, збирання хмизу, уламків із зруйнованих будівель, нищення дерев та й навіть меблів тощо. Взимку 1941-1942 рр. суцільна темрява і холод оповили місто.

Окупаційна влада, особливо в перші дні її існування, майже не переймалася питанням охорони здоров'я цивільного населення і санітарним станом міста. Ідеологія фашистів диктувала їм цілком зневажливе ставлення до них. М. Борман в одному з листів до міністра східних територій А. Розенберга писав: «Слов'яни повинні працювати на нас... Медична турбота про них є зайвою». Останній, поділяючи цю думку, висловився не менш цинічно: «Вони (слов'яни – авт.) не повинні мати можливості користуватися німецьким медичним обслуговуванням» [56, с. 6]. Зрештою, так воно по суті й було: в Дніпропетровську місцеве населення не користувалось німецькою медичною допомогою. Цими проблемами переймався відділ охорони здоров'я місцевої управи. Його робітники намагалися налагодити бодай мінімальне медичне обслуговування в місті, контролювати епідеміологічну ситуацію, підтримувати життєдіяльність швидкої допомоги, 2-х малярійних станцій, 7 аптек, магазину «Санітарія і гігієна», 8 лікарень (на 1800 місць), 2-х пологових будинків, 9 поліклінік, дезстанції, баклабораторії та будинку інвалідів [20, с. 57; 21, с. 7]. Особливо у тяжкому стані лишалися стаціонари та притулки для інвалідів і немовлят: коштів не вистачало не лише для медикаментів, але й для мінімального харчування пацієнтів. Міська управа, хоча й зверталась з цього приводу до окупаційної влади, проте марно. Лікарняні установи були кинуті напризволяще.

Та навіть ця занедбана і напівжива система охорони здоров'я міста поширювалась не на всіх мешканців. Надавати медичні послуги було категорично заборонено «жидам», циганам, військовополоненим тощо.

Для фольксдойче була створена окрема мережа лікарняних установ. Окупанти опікувались їхнім станом здоров'я значно краще, аніж решти мешканців. Допомагав їм і Німецький Червоний Хрест; вони могли отримати допомогу навіть у німецьких шпиталях. Всі етнічні німці стояли на спеціальному амбулаторному обліку, для них діяли спецаптеки тощо. Фашисти навіть ввели заохочувальні заходи з метою підвищення народжуваності серед них та заборонили аборти. Окупантам треба було заселяти край чистокровними арійцями.

У незадовільному стані була санітарно-епідеміологічна ситуація в місті. Воно майже не прибиралося і сміття постійно накопичувалося. Взимку 1942 р. в місті склалась загрозлива епідеміологічна ситуація. Населення масово хворіло на інфекційні захворювання. Найтиповішими були дизентерія, сипний тиф, скарлатина, венеричні хвороби. І хоча відділ охорони здоров'я міськуправи й намагався вести боротьбу з масовими захворюваннями – дизенфікували водоймища, окремі приміщення та ринки, проводили «декадники чистоти», оглядали дітей на педикульоз, брали на облік носіїв інфекційних хвороб тощо – все ж стан охорони здоров'я і санепідеміологічна ситуація в добу окупації залишались на низькому рівні.

Миючі засоби – а це було мило найпримітивнішого ґатунку в тому числі й рідке – знаходилися в постійному дефіциті. Дістати його було вкрай важко. Кустарно вироблене на підпільних «миловарнях», воно прирівнювалось у ціні до хліба.

Незважаючи на невелику мережу медичних установ, обслуговуючого персоналу в них не вистачало. І перш за все – лікарів. Є підстави стверджувати, що в місті їх залишилося небагато. А з числа тих, що були в Дніпропетровську, значну частину примусово вивезли до Рейху, інших змусили працювати в німецьких госпіталях на допоміжних ролях. Ось чому з 8 лікарень лише 5 були повністю укомплектовані.

На 1 листопада 1942 р. в місті на обліку був 241 лікар. Частина з них працювала в медичних закладах, частина – вела нелегальну приватну практику; з лютого 1942 р. в місті з дозволу управи з'явилась платна медична допомога [19, с. 228].

Певні, окозамилювального штибу кроки окупаційна влада зробила і в галузі соціального страхування. В фондах обласного держархіву й досі зберігається «Технічна інструкція з соціального страхування робітників та службовців – українців». Відповідно до розпорядження Рейхскомісара України Е.Коха запроваджувалась система соцстрахування, але лише тих громадян, які працювали на благо Рейху, а їх працедавці сплачували 3% внеску від нарахованої зарплати. У разі захворювання, офіційно засвідченого спеціальним лікарем, робітник мав отримати безкоштовну медичну допомогу та «лікарняні» у розмірі 50% зарплатні за кожен день хвороби. Але в реальності виявилося, що в Дніпропетровську, як, до речі, і в усій Україні, система соціального страхування не працювала. Її «привілеями» встигла скористатися лише невеличка кількість працюючих міста. За виживання населення боролось самотужки.

В занедбаному стані перебувала й система освіти міста. Власне, повноцінної і системної освіти як такої у повному розумінні цього слова в часи окупації і не було.

Переважна більшість її закладів стояли зруйновані або їх реквізували окупанти для своїх потреб. В багатьох шкільних та інститутських приміщеннях міста були влаштовані солдатські казарми, підсобні приміщення, а то й конюшні. В головному корпусі гірничого інституту діяв госпіталь, в університетських корпусах розмістилися вояки вермахту та управлінські підрозділи з технікою тощо.

В 1941 р. в Україні взагалі було заборонено навчання дітей в школах, окрім фольксдойче. Рейхскомісаріат вважав навчання неприпустимим для місцевих мешканців. Проте взимку 1942 р. влада таки дозволила навчання, але лише в 4-річних початкових, або, як їх називали німці, елементарних школах. У Дніпропетровську відділ освіти міськуправи того ж року відкрив спочатку 9 початкових шкіл, згодом ще 3; в 1943 р. всього діяло 32 початкові школи. Проте вони не охоплювали освітою усіх дітей. Станом на лютий місяць 1942 р. в 30 елементарних школах міста було 211 класів, в яких навчалися 7100 учнів [68, с. 18]. Місцеві «Просвіти» наполягали і практично досягли того, що навчання в них відбувалось українською мовою, вони ж допомагали й літературою. Щоправда, оскільки вчителі мали в своєму розпорядженні букварі і читанки лише радянської доби, то відповідні органи видали суворий циркуляр та деталізовані вказівки щодо їх використання, наприклад, такого змісту: «Сторінки букваря 41, 46-47, 48-49, 90, 91-95 знищити повністю, на с. 2 – знищити портрети Леніна і Сталіна, на с. 3 – знищити портрет піонера, труби і барабана,... на стор. 62 – викреслити: «Юра – піонер, Вадим – жовтеня»... тощо [68, с. 21].

Окрім початкових шкіл, працювали також і народні школи, які давали неповну середню освіту. Виходячи із доповідної під назвою «Про надрукування посвідчень» від 18 травня 1943 за № 291, що була адресована штадткомісару міста, в 1942 р. закінчили такі школи 1400 учнів, але «не отримали посвідчень за браком паперу», а в червні 1943 р. закінчують школу 1900 учнів. Ось чому начальник шкільного управління міської освіти п. Добровольський і клопотався про виготовлення 3300 одиниць таких посвідчень [68, 4]. Вся програма навчання була вкрай примітивною, але яскраво пронімецькою: окупаційна влада через міськуправу намагалась контролювати як увесь зміст навчання дітей, так і «лояльність» вчительського корпусу. Особливе місце в школах приділялось вивченню німецької мови та збиранню лікарських рослин. Кожна школа мала норму, яку неодмінно треба було виконати. Працювали в місті німецька школа, 6 ремісничих училищ, фельдшерсько-акушерська школа, землевпорядний та індустріальний технікуми. Порівняно з радянськими часами – мізерія (бо в довоєнні роки Дніпропетровськ мав славу студентського міста). Працювали, але далеко не всі, вищі навчальні заклади міста. В 1941-му почав діяти Політехнічний інститут, підпорядкований Генералкомісаріату, але вже в 1942 р. він був закритий. Деякий час – 1941-1942 рр. – працював Український державний університет. Його відкрили в 1941 р. за клопотанням української патріотичної громади, осередку «Просвіти» та проф. Олійниченка (голови обласної управи). За свідченням джерел, у грудні 1941 р. там навчались головно місцеві студенти. В його ж аудиторіях навчались також і студенти транспортники та медики. Прагматичні німці не могли не скористатись науковим потенціалом учених міста. З метою залучення їх «до збагачення наукової скарбниці Рейху» й було санкціоновано відкриття при університеті декількох НДІ і серед них таких, як землеробства, ботанічний, гідробіологічний, фізіології і прикладної медицини (при медичному факультеті, який був у той час у складі університету), прикладної фізики і хімії.

За наполяганням ректорату університету та відділу освіти управи було створено і НДІ з вивчення місцевого краю. Меркантильні інтереси спонукали окупантів і до підтримки роботи Бактеріологічного інституту, адже його співробітники налагодили випуск вакцини для боротьби з тифом.

Потреба в залученні місцевого населення до роботи на підприємствах і в установах окупаційної влади змусили останню відкрити в місті й 19 дошкільних закладів.

Фашистська Німеччина протягом усієї війни постійно потребувала робочих рук. Ось чому вони вивозили робітників практично з усіх захоплених ними країн.

Не обминула ця напасть і Дніпропетровськ. Спочатку німці проводили кампанію з добровільного набору робочої сили. З цією метою була розроблена ціла система заохочувальних заходів і прийняті спеціальні постанови з метою забезпечити утримання сімей добровольців, надання їм продовольчої та фінансової підтримки, різноманітних пільг тощо. Проте, як свідчать джерела, охочих у місті виїжджати до Німеччини було мало. Добровільний набір дав геть низький результат. Ухиляння від набору було масовим як у місті, так і по всій області. За весь період окупації добровільно остарбайтерами стали лише 16% від загальної кількості вивезених на роботи до Німеччини. З березня 1942 р., в рамках широкомасштабної кампанії, яка охопила всю Україну, розпочалось полювання на молодь. Масовими стали облави.

Проте виконання плану «відправки транспортом придатних до відбуття трудової повинності до Німеччини», систематично зривалося, як визнавав у своєму розпорядженні 2 вересня 1943 р. штадткомісар міста, внаслідок того, що ті хто підлягав вивезенню (а це народжені в 1926-1927 рр.), «або зовсім не з'явилися для відправки, або втекли під час відправки...» Тому штадткомісар і видав розпорядження, щоб в усіх сім'ях, члени яких будуть ухилятися від другого транспортування, конфіскувати увесь їх інвентар. Окупанти лютували так, що навіть один із німецьких спецкерівників змушений був визнати, що в Дніпропетровську «надзвичайно сильно тероризують населення... Методи цього набору перетворюються просто-таки в полювання на людей; зненацька проводяться перекриття вулиць і площ, людей витягують з трамваїв...» У липні 1943 р. фашисти розстріляли 150 робітників паровозних майстерень міста за відмову їхати до Німеччини [8, с. 127]. І все ж, з Дніпропетровська вивезено в неволю 75 тис. чол.[1], а по області «остарбайтерами» стали 176303 чол. [32, с. 85].

З приходом фашистів усе суспільно-політичне життя було позначено забороною всіх радянських громадських організацій, державних інститутів та осередків більшовицької партії і комсомолу. Натомість виникла незначна низка нових громадських об'єднань. З переходом влади на окупованих землях у руки адміністрації Рейхскомісаріату України (з осені 1941 р.) діяльність цих об'єднань підпадає під її контроль. Більше того, деякі з них забороняються та зазнають репресій.

Найбільш активними серед усіх інших самодіяльних організацій Дніпропетровщини були «Просвіти». Тут вони виникли вже у вересні 1941 р. завдяки зусиллям місцевих активістів та членів похідної групи ОУН. Створення різноманітних громадських організацій, як і народної бібліотеки, входило в їхнє безпосереднє завдання. В міському культурно-освітньому товаристві «Просвіта» були виокремлені такі секції і групи: юнацька і жіноча, шкільна і релігійна, антибільшовицької пропаганди тощо. Її членами були переважно представники національно-свідомої інтелігенції та службовці міста – вчителі, викладачі, лікарі, вчені, актори, але почасти й робітники.

Вже у вересні-жовтні 1941 р. міська «Просвіта» заявила про себе різноманітними заходами культурницького характеру. Та поступово вона стала набирати рис не лише культурно-просвітницького центру міста, але й громадсько-політичного. Націоналісти взяли в діяльності «Просвіти» Дніпропетровська активну й безпосередню участь і навіть, певним чином, скеровували її роботу в потрібне їм річище. Це викликало спочатку стурбованість органів безпеки. Фашистів особливо занепокоїла відверта пропаганда просвітянами ідей створення незалежної самостійної України, що явно не вписувалося в німецькі плани. Та й зростання національної свідомості українців їм було ні до чого. Дніпропетровську «Просвіту» заборонили. Але є відомості, що вона перейшла на підпільне становище. Проте й тут їм не поталанило: в ніч на 6 вересня 1942 р., СД заарештувало 15 активістів за нелегальну діяльність та участь у таємних зборах. У повідомленні з цього приводу, зокрема, говорилося: «Переважно по неділях у вечірні години на квартирі секретаря «Просвіти» Драїна відбувалися замасковані зібрання. Спроби організації «Просвіта» розбудувати свій вплив на все суспільне життя в Україні тривають. При цьому все виразніше проявляється те, що «Просвіта» має намір виключити всі іноземні впливи, а також німецький, і всіма засобами працювати задля мети – «побудова самостійної України» [43, с. 55].

В часи окупації більшість культурно-освітніх закладів Дніпропетровська не діяли, тому що були захоплені нацистами для своїх потреб. Дійшло навіть до того, що фашисти розібрали усі колії Малої дитячої (в ті часи її називали Сталінською) залізниці, що була розташована в парку ім. В. Чкалова, забрали й паровоз «з метою... використання для підвезення вантажів до залізничних станцій» [68, с. 9]. Бібліотеки стояли пограбовані і не працювали. А ті з них, що функціонували, вже на початку 1942 р. зазнали радикального скорочення штатів і були переведені в режим самоокупності. За розпорядженням начальника управління культосвітніх установ міської управи проф. Зелінського відвідувачі бібліотек, принаймні центральної і народної, повинні були оплачувати за користування літературою [68, с. 23]. Заборони читати літературу загалом не було, але визначались книги яких авторів категорично потрібно вилучити з бібліотек і здати їх до відповідних відділів управи. До списку «небажаних авторів» ввійшло 20 українських (радянських) письменників, більше 50 російських письменників і поетів та 13 німецьких. І серед останніх всесвітньо відомі класики німецької літератури – Бертольд Брехт, Генріх Гейне, Томас Манн, Еріх Марія Ремарк, Стефан Цвейг...[30, с. 165-166]. Долучилися окупанти навіть до вилучення радянських грамофонних платівок. У січні 1942 р. місцева «Дніпропетровська газета» надрукувала оголошення про обмін таких платівок... на портрети фюрера. Населенню пропонувалось «збирати і здавати більшовицькі грамофонні платівки на Широку вулицю (Брайте Штрассе) № 22, другий поверх... За кожні 10 платівок, як винагорода, великий портрет Фюрера з підписом українською мовою, а за кожні 5 – одна гарна листівка з зображенням Фюрера...» [68, 1]. Забороняючи, передусім, радянську музику і особливо популярні пісні, німці всіляко насаджували свій музичний репертуар – в місті звучала чужа музика: акордеон, губна гармоніка, популярна серед німців пісня «Лілі-Марлен», фокстрот «Роза мунді» та ін. Із закладів культури в обласному центрі діяли – театр, 4 кінотеатри, декілька просвітянських колективів, танцзали. Але більшість з них обслуговували виключно німців, фольксдойче, деяких «високих посадовців» з управи та їхніх партнерш із числа місцевих «баришень». Спеціальною постановою Е.Коха в Україні заборонялось проводити спільні культурницькі заходи для німців і місцевих мешканців. Споживати принади «солодкого життя» та втіхи німці воліли окремо від місцевих «тубільців» в оточенні лише арійців. «Принципово забороняється, – писалось у розпорядженні, адресованому генерал-комісару м. Дніпропетровська, – як приватні, так і офіційні відвідування культурних вистав, на які також запрошені і українці». Іншими словами: кожному своє. Напис «тільки для німців» став широковживаним у місті від позначення місць у трамваях та ресторанах. Український драматичний театр ім. Т.Шевченка (а саме таку офіційну назву він носив і в роки окупації) мав дві трупи: драматичну й оперну. Спочатку в його репертуарі була українська і російська класика. Йшли спектаклі довоєнної постановки українською і російською мовами. Влада змушувала акторів вивчати німецьку, але цією мовою вистав не було. На початку 1943 р. велику групу провідних акторів забрали до Києва, і театр практично перестав працювати.

---

[1] Тут є певні сумніви: в 1965 р. дослідник І.І.Слинько стверджував, що з Дніпропетровська вивезли 130 тис. Отож є потреба додатково вивчити цей сюжет.

Музеї стояли зачинені для відвідувачів. Проте спецкоманди працювали в них ретельно, одбираючи найбільш цінні експонати для рейху. 23 лютого 1943 р. керівник робочої групи з арійською пунктуальністю і вишуканими вибаченнями за те, що «не було можливості ні запакувати, ні зв'язати» належним чином книги, повідомляв штаб рейхсміністра Розенберга про відправлення у вагоні №6565995... таких матеріалів до Берліна:

а) 53 картини з колишнього музею мистецтв у Дніпропетровську;

б) зібрані до цього часу в Дніпропетровську енциклопедії і словники...;

в) зібрані в Дніпропетровську книги, головним чином у галузі економіки, суспільних наук і військової справи. Всього приблизно 15000 томів плюс значна кількість журналів». Примітно, що цей документ супроводжує напис: «Ура! Чудово!»...[68, с. 161-162].

Така ж доля спіткала архіви міста й Будинок-музей ім.О.Поля (нині тут музей ім.Д.Яворницького). В першу чергу були «присвоєні» і вивезені усі архівні фонди, що стосувались німецьких колоністів на Придніпров'ї, але одночасно було «прихоплено» й чимало інших цінних історичних джерел і документів.

Із засобів масової інформації в місті існувало єдине офіційне періодичне видання – «Дніпропетровська газета». Її видавцем була міська Управа, але фактично вона контролювалась німецькою владою. На її шпальтах розміщувались перш за все офіційні повідомлення, що надходили телеграфом з Берліна та фронту, а також і місцеві новини. Але почасти зустрічалися й матеріали на українську тематику. Це видання не користувалося довірою у місцевого населення. За інформацією керівництва похідних груп воно бачило, – і цілком справедливо, – в ній «лиш голос німецької пропаганди», тому й не довіряло їй. «От хоч би останній голос обурення газетою, – писав аналітик з похідної групи, – про долю 12000 польських полонених[2] викликав у населення зовсім іншу реакцію (аніж ту, на яку розраховувала газета – В.С.), бо загальновідомо, як поводяться німці з українськими полоненими» [50].

Деякий час у Дніпропетровську виходила національно спрямована газета «Вільна Україна».

До релігійного життя міста окупаційна влада ставилась дещо індеферентно, а тому й дозволила громадам відновити чи подовжити роботу їх церков. У місті діяли Олександра Невського, Спасо-Преображенський та Троїцький собори, Українська автокефальна православна церква, старообрядницька та римо-католицький парафіяльний костьол. Діяв і Тихвінський жіночий монастир. Проте влада в деяких випадках втручалась у роботу церков та намагалась регламентувати їх роботу. Так, скажімо, в 1942 р. вийшла постанова, яка забороняла «правити Службу Божу у свята, які припадають у будні» [50]. Порівняно з довоєнним часом релігійне життя дещо пожвавилось, а в церквах збільшилася кількість прихожан. Тягар війни підштовхував багатьох шукати духовної розради в храмах.

---

[2] Тут йдеться про нині встановлений факт розстрілу органами НКВС польських офіцерів у Катинському лісі.

Війна принесла населенню міста цілу низку тяжких випробувань та труднощів економічного, матеріального, побутового і морально-психологічного типу. Усе це визначало, особливо в перші дні окупації, загалом депресивний стан городян, але поступово стало наростати «глухе» (мовчазне) протистояння та озлоблення. В місті зростало бажання помсти.

Ось нетрадиційний для радянської історіографії аналітичний погляд на ситуацію, що склалась у Дніпропетровську в 1943 р., учасників похідної групи ОУН: «Серед населення росте гнів та бажання помсти. Передовсім серед робітництва та нижчих сфер населення зміцніли революційні настрої без точно оформленої ідеї. «Бити німців» – і все.... німецькі афіші... викликають ще більше озлоблення та недовір'я. На запитання «Що нам робити?» – хтось коротко відповів: «Бити німців». Настрої пробільшовицькі ще дуже сильні... Багато вірить у скорий прихід більшовиків. «Хай буде гірше, але інше». Деякі з радістю цього ждуть. Останнім часом можна запримітити сильну ворожнечу між українцями та москалями. Дуже часто лаються жінки на цьому тлі.

... Настрої німців дуже погані. Багато хто з них говорить про програну війну Німеччини,... про близький кінець війни. На запити загально відповідають: «Октобер война капут» [50]. Документ доніс цікаві подробиці. Але ані цей документ, ані інші, якими сьогодні оперують автори, не свідчать про відчай та паніку серед населення міста, про його схильність до покори, до конформізму, а тим паче до колабораціонізму. Є всі підстави переконливо стверджувати: в Дніпропетровську в добу панування окупантів загалом не було масової колаборації.

Але це й не дивно. В місті німців не підтримувала жодна верства населення. Ні промислові робітники, ні службовці, ні інтелігенція не стали їм опорою. Є докази того, що німці своїми руками і, перш за все, брутально жорстокими каральними акціями – екзекуціями, приниженнями, тотальною експлуатацією, доведенням населення до жебрацького стану, повною зневагою до слов'ян та іншими подібними діями, створили таку ситуацію. Щоправда, певна частина горожан співпрацювала з німцями. Вони працювали в обслузі німецьких шпиталів, службовцями в управі, в комунальних закладах тощо. Але і в поліції теж. Мотиви і міра колаборації у кожного були свої: хтось заради виживання і прогодування дітей працював друкаркою в управі, але були й такі, що свідомо «правдою й вірою» прислужувались окупантам. Голова міської управи п. Соколовський належав до останніх. Поліцаї – теж. Проте таких колаборантів у місті було мало. Навпаки. Більшість знаходила найрізноманітніші форми опору – від пасивних, мовчазних («глухих») аж до збройної боротьби. При цьому опір міг носити як організовані, колективні форми боротьби, так й індивідуальні, неорганізовані.

Фашисти в Україні зустріли дуже широкий спектр опору. Загалом можна стверджувати, що окупанти неготові були до такого розмаїтого, «винахідливого» і масового руху опору, який був на окупованих землях СРСР. Їхні ідеологи вважали, що силою зброї і каральними акціями можна упокорити народ. Історія довела помилковість цієї тези. Типовим прикладом саботування в Дніпропетровську була акція по збиранню теплих речей для вояків вермахту. Це була перша масштабна акція взимку 1941-1942 рр., за планами якої все населення міста мало бути залучене до неї. Втім, як повідомляла 13 січня 1942 р. «Дніпропетровська газета», управа визнала, що план не виконано, а 21 домоуправління із 120 взагалі не здало жодної теплої речі. Констатуючи зрив цього заходу, управа через газету все ж вимагала від мешканців виконати план [12, с. 34-35].

Фахівці ще до встановлення окупаційного режиму прогнозували, що переважна більшість населення не сприйме «новий фашистський порядок». Його реакцією на нього буде масовий рух опору. Цей протестний чинник розглядався як один із головних рушіїв масової боротьби населення на тимчасово окупованих територіях проти режиму та творення її широкого соціального підгрунття. Велика ставка робилась і на патріотичні почуття: за термінологією тих часів – на радянський патріотизм, складовою якого була класова ненависть та непримиренність до ворогів першої в світі держави робітників і селян. Реальність війни, у тому числі і на Дніпропетровщині, довела: загалом прогноз був правильний. Антифашизм був домінантою настроїв переважної більшості населення на окупованих територіях України – від її західних до східних кордонів, що й привело до широкого Руху Опору в різних його формах і проявах, але не цілісного, а роздвоєного. Це обумовлювалось тим, що два крила Руху Опору були побудовані на різних політичних платформах і кожне з них мало різну кінцеву мету: його ліве крило (партійно-радянське, комуністичне) боролося за перемогу і Українську Радянську Соціалістичну Республіку, а праве – за суверенну незалежну українську державу.

У Дніпропетровську, як майже і по всій Україні, діяли представники обох гілок Руху Опору.

Боротьба проти поневолювачів в Україні, за винятком хіба що західних її областей, розгорнулась буквально з перших днів окупації. І почалася з пасивних форм, серед яких найпоширенішими були: ухиляння від реєстрації, саботування різноманітних акцій, допомога полоненим, переховування поранених червоноармійців тощо. Здебільшого такі вчинки міські жителі здійснювали, незважаючи на загрозу бути сурово покараними. Медперсонал обласної лікарні ім. Мечникова, ризикуючи життям, благополучно визволив 140 поранених військовополонених, але іншу групу городян за допомогу полоненим у квітні 1942 р. розстріляли [59, с. 52]. Поширювались й інші форми пасивного спротиву. Зрештою, саботування заходів окупантів стало найпоширенішою формою опору.

Та ще більш ефективно діяло в місті широко розгалужене, організоване партійними органами, комуністичне підпілля. Воно використовувало активні форми боротьби. Вищі ешелони радянської влади припустилися серйозної помилки, не підготувавшись ще в довоєнні часи – заздалегідь, фундаментально і не поспішаючи, – до боротьби з можливим агресором на тимчасово окупованих землях. Оборонна доктрина навіть теоретично не допускала проникнення агресора вглиб радянської території, а тим паче встановлення окупаційного режиму. Навпаки, вона категорично наголошувала на тому, що у випадку нападу ворога на СРСР його негайно відкинуть за межі країни і вже на його землях остаточно доб'ють. Проте реальність виявилась іншою. До боротьби в підпіллі прийшлось готуватися поспіхом вже в ході трагічних подій літа-осені 1941 р. Це наклало негативний відбиток на дії підпілля особливо на його початковому етапі. Партійно-радянське підпілля в 1941 р. зазнало серйозного удару з боку фашистів. Але, зробивши висновки, воно поступово організаційно зміцніло, вміло законспірувалося і розгорнуло активну роботу серед місцевого населення.

У Дніпропетровську антифашистське партійно-радянське підпілля розпочали готувати в липні 1941 р. Виконуючи Директиву РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 29 червня 1941 р., в якій було накреслено широку програму боротьби з фашистами, у тому числі й на тимчасово окупованих землях, на Дніпропетровщині було підготовлено до роботи в підпіллі обласний, 7 міських і 29 районних комітетів партії та низку партизанських загонів і диверсійних груп. Очолював цю роботу в області секретар Дніпропетровського обкому партії М.І. Сташков. Дніпропетровський міський підпільний комітет очолив В.І.Дудусов. Проте активної боротьби цей комітет так і не налагодив. Гестапо досить швидко, за допомогою зрадника, напало на його слід і завдало дошкульного удару – було заарештовано 15 членів міськкому. На волі лишилися 6 підпільників і сам В.І.Дудусов. Це був перший серйозний удар по комуністичному підпіллю міста. Але воно не загинуло. Після того, як В.І.Дудусов перейшов лінію фронту (листопад 1941 р.), секретар підпільного обкому партії М.І.Сташков приймає цілком прагматичне і розумне рішення: керівництво підпільним рухом у м.Дніпропетровську безпосередньо підпорядкувати обкому партії. М.І.Сташков особисто прибув в місто з Павлограда, де дислокувався підпільний обком і власноруч здійснив реанімацію підпілля.

Та найголовніше, що було зроблено, це – залучено до підпільної боротьби нові кадри у тому числі безпартійних робітників і службовців (П.Новічук, Л.Берестов та ін.); посилено конспірацію та підібрано надійного і загартованого в боях з фашистами та в таборах для військовополонених керівника міського підпільного комітету – Г.П.Савченка. Колишній робітник заводу ім. Петровського, він добре знав місто, мав навички організаційної та конспіративної роботи, а ще й хист до роботи з людьми. За поповнення рядів підпільників відповідав у міськкомі І.П.Дементьєв, за диверсійну роботу – З.Є.Дем'янченко, за виготовлення документів і печаток – Б.А.Сондак. Колишній друкарці заводу ім. Петровського Є.І.Кулаковій доручили тиражування листівок – досить копітку, але вкрай важливу в тих умовах роботу. Їй активно в цьому допомагала В.І.Хітько. На двох друкарських машинках вони виготовили тисячі листівок і прокламацій. Завдяки таким матеріалам підпільники налагодили інформування населення про події на фронтах, про звірства окупантів тощо. Враховуючи, що окупанти конфіскували в населення радіоприймачі і тільки вони розповсюджували інформацію в місті, листівки підпільників перетворилися на дійовий засіб інформування, альтернатив-

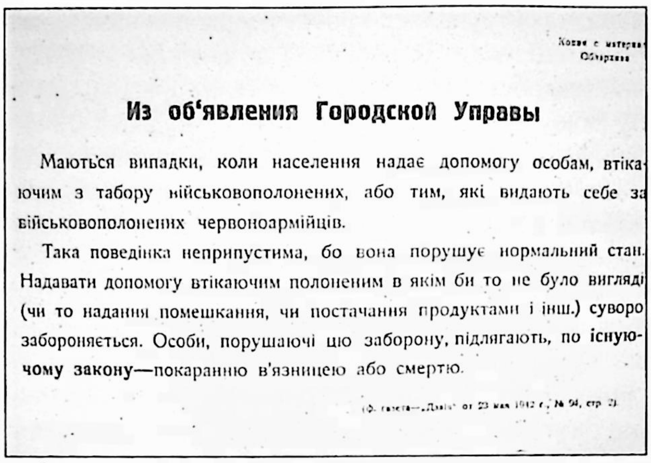

Из об'явления Городской Управы

Маються випадки, коли населення надає допомогу особам, втікаючим з табору військовополонених, або тим, які видають себе з військовополонених червоноармійців.

Така поведінка неприпустима, бо вона порушує нормальний стан. Надавати допомогу втікаючим полоненим в якім би то не було вигляді (чи то надання помешкання, чи постачання продуктами і інш.) суворо забороняється. Особи, порушаючі цю заборону, підлягають, по існуючому закону—покаранню в'язницею або смертю.

Об'ява про заборону надавати допомогу військовополоненим радянським солдатам. 1942 р.

ний німецькому офіціозу, на голос радянської влади на тимчасово окупованих територіях.

Організація, очолювана Г.П.Савченком, та інші підпільні групи займались не лише пропагандистсько-агітаційною роботою. Підпільники планували і готувались також до диверсійних актів, бойових операцій по звільненню військовополонених з таборів, переправлення їх до партизанських загонів області чи через лінію фронту, збору і передачі розвідувальних матеріалів, організації саботажів тощо. Найпоширенішим стало виведення із ладу, нищення й псування обладнання й устаткування на підприємствах міста, порушення технології виробництва продукції, «ненавмисне» недбальство тощо. Та разом з тим підпільники вдавались і до диверсійних акцій. Особливо такі дії поширились після січневої (1942 р.) наради в Павлограді представників обласного підпілля. У січні 1942 р. комсомольсько-молодіжна група І.П.Іванова здійснила диверсію на перегоні Ігрень-Іларіонове й спричинила аварію військового ешелону. В квітні 1942 р. на Нижньодніпровському вузлі були підпалені цистерни з пальним, що призвело ще й до знищення ешелону з боєприпасами, який стояв на паралельній колії; на ВРЗ – підпільники спалили склад з обмундируванням. Напередодні по вул. Лагерній (тепер пр. Гагаріна) група І.Є.Дем’янченка підірвала склад боєзапасів; у квітні ця ж група знищила склад нафтопродуктів; чимало диверсій було вчинено і на інших об’єктах міста. Усе це «спровокувало» гестапівців до активних дій проти комуністичного підпілля.

Вже в лютому 1942 р. в Дніпропетровську заарештують 105 комуністів. Серед них була більшість тих, хто безпосередньо не входив до підпільних структур. Це був своєрідний превентивний захід-залякування, пошук «слабкої ланки» та майбутніх агентів-донощиків. Проте міська організація, в складі якої в травні 1942 р. було вже близько 200 чоловік, продовжувала діяти. Та влітку підпілля області й міста зазнало декількох ударів поспіль. У липні 1942 р. було схоплено в м. Павлограді секретаря підпільного обкому партії М.І.Сташкова. Його тяжко катували, але він не видав мережу підпілля та своїх побратимів. Після його смерті обласну підпільну організацію очолив Д.Г.Садовниченко.

І.П.Іванов, керівник молодіжної антифашистської групи АНД району. Фото 1941 р.

В.К.Іляшевська, вчителька, член молодіжної антифашистської групи АНД району. Фото 1940 р.

В цей же час і в Дніпропетровську прокотилося декілька хвиль арештів серед підпільників міста. За гратами опинилися не лише рядові члени підпілля, але й безпосередні його керівники. Серед заарештованих влітку 1942 р. були З.Дем’янченко, М.Калінін, Євдокія і Володимир Кулакови, В.Хітько, І.Дементьєв, І.Клюєв, М.Токмакова та ін. Патріотів-месників видавав провокатор, який, будучи членом підпільної організації, «працював» і на окупантів. В жовтні 1942 р. арештували й керівну ланку міського підпілля на чолі з Г.П.Савченком. У грудні 1942 р. зазнало серйозних втрат і комсомольсько-молодіжне підпілля Амур-Нижньодніпровського району. З літа 1942 р. по січень 1943 р. фашисти арештували 80 членів міської підпільної організації і 43 з них розстріляли. Серед останніх був і керівник міського підпілля Г.П.Савченко.

Внаслідок арештів комуністичне підпілля ослабло, але фашисти його остаточно не знищили. До повного визволення міста у Кайдаках діяла антифашистська «Організація друзів народу» очолювана А.Тимошенко, продовжувала боротьбу й підпільна група залізничників на чолі з Анищенком В.Є., діяла невелика група лікарів і медперсоналу в інфекційній лікарні на чолі з доктором Є.Г.Попковою, в міжрайонній лікарні була підпільна група, яку очолював М.О.Бережний. Усі вони завдали ворогові чимало збитків: залізничники допомагали тим, кого відправляли в Німеччину на роботу, вивели на довгий час з ладу 86 паровозів, вагони; влаштували декілька залізничних аварій тощо. Лікарі, частіш за все, допомагали визволяти з таборів полонених, рятували молодь від угону в Німеччину, видаючи їм фіктивні документи, передавали підпільникам медикаменти, необхідні документи тощо. Ризикуючи життям, лікарі надали неоціненну допомогу військовополоненим. За неповними даними, лише група лікарів, очолювана Є.Г.Попковою, вдаючись до надзвичайних хитрощів, визволила близько 800 військовополонених і з них більше 100 чоловік повністю здорових бійців і командирів. Окупанти жорстоко помстилися: ціла група лікарів була репресована, у тому числі й Є.Г.Попкова. Її кинули в концтабір, але вона змогла втекти з нього [30, 28].

Г.П.Савченко, керівник міської антифашистської групи, з 1942 р. - секретар підпільного міськкому КП(б)У. Фото 1940 р.

Чимало діяло в місті й зовсім юних патріотів-антифашистів: восьмикласник А.Бородін, дев'ятикласниця Н.Клюквіна, юна Галя Андрусенко та багато інших.

З наближенням до берегів Дніпра Червоної Армії міське підпілля скеровує свою роботу на співпрацю з командуванням наступаючих частин, координацію зусиль та збір необхідної їм розвідувальної інформації. Підпільники добували так необхідну радянським військам оперативну інформацію про дислокацію частин і з'єднань фашистів, про їх переміщення, виставляли маяки-сигнали, якими позначали цілі для бомбардувальників, допомагали визначати скупчення техніки окупантів та слабкі ланки в захисних порядках німців тощо. Особливо така взаємодія поширилась напередодні форсування Дніпра, адже фашисти досить ретельно споруджували на правому березі Дніпра потужний оборонний вал. Тут було велике скупчення техніки і живої сили противника. Отож підпільники всілякими засобами і здобували інформацію про «Східний вал».

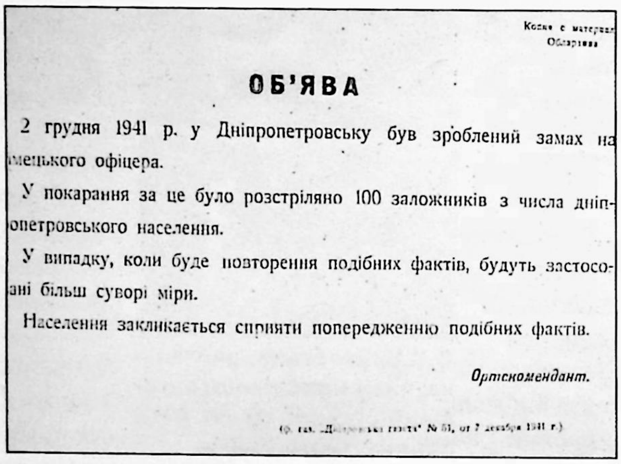

Копие с материал
Облархива

ОБ'ЯВА

2 грудня 1941 р. у Дніпропетровську був зроблений замах на
мецького офіцера.

У покарання за це було розстріляно 100 заложників з числа дніп-
опетровського населення.

У випадку, коли буде повторення подібних фактів, будуть застосо-
ані більш суворі міри.

Населення закликається сприяти попередженню подібних фактів.

Ортскомендант.

(ф. газ. „Д[illegible] газета" № 51, от 7 декабря 1941 г.)

Оголошення про покарання за здійснення замаху на німецьких вояків. 1941 р.

Комуністичне підпілля в Дніпропетровську діяло більш ніж 700 днів окупації. Воно мало широку мережу, міцну соціальну базу і користувалося значно більшою довірою та підтримкою, ніж ОУНівське підпілля.

3. Визволення м.Дніпропетровська. Жовтень 1943 р.

Після прориву ворожої оборони в районі Курської дуги радянські війська перейшли в наступ і почали визволення Лівобережної України. 8 вересня 1943 р. Південно-Західний фронт генерала армії Р.Я.Малиновського силами 23-го танкового корпусу генерал-лейтенанта бронетанкових військ Ю.Г. Пушкіна та 1-го гвардійського механізованого корпусу генерал-лейтенанта І.М.Русіянова, які відірвалися від стрілецьких частин на 70-80 км, вийшли на рубіж Межова-Петропавлівка. Так почалось визволення Дніпропетровщини. До 17 вересня танкісти вели бій на території Межівського, Васильківського, Петропавлівського та навіть Синельниківського районів, не даючи фашистам відступити за Дніпро. 17 вересня на кордони області виходять частини 1-ї та 3-ї гвардійських, 6-ї та 12-ї армій цього ж фронту. Стрімко наступаючи, вони визволили територію Юр'ївського, Павлоградського, Новомосковського, Синельниківського районів і 22 вересня вийшли до Дніпра на кордоні із Запорізькою областю.

В цей час виходять на кордони області частини Степового фронту під командуванням генерала армії І.С.Конєва, визволяючи територію Магдалинівського, Петриківського, Царичанського районів. 24 вересня вся лівобережна частина області була визволена радянськими військами, окрім Амур-Нижньодніпровська, який фашисти намагалися утримати в своїх руках як лівобережний плацдарм, і тому чинили в цьому районі шалений опір.

Північніше Підгородного та по річці Кільчень частини 1-ї гвардійської армії генерал-полковника В.І.Кузнецова наштовхнулися на досить сильну оборону противника у дві смуги, яка включала систему траншей, дзотів, мінне поле, протитанковий рів та загородження з колючого дроту. Перші спроби прорвати цю оборону не мали успіху. Протягом двох діб вели позиційний бій, а 24.09., перейшовши в наступ, 20-а гвардійська та 152-а стрілецька дивізії просунулися лише на 200-300 метрів. І все ж, після цілого ряду атак дивізії прорвали першу смугу оборони і 26.09. оволоділи селищем Підгороднє. 152-а втратила в цих боях 70 бійців та багато поранених, а попереду була ще одна смуга оборони, що проходила на 1,5 – 2 км південніше Підгородного. Штурм її почався відразу під прикриттям 11-ї танкової бригади. На кінець дня 26 вересня бійці подолали і цю оборону і вийшли на околиці Нижньодніпровська, а в ніч на 27 очистили його від фа-

Маршал Радянського Союзу Р.Я.Малиновський, командуючий Південно-Західним (з 20.10 1943 3-й Український) фронтом. Фото 1947 р.

шистів, які поспіхом відступили на правий берег. Цьому немало посприяли бойові дії частин армії, які наступали поруч. На лівому березі Самари діяла 195-а стрілецька дивізія полковника О.М.Сучкова, яка звільнила селища Одинківка, К.Маркса, Красноармійське, Рибальське (тепер це межа Ігрені).

Праворуч від 20-ї гвардійської та 152-ї дивізій наступали підрозділи 228, 24 та 6-ї стрілецьких дивізій, які визволили селища Клочко, Березанівка, Фрунзенське, Ломівка, Сугаківка [62, с. 376].

Вже 27 вересня 152-а дивізія отримала наказ зробити спробу форсувати Дніпро з метою розвідки оборони ворога на правому березі. Але 29.09. цей наказ відмінили. Командування армії, врахувавши те, що дивізія зазнала великих втрат у наступальних боях і втомилася, видало наказ здати позиції 195-й стрілецькій дивізії і відвести підрозділи у Підгороднє на відпочинок та підготовку до вирішального штурму Дніпра. 30.09.1943 командир дивізії генерал-майор В.П.Каруна виїхав з командирами полків та офіцерами штабу на рекогносцировку місцевості в районі с. Сугаківка (тепер у межах м. Дніпропетровська). По обмілілому руслу ріки вони перейшли на острів, який поріс чагарником, і почали спостерігати в біноклі правий берег. Фашисти помітили групу військових і відкрили мінометний вогонь. Незважаючи на розриви мін та пропозиції офіцерів відійти углиб острова, командир дивізії продовжував спостереження, бо на фронті ніколи не ховався від куль та снарядів. У цей час поруч розірвалася міна, генерал В.П.Каруна був тяжко поранений і помер того ж дня в медсанбаті дивізії в селі Кулебівка [64, с. 48]. Пам'ять відважного командира в нашому місті було увічнено у 1946 р., коли воно ще лежало у руїнах, – в парку ім. Шевченка встановили бронзовий бюст В.П.Каруни.

В.П.Каруна, полковник, командир 152 стрілецької дивізії. Фото 1940 р.

195-а стрілецька дивізія зайняла смугу оборони на лівому березі Дніпра від села Діброва Синельниківського району до с. Ломівка і отримала наказ провести розвідку правого берега окремими розвідгрупами. Спостереження за правим берегом показали, що фашисти готувались до оборони. Цілодобово військові частини ворога охороняли не тільки берег ріки, але й найближчі до нього острови. В місті було помічено посилене пересування транспорту та військової техніки. Кожного дня фашисти зганяли цивільне населення на будівництво укріплень на березі ріки і особливо на околицях міста.

В ніч на 1 та 3 жовтня невеликі групи розвідників дивізії намагалися перетнути Дніпро і висадитися у центральній частині міста та на схід від нього. Але через шалений обстріл ворога ці спроби закінчилися невдало. Та все ж, для розвідки боєм, з метою дізнатися про сили ворога у центральній частині міста, у 573-му стрілецькому полку була створена спеціальна розвідгрупа у складі 59 чоловік, яку очолив старший лейтенант Роман Васильович Стародубцев.

У ніч на 3 жовтня десантники на 8 човнах відійшли від острова, розташованого східніше залізничного мосту (о-в Зелений). Як свідчить бойове донесення у штаб дивізії, десант був помічений недалеко від правого берега і обстріляний фашистами. 5 човнів було розбито або пошкоджено. Декілька чоловік загинуло, були й поранені, але десантники досягли правого берега і зав'язали бій. Поранених Р.В.Стародубцев одразу ж відправив на лівий берег, якого вони благополучно й досягли. По рації на лівий берег донесли, що десант на правому березі зайняв кругову оборону в районі річкового порту і веде бій. Десантники, зайнявши блокгауз і захопивши ще декілька складських приміщень на березі Дніпра, мужньо відбивали контратаки противника, який намагався знищити їх [65, с. 83]. Учасник десанту командир відділення автоматників Микола Іванович Фоменко під час бою був поранений і його відправили на лівий беріг. Після війни він мешкав у Дніпропетровську, працював у будівельному інституті. Спогади про той бій не давали йому спокою, тому він і почав розшукувати учасників десанту, які залишилися живими. З їх спогадів стало відомо, що фашисти протягом дня 3 жовтня підтягнули підкріплення і почали контратакувати десантників. Їм вдалося роз'єднати десант на дві групи. Не було зв'язку з лівим берегом (була пошкоджена рація) тому десантники змушені були вести бій без підтримки артилерії. До того ж закінчувалися боєприпаси та харчі. Як довго йшов бій на плацдармі, встановити важко. Відповідних документів поки що не знайдено. Але є всі підстави думати, що довго утримуватися на правому березі в центрі міста, де було багато військових частин ворога, а поруч з річковим портом була ще й жандармерія, жменька бійців не могла. В ході боїв багато десантників загинуло або було поранено, 17 бійців потрапили у полон, пройшли через тортури, концтабори, втечі. Декільком з них вдалося вижити. Це: І. Сєдов, І. Донченко, К. Веліконький, І.Колотушко, Михайлов, Ф.Муровко, А.Стеганцев, Я.Цвіркун [60, с. 52-63]. В останні хвилини бою десантникам, які залишилися живими, Р.В.Стародубцев віддав команду плавом добиратися на лівий берег. Але знесилених боями, безсонням у холодній осінній воді наздоганяли ворожі кулі. Так загинули Р.Стародубцев, М.Воронін, В.Замахаєв, І.Сучков. Десантники виконали свій військовий обов'язок, хоча це коштувало життя більш як 30 бійцям.

Декілька спроб розвідників 195-ї стрілецької дивізії перетнути Дніпро та дії групи Р.В.Стародубцева на правому березі викликали шалений опір противника і свідчили про сильну його оборону. Тому штурмувати ворога в межах міста в той час означало нести великі втрати. Окрім того, саме в цей час командування та штаб 1-ї гвардійської армії отримали наказ Верховного Головнокомандування про перебазування та підпорядкування Центральному фронту. Дивізії передавалися у 46-ту та 57 армії.

Була ще одна важлива обставина. На цей час радянські війська ще не мали достатньої переваги сил на правобережжі, де, починаючи з 26 вересня, йшли жорстокі бої за розширення захоплених раніше плацдармів на території нашої області від Мишуриного Рогу Верхньодніпровського району - на заході, до с. Вовніги Солонянського району - на сході. Кожного дня сотні бійців здійснювали подвиги та покладали своє життя на вівтар перемоги. Лише в середині жовтня воїни Степового фронту, накопичивши достатню кількість сил, перейшли в наступ з плацдармів біля сіл Мишурин Ріг і Бородаївка Верхньодніпровського району в напрямку на Кривий Ріг. Після кількаденних боїв військам вдалося подолати оборону ворога і просунутись на 20-30 км. 19 жовтня було звільнено м.П'ятихатки, а 23 жовтня розпочалися бої на підступах до Кривого Рогу. В цей день радянські війська почали наступ з інших правобережних плацдармів, загрожуючи оточенням угрупованню фашистів у районі Дніпропетровська та Дніпродзержинська. Це створило сприятливі умови для успішного форсування Дніпра в межах обласного центру та його визволення. Командування 3-го Українського фронту прийняло рішення форсувати Дніпро не в центрі міста, а на східній та західній його околицях, щоб зберегти місто від зайвих руйнувань.

Право форсувати Дніпро в районі Діївки, Сухачівки було залишено за 152-ю стрілецькою дивізією, командиром якої після загибелі В.П.Каруни став полковник П.І.Кулізький. 18 жовтня 1943 р. дивізія (до цього перебувала у другому ешелоні) прийняла у 195-й стрілецькій дивізії смугу оборони на лівому березі від р. Самари до селища Кіровське, а остання була перебазована в район вище Дніпродзержинська.

Перед форсуванням у 152-й дивізії проводилася велика політико-виховна робота, націлена на підняття бойового духу воїнів. Особлива увага приділялася новобранцям, яких у дивізії було дуже багато. Це були, в основному, мешканці Амур-Нижньодніпровського району Дніпропетровська та навколишніх сіл. Декому з них ще й не виповнилося 18 років, але дуже хотілося повоювати, і вони охоче йшли в армію. В навчальному батальйоні їх учили володіти зброєю, а також тренували на річці Кільчені, як переправлятися через водну перешкоду під обстрілом ворога.

Велику допомогу радянським військам надали діївські патріоти-підпільники, яких очолював В.Мараховський. Вони переправилися через Дніпро і передали радянському командуванню відомості про розташування ворожих з'єднань.

Русло ріки Дніпро навпроти сіл Діївка та Сухачівка ділять невеликі, вкриті чагарником, острови, на які без труднощів були переправлені із Сугаківки частини дивізії.

Першою почала переправу в ніч на 22.10.43 р. група з 10 розвідників на чолі з командиром взводу 102 окремої розвідроти старшим лейтенантом Євстаф'євим Георгієм Олексійовичем [64, 139]. Розвідку дивізії він очолював з травня 1942 р., отож десятки разів ходив зі своїми розвідниками в тил ворога, добував цінні відомості. На своєму рахунку мав майже 200 знищених фашистів. А тепер його завданням було захопити плацдарм на правому березі Дніпра, за виконання якого він отримав високе звання Героя Радянського Союзу. Через Дніпро його воїни переправилися так тихо, що фашисти їх не помітили. З ходу вибили ворога із перших траншей, потім знищили ворожі дзоти. Г.О.Євстаф'єв особистим прикладом надихав своїх розвідників, і хоча розривом снаряду він був контужений, продовжував керувати боєм. З ранку фашисти накрили десантників лавиною мін та снарядів, з'явилась авіація, яка нещадно бомбила акваторію Дніпра, а з часом – почалися й контратаки, які йшли одна за одною. Та розвідники на правому березі були вже не одні. Слідом за ними почали переправу 1-а, 2-а та 3-я стрілецькі роти 544 стрілецького полку. На чолі бійців 1-ї роти переправився через Дніпро її командир – лейтенант Кисельов Степан Васильович. За мужність, проявлену у цих боях, він був відзначений Золотою зіркою Героя. Його рота висадилась на піщану мілину на правому березі й одразу ж вступила в бій, поступово просуваючись до діброви Дальня, згодом зайняла там позиції і закріпилася. А через Дніпро протягом ночі продовжували переправлятися підрозділи полку та приданої йому штрафної роти. Незважаючи на те, що з моменту висадки десанту на правий берег ворог вів по акваторії Дніпра щільний артилерійсько-мінометний вогонь, більша частина полку все ж форсувала річку. Щоб хоч якось стримати форсування Дніпра радянськими військами, фашисти вдень 22 жовтня підтягли до місця висадки десанту 2 батареї 76-міліметрових гармат та батарею 105-міліметрових гармат. Тому про переправу світлої доби не могло бути й мови. Натомість уночі переправа відновилася, хоча фашисти не припинили обстрілу Дніпра та практично весь час освітлювали ріку ракетами. Гостро відчувалася нестача плавзасобів, бо тільки в першу ніч форсування фашисти потопили або пошкодили до 50% човнів. Більшість човнів, які відправлялися на правий берег, назад, на лівий, не поверталися. Тому в ніч на 23 жовтня змогли переправитися на правий берег лише 2 роти. Темп накопичення сил на правому березі був втрачений, чим скористалися фашисти. Вони автомашинами підвезли на плацдарм понад батальйон піхоти, яка зосередилася за дібровою, і протягом 23 жовтня 8 разів атакувала позиції 544 полку, потіснивши його на відстань 50-100 м до лінії берега[64, с. 140]. Успіх десанту в захопленні та утриманні плацдармів у великій мірі залежав від підтримки артилерії. Тому у складі перших десантних груп через Дніпро вирушили і артилеристи дивізії. На плоти були навантажені чотири 45-міліметрові та 76-міліметрові гармати, але неподалік від правого берега пором був пошкоджений снарядами противника і ґармати затонули. Вся надія була на артилерійське прикриття з лівого берега. Щоб воно було ефективним, усе можливе зробив командир першого артилерійського дивізіону 333 артилерійського полку капітан Фатьянов Михайло Іванович, який у ніч на 23 жовтня разом з радистом переправився на правий берег для коригування вогню артилерії. Їхній човен був пошкоджений, та, на щастя, це трапилося неподалік від берега і артилеристи добралися до суші по мілині. Як відзначено у нагороджувальному листі, М.І.Фатьянов, ризикуючи життям, вів розвідку вогневих точок противника, підбираючись якнайближче до них. Завдяки його мужності та хоробрості, були зірвані намагання ворога скинути десант у Дніпро, знищено 11 вогневих точок противника. За ці бої він отримав найвищу відзнаку держави – звання Героя Радянського Союзу. Протягом 23 жовтня командування докладало зусиль для забезпечення частин плавзасобами. Було підвезено 12 великих армійських та 20 складених човнів, підготовлено 10 рибальських човнів та плоти. І все ж, цього теж було замало. Тому тільки в ніч на 24 жовтня розпочав переправу на плацдарм 646 стрілецький полк, який уже цілу добу очікував плавзасоби, зосередившись на острові Акула. Першими переправилися бійці 1-го батальйону під командуванням старшого лейтенанта А.А.Антонова й одразу, зайнявши позиції ліворуч 544 полку, вступили у бій за розширення плацдарму. В цю ж ніч на плацдарм переправилася група штабу дивізії на чолі з майором Івановим та заступником командира дивізії зі стройової частини полковником Г.Г. Несторенком, який прийняв на себе командування боєм на плацдармі.

Протягом 24 жовтня дивізія значно розширила плацдарм, прорвала смугу оборони противника в районі гаю, вела бій за села Діївка-І та Діївка-ІІ і підійшла впритул до села Сухачівка. В ніч на 24 жовтня 480 стрілецький полк провів розвідку правого берега західніше залізничного мосту і, незважаючи на шалений опір ворога і великі втрати, 1-ша стрілецька рота зуміла закріпитися на правому березі в цьому районі міста.

Переправу сил дивізії забезпечували сапери капітана В.А.Рувінського – командира 228-го окремого саперного батальйону. Під шквальним вогнем противника протягом кількох діб командир не покидав берег, керуючи переправою сил дивізії, організував ремонт плавзасобів. Його бійці ще до початку форсування побудували місток, який з'єднав лівий берег у районі с. Сугаківка з островом. Саме з цього острова сапери на човнах та поромах переправляли підрозділи дивізії на правий берег. На світанку 25 жовтня бої спалахнули з новою силою. Полки переслідували відступаючого ворога. 544 полк визволив Сухачівку і продовжив наступ у напрямку Краснопілля. 646 полк двома батальйонами наступав на схід, звільнив Діївку-І, увірвався в Нові Кайдаки і динамічно рухався на з'єднання з ротою 480 полку, яка наступала з плацдарму, захопленого напередодні в районі залізничного мосту. Вже в першій половині дня 25 жовтня були звільнені Кайдаки та район заводів, міський залізничний вокзал. Визволителі наблизилися до центру міста. Запеклих боїв у центрі не було, тому що фашисти, уникаючи оточення, почали поспішно відводити основні сили в південно-західному напрямку на заздалегідь підготовлені позиції, залишаючи в ар'єргарді лише загони прикриття. Але швидкому пересуванню частин дивізії вулицями міста заважала велика кількість залишених ворогом мін, які знімали сапери на основних напрямках просування.

Під час визволення міста воїни 152-ї дивізії захопили чималі трофеї, а саме: 8 гармат, 16 мінометів, 18 автомашин, 24 кулемети та 30 автоматів, 3 склади з боєприпасами та 2 склади з військовим спорядженням. Втрати дивізії вбитими та пораненими, як свідчить бойове донесення командира дивізії в штаб армії, склали 300 бійців [64, с. 159]. А скільки було таких донесень невідомо, бо збереглися не всі списки загиблих по дивізії та ще не опрацьовані всі наявні джерела. В це число не увійшли ті, хто загинув під час форсування і Дніпро став для них братською могилою, та ті, хто помер у госпіталях від тяжких ран.

За форсування Дніпра та бойові дії по визволенню міста, проявлені при цьому сміливість і мужність, багато бійців та офіцерів 152-ї дивізії були нагороджені орденами й медалями, а десятьом з них присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В їх числі командир дивізії полковник П.І. Кулізький, командир 646-го стрілецького полку полковник К.К.Лебедєв, командир батальйону цього ж полку капітан І.М.Юнін (до речі, племінник відомого революціонера-більшовика І.В. Бабушкіна), розвідники-сержанти В.Ф.Кузьмичов та В.Г.Тамбієв, заступник командира 333 артилерійського полку майор І.О. Кисельов, командир 228-го окремого саперного батальйону капітан В.А.Рувінський.

Завдання форсувати Дніпро на західній околиці міста отримала 39-а гвардійська стрілецька дивізія 8-ї гвардійської армії, яка перед цим брала участь у звільненні Запоріжжя. Армію в цей час очолив генерал-полковник І.І.Масленников, а В.І.Чуйкова відправлено на лікування. 19 жовтня дивізія була перекинута в район селища Іларіонове та навколишніх сіл. Штаб дивізії був у с. Татарка. Після короткого відпочинку 120-й гвардійський полк перебазувався в село Чаплі, інші полки зайняли лівий берег до с.Діброва. В ніч на 23 жовтня частини дивізії спробували форсувати Дніпро в районі сіл Звонецьке, Майорка та Лоцманська-Кам'янка, але безуспішно через щільний артилерійський вогонь. Однак ці спроби дали можливість виявити вогневі точки противника на правому березі Дніпра, які протягом 23 жовтня артилерія дивізії намагалася подавити. Невдалою була спроба форсувати ріку вдень. Під час обстрілу прямим попаданням снаряду було пошкоджено декілька понтонів та поранено трьох саперів розвідроти 11-ї штурмової інженерно-саперної бригади, яка забезпечувала переправу десанту дивізії. І тільки в ніч на 24 жовтня Дніпро подолали 2 групи бійців 1-го та 3-го батальйонів 120-го стрілецького полку під командуванням капітана П.В.Ялугіна і старшого лейтенанта С.Я.Платонова та група розвідників 41-ї окремої розвідроти на чолі з гвардії лейтенантом А.І.Тупіцином. У складі кожної групи були заступники командирів з політичних питань - В.О.Бєляєв, В.І.Сиротинкін та І.А.Рудниченко. Саме вони відповідали за бойовий настрій та моральний стан бійців. У групах було по 22-23 бійці та по 5-6 саперів. Доставивши десант на правий берег, сапери діяли у його складі, робили проходи в дротяних загородженнях та перевіряли берег на наявність мін, брали участь у боях по захопленню плацдармів. А на світанку залатали пробоїни в пошкоджених понтонах, завантажили на них поранених і спрямували їх на лівий берег, бо плавзасоби були вкрай необхідні для переправи інших підрозділів дивізії.

Як згадував пізніше помічник командира розвідників гвардії сержант Парадович Олександр Йосипович, їхній човен досяг правого берега в районі Старих Кодаків непоміченим. Але коли пристали до берега, то зчинилась стрілянина. Розвідники причаїлися під високим берегом, перечекали деякий час і попрямували під прикриттям берега на схід – туди, де панувала тиша. Вибралися на берег і наштовхнулися на загородження з колючого дроту, «оздобленого» консервними банками. Обережно діючи, порізали дріт і зробили прохід. Успішно подолали першу перешкоду і продовжили рухатися вперед до лінії окопів. За командою кинулися в траншею і знищили охорону, яка дрімала. Почувши стрілянину, фашисти схаменулися, поряд застрочив кулемет, але було вже пізно. Розвідники в упор розстріляли обслугу і захопили два кулемети, увірвались до бліндажа, де відпочивали фашисти. Ворога знищили, зброю захопили, що стало доречним, коли вранці противник направив на берег нову охорону укріпрайону.

Складнішим було становище груп старшого лейтенанта С.Я.Платонова та капітана П.В.Ялугіна, бо течія Дніпра роз'єднала всі групи.

Фашисти, час від часу пускаючи над Дніпром ракети, помітили човни з десантом і відкрили по них кулеметно-мінометний вогонь. Човен С.Я.Платонова був пробитий кулями, декілька бійців поранені. Але берег уже був поруч і десантники по пояс та груди у воді, рятуючи кулемети, досягли берега, атакували ворога і закріпилися в перших траншеях, не марнуючи часу штурмували другу лінію траншей і захопили її. Плацдарм був невеликий, десь 100 на 150 метрів, але це вже була перемога. Правда, найтяжче почалося вдень, коли ворог раз по раз атакував десант, намагаючись скинути його в Дніпро. Протягом дня вони мужньо відбивали всі атаки ворога. В цій групі була санінструктор Віра Кащеєва, якій довелося не тільки перев'язувати поранених, але й заміняти їх у бою, коли фашисти насідали все сильніше, пропонуючи неодноразово десантникам здатися в полон [31]. Під час однієї з атак

Герой Радянського Союзу І.А.Рудниченко. Загинув під час боїв за м.Дніпропетровськ. Фото 1939 р.

загинув наш земляк, уродженець Верхньодніпровського району, агітатор полку, гвардії капітан І.А. Рудниченко. На фронті Великої Вітчизняної був з 1941, учасник Сталінградської битви. В бою на правобережному плацдармі він словом та особистим прикладом надихав бійців мужньо утримувати захоплений плацдарм і знищувати ворога.

Як пізніше розповідав боєць десанту Г.І.Зінченко, ситуація склалася так, що й згадувати тяжко. Не мали зв'язку з лівим берегом, бо рація була розбита, і вони не могли дати координати для артилерії, а боєзапас закінчувався. Майже половина бійців була поранена або загинула. Ті, хто залишався в живих і міг тримати в руках зброю, лічили кожен набій, з метою залишити останню кулю для себе, щоб тільки не потрапити в полон. Перед заходом сонця фашисти знову почали атакувати. Врятували групу декілька автоматних дисків, які дістала із санітарної сумки Віра Кащеєва. Поклала вона їх туди замість сухого пайка та зберігала на найскрутніший момент. Ці диски і допомогли відбити останню на той день фашистську атаку.

Неподалік, на відстані кілометра, діяла група капітана П.Ялугіна. Становище у них було не краще. Таким чином, на невеликій ділянці берега між Лоцманською Кам'янкою та Старими Кодаками вели бої три групи. Це нервувало противника і вводило його в оману, щодо кількості наших сил на правому березі. Крім того, східніше, на лівому березі підрозділи дивізії імітували форсування, з метою привернути увагу ворога і полегшити становище десантних груп.

Із настанням сутінок на плацдармі запанувала тиша. Але не на Дніпрі, бо через ріку розпочалася масова переправа бійців 120-го гвардійського стрілецького полку Ю.М.Мазного. Переправу в цю ніч забезпечували, окрім розвідроти 11 штурмової інженерно-саперної бригади, сапери 45-го окремого саперного батальйону дивізії та бійці 236-го і 351-го армійських інженерних батальйонів.

Одночасно зі 120-м полком почали переправу 112 гвардійський стрілецький полк, а нижче за течією Дніпра з району с. Діброва вів переправу 117-й гвардійський стрілецький полк. Переправилися на правий берег 87-й артилерійський полк і 324-й гвардійський мінометний дивізіон.

На світанку бійці 120-го гвардійського стрілецького полку та розвідрота вже вели бій на вулицях Лоцманської Кам'янки, Мандриківки і все ближче просувалися до східної околиці міста в районі інститутів – інженерів транспорту та гірничого. О 12 годині над головним будинком гірничого інституту, який був досить сильно пошкоджений, замайорів червоний прапор визволення. А підрозділи полку просувалися вулицями міста серед зруйнованих будинків та згарищ. Першими йшли автоматники та сапери, які перевіряли шлях та знімали ворожі міни.

А в штабі дивізії вже готували документи на нагородження: писали нагороджувальні листи, складали накази. Представлених до нагороди орденами й медалями було багато. Високе звання Героя Радянського Союзу присвоєно 17 воїнам. В їх числі була гвардії старший сержант росіянка В.С.Кащеєва та І.А.Рудниченко, командир групи розвідників гв. лейтенант А.І.Тупіцин та його помічник гв. сержант О.Й.Парадович, розвідник ґвардії рядовий І.О. Чурочкін, командир десантної групи гв. капітан П.В.Ялугін, його заступник по політичній частині гвардії капітан В.О.Бєляєв, гвардії рядовий О.М.Оленін, командир кулеметного відділення гвардії сержант Г.Гільмутдінов, командир роти гв. лейтенант Ж.К. Молдагалієв, командир взводу зв'язку гвардії лейтенант П.Ф.Цибань, заступник командира 45-го саперного батальйону гвардії майор О.І.Шульгін, командир 112-го гв. стрілецького полку гвардії підполковник В.М.Штріголь, командир 120-го гв. стрілецького полку гвардії підполковник Ю.М.Мазний, його заступник по політичній частині гвардії майор П.А.Кашпуров, політпрацівник гвардії лейтенант В.І.Сиротинкін, начальник політвідділу дивізії гвардії полковник Н.С.Нікольський.

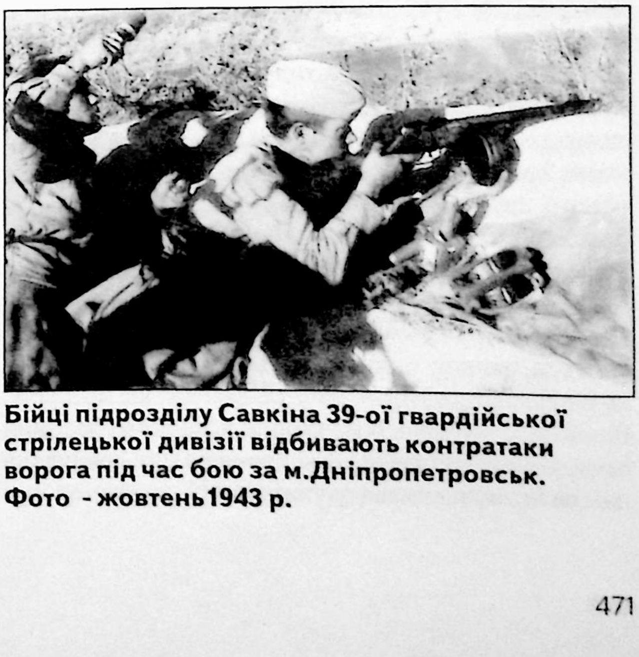

Бійці підрозділу Савкіна 39-ої гвардійської стрілецької дивізії відбивають контратаки ворога під час бою за м.Дніпропетровськ. Фото - жовтень 1943 р.

Немає в цьому списку тільки командира десантної групи С.Я.Платонова. Чи то забули, чи то викреслили за досить норовистий характер. На війні таке бувало нерідко. Так чи інакше, Р.Я.Малиновський отримав донесення, що він загинув. С.Я.Платонов після форсування недовго воював у дивізії. В листопаді 1943 був тяжко поранений і в дивізію більше не повернувся. Справедливість у деякій мірі була відновлена командуючим 8-ю гвардійською армією генерал-полковником В.І.Чуйковим, який після повернення з лікування знов прийняв командування і наказом по армії від 30.12.1943 за вміле керівництво десантом при форсуванні Дніпра, успішні дії по захопленню та утриманню плацдарму й визволенню Дніпропетровська нагородив С.Я.Платонова орденом Червоного Прапора. Після війни Степан Якимович Платонов деякий час мешкав у Дніпропетровську, але забути рідне село Ворошили на Вітебщині (Білорусь) не зміг і повернувся на батьківщину.

Боєць В.І.Буряк у засаді під час боїв на підступах до м.Дніпропетровська. Фото - жовтень 1943 р.

Яким же побачили визволителі наше місто в ті жовтневі дні 1943 року? В повоєнні роки В.В.Русинов, учасник боїв за оборону міста та його визволення у складі 39-ї гвардійської стрілецької дивізії, згадував: «Я пам'ятав Дніпропетровськ, коли ми його залишили у серпні 1941 р. Коли ж повернулись сюди через 2 роки, перед нами була жахлива картина спаленого, зруйнованого міста, але понад усе вражала безлюдність його вулиць. Лише через деякий час після того, як стихла стрілянина, деінде почали з'являтися людські постаті, які виходили з підвалів, руїн, щілин, поверталися з ближніх до міста вибалок, де переховувалися, щоб фашисти не розстріляли їх або не відправили в Німеччину та, взагалі, від обстрілу. Вони мали змучені, бліді обличчя, драний і брудний одяг, але очі їхні світились, і вони раділи і дякували нам за визволення від окупантів».

Увечері 25 жовтня 1943 р. Москва салютувала 20 артилерійськими залпами з 220 гармат на честь визволення міст Дніпропетровська та Дніпродзержинська, а на другий день газета «Зоря» (№6) вже надрукувала Наказ Верховного Головнокомандуючого з подякою усім військовим частинам, які брали участь у визволенні міста, а десятьом з них надавалося почесне звання «Дніпропетровських». Ось вони: 152 стрілецька дивізія, 236 стрілецька дивізія (форсувала першою в районі Аули Криничанського р-ну, захопила плацдарм на правому березі і 25 жовтня наступала з плацдарму, визволяючи населені пункти правобережної частини області), 58 гвардійський мінометний полк (вів бої на Аульському плацдармі), 518 гарматний артилерійський та 1114 зенітно-артилерійський полки (діяли теж на Аульському плацдармі), 8 моторизований понтонно-мостовий полк, 4 та 5 понтонно-мостові бригади (забезпечували форсування Дніпра в районі Військове, Вовніги, окремі батальйони 5 ПМБр діяли також у районі с. Аули та м. Дніпропетровська і брали участь у будівництві дерев'яного тимчасового мосту через Дніпро). Дніпропетровськими стали 3-я гвардійська авіаційна дивізія дальньої дії та 11 гвардійська винищувальна авіаційна дивізія 17-ї повітряної армії.

З перших годин визволення міста влада була в руках військового коменданта, яким призначили полковника Гната Григоровича Несторенка, заступника командира 152 стрілецької дивізії. Одним з головних завдань коменданта стала організація розмінування вцілілих будівель та наведення порядку в місті. Переправа через Дніпро тепер діяла цілодобово. В місто прибували військові частини, штаби, склади, медсанбати, госпіталі. Всіх треба було розмістити, а ще й підготувати приміщення для переїзду органів обласної і місцевої влади, до речі, відновлених оперативними групами, які перебували у складі діючих військ напередодні початку визволення території області. Починалося налагодження мирного життя.

4. Відродження народного господарства. 1943–1945 рр.

Головою виконкому обласної ради депутатів трудящих було призначено П.А Найдьонова, а першим секретарем обкому КП (б)У Г.Г.Дементьєва (через деякий час їх поміняли посадами), головою міськвиконкому – П.Т. Вінника, який перебував на цій посаді до лютого 1944 р. і був направлений секретарем одного з райкомів КП (б)У Західної України, а головою виконкому став О.М.Герасимов. Секретарем міськкому КП (б)У був призначений М.Г.Манзюк. Будинок міськвиконкому не постраждав і вже 29 жовтня тут відбулось перше засідання, на яко-

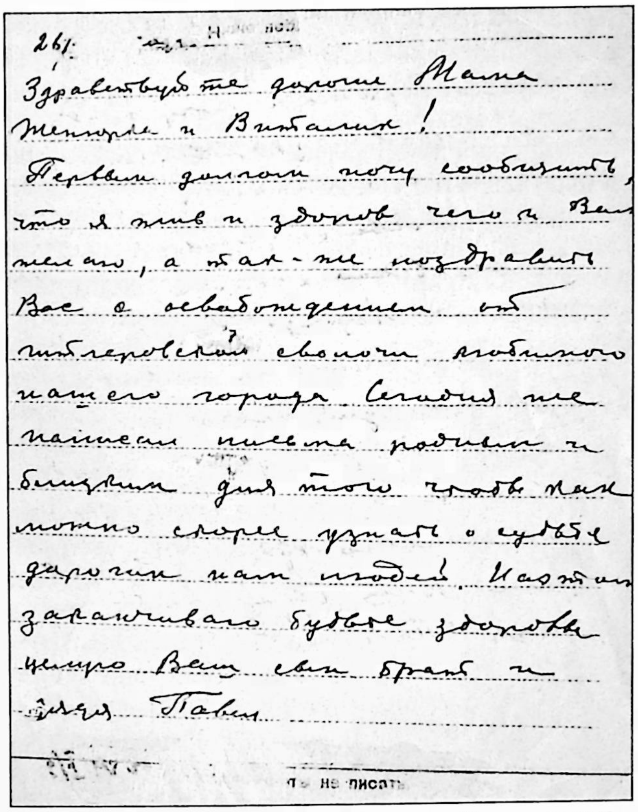

26/

Здравствуйте дорогие Мама
Женюрка и Виталик!
Первым долгом хочу сообщить,
что я жив и здоров чего и Вам
желаю, а так-же поздравить
Вас с освобождением от
гитлеровской сволочи любимого
нашего города. Сегодня же
написал письма родным и
близким для того чтобы как
можно скорее узнать о судьбе
дорогих нам людей. На этом
заканчиваю будьте здоровы
целую Вас ваш брат и
сын Павел

не писать

Лист із фронту Героя Радянського Союзу П.Я.Гусенка матері У.О.Гусенко від 26.10.1943 р.

му було прийнято рішення про доведення до населення інформації щодо початку роботи усіх райвиконкомів міста. Перед райвиконкомами було поставлено завдання: за три доби разом з міськфінвідділом провести облік усього як державного, так і особистого майна тих громадян, хто перебував в евакуації; провести облік усього незайнятого житла і взяти його під охорону силами органів НКВС та комунальних служб, які починали створюватися. Одним з перших питань, яке вирішувала влада, було створення міської надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів та комісій по встановленню збитків, завданих народному господарству. Всі керівники підприємств та організацій створювали такі комісії. Проводилась оцінка зруйнованого та вивезеного в Німеччину добра, для чого також опитувалося населення, яке лишалось на тимчасово окупованій території і було свідками скоєного. Комісії звертались до населення з проханням надавати відомості особисто й поштою, для чого в різних місцях терміново встановили поштові скриньки. Складалися акти на окремі підприємства, установи, на основі яких і були зроблені загальні й остаточні висновки. Комісію по місту Дніпропетровську очолив секретар міського комітету КП (б)У М.Г.Манзюк. Ця робота тривала рік.

За 2 роки і 2 місяці окупації та під час бойових дій у серпні-вересні 1941 та у вересні-жовтні 1943 р., а також цілеспрямованого знищення фашистами під час відходу в місті були зруйновані найбільші підприємства союзного, республіканського підпорядкування: металургійні заводи ім. Г.І.Петровського, ім. В.І.Леніна, К.Лібкнехта, металоконструкцій ім. І.Бабушкіна, коксохімічний, завод металургійного устаткування, завод ім. Комінтерну тощо. Постраждали місцева та харчова промисловість. Великих збитків зазнало житлове комунальне господарство. Сотні кращих багатоповерхових будинків були зруйновані. З семи приміщень театрів зруйновано – чотири, в тому числі і театр опери та балету, в якому напередодні війни був зроблений капітальний ремонт та замінено все устаткування. З чотирьох музеїв два були пошкоджені, один – зруйнований. З семи кінотеатрів зруйновано три, з п'яти готелів – три.

За документом «Обобщенные сведения по учету ущерба, нанесенного немецко-фашистскими захватчиками г. Днепропетровску», збитки місту склали майже 1,5 млрд. карбованців [28, с. 22]. Але, аналізуючи цей документ, бачимо, що в III розділ, в якому подано відомості про збитки промислових підприємств союзного та республіканського підпорядкування, внесено тільки 5 промислових підприємств та два цегляні заводи. Сюди не увійшли збитки, завдані багатьом заводам, у тому числі таким великим, як ім. Комінтерну, ДЗМУ, ім. К.Ворошилова, «Красный Профинтерн», вагоноремонтний тощо. А якщо взяти до уваги, що в місті Дніпропетровську на початку війни було 170 великих підприємств, то явно збитки по більшості з них не увійшли до цієї суми. У звіті Дніпропетровського міського комітету КП (б)У Восьмій міській партійній конференції 13.01.1945 р. повідомляється, що за неповними даними загальні збитки міста склали 3 млрд. карбованців [11, с. 15].

Відбудова життя в зруйнованому місті розпочиналася в неймовірно важких умовах, адже місто довгий час залишалося прифронтовим, а тому зазнавало значних руйнувань. 30.10.1943 р. начальником Дніпропетровського гарнізону був призначений підполковник Климов. Комендантом міста став старший лейтенант У.В.Спектр. Першим його наказом по місту вводилась комендантська година. З 20-ї вечора до 6 години ранку пересування по місту дозволялося лише за перепустками. Протягом 3-х діб усі громадяни міста повинні були здати коменданту зброю, боєприпаси, трофейне військове майно. Все без винятку населення повинно було додержуватися світломаскування. В нічний час навіть пересування машин з включеними фарами заборонялося. Наказ застерігав населення від самовільного розбирання будь-яких матеріалів із зруйнованих будівель, приміщень і попереджав про відповідальність за законами воєнного часу. В жовтні смуга фронту бойових дій просунулась на 50 км далі від Дніпропетровська в бік Миколаєва та Одеси, а в листопаді-грудні – ще потіснили ворога на 30-50 км на південь. Але фашисти чинили впертий опір, намагаючись якомога довше утримувати в своїх руках багаті землі Нікопольщини та Криворіжжя. Фронт практично залишився на цій відстані аж до січня 1944 р. Це суттєво позначилося на всьому житті обласного центру. Не дивно, що на одному з перших засідань виконавча влада вирішувала питання про організацію протиповітряної оборони населення та прискорення робіт з ліквідації наслідків бомбардувань.

В.О.Судець, генерал-полковник авіації, командуючий 17-ю повітряною армією. Фото 1944 р.

Начальника протиповітряної оборони Горіна зобов'язали в короткий термін створити аварійно-відбудовчі загони, виявити і привести в належний стан бомбосховища, налагодити систему оповіщення про наближення авіації ворога, створити медико-санітарну допомогу тощо. В січні 1944 були укладені правила та обов'язки мешканців міста, відповідно до яких усі громадяни від 16 до 60 років проходили навчання і повинні були добре знати і виконувати правила поведінки під час авіанальотів, виконувати роботи із маскування, знати засоби гасіння пожежі, запальних бомб. Усі керівники підприємств повинні були організувати навчання робітників та службовців і забезпечити цілодобове чергування членів бригад протипожежної оборони. Сигнали повітряної тривоги подавалися при безпосередній загрозі переривчастими гудками фабрик та заводів, електросиренами по радіо і текстом: «Громадяни! Повітряна тривога!»

Протиповітряну оборону міста в листопаді-грудні здійснював 329-й окремий зенітно-артилерійський полк, а в грудні 1943 прибув ще 415-й полк 11-го корпусу ППО. В полку було багато жінок: грузинки, вірменки, азербайджанки, бо формувався він на Закавказзі. Жінки-зенітниці вдень і в ночі стерегли небо над містом. Їх головним завданням було не допустити ворога до переправ через Дніпро. І все ж, фашистам інколи вдавалося прорватись через заслін протиповітряної оборони. Найбільший наліт, під час якого фашисти завдали великої шкоди місту, відбувся у грудні 1943.

У справі протиповітряної оборони міста разом з 415 полком взаємодіяли льотчики 17-ї повітряної армії, які піднімалися в небо на перехват ворожих бомбардувальників з аеродромів у с. Старі Кодаки, м. Синельникове та з інших місць.

Командний пункт та штаб 17-ї повітряної армії, командував якою уродженець Амур-Нижньодніпровська генерал-лейтенант авіації В.О.Судець, пізніше – маршал авіації, знаходився в Лоцманській Кам'янці. Там же неподалік розмістився і штаб 3-го Українського фронту, яким командував генерал армії - Р.Я.Малиновський. У місті було розквартировано чимало окремих військових частин фронту, госпіталі як фронтові, так і Наркомату охорони здоров'я. Для них відводились уцілілі житлові будинки, приміщення лікарень, поліклінік, шкіл, клубів і таке інше. Так, на грудень 1943 р. у місті діяли 14 госпіталів, і вони потребували до себе великої уваги з боку місцевої влади та громадських організацій. Нові госпіталі, які організовувалися, потрібно було забезпечити усім необхідним: ліжками, меблями, білизною, посудом. А де було його брати? Тому постійно і зверталася влада до населення за допомогою за принципом – «хто чим може». І допомагали. Яскравий приклад показав колектив заводу ДПРЗ, взявши шефство над одним з госпіталів. Вже на початку січня зібрали і передали йому 162 тарілки, 32 блюдця, 21 чашку, 40 ложок, 14 виделок, 5 рушників, 3 подушки, носові хустки, тютюн. Практично за кожним шпиталем було закріплено якесь підприємство [37].

Представники Червоного Хреста постійно здійснювали обходи будинків і збирали для госпіталів необхідні речі, а ще допомагали родинам інвалідів-фронтовиків.

Вже на першому засіданні міськвиконкому було прийнято рішення запропонувати всім громадянам міста з'явитися на підприємства та установи, в яких вони працювали до війни, для їх відбудови. Слід відзначити, що найбільш патріотично налаштовані громадяни, не чекаючи цього розпорядження, вже на другий день після визволення міста за власною ініціативою з'явилися за місцем своєї роботи. Тепер тут були призначені тимчасові керівники та окремі фахівці (до повернення основних з евакуації). Головна увага приділялась відбудові підприємств важкої промисловості союзного підпорядкування, бо саме вони були базою економіки, а по-друге, саме ці підприємства повинні були якомога скоріше почати працювати на потреби фронту. Тому на їх відродження державою спрямовувалися більші кошти, ніж на місцеву промисловість. І все ж, роботи на території цих заводів починалися лише після обстеження їх саперами. Фашисти, відступаючи, добре розуміли, що повернення їм не буде, але і знищити все відразу до відходу своїх військ з міста не змогли, тому й намагалися замінувати якомога більше. Особливу увагу приділяли багатоповерховим будинкам, установам, цехам, плавильним печам заводів. Саме там вони встановлювали міни з секретом, які, як гадали фашисти, неможливо буде знешкодити. Розмінування міста вели сапери 8-ї гвардійської та 46-ї армій, а на територіях заводів знімали міни сапери 29-го Управління оборонного будівництва. Як згадував головний інженер управління А.А.Макаров, сапер А.Виноградов доклав багато зусиль, виявив мужність, витримку, кмітливість і розкрив - таки секрет цих мін. Тому вцілілі печі та заводські цехи були розміновані без жертв та втрат. Але військові сапери проводили перевірку та розмінування лише найбільш важливих установ та об'єктів, головних напрямків, шляхів і ділянок у місцях дій військ і там, де проходили комунікації військових частин, тому значні території залишались необстеженими. Тож для перевірки міста і взагалі населених пунктів та території області ще у вересні в Павлограді були створені курси, де за допомогою військових фахівців готували мінерів з числа цивільного населення, переважно молоді, які і проводили розмінування міста впродовж листопада-грудня [22]. А по весні 1944 р. до розмінування області та збору трофейної зброї були залучені організації Осоавіахіму.

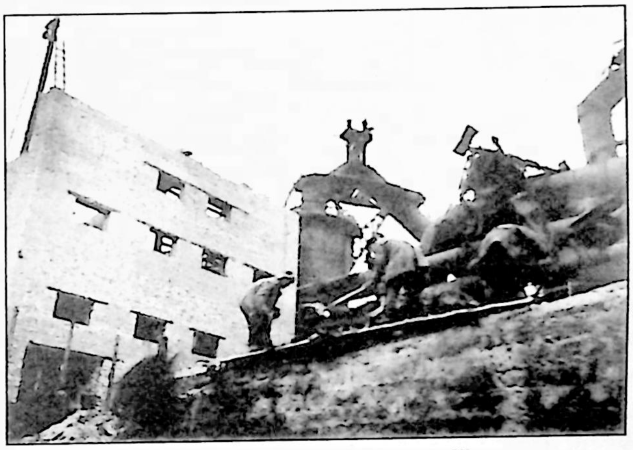

Відбудовчі роботи на електростанції заводу ім. Г.І.Петровського. Фото - жовтень 1943 р.

Відбудову на заводі ім. Г.І.Петровського почали з електростанції. На велику радість усіх турбогенератор не був пошкоджений, тому вже 28 жовтня місто отримало світло й воду. В першу чергу планувалося відбудувати малі печі мартенівського цеху №1, доменну піч №5 та прокатні стани: сортовий стан 550, товсто- та тонколистові стани. У другу чергу планувався рейкобалковий цех.

У листопаді з евакуації почали повертатися керівники заводів та провідні фахівці. На завод ім.Петровського першими прибули головний інженер С.Н.Філіппов, головний сталеплавильник Т.М.Климов, старший доменщик Т.К.Котов. У грудні повернувся і директор заводу І.І. Коробов. Але з евакуації працівники поверталися ще невеликими партіями, щоб не оголити робочі місця на підприємствах у тилу країни, де було налагоджено виробництво, яке в цілодобовому режимі видавало продукцію для фронту.

Важливою рисою процесу відбудови промислових підприємств у звільнених від ворога районах стала їх модернізація. Тобто все устаткування, евакуйоване на Схід, там і залишалося, а відбудовані підприємства обладнувалися новим устаткуванням, яке й почало прибувати з заводів Сибіру та Уралу вже на початку 1944 р.: турбогенератори великої потужності, котли, насоси, верстати тощо. Їх відразу монтували, не чекаючи закінчення будівельних робіт і готували до пуску.

Після визволення лівобережної частини міста не відразу вдалося приступити до відродження промислових підприємств, тому що там дислокувалися військові частини і район часто обстрілювали фашисти як з артилерії, так і з повітря. Тому по-справжньому роботи по відбудові тут почались після 25 жовтня 1943 р. На металургійний завод ім. К. Лібкнехта наркоматом важкої промисловості була направлена невелика група фахівців на чолі з Ф.І. Балакіним, який працював до війни начальником цеху цього підприємства. Руйнування були дуже великі, бо саме тут йшли жорстокі бої протягом вересня 1941 р. а також у вересні та жовтні 1943 р. Роботи почались з розбирання завалів новомеханічного цеху, під якими у 1941 р. були штучно поховані 25 т суцільнокатаних коліс, які не було можливості вивезти. Тепер ці колеса були на ціну золота, бо таку продукцію ніде не виготовляли, а залізничний транспорт відчував їх гостру нестачу. Робітники підприємства голими руками розібрали велику гору завалів із уламків конструкцій підірваного в 1941 році цеху, дістали колеса і відправили їх на вагонобудівний та вагоноремонтний заводи, де після невеликої реставрації їх використовували для виробництва та ремонту рухомого складу залізниці. Одночасно почали відбудову найменш зруйнованих цехів. Але не вистачало електроенергії, а без неї стояла вся робота. Таким чином, перш за все було вирішено змонтувати турбогенератор 1000 к/ват, у котельно-монтажному цеху встановити парові котли, відремонтувавши їх. Це дало змогу отримати струм та відновити у цехах водопостачання, освітлення, привести в дію токарні та свердлильні верстати. Тож у квітні 1944 вже були відремонтовані механічний та ливарний цехи з мартенівською піччю, залізничний цех, парова котельня, гараж, підсобні цехи та пилорама. Велися роботи по відбудові електростанції, що були закінчені до 1 травня 1944 р., хоч і не в повному обсязі, але вона дала можливість освітлювати весь район і широким фронтом вести відбудову. Протягом 1944 р. стали до ладу сталеливарний цех, мала мартенівська піч, вагранка, хоч працювали вони ще не на повну потужність [52, с. 43].

Стахановська бригада колгоспниць Верхньодніпровського району на відбудові заводу ім. В.І.Леніна. Фото 1944 р.

На заводі ім. Комінтерну (директор А.Мінаєв)- Наркомат чорної металургії передбачив, перш за все, відбудувати листопрокатне виробництво та цех кольорового покриття, щоб приступити до випуску продукції для фронту. Як і на інших заводах, сталевари, прокатники, лудильники освоювали тепер нові професії: каменярів, теслярів, малярів, щоб відбудувати приміщення цехів. Відділом капітального будівництва керував В.В.Толмачов. Велике значення в темпах відбудови мали матеріали (ліс, вугілля, метал), устаткування, яке прибувало з Уралу, Сибіру та інших міст Радянського Союзу. Пофронтовому працювала на слюсарно-монтажних роботах бригада Кушнірова, а бригада Шаруди відзначилася на монтажу та установці котлів.

Восени 1944 р. на заводі вже запрацював стан №6, який був зібраний із семи діючих до війни прокатних станів. І працював на ньому фронтовик М.С.Петрухін, який згодом став заслуженим металургом УРСР.

За рік із 22 цехів, що діяли до війни, було відновлено7: котельно-монтажний, механічно-монтажний, механічний, лопатний, цех товарів широкого вжитку. Було відновлено 2 паровози, 78 вагонів, 5 пароколійних кранів, 3 парові котли, турбогенератор. Взагалі завод видав продукції на 2 мільйони карбованців [6, с. 62-64].

Ритм трудового життя в ці воєнні дні був тісно пов'язаний з фронтом. Кожен день приносив з місць боїв приємні новини, особливо у лютому 1944 р., коли були визволені від німецько-фашистських загарбників Апостолове, Нікополь, Кривий Ріг, а на початку березня – вся територія області. Червона Армія громила ворога, визволяючи міста і села України. 28 жовтня 1944 р. вся територія України була визволена.

На фронті відбудови народного господарства з кожною з цих подій були пов'язані трудові перемоги. Зростало число відбудованих цехів, мартенівських печей, установ, на яких отримували робочі місця тисячі громадян. Для нарощування темпів відбудови та виробництва партійні органи та профспілки приділяли велику увагу організації соціалістичного змагання, яке присвячувалось різним подіям. Широкого розмаху набуло змагання, присвячене роковинам визволення м. Дніпропетровська від німецько-фашистських загарбників та змагання за право носити звання «фронтова бригада». В 1944 р. на заводі ім. Г. Петровського було 114 «фронтових бригад».

Велике значення в нарощуванні виробництва мав раціоналізаторський рух. На тому ж заводі Петровського працювали 950 ударників праці та 2158 новаторів-раціоналізаторів. Уже на 14.04.1944 р. було подано 860 пропозицій по організації праці, механізації трудових процесів, економії матеріалів. З них 700 визнані ефективними і більшість з них була реалізована, що дало змогу перевести на інші роботи 800-900 осіб. На заводі Леніна раціоналізатори та винахідники протягом 1945 р. внесли понад 200 раціоналізаторських пропозицій, які дали великий матеріальний прибуток.

Протягом 1944 р. число працюючих на заводах швидко зростало. Так, у липні на заводі Петровського працювали 6 599 чоловік, Леніна – 1 959, металургійного устаткування – 1 209, коксохімічному – 1 014. Зі Сходу постійно поверталися невеликі групи евакуйованих колишніх працівників. З міста Пугачовська прибуло 3 680 фахівців з родинами для роботи на підприємствах важкої промисловості. І все ж, на всіх підприємствах гостро відчувалась нестача кваліфікованих кадрів. Для вирішення проблеми були створені технічні курси, на які залучали кадрових робітників для підвищення кваліфікації, що було необхідно для роботи на новому устаткуванні.

Взагалі проблема трудових ресурсів у місті була складною, як і в усій державі. В усіх галузях промисловості, в сферах освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалася нестача кваліфікованих фахівців. Не вистачало взагалі робочих рук. І особливо це відчувалось у промисловості, будівництві, комунально-житловій сфері. Тому під час відбудови широко використовувалась примусова мобілізація непрацюючого населення відповідно до постанов уряду та облвиконкому.

Становище з кадрами значно поліпшилося у 1945 р. після перемоги над ворогом, коли у червні 1945 р. була проведена перша черга демобілізації радянських воїнів і десятки тисяч чоловіків повернулися до міста. Почали прибувати у місто і репатрійовані громадяни, які у свій час були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Правда, спочатку вони проходили фільтрацію в органах НКВС. Крім того, їх брали не на всяку роботу.

21.07.1944 Державний комітет оборони прийняв рішення про будівництво в м. Дніпропетровську автозаводу по виробництву вантажних автомобілів. У місті починається підготовка до будівництва ще одного машинобудівного підприємства. Невчасне виконання постанов обкому КП (б)У по будівництву заводу було однією з причин звільнення 30.11.1944 р. з посади голови міськвиконкому О.М.Герасимова та призначення на цю посаду М.Є.Гавриленка. Він обіймав цю посаду до 1951 та з 1955 по 1963 рр. Отже, саме на його плечі ліг великий тягар спорудження такого великого об'єкта та й взагалі відбудова господарства міста.

М.Є.Гавриленко, голова міськвиконкому з 1944 по 1951 і з 1955 по 1963 рр. Фото 1948 р.

Успіхи відбудови народного господарства міста так само, як і потреби фронту, можна сказати, у вирішальній мірі, залежали від стану відбудови залізниці, яка, до речі, носила назву «Сталінська». На час визволення міста колійне господарство залізниці було зруйноване на 50 %. З будівель та штучних споруд було зруйновано вокзал та залізничні мости через Дніпро: двох'ярусний, побудований у 1884 р. за проектом інженера М.Н. Белелюбського, та перший у світі залізничний залізобетонний арочний міст архітектора М.М.Колоколова, який ми знаємо як Мерефо-Херсонський. Але збитки, завдані мостам і залізниці, не входили в суму, названу вище. Вони враховувались окремо по НКШ і були засекречені. Відповідно до плану відбудови штучних споруд залізниці загальна орієнтовна вартість центрального мосту складала – 30 000, 0 крб., а мосту біля Лоцманської Кам'янки – 1 500,0 крб. [27, с. 8].

Після визволення Дніпропетровськ не міг довго залишатися без мостів через Дніпро. Тому вже в перші дні пріоритетними об'єктами відбудови стали саме мости. Першим був побудований дерев'яний міст вантажопідйомністю 60 тонн для автомобільного та гужового транспорту в районі с. Сугаківка (тепер селище Кіровське) – с. Діївка. Він складався з трьох переходів на палях завдовжки 500, 200 та 150 метрів. Його побудували у досить стислі строки – за 10 діб – військові будівельники 29-го Управління військово-польового будівництва генерал-майора інженерно-технічної служби І.Г.Чепайкіна та 5-ї понтонно-мостової бригади полковника Б.Д.Номінаса. 5 листопада 1943 по мосту вже відкрився рух військового транспорту. Одним з перших перетнув Дніпро командувач 3-го Українського фронту генерал Р.Я. Малиновський [16]. Такі короткі строки будівництва стали можливими лише за активної участі місцевого населення. Слід зазначити, що на заводі металевих конструкцій ім. Молотова (тепер ім.І.В.Бабушкіна) було виготовлено для мосту 110 тонн металоконструкцій. В обласному архіві зберігаються списки працівників заводу, які добре попрацювали й були рекомендовані до нагород. Директор заводу Д.П.Лебедь провів величезну роботу по організації роботи в перші дні після визволення. Далі у списку майстер цеху М.Д.Руденко, кадрові робітники - Г.Б.Куликов, Л.П.Карлов, І.Т.Огурцов, М.Т.Чмона, М.М. Шевченко, І.І.Тронь, Я.П. Цоцко [25, 95]. Всі вони в роки окупації залишилися в місті, а після визволення відразу прийшли працювати на свій завод і, як досвідчені майстри справи, відповідально поставились до виконання завдання військового командування по виготовленню металевих конструкцій для діївського мосту, виконавши його достроково. Міськком КП (б)У прийняв рішення про нагородження їх персональними преміями та клопотався перед Військовою радою 3-го Українського фронту про винесення подяки всьому колективу заводу. В будівництві мосту брали участь багато працівників інших підприємств, про що свідчить постанова міськвиконкому від 30.10.1943, за якою виділялись для мостового загону №1 260 осіб таких фахівців: 100 – теслярів, 70 – мостовиків-монтажників, 20 – слюсарів, 70 – різноробів. Крім того, рішенням від 4.11.1943 на будівництво мосту та під'їздів до нього щодоби направляли 1 500 осіб непрацюючого населення [22, с. 19].

Одночасно йшла відбудова залізничного мосту через Самару, який полагодили за 19 діб бійці 46-ї залізничної бригади полковника А.Д.Шишкіна. В роботі брали участь: 110-й батальйон майора О.С.Манвелова, 113-й батальйон підполковника І.М.Кир'янова, 48-й батальйон підполковника Л.М.Тертучова, 31-й батальйон Героя Соціалістичної Праці підполковника А.М.Авдохіна. Цей міст відкрив шлях потягам до станції Нижньодніпровськ. Відтепер питання про відбудову залізничного мосту через Дніпро було вкрай нагальне. До того ж, 7 жовтня 1943 р. вийшла постанова Державного комітету оборони (далі ДКО) №4275с «Про підготовку до відбудови мостів через р. Дніпро», яку треба було виконувати.

Генерал армії Р.Я.Малиновський, командуючий 3-м Українським фронтом, та М.Т.Закорко оглядають відбудовану колію залізниці. Фото 1943 р.

Практично мова йшла не про відбудову зруйнованого залізничного мосту (двох'ярусного), що потребувало б багато часу, а про будівництво поряд з ним нового – дерев'яного, тимчасового. На його спорудження ДКО відводив 40 діб. Це теж було багато часу, бо рух поїздів необхідно було відновити якомога швидше. Цього вимагали обставини на фронті, який проходив територією нашої області, та потреби відновлення народного господарства міста. Існуючі в області поромні переправи та побудований дерев'яний міст не задовольняли. Потрібна була залізнична переправа. Таку переправу навели військові будівельники 13-ї залізничної бригади підполковника Є.Г.Петрикова і 2-го важкого понтонно-мостового полку майора Г.О.Мельникова.

Офіцери Дніпропетровської понтонно-мостової бригади під час будівництва дерев'яного моста в Дніпропетровську. Фото жовтень-листопад 1943 р.

Але без допомоги місцевого населення не обійшлося. На спорудження понтонної залізничної переправи були мобілізовані як непрацюючі, так і робітники різних підприємств. Здебільшого то були жінки-домогосподарки та робітниці кондитерської і макаронної фабрик, які працювали на спорудженні мосту по 3-4 дні. Працювали охоче, на роботу не спізнювались, прогулів не мали, виконували всі завдання, хоч робота була дуже важка. Були і постійні працівники. Як приклад можна навести комсомольську бригаду Лариси Померанцевої, яка працювала з першого до останнього дня. Про це свідчить характеристика, адресована міськкому КП(б)У та секретарю Жовтневого району, підписана старшим техніком-лейтенантом Мясниковим. У бригаді працювали: Р.П.Алексеєнко – до війни студентка металургійного інституту, Л.Л.Крилова – студентка інституту іноземних мов, О.Є.Орєхова – студентка технікуму по землеустрою, Є.В.Мовілова – студентка металургійного інституту, Д.П.Гуслистий – токар. Працювали вони, як і всі мобілізовані, на земляних роботах і прокладанні залізничних колій. Денні завдання виконували на 175-200 %, а в деякі дні на 280 %. За рішенням міськкому всі члени бригади були нагороджені цінними подарунками. А до урядових нагород були представлені 7 громадян міста, які особливо відзначились: Б.М. Ганс – секретар Кіровського РК КП (б)У, В.П.Кураженко – голова виконкому АНД-району, К.К.Довгалюк –студентка, Є.С. Кондратова та К.П.Кравець – робітники заводу Петровського, А.Я.Копейка – завод ВІП, Ю.В.Саблін – електрик [11, спр. 7, 10].

Таким чином, завдяки героїчній праці наших земляків у співдружності з вояками, понтонний залізничний міст було наведено за 8 діб, і рух було відкрито 13 листопада 1943. За 28 діб, які він діяв, з лівого на правий берег пройшло 247 потягів, а назад 133. Припинив він свою діяльність, коли почався льодостав. На цей час якраз було закінчено будівництво дерев'яного залізничного мосту. Спорудили його силами 8УВБР (Управління Військових Будівельних робіт) біля старого зруйнованого двох'ярусного. Начальником будівництва був генерал-майор Картенєв. Допомогу військовим будівельникам, як і в перших двох випадках, надавало місцеве населеня. Перша постанова про мобілізацію населення облвиконкому та обкому КП (б)У була прийнята 13.10.1943. А 30.10.1943 міськвиконком прийняв постанову про виділення для будівництва залізничного мосту 1050 осіб кваліфікованих робітників: теслярів – 500, слюсарів – 100, токарів – 20, водників – 40, ковалів – 20, молотобійців – 20, такелажників – 200, клепальників – 150 [23, с. 1]. У числі мобілізованих громадян були й ті, хто будував понтонний міст. Так, у повному складі працювала бригада Л.Померанцевої, вони знову подавали приклади натхненної праці, виконуючи денні завдання на 200%. Серед передовиків знаходимо інші знайомі прізвища та багато нових: І.К. Грошилін –робітник заводу Петровського, Я.П.Грузіна – ДЗМО, Д.І.Мокріцин, К.М.Лубенець. Вони вже мали подяки від будівельних ділянок й були рекомендовані до значнішого заохочення.

Окрім робочої сили, на відбудову мосту передавалося 7000 кубометрів гідролісу та 132 двотаврові балки №80, які збереглися на заводі ім.Молотова. Завод та лісопильня заводу ім. Халтуріна виконували всі замовлення мостобудівників у стислі строки. Роботи просувались досить швидко. Вже 11 грудня 1943 по мосту почався рух потягів. Перший поїзд повів Герой Соціалістичної Праці Смирнов Олексій Григорович. Високе звання було йому присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР 5 листопада 1943 за великий трудовий подвиг, здійснений при забезпеченні військових перевезень для фронту. Воював він у 7-й паровозній колоні 3-го Українського фронту, яка після визволення лівобережної частини області базувалась на станції Чаплине. Про перший рейс по залізничному мосту він згадував, що, коли потяг досяг середини, міст здригнувся, затремтів настил, щось гучно тріснуло. Здалося, що паровоз починає нахилятися вбік і осідати. Помічник машиніста злякано зойкнув. Але це тривало одну мить. Потяг продовжував рухатись уперед і швидко досяг правого берега. За першим рейсом були другий, третій. Міст витримав випробування і служив 2 роки [3,44]. Він відіграв дуже велику роль як для фронту, так і для відбудови міста. По ньому йшли військові ешелони на фронт та в місто цивільні - з устаткуванням для заводів, і фабрик та будівельними матеріалами. Обсяг перевезень з кожним днем зростав і міст потребував ретельного догляду, який і здійснювало УВБР-8. Крім того, була зима і важливо було подбати про захист мосту від створення заторів льоду та весняної повені. Саме з такою метою почалося розчищення русла ріки від зруйнованих прольотів двох'ярусного мосту. Для прискорення цих робіт облвиконком та обком КП(б)У зобов'язали всіх директорів підприємств до 15.02.1944 виділити 275 робітників – монтажників, клепальників, слюсарів – у розпорядження УВБР-8 саме для ліквідації зруйнованих прольотів. Виконуючи вказівку, з 4 по 10 березня було виділено 1100 осіб для робіт по усуненню загрози підмиву і руйнування опор дерев'яного залізничного мосту. Спільними зусиллями громадян та військових будівельників міст був захищений від льодоходу і не припиняв діяти.

Будівництво мостів у нашому місті на цьому не припинилось. У січні 1944 року облвиконком та обком КП (б)У розглянули питання про будівництво висоководного дерев'яного мосту для автомобільного та гужового транспорту. Перший дерев'яний міст побудований у жовтні-листопаді 1943 не забезпечував протягом року постійного зв'язку між ліво-і правобережною частинами міста, бо був низьководний і тимчасовий. З настанням весняного паводку зв'язок міг бути порушений. Було вирішено в найближчий час організувати штаб будівництва, підготувати всю проектну документацію, яку доручили зробити Дніпротранспроекту (відповідальні – директор Зубець та головний інженер Логвінський).

Для будівництва виділяли 7 тис. кубометрів будівельного лісу та метал. Ліс треба було заготовляти в Черкаському ліспромгоспі, а дві металеві комбіновані прольотні конструкції зобов'язали виготовити завод ім. Молотова.

Безпосередньо будівництво розгорнулося влітку і йшло одночасно з двох берегів. Керівництво роботами здійснювало 4-е Військово-шляхове управління 3-го Українського фронту. Розпилювання лісу вели лісозавод №3 і завод Халтуріна, пилорами заводів ДЗМУ і ім. Молотова. Одна пилорама була встановлена безпосередньо на березі Дніпра біля будівництва.

Основну робочу силу складало мобілізоване непрацююче населення. Так, рішенням міськвиконкому від 1.06.1944 року на його будівництво мобілізовували 3000 осіб, з яких 1500 повинні були направити до Черкаського лісгоспу строком до 1 вересня для заготівлі ділової деревини; 1500 повинні були працювати на будівництві.

Насправді працювало значно менше, ніж на папері. У серпні було мобілізовано для роботи на мосту 1200 осіб, замість запланованих 2150 осіб, на заготівлі лісу в Черкаській області замість 850 працювали 580, більшість із них –підлітки 15-16 років. Все це, безумовно, загрожувало порушенням строків закінчення будівництва мосту [11, спр. 7, 13].

Основна маса мобілізованих працювала добре. Вони були розбиті на невеликі бригади, які виконували чітко визначену роботу. Між бригадами було організоване змагання. Згідно з доповідною запискою політвідділу будівельного управління у жовтні змагалися 96 бригад. Виробничий план перевиконали 39 бригад. Найкращими були бригади Гаджун, Неповиющої та А.Щепанкової, які збирали блоки, забивали нагелі, цвяхи, даючи 150-174 % плану [11, спр.7, 7].

За успіхи в будівництві висоководного дерев'яного мосту та дострокове його закінчення Управління було нагороджено перехідним Червоним Прапором, а робітникам, які відзначилися, виділили 200 промтоварних талонів на предмети жіночого і дитячого одягу та білизни.

Міст було побудовано. Це був вагомий подарунок обласному центру та його громадянам до роковини визволення від німецько-фашистських загарбників, адже тепер проблема зв'язку ліво- і правобережної частин міста перестала існувати. Діяв міст до початку 1960-х років, з честю відслуживши відведений йому термін.

Повертаючись до подій 1944 року, дізнаємося, що в середині вересня НКШ видав наказ про підготовку до відбудови залізничного двох'ярусного мосту. 28 жовтня вийшла постанова ДКО №6806-с «Про капітальну відбудову залізничного мосту через р. Дніпро в м. Дніпропетровську». Строки були відведені до жовтня 1945 р. Відбудову його доручено колективу будівельників №151, до складу якого входили мостопотяги 412, 418, 500 і військова частина. Начальник – полковник колії та будівництва С.Демешев.

Як свідчать матеріали бюро міськкому, у серпні 1945 р. план освоєння коштів на будівництві мосту було виконано на 115%, тобто будівництво йшло успішно. В той же час були й недоліки. Відставали по строках роботи по монтажу прольотів, погано були обладнані робочі місця, не вистачало інструментів. На заводі ім. Молотова порушувалися строки виготовлення двох 81-метрових прольотів, що пояснювалось труднощами відбудови та відставання в нарощуванні виробничих потужностей заводу. До побутових проблем належало погано організоване громадське харчування працюючих, були навіть перебої з постачанням хліба. Щодо дисципліни будівельників, то вона теж мала бути ліпшою. За перше півріччя здійснено 62 прогули, а 274 особи дезертирували з роботи [11, спр. 15, 181].

Але, незважаючи на всі ці недоліки, дуже низьке технічне забезпечення, будівництво мосту, хоч і відставало від встановлених строків, все ж рухалося вперед і в основному завдяки наполегливій натхненній, майже безкоштовній праці наших співвітчизників. За 13 місяців вони разом з військовими будівельниками здійснили величезну роботу. Перш за все було продовжено демонтування зруйнованих прольотів, що склало 4000 тонн металу, та зняли 6500 кубометрів кладки опор. Тимчасовий дерев'яний міст не давав змоги здійснювати підривні роботи, тому використовували підводне електрогасове різання. Цей новий метод був запропонований головним інженером мостопоїзда-500 Артюховим і механіком Яблонським. Бетонні роботи велися з обох берегів одночасно. Бетон подавали по похилих та горизонтальних підвісах. Роботи велися навіть під час льодоходу та весняної повені. В опори вкладено 10 тис. кубометрів бетону. Металеві конструкції виготовляли завод ім. Молотова та Челябінський завод металевих конструкцій. Монтаж прольотних будівель вели різними засобами. 5500 тонн металевих паль було змонтовано за 4,5 місяці, прольоти зібрано навісним методом. Під час монтажу потрібно було зробити 100 тис. клепок, а клепальників не вистачало. Але виконроб Цурилін зумів так організувати цю роботу, що бригади замість однієї виконували по 2 норми за зміну. Не вистачало кваліфікованих кадрів інших професій. Тому було розгорнуто технічне навчання, завдяки якому 1049 осіб здобули по 2-3 спеціальності, а деякі по 4 і 5.

Будівельники мосту проявили винахідливість та ініціативу. Бригада Леонова запровадила передові стахановські методи по монтажу, бригада теслярів Лохманова оволоділа спеціальностями монтажників. Водолази Литкін, Шульга, Сазонов проявили сміливість і героїзм, коли під час льодоходу проводили розвідку дна ріки, пристосували підводне електрогасове різання металу.

31 січня 1946 газета «Дніпровська правда» повідомляла: «Вчора, тобто 30 січня, відбулось відкриття руху на капітально відбудованому залізничному мосту. О 15.30 Дементьєв, голова облвиконкому, перерізав червону стрічку з боку Амура і по мосту почав рух потяг, прикрашений плакатами та гаслами. Його вів досвідчений фахівець – машиніст-стахановець Сергій Карпенко, який ще до війни водив потяги. Поїзд перетнувши Дніпро, зупинився біля імпровізованої трибуни. Розпочався мітинг».

Таким чином, на початку 1946-го в місті діяли автомобільний дерев'яний міст та відбудований двох'ярусний залізничний міст. Залишався зруйнованим Мерефо-Херсонський залізничний міст. Його відбудова почнеться наприкінці 1940-х років.

Повсякденні потреби громадян у визволених містах і районах повинні були забезпечувати підприємства легкої промисловості. Ці підприємства були зруйновані у місті значно менше, ніж підприємства важкої промисловості. Але головною бідою була нестача сировини та обладнання, що евакуйоване або знищене. Найбільшими підприємствами легкої промисловості міста були швейна фабрика ім. М.М.Володарського та взуттєва фабрика ім. М.Л.Кагановича. Приміщення їхні не постраждали, за винятком 4-го поверху головного корпусу взуттєвої фабрики. Працівники цих підприємств, які залишалися в окупованому місті, відразу ж після визволення взялися за роботу. Власними силами відремонтували приміщення швейної фабрики, принесли з дому свій реманент і відкрили швейну майстерню індивідуального пошиття та реставрації одягу, в якій працювали 35 осіб. У квітні 1944 з Узбекистану почали повертатися евакуйовані працівники, прибувало нове устаткування, і вже в третьому кварталі фабрика почне працювати на повну потужність. На 1 січня 1945 р. працювали 369 осіб. Було змонтовано перший механізований конвеєр. Фабрика, в основному, виготовляла одяг для військових. На взуттєвій фабриці спочатку працювали 36 осіб. Вони шили чув'яки, бурки. Окрім цього, були створені майстерні по ремонту взуття [22, спр.4, 21].

Почали з'являтися артілі. Перші артілі - дитячої іграшки та художньої вишивки.

Для організації та керівництва міської промисловості було створено міський промкомбінат, до якого, крім вищевказаних артілей, увійшли слюсарна майстерня та кузня, які ремонтували ліжка; майстерня по виробництву зубних щіток, гребінців. Розгорнули роботу ланцюжний та цвяховий заводи, де виробляли відра, труби для печей. На заводі вагів налагодили випуск ложок, виделок, ножів. Працювала майстерня по видобуванню каміння та виробництву щебеню, цегляний завод №16, на якому згодом почався випуск черепиці та гончарних виробів. У 1944 р. почалось будівництво тарного заводу та заводу по виробництву високостійкого гіпсу, відбудовувався лако-фарбовий цех. Почали працювати два шкіряні заводи, третій готувався до пуску. Вироби зі шкіри були дуже потрібні для гужового транспорту й армії. І все ж, проблема випуску предметів широкого вжитку вирішувалась дуже повільно. Під час обговорення цього питання на пленумі обкому було зроблено висновки про те, що багато артілей та заводів випускають товари, виробництво яких легше освоїти, а не ті, що заплановані. Наприклад, у місті неможливо було купити замок на двері, не вистачало взуття та предметів одягу. В березні 1944 р. держбанк довів до відома всіх керівників міських підприємств про виділення кредитів на випуск нових видів «ширпотребу». Але керівники підприємств обмежувалися випуском продукції, яку вже освоїли. Основна причина такого стану в легкій промисловості пояснювалася байдужістю, фінансовою незацікавленістю та невмінням чи небажанням організувати виробництво. Було багато нарікань на якість виробів та дуже високі ціни, які ніяк не відповідали дуже низькій якості товарів [27, спр.3, 84].

Щодо харчової промисловості, то її роботу в цей час характеризували також нестача обладнання, фахівців та сировини. В довідці на ім'я секретаря обкому КП (б)У про стан харчової промисловості на початок 1944 р. відзначається, що з перших днів визволення міста почав працювати хлібозавод № 1, який випікав 70 т хліба щодоби, а в грудні планувалося вивести його на повну потужність. На заводі працювали 200 чоловік. Хлібозавод №3 теж не був пошкоджений, там працювали 57 робітників, які випікали 6-7 т хліба, хоч могли випікати до 40 т, але не вистачало борошна. Здійснювався ремонт хлібозаводу №2 в АНД-районі, приміщення якого були зруйновані, але печі лишилися непошкодженими. Тож першу чергу заводу, розраховану на випуск 40 т хліба на добу, планувалося відбудувати до 5 грудня. Заводи №№ 4, 5 та 6 були повністю зруйновані і відбудові в цей період не підлягали. Працював борошномельний комбінат, але не на повну потужність, випускаючи 170 т борошна на добу. На ньому працювали 500 осіб, а в довоєнний час штат комбінату складав 1 900 осіб, а потужність – 1330 т на добу [26, с. 9].

Працювали, хоча далеко не на повну потужність, кондитерська фабрика, яка випускали ячмінну каву, печиво; лікеро-горілчаний завод, винзавод, пивзавод та завод по виробництву оцту.

М'ясокомбінат до війни виробляв 63 т продукції на 40 млн. карбованців на рік. У перший період після визволення міста вдалося налагодити роботу ковбасного цеху на 15 т, що був зруйнований. Були зруйновані холодильники, завод по виробництву штучного льоду. Потужності рибокоптильного заводу, який переробляв до війни 5 т риби на добу та випускав 12 т рибних консервів, збереглися, але не було сировини. На початку 1944 р. там працювали всього 43 особи.

Становище з продуктами харчування в місті було дуже складне. Їх гостро не вистачало. Так, з 25 листопада до 10 грудня 1943 р. планувалося завести з інших міст України 59 тонн тваринних жирів, 224 т м'ясопродуктів, 74 т рослинної олії та 21 ящик яєць.

Відродження промисловості було тісно пов'язане з відродженням житлового фонду, комунального господарства та міського транспорту, бо це були складові єдиного комплексу народного господарства. На відродження міського господарства у 1943 р. держава виділила 64313 карбованців, у 1944 р. – тільки на будівництво житла у місті загальною площею 10 785 кв.м було виділено 7740 тис. карбованців лімітних коштів. Окрім того, на капітальний ремонт житлового фонду виділялося 3 930 тис. карбованців [27, спр.3, 129].

Внаслідок великих руйнувань житлового фонду в місті значно погіршилися умови життя. Десятки тисяч громадян не мали притулку і повинні були жити в непристосованих для проживання приміщеннях – бараках, підвалах, навіть землянках, які не обігрівалися і не мали водопостачання. Ті, хто під час окупації зайняли не свої квартири, тепер змушені були їх звільнити, бо з евакуації повертались їхні господарі. Квартири в уцілілих будинках у першу чергу надавали радянським та партійним діячам, керівникам, фахівцям та робітникам, які працювали на відбудові великих підприємств, військовим. Для повернення з евакуації потрібно було мати особливий дозвіл. Облвиконком та міськвиконком для того, щоб повернути, перш за все, фахівців та керівників різних рангів з евакуації, клопоталися перед урядом. Усі інші отримували дозвіл лише в тому разі, якщо в місті мешкав хтось з родини і мав житлову площу. Умови проживання поліпшувались повільно. Підприємствам виділялися зруйновані житлові будинки, які вони відбудовували і розподіляли квартири між своїми працівниками, і частіш за все надавали їм не окремі квартири, а окремі кімнати в квартирах. Але й такому житлу всі раділи, бо був свій куток та дах над головою.

Що ж до індивідуального житлового будівництва, то виконком виділяв на це цільові кредити. На правобережну частину міста – 100 тис. карбованців, а на АНД-район – 290 тис. карбованців. Виділялися і райони для забудови: навпроти інституту інженерів транспорту, в продовження селища Перемога, між вулицями Л.Толстого та І. Сірка, вулиці Бєлякова, схил від Польової вулиці і Запорізької балки.

З метою прискорення капітального ремонту і відбудови житлового фонду були створені районні будівельні контори, а згодом і міський ремонтно-будівельний трест. У тому ж 1944 році в Україні був створений Наркомат житлово-громадського будівництва, а в області з'явилася Особлива будівельно-монтажна частина №314 і ОБМУ – Особливе будівельно-монтажне управління. Тому міський ремонтно-будівельний трест передавався з усіма господарськими будівлями в його підпорядкування. І все ж, вони не справлялися з плановими завданнями. За 1944 р. у місті було відремонтовано 44 тис. кв. м житла при плані 69 тис. [27, спр. 141, 22].

На відновлення житлово-комунального господарства використовувалися також усі внутрішні сили та ресурси міста. Через низові партійні осередки велася велика робота по залученню широких верств робітників на відбудову житла. В результаті робітники заводу ім. Петровського виступили з закликом до усіх трудящих Дніпропетровська відпрацювати кожному на відбудові міста в неробочий час по 50 годин. Ініціативу підтримали практично всі підприємства й установи, окремі брали більші норми. Так, працівники фабрики ім. Володарського зобов'язались відпрацювати по 100 годин. Міськвиконком створив оперативний міський штаб керівництва громадським рухом. Подібні штаби були створені в районах міста. Передові трудові колективи та громадян заносили до Книги трудової слави.

Так, уже 9 квітня 1944 р. 966 працівників заводу ім. Петровського розчищали проспект Калініна та територію заводу. Вони зобов'язались повністю звести будинок спеціалістів. Підприємствам виділяли зруйновані будинки під житло робітникам, тож усю важку роботу різноробів виконували саме в такі часи силами добровольців. При домоуправліннях створювалися невеликі бригади, які ремонтували дахи житлових будинків, ладнали каналізацію, встановлювали паркани. Архітектори повинні були відпрацювати безкоштовно час на складанні різних проектів.

Під час відбудови міста було вирішено одночасно провести його реконструкцію і перетворити обласний центр на один з найкращих міст в Україні. Тож були намічені дільниці, на яких зруйновані будинки не підлягали відбудові. Це, перш за все, пр.К.Маркса, Привокзальна площа та Набережна. Невеличкі будинки, навіть і не зруйновані, підлягали знесенню, а привокзальна площа значно розширювалася, планувалася прорізка вулиці, яка б з'єднувала пр. К.Маркса та пр. Калініна. На головному проспекті в районі Жовтневої площі планувалося створити великий архітектурно-скульптурний акцент. Бульвар у центрі міста планували прикрасити алеєю Героїв війни, а біля Центрального універмагу повинна була з'явитися площа. У цьому зв'язку виникли суперечки щодо відновлення Троїцького собору. Дехто вимагав його знести. Не менш бурхливі суперечки виникли з приводу пропозиції про будівництво цирку на проспекті.

За планами реконструкції місто повинно було «повернутися» обличчям до Дніпра. Тому почалось розчищення набережної та Ленінградської вулиці від складських приміщень і промислових підприємств. Створювалися композиційні схеми архітектури проспекту та набережної – це були головні моменти реконструкції. Відповідно до генерального плану розбудови заборонялося виводити до Дніпра глухі торці будинків та задвірки. Вздовж ріки відводилась територія для бульвару. Всі будівлі повинні були відповідати архітектурному оформленню панорами міста з боку Дніпра. При управлінні головного архітектора Дубініна створювали інспекцію архітектурно-будівельного контролю, яка повинна була контролювати якість будівельних робіт і мала право забороняти будівництво, яке не відповідало архітектурним планам. Основна висота будинків на правому березі планувалася 4-5 поверхів, на лівому березі – 1-2 поверхи, окрім основних магістралей. Розрахунок числа населення у місті на перспективу розвитку брався за довоєнним проектом – 725 тисяч чоловік. З Радою Народних Комісарів обговорювалось розширення міста за рахунок території військового аеродрому та включення Лоцманської Кам'янки. Вирішувалось питання про проведення закритого конкурсу, для якого мали замовити 4 форпроекти: 1 у Києві, 2 – у Москві і 1 у Дніпропетровську, з метою залучити до цієї роботи найкращих архітекторів. На ці плани грошей не вистачило, і забудова міста врешті-решт велася, в основному, за типовими проектами.

Електроенергію у місто подавала електростанція заводу ім. Петровського, але її не вистачало. Колектив нещодавно відновленого Дніпроенергонадзору приступив до відновлення лінії електропередачі з Дніпродзержинська, яка запрацювала 7 листопада 1943 р., що значно покращило стан у місті. Але електроенергії не вистачало, і вона відпускалася, перш за все, для потреб виробництва, а потім уже для освітлення й була суворо лімітована. Користуватися якими б то не було нагрівальними апаратами не дозволялося. Порушників штрафували на 100 карбованців або на місяць примусових робіт. Ліміт для різних категорій працівників був різний. Для відповідального працівника електромережі він становив 40 квт на місяць, для простих громадян – 25 квт, для голови міськвиконкому – 1 000 квт. За порушення ліміту теж накладався штраф в 5-кратному розмірі вартості енергії, 30 % з цієї суми йшло на заохочення інспектора електромережі, який виявив порушення [22, с. 29].

Особливо тяжкий стан з електропостачанням був у АНД-районі. Електростанція на заводі ім.К.Лібкнехта не вирішувала проблем району. Перед колективом районної електричної мережі було поставлено завдання відновити зруйновану перехідну опору мережі електропередачі на Комсомольському острові, що виконати нелегко, бо не було металу, кранів. Тому монтували опору на землі, використовуючи метал старої опори. Коли змонтували, піднімали з допомогою «лебідок», які теж самі змонтували. На початку жовтня 1944 р. опора заввишки 55 м була піднята, і район одержав енергію. За цю роботу Дніпропетровський район електромереж Дніпроенерго отримав першу премію та перехідний Червоний Прапор Держкомітету оборони.

Тарифи на енергію у серпні 1944 р. найдешевшими були для невеликих підприємств – 23 коп. за квт, комунальні – 25 коп., всі навчальні заклади платили по 82 коп., а найбільше сплачували за енергію релігійно-культові установи.

Не в кращому стані знаходився водогін міста. Були зруйновані водозабірні об'єкти, водонапірна башта. Захисна дамба на головній насосно-фільтрувальній станції була в аварійному стані. Роботи по відбудові дамби почалися ще в 1943 р. У квітні 1945 р. планувалося закінчити монтаж розподільчої апаратури насосної станції та американських фільтрів. Велися роботи по відновленню водогонів та каналізації в районі вулиць Московська, Леніна, Сєрова. На ці роботи у 1944 р. виділялося 100 тис. карбованців. На воду теж встановлено суворий ліміт. Довоєнного рівня подача води в місті досягла лише в 1947 році. У складі банно-прального тресту вже в 1943 р. почали працювати 3 бані, які могли обслужити в день 3 600 осіб. До кінця року їх відвідали 100 тис. осіб. Більшість із них були військові. Функціонувала дезкамера на 600 комплектів білизни в день та пральня на 0,7 тонни білизни в день. При бані №1 було відкрито перукарню та буфет. Але в банях не вистачало мочалок, мила, тазиків, старе устаткування часто виходило з ладу і двері цих установ надовго зачинялися для відвідувачів.

Почав працювати готель «Асторія» на 58 номерів і гуртожиток під готель на 200 місць. У 1944 р. при готелі була відкрита комерційна їдальня. Але взимку в готелі було холодно і незатишно, не вистачало меблів.

Чистоту та порядок у місті повинен був підтримувати комунсантрест. Але, як свідчать матеріали засідання міськвиконкому, у 1944 та 1945 роках робота його була організована погано. У лютому-березні 1944 р. міськвиконком декілька разів розглядав питання та приймав рішення про наведення чистоти в місті. Перш за все громадяни повинні були за 3 доби прибрати місця загального користування в будинках комунального житла, де накопичилося багато мотлоху та бруду. За 20 діб усі домоуправління повинні були очистити двори та територію навколо житлових будинків від сміття, твердих та рідких нечистот. До цього залучалося все працездатне населення, що дало змогу поліпшити санітарний стан міста. Але з різних причин підтримувати місто в чистоті комунальні служби не могли. Одна з них – невеликі штати. Так взимку 1944/45 у місті працювали лише 425 двірників, їх не забезпечували інвентарем, одягом, зарплата їх складала 150 карбованців. Тому очікувати від них старанності було марно, до того ж, роботу їхню ніхто не контролював. Незважаючи на те, що для вивезення сміття й нечистот ще у 1944 році було відведено місця на околицях міста, а саме: в районі дороги на Сурсько-Литовське, біля утильзаводу, за селищем Крупської та за заводом ДЗМУ, воно накопичувалось у місті. Кінний парк комунгоспу, як було встановлено під час перевірки, використовувався на вивезені сміття та нечистот лише на 31%, а решта використовувалась не за призначенням. Тож двори будинків перетворили на звалища. Не в кращому стані були й житлові будинки, які вціліли під час війни. Тепер вони почали дуже швидко руйнуватися, а зберегти житло в тих умовах було нелегко. В багатьох будинках не діяло центральне опалення, тому в кімнатах дозволили встановлювати металеві або цегляні печі, труби виводили в загальні димоходи або у вікна. Їх треба було топити, внаслідок чого квартири перетворювались на склади для дров та мотлоху. Зруйнована каналізація приводила до того, що підвали будинків мешканці пристосували під відхожі місця, бо ніхто не потурбувався про спорудження тимчасових туалетів у дворах. Тож за зиму 1944-45 місто опинилось в антисанітарному стані, що загрожувало виникненню епідемічних захворювань та вибухом інфекційних хвороб [27, спр. 141, 134].

Тому в березні 1945 р. міська влада вдається до рішучих заходів щодо приведення міста в належний санітарній стан. Було збільшено штат двірників, на них поклали обов'язки стежити за порядком у будинках, щоб там не жили ті, хто не прописаний, щоб запобігти діяльності злочинців. Від мешканців будинків тепер вимагалося підтримувати санітарний стан у будинках та дворах.

Протягом березня всі керівники підприємств, установ, володарі будинків повинні були очистити свою територію від нечистот та сміття, побілити фасади, дерева, паркани. На будинках закріпити номерні знаки, списки мешканців, закрити каналізаційні люки, колодязі, освітити двори. Вся ця робота виконувалась безкоштовно силами громадян міста.

Дійшла черга і до благоустрою парків та скверів. Міськхарчоторг отримав завдання встановити кіоски для реалізації безалкогольних напоїв, морозива, газет. Заводи міста облаштовували центральні входи до парків, встановлювали металеву огорожу, ремонтували освітлення, обладнували дитячі майданчики, систему поливу, естради та танцювальні майданчики, встановлювали лавочки тощо. Намічалося почати озеленення міста, бо багато дерев було вирубано протягом останньої зими для опалення житла, незважаючи на те, що за порубки дерев жорстоко карали; у скверах та на бульварах заборонили саджати картоплю й іншу городину, що навесні 1944 всіляко заохочувалося. Тепер їх прикрашали клумби квітів та декоративні дерева.

У перші роки після визволення міста велику роль відігравав гужовий транспорт. В основному перевезення всіх вантажів здійснював саме він. З метою поліпшення контролю за пересуванням гужового транспорту завідувач міськкомунгоспу зобов'язав володарів гужового транспорту виготовити номерні знаки для нього, а також номери отримали ручні візки, велосипеди, ялики та моторні човни. Без таких номерів їм заборонялося пересування вулицями міста та по воді. А по центральних вулицях з асфальтовим покриттям – К.Маркса, Леніна, Пушкіна, К.Лібкнехта, бульварах та скверах пересування гужового транспорту та ручних візків взагалі заборонялося.

Життєдіяльність міста великою мірою залежала від міського трамваю, тому його відбудові приділялась належна увага. Незважаючи на те, що насосна електростанція та підсобні підприємства трамваю були демонтовані і вивезені у Німеччину, вже 1 листопада 1943 р. по маршруту трамваю №1 було відкрито рух 6 вагонів. Вівся ремонт маршрутів №2 та №4, які почали роботу вже наприкінці листопада, але по них рухалися тільки 2 вагони. До кінця року трамваєм було перевезено 141 614 чоловік.

На ремонт міського трамваю в 1944 році виділили 800 тис. карбованців. Треба було відремонтувати трамвайні колії, засклити 2 тис. кв.

м вагонних вікон, вирішити проблему енергозабезпечення. На лівому березі в районі селища Амур почав працювати маршрут №6, який було відновлено силами робітників заводу ім. Комінтерну. В умовах зруйнованих мостів зв'язок через Дніпро здійснювали на човнах чи поромах. Переправу забезпечував військово-будівельний загін. Щоб перевезти поромом коня з возом, треба було заплатити 55 карбованців, корову, вівцю, свиню – 5 карбованців.

Міська влада приділяла багато уваги відродженню охорони здоров'я, освіти, культури, спорту.

Завідувачем міським відділом охорони здоров'я було призначено Любимцева. Збитки, завдані війною системі охорони здоров'я, складали 40% по технічному устаткуванню та 75% по медичному. Були зруйновані 1 клінічна та дитяча інфекційна лікарні, 3-а поліклініка, будинок і музей санпросвіти, Палац профілактики. Частково постраждали й інші установи, а ті, що збереглися, вже 26 жовтня почали роботу. Це лікарня №10 на 1626 ліжок, 2-га робітнича лікарня. В лікарні ім. Мечникова працювали пологовий будинок і госпіталь; в 2-й клінічній – госпіталь. Діяли поліклініки №7, 11, інфекційна лікарня. На підприємствах були організовані медичні пункти першої допомоги, але всі лікарні та поліклініки були перевантажені хворими, а головна проблема – нестача медичного персоналу та медикаментів [22, с. 99].

На прийом до лікаря в поліклініку №7 приходили щодня по 50-60 чоловік, та викликів додому було по 20-25, тому лікарі працювали по 1,5 зміни. Особливо відчувалася нестача вузьких спеціалістів – урологів, стоматологів, травматологів. Взимку 1943-44 року в місті почав поширюватися грип, велику загрозу являли сипний, черевний та поворотний тиф, паратиф, дизентерія, віспа. Проти тифу населенню віком з 12 до 60 років проводили щеплення. У випадку відмови від щеплення накладали штраф до 100 карбованців або зобов'язували відпрацювати місяць на примусових роботах. Дітям від 1 до 5 років робили обов'язкове щеплення проти віспи. В умовах спалаху інфекційних хвороб велику роботу проводила інфекційна лікарня, яка розгорнула роботу в 5-ти корпусах на 350 ліжок. Інші приміщення були пошкоджені. В лікарні працювало багато висококваліфікованих фахівців. У 1944 р. лікарня обслужила 4 852 особи в дуже важких умовах. В лікарні не було центрального теплопостачання, майже щодня траплялись аварії водогону та каналізації, не вистачало ліків, інструментів та устаткування. Тому не дивно, що навіть серед лікарів було 7 випадків зараження інфекційними хворобами від хворих. З метою боротьби з інфекційними захворюваннями всіх прибуваючих до міста як на тимчасове, так і на постійне проживання зобов'язували пройти дезинфекцію, інакше дозвіл на проживання не видавали. А в разі виявлення інфекційного хворого лікарі повинні були одразу його госпіталізувати і викликати евакотранспорт для дезинфекції житла.

З метою забезпечення медичних установ фахівцями у 1944 р. проводився облік усіх медичних фахівців. Незалежно від місця роботи їх примушували переходити працювати за фахом, а за ухиляння притягали до судової відповідальності. Крім того були створені курси підготовки молодшого медичного персоналу при Червоному Хресті. Так, у квітні 1944 р. вже відбувся перший випуск групи медсестер – 32 особи. Такі курси діяли і при 2-й робочій лікарні.

Велику роботу міськздороввідділ провів згідно з прийнятим на сесії міськради планом заходів по охороні материнства та дитинства. Були організовані додатково ясла на 1 000 дітей, до цього в місті діяли 20 ясел на 1 400 дітей; 2 санаторії на 100 ліжок та 2 санаторні групи по 40 чоловік; в яслах організовано 10 нічних груп на 250 дітей. Відкрито 3 пункти збору грудного молока, низку молочно-харчових кухонь на 250 дітей. У Красногрвадійському районі відкрито пологове відділення, будинок матері та дитини. Було проведено подвірне обстеження жінок і виявлено 650 багатодітних матерів, 35 одиноких матерів та 3 000 вагітних жінок [27, спр.3, 226]. На підприємствах було значно покращене медичне обслуговування багатодітних та вагітних жінок, організовано для них додаткове харчування.

У листопаді і грудні 1943 р. в місті відновили роботу майже всі вузи. Основні кадри та технічна база їх поки що лишались в евакуації і до їх повернення призначалися тимчасові керівники, приступали до роботи викладачі, які залишалися в окупованому місті. Організація навчального процесу йшла паралельно з відбудовою приміщень. Оскільки багато приміщень установ освіти були зруйновані, то, наприклад, для держуніверситету виділили тимчасово приміщення на Московській,6 та на вулиці Гоголя. За ним було закріплено ботанічний сад, водну станцію, територію для будівництва університету. Гірничий інститут (тепер Національний гірничий університет) ремонтував свої приміщення і почав підготовку студентів із 4-х спеціальностей. У вересні 1944 р. інститут був повністю реевакуйований з Караганди з усім устаткуванням та наочним приладдям.

Діяли медичний, будівельний, металургійний інститути, інститут інженерів транспорту. У січні 1944 р. розпочався набір студентів до хімічно-технологічного інституту та сільськогосподарського, якому було виділено приміщення на вул. Дзержинського, 27 та на вул. Ворошилова.

В першому після визволення міста навчальному році (1943-1944) у вищих закладах освіти на старших курсах навчалися 500 чоловік, на 1-х курсах – 1 400 чоловік. Всі інститути мали свої їдальні, студенти отримували стипендію. Вона була різною: від 150 до 500 карбованців, залежно від успіхів у навчанні. Приїжджі студенти забезпечувалися гуртожитком. Студенти брали активну участь у відбудові вузів. У вільний від навчання час своїми силами ремонтували аудиторії та гуртожитки.

Почали роботу і середні спеціальні навчальні заклади. По вул. Шевченка, 21 відкрився землевпорядний технікум, по вул. Кірова, 33 – фельдшерсько-акушерська школа. Торговельно-кооперативний технікум тимчасово зайняв приміщення театрально-музичного училища. У січні 1944 р. оголосив набір студентів борошномельно-елеваторний, будівельний та залізничний технікуми. Студенти технікумів теж отримували стипендію від 125 до 250 карбованців, забезпечувались гуртожитками та харчувалися в їдальнях. До початку нового навчального року 1944/1945 рр. всі вищі навчальні заклади повернулися з евакуації і розгорнули роботу в повному об'ємі. Крім того, відновив роботу фізкультурний технікум, устаткування для якого прибуло з Києва, почав працювати фінансовий технікум та ряд інших.

Щодо шкіл, то їх у 1943 р. в місті почало працювати всього 9, згодом відновилось навчання ще в 3-х школах. Умови навчання в школах у цей час були дуже складні. Не було меблів (парт, стільців), зошитів, підручників. Приміщення не обігрівалися. Багато дітей не могли відвідувати школу, бо не мали одягу, взуття. Тож навчанням були охоплені далеко не всі діти шкільного віку. Не вистачало вчителів.

Постановою уряду працівники шкіл отримали завдання до 30.03.1944 р. провести облік усіх дітей з 7 до 15 років і залучити їх до школи в новому, 1944-45 навчальному році. Влітку 1944 р. проводився ремонт шкіл. Приміщення шкіл, які були зайняті під госпіталі, звільнялися і готувались до навчального року прийняти дітей. Заводи отримали завдання виготовити шкільні меблі, інвентар. Одночасно проходила реформа школи. Вводилося знову роздільне навчання. Для дівчаток було виділено 16 шкіл, для хлопчиків – 18, змішаних шкіл було – 12. Таким чином, взагалі в місті було 46 шкіл, з них – 23 середніх, неповних СНШ – 16, початкових – 7. За мовою навчання було 19 українських, 25 російських та 2 змішані [27, спр. 3, 167].

У січні 1944 відповідно до постанови Ради Народних Комісарів була замінена словесна система оцінки знань та поведінки учнів (відмінно, добре, задовільно, незадовільно) на цифрову п'ятибальну систему. Вводилось обов'язкове складання випускних іспитів у початковій та семирічній школах, а в середній – складання іспитів на атестат зрілості.

Із звіту про роботу шкіл у 1944/45 навчальному році бачимо, що навчанням було охоплено 30 270 осіб. Деякі школи працювали у 3 зміни, бо не вистачало приміщень та вчителів. Крім того, школу не відвідували 1 019 дітей внаслідок різних причин: відсутність одягу, взуття, хвороби. Тим більше, що школи взимку погано обігрівалися, не вистачало освітлення, підручників, зошитів, обладнання. Далеко не в усіх школах були гарячі сніданки, в деяких школах діти на сніданки отримували лише 50 г хліба та 10 г цукру або дещицю повидла, а в школах АНД-району – і зовсім нічого. Не було в школах медичного обслуговування.

Щодо успішності в таких умовах, то вона бажала кращого, бо 6 476 учнів були віднесені до неуспішних. Крім того, в школах дуже гостро в ті роки стояло питання дисципліни учнів. Загалом вона була дуже низькою, позначилась недостатня виховна робота як у школі, так і поза нею. З метою покращення виховної роботи відроджується робота Палацу піонерів. Але і тут було безліч проблем, бо не вистачало меблів, інструментів для організації гурткової роботи. Влітку робітники Палацу піонерів (містився у колишньому будинку губернатора) проводили роботи по підготовці парку ім. Чкалова до літнього сезону і відпочинку дітей.

Крім шкіл, у місті діяли дошкільні заклади – 30 садків, 29 різних позашкільних закладів та 6 дитячих будинків і шкіл-інтернатів, в яких жили діти-сироти.

Питання про боротьбу з дитячою безпритульністю як у місті, так і в області після визволення потребувало невідкладного вирішення, бо таких дітей виявилося дуже багато. Вони втратили батьків під час бойових дій чи під час окупації.

Вже 9.11.1943 р. облвиконком прийняв рішення про виділення під міський дитячий притулок

4-поверхової будівлі на вул.Філософській, 29, яку він займав до війни. Міськкомунгосп отримав завдання: за 5 діб зробити ремонт і забезпечити паливом, а завідувач міськвідділом освіти повинна була виділити необхідний інвентар та меблі. Міськторгвідділ повинен був забезпечити дитбудинок харчами.

При міськвиконкомі створили комісію, яка повинна розробити заходи щодо влаштування дітей у дитячі будинки. Незабаром у місті було створено 2 дитячі будинки, а пізніше ще один, тому вважалось, що проблема дітей-сиріт вирішена. Але при перевірці цих закладів у січні 1944 р. виявилося, що робота їх організована дуже погано. Не вистачало посуду, столових приборів, матраців, постільної білизни. Вкрай погано організовано постачання їх продуктами харчування.

Навесні 1944 р. для спеціального дитячого будинку було виділено у районі селища Шляхівка 45 га землі для підсобного господарства. З весни до осені діти працювали в цьому господарстві, вирощували картоплю, овочі. Але, як з'ясувалося при повторній перевірці у січні 1945 р., врожай десь зник. Діти в дитячому будинку залишилися, як і раніше, напівголодними, незважаючи на те, що влада виділяла ліміт на обов'язкове постачання в дитячі будинки і садочки та ясла, лікарні м'яса, яєць, жирів тощо. Але «відповідальні» особи, які були причетні до розподілу цих продуктів, замінювали яйця — яєчним порошком, молоко — сухим молоком, м'ясо — кількою і т.д., окрім того, на тиждень або й два затримували видачу жирів. Тому терміново було організовано недільник допомоги, залучались до цього торговельні установи та комсомол.

Особливо жахливе становище виявила перевірка у дитячому будинку №1. Він не був підключений до системи теплопостачання, тому всіх дітей зібрали в три кімнати, які трохи обігрівалися пічкою, яку топили вугіллям та дровами. Але їх теж не вистачало, хоча міськвиконком виділив на будинок вугілля, але директор не потурбувався щоб його завезли. Спали діти без постільної білизни, не вистачало ковдр, одягу та взуття. І це при тому, що в 1944 р. дитячим будинкам виділяли кілька разів одяг, білизну з гуманітарної (американської) допомоги, яка надходила у місто.

Таке скрутне становище склалося через те, що за рік у дитячих будинках змінилося по декілька керівників, які були байдужі до знедолених дітей, а до того ж, вони прибирали до своїх рук усе, що могли, і практично не несли відповідальності за скоєний злочин [27, спр. 3,16].

Як і де в ці роки могли відпочити та розважитися громадяни міста, щоб хоч трохи абстрагуватися від тяжкої фізичної праці та неймовірно жахливих умов життя, підбадьоритись, набратися сил та натхнення для подальшої героїчної праці? На це запитання можна відповісти однозначно: основна маса населення свій відпочинок та розваги організовувала сама. Що ж до відродження закладів культури, то треба сказати, що вже в 1943 р. міськвиконком розглянув це питання і прийняв постанову про виділення приміщення для театрів, хоча основний склад акторів поки що залишався в евакуації. Театр ім. Т.Г.Шевченка почав працювати в своєму приміщенні, а для театру російської драми ім. Горького було тимчасово виділено приміщення в клубі залізничників (вул. Леніна,6), а потім у Будинку культури ім. Ілліча. Театру юного глядача замість спаленого фашистами будинку виділили клуб «Колективіст» (вул. Шмідта,3). У січні 1944 р. при відділі у справах мистецтв була організована обласна філармонія в Будинку культури залізничників, куди запросили відомих українських та російських виконавців.

Перший святковий творчий вечір відбувся у театрі ім. Т.Г.Шевченка 1 січня 1944 р. На нього були запрошені передовики відбудови народного господарства, молодь, військові. З нагоди Нового року в Палаці культури ім. Ілліча було організовано міську ялинку для дітей, яка діяла впродовж 10 днів.

У січні 1944 р. в Дніпропетровську й інших містах області виступав Другий фронтовий театр Всеросійського театрального товариства (художній керівник — Тамарина Б.П), вистави якого користувалися великим успіхом у глядача. А в лютому, напередодні дня Радянської Армії, до міста прибула трупа з 24 виконавців Московського акробатично-пластичного балету під керуванням Ганни Асенкової, які виступали і під час святкового концерту. Виступ трупи був тепло сприйнятий глядачами. В репертуарі балету були класичні, народні, етнографічні танці. В концерті також взяла участь фронтова бригада театру ім. Т.Г.Шевченка, в якій виступала заслужена артистка України Зінаїда Хрукалова. Після війни вона створила багато цікавих сценічних образів, за що їй було присвоєно почесне звання народної артистки України. До речі, в день святкування роковин армії місто Дніпропетровськ у числі інших шести міст Радянського Союзу салютувало залпом багатьох гармат на відзнаку перемог, здобутих збройними силами в роки війни.

У квітні 1944 р. в культурному житті дніпропетровців відбулася велика подія – повернулася з Намангана (Узбекистан) трупа театру ім.Т.Г.Шевченка, яка напередодні відзначила своє 25-річчя. Багато артистів одержали урядові нагороди. Відтепер трупа повернулася у рідні пенати і готова була запропонувати мешканцям міста вистави за творами К.Симонова, В.Каверіна, О.Корнійчука, написаними в останні роки, а також класику. Тоді ж, у квітні 1944 р., меломани мали змогу насолоджуватися музикою Черновицького джазу під художнім керуванням Сергія Каштеляна, який продемонстрував високу майстерність та рівень музичної культури.

Не менш значною подією у культурному житті міста навесні 1944 р. став і виступ ансамблю пісні і танцю під керуванням Олександра Скрипниченка, в репертуарі якого було багато народних пісень і танців. Восени 1944 р. відкрив сезон першим концертом у театрі Шевченка симфонічний оркестр облфілармонії, хор та капела бандуристів. Оркестр з великим піднесенням виконав твори українських та російських композиторів.

На підприємствах та в установах починають діяти самодіяльні гуртки. В червні-липні 1944 р. проводився обласний огляд художньої самодіяльності. Газета «Зоря» отримала розпорядження друкувати тексти сучасних популярних пісень, одноактних п'єс і висвітлювати хід огляду. Найбільш популярні патріотичні пісні були видані окремо тиражем 2 тис. примірників.

Восени в місто повернули музичне училище з Тобольська. Ремонтували приміщення, йшов набір студентів. При училищі почала діяти музична школа. Відкрило 4-річний курс навчання і художнє училище, серед студентів якого були і вчорашні фронтовики, демобілізовані за пораненням.

Розгорнули роботу художні майстерні. Відтак з'являються різні пам'ятники. Так, скульптор І.С.Зноба працював над реставрацією пам'ятників С.Кірову, встановлених у парку ім. Чкалова та на вул. Польовій, яка тоді ж була перейменована на пр. Кірова.

Та все ж, першим у місті був відновлений пам'ятник О.С. Пушкіну. Фашисти понівечили бюст Пушкіна, стягли його з постамента і кинули в купу брухту для відправки до Німеччини. Але працівники трамвайного депо сховали бюст. Після визволення міста директор заводу «Червоний Профінтерн» Рябов організував його реставрацію, а вже в січні 1944 р. погруддя поета було встановлено на постамент.

З кінотеатрів першим відновив свою роботу «Рот-Фронт», один з найстаріших у місті, в січні 1944 р. його було перейменовано на «Родину». На початку 1944 р. прийняв глядачів кінозал ім. Горького, в квітні відчинив двері кінотеатр «Победа», а влітку – ім. Петровського. Репертуар був небагатий. Мешканці міста дивилися стрічки: «Неуловимый Ян», «Дело Артамоновых». У лютому 1944 р. в кінотеатрі ім. Горького проходив дитячий кінофестиваль, на якому показували фільми «Комсомольцы», «Подводная лодка», «Как закалялася сталь», «Принц и нищий», «Маскарад». Репертуар кінофільмів значно збільшився у 1945 р., коли в Радянський Союз почали поступати трофейні стрічки, захоплені під час визволення західних країн від німецько-фашистських загарбників. Починають працювати музеї та бібліотеки. Так, до річниці Дня Червоної Армії в приміщенні художнього музею (історичний не був відремонтований) була організована колективами двох музеїв виставка про історичне минуле нашого краю та Велику Вітчизняну війну радянського народу, в якій були розкриті такі теми: «Битва за Радянську Україну», «Тил на допомогу фронту». А до першої роковини визволення міста в художньому музеї відкрилась експозиція. Одночасно йшла копітка робота спрямована на повернення вивезених під час німецько-фашистської окупації міста культурних цінностей. Великим попитом у громадян міста користувались обласна бібліотека. Там була організована виставка книг про Велику Вітчизняну війну, а для солдат військових частин і поранених, які лікувались у госпіталях, було організовано пересувну бібліотеку.

З жовтня 1943 р. в місті виходила українською мовою газета «Зоря»; з літа 1944 р. 10000 примірників кожного випуску «Зорі» дублювалися російською мовою. Поступово почали виходити малотиражні заводські газети, а 16 січня 1945 р. вийшов перший номер обласної газети «Днепровская правда», яка видавалася російською мовою.

29 жовтня 1944 р. місто святкувало роковини визволення від німецько-фашистських загарбників. Відбулась демонстрація, в якій взяли участь 150 тис громадян. У парку ім. Чкалова було відкрито виставку досягнень народного господарства, на якій була представлена продукція всіх промислових підприємств: металургів, машинобудівників, гірничорудної та легкої промисловості, сільського господарства. Була відновлена і під час свята відкрита дитяча залізниця в парку Чкалова.

Спортивне життя почало відроджуватися з

того, що комітет у справах фізкультури та спорту при міськвиконкомі повинен був, перш за все, зареєструвати на підприємствах і в установах та в окремих осіб човни всіх видів, мотоцикли, яхти, велосипеди, паралельні бруси, турніки та інше спортивне обладнання. Комітет очолив С.Т.Аверін. Першим почало діяти спортивне товариство «Спартак», якому виділили приміщення на вул. Комсомольській, 52, та товариство «Сталь». Найбільшу увагу товариства приділяли організації футбольних секцій. Міськпромкомбінату було дано завдання виготовити 25 пар бутсів для передачі їх футбольним командам. Влітку 1944 р.почались футбольні змагання на кубок УРСР. Переможцем по області вийшла команда «Сталь».

З метою залучення до фізкультури та спорту широкого загалу населення проводились кроси. Так, до 26-ї річниці Червоної Армії (1944 р.) планувався лижний крос, були організовані команди чоловіків, жінок та школярів. Але через відсутність снігу провели піший перехід відповідно на 25 км, 15 км та 10 км. У кросі з естафетою, присвяченому роковинам визволення, який проводився в жовтні 1944 р. по області, взяли участь 520 тис. юнаків та дівчат.

Влітку на території базарів товариство сліпих організувало атракціони спортивних ігор, де за 1 карбованець можна було позмагатися у метанні диску, кілець, постріляти в тирі.

Відродження народного господарства та взагалі життя в місті не могло відбуватися без відновлення фінансової системи міста й області. Вже 26 жовтня, тобто на другий день після визволення міста, в своє приміщення на вул.К.Лібкнехта, 3-а переїхав невеликий колектив облфінвідділу, який почав працювати ще 29 вересня в Павлограді. Очолив облфінвідділ О.В.Гетало, який керував установою і до війни. Завідуючим міськфінвідділом призначили Т.Д.Федько, уродженку м.Апостолове, яка перед війною очолювала фінвідділ АНД-району.

Перші кошти, які отримало місто, були виділені урядом — 70 тис. карбованців на найневідкладніші потреби міської влади. А першим завданням було складання бюджету на IV квартал 1943 р. по місту Дніпропетровську. Його було затверджено в грудні по прибутках та видатках 4 485,5 тис. крб. Дотація з обласного бюджету була запланована 1 680,5 тис. крб. Важливе значення в ці дні міська влада приділяла обліку майна як державного, так і особистого громадян, які залишили його без догляду з різних причин. Фінвідділ отримав завдання виконкому протягом 3-х діб усе це майно взяти на облік та потурбуватися про його реалізацію через комісійні крамниці. Правда, очікуваних прибутків не було, бо реалізація цього завдання розтяглася на довгий час і вимагала багато зусиль.

В умовах зруйнованої промисловості місто мало деякий час невеликі прибутки від виробництва. Важливим джерелом збільшення бюджету були податки з населення. З початком Великої Вітчизняної війни податки збільшилися порівняно з довоєнними роками, крім того, з'явилися нові. Так, у січні 1942 р. був введений «спеціальний воєнний податок», платниками якого були всі громадяни з 18 років незалежно від того працювали вони чи ні. Неодружені чоловіки сплачували «холостяцький» податок, його сплачували чоловіки з 20 до 50 років, а жінки з 20 до 45 років у розмірі 6% від доходу. Подружжя, які не мали дітей, або мали одну — дві дитини, платили малосімейний податок.

Крім основних податків, були місцеві податки: земельна рента, на будівлі, на засоби транспорту (до речі, обкладався податком і велосипед) та домашніх тварин, у тому числі і на собак. Окремі категорії населення мали пільги на сплату податків. Це перш за все: а) члени родин та господарства військовослужбовців, б) члени родин (господарств) партизанів, в) члени родин (господарств) громадян, які загинули або пропали без вісті під час війни та окупації і в родині не залишилося працездатних громадян, г) інваліди війни.

З метою полегшення платникам податків, багато з яких були малописьменними, розібратися в численних податках у 1944 році вводиться загальний податковий облік. Фінансові органи повинні були до 25 січня 1944 р. підготувати й вручити усім повідомлення про загальний податок. Це була титанічна праця. Бо інспектори районних фінвідділів повинні були, перш за все, провести облік усіх платників податків, для чого проводилось подвірне обстеження, тобто доходили до кожного будинку, квартири та людини.

В роки війни держава отримувала значні доходи від грошово-речових лотерей. Тому після визволення Дніпропетровська та області такі лотереї почали розповсюджувати і в нашому місті. Таким чином, держава намагалася залучити додаткові кошти, бо війна і відбудова звільнених територій потребували великих грошових витрат. У 1942 р. почався випуск облігацій державної воєнної позики, які розповсюджували за сплату готівкою та «за підпис». У травні 1944 р. почалась реалізація третьої воєнної позики, а в травні 1945 р. — четвертої і останньої воєнної позики, яка була випущена в

Союзі на суму 25 млрд. карбованців строком на 20 років. Тільки в перший день по Дніпропетровську робітники та службовці підприємств і установ передплатили за облігації та підписалися на 63,840 тис. карбованців. Так, майстер 4-го стана заводу ім. Петровського Алтунін та його бригада підписалися на суму 1,5-місячної заробітної плати, а бригада Азарова (10 стан) – на суму двомісячної заробітної плати. І таких прикладів на всіх підприємствах було чимало. Взагалі населення міста й області набагато перевиконало завдання по підписці на третю та четверту воєнні позики.

Уже в процесі визволення території України від німецько-фашистських загарбників почала відроджуватися ініціатива по створенню «Фонда обороны», яка з'явилась ще на початку війни. Слід нагадати, що в період окупації фашисти нещадно грабували населення, та все ж чимало людей зберегли заощаджені ще до війни гроші, різні коштовності, приховуючи їх у найпотаємніших місцях. Після визволення заходи по збиранню коштів та коштовностей відновилися. На Дніпропетровщині ініціатором виступив колгоспник артілі Юріївського району Х. К. Лобода, який вніс набудівництво танкової колони «Радянська Україна» 35 тис. карбованців своїх заощаджень. У дні роботи X сесії Верховної Ради СРСР (лютий 1944 р.) патріотичний рух по збиранню коштів охопив усю визволену територію області. На всіх підприємствах, в установах, навчальних закладах проходили збори, на яких виступали передовики виробництва, комуністи, комсомольці і закликали зробити свій посильний внесок у створення танкової колони, щоб допомогти армії скоріше знищити ворога та повністю визволити Україну від окупантів. Гроші збирали всі: діти, домогосподарки, поранені бійці, робітники, службовці, колгоспники. Як приклад, професорсько-викладацький персонал, робітники та студенти Дніпропетровського металургійного інституту зібрали 100 000 карбованців.

27.02.1944 р. Сталін особисто надіслав телеграму голові виконкому обласної ради депутатів Г.Г.Дементьєву та голові виконкому міськради О.М. Герасимову, в якій подякував громадянам міста Дніпропетровська за зібрані на танкову колону 3 мільйони карбованців. Як бачимо, наші земляки проявили величезний патріотизм, відриваючи кошти від свого досить незначного в основної маси бюджету, на загальну справу – розгром фашизму.

З усього сказаного вище добре вимальовується картина життя громадян міста. Але вона буде неповною, якщо не додати розповідь про систему постачання продуктів харчування.

Відомо, що населення країни під час війни було переведене на централізоване постачання, тобто на карткову і нормовану систему розподілу продовольчих та промислових товарів. Картки були введені восени 1941 р. в час, коли Дніпропетровськ був уже окупований фашистами. Громадяни міста не встигли з ними ознайомитись. З визволенням міста впродовж листопада продаж хліба та харчів проводився за списками й було багато плутанини та тяганини. А оскільки харчів не вистачало, то окремій частині населення їх не діставалося. Крім того, чиновники та працівники торгівлі зловживали становищем, розподіляючи харчі серед своїх родичів чи знайомих. 22.11.1943 бюро обкому КП(б)У прийняло рішення про посилення контролю за розподілом хліба і нормованих харчів, а з 1 грудня ввести на них картки, які повинні були надрукувати в типографії газети «Зоря». Вони були розраховані на 1 або 5 діб. По картках купували хліб, крупу, жири, м'ясо, рибу, овочі. Норми харчів різнилися і призначалися відповідно до посади та місця роботи громадянина. Державні службовці забезпечувалися за окремими списками. Підвищені норми мала номенклатура як партійна, так і радянська та керівний склад підприємств і установ. Купували харчі за картками в крамницях, яких на початок 1944 р. було 144, з них 40 – чисто хлібні, інші – бакалійні та змішані. Там можна було придбати, крім товарів за картками, мінеральну воду, лимонад, пиво, вино. Загалом асортимент товарів був дуже бідний.

Великою підмогою, особливо для робітників підприємств, були їдальні, яких до кінця 1943 р. в місті працювало 44. Незважаючи на безліч недоліків у їхній роботі, попит на їх послуги був великий. Так, на 26.01.1944 р. їх уже відвідали 517 000 чоловік і торговельний обіг склав 1 190 карбованців. При перевірці їдалень комісією обкому КП(б)У було виявлено, що меню в них було дуже одноманітне, не вистачало меблів, посуду, у приміщеннях стояв бруд, але, незважаючи на все це, в їдальнях стояли великі черги. У серпні 1944 р. у місті з'явилися 6 комерційних закусочних та 1 ресторан. Доходи вони повинні були переводити в місцевий бюджет кожні п'ять днів. Для них хлібозавод №1 відпускав 80 кг хліба з розрахунку по 100 г на страву для 800 відвідувачів.

Тож в умовах, коли не вистачало харчів і навколо були злидні, міська влада бачила вихід зі скрутного становища у заохоченні громадян вирощувати городину та домашню худобу. Вже в березні 1944 р. почали відводити землю під городи неподалік від міста. Кращі земельні ділянки неподалік від житлових масивів відводили інвалідам війни, родинам військовослужбовців. Норма наділів для родин з 4 осіб складала 0,04 га, тобто 400 кв.м, більше 4 осіб – 600 кв.м. Трест зелених насаджень вирощував розсаду і продавав її громадянам. Міськпромкомбінат відповідав за виготовлення інвентаря.

У самому місті теж використовувався кожен клаптик землі - будь то парк, сквер, присадибна ділянка, навіть цвинтарі – все засаджувалось овочами та картоплею. В приватних будинках на околицях міста розводили кіз, поросят, овець, корів та птицю. Міськвиконком прийняв рішення про організацію додаткових інкубаційних станцій, щоб задовольнити попит населення на молодняк домашньої птиці.

Так, у 1944 р. по місту було зареєстровано в державних та кооперативних організаціях 655 голів худоби, а по індивідуальних – 2 558, з них було: 2 078 кіз, 317 великої рогатої худоби, 53 коня.

У 1945 р. кількість тварин значно збільшилася як у господарствах підприємств, так і в індивідуальних господарствах. Великої рогатої худоби на 574 голови, коней - на 657, свиней - на 964, кіз - на 702.

Вільний продаж харчів був тільки на базарах. Всього в місті діяли 8 базарів: Центральний-Озерка, Нижньо-Красний або Троїцький, Лагерний, Клинчик, Чечелівський, Кайдацький, Діївський 1-й та 2-й. По вулиці Орловській був речовий базар. Місця на базарах здавали в оренду організаціям і приватним особам. За право торгувати сплачували одноразовий торговельний збір. Але на базарах не вистачало єдиних талонів одноразового збору, тому збирачі податків працювали незадовільно, крім того, не було обліку тих, хто торгував. Усе це приводило до фінансових зловживань.

У роботі базарів було багато недоліків. Вони погано обладнані, не вистачало прилавків, відсутні контрольні пункти для перевірки якості продукції. Весною 1944 р. міськвиконком зобов'язав управління базарами навести порядок, а саме: поліпшити санітарний стан, замостити 1 тис. кв.м території Центрального та 300 кв.м інших базарів, встановити водопостачальні колонки. Військові повинні були звільнити всі складські приміщення, які займали. Управлінню базарів виділяли автомашину та дозволили придбати 12 коней для вивезення сміття і підвезення товарів з вокзалу та річкового порту.

У листопаді 1944 р. збільшили штати базарів особливо збирачів одноразового збору, контролерів, обліковців привезення товарів. Збільшувався і керівний апарат управління базарами до 84 осіб.

На території, звільненій від фашистських загарбників, досить різко, в порівнянні з довоєнними роками, збільшився прошарок населення, яке потребувало соціального захисту. Це, перш за все, понівечені фашистами громадяни, діти-сироти, пенсіонери, інваліди. Відділ соціального захисту міськвиконкому почав свою роботу з їх реєстрації та створення необхідної документації. На кінець 1943 р. з'ясувалося, що в місті проживало 6 387 пенсіонерів, майже 9 тисяч інвалідів різних категорій, в числі їх було багато інвалідів війни – фронтовиків. Уряд вимагав оточити їх увагою та турботою. З цією метою їм видавали, крім пенсії, одноразову грошову допомогу, а працездатним допомагали влаштовуватися на роботу. Відповідно до постанов уряду велику увагу місцева влада приділяла облаштуванню родин військовослужбовців-фронтовиків. Так, у 1943 р. 477 родин фронтовиків було забезпечено житлом, видавали допомогу харчами, одягом. Для дітей військовослужбовців було відкрито окрему їдальню. У міськвиконкомі створили фонд допомоги фронтовикам, до участі в допомозі родинам фронтовиків залучалися колективи підприємств та установ. Так, колектив борошномельного комбінату прийняв пропозицію начальника цеху Московського допомогти родинам загиблих на фронті і відрахувати в фонд одноденний заробіток. Родинам військовослужбовців, які особливо відзначились на фронті і мали високі нагороди, надавали більш суттєву допомогу: грішми – 1-1,5 тис.; виділяли овочі, картоплю, паливо, ремонтували квартири. Але ж це не означало, що отримати допомогу було легко. Багато родин «оббивали» пороги райвиконкомів по декілька місяців, а їх заяви залишалися нерозглянутими. Бюрократизм і тяганина в установах місцевої влади були досить поширені, що свідчило про нерозуміння чиновниками політичного значення проведення державою політики підтримки родин фронтовиків. І це питання неодноразово обговорювали на засіданнях міськвиконкому. Так, на початку 1944 р. у райвиконкомах накопичилось дуже багато заяв громадян про допомогу. Наприклад, у Ленінському – 1 461 заява, в АНД – 2 200 заяв. Тому міськком партії зобов'язав райвиконкоми розглянути ці заяви протягом 5 діб і в подальшому розглядати подібні заяви протягом 3 днів. Були випадки, коли дружини фронтовиків, маючи на руках маленьких дітей і не отримуючи ніякої допомоги, зверталися до командирів військових частин, де воювали їхні чоловіки, і ті, в свою чергу, турбували партійних керівників області та міста, щоб справедливість перемогла.

В повоєнні роки було багато хворих на туберкульоз, малярію та взагалі фізично виснажених людей, які працювали в різних установах. Місцева влада вишукувала можливості надавати їм допомогу у вигляді додаткових талонів на харчування, які розподілялися відповідно по підприємствах, установах, закладам під час таких оздоровчих компаній. Цікавий факт: місцева влада, маючи досить незначні можливості, використовувала найменші лишки харчів, щоб допомогти фізично виснаженим людям. Наприклад, між ними розподіляли борошно, яке отримували понад план при розмелі зерна, а також понадплановий вихід хліба при його випіканні.

Особлива увага приділялась виконанню Указу від 8.07.1944 р. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям». В місті, як і по всій області, проводилось обстеження жінок, під час якого було взято на облік 650 багатодітних матерів, яким повинні були сплачувати допомогу на кожну дитину. Були складені списки багатодітних жінок, яких представляли, в першу чергу, до нагород орденом Материнської слави I, II, III ступенів і медалі Материнства I та II ступенів. Нагородження відбулось 9 травня 1945 р. Всього нагороди отримали 19 жінок. Для жінок підготували особливі подарунки, до складу яких входило: мило (3 шматки), панчохи (2 пари), чув'яки, 5 котушок ниток, сукні з бавовняної імпортної тканини.

Було вжито заходів для допомоги вагітним жінкам, яких зареєстрували у місті 3 000 осіб, та забезпечення новонароджених дітей комплектом необхідної білизни. Міська промисловість повинна була виготовити дитячі меблі з відходів деревини від будівництва мосту через Дніпро. Але ці постанови у повній мірі не були реалізовані.

До всіх житлових, побутових, матеріальних труднощів життя громадян у ці воєнні роки додавалися труднощі морального характеру. Звичайно, треба постаратися зрозуміти політику держави, яка на звільненій від ворога території проводила заходи по очищенню її від військових зрадників, фашистських агентів, посіпак та дезертирів. Але сталось так, що практично йшла тотальна перевірка всіх, хто й де працював під час окупації. Здійснювали ці заходи органи НКВС та створені при них винищувальні загони. Одночасно вони виявляли тих, хто уникав мобілізації на роботу, спекулянтів, тих, хто займався самогоноварінням.

Проводилось обстеження будинків, лікарень, готелів, базарів. У громадян перевіряли документи, виявляли та вилучали іноземну валюту, яка збереглася з часів окупації та зброю. В місті діяв військовий трибунал НКВС, який розглядав справи громадян – порушників законів. З березня 1945 р. ще одна категорія населення проходила сувору перевірку в органах НКВС – репатріанти, тобто громадяни, вивезені в Німеччину під час окупації, які тепер почали вертатися на Україну. Всі вони повинні були пройти так звану фільтрацію, щоб виявити завербованих іноземними розвідками. І тільки після того, як вони проходили через численні допити, їм дозволяли вернутися додому.

В 1944 р. райкоми та міськкоми КП (б)У почали розглядати справи комуністів, які перебували на окупованій території. Їх звинувачували в тому, що вони «самовільно» залишилися в місті, хоч добре відомо, що евакуюватися було вкрай важко. А залишившись на окупованій території, вони не «вели никакой борьбы против врага». Якщо комуніст ніяк не сприяв ворогу і зумів зберегти партквиток, хоча працював під час окупації (бо працювати усіх примушували та й треба було якось жити), таких партійців просто виключали з членів ВКП (б) з формулюванням: «Не оправдал звания члена ВКП (б) в условиях Великой Отечественной войны». І таких справ було досить багато. Коли ж комуністи втрачали або знищували партквитки, працювали на більш-менш престижних місцях роботи чи стояли на обліку в гестапо, то їхні справи перевіряли в органах НКВС.

Диву даєшся, скільки фізичних та моральних труднощів винесли наші громадяни. Напівголодні, напіводягнені вони працювали по 10-12 годин на добу, аби скоріше залікувати рани, завдані війною, і привести місто в належний стан. А жили мріями на краще майбутнє. І життя міста, всупереч труднощам, з кожним днем потроху налагоджувалося.

Та й війна підходила до свого кінця. Вже рік не було чути в місті артилерійської канонади. Спокійно спало місто вночі, бо ворожі літаки більше не турбували його своїми нальотами. Фронт відкотився далеко за межі області й України. Радянські війська громили ворога на його землі, в його столиці – Берліні. В ці травневі дні 1945 р. усі жили чеканням кінця війни. І ось здійснилось! Повідомлення про

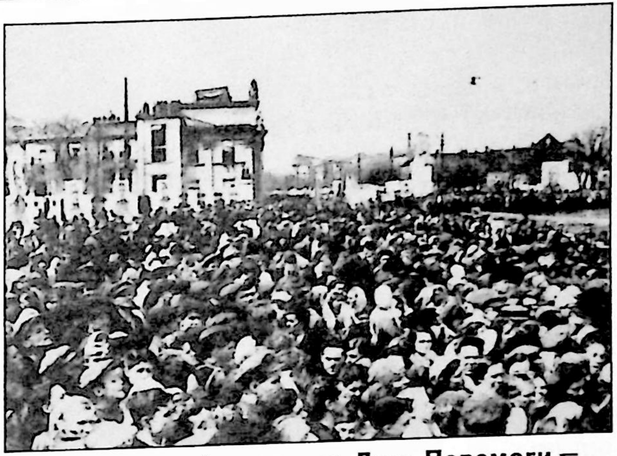

Дніпропетровці святкують День Перемоги – 9 Травня 1945 р. Пл. Горького

підписання Німеччиною капітуляції прозвучало по радіо о 2-й годині 10 хвилин 9 травня. Цей день, середа, було оголошено святом Перемоги і неробочим днем. Довгоочікуване повідомлення першими почули робітники нічних змін на промислових підприємствах. Вони збиралися на стихійні мітинги і радісно вітали один одного. Звістка про Перемогу зі швидкістю блискавки розлетілась по місту. Зі сходом сонця громадяни вийшли на вулиці, поспішаючи обмінятися радісною новиною з сусідами, знайомими і незнайомими перехожими. Біля репродукторів на вулицях збиралися великі натовпи людей, бажаючих ще й ще почути повідомлення про Перемогу та подробиці капітуляції. Всидіти вдома в такий день ніхто не міг, хіба що ті, хто нездужав. Всі поспішали в установи, на підприємства, в навчальні заклади. Там вишикувались у колони і з прапорами, лозунгами, портретами діячів партії та уряду направлялися до центру міста – на майдан Горького, де відбувся мітинг. Як пізніше повідомили газети, в ньому взяли участь 300 тис. осіб. Його відкрив секретар обкому КП (б)У П.А. Найдьонов. Він поздоровив усіх дніпропетровців з Перемогою, подякував за самовіддану працю на Перемогу та відбудову краю й міста. На мітингу від воїнів гарнізону виступили генерал-майор Гусаков, колгоспниця Бойко, доктор технічних наук, професор Дніпропетровського металургійного інституту О.П.Чекмарьов.

Після мітингу була демонстрація, яку відкрили курсанти Дніпропетровського артилерійського училища та воїни гарнізону, за ними пройшли курсанти Дніпропетровської річкової флотилії, учні спеціальної авіашколи, робітники, студенти, інтелігенція. Демонстрація продовжувалася кілька годин. А потім свято вирувало у парках, скверах на майданах та вулицях, у дворах до пізньої ночі. Кругом грала музика, співали і танцювали. Всі раділи кінцю війни.

Але з капітуляцією Німеччини війна не закінчилась. Ще залишились окремі вогнища, де фашисти не скорилися і продовжували вести бойові дії. Гинули бійці, були поранені. Були сльози матерів, вдів та сиріт. Саме в останні дні війни – 8 травня загинув у Німеччині Андрійчук Андрій Якович, Бірюков Віктор Олександрович загинув 20 травня, а Груднєв Олексій Гаврилович – 22 червня [42].

До того ж, ще залишалась союзниця Гітлера – Японія, яка не склала зброї. Відповідно до угоди, підписаної з союзниками, Радянський Союз оголосив 8.08.1945 р. війну Японії. І знову йшли в місто похоронки. Тож могили наших земляків розкидані від далекого Сходу до Заходу на всій території, де палала війна. Андрієнко М.Т. загинув 3.09.1945 і похований у КНР, Лешинський Б.З. – у Карелії, Лисенко К.З. - під Москвою, Остапенко П.С. – в Білорусії, Гавва О.М. – в Белграді, Гусенко Я.П. – в Чехії, Науменко М.М. в Румунії, Нікішев В.М. – у Польщі. Цей перелік довгий, бо на фронтах війни загинули чи пропали без вісті десятки тисяч наших земляків. У деяких родинах загинуло по два й більше чоловік. У Кузнецової Варвари Василівни (Нові Кайдаки) загинули п’ятеро синів: Василь, Георгій, Михайло, Олександр, Петро та донька Алла. У Каблук Оксани Пилипівни – три сини: Каленик, Василь та Іван. Чимало дніпропетровців віддали життя в час окупації, змагаючись у підпіллі і партизанських загонах, інші загинули в концтаборах, прізвища більшості з них, а саме - 35 346 занесені в «Книгу пам’яті України». Імена громадян, які під час окупації стали жертвами фашистського терору з різних причин чи загинули на каторжних роботах у Німеччині, занесені в «Книгу Скорботи».

В роки війни наш народ проявив могутній бойовий дух, залізну витримку та впевненість у перемозі над ворогом. Численні наші земляки проявили зразки мужності та відваги, прославили себе, рідну землю й були удостоєні високих урядових нагород. Четверо стали повними кавалерами ордена Слави, 41 – отримав звання Героя Радянського Союзу, а двоє з них стали Героями двічі. Анатолій Якович Брандис (1923 -1988) народився в АНД-районі, там закінчив неповну середню школу і навчався в спеціальній авіашколі, яка діяла в місті, а з початком війни поступив у Пермське авіаційне училище. З 1943 р. на фронті, воював у складі штурмової авіадивізії, здійснив 227 бойових вильотів, знищив багато ворожої техніки та живої сили; звання Героя присвоєно Указами Верховної Ради СРСР від 23.02.1945 і 29.06.1945. Після війни працював у Військовій академії.

Олексій Федорович Федоров (1901-1989) народився в Лоцманській Кам’янці. В роки війни організував та командував одним з найбільших в Україні Чернігово-Волинським партизанським з’єднанням, яке протягом 1941-1944 рр. вело боротьбу з ворогом на окупованій території Чернігівської, Орловської та Брянської (Росія), Волинської областей. Звання Героя присвоєно Указами від 18.05.1942 і 4.01.1944.

Двічі Герой Радянського Союзу А.Я.Брандис

В глибокому тилу тисячі наших краян здійснювали трудовий подвиг, виробляючи таку необхідну продукцію для фронту. Як приклад можна навести Ю.М.Кожевникова, який очолював Главтрубсталь Наркомчормету СРСР. Завдяки його науковим розробкам, за досить короткий термін на металургійних заводах було введено в експлуатацію нове устаткування по виробництву труб різного призначення й асортименту, які були необхідні для випуску зброї. За докорінні зміни в технології виробництва труб йому було присвоєно Державну премію СРСР і двічі за роки війни нагороджено орденом Леніна. З 1945 р. він був уповноваженим ЦК ВКП(б) по відбудові підприємств чорної металургії на півдні Росії та України.

Двічі Герой Радянського Союзу О.Ф.Федоров. Фото 1975 р.

А Львов Федосій Іванович у роки війни став Героєм Соціалістичної Праці. Він працював начальником механічного цеху на вагоноремонтному заводі, який було евакуйовано в Барнаул, де під його керівництвом у стислі строки колектив цеху добудував приміщення під цех, змонтував устаткування і почав випускати продукцію. Завдяки впровадженню його раціоналізаторських пропозицій було вивільнено десятки верстатів для випуску додаткової продукції. За 2 роки праці в евакуації колектив цеху у 20 разів збільшив випуск продукції і зекономив 22 млн. карбованців.

Героєм Соціалістичної Праці за відбудову Сталінської залізниці став її начальник М.Т.Закорко. І таких прикладів можна навести багато.

В повоєнні роки А.Я. Брандису та О.Ф. Федорову в місті були встановлені бронзові бюсти. Увічнення подій та героїв війни почалося вже в 1944 р. Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1.04.1944 «Про благоустрій могил і увічнення пам’яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини», в місті були упорядковані могили воїнів, встановлені перші пам’ятні знаки. Так, на проспекті К.Маркса було закладено пам’ятник Герою Радянського Союзу генерал-лейтенанту бронетанкових військ Ю.Г.Пушкіну, а в парку ім.Т.Шевченка – генерал-майору В.П. Каруні, який загинув під час підготовки до форсування Дніпра.

Для увічнення історичної дати 25 жовтня 1943 р. – Дня визволення міста було вирішено встановити на бульварі навпроти кінотеатру «Родина» тимчасову меморіальну дошку з текстом Наказу Верховного Головнокомандуючого. Згодом у місті з’явилося багато пам’ятників, а на могилах загиблих встановлено пам’ятні знаки.

Тепер у межах міста 307 братських та 143 окремі могили, в яких сплять вічним сном 5,6 тис. його захисників і визволителів; 89 пам’ятних знаків, 17 з них увічнюють пам’ять партизанів і підпільників, а 27 – нагадують про земляків, які не повернулися з війни.

А багатьох ще й увічнено в назвах вулиць, площ, шкіл, часом далеко від рідного міста. Так, у німецькому Франкфурті-на-Майні ім’я дніпропетровця Адама Голуба та його побратима Георгія Либиденка з Києва носить маленька площа – Площа Голуба-Либиденка. Ці два в’язні концтабору «Катцбах» 14 березня 1945 р. втекли з нього, але були схоплені. Голубу було всього 20 років [50].

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бістрікер А.З. Фольксдойче України в планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни / /Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – Вип. 3. – К., 1999.
2. Великая Отечественная война: 1941-1945. Энциклопедия. – М., 1985.
3. Ветров И.Е. Дорога на Потсдам. – М., 1976.
4. Вєтров І. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. – К., 2000.
5. Вільна думка. 1993. – № 10 (п).
5а.Военные строители в Отечественной войне. – М., 1976.
6. В строю ветеранов. – Дн-вск, 1977.
7. Голубович В.С. Маршал Малиновский. – К., 1988.
8. Грозные версты. – Дн-вск, 1985.
9. Грушовий К.С. Тоді, в сорок першому. – К., 1973.
10. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. – К., 1993.
11. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 18. – Оп. 1, Спр. 3454; Оп. 3, Спр, 7; Спр. 15, Спр. 89.
12. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 8. – Спр. 1.
13. Там же. – Оп. 3. – Спр. 432.
14. Там же. – Оп. 3. – Спр. 465.
15. Там же. – Спр. 466.
16. Там же. – Спр. 467.
17. ДАДО. – Ф. 2276. – Оп. 1. – Спр. 22.
18. Там же. – Спр. 57.
19. Там же. – Спр. 179.
20. Там же. – Спр. 182.
21. Там же. – Спр. 223.
22. ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 1; Спр. 4.
23. Там же. – Спр. 26.
24. Там же. – Спр. 27.
25. Там же. – Спр. 41.
26. Там же. – Спр. 14.
27. ДАДО. – Ф. 2151. – Оп. 17. – Спр. 37; Ф. 416. – Оп.2. – Спр.3; Спр. 141.
28. ДАДО. – Ф. 2427. – Оп. 1. – Спр. 5.
29. Там же. – Спр. 18.
30. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Сб. док. и матер. – Дн-вск, 1962.
31. Днепровская правда. – 1971. – 4 декабря.
32. Днепропетровску - 200. – Дн-вск, 1985.
33. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького (ДІМ) – Ф. 21 – Оп. 1. – Н-Д.
34. Там же. – НА. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арх. 122.
35. Дніпропетровський комбайновий. – Дн-вськ, 1974.
36. Зорина Н.Г. Солнце на рабочих ладонях. – Дн-вск, 1981.
37. Зоря. – 1944. – 7 січня.
38. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.
39. Каменщик Ю., Фомин Г., Головин К. Люди боевой и трудовой славы. – Дн-вск, 1968.
40. Катаев П. Ракета набирает высоту. – Дн-вск, 2002.
41. Книга пам'яті України. Дніпропетровська область. М. Дніпропетровськ. – Т. 1. – Дн-вськ, 1995.
42. Книга пам'яті України. Дніпропетровська область. – Т. 3. – Кн. 1. – Дн-вськ, 1993.
43. Коваль М. Діяльність «Просвіти» на окупованій території України. 1941-1944 рр. / /Державна ідеологія в сучасній Україні. – К., 1995.
44. Конвеєр сталевих артерій. – Дн-вськ, 1977.
45. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. (1941-1942). У 3-х томах. – Львів, 1999.
46. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993.
47. Кнышев И.Н., Жигулин В.И., Гаврилов А.М. Лицом к огню. – Дн-вск, 1962.
48. Лето 1941. Украина: Док. и матер. Хроника событий. – К., 1991.
49. Матла Зиновій. Південна похідна група. – Мюнхен, 1952.
50. Молодь України. 1992. – 25 вересня.
51. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матер.- К., 1963.
52. Нижнеднепровский трубопрокатный завод. 1891-2001. – Дн-вск, 2001.
53. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941-1944. – К., 1985.
54. Політична історія України ХХ століття. В 6-ти томах. – Т. 4. – К., 2003.

55. Регей В. Від Сяну до Дніпра. – Калуш, 1994.
56. Рибак І. Соціально-побутова сфера українського села в період фашистської окупації//Історія в школі. – 2001. – № 11-12.
57. Рожденный первой пятилеткой. – Дн-вск, 1981.
58. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дн-ськ, 1998.
59. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. – Т. 1. – К., 1977.
60. Фоменко М.И. Гремели бои в Приднепровье. – Дн-ск, 1975.
61. Хобот П., Куделя Д. Діяльність організації українських націоналістів (ОУН) на Дніпропетровщині в роки німецької окупації 1941 – 1945 рр.//Борисфен. – 1993. – № 11.
62. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМОРФ). – Ф. 1. Гв. А. – Оп. 6850. – Спр. 217.
63. Там же. – Ф. 1133. – Оп. 1. – Спр. 19.
64. Там же. – Ф. 1183. – Оп. 1. – Спр. 17.
65. Там же. – Ф. 1453. – Оп. 1. – Спр. 27.
66. Центральний державний архів Виконавчих органів України (ЦДАВО). – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 395.
67. Там же. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 257.
68. Там же. – Спр. 259.
69. Шанковський І. Похідна група ОУН. – Мюнхен, 1958.

РОЗДІЛ VI

ВІД ВІДБУДОВИ ДО ПЕРЕБУДОВИ

(9 травня 1945 р.– 1991 р.)

1. Відродження з руїн і попелу

Після закінчення Великої Вітчизняної війни зусилля дніпропетровців були спрямовані насамперед на відродження економіки міста, а в другу чергу – на відбудову самого міста, його комунального господарства, розвиток освіти і культури. На відміну від країн Заходу, де відбудова починалася з відновлення соціальної інфраструктури та підвищення купівельної спроможності населення, в СРСР пріоритетне значення мала важка промисловість. Отож здійснювався оспіваний В.Маяковським принцип: «Сначала строим домны, а домики потом».

Відповідно до планів комуністичної партії, рішень сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася в 1946 році, Українська РСР мала за роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) перевести свою економіку на «мирні рейки», відбудувати індустрію, досягти, а потім і перевершити довоєнний рівень розвитку народного господарства. Особлива роль у розв'язанні таких завдань відводилася «місту чавуну і сталі» – Дніпропетровську. Адже країна жадала від нашого міста чавуну, сталі, прокату, які вважалися основою індустріальної могутності СРСР. Цієї продукції необхідно було дати якомога більше будь-якою ціною. Нікого не цікавили труднощі, яких було достатньо. Ніким не бралося до уваги те, що не вистачало техніки, будівельних матеріалів, пального, лісу, транспортних засобів, а головне – робочих рук.

Не відпочивши від війни, не залікувавши рани, мусили включитися в напружену працю фронтовики, що першими поверталися додому. Вони ставали до станків, не встигнувши створити для себе нормальних умов життя і побуту. Дехто – не маючи навіть даху над головою. Вже в жовтні 1945 року на підприємствах, в організаціях і установах міста працювало понад 2 тис. демобілізованих воїнів. Поверталися до зруйнованих німцями рідних домівок робітники металургійних і машинобудівних заводів, що були евакуйовані на Схід на початку війни. За будь-яку роботу бралися ті, кому пощастило повернутися додому, виживши в німецьких концтаборах і уникнувши таборів сталінських. Напружено працювали старики і підлітки. Характерною прикметою повоєнного часу була також жіноча праця на найбільш важких ділянках відбудови економіки. У 1950 році на промислових та будівельних підприємствах Дніпропетровська некваліфіковану роботу виконували близько 30-ти тис. жінок [17, ф. 18, оп.10, спр.1, арк.12].

Для відбудови зруйнованих підприємств, будівництва, що розгорнулося в місті, введення в експлуатацію нових потужностей були потрібні кадри різних спеціальностей та висококваліфіковані інженерно-технічні працівники. Хоча за різними формами професійного навчання в Дніпропетровську в 1946 році було підготовлено понад 12,7 тис. фахівців масових професій, все одно промисловість міста відчувала гостру нестачу робочої сили, адже на кінець війни в місті залишилося трохи більше ніж 250 тис. жителів [3, с.118]. А тому у відбудові народного господарства широко використовувалися німецькі військовополонені. Зокрема, в нашому місті значною мірою їхніми руками здійснювалося будівництво промислових і житлових споруд, ремонт доріг, встановлення залізничних і трамвайних колій тощо.

Звичайно, основний тягар відбудови народного господарства винесли на своїх плечах наші співвітчизники. Переживши страхіття війни, заплативши величезну ціну за перемогу над загарбниками, люди сподівалися на швидке й обов'язкове поліпшення свого матеріального становища, налагодження нормального побуту, на достойне життя і кращу долю своїх дітей. Самі того не усвідомлюючи, дніпропетровці виявляли справжній трудовий героїзм, самовідданість у роботі, дивовижну для всього світу невибагливість до побутових умов. Те, що зробило повоєнне покоління по відбудові рідного міста і налагодженню в ньому промислового виробництва, достойно зватися подвигом. Не менш значним, ніж у війні з фашизмом.

Неабияке значення у створенні такої психологічної атмосфери в суспільстві, яка сприяла напруженій праці багатьох людей, мало те, що люди відчували себе справжніми господарями своєї країни, вони безмежно довіряли державній владі, комуністичній партії, своїм керівникам. Відтак і дніпропетровці щиро раділи кожному своєму досягненню у відбудові економіки міста, нібито відбудували власну домівку. «Нехай наша перша сталь з відбудованої печі допоможе відродженню нашої Батьківщини, нехай вона буде нашим подарунком рідній радянській владі і більшовицькій партії!» – лунало на мітингу у зв'язку з виплавкою першої сталі на

І.М.Невчас, ливарник заводу ім. Петровського. Фото 1954 р.

Дніпропетровському заводі металургійного устаткування, що відбувся в лютому 1946 року [17, ф.18, оп.12, спр.2, арк 44].

У наступні роки подібні слова промовлялися на відбудові доменної печі №4 та мартенівської печі №10 на заводі ім. Г.І.Петровського, трубоелектрозварювального стана на заводі ім. В.І.Леніна, мартенівської печі та колесопрокатного цеху на заводі ім. К.Лібкнехта, коксових батарей на коксохімічному заводі ім. М.І.Калініна, сортопрокатного і листопрокатного цехів на заводі ім. Комінтерну, низки інших цехів і агрегатів. Значний внесок у відновлення підприємств чорної металургії міста і всієї республіки зробив завод металоконструкцій ім.В.М.Молотова. За цю роботу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 грудня 1947 р. його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Серед вельми галасливих ідеологічних кампаній було чимало яскравих прикладів природного бажання людей досягти високих виробничих показників, отримавши від цього не тільки певне моральне задоволення і суспільне визнання своєї професіональної майстерності, але й матеріальну вигоду. Так, досвідчений сталевар заводу ім.Г.І.Петровського І.М.Невчас започаткував у металургійній промисловості області швидкісне сталеваріння, за 9 місяців 1946 року здійснив 76 швидкісних плавок, за що був нагороджений орденом Леніна. Досвід І.М.Невчаса, що широко популяризувався в засобах масової інформації та на різного роду нарадах, викликав немало бажаючих скористатися ним.

Чимало передових робітників–верстатників виконували свої річні завдання достроково – до чергової річниці Жовтневої революції (7 листопада) або прийняття «сталінської» конституції (5 грудня). У 1949 році дострокове виконання річних планів присвячувалося 70-річчю Й.Сталіна (21 грудня). Дехто з робітників, зокрема розмітник заводу металоконструкцій ім. В.М.Молотова Ф.К.Петриченко та лауреат Сталінської премії токар автозаводу І.Є.Тхор щорічно виконували по три й більше річних норм. У 1952 році перший з названих робітників працював уже в рахунок 1966 року. На робочому календарі другого значився 1967 рік [17, ф.18, оп.12, спр.2, арк.47].

Група робітників Дніпропетровського заводу металоконструкцій ім. В.М.Молотова, нагороджених медаллю «За відбудову підприємств чорної металургії». Фото 1949 р.

Ще з часів заснування стахановського руху найкращою нагодою заявити про себе вважалось встановлення «трудових рекордів». У числі перших у місті такий рекорд встановив сталевар мартенівського цеху заводу ім. Г.І.Петровського С.П.Лобода, який 12 травня 1946 року зварив швидкісну плавку за 4 години 20 хвилин замість 8 годин за нормою. При цьому з кожного квадратного метра поду печі він отримав 11 тонн сталі при нормі 4,66 тонни. Згодом видатних виробничих успіхів досяг молодий сталевар заводу ім. Г.І.Петровського Григорій Мороз. Тільки з лютого по травень він здійснив 33 швидкісні плавки, заощадивши велику кількість пального, металу та інших матеріалів. 22 червня цього року Г.Мороз зварив 2 швидкісні плавки, одну з них за 4 години 30 хвилин, виконавши норму на 212%.

За допомогою пропагандистських заходів подібні рекорди в металургійній чи в машинобудівній промисловості мусили стати орієнтиром для всіх інших робітників. Але водночас вони часто-густо давали привід адміністрації підприємств здійснити чергове підвищення нормативів, що фактично призводило лише до посилення екстенсивності праці, а тому аж ніяк не сприяло симпатіям до окремих переможців «соціалістичного змагання» з боку їхніх товаришів. Крім того, у гонитві за рекордами окремих робітників подекуди забувалося про необхідність покращання роботи всього виробничого колективу. Так, заводи ім. Г.І.Петровського та ім. В.М.Молотова, де було встановлено чимало виробничих рекордів, протягом 1948–1951рр. не виконували річних планів по випуску основних видів продукції.

Влада, партійне керівництво області і міста безмірно експлуатували трудовий ентузіазм дніпропетровців, їхню готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбутнього. Невід'ємною складовою командної економіки радянського зразка

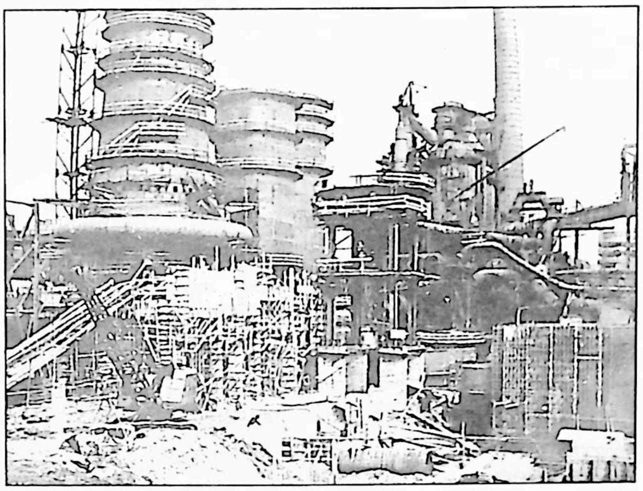

Відбудована домна №3 металургійного заводу ім. Г.І.Петровського. Фото 1951 р.

були й такі мобілізаційно-пропагандистські заходи, як «добровільно-примусове» «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва». Комуністичною пропагандою вони видавалися за прояви ініціативи та патріотизму народних мас, але насправді майже всі вони були інспіровані партійною та ідеологічною бюрократією. «Ініціатори» змагань та рухів, по суті, призначалися партійними органами. При цьому виступити з ініціативами, що мали набути загальносоюзного значення, в роки відбудови зазвичай доручалося трудовим колективам промислових підприємств «столиці нашої соціалістичної Батьківщини – Москви» або «колисці» Великої Жовтневої соціалістичної революції – Ленінграду. Від інших вимагалося лише «підтримати», «підхопити», «розгорнути». Причому й тут за заведеним порядком першими мусили це зробити передові колективи або окремі передовики-стахановці тих підприємств, що були відомі своїми революційними традиціями.

Ось і в нашому місті право «підхопити» ініціативу низки московських підприємств по розгортанню соціалістичного змагання за виконання і перевиконання четвертого п’ятирічного плану було надано колективам металургійних заводів ім. Г.І.Петровського, ім.В.І.Леніна, ім. К.Лібкнехта. Підтримуючи «почин» москвичів, робітники, а точніше керівники заводу ім. Г.І.Петровського, за вказівкою керівних органів у 1946 році взяли також зобов’язання до кінця п’ятирічки повністю відбудувати завод на новій технічній основі, а також підвищити на підприємстві продуктивність праці, порівняно з довоєнним рівнем, в 1,8 раза. Два роки по- тому, в 1948 році, обговоривши звернення директорів московських підприємств, вирішили відмовитися від державних дотацій і перейти на рентабельну роботу колективи дніпропетровських заводів металоконструкцій, металургійного устаткування, вагоноремонтного, «Світлофор», ім. Артема та ін. В аналогічний спосіб у місті також почалися рухи за впровадження прогресивних технологій, використання внутрішніх резервів виробництва, дострокове виконання щорічних народногосподарських планів тощо. Знову ж таки за ініціативою москвичів на підприємствах міста розгорнулось змагання за виконання п’ятирічки за 4 роки.

Як і повсюдно в країні, важливими факторами відбудовчих процесів у нашому місті стали командна і репресивна системи. Значною мірою вони дали змогу владним структурам у короткий термін мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси, зосередити зусилля багатьох людей на вирішальних напрямках промислового виробництва, розв’язувати складні техніко-економічні завдання за рахунок використання надзвичайно дешевої робочої сили. Задля безумовного виконання народногосподарських планів і керівних вказівок, встановлення належної виробничої дисципліни тощо влада вдавалася до найрізноманітніших жорстких заходів – до застосування репресій включно. Так, у 1949 році по Дніпропетровську було засуджено до різних строків ув’язнення за самовільне залишення робочого місця та прогули понад 5,1 тис. людей, у той час як за хуліганство та крадіжку державного і особистого майна громадян – лише 852 особи, тобто в 6 разів менше. Вірогідно, правоохоронні органи боролися зі злочинністю в місті з меншою заповзятливістю, ніж з тими, хто став на заваді адміністративно-командній системі.

Однак переважна більшість наших людей або не помічали жорстокості сталінського режиму, або не знали про них. А ті, що знали, боялися сказати про них вголос або щиро думали, що для репресій були певні підстави: мовляв, диму без вогню не буває. Чимало людей наївно вірили, що усе погане і страшне залишилося вже в далекому минулому. Їм, вочевидь, здавалося, що держава більше не наважиться жорстоко і несправедливо ставитися до тих, хто врятував її в скрутний для неї час. А тому більшість людей були морально готові беззаперечно виконувати найважчу роботу і будь-які вказівки влади за мінімальну винагороду.

Попри декларативні заяви про необхідність технічного переоснащення промислових підприємств, характерною рисою стратегії радянського керівництва у процесі відбудови було повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства і відновлення роботи підприємств фактично на старій основі. Перевищення норм виробітку частогусто здійснювалося за рахунок ручної праці. Відсутність належної автоматики і недотримання техніки безпеки призводили до аварій і травматизму. Так, на заводі ім. Г.І.Петровського в 1949 році відбулося понад 60 великих аварій, втрати від бракованої продукції становили понад 17 тис. тонн металу, мали місце 755 нещасних випадків. Унаслідок надзвичайно важких умов праці плинність кадрів на заводі була занадто великою. Тільки протягом 1950 року завод покинуло близько 3 тис. робітників і службовців, тобто третина працівників [17, ф.18, оп.6, спр.2,арк. 48, оп.10, спр.1, арк. 10]. Не набагато кращою в цьому відношенні було становище й на заводах ім. Артема, ім. В.І.Леніна, ім. К.Є.Ворошилова, радіозаводі, в паровозному депо, на інших дніпропетровських підприємствах.

Разом з тим завдяки високому науково-технічному потенціалу в нашому місті все ж таки більшою мірою, ніж деінде, відчувалися позитивні тенденції в розвитку промисловості, зокрема тенденції технічного переоснащення підприємств, запровадження нової техніки і технології, проведення модернізації, реконструкції, механізації виробничих процесів. Прикладом цього є введений в експлуатацію в серпні 1948 року маннесманівський цех на заводі ім. К.Лібкнехта, який став одним з найбільш технічно обладнаних трубопрокатних цехів країни.

У перші повоєнні роки в Дніпропетровську почалося будівництво нових підприємств машинобудівної, хімічної, легкої промисловості. Серед них: автозавод, лакофарбовий завод, радіозавод, завод селенових випрямлячів (з 1960 р. – шахтної автоматики) та ін.

Особливу роль у соціально-економічному розвитку Дніпропетровська відіграє Дніпропетровський автозавод, будівництво якого за рішенням Державного комітету оборони розпочалося в грудні 1945 року на одній з околиць міста. Новобудова відразу стала однією з найважливіших не тільки в нашому місті, але й в країні. Не випадково перший секретар Дніпропетровського обкому і міськкому партії Л.І.Брежнєв майже щоденно бував на будівельному майданчику, став, за словами одного з керівників заводу, фактично головним виконробом новобудови [17, ф. 18, оп. 6, спр. 6, арк 115].

Ще до завершення будівництва автозаводу сюди почало надходити демонтоване на німецьких заводах трофейне устаткування. Виникла потреба у здатних працювати на ньому спеціалістах. Довелося їх ретельно відбирати з числа німецьких військовополонених. Тож перша продукція заводу відзначалася добре знаною в світі німецькою якістю.

Уже в травні 1947 року на заводі зібрано перший автомобіль ДАЗ-150 «Українець», а в грудні 1948 року виготовлено перший автомобіль-амфібію «ДАЗ–483», за створення якого група працівників заводу була удостоєна Сталінської премії. У 1950 році на заводі розпочався випуск автомобілів-самоскидів ЗІС-585. Завод розвивався як один з вітчизняних автогігантів. Однак у 1951 році, очевидно, у зв'язку з початком гострого воєнно-технічного суперництва між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки, завод перепрофілюється, стає потужним оборонним підприємством. У 1966 році він дістає назву Південного машинобудівного заводу (ПМЗ).

Завдяки напруженій праці дніпропетровців і концентрації всіх матеріальних і людських ресурсів на вирішальних ділянках виробництва, промисловість міста успішно виконала всі завдання, що були визначені на відбудовчий період. Незважаючи на всі складнощі й злигодні, у 1950 році металурги Дніпропетровська не тільки досягли довоєнного рівня виробництва чавуну, сталі, прокату, але й перевищили його на 15%. Більш ніж у 4 рази перевищили випуск продукції машинобудівники. Не відставали легка і місцева промисловість, яка, порівняно з 1946 роком, збільшила випуск продукції в 2,7 раза. Таким чином, якщо в довоєнний період Дніпропетровськ був знаний в країні лише як місто чавуну і сталі, то на початок п'ятдесятих років у ньому було створено багатогалузеве господарство, з'явилася низка підприємств нових галузей. Як образно повідомлялося в обласній газеті, місто перетворилось на справжнє індустріальне серце республіки.

Відбудовуючи і зміцнюючи економіку міста, дніпропетровці одночасно відбудовували й саме місто. Ще не закінчилася війна, а вже було оголошено про розгортання соціалістичного змагання між трудящими Дніпропетровська і Харкова за найшвидшу відбудову і благоустрій обласних центрів. У 1946 році до цього змагання долучився Львів. Як бачимо, командна система не в змозі була відмовитись від звичних для неї мобілізаційно-агітаційних заходів. Хід змагання між «містами-побратимами» регулярно висвітлювався в місцевій пресі, однак, правду кажучи, це навряд чи мало скільки-небудь суттєвий вплив на трудовий ентузіазм дніпропетровців. Люди й без змагання робили те, що мусили робити, – піднімали місто з руїн і попелища.

Якщо партійні органи здебільшого опікувалися відбудовою промисловості та ідеологічною роботою в трудових колективах, то пріоритетним у діяльності міської та районних рад депутатів трудящих стало об'єднання зусиль багатьох підприємств, організацій і установ у відбудові складного міського господарства, залучення всього населення до благородної справи відродження рідного міста. Не буде зайвим зауважити в цьому зв'язку, що переважна більшість жителів міста щиро підтримувала усі відповідні ініціативи міської ради, яку з 1944 і до 1963 року (з невеликою перервою) очолював М.Є.Гавриленко. Протягом 1945–1950 років дніпропетровці безкоштовно і майже добровільно відпрацювали на суботниках і недільниках, після основної роботи, близько 30 млн. людино-годин [6, с. 345]. Вони розчищали завали, будували, ремонтували приміщення шкіл, клубів, дитячих дошкільних установ, упорядковували вулиці, налагоджували комунікації тощо. Відтоді така практика отримала назву народних будов, стала регулярною і широкомасштабною.

Проте визначальна роль у відбудові міста належала все ж таки промисловим підприємствам і відомствам, котрі відновили і побудували протягом п'яти років понад 360 тис. кв. метрів житла. Місцевими радами за цей же період було введено до ладу 6,2 тис. кв. метрів. Індивідуальним сектором побудовано ще 102 тис. кв. метрів житла. Завдяки цьому житловий фонд міста становив у 1951 році 2250 тис. кв. метрів, тобто дорівнював довоєнному рівню [11, с.130].

Швидке зростання міського населення, викликане появою нових підприємств, вимагало й відновлення комунального господарства, всієї соціальної інфраструктури міста. Щороку і навіть щомісяця в місті відбувалися радісні події, пов'язані з налагодженням у ньому нормального мирного життя. На початку 1946 року був капітально відбудований двох'ярусний міст через Дніпро і відразу розпочався по ньому рух транспорту. До 1950 року були проведені значні роботи по збільшенню потужностей міського водоводу, завершено відновлення всіх трамвайних маршрутів, відремонтовано проспекти й основні шляхові артерії міста. У 1947 році в Дніпропетровську вперше з'явився тролейбусний маршрут, який зв'язав залізничний вокзал з центром міста. Наступного року маршрут був продовжений до парку ім. Т.Г.Шевченка.

Мережа торгівлі та громадського харчування складалася у 1950 році з 609 магазинів та 404 їдалень, кафе тощо. Була відновлена мережа закладів охорони здоров'я. На кінець 1940-х років у місті працювало 14 лікарняно-поліклінічних закладів, 10 лікарень і диспансерів. На тисячу осіб населення припадало сім лікарняних ліжок. У зв'язку з великою зайнятістю жіноцтва у виробничій та соціальній сферах, виникла гостра нестача дитячих дошкільних закладів, яких було відкрито більш як 30.

Особлива увага з боку влади і громадськості міста приділялася системі освіти. Хоч як критично сьогодні ми ставимося до колишньої тоталітарної системи, але заради об'єктивності слід визнати: тодішня влада завжди виявляла велику зацікавленість у створенні умов для навчання і виховання підростаючого покоління. І це яскраво видно на прикладі того, як відбудовувалася система народної освіти в нашому місті. Якщо відразу після війни в місті було відкрито лише три десятка шкіл, то у 1950-1951 навчальному році в місті працювали 84 середні, семирічні та початкові школи, де навчалися близько 60 тис. дітей і підлітків [6, стр. 344]. Початкове, а згодом і семирічне навчання стало обов'язковим, і дотримання цієї вимоги ретельно контролювалося місцевими керівними органами.

Дитячий садок трубопрокатного заводу ім.К.Лібкнехта. Фото 1963 р.

З метою якнайшвидшого зміцнення матеріально-технічної бази шкіл усі вони були закріплені за підприємствами й установами. За дорученнями міськкому партії на заводах ім. В.І.Леніна, ім. Г.І.Петровського, ім. В.М.Молотова, паровозоремонтному та ін. у необхідній кількості виготовлялися шкільні парти, інший інвентар. До ремонтних робіт залучалася широка громадськість, для чого перед початком кожного навчального року в місті проводився День школяра. Тільки в Ленінському районі в його проведенні у 1946 році взяли участь понад тисячу людей. І так щороку.

Повернувшись з евакуації, відновили роботу університет і вісім інститутів міста: металургійний, хіміко-технологічний, будівельний, гірничий, медичний та ін. Проте чисельність студентів у них була невеликою і зростала повільно. У 1946 році налічувалось 11,2 тис. студентів, у 1950 – 13,6 тис. Це було викликано як людськими втратами, що їх зазнало місто в роки війни, так і труднощами повоєнного часу. Лише незначній частині молоді вдавалося закінчити десятирічку, більшість змушена була обмежитися семирічною освітою. Проте майже всі юнаки та дівчата, кому поталанило здобути середню освіту, поступали до вузів, щоб стати спеціалістами, потрібними країні. Відтак особливо престижними вважалися тоді не економічні спеціальності, як зараз, а інженерні, будівельні. Адже вся країна, а в ній і наше місто, було величезним будівельним майданчиком, де знаходилася робота і для вузівського професора, і для його вихованця – фахівця з інженерним дипломом. Зокрема, на металургійних підприємствах Дніпропетровщини і всієї країни широко застосовувалися наукові розробки вчених металургійного інституту, зокрема А.С.Брук, К.П.Буніна, К.Ф.Стародубова та ін. Великим попитом на виробництві користувалися випускники цього вузу, за що у 1949 році він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. До речі, інститут у той час носив ім'я Й.В.Сталіна.

Застосування методу народної будови прискорило відновлення мережі закладів культури. Серед них були театри ім. О.М.Горького та ім. Т.Г.Шевченка, шістнадцять клубів і палаців культури, три кінотеатри, близько трьохсот бібліотек, сім парків культури і відпочинку, в тому числі парки ім. Т.Г.Шевченка і В.П.Чкалова. В останньому парку відновила роботу дитяча залізниця, якою так пишалися дніпропетровські дітлахи.

Головний корпус Дніпропетровського металургійного інституту. Фото 1959 р.

Особлива увага приділялася центру міста, відбудова якого розпочалася із залізничного вокзалу. Проект його реконструкції розробив архітектор О.М.Душкін. За проектом дніпропетровських архітекторів В.І.Білозерського, Л.Р.Вєтвицького, І.Р.Заїченка, П.В.Шевченка, Ф.М.Дерявіна, В.В.Самодриги, В.Є.Горбоносова та інших швидкими темпами почалася відбудова проспекту К.Маркса, який разом з вулицями, що перетинали його, згодом перетворився на єдиний урочистий архітектурний ансамбль, що мав наочно відобразити торжество Перемоги і сподівання дніпропетровців на щасливе життя. При цьому і керівникам міста, і його зодчим вистачило мудрості залишити як прикрасу архітектурного ансамблю куточки старого Катеринослава, відомі пам'ятники історії та архітектури, зокрема колишні будинки губернатора, генерала Інзова, купця Хренникова та ін.

Найбільш упорядкованого і охайного вигляду набули вулиці нагірної частини міста, зокрема вулиця Дзержинського, колишня Стародворянська. Колись тут жили у приватних будинках дворянські родини, заможні купці, чиновники. Побудовані в повоєнні роки багатоповерхові будинки заселялися здебільшого сім'ями партійних і радянських функціонерів, великих господарських керівників, інших представників номенклатури, так званою робітничою аристократією.

Поступово відбудовувалися інші райони, створювалися нові робітничі селища на околицях міста, зокрема «Будівельник» у південній частині міста. Переважна більшість околиць міста забудовувалася невеликими одноповерховими індивідуальними будинками, що зумовлювалося як відсутністю належної будівельно-індустріальної бази, так і браком коштів у міському бюджеті. Розрахунок робився на кошти і зусилля самих забудовників. Особливо багато індивідуального житла було збудовано в «пролетарському» Ленінському районі. В 1946 році місцева влада і керівництво заводів виділило під забудову земельні ділянки в оренду кращим робітникам та ІТР, колишнім фронтовикам. За умовами орендного договору ділянки виділялися терміном на 55 років. Незабаром на нових вулицях з'явились охайні будиночки, був зроблений водогін, проведено газ, на що люди витратили багато особистого часу та приватних заощаджень. Чи могли вони тоді думати, що не пройде і два десятки років – і у зв'язку з розширенням підприємств, зокрема агрегатного заводу, деякі з цих вулиць будуть знесені, а у відповідь на скарги людей місцева влада цинічно відповість, що знесення їхніх садиб здійснюється згідно із законом і диктується державними інтересами [17, ф. 19, оп. 52, спр. 118, арк. 13, 15]. Щодо інтересів простих людей, то хто з ними в той час особливо рахувався, коли йшлося про проблеми держави.

Бракувало уваги влади до благоустрою робітничих селищ, про що у своєму виступі на міській партійній конференції у січні 1951 року відверто сказав один з її делегатів, робітник заводу ім. В.І.Леніна. Мовляв, на парк Шевченка витрачаються десятки, можливо сотні тисяч карбованців, а на парк ім. Кірова не звертається ніякої уваги. Попри те, що він знаходиться в районі трьох заводів союзного значення. Ремствування цього робітника доповнив інший виступаючий, який намалював яскраву картину того, як йому доводиться добиратись до роботи. «Якщо, скажімо, йдемо з роботи вночі, о дванадцятій годині, і потрібно іти 1,5–2 кілометри від заводу і, до того ж, погана погода, то можна втратити взуття на селищі ім. Крупської, якщо тільки повернеш вбік на вулицю, що йде від Криворізької дороги. Там грязюка по коліна, так само, як і на Каховській вулиці, в Кайдаках...» [17, ф. 18, оп.10, спр. 2, арк. 35, 126]. З транспортом теж було далеко не все гаразд. Зокрема, робітники автозаводу скаржилися місцевій владі на те, що добиратися до свого підприємства їм доводиться ледве не на даху трамвайних вагонів. Не випадково, якщо проаналізувати скарги і заяви громадян до міських органів влади, то виявиться, що переважна більшість з них була написана саме з приводу поганих побутових та житлових умов. Що казати про простих городян, коли навіть Герой Радянського Союзу, інвалід без обох ніг В.П.Юбкін у 1951 році мав тільки ліжко у кімнаті на четвертому поверсі студентського гуртожитку. Багато дніпропетровців ще тривалий час мешкали у напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвальних приміщеннях, у кращому випадку – в так званих комуналках.

Матеріальний рівень життя більшості жителів міста, як і всього населення країни, був вкрай низький. Лише у грудні 1947 року було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) про відміну карток на промислові та продовольчі товари, перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Одночасно із скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті ліквідувати наслідки війни у фінансово-грошовій сфері. Протягом відбудовчого періоду двічі відбувалось зниження роздрібних цін. Проте зазначені заходи можна оцінити неоднозначно. Зокрема, відміна карток відбулася у тому році, коли в Україні почався голод. І хоча міські жителі не в такій мірі відчули його на собі, як селяни, все одно голод не обійшов їх. Адже разом з відміною продуктових та хлібних карток вони втратили й гарантовану пайку хліба. Люди стояли в чергах за хлібом по кілька днів. Припинилася видача продуктів на додаткове харчування. Як наслідок, у місті з'явилися хворі на дистрофію, частина з яких була госпіталізована. Дехто з людей був змушений навіть їсти кору дерев, дрібних гризунів, собак, пташок тощо.

Хоча після 1947 року заробітна плата робітників двічі підвищувалася, вона аж ніяк не відповідала реальним цінам на продукти харчування. Тоді як у невеликої частини працівників металургійної промисловості, наприклад у знатного сталевара заводу ім. Г.І.Петровського Ф.П.Цоцка, вона становила понад 2,5 тис. крб., у середньому по народному господарству вона дорівнювала 630 крб. (за старими грошима) [14, с.350]. Внаслідок цього склалась парадоксальна ситуація: прилавки дніпропетровських магазинів ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було. Лише наприкінці 1940-х років попит на основні товари підвищився. У 1949 році, порівняно з 1948 роком, було продано населенню міста м'яса та ковбасних виробів більше на 35,4%, кондитерських виробів – на 42%, швейних – на 59,2%, гумового взуття – на 60%, а шкіряного – на 43,8%, мила господарського – на 44,5% тощо.

На тлі важкого матеріального становища людей посилювалась їх ідеологічна обробка, про що, зокрема, свідчить такий факт: з 1330 питань, що були обговорені на бюро Дніпропетровського міськкому партії в 1945-1948 роках, 268 були присвячені питанням пропаганди і агітації. В цей же період відбулося 8 зібрань партійно-господарського активу міста, де розглядались питання посилення ідеологічної роботи серед населення.

Партійні органи Дніпропетровська використовували кожну нагоду для посилення ідеологічного впливу на людей. Так, у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР, що відбулися в лютому 1946 року, лекторами обласного лекторського бюро, міських і районних лекторських груп було прочитано для жителів міста понад п'ять тисяч лекцій. Аналогічна робота проводилася й напередодні виборів до Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих.

Щодо самих виборів, то їх аж ніяк не можна назвати демократичними. Адже всі кандидати від «сталінського блоку комуністів і безпартійних» (інших блоків, звичайно, не могло й бути) фактично не висувалися виборцями, а призначалися партійними органами. По одному на округ. Як правило, віддавали за них свої голоси 99,99% виборців. Вибори були потрібні владі насамперед для того, щоб інспірувати прояви всенародної любові до неї, мати привід черговий раз зробити заяву на кшталт тієї, що на IX міській партійній конференції (1948 р.) проголосив з приводу виборів до місцевих рад депутатів трудящих тодішній перший секретар Дніпропетровського обкому і міськкому партії Л.І.Брежнєв: «На виборах радянський народ висловив почуття великої вдячності тому, хто уособлює невичерпне джерело радянського суспільства, веде країну від перемоги до перемоги – товаришу Сталіну» [17, ф. 18, оп. 8, спр.14, арк. 3]. Мине не так уже й багато часу і вже сам товариш Брежнєв, як Генеральний секретар ЦК КПРС, буде регулярно вислуховувати підлесливі панегірики на свою честь.

Працівники промислових підприємств, установ, навчальних закладів, студенти і навіть школярі мусили регулярно збиратися на мітинги і збори з нагоди виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, місцевих рад, усіх державних свят, інших політичних акцій. Особливо масовими і політично галасливими були в Дніпропетровську урочистості у зв'язку із святкуванням 70-річчя Й.В.Сталіна, якого учасники мітингів і зборів іменували не інакше, як «геніальний і великий вождь народів», «корифей науки», «мудрий батько і вчитель», «кращий друг українського народу», якому дніпропетровці зобов'язані всіма своїми перемогами і на честь якого «виявляють чудеса трудового героїзму в справі дострокового виконання та перевиконання планів сталінської післявоєнної п'ятирічки».

Безмірне вихваляння Й.Сталіна поєднувалося з постійними залякуваннями населення, зокрема інтелігенції, звинуваченнями її у «буржуазному націоналізмі» та «безрідному космополітизмі». Постанови відповідних зборів, що відбувалися в закладах освіти і культури, рясніють епітетами «низькопоклонники», «естетствуючі нікчемності», «антипатріотичні торгаші», які, мовляв, паплюжать великі традиції вітчизняної літератури і мистецтва і вихваляють шкідливу культуру західного світу. Особливо нещадній критиці була піддана велика група дніпропетровських науковців і творчих працівників у зв'язку зі статтею «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опубліковану в січні 1949 року в газеті «Правда». З формулюванням «За прояв безрідного космополітизму, який виявився в паплюженні літературних творів молодого радянського письменника Олександра Гончара та інших українських письменників», був звільнений з посади, виключений із лав КПРС завідувач кафедри російської літератури держуніверситету М.І.Сойфер [17, ф.18, оп. 6,спр. 2, арк. 40]. За прояви «космополітизму» і «антипатріотизму» у 1949-1950 роках цькували також інших викладачів держуніверситету, медичного та інших вузів міста.

Хоч необхідно було зосередити всі зусилля і час на відбудові економіки і міського господарства, жителі міста мусили невпинно підвищувати свій «ідейно-політичний рівень» у системі політичної просвіти. На 1 січня 1951 року, за даними міськкому партії, в місті працювали 269 політшкіл, 926 гуртків по вивченню сталінського «Скороченого курсу історії ВКП (б)», 815 гуртків по вивченню біографії В.І.Леніна і Й.В.Сталіна. Усього в політгуртках нараховувалося 19,8 тис. осіб, приблизно половина з них – безпартійні. Як вважалося, ще 9 тис. осіб вивчають марксистсько-ленінську теорію самостійно, 900 осіб навчалися у вечірньому університеті марксизму-ленінізму.

Ясна річ, якість теоретичної підготовки слухачів таких шкіл і гуртків не слід оцінювати занадто високо. В системі політичної просвіти було багато формалізму, притаманного всій ідеологічній роботі серед населення. Наприклад, ось як яскраво зображувалося на міській партійній конференції, що відбулася в січні 1950 року, одне із занять гуртка по вивченню «Скороченого курсу історії ВКП (б)» в обласній філармонії. Пропагандист запитав у присутніх, хто прочитав перший розділ книги. Відповіді не надійшло. Тоді він вирішив з'ясувати рівень теоретичної підготовки слухачів за допомогою наступних запитань. На запитання, як стали жити селяни після земельної реформи 1861 року, всі хором відповіли: краще. Потім він запитав, хто такі народники. Не отримавши відповіді, мусив закінчити заняття, що тривало рівно 10 хвилин [17, ф.18, оп.12, спр. 2, арк. 34]. Звичайно, приклад наводився на конференції як такий, що був винятком. Насправді він був типовий.

Адже командна система не дуже й опікувалися дійсним підвищенням теоретичного рівня громадян. Люди самостійно мислячі тоталітарному режимові не були потрібні. А тому пропагандистськими заходами вирішувалися зовсім інші завдання: перетворення людей на слухняних «гвинтиків» системи, упередження критичного ставлення людей до режиму, мобілізація зусиль суспільства на важку, напружену, подеколи безкоштовну працю по відбудові та подальшому розвитку економічного й оборонного потенціалу країни.

Таким чином, повоєнні роки являють собою одну з найбільш яскравих сторінок в історії Дніпропетровська. З одного боку, наше місто в лічені місяці відродилося тоді буквально з руїн і попелу, а з іншого – люди, які його героїчно відроджували, не жалкували заради цього ані сил, ані здоров'я, мали відчути на собі миттєву і жорстку реакцію сталінського тоталітарного режиму на перші паростки громадянської гідності, народжені в них великою Перемогою над фашизмом. Влада небезпідставно побоювалася того, що народ-переможець може втратити той страх, на якому тримався тоталітарний режим.

2. Промисловість міста на шляхах інтенсифікації

Кожна сторінка історії Дніпропетровська становить великий інтерес для всіх, хто небайдужий до історії своєї малої батьківщини. Однак з урахуванням насамперед індустріального характеру міста особливе значення для нас має вивчення періоду 1950-1980-х років, коли місто відіграє провідну роль у промислово-індустріальному розвитку не тільки України, але й усієї супердержави – Радянського Союзу. Більше того, у зв'язку з висуванням на найвищі державні посади в країні Л.І.Брежнєва, колишнього першого секретаря Дніпропетровського обкому і міськкому компартії, Дніпропетровськ стає кузнею вищих керівних кадрів для всієї країни, з приводу чого в 1970-ті роки став популярним жарт: мовляв, колись була допетровська Русь, потім петровська, а зараз дніпропетровська. Як би там не було, а найбільше економічне піднесення міста відбувається саме в ці часи, що мало для його жителів як позитивні, так і негативні наслідки.

Повністю відбудувавши свою економіку в роки повоєнної п'ятирічки, Дніпропетровськ швидкими темпами нарощував свою індустріальну потужність. Промислові підприємства міста з кожним роком збільшували обсяги виробництва порівняно з довоєнним рівнем. Якщо, скажімо, в 1936 році обсяг валової продукції всієї області (до виділення з неї Запорізької області у перерахуванні на грошові знаки 1961 року) становив 2,3 млрд. крб., то в 1975 році тільки по Дніпропетровську він збільшився до 3,6, у 1985 році – до 4,7 млрд. крб. Питома вага промисловості міста в Україні становила у 1980-ті роки по виробництву сталі 5,3%, прокату – 8,7%, сталевих труб – 4,9%, тракторів – 44,6%, автопокришок – 54,9%, холодильників – 25,1%. На дніпропетровських підприємствах у 1985 році вироблялося понад 280 видів продукції, в тому числі 85 найменувань продукції, що постачалася на експорт у 60 країн світу [17, ф.18, оп. 60, спр. 28, арк. 51].

В.С.Будник, головний конструктор машинобудівного заводу №586. Фото 1947 р.

Одночасно зростало населення міста, яке в 1980 році перевищило один мільйон. Відповідно збільшувалася чисельність промислово-виробничого персоналу. Якщо у 1957 році вона становила 260 тис., то у восьмидесяті роки – понад 500 тис. Разом з тим кількість підприємств скоротилася із 178 до 147, що було обумовлено тенденцією концентрації виробництва. Відповідно до економічної («косигінської») реформи 1965 року створюються виробничі об'єднання. Наприкінці 1970-х років у місті було створено 16 виробничих об'єднань, основу яких становили провідні дніпропетровські підприємства важкої і легкої промисловості.

Хоч, як уже відзначалося, ще в роки післявоєнної відбудови економічне господарство міста починає перетворюватися на багатогалузеве, протягом наступних 10-15 років основу його економічного потенціалу становила чорна металургія. Країні потрібний метал: чавун, сталь, прокат. Його було потрібно дуже багато і, до того ж, дешевого й якісного. А щодо очевидного перевантаження нашого міста важкою промисловістю, її шкідливого впливу на екологію і здоров'я людей, то хто в той час рахувався з такими «дрібницями»? На виконання цього завдання металургійна промисловість Дніпропетровська зробила вагомий внесок у те, що за кількістю чавуну на душу населення Україна в 1985 році випередила всі країни світу. За виробництвом сталі посідала третє місце.

О.М.Макаров, директор Південного машинобудівного заводу. Фото 1982 р.

Чорна металургія в нашому місті була представлена 11 підприємствами: металургійними заводами ім.Г.І.Петровського та ім. Комінтерну, трубопрокатними ім. К.Лібкнехта та ім. В.І.Леніна, «Вторчормет», «Укрелектрочормет», прокатних валків та ін., на яких працювало близько 45 тис. людей. У середині 80-х років тут випускалося продукції на 1,4 млрд. крб., що становило близько третини загального обсягу виробництва. Кожної хвилини на металургійних підприємствах міста виплавлялося 4,3 тонни чавуну, 5,7 тонни сталі, виготовлялося 6,4 тонни прокату, 3,5 тонни труб тощо.

Постійно збільшуються потужності металургійних підприємств. Зокрема, у 50-70-ті роки були побудовані домна №3 на заводі ім.Г.І.Петровського, трубопрокатний цех №4, цех по виробництву труб нафтового сортаменту на заводі ім. К.Лібкнехта, трубоволочильний цех та стан «140» на заводі ім. В.І.Леніна, цех освинцювання сталевого листа на заводі ім. Комінтерну, цех тюбінгів на заводі металургійного устаткування тощо. У 1980-ті роки до них додалися комплекс виробництва біметалевих труб на заводі ім. В.І.Леніна, прокатний стан «550 – 2» на заводі ім. Г.І.Петровського, цех по виробництву залізничних коліс на заводі ім. К.Лібкнехта.

Значну і дедалі все більшу роль у соціально-економічному розвитку міста відігравали підприємства машинобудування і металообробки, число яких у 1980-ті роки становило 59. Якщо раніше найбільш важливими з них були заводи металоконструкцій, металургійного устаткування та інші підприємства, що безпосередньо пов'язані з металургійним виробництвом, то, починаючи з 1960-х років, на перше місце висувається колишній автозавод. З 1951 року переведений на випуск воєнної продукції і режим секретності він іменується підприємством а/с 186, а в 1966 році отримує звичну для дніпропетровців назву – Південний машинобудівний завод. Щоправда, відповідно до постанови ЦК КПРС у листопаді 1982 року до цієї назви додається ім'я покійного генсека Л.І.Брежнева, але із здобуттям Україною незалежності завод по праву почав носити ім'я двічі Героя Соціалістичної Праці Олександра Максимовича Макарова, який протягом чверті століття (1961-1986) керував цим підприємством і з ім'ям якого пов'язана фактично вся історія заводу.

«Південмаш», ставши одним з найпотужніших підприємств у Радянському Союзі, перетворився на «державу в державі», як його тоді називали дніпропетровці. Він стає також головним містоутворюючим підприємством Дніпропетровська, адже на ньому працюють понад п'ятдесят тисяч працівників. До речі, більше, ніж на всіх металургійних підприємствах міста разом узятих.

Розвитку заводу сприяло спеціальне конструкторське бюро «Південне» (до 1966 р. – ОКБ-380), яке очолив М.К.Янгель. Для величезного за масштабами промислового і цивільного будівництва, що пов'язане із заводом і КБ, значно збільшуються потужності будтресту №17. На «Південмаш» починає працювати чимало підприємств-суміжників, проектних інститутів, навчальних закладів. Зокрема, підготовку більшості інженерних кадрів для заводу здійснює фізико-технічний та інші факультети держуніверситету. Для підготовки спеціалістів середньої ланки відкривається механічний технікум. Медичне обслуговування працівників заводу забезпечується у лікувальному комплексі, що діє при заводі. У 1957 році, неподалік від центральної прохідної «Південмашу», споруджується Палац культури машинобудівників. Згодом відкривається видовищно-спортивний комплекс «Метеор», до якого увійшли стадіон, плавальний басейн, льодова арена тощо. Відомчий житловий фонд заводу становив майже 400 багатоповерхових будинків. У розвиток заводу вкладалися величезні кошти, що сприяло розбудові не тільки самого підприємства, але й соціально-культурної інфраструктури всього міста, його бурхливому зростанню, про що йтиме мова в наступному підрозділі книги.

М.К.Янгель, генеральний конструктор конструкторського бюро «Південне». Фото 1967 р.

Напевно в колишньому СРСР було не так багато машинобудівних підприємств, потреби яких задовольнялися настільки повно й оперативно, як потреби «Південмашу» і КБ «Південне». Чим викликана така надзвичайна увага до заводу з боку держави?

Офіційно вважалося, що спеціалізацією «Південмашу» є тракторобудівництво. І трактори дійсно будували на заводі – до 1994 року сільське господарство країни отримало від південмашівців понад 1,8 млн. тракторів. А ще було виготовлено 250 тролейбусів, 22 тис. печей СВЧ, понад мільйон кухонних комбайнів «Мрія», багато іншої продукції широкого вжитку [8, с.210]. Проте ні для кого, бодай у місті, не стало великою таємницею, що основною продукцією заводу була ракетно-космічна техніка або «трактори вертикального зльоту», як жартівливо називали продукцію «Південмашу» дніпропетровці. Вочевидь, саме цій продукції заводу місто зобов'язане тим, що з 1959 по 1987 роки воно було закритим для відвідування громадянами інших країн. І коли в 1980-ті футбольна команда «Дніпро» виборювала честь змагатися за європейські кубки, то матчі відбувалися на стадіонах інших міст, зокрема в Кривому Розі.

Тож стрімке зростання заводу пов'язане насамперед з його значенням у зміцненні воєнної могутності СРСР. Головною, хоча й не афішованою продукцією заводу були бойові ракети стратегічного призначення, у створенні яких досягнуто вражаючих успіхів. Якщо перші бойові ракети мали дальність стрільби 270 кілометрів, то дальність польоту ракет наступного покоління була необмеженою. Зокрема, наприкінці 1960-х років на заводі розпочалося серійне виробництво орбітальних ракет. Вони відразу звели нанівець усю американську систему протиракетної оборони, яка створювалася на Алясці та тихоокеанських островах у розрахунку на те, що зустрічного удару радянських ракет можна чекати лише з півночі або заходу. Новим успіхом КБ «Південне» і «Південмашу» стало створення в 1970-ті роки орбітального комплексу, який був здатний вивести на навколоземну орбіту космічні винищувачі «ІС» для знищення в космосі ворожих атомних систем-супутників. До речі, у створенні цього ракетно-космічного комплексу брав безпосередню участь майбутній Президент України Л.Д.Кучма. Коли у 1980-ті роки американська адміністрація вирішила отримати воєнну перевагу над СРСР з допомогою так званої стратегічної оборонної ініціативи (СОІ) на основі космічних кораблів «Спейс Шатл», дніпропетровські творці оборонної техніки виготовили міжконтинентальні бойові ракети SS-18 («Сатана») і SS-24 («Скальпель»), яким не було аналогів у світі. Слід відзначити, що головна частина ракети SS-18 мала декілька потужних бойових зарядів, кожен з яких був здатний вразити ціль у будь-якій точці земної кулі. Ракети SS-24 могли зробити це з такою точністю, що, за словами одного з конструкторів ракети, остання спростувала відомий вислів про неможливість знайти голку в купі сіна [1]. Можливо, сьогодні, коли США вважається одним зі стратегічних партнерів України, а самі ракети знищені під пильним наглядом американських інспекторів, декому важко зрозуміти заради чого було таке протистояння між двома країнами. Однак у ті часи, коли створювалася подібна бойова техніка, радянські люди, в тому числі творці цієї техніки, були переконані, що саме висока боєздатність країни гарантує мир на Землі та безпеку наших домівок.

Коли у другій половині 1980-х років, у період вельми незграбної горбачовської перебудови і в зв'язку з проголошенням «нового політичного мислення», почалась конверсія військового виробництва, то на практиці вона подекуди призвела до того, що висококваліфікованих спеціалістів примусили виготовляти замість складної, наукомісткої техніки примітивну продукцію. Недолугі автори подібних проектів нібито й не знали, що в Дніпропетровську справжня конверсія почалась ще в шістдесяті роки, коли вперше у вітчизняному ракетобудуванні бойові ракети були використані як перші ступені космічних ракет наукового і народногосподарського призначення.

Усього за свою історію КБ «Південне» і «Південмаш» створили і передали замовнику чотири покоління ракетних комплексів різного виду базування і космічні носії «Космос», «Інтеркосмос», «Циклон-2», «Циклон-3», «Зеніт». Близько чотирьохсот космічних апаратів різного призначення виведено на орбіту штучних супутників Землі. Вперше у світовій практиці на «Південмаші» було налагоджено серійне виробництво супутників. 4 космічні ракетні комплекси забезпечували астрофізичне дослідження, глобальний радіо- і телезв'язок, економічний моніторинг тощо. В 1990-ті роки Дніпропетровський ракетно-космічний центр став ініціатором створення міжнародної космічної програми «Інтеркосмос». Отже, Південний машинобудівний завод і КБ «Південне» упродовж 1960-1980-х років відігравали провідну роль у створенні високих космічних технологій та зміцненні обороноздатності колишнього СРСР.

До початку 1990-х років за величезні заслуги колективу підприємства у зміцненні оборонної та економічної могутності країни 29 працівників Південмашу та КБ «Південне» були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, а директор заводу О.М.Макаров і генеральні конструктори КБ – М.К.Янгель і В.Ф.Уткін стали двічі Героями Соцпраці. Звання Героя Соціалістичної праці, лауреата Ленінської премії, інших державних нагород був удостоєний заст. головного конструктора КБ В.С. Будник. 211 працівникам заводу і КБ присуджено почесні звання лауреатів Ленінської премії, державних премій СРСР і УРСР, Ради міністрів СРСР, Ленінського комсомолу. Понад 11 тисяч виробничників і конструкторів нагороджені орденами і медалями.

Основні пріоритети соціально-економічного розвитку Дніпропетровська, крім «Південмашу», визначали також інші машинобудівні та приладобудівні підприємства. Такі, як заводи сільськогосподарських машин (комбайновий), пресів, шахтної автоматики, електромеханічний, агрегатний, електровозобудівний, гірничошахтного устаткування, радіозавод та ін. Лише за одну добу в 1970-ті роки на них виготовлялося понад 200 тракторів, 45 бурякозбиральних комбайнів; кожну хвилину з конвеєрів дніпропетровських підприємств сходили два телевізори, багато іншої продукції [11, с.134], добре знаного не тільки в колишньому СРСР, але й за його межами. Так, у 1975 році Дніпропетровський радіозавод відправив близько трьох тисяч нових транзисторних приймачів «Восход-320» в Англію. Велика партія транзисторів була закуплена Югославією. Згодом певним попитом користувалися телевізори «Весна», виробництво яких стало основним на радіозаводі. Щоправда, продукція радіозаводу, як і більшості підприємств міста, вироблялася з комплектуючих, що постачалися з інших союзних республік. Адже радянське керівництво пильно стежило за тим, щоб українські підприємства виробляли продукцію лише у кооперації з підприємствами інших республік країни, насамперед російськими. Словом, народногосподарський комплекс СРСР мав бути єдиним.

Важливою складовою економіки Дніпропетровська були підприємства хімічної промисловості. Серед них заводи коксохімічний ім.М.І.Калініна, лакофарбовий ім. М.В.Ломоносова, пластмас та ін. У 1961 році став до ладу шинний завод, а вже в 1967 році підприємство зробило, як тоді повідомляла преса, «достойний подарунок 50-й річниці Великого Жовтня» – виготовило мільйонну шину. На той час завод уже був провідним і найбільш технічно оснащеним підприємством у своїй галузі. На заводі виготовлялося «взуття» майже для всіх автомобілів і колісних тракторів, що випускалися в країні. Особливою гордістю дніпропетровців були гігантські шини для надвантажопідйомних самоскидів, що були вкрай потрібні гірничій промисловості.

В.М.Ковтуненко, головний конструктор конструкторського бюро по космічних дослідженнях КБ «Південне». Фото 1979 р.

З середини 1960-х років, коли радянське керівництво проголосило курс на випереджаючі темпи розвитку легкої та харчової промисловості (підприємств групи «Б»), відповідні зміни відбулись і в економіці міста. Зокрема, поряд із уже існуючими фабриками, насамперед взуттєвою та швейною ім. М.М.Володарського, стала до ладу низка інших підприємств. Серед них – трикотажна фабрика, комбінат дитячих іграшок, пивоварний комбінат, кондитерська фабрика, міськмолзавод та ін. Усього в 1980-ті роки в місті налічувалося 13 підприємств легкої та 21 – харчової промисловості.

Цех швейної фабрики ім. Володарського. Фото 1956 р.

Бурхливе зростання індустріальної могутності міста вже на початку 1950-х років загострило проблему енергетичного забезпечення. Для її розв'язання у 1952 році на острові Чаплі розпочалося будівництво Придніпровської ГРЕС. У 1954 році в систему «Дніпроенерго» надійшов її перший промисловий струм, а в 1966 році, після завершення будівництва всіх агрегатів станції, вона вийшла на потужність у 2,4 млн. кВт, що в 4 рази перевищувало потужність Дніпрогесу. Придніпровська ДРЕС на той час стала найбільшою тепловою станцією в СРСР і Європі. Поруч зі станцією виникло місто-супутник Придніпровськ, яке в 1970 році приєднане до Дніпропетровська.

Герой Соціалістичної Праці, З.І.Некрасов, директор Інституту чорної металургії. Фото 1978 р.

Широкі масштаби промисловості і цивільного будівництва забезпечували 18 великих підприємств будівельної індустрії, яка була створена в місті в 1950-1960-ті роки.

Одночасно із введенням у дію нових промислових потужностей відбувалась модернізація діючих цехів та дільниць, здійснювалися заходи щодо запровадження у виробництво досягнень науки і техніки. Піонером у цій справі у повоєнні роки став завод ім. Г.І.Петровського, де у 1956 році вперше у вітчизняній і світовій практиці освоїли виплавку сталі в конверторах із застосуванням кисню, що підвищило виробництво металу на 37%, поліпшило якість продукції та зменшило її собівартість. Наступного року, теж уперше в країні, була здійснена реконструкція доменного виробництва, яка забезпечила виплавку чавуну з використанням природного газу і кисню, що також призвело до підвищення продуктивності праці. В розрахунку на одного робітника доменного цеху виплавка чавуну збільшилася з 824 до 1846 тон, тобто в 2,2 раза. Розробники нової технології металургійного виробництва – Герой Соціалістичної Праці академік АН УРСР З.І.Некрасов, кандидат технічних наук М.І.Красавцев, директор заводу ім. Г.І.Петровського І.І.Коробов, інженер В.І.Суровов були удостоєні Ленінської премії.

У наступні роки відбулась модернізація низки інших металургійних підприємств міста. Так, у 1970 році була завершена комплексна механізація і автоматизація трубопрокатного стана «140» на заводі ім. В.І.Леніна, що вивільнило 32 операторів і 8 вальцювальників. У 1980-ті роки відбулася докорінна реконструкція найбільшого в країні цеху по виробництву залізничних коліс на заводі ім. К.Лібкнехта. Без зупинки виробництва була здійснена також реконструкція лінії по випуску сталевого освинцьованого листа на заводі ім. Комінтерну тощо.

Заходи щодо впровадження досягнень науки і техніки у виробництво тією чи іншою мірою здійснювалися практично на всіх підприємствах міста. Ця робота активізувалась у промисловості міста в зв'язку з проголошенням у 1971 році XXIV з'їздом КПРС курсу на інтенсифікацію промислового виробництва. Протягом 1971-1975 років, за офіційними даними, на промислових підприємствах Дніпропетровська було комплексно механізовано і автоматизовано 232 цехи і дільниці, встановлено 363 автоматизовані та механізовані лінії, модернізовано понад 2 тис. одиниць технічного обладнання і започатковано виробництво 980 нових видів продукції. Вчені міста запровадили в народне господарство країни близько 2500 наукових розробок із загальним економічним ефектом 540 млн. крб. [17, ф.18, оп. 43, спр. 23, арк. 15]. Робота в даному напрямку була продовжена у 1980-ті роки. Відповідно до розробленої в 1981 році програми технічного переоснащення і за-

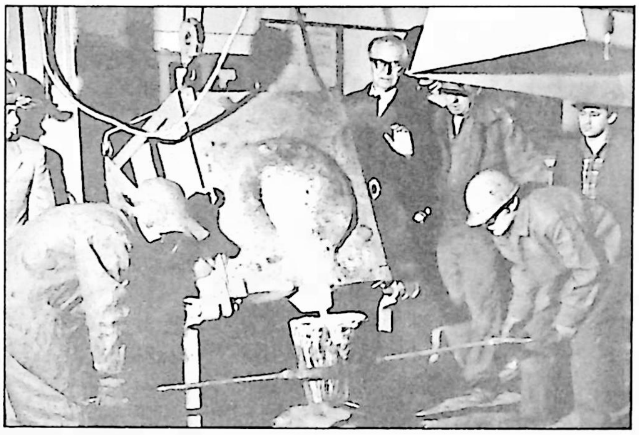

Лауреат Державної премії СРСР А.Є.Кривошеєв, завідувач кафедри Дніпропетровського металургійного інституту. Фото 1973 р.

провадження досягнень науково-технічного прогресу на промислових підприємствах Дніпропетровська було здійснено понад 17 тис. заходів за планами нової техніки. Активну участь у цій роботі брали вчені ВНДІ трубної промисловості, держуніверситету, металургійного, гірничого, інженерно-будівельного інститутів, інших наукових колективів.

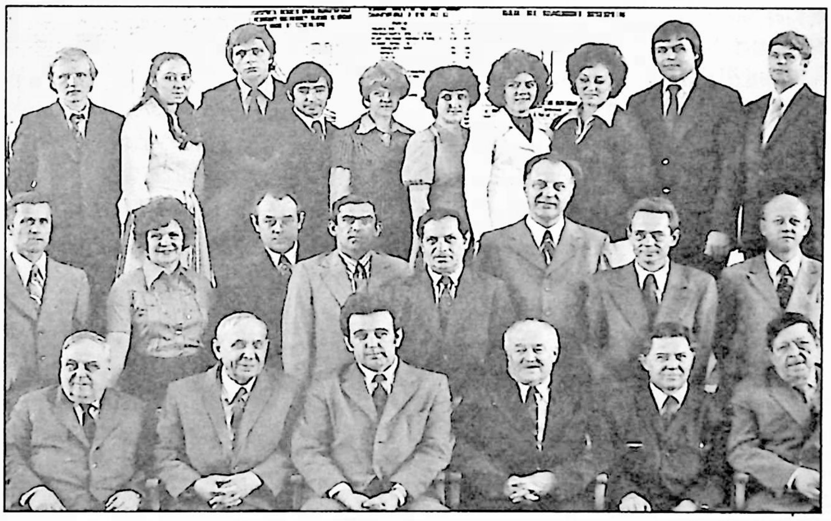

Авторський колектив міжвузівського науково проекту Дніпропетровського металургійного інституту. Фото 1974 р.

Приклад тісної співдружності науки з виробництвом подавали колективи шинного заводу і Науково-дослідного інституту великогабаритних шин. Завдяки їхній спільній роботі на заводі вперше в СРСР і в найкоротші строки запровадили технологічні процеси, конструкції, обладнання і матеріали по виробництву шин-гігантів для автосамоскидів вантажопідйомністю 180 тонн. Продукція шинників примножила трудову славу Дніпропетровська в країні та за її межами.

Однак можна навести приклади іншого характеру. Подекуди робота по модернізації виробництва здійснювалася формально, майже виключно заради поліпшення звітності у керівні інстанції про нібито успішне виконання програм і планів науково-технічного прогресу. Так, у 1983 році на XXIX міській партійній конференції як приклад формального ставлення до запровадження нової техніки згадувався вагоноремонтний завод ім. С.М.Кірова. Тут сконструювали установку для автоматичного фарбування вагонів. Її автори отримали солідну винагороду, у звітах з'явилися цифри про визволення працівників від обтяжливої ручної праці тощо. Але на практиці виявилось, що вагони як фарбували раніше щітками вручну, так і продовжували далі це робити дідівським способом. А щоб не викликати особливого інтересу працюючих у цеху до цієї установки, місце, де вона була прихована, позначили табличкою: «Стій! Небезпечно для життя!»[17, ф. 18, спр. 3, арк. 17]. І такі випадки були не поодинокі.

У пошуках шляхів інтенсифікації економіки на початку 1980-х років особливо відзначився комбайновий завод ім. К.Є Ворошилова (з 1984 року – виробниче об'єднання). У співдружності з ученими-економістами Дніпропетровського держуніверситету керівництво заводу організувало проведення атестації та раціоналізації робочих місць. Хоча нічого особливо оригінального, крім давно назрілого наведення елементарного ладу у власному господарстві, в цьому методі не було, однак виявилося, що й цього вистачило, щоб дещо поліпшились економічні показники підприємства. Така модернізація не потребувала особливих капітальних витрат, а відтак вона просто не могла не привернути увагу партійних органів, котрих вкрай непокоїло падіння ефективності виробництва. Втім, не останню роль в енергійній пропаганді методу комбайнобудівників у виробничих колективах міста й області відіграв той факт, що одним з ініціаторів методу була дружина тодішнього першого секретаря обкому компартії В.Г.Бойка. У 1984 році досвід виробничого об'єднання «Дніпропетровський комбайновий завод ім. К.Є.Ворошилова» з атестації та раціоналізації робочих місць був ухвалений ЦК КПРС. Директор заводу О.О.Покуса отримав зірку Героя Соціалістичної Праці. Однак, ясна річ, даний метод не міг стати панацеєю у вирішенні всіх техніко-економічних завдань. Тим більше, що на практиці його запровадження звелось лише до чергової пропагандистської кампанії, яка припинилася разом з усуненням зі своєї посади обласного партійного керівника.

Природно, що в промисловості Дніпропетровська відбулися позитивні зрушення, пов'язані з науково-технічним прогресом. У 1985 році в місті нараховувалося понад 630 комплексно механізованих і автоматизованих цехів та дільниць, 1150 механізованих поточних і автоматичних ліній, близько 500 верстатів з числовим програмним управлінням. Порівняно з 1980 роком фондооснащеність одного робітника збільшилася на 10,1%, а питома вага робітників, зайнятих механізованою працею, зросла до 64,1%. Однак суттєвого прориву в технічному переоснащенні промисловості міста, як і по всій країні, не відбулося. Чимало робітників продовжували працювати на застарілому морально і технічно обладнанні, за малоефективною та затратною технологією. Майже половина їхніх основних фондів потребувала модернізації. Під час атестації робочих місць виявилося, що іноді працювали верстати, виготовлені ще на початку століття. Водночас коефіцієнт оновлення обладнання на дніпропетровських підприємствах у 1980-ті роки не перевищував двох відсотків, а на металургійних заводах ще менше. Незважаючи на те, що навіть за застарілими нормативами цей коефіцієнт мав становити 4%. І це при тому, що питома вага основних фондів металургійних підприємств у промисловому комплексі міста дорівнювала 40%. До того ж, навіть сучасна техніка подекуди не давала належної віддачі, темпи зростання основних фондів майже в 1,3 раза випереджали приріст продукції. Фондовіддача постійно зменшувалася, що свідчило про очевидну недосконалість економічних відносин в країні.

Отже, економічний розвиток Дніпропетровська в повоєнні роки характеризувався насамперед надмірним нарощуванням індустріальних м'язів, що повністю відповідало тенденції переважно екстенсивного розвитку всієї радянської економіки. Однак у нашому місті, де й раніше мала місце надзвичайна скупченість важкого промислового виробництва, зазначена тенденція породила особливо гострі еколого-соціальні проблеми.

Екстенсивне промислове освоєння нових територій привело до утворення низки потужних промислових зон, які врешті-решт кільцем охопили місто. На правому березі Дніпра це були виробничі об'єднання «Південмаш», «Дніпрошина» (шинний завод), «Дніпропрес», металургійні заводи ім. Г.І.Петровського та ім. В.І.Леніна, завод металоконструкцій ім. І.В.Бабушкіна, коксохімічний ім. М.І.Калініна та ін., на Лівобережжі – Нижньодніпровський трубопрокатний завод ім. К.Лібкнехта та велика низка інших заводів, об'єднань, комбінатів, фабрик. З побудовою Придніпровської ДРЕС обидві дуги з правого і лівого берегів замкнулися в районі о.Чаплі. Таким чином, промислові зони «закували» місто в суцільне кільце, яке, пройшовши кордонами центрального міського ядра, фактично відрізали від нього новозбудовані житлові мікрорайони.

У цьому зв'язку в місті загострилася й без того пекуча екологічна проблема. Дніпропетровськ стрімко наближався до тієї межі, за якою була справжня екологічна катастрофа. У 1970-1990-ті роки щорічно в повітряний басейн підприємствами міста викидалося понад 360 тисяч тонн шкідливих речовин: пилу, сірчаного газу, окису вуглецю тощо. На території міста практично не залишилося кварталів і вулиць, де концентрація шкідливих речовин не перевищувала допустимі величини. В окремих міських кварталах вміст хімічних забруднювачів перевищив допустимі концентрації в декілька разів. Крім того, промислові підприємства щодобово скидали в Дніпро понад 6 млн. кубічних метрів стічних вод.

Особливо напружене становище склалось у Ленінському районі, де найбільшим джерелом забруднення повітря і води був завод ім. Г.І.Петровського. Через це рівень захворюваності в районі був утричі вищий, ніж у відносно екологічно безпечному Жовтневому районі.

У червні 1985 року Дніпропетровськ відвідав Генеральний секретар ЦК КПРС М.С.Горбачов. На зустрічі з працівниками заводу ім. Г.І.Петровського, що відбулася в Палаці Ілліча, він мусив визнати слушними пропозиції керівників міста щодо такої реконструкції заводу, яка б передбачала спеціалізацію підприємства лише на виробництві високоякісного прокату, тобто припинення доменного і сталеплавильного виробництва. Однак ані слушні пропозиції та рекомендації вчених, ані обіцянки партійного вождя не дали бажаних результатів. Чиновники з Міністерства чорної металургії СРСР воліли й далі розширювати на підприємстві виробництво чавуну і сталі. Їм у своїх московських квартирах і кабінетах було байдуже, що навіть діти, які жили поблизу металургійних підприємств, відставали у своєму розумовому розвитку через сильне хімічне забруднення довкілля.

Була ще одна проблема, вирішення якої потребувало від керівників і виробничих колективів міста дедалі більших зусиль, – проблема низької якості багатьох видів продукції, а також занадто великих економічних втрат від браку. Проблема вважалася тим більш актуальною, що частина неякісної продукції потрапляла на експорт. У цьому разі, на думку керівників міста і області, вона набувала політичного характеру: «Відправка неякісної продукції за кордон – це пожива для зловорожого капіталістичного світу!» – гнівно розпікав господарників, присутніх на XVII міській партконференції, в 1957 році тодішній перший секретар обкому партії О.Ф.Ватченко з притаманною йому термінологією [17, ф. 18, оп. 22, спр. 2, арк. 146]. Однак ані звинувачення у втраті політичної пильності, ані догани становище на краще не змінювали. Щорічно надходило чимало рекламацій з приводу виготовлених на дніпропетровських підприємствах холодильників, пилососів, радіоприймачів, телевізорів, одягу, взуття тощо. Так, на фабриці ім. М.М.Володарського на кінець 1963 року накопичилося готової продукції на суму 2,7 млн. крб., і при такому становищі її продовжували випускати. На взуттєвому об'єднанні в 1971 році накопичилося близько 100 тис. пар взуття, від якого через його непривабливий вигляд також відмовлялися всі торговельні організації. Та ще більше економіка міста втрачала від недбалої роботи металургів. Тільки за три роки (1971-1973) металургійні підприємства міста виготовили 180 тис. тонн бракованої продукції, що дорівнювало вантажу 70 залізничних потягів [17, ф. 18, оп. 42, спр. 1, арк. 16].

Певна річ, проблема виготовлення низькоякісної продукції аж ніяк не була суто дніпропетровською, вона була проблемою всієї колишньої радянської економіки, що працювала на план, а не на споживача, покупця, людину. З метою відзначення підприємств, які за цих умов сподоблялися виготовляти трохи кращу, ніж інші продукцію, на початку 1970-х років уряд країни запровадив державний Знак якості. У 1973 році цієї відзнаки було удостоєно 125 найменувань продукції, що виготовлялась на 29 дніпропетровських підприємствах.

Упродовж 1970-1980-х років постійно лунали заклики щодо необхідності підвищення якості продукції. Так, у 1975 році міськком партії доручив комбайновому і шинному заводам, трикотажному об'єднанню «Дніпрянка» виступити з ініціативою: «Продукції вищої категорії якості – максимальний обсяг!» У першій половині 1980-х років колективи міста брали зобов'язання підтримати «почин» трубників «Якість і конкурентоспроможність продукції Дніпропетровська – на світовий рівень!» Одночасно в цей період запроваджувалася розроблена в місті комплексна система управління якістю продукції та ефективним використанням ресурсів (КС УЯП та ЕВР), яка передбачала низку заходів економічного і технічного характеру. В 1985 році ця система, за офіційними даними, діяла вже на 206 підприємствах і організаціях міста. Проте на більшості підприємств вона діяла лише на папері. Число найменувань продукції хоча й збільшилася до 281, однак це збільшення свідчило не стільки про дійсне покращення становища з якістю, скільки про деяке зниження вимог до якості. Щодо браку, то його обсяг не тільки не зменшувався, а збільшувався. В 1985 році втрати від нього по місту становили близько 50 млн. крб. Три чверті з них припадали на підприємства чорної металургії, в тому числі на ті, кому була надана честь очолити боротьбу за виведення якості продукції на світовий рівень. Самі економічні відносини, в межах яких мали діяти підприємства, не дозволили створити продукцію, конкурентоспроможну на світовому ринку.

Першою серйозною спробою вдосконалити економічні відносини в країні стала економічна реформа 1965 року («косигінська»). У зв'язку з нею відбувся перехід на нову систему планування й економічного стимулювання на промислових підприємствах Дніпропетровська. Як завжди в числі перших нову систему господарювання запроваджено на заводі ім. Г.І.Петровського. Робітники та інженерно-технічні працівники прокатних цехів почали тут отримувати премії не за здану до складу продукцію, а за відвантажену на замовлення споживачу. Для створення більшої матеріальної зацікавленості робітників у покращенні якісних показників роботи в мартенівському і конверторному цехах премії за виконання плану по обсягу виробництва прив'язувалися до випуску сталі на замовлення, в сортопрокатному цеху – до зменшення браку. За офіційними даними, в 1971 році 95% продукції виготовлялося на підприємствах міста, що працювали в нових умовах господарювання, і це сприяло поліпшенню їхніх економічних показників: вдосконаленню організації праці, запровадженню у виробництво нової техніки та прогресивної технології. Так, на шинному заводі, завдяки відповідним заходам організаційного, економічного і технічного характеру, в тому числі запровадженню бригадної форми організації праці, протягом 1966-1970 років обсяг виробництва збільшився в 1,7 раза, продуктивність праці – на 43%, заробітна плата підвищилася на 25%. Позитивний досвід у цій справі був накопичений також на заводі ім. К.Лібкнехта. Нова система привела до збільшення на підприємстві фонду матеріального заохочення. За п'ять років він зріс у 7 разів і досяг майже 7 млн. крб., що сприяло зацікавленості працівників заводу в підвищенні продуктивності праці. Заробітна плата на заводі зросла на 16%. Багато заводчан отримали нові квартири в будинках, зведених на коштом підприємства. Крім того, завод побудував два санаторні корпуси в Ялті та Єсентуках, базу відпочинку, піонерський табір тощо. Тож, мабуть, слід повірити в щирість Героя Соціалістичної Праці машиніста преса заводу ім. К.Лібкнехта Д.М.Заволокіна, який на XXIV міській конференції (1971 рік) від імені своїх товаришів по роботі гнівно засудив у своєму виступі імперіалістичну пропаганду: вона, мовляв, нахабно бреше, що могутній розвиток нашої індустрії йде за рахунок падіння життєвого рівня трудящих [17, ф. 18, оп. 38, спр. 82, арк. 79].

Проте, як виявилось, «імперіалістична пропаганда» де в чому була права. Економічна реформа, яка зробила підприємства більш самостійними і тим самим сприяла підвищенню життєвого рівня багатьох трудящих, виявилася не до вподоби тим, хто звик розподіляти суспільне багатство, – бюрократам. Тож незабаром реформа перетворилася на численні розмови про реформу, а в процесі реалізації вона була вихолощена і на початку 1970-х років згорнута. Справжня самостійність підприємств і дійсний госпрозрахунок на підприємствах Дніпропетровська, як і повсюди в країні, підмінялися різноманітними бюрократичними витівками, серед них: нарахування заробітної плати за коефіцієнтом трудової участі (КТУ), складання особистих і бригадних планів підвищення продуктивності праці («динамівський метод»), прийняття «моральнотрудових кодексів» тощо.

З 1982 року, після обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС колишнього голови КДБ Ю.В.Андропова, боротьба за ефективність виробництва здійснюється здебільшого методами «загвинчування гайок». На тлі закликів про підвищення на кожному робочому місці продуктивності праці та зниження собівартості продукції працівники правоохоронних органів почали буквально полювати на людей, які в денний час знаходилися не на роботі, а в громадському транспорті, магазинах, кінотеатрах, перукарнях тощо. На підтримку такої політики дніпропетровські власті запроваджують на підприємствах колективну моральну і матеріальну відповідальність трудящих за стан трудової та виробничої дисципліни (тобто фактично кругову поруку). У 1985 році на цих умовах в місті працювали 137 тис. робітників.

У 1985 році міські власті з не меншою спритністю заходилися виконувати вказівки нового генсека – М.С.Горбачова щодо боротьби з пияцтвом і алкоголізмом. У ході цієї горезвісної кампанії протягом року число магазинів та підприємств громадського харчування, де реалізувалися алкогольні напої, скоротилося більш ніж удвічі, що призвело до величезних черг і спекуляції горілкою. За порушення «антиалкогольного законодавства» було притягнуто до адміністративної та кримінальної відповідальності 137 тис. осіб. Понад 18,5 тис. людей потрапили у витверезник, що автоматично призводило до серйозних матеріальних стягнень на роботі. Чимало чоловіків тоді постраждали лише через те, що мали необережність вийти на вулицю після вечері з друзями або сімейного свята. Ясна річ, подібними заходами неможливо було ані побороти пияцтво, ані підвищити продуктивність суспільної праці.

На всіх етапах існування радянського суспільства великого значення у підвищенні продуктивності праці надавалося змаганню між виробничими колективами, окремими працівниками. Змагання вважалося також рушійною силою соціалістичного розвитку і називалося соціалістичним. На практиці в ньому тісно перепліталися природне суперництво, матеріальні інтереси, ентузіазм працівників і спроби правлячої в СРСР партноменклатури стимулювати трудову активність людей не тільки економічними, але й ідеологічними важелями.

Зазвичай чергові етапи або нові форми «соціалістичного» змагання починалися із закликів («патріотичних ініціатив»), з якими доручалося виступити найбільш кваліфікованим, досвідченим і авторитетним робітникам. Так, у зв'язку із започаткованим у відбудовчий період на металургійних підприємствах міста швидкісним сталеварінням особливо відзначився сталевар заводу ім. Г.І.Петровського В.К.Михлик. Здійснивши в 1953 році близько половини всіх плавок швидкісним методом, він виробив понад план 2187 тонн високоякісної сталі, за що йому було присвоєно звання кращого сталевара Радянського Союзу. Запровадження швидкісного сталеваріння в мартенівському цеху заводу ім. Г.І.Петровського дозволило в 1955 році отримати на тих же потужностях у півтора раза більше сталі порівняно з 1950 роками і досягти кращих показників серед мартенівських цехів СРСР. У змаганні за краще використання техніки, яке почалося в 1954 році, видатних успіхів досяг вальцювальник заводу ім. К.Лібкнехта О.І.Пачаджі. Впровадження його досвіду щодо скорочення допоміжного часу на прокатці труб дозволило на 7% підвищити продуктивність праці трубопрокатного цеху заводу.

У другій половині 1950-х років колективи промислових підприємств міста брали участь у змаганні за дострокове виконання народногосподарських планів, за щозмінне перевищення норм виробітку і зниження собівартості продукції. За досягнуті успіхи в цьому змаганні 238 металургів та будівельників Дніпропетровська в 1958 році нагороджено орденами і медалями СРСР. Звання Героя Соціалістичної Праці були удостоєні майстер трубопрокатного цеху заводу ім. К.Лібкнехта А.Ф.Брюк, сталевар мартенівського цеху заводу ім. Г.І.Петровського П.С.Махота, старший вальцювальник цеху безшовних труб заводу ім. В.І.Леніна В.П.Дєєв, машиніст преса колесопрокатного цеху заводу К.Лібкнехта Д.М.Заволокін, майстер доменного цеху заводу ім. Г.І.Петровського П.І.Єгоров, старший вальцювальник сортопрокатного цеху заводу ім. Г.І.Петровського М.Г.Щербина, а також директори заводів ім.Г.І.Петровського – І.І.Коробов та ім.В.І.Леніна П.В.Савкін. 21 металург був нагороджений орденом Леніна.

Хоч як критично ми ставимося до історії радянського суспільства, але не можна не визнати, що в ній були періоди сплесків величезного ентузіазму і патріотизму людей. Один з них пов'язаний з проголошенням гасла побудови комуністичного суспільства, прийняттям у 1961 році Третьої Програми КПРС.

Сьогодні, коли саме життя навчило нас скептично ставитися до всіляких соціальних утопій, нам, мабуть, важко повірити, що наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років у багатьох радянських людей, зокрема наших земляків, не було ані тіні сумніву щодо реальності висунутих керівником КПРС завдань комуністичного будівництва. Відтак не тільки особисту точку зору висловлював перший секретар міськкому компартії І.В.Яцуба, коли під час обговорення проекту програми КПРС у вересні 1961 року стверджував: «Характерною рисою нового плану є надзвичайний розмах і водночас тверезість, реалізм, переконливість. У ньому немає аніскільки утопізму. Все чітко обґрунтовано, розраховано, спирається на необхідні матеріальні передумови» [17, ф. 18, оп. 27, спр. 81, арк. 20]. Отож на хвилі загального, непідробного ентузіазму чимало й дніпропетровців наслідували приклад бригадира Вишньоволоцького бавовняного комбінату (РРФСР) Валентини Гаганової, яка в 1958 році перейшла зі своєї передової бригади у відсталу і незабаром зробила її також передовою. Серед перших її послідовників були начальник цеху Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В.І.Леніна Олексій Шпак, черговий станції Нижньодніпровськ–Вузол Віктор Кривокобильський, майстер взуттєвої фабрики Катерина Євтушенко, бригадир радіозаводу Алла Кочетова та ін. Двадцять шість бригадирів радіозаводу, до того ж, висловили бажання виконувати свої обов'язки на громадських засадах, тобто без додаткової плати. І хоча остання ініціатива не мала широкого поширення в трудових колективах міста через її очевидну економічну неслушність, вона яскраво свідчить про загальну атмосферу того часу.

В атмосфері романтики й ейфорії, що була народжена прагненням багатьох людей якомога скоріше переселитись у комуністичну епоху, розгорнулося й змагання за право називатися колективом комуністичної праці. У нашому місті початок цього змагання пов'язаний з комсомольсько-молодіжною бригадою трубозварювального цеху заводу ім.В.І.Леніна заслуженого металурга УРСР Г.А.Ситала. Звання «Підприємство комуністичної праці» першим у місті виборов завод «Світлофор». Невдовзі масовість руху за комуністичне ставлення до праці (так почали називати змагання з другої половини 1960-х років) стала чи не головним критерієм, за яким оцінювалась політична діяльність партійних, профспілкових і комсомольських органів. Не дивно, що останні не тільки штучно форсували зростання учасників руху, але й займалися відвертою показухою. В 1976 році в русі за комуністичне ставлення до праці, за офіційними даними, брали участь 18,9 тис. підприємств, бригад, цехів, відділків, 388 тис. трудівників міста. Згодом їх стало ще більше. Щоправда, лише на папері.

Одночасно, як і в попередні роки, велося змагання за дострокове виконання народногосподарських планів, у чому досягли успіхів чимало дніпропетровців. Так, за підсумками виконання планів 1959-1965 років було нагороджено орденами і медалями 2,5 тисячі трудівників міста, а 12 удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них: сифонниця конверторного цеху заводу ім. Г.І.Петровського А.Т.Іванова, фрезерувальник комбайнового заводу ім.К.Є.Ворошилова А.А.Кулаков, збиральник металоконструкцій заводу ім. І.В.Бабушкіна М.В.Спільник та ін. Орденом Леніна були нагороджені завод ім. Г.І.Петровського, Придніпровська ДРЕС, комбінат хлібопродуктів, а орденом Трудового Червоного Прапора – завод радіорелейних приладів і міськмолзавод.

Проте, починаючи з 1970 років, коли країна вступила в період застою і деградації, в Дніпропетровську, як і в усій країні, розпочалася справжня починоманія. Змагання поступово повністю втрачає будь-який економічний зміст і набуває суто ідеологічного характеру. З метою підстьобнути людей, які дедалі більше втрачали інтерес до змагання через його очевидний формалізм, у партійних, комсомольських та профспілкових організаціях міста й області видумували все нові й нові гасла: «50-річчю СРСР – 50 ударних тижнів» (1972 рік), «Тридцятиріччю Великої Перемоги – тридцять ударних тижнів!» (1975 рік), «XXVII з'їзду КПРС – 27 ударних декад!», «XXVIII з'їзду КПРС – достойну зустріч!». Щодо останнього заклику, то з ним пов'язаний кумедний факт, що мав місце в Жовтневому районі. Один з багатоповерхових будинків тут багато років «прикрашало» панно відповідного змісту, але кожні п'ять років на ньому домальовувалася паличка до порядкового номера чергового партійного форуму. Напевне, подібні заклики навряд чи когось і на щось надихали.

Однак більшість людей працювала зовсім не для того, щоб зробити «достойний подарунок з'їзду рідної партії», як повідомлялося в засобах масової інформації. Люди перевищували норми і встановлювали трудові рекорди, якщо мали для того відповідні здібності й бажання отримати за це матеріальну винагороду і водночас суспільне визнання. Найдостойніші з них у 1970-1980-ті роки отримали звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них: слюсар Дніпропетровського машинобудівного заводу

М.В.Спільник, Герой Соціалістичної Праці, бригадир слюсарів Дніпропетровського заводу металоконструкцій ім. І.В.Бабушкіна. Фото 1976 р.

В.Ф.Лихолат, Герой Соціалістичної Праці, токар Дніпропетровського комбайнового заводу ім.К.Є.Ворошилова. Фото 1972 р.

ім.В.І.Леніна С.І.Бендерович, сталевар заводу металургійного устаткування І.А.Василенко, оператор металургійного цеху заводу ім. Г.І.Петровського С.С.Гезь, токар виробничого об’єднання «Комбайновий завод ім. К.Є.Ворошилова» В.Ф.Лихолат, розточувальник заводу пресів В.С.Максимов, бригадир формувальників заводу металоконструкцій ім. І.В.Бабушкіна Ю.С.Меркулов, слюсар виробничого об’єднання «Дніпрошина» Д.П.Сидоренко, старший горновий заводу ім. Г.І.Петровського І.С.Терещенко, швачка фабрики ім. М.Володарського С.В.Шатоха та ін. Десятки тисяч дніпропетровців були нагороджені орденами і медалями СРСР.

Безумовно, більшість нагороджених чесно і сумлінно виконували свою справу. Однак неймовірна кількість нагород, звань, призів, які дедалі більш щедро роздавала влада, зрештою призвела до знецінення останніх.

Певна річ, у цьому немає ніякої провини трудівників. Вони чимало зробили для трудової слави й економічного зростання Дніпропетровська. У 1966-1970 роках обсяг промислового виробництва в нашому місті збільшився на 44,6%, у 1971-1975 роках – на 30%, у 1976-1980 роках – на 14,7%, в 1981-1985 роках – на 12%, тобто темпи зростання обсягів виробництва в нашому місті були більші, ніж у цілому по Україні.

Дніпропетровськ і чимало виробничих колективів міста неодноразово нагороджувалися перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. У 1976 році за активну участь трудящих у революційному русі, в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, а також за великі досягнення в господарському і культурному розвитку місто було нагороджено орденом Леніна. Як би не змінювалися ідеологічні пріоритети в суверенній Україні, нинішнє та прийдешні покоління дніпропетровців мусять по праву пишатися цією дійсно високою нагородою, яку заслужили їхні батьки.

Очевидно, буде несправедливо не зазначити, що більший або менший внесок в економічний розвиток Дніпропетровська в 50-80-ті роки зробили керівники міста, насамперед перші секретарі міськкому партії (в різні роки): В.М.Чебриков, І.В.Яцуба, А.А.Уланов, Є.В.Качаловський, В.Г.Бойко, В.П.Ошко, М.Г.Омельченко, В.Г.Яцуба та ін. Щоправда, вони діяли в межах того, що дозволяла командно-адміністративна система. Більше того, вони самі доклали рук до її зміцнення. Однак, як у свій час зауважив видатний російський історик М.М.Карамзін: «Ми мусимо судити про Героїв Історії за звичаями і мораллю їхнього часу» [12, с. 100].

Неможливо встановити, наскільки від керівництва окремого міста, навіть такого великого, як Дніпропетровськ, залежало, що дедалі сильніше відчувалися негативні тенденції в розвитку всієї радянської економіки. У 1970-ті і особливо 1980-ті роки відбувалось падіння темпів економічного зростання, погіршувалися такі важливі показники ефективності економіки, як фондовіддача, матеріаломісткість, конкурентоспроможність продукції на світовому ринку тощо.

У повну силу кризові явища проявили себе у другій половині 1980-х років, коли внаслідок непродуманих економічних перетворень розпочався справжній обвал економіки. Під балачки Генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова про перебудову та нові моделі госпрозрахунку, економічну самостійність, самооплатність і самофінансування руйнувалися підвалини радянської економіки. Водночас розвиток ринкових відносин гальмувався.

Природно, негативні явища в економіці не обминули й наше місто. На пленумах міськкому партії, що відбулися в січні та квітні 1991 року, повідомлялося про наслідки для промисловості міста економічної політики центру. Ці наслідки були дійсно жахливими. За 1990 рік 26 підприємств не виконали своїх зобов’язань перед споживачами. Понад 60 підприємств різко знизили обсяг виробництва, серед них заводи – гірничошахтного устаткування, стрілочний, вагоноремонтний, шахтної автоматики, трубопрокатний ім.В.І.Леніна, Вторчормет. На межі зупинки опинилися коксохімічний завод, металургійні підприємства. Виникла загроза масового безробіття.

Усе це відбувалося на тлі різкого зростання цін і порожніх полиць магазинів. «Невже уряд не дає собі ради, – буквально у відчаї волав перший секретар міськкому партії В.М.Володарець, – що в такій моторошній і напруженій атмосфері зростання цін при їхній сміховинній компенсації здатне викликати катаклізми!» [17, ф. 18, оп. 69, спр. 1, арк. 146] Економіка міста, як і всієї країни, наближалася до катастрофи. Лічені місяці залишалися й до краху режиму. Незграбно проведені в другій половині 1980-х років економічні перетворення лише прискорили неминучу розв'язку і наочно довели неможливість забезпечити інтенсивний розвиток економіки, широке впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу виключно командними та адміністративними методами.

3. Обрії нового мегаполісу

Матеріальне виробництво займає важливе місце в житті суспільства і, зокрема, міської громади, але воно позбавлене будь-якого сенсу, якщо існує заради самого себе, тобто не веде до підвищення добробуту людей, поліпшення їх матеріального становища, вдосконалення побутових і житлових умов, довкілля. Саме останні чинники можна розглядати як основні критерії, що визначають наші оцінки минулого і певного рівня досконалості будь-якої цивілізації. Відтак цікавим і корисним здається розгляд соціального розвитку Дніпропетровська в 50-80-ті роки минулого століття, адже відбувався він на тлі перетворення нашого міста в мегаполіс, на велике місто з усіма проблемами та протиріччями.

Одночасно із зростанням промислового потенціалу міста і відповідним збільшенням чисельності населення ускладнюється й міське господарство, більш високими стають вимоги до організації соціального середовища, зростають матеріальні й побутові запити жителів міста. Протягом 1970-х років в місті з'являються нові райони: Бабушкінський, Індустріальний, Самарський. Тож їх стає вісім.

Увесь комплекс складних завдань соціального будівництва доводилося розв'язувати міській раді, головами якої в різні роки обиралися М.Є.Гавриленко (1944-1952, 1957-1963), М.А.Распопов (1952-1957), Г.М.Сокуренко (1963-1964), Б.І.Кармазін (1964-1967), Є.В.Качаловський (1967-1970), В.Г.Бойко (1970-1974), І.О.Лях (1974-1981), О.В.Мігдеєв (1981-1989), В.П.Пустовойтенко (1989-1991). До речі, після здобутого досвіду управління господарством дніпропетровська більшість із названих осіб була висунута на високі державні посади. Зокрема, В.Г.Бойко і О.В.Мігдеєв доросли до керівників області, І.О.Лях став першим заступником міністра охорони довкілля, Є.В.Качаловський – першим заступником Голови Ради Міністрів України, В.П.Пустовойтенко – Прем'єр-міністром України. Можна, звичайно, спробувати зробити закид стосовно тоталітарного режиму або на відсутність демократичних засад у формуванні компартійної номенклатури, але, як відомо, й тоталітарному режимові потрібні були досвідчені й професійні керманичі. Багато хто з них набував досвіду господарської діяльності в Дніпропетровську.

Увесь комплекс проблем соціального і, зокрема, житлового будівництва в місті значною мірою був пов'язаний із збільшенням населення міста. Зазначений процес прискорився саме з п'ятдесятих років, коли в умовах деякої лібералізації режиму почали видавати паспорти колгоспникам, звільняти їх від колгоспної кріпаччини. Чимало селян відтоді покидали батьківські оселі й шукали кращої долі для себе і для своїх дітей у містах, в тому числі в Дніпропетровську. Тим більше, що індустрія нашого міста розвивалася переважно на екстенсивній основі, тобто постійно потребувала додаткової робочої сили, а відтак поглинала у необмеженій кількості вихідців із села.

Рубіжним для Дніпропетровська став 1979 рік, коли чисельність населення міста перевищила мільйонну позначку. У 1980 році вона становила 1.098 тис. людей, до середини 1985 року вона збільшилася до 1.169 тис. У подальші роки чисельність жителів у місті стабілізувалася, а згодом почала навіть зменшуватися. Адже народжуваність скорочувалася, а з сіл утекли вже, мабуть, усі, хто хотів це зробити. До речі, коли сільські люди переїжджали до міста, то соціальна поведінка багатьох з них, особливо молоді, змінювалася не на краще. Тут був практично відсутній звичний для них контроль громадської думки і водночас з'являлася велика кількість спокус. Не кожна людина витримувала випробування свободою й анонімністю поведінки.

Новоявлені городяни спершу мали вдовольнятися ліжком у робітничому гуртожитку, від чого й таких «общаг», як їх іменували, в Дніпропетровську ставало все більше й більше. А разом з тим у місті формувався й особливий тип так званої барачної субкультури з її невибагливістю, неповагою до особистості, негативним ставленням до суспільного майна. Учорашні механізатори, рільники, тваринники поповнювали, як прийнято було писати в пропагандистській літературі, лави «героїчного робітничого класу» і залучалися до його «славних революційних і трудових традицій». Водночас вони формували і міське соціальне середовище. Причому здорові народні традиції та звичаї чомусь, образно кажучи, залишали у своїх селах.

Утім, невдовзі вчорашні колгоспники ставали робітниками Петровки або шинного заводу. А ще частіше будівельниками, серед яких колишні сільські жителі становили переважну більшість. (Чомусь вважалося, що професія монтажника, штукатура або муляра не потребує занадто великої кваліфікації). Відтак вони на рівних або навіть на більших правах, ніж старожили міста, мали претендувати на отримання житла в новобудовах. Якщо до цього додати, що й значна частина старожилів на початок 1950-х років мала не найкращі житлові умови, в кращому випадку це були комунальні й мало впорядковані квартири старої забудови, то стає зрозумілим, наскільки пекучою була проблема житлового будівництва в нашому місті. Вона потребувала розв'язання в будь-який спосіб. Навіть на шкоду якості житла.

Проте до середини 1950-х років будівництво нового житла, так само як і більш-менш значущих громадських споруд, майже не велося. Левова частка ресурсів направлялася на відбудову і розвиток промисловості, а розв'язання житлової проблеми фактично цілком покладалося на самих жителів. Винятком була забудова центральної частини міста, архітектурний образ якого мусив наочно свідчити про велич радянської імперії й торжество ідей Леніна-Сталіна. Не дивно, що смакам тодішньої компартійної номенклатури найбільшою мірою відповідала монументальна естетика стародавнього імперського Риму і Російської імперії.

Саме в традиціях пізньої класики і пізнього класицизму (ампіру) в 1951-1955 роках за проектами архітекторів Г.Я.Вегмана, Л.Р.Вєтвицького, О.Б.Петрова, В.В.Самодриги, Д.І.Щербакова, В.Д.Яковлева та ін. були зведені багатоповерхові будинки вздовж проспекту К.Маркса, на перехресті вулиць Горького, Столярова, Сєрова, К.Лібкнехта та ін. Тоді ж була здійснена реставрація Російського драматичного театру ім. М.Горького, колишнього Потьомкінського палацу (в парку ім. Т.Г.Шевченка), Гірничого інституту. Композиційним центром проспекту стала площа ім. В.І.Леніна, посередині якої відповідно до назви площі встановлено пам'ятник роботи скульпторів М.К.Вронського і О.П.Олійника, архітектора О.О.Сидоренка.

Проспект К.Маркса здобув славу одного з найкрасивіших у республіці. Дарма, що за красивими фасадами його будинків подекуди знаходилися комунальні квартири, а переважну більшість житла і всієї архітектури міста ще протягом багатьох років становили одноповерхові, невиразні, невпорядковані старі будинки. Як би там не було, а «сталінки», житлові будинки, що зводилися за індивідуальними проектами в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х років у центральній частині міста, відзначалися певними зручностями і естетичними якостями. Не випадково, що й у наш час, якщо виставляються в них на продаж квартири, то вони коштують недешево і доступні тільки «новим руським», точніше «новим українцям».

Однак у середині 1950-х років стало очевидним, якщо й далі продовжувати будувати все житло за існуючими стандартами, то житлова проблема не тільки ніколи не буде розв'язана, але й загострюватиметься з кожним роком. Певна річ, йдеться не тільки про Дніпропетровськ.

Тому, згідно з рішенням уряду будівництво житла за індивідуальними проектами було припинено, класицизм був затаврований як прикрашання, будь-які архітектурні елементи, не зумовлені функціонально, названі шкідливими надмірностями і суворо заборонені особисто першим секретарем ЦК КПРС М.С.Хрущовим. Потреби часу вимагали будувати житло, як прийнято говорити, дешево і сердито, що в даному випадку означало: будувати у великому обсязі, в стислі строки, за дефіцитом коштів і засобів. Основним типом житла були визначені малогабаритні квартири з однією чи двома суміжними кімнатами, суміщеним санвузлом, низькою стелею, маленькою кухнею й ще меншою вітальнею [9, с.46].

З середини 1950-х років у Дніпропетровську, як і в інших містах України, впроваджується індустріально-поточний великопанельний метод будівництва, широко застосовується збірний залізобетон, який приходить на зміну традиційній цеглі. У 1962 році на базі двох заводів залізобетонних конструкцій створюється домобудівний комбінат, який одним з перших в країні освоїв виробництво типових п'ятиповерхових будинків. Невдовзі став до ладу й домобудівний комбінат №2. З кожним роком збільшували обсяги будівництва житла трест «Дніпроміськбуд» та інші підприємства будівельної індустрії. Вагомий внесок у розбудову міста зробили металургійні заводи ім. Г.І.Петровського та ім. К.Лібкнехта, шинний завод і особливо «Південмаш», за що його генеральному директорові О.М.Макарову в 1978 році за рішенням міськради було першому присвоєно звання Почесного громадянина Дніпропетровська.

Темпи будівництва житла, що були взяті в Дніпропетровську з середини 1950-х і продовжувалися до середини 1980-х років, не можуть не вражати навіть на тлі загального широкомасштабного житлового будівництва по всій країні. Пригадаймо, до війни житловий фонд міста становив лише 2 млн. 422 тис кв. метрів, причому більшість цієї площі припадала на невеликі одноповерхові індивідуальні будинки [9, с.46]. П'ять повоєнних років в основному здійснювалася відбудова зруйнованого житла. Внаслідок будівництва, що почалося з середини 1950-х років, здебільшого індустріального панельного домобудівництва, житловий фонд Дніпропетровська до 1964 року подвоївся, становив 5 млн. 414 кв. метрів, у 1980 році він досяг 15 млн. 244 тис., а в

1985 році – 17 млн. 117 тис. кв. метрів житла[17, ф. 416, оп. 2, спр. 1193, арк. 30; ф. 18, оп. 60, спр. 28, арк. 69]. Тож за 1950-1985 роки в Дніпропетровську було побудовано житла в 6 разів більше, ніж за всю попередню історію нашого міста.

Відповідно до генерального плану Дніпропетровська, розробленого авторським колективом київського Дiпроміста під керівництвом архітектора О.А.Малишенка, нове будівництво розпочалося наприкінці 1950-х років насамперед на вільних територіях правобережної і лівобережної частинах міста. Непоказна та коротка вулиця Лагерна, яка тягнулася від початку пр.К.Маркса до корпусів Феодосійських казарм, перетворилася на проспект Гагаріна, де, окрім п'ятиповерхових житлових будинків, розмістилися корпуси вищих навчальних закладів і навіть ціле студентське містечко інституту інженерів залізничного транспорту. Такі ж зміни відбулися й на старовинній Польовій вулиці, що стала проспектом Кірова, одним з найважливіших магістралей Дніпропетровська. З'явилися такі довгі вулиці, як Героїв Сталінграда, Титова, Робоча та ін. На лівому березі Дніпра на велику магістраль міста перетворився проспект ім. Газети «Правда». Між ним і заводом ім.К.Лібкнехта, де колись стояли хатинки-мазанки, утворився густозаселений масив. Усього на кінець 1960-х років у місті налічувалося вже близько тисячі вісімсот вулиць [9, с. 46].

Нові масиви були забудовані виключно п'ятиповерховими будинками. Вірогідно, заради більш раціонального використання земельних ділянок зводилися б будинки з більшим числом поверхів, однак вітчизняна промисловість на той час ще не спромоглася виробляти ліфти, а без них будувати житло вище п'ятого поверху заборонялося санітарними нормами. Щоправда, проектувальники й будівельники подеколи дозволяли собі піти на хитрощі, називаючи фактично перші поверхи деяких будинків цокольними і таким чином примушуючи мешканців п'ятого поверху щодня підійматися пішки, по суті, на шостий поверх. Утім, хто в ті часи міг присікуватися до подібних дрібниць – радянські люди, зокрема дніпропетровці, тоді були безмежно раді будь-якій окремій квартирі, адже переїздили сюди з гуртожитків та «комуналок», були щиро вдячні за це «рідній партії та уряду». Тим більше, що отримували квартири безкоштовно, а дарованому коню, як кажуть, у зуби не дивляться.

Важливою особливістю нової концепції розвитку міста було й те, що вона передбачала будівництво в комплексі житлових будинків, магазинів, дитячих дошкільних закладів, спортивних майданчиків, бібліотек, інших установ, які, на думку тодішніх ідеологів, сприяли б скорішому формуванню так званого радянського способу життя. За словами голови Дніпропетровської міськради М.Є.Гавриленка: «Якими б складними не були завдання містобудування,... Дніпропетровськ мусить стати і, поза сумнівом, стане містом, що достойно його жителів – активних будівників комунізму» [17, ф. 416, оп. 2, спр. 1094, арк. 35]. Вважалося, що й «активні будівники комунізму», в свою чергу, гідно житимуть у безпосередній близькості від місця, де вони «своєю ударною працею створюють матеріально-технічну базу комунізму». Невдовзі нові житлові масиви й мікрорайони почали створювати здебільшого поблизу великих промислових підприємств, у тому числі металургійних і хімічних.

Однак уже ставала очевидною важка екологічна ситуація в місті. Крім того, бурхливе й широкомасштабне будівництво кінця 1950-х – першої половини 1960-х років зумовило вичерпання вільних територій. А тому розробники нового генплану Дніпропетровська, що був затверджений у 1967 році, – В.С.Ступаченко, В.Г.Маєвська, Ю.С.Полосков – виходили з необхідності обмеження дальшого промислового будівництва, виведення окремних підприємств за межі міста, а також утворення нових житлових масивів навколо районів і кварталів, що вже існували. У ході реалізації генплану також суттєво змінилися обриси міста в його адміністративних кордонах. До Дніпропетровська були приєднані міста і селище Фрунзенське, Ігрень, Придніпровськ, Чаплі, Кіровський лісопарк – на Лівобережжі, селища Таромське і Краснопілля – на Правобережжі. Всього до кінця 1980-х років чотири рази коригувалися кордони Дніпропетровська, в результаті чого місто простяглося на 33 км вздовж Дніпра і на 22 км в ширину. На початок 1990-х років його площа становила 37,9 га [10, с. 49], що, до речі, лише наполовину менше, ніж, скажімо, територія такого гігантського мегаполісу, як Москва (в межах кільцевої дороги).

Дніпропетровськ, який був заснований на одному високому пагорбі над Дніпром, згодом іменувався містом на трьох, потім на чотирьох пагорбах, врешті опанував усі сім пагорбів на берегах великої ріки. Тож якщо жителі сусіднього обласного центру жартували з приводу назви свого міста – ми, мовляв, живемо хоча не в Парижі, але в Запоріжжі, то дніпропетровці отримали нагоду, щоб відповісти їм також жартома, що й наше місто стало вже майже як Рим. Бодай за кількістю пагорбів, на яких розташувалося.

Протягом 1970-1980-х років були побудовані житлові масиви Сонячний, Перемога, Тополя, Комунар, Червоний Камінь, Парус, Сокіл, Лазурний, Фрунзенський, Клочко, які визначили сучасний архітектурний силует усього міста. І що дуже важливо – масиви багатоповерхових будинків виникли майже на межі міста, внаслідок чого не тільки в адміністративному, але й в архітектурному відношенні місто стало розпочинатися із самих своїх околиць, з усіма, як стверджують архітектори, якостями й особливостями, що притаманні розвинутому урбанізованому середовищу.

З числа інших житлових масивів виділяється своїм привабливим архітектурним виглядом масив Перемога, автори якого – П.Р. Нірінберг, Н.Т.Розанов, О.Г.Хавкін, Є.Б.Яшунський, А.П.Воловик, В.К.Ґудзь – у 1983 році удостоєні Державної премії СРСР. А розпочалося будівництво цього масиву в 1969 році на території історичних селищ Лоцманська Кам'янка та Мандриківка, а також на піщаному ґрунті, що був штучно утворений у прибережній зоні Дніпра шляхом гідронамиву. Подібно до інших житлових масивів, що виникли в цей період, масив Перемога забудовувався багатоповерховими прямокутними за своїм силуетом будинками. Однак і масив у цілому, і окремі його архітектурні ансамблі характеризуються неповторною виразністю й оригінальністю просторових рішень. Тут є і ступінчаста гармонія будинків підвищеної поверховості на бульварі Слави, і великомасштабний ритм 16-поверхових пластин над загальною 9-поверховою забудовою, і височенні 28-поверхові вежі на фоні протяжного, майже кілометрового дугоподібного будинку, що став широковідомим під влучною назвою «китайська стіна». Щоправда, будівництво двох 28-поверхових будинків затяглося майже до кінця 1980-х років через те, що Держбуд УРСР протягом тривалого часу не давав дозволу на нього: мовляв, ще в столиці немає таких високих споруд, а ви хочете, щоб вони з'явилися на якійсь периферії [13, с. 97].

Забудова всіх житлових масивів в основному здійснювалася будинками третього і четвертого поколінь так званого поліпшеного планування. Більшого розміру планувалися кухні та передні, стали окремими санвузли і роздільними кімнати, замість балконів з'явилися лоджії. За рахунок кольорової гами та деякого архітектурного оздоблення (яке раніше суворо заборонялося) трохи привабливим став зовнішній вигляд будинків. Утім, йому трохи шкодило те, що багато хто з мешканців цих будинків заходився власними силами засклити свою лоджію. Міські власті протягом тривалого часу без особливого успіху вели запеклу боротьбу з такою «модернізацією» лоджій. Замість того, щоб відразу врахувавши запити людей, запропонувати архітекторам та будівельникам внести відповідні корективи в будівництво житла.

Одночасно із утворенням на берегах Дніпра житлових масивів розпочався новий етап реконструкції та впорядкування міського центру. Тут упродовж багатьох років зберігався різкий контраст між респектабельним головним проспектом і вельми мотлоховою територією на берегах Дніпра, де розташувалися дрібні підприємства, непривабливі складські споруди, майстерні тощо. Ще тут знаходився стадіон «Динамо», який так само, як і інші споруди, підходив майже до самої води. Тому, коли якийсь футболіст щосили бив м'яча мимо воріт, а таке траплялося досить часто, то м'яч, бувало, доводилося виловлювати з води [13, с. 49]. Зрозуміло, останній клопіт ще можна було б якось перетерпіти, але дедалі все більш відчувалася необхідність виведення міського центру до Дніпра і перетворення акваторії ріки в головну композиційну основу архітектури міста.

Велике значення не тільки для покращання транспортного сполучення між правобережною та лівобережною частинами Дніпропетровська, але водночас і для формування виразного архітектурного обличчя міста мало відкриття в 1966 році залізобетонного моста через Дніпро. Побудований замість тимчасового дерев'яного новий міст на той час став найбільшим в Україні, одним з найбільших в Європі. І якщо не застосовувати до нього занадто високих естетичних вимог, то можна навіть знайти його досить привабливим. Принаймні він і наразі не псує міський пейзаж.

Вслід за новим мостом, у 1970 році, була побудована Набережна ім. В.І.Леніна. Власне, будівництво набережної зумовили санітарно-технічні чинники. Коли виникла потреба реконструкції міської каналізаційної системи, фахівці трестів Дніпроспецбуд і Дніпроцивільбуд запропонували побудувати єдиний колектор для каналізації, водоводу, газопроводу, кабелів різного призначення і теплотраси вздовж берегової смуги, а для захисту берегів від руйнівної сили води звести дамбу з відходів металургійного виробництва. Разом з тим у такий спосіб розв'язувалося й завдання впорядкування дніпровських берегів, утворення тут зони відпочинку.

Так уздовж течії Дніпра виникла широка впорядкована смуга, що складається із проїжджої, пішохідної частин, зелених насаджень. Стіна набережної, що виростає з води, облицьована гранітними плитами і увінчується чавунним узорчатим парапетом. Завдяки цьому вона виглядає твердою, величною і водночас надзвичайно нарядною.

Отже, Дніпро, говорячи професійною мовою архітекторів, остаточно втратив значення водної перешкоди і перетворився на простір, що об'єднав обидві частини міста. Щодо пересічних жителів, то багато хто з них оцінив нову інженерну споруду насамперед як місце для прогулянок і призначення романтичних побачень. Тож здійснилася мрія керуючого трестом Дніпроспецбуд Б.Я.Мільмана, який, за його власними словами, будуючи набережну, хотів, щоб у його місті людям жилося добре й затишно[17, ф. 416, оп. 2, спр. 1247, арк. 127].

Під кутом зору суспільного розвитку 1970-ті роки прийнято вважати початком застійного періоду. Натомість в архітектурі в цей час застій закінчується разом із припиненням творення «хрущоб». Починається ренесанс архітектурної творчості. Причому відбувається не повернення до «сталінського ампіру», а пошук архітектурних образів, які б не суперечили тенденціям розвитку світової архітектури, відповідали вимогам індустріального будівництва і водночас втілювали в металі, склі й бетоні досягнення «розвинутого соціалізму». У цьому зв'язку в центральній частині Дніпропетровська з'являються такі значні споруди громадського і адміністративного призначення, як будинки обкому партії, міськради і міськкому партії, політпросвіти, облпрофради, діорами «Битва за Дніпро», театру опери та балету, готелю «Світанок», аеропорт, річковий порт, автовокзал тощо. І хоча деякі будівлі, зокрема більшість адміністративних споруд, театр опери та балету, не відзначалися особливою оригінальністю, вони також посприяли збагаченню архітектурного образу нашого міста, додавши рис діловитості, впевненості, стриманої мужності. Відповідно до естетичних критеріїв тієї доби і новітніх технологій у центральній частині міста було також зведено кілька житлових будинків підвищеної комфортності. Природно, що мешканцями їх стали не пересічні громадяни.

В цілому, аналізуючи розвиток міста за 1950-1980-ті роки, можна констатувати, що за цей час відбулися справді разючі зміни на краще. Насамперед це те, що одноповерховий здебільшого Дніпропетровськ перетворився врешті-решт на сучасне, зі своїм неповторним в архітектурному відношенні образом місто на Дніпрі. Однак, попри очевидні успіхи, «батькам міста» й будівельникам так і не вдалося привести архітектуру взагалі й житлове господарство міста зокрема у відповідність до тієї ролі, яку наш мегаполіс відігравав в економіці СРСР, до вагомого внеску дніпропетровців у розвиток народногосподарського комплексу України.

На жаль, не вдалося вирішити житлову проблему. Забезпеченість житлом у місті впродовж усього періоду, що розглядається, залишалася найгіршою в Україні. Так, у 1971 році в середньому на одного жителя міста припадало 7,2 кв. метра корисної житлової площі. Не набагато цей показник зріс у наступні роки. У 1980 році він становив 9,1 кв. метра, у 1985 – 9,5.

Через постійний приплив до міста мігрантів із сільської місцевості черги на нове житло і на поліпшення житлових умов скорочувалися дуже повільно, а у 1980-ті роки взагалі почали зростати. Якщо в 1980 роки на квартирному обліку в місті знаходилося 53,6 тис. людей, то в 1985 – 55,8 [17, ф. 19, оп. 57, спр. 1, арк. 62; спр. 1356, арк. 24; спр. 1991, арк. 12]. Очевидно, спроби розв'язати житлову проблему насамперед шляхом надання людям державних і відомчих квартир, без широкого залучення коштів і зусиль самих жителів, розвитку індивідуального будівництва, були приречені на невдачу. Тим більше, що так зване безкоштовне житло насправді дуже дорого обходилося людям, адже гроші на будівництво фактично відраховувалися із заробітної плати кожного працівника. До того ж, люди мали оплачувати й усю безгосподарність будівельників. Однак одні особи, зокрема ті, що належали до партійної та господарської номенклатури, отримували комфортабельні квартири в престижній нагірній чи центральній частині міста, другі – на околицях, поблизу промислових підприємств у панельних будинках, треті – взагалі стояли в черзі до самої смерті.

Притчею во язицех була низька якість будівництва, насамперед житлового. Так, «хрущовки», що не мали горища, як правило, давали течу з перших днів свого існування, від чого страждали мешканці п'ятих поверхів. Сущим лихом для багатьох мешканців панельних будинків, в тому числі й тих, що зведені в 1970-1980-ті роки, стали косі дощі, оскільки волога потрапляла в кімнати через погано запаковані шви між панелями. Не завжди якісно виконувалися сантехнічні та столярні роботи тощо.

Вірогідно, певну негативну роль у цьому відігравав той факт, що неконтрольований масовий приплив сільського населення в Дніпропетровськ призводив до маргіналізації робітничого класу, і особливо сильно зазначена тенденція відчувалася серед будівельників. А звідси – й низька культура будівельного виробництва. Якось, надивившись на типову картину неохайних будівельних майданчиків та недбалу роботу будівельників на проспектах Гагаріна та Кірова, голова міськради Б.І.Кармазін не втримався, щоб у своєму виступі на XXI міській партконференції в 1964 році не уколоти їх прилюдно: «Видно, що Химка пироги пече, бо й ворота в тісті» [17, ф. 18, оп. 35, спр. 2, арк. 17]. Однак вочевидь, справа не тільки в низькій кваліфікації певної частини робітників, але насамперед й у невибагливості тих, для кого будувалося житло. Адже воно давалося нібито даром.

Як правило, люди спочатку раділи будь-якому житлу. Та вже невдовзі починали скаржитися й жалітися з приводу житлових питань у всілякі керівні інстанції та засоби масової інформації. Причому з кожним роком таких листів і звернень громадян ставало все більше. Так, якщо за період 1970-

1973 років до міськкому партії було надіслано 3 тис. скарг жителів міста з приводу житла, то за 1981-1983 роки – 6180, тобто вдвічі більше. Варто уваги, що чимало скарг надходило з житлового масиву «Перемога», і чиновникам, окрім іншого, доводилося ще постійно виправдовуватися, що, мовляв, Державної премії за цей масив удостоєні тільки проектувальники, а не будівельники.

У зв'язку із зростаючими масштабами житлового будівництва швидкими темпами розвивалося комунальне господарство міста. Зокрема, в середині 1950-х років у місті почали прокладати газову мережу. У 1957 році Дніпропетровськ почав отримувати природний газ, а вже через десять років, у 1967 році, в місті було газифіковано понад 120 тис. квартир. Ще через десять років був забезпечений газом практично весь житловий фонд місцевих рад і відомств. Прийшов природний газ і в приватний сектор. Після завершення будівництва Аульського водопроводу жителі міста були майже в достатньому обсязі забезпечені водою.

Для такого великого площею міста, як Дніпропетровськ особливе значення мало створення надійного транспортного сполучення. Переваги віддавалися електротранспорту як найбільш дешевому і екологічному. Зокрема, в 1950-ті роки тролейбусні маршрути зв'язали основні промислові зони із центром міста. В 1961 р. були відкриті кільцеві маршрути «А» та «Б». У 1964 році почали ходити тролейбуси по проспекту Кірова. Наприкінці 1960-х років тролейбусні й трамвайні лінії досягли майже 250 км, у середині 1980-х перевищили 340 км. Парк електротранспорту налічував 455 трамвайних вагонів і близько 300 тролейбусів. Крім того, в місті діяли 4 автобусні парки на 1200 автобусів і 2 таксомоторні на 1200 автомобілів. І все одно упродовж усього періоду, що розглядається, розвиток громадського транспорту значно відставав від потреб міста, а відносно малочисельний індивідуальний транспорт не відігравав суттєвої ролі в пересуванні по місту його жителів – зазвичай він використовувався для заміських поїздок. Тим більше, що вартість проїзду в громадському транспорті була майже символічною до кінця 1980-х років: в автобусі – 5, у тролейбусі – 4, у трамваї – 3 копійки. До речі, й при такій вартості проїзду було чимало бажаючих проїхати безкоштовно, «зайцем», з чим без особливого успіху вели боротьбу контролери. Також у години «пік» вельми типовою була картина, коли повз стоянку, де зібрався натовп пасажирів, проїжджали на великій швидкості переповнені тролейбуси або автобуси. Чи не єдиним винятком був трамвайний маршрут №1, де в 1970-ті роки навіть робили спробу впровадити щосекундний, за годинником, графік руху, подібно до того, як це було прийнято в столичних метро.

Як вихід із становища, що склалося в громадському транспорті, керівники області та міста вбачали створення дніпропетровського метрополітену. Цей план виношувався ними давно, а в 1979 році принагідно було отримано «добро» на його будівництво від Л.І.Брежнєва під час відвідування ним своєї «малої батьківщини» [15]. У 1982 році Рада Міністрів СРСР ухвалила відповідне рішення, і вже до 1985 року на будівництві метрополітену було освоєно близько 30 млн. крб. Велику допомогу метробудівникам надавали заводи металургійного устаткування, металевих конструкцій ім. І.В.Бабушкіна, гірничошахтного обладнання та ін. Хоча в історії, як відомо, не прийнято вживати умовний спосіб («якби»), однак ризикнемо припустити: якби й далі збереглися темпи будівництва, що були взяті в ті роки, то принаймні до початку нового століття користуватися метрополітеном мали б змогу не тільки жителі Ленінського, але й інших районів міста. Завадила цьому економічна криза, яка розпочалася в країні наприкінці 1980-х років, і ще більшою мірою економічний хаос початку 1990-х років.

У розвитку сфери побутових послуг особливо великі зрушення відбулися в місті наприкінці 1950– на початку 1960-х років. Саме в цей час вітчизняні теоретики прийшли до висновку, що з наближенням радянського суспільства до комунізму домашнє господарство людей ставатиме зайвим, його мусить витіснити громадський побут. Наївність таких міркувань виявилося дуже швидко, так само, як і сподівання на пришестя комуністичної ери. Однак мережа підприємств побуту була створена в країні. Щодо Дніпропетровська, то тут її розвиток дещо відставав від інших великих міст республіки. В середині 1960-х років у Дніпропетровську діяли 635 ательє, майстерень, перукарень, приймальних пунктів. Протягом наступних двадцяти років їх кількість збільшилася до 1150, а обсяг реалізації побутових послуг населенню зріс майже в 4 рази і становив 50,7 млн. крб. на рік.

Суттєві зміни відбулися також в організації торгівлі та громадського харчування. Вже за період 1959-1960 років у місті було відкрито 244 магазини та 354 підприємства громадського харчування (їдалень, домових кухонь, ресторанів, кафе тощо). За 1965-1975 роки в Дніпропетровську були відкриті такі великі торговельні підприємства, як універмаг «Славутич», універсами на масивах «Перемога» і «Червоний Камінь», магазини «Юність», «Синій птах», «Лотос», центральний гастроном, ресторани «Рубін», «Калина», «Амур», «Стара вежа» та ін. Був реконструйований центральний універмаг. Для кращого обслуговування жителів міста були створені спеціалізовані фірми «Меблі», «Одяг», «Взуття». У середині 1980-х років у місті діяли понад 1000 магазинів і близько 1200 підприємств громадського харчування.

Особливою популярністю у дніпропетровців завжди користувався Центральний колгоспний (як тоді його називали) ринок «Озерка», що розмістився на площі 6 га. Після того, як наприкінці 1980-х років була здійснена його реконструкція, за рівнем упорядкування і потужностей йому не стало рівних не тільки в Україні, але й в усьому Союзі. Щодня ринок відвідували сотні тисяч жителів і гостей міста.

Постійно збільшувався товарообіг. У побут практично кожної сім'ї увійшли холодильники, пральні машини, телевізори тощо. Доходи переважної більшості сімей дозволяли харчуватися їм майже відповідно до раціональних норм. Так, на кожного жителя міста на середину 1980-х років припадало 55 кг м'ясопродуктів, 315 літрів молочних продуктів, 17 кг риби (за нормою 14,2), 5 кг тваринного масла, 159 кг овочів тощо. Та й ціни, правду кажучи, були по кишені для більшості жителів міста. Скажімо на Озерці та інших ринках міста м'ясо коштувало не більш ніж 3,75 крб. Не те, що в наступні роки. Звичайно, чимало товарів тривалого вжитку, наприклад меблевих гарнітурів, автомобілів, килимів, шапок з натурального хутра, жіночих чобіток тощо, вважалися дефіцитом. А тому пересічна людина (та, що не належала до номенклатури) мала змогу купити дефіцитні імпортні товари у спекулянтів чи «по блату». Біля великих магазинів після робочої зміни «чатували» черги охочих придбати ту або іншу дефіцитну річ. Щонайменше один раз на тиждень люди відмічалися у списках, що складалися активістами, і після кількамісячного очікування бажаний крам потрапляв у їх домівку.

В асортименті м'ясної продукції переважали варені ковбаси; сосиски та сардельки були великим дефіцитом; копчені ковбаси продавали як правило лише у крамницях кооперативної мережі. М'ясо у продаж надходило здебільшого нефасованим, тобто тушею і усе за однаковою вартістю. Продавці м'ясних відділів, що були дуже поважними людьми, клали на ваги стільки кісток, скільки бажали. Дуже вередувати покупцям не доводилося, оскільки попит на м'ясо, як і на все інше, перевищував пропозицію. Однак в цілому забезпечення Дніпропетровська продуктовими і промисловими товарами до середини 1980-х років було одним з найкращих в республіці. Інакше й бути не могло, щиро вважали жителі нашого міста, адже всі мусять не забувати, що Дніпропетровщина – батьківщина Генерального секретаря партії. А тому ті негаразди в забезпеченні людей товарами, що почалися наприкінці горбачовської перебудови, наші земляки сприймали особливо боляче.

Здійснювалися спроби вдосконалити організацію торгівлі. Так, у 1960-ті роки в деяких магазинах був відкритий вільний доступ покупців до товарів. З метою звільнення господарок від обтяжливої домашньої роботи на кухні їх прагнули привчити купувати готові страви, комплексні сніданки, обіди та вечері у домових кухнях. Щоправда, без особливого успіху. Згодом міські власті почали вимагати від торгівлі продавати продовольчі товари у вигляді напівфабрикатів або у розфасовці. До речі, мотивацію цієї вимоги варто навести у викладі тодішнього голови міськвиконкому В.Г.Бойка. «Хотілось би, щоб, йдучи з роботи, – роз'яснював він присутнім на сесії міськради в 1973 році працівникам торгівлі, – наші жінки мали змогу придбати всі необхідні продукти і приділити більше уваги вихованню дітей, підвищенню свого ідейного і культурного рівня» [17, ф. 18, оп. 60, спр. 22, арк. 69]. Таким уже був той час, такою була система, що й торгівля мусила сприяти формуванню комуністичної ідейності у громадян.

Набула великого розвитку мережа закладів охорони здоров'я. Якщо на початку 1950-х років у місті було 10 лікарень і диспансерів, усього 14 лікувально-поліклінічних об'єднань, то в 1985 році працювали 58 лікувально-профілактичних закладів, у тому числі 22 стаціонари на 17 тис. ліжок, 111 поліклінік. Кількість лікарів за цей період збільшилася в 5 разів і становила 5,3 тис., що перевищувало встановлені відповідно до кількості населення нормативи. Утім, у гонитві за кількісними показниками не завжди забезпечувалася належна якість лікування. Недарма люди часто жартували словами з популярної кінокомедії 1960-х років: даром лікуватися – значить лікуватися дарма. За умов безкоштовного медичного обслуговування не забезпечувалися рівні умови для тих, хто цього потребував.

Відбувалися деякі зміни на краще у благоустрої та озелененні міста. Створювались щорічно нові сквери, висаджували на вулицях міста десятки тисяч декоративних дерев і сотні тисяч кущів. Йшло постійне своєрідне суперництво з Донецьком – у кого буде більше висаджено троянд. Особливо багато для благоустрою і впорядкування вулиць і проспектів міста було зроблено в 1976 році. На честь 200-річчя Дніпропетровська за рішенням міськвиконкому було створено в місті 200 куточків відпочинку. Щоправда, основна робота по благоустрою здійснювалася в центральних районах міста. На околицях міста мало що змінювалось упродовж десятків років.

Взагалі однією з характерних особливостей функціонування адміністративно-командної системи була жорстка ієрархія в всьому. Зокрема, вона відбилася в тому, що основна соціальна інфраструктура міста була зосереджена в його центральній частині. Її розвиток на нових житлових масивах постійно відставав від потреб населення. Так, на житловому масиві

Клочко, де на початку 1970-х років проживали 25 тис. людей, не було на той час жодного магазину – ні продуктового, ні промтоварного. «Чомусь при забудові мікрорайонів про них часто забувають, а якщо й будують, то в останню чергу, і строки введення в експлуатацію розтягуються на декілька років, – ремствував на сесії міськради секретар Амур-Нижньодніпровського райкому партії П.В.Ксаверчук... – Трудящі правильно нас критикують і висувають серйозні претензії» [17, ф. 416, оп. 2, спр. 1607, арк. 27]. Самі «трудящі», до речі, у своїх скаргах і листах до владних структур висловлювалися у більш різкій формі стосовно всіляких негараздів комунального господарства міста.

Чимало негараздів залишилися в спадщину теперішньому поколінню дніпропетровців, уже громадянам незалежної України, і потребують розв'язання. Серед них: незадовільне транспортне сполучення між центром міста і житловими масивами, низька якість послуг, що надає людям система тепло– й водопостачання, відсутність реальної користі мешканцям багатьох будинків від роботи житлово-комунальних служб тощо. Дедалі більш актуальною стає проблема «хрущоб», тобто житлових будинків, що були створені в 1950-1960-ті роки. Коли їх будували, думали, що для тимчасового користування. Мовляв, дочекаємося побудови комунізму – тоді на їх місці побудуємо нові, більш комфортні будинки. Однак, на жаль, і за теперішніх ринкових відносин поки що підтверджується правило: не має більш постійного, ніж тимчасові труднощі.

4. Політичне протистояння

З самого початку свого панування КПРС, а точніше її верхівка, так звана номенклатура, прагнула будь-якою ціною зберегти той режим, за яким їй були підпорядковані всі без винятку сфери життя суспільства, зокрема міської громади як його важливого осередку. Будь-яка політична акція і будь-який прояв громадської активності мусили відбуватись за вказівкою або принаймні за згодою партійних органів. Здавалося, що в такій суспільній атмосфері ніколи не з'явитися живим паросткам інакодумства, свободи і національної ідеї.

За традицією, що склалася, жителі Дніпропетровська, як і всі радянські люди, мали нагоду виявити свою лояльність режиму і відданість «справі партії» принаймні двічі на рік – 1 Травня, яке відзначалося в календарі як День міжнародної солідарності трудящих, та 7 листопада, коли в Країні Рад святкувалася річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції. У ці дні святкові колони трудящих районів міста, трудових та учнівських колективів прямували під червоними прапорами і портретами партійних вождів проспектом К.Маркса, через площу ім. В.І.Леніна, повз трибуну, з якої їх вітали керівники міста й області. А перед тим (інколи за декілька годин до початку демонстрації) люди збиралися у спеціально відведених місцях, на прилеглих до центрального проспекту вулицях, де уповноважені від партійних комітетів з усією політичною пильністю перевіряли їхню «бойову готовність», тобто ступінь тверезості деяких демонстрантів, ідейний зміст святкової атрибутики, а також відповідність намальованих на портретах осіб встановленому реєстру партійних вождів.

Щодо тих жителів міста, які воліли не крокувати у святкових колонах, а дивитися на процесію збоку, та ще й десь ближче до трибуни, то їм доводилося з великими трудношами долати міліцейські заслони. Звичайно, якщо не пощастило заздалегідь придбати в партійному комітеті спеціальну перепустку. Тож усе було регламентовано досить суворо, і ніяка самодіяльність не заохочувалася. І тим не менше інколи деякі казуси траплялися. Чи то хтось умудрявся винести «парсуну» державного діяча, що вже був не при владі, чи то з'являвся транспарант, на якому містився заклик виконувати рішення не останнього з'їзду або пленуму ЦК КПРС, а попереднього, що теж вважалося великим гріхом і каралося партійною доганою. А в 1980-ті роки декілька разів поспіль перед початком руху демонстрантів на центральній площі перед очима міського й обласного керівництва звідкілясь з'являлося переляканe цуценя, що розглядалося теж як чиясь «ідеологічна провокація», але не могло не викликати кожного разу природного пожвавлення в лавах учасників урочистого дійства.

З особливою помпезністю в місті проводилися урочистості, що були присвячені ювілейним річницям у житті держави. Окрім річниць Жовтневої революції, урочисто святкувалися ювілейні дати утворення СРСР (1922 р.), День ня народження В.І.Леніна, Переяславської Ради або Возз'єднання України з Росією, як було офіційно визнано у спеціальній партійній постанові під час святкування 300-річчя цієї події. Обов'язковим атрибутом відповідних урочистих зборів громадськості міста було обрання почесних президій у складі «ленінського політбюро ЦК КПРС» на чолі з «вірними ленінцями», – від Й.Сталіна до М.Горбачова. До того ж, кимось із заслужених людей зачитувалися складені в ідеологічних відділах партійних комітетів вітальні листи на адресу керівництва КПРС і Компартії України. Тож упродовж багатьох років вважалося, що «дніпропетровці, як і всі радянські люди», з кожної нагоди палко схвалювали діяльність Центрального Комітету партії і персонально його керівників. Й тим самим виявляли свою високу політичну свідомість і громадянську активність.

Щодо подій, пов'язаних з історією Дніпропетровська, то серед них, вочевидь, найпомітнішим у зазначений період було святкування 200-річчя міста у травні 1976 року. Хоча таке датування народження Дніпропетровська і ставилося під сумнів частиною інтелігенції, однак «батьки міста» вбачали у святкуванні ювілею міста чудову нагоду, щоб «вибити» гроші на благоустрій міста, зробити приємне його жителям, а принагідно й самим отримати якусь винагороду. Отож місто від святкування ювілею мало не шкоду, а користь. Напередодні свята Дніпропетровськ добре причепурився. Були впорядковані його парки та сквери, повсюди створено затишні куточки відпочинку, нарешті відремонтовані дороги. Не всі, ясна річ, а ті, по яких мав проїжджати кортеж з високоповажними гостями, серед яких перший секретар ЦК Компартії України В.В.Щербицький, міністр соціального захисту УРСР, колишній керівник партизанського з'єднання двічі Герой Радянського Союзу О.Ф.Федоров, командувач Київського військового округу генерал-полковник І.О.Герасимов, делегації міст Свердловська, Саратова, Донецька та ін.

У дні святкування ювілею міста в усіх театрах, палацах культури, в парках, на агітаційних майданчиках лунали пісні, що прославляли партію, Радянську державу і, ясна річ, «місто металургів і революційних традицій». Відбувалися масові гуляння. На вулицях і площах міста були у великій кількості різні ласощі, навіть бутерброди з ікрою. Ще ніколи раніше Дніпропетровськ не бачив таких пишних видовищ і водних феєрій, як ті, що відбувалися тоді на стадіоні «Метеор» та в акваторії Дніпра. А центральною подією свята (бодай для партійно-господарського активу міста) були урочисті збори в театрі опери та балету, на яких В.В.Щербицький оголосив Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Дніпропетровська орденом Леніна, прикріпив нагороду на прапорі міста. Орденами СРСР було також нагороджено 27 колективів міста. 70 передовиків виробництва удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці [5, с.8].

У ці дні В.В.Щербицький зустрічався з жителями міста і області, зокрема з трудівниками металургійного заводу ім. Г.І.Петровського та студентами і викладачами Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, який він закінчив у 1941 році. Оглянув В.В.Щербицький нові житлові масиви Дніпропетровська, побував у кінотеатрі «Салют», у спеціалізованому магазині «Океан», в універсамі, Будинку книги та інших об'єктах, що з'явилися в Дніпропетровську напередодні його ювілею. До речі, В.В.Щербицький досить часто відвідував Дніпропетровськ як з офіційними візитами, так і проїздом до Верхньодніпровська, де жила і ні за що не хотіла їхати у столицю його мати - Тетяна Іванівна.

Гостями Дніпропетровська в різні роки були й інші високопоставлені особи. Так, у 1957 році відзначав у нас своє 70-річчя Г.І.Петровський, людина, прізвище якої увійшло до сучасної назви міста. У липні 1959 і червні 1962 року для нагородження працівників «Південмашу» (тоді – підприємства п/с №186) до Дніпропетровська приїздив М.С.Хрущов. У вересні 1979 року відвідав місто Л.І.Брежнєв, здійснюючи свою прощальну поїздку на свою «малу Батьківщину». За рішенням сесії міськради тоді Л.І.Брежнєву було присвоєно звання «Почесний громадянин Дніпропетровська». На відміну від деяких інших осіб, він по праву заслужив це високе звання. Серед іншого – й за те, що в ході свого візиту, відкинувши всі формальності, дав вказівку щодо будівництва Дніпропетровського метрополітену.

У червні 1985 року, вже через три місяці після свого обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС, відвідав Дніпропетровськ М.С.Горбачов разом з дружиною. За словами тодішнього партійного керівника міста М.Г.Омельченка, цей візит став великою політичною подією в житті міста і величезною практичною допомогою його партійній організації [17, ф. 18, оп. 60, спр. 1, арк. 12]. І хоч обіцяну практичну допомогу, зокрема в реконструкції металургійного заводу ім. Г.І.Петровського, дніпропетровці так і не дочекалися від М.С.Горбачова, однак його візит справді викликав тоді деяке пожвавлення в громадському житті. Принаймні ще довго люди судачили, з якої причини саме їхнє місто обрав новий керівник держави для однієї зі своїх перших поїздок по країні, чи залишився він задоволений своїми зустрічами з металургами та ракетобудівниками, а його дружина, Раїса Максимівна, – відвідуванням міської служби сім'ї та магазину «Синій птах». І чомусь невдовзі після від'їзду високопоставлених гостей пішов у відставку перший секретар обкому партії В.Г.Бойко.

«Великими святами радянського народовладдя» іменувалися вибори до представницьких органів влади – Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих Рад народних депутатів (до 1977 року – депутатів трудящих). Однак виборів, як таких, власне, не було, виборці мусили лише опускати в урну для голосування бюлетені з прізвищами одного кандидата від так званого блоку комуністів та безпартійних. Кожного разу, як повідомлялося в засобах масової інформації, вибори в місті відбувалися «в атмосфері нечуваного політичного і трудового піднесення», «в обстановці, коли всі дніпропетровці, натхнені рішеннями з'їзду КПРС (вказувався порядковий номер чергового партійного форуму), здійснюють заповітну мрію людства – будують комуністичне суспільство» і т.д. і т.п. «Дніпропетровці йшли на виборчі дільниці, – повідомляв у своєму виступі на сесії міськради у 1977 році перший секретар міськкому партії В.П.Ошко, – сповнені гордості за величезні досягнення радянської країни, за щастя бути її громадянами» [17, ф. 416, оп. 2, спр. 1991, арк. 10]. На підтвердження подібних декларацій наводилися дані, що мали засвідчити небачену в «країнах капіталу» громадську активність людей: у виборах брали участь не менш ніж 99,99% громадян міста. До Верховної Ради СРСР обрані від міста усі 4 кандидати в депутати, до Верховної Ради УРСР – усі 8 кандидатів, до обласної ради – 81 кандидат, до місцевих рад – 2253 особи. Причому свою довіру кандидатам висловлювало начебто чимраз більше громадян. Так, якщо у 1963 році, за офіційним повідомленням, за кандидатів до Верховної Ради СРСР віддали свої голоси 99,6% дніпропетровських виборів, то в 1977 році – вже 99,97%. Отже, далі й підвищувати громадську активність і громадянську свідомість дніпропетровців уже було нікуди.

Насправді результати виборів свідчили саме про байдужість громадян, про їх побоювання ускладнити відносини з владою у випадку «неправильного» голосування. Щоправда, більшість людей охоче йшли на виборчі дільниці, та ще й воліли прийти якомога раніше. Адже тут зазвичай діяли буфети зі смачними стравами, де можна було почастуватися з сусідами та приятелями. Вибори у нас були не стільки формуванням органів влади, скільки специфічною формою народного гуляння.

Вибори були безальтернативними. Списки кандидатів заздалегідь складалися і узгоджувалися в партійних органах. Усі кандидати в депутати обов'язково «обиралися» депутатами. Відтак депутатами ставали лише угодні владі й режимові люди. Склад депутатського корпусу теж ретельно підбирався апаратниками за статтю, соціальним станом, родом занять, освітою, віком, національністю тощо з тим, щоб в органах влади була представлена кожна соціальна група. Так, з 500 депутатів Дніпропетровської міської ради, обраної в березні 1977 року, було 259 чоловіків і 241 жінка, 235 членів КПРС і 265 безпартійних, серед яких 106 комсомольців. Робітники, ясна річ, становили в міськраді більшість – 344 особи, адже робітничий клас вважався провідною силою радянського суспільства. Службовців обрали, відповідно, 156 осіб, у тому числі 35 керівників і спеціалістів підприємств і організацій промислового виробництва, будівництва, транспорту та зв'язку, 29 працівників радянських і 24 партійних органів. Науку представляли 17, освіту і охорону здоров'я – 9, культуру, літературу, мистецтво – 8 депутатів. Не забули й про торгівлю і громадський побут – зазначені галузі уособлювали 11 депутатів. Особливо точно відбивався в міськраді національний склад населення міста: українців з них було 363, росіян – 124, інших – 13 осіб. Через великий прошарок серед депутатів представників робітничого класу вищу і неповну вищу освіту мала лише третина депутатів, інші були із середньою освітою [17, ф. 416, оп. 2, спр. 199, арк. 2, 6]. Очевидно, для того, щоб майже автоматично ухвалювати рішення вищестоящих інстанцій, високий рівень освіченості вважався зайвим.

Утім, правду кажучи, більшість депутатів усіх рівнів були людьми достойними. В міру своїх сил і відповідно до можливостей, яку надавала їм посада, вони робили добро місту і своїм виборцям – займалися благоустроєм міста, розвитком його соціальної інфраструктури, клопотами за надання людям квартир і пільг, розглядали скарги. Серед тих, хто неодноразово обирався депутатом і сумлінно виконував свій громадський обов'язок, були депутат Верховної Ради СРСР сталевар заводу ім. К.Лібкнехта Г.Т.Стенько, депутат Верховної Ради УРСР ректор медичного інституту Л.В.Новицька-Усенко, депутат обласної ради директор Дніпропетровського машинобудівного заводу ім. В.І.Леніна Л.М.Стромцов, депутати міськради директор СШ №16 Г.А.Патока і головний лікар міської дитячої лікарні В.О.Чудакова та ін. Понад чверть століття виконувала депутатські обов'язки заступник голови міськвиконкому (1961-1985 роки) З.Г.Суміна. Саме за її ініціативою, зокрема, в місті була створена перша в країні геріатрична служба, значно розширена мережа дитячих дошкільних закладів, завдяки чому в місті зникли черги на влаштування в них дітей.

Певна річ, пересічні депутати мали значно менше можливостей для виконання своїх обов'язків, і насамперед реалізації наказів виборців, що вважалося за їхній головний обов'язок. Було також чимало депутатів, для яких депутатський значок був лише додатком до їхніх керівних посад у партійних та радянських органах. Та й взагалі міська рада, як, до речі, і вся система радянської влади, виконувала по суті декоративну роль у державі, де реальна влада належала партійній верхівці.

Водночас, відсторонюючи громадян, зокрема депутатів, від реального самоврядування, партійні органи наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років ініціювали створення всіляких самодіяльних формувань, що мало засвідчити «торжество радянської демократії» в умовах «розгорнутого» комуністичного будівництва: квартальних, вуличних та будинкових комітетів, жіночих рад, товариських судів, комісій сприяння сім'ї та школі, батьківських комітетів, добровільних народних дружин тощо. У 1964 році в Дніпропетровську нараховувалося, за даними міськвиконкому, 2298 громадських самодіяльних формувань, у складі яких налічувалося близько 90 тис. активістів. Щорічно чисельність формувань зростала. Так, якщо на початку 1960-х років діяли 322 вуличних і квартальних комітетів, то на початку 1970-х років – вже 518. Крім того, ще з'явилися громадські ради мікрорайонів, які стали з'єднуючими ланками між вуличними комітетами і райвиконкомами.

Деякі самодіяльні формування відіграли певну корисну роль у залученні населення до благоустрою, озеленення дворів, ремонту під'їздів, розвитку інфраструктури мікрорайонів і житлових масивів. Однак разом з гонитвою за показниками громадської активності в роботі самодіяльних формувань було чимраз більше формалізму, згасав ентузіазм людей, усе більше формувань діяло лише «на папері». Тим більше, що визначити реальний внесок громадськості в соціальний розвиток міста було складно. Замість копіткої і невдячної роботи з активом, з усім населенням міським партійним функціонерам набагато легше було придумувати гучні гасла. Наприклад: «Жити і працювати по-комуністичному, без правопорушень» (1970 р.), що аж ніяк не відповідало реаліям міста.

Певною мірою формалізм був притаманний таким формуванням, як добровільні дружини. Якщо в 1959 році в місті нараховувалося 22 тис. народних дружинників, то в 1965 році – вже 50 тис. У 1970 році діяли 290 ДНД, у складі яких налічувалося понад 80 тис. дружинників. Щоправда, більшість з них погоджувалася йти на чергування лише заради додаткових днів до чергової відпустки на виробництві. Пуття з таких «охоронців порядку» було мало. «Далеко за прикладами ходити непотрібно, – мусив визнати низьку ефективність діяльності ДНД в місті у своєму виступі на сесії міської ради в 1967 році секретар міськкому партії В.В.Кирилюк. – Достатньо вийти ввечері на проспект К.Маркса, щоб переконатися в тому, що навіть на центральній магістралі міста бешкетують хулігани, п'яні підлітки, сумнівної поведінки дівки, в під'їздах будинків і скверах збираються наркомани...» [17, ф. 416, оп. 2, спр. 1353, арк. 24]. Не змінювалося на краще становище і в наступні роки. Так, у 1981 році в місті було зареєстровано 5051 злочинів, у 1983 – 6776. Причому половину з них становили хуліганські вчинки. Отож діяльність ДНД, як, до речі, й моральне становище в місті, навряд чи можна було вважати задовільними.

Проте поряд з офіційною, керованою владою громадською активністю людей, існувала і справжня активність. Адже в українському суспільстві завжди були люди, небайдужі до долі своєї батьківщини. Поштовхом до пробудження в них громадянських почуттів, людської гідності й національної свідомості стали рішення XX з'їзду КПРС (1956 р.), доповідь на ньому М.С.Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки». Тоді, мабуть, уперше за багато років існування тоталітарного режиму громадяни, зокрема ті, що були членами партії, отримали змогу висловитися з приводу злодіянь режиму в особі його вождя. Висловитися відверто, не побоюючись репресій, і не на кухні в родинному колі, а в присутності колективу та партійного начальства. «Моя совість не дозволить мені після того, що я почув, думати про Сталіна добре, адже у нього руки по лікті в крові», – змушений був визнати один з учасників партійних зборів на заводі селенових випрямлячів. Працівники обласного суду та прокуратури переймалися іншим питанням: «Чи можна називати Сталіна товаришем Сталіним?» Після бурхливого обговорення одностайно ухвалили: «У подальшому Сталіна не слід називати товаришем...» [17, ф. 18, оп. 21, спр. 46, арк. 1, 2]. Утім, у наступні роки подібні резолюції приймалися у зв'язку із засудженням хрущовського «волюнтаризму», брежнєвського «застою», горбачовської «зради».

Під впливом XX з'їзду КПРС, в роки так званої «хрущовської відлиги», серед міської інтелігенції та студентської молоді посилюється критичне ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, зростає розчарування в соціалістичних цінностях. «У вільному світі люди живуть набагато краще, ніж у нас», – переконував своїх однокурсників комсорг однієї зі студентських груп Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту Анатолій Сенін. Невдовзі він виготовив у великій кількості листівки відповідного змісту і мав на меті розповсюдити їх у місті напередодні святкування 45-ї річниці Жовтневої революції, чому завадив, одначе, його арешт. У жовтні 1962 року Донецьким обласним судом А.І.Сенін був засуджений на п'ять років позбавлення волі. Начебто за наклепи на радянську дійсність.

У цьому ж році увагу органів держбезпеки (КДБ) привернув до себе захист дипломної роботи студента філологічного факультету держуніверситету О.І.Овчаренка на тему: «Поема Т.Г.Шевченка «Великий льох». Аналізуючи творчість українського генія, дипломник осмілився поставити під сумнів офіційну концепцію возз'єднання України з Росією та беззаперечно позитивну роль Б.Хмельницького в українській історії. Як з'ясувалося в ході слідства, судження молодого дослідника не були випадковими, адже він належав до групи національно свідомої молоді «Дніпро», створеної в 1960 р. з числа студентів держуніверситету і медичного інституту, яка сповідувала ідею виходу України зі складу СРСР.

У другій половині 1960-х років владні структури були серйозно стурбовані діяльністю дніпропетровських правозахисників О.О.Кузьменка, І.Д.Рибалка, В.В.Савченка, І.Г.Сокульського та ін, які виступали на захист політв'язнів, боролися за поширення української мови, розповсюджували «самвидавну» літературу. З цією метою вони встановили зв'язки зі своїми однодумцями в Києві та Львові, зокрема з І.Дзюбою, О.Гончаром, І.Гончаром, нащадками родини Т.Г.Шевченка.

Значний поштовх для пробудження в багатьох людей почуття національної гідності і посилення критичних настроїв у суспільстві щодо політики так званого радянського способу життя дала публікація в 1968 році роману О.Гончара «Собор». Як це не дивно, але дніпропетровська влада в особі першого секретаря обкому партії О.Ф.Ватченка фактично сама посприяла подібним настроям, коли розв'язала ганебну кампанію цькування відомого радянського письменника. Зі шпальт місцевої преси, на спеціально скликаних зборах в організаціях і установах, навіть у виробничих колективах призначені партійними комітетами «критики» звинувачували О.Гончара в тому, що він нібито «відійшов від правди життя», «показав працю, побут і духовне життя металургів і колгоспників у кривому дзеркалі», «суб'єктивно протиставив далеке минуле й сучасність», «провів межу між партійним керівництвом і масами» тощо. Утім, останнє із звинувачень не можна назвати безпідставним. Що було, то було. Не дуже симпатичні персонажі роману мали реальних прототипів серед вищої дніпропетровської номенклатури. «Деякі наші дурні впізнали себе в романі», – мав необережність висловитися з цього приводу в колі колег завідувач промислового відділу газети «Зоря» П.З.Каракаш, про що відразу стало відомо в партійних інстанціях і дало привід для переслідування журналіста [17, ф. 19, оп. 52, спр. 118, арк. 59].

На тлі облудних звинувачень потрібно було мати неабияку мужність, щоб відверто висловити своє схвалення роману О.Гончара. Таку мужність виявили, зокрема, дніпропетровські літератори С.О.Завгородній, В.Ф.Корж, В.Л.Чемеріс. З нагоди 50-річного ювілею О.Гончара вони склали вітального листа своєму високоповажному колезі, де назвали його твір «очищувачем наших душ». Щоправда, з такою оцінкою не погодився секретар партійної організації обласної Спілки письменників, і автори були змушені внести в лист відповідні корективи, про роман «Собор» вони взагалі не згадали [17, ф. 19, оп. 52, спр. 118, арк. 55].

У зв'язку з гострим ідеологічним протистоянням, що виникло в певних громадських колах навколо роману «Собор», з'явився й «Лист творчої молоді Дніпропетровська», автором якого був уже згадуваний вище І.Г.Сокульський. У цьому листі, направленому на адресу Дніпропетровського обкому КПУ, Спілки письменників України, редакцій багатьох газет не тільки розкривалася велика моральна й національна значущість роману, але й підіймалася низка болючих питань, якими були занепокоєні національно свідомі молоді митці міста. Зокрема, приховані утиски української мови і культури, відсутність справжньої демократії, політичне безправ'я людей, переслідування інакодумців і патріотів України тощо. Зміст «Листа творчої молоді Дніпропетровська» став відомий не тільки значній частині жителів міста, але й громадськості країни, за кордоном. Адже він зачитувався на радіо «Свобода», був також надрукований у канадській газеті «Український вісник», у часопису «Сучасність», що видавався у ФРН. Такого влада вже не могла проковтнути. В червні 1969 року І.Г.Сокульський був заарештований і невдовзі засуджений на чотири з половиною роки позбавлення волі. Разом з ним були покарані його однодумці – В.Савченко і М.Кульчинський. Отож право на існування мала, в нашому щасливоденному місті, як і повсюди в Країні Рад, лише та громадська активність, яку санкціонувала влада. Паростки активності справжньої знищувалися швидко і з корінням.

За допомогою механізму адресних репресій та ідеологічного тиску владі і її репресивним органам наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років вдалося припинити діяльність невеликої купки дніпропетровських правозахисників, а більшість людей примусити ретельно приховувати свої політичні погляди. Якщо в столиці ще подеколи відбувалися сплески дисидентського руху, то в інших містах, зокрема в Дніпропетровську, надовго встановилася видимість однодумства. Свідомість людей була отруєна апатією та пасивністю. Як жартували тоді наші люди, в Радянському Союзу нарешті здійснився ленінський план електрифікації: всім усе стало до лампочки. До речі, в гнітючій атмосфері застійних часів анекдот став чи не єдиним способом розважити думку.

Багато років тоталітарний режим душив вільну думку і гальмував громадську активність людей. Та кінець кінцем стало очевидно самим можновладцям: якщо й далі продовжувати заборонну та репресивну політику, то країна ніколи не видряпається із застійного болота. Тож з приходом до керівництва КПРС у 1985 році М.С.Горбачова в СРСР розпочалася політична перебудова, що, зокрема, привело до виникнення так званих неформальних самодіяльних організацій та об'єднань, масових громадських рухів, а згодом до створення багатопартійної системи.

Скориставшись деякою лібералізацією режиму, влітку 1988 року в місті почала легально діяти філія Української гельсінської спілки (УГС), до якої входили дніпропетровські правозахисники – І.Сокульський, В.Забігай, П.Розумний, Ф.Куліш. Після того, як у квітні 1990 року на основі УГС була створена Українська республіканська партія (УРП), ця філія стала першим у місті партійним осередком, відверто опозиційним до КПРС.

Одночасно в Дніпропетровську з ініціативи групи письменників і журналістів – В.Заремби, С.Довгаля, І.Рибалки та ін. – створюється Товариство української мови ім. Д.І.Яворницького. Хоча своїм основним завданням організація й визначала просвітницьку діяльність, сприяння відродженню національної культури, однак на практиці діяльність товариства була дуже політизованою, про що, зокрема, свідчила активна, хоча й малоуспішна участь організації в усіх виборчих кампаніях.

Восени 1988 року на хвилі проголошеної М.С.Горбачовим «гласності» з'явився осередок Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал», основним завданням якого, згідно з його статутом, було увічнення жертв сталінських репресій, допомога тим з них, хто залишився в живих, роз'яснення людям трагічних сторінок радянської історії. Цілком природно, що головою дніпропетровської організації «Меморіалу» був обраний В.П.Дибенко – син репресованого знаного діяча Жовтневої революції та героя громадянської війни Павла Дибенка. До керівництва організації увійшло чимало членів КПРС, зокрема вчений-історик, доцент ДДУ В.Є.Романов, інші викладачі вузів і загальноосвітніх шкіл, які мали хист до просвітницької діяльності.

Спочатку організація «Меморіалу» користувалася підтримкою партійних органів, які, вірогідно, у такий спосіб хотіли тримати під своїм контролем неформальний рух взагалі. Адже під дахом організації знайшли притулок чимало політично активних осіб. Однак чимраз діяльність організації ставала більш політизованою. На її зібраннях висувалися пропозиції не обмежуватись розмовами про репресії 1930-х років, а й засудити репресії 1960-1980-х років проти дисидентів. Кінець кінцем на загальних зборах організації, що відбулися в квітні 1989 року, серед їх учасників були розповсюджені листівки із закликом провести «новий Нюрнберг», трибунал над КПРС як злочинною організацією. Така ідея знайшла серед присутніх чимало палких прихильників – було вирішено направити відповідного листа до ООН. Як наслідок, в організації відбувся розкол. Помірковані члени «Меморіалу», покинувши збори, вирішили й далі зосередитися на благодійній та просвітницькій діяльності, яка, однак, в атмосфері подальшого посилення політичного протистояння виявилась малопомітною в місті. Щодо більш радикально налаштованих членів товариства – Л.Андронової, Г.Дмитрієвої, Е.Бірюкової, В.Стрілковського та ін., то невдовзі їх, вірогідно, перестали задовольняти ідеї «Меморіалу» і вони стали засновниками й активістами міських осередків інших партій та організацій, що стояли на відверто антикомуністичних позиціях.

На початку 1989 року у зв'язку з висуванням кандидатів у народні депутати СРСР група молодих учених, робітників, студентів за прикладом своїх однодумців у Москві, Києві, Львові та ін. містах, заснувала міське суспільно-політичне об'єднання виборців. Основними завданнями «Вибору» (таку назву отримало об'єднання) стали сприяння розвитку громадської самосвідомості населення міста, організація взаємодії між депутатами і виборцями, здійснення громадського контролю, виконання депутатами своїх передвиборних програм і наказів виборців. Однак на практиці більш успішною була діяльність «Вибору» в період виборчих кампаній по агітації за кандидатів у депутати від демократичного табору і контрагітація проти висуванців від владних структур.

З літа 1989 року на провідну роль у громадському житті міста починає претендувати осередок Народного руху України за перебудову. Таку назву мала масова політична організація, з ініціативою створення якої в жовтні 1988 року виступила Спілка письменників України. На перших порах у Русі об'єдналися представники різних політичних партій – від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що стояли на позиціях антикомунізму.

Всупереч слушним пропозиціям окремих комуністів щодо необхідності налагодити співробітництво з Рухом, партійні консерватори воліли проводити по відношенню до цієї організації політику жорсткої конфронтації. Особливо в цьому відношенні відзначалася дніпропетровська компартійна номенклатура, під тиском якої міськрада прийняла постанову про заборону на проведення крайової установчої конференції Народного руху України за перебудову.

Можливо, кілька років тому такої постанови вистачило б, щоб завадити створенню в місті опозиційної організації. Однак в умовах зростання самосвідомості і пробудження у багатьох людей почуття громадської й національної гідності така позиція владних структур дала зворотний ефект. Влада поступово втрачала авторитет і важелі контролю за розвитком політичних подій у місті. Рухівці просто проігнорували рішення міської ради.

Крайова установча конференція Народного руху за перебудову відбулася в Дніпропетровську в середині 1989 року. Її делегати представляли близько 600 прихильників Руху. На конференції було обрано керівництво крайової організації, до складу якої увійшли І.Шулик, І.Сокульський, Г.Сахаров та ін. Були засновані друковані органи – газети «Жорна» і «Придніпровець», обрані делегати, в тому числі 18 від обласного центру, на установчий з'їзд Народного руху.

На з'їзді, що відбувся у вересні цього року в Києві, позицію дніпропетровської делегації висловив у своєму виступі народний депутат СРСР С.Конєв, котрий закликав учасників форуму боротися за усунення від влади представників «номенклатурно-родинних кланів», «манкуртів», «злочинців Чорнобиля» [17, ф.19, оп.95, спр. 51, арк. 49]. Такими епітетами оратор нагородив партійних і державних керівників України. Вочевидь, на подібній тональності багатьох виступаючих на з'їзді позначилася безглузда й недалекоглядна конфронтаційна політика компартійних функціонерів, зокрема дніпропетровських. Головними завданнями Руху стало не тільки відновлення державної незалежності України, але й відсторонення КПРС від влади, що уявлялося запорукою справжнього народовладдя і розвитку української нації.

Незважаючи на постійні твердження комуністичних ідеологів про те, що КПРС є партією робітничого класу і уособлює його інтереси, вона більше притягувала до себе службовців і частину інтелігентів, яким членство в партії відкривало можливості кар'єрного росту. Щодо робітників, то більшість з них давно вже не поспішала стати членами КПРС й дещо скептично ставилася до комуністичної пропаганди.

Стрімке погіршення соціально-економічного становища, перш за все дефіцит товарів повсякденного попиту і продуктів харчування в країні й, зокрема, в нашому місті, привели до посилення антикомуністичних настроїв у трудових колективах Дніпропетровська. Коли влітку 1989 року почався страйковий рух на шахтах Кузбасу в Росії, а невдовзі – і в об'єднанні «Павлоградвугілля», то на металургійному заводі ім. Г.І.Петровського, в АТП 11201, трамвайно-тролейбусному управлінні, метробуді, інших підприємствах міста за прикладом шахтарів виникають страйкові комітети. Восени цього ж року робітники металургійних підприємств виступають за створення громадських організацій для захисту своїх інтересів. Так, на зборах представників трудових колективів заводу ім. Г.І.Петровського, що відбулися в листопаді 1989 року, був створений Союз трудового народу за перебудову. В його зверненні до всіх трудівників республіки йшлося про необхідність консолідації на загальній платформі з усіма неформальними рухами, боротьби з корупцією, соціальною несправедливістю, незаконними привілеями партноменклатури [17, ф. 19, оп. 95, спр. 110, арк. 17].

Під впливом демократичних процесів, що відбувалися в радянському суспільстві наприкінці 1980-х років, почався розкол у раніше монолітній КПРС. Одним із свідчень цього стало створення об'єднань комуністів на демократичній платформі, створення партклубів, члени яких мали на меті «демократизацію КПУ з середини» – відміну демократичного централізму, перетворення партії з «керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства» на парламентську партію тощо. Влітку 1989 року з ініціативою створення міського партклубу на зазначених ідейних засадах стали професор ДДУ Г.Можаєв, викладач ДІІТу В.Батурін, завідувач політмасового відділу обкому комсомолу О.Турчинов та ін.

У березні 1990 року в Харкові відбулась конференція партклубів і представників парторганізацій України, що стали на «демократичну платформу». Серед 109 делегатів конференції було 8 представників від Дніпропетровська, в тому числі О.Турчинов, який був обраний до республіканської координаційної ради «Демплатформи». У грудні 1990 року з числа прихильників «Демплатформи» була утворена Партія демократичного відродження України (ПДВУ), яка додержувалася засад лібералізму та соціал-демократії.

На початку 1990 року, за даними обкому КПУ, в Дніпропетровську активно діяли 18 неформальних самодіяльних формувань та осередків різних політичних партій, серед них: Асоціація молодих істориків, «Вибір», «Єдність», «Зелений світ», Конференція анархо-синдикалістів, Комітет соціального захисту «Меморіал», Народний рух України за перебудову, Народно-трудовий союз, Партклуб, Рада воїнів-інтернаціоналістів, Спілка незалежної української молоді, Соціал-демократична асоціація, Союз трудящих за перебудову, Українська гельсінська спілка (згодом – Українська республіканська партія) та ін. [17, ф.]. Незабаром були створені осередки Демократичної партії України, Партії зелених тощо.

Більшість нових партійних організацій і самодіяльних формувань тільки формувалися, в них йшла запекла боротьба за лідерство, немов підтверджуючи вислів: де два українці – там три гетьмани. Вони характеризувалися нечисленністю, їхні матеріальні можливості були обмеженими, а соціальна база і ідеологія недостатньо визначеними. Однак вони діяли активно і напористо, а тому чимраз більш ефективно конкурували з міською організацією компартії, з владними структурами, що мали незрівнянно більшу матеріальну й організаційну базу.

Для того, щоб заявити про себе і вести агітацію серед населення, дніпропетровські «неформали» ефективно використовували мітинги. Перший масовий мітинг відбувся в липні 1989 року в парку В.П.Чкалова під гаслом, яке у свій час висунули більшовики, а потім самі ж вихолостили: «Вся влада – Радам!». У вересні цього ж року в літньому кінотеатрі «Експрес» з ініціативи «неформалів» відбулося бурхливе обговорення проекту нового закону СРСР про вибори, під час якого лунала гнівна критика на адресу керівництва КПРС за його спробу узаконити свої пріоритети при формуванні депутатського корпусу. Ще більш різкими були виступи на несанкціонованому мітингу, що був проведений місцевою організацією Народного руху в жовтні на Театральній площі. Найбільш масовий мітинг прихильників опозиційних сил відбувся в лютому 1990 року на стадіоні «Металург», який перед тим, як перетворитися на головну міську «барахолку», надовго стане для громадськості міста основною ареною політичних дискусій і боротьби за гласність.

Під час проведення цього мітингу, який мав на меті об'єднання всіх демократичних сил напередодні наступних виборів до Верховної Ради України і місцевих Рад народних депутатів, виявилася вся строкатість політичного спектру в місті. Поруч із жовто-синіми прапорами української незалежності майоріли російські «триколори». Виступи ораторів від Народного руху чергувалися з промовами анархо-синдикалістів. Слідом за закликами до українського державного суверенітету були спроби, хоча й не дуже помітні, переконати присутніх у необхідності відновлення російської монархії. Але всіх єднало одне – негативне ставлення до компартійної номенклатури.

Вибори до Верховної Ради України і місцевих рад народних депутатів, що відбулися в березні 1990 року, стали першою серйозною пробою сил для нових політичних об'єднань і угруповань. Незважаючи на звичку населення віддавати свої голоси за тих, кого висунули і підтримують владні структури, опозиції вдалося-таки вибороти на деяких округах депутатські мандати. Зокрема, депутатом Верховної Ради України став прихильник «Демплатформи» В.Сметанін, депутатом обласної ради – В.Батурін. Лідери «Вибору» – В.Шабалін і С.Хорошкін були обрані депутатами міськради. На відміну від минулих років, коли вибори були безальтернативними і депутатський мандат могли отримати виключно представники так званого блоку комуністів та безпартійних, тобто висуванці влади, на виборах 1990 року в умовах зародження багатопартійності до нового складу Дніпропетровської міської Ради народних депутатів увійшли понад 30 осіб від демократичних сил. Офіційно про небачену до цього часу подію в історії «радянського народовладдя» було повідомлено у зверненні міськвиконкому лише у вересні, коли вже стало неможливим приховати протистояння між демократичною депутатською групою і прокомуністичною більшістю.

Партійні органи ще продовжували керувати містом. Принаймні так здавалося їм самим. Однак вони поступово втрачали не тільки авторитет серед населення, але й свою основу, соціальну базу. Якщо у 1989 році міська партійна організація нараховувала близько ста тисяч членів, то влітку 1991 року – лише 81 тис. Інші вийшли з партії. Природно, що й тих «бійців партії», що поки залишалися в її лавах, цілком вистачило б, щоб протистояти будь-якій опозиції. Якби у них була тільки віра в правоту своєї справи і відчуття підтримки з боку людей. Але саме цього як раз і не було. «Ми продовжуємо називати себе виразниками інтересів народу, але що ми для цього робимо і що зробили? – звертався до учасників пленуму міськкому компартії влітку 1991 року директор «Полімермашу» В.В.Третьяк. – Чи буваємо ми в народі, чи відчуваємо разом з ним усі тяготи і нестатки!»[17, ф. 18, оп. 69, спр. 3, арк. 14].

Очевидно, найбільшою неприємністю для партійного керівництва було те, що з партії почали масово виходити працівники сфери матеріального виробництва, представники робітничого класу. Тільки в ході звітів і виборів 1990 року на промислових підприємствах міста зникла п'ята частина партійних організацій, близько третини партгруп. Отож в останні місяці існування міська організація компартії нагадувала корабель, який уже дав сильну течу і невдовзі мав затонути. Відтак почали покидати цей корабель і представники партноменклатури. В числі перших: В.Л.Бояр, директор Дніпровського машинобудівного заводу ім. В.І.Леніна, Л.Д.Кучма, Генеральний директор «Південмашу», М.В.Максимов, директор радіозаводу, а ще недавно другий секретар Кіровського райкому КПУ та ін. Дехто з тих, що виходили з партії, робили це з принципових позицій. Інші розставалися з партією через кон'юнктурні міркування. Були й такі, хто публічно нищив свій партквиток, нехтуючи негативною громадською думкою і вже не побоюючись помсти з боку існуючої влади. Вочевидь, розраховуючи, що завдяки цьому отримає своєрідну індульгенцію від влади наступної, демократичної.

Водночас багато хто з пересічних жителів міста, розчарувавшись у комуністичній ідеології, а ще більше – в її конкретних носіях, деякий час ще мав сподівання на можливість збереження СРСР. Переконливим свідченням цих надій стали результати Всесоюзного референдуму і Всеукраїнського опитування населення, що відбулися у березні 1991 року з питань майбутнього радянської федерації. На запитання референдуму: «Чи вважаєте Ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних республік...?» відповіли «Так» 71,7% від числа тих дніпропетровців, що взяли участь у референдумі. «Ні» сказали 26,4%. На запитання опитування «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах декларації про державний суверенітет України?» позитивну відповідь дали 83% жителів міста [8, с. 238]. Приблизно такі дані були й взагалі в Україні і в більшості радянських республік. Таким чином, у керівництва країни, компартії ще, мабуть, був шанс зберегти свою владу, провести очікувані народом економічні й політичні реформи. В умовах загострення економічної кризи наданим шансом вони скористатися не зуміли.

З весни 1991 року почався новий стрибок споживчих цін і дефіциту практично всіх промислових і продовольчих товарів. У дефіциті були мило, сірники, пральний порошок, зубна паста, бензин тощо. Щоб заправити пальним авто, слід було простояти в черзі кілька діб. Серед людей зростали зневіра, невдоволення, роздратування, відчай. У чергах відкрито вже слали прокльони на адресу міської влади, всієї партноменклатури, «імперської влади».

Тим часом активісти Руху розповсюджували в неймовірній кількості свої листівки, на яких з одного боку надавалися економічні показники України і провідних європейських країн, а з іншого – порівняльні дані про життєвий рівень українців та західних європейців. З листівок виходило, що за першими показниками Україна посідає одне з перших місць в Європі, а за другими – одне з останніх. Хочеш – не хочеш, а починаєш думати, що «українське сало з'їли москалі», як жартома говорили тоді дніпропетровці.

Увесь численний пропагандистський апарат міської партійної організації компартії не спромігся по суті нічого протиставити цій невигадливій, але вельми ефективній ідеологічній акції націонал-демократів. Улітку 1991 року, тобто в той час, коли вирішувалася доля компартії, соціалістичного ладу і Радянського Союзу, штатні і позаштатні лектори партійних комітетів, інші «ідеологічні бійці» партії, як і більшість обивателів міста, спокійнісінько доглядали овочеві грядки на своїх «фазендах». Так під враженням мексиканських телевізійних серіалів, що встигли увійти в моду, стали називати дачні ділянки. Останні, до речі, теж стали масово з'являтися лише наприкінці 1980-х років.

Відчуваючи своє повне безсилля і нездатність переконати людей, адміністративна система подеколи виявляла безглузду агресивність. Коли 16 липня 1991 року, з нагоди першої річниці прийняття Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет Української РСР», активісти Руху і Демпартії підняли на Театральній площі міста синьо-жовтий український прапор, то доблесна дніпропетровська міліція брутально зірвала його і побила ватажка крайової Січеславської (Дніпропетровської) організації НРУ І.Шулика і його товаришів. Ясна річ, міські власті не давали інструкції міліції, в який спосіб слід перешкодити «націоналістичній провокації», однак сам конфлікт не міг статися без вказівки владних структур.

Передчуттям неминучого близького краху КПРС і комуністичного режиму була сповнена доповідь першого секретаря міського комітету компартії В.М.Володарця на передостанньому пленумі міського партійного штабу. Сформульована партійним керівництвом оцінка поточного моменту не є беззаперечною, але вона, на наш погляд, дуже влучно характеризує настрої міської компартійної «еліти» напередодні своєї поразки. Відтак вона заслуговує на те, щоб процитувати її майже без скорочень: «Через непродумані спроби переходу до ринку, відсутність чіткої та прорахованої програми цього переходу ми скочуємось до реставрації капіталістичних порядків у їхньому найгіршому прояві. І що найбільш парадоксально і трагічно, – мусив констатувати партійний керівник, – цей процес йде за активною участю... і несвідомому сприянні робітничого класу, самих трудящих, котрі, втративши надію отримати від держави обіцяні соціальні гарантії свого майбутнього і майбутнього своїх дітей, вийшли на мітинги і беруть участь у страйках, що має катастрофічний руйнівний потенціал... Сьогодні питання стоїть не тільки про долю нашої партії, вкрай гостро йдеться про долю самої держави» [17, ф. 18, оп. 69, спр. 1, арк. 147-148]. Керівник дніпропетровських комуністів мав рацію. До розпаду СРСР, а з ним й до краху КПРС залишалися лічені дні.

Розв'язка настала в результаті драматичних подій, що відбулися 19-21 серпня в Москві. В ці дні група високих посадових осіб на чолі з віце-президентом СРСР Г.Янаєвим утворила Державний комітет з надзвичайних ситуацій і здійснила спробу державного перевороту. Щодо компартійного керівництва України, то воно хоча й не встигло виступити на підтримку заколоту, але зайняло вичікувальну позицію. Дехто з партійних функціонерів, зокрема дніпропетровських, сподівався на повернення тоталітарного минулого, відновлення партійного диктату над суспільством.

Перемога російських демократичних сил показала марність подібних сподівань. У ситуації, що склалася, комуністична більшість у Верховній Раді України, бажаючи й далі залишатися коло керма влади, визнала для себе за краще приєднатися до національно-демократичних сил, які наполягали на виході України із складу СРСР. Скликана 24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради України, розглянувши питання про політичну ситуацію в Україні, прийняла «Акт проголошення незалежності України». На Всеукраїнському референдумі, що відбувся 1 грудня цього ж року, доленосне рішення українського парламенту дістало схвалення переважної більшості дніпропетровців. Так само, як і всього українського народу.

Отже, як видно на прикладі Дніпропетровська, невдала спроба державного перевороту в Москві не спричинила, а лише прискорила розпад СРСР, руйнацію радянської моделі соціалізму, утворення незалежної Української демократичної держави. Тоталітарний режим протягом багатьох років убивав у людей їх політичну енергію і національну гідність. Він хотів бачити їх байдужими і пасивними, «гвинтиками» системи. Однак, як виявилося, зробив такими лише тих, хто міг виступити на його захист, зокрема членів КПРС. Натомість він виховав стійкість, мужність і громадську активність у людей, які жадали відстоювати ідеї демократії й української незалежності. Тим самим привів їх до перемоги, а себе – до самознищення.

5. Збагачення культурного життя

На основі соціально-економічних перетворень, що відбувалися в Дніпропетровську впродовж 1950-1980-х років, постійно поглиблювалися процеси розвитку культури в усіх її складових частинах – освіті, науці, літературі, мистецтві, фізичному вихованні та спорті. Зростав освітній та інтелектуальний потенціал міста, збагачувалося духовне життя городян.

Особлива увага в місті приділялася розвитку шкільної освіти. Починаючи з 1951 року, коли радянський уряд висунув завдання завершити в усіх обласних центрах перехід від семирічної до загальної середньої освіти молоді, в Дніпропетровську, як і в інших містах країни, розпочалося широкомасштабне шкільне будівництво. Подальше нарощування його темпів пов'язане з прийняттям у 1966 і 1972 роках відповідних партійно-урядових постанов щодо забезпечення обов'язкового характеру середньої освіти молоді – так званого всеобучу.

За рахунок введення до ладу нових шкільних приміщень зростала мережа загальноосвітніх шкіл, переважну більшість з яких становили середні школи. Якщо у 1950/51 навчальному році у місті працювали лише 84 школи, то в 1959/60 – 103, в 1985/86 – 140, що дало змогу охопити середньою освітою усіх юних дніпропетровців. За 1981-1985 роки чисельність учнів у загальноосвітніх школах міста збільшилася з 59 до 125 тис., тобто вдвічі [17, ф.18, оп. 60, спр 28, арк. 73]. Працювали в школах 7,2 тис. вчителів.

У місті стало доброю традицією щороку, напередодні 1 вересня, відкривати нові школи, що побудовані за сучасними типовими або індивідуальними проектами, в тому числі з культурними та спортивними комплексами, басейнами, виробничими майстернями тощо. Значна частина таких шкіл будувалася за кошти шефів – «Південмашу», «Дніпрошини», заводу ім. Г.І.Петровського, інших промислових гігантів. Усі нові школи, завдяки допомозі шефів, були забезпечені необхідним приладдям і обладнанням. Висловлюючи глибоку подяку господарським керівникам міста за цей внесок у розвиток освіти, заступник голови міськвиконкому З.Г.Суміна відмічала у своїй доповіді на сесії міської ради у вересні 1971 року, що легше назвати тих, хто не допомагає школам – їх залишилося значно менше, ніж тих, хто по-батьківськи піклується про виховання завтрашніх господарів країни [17, ф. 416, оп. 2, спр. 1609, арк. 6].

З метою підвищення якості навчального процесу проводилася робота щодо створення навчальних кабінетів із основних природознавчих і гуманітарних дисциплін – хімії, біології, фізики, історії, літератури тощо. До кінця 1970-х років усі школи міста працювали за прогресивною кабінетною системою навчання. Зразковими у цій справі стали СШ №№16, 36, 44, 67 та ін. У другій половині 1980-х років у більшості міських шкіл у зв'язку із запровадженням курсу «Основи інформатики» були створені кабінети обчислювальної техніки.

В умовах, коли середня освіта молоді була проголошена не тільки загальною, але й обов'язковою, нелегка вчительська праця стала ще більш напруженою й відповідальною. Переважна більшість дніпропетровських педагогів, попри не дуже велику заробітну плату, сумлінно виконували свій обов'язок, докладали всіх зусиль, щоб навчити своїх учнів «розумному, доброму, вічному». Їхні колеги з усього СРСР приїжджали за досвідом до школи-інтернату №3, де директором працювала Герой Соцпраці, кандидат педагогічних наук М.Ф.Чернобаєва, та до СШ №16, яку протягом багатьох років очолювала Заслужений учитель України Г.А.Патока. У цій школі в 1980-ті роки працювали два кандидати педагогічних наук, два заслужені вчителі УРСР, 18 відмінників народної освіти. Водночас педагогічним колективам загальноосвітніх шкіл, як і всій системі освіти, сильно заважали диктат звітності і так звана процентоманія. Мали місце формалізм і шаблон у навчанні й вихованні учнів. У 1974 році на XXV міській партконференції наводився такий факт: понад 42% учнів загальноосвітніх шкіл міста вчаться на «добре» і «відмінно». У той же час понад третина з трьох тисяч випускників шкіл на вступних екзаменах до вузів отримала незадовільні оцінки [17, ф. 18, оп. 42, спр. 1, арк. 24-25]. У наступні роки процент «відмінників» і «хорошистів» значно збільшився, але якість їхніх знань, як постійно мусили констатувати приймальні комісії вузів, не підвищувалася, а знижувалася.

Дуже важливе місце в діяльності загальноосвітніх шкіл у період, що висвітлюється, посіли заходи, спрямовані на підготовку випускників до продуктивної праці у сфері матеріального виробництва. Відповідно до закону про зміцнення школи з життям та подальший розвиток народної освіти, починаючи з 1958/59 навчального року, в школах міста запроваджувалося виробниче навчання, вівся пошук оптимальних його форм. Так, у 1975 році в Ленінському районі був відкритий один із перших в країні міжшкільний навчально-виробничий комбінат, який надав можливість учням старших класів багатьох шкіл опанувати навичками з 18 необхідних економіці міста професій. Досвід Ленінського району незабаром був запроваджений і в інших районах Дніпропетровська. У 1985 році учні брали участь у виготовленні 250 видів продукції на замовлення базових підприємств. У зв'язку з новим соціальним замовленням у навчально-виробничих комбінатах Красноногвардійського і Бабушкінського районів у 1986/1987 навчальному році було забезпечено підготовку програмістів і операторів електронних обчислювальних машин. З юних років молодих дніпропетровців привчали опікуватися громадськими і державними інтересами. Щоправда, не завжди рахуючись з їхніми власними намірами, уподобаннями та інтересами.

У підготовці робітничих кадрів для народногосподарського комплексу країни і промисловості міста підвищувалася роль системи професійно-технічного навчання. Якщо у першій половині 1950-х років вона охоплювала лише 3 тис., то наприкінці 1980-х – понад 20 тис. учнів [17, ф. 18, оп. 22, спр. 51, арк. 17; оп. 60, спр. 18, арк. 74]. І тим не менше на дошках об'яв біля прохідних майже всіх промислових підприємств та будівельних організацій міста до початку 1990-х років можна було прочитати оголошення про велику кількість вакансій. У цьому можна вбачати не тільки ознаку переважно екстенсивного характеру розвитку економіки міста, але й результат того, що на багатьох підприємствах і в самих навчальних закладах часто не могли втриматися від спокуси використовувати учнів лише в якості дешевої робочої сили, тим самим підривали престиж навчання в системі профтехосвіти й роботи в сфері матеріального виробництва.

Здійснювався пошук шляхів підвищення престижу системи професіонально-технічного навчання та забезпечення підготовки «трудових резервів» на рівні вимог науково-технічного прогресу. В 1959 році замість шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та різнотипних ремісничих навчальних закладів утворили єдину мережу професійно-технічних училищ. Десять років потому, відповідно до завдань завершення переходу до загальної обов'язкової освіти молоді останні перетворюються на середні професійно-технічні училища (СПТУ), які почали видавати своїм випускникам і атестат про середню освіту. Разом з документом про буття однієї з професій – сталевара, слюсаря, токаря, перукаря, кулінара тощо. Наставниками молоді стали авторитетні та досвідчені виробничники, знані в області люди, в тому числі Герої Соціалістичної Праці П.С.Махота, Н.З.Ніколаєв, М.Н.Лапшин та ін.

В останнє десятиліття радянської доби в Дніпропетровську діяли 27 СПТУ, які щорічно випускали із своїх стін близько 10 тис. кваліфікованих робітників близько вісімдесяти спеціальностей [17. ф. 18, оп. 60, спр. 18, арк. 74]. Тож трудову славу нашого індустріального міста здобували чимало вихованців закладів профтехосвіти, серед яких новатори і передовики виробництва, Герої Соціалістичної Праці – М.В.Спільник, В.Ф.Лихолат, Ю.С.Меркулов та ін.

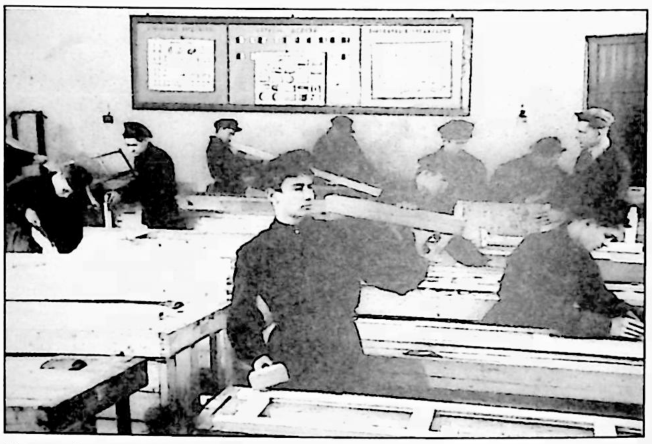

Виробничі навчальні майстерні училища фабрично-заводського навчання №27. Фото 1952 р.

Однак якість підготовки випускників професійно-технічних училищ міста так і не вдалося підняти до того рівня, якого вимагало сучасне виробництво. Здебільшого це було пов'язано з незадовільною матеріально-технічною базою навчан-

Випускники технічного училища №1. Фото 1949 р.

ня, а також недоліками в організації навчального процесу. Велика кількість правопорушень з боку учнів СПТУ, що мусили констатувати правоохоронні органи, свідчила про суттєві недоліки у виховній роботі в системі профтехосвіти. Усе це вимагало принципово нових підходів в організації підготовки кваліфікованих робітників.

Народне господарство міста поповнювалося також із числа вихованців технікумів та училищ, що мали статус середніх спеціальних навчальних закладів і готували висококваліфікованих робітників та молодих спеціалістів, працівників сфери матеріального виробництва, освіти, охорони здоров’я, культури. У 1968 році в місті було 29 середніх навчальних закладів із 35 тисячами учнів, а в 1980 році вже 31 понад із 40 тисячами учнів. На початок 1990-х років у Дніпропетровську працювали технікуми: автоматики і телемеханіки, автотранспортний, будівельний, електрифікації сільського господарства, енергобудівний, залізничного транспорту, зварювальний, індустріальний, механіко-металургійний, механічний, машинобудівний, політехнічний, промислово-економічний, промислового транспорту, радіоприладобудівний, радянської торгівлі, технолого-економічний, фінансовий, хіміко-механічний, а також училища: культпросвітнє, кулінарне, медичне, музичне, педагогічне, театральне, торговельне, художнє. Деякі із цих навчальних закладів, як наприклад, Дніпропетровський технікум автоматики і телемеханіки, були серед найкращих у республіці та в країні у своїй галузі. Прикро, але факт: на початку розбудови Української держави через непродуману реорганізацію системи середньої спеціальної освіти в Дніпропетровську був ліквідований саме той навчальний заклад, що на високому рівні готував фахівців із інформаційних технологій, вельми потрібних незалежній державі.

В.І.Моссаковський, академік АН УРСР, ректор Дніпропетровського державного університету. Фото поч. 1970-х рр.

Соціальне обличчя Дніпропетровська все більшою мірою визначалося розташованими в Жовтневому вузівському районі міста вищими навчальними закладами. Насамперед це були держуніверситет, який у період із 1951 по 1991 роки розвивався особливо швидкими темпами (ректори Г.Б.Мельников, В.І.Моссаковський, В.Ф.Прісняков). Якщо в середині 1950-х років в університеті налічувалось лише 6 факультетів (історико-філологічний, фізико-технічний, фізико-математичний, геолого-географічний, хімічний, біологічний), то на початку 1990-х років до структури ДДУ входили фізико-технічний інститут, 3 науково-дослідні інститути, 17 факультетів, 107 кафедр, на яких працювали понад 1200 викладачів, серед яких 135 докторів наук, професорів і близько 700 кандидатів наук, доцентів; тут навчалися майже 13 тис. студентів за 81 спеціальністю, в тому числі за такими новими, як «Фінанси і кредит», «Правознавство», «Психологія», «Політологія», «Соціологія», «Журналістика» тощо.

До мережі вищих навчальних закладів міста входили інститути: гірничий, медичний, металургійний, хіміко-технологічний, інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, сільськогосподарський. Також із перших повоєнних років у місті діяли навчально-консультаційні пункти Всесоюзного заочного машинобудівного, Всесоюзного заочного фінансового інституту та педагогічний факультет Київського державного інституту фізичної культури. На базі останнього навчального закладу в 1990 році був створений Дніпропетровський інститут фізичної культури. Крім того, у 1978 році на місці колишніх феодосійських казарм розташувалося Вище ракетно-зенітне командне училище, що передислокувалося до нашого міста з Псковської області РРФСР. На початок 1980-х років у 9 вузах міста (без урахування ракетно-зенітного училища) навчалися близько 60 тис. студентів, майже втричі більше, ніж у 1957 році [17, ф. 18, оп. 22, спр. 51, арк. 17]. Навчальний процес забезпечували близько 7 тис. науково-педагогічних працівників, у тому числі 280 докторів і 2,5 тис. кандидатів наук. Тільки денні відділення університету та інститутів випускали щорічно понад 8 тис. спеціалістів, яких охоче брали на роботу в нашому місті, області, в усій тодішній країні. Повсюди була добре відома висока якість дипломів, отриманих у дніпропетровських вузах.

Тим не менше обласне та міське партійне керівництво нерідко дорікало ректорам і педагогам за нібито низьку вимогливість до студентів, низький, на їхню думку, процент відмінних оцінок, особливо по суспільних дисциплінах. Доходило до того, що робота вузу визнавалася незадовільною, якщо з історії КПРС чи наукового комунізму не одержували «відмінно» чи «добре» менш ніж 70-75% студентів. У свою чергу, керівництво вузів чинило тиск у відповідному напрямі на професорсько-викладацькі колективи. Характерною в цьому плані була позиція ректора гірничого інституту В.І.Онищенка, який запевняв керівників міста у своєму виступі на сесії міськради у 1979 році, що у

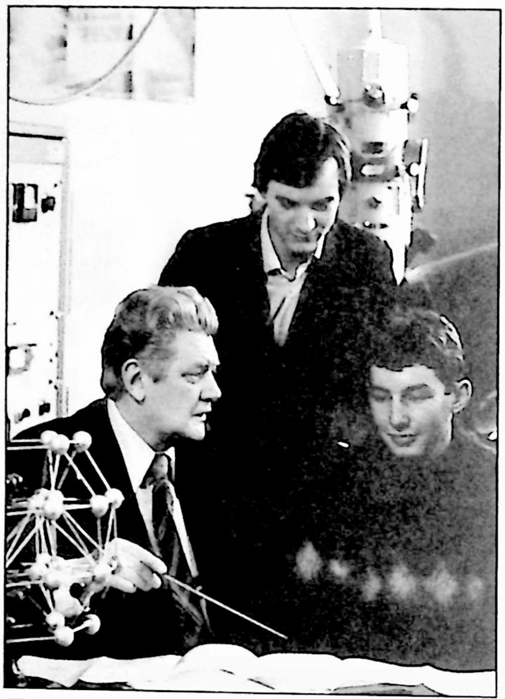

Професор Дніпропетровського металургійного інституту Ю.М.Таран-Жовнір разом зі студентами у навчальній лабораторії. Фото 1971 р.

його вузі критика буржуазних фальсифікацій здійснюється на заняттях з усіх дисциплін, а не тільки суспільно-політичних і що весь професорсько-викладацький склад вузу керується правилом: «Викладаючи опір матеріалу, не забувати про опір буржуазії» [17, ф. 416, оп. 2, спр.2145, арк. 37]. Тож у вузах міста доводилося подеколи дбати не стільки про професійну підготовку, скільки про так зване політичне загартування молоді.

Невід'ємною складовою роботи університету та всіх інститутів міста завжди була наукова робота. Вона значно активізувалася в другій половині 1950-х років, коли в усіх вузах почали створюватися проблемні та галузеві науково-дослідні лабораторії, запроваджено науково-дослідні сектори (НДС), посада проректора з науково-дослідної роботи тощо. Значно збільшився обсяг фінансування наукових розробок у вузах, ширшала практика госпдоговірних досліджень.

Чимало наукових здобутків було на рахунку науковців Дніпропетровського державного університету. Так, академік АН УРСР, ректор університету у 1964-1986 рр. В.І.Моссаковський за результатами досліджень проблемної лабораторії міцності та надійності конструкцій створив оригінальну методику розрахунків конструкцій, яка знайшла широке практичне втілення у народному господарстві. Член-кореспондент АН УРСР, професор ДДУ М.П.Корнійчук у 1973 році отримав Державну премію СРСР за успішне вирішення циклу складних математичних задач. Під керівництвом професора ДДУ О.Л.Бельгарда науковці кафедри геоботаніки розробили типологію і теорію степових лісів, обґрунтували якісну своєрідність впливу лісу на степові ґрунти, встановили закономірності формування травостою у степових лісах. Під керівництвом професора М.С.Малиновського проводились розробки щодо інтенсифікації виробництва синтетичних жирних кислот. Успішно працювали й інші вчені університету: А.І.Коломойцев, М.І.Варич (металофізика), Ю.С.Бабенко (мікробіологія), Г.Б.Мельников (гідробіологія), Д.П.Пойда (історія України), І.Ф.Ковальова (археологія), М.П.Ковальський (історичне джерелознавство), В.С.Ващенко (мовознавство), К.П.Фролова (літературознавство), Е.Л.Носенко (педагогіка і психологія) та ін.

К.Ф.Стародубов, академік АН УРСР, завідувач кафедри Дніпропетровського металургійного інституту. Фото 1971 р.

Ефективно наукові пошуки проводив колектив учених металургійного інституту, серед яких: О.С.Афанасьєв, А.С.Брук, І.Т.Жердєв, А.Є.Кривошеєв, М.Г.Новожилов, К.Ф.Стародубов, Ю.М.Таран-Жовнір, Н.Ю.Тайц, С.Ф.Чукмасов та ін. Вони зробили вагомий внесок у розробку і вдосконалення технології виробництва на металургійних і гірничих підприємствах Дніпропетровська й області: підвищенню точності прокату і якості легованої сталі, автоматизації прокатного виробництва, впровадження прогресивної технології видобутку сировини для металургійної промисловості тощо. В усій країні були відомі розробки дніпропетровських учених з підвищення якості металургійного палива.

У вдосконаленні технології будівельного виробництва брали участь учені інженерно-будівельного інституту. Так, дослідження творчого колективу на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР Г.Д.Дібровим привели до створення нових композиційних матеріалів на основі відходів різних промислових підприємств. Професор О.П.Прусаков заснував наукову школу з розрахунку багатошарових конструкцій. Під керівництвом професора М.Я.Розкіна велись дослідження з економії та раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів. Професор Р.Б.Тян розробив систему організації й управління комплексною забудовою міста. Дослідження професора Б.В.Швеця з механіки ґрунтів і фундаментів знайшли широке застосування при будівництві багатьох атомних і теплових електростанцій. Професор В.М.Пунагін став автором сучасної теорії складних бетонних сумішей.

За проектами професора О.Б.Петрова та його учнів було побудовано чимало оригінальних споруд, що прикрасили наше місто.

У хіміко-технологічному інституті провідні позиції займала школа електрохіміків, яку заснував і протягом багатьох років очолював член-кореспондент АН УРСР М.О.Лошкарьов. Теоретичні та прикладні дослідження колективу вчених дозволили створити нові види пластифікаторів, смол, пластмас, добрив, електролітів і саморегулювальних домішок до них, які застосовувалися в автомобільній, радіо- та машинобудівній галузях промисловості. Під керівництвом професора С.І.Бурмистрова вперше в СРСР створено стабілізатор капронового шинного корду, що дозволило значно збільшити прохідність шин.

В інституті інженерів залізничного транспорту під керівництвом академіка АН УРСР В.А.Лазаряна і професорів М.Г.Бондаря, М.Н.Гольштейна, Є.П.Блохіна, Б.В.Яковлєва колективи вчених займалися проблемами автоматизації виробничих процесів і впровадження на залізничному транспорті лічильних машин, ефективного використання рухомого складу в умовах підвищення швидкості руху.

Своїми дослідженнями в галузі серцево-судинних захворювань та реабілітації хворих набули широкого визнання професори медичного інституту В.М.Дзяк, Л.А.Луковський, А.Д.Христич, З.К.Алексеєнко, О.Є.Масежний та ін. Професор Д.П.Чухрієнко одним із перших в Україні здійснив операції на серці, вдосконалив хірургію легенів при туберкульозі і злоякісних пухлинах, широко застосував у хірургічній практиці полімери. І.І.Крижанівська розробила методику застосування вітамінів у лікуванні серцево-судинних захворювань.

Чимало наукових проблем, пов'язаних з експлуатацією родовищ корисних копалин і забезпеченням науково-технічного прогресу втілені у промисловості Західного Донбасу, успішно досліджувалися вченими гірничого інституту, найстарішого вузу в нашому місті. Особливо плідною була діяльність лабораторії рудничної аеродинаміки і автоматизації провітрювання рудників, яку очолював член-кореспондент АН УРСР Ф.О.Абрамов. Створені тут прилади контролю рудничної атмосфери і системи автоматизації управління провітрювання значно підвищили безпеку на вугільних шахтах і, напевне, врятували життя багатьом гірникам.

Учені сільськогосподарського інституту працювали над проблемами підвищення врожайності різних сільськогосподарських культур і продуктивності худоби, механізації та автоматизації в агропромисловому комплексі, рекультивації місць відкритих розробок корисних копалин тощо. В інституті виникли наукові школи, які очолили професори М.Є.Бекаревич, О.І.Лук'яненко, М.О.Селех та ін.

Протягом 1960-1980-х років у вищих навчальних закладах робилися спроби поєднати навчально-виховну роботу з науково-дослідною. Тож задовго до входження України в Болонський процес у вузах нашого міста вбачали найбільш ефективний засіб удосконалення підготовки сучасного спеціаліста в розвитку студентської науки. У 1980 році у нас діяли 250 студентських наукових гуртків, конструкторських бюро, в яких нараховувалося понад 2,5 тис. майбутніх фахівців. Щоправда, частина із зазначених об'єднань існувала лише на папері.

Від вузівського керівництва вимагали постійно підвищувати показники охоплення студентів науковою роботою, не виділяючи для цього ніяких додаткових асигнувань. Однак і при такому ставленні до студентської науки було чимало прикладів, коли саме в студентських наукових товариствах молодь робила свої перші кроки на шляху до великої науки, пізнавала радість творчості й щастя власних наукових відкриттів. Найбільше така традиція була поширена в держуніверситеті, навчання в якому вважалося найбільш престижним. Серед студентів ДДУ існувала особлива атмосфера потягу до наукової творчості. Так, за активною участю студентів фізичного факультету М.Твердоступа і А.Полюшкіна був спроектований і виготовлений пристрій для розробки феритових кілець, який знайшов застосування у промисловості, у 1975 році експонувався на ВДНГ УРСР і ВДНГ СРСР. У 1975 році золотою медаллю Академії наук СРСР була відзначена наукова робота з археології студента історичного факультету В.Костенка. У 1981 році студент цього ж факультету А.Андросов удостоївся медалі Академії наук УРСР.

У 1980-ті роки основною формою залучення студентської молоді до наукової роботи стали комплексні творчі молодіжні колективи (КТМК). Деякі з них досягли справжніх творчих і наукових перемог. Так, за проектами групи молодих архітекторів інженерно-будівельного інституту в Дніпропетровську були споруджені обласний Музей комсомольської слави, спортивний комплекс ДІБІ та «Трудові резерви», інші об'єкти, за що студенти були удостоєні в 1983 році премії Ленінського комсомолу. КТМК полімерних матеріалів сільськогосподарського інституту в 1985 році зробили відкриття, що дозволяло виготовляти з полімерних матеріалів деталі високої якості, за що молоді вчені отримали Почесний прапор ЦК ВЛКСМ як кращий науковий молодіжний колектив країни. У 1986 році премію Ленінського комсомолу отримали члени творчого колективу металургійного інституту – В.Карпов і О.Толстенко.

За прикладом металургійного і гірничого інститутів у вузах міста запроваджувалася й така форма підготовки студентів, як комплексні міжфакультетські та міжвузівські дипломні проекти, що знаходили своє застосування у народному господарстві. Тільки за 1981-1985 роки на замовлення міської влади було виконано 24 міжвузівські комплексні роботи, що мали народногосподарське значення. У них брали участь понад 400 студентів металургійного, будівельного, медичного інститутів.

Однак творчий ентузіазм студентства у другій половині 1980-х років став поступово згасати. На настроях і життєвій орієнтації молодих людей негативно позначилися поступове падіння престижу в радянському суспільстві інтелектуальної праці, відсутність справжньої мотивації для оволодіння науково-технічними знаннями. Студенти відкрито говорили між собою, що для кар'єри потрібні не стільки знання і талант, скільки «волохата рука», впливові батьки та родичі.

Економічний розвиток Придніпровського регіону, науково-технічний прогрес на виробництві значною мірою визначалися діяльністю науково-дослідних інститутів та проектних установ, кількість яких у повоєнні роки постійно збільшувалася. Якщо наприкінці 40-х років їх було 20, то у 80-ті роки Придніпровський науковий центр Академії наук УРСР, що був створений у 1971 році, об'єднував зусилля колективів семи установ і підрозділів АН УРСР, 80-ти науково-дослідних і проектних інститутів та їх філій, вузівських наукових організацій, численних заводських лабораторій [2, с. 151].

Герой Соціалістичної Праці О.П.Чекмарьов, академік АН УРСР, завідувач кафедри Дніпропетровського металургійного інституту. Фото 1958 р.

У 1953 році в «місті чавуну і сталі» почав працювати Інститут чорної металургії, який понад чверть століття очолював академік АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці З.І.Некрасов. За цей час інститут став головною науковою організацією у своїй галузі, в ньому утворилися великі наукові школи доменників, сталеливарників, прокатників, металознавців. Очолювали їх учені зі світовим ім'ям: академік АН СРСР О.П.Чекмарьов, академіки АН УРСР К.Ф.Стародубов і З.І.Некрасов, члени-кореспонденти АН УРСР К.П.Бунін, С.М.Кожевников та ін. Виконані ними дослідження дозволили розв'язати чимало важливих для металургії науково-технічних завдань. Багато зусиль для того, щоб інститут перетворився на провідну науково-дослідну організацію, доклав І.Г.Узлов, який керував інститутом у 1988–1996 роках.

Широке визнання в країні мали досягнення колективу Всесоюзного науково-дослідного і конструкторсько-технологічного інституту трубної промисловості. Тільки в 1973 році в інституті було виконано близько 300 науково-технічних розробок з економічним ефектом понад 20 млн. крб. Особливо корисною була діяльність члена-кореспондента АН УРСР О.В.Шевченка, який досліджував проблему швидкісного волочіння дроту та теоретичних основ безперервної прокатки труб.

Колектив проектантів Укрдіпромезу розробляв технічну документацію для найбільших новобудов чорної металургії. Саме тут починали своє життя доменні та конверторні цехи, прокатні стани індустріальних гігантів Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кривого Рогу, Донбасу.

Над розв'язанням важливих для народного господарства наукових завдань працювали учені всіх науково-дослідних установ. Під керівництвом академіка АН УРСР М.С.Полякова в Інституті геотехнічної механіки розв'язувалися гірничі проблеми у всьому їх комплексі. Співпрацівник Інституту кукурудзи академік ВАСГНІЛ Б.П.Соколов створив багато цінних гібридів кукурудзи. Науковець Науково-дослідного інституту відновлення і експертизи трудової здатності інвалідів (ДІВЕТІН), доктор медичних наук Г.С.Ланцетова запровадила методику відновлення працездатності інвалідів праці та Великої Вітчизняної війни.

Як уже відзначалося, попри свою надзвичайну засекреченість, мало всесвітню славу конструкторське бюро «Південне», генеральними конструкторами якого були відомі вчені М.К.Янгель (1954-1971), В.Ф.Уткін (1971-1990), а з 1990 р. – С.М.Конюхов. На початок 1990-х років у складі КБ працювали 10 академіків і членів-кореспондентів, майже 40 докторів та майже 300 кандидатів наук. За 40 років під їх керівництвом було розроблено декілька поколінь потужної бойової ракетної техніки, 67 космічних апаратів, здано в експлуатацію 15 космічних комплексів світового рівня. Крім того, складні космічні технології розроблялися в Інституті технічної механіки, який очолював академік АН УРСР В.В.Пилипенко, і в науково-виробничому підприємстві «Орбіта», яким з дня заснування у 1976 році керував О.О.Макаров, син славнозвісного директора «Південмашу».

Однак, чимдалі все сильніше ставала помітною диспропорція між високим рівнем наукових досліджень, що виконувалися на замовлення оборонного комплексу, та іншими напрямами. Ніхто також не міг упевнено стверджувати, чи потрібна така велика кількість науковців і чи відповідає їхня діяльність світовим стандартам і вимогам науково-технічного процесу. Наукові установи міста відчували на собі тенденцію фінансування науки за залишковим принципом. Як наслідок – відставала від сучасних вимог матеріально-технічна база науки, особливо вузівської, була низькою заробітна плата науковців. Дехто з них на початку 1990-х років почав шукати можливість застосування своїх здібностей в інших сферах, насамперед комерційних.

Попри всі протиріччя у соціально-економічному розвитку міста і складнощі у формуванні інтелектуального потенціалу, освітній рівень дніпропетровців із кожним роком підвищувався, зростали їхні культурні запити, збагачувалося духовне життя. Люди прагнули жити в культурному середовищі, відчували бажання реалізувати власні творчі здібності. Таку можливість їм могли надати, насамперед, клуби і палаци культури, кількість яких збільшилася в місті з 16 у 1950 році до 56 у 1975.

У 1953 році за проектом архітекторів С.П.Глушкова і О.В.Баранського був відбудований Потьомкінський палац, який передали студентській молоді. Так виник перший в країні Палац студентів, названий у 1961 році на честь першого космонавта Ю.Гагаріна. У наступні роки були побудовані палаци культури заводів ім. М.І.Калініна і К.Лібкнехта, виробничого об'єднання «Дніпрошина», тресту «Дніпроважбуд», Палац піонерів і школярів та ін., чим були створені умови для повноцінного культурного відпочинку жителів міста. І що характерно – багато хто з наших земляків – як юного, так і зрілого, навіть похилого віку – воліли бути не тільки споживачами культурних цінностей, але й їх творцями. У середині 1970-х років понад 13 тис. жителів міста брали активну участь у художній самодіяльності [11, с.141]. Від бажаючих займатися після роботи або навчання в аматорських художніх колективах, студіях, гуртках буквально не було відбою.

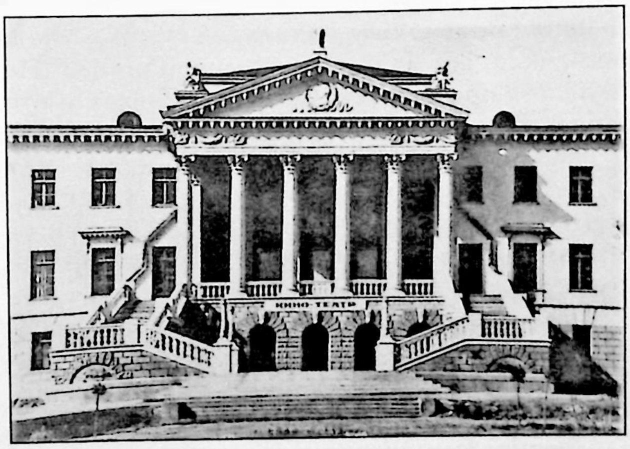

Палац культури студентів. Фото 1962 р.

У 1970-ті роки особливо широке визнання мали народний театр Палацу культури імені Ілліча, народний театр балету Палацу студентів, народний хоровий колектив Палацу культури Придніпровської залізниці, танцювальний колектив «Дружба» і драматична студія Палацу культури заводу імені Г.І.Петровського. У 1973 році була заснована студія мультиплікаційних фільмів «Веснянка», якою керував М.Матус. Створені дітьми мультиплікаційні фільми представляли наше місто в багатьох країнах світу. Мультиплікаційна стрічка «Трубач» одержала Гран прі, а фільм «Матильда, кактус і мильні бульбашки» отримав золоту медаль на міжнародному кінофестивалі в Парижі. У 1977 році на Московському фестивалі фільми «Веснянки» зайняли І місце. Лауреатами і дипломантами низки всесоюзних і республіканських виставок були вихованці народної студії образотворчого мистецтва Палацу культури студентів, якою керував М.Ф.Пушний. Лауреатами всесоюзних і республіканських фестивалів неодноразово ставали вокально-інструментальні ансамблі «Дніпряни» держуніверситету і «Маки» інженерно-будівельного інституту.

До середини 1980-х років клуби і палаци культури з їх численними гуртками, студіями, художніми колективами були справжніми осередками культури і масової самодіяльної творчості. На жаль, у наступні роки вони здебільшого почали використовуватися лише для організації дискотек, що стали для молоді основною формою «культурного» відпочинку, споживання культурних цінностей.

До початку 90-х років навряд чи можна було знайти в місті людину, котра відмовляла собі у задоволенні щонайменше раз на тиждень відвідати кінотеатр. Тим більше, що квитки туди коштували лічені копійки, особливо на ранкові та денні сеанси. До речі, серед молодих людей було чимало таких, хто часто користувався цією обставиною, відвідуючи кінотеатр замість навчальних занять у вузі та школі. Недарма розташований у центрі вузівського району кінотеатр «Жовтень» мав і другу, неофіційну назву – «Сачок». Утім, у молоді, що забажала сходити в кіно, вибір був великий. Наприкінці 1950-х років у центральній частині міста відкрилися перші широкоекранні та широкоформатні кінотеатри «Україна», «Панорама», «Вітчизна». Невдовзі нові кінотеатри з просторими залами на декілька сотень місць були побудовані в усіх районах міста, майже на всіх новозбудованих житлових масивах: «Космос» – на проспекті Гагаріна, «Супутник» – на вулиці Титова, «Правда» – на проспекті імені газети «Правда», «Салют» – на житловому масиві Перемога, імені І.В.Бабушкіна – на вул. Героїв Сталінграда, «Січ» – на Тополі та ін. Якщо у 1950 році в місті налічувалося лише 3 кінотеатри, то у 1980 – 18. Їхні зали майже завжди були переповнені, за квитками на вечірні сеанси стояли довгі черги. І ті, кому не пощастило купити квиток у касі, запитували у людей «зайвий» квиток далеко на підступах до кінотеатру.

Особливим успіхом у глядачів користувалися в різні роки радянські кінофільми «Кубанські козаки», «Свинарка і пастух», «Весна на Зарічній вулиці», «Тихий Дон», «Москва сльозам не вірить», «У бій йдуть тільки старики», а із зарубіжних – індійські мелодрами, французькі та італійські комедії. Водночас було багато фільмів пропагандистського характеру, і тоді за вказівкою місцевої влади організовувалися колективні відвідування кінотеатрів. Добровільно переважна більшість людей ніяк не хотіла підвищувати свій ідейно-політичний рівень і часом виявляла недостатню політичну зрілість, з приводу чого на сесії міської ради у 1976 році голова її виконкому І.О.Лях ремствував у своїй доповіді: мовляв, такий високоідейний художній кінофільм, як «Премія», що вийшов на екрані міста в цьому році, подивилися лише 66,5 тис. дніпропетровців, а явно шкідливу зарубіжну стрічку «Як вкрасти мільйон» – близько 260 тис., тобто в чотири рази більше [17, ф. 416, оп. 2, спр. 1928, арк. 8].

Однак поступово все більше людей воліли замість відвідування кінотеатрів та інших культурних закладів проводити вечори у себе вдома біля екранів телевізорів, дивитися усі підряд передачі: «Клуб телеподорожей», «У світі тварин», «КВВ», серіали «Тіні зникають опівдні» та «Сімнадцять миттєвостей весни», «Кабачок 12 стільців», «Блакитний вогник» і неодмінно програму «Час», з якої можна було дізнатися здебільшого лише про нові трудові рекорди, нагороди та партійні постанови. Відтоді, як у 1958 році став до ладу Дніпропетровський телецентр, телебачення все більш наполегливо втручається в життя міста і городян, а телевізор, як жартували люди, перетворюється на єдиного «друга сім'ї». Додамо: й наймогутніший інструмент ідеологічної обробки населення. Події у світі, країні, місті висвітлювалися майже виключно такими, як їх хотіла бачити компартійна влада. Те ж саме можна сказати й про характер інших засобів масової інформації, зокрема місцевих.

З 1972 року, окрім трьох обласних, у місті стала виходити міська російськомовна газета «Днепр вечерний». Невдовзі «Вечерка» стала особливо популярною серед читачів, її наклад, перевищивши 100-тисячний рубіж, став одним з найбільших серед місцевих газет в Україні. Значною мірою завдяки тому, що її журналістам вдавалося не тільки подавати обов'язковий «офіціоз», але й досить цікаво висвітлювати усі факти з повсякденного життя міста. Такими, зокрема, були аналітичні матеріали О.Ф.Ляміної та Л.В.Гамольського на суспільно-політичну тематику, В.Г.Єфремова – з проблем науково-технічного прогресу і освіти, В.С.Шермана – з питань соціального розвитку міста, А.М.Косого – про спортивні події.

Із метою посилення ідеологічного і виховного впливу на молодих людей і все населення, відкривалися нові музеї. У 1973 році почав діяти Музей комсомольської слави ім. О.Матросова. У 1975 році разом із завершенням реконструкції історичного музею ім. Д.І.Яворницького була побудована діорама «Битва за Дніпро», в якій митці студії воєнних художників ім. Б.М.Грекова – М.Я.Бут і М.В.Овечкін відтворили події форсування радянськими військами Дніпра у вересні 1943 року. Експозиції і фонди художнього музею поповнилися картинами знаних радянських художників Г.Нисскова, А.Пластова, Ю.Піменова та ін. Патріотичне виховання також мали забезпечувати будинки-музеї – Д.І.Яворницького, Г.І.Петровського, І.В.Бабушкіна, сотні музеїв революційної, бойової та трудової слави на підприємствах, в організаціях та навчальних закладах (у тому числі 11 музеїв, що мали звання «народний»). Не забули й про формування матеріалістичного світогляду, атеїстичне виховання громадян, у 1966 році почав діяти планетарій, а в 1977 в приміщенні реставрованого Преображенського собору було відкрито Музей релігії та атеїзму. Ясна річ, почуття віруючих з приводу останнього святотатства ніхто навіть не брав до уваги. Згідно з прийнятою у 1961 році Програмою КПРС, необхідно було якнайшвидше формувати будівничих комуністичного суспільства.

Людина комуністичного суспільства мусила бути гармонійно розвинутою, мати високий естетичний смак, бути обізнаною з художніми цінностями, цінувати класичну культурну спадщину. Відповідно до цього підвищувалася роль театрального мистецтва. Збільшувалася кількість шанувальників Мельпомени серед дніпропетровців.

З.С.Хрукалова, народна артистка України, актриса Дніпропетровського українського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка. Фото 1967 р.

Природно, що у російськомовному здебільшого місті особливо великою популярністю користувався Російський драматичний театр ім. О.М.Горького, творче обличчя якого у 1950-1960-ті роки визначали спектаклі «Люблю, люблю» В.Масса, «У пошуках радості» В.Розова, «Якірна площа» І.Штепа, «Два кольори» О.Зака, «Колеги» В.Аксьонова та інші, де буденне життя пересічної людини подавалось у романтичному і героїчному світлі.

Сміливе зображення злободенних проблем радянської дійсності характеризувало роботу театру, коли його головним режисером став у 1976 році Заслужений артист Росії В.М.Саранчук. Кращі спектаклі цього митця «Наодинці з усіма» та «Ми, що нижче підписалися» О.Гельмана, «Сині коні на червоній траві» М.Шатрова завжди проходили при аншлагу, хоча не завжди подобалися тодішній місцевій владі. А спектакль «Гніздо глухаря» за п'єсою В.Розова, де вперше яскраво була показана нікчемність компартійної номенклатури, стала видатною подією не тільки в культурному, але і в громадському житті Дніпропетровська.

І.Г.Кобринський, народний артист України, режисер Дніпропетровського українського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка. Фото 1964 р.

Увесь свій талант дарували вдячному дніпропетровському глядачеві актори театру: народний артист УРСР і заслужений артист РРФСР А.П.Рудяков, народні артисти УРСР Л.І.Вершиніна, Ж.О.Мельников, заслужені артисти УРСР В.І.Баєнко, О.М.Корсунь, Е.М.Соколовський, Л.А.Шкуркіна та ін. Своєю великою популярністю серед дніпропетровців театр імені О.М.Горького зобов'язаний також заслуженому діячу культури УРСР В.І. Кроту, який, ставши у 1983 році директором театру, запровадив чимало цікавих форм роботи театру безпосередньо на виробництві та в навчальних закладах міста.

Багато творчих здобутків було й у колективу Українського музично-драматичного театру ім.Т.Г.Шевченка. Протягом 1950-1980-х років у репертуарі театру були як українська класика – «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Маруся–Богуславка», «Шельменко–денщик», «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч», так і кращі твори радянських авторів – В.Вишневського, І.Микитенко, О.Корнійчука, Й.Друце, М.Стельмаха, О.Арбузова, В.Шукшина та ін. Важливе місце в роботі шевченківців посідали й вистави так званого легкого жанру – оперети. Маючи у своєму складі добре укомплектований оркестр та артистів балету, колектив театру радував людей сонячним, життєстверджуючим мистецтвом. Глибокою любов'ю глядачів користувалися народні артисти України З.С.Хрукалова, А.А.Верменич, Л.М.Бондаренко, К.М.Карпенко, Л.С.Кушкова, заслужені артисти УРСР Л.А.Бєлінська, Ж.Т.Дмитренко, А.К.Пуліна, В.А.Сушко, В.Є.Чечет, В.П.Шевченко та ін.

У те, що театр впливає на життя кожної людини, свято вірив народний артист України, лауреат Державної премії СРСР І.Г.Кобринський. Усе життя цього талановитого режисера, людини надзвичайно високої культури і енциклопедичних знань пов'язане з драматичними театрами Дніпропетровська. Доля новатора, шукача, режисера певної реалістично-психологічної школи була нелегкою. Ідеологічні чиновники всіх рангів протягом сорока років сценічної діяльності митця намагалися його коригувати, вказувати і заперечувати. Але він завжди відстоював свої принципи у мистецтві, прагнув бути щирим із глядачем.

Складними були часи, коли ідеологія виходила на перший план у творчості, коли готувалися так звані з'їздівські та ювілейні вистави. Необхідно було знаходити п'єси, які обов'язково розповідали або про героїчне минуле, або про героїчне сучасне. У руслі всесоюзних та республіканських оглядів–конкурсів готувалися такі вистави, як «Сталевари» Г.Бокарева, «Влада» А.Софронова, «Життя віддане людям» М.Талалаєвського та ін., на які за рознарядкою партійних органів організовувалися колективні відвідування трудівників, студентів, школярів. Нікуди правди діти, подеколи саме у такий спосіб заповнювався зал Українського театру ім.Т.Г.Шевченка, адже у штучно зрусифікованому компартійною владою місті не завжди знаходилося достатньо бажаючих подивитися виставу, що йшла мовою Кобзаря.

У наймолодших дніпропетровців улюбленим був Театр ляльок, який у 1958 році отримав власне приміщення на вулиці Московській. У репертуарі театру були вистави «Пригоди Буратіно», «Мальчиш-Кибальчиш», «Казка про попа і робітника його Балду», «Гаврош», «Червоні дияволята» та ін. Але особливий успіх мала вистава «Червона квітка». Цей спектакль за відомою казкою С.Аксакова побив усі рекорди – він йшов на сцені лялькового театру понад вісімсот разів упродовж 18 років. Професіоналізм у складному мистецтві управління лялькою, глибоке розуміння психології та естетичних уподобань дітлахів, щире захоплення обраною справою характеризували художніх керівників театру – заслужених артистів УРСР А.Москаленка і В.Бугайова.

Театральне й музичне життя у місті постійно збагачувалося. У 1969 році у приміщенні Палацу залізничників почав свою діяльність Український театр юного глядача імені Ленінського комсомолу, організатором і головним режисером якого став народний артист УРСР Г.Й.Кононенко. Попри свою політичну заангажованість, якої важко було уникнути, театр користувався популярністю серед школярів. Тим більше, що квитки його коштували зовсім дешево і розповсюджувалися здебільшого серед учнів класними керівниками.

Свій перший сезон театр відкрив спектаклем «Юність батьків» за Б.Горбатовим. У 1971 році за спектакль «Бурею народжені», поставлений за п'єсою Ю.Принцева, колектив театру став лауреатом премії імені Миколи Островського. Всесоюзними і республіканськими дипломами були відзначені також «Салют» Ю.Яковлєва, «Репортаж, написаний під шибеницею» Ю.Фучика, «Комуніст» за сценарієм Є.Габриловича. Безумовним успіхом театру була й вистава за твором Б.Балтера і В.Токарева «До побачення, хлопчаки», яка у виконанні акторів театру перетворилася на надзвичайно пронизливу драматургічну повість про знищену війною юність.

Протягом багатьох років обласні й міські власті Дніпропетровська зверталися до різних керівних інстанцій з клопотанням про відродження театру опери та балету, що існував у місті до Великої Вітчизняної війни. Адже, крім збагачення культурного життя, це ще вважалося престижним, нібито піднімало статус обласного центру. І врешті-решт така наполегливість дала бажаний результат. На найвищому урядовому рівні було таки прийнято рішення про відкриття в Дніпропетровську театру опери та балету – «з метою поліпшення художнього обслуговування трудящих», як відзначалося у відповідній урядовій постанові. За проектом архітектора Б.П.Жимеріна у 1974 році було побудовано приміщення театру. Дебютною прем'єрою театру стала опера О.Холмінова «Оптимістична трагедія». Невдовзі були опери «Князь Ігор» О.Бородіна, «Ріголетто» Дж.Верді, «Іоланта» П.Чайковського, балети «Лебедине озеро» П.Чайковського, «Бахчисарайський фонтан» Б.Астаф'єва, «Болеро» М.Равеля, оперета «Летюча миша» І.Штрауса та ін. Усього за один театральний сезон

Н.А.Суржина, народна артистка СРСР, актриса співачка Дніпропетровського театру опери та балету у виставі «Оптимістична трагедія». Фото 1978 р.

«художнє обслуговування трудящих» здійснилося на 14 прем'єрах молодого театру.

У 1976 році прихильникам класичної музики театр подарував зустріч з балетом А.Адана «Жизель», оперою П.Чайковського «Євгеній Онєгін», двома монументальними виставами у жанрі народної музичної драми І.Дзержинського «Тихий Дон» і К.Данькевича «Богдан Хмельницький», спеціально для дніпропетровського театру автором була написана у 1976 році нова редакція цієї опери. Постановка нової редакції «Богдана Хмельницького» К.Данькевича була етапною роботою молодого театру. Вистава була високо оцінена спеціалістами, пресою, глядачами різних міст і у 1978 році постановка опери «Богдан Хмельницький» одержала премію України ім.Т.Г.Шевченка, її лауреатами стали диригент П.Варивода, головний художник А.Ф.Ареф'єв, головний хормейстер В.В.Кіосе, солісти А.А.Даньшин, Н.А.Суржина, М.О.Український. У репертуарній політиці 80-х років продовжували розвиватись два головні напрями: засвоєння високих зразків класичної спадщини і оригінальне прочитання музики сучасних українських композиторів. Опери «Борис Годунов» М.Мусоргського, «Мазепа» П.Чайковського, «Аїда» і «Трубадур» Дж.Верді, «Мадам Баттерфляй» Дж.Пуччіні та балети «Спляча красуня», «Лускунчик» П.Чайковського, «Ромео і Джульєтта» С.Прокоф'єва – це далеко неповний перелік вистав, постановку яких здійснив театр.

У цей період повною мірою розкрився талант головного диригента театру народного артиста РРФСР Б.Г.Афанасьєва, головного режисера, заслуженого діяча мистецтв УРСР Ю.В.Чайки, народної артистки СРСР Н.А.Суржиної, головного балетмейстера, заслуженої артистки УРСР Л.В.Воскресенської, народних артистів УРСР Л.М.Еллінської, М.М.Полуденного, заслужених артистів УРСР Л.А.Гавриленко, О.А.Загуменникова, З.А.Зінченко та ін. Завдяки цим людям Дніпропетровський театр опери та балету протягом багатьох років був справжнім храмом високого мистецтва. Тоді й уявити було неможливо, що сцена, де творили ці митці, буде віддана колись низько-пробній московській «попсі», як це, на жаль, сталося з початком ринкових реформ і вульгарної комерціалізації художньої творчості.

А.В.Ареф'єв , народний художник СРСР, головний художник Дніпропетровського театру опери та балету. Фото 1974 р.

Подією для дніпропетровців стало відкриття у 1960 році стаціонарного цирку на вулиці Шмідта. Минали роки, зростало місто і з'явилася потреба в більш просторому цирку. В 1980 році в існуючому приміщенні розташувався спортивний комплекс «Богатир», а на набережній побудували нове приміщення за проектом архітекторів П.Р.Нірінберга і С.Є.Зубарева. У наступні двадцять років цирк відвідали понад 10 млн. громадян, які подивилися 150 програм різних видів і жанрів [9, с. 247].

Як і в попередні роки, велику роль у культурному житті міста відігравала обласна філармонія, що була розташована в приміщенні Палацу ім.Ілліча. Її творче обличчя визначали знані в Україні, за межами республіки колективи і виконавці. Насамперед симфонічний оркестр під керуванням заслуженого артиста РРФСР Г.Карапетяна і ВІА «Водограй» разом із провідною солісткою, заслуженою артисткою УРСР Л.Артеменко.

Осередком високої естетики й духовної культури став у Дніпропетровську Будинок органної та камерної музики, який розташувався у реставрованій Брянській церкві Св. Миколая. У 1985 році тут установили концертний орган, що був спеціально виготовлений з урахуванням акустики залу спеціалістами фірми «Зауер» з німецького міста Франкфурт-на-Одері. Можливо, є певний гріх у перепрофілюванні Божого храму, але завдяки цьому сотні тисяч людей отримали змогу слухати всесвітньовідомих музикантів, виконавців високого класу – як місцевих, так і тих, що приїжджали на гастролі до нашого міста.

Запити дніпропетровців у науковій та художній літературі задовольняла мережа облкниготоргу, яка налічувала в обласному центрі у 1980-ті роки понад тридцять великих книжкових магазинів, серед яких були Будинок книги, магазин «Академкнига», технічна література та ін. І все-таки потрібну книгу, особливо художню класику або сучасний детектив

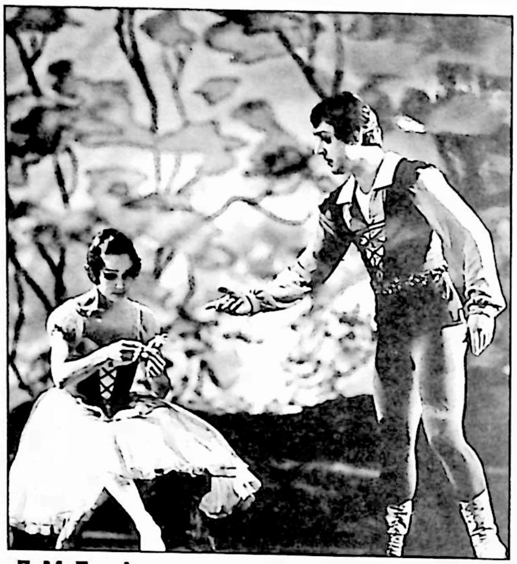

Л.М.Еллінська, заслужена артистка УРСР, балерина Дніпропетровського театру опери та балету у виставі «Жизель». Фото 1983 р.

можна було придбати лише «по блату». А літературна класика, що видавалася в якості додатку до часопису «Огонек», розподілялася лише серед партгоспактиву міста. Запит на хорошу книгу явно випереджав пропозиції. Не в останню чергу через те, що книги в ті часи існували не тільки для того, щоб їх писали. Ними ще прикрашали меблеві гарнітури.

До послуг дніпропетровців у 1980 році працювали понад 470 бібліотек з фондом 18 млн. книжок. Щоправда, левову частину бібліотечних фондів становили так звана політична література і твори «класиків марксизму-ленінізму», але й останні користувалися великим попитом. Здебільшого у студентів, що були зобов’язані конспектувати їх у великій кількості, оскільки без цього неможливо було успішно скласти іспити з історії КПРС, наукового комунізму та марксистсько-ленінської філософії. Однак люди читали книги не тільки в бібліотеці та вдома. Читали і в громадському транспорті, і в чергах за дефіцитними товарами, і часом, на робочому місці – у проектній організації чи науково-дослідному інституті. У такий спосіб дніпропетровці підтверджували відомий тоді вислів: радянські люди читають більше, ніж будь-який інший народ у світі.

Книголюбам дарували свою творчість й дніпропетровські майстри слова, лави яких збільшувалися. Якщо у сорокових роках у нашому місті мешкали тільки 3 члени Спілки письменників СРСР, то всередині вісімдесятих у дніпропетровському відділенні цієї вельми поважної громадської організації налічувалося 44 письменники [16]. Літературний Дніпропетровськ уособлювали прозаїки О.Й.Билінов, О.С.Вусик, С.О.Завгородній, Л.Д.Залата, Ф.Д.Залата, Б.Т.Карапиш, П.Т.Кононенко, М.П.Нечай, В.Л.Чемерис, С.А.Чорнобривець; поети С.Р.Бурлаков, Ф.А.Карпенко, В.Ф.Корж, І.П.Пуппо, Г.П.Світлична, М.С.Селезньов та інші. Різноманітною була тематика їхніх творів. Любов і ненависть, вірність і зрада, ніжність і мужність, правда і кривда, боротьба добра зі злом – словом, усе те, що одвічно бентежило всю світову літературу. Джерелом натхнення для письменників були й минуле України, славні козацькі часи і карколомні події Жовтневої революції та громадянської війни на Катеринославщині, й невмирущий подвиг наших земляків у роки Великої Вітчизняної війни, й трудові здобутки металургів. Чимало чудових рядків було присвячено Придніпров’ю і рідному місту, наприклад тих, що склав Григорій Бідняк:

– *Каштани цвітуть ніжно-біло,*
Дихає літо вином.
Тут юність моя пролетіла,
Білим махнула крилом.
Тут слава козацька і воля
Вийшла з блакиттю зорі...
Ти гордість моя, моя доля,
Місто святе на Дніпрі.
Я тут у загравах мартенів
Щастя і радість пізнав.
Як дівчину любу в натхненні,
Місто, тебе покохав [3. с.112]

Водночас серед великої низки хороших і чесних літературних творів було, правду кажучи, й чимало відверто кон’юнктурних, свідомо написаних на догоду правлячому режиму, написаних письменниками, що самі принижували свій високий статус до «ідеологічних бійців партії». «Ми славимо і будемо славити партію, – запевняв делегатів XV обласної партконференції (1960 р.) один з таких «бійців», – тому, що вона є животворною кров’ю нашого народу. Славимо й будемо славити нашу Комуністичну партію, тому що вона і наше сьогодення, і наше майбутнє. Славимо й будемо славити нашу Комуністичну партію, тому що вона ранкова зоря нашого народу!» [17, ф.19, оп.36, спр.2, арк.. 325-325]. Ясна річ, пройняті подібним пафосом літературні твори користувалися не дуже великим попитом у шанувальників книг, але саме їх друкували масовими накладами, а їхні автори отримували непогані гонорари, нагороди, почесні звання та привілеї.

Натомість зазнавали всіляких утисків ті письменники, що осмілювалися написати правду про радянську дійсність. Навіть просто за висловлювання любові до України, свого народу, рідної мови могли звинуватити у «прояві українського буржуазного націоналізму» і відлучити від творчості. Саме через це, зокрема, влада протягом тривалого часу погрожувала і перешкоджала займатися улюбленою справою талановитій поетесі Наталці Нікуліній; дала вказівку не друкувати твори і звільнила з роботи Віктора Коржа; взагалі позбавила будь-яких засобів до існування Михайла Чхана; засудила і відправила на заслання, подалі від України, Володимира Сіренка. Тож для того, щоб нести людям слово правди, необхідно було мати неабияку мужність і здатність до самопожертви.

Схожі тенденції були притаманні розвитку образотворчого мистецтва. У 1970-ті роки у складі Спілки радянських художників було 65 представників від Дніпропетровська, серед них: народний художник УРСР Г.Г.Чернявський, заслужені художники України М.С.Баровський, О.В.Васякін, М.О.Кокін, В.П.Небоженко, К.І.Чеканьов, заслужені діячі мистецтв О.І.Жирадков, А.С.Ткач та інші. Наприкінці 1980-х років у Дніпропетровському відділенні Спілки художників налічувалося понад сто живописців, скульпторів, графіків, які працювали у різних художніх жанрах.

Разом з тим їхні пошуки мусили відбуватися в рамках лише однієї художньої течії. Після того, як на початку 1960-х років з подачі найвищого партійного керівництва відбулося цькування художників, яких було звинувачено у формалізмі, абстракціонізмі та безідейності, єдиною дозволеною течією залишився так званий соціалістичний реалізм, що означало обов'язкове підпорядкування художньої творчості завданням соціалістичного, комуністичного будівництва. Протягом багатьох років наші митці майже приречені були присвячувати свій творчий доробок черговому партійному з'їздові або ювілею радянської держави. У великій кількості з'являлися композиції на тему «трудової звитяги» робітничого класу і колгоспного селянства, зображення доменних печей та інших «новобудов комунізму», портрети передовиків виробництва, здебільшого металургів і шахтарів. Монументальне мистецтво збагатилося низкою пам'ятників державним діячам, героям революції та війни. Так, тільки до 100-річчя з дня народження В.І.Леніна (1970) дніпропетровськими митцями було створено 32 скульптурних зображення вождя, до 50-річчя утворення СРСР (1972) – 15. До 30-ї річниці Перемоги над фашизмом в області було встановлено 22 обеліски і пам'ятники, в тому числі О.Матросову, М.Сташкову, Ю.Савченку [11, с.86]. В 1976 році, напередодні святкування 200-річчя Дніпропетровська, був встановлений пам'ятник Г.І.Петровському. Скульптором К.І.Чеканьовим була увіковічена особа, ім'ям якої названо наше місто. Щодо української тематики, то вона була представлена майже виключно образами Т.Г.Шевченка, якого офіційна ідеологія канонізувала не як національного поетичного генія, а в якості видатного революційного демократа. Той, хто не хотів втискувати свою творчість у рамки комуністичної пропаганди, мав писати пейзажі та натюрморти.

Загальновідомо, що в радянському суспільстві важливе значення в пропаганді переваг соціалістичного ладу надавалося розвитку спорту і фізичної культури. У Дніпропетровську теж спорт був більше, ніж спорт. Спортивні досягнення мали засвідчити високий рівень місцевого партійного керівництва соціальною сферою, а масовість фізичної культури – показати торжество соціалістичного способу життя в «місті славних революційних, бойових і трудових традицій». Тож не дивно, що за розвиток кожного виду спорту в місті несли персональну відповідальність високі партійні та радянські посадовці.

Як наслідок, за офіційними даними, фізичною культурою і спортом займалося з кожним роком усе більше й більше дніпропетровців, а у 1985 році – майже кожен третій житель міста [2, с. 201]. Статистика, ясна річ, як завжди завищена, але є факт, що були створені належні умови для того, щоб кожен бажаючий мав змогу підвищувати свою спортивну майстерність або просто підвищувати свої фізичні кондиції. До того ж, абсолютно безкоштовно.

У 1958 році в місті налічувалося 9 стадіонів, понад ста волейбольних і близько трьохсот баскетбольних майданчиків, 21 гребна станція, 95 спортивних залів, з яких 11 – великі. На цій базі діяли 375 колективів добровільних спортивних товариств «Авангард», «Динамо», «Спартак», «Трудові резерви» та ін. У 1966 році став до ладу стадіон «Метеор», який разом із збудованими невдовзі Палацом водних видів спорту і Льодовим палацом став одним з найкращих в країні спортивним комплексом. У 1980-ті роки до послуг спортсменів і фізкультурників було 13 стадіонів, 12 плавальних басейнів, 23 водноспортивні бази, 237 спортивних залів, 130 стрілецьких тирів. Басейнів і літніх льодових майданчиків, можливо, й не вистачало для всіх жителів міста, але щодня спортивні споруди Дніпропетровська могли забезпечити заняття фізичною культурою і спортом для ста тисяч людей, з них 6,5 тис. мали змогу займатися на стадіонах, 7,5 тис. у плавальних басейнах, 42,7 тис. у спортивних залах, 51,3 тис. на спортивних майданчиках [2, с.201]. Так було до початку 1990-х років, коли стадіон «Металург» і цілу низку інших спортивних споруд перепрофілювали в «барахолки» та інші комерційні об'єкти.

Ю.О.Зайцев, чемпіон світу з важкої атлетики. Фото 1980 р.

На тлі масового фізкультурного і спортивного руху, що розвивався в Дніпропетровську впродовж 1950-1980-х років, були закономірними й високі спортивні досягнення і рекорди, з'являлися майстри, що достойно репрезентували не тільки наше місто, але й всю країну. В числі перших уславила рідне місто Людмила Лисенко (Гуревич), яка у 1950- на початку 1960-х років по праву вважалася найкращою радянською бігункою на середні дистанції, стала чемпіонкою XVII Олімпійських ігор у Римі (1960) з бігу на 800 метрів.

Однією з провідних радянських баскетболістів була Раїса Курвякова з команди «Сталь» металургійного заводу ім. Г.І.Петровського. У 1970-1976 роках вона виступала за Збірну команду СРСР у складі збірної була чемпіонкою європейських і світових змагань, а у 1976 році завоювала золоту медаль на Олімпійських іграх у Монреалі.

У Дніпропетровському технікумі фізичної культури почав спортивну кар'єру штангіст Султан Рахманов. З 1976 по 1983 рік, будучи капітаном Збірної команди СРСР з важкої атлетики, тричі ставав золотим призером чемпіонатів Європи і світу, а в 1980 році – чемпіоном Олімпійських ігор у Москві, де встановив у найважчій ваговій категорії світовий рекорд у сумі двобор'я – підняв 450 кг.

Не тільки високими спортивними досягненнями, але й науковими успіхами відзначився Віктор Савченко, вихованець спортивного клубу «Монтажник». У 1971 році він став чемпіоном країни з боксу, у 1976 – бронзовим призером Монреальської Олімпіади, в 1978 – чемпіоном світу, в 1980 році на Олімпійських іграх у Москві завоював срібну медаль. Не розгубився в житті В.Г.Савченко й після завершення спортивної кар'єри. Захистив докторську дисертацію з педагогіки, став професором, ректором Дніпропетровського інституту фізичної культури.

Серед тих, хто досяг високих спортивних результатів, були неодноразовий переможець міжнародних змагань із стрибків з жердиною П.Денисенко, срібний призер XXI Олімпійських ігор (1976), чемпіон світу і Європи у греблі на каное В.Юрченко, неодноразова чемпіонка світу і Європи з баскетболу Ф.Орел, призер XXI Олімпійських ігор з волейболу О.Молібога, чемпіон XXI Олімпійських ігор, чемпіон світу і Європи з важкої атлетики Ю.Зайцев, бронзовий призер XXII Олімпійських ігор у Москві з плавання О.Круглова, семикратний чемпіон і рекордсмен світу з вітрильного спорту І.Федчишин, трикратні чемпіони світу з греблі М.Баранов і О.Єрмилов, чотирикратна чемпіонка і рекордсменка СРСР з плавання, бронзовий призер Кубка Європи Н.Ставко, чемпіон Європи з потрійного стрибка М.Мусієнко, багаторазові чемпіони СРСР з бадмінтону Н.Литвинчова, К.Вавилов, М.Пошехонов, І.Шевченко та інші.

Яких би почестей не надавали дніпропетровці спортивним чемпіонам і рекордсменам, вони не йдуть ні в яке порівняння із справді всенародною любов'ю до футбольної команди «Дніпро». З тих пір, як у 1972 році наша команда почала виступати у вищій Лізі Чемпіонату СРСР з футболу, її вболівальники свято вірили, що рано чи пізно вони стануть свідками її тріумфу. І їх мрія таки збулась.

7 листопада 1983 року. У цей день футболісти «Дніпра» у повному складі вийшли на святкову демонстрацію в честь Жовтневої революції і отримали від своїх земляків оплесків більше, ніж члени Політбюро ЦК КПРС. Адже напередодні, перемігши у вирішальному матчі московський «Спартак»,

вони уперше за свою історію вибороли золоті медалі чемпіонів Радянського Союзу.

Футбольна команда «Дніпро», чемпіон СРСР 1983 року. Фото 1983 р.

Неабиякий емоційний підйом відчували з цього приводу не тільки вболівальники команди, але й ті громадяни, які до того абсолютно байдуже ставилися до футболу. Цей феномен стане зрозумілим, якщо взяти до уваги наступну обставину. Справа в тім, що в умовах, коли радянське керівництво рішуче перетинало будь-яку спробу порушити унітарну сутність СРСР, палка підтримка своєї улюбленої команди давала людям чи не єдину легальну можливість публічно заявити про свою національну гідність.

Щодо вболівальників «Дніпра», то під час вирішальної гри дніпрян з московським «Спартаком» їхнім гаслом стало: «Федерація футболу не захистить «Спартак» від голу!». Саме так було написано на величезному полотнищі, яке вони підняли над східною трибуною стадіону «Метеор». Правоохоронці негайно порвали полотнище на шматки – ймовірно хтось із місцевих чиновників надто злякався звинувачень у «розпалюванні національної ворожнечі». Але наші футболісти таки виправдали довіру своїх шанувальників. Вигравши з рахунком 4:2, здобули перемогу у важкій боротьбі не тільки із суперником, але й з системою. Як виявилося, це був не останній тріумф «Дніпра». У 1988 році наша команда знову здобула золоті чемпіонські медалі, а наступного сезону стала володарем Кубка СРСР. У 1987 році була удостоєна срібних, у 1984 і 1985 роках – бронзових медалей чемпіонату країни. Причому чотири гравці «Дніпра» – О.Протасов, Г.Литовченко, О.Таран, В.Лютий мали «повний бант» медалей – золоту, срібну і по дві бронзові. До того ж, вихованець ДЮСШ «Дніпро-75» нападник нашої команди і збірної СРСР О.Протасов у футбольному сезоні побив рекорд 35-річної давності – забив у чемпіонаті країни 35 голів й був удостоєний почесної нагороди французького щотижневика «Франс футбол» – «Срібної бутси». А його товариш по команді В.Лютий у складі Олімпійської збірної країни виборов золоті медалі Олімпійських ігор 1988 року в Сеулі. Повною мірою у 1980-ті роки розкрився талант наставників «Дніпра» – старших тренерів В.О.Ємця і Є.М.Кучеревського, начальника команди Г.О.Жиздика.

Отже, жителям Дніпропетровська є чим і є ким пишатися. Були у нашому місті герої, була й заслужена слава. Певна річ, не тільки у футболі – в усіх сферах життя: у науці, культурі, економічному розвитку міста. Сьогодні ми по-різному оцінюємо наше недавнє минуле, але будемо чесними: від тих років наступним поколінням дніпропетровців залишилася не гірша спадщина.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Аверков С. Как цэрэушник на «Южмаше» плакал //Днепр вечерний.– 2004.– 3 февр.
2. Белич В.Я., Сумина З.Г. Днепропетровск: Справочник–путеводитель.– Днепропетровск: Промінь, 1985.– 223 с.
3. Бідняк Г.П. Журавлине прощання: Зб. пісень.– Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2000.– 147 с.
4. Восстановление Приднепровья (1946-1950): Док. и мат.– К.: Политиздат Украины, 1988.– 534 с.
5. Два века борьбы и труда: Док и мат. о праздновании 200-летия Днепропетровска.– Днепропетровск: Промінь, 1977.– 77 с.
6. Днепропетровску – 200 лет. 1776–1976: Сб. док. и мат.– К.: Политиздат Украины, 1976.– 509 с.
7. Днепропетровску – 200: Историко-публицистический очерк /Под ред. В.Я.Борщевского.– Днепропетровск: Промінь, 1976.– 143 с.
8. Дніпропетровськ: віхи історії / А.Г.Болебрух, І.Ф.Ковальова, І.С.Стороженко та ін.– Дніпропетровськ: Грані, 2001.– 256 с.
9. Дніпропетровськ на рубежі тисячоліть.– Дніпропетровськ: Проспект, 2001.– 264 с.

10. Земля и люди Приднепровья.– Днепропетровск: ИМА–пресс, 2002.– 211 с.
11. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область.– К.: Гл. ред. УСЭ, 1977.– 838 с.
12. Карамзин Н.М. История государства Российского: Репринт. Изд. 1842–1844 годов.– М.: Книга, 1988.– Кн. 1.– Т. 1.
13. Мирошниченко А.А. Наш город вчера, сегодня, завтра (Ландшафтно–градостроительный анализ развития Днепропетровска).– Днепропетровск: Січ, 1994.– 186 с.
14. Народное хозяйство СССР – 1972: Юб. стат. ежегод.– М.: Статистика, 1972.– 848 с.
15. Пиленов А. Леонид Брежнев. Прощание с Родиной //Днепр вечерний.– 1996.– 2 нояб.
16. Писатели Днепропетровщины: Библ. указатель.– Днепропетровск, 1987.– 111 с.
17. Державний архів Дніпропетровської області.

РОЗДІЛ VII

НА ЗОРІ ЕПОХИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Крізь тернії кризи до нових політичних стандартів

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. відкрило принципово новий етап у житті Дніпропетровська та його мешканців. Незадовго перед тим, у 1987 р., місто стало відкритим, тобто вільним для міжнародних контактів, що, в свою чергу, суттєво актуалізувало питання подолання наслідків його «закритості». Адже нормальне функціонування та стабільний поступ міста в європейському економічному та культурному просторі можливі, коли таке місто є, передусім, центром обміну – економічного, наукового, політичного, культурного.

На рубежі 1980 – початку 1990-х рр. розпочався далеко непростий, багато в чому болісний процес осмислення пройденого, самоусвідомлення, самоутвердження. Здійснювалися перші кроки тернистим шляхом трансформації від командно-адміністративної системи до демократії, ринкової моделі господарювання, формування правової держави, громадянського суспільства.

Півтора десятиріччя життя в нових умовах – це невеликий відрізок часу, щоб осягнути його з повною глибиною і винести мудрі уроки з такого недалекого, але вже минулого наших співвітчизників. Час – найкращий, найсправедливіший суддя. Ця історична епоха просто приречена бути в центрі постійних і ретельних досліджень. З часом відбудеться акцентування пріоритетів, з'являться чітко визначені наукою періоди, етапи, стадії, фази. Проте, на жаль, так само невмолимо втратиться живий пульс суспільних настроїв, свіжість сприйняття означеної доби у масовій свідомості, що вже стане об'єктом дослідження з допомогою усталених, застиглих, статистичних джерел. Сьогоднішнє осягнення тих недавніх подій має свої суттєві переваги і недоліки. З одного боку, це аналіз і фіксація хроніки, фактів безпосередньо з «місця подій», а з іншого – досить суб'єктивне бачення, пронизане прагненням уникнути ідеологізації та політизації, всього, що називають «історичним романтизмом», несумісним із справжньою наукою історії.

Події 19-21 серпня 1991 р. у Москві, пов'язані зі спробою утворення антиконституційного вищого органу державної влади та управління – «ГКЧП» і введення режиму надзвичайного стану на території СРСР, мешканці Дніпропетровська зустріли насторожено, але якихось акцій на підтримку тих чи інших сил не було. Позиція партійної і радянської влади як області, так і міста виглядала вичікувальною. Певний вплив на настрої людей справила заспокійлива промова-звернення Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука. Неоднозначною була й реакція на заборону Президією Верховної Ради України діяльності Компартії України. Між тим поволі приходило розуміння того, що місто живе вже в новій державі, новому світоустрої, а відтак – люди звикали й до нової організації влади, у структурі якої почало розвиватися місцеве самоврядування.

Фактичне становлення місцевого самоврядування в Україні, у широкому розумінні цього слова, почалось після обрання депутатів Верховної Ради Української РСР та місцевих Рад народних депутатів у березні 1990 р. Вибори проходили за новим Законом УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів УРСР» від 27 жовтня 1989 р. Вони привели до депутатського корпусу багато нових людей, для яких була неприйнятною комуністична система державно-партійного керівництва органами місцевої влади. Щоправда, й після цих виборів більшість місцевих рад все-таки залишалися за своїм складом комуністичними (бо основу депутатського корпусу складали члени КПУ), проте в багатьох місцях місцеві ради вже мали у своєму складі численні демократичні депутатські групи. Такі групи з'явилися і серед 250 депутатів Дніпропетровської міської ради народних депутатів.

Відсутність на той час в Україні демократичного правового регулювання проблем функціонування місцевого самоврядування, а також брак досвіду у нового місцевого керівництва часто приводили до прийняття рішень, які виходили за межі компетенції місцевих рад і входили у суперечність з інтересами місцевої влади інших рівнів, а інколи і з державними інтересами.

В умовах розгортання соціально-політичної кризи Комуністична партія вживала певних заходів з метою збереження контролю за ситуацією на місцях. Уже новообраними союзними органами був прийнятий документ, покликаний забезпечити партійне керівництво місцевими радами – постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про орієнтовне положення щодо голів та президій місцевих Рад народних депутатів» від 20 жовтня 1989 р. Така ж постанова була прийнята Президією Верховної Ради УРСР 5 березня 1990 р.

Зміст цих рішень випливав із існуючої конструкції місцевої влади, що склалася на початок 1990 р. На кожному рівні адміністративно-територіального поділу діяли відповідні ради та партійні комітети. Ради обирали голову виконкому, і саме він був ключовою посадовою особою адміністративно-територіальної одиниці. В той же час поряд існувала паралельна структура влади партійної на чолі з відповідним першим секретарем. Саме в цій другій структурі концентрувалася реальна влада. Центральні органи КПРС зробили спробу надати законності місцевому партійному керівництву. Так з'явилась ідея поєднання в одній особі посади першого секретаря відповідного партійного комітету і вищої посадової особи місцевої влади. Була використана компромісна схема утворення в місцевих радах двох посад: голови ради та голови виконкому.

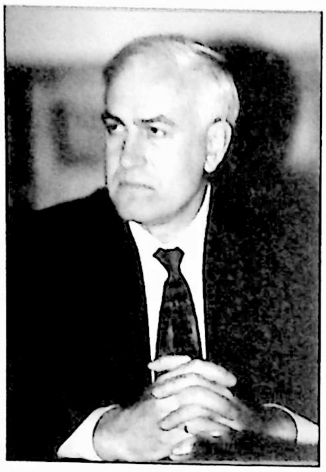

В.П.Пустовойтенко, голова виконавчого комітету Дніпропетровської міської Ради народних депутатів з 1989 по 1991 рік, голова Дніпропетровської міської Ради народних депутатів з 1991 по 1993 рік

У Дніпропетровській міській Раді народних депутатів посаду голови виконкому у 1989 – 1991 роках обіймав В.Пустовойтенко. У 1990 – 1991 роках відповідно до вищезазначеної постанови головою Ради був обраний В.Яцуба.

Значний поштовх подальшому розвитку місцевого самоврядування дало прийняття Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» 7 грудня 1990 р. Тим самим в Україні, вперше серед республік тодішнього СРСР, відкривався шлях до створення правової бази впровадження і розвитку системи місцевого самоврядування. Це був прогресивний на той час закон, хоч і містив у собі чимало суперечностей. Найважливішою з них було штучне поєднання двох несумісних понять. З одного боку, вводилось поняття «місцеве самоврядування», але з іншого – органи самоврядування були віднесені до категорії «державних органів».

В.Г.Яцуба, голова Дніпропетровської міської Ради народних депутатів з 1990 по 1991 рік

Незважаючи на юридичні неузгодженості із загальноприйнятими в Європі нормами, що регулюють місцеве самоврядування і визначають його саме як недержавний і автономний від державного втручання інститут самоорганізації населення, у цьому законі був повернутий до вжитку сам термін «місцеве самоврядування», було визначено основні принципи, на яких будується місцеве самоврядування, у тому числі «самостійність і незалежність Рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення; економічної і фінансової самостійності території; самофінансування і самозабезпечення; оптимальної децентралізації». Не випадково день ухвалення означеного закону (7 грудня) вважається днем відродження місцевого самоврядування в Україні і відзначається як державне свято.

В.Т.Меркушов, голова Дніпропетровської міської Ради народних депутатів з 1993 по 1994 рік

Наприкінці 1991 року, після заборони КПРС, єдиним головою органу місцевого самоврядування у Дніпропетровську – міської Ради народних депутатів – став В.Пустовойтенко. У зв'язку з переходом його в 1993 році на роботу в Кабінет Міністрів України на цю посаду на альтернативній основі депутати міської Ради обрали В.Меркушова.

Перші вибори керівника міста всіма виборцями Дніпропетровська відбулись у червні 1994 року – у напруженій боротьбі переміг М.Швець. Після прийняття в 1997 році Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» посада голови Дніпропетровської міської Ради народних депутатів була змінена на міського голову, що означало розширення повноважень головної посадової особи місцевого самоврядування у місті. Вже як Дніпропетровський міський голова М.Швець був переобраний на цю посаду абсолютною більшістю виборців міста у березні 1998 року.

М.А.Швець, голова Дніпропетровської міської Ради народних депутатів з 1994 по 1997 рік, міський голова м.Дніпропетровська з 1997 по 1999 рік

27 квітня 1999 року Президент України призначив М.Швеця на посаду голови Дніпропетровської облдержадміністрації, а виконуючим обов'язки міського голови став його перший заступник І.Куліченко. На позачергових виборах 30 січня 2000 року І.Куліченко був обраний міським головою зі значною перевагою – 81% виборців віддали йому свої голоси. Впевненою була його перемога й на наступних чергових виборах у 2002 та 2006 роках.

Суспільно-політичне життя у місті в ці роки розвивалося хвилеподібно, причому кожний його сплеск викликався різними причинами. Ясна річ, що воно помітно активізувалося наприкінці 1991 року, коли проходила виборча президентська кампанія, підготовка та проведення 1 грудня Всеукраїнського референдуму з легітимації Акту незалежності. Більшість дніпропетровців підтримала цей історичний документ та обрання Л.Кравчука Президентом держави.

Друга хвиля значних соціальних потрясінь була стимульована сумновідомою епопеєю з трастами 1994 – 1997 років. Безконтрольна діяльність фінансових спекулянтів призвела до втрати довірливими громадянами, що звикли до опіки з боку держави, величезних заощаджень. На базі соціального протесту ошуканих вкладників виникли масові рухи громадян, які від влади вимагали повернення вкладів. З цією метою були створені 5 громадських комітетів, які намагались організувати постраждалих громадян. У 1995 році масові заходи вкладників проходили щотижня. Іноді загальна кількість учасників акцій – мітингів та демонстрацій – сягала більше 50 000 осіб.

І.І.Куліченко, Дніпропетровський міський голова з 2000 року по цей час

Третя, могутня хвиля протесту піднялась на президентських виборах у 2004 році. У грудні з'явилось помаранчеве наметове містечко на пл. Леніна, яке проіснувало до січня наступного року. В цей час тут щодня збиралися прихильники В.Ющенка, а біля театру опери та балету – В.Януковича. Проте в Дніпропетровську напруженість політичного протистояння була значно меншою, аніж у багатьох інших великих містах країни.

Слід відзначити, що стабільна соціально-політична ситуація у місті, не тільки під час «помаранчевої революції», а й упродовж всього цього періоду, у значній мірі була пов'язана із впливовістю та згуртованістю представників регіональної влади. Взагалі, якщо говорити про дніпропетровську еліту наприкінці XX ст. – на початку XXI ст., то вона не тільки зберегла, а й посилила свій вплив у керівництві державою – тепер незалежною Україною.

Існували певні історичні передумови для виникнення репутації міста як «кузні кадрів» для державного істеблішменту України. Дніпропетровськ у другій половині XX ст. відігравав специфічну роль в історії країни, будучи «потужним джерелом адміністративно-управлінських кадрів, котрі займали ключові пости в державному управлінні СРСР та УРСР» [23, 163]. Цікавий факт: у 1990 р. за розпорядженням М.Горбачова сектор, що відав питаннями України в оргвідділі ЦК КПРС, провів спеціальне дослідження, яке показало, що 53% кадрового складу української виконавчої влади становили дніпропетровці [26, 241].

Дніпропетровській еліті вдалося досить швидко пройти ментальну й інституційну кризи початку 1990-х рр. За влучним висловом аналітиків, «засвоєння ідеології української державності не склало особливих труднощів для тих людей, котрі завжди були державниками» [23, 163]. Пізніше, в середині 1990-х рр., нова генерація дніпропетровських управлінців підкорила вершину вітчизняного політикуму. Серед тих, хто опинився тоді на владному українському Олімпі, пальма першості належить колишньому генеральному директору ВО «Південмаш» Л.Кучмі, котрий обирався Прем'єр-міністром (1992 – 1993) і двічі – Президентом України (1994 – 2005). Призначення на високі урядові посади В.Горбуліна, П.Лазаренка, В.Пустовойтенка, В.Яцуби, Л.Деркача, Л.Бородича, В.Кузнецова та інших помітно зміцнили статус Дніпропетровська як одного з найвпливовіших політичних центрів України.

Протягом 1991 – 2005-х рр. дніпропетровці жваво відгукувались на політичні події в країні. Звичайно, політичні процеси, що відбувались у

Дніпропетровську в цей час, не завжди безпосередньо впливали на повсякденне життя міста, його економічну і соціальну інфраструктуру. Але пошук нових моделей державного управління, ефективних форм місцевого самоврядування був все-таки першочерговою умовою проведення назрілих економічних реформ.

2. На шляху до відродження економічного потенціалу

В умовах незалежності України, незважаючи на всю важливість соціально-політичних процесів та становлення місцевого самоврядування у Дніпропетровську, особливого значення і для керівництва міста, і для його мешканців набули, все ж, економічні проблеми. І це не дивно з огляду на те, що принаймні перше десятиріччя ознаменувалось несприятливою динамікою наростання економічних труднощів та негараздів. Вони призвели до істотного падіння життєвого рівня більшості населення. При цьому в структурі промисловості Дніпропетровська як у фокусі сконцентрувались, по суті, всі проблемні вузли економіки України.

Упродовж попередніх десятиліть промисловість міста розвивалась значною мірою в інтересах воєнно-промислового комплексу СРСР. А коли настав час конверсії, це обернулось неминучим у таких випадках різким скороченням виробництва. Формування багатоукладної економіки та ринкових структур, приватизаційний процес, котрий дедалі більше набирав обертів, – загрожували перетворити на хаос стабільну промислово-економічну структуру Дніпропетровська.

Не переобтяжуючи читача досить важкими для сприйняття статистичними даними, все ж наведемо деякі цифри, котрі загалом точно характеризують промислово-економічну кризу 1990-х рр. З повідомлення обласного управління статистики про соціально-економічний стан Дніпропетровщини (в цілому), приміром у 1995 році, довідуємось таке: рівень промислового виробництва був приблизно на рівні 1967 року; сільськогосподарського – 1969 року; будівництва житла – 1951 року. Товарообіг на душу населення, а цей показник у найбільшій мірі характеризує купівельну спроможність громадян, «досяг» рівня 1955 року. Газета «Днепр вечерний» з приводу цього іронізувала: «Якщо ми й робимо що-небудь більш-менш послідовно, то це йдемо назад, до давно перейдених рубежів» [49].

За даними 1996 р., становище в економіці й демографічна ситуація залишалися вкрай складними. Темпи падіння обсягів промислової продукції продовжували знижуватись. Скорочення випуску спостерігалося в усіх групах товарів, а більше всього – серед товарів легкої промисловості та алкогольних напоїв. У цей час основним торговельним партнером ще залишалася Росія, на яку у 1996 р. припадала майже третина зовнішньоторговельного балансу області.

Індекс загального обсягу продукції промисловості (по підприємствах, що знаходяться на самостійному балансі) у Дніпропетровську склав у 1995 р. лише 44,8% (по області – 42,5%) у порівнянні з аналогічним показником 1990 р. [54, с. 169]; у 1998 р. – лише 44% порівняно з 1990 р. [67, с. 64]. Темпи виробництва товарів народного споживання протягом першої половини дев'яностих щорічно знижувалися: у 1991 р. вони становили лише 92,5% у порівнянні з попереднім роком; у 1995 – 74,5% порівняно з 1994р. [54, с. 172]. Цікаві дані по індексу виробництва товарів народного споживання в Дніпропетровську: на 1995 р. цей індекс склав 37% порівняно з 1990 роком; у 1998 р. – лише 29%; водночас у 1998 р. він виріс уже на 10% порівняно з попереднім роком [67, с. 79].

Навіть у 1998 р., коли виявились перші ознаки стабілізації, половина підприємств Дніпропетровська так і не вийшла на попередні виробничі показники, а на двадцяти з них взагалі не вироблялося товарної продукції. Серед останніх – відомі колись АТ «Верстатобудівний завод», тепловозоремонтний завод, АТ «Завод шахтної автоматики» та ін.

Безумовно, переважання в структурі промисловості обласного центру важкої її галузі (чорна металургія, машинобудування, металообробна, хімічна) суттєво уповільнювало хід економічної реформи. Адже набагато легше перебудувати й отримати швидкий результат, як показав досвід країн Східної Європи, у легкій промисловості. Тим часом питома вага цієї галузі у вартості продукції відносно усієї промисловості міста складала лише 6,8%.

Однак уже показники кінця 1990-х рр. засвідчили, що місто все-таки вступило до стабілізаційного етапу розвитку. У 1998 р. у промисловості був забезпечений приріст виробництва на 1% у порівнянні з 1997 р. Обсяг виробництва збільшило кожне друге підприємство міста. Наприкінці 1990-х рр. стабільних показників розвитку досягли ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод», ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім.Петровського», ЗАТ «Дніпропетровський олієекстракційний завод», ЗАТ «Іста-Ц» (виробник акумуляторів нового типу), ВАТ «Дніпропетровський лакофарбовий завод», ВАТ «Дніпрошина», ВО «Південний машинобудівний завод» та інші підприємства. Збільшилося виробництво у машинобудівній, металообробній, деревообробній та харчовій галузях промисловості. На підприємствах міста наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр.

посилилися тенденції до технологічної модернізації. В цей же час розпочалося зростання обсягів капітального будівництва, збільшилося виробництво товарів народного споживання.

Подібна динаміка нарощування темпів промислового виробництва спостерігалася і в наступні роки. Так, за 2000 рік підприємства міста виробили товарної продукції на 19,8% більше, ніж у попередньому [26, с. 245-246]. Працюючи в умовах економічного експерименту, помітно збільшили обсяги виробництва підприємства чорної металургії, машинобудування, легкої, харчової та деревообробної промисловості.

Необхідно підкреслити, що кількісна стабілізація економіки міста супроводжувалась відчутними якісними зрушеннями, структурними і технологічними змінами. Вдалося зрештою подолати недоліки попередніх років, коли іноземні кредити і держбюджетні асигнування спрямовувались на закупівлю палива та інших видів енергії, взагалі латання численних «дірок» в економіці, що призводило до елементарного «проїдання» коштів й не спрацьовувало на кінцевий результат, на перспективу.

З кінця ж 1990-х років на підприємствах Дніпропетровська набирають темпи процеси технологічної модернізації виробництва. Приміром, ВАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» впровадив у виробництво вакуумну обробку сталі, що дозволило вийти на рівень світових стандартів за якістю вироблюваного металу. На комунальному підприємстві «Сантехмонтаж» розробили і почали застосовувати нові технології емальованого покриття труб. Новий комплекс з очистки та фасування соняшникової олії запущений на олієекстраційному заводі, а на вагоноремонтному – з урахуванням найсучасніших науково-технічних здобутків була докорінно реконструйована технологічна лінія по ремонту вагонів. Уперше в Україні були створені нові технологічні лінії з виробництва магістральних електровозів в науково-промисловому об'єднанні «Електровозобудівний завод». Аналогічні реконструктивні роботи були здійснені на широковідомому своєю продукцією меблевому заводі «Прогрес». Технологічна модернізація охопила й інші підприємства міста, стабілізували роботу комунальні служби міста, які розпочали впроваджувати нові технології в тепловодозабезпечення, ремонт автошляхів, утилізацію сміття тощо.

Означені паростки технологічних перетворень важко переоцінити – адже саме технологічна модернізація є основою відродження вітчизняної промисловості та економічного зростання в цілому. Значна частина технічних нововведень на підприємствах міста здійснюється за рахунок іноземних інвестицій. Це розширює фінансові й технологічні можливості економіки міста. Пожвавлюються і процеси внутрішнього інвестування виробництва, хоч у цій сфері ще залишається чимало юридичних та організаційних завад, відчувається недосконалість законодавчої бази.

Для збереження позицій на світових ринках Україна мала проводити кардинальну модернізацію для поліпшення якості та конкурентоспроможності промислової продукції. Прикладом тому є досвід розвитку космічної галузі Дніпропетровська останніх п'ятнадцяти років.

Дніпропетровськ був і залишається чи не найпотужнішим у світі центром по виробництву ракетно-космічних систем та апаратів, по праву вважається «космічною столицею» України. Надії на відродження цього надзвичайно перспективного для України та міста напрямку господарської і наукової діяльності справедливо пов'язуються із визнаними флагманами галузі – ВО «Південний машинобудівний завод ім. О.М. Макарова» й ДКБ «Південне ім. М.К. Янгеля».

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. нормальна робота гіганта вітчизняного ракетобудування опинилася під загрозою. Небезпека, пов'язана з непродуманою конверсією, змусила шукати шляхи подальшої трансформації виробництва. І слід зауважити, що під час директорства Л.Д.Кучми (1986 – 1992) та Ю.С.Алексєєва (1992 – 2005) вдалося не тільки зберегти основні виробничі потужності, а й «вписати» підприємство у непросте конкурентне середовище світової глобалістичної економіки після «холодної війни». Від долі «Південмашу» залежала доля ракетно-космічного потенціалу України.

Ціною неабияких зусиль «Південмаш», який у 2004 р. урочисто відзначив 50-річний ювілей, відстояв свою нішу на ринку аерокосмічних послуг. Важливу роль у забезпеченні стабільного і динамічного функціонування аерокосмічного виробництва, нарощування масштабів і темпів освоєння нової техніки відіграють Закон України «Про космічну діяльність» від 15 листопада 1996 р. і загальнодержавна космічна програма, розроблена Національним космічним агентством України в 1997 р. за активної участі дніпропетровських учених та виробничників. Ця програма дала конкретні результати. 28 березня 1999 р. в районі екватора з морської платформи було здійснено перший успішний запуск дніпропетровської ракети «Зеніт» у рамках міжнародного консорціуму «Морський старт», чим започатковано практичну реалізацію безпрецедентного за технічними вимірами проекту. В ньому були використані новітні технології, винайдені й впроваджені передовими, всесвітньовідомими аерокосмічними компаніями «Боїнг»

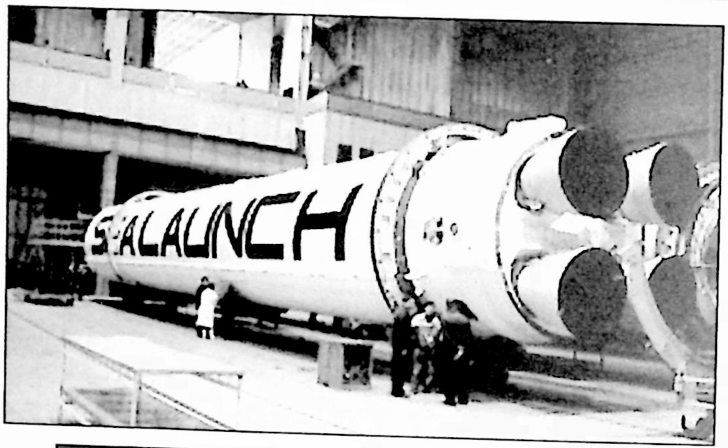

Запуск ракети «Зеніт» у рамках міжнародного консорціуму «Морський старт»

(США), «Енергія» (Росія), «Кварнер» (Норвегія) та вказаними вище дніпропетровськими ракетобудівними підприємствами.

Таким чином, саме у провідному секторі науково-господарського життя нашого міста й було, образно кажучи, зроблено справжній технологічний прорив у XXI століття, наочно продемонстровано і неабиякі творчі можливості українських учених, конструкторів, виробничників, і вагомі кроки на шляху модернізації вітчизняної економіки.

У 2004 р. 50-річний ювілей відзначило Державне конструкторське бюро «Південне ім.М.К.Янгеля», яке впродовж багатьох років очолює визначний науковець і організатор створення сучасних ракетно-космічних систем академік С.Конюхов. Початок йому був покладений 10 квітня 1954 р. спеціальною постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР. КБ об’єднало еліту світового ракетобудування. Саме тут була розроблена міжконтинентальна ракета 15А18М, більш відома на Заході як СС-18 «Сатана». Сьогодні ж на базі СС-18 у КБ розроблена ракета «Дніпро». Реалізуються й інші проекти та програми, зокрема «Морський старт». Серед усього іншого КБ займається розробкою космічних апаратів типу «Січ-1М», «Січ-2», Січ-3», «Либідь», «Циклон», а також екологічно чистих носіїв, таких, як, ракета «Маяк» [29].

Враховуючи значення Дніпропетровська як світового центру космічної індустрії, у вересні 1996 р. саме тут було відкрито Національний центр аерокосмічної освіти молоді України. В експозиції центру зосереджено кращі зразки продукції космічного напрямку, виготовлені на підприємствах Дніпропетровська. Головною метою центру є збереження спадкоємності у підготовці висококваліфікованих фахівців для космічної галузі, а ширше – збереження за Україною статусу космічної держави. На базі центру проводяться всеукраїнські та міжнародні конференції, симпозіуми, семінари, виставки з аерокосмічної проблематики, працюють фахові молодіжні гуртки.

Стабільною і прогресуючою сферою економіки Дніпропетровська є будівельний комплекс, який за своїми виробничими потужностями і соціальною вагою посідає нині друге місце в Україні, поступаючись лише Києву. Треба відзначити, що цілеспрямована політика керівництва області й міста, концентрація зусиль на пускових об’єктах – колишніх «довгобудах» – дозволили зберегти будівельні організації, а згодом і провести їх ринкову трансформацію. Авторитет будівельникам міста принесли оригінальні споруди нового автовокзалу, поліклініки та кінотеатру «Січ» на житловому масиві Тополя. У 1994 р. було збудоване нове, у сучасному архітектурному стилі, приміщення обласного суду. Справжньою окрасою нагірної частини міста став хірургічний корпус на 600 ліжок обласної лікарні ім. І. Мечникова, введений у дію в 1995 р. 15 черв-

DOLBY
DIGITAL EX

Національний центр аерокосмічної освіти молоді України

ня 1996 р. у Дніпропетровську після капітальної реконструкції став до ладу сучасний аеропорт, який невдовзі отримав статус міжнародного.

Дніпропетровськ міцно утримує одне з провідних місць в Україні за обсягами житлового будівництва. В першій половині – середині 1990-х рр. ця галузь теж пережила гостру кризу. У 1995 р. було введено в експлуатацію 149,6 тисячі, у 1998 р. – тільки 129,8 тисячі квадратних метрів житла [67, с. 158]. Однак уже в 2000 р. мешканці міста одержали майже 163 тисячі квадратних метрів житла, а в 2001 р. – ще 200 тисяч [26, с. 250]. Таке зростання відбувалось, незважаючи на відсутність відповідного рядка в державному бюджеті, і продовжилось у наступні роки.

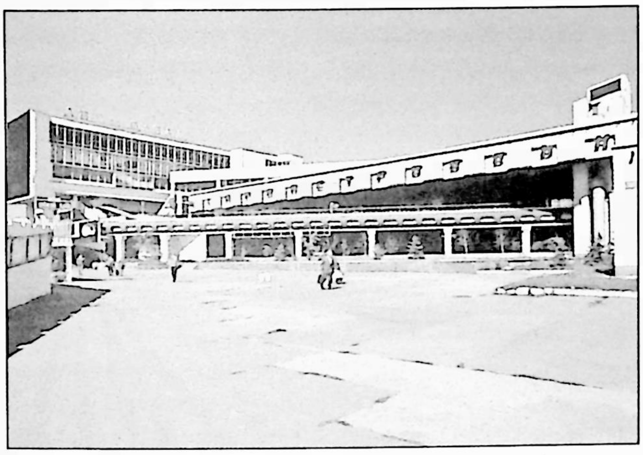

Новий автовокзал

Найпомітнішою подією 1990-х років у житті дніпропетровців стало спорудження першої лінії метрополітену. В останні дні 1995 року місто нарешті отримало власне, давно омріяне метро, що значною мірою змінило його транспортну інфраструктуру. Нагадаємо, що будівництво цього неодмінного атрибуту сучасного мегаполісу розпочалося ще на початку 1980-х рр. Розпорядження Ради Міністрів СРСР від 3 грудня 1979 р. передбачало «дозволити Міністерству промислового будівництва, Мінтрансбуду та Раді Міністрів Української РСР приступити у 1980 році до проектування першої черги метрополітену в м. Дніпропетровську. Питання про терміни будівництва вказаного метрополітену розглянути з проектами планів. Голова Ради Міністрів М.Тихонов» [61].

Кінець кінцем «питання про терміни» вилилося незабаром у цілий комплекс проблем: вибір напряму будівництва першої черги та подолання складних геологічних умов будівництва, нехарактерних для інших міст країни. Все це привело до того, що до 1991 р. метрополітен у мільйонному місті так і не був збудований, а перспектива побачити власне метро для дніпропетровців здавалася примарною. І все ж таки, завдяки політичній волі центрального і регіонального керівництва, а також наполегливим зусиллям багатьох підприємств міста, області та країни, перша черга метрополітену завдовжки більше 7 км була добудована та урочисто відкрита 29 грудня 1995 р. Вона включила в себе шість станцій, котрі з'єднали багатолюдні робітничі мікрорайони – Червоний Камінь, Парус, Комунар із залізничним вокзалом та проспектом Карла Маркса («Комунарівська», «Проспект Свободи», «Заводська», «Металургів», «Метробудівників», «Вокзальна»).

На жаль, у подальшому через відсутність фінансування роботи на другій черзі «підземки», котра має пройти вздовж центрального проспекту К.Маркса від залізничного вокзалу (до речі, докорінно реконструйованого і якісно оновленого у 2003 р.) до нагірної частини міста, фактично були згорнуті. Лише останнім часом тут намітились певні позитивні зрушення, тобто знайдено необхідні фінансові, матеріально-технічні, кадрові ресурси і як наслідок – продовжено будівництво метрополітену.

У 1996 р. вдалося вирішити ще одну серйозну транспортну проблему – сполучити центральну частину міста з густонаселеними житловими масивами Лівобережний та Фрунзенський. 17 грудня 1996 р. дніпропетровці стали свідками яскравої події – урочистого відкриття маршруту швидкісного трамваю №18 протяжністю більше 9 км, котрий з'єднав Лівобережжя міста з правим берегом Дніпра через Кайдацький міст.

Інша подія в розвитку транспортної інфраструктури, котру важко переоцінити, – введення до ладу Південного мосту. Розпочате ще у 1980-х рр. будівництво гальмувалося довгі роки. Встигли звести дві частини мосту з обох боків, центральна ж частина залишилась недобудованою. До того ж, виявилися недоліки реалізації проекту – дві частини вийшли з різним уклоном, через що оптималь-

Дніпропетровський метрополітен

на форма мосту була порушена. Але міст вдалося добудувати й відкрити 21 грудня 2000 року, що дало можливість частково звільнити від великовантажного транспорту центр Дніпропетровська, а також налагодити вигідне транспортне сполучення з житловим районом Придніпровськ. Примітно, що Південний міст через Дніпро – перший об'єкт такого масштабу побудований в Україні за роки незалежності [35, с. 9].

Неабияке стратегічне і народногосподарське значення мала також капітальна реконструкція так званого «старого» автомобільно-залізничного мосту через Дніпро, проведена у 2004 р. Ще раніше подібного оновлення зазнав і Новий міст.

Все це, безперечно, сприяє розширенню транспортної мережі міста, покращенню якості сполучення між його лівобережною і правобережною частинами. Хоча не можна не помітити, що здійснювані у даному напрямку заходи явно відстають від бурхливого зростання автомобільних потоків, внаслідок чого суттєво ускладнилися схеми проїзду, особливо по центральних магістралях обласного центру. Напевно, тут потрібні більш масштабні й радикальні кроки, як це робиться в багатьох сучасних мегаполісах Європи і світу.

Відкриття Південного мосту 21 грудня 2000 року

На початку XXI століття Дніпропетровськ набув статусу великого фінансового центру України. В місті, поруч із управлінням Національного банку України, діють філії найбільших українських комерційних банків – «Ощадбанк», «Приватбанк», «Кредит-Дніпро», «Аваль», «Аркада», «Укрсоцбанк» та інших. Разом із великими підприємствами банківська система надає послуги багатьом суб'єктам малого і середнього бізнесу. Динаміка такої фінансово-кредитної підтримки в регіоні має стійку тенденцію до розширення. Якщо в 2001 р. було видано 1094 кредити на суму 7,6 млн. доларів США, то в 2002 р. обсяги кредитів збільшилися на 57%. Натомість середня сума кредиту зменшилася з 7 тис. до 5,5 тисячі доларів США, що свідчить про зростання попиту серед підприємців [25, с. 1].

Поступово «засекречене» колись місто стає одним з визнаних центрів міжнародного економічного співробітництва, дедалі більше привертає увагу зарубіжних інвесторів з різних країн, як потужний мегаполіс із розвиненою економічною та соціально-культурною сферами. На його долю припадають 55-60% загальних коштів, що надходять у регіон з-за кордону. Впродовж перших років нового століття інтенсифікувались зв'язки Дніпропетровська з партнерами із Куби, Франції, Німеччини, Болгарії, Угорщини, Греції та інших країн. Дніпропетровськ знаходиться у побратимських відносинах з такими містами, як Вільнюс (Литва), Ташкент (Узбекистан), Самара (Росія), Герцлія (Ізраїль), Газіемір (Туреччина), Дюрам (Канада), Сіань (Китай) [21].

Водночас Дніпропетровськ став місцем своєрідного «паломництва» різноманітних зарубіжних делегацій, активної дипломатичної діяльності. Тільки за останній час тут побували з візитами надзвичайні і повноважні посли багатьох країн світу, акредитовані в Україні. Все частіше у місті організуються офіційні зустрічі на вищому рівні лідерів нашої та інших держав. У лютому 2001 р., наприклад, Президент України Л.Д.Кучма приймав у цитаделі вітчизняного ракетно-космічного комплексу – виробничому об'єднанні «Південмаш» – президента Російської Федерації В.В.Путіна. Ще раніше Дніпропетровськ відвідав президент Казахстану Н.А.Назарбаєв. На початку червня 2001 р. тут відбувся плідний саміт президентів України Л.Д.Кучми та Польщі А.Квасневського, у ході якого було, зокрема, відкрито Українсько-Польський центр. Все це підвищує політичний імідж Дніпропетровська, сприяє зростанню його ролі у міжнародних відносинах та зв'язках держави, вирішенню нагальних власних завдань, передусім соціально-економічного характеру.

Таким чином, у Дніпропетровську набирають сили позитивні тенденції, що перетворили місто на активно прогресуючий фінансово-промисловий центр України. Всупереч серйозним економічним труднощам, що особливо болісно позначалися до середини 1990-х років, вдалося зберегти основну частку народногосподарського потенціалу Дніпропетровська. Відкриття міста для іноземних контактів сприяло залученню інвестицій, впровадженню передових технологій і технічних засобів для реконструкції та переобладнання підприємств практично в усіх сферах господарства й, перш за все, у машинобудуванні, на яке припадає майже 40 відсотків усього обсягу іноземних інвестицій. Цілеспрямована й ефективна робота багатьох підприємств міста привела до збільшення промислового виробництва у чорній металургії, хімічній, нафтохімічній, машинобудівній галузях, у виробництві продуктів харчування.

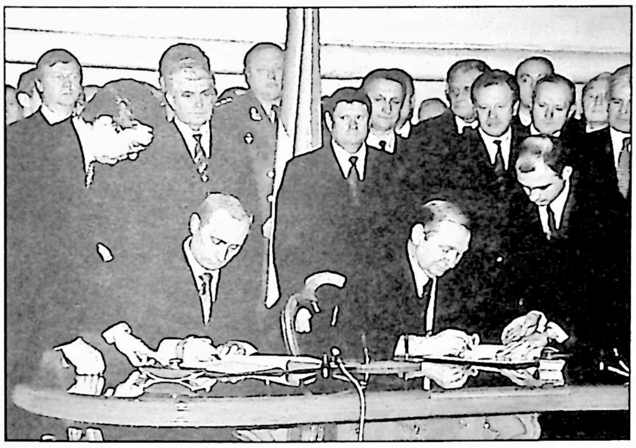

Зустріч Президентів України та Росії Л.Д.Кучми і В.В.Путіна у Дніпропетровську. 2001 р.

3. Труднощі та інновації соціальних трансформацій

Завдяки поступовій економічній стабілізації наприкінці 1990-х рр. стало можливим всерйоз зайнятися й розв'язанням давно назрілих соціальних питань. Зауважимо одначе: для Дніпропетровська їх вирішення ускладнювалося специфікою промислово-економічної і демографічної структури населення, що сформувалася історично й оформилася у другій половині XX ст. Не заглиблюючись в аналіз і не вдаючись до викривальної риторики з приводу причин та наслідків тогочасної соціальної кризи (котрі в цілому були аналогічними іншим містам і регіонам країни), запропонуємо читачеві краще «сухі» дані статистики.

Отже, в результаті радикальних суспільних змін значна маса населення опинилася за межею бідності. Судіть самі: якщо середньомісячна зарплата працівників народного господарства у 1995 р. порівняно з попереднім збільшилася у 5,6 раза, то за той же період ціни на весь спектр платних послуг зросли в 11,5 раза, на продовольчі товари – в 4,9, на непродовольчі – у 4,4 раза [49].

За 1996 рік ціни та тарифи на платні послуги населенню зросли ще у 2,6 раза, на житлово-комунальні – у 3, послуги зв'язку – у 2,6 раза, плата за утримання дітей у дошкільних закладах збільшилась у 2,3, вартість проїзду в пасажирському транспорті – у 2,2 раза [59].

Заробітна плата в багатьох галузях ледь забезпечувала фізіологічний мінімум, а в багатьох випадках не досягала і його. Протягом 1995 р. в області з 1071 тис. пенсіонерів 86,6% отримували пенсію, меншу за вартість необхідного для життя мінімального набору продуктів. У половини з них пенсія взагалі була менша за чверть вартості цього набору [49].

Справжньою бідою в ті роки для підприємств і мешканців Дніпропетровська стала заборгованість із заробітної плати, яка сягала гігантської суми – 140 млн. грн. Проблеми із зарплатою ускладнювались у міру зростання безробіття. На одне робоче місце у 1999 р. претендували в середньому 19 осіб [50]. Якщо в 1995 році безробітних було зареєстровано близько 1 тисячі осіб, то в 2000 – вже понад 17 тисяч [26, с. 244]. На 1 липня 2000 р. в Дніпропетровську на обліку в центрах зайнятості стояли вже 25430 осіб [74]. За оцінками експертів, приховане безробіття у вигляді неповної зайнятості та довгострокових відпусток без оплати у 1994 р. досягло 30-35%.

Соціально-демографічна ситуація в Дніпропетровську за останні п'ятнадцять років також зазнала суттєвих змін. За даними Всеукраїнського перепису населення, на жовтень 2003 р. у місті мешкало 1064000 осіб [55]. Характерно, що позитивна демографічна динаміка радянської доби, підтверджена переписом 1989 р. (1179000 осіб), зберігалася до 1991 р. (1203500 осіб). Починаючи ж з 1992 р. чисельність населення Дніпропетровська неухильно скорочувалася: 1993 р. – 1185000, 1996 р. – 1161300, 1998 р. – 1136800, 2001 р. – 1084000 і, нарешті, 2003 р. – 1064000 осіб [55; 58, с. 6]. Деяке поліпшення демографічної ситуації спостерігається у 2004 році, коли почала зростати кількість народжуваних.

Цікаві дані етнічного складу населення міста, зафіксовані у вересні 1991 р. В місті проживали 62,77% українців, 30,78% росіян, 1,49% білорусів, 3,19% євреїв, 0,24% азербайджанців, 0,19% вірмен, 0,12% молдаван, 0,16% поляків, 0,16% німців, представники інших 79 національностей складали 0,82% [13]. За офіційними даними 2001 р., національний склад населення Дніпропетровська майже не змінився: українців 61,7%, росіян 31,2%, євреїв 2,9%, білорусів 1,2%, інших національностей 4,0% [76, с.254]. Сьогодні в місті мешкають представники близько 100 національностей.

Рівень освіти мешканців Дніпропетровська (у віці понад 16 років) у 1991 р. був такий: вищу освіту мали 15,4%, незакінчену вищу – 2,7%, середню спеціальну – 19,6%, середню загальну – 27,9%, неповну середню – 13%, початкову – 12,8%, не мали ніякої, навіть початкової освіти – 8,6% [13].

Ускладнення соціального становища на початку – в середині 1990-х рр. ще чіткіше висвітило комплекс проблем, що постали перед містом. І водночас визначило необхідність вироблення єдиної програми розвитку міста з метою створення розвиненої інфраструктури та опрацювання оптимального механізму відносин із центром.

Своєрідною віхою в історії міста стала XXI сесія міської ради XXIII скликання, на якій 13 червня 2001 року за ініціативою міського голови І.Куліченка було прийнято один з перших в історії незалежної України і перший в історії Дніпропетровська Статут територіальної громади міста (автори: С.Квітка, керівник робочої групи, Ю.Сурмін, Ю.Мельник). 20 червня 2001 року на засіданні міської ради в урочистій обстановці начальник Дніпропетровського обласного управління юстиції Є.Г. Шаніна вручила свідоцтво № 1 про реєстрацію Статуту і міський голова І.І.Куліченко передав на довічне зберігання в Дніпропетровський історичний музей директору музею Н.І. Капустіній примірник Статуту з підписами депутатів міської ради, які його прийняли. У своєму виступі міський голова підкреслив, що прийняття Статуту є важливим кроком на шляху розвитку місцевого самоврядування, буде сприяти процесам економічної та політичної стабілізації.

У контексті соціальних аспектів розвитку Дніпропетровська як сучасного мегаполісу варто розглядати і його екологічний стан, і щонайперше – проблему боротьби зі зсувними процесами на всій території міста. При цьому якщо дивитися глибше, так би мовити, «у корінь», то балки й яри з давніх часів слугували природними стоками води, але в наш час через їх масове засипання та забудову без належного інженерного забезпечення ця функція виявилася, по суті, втраченою, що й стало одним із головних збудників підвищення рівня ґрунтових вод в усіх районах міста. Останнім часом, через інтенсивне техногенне навантаження, спеціалісти відзначають активізацію небезпечних геологічних процесів на 45% міської території. Підтоплені ділянки, де ґрунтові води залягають на глибині не більше двох метрів, складають майже п'яту частину загаль-

Дніпропетровський міський голова І.І.Куліченко (в центрі), депутати Дніпропетровської міської ради XXIII скликання після урочистого вручення свідоцтва про державну реєстрацію Статуту територіальної громади м. Дніпропетровська. 20 червня 2001 року

ної площі Дніпропетровська. Починаючи з 1983 р., фіксується також тектонічна активність території міста [5, с. 33, 37].

Наслідком негативного впливу антропогенного чинника у розвитку сучасного мегаполісу, характер якого нерідко вступає в конфлікт із природними закономірностями, стали техногенні катастрофи. 6 червня 1997 р. у місті сталась одна з наймасштабніших катастроф останніх десятиліть на території України: внаслідок зсуву ґрунту знищено частину житлового масиву Тополя-1. Під землю пішли дев'ятиповерховий житловий будинок на 72 квартири, гаражі з автомобілями. В результаті продовження зсуву, котрий тривав майже добу, були зруйновані будинок середньої школи на 1170 місць, два дитячі комбінати, трансформаторна підстанція, три з половиною кілометри водогінно-каналізаційних та газових труб, 11,8 кілометра електрокабельних мереж, а також повністю знищені 28 і затоплені 46 дачних ділянок. Через загрозу руйнації довелося відселити ще кілька багатоповерхівок. Матеріальний збиток становив понад 127 мільйонів гривень [5, с. 33]. Причиною катастрофи стала активізація зсувного процесу в результаті підтоплення ділянки підземними трубопровідними комунікаціями та стоку зливних вод [19].

Через півроку, наприкінці грудня 1997 р., подібна ситуація сталась в іншому зсувонебезпечному районі – Красноповстанській балці. В районі вул. Сірка й Ласточкіна знищено кілька житлових будинків, під загрозою опинилася будівля радіотрансляційного центру. Аналогічний випадок зафіксований на схилах іншого міського пагорба – кілька багатоповерхівок уздовж пр. Кірова на правому схилі Рибальської балки, які виявили ознаки крену, довелося відселити. У 1997 р. був відселений 14-поверховий будинок по вул. Гавриленка, 10 та закрито середню школу № 75, ще раніше відселили мешканців житлового будинку по вул. Нахімова, 90. В аварійному стані насип-перехід до універмагу «Славутич» і схил біля стадіону «Метеор» [5, с. 35].

Міська влада вжила необхідних заходів для подолання наслідків цих катастроф. Одночасно на горе постраждалих людей відгукнулися жителі Дніпропетровська та інших регіонів країни. Виконуючи затверджені урядовою комісією першочергові заходи щодо ліквідації наслідків зсуву ґрунту в 1997-2000 роках, за рахунок усіх джерел фінансування, було освоєно 67,8 млн. грн. капітальних вкладень, 36,2 млн. грн. профінансовано за рахунок коштів резервного фонду Кабінету Міністрів України, а 25 млн. грн. залучено з обласного та міського бюджетів [26, с. 249]. На житловому масиві Тополя-1 у величезну яму, що виникла, були вкинуті тисячі кубометрів бетону, через що зсув тимчасово стабілізувався. 30 серпня 1999 року неподалік, замість зруйнованої при зсуві, введена в дію нова школа № 99, у будівництві якої взяли участь майже всі підприємства міста.

Тим часом екологічна ситуація в м. Дніпропетровську наприкінці дев'яностих років минулого століття дещо поліпшилася порівняно з першою половиною цієї декади. Скажімо, вже до 1995 р. щорічні викиди забруднених речовин в атмосферне повітря по Дніпропетровську зменшилися (з 233,9 тис. тонн у 1991 р. до 171,1 тис. тонн у 1995 р.), а забруднених стічних вод за той період – з 383,2 до 337,4 млн. куб. метрів [54, с. 128]. За даними на 1999 р., загальний обсяг викидів в атмосферу склав 105,9 тис. тонн забруднюючих речовин, або на 55,1% менше, ніж у 1993 р. При цьому зниження обумовлене насамперед послабленням виробничої активності підприємств, а вже потім – активізацією природоохоронних заходів [58, с. 7]. Як би там не було, але ця проблема залишається однією з найгостріших у місті, причому «підігрівають» її не тільки підприємства гірничо-металургійної галузі та енергетики, але й автотранспорт [46, с. 1].

Трансформація в уявленнях про велике місто та його роль у державі торкнулася і архітектурного проектування та планування. Ми маємо нагоду спостерігати як, порівняно із радянською добою, помітно змінюються силуети центральної частини міста. Правобережна частина Дніпропетровська розташована на декількох пагорбах, що похило спускаються до ріки. Власне діловий та торговельний центр міста розташований на придніпровській низинній частині. Забудова цього району висотними спорудами, котра розпочалася ще у 1970-1980-і рр., в наступні десятиліття продовжилася й суттєво активізувалася. В результаті вигляд Дніпропетровська з боку Дніпра тепер визначають вертикальні домінанти – недобудований готель «Парус», будинок з магазином «Лотос», комплекс «Крутогірний» та ін. Що стосується колишнього головного міського пагорба (т.зв. Соборної гори), то тут ця тенденція проявилася з максимальною інтенсивністю. Силует пагорба формують дві башти висотою до 108 м кожна (найвищі житлові споруди Дніпропетровська), овальної форми будинок «Олександрійський», «Аркадіївська башта», житлові комплекси по вул. Шаумяна, Фучика, пр. К. Маркса, 1 та ін. споруди такого типу. Суттєвих трансформацій зазнала й Набережна. Власне прибережна її частина забудована ресторанами, кафе, розважальними закладами.

Принципові зміни архітектурного обрису міста відбуваються з другої половини 1990-х рр. Вже у 1997 – 2000 рр. в центрі міста були збудовані кілька житлових та офісних комплексів нового типу – «Цитадель – 1, 2», «Первозванівський», «Бельведер», «Ельбрус-1» тощо [63]. Відмінною рисою цих будівель були нові вимоги до їх просторово-композиційного вирішення та технічного оснащення, будь то житловий будинок чи бізнес-центр. Поява цих будинків намітила тенденцію перетворення центральних кварталів нижньої частини міста у т.зв. «Сіті» – діловий та торговий центр (характерна для більшості європейських та американських міст).

Однією з особливостей розвитку архітектури міста сьогодні є те, що з початку 1990-х рр. відбулося скорочення масового житлового будівництва, а також скорочення контролю над планомірною забудовою. Чимало містобудівних принципів, характерних для мегаполісів радянської доби (наприклад, однотипність забудови окремих комплексів й цілих масивів), канули в Лету, натомість принцип конкуренції в цій галузі втілився у виникнення низки груп архітекторів, котрі змагаються за те, щоб саме їх композиційне та естетичне бачення того чи іншого сегмента міської забудови втілилося в життя.

Більш гнучкими стали уявлення про архітектурний стиль. В принципі, після доби «сталінського класицизму» (закінчилася на поч. 1960-х рр.) прийшли десятиліття масового будівництва «безстильового» напрямку. Сьогодні на зміну цій ситуації приходить стильовий плюралізм. Дніпропетровськ у цьому плані не є винятком. Кілька сучасних прикладів: псевдокласичний будинок «Цитадель-2» зі скульптурною композицією вершника (котрий викликав численні дискусії), цікавий будинок модерністського напрямку на розі вул. Леніна й Мечникова, й, нарешті, численні торговельні центри зі скла й бетону («Гранд-плаза») тощо.

Інші вимоги час диктує як щодо зовнішніх ознак, так і щодо використання будівельних та інженерних систем і технологій. Примітним досягненням у житловому будівництві стало застосування т.зв. принципу «гнучкого планування»: внутрішній каркас споруди дозволяє здійснити будь-яке планувальне вирішення без обов'язкового повторення на інших поверхах [17]. Слід тільки пожалкувати, що окремі новації в різних варіантах сконцентровані поки що в кількох десятках споруд; масова реконструкція існуючого міського житлового фонду – питання майбутнього.

Наймасштабніший архітектурно-будівельний проект останніх років у Дніпропетровську – будівництво багатоступеневого комплексу «Крутогірний», котре розгорнулося на північно-західному схилі головного міського пагорба, на ділянці між парком Шевченка, вул. Дзержинського та Ливарною. Протягом 2000 – 2005 рр. збудована перша частина. Дві будівлі (Західна та Східна башти) – у 28 поверхів й висотою 108 кожна – вже піднялися над Дніпром. Ці об'єкти повністю змінили сприйняття центральної частини міста, особливо з лівобережної частини Дніпра й стали головними міськими домінантами разом із недобудованою спорудою готелю «Парус». На території у 2,6 гектара мають розміститися житлові комплекси, офісні центри, оздоровча та торговельна зони. Запланований пандусний спуск від двох башт на вул. Дзержинського до Дніпровської набережної у місці виходу вул. Ливарної з організацією додаткової площі [39]. Крім двох башт, на цій території вже ведеться спорудження інших житлових комплексів.

У 2003-2004 рр. почав реалізовуватись інший, не менш масштабний проект з реконструкції центральної частини Дніпропетровська від передмостової частини Набережної до пр. К. Маркса. Роботи проводяться на кількох ділянках: на розі вул.Коцюбинського та вул. Глинки збудований та вже функціонує торгово-розважальний та транспортний комплекс «Автопорт – Новий центр»; цілий квартал між вул. Коцюбинського, Харківською та Глинки став місцем будівництва грандіозного за розмірами багатофункціонального комплексу «Мост – Сіті – центр», котрий планується звести за два роки. Крім того, визнано за доцільне кардинально реконструювати міський простір від площі Леніна до Нового мосту. Тут на одній з ділянок вже розпочалося зведення торгового центру «Європа» із реконструкцією навколишнього простору (Європейський бульвар). Нарешті, у вересні 2004 р. Дніпропетровськ отримав нову площу та бульвар в місці сполучення пр. Карла Маркса та вул. Виконкомівської (Катеринославський бульвар). Частину цієї ділянки прикрасила нова будівля «Босфор» з баштою та курантами, котра нагадує міські ратуші середньовіччя та має досить неординарний для традиційної панорами Дніпропетровська силует [18].

В останні роки проводиться комплексна реконструкція проспекту Карла Маркса та ще декількох центральних магістралей з реставрацією проїжджої частини, тротуарів (заміна асфальту тротуарною плиткою) та фасадів будівель.

Одночасно стимулюється робота по збереженню історико-архітектурної і культурної спадщини. Збільшився обсяг реставраційних робіт на таких будівлях. У 2000 р. висувалась пропозиція про надання центральному проспекту К.Маркса статусу архітектурно-заповідної зони [35, с. 8], проте вона не була прийнята.

Оригінальним прикладом ставлення до відновлення пам'яток архітектури є реконструкція т.зв. «Будинку губернатора» на розі вул.Леніна та пр.К.Маркса. Унікальна доля цього будинку. Збудований у другій чверті XIX ст., він є ледь не єдиним зразком готичного стилю в катеринославській архітектурі. Тут містився катеринославський Англійський клуб, в кінці XIX – на початку XX ст. – резиденція катеринославських губернаторів. У 1917 р. будинок опинився в епіцентрі революційних подій, тут діяла Катеринославська Рада робітничих, селянських та солдатських депутатів. В сталінські часи в будинку розмістився Палац піонерів. У 1980-і рр. будинок опинився в занедбаному стані й призначався під знесення (незважаючи на статус архітектурної пам'ятки загальнодержавного значення). «Катеринославський Смольний» відстояли як історичну цінність Союз архітекторів і обласний комітет Товариства охорони пам'яток історії та культури. В середині 1990-х рр. була проведена реконструкція з консервацією споруди та повним відновленням її фасаду. При цьому «Будинок губернатора» залишився у муніципальній власності, його взяв в оренду й реконструював «Приватбанк», котрий розмістив тут свій Центральний офіс [69]. Серед прикладів умілих реставраційних робіт на пам'ятках архітектури можна також відзначити проведене у середині 1990-х рр. відновлення фасаду готелю «Україна» – унікальної пам'ятки «українського модерну» початку XX ст.

4. Гуманітаристика сучасного мегаполісу

Дніпропетровськ зберіг у 1990-ті роки статус великого наукового, освітнього і культурного центру України. У місті розташовані й успішно діють Придніпровський науковий центр НАН України, кілька академічних інститутів НАН України, 43 науково-дослідних, конструкторських і експериментальних підрозділів на промислових підприємствах. Загалом науково-дослідницькою роботою займаються близько 15 тис. чоловік, у тому числі майже 600 докторів і 5 тис. кандидатів наук. Практично зупинено негативний процес відпливу наукових кадрів за кордон [26, с. 251].

Місто залишається головним освітнім центром області. Тут працюють 13 із 17 державних вищих навчальних закладів III-IV і десятки I-II рівнів акредитації. Після 1991 р. система вищої освіти на Дніпропетровщині, як і по країні в цілому, зазнала істотних змін. Передусім слід відмітити, що майже всі інститути були реорганізовані в університети й академії, з'явилося ряд приватних ВНЗ. Крім суто «освітніх», тобто підпорядкованих безпосередньо Міністерству освіти і науки України, є й ряд відомчих вищих навчальних закладів – технічний університет залізничного транспорту ім. В.А.Лазаряна (колишній ДІІТ), медична академія, фінансово-економічний і юридичний університети, академія митної служби України та ін. Найвідоміші ВНЗ, які здобули загальнодержавне та міжнародне визнання за вагомі здобутки у розвитку національної освіти і науки, отримали статус національних. Такими стали університети – класичний, гірничий, залізничного транспорту і металургійна академія України.

Сьогодні у вузах Дніпропетровська навчається понад 80 тис. студентів фактично з усієї існуючої в Україні номенклатури найсучасніших фахів. Відповідно до суспільних запитів та потреб щороку відкриваються нові спеціальності та спеціалізації. Збережена мережа середніх загальноосвітніх закладів (усього понад 150), відроджені такі незаслужено забуті їх типи, як ліцеї, гімназії. На базі кращих з них з'явились і нові – навчально-виховні комплекси гуманітарного профілю. Низка середніх освітянських структур створена в системі вищої школи. Так, при Національному класичному університеті функціонують унікальні заклади, відомі далеко за межами України – ліцей інформаційних технологій і фізико-математичний ліцей, учні яких неодноразово перемагали на престижних всеукраїнських та міжнародних олімпіадах, конкурсах, а при Національному гірничому університеті – українсько-американський ліцей.

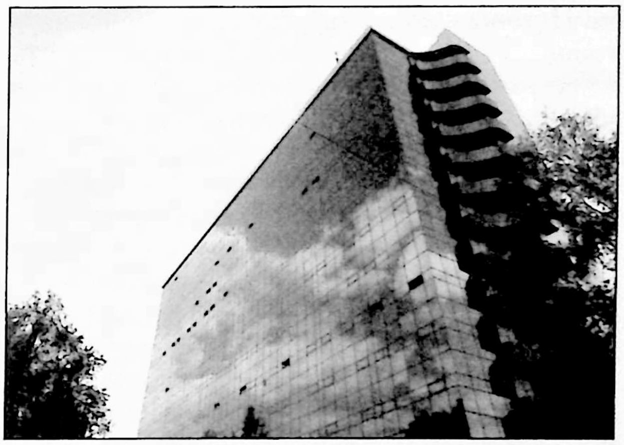
Дніпропетровський національний університет

Продовжуючи і збагачуючи славні традиції попередніх поколінь, дніпропетровські вчені і в роки незалежності, попри всі економічні негаразди, збереження сумнозвісного «залишкового» принципу державного фінансування наукових досліджень, успішно вирішували багатопланові завдання у руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і техніки. Чимало інноваційних проектів та програм, реалізованих нашими науковцями в інтересах динамічного поступу регіону й країни, виконані на рівні найвищих сучасних вимог, кращих світових досягнень і є вагомим внеском у скарбницю загальноцивілізаційного науково-технічного прогресу. Свідчення того – присудження багатьом дніпропетровським ученим державних та галузевих премій у сфері науки і техніки, відзначення високими державними нагородами, почесними званнями, обрання членами Національної та зарубіжних академій наук тощо.

Неухильно розширюються і зміцнюються міжнародні зв'язки дніпропетровських науковців та освітян з провідними університетськими і науковими центрами Європи, Америки, Азії. Лише Дніпропетровський національний університет уклав і реалізує більше 40 угод про співпрацю з іноземними партнерами. Значні здобутки в цій галузі мають всі ВНЗ і НДІ міста.

Дніпропетровці володіють багатою інтелектуально-духовною скарбницею, широкою мережею закладів культури, в діяльності яких все гучніше лунають українські мотиви, дедалі повніше виявляється домінантна риса нашого сьогодення – національне відродження. Гордість міста – його театральні колективи: український музично-драматичний ім. Т.Шевченка, опери та балету, російської драми ім. М.Горького, молодіжний театр «На Московській», одного актора «Крик», театр «Верим». Також діють обласна державна філармонія, Будинок органної та камерної музики, цирк.

Український музично-драматичний театр ім. Т.Шевченка

Упродовж 1990-х рр. мистецька галузь пережила, без сумніву, чи не найганебніший період зубожіння, повною мірою відчула падіння моральності та духовності, кризи світоглядних орієнтирів. Відсутність належного державного фінансування, зміни в структурі глядацької аудиторії, трансформації в масовій свідомості боляче вдарили по кіно- і театральних закладах. І завдання «заново віднайти себе» у нових суперечливих умовах далеко не всім колективам вдалося виконати успішно. Боротьба за виживання торкнулася навіть відносно «стабільних» закладів міського й обласного значення з історією, що налічує багато десятиліть.

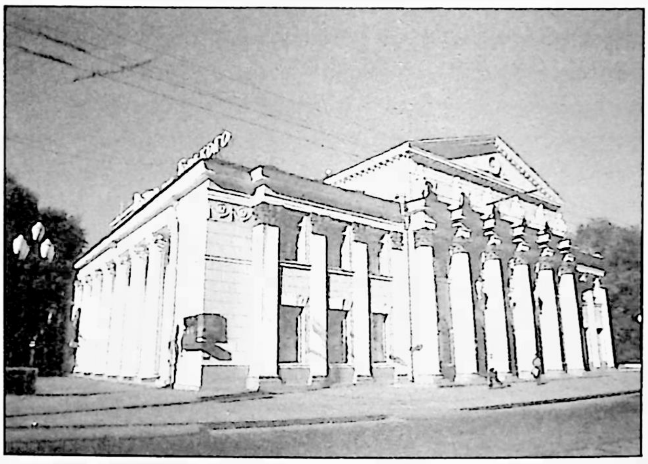

Театр російської драми ім. М.Горького

Показовою є ситуація, що склалася з одним із найстаріших культурних осередків міста – обласною філармонією. За короткий час вона пережила дві спроби так званої «реорганізації», а точніше – нищення. Але через кілька років поневірянь колективу вдалося заявити про себе. У 2001 р. в залі Дніпропетровського музичного училища пройшов гала-концерт «Будьмо разом усі» відновленої філармонії [71]. У жовтні 2002 р. рішенням обласної ради її знову офіційно ліквідують, а майно передають новоствореній організації – обласному комунальному підприємству «Дніпроконцерт» [1]. Та численними протестними акціями громадськості руйнівну тенденцію вдалося призупинити. «Реорганізація» була «відпрацьована юристами», а нове підприємство дістало назву «Обласна філармонія «Дніпроконцерт». Питання подальшого розвитку філармонії обговорювалося на нараді у голови обласної державної адміністрації [16], після чого вона отримала приміщення у масивній споруді Палацу залізничників (між іншим, пам'ятки архітектури початку XX ст.) у самому центрі міста.

Яскравим прикладом нової моделі театральної діяльності в сучасних умовах є театр російської драми ім. Горького (головний режисер – Ж.Мельников). На початку 1990-х рр. театр, як і вся культурна сфера, переживав далеко не найкращі часи. Однак творча трупа змогла віднайти резерви, зокрема фінансову підтримку, і тепер щороку здійснює 5-6 нових постановок, котрі користуються успіхом у глядачів.

Так само працює й Дніпропетровський театр опери та балету, який, до того ж, практикує постійні гастрольні поїздки до Італії, що є додатковим джерелом підтвердження його фінансової підтримки колективу й водночас високого професійного рівня.

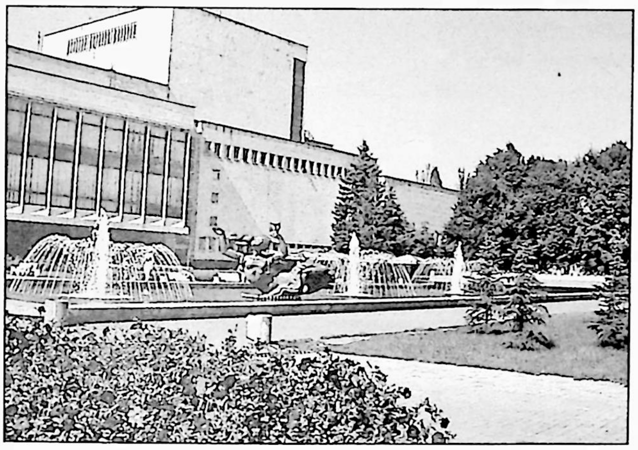

Театр опери та балету

Задоволенню зростаючих національно-культурних потреб дніпропетровців та численних гостей міста слугує також плідна діяльність музеїв, перш за все – історичного та художнього. Музейна справа, яка пережила кризу в середині 1990-х рр., потроху активізується, реконструюються існуючі музейні експозиції, влаштовуються нові виставки. У Дніпропетровському історичному музеї ім.Д.І. Яворницького поступово проводиться реекспозиція залів, зокрема відкрито зали, присвячені подіям 1920-1930-х рр., суттєві зміни сталися у висвітленні подій XVIII – початку XX ст. У 1999 р. один з найстаріших музеїв країни відзначив 150-річний ювілей. Сьогодні історичний музей ім.Д.І.Яворницького – це 220 тисяч експонатів, майже 300 тис. відвідувачів, близько 30 виставок, більше 10 тисяч екскурсій щорічно [40]. У 2003 р. співробітники історичного музею почали реалізацію проекту по створенню оригінальної музейної експозиції в будинку першої половини XIX ст. по вул. Ленінградській, 11. З цією будівлею пов'язана діяльність письменниці Олени Ган; тут народилася її дочка, майбутній всесвітньовідомий філософ Олена Блаватська.

В умовах переходу України до інформаційного суспільства важко переоцінити суспільно-культурне значення бібліотек. Дніпропетровськ навіть у нинішніх непростих умовах залишається одним з «найчитаючих» міст країни. І, напевне, не випадково, зважаючи хоча б на те, що тут не тільки не зменшується, а час від часу зростає кількість читачів, принаймні у провідних бібліотеках. Головним науково-інформаційним та культурно-просвітницьким центром міста й регіону є Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека (фонд – 2843 тис. примірників), котра відзначила у 2004 р. своє 170-річчя [7, с. 3]. Сьогодні рівень її комплектування помітно зріс й щорічно до фонду надходять понад 2000 позицій періодичних та науково-реферативних видань.

Центральна міська бібліотека (фонд – 564 тис. примірників) у 2003 році переїхала у нове капітально реконструйоване приміщення на розі вулиць Комсомольської та Леніна.

У напруженому режимі працюють, як правило, добре укомплектовані бібліотечні установи вищих навчальних закладів. Однією з кращих не тільки в регіоні, а взагалі в системі освіти України є наукова бібліотека Дніпропетровського національного університету (обсяг фонду – понад 2,3 млн. примірників). У 2004 році рішенням міської ради бібліотеці було присвоєно ім'я видатного українського письменника, вихованця університету О.Гончара, її капітально відремонтували, обладнали найсучаснішими інформаційними системами, відкрили комп'ютерні класи для студентів та викладачів.

У Дніпропетровську зосереджуються потужні оператори мобільного зв'язку, Інтернет-провайдери, радіо- та телекомпанії. Ровесником незалежності України є міська студія телебачення («34-й канал»), яка 25 травня 2001 р. відзначила своє десятиріччя. Крім того, значною популярністю у мешканців міста й регіону користуються 9-й, 11-й, 27-й, 51-й та інші телевізійні канали.

З перших років незалежності Дніпропетровськ заявив про себе й успіхами спортсменів. У 1994 р. першою олімпійською чемпіонкою з фігурного катання в незалежній Україні стала Оксана Баюл, котра отримала за це звання почесного громадянина міста. У 1996 р. на Олімпійських іграх в Атланті три золоті, дві срібні і одну бронзову медалі завоювали дніпропетровські атлети – Ігор Матвієнко, Євген Браславець, Інеса Кравець, Інна Фролова, Ліна Мифтахутдінова, Руслана Тара Дніпропетровці брали участь і ставали призерами й на наступних літніх Олімпіадах у Сіднеї (2000 р.) та Афінах (2004 р.). Добре знаними не тільки в Україні, але й у Європі та світі є імена наших земляків Дениса Балдіна, Антона Волкова, Валентина Грекова, Юрія Шляхова, Андрія Сердинова, Віталія Полянського, Олега Ликова, Леоніда Шапошникова, Юлії Шевченко, Лариси Григи, Наталії Перлової, Марини Прокоф'євої та багатьох інших. Значна увага в місті приділяється розвитку інвалідного спорту. Досить сказати, що лише на останніх Паралімпійських іграх в Афінах чемпіонами і призерами стали Лідія Соловйова, Олена Акопян, Інна Дяченко, Галина Кузнецова, Любов Ломакіна, Ілона Юдіна та ін. Дніпропетровці, як і раніше, пишаються своїм футбольним клубом «Дніпро», котрий незмінно перебуває в еліті вітчизняного виду спорту №1, стабільно й досить успішно виступаючи і в єврокубках. А кращі гравці команди Володимир Єгерський, Сергій Назаренко, Андрій Русол, Олег Шелаєв входять до складу збірної України, яка нещодавно вдало дебютувала на чемпіонаті світу в Німеччині, увійшовши до вісімки найсильніших – грандів планетарного футболу.

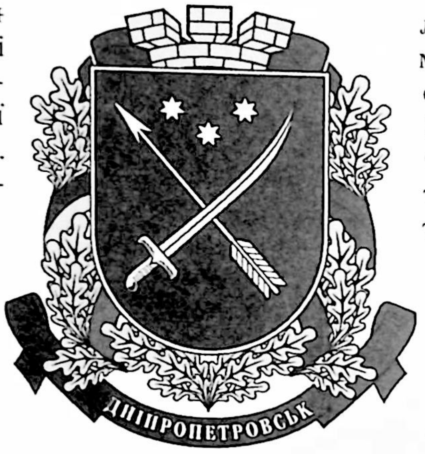

Герб територіальної громади м.Дніпропетровська

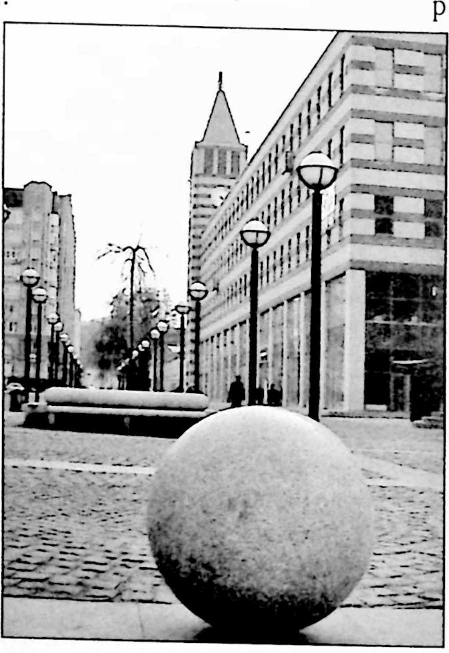

Катеринославський бульвар

Зміна державних систем поставила на порядок денний питання про нову міську символіку. У 2001 р. Дніпропетровськ одержав новий герб. Цікавий штрих: останнім офіційним гербом міста був герб Катеринослава, затверджений ще у 1811 р. імператором Олександром І. У 1970 р. рішенням міськвиконкому прийняли «емблему» (так сказано в самому рішенні), що ввійшла у масову свідомість дніпропетровців як радянський герб міста (ріка, три пагорби, металургійний ківш). З початком перебудови розгорнулися жваві дискусії щодо необхідності вироблення нового герба. Підсумком цих п'ятнадцятирічних суперечок стало виникнення кількох проектів, котрі апелюли до символів різних епох у житті міста (козацький кінь, шабля, стріла, зірка й півмісяць із печатки Кодацької паланки; старий герб Катеринослава 1811 р. з вензелем Катерини II та датою «1787», варіанти, що поєднували ці два зображення та вищезгадану радянську емблему, і т.ін.).

У 2001 р. після розгляду конкурсною комісією на суд жителів міста було винесено 3 проекти. Після публічного обговорення міська рада 6 вересня 2001 року затвердила компромісний варіант герба (автори – С.Квітка, С.Полюшкін). Новий міський герб ґрунтується на елементах печатки Кодацької паланки та Катеринославського герба. Його складають срібні шабля, стріла, три семипроменеві зірки на блакитному, закругленому внизу, щиті в оточенні дубового листя.

Разом із загальнонаціональними святами улюбленим святом дніпропетровців став День міста, котрий, відповідно до Статуту територіальної громади Дніпропетровська з 2001 року відзначається у середині вересня. Відтоді склалася добра традиція, коли з ініціативи міського керівництва до осінніх урочистостей здійснюються великі підготовчі роботи, місто впорядковується, оновлюється, прикрашається, кожного року отримує чудові архітектурні подарунки. Так, у 2003 р. після багаторічного запустіння відкрився унікальний кольорово-музичний фонтан біля театру опери та балету, а біля кінотеатру «Вітчизна» – площа Побачень з фонтаном. Ці куточки Дніпропетровська швидко перетворилися на улюблені місця відпочинку та зібрань городян. У 2004 р. з'явився Катеринославський бульвар з будівлею «Босфор», у 2005 р. – Європейський бульвар і реконструйована в сучасному стилі Набережна від Нового мосту до парку ім. Т.Г.Шевченка. Сам же День міста виливається в яскраве свято-шоу з широкою програмою найрізноманітніших заходів просвітницько-культурного та розважального характеру.

На хвилі трансформаційних процесів постало питання про достойне вшанування видатних діячів

Пам'ятник Д.І.Яворницькому

міської та регіональної історії, котрі з різних причин ігнорувалися чи замовчувалися у радянську добу. Серед найславетніших – Дмитро Яворницький та Олександр Поль. У 1988 р. після тривалої реставрації відкрив двері для відвідувачів Будинок-музей Д.І.Яворницького. Наступним кроком по відновленню історичної справедливості стало перевидання його найважливіших праць – «Історія запорозьких козаків» (вийшли одразу два видання в Києві та Львові), «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу», а також невеликої, але дуже цінної з наукової точки зору «Історії міста Катеринослава» (два видання – 1989 та 1996 рр.). Дещо пізніше, 8 листопада 1995 р., на могилі академіка біля Дніпропетровського історичного музею, що носить його ім'я, було відкрито пам'ятник. Яворницький у простому селянському одязі тримає великий хрест із зображенням козака на коні, що летить степом – алегорія, яка символізує справу всього життя різностороннього за фаховим покликанням ученого – відродження історичної пам'яті про Запорожжя (скульптор – В. Наконечний, архітектор – В.Мірошниченко).

Олександр Поль – промисловець, меценат, історик, культурний діяч. Сучасники називали його «новоросійським Колумбом». Колись його ім'я носив крайовий музей, але від цього періоду лишилися тільки дві великі літери на дверях музейної споруди – «МП». Вулицю Поля ще у 1953 р. перейменували на вул. Фучика. І лише з кінця 1990-х рр. пам'ять про нього поступово повертається на Придніпров'я. Видані декілька наукових та науково-популярних праць про життя й діяльність О.Поля. Вдалося встановити будинок, де він жив, – цегляний одноповерховий особняк на Жовтневій площі, 10 [48]. Тепер ця будівля взята під державну охорону, на ній встановлено меморіальну дошку. У вересні 2002 р. урочисто відкрито пам'ятник О.Полю в курдонері одного з будинків по проспекту Карла Маркса між вулицями Леніна та Сєрова (скульптор – В.Небоженко, архітектор – В.Положій).

У 1992 р. в самому центрі міста, біля Українського музично-драматичного театру ім.Т.Г.Шевченка, з'явився оригінальний пам'ятник Кобзареві. Молодий поет зображений у момент, коли він отримав т.зв. «вольную» (тобто звільнення від кріпацтва), повний наснаги й творчого натхнення (автори – скульптор В.П.Небоженко та архітектор В.С.Положій).

Не забули городяни й тих, хто своєю творчою працею формував архітектурне обличчя міста. 9 серпня 1996 р. на Набережній ім. Леніна (біля Мерефо-Херсонського мосту) був відкритий пам'ятник Б.Я. Мільману й усім будівничим Дніпропетровської набережної [28, с. 15].

У 1999 р., до 200-річчя від дня народження Олександра Пушкіна, капітально реконструйований пам'ятник великому поету на проспекті його імені, збудований ще у 1901 р. Територія навколо монумента звільнена від проїзду автотранспорту й оточена зеленими насадженнями.

2 серпня 2000 р., у день 70-ліття повітряно-десантних військ, у Дніпропетровську на Набережній було відкрито пам'ятник знаменитому дніпропетровцю, одному з легендарних творців повітряно-десантних військ, Герою

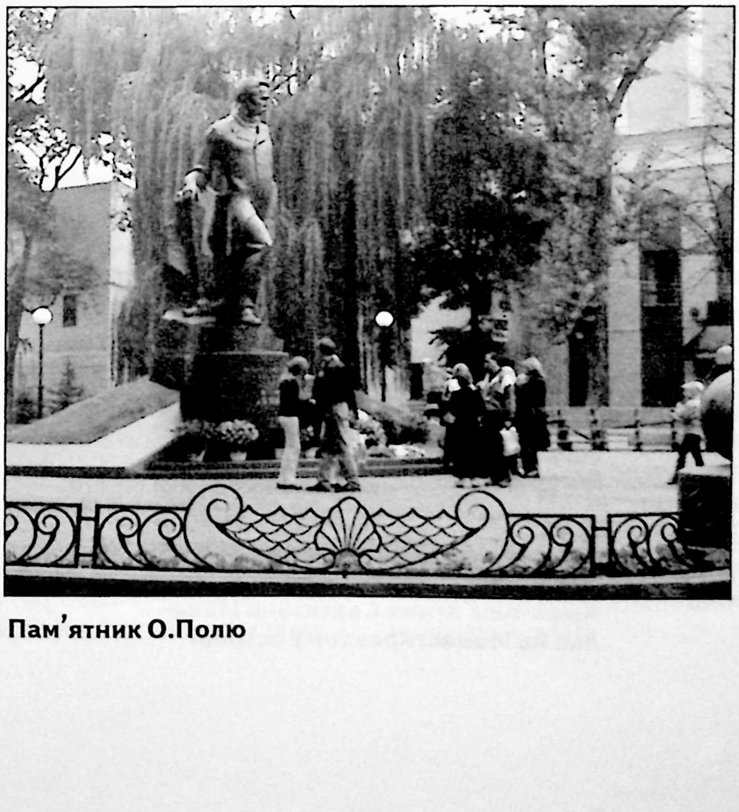

Пам'ятник О.Полю

Радянського Союзу, генералу армії В.П. Маргелову [14].

Чимало зроблено в останні роки у Дніпропетровську для увічнення пам'яті ще одного уславленого земляка, всесвітньо визнаного майстра слова, академіка Олеся Гончара, чиє ім'я свого часу, особливо після виходу резонансного роману «Собор» наприкінці 1960-х років, піддавалось остракізму з боку компартійних властей. У 2003 р., до 85-річчя від дня народження великого українця, його ім'я дістала одна з вулиць у нагірній частині міста, а на фасаді навчального корпусу №2 Дніпропетровського національного університету, де у повоєнний час навчався і працював Олесь Гончар, встановлено йому пам'ятний знак у вигляді бронзового погруддя роботи скульптора В.П.Небоженка.

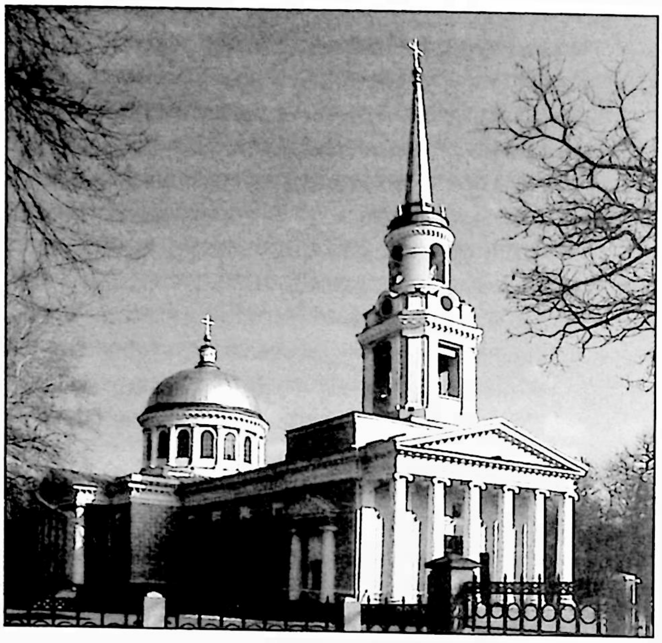
Спасо-Преображенський кафедральний собор

Наприкінці перебудови, тобто з кінця 1980 – початку 90-х рр., у місті й регіоні активізувався процес відродження релігійних традицій та відновлення храмових споруд. У цей час мільйонний Дніпропетровськ налічував усього декілька православних храмів – кафедральний Троїцький собор, Благовіщенська церква на Робочій вул., Трьохсвятительська церква на лівому березі, храми в Кайдаках, Діївці, Ігрені тощо. Таке поняття, як «домова церква», взагалі зникло з ужитку.

У 2001 році в місті налічувалося вже близько 40 діючих церковних споруд православної церкви і таких, що будувалися. У 1992 р. православній громаді було повернуто споруду Преображенського собору – колишнього головного кафедрального храму міста. Згодом була відновлена огорожа навколо храму. У 1997 р. розпочате комплексне відновлення інтер'єру та зовнішнього вигляду собору.

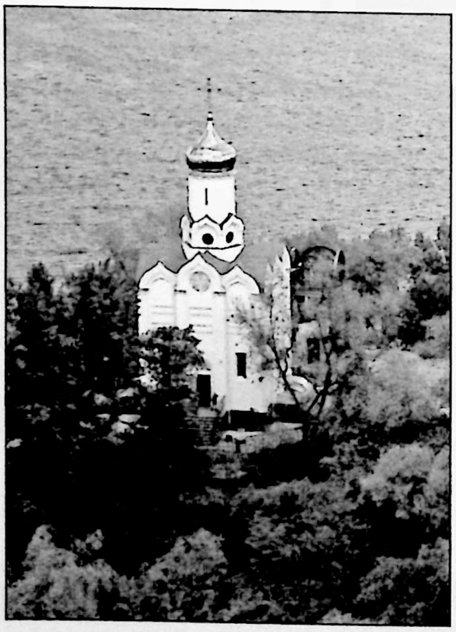
Храм-пам'ятник Святителя Миколая на Монастирському острові

Одним з нових символів Дніпропетровська став новозбудований храм-пам'ятник Святителя Миколая на Монастирському (колишньому Комсомольському) острові. Враховуючи символічне значення цього місця, його будівництво розпочали наприкінці 1996 року на північному краю острова. Спорудження такого храму покликане було символізувати відродження християнства, сприйнятого первісно з Візантії, та засвідчити силу багатовікових коренів православної віри. Серед кількох проектів був обраний проект архітектора Ігоря Саєнка, згідно з яким архітектурне вирішення храму відповідало церковним канонам Давньої Русі. Будівництво храму завершилося восени 1999 р. й згодом він став місцем справжнього паломництва городян і гостей міста. Крім того, храм вдало вписався в архітектурний ансамбль придніпровської частини міста. Силует його відіграє важливу роль у панорамі Монастирського острова з центрального мосту, набережної, лівобережної частини Дніпропетровська.

Поряд із відновленням православних духовних традицій поволі відновлюється й діяльність інших конфесій у місті, яке до революції 1917 р. славилося своєю мультикультурністю та толерантністю до представників різних конфесій – православ'я, католицизму, протестантизму, іудаїзму, ісламу та ін. «Першою ластівкою» стало відновлення на початку дев'яностих лютеранської церковної громади та передача їй споруди колишньої кірхи, збудованої 1866 р. та закритої 1933 р. Довгі роки тут містилися державний архів та інші установи; у 1992-1993 рр. споруду було відреставровано й облаштовано навколишню територію із будинком пастора (пр. К. Маркса, 103) [12].

Натомість лишається невирішеним питання повернення католицькій громаді споруди колишнього костьолу (пр. К. Маркса, 91). Збудована на рубежі 1860 – 70-х рр. будівля у традиційному стилі з двома готичними вежами, в сталінські часи була суттєво перебудована, тут містились управління спортивних таборів, «Спортлото» та інші організації.

Заслуговує на увагу інтенсивність відновлення релігійного життя єврейської громади Дніпропетровська на чолі з головним рабином Шмуелєм Каменецьким. Перед початком незалежності духовні потреби іудеїв задовольняла невелика синагога на вул. Коцюбинського. Приміщення ж головної хоральної синагоги Катеринослава, розташоване недалеко – по вул. Шолом-Алейхема, від 1929 року належало клубу швейників, а згодом – швейній фабриці ім. Володарського. Будинок синагоги – архітектурна пам'ятка середини XIX сторіччя – зазнав значних руйнувань та перебудов, повністю змінив свій вигляд інтер'єр. У 1996 році приміщення було, нарешті, повернуте його справжньому володареві. Будівля синагоги потребувала значного капітального ремонту й реконструкції, які тривали чотири роки. 20 вересня 2000 р. відбулось урочисте відкриття відреставрованої хоральної синагоги. Вона отримала назву «Золота Роза». Без сумніву, це була найголовніша подія останніх років у житті євреїв Дніпропетровська. У церемонії відкриття взяли участь керівники міста й області, Надзвичайний та Повноважний Посол Ізраїлю в Україні, почесний громадянин міста Йосип Кобзон та інші відомі діячі. З Єрусалима спеціально доставили згорток Тори. Будинок синагоги відреставрований у вигляді, наближеному до первісного, збереженого на фотографіях кінця XIX – початку XX ст. За деякими даними, будинок синагоги найбільший з подібних у Східній Європі. Сьогодні «Золота Роза» – цілий культурний комплекс, де розташовані громадський центр, музейно-історичний комплекс, бібліотека, благодійні заклади та інші установи [36].

Завдяки наполегливості ентузіастів, за активної участі настоятеля Спасо-Преображенського собору о.Ярослава, з благословення митрополита Дніпропетровського та Павлоградського Іринея широкого резонансу в Україні набрав щорічний фестиваль православних піснеспівів «Від Різдва до Різдва». Фестиваль проводиться в останню неділю січня кожного року. У 2006 році у XIII фестивалі взяли участь більше 2000 чол. із 79 колективів України та закордону. Виступи учасників фестивалю відвідали понад 30 тисяч жителів і гостей Дніпропетровська.

Будемо вірити й сподіватись, що повернення маси людей до традиційних духовних цінностей не є короткочасним, а засвідчує формування нової культурної системи, в основу якої покладені гуманістичний світогляд та загальнолюдські цінності. Лише міцний культурний фундамент може забезпечити гідне місце для нації в сучасній системі світоустрою, дозволить «не втратити себе» в умовах швидкої трансформації глобалізованого світу.

Як бачимо, за роки незалежності Дніпропетровськ разом з усією Україною пройшов непростий, багато в чому болісний, суперечливий шлях від глибокої системної кризи до поступової нормалізації життя одного з найбільших мегаполісів держави. Звичайно, на початку нового тисячоліття у міста є чимало проблем, які потребують невідкладного розв'язання, але в цілому спостерігається чітка тенденція до оптимізації процесів його сталого, всебічного, гармонійного розвитку.

Можна з певністю стверджувати, що Дніпропетровськ пережив важкі часи дев'яностих років, переосмислив своє місце в державі й набирає темпи для подальшого стійкого поступу. Світові реалії епохи глобалізації вимагають суттєвої мобілізації внутрішніх зусиль міста і його мешканців для того, щоб не втратити нарощений потенціал, зберегти динаміку розвитку й зуміти ефективно вписатися у світову економічну та культурну систему. Як відповість Дніпропетровськ на ці нові «виклики доби» – покаже час. Результати ж останніх років дають можливість з оптимізмом прогнозувати, що Дніпропетровськ утримає статус одного з найвпливовіших міст Східної Європи.

Історія Дніпропетровська продовжується. Безперечно, нові покоління впишуть ще багато яскравих сторінок у цей славний літопис, відчуваючи свою органічну єдність з рідним містом. Запорукою тому є досвід, нагромаджений ним за кілька століть, і щире прагнення дніпропетровців й надалі зберігати та розвивати свої кращі традиції, примножувати економічний, науковий і духовний потенціал, вносити гідний вклад у здійснення суспільних перетворень в Україні, прискорення її національного відродження, динамічного поступу, розквіту і процвітання. Це воістину благородна, шляхетна місія.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Д. «Последний аккорд» Днепропетровской филармонии //Днепровская панорама. – 2002. – 1 ноября.
2. Андрющенко Е. ...И Польша нынче в гости к нам //Днепр вечерний. – 2004. – 13 июля.
3. Андрющенко Е. С деловым визитом к нам едут люди из разных стран //Там же. – 2004. – 14 мая.
4. Андрющенко Е. С Новгородом у нас – отношения – класс! //Там же. – 2004. – 23 июля.
5. Антонов Ю.Р., Левенко А.С. Опасные геологические процессы в Днепропетровске //Экополис. – 2002. – № 1. – 2003. – № 1.
6. Белоус Л.Г. Бедствуем, разводимся, умираем... //Днепр вечерний. – 1993. – 26 нояб.
7. Бібліотеки Дніпропетровщини: Довідник /Укл. Л.З. Горпиняк. – Д., 2003.
8. Благодаря «Зениту» – 13 лет на орбите //Днепр вечерний. – 2004. – 2 июля.
9. Бог не выдаст, оползень не съест //Сегодня. – 1997. – 11 дек.
10. Буга В. Мост откроют в середине лета... //Днепр вечерний. – 2004. – 7 мая.
11. Булавка Г.И. Екатеринослав – Днепропетровск: этапы становления города //Грані. – 1998. – № 2. – С. 15-19.
12. Васильев Б. Спасибо вам за реставрацию души //Днепр вечерний. – 1993. – 19 окт.
13. Ветрова А. Портрет Днепропетровска //Собор. – 1991. – 28 верес.
14. Вісті Придніпров'я. – 2000. – 3 серпня.
15. Влада: Інформ.-аналіт. журнал Дніпропетр. облдержадміністрації. – 2002. – № 3. – С. 24.
16. Влада: Інформ.-аналіт. журнал Дніпропетр. облдержадміністрації. – 2002. – № 11. – С. 10.
17. Внуков В. Дома из области мечты //Днепр вечерний. – 2000. – 28 янв.
18. Внуков В. Еще одна площадь //Там же. – 2004. – 27 апр.
19. Воронцов А. После нас – хоть потоп? //Там же. – 1997. – 6 авг.
20. Герб міста Дніпропетровська //http://rada.dp.ua.
21. Города-побратимы Днепропетровска //http://gorod.dp.ua/inf/.
22. Гунявая Д. «Днепрошина» посла покорила //Днепр вечерний. – 2004. – 7 июля.
23. Днепропетровск в зеркале общественного мнения /Под ред. Сурмина Ю.П. – Д., 2002. – 244 с.
24. Днепропетровск. Местоположение и основные факты //http://gorod.dp.ua/inf/geo/?pageid=110.
25. Днепропетровские банки – 2003: Справочное издание – Д., 2003.
26. Дніпропетровськ: віхи історії: Навч. посіб. /Упоряд. А.Г. Болебрух, С.А. Квітка; Редкол.: С.А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Д., 2001. – 256 с.
27. Дюжина успешных «морских стартов» //Днепр вечерний. – 2004. – 7 мая.
28. Екатеринослав – Днепропетровск: На службе родному городу /Сост. Г.В. Лизавенко. – Д., 1997. – 16 с.
29. Ефремов В. За высотою – высота //Днепр вечерний. – 2004. – 14 апр.
30. Ефремов В. Немцы поверили в наше блестящее будущее //Там же. – 2004. – 5 мая.
31. Железнова В. Дружба проверяется в действии //Там же. – 2004. – 2 июня.
32. Железнова В. Здоровье населения Днепропетровска оценивается как неблагополучное //Там же. – 2004. – 7 июля.
33. Забуга М. Днепропетровское метро мчится к пятилетию //Наше місто. – 2000. – 28 лист.
34. Захаров Н. Безработицы, как и секса, у нас нет //Приват-ревю. – 1994. – 4 нояб.
35. Іваненко В.В., Кавун М.Е. Катеринослав – Дніпропетровськ: віхи історичного поступу //Грані. – 2001. – № 1 (15). – С. 3-9.
36. Кавун М.Е. «Золота Роза» Катеринослава //Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетр. обл. на 2002 р.: Бібліогр. покажч. /Упоряд. І. Голуб. – Д., 2001. – С. 165-167.
37. Кавун М.Е. Топонімія м. Катеринослава-Дніпропетровська як дзеркало соціальних перетворень //Грані. – 2000. – № 3 (11). – С. 50-54.
38. Каплан Я. Как бы мы не провалились //Днепр вечерний. – 1997. – 11 июня.
39. Каплан Я. Хорошо жить хорошо, но скоро в Днепропетровске появится дом, где можно будет жить еще лучше //Там же. – 2000. – 7 июля.
40. Карпова И. Дом, где живет история //Наше місто. – 1999. – 3 верес.
41. Коваленко О. Открытие Южного моста состоялось //Вісті Придніпров'я. – 2000. – 26 груд.
42. Конкурс на новый герб города 2000 – весна 2001 гг. //http://gorod.dp.ua/tema/symbol/pageid=56.
43. Копейко В. Семь директоров Южмаша //Днепр вечерний. – 2004. – 23 июля.
44. Кукушкин В.И. Ветроэнергетический комплекс Украины – достижения и перспективы //Экополис. – 2002. – № 1. – 2003. – № 1. – С. 50-52.
45. Куличенко И.И. «Сделать Днепропетровск лучшим городом в Украине» //Днепровская правда. – 2000. – 12 февр.
46. Куличенко И.И. Вместе – к процветанию родного города //Экополис. – 2002. – № 1. – 2003. – № 1. – С. 1.

47. Куличенко И.И. Сильный город – сильный регион – сильная Украина //Бесплатно всегда. – 2000. – 3 авг.
48. Лазебник В. В поисках дома Александра Поля //Днепр вечерний. – 1997. – 22 окт.
49. Лет сорок назад мы жили примерно так же, как сейчас, но тогда мы еще верили в светлое будущее / Подгот. Я. Каплан //Там же. – 1996. – 14 февр.
50. Любимская Я. Если вы остались без работы //Днепровская панорама. – 1999. – 25 сент.
51. Ляпало А. Остров Свободы открыт для украинского народа //Днепр вечерний. – 2004. – 2 июня.
52. Метро, станция «Коммунаровская». За двадцать дней до пуска //Наше місто. – 1995. – 12 груд.
53. На распутье множества дорог, или Куда пойти учиться? //Днепр вечерний. – 2004. – 26 июня.
54. Народне господарство Дніпропетровської області у 1991 – 1995 рр.: Стат. щорічник /Дніпропетр. обл. управління статистики. – Д., 1996. – 329 с.
55. Население города Днепропетровска //http://gorod.dp.ua/inf/geo/?pageid=109.
56. Наш край на «всемирных широтах» //Днепр вечерний. – 2004. – 27 апр.
57. Нужен ли нам Устав города: Что показали первые опросы //Наше місто. – 2000. – 13 верес.
58. Павлов В.А., Переметчик М.М., Колотенко В.П., Шевченко Б.Е. Экологический паспорт города Днепропетровска. – Д., 2000. – 112 с.
59. Положение сложное. Но есть надежда... //Днепр вечерний. – 1997. – 14 февр.
60. Програма розвитку міста «Дніпропетровськ-2010: стратегія зростання» /Куліченко І.І., Сурмін Ю.П., Наврузов Ю.В., Шаров Ю.П. – Д., 2000.
61. Радій, Дніпро! Є метро! //Наше місто. – 1995. – 28 груд.
62. Разумный А. Что нам стоит центр построить? //Днепр вечерний. – 2004. – 7 мая.
63. Семак О. Новая архитектура без «третьей улицы Строителей»! //Вісті Придніпров'я. – 2000. – 29 черв.
64. Символика города Днепропетровска //http://gorod.dp.ua/tema/symbol/?pageid=51.
65. Снова старт. И нет пути назад //Днепр вечерний. – 2004. – 29 мая.
66. Старченко В. Архитектура – это продолжение природы //Там же. – 1997. – 17 июня.
67. Статистичний щорічник Дніпропетровської області за 1998 р. /Дніпропетр. обл. управління статистики. – Д., 1999. – 418 с.
68. Статистичний щорічник Дніпропетровської області за 2001 рік /Заг. кер. Шпильова О.М. /Дніпропетр. обл. управл. статистики. – Д., 2002.
69. Столярова Л. Дом бесценен. Хотя за него и заплачены ну очень большие деньги //Днепр вечерний. – 1997. – 16 дек.
70. Тулянцев А. Болгария выходит на контакт //Там же. – 2004. – 27 апр.
71. Тулянцев А. Не надо слов, где песнь звучит //Там же. – 2001. – 29 мая.
72. Указ Президента України «Про надання деяким вищим навчальним закладам статусу національних» //Вісті Придніпров'я. – 2000. – 19 верес.
73. Фесун О. Про діяльність закладів культури Дніпропетровської області у 2003 році //Борисфен. – 2004. – № 7. – С. 17-18.
74. Червакова О. Работа за... право на труд //Днепровская панорама. – 2000. – 1 авг.
75. Шаповалов А. Массовая безработица нам пока не угрожает. Во всяком случае, так считают работники службы занятости //Днепр вечерний. – 1996. – 28 февр.
76. Экология мегаполиса: Экологические аспекты промышленного развития Днепропетровска /Под общ ред. И.И. Куличенко. – Д., 2002. – 368 с.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая вниманию общественности монография содержит полное изложение истории одного из крупнейших городов Украины – Екатеринослава-Днепропетровска с момента основания в последней четверти XVIII в. и до наших дней. Авторский коллектив опирался в своей работе на достижения предшествовавших поколений ученых (Д.И. Яворницкий, В.Я.Борщевский, Д.П. Пойда, М.С. Шатров, К.И. Поздняков, В.Г. Поставной и др.); прежде всего нужно упомянуть о фундаментальном труде – «История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область» (К., 1977), «Днепропетровску – 200: Историко-публицистический очерк» (Днепропетровск, 1976), а также очерковый вариант (препринт) данной книги «Дніпропетровськ: віхи історії» (Дніпропетровськ, 2001). Однако ученые, причастные к написанию этой монографии, не только учли все ценное, что было накоплено ранее, но и стремились продвинуться дальше в освещении прошлого и настоящего Днепропетровска.

Они стремились разработать новую концепцию истории города, отвечающую современным научным требованиям, для чего понадобилось существенно пополнить имевшуюся источниковую базу исследования, многое из которой впервые вводится в научный оборот и разыскано в различных архивохранилищах Украины и России. Концепция, конечно, еще далека от законченности и совершенства, ибо на данном этапе это было бы чрезмерной самоуверенностью, поскольку многие вопросы урбанистики и краеведения, прежде всего теоретико-методологического характера, требуют дополнительных изысканий. В отличие от прежних сочинений, посвященных истории Днепропетровска, авторы решили поставить на первый план не описание бледных отражений главных исторических событий страны, а город как среду обитания людей со всеми неповторимыми заботами, свойственными данному населенному пункту. Далеко не все, понятно, удалось разрешить в полной мере и на должном уровне, тем не менее, прочитав предложенную книгу, читатели узнают немало свежего, ранее им неизвестного о своем родном городе.

Структура книги обусловлена уточненной периодизацией пути, пройденного Екатеринославом-Днепропетровском за два с лишним столетия. Крупными вехами на этом пути авторы считают: 1) земскую и городскую реформы 1860-1870-х годов, которые в ощутимой степени высвободили гражданскую инициативу и расширили права местного самоуправления; 2) рубеж 1880-1890-х годов, когда Екатеринослав весьма быстрыми темпами превращался в мощный промышленный центр Украины и Юга Российской империи; 3) I мировая война и вызванное ею чрезвычайное обострение социально-политических и экономических противоречий и конфликтов, приведшее к революционным потрясениям, включая Украинскую революцию; 4) оккупационный период в жизни Днепропетровска в годы Великой Отечественной войны; он; наверное, впервые рассмотрен достаточно подробно, прежде всего повседневный быт горожан; 5) 1960-1970-е годы, когда происходили крупные перемены в городском строительстве и благоустройстве, в развитии экономики, социальной сферы, образования, культуры; 6) наконец, 1990-е годы, время государственной независимости, переход от социалистического к буржуазному общественному строю.

Одновременно – там, где позволяли привлеченные материалы – освещалась деятельность отдельных представителей различных городских слоев: городских голов, депутатов думы, предпринимателей, купцов, ремесленников, инженеров, архитекторов, деятелей науки, искусства, образования. Включение в ткань повествования персоналий придало монографии человеческое измерение, живую убедительность, показало яркие образцы самоотверженного служения городу.

В первом разделе книги «На долгих подступах к городу (с древнейших времен до середины XVIII в.)» освещаются природно-географические особенности края, его древнейшее население, перемещения племен и культур. Печенеги, половцы, а позднее монголы предпринимали попытки закрепиться на просторах Поднепровья, и только в XVI – XVIII вв. Дикое поле начали стихийно колонизировать россияне и украинцы. Отдельный поток с конца XV в. составляло украинское казачество, основавшее вдоль Днепра и по его притокам немало своих зимовников, баз, а позже, в XVII – XVIII вв., – поселения и крепостные укрепления.

Тем не менее планомерное освоение причерноморских степных просторов, отвоевание их у крымских татар и турок стало государственной стратегией для быстро крепнувшего Московского царства. После успешных русско-турецких войн 1735 – 1739 и 1768 – 1774 гг., в которых принимали активное участие и казацкие военные формирования, разворачивается масштабная колонизация Российской империей Причерноморья, особенно после его официального присоединения в 1783 г. В новом крае, попавшем под власть князя Г.А.Потемкина, решено было основать третью столицу России, которой и должен был стать спроектированный в соответствии с градостроительными принципами эпохи Просвещения Екатеринослав.

Сложная, противоречивая история основания и развития города в конце XVIII – первой половине XIX в. подробно рассмотрена во втором разделе («Основание и становление Екатеринослава как губернского центра»). Должное внимание уделено проблеме соотношения Екатеринослава и прежних поселений в том районе, где родился Екатеринослав-Кильченский и Екатеринослав на Днепре: Кодак, Н.Кодак, Половица, Богородицкая крепость и др., отдельные из них ряд ученых предлагали считать населенным пунктом, на основе которого и вырос Екатеринослав. В связи с этим возникали дискуссии по поводу даты основания города. Авторы данной монографии придерживаются мнения, что Екатеринослав его проектировщики вписывали в существующую сеть населенных пунктов и путей сообщения, но он представлял собой, по замыслу, принципиально новый городской феномен.

Третий раздел («На пути к модерному городу (вторая половина XIX – начало XX века)») излагает процесс ускоренного развития города в течение буржуазной эпохи – от реформ 60 – 70-х годов XIX в. до Первой мировой войны. Раздел насыщен в значительной степени новым фактическим материалом, в частности, о деятельности органов местного самоуправления, вкладе городских голов в благоустройство города, о торговле, борьбе с пожарами, преступностью, о благотворительности, книжной торговле и т.п. Впервые на богатом архивном материале прослежена история общественного движения в Екатеринославе, рассказано о его участниках, кружках, обществах, о деятельности политических партий после I русской революции, преобладающих настроениях в различных социальных слоях. Тем самым яснее становятся причины драматических событий эпохи революций и гражданской войны.

Революционным потрясениям 1917 – 1920 гг. и их конкретному отражению в истории города и его жителей посвящен четвертый раздел («Через политические катаклизмы к обществу «нового типа» (от начала XX в. до 1940-х годов)»). При его написании использованы ценные архивные и музейные собрания, позволившие заметно полнее раскрыть суть и событийную канву того, что происходило тогда в Екатеринославе. История Украинской революции и деятельность местных органов УНР, Гетманата, Директории, противоречивый ход гражданской войны в Екатеринославе описываются на конкретных примерах, через судьбы отдельных людей. Находящиеся в распоряжении авторского коллектива материалы позволили несколько по-новому представить приход к власти большевиков, дать объективную оценку политики советской власти 1920 – 1930-х годов. На страницах раздела показаны успехи и преступления в ходе социалистического строительства.

Архивные материалы дали возможность всесторонне осветить историю Днепропетровска во время Великой Отечественной войны, продемонстрировать массовый героизм граждан в борьбе с немецкими захватчиками как в подполье, так и на фронтах. Кроме того, в книге повествуется об оккупационной политике во всех ее проявлениях (как репрессии, так и подчас неуклюжие попытки наладить мирную жизнь в городе). Рассматривается также деятельность националистических организаций, состояние экономики, культуры, прессы, образования. Таким образом, пятый раздел (1941 – 1945 гг.), думается, будет способствовать углублению наших знаний о годах тяжелых испытаний.

Продолжительному и неоднозначному времени в истории Днепропетровска, послевоенному (1945 – 1991 гг.), уделено должное внимание в шестом разделе («От восстановления до перестройки»). Здесь преодолеваются стереотипы советской исторической науки, касающиеся однозначно положительной оценки социалистического прошлого 50 – 90-х годов.

Критикуя многие стороны городской жизни тех десятилетий, авторы постарались не замалчивать и очевидных достижений, сказать о превращении Днепропетровска в «южную столицу» отечественного ракетостроения и космической техники, в признанный во всем СССР научно-образовательный и культурный центр. Говорится и о том, что власти города немало сделали для подъема на высокий уровень промышленности, как и всей экономики области, улучшения материального положения жителей, обеспечения их жильем, благоустройства площадей, парков, улиц, проспектов, создания уютных уголков отдыха, наконец, для превращения набережной Днепра в одно из красивейших мест и города, и всей Украины.

Вместе с тем отмечено, что к концу этого периода в жизни Днепропетровска, как и всего государства, начали нарастать кризисные явления и противоречия, стало ухудшаться материальное положение многих социальных групп, росло недовольство внутренней политикой коммунистической партии и советской власти. В результате – появились неформальные объединения граждан, крепли оппозиционные настроения, движения правозащитников, диссидентов, все более громко звучал голос участников национального движения, в котором стал различим мотив сепаратизма и т.д.

Последний, седьмой раздел посвящен истории нашего города со времени обретения Украиной государственной независимости. В нем идет речь о создании в городе новых органов государственной власти, системы местного самоуправления, становления демократических институтов и реализации новых принципов общественной, экономической, политической жизни и т.п. Раздел представляет самые важные, с точки зрения авторов книги, факты из истории Днепропетровска за прошедшие годы.

Монография богато иллюстрирована и снабжена биографическими справками об известных людях Екатеринослава-Днепропетровска.

SUMMARY

The monograph covers the history of one of the major cities of Ukraine Katerynoslav-Dnipropetrovs'k since its origin in the last quarter of the 18th century until present. The authors of this book ground their study in the findings of their predecessors (D.I.Yavornytsky, M.S. Shatrov, V.Y.Borshevsky, D.P.Poyda, K.I.Pozdnyakov, V.G.Postavny etc.). The scholars pay homage to solid research into the history of Dnipropetrovs'k, such as *History of Cities and Villages of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Dnipropetrovs'k Region* (Kyiv, 1977), *Dnipropetrovs'k – 200: A Historical Study* (Dnipropetrovs'k, 1976), and the first (preprint) edition of this book *Dnipropetrovs'k: Landmarks in History* (Dnipropetrovs'k, 2001). The authors of this book incorporate all previous findings into their study and seek to reappraise the past and present of Dnipropetrovs'k.

The scholars intend to frame a new concept of the city's history which aligns with contemporary research principles. The authors of the study use a wide range of primary and secondary sources for their research. A number of historical documents and records are recent findings from Ukrainian and Russian archives.

The authors of the study admit that the concept of the city's development is open for discussion because some principles of theoretical analysis in the field of urban and regional studies have come into question in recent years. Contrary to previous research into the history of Dnipropetrovs'k which described the city's history as a reflection of major historical events which occurred in the country, the scholars explore the city as a habitation with its own problems which are typical of a human settlement. Although the authors do not claim a major breakthrough in the study of the history of Dnipropetrovs'k, this book will guide readers through the revised history of their native city.

In organization, the book follows the events which have occurred in the course of history of Katerynoslav-Dnipropetrovs'k over the past two centuries. In light of recent findings, the authors of the study identify the following landmarks in the history of Dnipropetrovs'k: 1) community and city's reforms of 1860-1870-s which stimulated civic engagement and promoted the rights of local authorities, 2) 1880-1890, it was a decade when Katerynoslav was growing into a major industrial center of Ukraine and southern part of the Russian empire, 3) World War I which provoked political and economic instability and social conflicts, spurred up a revolutionary movement against tsarism, and incited revolutionary uprisings, including the Ukrainian revolution, 4) the Nazi occupation of Dnipropetrovs'k during World War II; the scholars focus on the daily life of citizens, 5) 1960-1970-s, it was a decade of the city's growth and economic, social, and cultural change, 6) the last decades of the 20th century during which Ukraine proclaimed the full sovereignty of the country and entered a period of transition from socialism to capitalism.

The authors of the study endeavor to explore the leadership role of people from different social strata: mayors, members of the city council, businesspersons, merchants, artisans, engineers, architects, scholars, artists, and educators. The study of individual attainments of eminent citizens of the city provided the examples of meritorious service to the community.

Chapter One «Before the City (from ancient times to the 18th century)» describes geographical characteristics of the region, its ancient population, migration of tribes and cultures. Pechenegs, Polovetss, and later Mongolians tried to occupy the Pridneprovye territories. In the 16th-18th centuries, this region was settled by Russians and Ukrainians. Ukrainian Cossacks were among the first settlers in Pridneprovye in the 15th century. Cossacks built winter houses along the river Dnepr and its tributaries. In the 17th-18th centuries, Cossacks began to build villages and fortresses.

The Moscow kingdom also began to colonize the territories adjacent to the Black Sea and the Azov Sea. The foreign policy of the kingdom was aimed at annexing the territories which belonged to Tatars and Turks. The Russian empire allied with Cossacks against Turks. In 1735-1739 and

1768-1774, Russians won the war against the Ottoman empire and began to colonize the Northern Black Sea shore territories. In 1783, the Russian empire annexed Crimean Khanate and the other Black Sea shore territories. The Russian Duke G.A. Potemkin was appointed governor of the new territories. Potemkin decided to establish a third capital city of the Russian empire, which was named after the empress of Russia Katerynoslav. Katerynoslav was designed following the ideas and the neoclassical architectural style of the Enlightenment.

Chapter Two «The Origin and Development of Katerynoslav as a Capital City of the Province» traces the city's history from the last decades of the 18th century to the first part of the 19th century. The scholars seek to identify the correlations between new Katerynoslav and other settlements on this territory. Among possible precursors to the modern city, the authors of the book point out Samar – Bogorodytska Fortress, Kodak, Novy Kodak, Polovytsa etc. Ukrainian scholars still hotly debate the question of the origin of Katerynoslav. In light of this debate, the authors of the book claim that Katerynoslav was constructed as a new urban phenomenon and its designers tried to insert the city into the system of old settlements and transport networks.

Chapter Three «Modern City (second half of the 19th century – beginning of the 20th century)» highlights rapid growth of the city in the bourgeois epoch. In this chapter, the authors describe reforms of the 60s and 70s of the 19th century and the history of the city during World War I. Chapter Three provides readers with the results of recent research into city councils activities, mayors' engagement in town planning, trade promotion, fire and crime prevention, promotion of books, and charity campaigns. The authors of the study use archive findings to trace the history of civic engagement in Katerynoslav and ferret out the information on political and social leaders, societies, associations, political parties which were formed after the First Russian revolution, and morale which was typical of different social strata. The scholars reveal the causes for dramatic events which happened during two revolutions and the Civil War.

Chapter Four «Toward a «New» Society through Political Cataclysms (from the beginning of the 20th century to the 40s of the 20th century)» reflects on the changes which were brought about by the revolution in 1917 – 1920. Rare materials from archives and museums help revise Katerynoslav's history in that period. The scholars study the history of the Ukrainian revolution, activities of local authorities of the Ukrainian People's Republic, Hetman's government, Dyrektoriya, and the Civil War through the lens of private life of definite people. The authors of the book revise the seizure of power by Bolsheviks and unbiased evaluate the policy of the Soviet government in 1920 – 1930. The authors indicate success, failure, and violation of human rights in the course of socialist development.

Chapter Five seeks to broaden readers' knowledge of World War II (1941 – 1945). In this chapter, the authors of the book highlight the history of Dnipropetrovs'k during World War II. The scholars describe how soldiers, secret agents, and ordinary people demonstrated heroism when they resisted the invading army. The scholars also describe the policy of Nazi invaders including both repression and attempts to restore social life in the city. The authors explore activities of nationalistic organizations, development of economy, culture, media, and education in that period.

Chapter Six «From Restoration to Perestroika» deals with the post-war (1945 – 1991) period in the history of Dnipropetrovs'k. The authors of the book endeavor to break the stereotypes of Soviet historical research which positively evaluates the events which occurred under socialism in 1950 – 1990. The scholars attempt not only to criticize the city's development in that period but also to emphasize achievements which allowed Dnipropetrovs'k to become a center of rocket and space industry as well as a research, educational, and cultural center which was recognized in the whole Soviet Union. The authors note that city's authorities contributed much to industry development, promoted economic growth of the region, improved living standards, developed social and transport infrastructure, stimulated rehabilitation of inner-city areas and construction of new residential and recreational areas, such as an embankment on the river Dnepr.

Nevertheless, the authors of the study admit that the city as well as the whole Soviet state faced an economic and political crisis in the late 90s of the 20th century. The standard of living of some social groups began to decrease. People started to express deep dissatisfaction with the domestic policy of the Communist party and Soviet government. Opposition forces and dissidents launched a movement against communism and fostered nationalism which led to a rise in political, racial, and religious separatism in the country.

Chapter Seven turns to the history of Dnipropetrovs'k since Ukraine proclaimed the full sovereignty of the country. In this chapter, the scholars describe political, institutional, democratic, and economic change in the country, the new system of the state and local government. The authors of the study focus on major recent events in the history of Dnipropetrovs'k.

The book provides illustrations and biography references which familiarize readers with outstanding citizens of Katerynoslav-Dnipropetrovs'k.

ВИДАТНІ ДІЯЧІ МІСТА

БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Акінфієв Іван Янович (1851 – 1919) – відомий учений-ботанік, дослідник флори Катеринослава, педагог, громадський діяч, гласний міської думи у 1909 – 1917 рр.

Алексєєв Георгій Петрович (1834 – 1914) – почесний громадянин Катеринослава. Народився у с.Котівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Предводитель губернського дворянства (1874 – 1887), гласний міської думи (1870 – 1878), благодійник, колекціонер.

Алексєєв Микола Якович (1747 – ?) – архітектор, випускник Петербурзької Академії мистецтв. У другій половині 1770-х рр. керував проектно-будівельними роботами у Катеринославі I (Кільченському).

Алексєенко Михайло Мартинович (1848 – 1917) – почесний громадянин Катеринослава, ректор Харківського університету (1890 – 1899), учений фінансист; депутат III та IV державних дум від Катеринославської губернії (1874 – 1887), голова думської бюджетної комісії.

Ареф'єв Анатолій Васильович (1918 – 1989) – народний художник СРСР, з 1973 р. – головний художник Дніпропетровського театру опери та балету. Лауреат Державної премії ім.Т.Г.Шевченка (1976).

Батюшков Дмитро Миколайович (1830 – ?) – почесний громадянин міста, губернатор Катеринославщини (1884 – 1890).

Бебер Іван Васильович (? – ?) – культурно-освітній діяч. Директор народних училищ Катеринославської губернії (1792 – 1795), з 1793 р. очолював Головне народне 4-класне училище міста.

Белявський Прокопій Андрійович (1803 – 1871) – міський голова (1846, 1851 – 1854), купець 1-ої гільдії, благодійник.

Біднов Василь Олексійович (1874 – 1935) – історик, освітній і громадський діяч, керівник місцевої «Просвіти».

Блаватська Олена Петрівна (1831 – 1891) – письменниця, філософ. Народилася у Катеринославі, донька О.Ган. Мандрувала по Тибету та Індії. Під впливом індійської філософії заснувала у Нью-Йорку в 1875 р. широко відоме у світі Теософічне товариство, зараз його відгалуження існують у 80 країнах. Автор творів з порівняльного аналізу релігійних, філософських і міфологічних систем. Людина обдарована унікальними парапсихологічними здібностями. Її перу належать історико-етнографічні нариси «Из пещер и дебрей Индостана» (1883, під псевдонімом: Радда-Бай). Померла у Лондоні.

Брежнєв Леонід Ілліч (1906 – 1982) – політичний, державний діяч СРСР, у 1947 – 1950 – перший секретар Дніпропетровського обкому і міськкому Компартії України, у 1964 – 1982 – Генеральний секретар ЦК КПРС (до 1966 – Перший секретар); у 1977 – 1982 – Голова Президії Верховної Ради СРСР.

Бродницький Сергій Альбертович (? – ?) – гласний міської думи у 1897 – 1917, юрист; голова Катеринославської повітової земської управи (1893 – 1917), громадський діяч. Голова Комісії народних читань, Ради музею ім.О.М.Поля.

Гавриїл (Розанов Василь Федорович) (1781 – 1858) – катеринославський архієпископ (1828 – 1837), архієпископ Херсонський і Таврійський (1837 – 1848). Ініціатор нового будівництва й освячення Преображенського собору (1830 – 1835). Автор праць з історії Катеринослава і Південної України. Опублікував «Устное повествование...» М.Л. Коржа (1842).

Гаврилов Іван Андрійович (1885 – 1937) – голова Катеринославського губвиконкому в 1925 – 1927, Дніпропетровського облвиконкому (1933 – 1936). Член більшовицької партії з 1908 р. Репресований (1937) за належність до так званої «правотроцькістської організації». Реабілітований.

Гавриленко Микола Євстафійович (1908 – 1968) – голова Дніпропетровського облвиконкому в 1944 – 1951, 1955 – 1963. Почесний громадянин міста.

Ган Олена Андріївна (1814 – 1842) – російська письменниця, автор творів «Ідеал», «Утбалла», «Медальйон», «Теофанія Абіаджіо» (писала під псевдонімом «Зенеїда Р-ва»). Деякий час мешкала в Катеринославі.

Геруа (Herois) Клод (? – ?) – французький архітектор, член Паризької Академії з 1759 р., з першої половини 1770-х рр. працював у Росії, академік Санкт-Петербурзької Академії мистецтв (1776). Автор двох варіантів генерального плану Катеринослава на правому боці р. Дніпро.

Гесте (Гесті – Guesti) Вільям (1761 – 1832) – архітектор, народився в Шотландії, в Росії працював з 1783 р. Автор генерального плану будівництва Катеринослава (1817), чинного до кінця XIX ст.

Глоба Лазар Остапович (? – 1793?) – осавул запорозького війська. Засновник двох катеринославських садів, перетворених пізніше на два головні міські парки – ім.Т.Г.Шевченка та Л.Глоби.

Гололобов Яків Георгійович (1861 – ?) – гласний міської думи у 1897 – 1913, державний і громадский діяч, редактор «Екатеринославских губернських ведомостей», член Вченої архівної комісії, Ради музею ім. О.М.Поля, міської громадської бібліотеки.

Гончар Олесь Терентійович (1918 – 1995) – український письменник. У середині 1940-х років навчався в Дніпропетровському державному університеті. Автор відомих романів «Таврія», «Прапороносці», «Собор», «Тронка» та ін. Лауреат Державної премії УРСР ім.Т.Г.Шевченка (1962) та Ленінської премії (1964).

Греков Іван Гаврилович (1830 – 1902) – міський голова у 1893 – 1901, надвірний радник і гласний міської думи з 1884 р.

Грекова Єлизавета Адріанівна (? – 1915) – почесна громадянка Катеринослава, дружина міського голови І.Г.Грекова, опікувалася справою жіночої освіти.

Грушевий Костянтин Степанович (1906 – 1982) – партійний діяч, генерал-полковник, з 1940 – другий секретар обкому КП (б)У. З початком Великої Вітчизняної війни організовував евакуацію промислових підприємств і установ міста, потім знаходився у діючій армії.

Гулд (Gould) Вільям (1735 – 1812) – англійський садово-парковий майстер, працював у Росії в 1781 – 1806. Керував створенням парку у Катеринославському маєтку Г.О.Потьомкіна (нині – парк ім.Т.Г.Шевченка).

Гуммель (Hummel) Адам (? – 1848?) – німецький учений-садівник. З 1807 до середини 1840-х рр. – головний садівник Катеринославського Казенного саду (нині – парк ім. Л.Глоби).

Дорошенко Михайло (? – 1628) – гетьман Війська Запорозького (Січі) у 1625 – 1628. Дід Петра Дорошенка.

Достоєвський Андрій Михайлович (1825 – після 1890) – інженер-архітектор, катеринославський губернський архітектор (1860 – 1865). Брат Ф.М.Достоєвського.

Дунін-Борковський Василь Дмитрович (1819 – 1892) – почесний громадянин Катеринослава. Губернатор Катеринославщини (1865 – 1870). Брав активну участь у діяльності освітянських і благодійних товариств.

Дурново Іван Миколайович (1834 – 1903) – почесний громадянин міста. Катеринославський губернатор (1870 – 1882).

Езау Іван Якович (1861 – ?) – міський голова у 1905 – 1909, 1918. Інженер-технолог. Засновник і директор заводу «Езау і К^{О}» по виробництву сільськогосподарських знарядь.

Захаров Андреян Дмитрович (1761 – 1811) – російський архітектор, випускник Санкт-Петербурзької Академії мистецтв. За його проектом (1805) збудовано у 1830 – 1835 Преображенський собор Катеринослава.

Інзов Іван Микитович (1768 – 1845) – російський державний і військовий діяч, головний адміністратор колоністів Півдня Росії (його установа у 1818 – 1820 перебувала у Катеринославі). Створив сприятливі умови для О.Пушкіна впродовж його заслання в Катеринославі.

Йосиф II (1741 – 1790) – імператор Священної Римської імперії (1765 – 1790). Брав участь у південній подорожі Катерини II (1787) під іменем графа Фалькенштейна. Поклав другий камінь у фундамент Преображенського собору.

Катерина II (Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербстська) (1729 – 1796) – російська імператриця з 1762 по 1796, за її участі заснований Катеринослав.

Кобринський Ілля Григорович (1904 – 1979) – український режисер, народний артист України (1960). З 1960 працював у театрах міста. Вистави «Правда» О.Корнійчука (1937), «Ревізор» М.Гоголя (1952), «Останні» М.Горького (1975). Лауреат Державної премії СРСР (1951).

Контеніус Самуїл Християнович (? – 1830) – головний суддя «Конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев» (1800 – 1818), яка розміщувалася в Катеринославі. Сприяв впровадженню нових методів господарювання в іноземних колоніях.

Корж Микита Леонтійович (1731 – 1835) – запорозький козак, автор відомих мемуарів, де змальовано особливості побуту, господарського та військового життя козаків, хід запорозької колонізації Придніпров'я (вперше опубліковані в Одесі 1842 р.).

Коховський (Нечуй-Коховський) Василь Васильович (1738 – 1794) – правитель Таврійської області (1784 – 1788), Катеринославського намісництва (1788 – 1794). Займався будівництвом Катеринослава за генеральним планом 1792 р.

Красносельський Олександр Леонтійович (1877 – 1944) – архітектор Катеринослава-Дніпропетровська (1912 – 1944).

Ловягін Іван Ізотович (? – 1863) – міський голова у 1847, 1851, 1854, 1856, 1858, 1861, 1863; купець першої гільдії; гласний міської думи (1834 – 1863), бургомістр магістрату (1836 – 1842).

Мазепа Ісаак Прохорович (1884 – 1952) – секретар ЦК УСДРП, голова Катеринославської губернської ради (квітень 1918), делегат Трудового конгресу від Катеринославської губернії по селянській курії. Міністр внутрішніх справ, голова уряду УНР (1919 – 1920).

Макаров Олександр Максимович (1906 – 1999) – машинобудівник, двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1976), почесний громадянин Дніпропетровська. У 1961 – 1986 – директор, генеральний директор Південного машинобудівного заводу, з 1975 – виробничого об'єднання «Південмаш», яке нині носить його ім'я.

Малиновський Родіон Якович (1898 – 1967) – військовий діяч, маршал, двічі Герой Радянського Союзу. Учасник Першої світової та громадянської воєн. У 1941 – командуючий 6-ю армією, учасник оборони Дніпропетровська. Командував Південним, Південно-Західним, а з 20 жовтня 1943 – 3-м Українським фронтами, які брали участь у визволенні Дніпропетровська, області та України від німецьких окупантів.

Матла Зиновій (1910 – 1993) – відомий діяч Організації українських націоналістів. Народився в с.Містки Львівської області, активно боровся проти польської влади. З початком агресії Німеччини проти СРСР очолив Південну похідну групу ОУН (Б); з серпня 1941 до літа 1942 налагоджував у Дніпропетровську діяльність підпільних осередків націоналістів. З 1943 і до кінця війни знаходився у німецькому концтаборі.

Махно Нестор Іванович (1888 – 1934) – голова Гуляйпільського селянського союзу ради робітничих і селянських депутатів. З 1918 по 1921 – командир Гуляйпільського партизанського загону, командир 3-ої бригади 1-ої Задніпровської стрілецької дивізії, командуючий так званою Революційно-повстанською армією України.

Мессарош Катерина Іванівна (? – ?) – почесна громадянка Катеринослава, благодійниця, голова комітету Товариства піклування про жіночу освіту (друга половина XIX ст.).

Мізко Дмитро Тимофійович (1772 – 1847) – культурно-освітній діяч, доктор образотворчих мистецтв (1815). У Катеринославі з 1788 р. Директор народних училищ Катеринославської губернії (1803 – 1831).

Некрасов Зот Ілліч (1908 – 1990) – вчений-металург, академік АН УРСР (1961), заслужений діяч науки і техніки УРСР (1968), Герой Соціалістичної Праці (1969), лауреат Ленінської премії (1960), лауреат Державної премії СРСР (1947). Працював у Дніпропетровському НДІ металів (1930 – 1938), металургійному інституті (1938 – 1941, 1943 – 1960), а в евакуації – в Магнітогорському металургійному інституті (1941 – 1943). З 1951 – заступник директора, у 1952 – 1978 – директор, з 1978 – зав. відділом Інституту чорної металургії АН УРСР.

Петров Михайло Йосипович (1898 – 1943) – військовий діяч. У липні 1941 очолив Дніпропетровське артилерійське училище, яке обороняло місто впродовж 19 серпня – 14 вересня 1941. Був поранений. Нагороджений орденом Леніна. Командував артилерією 3-ої Ударної армії. Загинув під Ковелем.

Петров Олег Борисович (1914 – 1994) – архітектор, заслужений архітектор УРСР (1980), професор Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту (1981). За його проектами побудовано ряд споруд на пр. К.Маркса та пр. Ю.Гагаріна, будинок учених, Літній театр тощо.

Писаржевський Лев Володимирович (1874 – 1938) – видатний вчений-хімік, академік ВУАН (1925), академік АН СРСР (1930), лауреат Ленінської премії (1930). Засновник і перший директор НДІ фізичної хімії (1927 – 1938). Один з організаторів університетської освіти в місті.

Поль Олександр Миколайович (1832 – 1890) – почесний громадянин міста Катеринослава, підприємець, громадський діяч, колекціонер. Засновник промислового виробництва залізних руд на Криворіжжі. Гласний повітових і губернських земських зборів Катеринославщини. Зібрав велику колекцію археологічних, нумізматичних, етнографічних матеріалів з історії місцевого краю, яка утворила основу Історичного музею (зараз носить ім'я акад. Д.І.Яворницького). Член Одеського товариства історії та старожитностей.

Попкова Євгенія Георгіївна (1896 – 1969) – професор-медик, працювала в Дніпропетровській міській інфекційній лікарні. В роки Великої Вітчизняної війни очолила підпільну антифашистську групу лікарів, яка врятувала життя понад 800 радянським військовополоненим. Після війни працювала в лікарні, завідувала кафедрою медичного інституту. Лікарня з 1975 носить ім'я Є.Г.Попкової.

Потьомкін Григорій Олександрович (1739 – 1791) – російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал, граф, князь Таврійський. Один з найближчих помічників Катерини II. Губернатор у різний час Азовської, Новоросійської, Астраханської губерній, згодом генерал-губернатор Катеринославський, Таврійський, Саратовський і Астраханський. Ініціатор будівництва нових міст (Херсон, Севастополь, Сімферополь, Катеринослав на Дніпрі, Миколаїв та ін.). Автор документа «Начертание города Екатеринослава» (1786).

Пушкін Олександр Сергійович (1799 – 1837) – великий російський поет. У 1820 р. тимчасово перебував у Катеринославі, відбуваючи на заслання на Південь Росії.

Пушкін Юхим Григорович (1899 – 1944) – військовий діяч, генерал-лейтенант бронетанкових військ, командир 23-го танкового корпусу, Герой Радянського Союзу. Учасник оборони та визволеня Дніпропетровська. Загинув під час наступальної операції у Миколаївській області. Похований у Дніпропетровську.

Риндовська (Чернова) Олександра Якимівна (1829 – 1905) – почесна громадянка Катеринослава, педагог, директор Маріїнської жіночої гімназії (1865 – 1905). Організатор Товариства піклування про жіночу освіту в Катеринославі, Комісії народних училищ.

Роде Карл Іванович (? – 1821) – засновник медичної справи в Катеринославі. Керівник Лікарської управи міста.

Родзянко Михайло Володимирович (1859 – 1924) – почесний громадянин Катеринослава, потомствений дворянин з Новомосковського повіту, голова губернської земської управи (1900 – 1906). Голова III і IV державних Дум (1907 – 1917).

Савельєв Яків Якович (1820 – 1875) – міський голова у 1863 – 1864. Дворянин, громадський діяч епохи визволення селян, повітовий і губернський земський гласний.

Савченко Георгій Петрович (1918 – 1943) – секретар Дніпропетровського підпільного міськкому КП(б)У. У жовтні 1942 заарештований гестапо і розстріляний 26 січня 1943.

Синельников Іван Максимович (1741 – 1788) – генерал-майор, правитель Катеринославського намісництва (1784 – до смерті). Причетний до організації південної подорожі Катерини II 1787 р. Головний виконавець урядових розпоряджень по будівництву нового Катеринослава на правому боці Дніпра. Загинув при облозі Очакова. Похований у Херсоні.

Синявський Антон Степанович (1866 – 1951) – історик, економіст, педагог і громадський діяч. Заступник голови Катеринославської вченої архівної комісії, член «Просвіти». Директор комерційного училища ім. Миколи II. Гласний міської думи, член Товариства українських поступовців.

Сірко Іван (? – 1680) – кошовий отаман Чортомлицької Запорозької Січі. Протягом 1665 – 1668 – Харківський полковник.

Способний Іван Васильович (1865 – ?) – міський голова у 1909 – 1917. Присяжний повірений, заступник прокурора Катеринославського окружного суду. Депутат 1-ої Державної Думи (1906).

Старов Іван Єгорович (1743 – 1808) – видатний російський архітектор, академік архітектури. Склав 2 (за деякими відомостями – 3) варіанти плану будівництва Катеринослава, останній з яких у 1792 р. затверджений Катериною II як генеральний план міста і став основою його подальшого планувального розвитку. Автор проекту палацу в резиденції Г.О.Потьомкіна в Катеринославі (збудована у 1787 – 1789 рр., нині – Палац студентів ДНУ).

Сташков Микола Іванович (1907 – 1943) – один із активних організаторів і керівників антифашистського руху Опору на Дніпропетровщині. З серпня 1941 – перший секретар підпільного обкому Компартії України. За доносом провокатора заарештований гестапо і розстріляний (26 січня 1943). Посмертно присвоєно (1945) звання Героя Радянського Союзу.

Судець Володимир Олександрович (1904 – 1981) – маршал авіації, Герой Радянського Союзу. З 1940 командував авіаційною бригадою, дивізією, корпусом, а з березня 1943 – 17-ю повітряною армією, яка визволяла Дніпропетровську область.

Сулима Іван (? – 1635) – старший (гетьман) реєстрового козацтва у 1635. Спорудження польською владою фортеці Кодак у 1634 на Дніпрі біля Кодацького порогу було сприйнято запорозьким і реєстровим козацтвом як зазіхання на їхні права і вольності. Тому за ініціативи І.Сулими козаки її захопили і зруйнували. Старшина реєстровців, побоюючись розправи поляків, видала І.Сулиму полякам, які його стратили.

Суржина Нонна Андріївна (нар. 1937) – народна артистка СРСР (1976), солістка Дніпропетровського театру опери та балету (з 1974). Лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка (1978).

Толстіков Олександр Якович (1840 – 1905) – міський голова у 1889 – 1893, 1901 – 1905. купець 1-ої гільдії, гласний міської думи (1875 – 1905).

Труба Іван Михайлович (1878 – 1950) – педагог, просвітянин, член губернської української ради (1917 – 1918), один з організаторів українського вчительського товариства, комісар народної освіти Катеринославської губернії, голова Катеринославської філії УНС – органу Директорії.

Урусов Микола Петрович (1863 – 1918) – почесний громадянин Катеринослава, князь, сенатор. Предводитель губернського дворянства (1908 – 1917), член Державної Ради від дворянства, голова Катеринославської вченої архівної комісії, місцевої общини Червоного Хреста.

Уткін Володимир Федорович (1923 – 2000) – український вчений-ракетобудівник, двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1976), Лауреат Ленінської премії (1964), Державної премії СРСР (1980). У 1971 – 1990 – Головний конструктор КБ «Південне».

Фабр Андрій Якович (1789 – 1863) – катеринославський цивільний губернатор (1847 – 1857). Історик, краєзнавець, ініціатор створення у Катеринославі громадського «музеуму» (поклав початок формуванню колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького). Багато зробив для благоустрою Катеринослава.

Феодосій (Макаревський Олександр Григорович) (1822 – 1885) – єпископ Катеринославський і Таганрозький (1871 – до смерті). За його єпископату почали видаватися «Екатеринославские епархиальные ведомости», організована діяльність єпархіальних і окружних з'їздів духовенства. Автор двотомної капітальної праці «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии (церкви и приходы прошедшего XVIII ст.» (1880).

Хмельницький Богдан (1595 – 1657) – видатний український політичний і державний діяч, талановитий полководець, дипломат. У січні 1648 як гетьман очолив Визвольну війну українського народу, в ході якої утворилась козацька держава.

Хренников Володимир Миколайович (1876 – середина 1930-х) – інженер-технолог, автор проекту «Український Дім» (нині – готель «Україна»). Член «Просвіти», меценат українства.

Чекмарьов Олександр Петрович (1902 – 1975) – український радянський вчений-металург, фахівець у галузі обробки металів тиском. Герой Соціалістичної Праці (1972), академік АН СРСР (1968), двічі лауреат Державної премії СРСР (1941, 1949). Працював у Дніпропетровському металургійному інституті та Інституті чорної металургії АН України.

Чертков Василь Олексійович (? – ?) – губернатор Азовської губернії в останній чверті XVIII ст. Брав участь у заснуванні Катеринослава (Кільченського).

Шевельов Іван (? – ?) – перший Катеринославський міський голова (1787 – 1791). Купець 2-ої гільдії, гласний міської думи у 1791 – 1793.

Ширшов Петро Петрович (1905 – 1953) – полярний дослідник, океанолог і гідролог, академік АН СРСР, Герой Радянського Союзу. Уродженець Катеринослава.

Яворницький Дмитро Іванович (1855 – 1940) – видатний український вчений-історик, дійсний член АН України (1929 р.). Народився на Слабожанщині, навчався у Харківському університеті. Регулярно здійснював подорожі по козацьких місцях, робив археологічні розкопки, збирав історичні пам'ятки. З 1885 р. працював викладачем у Санкт-Петербурзі. У 1892 р. Яворницького, як політично неблагонадійного українофіла, вислали до Ташкента без права викладати. Пізніше викладав у Московському університеті, працював у багатьох архівосховищах, у різних містах виступав з публічними лекціями. З 1902 р. – директор Катеринославського історико-археологічного музею ім. О.Поля. У 1918-1920 рр. – фундатор кафедри історії України, професор Катеринославського університету. Наукові інтереси – історія запорозького козацтва, етнографія, фольклористика та ін. Автор понад 200 праць. Помер у Дніпропетровську.

Янгель Михайло Кузьмич (1911 – 1971) – видатний український учений-механік, академік АН УРСР (1962), академік АН СРСР (1966), двічі Герой Соціалістичної Праці (1959, 1961), лауреат Ленінської та Державної премій СРСР. З 1954 – Головний конструктор особливого конструкторського бюро № 586 (згодом – КБ «Південне»).

СТАРІ ТА СУЧАСНІ НАЗВИ ВУЛИЦЬ І ПЛОЩ МІСТА

СТАРА НАЗВА	СУЧАСНА
Архієрейська	Радянський провулок
Базарна велика	Чкалова
Банна	Баумана
Бойка (Жвава)	Виборзька
Воскресенська (ліворуч проспекту)	XII партз'їзду
Гімназична	Куйбишева
Гімнастична	Шмідта
Гоголівська	Гоголя
Гостинна	Гопнер
Єврейська	Шолом-Алейхема
Єлизаветградська	Савченка
Жандармська балка	Красноповстанська балка
Залізна	Миронова
Йорданська	Коцюбинського
Караїмська	Ширшова
Казанська	Карла Лібкнехта
Каретна (Алексеєнківська)	Челюскінців
Катерининський проспект	пр. Карла Маркса
Керосинна (Гасова)	Леваневського
Клубна (праворуч проспекту)	Леніна
Козача	Комсомольська
Коротка	Чичеріна
Крутогірна	Рогальова
Кудашівська	Барикадна
Лагерна	пр. ім.Гагаріна
Літейна	Ливарна
Нагірна	Паторжинського
Надєждинська (Коротка)	Чичеріна
Нікопольський шлях	Героїв Сталінграда
Новодворянська	Дзержинського
Острозька площа	тер-ія суч. театру опери та балету
Олександрівська	Артема
Олександро-Невська площа	між вул.Робочою та пр.Пушкіна
Первозванівська	Короленка
Пушкінський проспект	пр.Пушкіна
Петровська (Степова)	Володарського
Петербурзька	Ленінградська
Поліцейська	Шевченка
Поля	Фучика
Полтавська	Гончара
Польова	пр. Кірова
Потьомкінська	Ворошилова
Потьомкінський палац	Палац студентів ДНУ
Провіантська	Пастера
Романівська (Скакова)	Свердлова
Садова	Сєрова

СТАРА НАЗВА	СУЧАСНА
Семінарська	Клари Цеткін
Стародворянська	Плеханова
Наскрізна (Сквозная)	Щепкіна
Соборна площа	Жовтнева площа
Столипінська (Меткая)	Чернишевського
Струківський провулок	Урицького
Тиха	Мечникова
Торгова (Караїмська)	Ширшова
Трамвайна	Боброва
Троїцька	Красна
Троїцька площа	Красна площа
Тюремна площа	сквер ім.Леніна
Упорна	Глинки
Управська (Заводська)	Виконкомівська
Успенська площа	пл. Д.Бєдного
Фабрична	Столярова
Хрестова	Фрунзе
Чечелівська перша	пр. Калініна
Широка	Горького

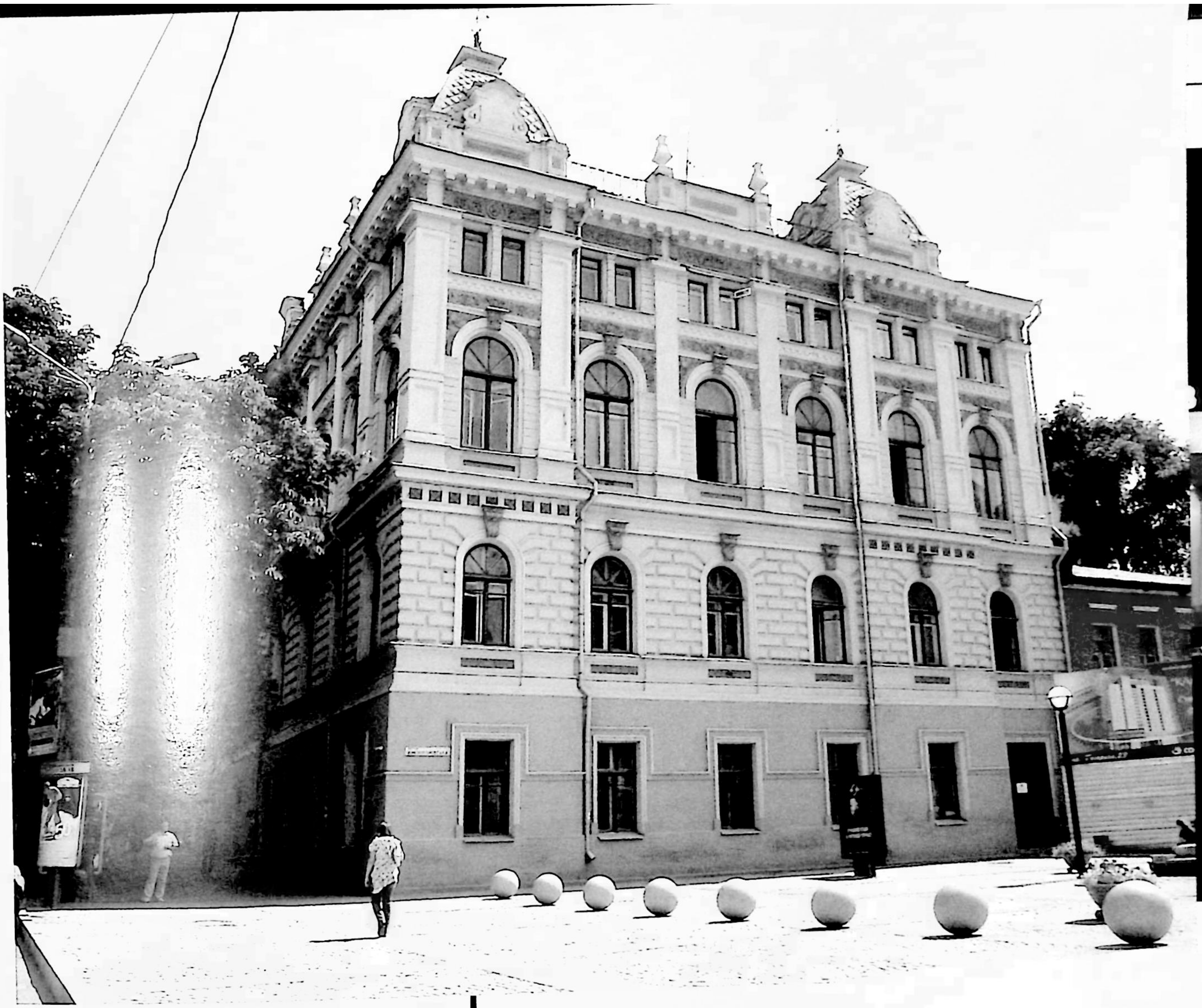

Будинок Катеринославської міської думи і управи. Нині — училище культури. Фото 2006 р.

Будинок Катеринославського губернатора. Нині – відділення КБ «Приватбанк». Фото 2006 р.

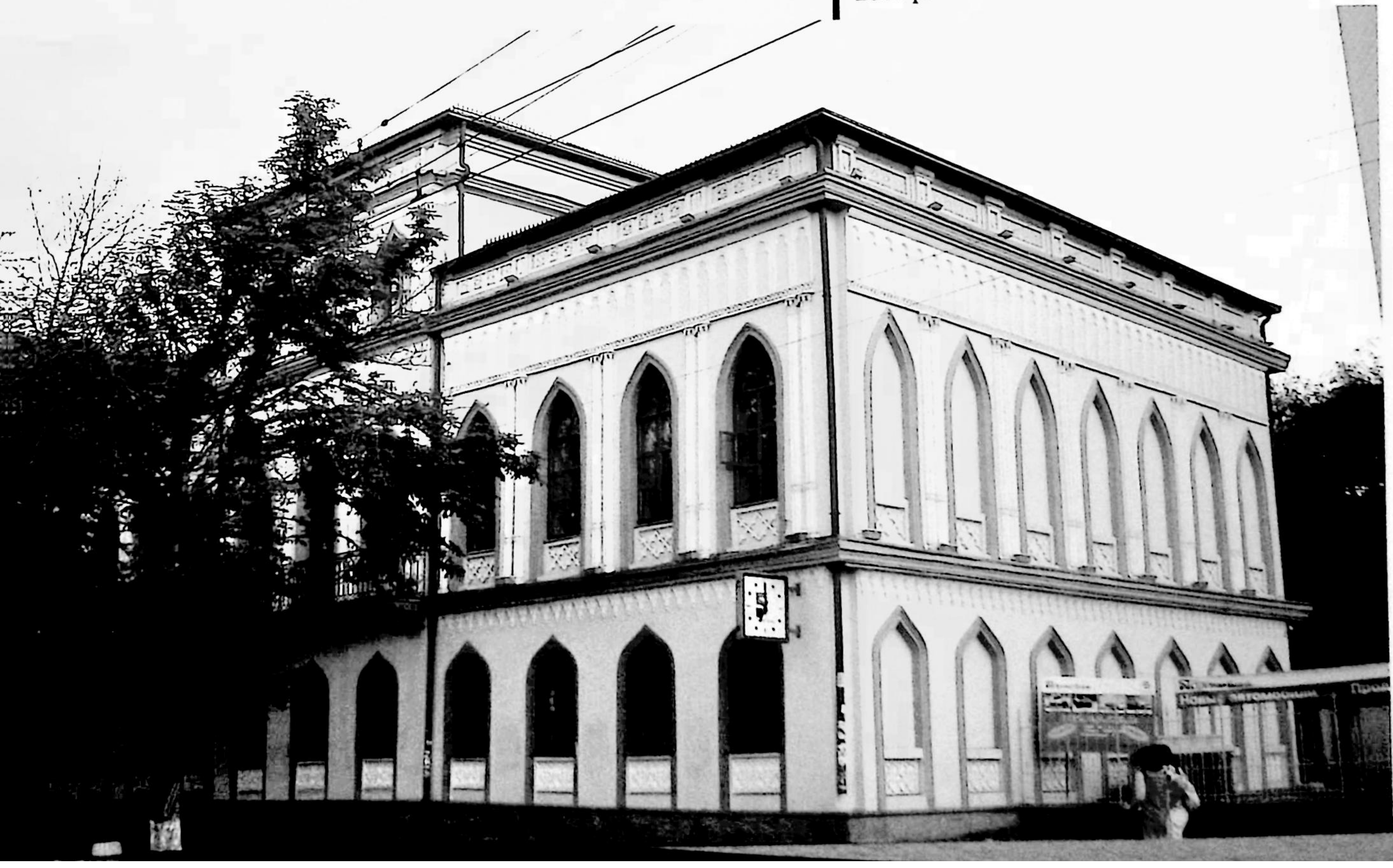

Будинок Дніпропетровської міської ради.
Фото 2006 р.

Панорама правобережної частини міста.
Фото 2006 р.

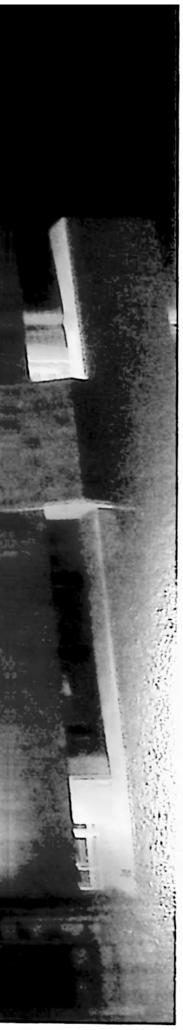

Центральний залізничний вокзал, реконструйований у 2004 році.
Фото 2005 р.

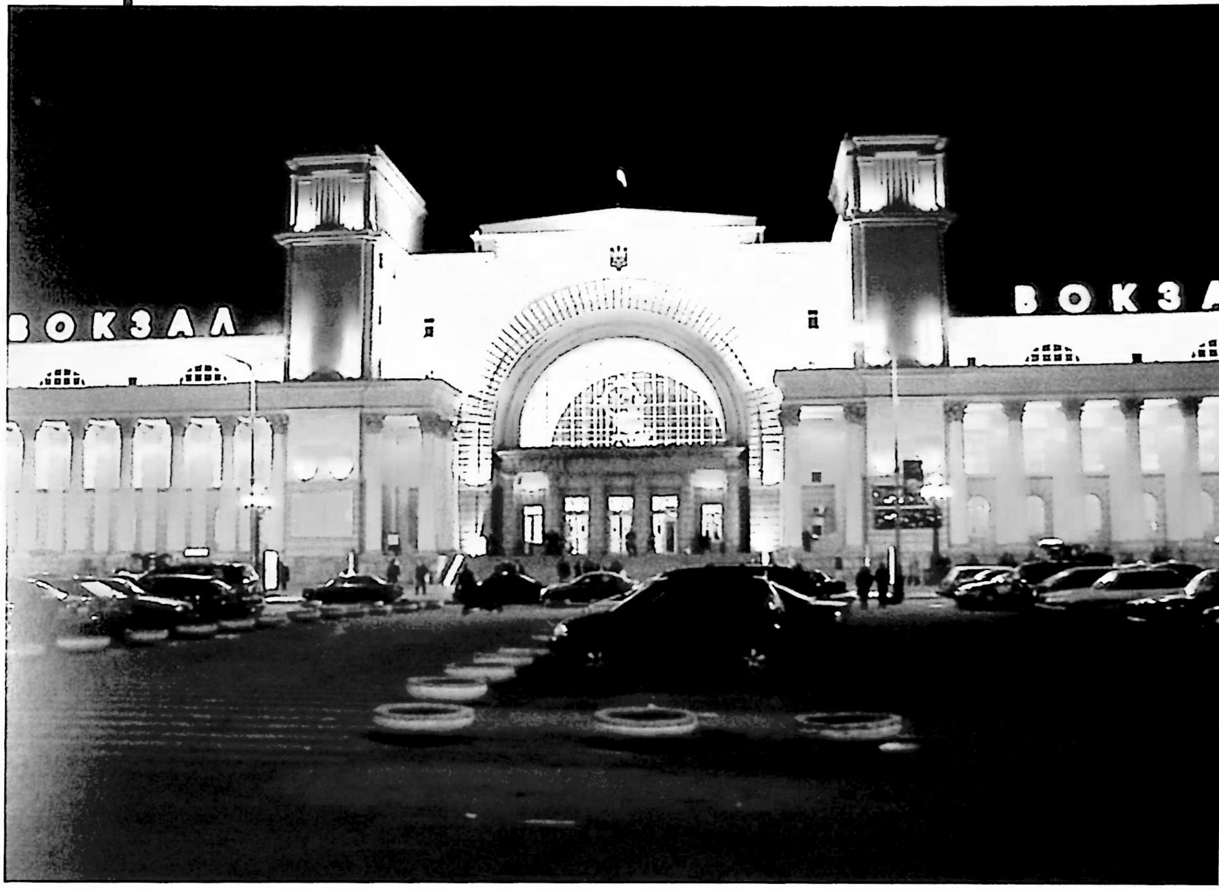
ВОКЗАЛ
ВОКЗА

БОСФОР

Катеринославський бульвар, урочисто відкритий на День міста у 2004 році. Фото 2006 р.

Європейський бульвар, урочисто відкритий на День міста у 2005 році. Фото 2006 р.

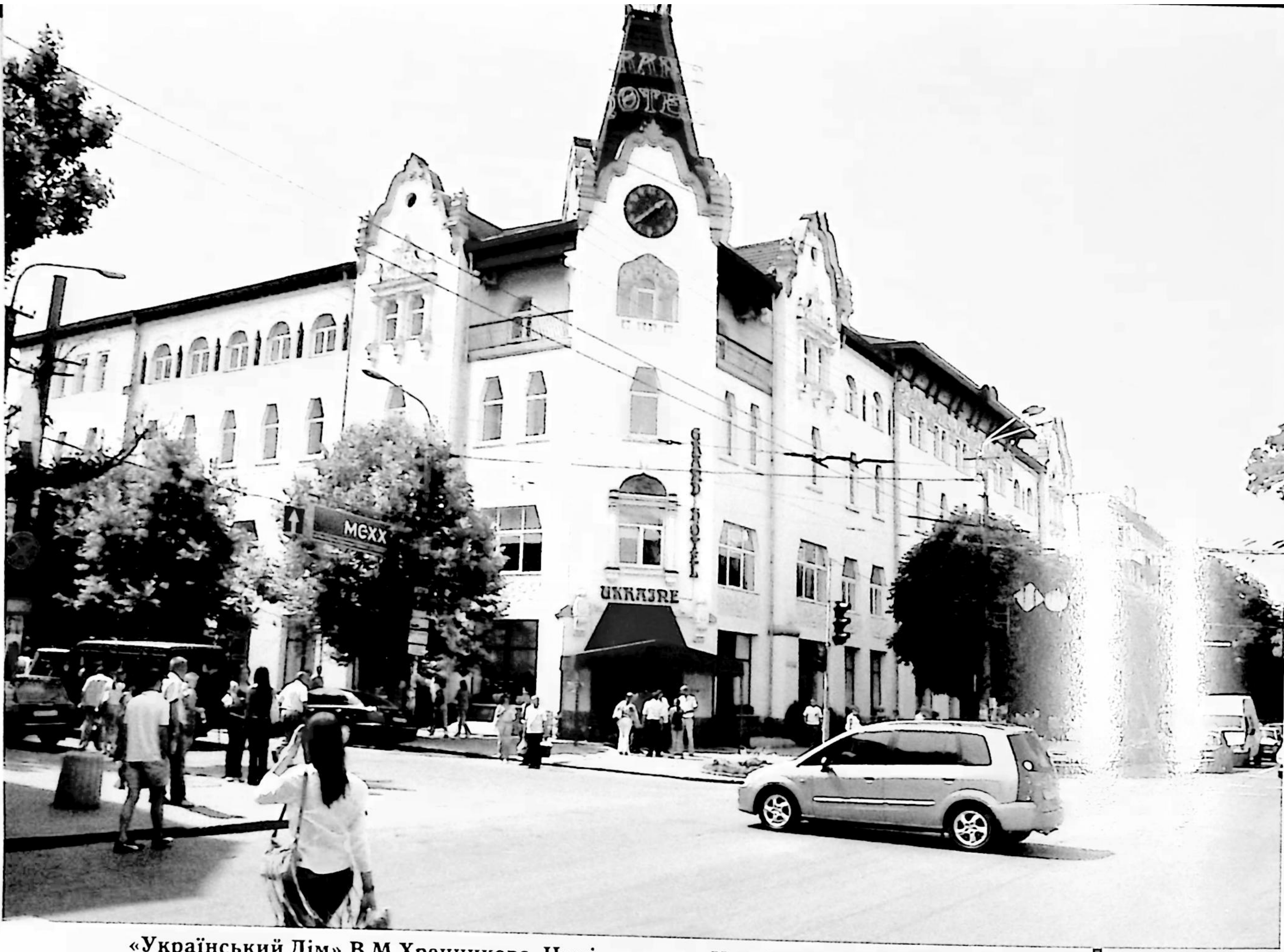
GRAND HOTEL
MEXX
GRAND HOTEL
UKRAINE

«Український Дім» В.М.Хренникова. Нині – готель «Україна». Фото 2006 р.

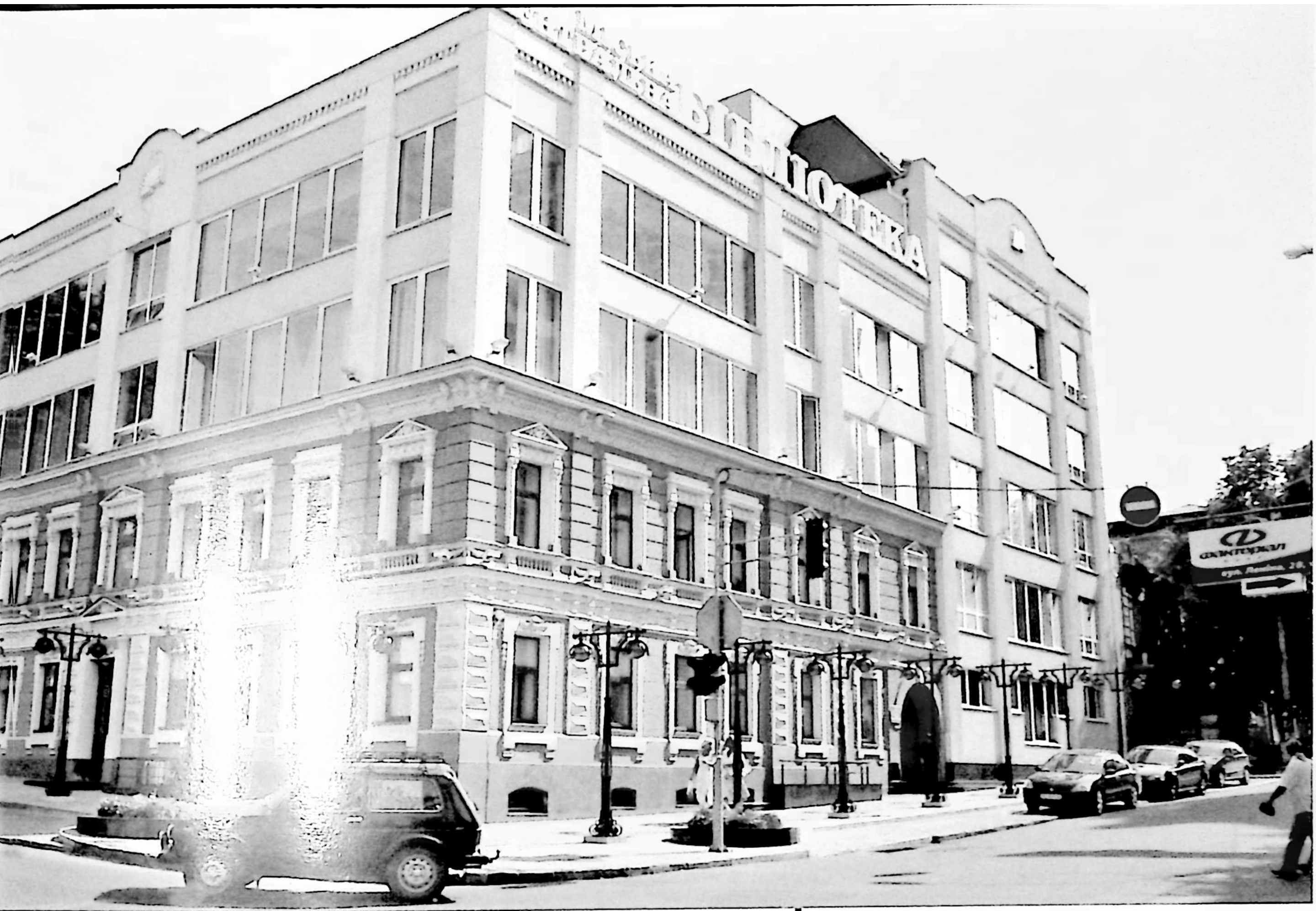
БІБЛІОТЕКА

Міська центральна бібліотека. Фото 2006 р.

Дніпропетровський поштамт.
Фото 2006 р.

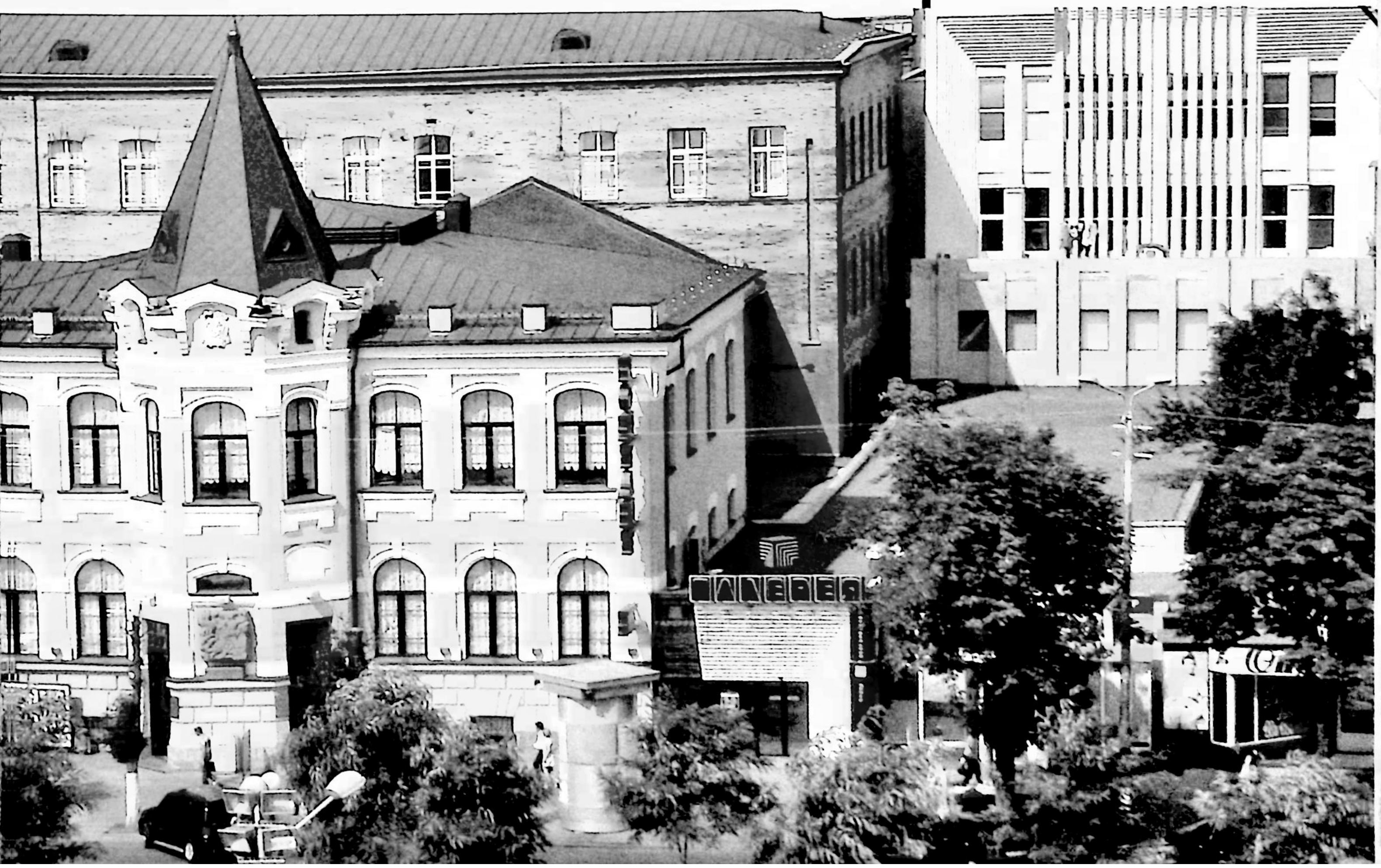

Набережна від Центрального мосту до парку ім.Т.Г.Шевченка, реконструйована у сучасному стилі у 2005 році. Фото 2006 р.

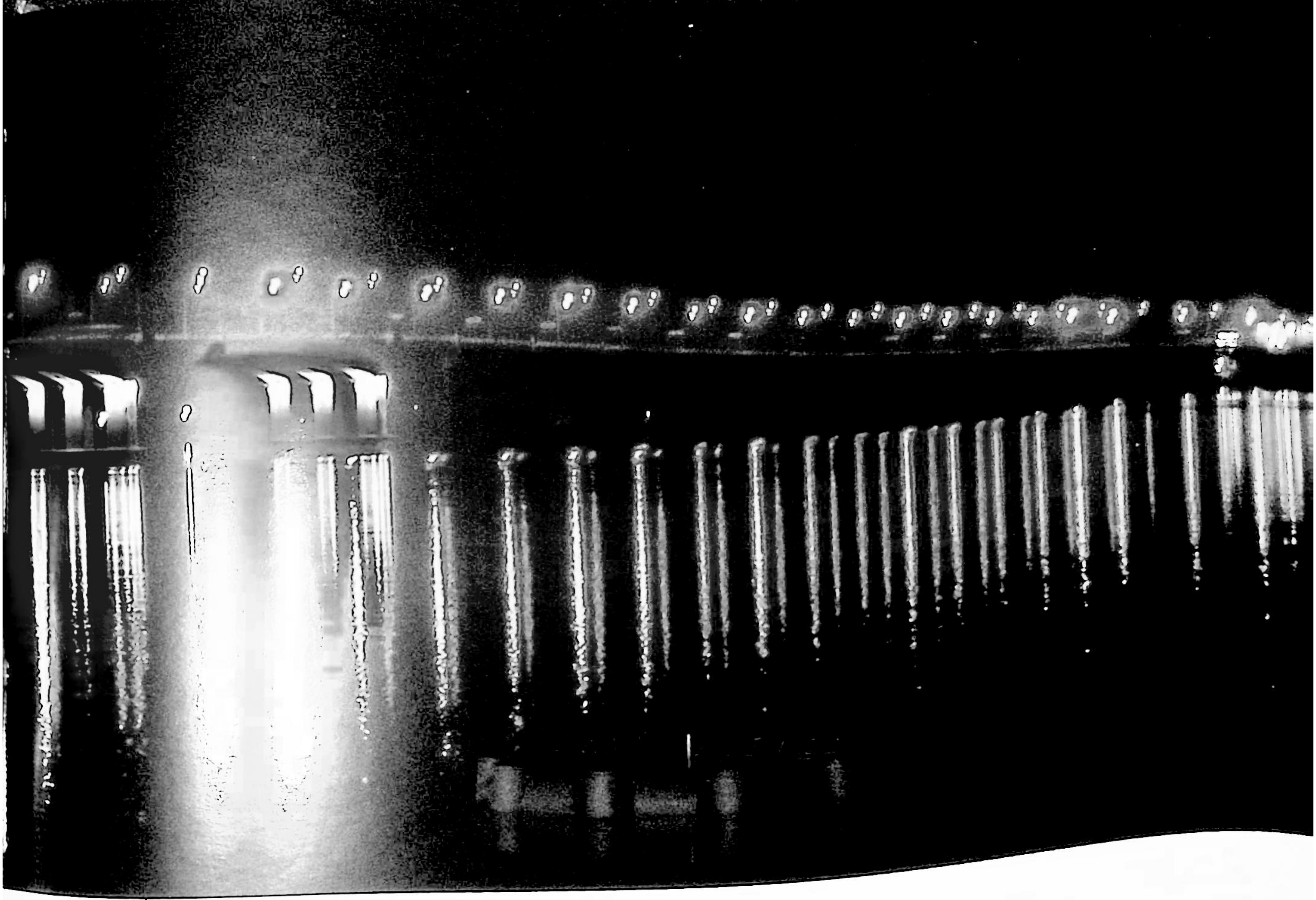

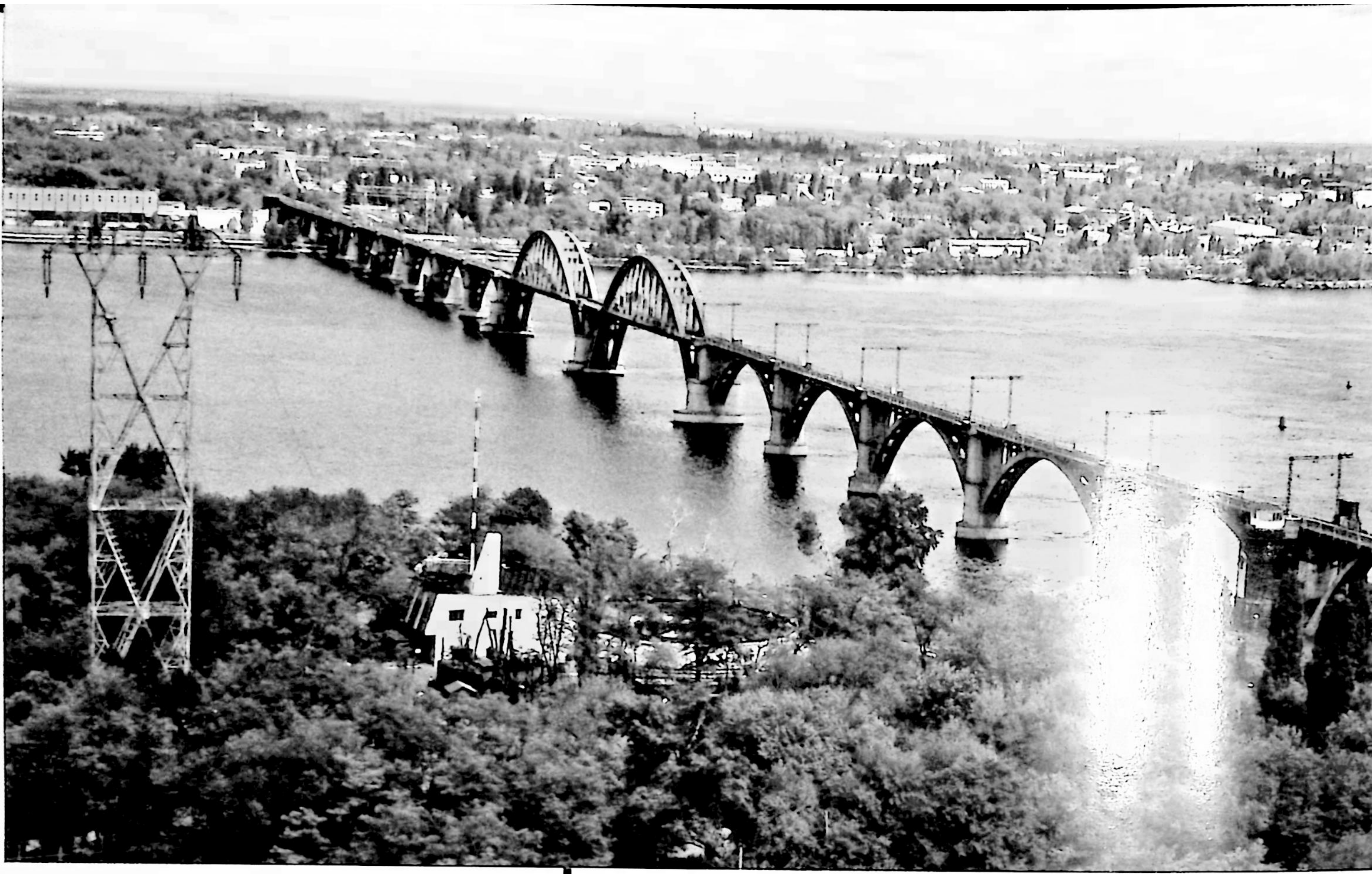

Мерефо-Херсонський міст (1932 р.). Знаходиться під охороною держави як пам'ятка архітектури. Фото 2005 р.

Амурський міст, споруджений у 1884 році, реконструйований у 2004 році. Фото 2005 р.

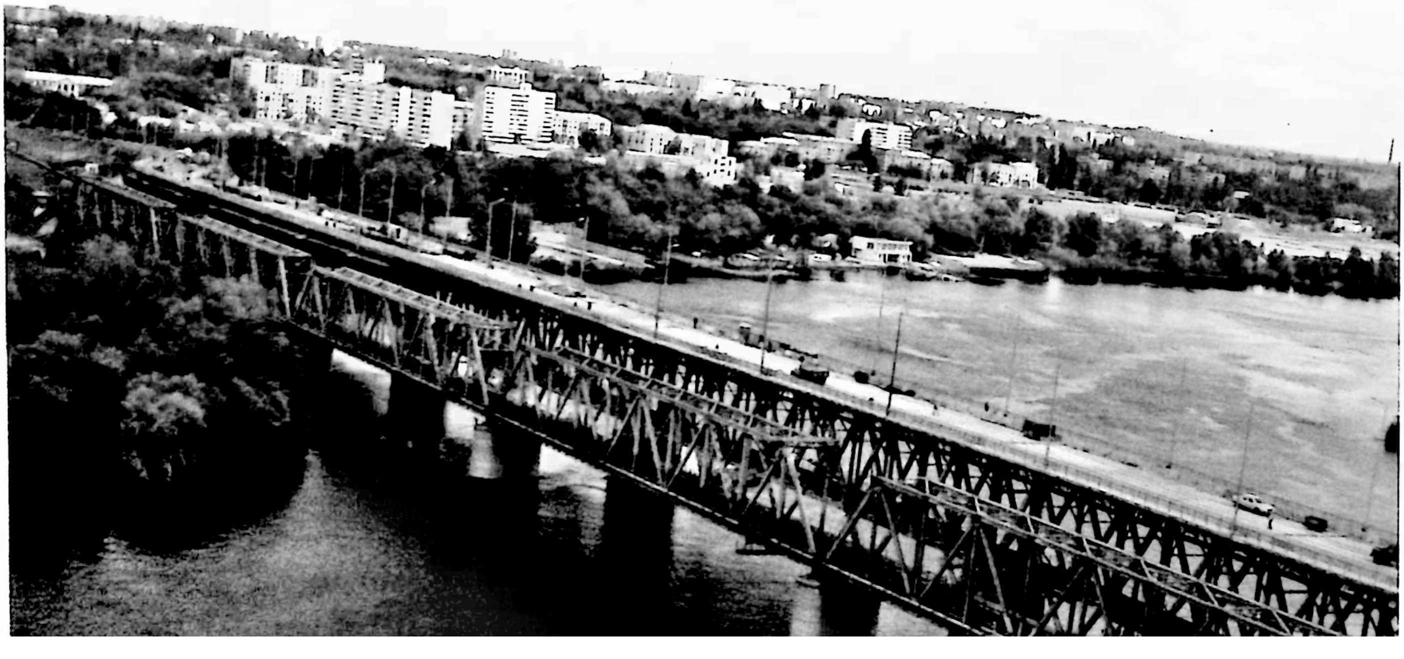

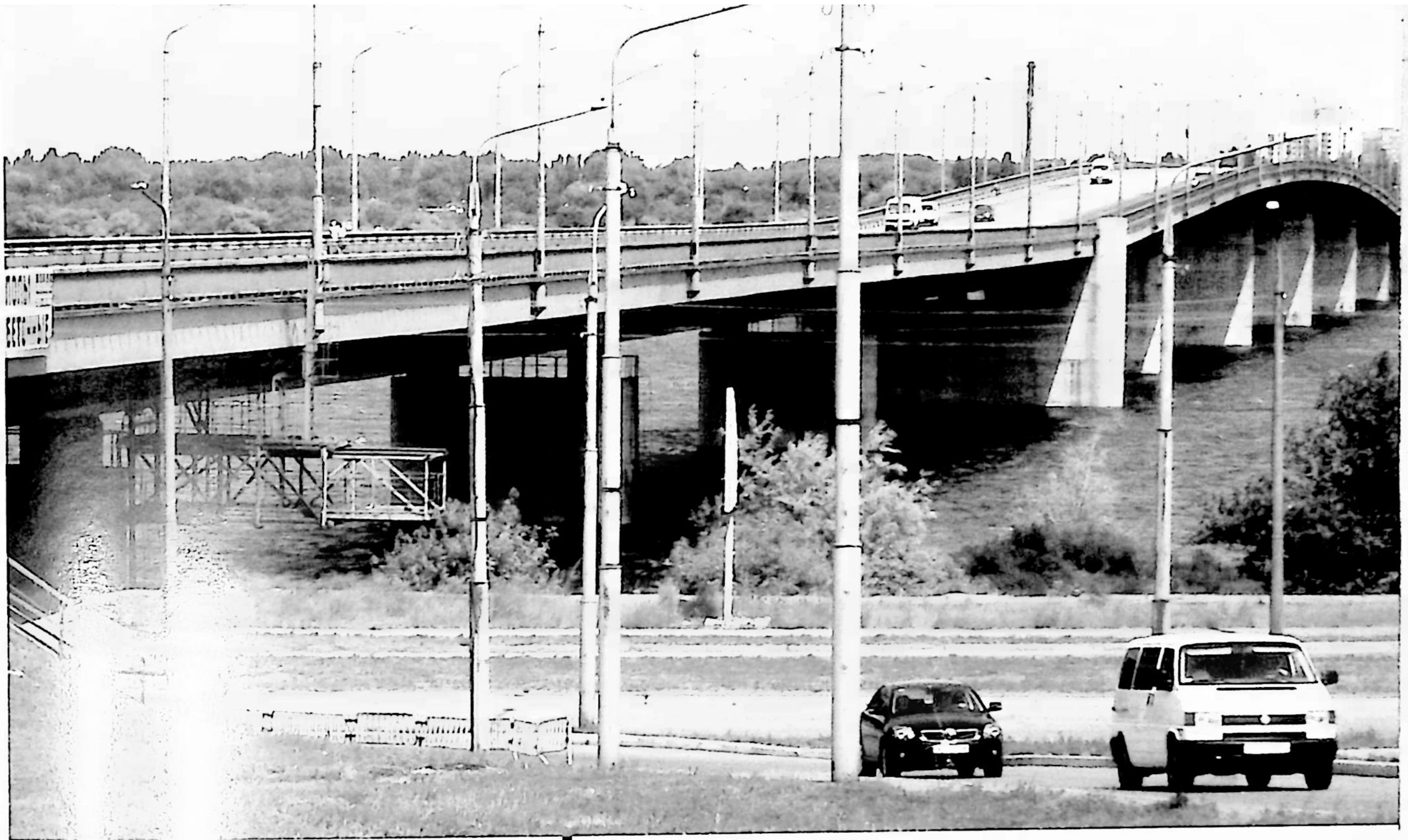

Південний міст, відкритий у 2000 році. Фото 2006 р.

Центральний міст (1967 р.). Фото 2005 р.

Свято-Троїцький кафедральний собор, реконструйований у 2004 році. Фото 2006 р.

Храм Святителя Миколая на Монастирському (Комсомольському) острові, збудований у 1999 році. Фото 2005 р.

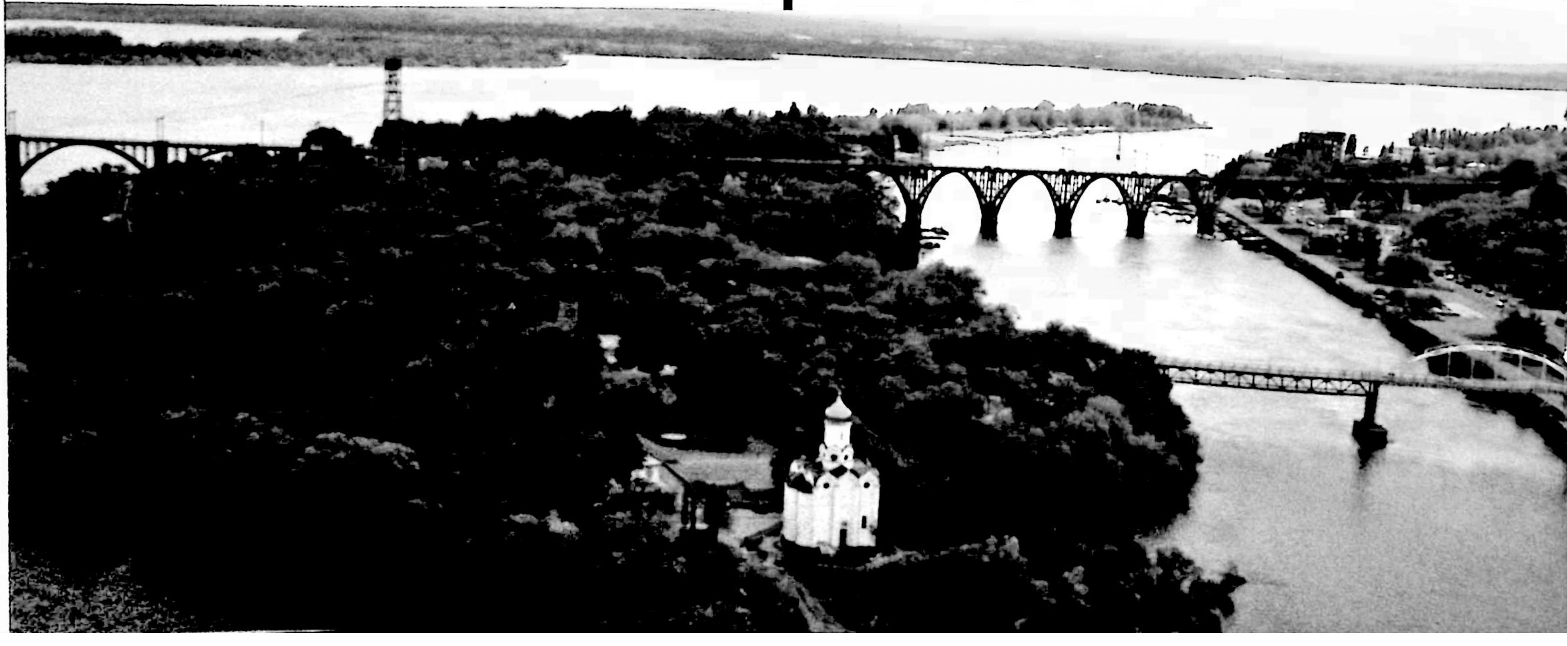

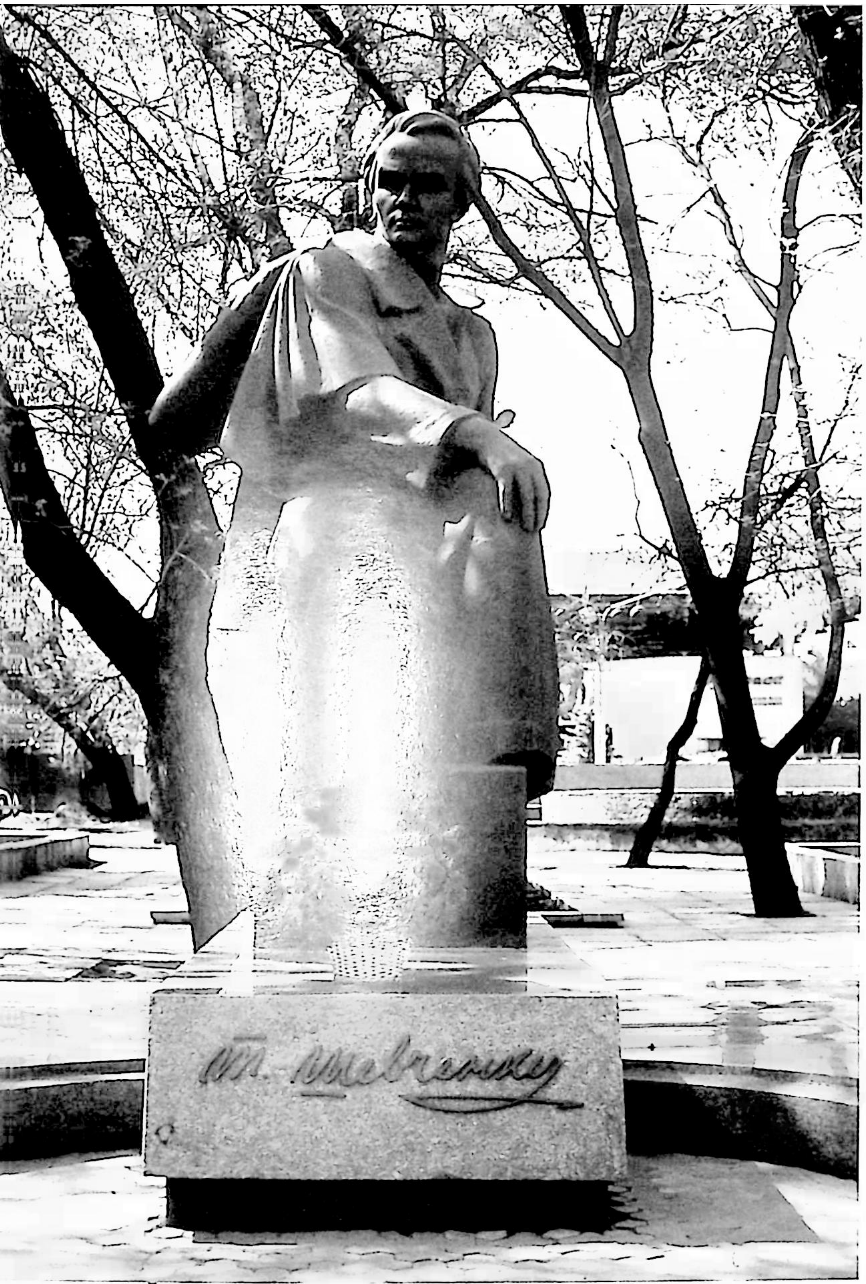

Єдиний в Україні пам'ятник молодому Т.Г.Шевченкові, встановлений у 1992 році. Фото 2005 р.

Пам'ятник О.Полю, встановлений у 2002 році. Фото 2005 р.

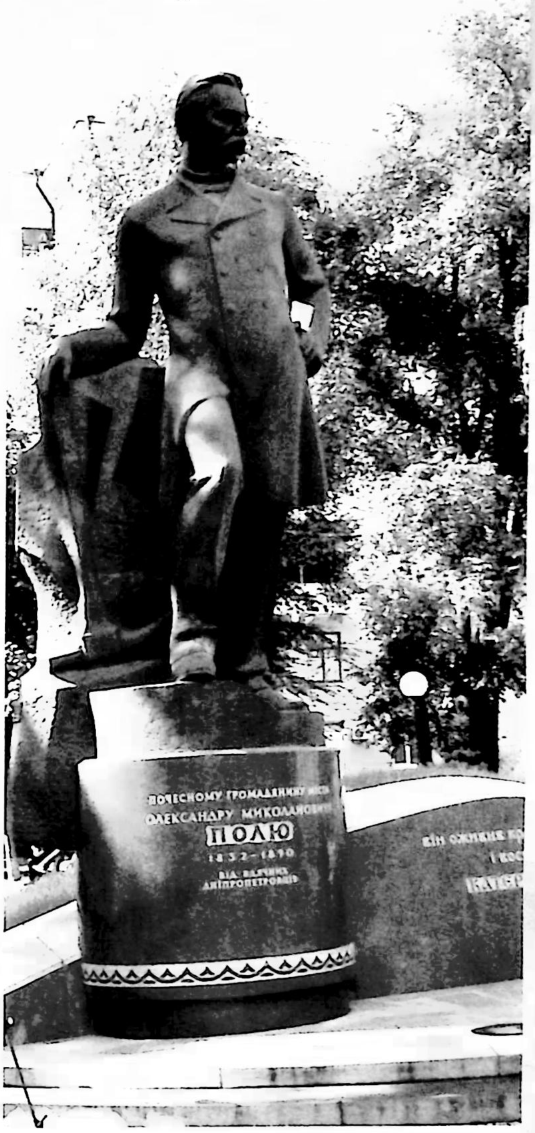
ПОЧЕСНОМУ ГРОМАДЯНИНУ
ОЛЕКСАНДРУ
ПОЛЮ
1832–1890
ВІД ВДЯЧНИХ
ДНІПРОПЕТРОВЦІВ

Колекція стародавніх статуй «кам'яні баби» Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького. Фото 2006 р.

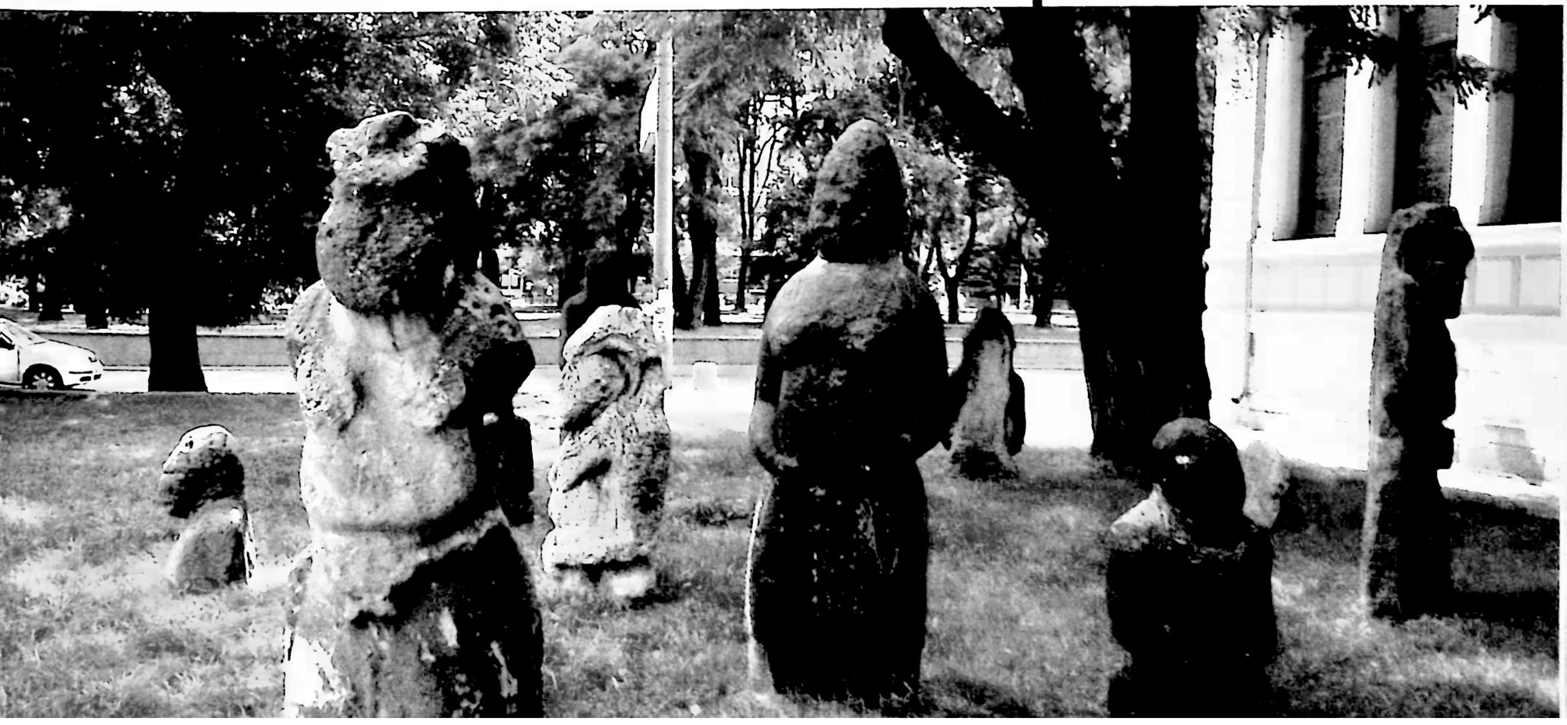

Фонтан біля театру опери та балету. Фото 2006 р.

Озеро у парку Л.Глоби.
Фото 2006 р.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I
Довгий переддень міста **9**
(з найдавніших часів до середини XVIII ст.)
Глава 1. Наш край у давні часи (до XV ст.) 9
Глава 2. Степовий кордон України (XV – XVII ст.) 38
Глава 3. Надпорожжя у XVIII ст. 64

РОЗДІЛ II
Заснування і становлення Катеринослава як губернського центру **77**
(остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.)

РОЗДІЛ III
На шляху до модерного міста **129**
(друга половина XIX – початок XX ст.)
Глава 1. Пореформений Катеринослав (1860 – 1880 рр.) 129
Глава 2. Суспільне життя Катеринослава пореформеної доби 176
Глава 3. Катеринослав модернізаційної епохи (1890 – 1914 рр.) 212
Глава 4. Суспільний рух у Катеринославі наприкінці XIX – на початку XX століття 260

РОЗДІЛ IV
Через політичні катаклізми до суспільства «нового типу» **339**
(від 1914 року до 1940-х років)
Глава 1. У часи Першої світової війни й Української революції (1914 – осінь 1917 рр.) 339
Глава 2. Катеринослав в Українській революції (1917 – 1920-ті рр.) 351
Глава 3. «НЕП» у нашому місті 383
Глава 4. Доба соціалістичного будівництва 407

РОЗДІЛ V
В роки Великої Вітчизняної війни **441**
(1941 – 1945 рр.)

РОЗДІЛ VI
Від відбудови до перебудови **497**
(9 травня 1945 р. – 1991 р.)

РОЗДІЛ VII
На зорі епохи незалежності **547**

Резюме **568**

Summary **571**

Додатки **574**
Видатні діячі міста. Біографічні довідки 574
Старі та сучасні назви вулиць і площ міста 579

Наукове видання

ІСТОРІЯ МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

За науковою редакцією доктора історичних наук, професора А.Г.Болебруха

Головний редактор: С.А.Квітка
Технічний редактор: Г.В.Кузьмічова
Верстка та художнє оформлення: Є.В.Комісаров
Коректор: Г.М.Туранська

Підписано до друку 28.07.06
Формат 60Х84/8. Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура QuantAntquaC. Ум. друк. арк. 69,29
Тираж 2000 прим. Зам. № 3717

Оригінал-макет виготовлено у Видавництві «Грані»
Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Леніна, 14, к.5
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 2131 від 23.03.05

Віддруковано у друкарні ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»
Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 3
www.art-press.com.ua

ISBN 966-8841-01-8